ŚWIATOWIT Supplement Series P: Prehistory and Middle Ages, vol. XIV

ed. Kazimierz Lewartowski

Profesorowi Jerzemu Okuliczowi-Kozarynowi
w siedemdziesiątą piątą rocznicę urodzin

ŚWIATOWIT Supplement Series P: Prehistory and Middle Ages, vol. XIV

Zwischen den drei Welten. Kontakte der Przeworsk-, Wielbark- und Bogaczewo-Kultur im Lichte der Funde aus Ausgrabungen und archäologischen Entdeckungen

Institut für Archäologie
Warschauer Universität 2006

Pogranicze trzech światów

Kontakty kultur przeworskiej, wielbarskiej i bogaczewskiej w świetle materiałów z badań i poszukiwań archeologicznych

Warszawa 2006

Redakcja
Wojciech Nowakowski, Andrzej Szela

Recenzenci
Magdalena Mączyńska, Piotr Dyczek

Opracowanie grafiki
Andrzej Szela

Na okładce:
Fragment mapy: E. Hollack, *Vorgeschichtliche Übersichtskarte von Ostpreußen*,
Berlin-Glogau 1908.

Program operacyjny: „Dziedzictwo Kulturowe"
Publikację zrealizowano ze środków Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego

ISBN 978-83-87496-35-7

Przygotowanie do druku
Janusz Janowski
Ireneusz Nazaruk

Druk i oprawa:
Drukarnia Janusz Bieszczad
ul. Moszczenicka 2
03-600 Warszawa

Spis treści

OD REDAKCJI 7

Wojciech NOWAKOWSKI
Pogranicze trzech światów 11

* * *

Jacek ANDRZEJOWSKI
Nekropola ze schyłku starożytności w Modle koło Mławy 15

Adam CIEŚLIŃSKI
Nekropola w Olsztynie. Zagadnienie północnego zasięgu kultury przeworskiej na pograniczu Mazowsza i Warmii we wczesnym okresie rzymskim 45

Andrzej GRZYMKOWSKI
Grobowiec „książęcy" ze Zgliczyna Pobodzego, gmina Bieżuń, powiat żuromiński 61

Agnieszka JAREMEK
Zespół osadniczy z wczesnej epoki żelaza w Jeziorku. Badania na osadzie II w latach 2003-2005 79

Anna MISTEWICZ
Cmentarzysko kultury przeworskiej w Dąbku, pow. mławski 103

Magdalena NATUNIEWICZ-SEKUŁA
Osady z okresu rzymskiego w Kołozębiu i Poświętnem. Studium krytyczne wyników wykopalisk 115

Beata OPORSKA
Cmentarzysko kultury przeworskiej z młodszego okresu przedrzymskiego w Tomaszach, pow. ostrołęcki 145
Aneks: Beata BALUKIEWICZ, *Analiza antropologiczna grobów ciałopalnych ze stanowiska Tomasze, gm. Czerwin* 153

Mirosław A. RUDNICKI
Wyniki badań sondażowych na cmentarzysku z okresu wędrówek ludów w Pieckach, stanowisko I 161

Ludwika SAWICKA
Okrągła zapinka z osady „Targowisko"w Szurpiłach 167

Michał SEKUŁA
Ocalałe zabytki pochodzące z badań niemieckich na cmentarzysku w Malborku-Wielbarku w zbiorach muzeów polskich 175

Andrzej SZELA
Dzierzgowo, pow. mławski. Cmentarzysko z pogranicza światów 225

Izabela SZTER
Cmentarzysko kultury bogaczewskiej z okresu wpływów rzymskich w Inulcu, pow. mrągowski 239

Urszula ZIEMSKA
Kurhan z wczesnej epoki żelaza z miejscowości Zakrzewo-Ranki, gm. Wieczfnia Kościelna 253

Aneks: Beata BALUKIEWICZ, *Analiza antropologiczna grobów ciałopalnych ze stanowiska Zakrzewo-Ranki* 266

Aleksandra ŻÓRAWSKA
Cmentarzysko z przełomu er w Kołozębiu na Mazowszu Płockim 277

* * *

Katarzyna CZARNECKA
Najwcześniejsze okucia zamków szkatułek z grupy nidzickiej (i nie tylko) 287

Anna JUGA-SZYMAŃSKA
Szpile kościane w kulturze bogaczewskiej 295

Bartosz KONTNY, Magdalena NATUNIEWICZ-SEKUŁA
Wyjątek od reguły? Zaskakujące znalezisko z cmentarzyska kultury wielbarskiej w Krośnie, pow. pasłęcki 305

Andrzej MACIAŁOWICZ, Magdalena NOWAKOWSKA
Naszyjniki tzw. koronowate z Kluczewa i Lochstädt. Przyczynek do badań kontaktów Sambii i północnego Mazowsza w młodszym okresie przedrzymskim 321

Tomasz RAKOWSKI
Zespół uzbrojenia z Magnuszewa Małego, pow. makowski 335

Mirosław A. RUDNICKI
Uwagi na temat ostróg z zaczepami haczykowymi odgiętymi na zewnątrz w grupie olsztyńskiej na Pojezierzu Mazurskim 349

Andrzej SZELA
Żelazna siekierka ze stanowiska kultury przeworskiej w Dzierzgowie, pow. mławski 363

Paweł SZYMAŃSKI
Dwie zapinki z dawnego Rothebude i z Czerwonego Dworu. Kontakty tzw. skupienia gołdapskiego kultury sudowskiej 369

* * *

Wykaz skrótów 381

* * *

Jerzy OKULICZ (OKULICZ-KOZARYN)
Plemiona grupy nidzickiej kultury grobów jamowych (w okresie od końca II w. przed naszą erą do V w. n. e.)

CD – 3 strona okładki

Jerzy Okulicz-Kozaryn
fot. Katarzyna Okulicz-Kozaryn

OD REDAKCJI

Książka, którą teraz oddajemy do rąk czytelników powstawała wolno: początkowe plany obejmowały tylko publikację materiałów z konferencji w Gołotczyźnie, koło Ciechanowa, na początku zimy 2003 roku. Tematem tego spotkania była archeologia północnego Mazowsza w okresie wpływów rzymskich – problem „stykania się" w tym rejonie trzech kultur archeologicznych: przeworskiej, wielbarskiej i bogaczewskiej, narzucał wręcz tytuł konferencji, planowany również dla późniejszej publikacji materiałów, a zachowany w tym tomie.

Trudności z pozyskaniem środków, pokonane dzięki hojnej dotacji z programu operacyjnego „Dziedzictwo Kulturowe" Ministerstwa Kultury i Dziedzictwa Narodowego, oraz opóźnienia w zbieraniu do druku tekstów wygłoszonych referatów (niektórych nie udało się pozyskać do tej pory!) przesuwały w czasie zamknięcie prac redakcyjnych, z drugiej strony – rozwój badań archeologicznych na północnym Mazowszu dostarczał tematów do nowych tekstów. Warto przy tym podkreślić, że dotyczyło to zarówno nowych wykopalisk, jak i opracowań materiałów zalegających od lat w magazynach muzealnych. Ostatecznie prezentowany tom objął ponad dwadzieścia artykułów poświęconych znaleziskom z północnego Mazowsza, z Mazur wraz z Suwalszczyzną, oraz z Pomorza Wschodniego. Część z nich, jak wspomniano, to

rozbudowane wersje referatów z konferencji w Gołotczyźnie, w końcu 2003 roku[1], inne to opracowania przygotowane w ciągu ostatnich lat oraz komunikaty z aktualnie prowadzonych wykopalisk[2]. Rozszerzono w ten sposób ramy chronologiczne, które zaczęły obejmować czas od wczesnej epoki żelaza po wczesne średniowiecze.

* * *

W trakcie prac nad tym tomem trudno było nie dostrzec, że wszyscy właściwie autorzy powołują się na prace Jerzego Okulicza-Kozaryna, uczonego, który od lat pięćdziesiątych XX wieku tworzył polską szkołę badań archeologicznych w północno-wschodniej Polsce. Dodatkowym spostrzeżeniem było stwierdzenie, że wszyscy autorzy to uczniowie lub wychowankowie uczniów, a nawet, w skrajnych przypadkach, już wręcz uczniowie wychowanków uczniów Mistrza, tworzący razem wielopokoleniową „szkołę Okulicza". Logiczną konsekwencją była więc decyzja zadedykowania powstałej księgi Profesorowi, tym bardziej, że w 2006 roku przypada siedemdziesiąta piąta rocznica Jego urodzin. To z kolei zaowocowało kolejnymi artykułami, napisanymi już specjalnie do tego tomu: są to, podobnie jak wcześniej włączone teksty, opracowania materiałowe lub analizy poszczególnych kategorii zabytków z Mazowsza, Pomorza i Mazur[3], kontynuujące badania Jerzego Okulicza-Kozaryna.

Przygotowując do druku tę książkę nie sposób było również przeoczyć, jak wielu autorów odnosi się w swych artykułach do pracy doktorskiej Jerzego Okulicza-Kozaryna, czy wręcz ją cytują. Dysertacja ta została obroniona *summa cum laude* przeszło czterdzieści lat temu, lecz ciągle nie została opublikowana[4], a korzystanie z niej miało do tej pory zasięg „chałupniczy". Logiczną decyzją było więc podjęcie próby jej dołączenia do przygotowanego tomu. Mimo początkowego oporu Autora, udało się uzyskać jego zgodę na opublikowanie oryginalnej wersji z 1965 roku. Przy nieco archaicznej terminologii – widocznej już w tytule, choć zgodnej z ówczesnym stanem badań – dysertacja Jerzego Okulicza-Kozaryna do dziś może imponować świeżością idei i aktualnością poruszanych problemów. Praca ta, nawet dzisiaj, ponad czterdzieści lat od powstania, zaskakuje nowatorstwem i może być modelowym ujęciem archeologii osadniczej, przydatnym jako podręcznik akademicki.

---

[1] W. NOWAKOWSKI, *Pogranicze trzech światów*, 11-14; J. ANDRZEJOWSKI, *Nekropola ze schyłku starożytności w Modle koło Mławy*, 15-44; A. GRZYMKOWSKI, *Grobowiec „książęcy" ze Zgliczyna Pobodzego, gmina Bieżuń, powiat żuromiński*, 61-80; A. MISTEWICZ, *Cmentarzysko kultury przeworskiej w Dąbku, pow. mławski*, 105-116; M. NATUNIEWICZ-SEKUŁA, *Osady z okresu rzymskiego w Kołozębiu i Poświętnem. Studium krytyczne wyników wykopalisk*, 117-146; A. SZELA, *Dzierzgowo, pow. mławski. Cmentarzysko z pogranicza światów*, 231-242; A. ŻÓRAWSKA, *Cmentarzysko z przełomu er w Kołozębiu na Mazowszu Płockim*, 293-302.

[2] B. OPORSKA, *Cmentarzysko kultury przeworskiej z młodszego okresu przedrzymskiego w Tomaszach, pow. ostrołęcki*, 146-166; M.A. RUDNICKI, *Wyniki badań sondażowych na cmentarzysku z okresu wędrówek ludów w Pieckach, stanowisko I*, 167-172; M. SEKUŁA, *Ocalałe zabytki pochodzące z badań niemieckich na cmentarzysku w Malborku-Wielbarku w zbiorach muzeów polskich*, 181-230; I. SZTER, *Cmentarzysko kultury bogaczewskiej z okresu wpływów rzymskich w Inulcu, pow. mrągowski*, 243-256; U. ZIEMSKA, *Kurhan z wczesnej epoki żelaza z miejscowości Zakrzewo-Ranki, gm. Wieczfnia Kościelna*, 257-292.

[3] A. CIEŚLIŃSKI, *Nekropola w Olsztynie. Zagadnienie północnego zasięgu kultury przeworskiej na pograniczu Mazowsza i Warmii we wczesnym okresie rzymskim*, 45-60; A. JAREMEK, *Zespół osadniczy z wczesnej epoki żelaza w Jeziorku. Badania na osadzie II w latach 2003-2005*, 81-104; L. SAWICKA, *Okrągła zapinka z osady „Targowisko"w Szurpiłach*, 173-180; K. CZARNECKA, *Najwcześniejsze okucia zamków szkatułek z grupy nidzickiej (i nie tylko)*, 303-310; A. JUGA-SZYMAŃSKA, *Szpile kościane w kulturze bogaczewskiej*, 311-320; B. KONTNY, M. NATUNIEWICZ-SEKUŁA, *Wyjątek od reguły? Zaskakujące znalezisko z cmentarzyska kultury wielbarskiej w Krośnie, pow. pasłęcki*, 321-336; A. MACIAŁOWICZ, M. NOWAKOWSKA, *Naszyjniki tzw. koronowate z Kluczewa i Lochstädt. Przyczynek do badań kontaktów Sambii i północnego Mazowsza w młodszym okresie przedrzymskim*, 337-350; T. RAKOWSKI, *Zespół uzbrojenia z Magnuszewa Małego, pow. makowski*, 351-364; M.A. RUDNICKI, *Uwagi na temat ostróg z zaczepami haczykowymi odgiętymi na zewnątrz w grupie olsztyńskiej na Pojezierzu Mazurskim*, 365-378; A. SZELA, *Żelazna siekierka ze stanowiska kultury przeworskiej w Dzierzgowie, pow. mławski*, 379-384; P. SZYMAŃSKI, *Dwie zapinki z dawnego Rothebude i z Czerwonego Dworu. Kontakty tzw. skupienia gołdapskiego kultury sudowskiej*, 385-393.

[4] J. OKULICZ, *Plemiona grupy nidzickiej kultury grobów jamowych (w okresie od końca II w. przed naszą erą do V w. n. e.)*, Warszawa 1965, nieopublikowana praca doktorska w archiwum Instytutu Archeologii i Etnologii PAN w Warszawie; niektóre tezy tej dysertacji zostały zasygnalizowane w dwóch artykułach: J. OKULICZ, *Niektóre zagadnienia struktury osadnictwa okresów późnolateńskiego i rzymskiego w północno-wschodniej Polsce*, „Studia z dziejów osadnictwa" VI, 1968, 26-46; IDEM, *Studia nad przemianami kulturowymi i osadniczymi w okresie rzymskim na Pomorzu Wschodnim, Mazowszu i Podlasiu*, AP XV/2, 1970, 419-497.

* * *

W ostatecznej wersji tej książki wydrukowane teksty podzielono na dwie grupy: do pierwszej włączono opracowania stanowisk archeologicznych i komunikaty z wykopalisk. Druga część to artykuły stanowiące analizę wybranych zabytków, jako śladów wielokierunkowych kontaktów pradziejowych mieszkańców Mazowsza, Pomorza i Mazur. Po obu partiach zamieszczono *Wykaz skrótów*, wspólny dla wszystkich drukowanych tekstów.

Ostatnia część to archiwalna wersja pracy doktorskiej Jerzego Okulicza-Kozaryna. Rozmiary tej dysertacji narzuciły elektroniczną formę publikacji. Przy wpisywaniu tekstu zachowano układ stron, co daje zgodność cytowań z wersją „papierową". Poprawiono tylko błędy maszynopisu, uzupełniono też zapisy bibliograficzne tych publikacji, które przed czterdziestu laty określono jako znajdujące się „w druku". Dla ułatwienia lektury umieszczono również przypisy u dołu strony. Wykorzystano też możliwości kroju pisma i formatowania tekstu niedostępne w maszynopisie.

* * *

Życząc korzyści z lektury wszystkich części tej książki Autorzy i redakcja jeszcze raz przypominają, że inspiracją dla prezentowanych tekstów była działalność naukowa wspólnego Mistrza, Profesora Jerzego Okulicza-Kozaryna, któremu w ten skromny sposób chcą wyrazić swą wdzięczność i szacunek.

Pogranicze trzech światów
Kontakty kultur przeworskiej, wielbarskiej i bogaczewskiej
w świetle materiałów z badań i poszukiwań archeologicznych
Warszawa 2006

Wojciech NOWAKOWSKI
Instytut Archeologii Uniwersytetu Warszawskiego

Pogranicze trzech światów

Tytułowe sformułowanie może w pierwszej chwili wydawać się przesadne: dorzecze górnej Wkry nie leży przecież na styku kontynentów czy u zbiegu granic imperiów. Mimo to był to rejon, w którym w pradziejach graniczyły ze sobą odmienne strefy kulturowe – różne „światy" barbarzyńców. Przesądziło o tym ukształtowanie terenu: przechodzenie płaskiej równiny Mazowsza w pagórkowatą morenę Pojezierza Mazurskiego sprzyjało kształtowaniu się rubieży utrzymujących się przez wieki, jednocześnie zaś charakter tego regionu, jako strefy przejściowej, sprzyjał „mieszaniu się" kultur i ludów.

* * *

Pograniczna rola dorzecza górnej Wkry zarysowała się wyraźnie już we wczesnej epoce żelaza. Dorzecza Wisły, Warty i Odry zajmował wówczas wielki krąg kulturowy, tworzony przez dwie jednostki archeologiczne: kulturę pomorską (według wcześniejszej terminologii: kultura urn twarzowych lub kultura grobów skrzynkowych) oraz kultura grobów kloszowych[1]. Oba ugrupowania różniły się obrządkiem pogrzebowym: ich groby to albo kamienne skrzynie, zawierające po kilkanaście i więcej popielnic, w tym także urny z szyją uformowaną w twarz zmarłego (kultura pomorska), albo pojedyncze popielnice ustawione w czystym piasku i przykryte wielkimi naczyniami glinianymi – „kloszami" (kultura grobów kloszowych). Pozostałe elementy obu kultur wykazywały daleko idącą zbieżność. Podobieństwa te uniemożliwiają wytyczenie wyraźnej granicy pomiędzy terytoriami obu kultur – nic, więc dziwnego, że relacje pomiędzy nimi stanowią od kilkudziesięciu lat przedmiot ożywionych dyskusji naukowych[2]. Stosunkowo pewne wydaje się tylko, że szeroka strefa łącząca cechy obu kultur sięgała po północne Mazowsze, wraz dorzeczem górnej Wkry.

Dodatkowym czynnikiem – „trzecim światem" – zmieniającym sytuację w tym rejonie była kultura kurhanów zachodniobałtyjskich[3]. Także i w tym przypadku podstawową odmienność stanowił obrządek pogrzebowy, czyli występowanie kurhanów z płaszczami kamiennymi, choć znajdujące się w nich skrzynie kamienne, w których ustawiano popielnice, nie różniły się od konstrukcji grobowych kultury pomorskiej. Szczególną cechą była też obecność kulistodennych naczyń, natomiast zabytki metalowe kultury kurhanów zachodniobałtyjskich nie odbiegały od wzorców „pomorskich" czy „kloszowych". Istotną odmiennością był za to system osadniczy, bazujący na niewielkich osiedlach obronnych, nie spotykanych wówczas na terytoriach sąsiednich kultur. Specyfika kultury kurhanów zachodniobałtyjskich stała sie podstawą do doszukiwania się w jej ludności odrębnego etnosu, interpretowanego jako bezpośredni przodkowie ludów bałtyjskich[4], wymienianych kilka wieków później przez źródła rzymskie.

W tej sytuacji jako fascynujące zjawisko jawi się północnomazowiecka grupa kultury kurhanów zachodniobałtyjskich, obejmująca cmentarzyska z dorzecza górnej Wkry[5]. Trudno

[1] P. KACZANOWSKI, J.K. KOZŁOWSKI, *Najdawniejsze dzieje ziem polskich (do VII w.)*, [w:] St. Grodziski, J. Wyrozumski, M. Zgórniak [red.], *Wielka historia Polski*, tom 1, Kraków 1998, 183-187.

[2] Por. T. WĘGRZYNOWICZ, M. ANDRZEJOWSKA, J. ANDRZEJOWSKI, E. RADZISZEWSKA [red.], *Kultura pomorska i kultura grobów kloszowych. Razem czy osobno? Materiały z konferencji w dniach 24-26 listopada 1993*, Warszawa 1995.

[3] Ł. OKULICZ, *Kultura kurhanów zachodniobałtyjskich we wczesnej epoce żelaza*, Wrocław-Warszawa-Kraków 1970.

[4] Ł. OKULICZ, *Uwagi o etnogenezie zachodniego odłamu Bałtów*, AP XIV/2, 1969, 391-416.

[5] Ł. OKULICZ, *Kultura pomorska a kultura kurhanów zachodniobałtyjskich*, [w:] T. Malinowski [red.], *Problemy kultury pomorskiej*, Koszalin, 25-28.

rozstrzygnąć, czy jej powstanie było wynikiem wyłącznie wpływów kulturowych, czy też migracji mieszkańców Pojezierza Mazurskiego. Niewątpliwym rezultatem było uformowanie się jednostki „pogranicznej", tworzącej hybrydę sąsiednich ugrupowań archeologicznych.

* * *

Kolejnym etapem, w którym pograniczny charakter dorzecza górnej Wkry rysuje się szczególnie wyraźnie w źródłach archeologicznych jest młodszy okres przedrzymski (ok. 200 p.n.e – 20-40 n.e.). Była to jednocześnie epoka gruntownych przekształceń kulturowych w całej środkowej Europie. Południową i środkową Polskę zajmuje wówczas kultura przeworska[6]. Rysuje się ona jako zupełnie specyficzne zjawisko na archeologicznej mapie środkowej Europy, stanowiąc wyjątkowo jednorodne ugrupowanie, ze specyficznym obrządkiem pogrzebowym, którego charakterystyczną cechą było wyposażanie grobów męskich w żelazną broń. Szczególną cechą kultury przeworskiej była zresztą w ogóle wyraźna preferencja do bardzo szerokiego stosowania żelaza, także do wyrobu ozdób. Inną osobliwością były naczynia zaopatrzone w pogrubioną krawędź przycinaną graniasto („facetowaną").

Ziemie nad dolną Wisłą, od jej ujścia aż po Ziemię Chełmińską, zajmowała kultura oksywska[7] – relacje pomiędzy nią a kulturą przeworską przypominają sytuację z wczesnej epoki żelaza i powiązania między kulturą pomorską a kultura grobów kloszowych. Na „oksywskich" cmentarzyskach występują, bowiem również ciałopalne pochówki wyposażone w broń i naczynia z facetowatymi brzegami, choć, z drugiej strony, zestaw uzbrojenia odbiega od typowego dla kultury przeworskiej (wyraźnie liczniejsze występowanie mieczy jednosiecznych, czy obecność grotów oszczepów z zadziorami[8]), a wśród naczyń znacznie częściej zdarzają się okazy z łagodnym profilowaniem brzuśców[9]. Zupełnie inaczej wygląda natomiast układ terytorialny obu kultur: na obszarze na wschód od Wisły tereny zajęte przez kulturę oksywską oddziela od terytorium przeworskiego szeroki pas pustki osadniczej, biegnący w przybliżeniu wzdłuż Drwęcy.

Mniej jasna jest sytuacja na Pojezierzu Mazurskim. Tutaj przemiany kulturowe, charakterystyczne dla młodszego okresu przedrzymskiego, nastąpiły wyraźnie później, prawdopodobnie dopiero pod jego koniec. Można przypuszczać, że były one skutkiem wyparcia w głąb Mazur ludności kultury kurhanów zachodniobałtyjskich[10]. Skutkiem było uformowanie się nowej struktury osadniczej i kulturowej, obserwowanej w źródłach archeologicznych jako kultura bogaczewska[11], w której cmentarzyska kurhanowe zastąpiły płaskie nekropole z ciałopalnymi grobami bez obstaw kamiennych. Ceramika stanowi wyraźną kontynuację form z wczesnej epoki żelaza, natomiast przedmioty metalowe, przede wszystkim uzbrojenie, naśladuje wzory z kultury przeworskiej.

Przedstawiony, krótki przegląd archeologicznej mapy młodszego okresu przedrzymskiego wskazuje więc, że dorzecze górnej Wkry znajdowało się wówczas między trzema „światami" – archeologicznymi centrami kulturowymi. Prawdopodobnie taka lokalizacja przesądziła o tym, że właśnie w tym rejonie wykształcił się lokalny wariant kultury przeworskiej – grupa nidzicka[12]. Jak wyżej wspomniano, kultura przeworska stanowiła właściwie archeologiczny

---

[6] KACZANOWSKI, KOZŁOWSKI, *op. cit.*, 214-222; T. DĄBROWSKA, *Wczesne fazy kultury przeworskiej. Chronologia – zasięg – powiązania*, Warszawa 1988; A. KOKOWSKI, *Kultura przeworska – zarys dziejów*, [w:] *Wandalowie*, 25-85.

[7] KACZANOWSKI, KOZŁOWSKI, *op. cit.*, 222-224; T. DĄBROWSKA, *Oksywie-Kultur*, RGA 22, 2003, 45-54.

[8] M. JAHN, *Die Bewaffnung der Germanen in der älteren Eisenzeit etwa von 700 v.Chr. bis 200 n.Chr.*, Mannus-Bibliothek 16, Würzburg 1916, 57-59; D. BOHNSACK, *Die Burgunden in Ostdeutschland und Polen während des letzten Jahrhunderts v. Chr.*, Quellenschriften zur ostdeutschen Vor- und Frühgeschichte 4, Leipzig 1938, 43-48, 54-55. M. WOŁĄGIEWICZ, R. WOŁĄGIEWICZ, *Uzbrojenie ludności Pomorza Zachodniego u progu naszej ery*, „Materiały Zachodniopomorskie" IX, 1963, 37-51, 62-63; DĄBROWSKA, *Wczesne fazy* ..., mapa 21.

[9] DĄBROWSKA, *Oksywie-Kultur* ..., 49, ryc. 14.

[10] J. OKULICZ, *Powiązania pobrzeża wschodniego Bałtyku i centrum sambijskiego z południem w podokresie wczesnorzymskim*, ZNUJ – PA 22, 1976, 181-213.

[11] W. NOWAKOWSKI, *Od* Galindai *do* Galinditae. *Z badań nad pradziejami bałtyjskiego ludu z Pojezierza Mazurskiego*, Barbaricum 4, Warszawa 1995, 17-20.

[12] J. OKULICZ, *Studia nad przemianami kulturowymi i osadniczymi w okresie rzymskim na Pomorzu Wschodnim, Mazowszu i Podlasiu*, AP XV/2, 1970, 450-452; DĄBROWSKA, *Wczesne fazy* ..., 222-224; por. K. GODŁOWSKI, *Przemiany kulturowe i osadnicze w południowej i środkowej Polsce w młodszym okresie przedrzymskim i w okresie*

monolit – lokalne grupy formowały się wyłącznie w rejonach z wyraźnym udziałem ludności odmiennej etnicznie. Dotyczy to zarówno grupy tynieckiej w Małopolsce[13], jak i grupy kruszańskiej na Kujawach[14]; w obu przypadkach w grę wchodziła, najprawdopodobniej, duża domieszka Celtów. Dodatkowo specyfikę obu grup wzmacniała ich pozycja w układzie szlaków handlowych: grupa kruszańska stanowiła kluczowy punkt szlaku bursztynowego, podobną rolę pełniła grupa tyniecka, jako zakarpacki „przyczółek" Celtów znad środkowego Dunaju. Można przypuszczać, że podobny mechanizm funkcjonował w przypadku grupy nidzickiej: najprawdopodobniej część jej ludności stanowiły resztki twórców grupy północnomazowieckiej kultury kurhanów zachodniobałtyjskich, a więc (Pra?)Bałtowie. Rejon górnej Wkry stanowi przy tym jedno z niewielu dogodnych przejść z północnego Mazowsza na Mazury, można więc przypuszczać, że mogło tędy przebiegać odgałęzienie szlaku bursztynowego[15], prowadzące ku złożom bursztynu wokół Zalewu Kurońskiego. W sumie pograniczne położenie omawianego rejonu nie tylko przesądzało o jego specyfice, lecz także zapewniało mu szczególną pozycję w systemie połączeń w obrębie *Barbaricum*.

* * *

We wczesnym okresie wpływów rzymskich położenie dorzecza górnej Wkry „na pograniczu trzech światów" staje się jeszcze bardziej widoczne. Sąsiadujący z nim obszar Ziemi Chełmińskiej i Pojezierza Iławskiego, wraz z nie zasiedlonym wcześniej dorzeczem Drwęcy, zajmuje kultura wielbarska[16]. Stanowi ona, pod pewnymi względami, zupełne przeciwieństwo kultury przeworskiej: na „wielbarskich" cmentarzyskach groby mężczyzn nie zawierały broni, niemal nie spotykane są też w ogóle przedmioty wykonane z żelaza, ulubionego metalu ludności kultury przeworskiej. Niezwykle bogaty był natomiast strój kobiecy, który w kulturze wielbarskiej obok często aż trzech zapinek, obejmował jeszcze bransolety i kolie z paciorków bursztynowych i szklanych: obfitość i wyrafinowane zdobienie „biżuterii" sprawia, że dla scharakteryzowania znalezisk z II wieku używa się wręcz określenia „wielbarski barok" [17]. Dodać do tego trzeba występowanie grobów szkieletowych[18], nieobecnych w kulturze przeworskiej.

Na Pojezierzu Mazurskim w okresie wczesnorzymskim dochodzi do ostatecznego wykształcenia się wspomnianej wyżej kultury bogaczewskiej. Podobnie jak w kulturze przeworskiej, występowały tu wyłącznie groby ciałopalne, przy czym spalone kości składano często w baniastych popielnicach z charakterystycznymi, wielootworowymi uchami, stanowiącymi lokalną osobliwość nawiązującą do stylu ceramiki z wczesnej epoki żelaza. Wyposażenie pochówków męskich przypomina natomiast przedmioty znajdowane w grobów kultury przeworskiej, przykładem mogą być choćby sprzączki z podwójnym kolcem i płaskie, trapezowate okucia końca pasa[19], lub groty włóczni z wielokątnymi tulejami. Strój kobiecy odbiegał natomiast zarówno od wzorców kultury przeworskiej, jak i „wielbarskich" – jego specyficzną cechą było

rzymskim, Prace Komisji Archeologicznej 23, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk-Łódź 1985, 29, 38, mapy 1-2; KOKOWSKI, *op. cit.*, 39-40.

[13] Z. WOŹNIAK, *Zur Chronologie der keltischen Siedlungsmaterialien aus Schlesien und Kleinpolen*, [w:] K. Godłowski, R. Madyda-Legutko [red.], *Probleme der relativen und absoluten Chronologie ab Latènezeit bis zum Frühmittelalter*, Kraków 1992, 9-17; KOKOWSKI, *op. cit.*, 38-39.

[14] A. COFTA-BRONIEWSKA, *Grupa kruszańska kultury przeworskiej*, Poznań 1979; KOKOWSKI, *op. cit.*, 40-44.

[15] Por. J. WIELOWIEJSKI, *Główny szlak bursztynowy w czasach Cesarstwa Rzymskiego*, Wrocław 1980, mapa; W. NOWAKOWSKI, *Wisła – Gotlandia – Niemen. Problem różnokierunkowych kontaktów nad Bałtykiem około przełomu er*, Studia Gothica I, Lublin 1996, 219-225.

[16] KACZANOWSKI, KOZŁOWSKI, *op. cit.*, 291-296; A. KOKOWSKI, *Goci między Bałtykiem a Morzem Czarnym*, [w:] *Wandalowie*, 225-252.

[17] R. WOŁĄGIEWICZ, *Zagadnienie stylu wczesnorzymskiego w kulturze wielbarskiej*, [w:] F. Lachowicz [red.], *Studia Archaeologica Pomeranica*, Koszalin, 129-152.

[18] K. WALENTA, *Obrządek pogrzebowy na Pomorzu w okresie późnolateńskim i rzymskim*, Archaeologia Baltica V, Łódź 1981, 78-92.

[19] Por. K. RADDATZ, *Der Thorsberger Moorfund. Gürtelteile und Körperschmuck*, Offa-Bücher 13, Neumünster 1957, mapy 5 i 11; R. MADYDA-LEGUTKO, *Doppeldornschnallen mit rechteckigem Rahmen im europäischen Barbaricum*, „Germania" 68/2, 1990, 551-585.

występowanie dużej liczby szpil oraz lokalne typy zapinek, często znajdujące analogie na stanowiskach ze wschodnich pobrzeży Bałtyku[20].

Przy występowaniu we wczesnym okresie wpływów rzymskich tak odmiennych modeli kulturowych „tuż za miedzą" nie może dziwić, że właśnie wówczas dorzecze górnej Wkry stanowiło wyraźnie wyodrębnioną jednostkę archeologiczną. Wspomniana wyżej grupa nidzicka uzyskuje w okresie wczesnorzymskim własne oblicze, wyróżniając się zdecydowanie w obrębie kultury przeworskiej. Jej szczególną cechą staje się zerwanie z regułą panującą na pozostałym terytorium przeworskim: na cmentarzyskach grupy nidzickiej niemal nie zdarzają się pochówki wyposażone w broń. Od „przeworskich" odbiega też zaopatrywanie grobów w kamienne obstawy[21]. O ile tę drugą cechę można uznać za ślad tradycji bałtyjskich, to brak uzbrojenia w grobach jest niewątpliwym śladem oddziaływania kultury wielbarskiej. Silny wpływ tej kultury na grupę nidzicką potwierdza też występowanie licznych ozdób nawiązujących stylistycznie do „wielbarskiego baroku". W sumie grupa nidzicka w okresie wczesnorzymskim najpełniej rysuje się jako „pogranicze trzech światów", łącząc wzorce kultury przeworskiej z elementami kultury wielbarskiej i tradycjami bałtyjskimi.

❋ ❋ ❋

W późnym okresie wpływów rzymskich odrębność ziem w dorzeczu górnej Wkry traci nieco na ostrości. Wynika to z ekspansji kultury wielbarskiej, której ludność z końcem II wieku zajmuje całe prawobrzeżne Mazowsze[22], wypełniając część dawnego terytorium kultury przeworskiej i odcinając Bałtów z Pojezierza Mazurskiego od kontaktów z obszarami na lewym brzegu Wisły. Skutkiem było powstanie swoistej „monokultury", gdyż wzorce wielbarskie w okresie późnorzymskim nie tylko dominowały na prawobrzeżnym Mazowszu, lecz także wyraźnie wpływały na bałtyjską kulturę bogaczewską na Mazurach. Z drugiej strony utrzymywały się tu tradycje kultury przeworskiej, czytelne choćby w występowaniu żelaznych zapinek kuszowatych z podwiniętą nóżką, spotykanych sporadycznie także na stanowiskach w dorzeczu górnej Wkry[23].

Schyłek okresu późnorzymskiego i okres wędrówek ludów nie zmieniły już tego obrazu. Uwagę zwraca tylko utrzymywanie się osadnictwa wielbarskiego w rejonie Działdowa i Nidzicy także wtedy, gdy większość terytorium kultury wielbarskiej została już opuszczona[24]. Ekspansja słowiańska w VI wieku z jednej strony, a przesunięcia osadnictwa pruskiego z drugiej[25], doprowadzają do ustalenia rubieży, która, w dużym przybliżeniu, stała się w końcu X wieku granicą świeżo powstałego państwa Piastów.

❋ ❋ ❋

Przedstawiony, krótki opis zmian kulturowych nad górną Wkrą u schyłku starożytności wydaje się potwierdzać śmiałą tezę, sformułowaną w tytule. Obszar ten leżał pomiędzy Mazowszem, Pojezierzem Mazurskim i Pomorzem Nadwiślańskim i w różnych odcinkach pradziejów znajdował się pod dominacją jednego z tych „trzech światów", zachowując przy tym kontakty z dwoma pozostałymi. Przesądziło to o odrębności tego obszaru, czyniąc z niego jednocześnie terytorium aktywne w dalekosiężnych kontaktach.

[20] B. BECKMANN, *Die baltischen Metallnadeln der römischen Kaiserzeit*, SJ XXVI, 1969, 107-119; W. NOWAKOWSKI, *Die Nebenformen Almgren 133 und 137 aus heutiger Sicht*, [w:] *100 Jahre*, 197-201.

[21] OKULICZ, *Studia nad przemianami kulturowymi ...*, 426-427; GODŁOWSKI, *op. cit.*, 50-51, 64-66, mapy 3-4.

[22] GODŁOWSKI, *op. cit.*, 69-70, mapa 5.

[23] W. NOWAKOWSKI, *Żelazne zapinki kuszowate z podwiniętą nóżką w europejskim Barbaricum*, WA LIV, 1999-2001 (2001), ryc. 4.

[24] GODŁOWSKI, *op. cit.*, mapa 9.

[25] J. OKULICZ, *Osadnictwo ziem pruskich do XIII wieku*, [w:] *Warmia i Mazury. Zarys dziejów*, Monografie z dziejów społeczno-politycznych Warmii i Mazur VI, Olsztyn 1985, 33, mapa.

Pogranicze trzech światów
Kontakty kultur przeworskiej, wielbarskiej i bogaczewskiej
w świetle materiałów z badań i poszukiwań archeologicznych
Warszawa 2006

Jacek ANDRZEJOWSKI
Państwowe Muzeum Archeologiczne w Warszawie

Nekropola ze schyłku starożytności w Modle koło Mławy

Wieś Modła[1] położona jest w centralnej części Wzniesień Mławskich, na północnym skraju Niziny Północnomazowieckiej[2], o ok. 4 kilometry na południe od centrum Mławy (Ryc. 1), w historycznym regionie Ziemi Zawkrzeńskiej. Cmentarzysko z okresu wpływów rzymskich zlokalizowane jest na południe od wsi, w południowej i południowo-wschodniej części rozległego morenowego wyniesienia, zwanego „Żalem" (stan. I), oraz na wyciągniętym od niego na wschód wale wydmowym, tzw. Cyplu (stan. II), na 53°05'18" szerokości północnej i 20°21'40" długości wschodniej. „Żal" i „Cypel" zajęte są przez pola uprawne, zaś zachodnią i południowo-zachodnią część „Żalu" porasta niezbyt rozległy, lecz gęsty lasek sosnowy. Od wschodu i północnego wschodu wyniesienie ograniczone jest rozległymi torfowymi łąkami, od południa zaś niewielką, obecnie zabagnioną dolinką małego strumienia, dawniej płynącego na zachód ku Seraczowi, lewemu dopływowi Mławki – różnica wysokości sięga tu nawet 14-15 m.

1. Badania

Cmentarzysko odkryte zostało w 1975 roku podczas badań powierzchniowych. Wiosną 1976 roku mgr Andrzej Grzymkowski z Muzeum Ziemi Zawkrzeńskiej w Mławie roku przeprowadził w trzech miejscach na „Żalu" prace sondażowe, zaś latem tegoż roku rozpoczęto tu systematyczne badania wykopaliskowe, które z różną intensywnością trwały do roku 1986. W wyniku przypadkowego odkrycia w 1985 roku badaniami objęto też wschodnią część „Cypla", a w 1986 roku połączono wykopy na obu stanowiskach. Łącznie podczas 12 sezonów wykopaliskowych w Modle przebadano ok. 12.300 m^2 rejestrując ponad 300 obiektów starożytnych.

Teren stanowiska nosi ślady różnego rodzaju wkopów, związanych przede wszystkim z intensywnymi działaniami militarnymi w rejonie Mławy podczas wojny polsko-bolszewickiej[3] oraz ze współczesną, chaotyczną eksploatacją piasku i żwiru. W ich wyniku doszło do zniszczenia części obiektów starożytnych oraz znacznego naruszenia wielu dalszych; w latach siedemdziesiątych ubiegłego wieku stopnia dewastacji stanowiska dopełniła głęboka orka. Na podstawie przeglądowych szkiców powierzchni wykopów można przyjąć, że zupełnemu zniszczeniu uległo ok. 10-12% zbadanego obszaru stanowiska[4]; liczba całkowicie rozkopanych grobów jest trudna do oszacowania, jednak ich stosunkowo duże rozproszenie[5] zdaje się wska-

[1] Modła, gm. Wiśniewo, pow. mławski, woj. mazowieckie.

[2] J. KONDRACKI, *Geografia Polski. Mezoregiony fizyczno-geograficzne*, Warszawa 1994, 128.

[3] Zob. R. JUSZKIEWICZ, *Działania militarne w Mazowszu Północnym i w korytarzu pomorskim. 1920 rok*, Warszawa 1997, 104; IDEM, *Mława – jej dzieje (lata 1914-1939), tom III (część pierwsza)*, Mława 2005, 241.

[4] Dokumentacja z badań w roku 1976 nie pozwala na pewne oszacowanie zniszczeń nowożytnych, wiadomo jedynie, że były dość znaczne. A. Grzymkowski, *Wstępne wyniki badań na birytualnym cmentarzysku ciałopalnym i szkieletowym z okresu rzymskiego w Modle, gm. Wiśniewo, woj. Ciechanów*, Spr.Arch. XXXVIII, 1986, 224; szacował stopień zniszczenia obszaru przebadanego w latach 1976-1982 aż na 20-30%.

[5] Ok. 2,5 grobu na ar. Na dużych, zbadanych w całości nekropolach kultur przeworskiej i wielbarskiej z prawobrzeżnego Mazowsza i Podlasia gęstość grobów była wyraźnie wyższa. Na przeworsko-wielbarskim cmentarzysku w Niedanowie na arze zbadanej powierzchni odkryto przeciętnie 6,4 grobu – W. ZIEMLIŃSKA-ODOJOWA, *Niedanowo. Ein Gräberfeld der Przeworsk- und Wielbark-Kultur in Nordmasowien*, MAB VII, Kraków 1999), na przeworskich nekropolach w Kamieńczyku i w Nadkolu współczynniki te wynosiły odpowiednio ok. 8 i ponad 13,5 – T. DĄBROWSKA, *Kamieńczyk. Ein Gräberfeld der Przeworsk-Kultur in Ostmasowien*, MAB III, Kraków 1997; J. ANDRZEJOWSKI, *Nadkole 2. A Cemetery of the Przeworsk Culture in Eastern Poland*, MAB V, Kraków; zaś na

zywać, że nie jest ona znacząca. Obiekty starożytne rejestrowane były zwykle bezpośrednio pod warstwą ziemi ornej, bądź nawet w jej spągu, na głębokości 15-40 cm od powierzchni, wyjątkowo tylko głębiej, do 70-80 cm, zwłaszcza w zachodniej, mniej zniszczonej strefie cmentarzyska.

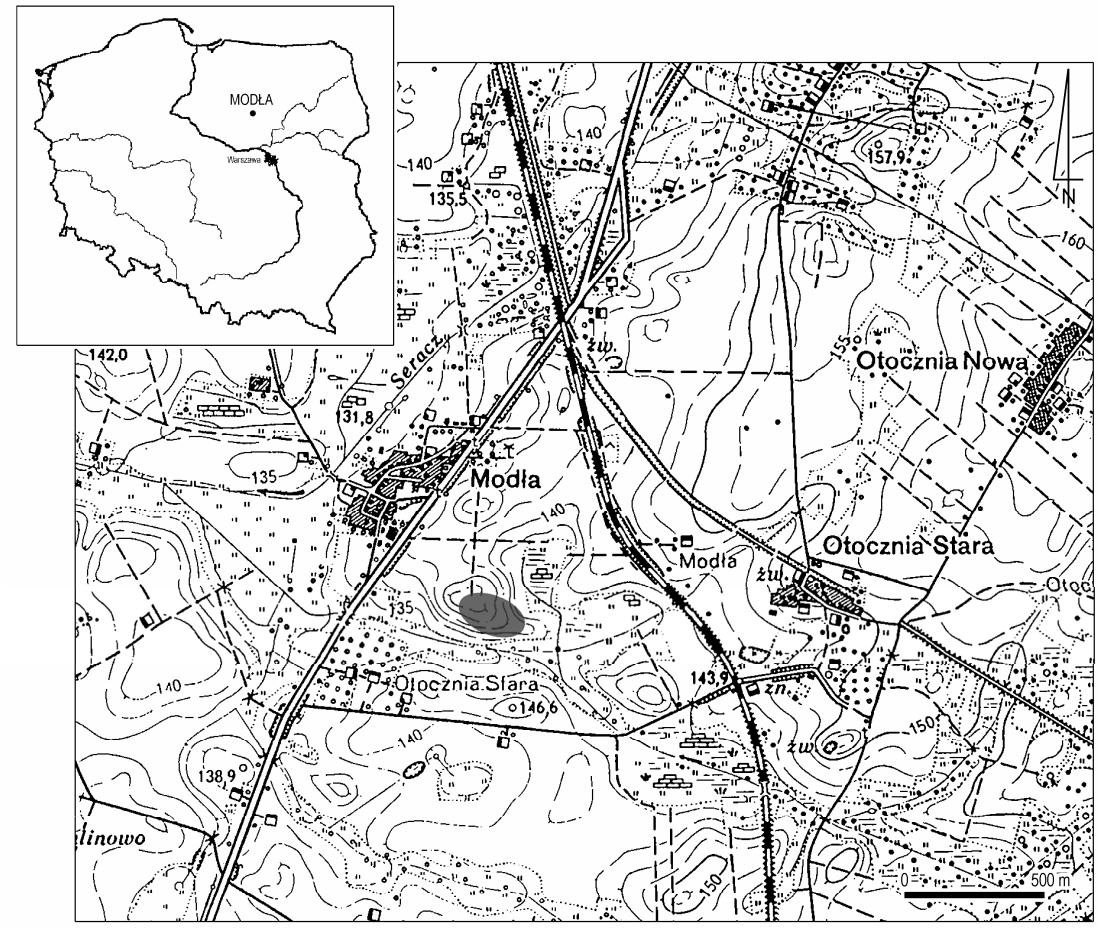

Ryc. 1. Modła, gm. Wiśniewo, pow. Mława, stan. 2. Lokalizacja cmentarzyska kultur przeworskiej i wielbarskiej

Znaczną większość spośród ponad 300 obiektów starożytnych odkrytych w Modle stanowią groby kultury przeworskiej ze schyłku młodszego okresu przedrzymskiego i z wczesnego okresu wpływów rzymskich oraz kultury wielbarskiej z okresu późnorzymskiego i wczesnej fazy okresu wędrówek ludów, w tym obiekty zniszczone, zarejestrowane w obrębie zasypisk wkopów nowożytnych. Obiekty odkryte podczas prac sondażowych wiosną 1976 roku numerowano oddzielnie w obrębie każdego z trzech wykopów oznaczonych cyframi I-III. Począwszy od sezonu letniego 1976 roku wykopy badawcze zakładane były w ramach siatki arowej zorientowanej po osi N-S („Żal") lub W-E („Cypel"), o nieciągłej numeracji arów, a odsłaniane obiekty numerowano kolejno, osobno w poszczególnych latach[6].

Ponad 100 innych jam, zadokumentowanych w formie lakonicznych, schematycznych opisów, rzadko tylko uzupełnionych o silnie uproszczone szkice rysunkowe nie może być jednoznacznie zidentyfikowanych – większość z nich to prawdopodobnie pozostałości nowożyt-

wielbarskim cmentarzysku w Cecelach ponad 9,5 – J. JASKANIS, *Cecele. Ein Gräberfeld der Wielbark-Kultur in Ostpolen*, MAB II, Kraków 1996). Podobną jak w Modle gęstość grobów zanotowano na przeworskim cmentarzysku w Gródkach, stan. 3, gdzie jednak zbadano tylko część stanowiska – J. OKULICZ, *Cmentarzyska z okresu rzymskiego na „Łysej Górze" i „Zwierzyńcu" w Gródkach w województwie ciechanowskim*, RO XIV/XV, 1983.

[6] W przygotowywanej monografii nekropoli wszystkim obiektom z cmentarzyska w Modle nadałem jednolitą numerację ciągłą, która stosowana jest też poniżej.

nych palenisk, półziemianek, okopów i transzei. Niejasny pozostaje charakter kilku skupisk większych kamieni i głazów, być może wtórnie przemieszczonych elementów konstrukcji grobowych z okresu wpływów rzymskich[7]. Materiały luźne – ceramika i nieliczne zabytki metalowe – odkryte bez kontekstu pochodzą niemal wyłącznie z humusu i zasypisk wkopów nowożytnych, jednak ich ilość jest zastanawiająco mała w stosunku do zakresu zniszczeń[8]. Ostatecznie zatem nie można w sposób pewny określić pierwotniej wielkości nekropoli, co dotyczy w równym stopniu jej części przeworskiej jak wielbarskiej.

Dokumentacja z badań w Modle w roku 1976 obejmuje sytuacyjny szkic wykopów, barwne rysunki powierzchni części wykopów z przekrojami niektórych obiektów, inwentarz ceramiki oraz inwentarz zabytków tzw. wydzielonych. Od roku 1977 zestaw dokumentacji zawiera dziennik polowy, barwne szkice powierzchni badanych działek z zaznaczeniem zniszczeń nowożytnych i barwne lub czarno-białe rysunki większości obiektów (choć często tylko ich planów lub przekrojów), fotografie wybranych obiektów oraz inwentarz zabytków tzw. wydzielonych. W dzienniku polowym notowano kolejne obiekty podając ich orientacyjną lokalizację w ramach ćwiartki ara, krótką charakterystykę z wyliczeniem odkrytych zabytków oraz wstępną identyfikację rodzaju obiektu; w niektórych wypadkach opisy były później uzupełniane lub zmieniane. Zespoły zabytków z poszczególnych obiektów inwentaryzowane były w Muzeum Ziemi Zawkrzeńskiej pod wspólnymi numerami; zabytki luźne inwentaryzowano w kolejnych latach albo pojedynczo, albo pod łącznym numerem.

Niestety, długoletnie przechowywanie nieopracowanych materiałów w magazynach nie pozostało bez wpływu na ich stan i w konsekwencji wartość poznawczą; bez uszczerbku zachowały się jedynie zabytki tzw. wydzielone. Wskutek różnych okoliczności doszło do wtórnego przemieszania[9] lub zaginięcia pewnych zespołów ceramiki (głównie tzw. luźnej) i kości, nie została także odnaleziona część rysunkowej dokumentacji polowej[10] i niemal cała dokumentacja fotograficzna z badań. Z niektórych grobów pobierane były też próbki węgli drzewnych, prawie wszystkie uległy jednak znacznemu rozdrobnieniu, co uniemożliwiło przeprowadzenie analiz dendrologicznych.

2. Chronologia i przynależność kulturowa cmentarzyska

Najstarsze ślady osadnictwa na stanowisku w Modle należy datować na późny neolit i początki epoki brązu. W kilku jamach stwierdzono obecność ceramiki kultury amfor kulistych (86, 299) oraz ceramiki tzw. kultur strefy leśnej (kultury niemeńskiej; 76, 298, 301). W jednej z nich (76) ceramikę taką znaleziono razem z przepalonymi kośćmi, jednak identyfikacja tego obiektu jako grobu kultury niemeńskiej jest mało prawdopodobna – prawdopodobnie jest to pochówek z okresu rzymskiego (kultury wielbarskiej?), do którego starsza ceramika dostała się wtórnie. Dość licznie reprezentowane są materiały ceramiczne kultury łużyckiej z epoki brązu i wczesnej epoki żelaza oraz kultury pomorskiej i (lub) kultury grobów kloszowych z wczesnej epoki żelaza, znajdowane zarówno w niecharakterystycznych jamach i skupiskach (193, 240, 250, 291, 292, 293, 294, 300 oraz 299 i 301 razem z ceramiką neolityczną i 297 z ceramiką

[7] Obecność takich konstrukcji stwierdzono na wielu cmentarzyskach wczesno- i późnorzymskich na północnym Mazowszu – J. OKULICZ, *Studia nad przemianami kulturowymi i osadniczymi w okresie rzymskim na Pomorzu Wschodnim, Mazowszu i Podlasiu*, AP XV/2, 1970, 437-438, ryc. 1; w tym na nieodległych od Modły nekropolach w Sławogórze Starej – T. DOWGIRD, *Wiadomości o zabytkach przedhistorycznych w pow. mławskim z badań dokonanych w 1886 r. Stupsk, Wola Szydłowska, Trzpioły, Sławogóra, Nosarzewo, Krzywonoś i Pawłowo*, „Zbiór Wiadomości do Antropologii Krajowej" XIII, 1889, 25-33; i Dzierzgowie – M. PIOTROWSKI, A. SZELA, *Pogranicze trzech światów – cmentarzysko kultury przeworskiej w Dzierzgowie, na północnym Mazowszu*, [w:] *Officina*, 165-173.

[8] Może to być rezultatem niezbyt dokładnego przeszukiwania ziemi ornej, w której należało się spodziewać większej ilości materiałów z grobów rozoranych. Nie można też wykluczyć, że bardziej efektowne zabytki z grobów rozkopanych w 1921 roku stały się swoistymi pamiątkami wojennymi. Niekonsekwentny sposób rejestracji ceramiki luźnej w kolejnych latach badań nie pozwala obecnie na jej analizę statystyczną.

[9] Identyfikacja tych materiałów jest zwykle niemożliwa, bowiem tylko część ceramiki była sygnowana numerami obiektów.

[10] Brak inwentarza rysunków uniemożliwia pełną weryfikację obecnego stanu dokumentacji polowej. Łącznie zaginęło przypuszczalnie ok. 40 rysunków grobów i jam jednoznacznie zidentyfikowanych w dzienniku badań jako obiekty starożytne, przede wszystkim z sezonu 1979.

średniowieczną), jak i w grobach z okresu wpływów rzymskich (15, 16, 22, 68, 87, 105?, 108, 118, 187, 197?, 209, 229, 233, 237); z tego okresu pochodzi też szpila brązowa z główką zwiniętą w spiralną tarczkę (Ryc. 17:LZ.1). Niejasna pozostaje kwestia czapkowatej pokrywy wpuszczanej, o formie i zdobieniu typowym dla ceramiki kultury pomorskiej (Ryc. 4:92.8) – znaleziono ją w pewnie datowanym grobie kultury przeworskiej z fazy B_{2b}, m. in. z typowym dwustożkowatym naczyniem tej kultury (Ryc. 4:92.7), któremu odpowiada wymiarami (średnica otworu) i cechami ceramiki[11]; fragmenty innej pokrywy pochodzą z kolejnego grobu kultury przeworskiej, prawdopodobnie z fazy B_2 (68). W kulturze przeworskiej znane są naczynia z pokrywami, ale też – sporadycznie – wypadki wtórnego wykorzystywania ceramiki kultury pomorskiej do celów sepulkralnych[12]. Intrygującym śladem jakichś obrzędów średniowiecznych są dwa pojedyncze naczynia z 2. połowy XIII oraz z przełomu XIV i XV wieku[13] (297, 302), wkopane tu w ziemię niemal tysiąc lat po porzuceniu nekropoli.

Cmentarzysko z okresu wpływów rzymskich obejmuje cały przebadany teren stanowiska. Najstarsze groby kultury przeworskiej założone zostały w południowo-wschodniej części „Żalu", na skłonie opadającym ku strumieniowi. Groby te datowane są na młodszy odcinek fazy A_3 lub fazę A_3/B_{1a} (drucikowate zapinki typu Kostrzewski N i O, uzbrojenie, charakterystyczna ceramika; 164, 166 – Ryc. 6-9; 175 – Ryc. 10-11; 178, 192, 217). Kilka dalszych grobów, z zapinkami Almgren 45 i 67, może być pewnie odnoszonych do stadium B_{1a} (23, 218 – Ryc. 13-14; 277). Zespoły z młodszego odcinka fazy B_1 datowane są zapinkami typu Almgren 68, 236, oczkowatymi młodszych odmian serii głównej, wczesnymi zapinkami trąbkowatymi i sprzączkami ósemkowatymi. W fazie B_2 groby kultury przeworskiej zajmują już cały teren cmentarzyska, przy czym sporadycznie tylko lokowane są w jego najstarszej, południowo-wschodniej strefie; pojedynczy, niestety zniszczony grób z tej fazy znaleziono na „Cyplu", ok. 180 m na wschód od najbliższych grobów z fazy B_2 zarejestrowanych na „Żalu". Liczne są pochówki z brązowymi zapinkami oczkowatymi serii pruskiej (np. 245, 264 – Ryc. 18-19). Z tej fazy pochodzi pochówek kobiety wyposażonej w piękny naszyjnik z różnych paciorków szklanych z tzw. wisiorem opasanym i wisiorkiem-miniaturką młotka, spięty klamerką w kształcie litery „S" (85 – Ryc. 2-3). Najmłodsze pewnie datowane groby kultury przeworskiej, z zapinkami kapturkowymi typu Almgren 38-39 i mieszanymi Almgren II/IV, esowatymi typu Almgren 148, fibulami z grzebykiem typu Almgren 120 (np. 92 – Ryc. 4) i silnie profilowanymi typu Liana 5 oraz charakterystyczną ceramiką (np. naczynia na pustych nóżkach) można odnosić do młodszego lub początku najpóźniejszego stadium fazy B_2; do tego horyzontu należy też część grobów z zapinkami oczkowatymi serii pruskiej (np. 255 – Ryc. 16-17). Groby te skupiają się na skrajach nekropoli, głównie w jej zachodniej i północnej części, mniej liczne są w centrum, prawie zupełnie brak ich w części południowej.

Najpóźniejszy horyzont cmentarzyska kultury przeworskiej w Modle synchronizowany być może z młodszym odcinkiem stadium B_{2a} i większą częścią stadium B_{2b} w chronologii kultury przeworskiej bądź stadium B_{2b} w chronologii kultury wielbarskiej. Odpowiada on najmłodszej fazie funkcjonowania dużego cmentarzyska tej kultury w Niedanowie[14], w tym samym czasie zaprzestano też grzebania zmarłych na innych cmentarzyskach nidzickiego skupienia osadniczego kultury przeworskiej[15]. Nieco dłużej użytkowane były niektóre nekropole przeworskie w mławskim skupieniu osadniczym[16].

---

[11] Zgodnie z opisem w dzienniku badań pokrywa *l e ż a ł a* na tym naczyniu, nie wiadomo jednak, czy oznacza to, że je p r z y k r y w a ł a.

[12] T. DĄBROWSKA, *Grób z okresu rzymskiego z naczyniami kultury pomorskiej*, WA XXXVII/2, 1971, 178-182; EADEM, *Uwagi o genezie pokryw w kregu przeworsko-oksywskim w młodszym okresie przedrzymskim*, [w:] F. Rożnowski (red.), *Miscellanea archaeologica Thaddaeo Malinowski dedicata*, Słupsk-Poznań 1993, 109-117.

[13] Pani mgr Urszuli Perlikowskiej-Puszkarskiej z PMA i Panu mgr. Włodzimierzowi Peli z *Muzeum Historycznego Miasta Warszawy* serdecznie dziękuję za określenie chronologii tych naczyń.

[14] ZIEMLIŃSKA-ODOJOWA, *Niedanowo...*, 139-141.

[15] Np. w Gródkach – OKULICZ, *Cmentarzyska...*, 164-167.

[16] Niektóre groby z przeworskiego cmentarzyska w Dzierzgowie mogą być datowane na stadium B_{2c} lub fazę B_2/C_1, a żelazna zapinka Almgren 158 może świadczyć o jego użytkowaniu jeszcze w początkach okresu późnorzymskiego (zbiory *Muzeum Szlachty Mazowieckiej* w Ciechanowie); podobną zapinkę znaleziono też w Dąbku, stan.

Po kilkudziesięciu latach na terenie opuszczonego cmentarzyska przeworskiego złożono nowe pochówki. Wielbarscy osadnicy, którzy od schyłku fazy B_2 rozpoczęli zajmowanie terenów północno-zachodniego Mazowsza[17] zapewne rozpoznali i zaakceptowali sakralny charakter dawnej nekropoli, adaptując ją na potrzeby własnego miejsca grzebalnego[18]. Zdaje się o tym świadczyć zarówno fakt rozmieszczenia grobów wielbarskich w najstarszej, a więc chyba najsłabiej czytelnej części cmentarza przeworskiego, jak i rzadkie tylko wypadki naruszania grobów przeworskich przez jamy późnorzymskich grobów wielbarskich.

Najstarszy horyzont nekropoli wielbarskiej można datować ogólnie na fazę B_2/C_1-C_{1a} okresu późnorzymskiego. Wskazuje na to przede wszystkim zapinka typu Almgren 41, pochodząca jednak ze zniszczonego grobu, w którym znaleziono też ceramikę kultury przeworskiej (grób 10 – Ryc. 2) – zapinki tego typu spotykane są na prawobrzeżnym Mazowszu wyłącznie w kontekście wielbarskim[19]. Ten sam okres reprezentują też wczesne zapinki kuszowate z podwiniętą nóżką typu Almgren 162 (groby 13, 129 – Ryc. 6). Intrygującym znaleziskiem staje się w tym świetle odkryty luźno żelazny grot broni drzewcowej (Ryc. 2:LZ.1) typu XVIII w klasyfikacji grotów kultury przeworskiej – odpowiadające mu morfologicznie egzemplarze datowane są głównie na fazę C_{1a}[20], a zatem grot ten uznać można za rzadki egzemplarz uzbrojenia kultury wielbarskiej[21]. Tylko kilka grobów jest pewnie odnoszonych do faz C_{1b}-C_2, choć zapewne taką chronologię ma część spośród kilkudziesięciu pochówków datowanych ogólnie na okres późnorzymski (np. grób 122 z kolią paciorków bursztynowych – Ryc. 5). Z fazą C_2 wiązać można na przykład grób z zapinką kuszowatą z tzw. martwą sprężyną, typu Almgren 168 (grób 12 – Ryc. 2), a być może także groby z fibulami z blaszkowym zaczepem, zbliżonymi do typu Almgren 172 (groby 155, 176, też znal. luźne – Ryc. 17:LZ.3), choć w ich wypadku byłoby to raczej jej młodsze stadium.

Znacznie bardziej wyrazisty jest końcowy horyzont nekropoli w Modle, odpowiadający fazie C_3-D_1, z późnymi zapinkami kuszowatymi z pełną pochewką (np. grób 129 – Ryc. 5), zapinkami z blaszkowym zaczepem, sprzączkami z pogrubioną ramą, specyficzną ceramiką czy naczyniami szklanymi ze szlifowanymi owalami (np. grób 146 – Ryc. 9). Z tym okresem wiąże się także brązowa moneta dynastii Konstantynów[22], znaleziona na powierzchni stanowiska na „Cyplu", około 150 m na wschód od najbliższych grobów wielbarskich na „Żalu". Najmłodsze groby z Modły datowane późną sprzączką z pogrubioną ramą typu AH26 (grób 237 – Ryc. 12), masywnym języczkowatym okuciem końca pasa zdobionym w stylu stempelkowym (grób 177 – Ryc. 11), czy okuciem dziobowatym (grób 191) wskazują, że nekropola została porzucona w pierwszej połowie V wieku.

Cmentarzysko kultury przeworskiej w Modle należy do lokalnego skupiska osadniczego uformowanego ostatecznie między dolnym Orzycem i Mławką w fazie A_2 młodszego okresu przedrzymskiego[23] i trwającego po młodsze stadium fazy B_2 okresu wpływów rzymskich[24].

5, tu jednak nie jest pewne, czy wiązać ją należy z przeworskim, czy z wielbarskim horyzontem nekropoli (zbiory *Muzeum Ziemi Zawkrzeńskiej* w Mławie).

[17] Zob. K. GODŁOWSKI, *Przemiany kulturowe i osadnicze w południowej i środkowej Polsce w młodszym okresie przedrzymskim i w okresie wpływów rzymskich*, Wrocław 1985, 65-66. Datowanie najstarszych wielbarskich zespołów grobowych w tej strefie nie jest jednak wystarczająco precyzyjne.

[18] Por. J. ANDRZEJOWSKI, *Zagadnienie kontynuacji cmentarzysk w wschodniej strefie kultury przeworskiej*, [w:] *Kultura wielbarska II*, 103-125.

[19] T. DĄBROWSKA, *Zmiany kulturowe prawobrzeżnego Mazowsza i Podlasia w okresie wpływów rzymskich*, WA XLV/1, 1980 (1981), 45-58; ANDRZEJOWSKI, *Zagadnienie...* .

[20] P. KACZANOWSKI, *Klasyfikacja grotów broni drzewcowej kultury przeworskiej z okresu rzymskiego*, Klasyfikacje zabytków archeologicznych I, Kraków 1995, 24.

[21] Por. P. KACZANOWSKI, J. ZABOROWSKI, *Über die Bewaffnung der Bevölkerung der Wielbark-Kultur*, [w:] *Kultura wielbarska I*, 221-239.

[22] Monetę określił prof. Aleksander Bursche z IAUW, któremu w tym miejscu serdecznie dziękuję za pomoc.

[23] T. DĄBROWSKA, *Wczesne fazy kultury przeworskiej. Chronologia – zasięg – powiązania*, Warszawa 1988, 67, mapy 7-10; A. GRZYMKOWSKI, *Ziemia Zawkrzeńska w pierwszych wiekach naszej ery*, SMDZZ II, Mława 1996, 152-208. Materiały z fazy A_1 pochodzące z nekropoli z Dąbka, stan. 5 (zbiory *Muzeum Ziemi Zawkrzeńskiej* w Mławie) wskazują, że już wówczas rejon ten był penetrowany przez ludność kultury przeworskiej.

[24] Ł. i J. OKULICZOWIE, *Pradzieje Ziemi Zawkrzeńskiej*, SMDZZ I, Mława 1970, 19-25; GRZYMKOWSKI, *Ziemia Zawkrzeńska...* .

W bezpośrednim sąsiedztwie nekropoli modłowskiej znajduje się duże cmentarzysko w Stupsku, trzy mniejsze, gorzej rozpoznane obiekty grzebalne w Dąbku, zniszczone cmentarzyska w Mławie i jej okolicach, w Starych Kosinach, Garlinie-Zalesiu i Kitkach, cmentarzysko z konstrukcjami kamiennymi w Starej Sławogórze, czy znana tylko z jednego grobu nekropola w Budach Garlińskich[25].

Materiały z cmentarzyska przeworskiego odpowiadają innym obiektom wschodniej strefy kultury przeworskiej, charakteryzującym się przede wszystkim specyficznym, bogatym zestawem elementów stroju kobiecego o czytelnych nawiązaniach wielbarskich i wysokim udziałem wyrobów ze stopów miedzi[26]. Stanowisko to ma jednocześnie pewne cechy zdecydowanie lokalne, uznawane swego czasu za właściwe dla tzw. grupy nidzickiej kultury przeworskiej – chodzi tu głównie o przestrzegany w okresie wczesnorzymskim niemal bez wyjątku zwyczaj niewyposażania grobów męskich w broń, powszechnie interpretowany jako przejaw adaptacji grzebalnych rytuałów wielbarskich, czy swoiste cechy ceramiki grobowej[27].

W ciągu młodszego i późnego stadium fazy B_2 i w fazie B_2/C_1 cmentarzyska skupiska mławskiego były – podobnie jak wszystkie pozostałe stanowiska kultury przeworskiej na północno-zachodnim Mazowszu – stopniowo porzucane lub przejmowane przez przybyłą z zachodu i północnego zachodu ludność kultury wielbarskiej[28]. Jakaś grupa osadników wielbarskich zajęła też okolice Modły i w fazie B_2/C_1-C_{1a} na cmentarzysku pojawiły się pierwsze składane przez nich pochówki. Podobnie zaakceptowana została też sakralna przestrzeń nekropoli w Stupsku i Dąbku, stan. 5, zabytki wielbarskie znane są też z Mławy, Garlina-Zalesia, Kitek i Przychodu[29]. Najmłodsze groby wielbarskie z cmentarzyska w Modle pochodzą z okresu wę-

[25] Znaleziska z z tych stanowisk prezentowane w literaturze: Stupsk – E. REINBACHER, *Ein ostgermanischer Friedhof bei Stupsk, Kr. Mlawa in Polen*, [w:] *Varia Archaeologica Wilhelm Unverzagt zum 70. Geburtstag dargebracht*, Berlin 1964, 148-161; J. OKULICZ, A. NIEWĘGŁOWSKI, *Cmentarzysko z okresów późnolateńskiego i rzymskiego w miejscowości Stupsk-Kolonia, pow. Mława*, WA XXX/3-4, 1964 (1965), 269-280; GRZYMKOWSKI, *Ziemia Zawkrzeńska...*, 168-179 (zbiory *Muzeum Ziemi Zawkrzeńskiej*, Mława); Dąbek, stanowiska 5, 6 i 29 – GRZYMKOWSKI, *Ziemia Zawkrzeńska...*, 181-185; A. MISTEWICZ, *Cmentarzysko ludności kultury przeworskiej z wczesnego okresu rzymskiego w miejscowości Dąbek, gmina Stupsk (st. 29)*, Warszawa 2004 – nieopublikowana praca magisterska w *Instytucie Archeologii Uniwersytetu Warszawskiego* (zbiory *Muzeum Ziemi Zawkrzeńskiej*, Mława); Mława – D.Â. SAMOKVASOV, *Osnovaniâ hronologičeskoj klassifikacìi, opisanìe i katalog" kollekcìi drevnostej Professora D. Â. Samokvasova*, Varšava 1892, XXVI, 81; S. KRUKOWSKI, *Materiały archeologiczne z b. Królestwa Polskiego w Rosji*, WA V, 1920, 89; por. A. NIEWĘGŁOWSKI, *Z badań nad osadnictwem w okresach późnolateńskim i rzymskim na Mazowszu. Studium metodyczne*, Wrocław 1966, 155; nekropola w okolicy Mławy została odkryta w początkach I wojny światowej (*Umgegend von Mlawa*) – „Zeitschrift für Ethnologie" 47, 1916, 248 [A. Kiekebusch]; por. „Wiadomości Numizmatyczno-Archeologiczne" VII, 1916-1917 [1917], szp. 164), była położona poza miastem (por. A. KEMPISTY, *Obrządek pogrzebowy w okresie rzymskim na Mazowszu*, „Światowit" XXVI, 1965, 34). Skąpe informacje o materiałach z tego cmentarzyska (m.in. popielnica z monetą Hadriana i Sabiny; por. S. KUBIAK, *Znaleziska monet rzymskich z Mazowsza i Podlasia*, Wrocław 1979, 61) nie pozwalają na ich pewną identyfikację kulturową. Należy też wykluczyć, że chodzi tu o opisywaną nekropolę w Modle. Zabytki wspomniane przez Kiekebuscha przekazał do Märkiches Museum w Berlinie jeden z dowódców operujących w rejonie Mławy oddziałów niemieckich, brak zaś jakichkolwiek przesłanek pozwalających przypuszczać, że jakieś oddziały tych wojsk rozlokowane były na stanowisku w Modle; Stare Kosiny – J. KOSTRZEWSKI, *Jeszcze o kulturze lateńskiej na obszarze b. Królestwa Polskiego*, PA II-III/3-4, 1921, 120; Garlino-Zalesie – A. KIETLIŃSKA, *Zabytki z cmentarza z okresu rzymskiego w Garlinie-Zalesiu, pow. Ciechanów*, WA XXXVIII/1, 1972, 106-107; A. NIEWĘGŁOWSKI, *Mazowsze na przełomie er. Przemiany społeczno-demograficzne i gospodarcze*, Wrocław 1972, 113, przyp. 12, 295; Kitki, stanowiska 3 i 2 – J. ANTONIEWICZ, M. GOZDOWSKI, *Wyniki badań powierzchniowych w dorzeczu górnego Orzyca*, „Sprawozdania P.M.A." IV/3-4, 1951 (1952), 54-55; OKULICZ, *Studia nad przemianami...*, 427, przyp. 24, tabl. I:2; M. WYCZÓŁKOWSKI, *Znalezisko okucia końca pasa z Kitek, gm. Dzierzgowo*, „Ciechanowskie Zeszyty Muzealne" II, 1990, 158-161; Stara Sławogóra – por. przyp. 7; Budy Garlińskie – A. GRZYMKOWSKI, *Ciałopalny grób popielnicowy z bronią z Bud Garlińskich, woj. Ciechanów*, WA XLVIII/1, 1983 (1987), 117-119.

[26] Por. J. ANDRZEJOWSKI, *Wschodnia strefa kultury przeworskiej – próba definicji*, WA LIV, 1995-1998 (2001), 59-87,

[27] Por. OKULICZ, *Studia nad przemianami...*, 426-427; IDEM, *Cmentarzyska...*, 169, 172-177.

[28] Zob. DĄBROWSKA, *Zmiany kulturowe...*; ANDRZEJOWSKI, *Zagadnienie...*; GODŁOWSKI, *Przemiany kulturowe...*, 64-76.

[29] Na temat funkcjonowania cmentarzysk w Stupsku i Dąbku, stanowisko 5, jako nekropoli kultury wielbarskiej por. przyp. 25; o zabytkach kultury wielbarskiej z cmentarzysk północnego Mazowsza: w Mławie – KACZANOWSKI, ZABOROWSKI, *Bemerkungen...*, 230, ryc. 7; A. GRZYMKOWSKI, *Ratujmy zabytki*, Mława 1983, 12 i fot. (może tu chodzić o cmentarzysko z rejonu dworca kolejowego w Mławie, zarejestrowane przez Samokwasowa – por. przyp. 25); w Garlinie-Zalesiu – por. przyp. 25; z Kitek, stanowisko 1 – J. Okulicz, *Kitki I, distr. de Przasnysz, dép. de*

drówek ludów, już z pierwszej połowy V wieku po Chr., a więc z najpóźniejszego horyzontu stabilnego osadnictwa germańskich kultur okresu wpływów rzymskich na ziemiach polskich[30].

3. Wybrane zespoły grobowe i znaleziska luźne z cmentarzyska w Modle

Opis katalogowy każdego obiektu zawiera jego numer kolejny, numer archiwalny nadany w trakcie badań, określenie typu obiektu i jego lokalizację w arowej siatce współrzędnych, opis formy grobu i zestaw jego wyposażenia z numerem inwentarzowym *Muzeum Ziemi Zawkrzeńskiej* w Mławie, gdzie przechowywane są zabytki z Modły. Poszczególne elementy wyposażenia oznaczone są kolejnymi numerami, odpowiadającymi sygnaturom zabytków na tablicach rysunkowych. Poszczególne groby datowane są w ramach faz i stadiów chronologii względnej kultury przeworskiej i wielbarskiej, zgodnie z przyjętymi powszechnie systemami[31]. W opisach obiektów i inwentarzach grobów pominięto najczęściej występujące informacje i określenia. Dotyczy to przede wszystkim ceramiki: wszystkie przęśliki znalezione w Modle zrobiono z gliny z drobno- i średnioziarnistą domieszką mineralną, zaś niemal wszystkie naczynia są lepione ręcznie z gliny z domieszką drobno- i/lub średnioziarnistego tłucznia – inny rodzaj domieszki (mineralna gruboziarnista, organiczna) jest każdorazowo wymieniany. Stosunkowo nieliczna wielbarska ceramika robiona na kole garncarskim wykonywana była ze starannie przeszlamowanej gliny z bardzo drobną domieszką mineralną. W wypadku naczyń przepalonych podawano, o ile było to możliwe, charakterystykę ich pierwotnej powierzchni. Naczynia rekonstruowane rysunkowo umieszczone są na tablicach w postaci szkiców. W opisach przedmiotów wykonanych z surowców mineralnych podano określenia petrograficzne[32].

Analizy przedmiotów ze stopów miedzi wykazały, że w rzeczywistości znaczną część z nich zrobiono z mosiądzu. W opisach wszystkie zabytki ze stopów miedzi określono jednak tradycyjnie jako „brązowe", ponieważ właściwe określenie surowca nie jest możliwe bez badań specjalistycznych. Dotyczy to także przedmiotów lub inkrustacji z tzw. białego metalu, określanych jako „srebrne".

Zabytki rekonstruowane rysowane są w postaci szkiców, w wypadku ceramiki pewnie odtworzone przekroje są kreskowane, przy naczyniach całkowicie przepalonych przekrojów nie kreskowano lub rysowano jedynie zarys profilu. Rysunki opatrzone są numerami odpowiadającymi katalogowi znalezisk. Barwy wypełnisk jam grobowych są na rysunkach uproszczone, ich rzeczywiste kolory opisane są w katalogu.

Grób 10 (17/76; ciałopalny, zniszczony) – Ryc. 2

W obrębie dużej, głębokiej jamy nowożytnej (średn. ok. 1,3 m, głęb. do 0,8 m) ślady czarnego, węglistego wypełniska grobu ciałopalnego z drobnymi, przepalonymi kośćmi i ułamkami ceramiki, przemieszane z żółtym piaskiem. Na głęb. 70 cm zapinka. – **Inwentarz** (A/296): **1)** Nóżka brąz. zapinki kapturkowej, zapewne serii wschodniej typu Almgren 41. Dług. zach. 3 cm. **2)** 6 fragmentów ceramiki, w tym dwa zdobione ornamentem rytym. Powierzchnie gładkie, szare i ceglaste (kultura przeworska). – **Chronologia:** faza B_2/C_1 (kultura wielbarska).

Grób 12 (22.25/76; szkieletowy, zniszczony) – Ryc. 2

W obrębie głębokich, nieregularnych dołów nowożytnych (wym. ok. 3,5×1,5 m, głęb. do 0,9 cm) pozostałości całkowicie zniszczonego pochówku. – **Inwentarz** (A/278.303.318): **1)** Brąz. dwuczęściowa zapinka kuszowata z podwiniętą nóżką i tzw. martwą sprężynką, typu Almgren 168; na główce i nóżce ornament metopowy. Dług. 4,1 cm. **2)** Fragment ceramiki zdobiony układem rytych bruzd i odciskanych dołków. Powierzchnie gładka, ceglasta (kultura przeworska). **3)** Fragment ucha z dołkiem „na palec" u górnej nasady. Powierzchnia gładka, brunatna. **4)** Siedemnaście częściowo przepalonych fragmentów ceramiki, w tym dwa zdobione nieregularnymi, pionowymi rytymi bruzdami (kultura przeworska). – **Chronologia:** faza C_2 (kultura wielbarska).

Varsovie, Inventaria Archaeologica, Pologne, fasc. XV, Łódź-Warszawa 1965, pl. 94-95, IDEM, *Studia nad przemianami...*, 427 przyp. 24; w Przychodzie – GRZYMKOWSKI, *Ratujmy...*, 12.

[30] Por. GODŁOWSKI, *Przemiany kulturowe...*, 112-125; M. MĄCZYŃSKA, *Schyłkowa faza kultury przeworskiej*, Kultura przeworska IV, Lublin 1999, 25-53.

[31] K. GODŁOWSKI, *The Chronology of the Late Roman and Early Migration Periods in Central Europe*, ZNUJ–PA 11, Kraków 1970; IDEM, *Chronologia okresu późnorzymskiego i wczesnego okresu wędrówek ludów w Polsce północno-wschodniej*, RB XII, 1974, 8-110; IDEM, *Przemiany...*; R. WOŁĄGIEWICZ, *Ceramika kultury wielbarskiej między Bałtykiem a Morzem Czarnym*, Szczecin 1993; A. KOKOWSKI, *Die Masłomęcz-Gruppe. Ihre Chronologie und Beziehungen innerhalb des gotischen Kulturkreises – Ein Beispiel für den kulturellen Wandeln der Goten im Verlauf ihrer Wanderung*, BRGK 78, 1997 (1998), 641-833.

[32] Surowce te oznaczył dr Jerzy Bąbel z Instytutu Geologii Uniwersytetu Warszawskiego.

Grób 85 (3/79; ciałopalny, jamowy) – Ryc. 2-3

Odkryty na głęb. ok. 0,4 m. Jama nieregularnie kolista, w przekroju workowata, głęb. do 0,7 m. Wypełnisko jasnobrązowe z węglami drzewnymi. Pośrodku jamy duże, uszkodzone naczynie (26), pod nim przy dnie jamy skupisko przepalonych kości, wśród nich wyposażenie; wokół kości kilka naczyń i fragmenty ceramiki, częściowo przepalone. – **Inwentarz** (A/484): **1)** Dziewięć paciorków melonowatych typu TM 171, turkusowych i szafirowych, nadtopionych. Średn. od 15 do 22 mm. **2)** Krążkowaty paciorek z nieprzeźroczystego szkła ciemnozielonego, typu TM 36. Średn. 15 mm. **3)** Krążkowaty paciorek z półprzeźroczystego szkła błękitnego, typu TM 30b, nadtopiony. Średn. 10 mm. **4)** Stopione wielobarwne paciorki z nieprzeźroczystego szkła: czarny z nitkami białymi, czerwonymi i żółtymi i czarny z falistymi nitkami żółtymi i czerwonymi typu TM 301-303. **5)** Kilkadziesiąt grudek szkła z przepalonych paciorków, w tym niebieskiego i zielonego. Waga ok. 57 g. **6)** Fragment (torebka) brąz. wisiora opasanego typu IC wg Stanek; na podstawie ornament wytłaczany. Wys. zach. 35 mm. **7)** Żel. wisiorek – miniaturka młotka, dwuczęściowy, z profilowaną nasadą uszka. Dług. 37 mm. **8)** Brąz. klamerka esowata ze ślimacznicowato zawiniętymi końcami, typu A. Wym. ok. 15×13 mm. **9)** Dwa b. małe fragmenty brąz. sprężynki zapinki, na brąz. osi. **10)** Brąz. bransoleta sztabkowa z zdobionymi zakończeniami, odkształcona w ogniu. Wym. zach. ok. 6×5 cm. **11)** Dwa fragmenty drugiej, identycznej bransolety brąz., stopione i odkształcone. **12)** Trzon szpili brąz. Dług. ok. 8,7 cm. **13)** Sprzączka żel. z półokrągłą ramą, typu AD1, skorodowana. Wym. 4,1×3,8 cm. **14)** Kółko brąz., lekko zdeformowane. Średn. 1,8-2 cm. **15)** Fr. igły brąz. Dług. ok. 3,3 cm. **16)** Klucz żel. ze zdobionym końcem trzonu i wyraźnie zgrubiałym piórem; w uszku lekko rozgięte kółko. Dług. 14,5 cm. **17)** Sprężyna kasetki, żel. Dług. ok. 8 cm. **18)** 3 żel. prostokątne klamry kasetki. Wym. 2,7×1 cm, 2,1×1,1 cm i 2,3×1 cm, odstęp skuwek 6-7 mm. **19)** Nóż żel. typu IIc, lekko wygięty. Dług. 12 cm. **20)** Dwustożkowaty przęślik gliniany, przepalony i lekko odkształcony. Średn. ok. 4,3 cm. **21)** 11 małych grudek stopionego brązu. Waga 19,1 g. **22)** Głęboka miseczka z nieregularną, płytko rytą bruzdą oddzielającą pod wylewem i podobnie rytym ornamentem bruzd promieniście odchodzących od dna, zachowana w całości, lekko asymetryczna. Powierzchnia gładka, szaroceglasta. Wys. 5-5,5 cm, średn. wylewu i brzuśca 9,5-10 cm, dna ok. 3 cm. **23)** Głęboka miseczka, zachowana w całości, lekko asymetryczna. Powierzchnia gładka, szaroceglasta. Wys. 6-6,8 cm, średn. wylewu 10,8 cm, brzuśca ok. 10,5 cm, dna 4 cm. **24)** Głęboka miseczka, zachowana w całości, zdeformowana na skutek przepalenia. Powierzchnia szaroceglasta, pierwotnie gładka. Wys. 4,8-5,3 cm, średn. wylewu i brzuśca 8 cm, dna 3,5-4 cm. **25)** Głęboka miseczka, silnie przepalona i zdeformowana. Powierzchnia gładka, barwa ceglasto-szara. Wys. ok. 7 cm, średn. wylewu i brzuśca ok. 12 cm, dna. ok. 4,5 cm. **26)** Naczynie z szyjką wydzieloną dwiema nieregularnymi, głęboko rytymi bruzdami, na załomie brzuśca zdobione odciskanymi dołkami w grupach po trzy, częściowo przepalone i zdeformowane. Powierzchnie gładkie, barwy brunatno-ceglastej. Wys. 15 cm, średn. wylewu ok. 19 cm, brzuśca ok. 22 cm, dna 8,5 cm. **27)** Ok. 15 fragmentów naczynia z wylewem wydzielonym ostro rytą bruzdą. Powierzchnie gładkie, brązowe i ciemnoszare. **28)** Ok. 80 fragmentów przepalonego i zdeformowanego dużego naczynia z rytą bruzdą a szyjce. Powierzchnie gładkie, szarobrązowe. Średn. dna ok. 18 cm. **29)** Ok. 35 fragmentów niecharakterystycznej ceramiki, w tym 3 małe ułamki o czarnej, błyszczącej powierzchni. **– Chronologia:** faza B_{2b} (kultura przeworska).

Grób 92 (15/79; ciałopalny, jamowy) – Ryc. 4

Odkryty na głęb. ok. 0,4 m. Jama owalna, o wym. ok. 0,5×0,4 m, w przekroju nieckowata, głęb. do 0,35 m. Wypełnisko czarno- i ciemnobrunatne, z nielicznymi węglami drzewnymi. W jamie kilka naczyń ciasno ustawionych wokół ścian, częściowo na boku, wylewami do środka grobu; w centrum czapkowata pokrywa wpuszczana (8), pod nią małe naczynie (7?) z niewielką ilością przepalonych kości i zapinką, stojące na odwróconej do góry dnem miseczce (11); obok naczynia (7) szpila. W spągu jamy pod naczyniami skupisko przepalonych kości. – **Inwentarz** (A/491): **1)** Brąz. zapinka z grzebykiem na główce, typu Almgren 120; grzebyk mały, czworoboczny z głęboką bruzdą, sprężynka reperowana. Dług. 3 cm. **2)** Szpila z poroża jeleniego z profilowaną główką, złamana. Dług. zach. ok. 8,5 cm. **3)** Duży kubek z rytą, regularną bruzdą na załomie brzuśca, przepalony i zdeformowany. Powierzchnia pierwotna gładka, jasnoceglasta (?). Wys. ok. 14 cm, średn. wylewu ok. 17 cm, brzuśca ok. 18 cm, dna ok. 10 cm. **4)** Głęboka misa z dwoma nieregularnymi rytymi bruzdami powyżej załomu brzuśca i pod wylewem, asymetryczna. Powierzchnia gładka, barwa niejednolita, szaro-beżowo-ceglasta. Wys. 10,5 cm, średn. wylewu 17,5-19 cm, brzuśca 19-20 cm, dna 7,5 cm. **5)** Dwuuche naczynie zdobione ornamentem rytym. Powierzchnia gładka, barwy brunatnej. Wys. 10,5 cm, średn. wylewu 14,5 cm, brzuśca 18 m, dna 7 cm. **6)** Puchar na pustej nóżce, powyżej załomu brzuśca zdobiony nieregularnym rytym i odciskanym ornamentem krokwiowym, częściowo przepalony. Powierzchnia pierwotna gładka, barwy brunatnej. Wys. 10,5 cm, średn. wylewu 15,3 cm, brzuśca 14,6 cm, dna ok. 8 cm. **7)** Naczynie dwustożkowate, lekko asymetryczne, słabo przepalone, zachowane w całości. Powierzchnia pierwotna gładka, jasnobrunatna. Wys. ok. 9,5 cm, średn. wylewu 10,5-11,5 cm, brzuśca ok. 13 cm, dna ok. 6 cm. **8)** Pokrywa czapkowata wpuszczana, zachowana w całości, zdobiona ornamentem rytym, lekko przepalona. Powierzchnia pierwotna gładka, brunatna (kultura pomorska?). Wys. 5,5 cm, średn. ok. 12,4 cm, średn. zakładki 8,5 cm. **9)** Pucharek zachowany w całości, zdobiony powyżej załomu brzuśca ornamentem rytym i odciskanym, asymetryczny. Powierzchnia gładka, barwy niejednolitej brunatno-czarnej. Wys. 7-8 cm, średn. wylewu i brzuśca 8,5-9 cm, dna ok. 4 cm. **10)** Miseczka kulistodenna z wydzieloną szyjką, zachowana w całości, lekko przepalona i asymetryczna. Powierzchnie gładkie, barwy niejednolitej, ciemnoszaro-brunatnej. Wys. 4,5-5,5 cm, średn. wylewu i brzuśca 7,8-8,2 cm. **11)** Miseczka wyklejona z fragmentów, lekko przepalona i asymetryczna, zdobiona delikatnie rytym ornamentem geometrycznym. Powierzchnia pierwotna gładka, ceglasta. Wys. 5,5-6 cm, średn. wylewu i brzuśca 9,5-10,5 cm, dna 2 cm. **12)** Naczynie dwustożkowate, zdobione ostro rytym ornamentem meandra blankowego, z pojedynczym elementem zakłócającym ciągłość motywu, przepalone i zdeformowane. Powierzchnia pierwotna gładka, brązowoceglasta. Wys. ok. 14 cm, średn. wylewu 16 cm, brzuśca ok. 18 cm, dna 8 cm. **– Chronologia:** faza B_{2b} (kultura przeworska).

Grób 122 (30/80; szkieletowy) – Ryc. 5

Odkryty na głęb. ok. 0,6 m. Jama prostokątna o w wym. 0,8×0,6 m po osi N-S, o nieregularnych krawędziach i zaokrąglonych narożnikach; dno na głęb. ok. 0,8 m. Od E obstawiona dużymi kamieniami. Wypełnisko

brązowe, żwirowe. Na dnie szkielet dziecka głową na N, ułożony na boku z podkurczonymi nogami lub na wznak z uniesionymi kolanami. Przy czaszce kubek (17), na piersiach naszyjnik (lub naszyjniki?) z 40 paciorków (1-16). – **Inwentarz** (A/538): **1)** Trzy małe kuliste paciorki z jasnoniebieskiego szkła przeźroczystego, typu TM 2b. Średn. 9-10 mm. **2)** Cztery małe kuliste paciorki z zielononiebieskiego szkła przeźroczystego, typu TM 18. Średn. 3-4 mm. **3)** 4 kuliste paciorki z pomarańczowego szkła opakowego, typu TM 10. Średn. 7-10 mm. **4)** Dwa kuliste paciorki z czerwonego szkła opakowego, typu TM 12. Średn. 9-12 mm. **5)** Kulisty paciorek z czerwonego szkła opakowego na czarnym rdzeniu, typu TM 12. Średn. 8 mm. **6)** Sześć dwustożkowatych paciorków z kobaltowoniebieskiego szkła przeźroczystego, typu TM 57. Średn. 6-8 mm. **7)** Wydłużony dwustożkowaty paciorek z białego szkła opakowego, typu TM 75. Dług. 13 mm. **8)** 1 segmentowy paciorek z nieprzeźroczystego szkła czarnego na pomarańczowym rdzeniu, typu TM 97b. Dług. 12 mm. **9)** Poliedryczny paciorek z bladoróżowego szkła przeźroczystego, typu TM 128. Dług. 10 mm. **10)** Trzy bursztynowe paciorki krążkowate typu TM 388. Średn. 11-13 mm. **11)** Bursztynowy paciorek cylindryczny typu TM 397. Średn. 9 mm. **12)** Dwa duże bursztynowe wisiorki ósemkowate typu TM 471i. Wys. 19-20 mm. **13)** Sześć mniejszych, słabo profilowanych paciorków bursztynowych zbliżonych do typu TM 471i. Wys. 16-17 mm. **14)** Fragmenty dwóch podobnych (?) bursztynowych wisiorków ósemkowatych. **15)** Dwa poliedryczne paciorki z czerwonawego chalcedonu (karneolu) typu TM 499b. Dług. 8-9 mm. **16)** Brąz. paciorek dwustożkowaty z wyodrębnionymi brzegami, zbliżony do typu TM 523. Średn. 9 mm. **17)** Kubek beczułkowaty typu XVA. Powierzchnia pod wylewem i nad dnem wygładzona, na brzuścu szorstka, barwa ciemnobrunatna. Wys. ok. 8,5 cm, średn. wylewu ok. 8,5 cm, brzuśca 11 cm, dna 5,5 cm. **– Chronologia:** faza C_1 (kultura wielbarska).

Grób 129 (7/81; szkieletowy) – Ryc. 6

Na głęb. ok. 0,7 m w warstwie drobnego żwiru i rdzawożółtego piasku niekompletnie zachowany szkielet (brak miednicy i kości nóg) zorientowany po osi NNW-SSE, z głową na N (?); dno grobu na głęb. ok. 0,85 m. – **Inwentarz** (A/636): **1)** Brąz. dwuczęściowa zapinka kuszowata z podwiniętą nóżką typu Almgren 162. Dług. 4,8 cm. **2)** Fragmenty srebrnego (lub brąz. posrebrzanego) wisiorka wiaderkowatego o korpusie zdobionym poziomymi rowkami, zapewne typu III/3 wg Kaczanowskiego lub HI wg Beilke-Voigt. Średn. 25 mm. **3)** Płaski paciorek melonowaty z przeźroczystego szkła zielonkawego. Średn. 12 mm. **4)** Nieregularnie półkulisty paciorek bursztynowy typu TM 400. Średn. 11-13 mm. **– Chronologia:** faza C_{1a} (?) (kultura wielbarska).

Grób 146 (28/81; szkieletowy) – Ryc. 9

Na głęb. ok. 0,6 m w czystym żółtym piasku odkryto słabo zachowany szkielet ułożony na wznak (?) po osi N-S, głową na N. Jama grobowa słabo czytelna, częściowo wkopana w E skraj grobu 149. Przy obojczyku po obu stronach głowy zapinki (1-2), na piersiach kolia (4-18), na wysokości pasa sprzączka (19), obok grzebień (3) i szpila hakowa (20); od E na wysokości piersi miseczka (25), przy niej przedmiot żelazny (21). – **Inwentarz** (A/655): **1)** Brąz. dwuczęściowa zapinka kuszowata z „martwą" sprężynką, guzkiem na główce i blaszkowym zaczepem, typu Almgren VI, seria 2; kabłąk zdobiony ornamentem metopowym, na guzku i końcach osi ozdobne nakładki. Dług. 5,5 cm. **2)** Identyczna zapinka brąz., uszkodzona. Dług. 5 cm. **3)** Fragmenty trójwarstwowego grzebienia z dzwonowatym uchwytem, wykonanego z poroża łosia [Oznaczenie prof. dr habil. Alicji Lasoty-Moskalewskiej z Instytutu Archeologii Uniwersytetu Warszawskiego, której serdecznie dziękuję za wykonane analizy], z brąz. nitami, typu III/2; zdobienie geometryczne, nacinane. Dług. ok. 8,5 cm. 21 paciorków szklanych: **4)** Kulisty paciorek z jasnoniebieskiego szkła przeźroczystego, typu TM 2b. Średn. 7 mm. **5)** Kulisty paciorek z ciemnoniebieskiego szkła przeźroczystego, typu TM 2a. Średn. 7 mm. **6)** Fragmenty dwóch paciorków segmentowych z kobaltowoniebieskiego szkła przeźroczystego, typu TM 91b. Średn. 6 i 9 mm. **7)** Płaski krążkowaty paciorek z niebieskiego szkła przeźroczystego, typu TM 47. Średn. 8 mm. **8)** Kulisty paciorek z czarnego szkła nieprzeźroczystego, typu TM 11. Średn. 10 mm. **9)** Kulisty paciorek z czerwonego szkła opakowego, typu TM 12. Średn. 8 mm. **10)** Cylindryczny paciorek z czerwonego szkła opakowego, typu TM 12. Średn. 7 mm. **11)** Dwa cylindryczne paciorki z białego szkła opakowego, typu TM 6. Średn. 7 mm. **12)** Trzy kuliste paciorki z białego szkła opakowego, typu TM 6. Średn. 8 mm. **13)** Dwa poliedryczne paciorki z czerwonego szkła opakowego, typu TM 132. Dług. 6 i 8 mm. **14)** Trzy poliedryczne paciorki z kobaltowoniebieskiego szkła przeźroczystego, typu TM 126. Dług. 6-8 mm. **15)** Dwa poliedryczne paciorki z ciemnoniebieskiego szkła przeźroczystego, typu TM 126. Dług. 9 i 10 mm. **16)** Sześcioboczny paciorek z ciemnozielonego szkła opakowego, typu TM 117. Dług. 12 mm. **17)** Sześcioboczny paciorek z jasnozielonego szkła opakowego, typu TM 117. Dług. 12 mm. **18)** Dwustożkowaty paciorek z bladozielonego szkła przeźroczystego, typu TM 63. Średn. 10 mm. **19)** Żel. jednoczęściowa sprzączka o owalnej, poszerzonej ramie, typu AH9. Wym. 5,5×3 cm. **20)** Brąz. szpila hakowa, tordowana, w kościanej oprawce. Dług. szpili 2,4 cm, dług. oprawki 3 cm. **21)** Fragment nieokreślonego, skorodowanego przedmiotu lub okucia z taśmy żel., ze zwężonym, haczykowato zagiętym końcem; w szerszej części dwa otwory z umocowanym w nich kabłączkiem. Dług. zach. ok. 10 cm. **22)** *Frag. sprężyny żel. od zapinki* (zaginął). Dług. ok. 1 cm. **23)** Osiem fragmentów małej misy (typu XIVB?) o ostrym załomie brzuśca i słabo wydzielonym wylewie. Powierzchnia gładka, chropawa, brunatnoczarna. Średn. wylewu ok. 12-15 cm. **24)** Fragment dolnej części masywnego ucha, być może dzbana grupy IX. Powierzchnia jasnobrązowa, zniszczona. **25)** Miseczka z wychylonym brzegiem i pierścieniowatym dnem, typu XIVB (naśladownictwo naczyń drewnianych?). Powierzchnia gładka, nierówna, jasnobrunatna, wewnątrz miejscami brunatnoczarna. Wys. 5,5 cm, średn. wylewu 10 cm, brzuśca 7,5 cm, dna 6,5 cm. **26)** Dwa fragmenty ceramiki k. przeworskiej, w tym zdobiony motywem meandrowym. Powierzchnie gładkie, ceglaste. **27)** Dwa niecharakterystyczne fragmenty ceramiki. **– Chronologia:** faza C_3-D (kultura wielbarska).

Grób 166 (53/81; ciałopalny, popielnicowy) – Ryc. 6-8

Odkryty na głęb. ok. 0,4 m. Jama owalna, dług. do 1,2 m, zorientowana po osi W-E, w przekroju nieckowata, głęb. do 0,3 m. Wypełnisko intensywnie czarne z węglami drzewnymi. W stropie jamy fragmenty ceramiki częściowo przepalonej, skrajnie od E popielnica (10) stojąca w czystym, żółtym piasku, przykryta odwróconą misą (12). W popielnicy przepalone kości, wśród nich broń, szydło, nóż i brzytwa (1-7); obok popielnicy jeden nit umba (4a),

„haftka" ze skuwką (8) i miseczki (13-15) w środku, przy ścianie NW sprzączka (9). – **Inwentarz** (A/675): **1)** Grot żel. z płomykowato wycinanym liściem, uszkodzony. Dług. zach. 21 cm, dług. tulejki 7,7 cm. **2)** Grot żel. z ostrymi zadziorami; koniec liścia zatępiony. Dług. 11 cm, dług. tulejki 7,7 cm. **3)** Imacz żel. typu Jahn 1 (Zieling B2), zdobiony, skorodowany. Dług. 12,1 cm. **4)** Umbo żel. typu Jahn 4a (Bohnsack 8), z wąską kryzą z 14 (pierwotnie) nitami o małych, słabo wypukłych główkach (typu Jahn 9); nity z małymi kolistymi podkładkami, koniec kolca lekko rozklepany. Średn. ok. 12 cm, wys. ok. 7,2 cm, odstęp nitu 8 mm. **5)** Szydło żel., skorodowane i uszkodzone. Dług. ok. 9,3 cm. **6)** Nóż żel. typu Ia. Dług. 11 cm. **7)** Brzytwa żel. półksiężycowata. Dług. 6,8 cm. **8)** „Haftka" żel. ze skuwką z końcem haczykowato zagiętym, skorodowana. Średn. 3,5 cm, dług. skuwki 4 cm. **9)** Żel. sprzączka ósemkowata ze skuwką, typu AA12. Dług. ramy 8 cm, dług. skuwki 5 cm. **10)** Popielnica – duże trójdzielne naczynie wazowate z dwoma uchami, zachowane częściowo. Powierzchnie gładkie, błyszczące, czarne. Wys. ok. 20,5 cm, średn. wylewu 19,5 cm, brzuśca 27,5 cm, dna 12 cm. **11)** Naczynie dwustożkowate zdobione rytym ornamentem na przemian gładkich i wypełnianych nakłuciami trójkątów, przepalone i zdeformowane. Powierzchnia gładka, jasnobrązowa. Wys. ok. 12,5 cm, średn. wylewu 17 cm, brzuśca 19,5 cm, dna 9 cm. **12)** Misa nieprofilowana, całkowicie przepalona i zdeformowana. Powierzchnia gładka, ceglastobrązowa. Wys. ok. 9 cm, średn. wylewu 23 cm, dna 8 cm. **13)** Misa nieprofilowana. Powierzchnia gładka, błyszcząca, czarna. Wys. > 9 cm, średn. wylewu 21 cm. **14)** Kilkanaście fragmentów ostro profilowanej miseczki (pucharka?). Powierzchnia gładka, błyszcząca, czarna. Średn. wylewu ok. 17 cm. **15)** Głęboka miseczka zachowana we fragmentach, zdobiona na załomie brzuśca rytym nieregularnie zygzakiem wypełnionym naprzemiennie odciskanymi chaotycznie rozmieszczonymi dołkami (**15a**). Powierzchnia gładka, czarna. Wys. 7 cm, średn. wylewu 9 cm, dna 4,5 cm. **16)** Miseczka stożkowata, przepalona. Powierzchnia gładka, szarobrązowa. Wys. 8 cm, średn. wylewu 16 cm, dna 6 cm. **17)** Ok. 15 fragmentów kubka (?), przepalonych. Powierzchnia zniszczona, brązowa (?). Wys. 9 cm, średn. wylewu 14 cm, dna 6,5 cm. **18)** Kilka przydennych fragmentów nieokreślonego naczynia. Powierzchnia gładka, brązowa z czarnymi plamami. Średn. dna 9,5 cm. **19)** Fragment przepalonego naczynia z ornamentem rytym i nakłuwanym. **20)** Sześć fragmentów naczynia zdobionego nieregularnie rytym podwójnym zygzakiem wypełnionym naprzemiennie odciskanymi dołkami. Powierzchnia gładka, szaroceglasta. **21)** Dwa ucha naczynia o powierzchni gładkiej, błyszczącej, czarnej. **22)** Duża misa trójdzielna, silnie przepalona i zdeformowana. Powierzchnia gładka, brązowa. Wys. ok. 16,5 cm, średn. wylewu ok. 36,5 cm, brzuśca ok. 39 cm, dna 15 cm. **23)** Dno nieokreślonego naczynia. Średn. 15 cm. **– Chronologia:** faza B_{1a} (kultura przeworska).

Grób 175 (63/81; ciałopalny, popielnicowy) – Ryc. 10-11

Odkryty na głęb. ok. 0,2 m. Jama nieregularnie owalna o wym. 0,55×0,45 m. Wypełnisko intensywnie czarne z węglami drzewnymi. Pośrodku jamy duża popielnica (12), z dnem w czystym piasku, przykryta misą (10), obok od S dwa naczynia jedno w drugim, od W kolejne naczynie na boku. W popielnicy duża ilość przepalonych kości, zgodnie z opisem w dzienniku *„ułożonych" w porządku anatomicznym* (1300 g); wśród kości wyposażenie (1-5), ułamki ceramiki i mała miseczka (7). – **Inwentarz** (A/684): **1)** Brąz. zapinka o konstrukcji późnolateńskiej, typu Kostrzewski O (Almgren/Völling 2aII); kabłąk ornamentowany, nóżka ażurowa. Dług. 6,1 cm. **2)** Nóż żel. typu Ia. Dług. 15,4 cm. **3)** Brzytwa żel. o łukowatym ostrzu. Dług. 8,5 cm. **4)** Żel. sprzączka z przedłużonym kolcem, typu AC4. Średn. 3,5 cm, dług. 6 cm. **5)** Żel. krzesiwo iglicowe zakończone uszkiem, uszkodzone. Dług. 3,7 cm. **6)** Głęboka misa z regularną, rytą bruzdą pod wylewem, zachowana częściowo, lekko przepalona. Powierzchnia ceglasto-szara, pierwotnie gładka. Wys. ok. 14 cm, średn. wylewu ok. 25 cm, brzuśca 24 cm, dna 10,5 cm **7)** Mała miseczka z wklęsłym dnem i wychylonym wylewem, zachowana w całości, lekko asymetryczna. Powierzchnia lśniąca, czarno-szara. Wys. 5,5-6 cm, średn. wylewu 6,8 cm, brzuśca ok. 7 cm, dna 3,5-4 cm. **8)** Misa nieprofilowana, lekko przepalona. Powierzchnia gładka, ceglasto-szara. Wys. 8 cm, średn. wylewu 17 cm, brzuśca 16,5 cm, dna 7 cm. **9)** Misa nieprofilowana, nieco asymetryczna. Powierzchnia gładka, błyszcząca, czarna. Wys. 9 cm, średn. wylewu 19 cm, brzuśca 18 cm, dna 7,5 cm. **10)** Misa z wyraźnie wydzieloną szyjką, zachowana fragmentarycznie. Powierzchnia gładka, błyszcząca, czarna. Wys. 8,5 cm, średn. wylewu 18,5, brzuśca 16,5 cm, dna 7,5 cm. **11)** Fragment miseczki zdobionej ornamentem rytym i nakłuwanym. Powierzchnie gładkie, szare. Średn. wylewu ok. 14,5 cm. **12)** Popielnica – duże naczynie zdobione na największej wydętości brzuśca rytym i odciskanym ornamentem meandrowym o nieregularnym łączeniu motywu (**12a**), zachowane częściowo (brak wylewu). Powierzchnia gładka, błyszcząca, czarna. Zach. wys. 22 cm, średn. brzuśca 31 cm, dna 14 cm. **13)** Ok. 20 fragmentów dwóch różnych naczyń o czarnych, lśniących powierzchniach, zdobionych ornamentem rytym i odciskanym; jedno z naczyń z wydzieloną szyjką. **– Chronologia:** faza A_3 (kultura przeworska).

Grób 177 (65/81; ciałopalny, jamowy) – Ryc. 11

Odkryty w spągu humusu na głęb. 0,2-0,25 m. Jama kolista o średn. 0,35 m, w przekroju półkolista, głęb. do 0,15 m. Wypełnisko intensywnie czarne z węglami drzewnymi, w spągu szare. W jamie przepalone kości i ceramika, wśród drobne brązy; w stropie grobu końcówka pasa. – **Inwentarz** (A/686): **1)** Masywna brąz. języczkowata końcówka pasa zdobiona ornamentem stempelkowym. Dług. 8 cm. **2)** Fragment brąz. wisiorka wiaderkowatego, zdobionego, typu HIII wg Beilke-Voigt (war. typu III wg Kaczanowskiego); od wewnątrz ślady lutowanego uszka. Średn. 13 mm. **3)** Fragment zdobionej blaszki brąz., nadtopiony. **4)** Dwa fragmenty całkowicie skorodowanego nieokreślonego przedmiotu żelaznego. **5)** Pięć fragmentów wazy (?) zdobionej delikatnie rytymi płytkimi bruzdami i listwą plastyczną z nacięciami i odciskami sprężynki zapinki. Powierzchnia gładka, barwy niejednolitej, od piaskowobrunatnej do czarnej. **6)** Trzy fragmenty wylewu i kilka ułamków brzuśca przepalonej wazy (?) z wychylonym brzegiem. Powierzchnia szara, pierwotnie gładka, brązowa (?). **7)** Kilka drobnych ułamków naczynia robionego na kole garncarskim. **8)** Ok. 25 niecharakterystycznych fragmentów ceramiki, częściowo przepalonych, w tym fragment profilowanego ucha czarnego, gładkiego naczynia k. przeworskiej. **– Chronologia:** faza D (kultura wielbarska).

Grób 190 (7/82; ciałopalny, jamowy) – Ryc. 12

Odkryty w spągu humusu, na głęb. 0,15-0,2 m. Jama owalna (?), rozorana po osi N-S na dług. ok. 1,3 m, w przekroju nieckowata, głęb. do 0,2 m. Wypełnisko czarne z węglami drzewnymi. W jamie rozproszone nieliczne przepalone kości, ceramika i paciorki. Kilka cm ponad zarejestrowanym stropem grobu zapinka. – **Inwen-**

tarz (A/776): **1)** 5 poliedrycznych paciorków z szarego chalcedonu, typu TM 499b. Dług. 13-19 cm. **2)** Kuszowata dwuczęściowa zapinka brąz. z pełną pochewką, karbowanym kabłąkiem i małą płytką na główce. Dług. 3,6 cm. **3)** Dwa fragmenty wylewu misy typu VIC. Powierzchnia szara, gładka. **4)** Dwa fragmenty brzuśca misy typu VID. Powierzchnia jasnobrązowa, gładka. **5)** Ok. 10 niecharakterystycznych fragmentów ceramiki k. wielbarskiej. **– Chronologia:** faza C_3-D (kultura wielbarska).

Grób 218 (45/82; ciałopalny, jamowy) – Ryc. 13-14

Odkryty w spągu humusu, na głęb. ok. 0,2 m. Jama kolista o średn. 0,95-1,0 m, w przekroju nieckowata, głęb. do 0,25 m. Wypełnisko intensywnie czarne z węglami drzewnymi, w centrum dwa duże naczynia (5; 11), między nimi przepalone kości, sprzączka, nóż i szydło; w największym naczyniu (5) miseczka (7), fragmenty ceramiki i zapinka. Część naczyń nieprzepalona (5-11)! – **Inwentarz** (A/799): **1)** Brąz. zapinka oczkowata serii głównej, typu Almgren 45b; na wewnętrznej stronie kabłąka wyraźne ślady kucia. Dług. 4,9 cm. **2)** Dwudzielna sprzączka o ramie ósemkowatej, ze skuwką, typu AA1, całkowicie skorodowana – rekonstrukcja wg zdjęcia Rtg. Dług. ramy 9,3 cm, dług. skuwki 3,2 cm. **3)** Fragment noża żel. typu IIa, całkowicie skorodowany. Dług. zach. 6,2 cm. **4)** Szydło żel., skorodowane – rekonstrukcja wg zdjęcia Rtg. Dług. 9,9 cm. **5)** Duże naczynie baniaste z nacinaną listwą plastyczną u nasady szyjki, na brzuścu ryty motyw meandrowy o zróżnicowanym wypełnieniu rytym i odciskanym dwoma różnymi narzędziami, na dnie ryty i odciskany motyw solarny (?). Powierzchnia gładka, błyszcząca, czarna. Wys. 26 cm, średn. wylewu 19,5 cm, brzuśca 29 cm, dna 15 cm. **6)** Misa dwustożkowata. Powierzchnia gładka, błyszcząca, czarna. Wys. 8,5 cm, średn. wylewu 20 cm, dna 10 cm. **7)** Miseczka z plastyczną szyjką, lekko asymetryczna, zachowana w całości. Powierzchnia gładka, błyszcząca, czarna. Wys. 5,4-5,8 cm, średn. wylewu ok. 8 cm, dna 5 cm. **8)** Misa dwustożkowata, częściowo przepalona. Powierzchnia gładka, brązowa. Wys. 9 cm, średn. wylewu 17 cm, brzuśca 17,5 cm, dna 7,5 cm. **9)** Miseczka dwustożkowata, całkowicie przepalona. Powierzchnia gładka, brązowa (?). Wys. 4,5 cm, średn. wylewu ok. 7,5 cm, dna 5 cm. **10)** Ok. 20 fragmentów naczynia dwustożkowatego z wydzieloną szyjką, miejscami lekko przepalonego. Powierzchnia gładka, ceglastobrązowa. Wys. ok. 11 cm, średn. wylewu ok. 15 cm, brzuśca 17 cm, dna 7 cm. **11)** Ok. 100 fragmentów misy z wydzieloną szyjką. Powierzchnia gładka, czarna. Wys. ok. 11 cm, średn. wylewu ok. 20 cm, brzuśca ok. 21 cm, dna 7 cm. **12)** Ok. 20 fragmentów całkowicie przepalonego naczynia zdobionego półksiężycowatymi odciskami (rurka metalowa?, stosina pióra ptasiego?) na załomie. Powierzchnia gładka, jasnobrązowa. **13)** Miseczka, całkowicie przepalona i zdeformowana. Średn. wylewu ok. 15 cm, dna 6 cm. **14)** Fragment grubościennej ceramiki o gładkiej jasnobrązowej powierzchni. **– Chronologia:** faza B_{1a} (kultura przeworska).

Grób 237 (11/83; jamowy, naruszony) – Ryc. 12

Odkryty na głęb. 0,3 m. Jama owalna, wydłużona po osi W-E, o wym. ok. 0,7×0,6 m, w przekroju półkolista, głęb. do 0,3 m, częściowo zniszczona przez wkop nowożytny. Wypełnisko jednolicie szaroczarne z węglami drzewnymi i popiołem. W jamie rozproszona ceramika, przepalone kości i wyposażenie. – **Inwentarz** (A/931): **1)** Kilkadziesiąt drobnych okruchów przepalonego naczynia szklanego, przeźroczystego, zielonkawego. Waga ok. 25 g. **2)** Owalna sprzączka brąz. z pogrubioną ramą, typu AH26. Wym. 3,6×2,9 cm. **3)** Szydło żel. Dług. 8,5 cm. **4)** Szczypczyki brąz. Dług. 5 cm. **5)** Poliedryczny paciorek z szarego chalcedonu, typu TM 499b. Dług. 13 mm. **6)** 6 fragmentów misy typu VID, częściowo przepalonych i zdeformowanych. Powierzchnia gładka, szara. Średn. brzuśca 21 cm, dna ok. 5,5 cm. **7)** Fragment wylewu naczynia jajowatego (?). Powierzchnia jasnobrązowa, silnie schropowacona przez obrzucenie gliną (kultura grobów kloszowych/k. pomorska, wczesna epoka żelaza). **8)** Fragment ceramiki o powierzchnia brązowej, szorstkiej, zdobiony rzędem owalnych odcisków paznokciowych (kultura pomorska = kultura grobów kloszowych, wczesna epoka żelaza). **9)** Trzynaście niecharakterystycznych, częściowo przepalonych fragmentów ceramiki z okresu rzymskiego, w tym ułamek przepalonego ucha kolankowatego. **– Chronologia:** faza D (kultura wielbarska).

Grób 245 (18/83; ciałopalny, jamowy) – Ryc. 14-15

Odkryty na głęb. 0,2-0,25 m. Jama kolista o średn. 0,65 m, w przekroju półkolista, głęb. do 0,3 m. Wypełnisko intensywnie czarne z licznymi węglami drzewnymi i popiołem. W stropie jamy od E liczne fragmenty przepalonej ceramiki i kubek (11) z czarką (12) w środku, w części SW duże naczynie wazowate (15). Pod ceramiką zwarte skupisko przepalonych kości, wśród nich obok siebie elementy wyposażenia. **– Inwentarz** (A/936): **1)** Fragmenty brąz. zapinki oczkowatej serii pruskiej, typu Almgren 60-61, nadtopione. Dług. nóżki 3,6 cm. **2)** Brąz. zdobiona bransoleta sztabkowa. Wym. 7,4×6 cm. **3)** Żel. sprzączka o ramie półokrągłej, typu AD1. Wym. 4×3,6 cm. **4-5)** Dwa różne brąz. okucia końca pasa o zredukowanym profilowaniu, typu I/2. Dług. 6,3 i 5,9 cm. **6-7)** Dwa podwójne okucia pasa z wąskiej blaszki brąz., zdobione; jedno uszkodzone. Dług. 2,6 cm. **8)** Okucie pasa z szerokiej blaszki brąz., zdobione, nity z kwadratowymi podkładkami; nadtopione. Dług. 3,2 cm. **9)** Dwustożkowaty przęślik gliniany, jasnobrązowy, lekko przepalony. Średn. 4,5 cm. **10)** 17 drobnych grudek stopionego brązu. Waga 12,2 g. **11)** Kubek z uchem z wgłębieniem na górnej nasadzie, ze śladami przepalenia. Powierzchnia gładka, spękana, szaroceglasta. Wys. 10 cm, średn. wylewu 13 cm, dna ok. 8 cm. **12)** Miseczka półkulista, asymetryczna, z niewielkimi śladami przepalenia. Powierzchnia starannie wygładzona, brązowa. Wys. 5-5,5 cm, średn. wylewu 8,5 cm, dna 3,5 cm. **13)** Ok. 15 fragmentów naczynia dwustożkowatego, częściowo przepalonych. Powierzchnia gładka, ceglastoszara. **14)** Ok. 30 przepalonych fragmentów dużego naczynia. Średn. dna 9,5 cm. **15)** Ok. 50 fragmentów jednouchego (?) naczynia z wydzieloną szyjką. Powierzchnia błyszcząca, czarna. Wys. ok. 19 cm, średn. brzuśca ok. 25,5 cm, dna 11 cm. **16)** Ok. 30 fragmentów niecharakterystycznej przepalonej ceramiki k. przeworskiej, w tym część dna o średn. ok. 6 cm. **– Chronologia:** faza B_{2a-b} (kultura przeworska).

Grób 255 (29/83; ciałopalny, z popielnicą organiczną) – Ryc. 16-17

Odkryty na głęb. 0,2 m. Jama owalna o wym. 0,6×0,5 m, w przekroju półkolista, głęb. do 0,35 m. Wypełnisko brązowoszare, wzdłuż krawędzi E, N i W jasnobrązowe, bez śladów stosu. W spągu grobu zwarte skupisko przepalonych kości i wyposażenia, pierwotnie zapewne w organicznym „opakowaniu". – **Inwentarz** (A/943): **1)** Brąz. zapinka kapturkowa serii wschodniej, typu Almgren 38-39, z końcem sprężynki przymocowanym do kabłąka, nadto-

piona i odkształcona. Dług. 6,5 cm. **2)** Brąz. zapinka oczkowata serii pruskiej, typu Almgren 61. Dług. 7,4 cm. **3)** Brąz. zapinka oczkowata serii pruskiej, typu Almgren 60, z oczkami na nóżce i na kabłąku. Dług. 7,7 cm. **4)** Sprzączka brąz. o półokrągłej profilowanej ramie, war. typu AD1; przed końcem kolca wyraźne przewężenie – ślad wytarcia od blaszki zabezpieczającej. Wym. ok. 5×4,5 cm. **5)** Rama żel. sprzączki półokrągłej, typu AD1, skorodowana. Wym. 4×3,6 cm. **6)** Żel. prostokątne okucie pasa, uszkodzone. Dług. 2,7 cm. **7)** Trzy fragmenty jednej (lub dwóch?) brąz. bransolety sztabkowej, stopione. **8)** Żel. owalne (?) okucie zamka kasetki, zbliżone do typu 10, z dwoma zaczepami. Dług. zach. 5,7 cm, odstęp zaczepu 1,1 cm. **9)** Klucz żel. typu A, silnie skorodowany i uszkodzony. Dług. pierwotna 16 cm. **10)** Żel. sprężyna zamka kasetki, uszkodzona. Dług. 7 cm. **11)** Paciorek melonowaty barwy turkusowej, lekko przepalony. Średn. 15 mm. **12)** Paciorek melonowaty z przeźroczystego szkła bladozielonego, typu TM 158b, całkowicie stopiony. Średn. ok. 2 cm. **13)** Igła brąz., uszkodzona. Dług. 7,5 cm. **14)** Dwustożkowaty przęślik gliniany, jasnobrązowy, przepalony. Średn. 4 cm. **15)** Dwustożkowaty przęślik gliniany, jasnobrązowy, nieprzepalony. Średn. 2,8 cm. **16)** Miniaturowe naczynko gliniane z wpuszczaną pokrywką, szarobrunatne, starannie wygładzone, częściowo przepalone. Wys. 4,3 cm, średn. 4 cm, wys. pokrywki 2,5 cm. **– Chronologia:** faza B_{2b} (kultura przeworska).

Grób 264 (1/84; ciałopalny, jamowy) – Ryc. 18-19

Odkryty w spągu humusu na głęb. ok. 0,15 m. Jama nieregularnie kolista o średn. do 0,7 m, w przekroju workowata, głęb. do 0,5 m. Wypełnisko intensywnie czarne z węglami drzewnymi, w dolnej części jamy skupisko kilku przepalonych, strzaskanych naczyń i ceramiki, między nimi i niżej w spągu grobu duże skupisko przepalonych kości (3850 g), wśród których elementy wyposażenia. Ok. 20 cm na NW od grobu niewielka płytka jamka o kolistym zarysie, wypełniona czarną ziemią z węglami drzewnymi. – **Inwentarz** (A/1070): **1)** Brąz. zapinka oczkowata serii pruskiej, typu Almgren 60, nadtopiona i uszkodzona. Dług. 8 cm. **2-3)** Para żel. ostróg krzesełkowatych z brąz. nitami, typu Jahn 35 (Roman IIc), częściowo skorodowane i uszkodzone. Wys. od podstawy 4,2 cm, szer. 3,4 cm. **4)** Żel. sprzączka o ramie półokrągłej, z kolcem zdobionym, war. typu AD1. Wym. 4,8×4,1 cm. **5)** Trzy fragmenty prostokątnych okuć pasa (?) żel. Dług. 1,3 do 2,8 cm. **6)** Szydło żel. Dług. 9,3 cm. **7)** „Haftka" żel. z kółkiem w uszku (uchwyt wieka kasetki drewnianej?). Średn. kółka 2,2 cm, odstęp haftki ok. 1,2 cm. **8)** Fragment nieokreślonej sztabki żel., skorodowany. Dług. zach. 5 cm. **9)** Kilka drobnych ułamków nieokreślonych, skorodowanych przedmiotów żel. **10)** Grudka stopionego brązu. **11)** Naczynko dwustożkowate, lekko przepalone. Powierzchnia pierwotna gładka, ceglasta. Wys. 6 cm, średn. wylewu i brzuśca ok. 11,5 cm, dna 3,5 cm. **12)** Misa o dwustożkowatym brzuścu. Powierzchnia gładka, szaro-ceglasta. Wys. 10 cm, średn. wylewu 16 cm, brzuśca 17,5 cm, dna ok. 8 cm. **13)** Misa, zachowana fragmentarycznie, przepalona i zniekształcona. Powierzchnia gładka, brązowo- i ceglastoszara. Wys. 8,5 cm, średn. wylewu 15 cm, brzuśca 16 cm, dna 6 cm. **14)** Miseczka z rytymi bruzdami pod wylewem i nad załomem brzuśca, niżej zdobiona 5-6 grupami małych dołków ustawianych w trójkąty; wyklejona z fragmentów, przepalona i zniekształcona. Powierzchnia gładka, szaro- i jasnobrązowa. Wys. ok. 6,5 cm, średn. wylewu i brzuśca 11,5 cm, dna 3,5 cm. **15)** Naczynie dwustożkowate z wydzieloną szyjką, częściowo przepalone i zdeformowane. Powierzchnia gładka, szaro-ceglasta. Wys. ok. 12,5, średn. wylewu 12,5 cm, brzuśca ok. 16 cm, dna 7 cm. **16)** Duże przepalone i zdeformowane naczynie dwustożkowate, na załomie brzuśca zdobione pasmem rytych naprzemiennie par „jodełek", niżej grupami dołków ustawianych w trójkąty. Powierzchnia gładka, ceglastobrązowa. Wys. > 22,5 cm, średn. brzuśca ok. 37 cm, dna ok. 12,5 cm. **17)** Przepalone i zdeformowane fragmenty dużego naczynia z szyjką wydzieloną rytymi bruzdami i co najmniej dwoma uchami na wydłużonych podstawach; poniżej linii uch grupy małych dołków ustawianych (nieregularnie?) w trójkąty. Powierzchnia gładka, brązowa i szarobrązowa. **18)** Naczynie z szyjką wydzieloną rytymi bruzdami, na załomie brzuśca zdobione 7-8 grupami starannie, płytko odciskanych lekko owalnych dołków ustawionych w trójkąty, miejscami przepalone, lekko asymetryczne. Powierzchnia gładka, ceglasto-szara. Wys. 14,5-15 cm, średn. wylewu 16 cm, brzuśca 19,5 cm, dna 8,5 cm. **19)** Fragmenty przepalonej dwustożkowatej miseczki (?) z rytym motywem przerywanego zygzaka między dookolnymi bruzdami, na załomie brzuśca zdobionej grupami (?) dołków. Powierzchnia pierwotna gładka, jasnobrązowa (?). Wys. ok. 9 cm, średn. wylewu 14 cm, brzuśca 15,5 cm, dna 8,5 cm. **20)** Głęboka misa nieprofilowana, lekko asymetryczna, częściowo przepalona. Powierzchnia gładka, ceglastobrązowa. Wys. 12-13 cm, średn. wylewu 19 cm, brzuśca 19,5 cm, dna 7,5 cm. **21)** Fragmenty małej miseczki jajowatej, lekko przepalone i spękane. Powierzchnia pierwotna gładka, brązowa. Średn. wylewu 7 cm. **22)** Duże, silnie przepalone i zdeformowane naczynie z wychylonym brzegiem i wyodrębnioną szyjką, zachowane fragmentarycznie. Powierzchnia gładka, ceglastoszara. Wys. ok. 22 cm, średn. wylewu 25,5 cm, brzuśca 29 cm, dna 14 cm. **23)** Głęboka misa z szyjką wydzieloną rytymi bruzdami, na załomie brzuśca zdobione nieregularnymi grupami małych odciskanych dołków, przepalona i zdeformowana. Powierzchnia gładka, brązowa i brązowoszara, glina z domieszką mineralną drobną i nieliczną grubą. Wys. 14 cm, średn. wylewu 20 cm, brzuśca 20,5 cm, dna 8 cm. **24)** Ok. 10 fragmentów głębokiej nieprofilowanej misy, przepalonych i zdeformowanych. Powierzchnia zniszczona. Wys. ok. 12 cm, średn. wylewu 17 cm, brzuśca 18,5 cm, dna 8 cm. **25)** *Naczynie typu czerpaka-cedzidła, z uszkodzonym uchem i sitkiem umieszczonym na połowie wylewu (...) spękany, ale zachowany w „całości"* (zaginęło). **26)** Ok. 30 niecharakterystycznych fragmentów ceramiki, zapewne z opisanych naczyń. **– Chronologia:** faza B_{2a-b} (kultura przeworska).

Znal. luźne – Ryc. 17/LZ

1) Szpila brąz. z główką w postaci spiralnie zwiniętej tarczki, odkształcona. Dług. trzonu ok. 8,5 cm, średn. główki 2,5 cm (A/802). **2)** Grot żel. z wąskim, masywnym liściem z wyraźnym żeberkiem, typu XVIII. Dług. 13,9 cm, najw. szer. liścia 2 cm (A/469). **3)** Brąz. dwuczęściowa zapinka kuszowata z blaszkowym zaczepem i profilowanymi guzkami na końcach osi, typu Almgren VI, seria 2; sprężynka uszkodzona. Dług. 5,4 cm (A/771/2).

Warszawa, 2003 r.

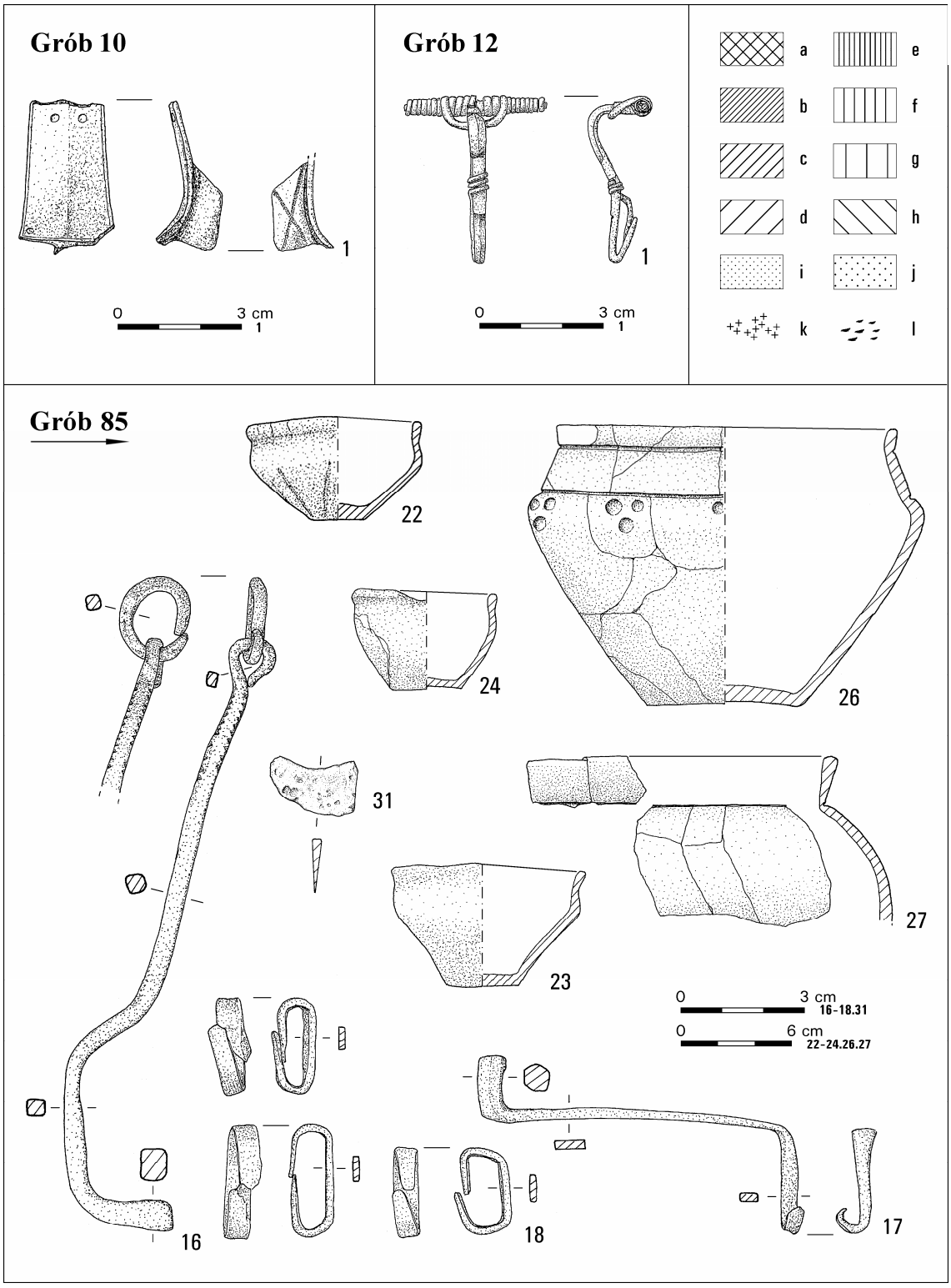

Ryc. 2. Modła, pow. mławski. Grób 10 (1 – brąz). Grób 12 (1 – brąz). Grób 85 (16-18, 31 – żelazo, 22-24, 26-27 – glina). Legenda: a – ziemia czarna, b – ziemia czarno-brunatna, c – ziemia brunatna, d – ziemia jasnobrunatna, e – ziemia szara lub szaroczarna, f – ziemia brązowa, g – ziemia jasnobrązowa, h – ziemia jasnoszara, i – piasek calcowy, j – żwir, k – przepalone kości, l – węgle drzewne.

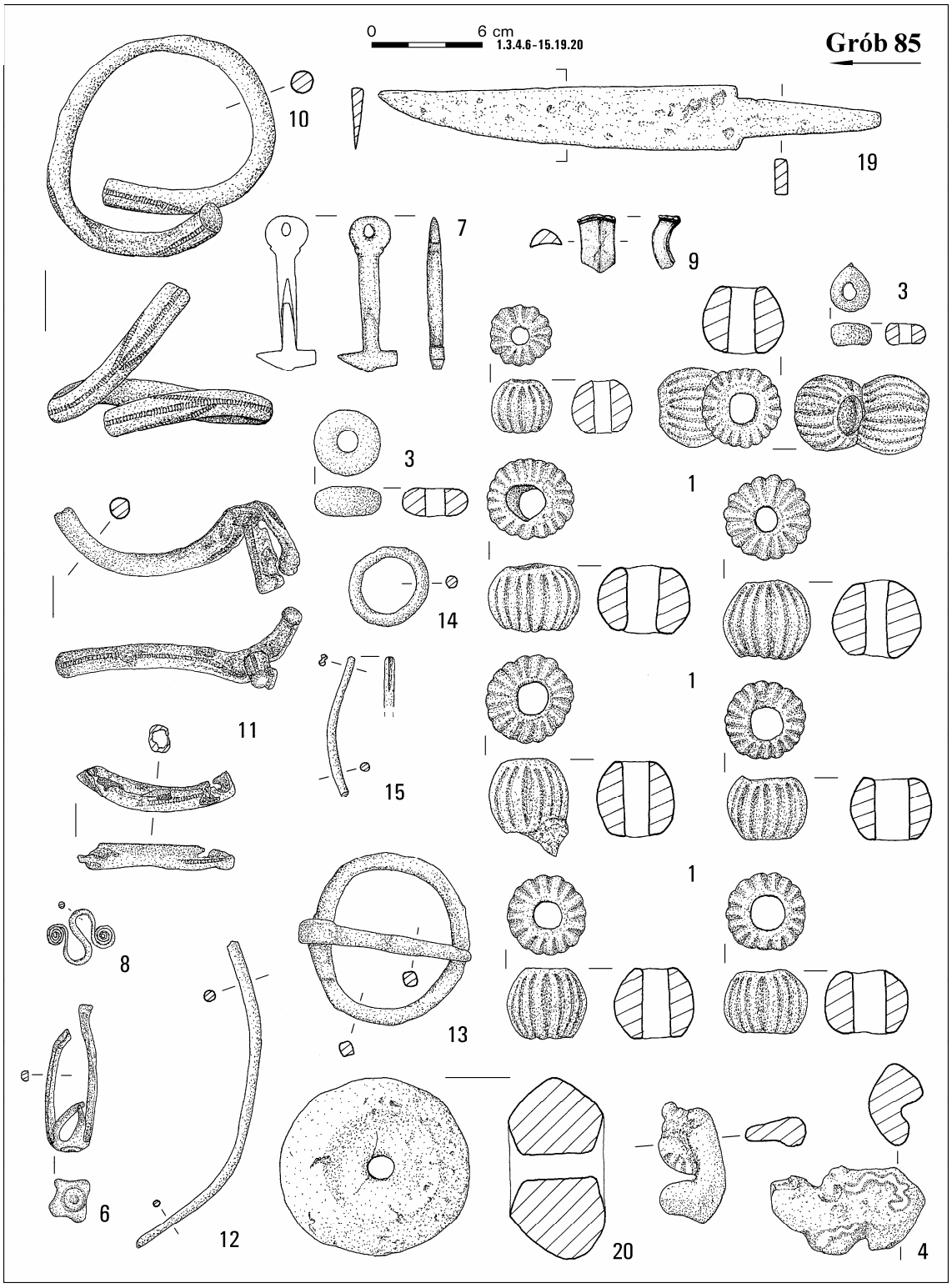

Ryc. 3. Modła, pow. mławski. Grób 85 (1-4 – szkło, 6, 8-12, 14-15 – brąz, 7, 13, 19 – żelazo, 20 – glina)

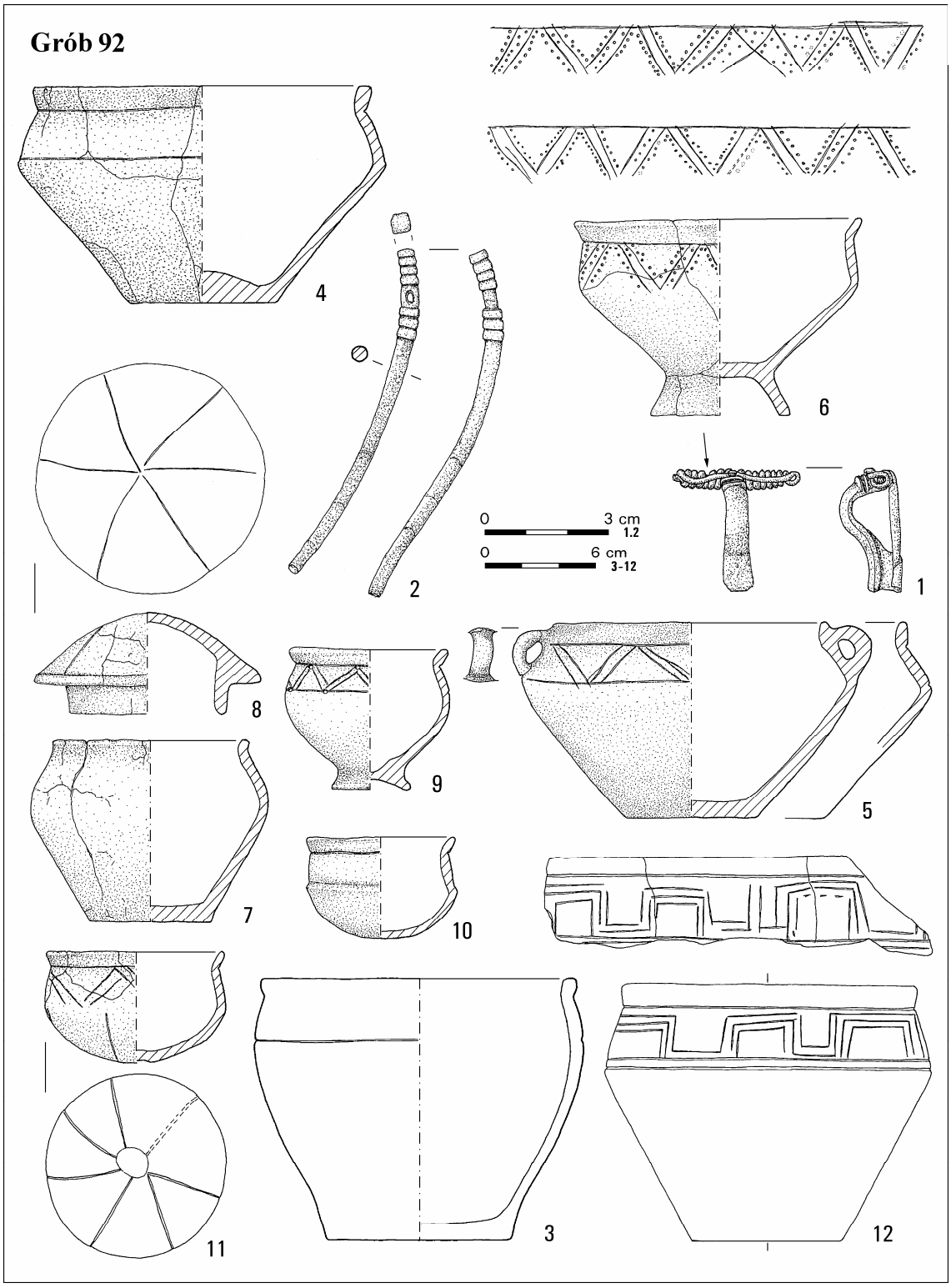

Ryc. 4. Modła, pow. mławski. Grób 92 (1 – brąz, 2 – poroże, 3-12 – glina)

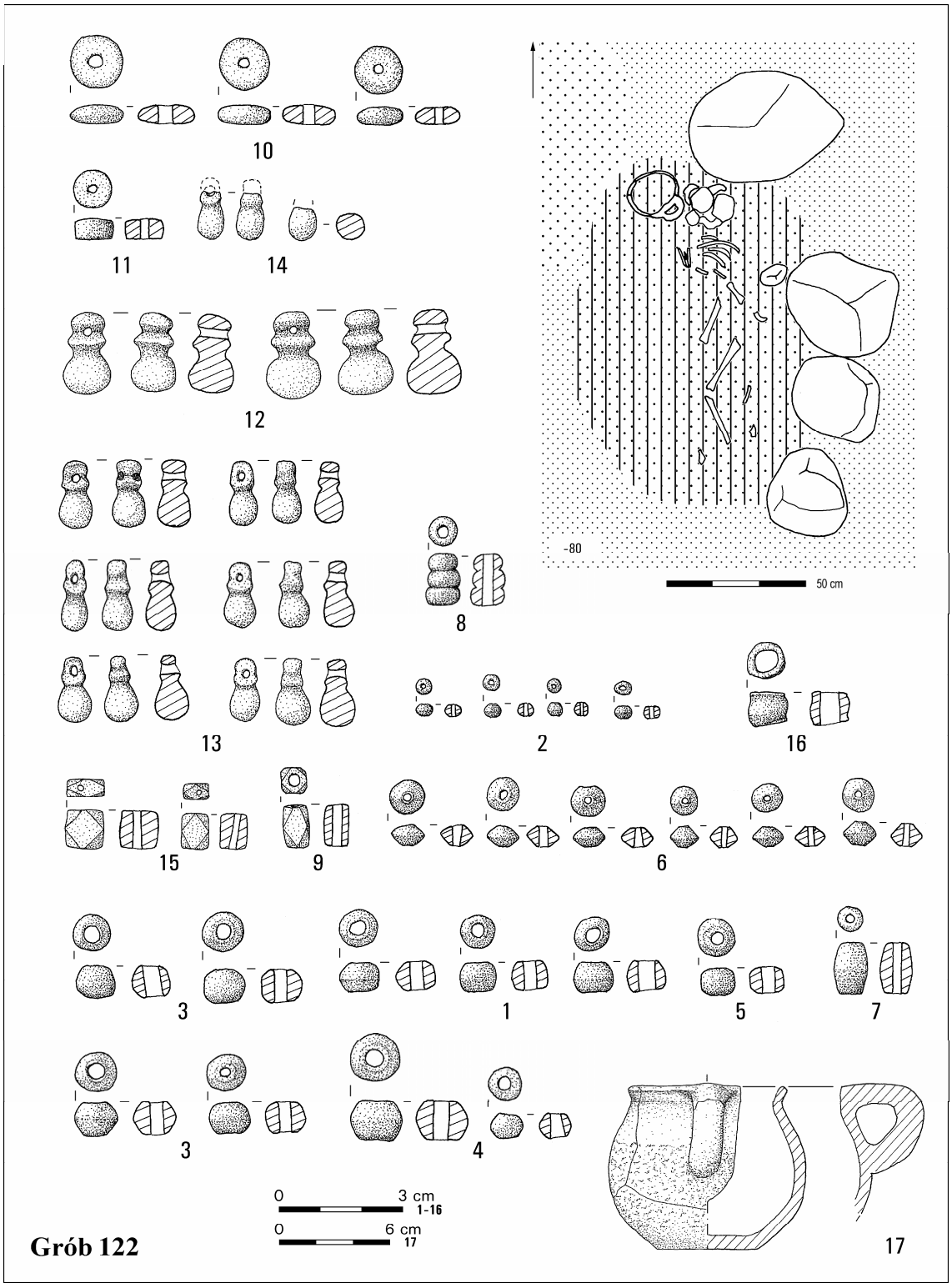

Ryc. 5. Modła, pow. mławski. Grób 122 (1-9, 15 – szkło, 10-14 – bursztyn, 16 – brąz, 17 – glina)

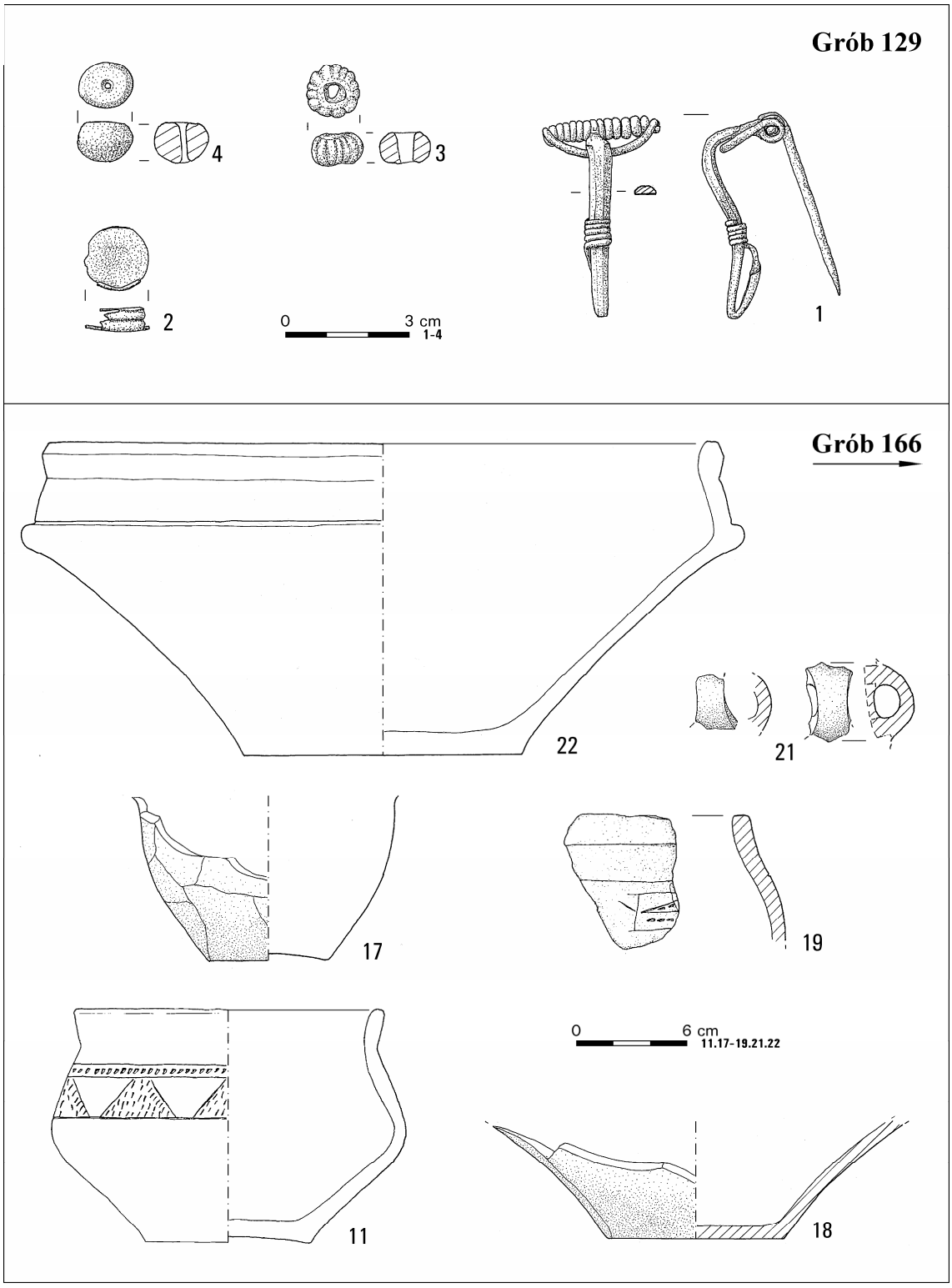

Ryc. 6. Modła, pow. mławski. Grób 129 (1 – brąz, 2 – srebro lub brąz/srebro, 3 – szkło, 4 – bursztyn). Grób 166 (11, 17–19, 21-22 – glina)

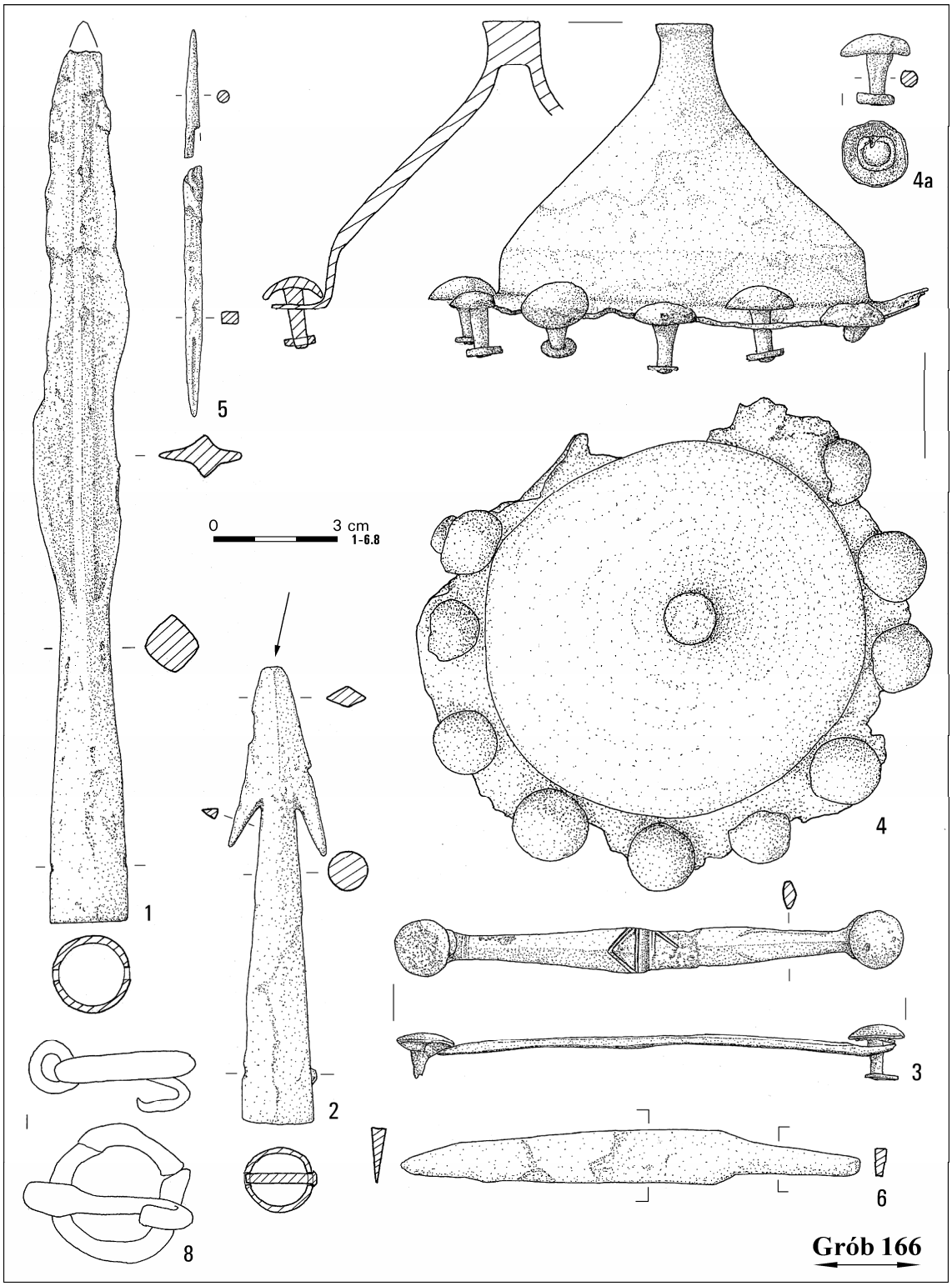

Ryc. 7. Modła, pow. mławski. Grób 166 (1-6, 8 – żelazo)

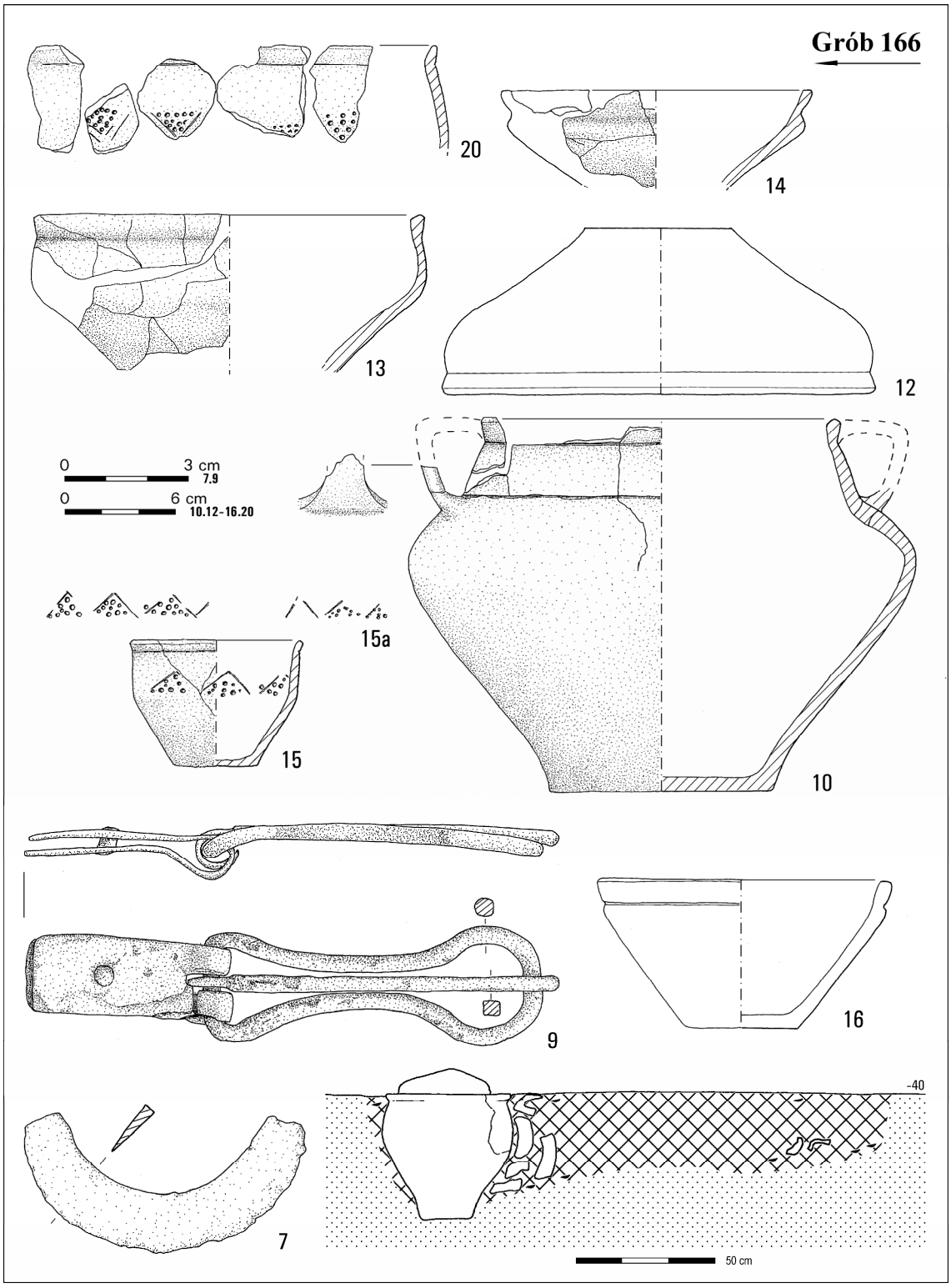

Ryc. 8. Modła, pow. mławski. Grób 166 (7, 9 – żelazo, 10, 12-16, 20 – glina)

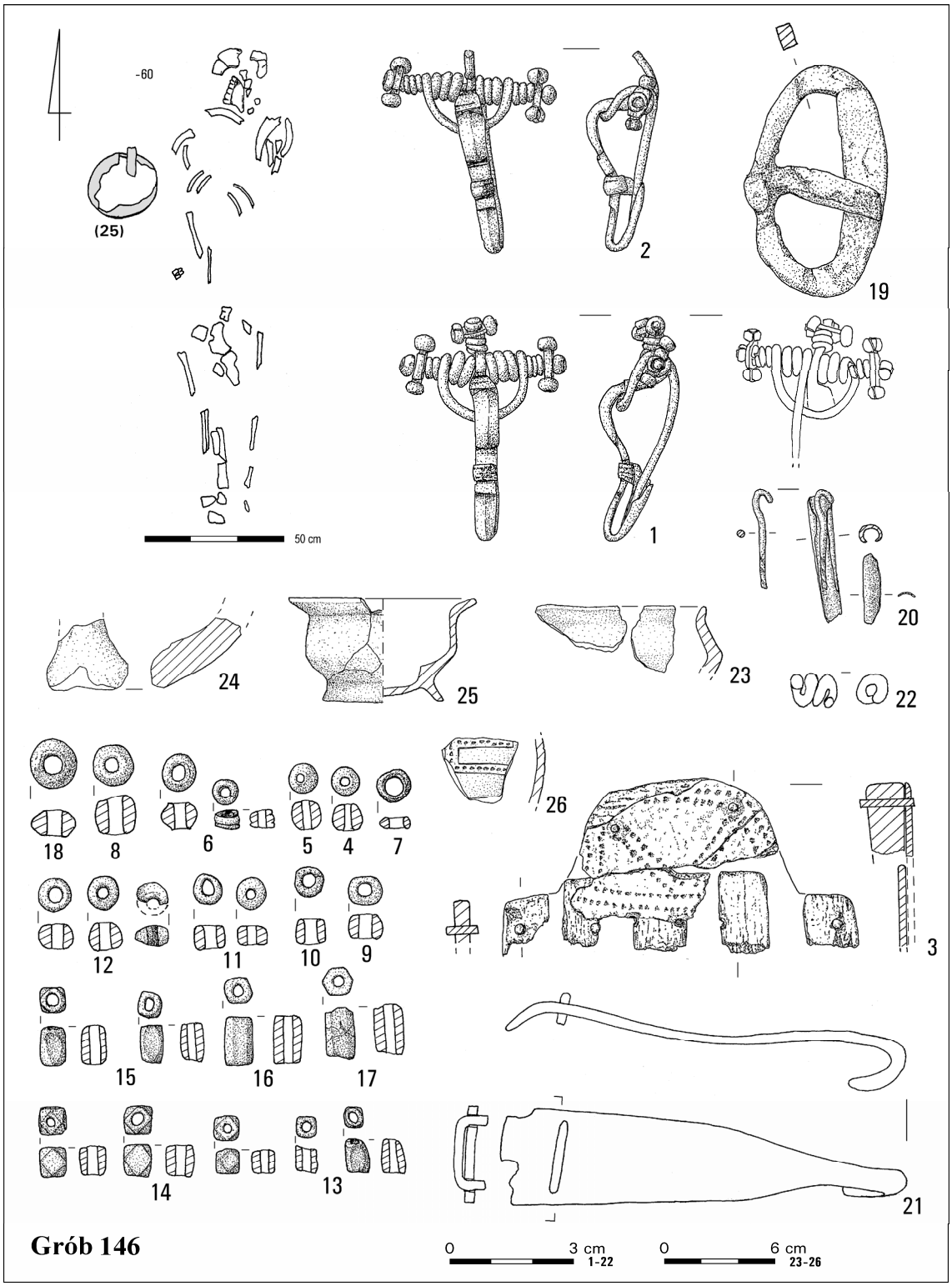

Ryc. 9. Modła, pow. mławski. Grób 146 (1-2 – brąz, 3 – poroże+brąz, 4-17 – szkło, 19, 21-22 – żelazo, 20 – brąz+kość)

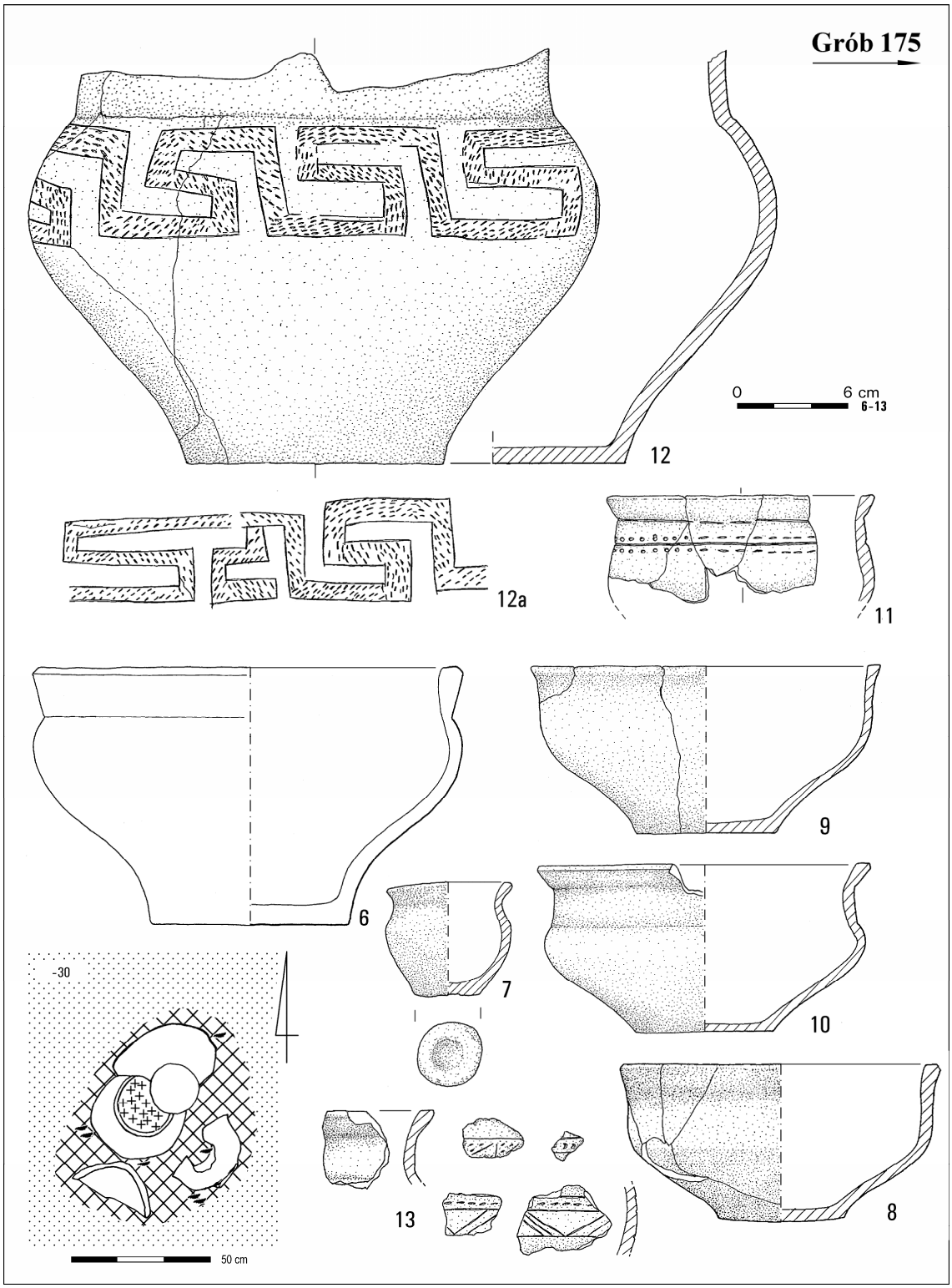

Ryc. 10. Modła, pow. mławski. Grób 175 (6-13 – glina)

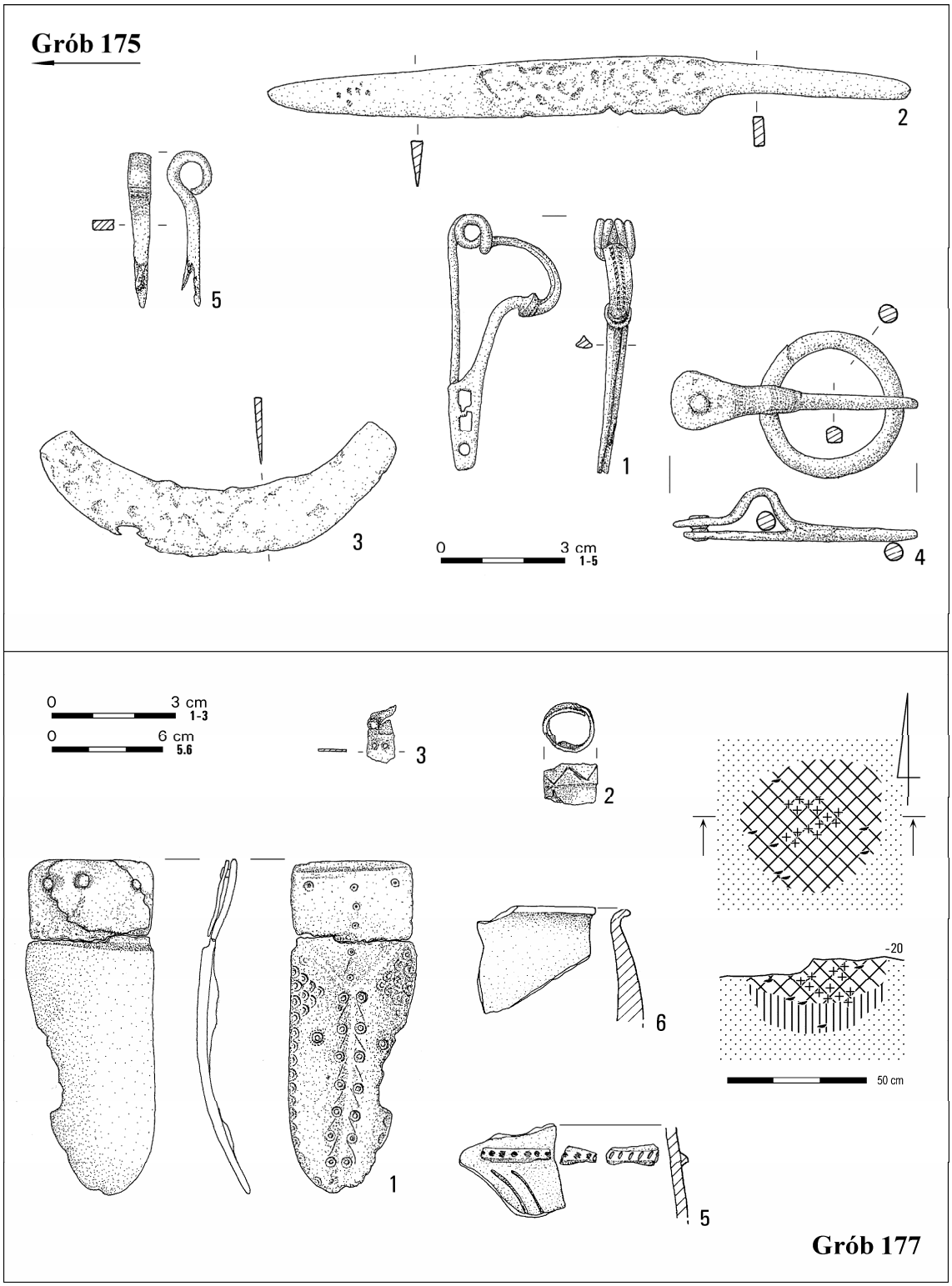

Ryc. 11. Modła, pow. mławski. Grób 175 (1 – brąz, 2-5 – żelazo). Grób 177 (1-3 – brąz, 5-6 – glina)

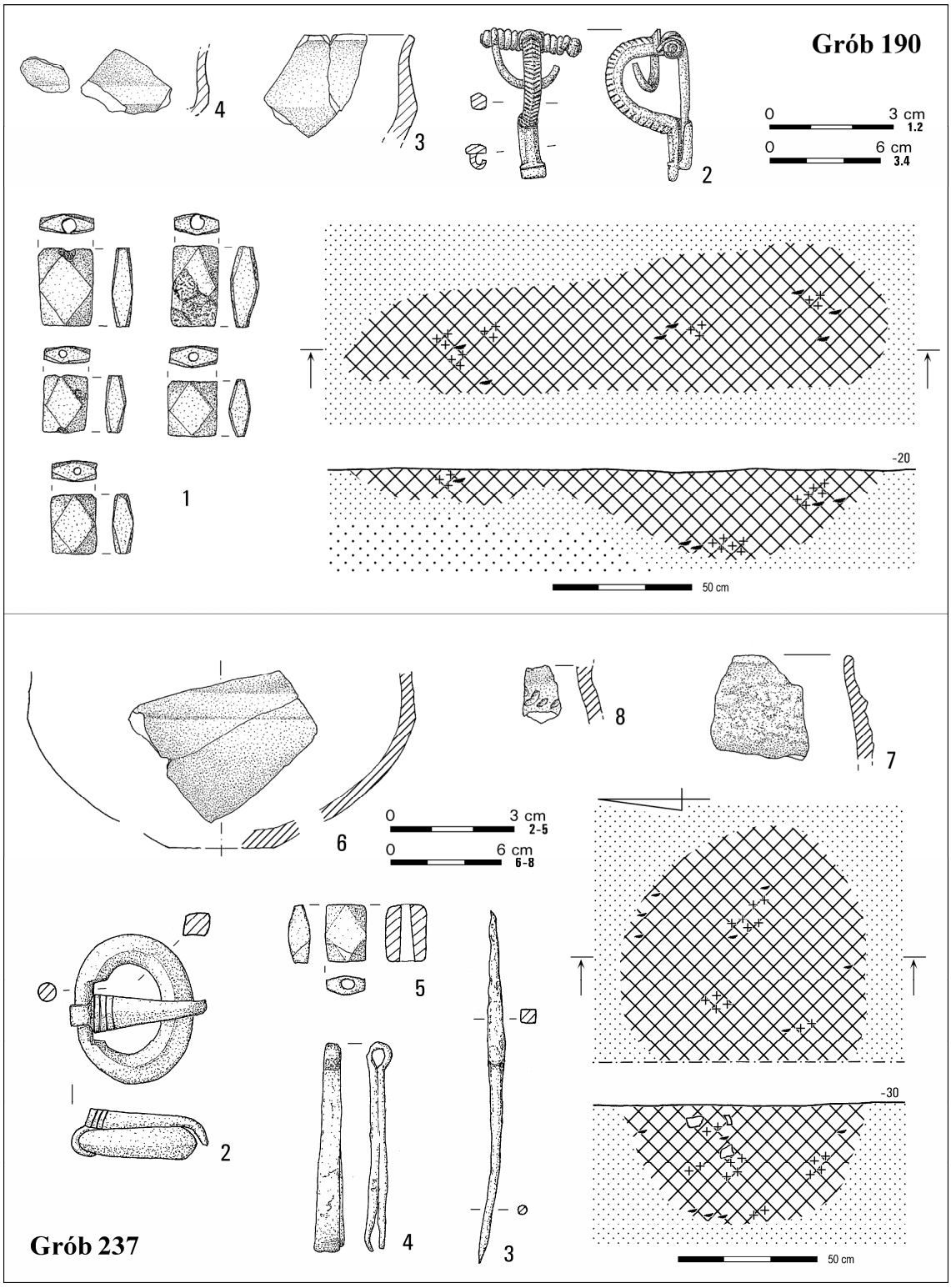

Ryc. 12. Modła, pow. mławski. Grób 190 (1 – chalcedon, 2 – brąz, 3-4 – glina). Grób 237 (2, 4 – brąz, 3 – żelazo, 4 – chalcedon, 6-7 – glina)

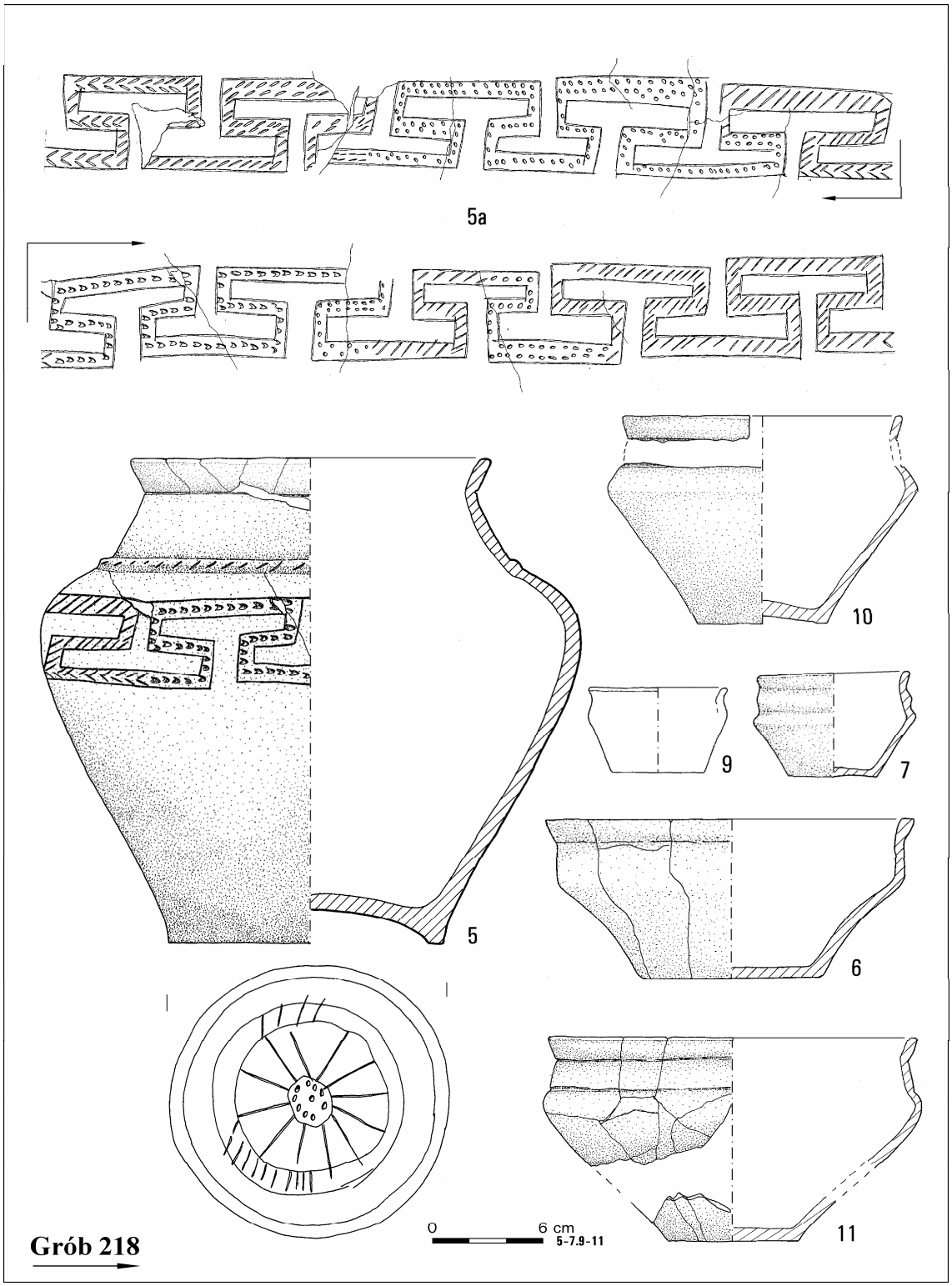

Ryc. 13. Modła, pow. mławski. Grób 218 (5-7, 9-11 – glina)

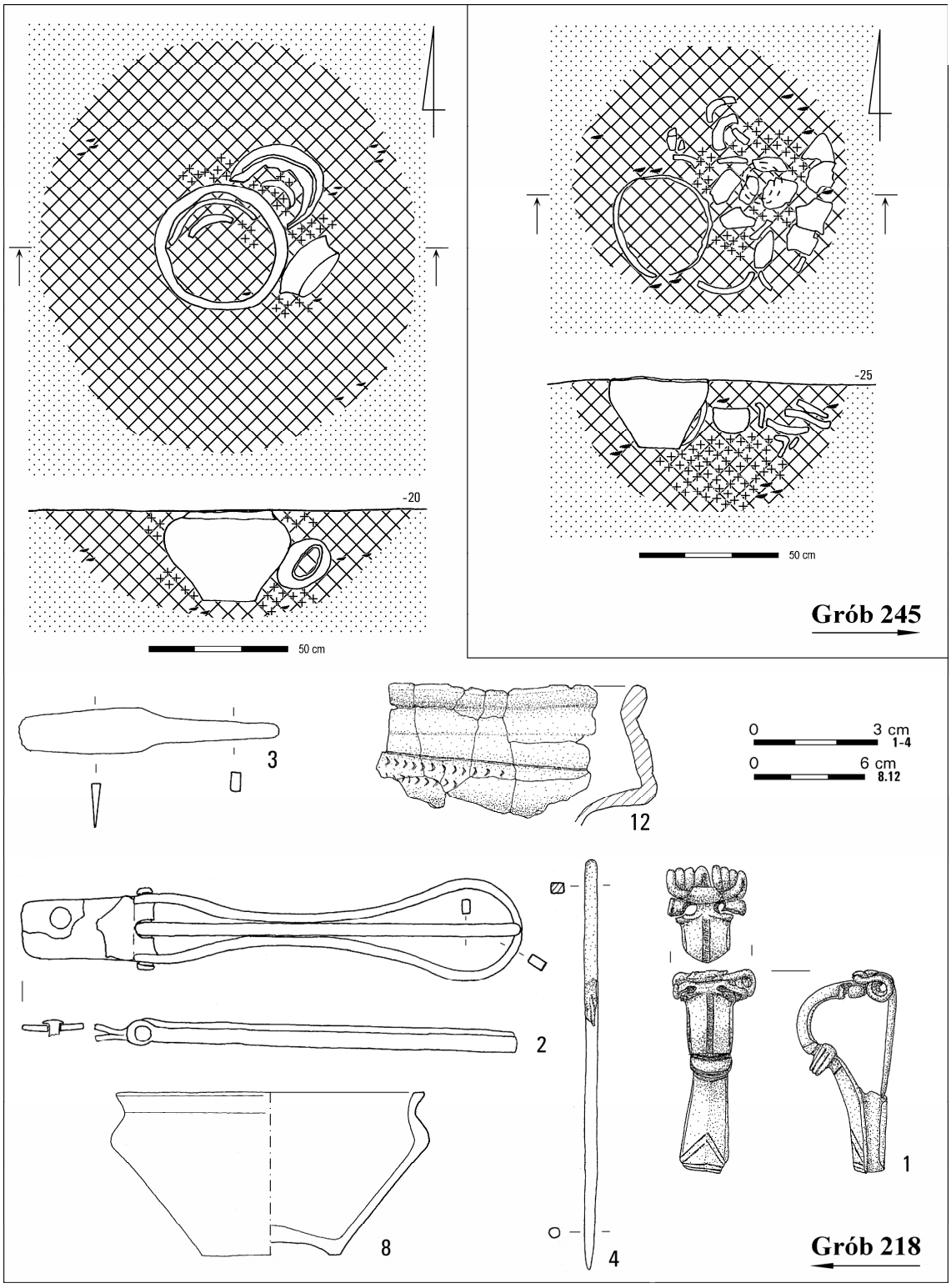

Ryc. 14. Modła, pow. mławski. Grób 218 (1 – brąz, 2-4 – żelazo, 8, 12 – glina). Grób 245

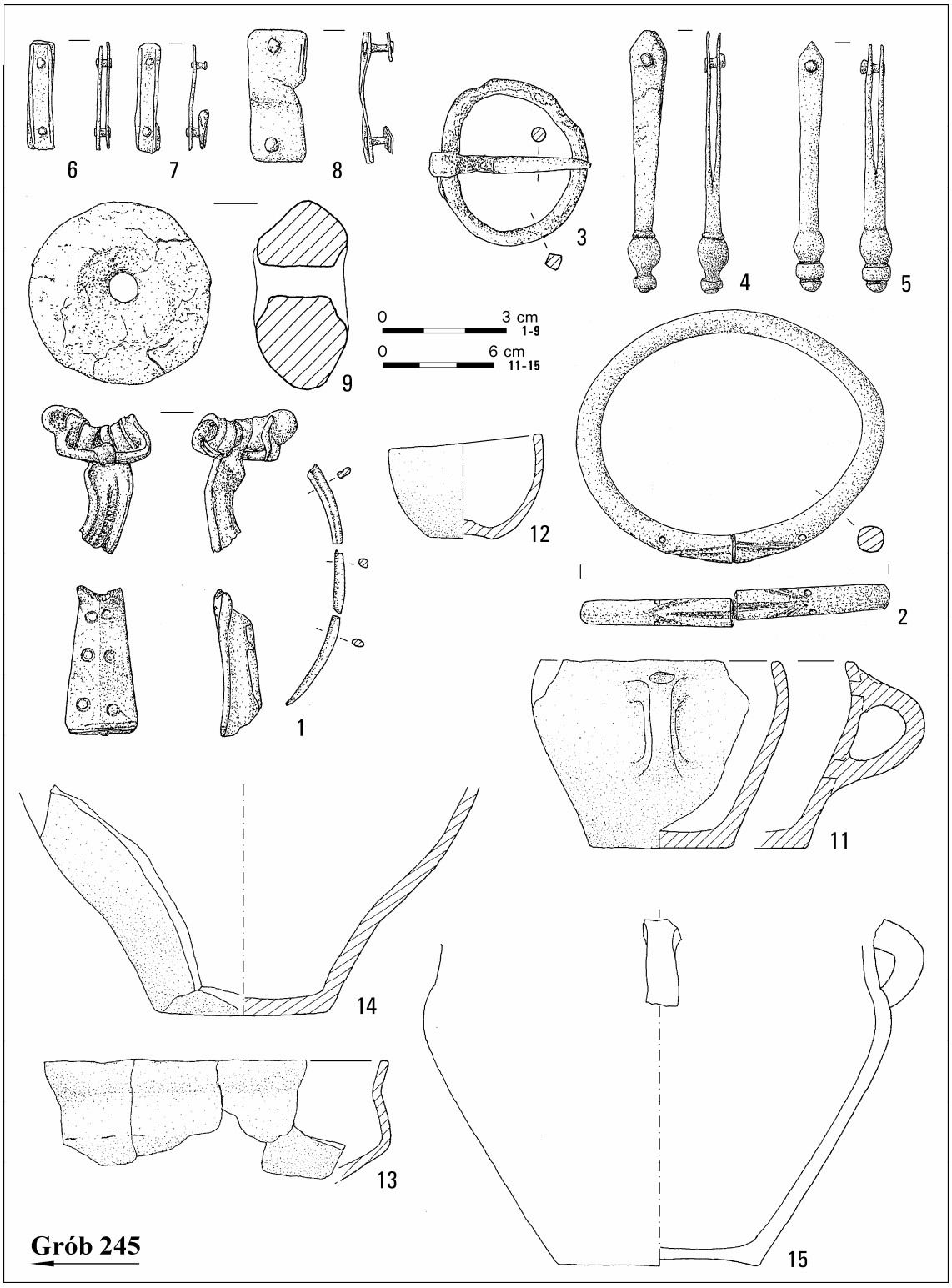

Ryc. 15. Modła, pow. mławski. Grób 245 (1, 2, 4-8 – brąz, 9, 11-15 – glina)

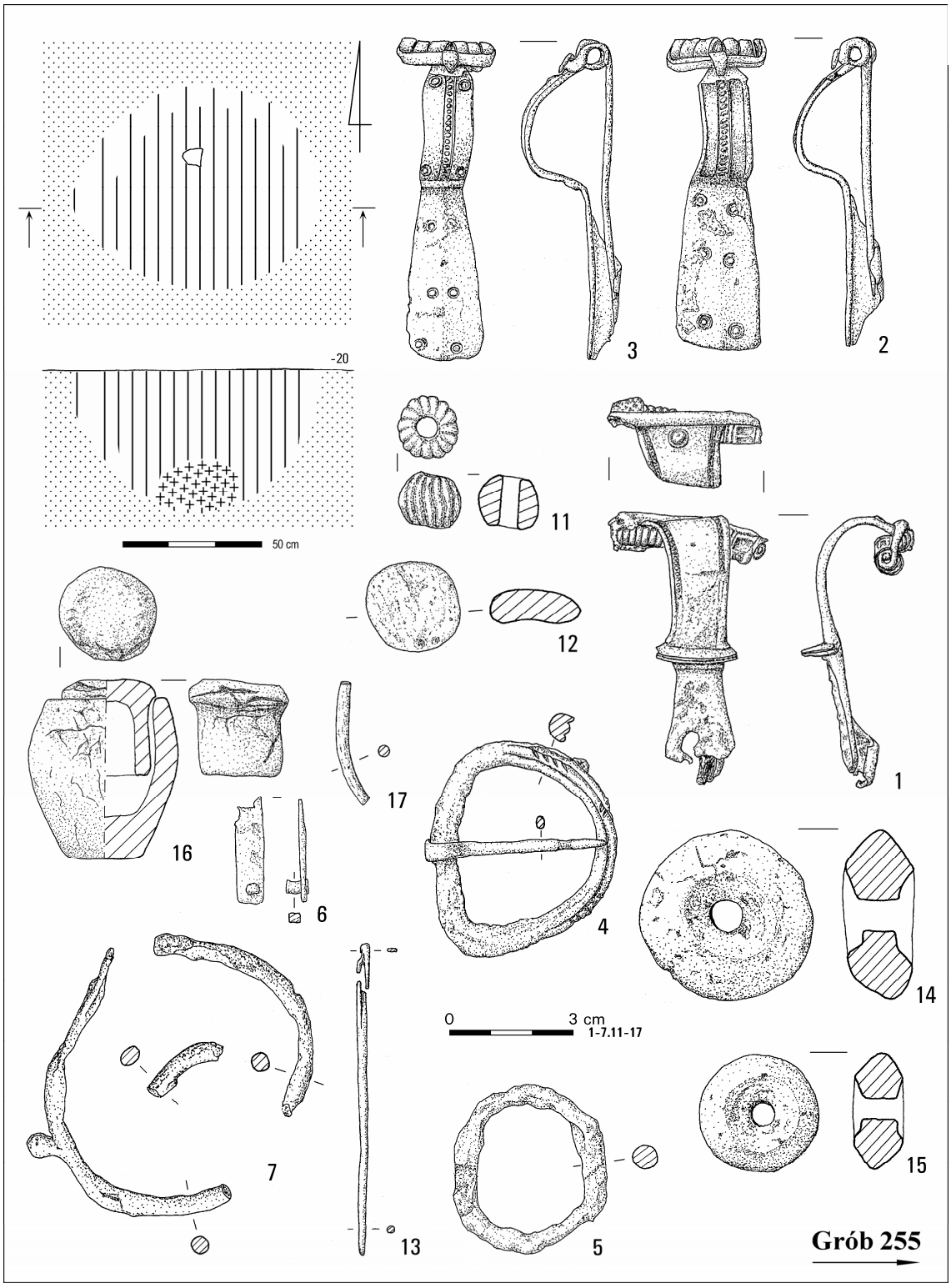

Ryc. 16. Modła, pow. mławski. Grób 255 (1-4, 7, 13 – brąz, 5, 6, 8-10 – żelazo, 11-12 – szkło, 14-16 – glina)

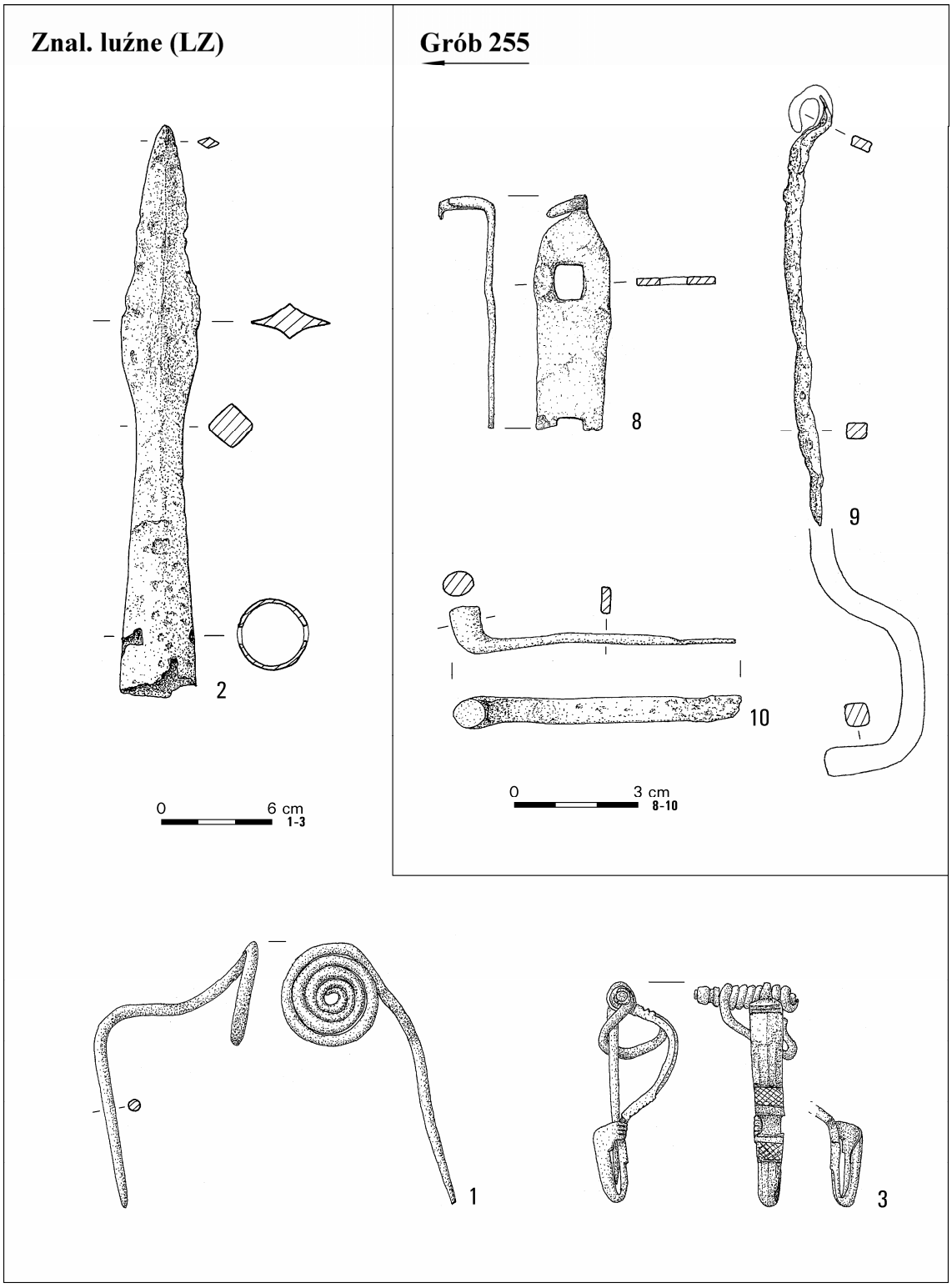

Ryc. 17. Modła, pow. mławski. Grób 255 (8-10 – żelazo). Znal. luźne (1, 3 – brąz, 2 – żelazo)

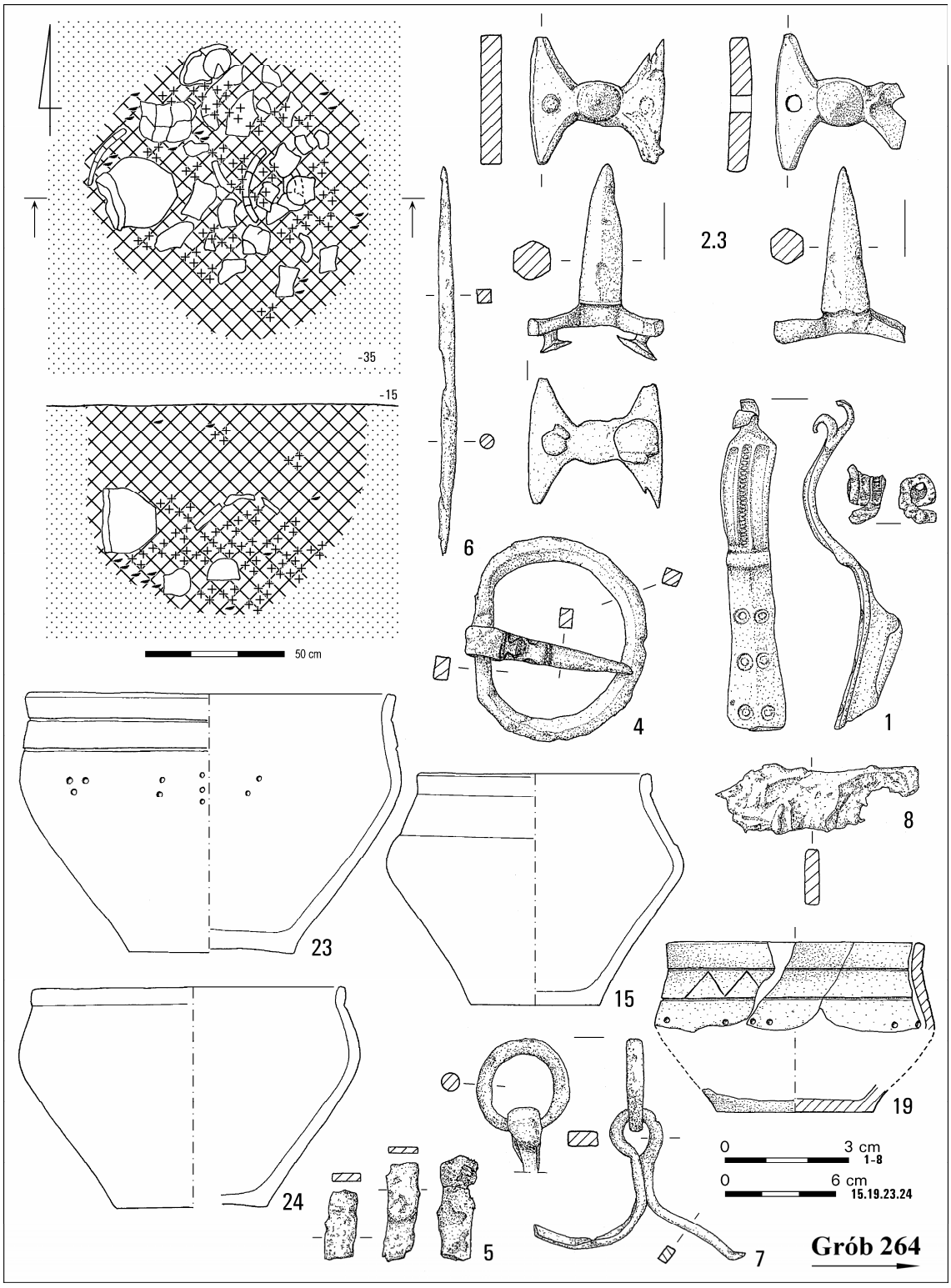

Ryc. 18. Modła, pow. mławski. Grób 264 (1 – brąz, 2-8 – żelazo, 15, 19, 23-24 – glina)

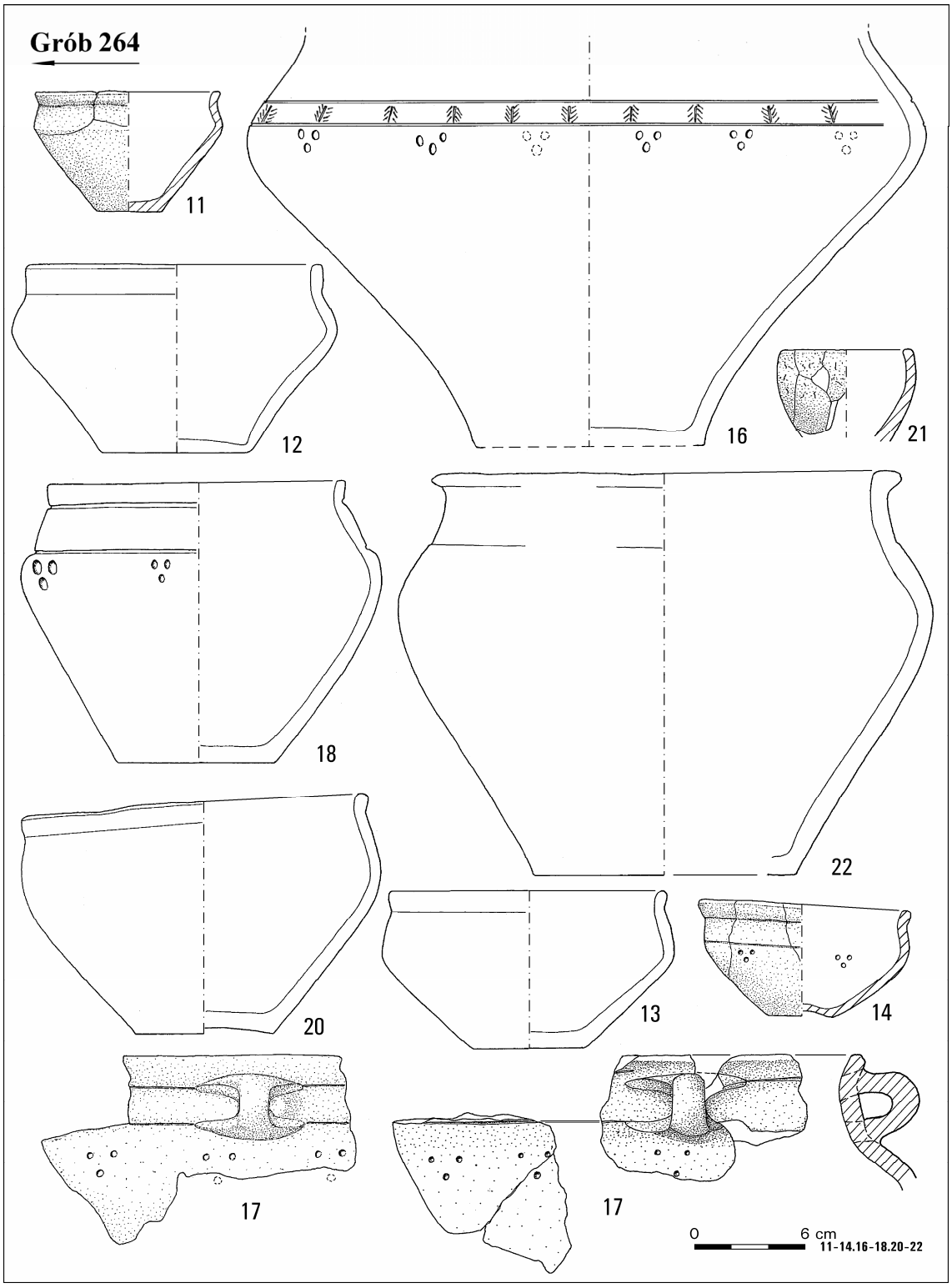

Ryc. 19. Modła, pow. mławski. Grób 264 (11-14, 16-18, 20-22 – glina)

Pogranicze trzech światów
Kontakty kultur przeworskiej, wielbarskiej i bogaczewskiej
w świetle materiałów z badań i poszukiwań archeologicznych
Warszawa 2006

Adam CIEŚLIŃSKI
Instytut Archeologii Uniwersytetu Warszawskiego

Nekropola w Olsztynie
Zagadnienie północnego zasięgu kultury przeworskiej na pograniczu Mazowsza i Warmii we wczesnym okresie rzymskim

W badaniach nad problematyką kultury przeworskiej na północnym Mazowszu szczególne miejsce zajmują studia Jerzego Okulicza-Kozaryna. Jest on autorem pierwszego powojennego – i jak dotychczas jedynego! – opracowania sytuacji osadniczej i kulturowej na tym terenie w młodszym okresie przedrzymskim i okresie wpływów rzymskich [OKULICZ, J. 1965], która to praca, niestety, nie ukazała się w całości drukiem [por. OKULICZ, J. 1968; 1970]. Poważną przeszkodą w badaniach było zniszczenie źródeł, spowodowane przez II wojnę światową. Sytuacja zmieniła się w latach dziewięćdziesiątych XX wieku, gdy odnaleziono część zbiorów i archiwaliów królewieckiego *Prussia-Museum* [REICH 2003a; 2003b; 2005; JUNKER, WIEDER 2003].

Bardzo ciekawe źródło do badań nad sytuacją kulturową na pograniczu Mazowsza i Warmii stanowi cmentarzysko w Olsztynie, pow. *loco*, woj. warmińsko-mazurskie. Podobnie jak wiele innych stanowisk z Prus Wschodnich do niedawna znane było jedynie z krótkich informacji publikowanych w niemieckiej literaturze archeologicznej, które mogą być teraz uzupełnione o wysoce wartościowe materiały archiwalne.

1. Źródła

Stanowisko w Olsztynie badane było w 1936 roku w ramach dwóch krótkich ratowniczych kampanii wykopaliskowych prowadzonych przez L. Fromma i W. Gronaua. W przedwojennej literaturze archeologicznej zostało ono jedynie dwukrotnie lakonicznie wzmiankowane pod nazwą niemiecką *Allenstein* oraz *Stadt Allenstein* [GAERTE 1937, 70; „Alt-Preußen" 3/1, 1938, 24]; jego przybliżone położenie oznaczono na wydanej w Erfurcie, w 1941 roku mapie *Kreiskarte Stadt- und Landkreis Allenstein*, w skali 1:100 000, autorstwa W. Steffela i L. Fromma [por. HOFFMANN 1999, 193 – stanowisko przypisano do miejscowości Dajtki].

Po II wojnie światowej sądzono, że materiały oraz dokumentacja wykopalisk w Olsztynie bezpowrotnie zaginęły. Lakoniczność opublikowanych informacji sprawiała, że wyniki tych badań nie mogły być wykorzystane w jakichkolwiek analizach archeologicznych. Na szczęście zachowało się kilka dokumentów z archiwum byłego *Prussia-Museum* [*Fundarchiv*, 24/4], pozwalających przedstawić stanowisko w Olszynie w zupełnie nowym świetle. Najważniejszymi z nich są sprawozdania L. Fromma i W. Gronaua opisujące okoliczności odkrycia i lokalizację stanowiska, a także poszczególne obiekty wraz z ich inwentarzem. Całość uzupełnia bardzo profesjonalna, jak na ówczesne czasy, dokumentacja polowa Gronaua zawierająca plan zbiorczy cmentarzyska, a także rysunki i fotografie obiektów (Ryc. 1:2, 2:7-12). Niestety, nie dysponujemy przedstawieniami zabytków odkrytych podczas prac Gronaua. Z odwrotną sytuacją mamy do czynienia w sprawozdaniu z badań Fromma: brakuje w nim dokumentacji polowej, znajdziemy natomiast kilka szkiców ornamentowanych skorup oraz całych form ceramicznych (Ryc. 1:1; 3).

Uzupełniający charakter mają informacje dotyczące stanowiska w Olsztynie zawarte w maszynopisie L. Fromma na temat znalezisk archeologicznych pozyskanych w 1936 roku w *Kreis Allenstein*. Dokument ten trafił po wojnie do *Wojewódzkiego Archiwum Państwowego* w Olsztynie, obecnie znajduje się w *Archiwum Działu Archeologii Muzeum Warmii i Mazur* w Olsztynie [SOBIERAJ 1999, 363-364].

2. Odkrycia

Stanowisko położone było ok. 0,25 km na północ od północno-wschodniego narożnika Jeziora Kortowskiego, na piaszczystym wyniesieniu o wysokości 109,7 m n.p.m. (Ryc. 1:1). Pagórek od południa i południowego-wschodu graniczył z rzeką Kortówką. Stanowisko leżało na gruntach należących do rolnika Kosigka, znajdujących się na wschód od jego gospodarstwa. Według W. Gronaua pierwotnie miał to być półwysep, mocno wcinający się w północny brzeg Jeziora Kortowskiego.

Dnia 15 października 1936 roku majster budowlany Bloch zgłosił społecznemu opiekunowi zabytków archeologicznych na powiat olsztyński – nauczycielowi szkoły podstawowej L. Frommowi – odkrycie popielnic na terenie budowy koszar Wehrmachtu. Wyniesienie, na którym znajdowało się stanowisko, miało być w całości zniwelowane. Tego samego dnia do rąk Fromma trafiła nóżka pucharka wypełniona przepalonymi kośćmi ludzkimi. Fromm niezwłocznie udał się na miejsce odkrycia, gdzie zaobserwował naruszone obiekty pradziejowe. W wyniku prac ratowniczych zadokumentował pięć grobów ciałopalnych z okresu rzymskiego oraz jamę odpadkową pochodzącą z młodszej epoki brązu lub wczesnej epoki żelaza. Trudna do określenia liczba obiektów została już wcześniej zniszczona.

W dniach 17-21 października 1936 roku wykopaliska kontynuował pracownik królewieckiego *Prussia-Museum* W. Gronau. Natrafił on na sześć grobów ciałopalnych z okresu wpływów rzymskich, a także na dwie jamy odpadkowe i liczne dołki posłupowe o wcześniejszej metryce – zapewne z młodszej epoki brązu bądź z wczesnej epoki żelaza. Gronau wykonał plan zbiorczy odkrytych przez siebie obiektów. Domierzył także obiekty zbadane wcześniej przez Fromma, jednakże nie naniósł ich na swój plan. Z koordynatów podanych w sprawozdaniu Fromma wynika, że obiekty o numerach 1-6 znajdowały się w zachodniej i południowej części stanowiska (Ryc. 1:2). Według Gronaua cmentarzysko w Olsztynie było niewielką nekropolą o wielkości około 30×30 m. Dokumentacja badań oraz pozyskane zabytki trafiły do *Prussia-Museum*, gdzie zostały wpisane do inwentarza, w księdze VIII, na stronie 226, pod numerem 1135. W archiwaliach muzealnych stanowisku nadano numer 3 pod nazwą miejscową *Allenstein*.

Grób 1 (ciałopalny popielnicowy)

Na głębokości 0,3 m zaobserwowano uszkodzony obiekt, którego długość na linii wschód-zachód wynosiła 0,5 m, a zachowana szerokość 0,4 m. Jama wypełniona była intensywnie czarną, tzw. przepaloną ziemią. Natrafiono również na dwa większe naczynia, które Fromm określił jako popielnice. Górna część popielnicy (1) była rozbita, a pochodzące z niej skorupy wymieszane. Popielnicę wypełniała czarna ziemia oraz nieliczne przepalone kości, odkryto w niej również dwa naczynka-przystawki oraz fragmenty kolejnego, trzeciego naczynia (6). Przystawka (3) stała pionowo i wypełniona była przepalonymi kośćmi ludzkimi. Naczyńko (4) leżało na boku i wypełniała je czarna ziemia. Według oceny Fromma odkryte w popielnicy (1) kości należały do małego dziecka. Górna część popielnicy (2) była uszkodzona. Stropową część jej wypełniska zajmowała czarna ziemia z nielicznymi przepalonymi kośćmi. W części spągowej naczynia natrafiono na liczne przepalone kości oraz na zapinkę brązową. Obok popielnicy (2) leżały wtórnie przepalone fragmenty naczynia (5). Według Fromma kości znalezione w popielnicy (2) należały do dziecka. – **Inwentarz** (Ryc. 2:1): **1)** Uszkodzona popielnica o ostrym załomie brzuśca, według opisu Fromma nie zachowały się skorupy z górnej części naczynia, pierwotnie wylew mógł być wychylony na zewnątrz, zachowana wys. ok. 8,0 cm, przypuszczalna śred. wyl. ok. 16,0 cm; **2)** Popielnica o łagodnym załomie brzuśca i lekko wychylonym na zewnątrz wylewie, wys. 13,0 cm, śred. wyl. ok. 18,0 cm; **3)** Naczyńko, w przybliżeniu cylindryczne, wys. 3,5 cm, śred. wyl. 4,5 cm; **4)** Jajowate naczyńko, o silnie podciętej dolnej części brzuśca, cienkościenne, wys. ok. 5,0 cm, śred. wyl. ok. 5,5 cm; **5)** Fragmenty silnie wtórnie przepalonego naczynia o ostrym załomie brzuśca i wychylonym na zewnątrz wylewie, zdobionego dwoma rzędami dołków; **6)** Fragmenty naczynia nieznanej formy; **7)** Mała, brązowa zapinka nieznanego kształtu.

Grób 2 (ciałopalny popielnicowy bez szczątków stosu)

Na głębokości 0,25 m natrafiono na małe fragmenty rozgniecionej popielnicy, której forma była niemożliwa do rekonstrukcji. Obiekt został wcześniej przecięty łopatą robotnika. Wypełnisko obiektu stanowiła „*nieprzepalona*" ziemia. Na dnie popielnicy odkryto nieduże ułamki przepalonych kości. Zdaniem Fromma był to pochówek „*większego*" dziecka. – **Inwentarz: 1)** Popielnica nieznanej formy.

Grób 3 (ciałopalny)

Na głębokości 0,25 m zaobserwowano zniszczony grób ciałopalny. W czarnej, tzw. przepalonej ziemi odkryto przepalone kości, wtórnie przepalone fragmenty naczyń oraz żelazny pierścionek. – **Inwentarz** (Ryc. 2:3): **1)** Fragmenty przynajmniej dwóch naczyń glinianych oraz liczne wtórnie przepalone fragmenty, w tym ułamek ornamentowany poziomymi liniami rytymi, pomiędzy którymi znajdują się skośne linie układające się w jodełkę oraz rzędy dołków; **2)** Fragment naczynia ornamentowany poziomymi liniami rytymi, pomiędzy którymi znajdują się skośne linie biegnące w jednym kierunku, poniżej meander wykonany za pomocą małych dołków; **3)** Żelazny pierścionek.

Grób 4 (ciałopalny)

Na głębokości 0,3 m natrafiono na zniszczony grób ciałopalny manifestujący się jako skupisko ceramiki i przepalonych kości ludzkich w czarnej, tzw. przepalonej ziemi. Część skorup była wtórnie przepalona. Ceramika pochodziła z około czterech naczyń, w tym dwóch misowatych. Rekonstrukcja ich kształtu oraz wielkości była niemożliwa. W zachowanej części przydennej jednego naczynia odkryto przepalone kości ludzkie. – **Inwentarz: 1)** Fragmenty zapewne czterech naczyń, w tym dwóch mis. Niektóre z nich były wtórnie przepalone.

Grób 5 (ciałopalny)

Grób został odkryty przez robotników budowlanych i domierzony na podstawie informacji ustnych. Frommowi przekazano fragmenty dwóch naczyń oraz przepalone kości ludzkie. Pomiędzy kośćmi odkryto przęślik oraz silnie zdeformowaną zapinkę. W części przydennej jednego z naczyń natrafiono na żelazną bransoletę. – **Inwentarz: 1)** Fragmenty dwóch naczyń; **2)** Brązowa zapinka, zniekształcona pod wpływem ognia; **3)** Żelazna bransoleta; **4)** Przęślik nieznanego kształtu.

Obiekt 6 (jama odpadkowa)

Jama odpadkowa, według Fromma pochodząca z młodszej epoki brązu lub wczesnej epoki żelaza.

Grób 7 (ciałopalny popielnicowy)

Na głębokości 0,3 m natrafiono na okrągłą jamę o średnicy ok. 0,4 m wypełnioną czarną, tzw. przepaloną ziemią wraz z węglami drzewnymi. Jej miąższość wynosiła ok. 0,1 m, dno było nieckowate. Po środku jamy znajdowała się popielnica, bezpośrednio na E od niej odkryto małe naczynie – przystawkę. Na dnie popielnicy znaleziono drobne, przepalone kości ludzkie, które zdaniem Gronaua były szczątkami dziecka (Ryc. 2:7). – **Inwentarz: 1)** Popielnica o wysoko umieszczonym załomie brzuśca, wys. ok. 10,0 cm, śred. wyl. ok. 18,0 cm; **2)** Naczyńko gliniane nieznanego kształtu, śred. wyl. ok. 8,0 cm.

Grób 8 (ciałopalny jamowy)

Na głębokości 0,3 m natrafiono na okrągłą jamę o średnicy ok. 0,3 m, wypełnioną czarną, tzw. przepaloną ziemią oraz drobnymi ułamkami przepalonych kości ludzkich. Jej miąższość wynosiła ok. 0,1 m, dno było nieckowate. Po środku jamy znajdowało się małe naczynko – przystawka. Przepalone kości ludzkie były zdaniem Gronaua szczątkami dziecka (Ryc. 2:8). – **Inwentarz: 1)** Kubek gliniany z ułamanym uchem (stary przełom), wys. 6,5 cm, śred. wyl. 8,5 cm.

Grób 9 (ciałopalny jamowy)

Na głębokości 0,3 m natrafiono na okrągłą jamę o średnicy ok. 0,3 m, wypełnioną czarną, tzw. przepaloną ziemią. Jej miąższość wynosiła ok. 0,1 m, dno było nieckowate. Po środku jamy znajdowało się małe naczynko ustawione do góry dnem, które przykrywało ok. 0,03 m warstewkę przepalonych kości ludzkich (Ryc. 2:9). – **Inwentarz: 1)** Wazowate naczynko zdobione dwoma rzędami dołków (?), wys. 6,0 cm, śred. wyl. 7,0 cm.

Grób 10 (ciałopalny jamowy)

Na głębokości 0,45 m natrafiono na okrągłą jamę o średnicy ok. 0,32 m, wypełnioną czarną, tzw. przepaloną ziemią. Jej miąższość wynosiła ok. 0,1 m, dno było nieckowate. Po środku jamy znajdowało się małe naczynko. Odkryto nieliczne ślady przepalonych kości ludzkich (Ryc. 2:10). – **Inwentarz: 1)** Naczyńko o cylindrycznym kształcie, lekko zwężające się w kierunku dna, wys. 8,0 cm, śred. wyl. 7,0 cm.

Grób 11 (ciałopalny jamowy)

Na głębokości 0,3 m natrafiono na okrągłą jamę o średnicy ok. 0,35 m, wypełnioną czarną, tzw. przepaloną ziemią. Jej miąższość wynosiła ok. 0,1 m, dno było nieckowate. Po środku jamy znajdowało się małe naczynko (Ryc. 2:11). – **Inwentarz: 1)** Naczyńko gliniane o esowatym profilu i wysoko umieszczonym załomie brzuśca, zdaniem Gronaua uformowane pod wpływem „*wandalskim*", wys. ok. 8,0 cm, śred. wyl. ok. 8,0 cm.

Grób 12 (ciałopalny jamowy)

Na głębokości 0,4 m natrafiono na okrągłą jamę o średnicy ok. 0,31 m, wypełnioną czarną, tzw. przepaloną ziemią oraz drobnymi fr. przepalonych kości ludzkich. Jej miąższość wynosiła ok. 0,1 m, dno było nieckowate. Pośrodku jamy odkryto zgniecione w części górnej naczynie (Ryc. 2:12). – **Inwentarz: 1)** Zgniecione naczynie gliniane, zachowana wys. ok. 5,0 cm.

Obiekt 13 (jamy posłupowe)

Ok. 8,0 m na SE od grobów 10-12 natrafiono na kilkanaście jam posłupowych, zdaniem Gronaua najprawdopodobniej o wcześniejszej metryce niż cmentarzysko.

Obiekt 14 (jamy odpadkowe)

Pod tym numerem zarejestrowano dwie jamy odpadkowe, zdaniem Gronaua najprawdopodobniej o wcześniejszej metryce niż cmentarzysko.

3. Kulturowa i chronologiczna identyfikacja znalezisk

Z powodu dysponowania jedynie wyrywkowymi danymi archiwalnymi o znaleziskach z Olsztyna ich kulturowa i chronologiczna identyfikacja nie jest prosta. Do analizy najbardziej przydatne wydają się być rysunki ceramiki autorstwa Fromma, natomiast lakoniczne informacje o pozyskanych zabytkach metalowych – dwóch brązowych zapinkach i wykonanych z żelaza bransolecie i pierścionku – dają mniej możliwości interpretacyjnych.

Cmentarzysko przez Fromma i Gronaua zaliczone zostało do grupy stanowisk „gockich" [*Fundarchiv* 24/4; por. GAERTE 1937, 70; „Alt-Preußen" 3/1, 1938, 24; SOBIERAJ 1999,

363-364], co odpowiadało ówczesnej terminologii oraz wiedzy o podziałach kulturowych południowo-zachodniej części prowincji *Ostpreußen* w okresie wpływów rzymskich [por. BLUME 1912, 170, 184; ENGEL 1935b, 77-78, 86-87, ryc. 42]. Określenie materiałów jako „gockie" pozwalałoby, w pewnym uproszczeniu, zaklasyfikować je do kultury wielbarskiej. Zarówno Fromm, jak i Gronau, podkreślali jednak bardzo wyraźnie w swych sprawozdaniach, że ceramika z Olsztyna została ukształtowana pod silnym wpływem „*wandalskim*", a zatem według dzisiejszej nomenklatury – kultury przeworskiej. Najlepiej zadokumentowane naczynia i ich fragmenty pod względem stylistyki i ornamentyki rzeczywiście bardziej przypominają ceramikę przeworską, znajdują natomiast mniej podobieństwa wśród form wielbarskich. Garnki z grobu 1 (Ryc. 2:1) można na przykład bez kłopotu określić typologicznie przy zastosowaniu najpowszechniej stosowanej klasyfikacji ceramiki przeworskiej autorstwa T. Liany [1970, 438-440, tabl. I-II]. Naczynia (1) i (5) mają najwięcej analogii w formach grupy II, egzemplarz (2) jest zaś zbliżony do typu I/3. Miniaturowe naczyńko o w przybliżeniu jajowatym profilu (4) można określić jako miniaturę grupy III, a jeżeli pierwotnie byłoby zaopatrzone w ucho – co ze względu na stan zachowania nie jest pewne – odpowiadałoby kubkom grupy VII. Warto też zwrócić uwagę na wyodrębnione dna naczyń (1), (2) i (4) z grobu 1, co jest również cechą występującą zdecydowanie liczniej w ceramice kultury przeworskiej [por. LIANA 1970, 439].

W ceramice przeworskiej z północnego Mazowsza można wskazać formy analogiczne do okazów z Olsztyna, choć ze względu na jakość rysunków Fromma musi to być analiza uproszczona, odwołująca się głównie do wielkości i proporcji naczyń. Dużym podobieństwem do egzemplarza (1) z grobu 1 wykazują się między innymi okazy z Niedanowa, pow. Nidzica [ZIEMLIŃSKA-ODOJOWA 1999a, 83, 105, tabl. CLXIX:459.8, CCXVIII:613.6] i Modły, pow. Mława, groby 86, 89, 263[1]. Dla wazy (2) z grobu 1 można wskazać analogie z Niedanowa [ZIEMLIŃSKA-ODOJOWA 1999a, 69, 107-108, tabl. CXXXII:355.1, CCXXVI:633.5], Kamieńczyka, pow. Wyszków [DĄBROWSKA 1997, 45, 68, tabl. CI:182.17, CLV:341.16], z Nadkola, pow. Wyszków, stan. 2 [ANDRZEJOWSKI 1998, 16-17, 40, tabl. II:4.1, LXIV:104.1] oraz z Kołacza, pow. Mińsk Mazowiecki, z grobu 59 [DĄBROWSKA 2002, 229, tabl. XIV:59:4]. Miniaturowe naczyńko jajowate (4), z podciętą dolną częścią brzuśca, ma liczne odpowiedniki na cmentarzysku w Niedanowie [por. ZIEMLIŃSKA-ODOJOWA 1999a, 43, 45, 54, 79, 101, tabl. LXII:215.2, LXIV:227.3, XCI:274.4, CLVIII:427.7, CCIX:591.4], podobny okaz znany jest także z Gródek, stan. 3, pow. Działdowo, z grobu 44 [OKULICZ, J. 1983, 146, ryc. 63:e]. Bardzo popularne w kulturze przeworskiej są kubki o w przybliżeniu jajowatym profilu [np. Niedanowo, grób 57 – ZIEMLIŃSKA-ODOJOWA 1999a, 20, tabl. XVII:57.1; Wielki Łąck, pow. Działdowo, grób(?) VI – BEZZENBERGER 1909a, 66, tabl. XIII:11; Kamieńczyk, grób 157 – DĄBROWSKA 1997, 40, tabl. LXXXV:157.6].

Charakter przeworski widoczny jest także w ornamentyce dwóch fragmentów ceramiki z grobu 3 (Ryc. 2:3). Mowa o popularnym w tej kulturze zdobieniu, złożonym niedużych dołków ujętych w dwie linie ryte, często tworzącym meander [np. Gródki, st. 3, grób 40 – OKULICZ, J. 1983, 136-139, ryc. 56:a; Bodzanowo, pow. Aleksandrów Kujawski, grób 1 – ZIELONKA 1958, 355, ryc. 45:a], oraz o meandrze wykonanym tylko i wyłącznie z niedużych dołeczków nie ujętym liniami rytymi [np. Nadkole – ANDRZEJOWSKI 1998a, 27, tabl. XXXIV:44B.1; Modła, grób 51; Wymysłowo, pow. Gostyń, grób 62: podwójny meander – JASNOSZ 1952, 39-41, ryc. 48:7]. W materiałach wielbarskich taka ornamentyka występuje rzadko [np. Pierzchały, pow. Braniewo, grób 55 – BEZZENBERGER 1909c, 120-121, ryc. 124; Rosnowo, pow. Koszalin, waza IV – WOŁĄGIEWICZ 1993, 149, tabl. 43:4]. To samo dotyczy motywu podwójnych rzędów skośnych kresek ujętych horyzontalnie biegnącymi liniami, który zdecydowanie częściej pojawia się na naczyniach kultury przeworskiej, [np. Niedanowo – ZIEMLIŃSKA-ODOJOWA 1999a, 62, 83, tabl. CXI:316:6, CLXVII:453.4].

Nawiązania przeworskie ma również ornament poziomych rzędów dołków wykonany na naczyniu (5) z grobu 1 (Ryc. 2:1.5). Różnorodne formy zdobione zarówno podwójnymi, jak i pojedynczymi rzędami dołków znane są z Modły, z grobów 74 i 200, oraz z Niedanowa [por. ZIEMLIŃSKA-ODOJOWA 1999a, 12, 52, 53, 61, 69, 78, tabl. I:2:6, LXXXVI:260.6, 8, LXXXIX:270.10,

[1] Chciałbym w tym miejscu podziękować Panu mgr. Jackowi Andrzejowskiemu za udostępnienie materiałów z opracowywanego przez niego cmentarzyska w Modle.

CIX:314.5-6, CXXXII:355.3, CLV:421.4]. Dekoracja podwójnym rzędem dołków wystąpiła także na dwóch naczyniach kultury wielbarskiej na tej nekropolii [ZIEMLIŃSKA-ODOJOWA 1999a, 76, 93, tabl. CXLIX:409.3, CXCIII:534.30], ponadto znana jest również z innych stanowisk wielbarskich [WOŁĄGIEWICZ 1993, 21-22, 161]. Ze względu na późniejszą chronologię tak zdobionych okazów wielbarskich nie można wykluczyć, że ich genezy należy szukać we wcześniejszych tradycjach przeworskich.

Naczynia (3), (4) i (5) z grobu 1 w Olsztynie można datować ogólnie na wczesny okres wpływów rzymskich [por. LIANA 1970, 438-440, tabl. V, ZIEMLIŃSKA-ODOJOWA 1999a, 121-125], natomiast okazy (1) i (2), w świetle cytowanych powyżej analogi z północnego Mazowsza, wydają się być bardziej typowe dla fazy B_2. Szczególnie dotyczy to naczynia wazowatego zbliżonego do typu I/3 według Liany (Ryc. 2:1.2), który to typ, według tej badaczki, „*występuje zasadniczo dopiero w podokresie B_2*" [LIANA 1970, 437, tabl. V]. Taką pozycję chronologiczną potwierdzają zespoły grobowe z Niedanowa [ZIEMLIŃSKA-ODOJOWA 1999a, 69, 107-108, tabl. CXXXII:355.1, CCXXVI:633.5], Kamieńczyka [DĄBROWSKA 1997, 45, tabl. CI:182.17], Nadkola, stan. 2 [ANDRZEJOWSKI 1998, 16-17, 40, tabl. II:4.1, LXIV:104.1] oraz Kołacza [DĄBROWSKA 2002, 229, tabl. XIV:59.4]. Wyniki analizy naczyń z grobu 1 wydają się zatem wskazywać na funkcjonowanie nekropoli w Olsztynie w fazie B_2, choć nie można całkowicie wykluczyć szerszych ram chronologicznych tego cmentarzyska. Weryfikacja tego przypuszczenia, ze względu na niezadowalający stan bazy źródłowej, pozostaje poza naszymi możliwościami poznawczymi.

W określeniu przynależności kulturowej stanowiska w Olsztynie tylko częściowo pomagają skrótowe wzmianki o odkrytych na nim zabytkach metalowych. Informacja o dwóch brązowych fibulach z grobów 1 i 5, ze względu na brak jakichkolwiek danych dotyczących ich kształtu, nie może zostać poddana bardziej szczegółowej analizie. Zapinki wykonane ze stopów miedzi są bowiem typowe dla inwentarzy grobowych zarówno kultury wielbarskiej [WOŁĄGIEWICZ 1974, 129-130; 1981, 143], jak i tzw. wschodniej strefy kultury przeworskiej, do której możemy zaliczyć obszar północnego Mazowsza [ANDRZEJOWSKI 2001, 61].

Żelazną bransoletę z grobu 5 Fromm określił bardzo lakonicznymi słowami „*eiserner Armreif*" [*Fundarchiv*, 24/4]. Pojedyncze żelazne bransolety znane są z inwentarzy kultury wielbarskiej i przeworskiej, choć w obu tych kulturach wyraźnie dominują okazy odlane ze stopów miedzi [por. BLUME 1912, 60-68; 1915, 56-67; GRABARCZYK 1978, 15-19; ANDRZEJOWSKI 1994; GŁADYSZ 1998, 67-80]. Z przełomu młodszego okresu przedrzymskiego i wczesnego okresu rzymskiego z Polski północnej znane są okazy o kabłąkach zakończonych kulkami, które genetycznie związane są z kulturą oksywską [por. DĄBROWSKA 2005; por też np. Chełmno, pow. *loco*, grób 151 – ŁĘGA 1938, 39-40, tabl. 10:1], a w fazie lubowidzkiej kultury wielbarskiej sporadycznie występują egzemplarze o sztabkowatym kabłąku [np. Maciejewo, grób VI – BLUME 1915, 58; Chełmno, grób 65 – ŁĘGA 1938, 21-22]. W kulturze przeworskiej najliczniej notowane są okazy sztabkowate, znane między innymi ze stanowisk północnomazowieckich w Modle i w Siemiątkowie Koziebrodzkim, pow. Żuromin [ANDRZEJOWSKI 1994, 332, ryc. 3]. Wyjątkowo z żelaza produkowano inne rodzaje bransolet [por. ANDRZEJOWSKI 1994, 320-322], czego przykładem jest egzemplarz typu Kamieńczyk z Opoki, pow. Puławy [SZAREK-WASZKOWSKA 1973, 110, tabl. XLVIII:14], okaz z wężowatymi główkami z Kołacza, pow. Mińsk Mazowiecki [DĄBROWSKA 2002, 221, tabl. II:2.1], czy derywat bransolet wężowatych typu I według Blumego z miejscowości Lyski, pow. Rybnik [JAHN 1919, 115, ryc. 24]. Żelazne bransolety występują zatem nieco częściej w środowisku przeworskim, szczególnie w fazie B_2.

Nieco więcej możliwości interpretacyjnych przynosi wzmianka o żelaznym pierścionku z grobu 3, choć nie można, niestety, całkowicie wykluczyć pomyłki Fromma w określeniu funkcji tego przedmiotu; żelazne kółko o rozmiarach odpowiadających pierścionkom mogłoby stanowić na przykład okucie skrzyneczki, jak to miało miejsce w Zwierzewie, pow. Ostróda, grób 15 [BEZZENBERGER 1909b, 81, ryc. 40]. Przyjmując poprawność identyfikacji tego zabytku warto podkreślić, że pierścionki wykonane z żelaza spotykane są niezwykle rzadko w zespołach wielbarskich [por. BLUME 1912, 60; 1915, 54-55; BECKMANN 1969, 82-85; GRABARCZYK 1983, 26-27; GŁADYSZ 1998, 67-80], występują natomiast częściej, niż wynikałoby to z dotychczasowych opracowań [por. BECKMANN 1969, 85-86, 92-93], na stanowiskach kultury przewor-

skiej. Na nekropoli w Niedanowie żelazne pierścionki odkryto aż w sześciu zespołach grobowych pewnie datowanych na wczesny okres wpływów rzymskich [ZIEMLIŃSKA-ODOJOWA 1999a, 114]. Fakt ten stanowi dodatkowy argument wskazujący na przynależność cmentarzyska w Olsztynie do kultury przeworskiej.

4. Północny zasięg kultury przeworskiej na pograniczu Mazowsza i Warmii we wczesnym okresie wpływów rzymskich

Przedstawiając hipotezę o przynależności do kultury przeworskiej materiałów z Olsztyna, warto przeanalizować sytuację kulturową i osadniczą na pograniczu Mazowsza i Warmii we wczesnym okresie wpływów rzymskich. Badania te podlegają poważnym ograniczeniom źródłowym, ze względu na niezadowalający stan naszej wiedzy dotyczący materiałów pozyskanych przed II wojną światową, a także z powodu niezbyt licznych prac terenowych prowadzonych w okresie powojennym. Nie wszystkie zatem stanowiska można precyzyjnie wydatować, co więcej, przynależność kulturowa wielu z nich budzi szereg wątpliwości.

Opierając się wyłącznie na precyzyjnie datowanych punktach można zaobserwować w fazie B_1 wyraźne skupisko osadnictwa przeworskiego nad górną Wkrą (Działdówką, Nidą) i Orzycem (Ryc. 3), z najbardziej na północ wysuniętymi stanowiskami w Turzy Małej[2], Niedanowie, Bartkach i Szczepkowie-Zalesiu. W świetle najnowszych badań terenowych A. Maciałowicza na wczesny okres wpływów rzymskich należy także datować cmentarzysko w Gołębiewie, znane dotychczas głównie z materiałów z młodszego okresu przedrzymskiego [por. HEYDECK 1900].

Najdalej położonym na północ pewnie datowanym stanowiskiem przeworskim była mało znana nekropola w Lipówce, pow. Działdowo (d. Lindenau, Kr. Osterode), która z tego powodu wymaga kilku dodatkowych słów komentarza. Stanowisko to wzmiankowano lakonicznie w niemieckiej literaturze archeologicznej (por. „Alt-Preußen" 4/2, 1939, 61; LA BAUME 1939a, 284; 1941, 86]. Na szczęście wśród archiwaliów królewieckiego *Prussia-Museum* zachowały się obszerne fragmenty sprawozdania z wykopalisk autorstwa Otto Kleemanna wraz z kilkoma fotografiami obiektów [*Fundarchiv* 1478/1], a w berlińskiej kolekcji zabytków z *Prussia-Museum* udało się zidentyfikować około trzydziestu artefaktów pochodzących z tej nekropolii. Zapinki silnie profilowane Almgren 68, oczkowate serii głównej i pruskiej oraz okazy 7 serii V grupy Almgrena pozwalają pewnie datować stanowisko w Lipówce na fazy B_1 i B_2 wczesnego okresu rzymskiego. Nekropola ta stanowiła obiekt wielofazowy, użytkowano ją przynajmniej od fazy A_2 młodszego okresu przedrzymskiego, na co wskazuje inwentarz grobu 51, między innymi z dwoma bliżej nieopisanymi żelaznymi zapinkami o konstrukcji środkowolateńskiej i jedną żelazną o konstrukcji późnolateńskiej [*Fundarchiv* 1478/1].

Wschodnia granica kultury wielbarskiej w fazie B_1 przebiegała tylko w nieznacznym oddaleniu od dolnej Wisły, starożytnej zatoki Zalewu Wiślanego, której pozostałością jest jezioro Drużno, oraz wzdłuż zachodnich skrajów Wysoczyzny Elbląskiej [por. WOŁĄGIEWICZ 1993, mapa 39]. Najbliżej terytorium przeworskiego znajdowało się długotrwałe cmentarzysko w Jajkowie, pow. Brodnica [BLUME 1912, ryc. 23; 1915, 176; ALMGREN 1923, 142, 156, 172, 192], znacznie oddalone od pozostałych stanowisk wielbarskich na Ziemi Chełmińskiej[3]. Zachodni skraj osadnictwa kultury bogaczewskiej wyznacza skupisko stanowisk położonych na południe od Mrągowa, ze stanowiskami z miejscowości: Miętkie i Spychówko (oba pow. Szczytno), a także z Nowego Zyzdroju, Machar i Babięt (wszystkie pow. Mrągowo) [por. J. JASKANIS 1977, 253-255, 300-302, 307; NOWAKOWSKI 2001, 42-44, 71-75, 82, 99-101]. Cmentarzysko z Olsztyna leżałoby zatem, o ile przyjelibyśmy jego datowanie już na fazę B_1, prawie dokładnie

[2] Przynależność administracyjna, chronologia oraz literatura do pewnie datowanych stanowisk przeworskich z okolic Nidzicy i Działdowa została zawarta w *Aneksie*.

[3] Z okolic Brodnicy pochodzą trzy stanowiska o niejasnej przynależności kulturowej datowane na młodszy okres przedrzymski: Brodnica-Michałowo, Mszano i Łapinóż, wszystkie w pow. Brodnica – KOSTRZEWSKI 1919, 335; BOHNSACK 1938a, 155, 159, ryc. 75; HAHUŁA 1988, 88, 100. Znajdują się one w pewnym oddaleniu od najbliższych skupisk osadniczych kultury oksywskiej na Ziemi Chełmińskiej oraz przeworskiej na północnym Mazowszu. Osadnictwo wokół Brodnicy leżało najprawdopodobniej na szlaku łączącym dolną Drwęcę z górną Wkrą, odgrywało zapewne ważną rolę w komunikacji pomiędzy ludnością oksywską i przeworską.

w centrum rozległej pustki osadniczej[4], pomiędzy terenami zajętymi przez kulturę przeworską, wielbarską i bogaczewską.

W fazie B_2 zasięg niezasiedlonego pasa „wzajemnej trwogi" wyraźnie się zawężył (Ryc. 4). W zachodnim przebiegu granicy kultury bogaczewskiej nie widać zasadniczych zmian, jednakże od stadium B_{2b} datowana jest pierwsza fala ekspansji kultury wielbarskiej na niezasiedlone tereny w dorzeczu Pasłęki i górnej Drwęcy [por. CIEŚLIŃSKI, NOWAKOWSKI 2003, 257-259, ryc. 2:a]. Wówczas założono kilka dużych cmentarzysk użytkowanych w większości do młodszego okresu rzymskiego, stanowiących zapewne kultowe centra lokalnych skupień osadniczych na Równinie Warmińskiej [np. Pierzchały, pow. Braniewo – BEZZENBERGER 1909c] lub na Pojezierzu Iławskim [Mózgowo, pow. Iława – HEYM 1939; Rudzienice, pow. Iława, st. 38 – HEYM 1937, 171, ryc. 32-42; Ostróda – TISCHLER, KEMKE 1902, 33, tabl. I:15-16, 18, XIV:17; BLUME 1912, 33, 37, 160, 193, 201, ryc. 24, 31; 1915, 177, por. CIEŚLIŃSKI 2005, 438-443 – tam pełna literatura; Zwierzewo – BEZZENBERGER 1909b]. Najdalej na wschód położone nekropole osiągnęły zachodni skraj Pojezierza Olsztyńskiego [Tomaryny – ENGEL 1935a; Podlejki – GAERTE 1927a, 298; CROME 1928, 383; SCHINDLER 1940, 150, 153, 157, 163; por. CIEŚLIŃSKI 2005, 462-463 – tam pełna literatura; Pupki – CROME 1928, 376; FROMM 1937, 58; SCHINDLER 1940, 157; por. CIEŚLIŃSKI 2006; CIEŚLIŃSKI, NOWAKOWSKI 2005, 257-259, ryc. 2:a].

Zasięg pewnie datowanych punktów osadniczych kultury przeworskiej z fazy B_2 przypomina znany nam już obraz z fazy B_1 z najbardziej na północ wysuniętą nekropolą w Lipówce. Na północnym skraju osadnictwa przeworskiego pojawiło się jednak kilka nowych cmentarzysk, np. w miejscowościach Turza Wielka i Sławka Wielka, które wskazują na zagęszczenie sieci osadniczej. Z terenów położonych dalej na północ i wschód od pewnie potwierdzonego zasięgu skupiska nidzickiego pochodzą jeszcze przynajmniej dwa stanowiska, których przeworska atrybucja kulturowa była sugerowana przez różnych badaczy. Pierwszym z nich jest znalezisko z miejscowości Leszcz, pow. Ostróda nad Jeziorem Dąbrowa Wielka (dawne Heeselicht, także w wersji Heselicht albo Heselecht, Kr. Osterode), znajdującej się około 8 kilometrów na północny-zachód od Lipówki [por. TÖPPEN 1870, 25; HOLLACK 1908, 56; ENGEL, LA BAUME 1937, 260; „Alt-Preußen" 3/2, 1938, 61). Według notatki archiwalnej Carla Engla [ENGEL, *Spuścizna* 130/18], najlepszego znawcy podziałów kulturowych wschodniego pobrzeża Bałtyku [por. ENGEL 1935b; ENGEL, LA BAUME 1937], odkryto tam grób ciałopalny, w którym za przystawkę posłużyło „*wandalskie*" naczynie gliniane – według dzisiejszej terminologii należałoby je łączyć z kulturą przeworską. W starszym o kilkadziesiąt lat artykule M. von Töppena [1870, 25] znajdujemy wzmiankę o kręgach kamiennych zarejestrowanych w tej miejscowości, nie można wykluczyć, że odnosi się ona do charakterystycznych dla północnego Mazowsza obiektów sepulkralnych kultury przeworskiej [por. OKULICZ, J. 1970, 434-453].

Inna wzmianka opublikowana na łamach „Alt-Preußen" [2/2, 1937, 71] mówi o badaniach w 1936 roku na osadzie w miejscowości Wyżegi, pow. Szczytno (d. Grünhoff, Kr. Ortelsburg) w dawnym powiecie szczycieńskim (!), na której zarejestrowano ceramikę datowaną na przełom er, według autora notatki być może „*wandalską*". W sprawozdaniu z działalności *Prussia-Museum* za 1936 rok W. Gaerte [1937, 70] pisze już otwarcie o szczególnym znaczeniu znalezisk z tej osady, ponieważ przesuwają one dotychczas potwierdzoną granicę zasięgu osadnictwa wandalskiego o około 50 kilometrów dalej na wschód[5]. Ponadto w berlińskim archiwum *Prussia-Museum* [*Fundarchiv* 1533] znajdują się notatki mówiące o „wandalskim" cmentarzysku w tej miejscowości.

W rozważaniach nad przebiegiem granicy wielbarsko-przeworskiej we wczesnym okresie rzymskim niejasną rolę odgrywa skupienie bliżej nieokreślonych kulturowo stanowisk, wią-

[4] Problem powstania pustki osadniczej na tym terenie jest bardzo skomplikowany ze względu na trudności w datowaniu materiałów z najpóźniejszej fazy kultury kurhanów zachodniobałtyjskich. Do wycofania się ludności kultury kurhanów zachodniobałtyjskich doszło zapewne w młodszym okresie przedrzymskim, wraz z powstaniem nowych jednostek kulturowych: przeworskiej i oksywskiej – por. OKULICZ, Ł. 1970, 105; 1979, 187; NOWAKOWSKI 1989, 143; 2002, 137; ŻÓRAWSKA 2000, 62.

[5] Por. „*Grünhof. Als besonders bedeutsam ist die Feststellung einer wandalischen Siedlung bei Grünhof, Kr. Ortelsburg, hervorzuheben. Sie verlegt die bisher bekannte Grenze des Machtbezirkes des wandalichen Volkes in Ostpreußen um rund 50 km weiter nach Osten*" – GAERTE 1937, 70.

zanych jednak w literaturze z okresem wpływów rzymskich, z okolic Grunwaldu i Olsztynka[6]. Znane są one jedynie z nieprecyzyjnych przekazów datowanych jeszcze na drugą połowę XIX i początki XX wieku. Najbardziej zagadkowo przedstawiają się opisy niedużych kręgów kamiennych z kamieni rozstawnych (Leszcz, Gryźliny, Tymawa) – wewnątrz części z nich natrafiano rzekomo na pochówki ciałopalne (Kunki i Wilkowo). Tego typu obiekty wydają się być bliższe północnomazowieckiemu modelowi kultury przeworskiej [por. Niedanowo – ZIEMLIŃSKA-ODOJOWA 1999a; GRÓDKI, pow. Działdowo – OKULICZ, J. 1983], gdzie notowane są liczne kręgi kamienne o funkcji sepulkralnej, niż kulturze wielbarskiej na terenach na wschód od dolnej Wisły [por. OKULICZ, J. 1970, 434-453; WOŁĄGIEWICZ 1985, 132-142]. Na obecnym etapie badań nie można także wykluczyć, że interesujące nas opisy dotyczą znalezisk o wcześniejszej metryce. Łatwo sobie bowiem wyobrazić, że mianem „*Steinkreise*" laicy mogli określać zniszczone i zniwelowane mogiły kultury kurhanów zachodniobałtyjskich, które czasem były zaopatrzone w charakterystyczne wieńce kamienne [por. OKULICZ, Ł. 1970, 62-72; HOFFMANN 2000, 31-36].

Z powyższych danych wynika, że cmentarzysko w Olsztynie w fazie B_2 nadal leżało poza zwartym zasięgiem kultur: przeworskiej, wielbarskiej i bogaczewskiej. Najbliżej niego w tym czasie, w odległości kilkunastu kilometrów, znajdowały się cmentarzyska wielbarskie, zdecydowanie bardziej odległe były natomiast pewnie datowane nekropole przeworskie. Nowe dane o przeworskim cmentarzysku w Lipówce oraz informacje o „wandalskim" stanowisku w Leszczu skracają ten dystans do około 40 km w linii prostej, zaś mniej jednoznaczne informacje o nekropolach z kręgami kamiennymi z Wilkowa i Kunek – do około 20 km.

5. Zakończenie

Zachowana dokumentacja archiwalna świadczy o przynależności cmentarzyska w Olsztynie do kultury przeworskiej, najbardziej prawdopodobne jest jego datowanie na fazę B_2. Analiza sytuacji kulturowej i osadniczej na tym terenie we wczesnym okresie wpływów rzymskich wskazuje, że zarówno w fazie B_1, jak i B_2, cmentarzysko w Olsztynie leżało na terenie otoczonym wyraźną pustką osadniczą. Choć w fazie B_2 znajdowało się najbliżej stanowisk wielbarskich, to najwcześniejsze materiały tej kultury z okolic Olsztyna można datować dopiero na fazę B_2/C_1-C_{1a} [por. CIEŚLIŃSKI, NOWAKOWSKI 2005, 259-261, ryc. 2:b]. Co ciekawe, pochodzą one między innymi z leżącej zaledwie ok. 750 m na południe od omawianego cmentarzyska nekropolii w Olsztynie-Kortowie [FROMM 1937, 58-61, ryc. 3-5]. Być może z tego samego okresu pochodzi położona jeszcze bliżej, ok. 300 m na południe, osada kultury wielbarskiej z Olsztyna-Kortowa (Ryc. 1:1) [„Alt-Preußen" 3/2, 1938, 56; GAERTE 1938, 115; *Fundarchiv* 1843/2] – niestety, jedynym znanym nam zabytkiem z tego stanowiska jest niezbyt czuła chronologicznie misa na nóżce typu XbA według Wołągiewicza [1993, 17, 26]. Przestrzenna odrębność przeworskiego cmentarzyska w Olsztynie i wielbarskiej nekropoli w Olsztynie-Kortowie, mimo bardzo bliskiego sąsiedztwa, dodatkowo potwierdza tezę o ich odmienności kulturowej.

Pojawienie się osadników przeworskich w Olsztynie było jedynie wycinkiem zjawisk osadniczych o dużo szerszym zasięgu. W fazie B_2 na północnym Mazowszu obserwujemy wyraźną aktywność ludności przeworskiej manifestującą się zajmowaniem niezasiedlonych wcześniej obszarów pogranicza kulturowego nad środkową i górną Narwią. Wówczas założono kilka niewielkich i krótko użytkowanych nekropolii, [np. Todzia, pow. Ostrołęka – ANDRZEJOWSKI 1997; Zawyki, pow. Białystok –JASKANIS, D. 1961], których powstanie tłumaczy się zarówno wzrostem demograficznym w strefie wschodnioprzeworskiej, jak i nasilającą się infiltracją wielbarską, destabilizującą przeworskie struktury osadnicze [por. GODŁOWSKI 1985, 62-65; ANDRZEJOWSKI 1997, 119-120]. Wraz z przemieszczeniami ludnościowymi w kierunku pół-

[6] Por. stanowiska w miejscowościach Bujaki, pow. Nidzica – HOLLACK 1908, 20; SCHNIPPEL 1912, 9; Frygnowo – TÖPPEN 1870, 14; HOLLACK 1908, 36; Grabiczki – TÖPPEN 1870, 14; HOLLACK 1908, 44; Grunwald – GAERTE 1927b, 11; Leszcz – TÖPPEN 1870, 25; HOLLACK 1908, 56; Samin – „Alt-Preußen" 3/1, 1938, 28;, Tymawa – TÖPPEN 1870, 25 (wszystkie pow. Ostróda) oraz Gryźliny – TÖPPEN 1870, 24-25; HOLLACK 1908, 45; Kunki – TÖPPEN 1870, 17-20; HOLLACK, PEISER 1904, 9; HOLLACK 1908, 80; „Alt-Preußen" 1/4, 1936, 236; Wilkowo – TÖPPEN 1870, 20-23; BUJACK 1891, 5; HOLLACK, PEISER 1904, 9; HOLLACK 1908, 181 (wszystkie pow. Olsztyn).

nocnym notujemy wzrost wpływów przeworskich w środowisku kultury bogaczewskiej [por. NOWAKOWSKI 1994; ANDRZEJOWSKI, CIEŚLIŃSKI 2006], a w mniejszym stopniu także wielbarskim. O powiązaniach przeworsko-wielbarskich w tym okresie świadczy między innymi naczynie zdobione typowym dla północnego Mazowsza ornamentem trzech dołków tworzących trójkąt [por. OKULICZ, J. 1983, 105, ryc. 23:c; ZIEMLIŃSKA-ODOJOWA 1999a, 14-15, 46, tabl. VI:17.3, LXVIII:231.6; ZIELONKA 1958, 357, ryc. 50:a] odkryte na wielbarskiej nekropoli w Zwierzewie, grób 88A [BEZZENBERGER 1909b, 99-100, ryc. 88]. W kontekście potwierdzonych przesunięć ludnościowych kultury przeworskiej w fazie B_2 należy zatem widzieć pojawienie się niedużej grupy na Pojezierzu Olsztyńskim, poszukującej w niezasiedlonej strefie pogranicza nowych terenów osadniczych.

6. Bibliografia

ALMGREN, O.
1923 *Studien über nordeuropäische Fibelformen der ersten nachchristlichen Jahrhunderte mit Berücksichtigung der provinzialrömischen und südrussischen Formen*, Mannus-Bibliothek 32, Leipzig.

ANDRZEJOWSKI, J.
1994 *Powiązania kultur przeworskiej i wielbarskiej w świetle znalezisk bransolet*, Kultura przeworska I, Lublin, 317-341.
1997 *Cmentarzysko kultury przeworskiej w Todzi, gm. Kadzidło, woj. ostrołęckie, stan. 2*, WA LIII/2, 1993-1994, s. 101-126.
1998 *Nadkole 2. A Cementery of the Przeworsk Culture in Eastern Poland*, MAB V, Kraków.
2001 *Wschodnia strefa kultury przeworskiej – próba definicji*, WA LIV, 1995-1998, 59-87.

ANDRZEJOWSKI, J., CIEŚLIŃSKI, A.
2006 *Germanie i Bałtowie. Sąsiedztwo przyjazne czy wrogie?*, [w:] *Kultura bogaczewska* – w druku.

BECKMANN, Ch.
1969 *Metallfingerringe der römischen Kaiserzeit im freien Germanien*, „Saalburg Jahrbuch" XXVI, 5-106.

BEZZENBERGER, A.
1909a *La Tène-Gräberfeld bei Gr. Lensk, Kr. Neidenburg*, „Prussia" 22, 1900-1904, 63-70.
1909b *Gräberfeld bei Abbau Thierberg, Kr. Osterode*, „Prussia" 22, 1900-1904, 70-104.
1909c *Gräberfeld bei Pettelkau, Kr. Braunsberg*, „Prussia" 22, 1900-1904, 104-130.

BLUME, E.
1912 *Die germanischen Stämme und die Kulturen zwischen Oder und Passarge zur römischen Kaiserzeit. 1: Text*, Mannus-Bibliothek 8, Würzburg.
1915 *Die germanischen Stämme und die Kulturen zwischen Oder und Passarge zur römischen Kaiserzeit. 2: Material*, Mannus-Bibliothek 14, Würzburg.

BOHNSACK, D.
1938a *Die Burgunden in Ostdeutschland und Polen*, Quellenschriften zur ostdeutschen Vor- und Frühgeschichte 4, Leipzig.
1938b *Die Germanen im Kreise Neidenburg*, „Alt-Preußen" 3/3, 67-79.
1939 *Ein wandalisches Körpergrab aus Ostpreußen*, „Altschlesien" 8, 43-52.

BRINKMANN, A.
1909 *Gräberfeld bei Niederhof*, „Prussia" 22, 1900-1904, 267-295.

CIEŚLIŃSKI, A.
2005 *Przemiany osadnicze kultury wielbarskiej w dorzeczach Pasłęki, Łyny i górnej Drwęcy*, Warszawa – niepublikowana praca doktorska w archiwum IAUW.
2006 *Specyfika badań nad kulturą wielbarską w dorzeczach Łyny, Pasłęki i górnej Drwęcy na przykładzie cmentarzyska w Pupkach, pow. olsztyński*, [w:] Materiały z konferencji „*Stan dyskusji na temat kultury wielbarskiej*", Gdańsk, 24-26. XI. 2004 – w druku.

CIEŚLIŃSKI, A., NOWAKOWSKI, W.
2005 *Die Passarge – ein barbarischer Rubikon*, [w:] C. von Carnap-Bornheim, H. Friesinger (red.), *Wasserwege: Lebensadern – Trennungslinien*, Schriften des Archäologischen Landesmuseums, Ergänzungsreihe 3, Neumünster, 253-268.

CROME, J.
1928 *Ausgrabungen und Besichtigungen im Jahre 1928*, „Prussia" 28, 375-385.

DĄBROWSKA, T.
1997 *Kamieńczyk. Ein Gräberfeld der Przeworsk-Kultur in Ostmasowien*, MAB III, Kraków.
2002 *Cmentarzysko kultury przeworskiej w Kołaczu, stan. 2, gm. Mrozy, pow. Mińsk Mazowiecki, woj. mazowieckie*, [w:] *Varia Barbarica*, 219-262.
2005 *Bransolety z młodszego okresu przedrzymskiego w kulturach przeworskiej i oksywskiej*, [w:] *Europa Barbarica*, 79-90.

ENGEL, C.
1933 *Vandalengräber im Kreise Neidenburg*, „Unsere Heimat" Allenstein 15, 188.
1935a *Das gotische Gräberfeld von Thomareinen, Kreis Osterode*, „Alt-Preußen" 1/2, 94-100.
1935b *Aus ostpreußischer Vorzeit*, Königsberg.

ENGEL, C., La BAUME, W.
1937 *Kulturen und Völker der Frühzeit im Preußenlande*, Königsberg.

FROMM, L.
1937 *Gotische Wohn- und Grabstätten im Kreise Allenstein*, „Alt-Preußen" 2/2, 57-61.

GAERTE, W.
1927a *Mitteilungen aus Prussia-Museum. Ausgrabungen und Besichtigungen im Jahre 1927*, „Prussia" 27, 1926/1927, 294-299.
1927b *Vorgeschichtliche Ausgrabungen, Funde und Feststellungen in Ostpreußen während der Jahre 1925-26*, NfdV 3/1, 9-11.
1929 *Urgeschichte Ostpreußens*, Königsberg.
1934 *Tätigkeitsbericht der vorgeschichtlichen Abteilung des Prussia-Museums in Königsberg i. Pr.*, NfdV 10/1, 20-23.
1937 *Bericht über die Tätigkeit des Prussia-Museums im Jahre 1936*, NfdV 13/4, 69-70
1938 *Bericht über die Tätigkeit des Prussia-Museums im Jahre 1937*, NfdV 14/5, 113-118.

GŁADYSZ, M.
1998 *Zabytki żelazne w inwentarzach grobowych kultury wielbarskiej i grupy masłomęckiej*, Studia Gothica II, Lublin, 35-88.

GODŁOWSKI, K.
1985 *Przemiany kulturowe i osadnicze w południowej i środkowej Polsce w młodszym okresie przedrzymskim i w okresie rzymskim*, Prace Komisji Archeologicznej nr 23, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk-Łódź.

GRABARCZYK, T.
1983 *Metalowe rzemiosło artystyczne na Pomorzu w okresie rzymskim*, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk-Łódź.

GRZYMKOWSKI, A.
1981 *Ślady cmentarzyska w Pierławkach koło Działdowa*, Mławska Kronika Archeologiczno-Numizmatyczna 4, Mława, 17-21.

HAHUŁA, K.
1988 *Kultura wielbarska na Ziemi Dobrzyńskiej*, [w:] *Kultura wielbarska I*, 87-103.

HEYDECK, J.
1900 *Ein Gräberfeld aus der la Tène- Period bei Taubendorf, Kreis Neidenburg*, „Prussia" 21, 1896-1900, 52-57.

HEYM, W.
1937 *Die Geschichte der Landschaft um den Tillwalde-See auf Grund von Bodenfunde*, „Alt-Preußen" 2/4, 1936/1937, 161-177.
1939 *Totenhäuser der Goten in Mosgau, Kr. Rosenberg*, „Prussia" 33/1-2, 179-191.

HOFFMANN, M. J.
1999a *„Kreiskarte Stadt- und Landkreis Allenstein". Mapa archeologiczna L. Fromma i W. Steffela, 1:100000*, [w:] *Archeologia Ziem Pruskich*, 191-198.
2000a *Kultura i osadnictwo południowo-wschodniej strefy nadbałtyckiej w I tysiącleciu p.n.e.*, Rozprawy i Materiały Ośrodka Badań Naukowych im. Wojciecha Kętrzyńskiego w Olsztynie, nr 191, Olsztyn.

HOLLACK, E.
1908 *Erläuterung zur vorgeschichtlichen Übersichtskarte von Ostpreußen*, Glogau-Berlin.
1909a *Das Gräberfeld auf dem Kahlen Berg (Łysa Góra), al. Fuchsberg (Lisia Góra) bei Grodtken*, „Prussia" 22, 1900-1904, 356-363.
1909b *Das Gräberfeld bei Kl. Tauersee, Kr. Neidenburg*, „Prussia" 22, 1900-1904, 363-364.

HOLLACK, E., PEISER, F.E.
1904 *Das Gräberfeld bei Moythienen*, Königsberg.

JAHN, M.
1919 *Die oberschlesischen Funde aus der römischen Kaiserzeit*, „Praehistorische Zeitschrift" X, 1918, 80-149.
1940 *Die Wandalen*, [w:] H. Reinerth (red.), *Vorgeschichte der deutschen Stämme* 3, 943-1032.

JASKANIS, D.
1961 *Groby ciałopalne z okresu rzymskiego w miejscowości Zawyki, pow. Łapy*, RB II, 401-416.

JASKANIS, J.
1977 *Cmentarzyska kultury zachodniobałtyjskiej z okresu rzymskiego. Materiały do badań nad obrządkiem pogrzebowym*, MSiW IV, 239-350.

JASNOSZ, S.
1952 *Cmentarzysko z okresu późno-lateńskiego i rzymskiego w Wymysłowie, pow. Gostyń*, FAP II, 1951, 1-284.

JUNKER, H., WIEDER, H.
2003 *Das neue Prussia-Fundarchiv in Berlin*, „Archäologisches Nachrichtenblatt" 8/1, 24-40.

KOSTRZEWSKI, J.
1919 *Die ostgermanische Kultur der Spätlatènezeit*, Mannus-Bibliothek 18, Leipzig-Würzburg.

LA BAUME, W.
1939 *Vorgeschichtliche Forschung und Denkmalpflege in Ostpreußen, 1938*, NfdV 15/11-12, 281-286.
1941 *Vorgeschichtliche Forschung und Denkmalpflege in Ostpreußen (1939 und 1940)*, NfdV 17/3-4, 82-88.

LIANA, T.
1970 *Chronologia względna kultury przeworskiej we wczesnym okresie rzymskim*, WA XXXV/4, 429-491.

ŁĘGA, W.
1938a *Cmentarzysko lateńsko-rzymskie z Chełmna*, Prace Prehistoryczne Pomorskie 1, Toruń.

MADYDA-LEGUTKO, R.
1987 *Die Gürtelschnallen der römischen Kaiserzeit und die frühen Völkerwanderungszeit in mitteleuropäischen Barbaricum*, BAR 360, Oxford 1986.

NOWAKOWSKI, W.
1989 *Kultura wielbarska a zachodniobałtyjski krąg kulturowy*, [w:] *Kultura wielbarska II*, 143-159.
1994 *Kultura przeworska a zachodniobałtyjski krąg kulturowy*, Kultura przeworska 1, Lublin, 373-388.
2001 *Corpus der römischen Funde im europäischem Barbaricum, Polen 1: Masuren*, Warszawa.
2002 *Vorrömische Militaria der Przeworsk-Kultur im westbaltischen Gebiet*, [w:] C. von Carnap-Bornheim, J. Ilkjær, A. Kokowski, P. Łuczkiewicz (red.), *Bewaffnung der Germanen und ihrer Nachbarn in den letzten Jahrhunderten vor Christi Geburt*, Lublin, 137-146.

ODOJ, R.
1962 *Prace wykpaliskowe na cmentarzysku z okresu rzymskiego w Szczepkowie-Zalesiu, pow. Nidzica, w r. 1962*, „Komunikaty Mazursko-Warmińskie" 4 (78), 824-827.

OKULICZ, J.
1965 *Plemiona grupy nidzickiej kultury grobów jamowych*, Warszawa – niepublikowana praca doktorska w archiwum Instytutu Archeologii i Etnologii PAN w Warszawie.
1968 *Niektóre zagadnienia struktury osadnictwa okresów późnolateńskiego i rzymskiego w północnowschodniej Polsce*, Studia z dziejów osadnictwa 6, Wrocław-Warszawa-Kraków, 29-48.
1970 *Studia nad przemianami kulturowymi i osadniczymi w okresie rzymskim na Pomorzu Wschodnim, Mazowszu i Podlasiu*, AP XV/2, 419-497.
1983 *Cmentarzysko z okresu rzymskiego na „Łysej Górze" i „Zwierzyńcu" w Gródkach w województwie Ciechanowskim*, RO XIV/XV, 73-189.

OKULICZ, Ł.
1970 *Kultura kurhanów zachodniobałtyjskich we wczesnej epoce żelaza*, Wrocław-Warszawa-Kraków.
1979 *Kultura kurhanów zachodniobałtyjskich*, [w:] W. Hensel (red.) *Prahistoria Ziem Polskich, tom IV: Od środkowej epoki brązu do środkowego okresu lateńskiego*, Wrocława, 179-189.

PEISER, F. E..
1909 *Gr. Schläfken, Kr. Neidenburg*, „Prussia" 22, 1900-1904, 322-333.

REICH, Ch.
2003a *Archäologie einer vorgeschichtlichen Sammlung. Die Bestände des ehemaligen Prussia-Museums im Berliner Museum für Vor- und Frühgeschichte*, „Archäologisches Nachrichtenblatt" 8/1, 14-23.
2003b *Die Prussia-Sammlung im Berliner Museum für Vor- und Frühgeschichte. Geschichte und Stand der Bearbeitung*, [w:] W. Nowakowski, M. Lemke (red.), *Auf der Suche nach verlorenen Archäologie*, Warszawa, 109-114.
2005 *Die Prussia-Sammlung im Museum für Vor- und Frühgeschichte*, „Acta Praehistorica et Archaeologica" 36/37, 2004-2005, 343-354.

SCHINDLER, R.
1939 *Neue Gräberfunde aus Praust*, „Gothiskandza" 1, 38-51.
1940 *Die Besiedlungsgeschichte der Goten und Gepiden im unteren Weichselraum auf Grund der Tongefäße*, Quellenschriften zur ostdeutschen Vor- und Frühgeschichte 6, Leipzig.

SCHNIPPEL, E.
1912 *Katalog der geschichtlich-völkerkundlichen Sammlung des Königl. Kaiser Wilhelm-Gymnasiums zu Osterode Ostpr.*, Beilage zum Programm für das Schuljahr 1911/1912, Osterode Ostpr.

SOBIERAJ, R.
1999 *Materiały archeologiczne w zasobach Wojewódzkiego Archiwum Państwowego w Olsztynie*, [w:] *Archeologia Ziem Pruskich*, 359-364.

SZAREK-WASZKOWSKA, E.
1973 *Cmentarzysko kultury przeworskiej w miejscowości Opoka, pow. Puławy*, „Studia i Materiały Lubelskie" 5, 1971, 79-187.

TISCHLER, O., KEMKE, H.
1902 *Ostpreußische Altertümer aus der Zeit der großen Gräberfelder nach Christi Geburt*, Königsberg.

TÖPPEN, M.
1870 *Alterthümer bei Hohenstein in Ostpreußen*, „Altpreußische Monatsschrift" VII, 13-42.

WOŁĄGIEWICZ, R.
1974 *Zagadnienie stylu wczesnorzymskiego w kulturze wielbarskiej*, [w:] F.J. Lachowicz (red.), *Studia Archaeologica Pomeranica*, Koszalin, 129-152.
1981b *Kultury oksywska i wielbarska (faza lubowidzka)*, [w:] *Prahistoria V*, 135-178.
1985 *Związki Pomorza z strefami zachodniobałtycką i nadczarnomorską w okresie rzymskim w świetle przemian w kulturze wielbarskiej*, [w:] W. Filipowiak (red.), *Najnowsze kierunki badań najdawniejszych dziejów Pomorza*, Szczecin, 125-148.
1993 *Ceramika kultury wielbarskiej między Bałtykiem a Morzem Czarnym*, Szczecin.

ZIELONKA, B.
1958 *Cmentarzysko w Bodzanowie w pow. aleksandrowskim*, PA X, 1954-1956, 331-382.

ZIEMLIŃSKA-ODOJOWA, W.
1999a *Niedanowo. Ein Gräberfeld der Przeworsk- und Wielbark-Kultur in Nordmasowien*, MAB VII, Kraków.
1999b *Materiały kultury przeworskiej z cmentarzyska w Dłutowie, stan. 3, pow. Działdowo*, [w:] *Comhlan*, 401-422.

Żórawska, A.
2000 *Cmentarzyska płaskie grupy zachodniomazurskiej kultury kurhanów zachodniobałtyjskich*, Barbaricum 6, Warszawa, 9-107.

Aneks: *Pewnie datowane stanowiska kultury przeworskiej z północnego skraju Mazowsza z wczesnego okresu wpływów rzymskich*

Uwaga: podana chronologia została zawężona jedynie do wczesnego okresu wpływów rzymskich, choć niektóre z wymienionych stanowisk datowane są od młodszego okresu przedrzymskiego po wczesny okres wędrówek ludów, np. Niedanowo – ZIEMLIŃSKA-ODOJOWA 1999a.

1. Bartki, gm. Kozłowo, pow. Nidzica, woj. warmińsko-mazurskie (d. Bartkengut, Kr. Neidenburg). – **Literatura:** „Unsere Heimat" Allenstein 12, 1930, 86; ENGEL 1933; GAERTE 1934, 22; 1938, 114-116; BOHNSACK 1938b, 71-74, ryc. 5-13; 1939; „Alt-Preußen" 3/1, 1938, 28; 3/2, 1938, 60; 4/2, 1939, 61; „Germanen Erbe" 3/7, 1938, 221; LA BAUME 1939, 284; 1941, 86. – **Datowanie:** B_1-B_2.

2. Dłutowo, st. 3, gm. Lidzbark, pow. Działdowo, woj. warmińsko-mazurskie. – **Literatura:** ZIEMLIŃSKA-ODOJOWA 1999b. – **Datowanie:** B_1-B_2.

3. Gołębiewo, gm. Kozłowo, pow. Nidzica, woj. warmińsko-mazurskie. – **Literatura:** A. MACIAŁOWICZ, *Teczki i wykrywacze, czyli 110 lat badań na cmentarzysku kultury przeworskiej w Gołębiewie, na północnym Mazowszu*, Referat na XVI doroczna Konferencja Sprawozdawcza Instytutu Archeologii Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa 4-6 grudnia 2006. – **Datowanie:** B_1-B_2.

4. Gródki, st. 2a „Zwierzyniec", gm. Płośnica, pow. Działdowo, woj. warmińsko-mazurskie (d. Grodtken, Kr. Neidenburg) . – **Literatura:** OKULICZ, J. 1983. – **Datowanie:** B_1.

5. Gródki, st. 3 „Łysa Góra", gm. Płośnica, pow. Działdowo, woj. warmińsko-mazurskie (d. Grodtken, Kr. Neidenburg) . – **Literatura:** HOLLACK 1909a; OKULICZ, J. 1983. – **Datowanie:** B_1-B_2.

6. Grzebsk, gm. Wieczfnia Kościelna, pow. Mława, woj. mazowieckie. – **Literatura:** niepublikowane zbiory PMA, nr inw. IV/9184. – **Datowanie:** B_1.

7. Księży Dwór, st. 2, gm. i pow. Działdowo, woj. warmińsko-mazurskie (d. Niederhof, Kr. Soldau) . – **Literatura:** BRINKMANN 1909; JAHN 1940, tabl. 400:2, 401:1-2, 4, 13. – **Datowanie:** B_1-B_2.

8. Lipówka, gm. i pow. Działdowo, woj. warmińsko-mazurskie (d. Lindenau, Kr. Osterode). – **Literatura:** „Alt-Preußen" 4/2, 1939, 61; LA BAUME 1939a, 284; 1941, 86; *Fundarchiv* 1478/1. – **Datowanie:** B_1-B_2.

9. Niedanowo, st. 2, gm. Kozłowo, pow. Nidzica, woj. warmińsko-mazurskie (d. Niedenau, Kr. Neidenburg). – **Literatura:** ZIEMLIŃSKA-ODOJOWA 1999a. – **Datowanie:** B_1-B_2.

10. Pierławki, gm. i pow. Działdowo, woj. warmińsko-mazurskie. – **Literatura:** GRZYMKOWSKI 1981. – **Datowanie:** B_2.

11. Sławka Wielka, gm. Kozłowo, pow. Nidzica, woj. warmińsko-mazurskie (d. Groß Schläfken, Kr. Neidenburg). – **Literatura:** PEISER 1909. – **Datowanie:** B_2.

12. Szczepkowo Zalesie, st. 1 „Żal", gm. Janowiec Kościelny, pow. Nidzica, woj. warmińsko-mazurskie. – **Literatura:** ODOJ 1962; por. MADYDA-LEGUTKO 1987, 168. – **Datowanie:** B_1-B_2.

13. Turza Mała, gm. Płaśnica, pow. Działdowo, woj. warmińsko-mazurskie (d. Klein Tauersee, Kr. Neidenburg) . – **Literatura:** HOLLACK 1909b; JAHN 1940, tabl. 401:5; JANKUHN, *Spuścizna*. – **Datowanie:** B_1-B_2.

14. Turza Wielka, gm. i pow. Działdowo, woj. warmińsko-mazurskie (d. Groß Tauersee, Kr. Soldau). – **Literatura:** HOLLACK 1908, 51; GAERTE 1929, ryc. 123A, 124:a,e, 165:f; JAHN 1940, tabl. 400:7, 401:3; JANKUHN, *Spuścizna*. – **Datowanie:** B_2.

15. Wielki Łęck, gm. Płośnica, pow. Działdowo, woj. warmińsko-mazurskie (d. Groß Lensk, Kr. Neidenburg) . – **Literatura:** BEZZENBERGER 1909a; JAHN 1940, tabl. 400:6, 401:6-12; JANKUHN, *Spuścizna*. – **Datowanie:** B_1-B_2.

16. Zagrzewo, gm. i pow. Nidzica, woj. warmińsko-mazurskie (d. Sagsau, Kr. Neidenburg) . – **Literatura:** BLUME 1915, 178. – **Datowanie:** B_{2b}.

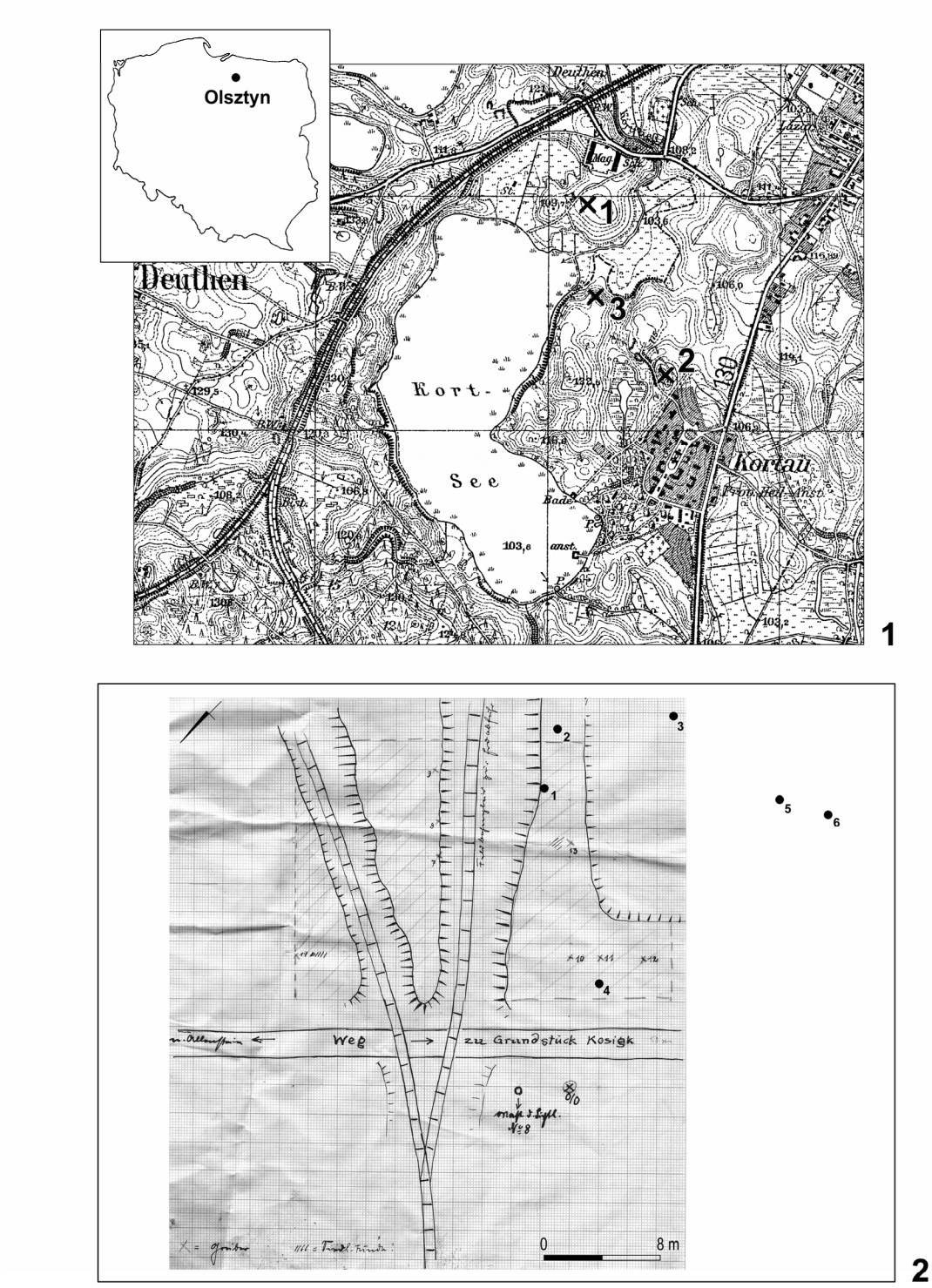

Ryc. 1. 1 – Stanowiska z okresu wpływów rzymskich z okolic Jeziora Kortowskiego: 1 – cmentarzysko w Olsztynie, woj. warmińsko-mazurskie (d. Allenstein), 2 – cmentarzysko w Olsztynie Kortowie, woj. warmińsko-mazurskie (d. Kortau „*Federwäldchen*"), osada w Olsztynie Kortowie, woj. warmińsko-mazurskie (d. Kortau); **2** – Plan cmentarzyska w Olsztynie autorstwa W. Gronaua uzupełniona o obiekty z wykopalisk L. Fromma (numery 1-6) [*Fundarchiv*, PM-A 24/4]

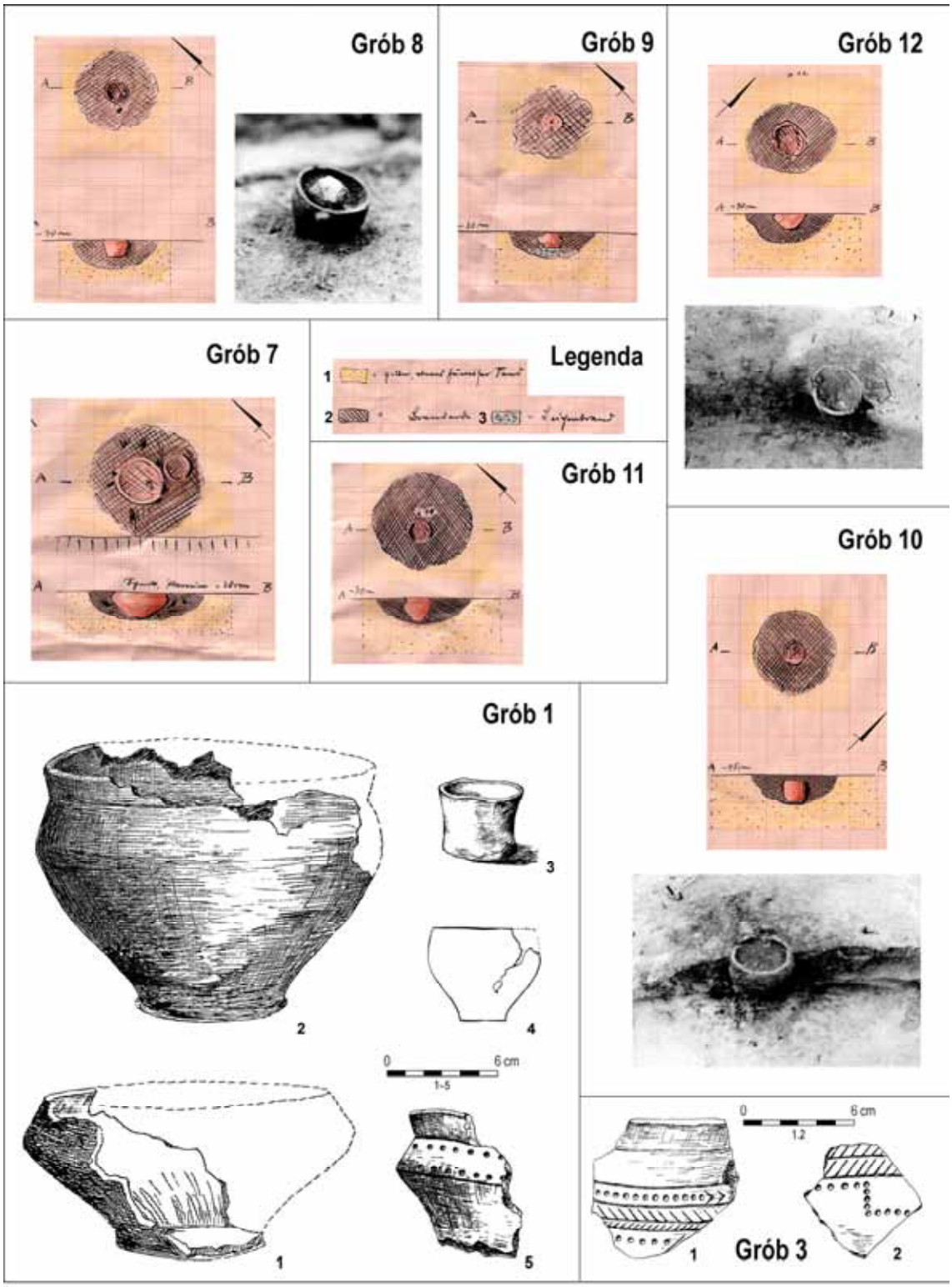

Ryc. 2. Olsztyn, woj. warmińsko-mazurskie, grób 1: 1-5 – glina; grób 2: 1-2 – glina; plany grobów 7-12, legenda: 1 – żółty piasek przemieszany z humusem, czarna, tzw. przepalona ziemia; 3 – przepalone kości ludzkie [*Fundarchiv*, PM-A 24/4]

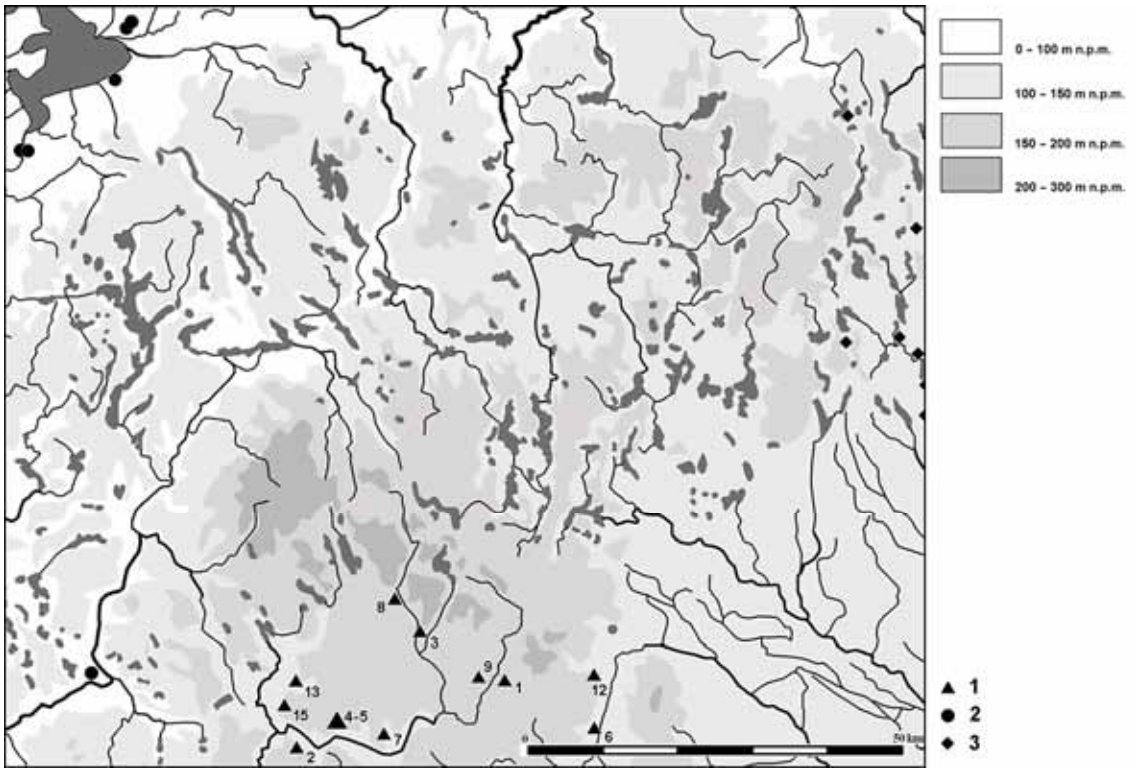

Ryc. 3. Faza B_1: **1** – kultura przeworska (numeracja odpowiada liście 1), **2** – kultura wielbarska, **3** – kultura bogaczewska

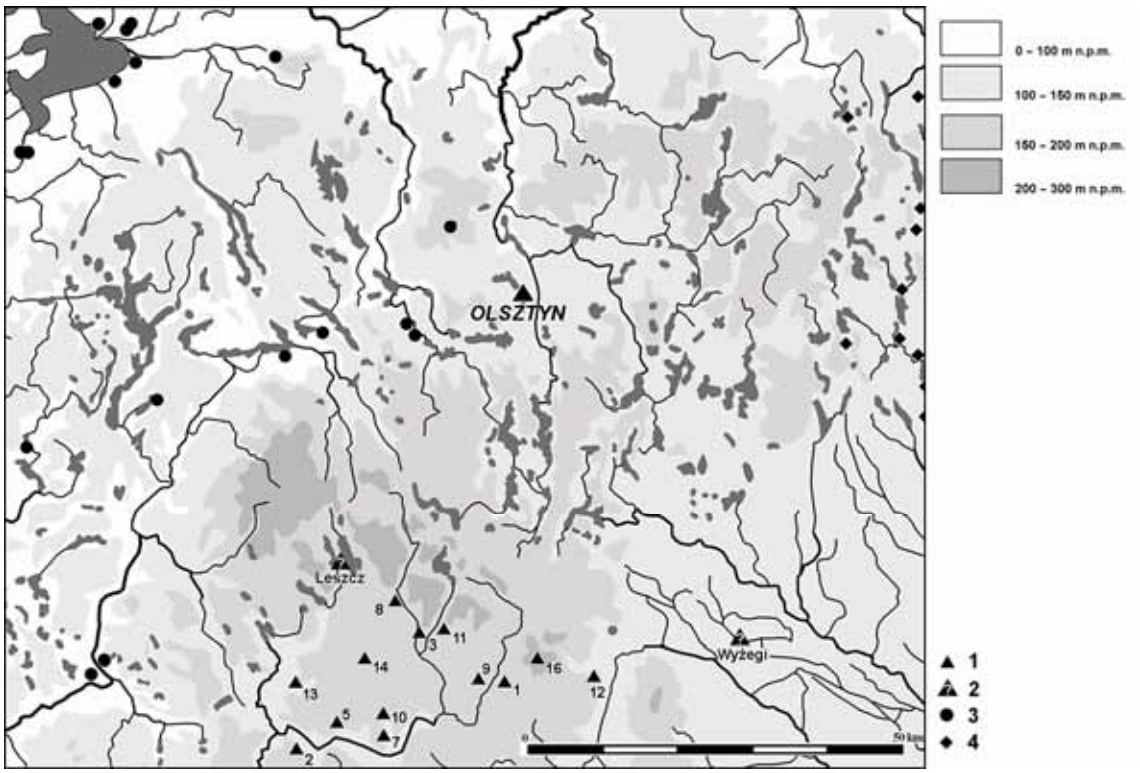

Ryc. 4. Faza B_2: **1** – kultura przeworska (numeracja odpowiada liście 1), **2** – stanowiska o prawdopodobnej przeworskiej atrybucji kulturowej datowane ogólnie na wczesny okres wpływów rzymskich, **3** – kultura wielbarska, 4 – kultura bogaczewska

Pogranicze trzech światów
Kontakty kultur przeworskiej, wielbarskiej i bogaczewskiej
w świetle materiałów z badań i poszukiwań archeologicznych
Warszawa 2006

Andrzej GRZYMKOWSKI
Muzeum Ziemi Zawkrzeńskiej w Mławie

Grobowiec „książęcy" ze Zgliczyna Pobodzego, gmina Bieżuń, powiat żuromiński

Cmentarzysko zostało odkryte przez właścicieli gruntów, Jana Sowińskiego i jego synów: Stanisława i Władysława, podczas sadzenia drzew owocowych zaraz po wojnie, w 1945 roku. Natrafiono wówczas na ciałopalne pochówki męskie i żeńskie, bogato wyposażone między innymi w ostrogi, paciorki szklane, przęśliki, naczynia gliniane. Również wtedy przypadkowo odkryto i rozebrano bogato wyposażony grób ciałopalny w kamiennej komorze, zawierający wiadro brązowe typu Eggers 18, rondelek brązowy o uchwycie zdobionym łabędzimi główkami typu Eggers 13l, esowatą zapinkę z brązu V grupy siódmej serii typu Almgren 109, oraz naczynia gliniane[1]. Znalezisko to można uznać za resztki wyposażenia zniszczonego grobu tzw. książęcego, z wczesnego okresu wpływów rzymskich (typ lubieszewski).

Uratowane przedmioty trafiły najpierw do *Liceum Pedagogicznego* w Mławie, a następnie w 1947 roku, Jerzy Antoniewicz przewiózł je do zbiorów PMA. Prac archeologicznych nie prowadzono. Dopiero wiosną i latem 1977 roku pracownicy *Muzeum Ziemi Zawkrzeńskiej* (MZZ) w Mławie i IAUW w trakcie badań powierzchniowych AZP potwierdzili istnienie rozległej osady i cmentarzyska (Ryc. 1:1). Tego roku autor rozpoczął ratownicze badania wykopaliskowe w sadzie, finansowane przez *Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków* w Ciechanowie.

Cmentarzysko położone jest w zachodniej i środkowej części sadu, częściowo pod zabudowaniami gospodarczymi właściciela posesji Stanisława Sowińskiego (Ryc. 2). Około 150 m w kierunku południowym, w stronę starorzecza Wkry odległego o ok. 300 metrów, znajduje się rozległa osada związana z cmentarzyskiem. Obydwa stanowiska położone są na lewym, lekko wyniesionym, brzegu rzeki o dogodnych warunkach osadniczych. Na cmentarzysku, w trakcie wykopalisk archeologicznych prowadzonych przez MZZ w latach 1977-1979, pozyskano materiały z kilkudziesięciu obiektów należących do kultur przeworskiej lub wielbarskiej. Można tu wymienić choćby ciałopalny grób 3/77, z dużą liczbą naczyń glinianych i żelaznym okuciem pasa (?), czy grób ciałopalny 4/77; obydwa należące do kultury przeworskiej i datowane na fazę B_1. Z badań prowadzonych w 1979 roku na uwagę zasługują groby ciałopalne oznaczone numerami: 7/79 – bez ceramiki, z kośćmi ludzkimi palonymi, dużym płaskim, dwubiegunowym przęślikiem glinianym i dwiema zapinkami z brązu typu Almgren 40/41; grób 10/79 z dużą ilością przepalonych kości, drobnymi fragmentami ceramiki i małym fragmentem grzebienia kościanego. Niektóre groby ciałopalne zawierały w swoim wyposażeniu niewielką ilość ceramiki, natomiast duże ilości kości ludzkich palonych. Były i takie obiekty, które zachowały się z niewielką ilością materiału archeologicznego. Jest spora ilość obiektów zniszczonych. W 1977 roku odsłonięto piec wapienniczy.

Liczne zabytki zostały odkryte przypadkowo: w części wschodniej i na południe od zabudowań gospodarczych, gospodarz znajdował gliniane przęśliki, paciorki szklane, ostrogi i gliniane naczynia („dzieżki" w miejscowym nazewnictwie)[2]. Na część znalezisk zapewne natrafiono podczas budowy dużej stodoły, która stoi na cmentarzysku. Wiele obiektów starożytnych zostało

[1] J. ANTONIEWICZ, K. WESOŁOWSKI, *Wiadra z delfinowatymi uchwytami na ziemiach polskich*, WA XVIII, 138-144 i 178, tabl. XIII.

[2] Informacje właściciela posesji Stanisława Sowińskiego.

zniszczonych w trakcie wydobywania kamieni potrzebnych do budowy fundamentów oraz w czasie kopania rej do przechowywania ziemniaków.

Największego odkrycia dokonano w 1978 roku, w zachodniej części cmentarzyska, w pobliżu bogatego grobu z 1945 roku. Odsłonięto wówczas kolejny grób „książęcy" typu lubieszewskiego na tym stanowisku. Jest on pierwszym obiektem tego typu odkrytym w północno-wschodniej Polsce w trakcie systematycznych badań wykopaliskowych.

1. Grób „książęcy", odkryty w 1978 roku

Grób „książęcy" odkryto na arze 43, ćw. a-c. Od góry przykrywała go warstwa czarno-brunatnej ziemi humusowej (do 0,l5-0,l8 m), dalej ziemia brunatno-szara i brązowo-żółta z „wtrąceniami" orsztynowymi (do 0,25-0,3 m). Na głębokości 0,25-0,3 m i poniżej wystąpiła już warstwa calcowa, ziemia brązowo-żółta i żółto-szara z wkładkami orsztynowymi i z rudą darniową. Bezpośrednio nad grobowcem, na przeciętnej głębokości około 0,3 m, „pojawiło" się mocno wydłużone po linii N-S zaciemnienie. Na tym poziomie mierzyło ono około 2 m długości i około 1 m szerokości (Ryc. 3). Obiekt ten oznaczono jako „jamę 3", poprowadzono profil i rozpoczęto eksplorację wschodniej połowy. Na głębokości 0,55-0,7 m pojawiły się pierwsze kamienie, dość luźnego, „niekompletnego", bruku, który nie przykrywał całej komory grobowej. Po obniżeniu i oczyszczeniu układ polnych kamieni różnej wielkości przybrał kształt prostokąta. Grobowiec o wymiarach zewnętrznych około 4,5×2,5 m, dłuższym bokiem ustawiony był w kierunku północnym, z lekkim odchyleniem na północny wschód. Boczne ściany kamiennej komory miały od około 0,5-0,6 m do 0,7-0,8 m grubości.

Kamienna ściana zbudowana była w poziomie z czterech-pięciu kamieni, w zależności od wielkości, w pionie składała się z czterech warstw kamieni (pierwotnie z pięciu), nie licząc dolnego kamienia wgłębionego najdalej w calec, „zakładzinowego", tworzącego dolny zarys wnętrza jamy grobowej, czyli rodzaj fundamentu. Boczna obudowa kamienna była solidnie ułożona z większych (ok. 0,15×0,25 m) i mniejszych (ok. 0,1×0,17 m) kamieni. Pomiędzy duże wpasowano małe kamienie, przysypane cienką warstwą szarej, ilastej ziemi, pochodzącej zapewne z wnętrza komory grobowej, która była wypełniona szarą ziemią z jaśniejszymi i ciemniejszymi odcieniami. Komora była szersza u góry i liczyła około 2,8×1,2 m oraz węższa u dołu 2,7×0,9 m, co szczególnie było widoczne w bocznym profilu jamy grobowej, po linii WE (Ryc. 4). Spód, na głębokości 0,9-0,95 m, podobnie jak ściany boczne na wysokości przy dnie nie przekraczającej 0,l5-0,2 m, wyłożone były deskami, po których zachowały się ślady drewna i brunatno-czarnej ziemi. Był to rodzaj, drugiej, otwartej komory, tym razem drewnianej, pełniącej funkcje „trumny". Jej przybliżone, maksymalne wymiary wynosiły (ok. 2,2×0,9×0,2 m). Budowa całego grobowca była urządzona w bardzo zmyślny sposób, żeby konstrukcja komory wytrzymała ciśnienie górnych i bocznych warstw ziemi i nie obsunęła się. Ta dbałość o całą konstrukcję jest szczególnie widoczna w bocznym przekroju komory, gdzie dłuższe ściany schodzą skośnie w dół, aby opaść prostopadle w ostatniej fazie na wysokości drewnianej konstrukcji. Ta ostatnia, a dokładniej jej boczne ścianki były umocowane (ustawione w pionie) odpowiednio ułożonymi kamieniami o niewielkich rozmiarach (ok. 0,06×0,1 m – nie są to dokładne wielkości kamieni, ale mniej więcej przeciętne wymiary. Dotyczącą one także dużych i średnich otoczaków z konstrukcji głównej). Wzmocnienie od wewnątrz pionowo leżących desek miało prawdopodobnie miejsce na całej długości i szerokości u spodu jamy grobowej, a szczególnie bliżej narożników przy krótszych bokach. Cała konstrukcja kamiennej komory grobowej schodziła do głębokości 1,1 m. Na dnie grobu leżał źle zachowany pochówek szkieletowy ułożony na wznak, w pozycji wyprostowanej, z głową na północ. Na wysokości głowy znaleziono esowatą zapinkę z brązu. W narożniku północno-wschodnim stało gliniane naczynie misowate. Mniej więcej na wysokości piersi, bliżej pasa, od strony wschodniej, leżał brązowy rondelek (Ryc. 3:2). Po tej samej stronie, poniżej bioder, stało duże, dwuuche naczynie gliniane, lekko nachylone do wewnątrz jamy grobowej. Natomiast między stopami zmarłego znaleziono małą, stojącą, glinianą czarkę żeberkowaną. Wszystkie naczynia gliniane były barwy czarnej. W północno-zachodnim szczycie grobu, na wysokości głowy i prawego obojczyka zmarłego, natrafiono na prawdziwy skarb, a mianowicie ślady drewnianej kasety o wymiarach około 40×25 cm oraz brązowe nity (Ryc. 3:2; 6:2). W środku znajdowały się: dwie ostrogi krzesełko-

wate; para dolnych okuć rogów do picia; dwadzieścia cztery „kamyki" (żetony) do gry z masy szklanej, w czterech kolorach (białym, żółtym, niebieskim i granatowym) po sześć w każdym; sprzączka z profilowanym kolcem, okucie końca pasa, zapinka trąbkowata, ogniwa łańcuszka. Wszystkie przedmioty metalowe były z brązu. Drewniana skrzyneczka (tablica do gry?) była ustawiona równolegle do ściany komory grobowej, dłuższym bokiem na północ[3].

a) Wyposażenie grobu

Rondelek z brązu typu E131, z uchwytem przewężonym w środku zakończonym półkolistym otworem. Zakończenie uchwytu zdobione jest łabędzimi główkami ustawionymi przeciwstawnie, na tej samej wysokości, po obu stronach otworu. Uchwyt jest płaski, przy krawędzi na przewężonym odcinku zdobiony linią ciągłą, znikającą u nasady rękojeści. Na wierzchu zdobiony linią wypukłą z dwoma owalami na końcach. Krawędź naczynia posiada u góry szeroką, płaską kryzę (8-9 mm). Jest ona wywinięta na zewnątrz. Ścianki rondelka ustawione prostopadle, przechodzą u dołu łagodnie w płaskie, zdobione dno, którego grubości 1,5-2,5 mm. Grubość ścianki waha się w granicach 0,8-1,3 mm (grubość przy wylewie). Dno od wewnątrz i na zewnątrz zdobione punktem, od którego w pewnych odstępach rozchodzą się symetrycznie koła z rytych linii. Od wewnątrz jest ich 7, a od spodu 5. Również ścianki naczynia po obydwu stronach zdobią dwie dookolne, ciągłe linie ryte, umieszczone pod krawędzią wylewu. Wymiary: zachowana wys. ok. 7,2 cm, całkowita ok. 12,0 cm, dł. ok. 35,0 cm, średn. wylewu 17,5 cm, grubość uchwytu 2 do 3,5 mm. Stan zachowania rondelka słaby, przede wszystkim znaczne ubytki w ściankach bocznych i spodzie (Ryc. 5).

Zapinka esowata z brązu, zachowana w dwóch częściach, bez igły; 14-zwojowa sprężyna z górną cięciwą, pętelka na „szyjce", umieszczona pod główką, którą zdobi srebrny, skręcony drucik. Nóżka jest podwinięta do góry, zakończona guzkiem, również wykładanym srebrnym drucikiem. Pochewka łukowata, płytka. Kabłąk zdobiony jest w górnej części trzema równoległymi liniami rytymi o długości 14 mm. Zapinka zbliżona jest do typu Almgren 110. Wymiary: wys. 16,5 mm, dł. ok. 38 mm, szer. 22,6 mm. Waga 3,72 g (Ryc. 6:1).

Misa z prostym, lekko zachylonym do środka wylewem barwy czarnej, matowej od wewnątrz, lekko połyskliwej od zewnątrz. Przełom jednobarwny, szary, z domieszką schudzającą, drobno i średnio ziarnistą. Dno płaskie. Naczynie jest dołem lekko podcięte. Największa wydętość brzuśca w ⅔ wysokości. Wymiary: wys. 9,5 cm, średn. brzuśca 18,3 cm, średn. wylewu 17,5 cm, grubość ścianki 0,5-0,6 cm. Stan zachowania dosyć dobry (Ryc. 7:2).

Naczynie dwuuche o gładkich ściankach po obydwu stronach, z największą wydętością brzuśca w ⅔ wysokości, dołem lekko podcięte, dno płaskie. Glina z wyraźną domieszką średnioziarnistą z kamiennego tłucznia. Barwa na zewnątrz połyskliwa, wewnątrz matowa, ze śladami obmazywania. Szyjka naczynia jest ustawiona skośnie i wyraźnie wyodrębniona przez dwie wklęsłe bruzdy o szerokości ok. 2 mm każda. Wylew prosty, płaski od góry. Ucha taśmowe, przewężone w środku, prostokątne w przekroju, kolankowato wygięte. Przełom szary. Wymiary: wys. 18,5 cm, średn. brzuśca 24 cm, średn. wylewu 17,3 cm, grubość ścianek 0,6 do 0,8 mm (Ryc. 7:1).

Czarka zdobiona szesnastoma mocno wypukłymi żeberkami, promieniście rozchodzącymi się od spodu naczynia w górę, mniej więcej do ⅔ wysokości. Szyjka jest wyraźnie wyodrębniona, wylew prosty, podkreślony wąską, dookolną bruzdą. Przełom jednobarwny, szary, z domieszką schudzającą drobno i średnioziarnistą. Wymiary: wys. 5,0 cm, średn. brzuśca 9,1 cm, średn. wklęsłego dna 2,7 cm, grubość ścianek 0,4 do 0,6 cm (Ryc. 7:3-5)[4].

a) Przedmioty ze skrzyneczki

24 kamyki (żetony) do gry z masy szklanej, dosyć dobrze zachowane, w czterech kolorach: białym, żółtym, niebieskim i granatowym, po sześć w każdym kolorze. Żetony okrągłego i owalnego kształtu, płaskie od spodu, wypukłe od góry, przypominają maleńkie chlebki[5]. Wymiary: wys. 6,0 do 7,0 mm, średn. 13,4 do 15,9 mm. Przeciętna waga pojedynczej sztuki 1,85 g. Waga całości 44,43 g (Ryc. 6:1).

Zapinka trąbkowata z brązu, dobrze zachowana (brak igły), z główką wyraźnie wyodrębnioną, mocno profilowanym kabłąkiem, ozdobnym grzebykiem na jego maksymalnym wygięciu. Kabłąk wyraźnie zwęża się przechodząc w szczupłą nóżkę, podwiniętą do góry, zakończoną potrójnie zgrubiałym „pierścieniem" z kuleczką na końcu. Pochewka półokrągła. Na kabłąku, poniżej grzebyka, para oczek. Cięciwa górna, z pętelką na przewężeniu kabłąka, przy przejściu z główki w 14-sto zwojową sprężynę. Zapinka trąbkowata, grupy pierwszej według T. Liany, zbliżona do typu Almgren 75. Wymiary: wys. 16,8 mm, dł. 37,9 mm, szer. 37,9 mm. Waga 6,52 g (Ryc. 6:1).

Para dolnych okuć rogów do picia typu C5[6] z brązu, stosunkowo dobrze zachowanych, różniących się minimalnie wielkością. Tulejka i pierścieniowate zgrubienie są okrągłe w przekroju. Tulejka rozszerza się w kierunku wylotu. Zgrubienie składa się z dwóch pierścieni, pomiędzy którymi, w wyraźnym przewężeniu, znajdują się dwa drobniejsze. Pierścień zewnętrzny wklęsły. Wymiary: średn. pierścieni 23,3 i 21,0 oraz 22,0 i 23,0 mm; dł. zachowana ok. 45 mm. Waga: 24,43 i 21,19 g (Ryc. 6:1).

---

[3] A. GRZYMKOWSKI, *„Książę" z Mazowsza*, ZOW XLV/3, 1979, 197-201; IDEM, *Przewodnik po Muzeum Ziemi Zawkrzeńskiej w Mławie*, Mława 1989, 14-19; IDEM, *Ziemia Zawkrzeńska w pierwszych wiekach naszej ery*, SMDZZ II, 1996, 186-192.

[4] Konserwacje i analizy spektralne przedmiotów metalowych zostały wykonane w pracowniach *Muzeum Archeologicznego i Etnograficznego w Łodzi*, za co w tym miejscu serdecznie dziękuję.

[5] Por. K. MAJEWSKI, *Importy rzymskie w Polsce*, Warszawa 1960.

[6] J. ANDRZEJOWSKI, *Okucia rogów do picia z młodszego okresu przedrzymskiego i okresu wpływów rzymskich w Europie środkowej i północnej*, MSiW VI, 1991, 19-22, 36-38, 68-69, 99, 101.

Para ostróg z brązu typu Jahn 35. Różnią się wielkością jak i wykonaniem, chociaż należą do tego samego typu, tzw. ostróg krzesłowatych. Obie posiadają wysoki, masywny kolec z „pierścieniem" okrągłym w przekroju, u nasady kabłąka. Kolce są czworokątne w przekroju, zdobione nacięciami układającymi się w jodełkę prostą, lub przeciwstawną sobie. Większa ostroga jest okazalsza i lepiej zachowana. Posiada również zdobione ramiona kabłąka, od strony zewnętrznej, na boku podwójnymi liniami rytymi, równoległymi, układającymi się w rozwarte kąty. Obie ostrogi posiadały nity, które na mniejszej nie zachowały się. Mniejsza ostroga posiada motylkowe występy (jeden zachował się), na kabłąku, usytuowane przeciwstawnie, pod nasadą kolca. Wymiary: wys. 26,8 i 23,4 mm, dł. 28,4 i 26,4 mm, szer. 23,8 i 15,8 mm. Waga: 10,51 g i 6,02 g (Ryc. 6:1). Najbliższe analogie pochodzą z badanego przez autora cmentarzyska w Modle, powiat mławski, z grobu 1/79 (para ostróg krzesłowatych typu Jahn 35), z grobu 14/80 (para ostróg tego samego typu) oraz z grobu 1/84 (para ostróg typu J 35); wszystkie ostrogi były jednak żelazne; datowane są na fazy B_1/B_2 i B_{2a}.

Sprzączka z brązu typu AD2, o nerkowatej ramie, zbliżona do półkolistej, posiada mocno profilowany, przedłużony kolec, ciekawie zdobiony nacinaniem i zgrubieniami, być może wykładanymi srebrem (?). Kolec u nasady jest grubszy, przechodząc dalej w spłaszczoną, prostokątna w przekroju, blaszkę zawiniętą w ucho i osadzoną na ramie. Drugi koniec kolca, wąski, posiada żmijowatą główkę. Rama sprzączki, czworokątna w przekroju, o wypukłych bokach, jest zdobiona czterema, równoległymi, dookolnymi liniami rytymi. Stan zachowania dobry. Wymiary: szer. 31 mm, dł. 34 mm, grubość 10,3 mm, dł. kolca 30,6 mm. Waga 13,08 g (Ryc. 6:1).

Okucie końca pasa z brązu, wrzecionowate, profilowane, typu I/2[7], o największej wydętości po środku, z delikatnym „pierścieniem" pomiędzy nią a niezachowanym rozwidleniem, służącym do przymocowania rzemienia. Koniec pogrubiony, z dwoma „pierścieniami" i półkolistym zakończeniem. Przekrój okucia okrągły. Stan zachowania dobry. Wymiary: dł. 33,6 mm, średn. 7,9 i 7,2 mm. Waga 2,48 g (Ryc. 6:1).

Opisane przedmioty znajdowały się w kasecie drewnianej (tablicy do gry? – Ryc. 6:2), o trudnej do ustalenia wysokości, jak też zewnętrznym wystroju. Wydaje się jednak, że nie leżały one luźno, lecz znajdowały się w opakowaniu z materiału organicznego, być może w woreczku. Świadczyć o tym może ich zgrupowanie przy sobie, jak też ślady materiału(?) na jednym z okuć rogu.

* * *

Konstrukcja grobu, jego wielkość i monumentalność, wyposażenie, lokalizacja, pochówek inhumacyjny, jednoznacznie wskazują, że mamy do czynienia z pochówkiem „książęcym" typu lubieszewskiego. Najwcześniejsze groby tego typu odkryto w Kotlinie Czeskiej, będącej wówczas pod panowaniem związku plemiennego Markomanów. Podobne groby odkryto w całym Barbaricum na północ od środkowego Dunaju, między innymi nad Łabą, Odrą i Wisłą. Wszystkie datowane są na wczesny okres wpływów rzymskich, czyli na I wiek i pierwszą połowę II wieku.

W Polsce groby omawianego typu odkryto na Pomorzu Zachodnim, w Lubieszewie, pow. gryficki, w Sandomierzu-Krakówce, pow. sandomierski, w Szarbi, pow. proszowicki, w Gosławicach pod Opolem, w Dębem, pow. kaliski, w Łęgu Piekarskim, pow. turecki, w Rządzu pod Grudziądzem i w Zgliczynie Pobodzym, pow. żuromiński. Wszystkie wymienione wyżej groby łączy ponadregionalny styl pośmiertnego wyposażenia zmarłych. Groby wyróżniały się rozbudowaną konstrukcją, odmienną lokalizacją, często w wydzielonym miejscu lub w pewnej odległości od innych pochówków z cmentarzyska rodowego. W większości przypadków zawierały pochówki szkieletowe, a nie ciałopalne. Na wyposażenie składały się liczne importy prowincjonalnorzymskie, przede wszystkim naczynia metalowe: pucharki, rondelki i czerpaki, szklane kamyki do gry (żetony), czarki szklane, a także ich miejscowe gliniane naśladownictwa, okute rogi do picia, metalowe ozdoby i części pasa oraz ostrogi.

Wydaje się jednak raczej pewne, że bogactwo wyposażenia grobowców „książęcych" jest bezpośrednim, lub pośrednim odbiciem nie tyle stosunków panujących wewnątrz grupy osadniczej (wielkości zróżnicowania społecznego), co jej zamożności. Im lepiej sytuowani byli członkowie tej społeczności, przede wszystkim „elita rządząca" – „książę" z rodziną, wódz z drużyną wojowników, naczelnik-kaplan-wróżbita(?) – tym okazalej prezentowała się „rodzina panującego", a tym samym miejscowy władca, „książę". Interregionalny charakter wyposażenia grobów „książęcych" wskazuje na wzajemne powiązania rodów arystokratycznych, co słusznie zauważa K. Czarnecka[8]. Nie bez znaczenia była wielkość populacji grupy, czy też grup osadniczych zamieszkujących dane terytorium. Duży ród, a tym bardziej plemię składające się z kilku rodów, stać było na wystawienie odpowiednio uzbrojonych drużyn. Tym samym było zachowane więk-

[7] R. MADYDA, *Sprzączki i okucia pasa na ziemiach polskich w okresie rzymskim*, MSiW IV, 1977, 351-412.

[8] K. CZARNECKA, *Arystokraci bursztynowego szlaku – władcy, wodzowie czy kapłani?* [w:] *Wandalowie*, 117-118.

sze bezpieczeństwo na szlaku handlowym, jak również dużo większe możliwości obrony terytorium, przez które przechodził szlak handlowy lub, na którym, dochodziło do handlu wymiennego.

Na podstawie znalezisk ze Zgliczyna Pobodzego (oraz innych bogatych pochowków kultury przeworskiej z wczesnego okresu rzymskiego odkrytych na Mazowszu Północnym) należy sądzić, że został przesunięty nie tylko zasięg występowania tego typu grobów w kierunku wschodnim, ale można przypuszczać, że ich występowanie sięga północno-wschodniej „granicy" kultury przeworskiej. „Granica" ta może stanowić niejako naturalną barierę występowania grobów „książęcych" typu lubieszewskiego tak o obrządku szkieletowym jak i ciałopalnym. Przypadkowo odkryty w 1945 roku, bogaty grób w Zgliczynie-Pobodzym, zabezpieczony przez J. Antoniewicza, potwierdził tylko przenikanie nowych idei za Wisłę, w kierunku wschodnim. Wydaje się, co najmniej dziwne, że to znalezisko przeszło bez większego echa, które odbiło się jedynie w zwróceniu uwagi na interesujące naczynia brązowe. Nie zainteresowano się bliżej miejscem odkrycia i warunkami występowania innych znalezisk takich jak paciorki szklane, ostrogi, naczynia gliniane na cmentarzysku rodowym i rozległej osadzie położonej w pobliżu obecnego starorzecza Wkry.

Jerzy Wielowiejski przeprowadził próbę wewnętrznego podziału grobów „książęcych" typu lubieszewskiego, wyróżniając dwie grupy: czeską i polską, różniące się częściowo odmiennym występowaniem importów. Grupę polską podzielił na dwa rodzaje. Pierwszy, w którym pochowek jest wyposażony tylko w jedno naczynie brązowe, z reguły wczesne, na przykład rondelek typu Eggers 131, czy wiaderko z okuciami w kształcie delfinów, oraz drugi, bogaty w importy, z dwoma i więcej naczyniami, charakterystycznymi dla fazy B_1. Większość grobów o uboższym wyposażeniu posiada dość liczne formy przeżytkowe fazy A lub charakterystyczne dla przełomu er, czy pierwszych dziesięcioleci I wieku. Pochówki bogatsze i bardzo bogate mają na ogół naczynia typowe dla fazy B_1. Różnice czasowe między nimi musiały być niewielkie, gdyż łączą je elementy wspólne, a mianowicie: rondelki, zapinki, okucia rogów do picia wina.

Wielu archeologów polskich i czeskich uważa, że napływ do Czech brązowych rondelków z łabędzimi główkami – czyli takich jak okaz ze Zgliczyna Pobodzego – przypadł głównie na okres rządów Marboda, czyli na pierwsze ćwierćwiecze I wieku. Na podstawie dotychczasowych danych trzeba przyjąć, że wczesne importy z fazy B_{1a} napływały do Polski przede wszystkim przez Czechy.

Północne Mazowsze reprezentują groby „książęce" ze Zgliczyna Pobodzego. Pierwszy, odkryty przypadkowo w 1945 roku, zawierał wiaderko brązowe z delfinowatymi uchwytami typu Eggers 18, rondel brązowy zdobiony łabędzimi główkami typu Eggers 131 oraz zapinkę brązowej Almgren 109 z fazy B_{2a}. Do wyposażenia drugiego grobu, odkrytego w 1978 roku, należał brązowy rondelek zdobiony łabędzimi główkami typu Eggers 131, dwa dolne okucia rogów do picia typu C5 oraz szklane „kamyki" (żetony) do gry. Rondelek znaleziony w 1978 roku jest zdecydowanie większy od okazu odkrytego w 1945 roku, jest też głębszy, o większej średnicy wylewu, z masywniejszym uchwytem; pochodził zapewne z innego warsztatu. Znaleziona zapinka brązowa typu Almgren 110 sugeruje datowanie całego zespołu na fazę B_{2a}, czyli ostatnie dziesięciolecia pierwszego wieku naszej ery[9].

2. „Szlak bursztynowy"

„Szlak bursztynowy", jego kierunek i zasięg wyznaczyło zapotrzebowanie na bursztyn oraz lokalizacja jego złóż. Szlak handlowy „biegł" z południa na północ, z różnymi odchyleniami podyktowanymi zapewne zmieniającą się sytuacją polityczną na północnym pograniczu Imperium Rzymskiego i wśród plemion granicznych, szczególnie tych, które, swoje siedziby usadowiły na północ od Dunaju, na ziemiach dzisiejszych Czech, Moraw, Słowacji i dalej nad Odrą i Wisłą, ku południowemu wybrzeżu Bałtyku, głównie na Sambię. Z drugiej strony odchylenia przebiegu głównego szlaku, a szczególnie jego odgałęzienia podyktowane były wykorzystaniem ówczesnych lokalnych „dróg" międzyplemiennych i zagęszczeniem lokalnego osadnictwa. Takie centra osadnicze były ze sobą połączone szlakami–„drogami" wewnętrznej komunikacji, co słusznie zauważył wiele lat temu Jerzy Wielowiejski.

[9] ANTONIEWICZ, WESOŁOWSKI, *op. cit.*, 178, tabl. XIII; GRZYMKOWSKI, *Ziemia Zawkrzeńska* ..., 188.

Przebieg „szlaku bursztynowego" w okresie rzymskim zmieniał się w zależności od wydarzeń politycznych, a w rezultacie i uwarunkowań gospodarczo-społecznych na północnych rubieżach Imperium Rzymskiego. Duży wpływ miała także presja plemion germańskich na *limes* nad środkowym Dunajem oraz sytuacja wewnętrzna, społeczno-polityczna i gospodarcza w tych ugrupowaniach.

W końcu I wieku przed naszą erą Celtowie (nie wszyscy), odeszli z obszarów położonych na północ od Dunaju. Napływały tam plemiona germańskie upowszechniając zwyczaj składania brązowych naczyń do grobów na rozległych terenach pomiędzy środkowym Dunajem a Bałtykiem. W latach 10-9 p.n.e. przybyli do Kotliny Czeskiej Markomanowie, tworząc silne, prężnie rozwijające się „państwo" pod wodzą Marboda. Imperium Rzymskie powiększyło się o nowe obszary: Noricum (15 roku p.n.e) i Panonię (lata 12-9 p.n.e.). Odtąd przez długie lata środkowy bieg Dunaju wyznaczał nie tylko północne krawędzie nowych prowincji, ale i północne granice Cesarstwa Rzymskiego na tych rozległych obszarach. Te dwie bogate prowincje odegrały ważną rolę w stosunkach z większością terenów położonych pomiędzy środkowym Dunajem a Bałtykiem. W 6 roku, po nieudanej wyprawie Rzymian na „państwo" Marboda, musieli oni zawrzeć z nim układ klientelny, który jak się przypuszcza zawierał prawdopodobnie również klauzulę o prawie handlowym (*ius commercii*). Po zawarciu tego układu zaczęli liczniej przybywać do kraju Markomanów kupcy z prowincji rzymskich. Nastąpił rozwój handlu i ożywionych stosunków po obydwu stronach limesu naddunajskiego. O obecności kupców w stolicy Marboda wspominał także Tacyt.

Po upadku groźnego dla Rzymian ośrodka politycznego w Czechach, pod wodzą Kwada Wanniusza w latach dwudziestych pierwszego wieku, powstało *regnum Vannianum*, nowe „państwo" klientelne, uzależnione od imperium rzymskiego, rozlokowane na terenie południowo-zachodniej Słowacji oraz na przyległych obszarach Moraw. Z tymi wydarzeniami związany był wzrost lub upadek rangi poszczególnych miast granicznych, będących ośrodkami polityczno-wojskowymi i dużymi ośrodkami produkcji, dystrybucji i handlu. Takim miastem stało się Carnuntum, które nabrało szybko dużego znaczenia, szczególnie po przeniesieniu tam w 14 roku z Emony legionu XV *Apollinaris*, osłaniane od północy przez plemiona kwadzkie. Ten największy handlowy ośrodek naddunajski posiadał duże forum (rynek) o rozmiarach 255×182 m, czyli o powierzchni 4 ha.

Odbiciem przedstawionych wyżej wydarzeń, jakie miały miejsce w starożytności są w pewnym stopniu znaleziska importów. Wcześniej handel odbywał się na tradycyjnym szlaku: Lentia – Kotlina Czeska– środkowy Śląsk– ujście Wisły; później kontakty wzdłuż niego uległy osłabieniu. Nastąpiło przesunięcie koncentracji znalezisk importów znad górnej Łaby nad dolną Morawę, Dudvah i Wag. Wydarzenia polityczne i gospodarcze dokonywały się w bezpośrednim sąsiedztwie siedzib Lugiów, plemion związanych z kulturą przeworską w południowej i środkowej Polsce. Zaważyły one na kierunku handlu i jego natężeniu.

Dla naszych terenów sama geograficzna dyslokacja terytorialna, zmiana południowej i środkowej strefy przebiegu szlaku bursztynowego byłaby bez większego znaczenia, gdyby nie pewne zmiany w asortymencie dostarczanych towarów. Były one związane przede wszystkim z „modną" wówczas produkcją i zapotrzebowaniem na nią. Z kolei w cesarstwie bursztyn stał się modny i coraz bardziej pożądany. Zapewne do tego czasu można odnieść wzmiankę Pliniusza o Germanach przynoszących bursztyn do Panonii (ciągle pamiętamy, że Germanami nazywano u Rzymian wszystkie ludy mieszkające na północ od Dunaju). Prawdopodobnie był to handel etapowy między plemionami wzdłuż najkrótszej trasy łączącej Panonię z Bałtykiem przez Bramę Morawską i Górny Śląsk. Być może jest to pierwsza zachowana informacja o funkcjonowaniu szlaku handlowego Carnuntum – ujście Wisły. Wiadomość o napływie bursztynu tą trasą mogła się przyczynić do wysłania ekspedycji ekwity rzymskiego pod koniec panowania Nerona. Ekspedycja ta potwierdziła informacje o bursztynodajnych wybrzeżach Bałtyku. Sukces wyprawy jeszcze bardziej przyczynił się do wzrostu handlu bursztynem, o czym świadczy wzmożony napływ wyrobów rzemiosła „rzymskiego" oraz monet w następnych latach.

Ówczesna wymiana wzdłuż szlaku miała jeszcze zapewne charakter niemonetarny, a ekwiwalentem za bursztyn były głównie importy przemysłowe. Prawdopodobnie z tego czasu pochodzi podana przez Tacyta wiadomość o Estiach, którzy dziwili się kupcom płacącym za bursztyn. Przypuszcza się, że już wtedy kupcy nabywali nie tylko bryły bursztynu wyrzucone

przez fale morskie, ale także surowiec wydobywany sposobem odkrywkowym na Sambii i Mazurach, o czym może świadczyć relacja Filemona. Położenie lokalnego osadnictwa przy szlaku było motywem mobilizującym i stabilizującym, ułatwiającym handel bezpośredni i pośredni, natomiast oddalenie utrudniało pośredniczenie w handlu i czerpanie zysków. Oto relacja Pliniusza wyjęta z jego „Historii naturalnej" o wyprawie po bursztyn bałtycki (za Jerzym Kolendo):

„Niedawno się przekonano, że to wybrzeże Germanii, z którego jest przywożony bursztyn, znajduje się w odległości prawie 600 mil (889 km) od Carnuntum w Pannonii. Żyje jeszcze ekwita wysłany dla zdobycia bursztynu przez Julianusa zarządzającego igrzyskami gladiatorskimi cesarza Nerona. Odwiedził on miejsca handlowe i wybrzeża, przywożąc takie ilości bursztynu, że nawet siatka służąca do powstrzymywania zwierząt i osłaniania podium miała w każdym węzełku bursztyn. Broń i cały sprzęt używany przez jeden dzień był z bursztynu... Najcięższa bryła bursztynu ważyła 13 funtów (4,26 kg)".

Odtworzona trasa wyprawy ekwity rzymskiego wysłanego przez cesarza Nerona wiodła z Rzymu do Carnuntum, dalej po przeprawieniu się przez Dunaj przy ujściu Morawy koło Devin, w górę rzeki przez państwo Kwadów. W rejonie Bramy Morawskiej kończyła się północna granica *Regnum Vannianum* (królestwa Wanniusza, władcy Kwadow). Dalej na północ szlak wyprawy prowadził w dorzecze górnej Odry, gdzie rozpoczynały się terytoria wielkiego związku plemiennego Lugiów. Następnie droga wiodła w okolice nowej Cerekwi na Wyżynie Głubczyckiej, dalej w rejon Opola, gdzie odkryto, jeszcze w końcu XIX wieku, na terenie kultury przeworskiej grób „książęcy" w Gosławicach, bogato wyposażony w wyroby rzymskiego rzemiosła, datowany na trzecią ćwierć I wieku; wyraźny ślad pobytu cesarskiej wyprawy – zdaniem Jerzego Wielowiejskiego. Stamtąd szlak wyprawy prowadził nad górną Prosnę, w rejon Kalisza, następnie w kierunku Konina, dalej przeprawa przez Wartę, potem zachodni brzeg jeziora Gopło, następnie Krusza Zamkowa, czyli centrum Kujaw. Później następowała przeprawa przez Noteć, dalej wędrowano w rejon Opoki, Otłoczyna, przeprawiano się przez Wisłę i podążano w kierunku Chełmna. Docierano do okolic Kwidzyna, Gniewu, Pruszcza i Gdańska-Oliwy, lub z rejonu Gniewu kierowano się na Półwysep Sambijski (Ryc. 8). Organizacja handlu spoczywała z pewnością w rękach kupców noryckich i prawdopodobnie pannońskich, współdziałających z italskimi. Niektórzy kupcy prowincjonalno-rzymscy byli na służbie Marboda, a później innych władców markomańskich i kwadzkich. Między innymi oni właśnie pomagali w eksporcie wyrobów noryckiego i kwadzkiego rzemiosła, takich jak metalowe części odzieży i ozdoby. Za ich pośrednictwem napływały na nasze tereny i dalej na północ wczesne italskie naczynia brązowe, chociażby rondelki zdobione łabędzimi główkami typu Eggers 131, czy wiaderka z delfinowatymi uchwytami typu Eggers 18, znalezione również w Zgliczynie Pobodzym, oraz wiele innych wyrobów rzymskich.

Długość dziennego odcinka marszu zdaniem Jerzego Wielowiejskiego wynosiła przeciętnie około 25 km. Dalekosiężne wyprawy należały więc z pewnością do rzadkości, szczególnie na przełomie er. Dominował najprawdopodobniej handel etapowy, międzyplemienny. W handlu odległym, ponad 200 km, wymiana pomiędzy kupcami rzymskimi a ich pośrednikami odbywała się już wyłącznie w osadach, na targowiskach lokalnych plemion. Ich zamożniejsi członkowie nabywali przede wszystkim naczynia brązowe, szklane, ceramiczne, zapinki, szpile i różne inne ozdoby, a także tkaniny, pasy i akcesoria do nich. Monety rzymskie stały się z czasem środkiem płatniczym na równi z wymianą naturalną (szybciej i na większą skalę na obszarach położonych blisko imperium).

Tak wyglądał handel wzdłuż głównych szlaków, gdzie miejscowa ludność była już przyzwyczajona do kontaktów z kupcami, którzy przybywali z południa, a prowadzili ich zapewne przewodnicy z poszczególnych plemion. Natomiast na tereny oddalone od szlaków handlowych, a tym bardziej położone peryferyjnie, docierała tylko część rzymskich towarów prawdopodobnie za pośrednictwem wspomnianej wyżej wymiany międzyplemiennej.

Nabywano głównie naczynia brązowe i szklane oraz ozdoby. Monetami rzymskimi posługiwano się raczej rzadko. Przyjmowano je jednak często nie jak pieniądze, ale jak przedmiot służący do noszenia na szyi lub surowiec do przetopu i wykonania chociażby różnego rodzaju ozdób. W celu ułatwienia handlu i ruchu na szlaku bursztynowym współdziałały ze sobą z pewnością całe organizacje plemienne na przykład Gotów wchodzące w skład kultury wielbarskiej znad dolnej Wisły z Lugiami i Wandalami z centralnej i południowej Polski przynależnej wów-

czas do kultury przeworskiej. Sukces ekwity rzymskiego z czasów Nerona przyczynił się do zwiększenia zainteresowania bursztynem w Cesarstwie Rzymskim. Zapewne zwiększył się ruch handlowy na szlaku po bursztyn – „złoto Północy". Dążenie do osiągnięcia bursztynodajnego wybrzeża stało się tak silne, że podróżowano tam nie tylko głównym szlakiem, lecz także jego odgałęzieniami. Sprowadzano na południe Europy nie tylko bursztyn, ale również futra, wosk i prawdopodobnie niewolników.

Jak widzimy, ten cały splot uwarunkowań geograficznych, a przede wszystkim politycznych, gospodarczych i społecznych wywierał duży wpływ nie tylko na plemiona rozlokowane w pobliżu granic imperium rzymskiego oraz w strefie przebiegu głównego szlaku bursztynowego, ale również, chociaż zapewne w mniejszym stopniu, oddziaływał na plemiona zamieszkujące dalej. Uwarunkowania te odbiły się głośnym echem wśród grup zamieszkujących również północne Mazowsze, co widać w materiale archeologicznym z nowych stanowisk z tego okresu, na których odkrywamy coraz liczniejsze importy z południa i nie tylko.

Archeolodzy wyróżniają kilka odcinków szlaku bursztynowego w zależności od położenia i znaczenia obszarów, przez które przechodził. Nas interesuje ten najdłuższy, biegnący przez tereny kultury przeworskiej, odpowiadającej związkowi lugijskiemu i wandalskiemu. W okresie największego rozkwitu handlu na tym najgłówniejszym szlaku również jego odgałęzienie przez północne Mazowsze mogło znajdować się w orbicie wpływów tegoż związku. Na trasie odgałęzienia szlaku bursztynowego „idącego" od strony Płocka skupisko osadnicze w Zgliczynie Pobodzym, ulokowane przy przeprawie przez rzekę Wkrę, musiało odgrywać znaczną rolę. Tu zapewne zatrzymywano się na odpoczynek na rozległej osadzie, w domostwach ówczesnego „księcia"– naczelnika rodu i jego rodziny. Tu zaopatrywano kupców i ich ochronę w niezbędne przedmioty i żywność na dalszą drogę na północ jak i tych, którzy wracali na południe. Tu mogły odbywać się lokalne targi wymienne: towar za towar, a może już i przy pomocy monet rzymskich. Stąd wędrowano dalej konno i pieszo. Odległość pomiędzy Zgliczynem Pobodzym a skupiskiem modleńsko-stupskim wynosiła dzień drogi (25-30 km). To centrum osadnicze liczy kilka bogatych stanowisk, z których najlepiej poznane są: cmentarzysko w Modle datowane od przełomu er do trzeciej ćwierci drugiego wieku (kultura przeworska), a następnie do piątego wieku (kultura wielbarska); cmentarzysko w Stupsku datowane od drugiego wieku przed naszą erą do piątego wieku naszej ery (kultura przeworska i wielbarska); dwa cmentarzyska w Dąbku, datowane również na podobny czas (stanowiska badane przez autora). Tu był zapewne kolejny etap podróży na mazowiecko-mazurskim odgałęzieniu szlaku bursztynowego.

Zdaniem autora odgałęzienie szlaku handlowego przez północne Mazowsze, a tym samym Ziemię Zawkrzeńską, odgrywało istotną rolę w pośredniczeniu w handlu nie tylko bursztynem. Ów „skrót" szlaku handlowego, z centrum prawdopodobnie w rejonie Zgliczyna Pobodzego, był z pewnością korzystny dla kupców z południa. Jak więc mógł wyglądać przebieg szlaku bursztynowego i jego odgałęzień poczynając od centralnej Polski dalej na północ? Zdaniem Konrada Jażdżewskiego szlak w okolicach Kalisza (grób „książęcy" w Dębem) skręcał w kierunku północno-wschodnim do rejonu Uniejowa pod Kołem (groby „książęce" w Łęgu Piekarskim) i tu prawdopodobnie następowało jego rozgałęzienie. Jedna „droga" wiodła na północ w okolice Grudziądza (groby „książęce" w Rządzu), druga w kierunku północno-wschodnim, w okolice Kutna, Płocka, Zgliczyna Pobodzego[10]. Jerzy Wielowiejski na swoich mapach rozgałęzienie szlaku bursztynowego umieszcza w okolicach Kalisza i jego prawą odnogę prowadzi wzdłuż rzeki Bzury aż do jej ujścia do Wisły. Tu następuje przeprawa, a dalej szlak biegnie w dwóch kierunkach. Wzdłuż Wisły na zachód oraz wzdłuż Wisły i Narwi do ujścia rzeki Wkry i dalej jej biegiem w górę aż do źródeł. Dotyczy to okresu czasu od fazy A przez B_{1a} do B_{1b} włącznie, czyli do ostatniej ćwierci pierwszego wieku. W fazie B_2 brak jest na mapie zaznaczonego szlaku na północnym Mazowszu. W fazie B_2-C_1, czyli w ostatniej ćwierci II wieku szlak ten jest przesunięty na wschód i biegnie wzdłuż Narwi w górę i wzdłuż rzeki Omulew, a dalej w kierunku północno-zachodnim. W okresie późnorzymskim na mapach Jerzego Wielowiejskiego widzimy znowu szlak handlowy wytyczony przez Zawkrze. W fazie C_1-C_2 biegnie on od ujścia Wkry do Narwi w górę tej pierwszej rzeki, by przeciąć centrum Zawkrza mniej więcej po linii Strzegowo-Mława-Działdowo. W fazie C_3-D_1 trasa jego przebiegu jest zbliżona, ale

[10] K. JAŻDŻEWSKI, *Pradzieje Europy Środkowej*, Warszawa 1981, 538-539, ryc 167.

nieco przesunięta szczególnie w górnym odcinku, gdzie łączy się z głównym szlakiem bursztynowym idącym wzdłuż dolnej Wisły w kierunku Półwyspu Sambijskiego[11].

Chociaż obaj badacze nie znali wówczas bliżej najnowszych odkryć autora i badań prowadzonych przez muzeum (i dlatego nie mogli ich uwzględnić w swoich rozważaniach), to jednak Konrad Jażdżewski już wtedy prowadził szlak handlowy przez Zawkrze w taki sposób (uwzględniając zapewne znaleziska zgliczyńskie), w jaki autor skłonny jest wytyczyć go po ostatnich odkryciach. Co prawda na tej ogólnej mapie K. Jażdżewskiego brak jest dokładniejszego przebiegu szlaku przez północne Mazowsze, a tym bardziej Zawkrze, ale ogólny kierunek odpowiada obecnym ustaleniom autora przygotowanym w oparciu o analizę nowych materiałów ze Zgliczyna Pobodzego oraz z Modły, Stupska i Dąbka pod Mławą.

Ustalenia te potwierdzają również pojedyncze znaleziska: denar Faustyny Mater z Kowalewka, na południe od Mławy, dwa denary Antoniusa Piusa znalezione na osadzie kultury przeworskiej, położonej obok miejsca gdzie odkryto grobowce „książęce"[12]. Wszystkie trzy monety rzymskie datowane są na połowę drugiego wieku; dwie z nich znajdują się w zbiorach mławskiego muzeum (denary Faustyny i Antonina Piusa), (Ryc. 1:2). Do takich znalezisk zaliczyć należy „skarb" denarów rzymskich odkryty w XIX wieku przy ratuszu, w centrum Mławy, a szczególnie monety z tego znaleziska datowane na I-II wiek[13].

* * *

Na koniec warto wrócić do przypadkowego odkrycia pierwszego grobu „książęcego" w 1945 roku, żeby wyjaśnić pewne wątpliwości. Zaczęło się od sadzenia drzewek owocowych. Gospodarze kopiąc dół w bezpośrednim sąsiedztwie zabudowań gospodarczych, na głębokości ok. 50 cm natrafili na kamienie. Tworzyły one bruk, który po odkopaniu usunięto. Pod nim znajdowała się warstwa ciemnej „spalonej" ziemi owalnego kształtu, w której „na głębokości szpadla" znaleziono brązowe wiadro, przykryte misą glinianą. W jamie grobowej obudowanej kamieniami odkryto również czerpak z brązu oraz fragmenty naczyń glinianych. Dno nie było wyłożone kamieniami. Cała jama grobowa, jak i przedmioty, zdaniem J. Antoniewicza, wypełnione były czarną ziemią z okruchami węgla drzewnego, wśród których występowały nieliczne dobrze przepalone kości ludzkie, prawdopodobnie przemywane(?). Wszystkie przedmioty były źle zachowane. W charakterystycznym wiadrze z brązu z delfinowatymi uchwytami, wśród przepalonych kości ludzkich, znajdowała się esowata zapinka z brązu. Znalazł ją Jerzy Antoniewicz, który przyjechał z Warszawy do Mławy w 1947 roku, w celu przejęcia zabytków do zbiorów Państwowego Muzeum Archeologicznego. Do tego czasu odkryte przedmioty przez zimę 1945/1946 roku przechowywał rolnik Sowiński, następnie na wiosnę 1946 roku przejął je powiatowy referent kultury i przekazał do Państwowego Liceum Pedagogicznego w Mławie, zawiadamiając dyrekcję PMA w Warszawie. Był to bogato wyposażony grób ciałopalny z wczesnego okresu rzymskiego, z pierwszego wieku naszej ery, odkryty w południowo-zachodniej części sadu. Odkrywano tu również inne groby świadczące o dosyć rozległym cmentarzysku rodowym. Gospodarz mieszkający tu już przed drugą wojną światową, dosyć dokładnie pamięta rozrzut zniszczonych pochówków ciałopalnych przez kopanie dołów pod sadzone drzewa. Część grobów została zniszczona wykopanymi rejami na ziemniaki, zlokalizowanymi na południe od nowej stodoły. Około 4 m na południe od stodoły gospodarz znalazł w jednym z pochówków ostrogi z brązu, natomiast kolię paciorków z niebieskiego szkła około 30 m na południowy-wschód od stodoły, w innym grobie. Przedmioty nie zachowały się: Według wypowiedzi rolnika – *„...leżały gdzieś tam w korytku, dzieci bawiły się, pogubiły..."*.

---

[11] J. WIELOWIEJSKI, *Kontakty Noricum i Pannonii z ludami północnymi*, Wrocław-Warszawa-Kraków 1970, 76-78, 234-235, mapy I-V; IDEM, *Życie codzienne na ziemiach polskich w okresie wpływów rzymskich I-V w*., Warszawa 1976, 42-50, 120-150, 189-220, mapa.

[12] GRZYMKOWSKI, *„Książę" z Mazowsza ...*, 197-201; IDEM, *Muzeum Ziemi Zawkrzeńskiej w Mławie (1929--1979)*, Ciechanów 1979, 25-26; IDEM, *Miasto Mława i jego okolice w pradziejach na tle Ziemi Zawkrzeńskiej*. „Mławska Kronika Archeologiczno-Numizmatyczna" № 3, 1981, 2-3; ibidem, № 9, 1996, 24-25; IDEM, Informator Archeologiczny, Badania 1978, Warszawa 1979, 151-152, ; IDEM, ibidem, Badania 1979, Warszawa 1980, 141. IDEM, *Przewodnik po Muzeum Ziemi Zawkrzeńskiej w Mławie*, Mława 1989, 14-21.

[13] S. KUBIAK, *Znaleziska monet rzymskich z Mazowsza i Podlasia*, Warszawa, 1979, 47-48, 61.

Zdaniem właściciela gospodarstwa, pochówki od góry przykrywał bruk kamienny, gruby, składający się czasem z kilku warstw(?), występujący już na głębokości 30-40 cm? Pod nim występowały naczynia gliniane, zwane w miejscowej nomenklaturze dzieżkami, wypełnione popiołem i spalonymi kośćmi ludzkimi. W jednym z grobów stała duża popielnica i obok małe gliniane naczynie. Groby z reguły posiadały po dwa-trzy, naczynia gliniane. Według relacji Stanisława Sowińskiego wiadro brązowe znajdowało się w osobnym grobie z szarą ziemią w środku, natomiast czerpak znajdował się w drugim grobie(?), na południe od wiadra z brązu i przykryty był grubą, dębową(?) deską, około 1m długości i około 50 cm szerokości. Czerpak z brązu wypełniała spalenizna z kośćmi(?). Zapewne był to pochówek w wydłużonej komorze grobowej(?!). Jeżeli przyjmiemy, że miejsce znalezienia brązowego wiadra podane przez Jerzego Antoniewicza i zaznaczone na planie, sytuacyjnym odpowiada prawdzie, podobnie jak odkrycie dokonane przez żyjącego właściciela gospodarstwa Stanisława Sowińskiego podczas kopania rowu odwadniającego, to musimy stwierdzić, że mamy do czynienia z dwoma różnymi grobami. Lokalizacja ich jest zupełnie różna, sprzeczność terenowa zbyt duża, żeby uznać powyższe fakty za zwykłą pomyłkę podyktowaną czasem i zatarciem pamięci. Takich odkryć nie zapomina się. Poza tym pozostał płytki, niepogłębiony rów odwadniający usytuowany zaraz na zachód od zabudowań, równolegle do nich, „biegnący" po linii północ-południe. Skoro odkrycie miało miejsce podczas kopania tego rowu, fakt ten potwierdzałby lokalizację znaleziska. Ciekawe jest inne stwierdzenie właściciela posesji, a mianowicie, że jedno odkrycie względem drugiego było usytuowane na osi NS, czyli w długiej, kamiennej komorze grobowej, z pozostałością wewnętrznej komory drewnianej (gruba deska dębowa?!). Moim zdaniem zachowane przedmioty pochodzą z jednego grobu typu „książęcego". Innego, podobnie wyposażonego, nie było. Błędna jest lokalizacja odkrytego zespołu podana przez Jerzego Antoniewicza. Pewne jest, że był w Mławie, skąd odebrał zabytki dla PMA, ale dopiero w 1947 roku. Odkrycie miało natomiast miejsce dwa lata wcześniej (1945). Z informacji znalazcy wynika, że Jerzy Antoniewicz, był również w Zgliczynie. Czy dokładnie sprawdził miejsce odkrycia, nie wiemy? Miał poważne kłopoty z miejscowymi władzami i musiał szybko wyjechać. Wątpliwe, czy sprawdził metodą wykopaliskową miejsce odkrycia i najbliższy teren dookoła! Nie miał takich możliwości.

Reasumując, na podstawie naszych ustaleń, należy stwierdzić, że mamy do czynienia z jednym bogato wyposażonym grobem, lokowanym zapewne w miejscu, które wskazał właściciel gospodarstwa. Grób ten w typie książęcych grobów „lubieszewskich" oznaczyłem numerem pierwszym. Odkryty ponad dwadzieścia lat później przeze mnie w 1978 roku grób typu Lubieszewo, położony również w zachodniej części sadu, niedaleko grobu pierwszego, byłby grobem „książęcym" numer dwa.

Analiza spektralna zabytków z grobu 3 (grobowiec „książęcy" typu Lubieszewo) Zgliczyn Pobodzy, stanowisko 1, gm. Bieżuń, powiat żuromiński

Lp.	Wyszczególnienie:	Ag	Bi	Ca	Cd	Co	Cr	Cu	Fe	Mg	Ni	Pb	Sb	Sn	Ti	Zn
1.	Czerpak brązowy (ścianka)	-	+	-	-	-	-	89,0%	+	-	+	-	-	10,1%	+	-
2.	Ostroga (większa)	-	+	-	-	+	+	80,5%	+	-	-	+	-	4,0%	-	14,0%
3.	Ostroga (mniejsza)	-	+	-	-	+	+	80,5%	+	-	-	-	-	3,5%	-	14,5%
4.	Zakończenie pasa	-	+	-	-	+	+	78,5%	+	+	-	-	-	+	-	20,0%
5.	Okucie rogu (gorzej zachowane)	-	-	-	-	-	+	83,5%	+	-	-	-	-	3,5%	-	12,0%
6.	Okucie rogu (lepiej zachowane)	-	-	-	-	+	+	78,0%	+	+	-	-	-	+	-	20,5%
7.	Fibula trąbkowata	+	-	-	-	+	+	87,5%	+	-	-	-	-	7,5%	-	3,5%
8.	Fibula esowata	+	-	-	-	+	+	84,0%	+	-	-	-	-	4,0%	-	11,0%
9.	Sprzączka do pasa	-	-	-	-	+	+	78,0%	+	+	-	-	-	+	-	20,5%
10.	Uchwyt naczynia (czerpaka)	-	+	-	-	-	-	89,0%	+	-	+	-	-	10,0%	+	-

+ wykryto śladowe ilości pierwiastka;
- nie wykryto obecności pierwiastka

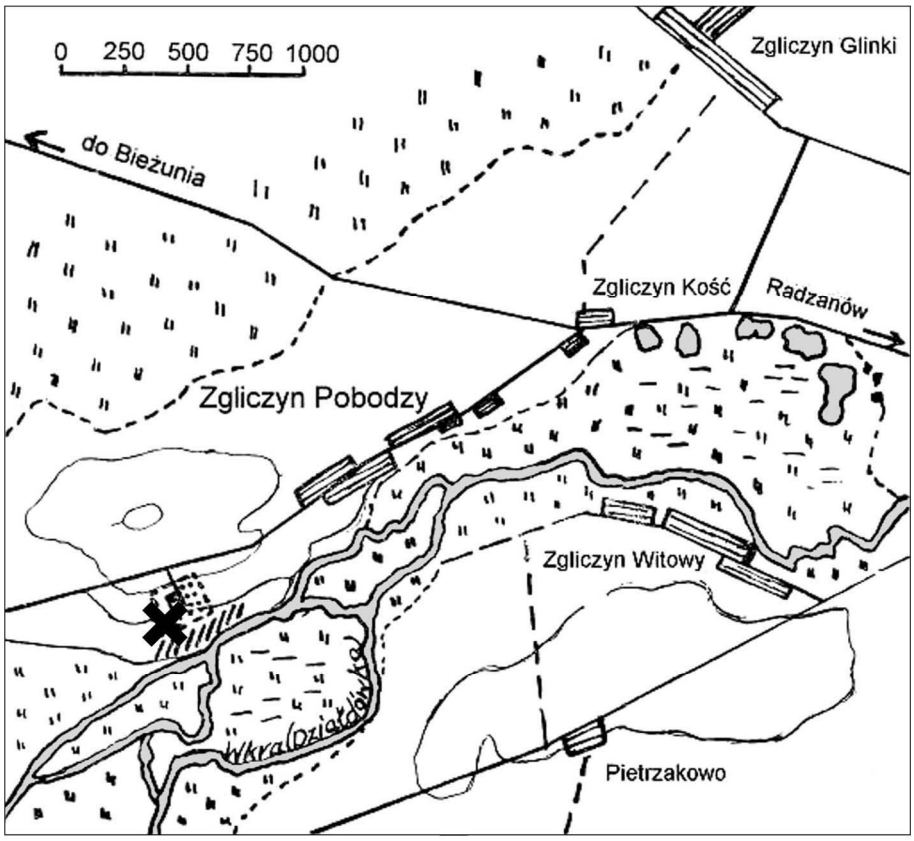

Ryc. 1. Zgliczyn Pobodzy, pow. Żuromin. **1** – lokalizacja stanowiska (×); **2** – awers i rewers denara Antonina Piusa, MZZ/N/1149.

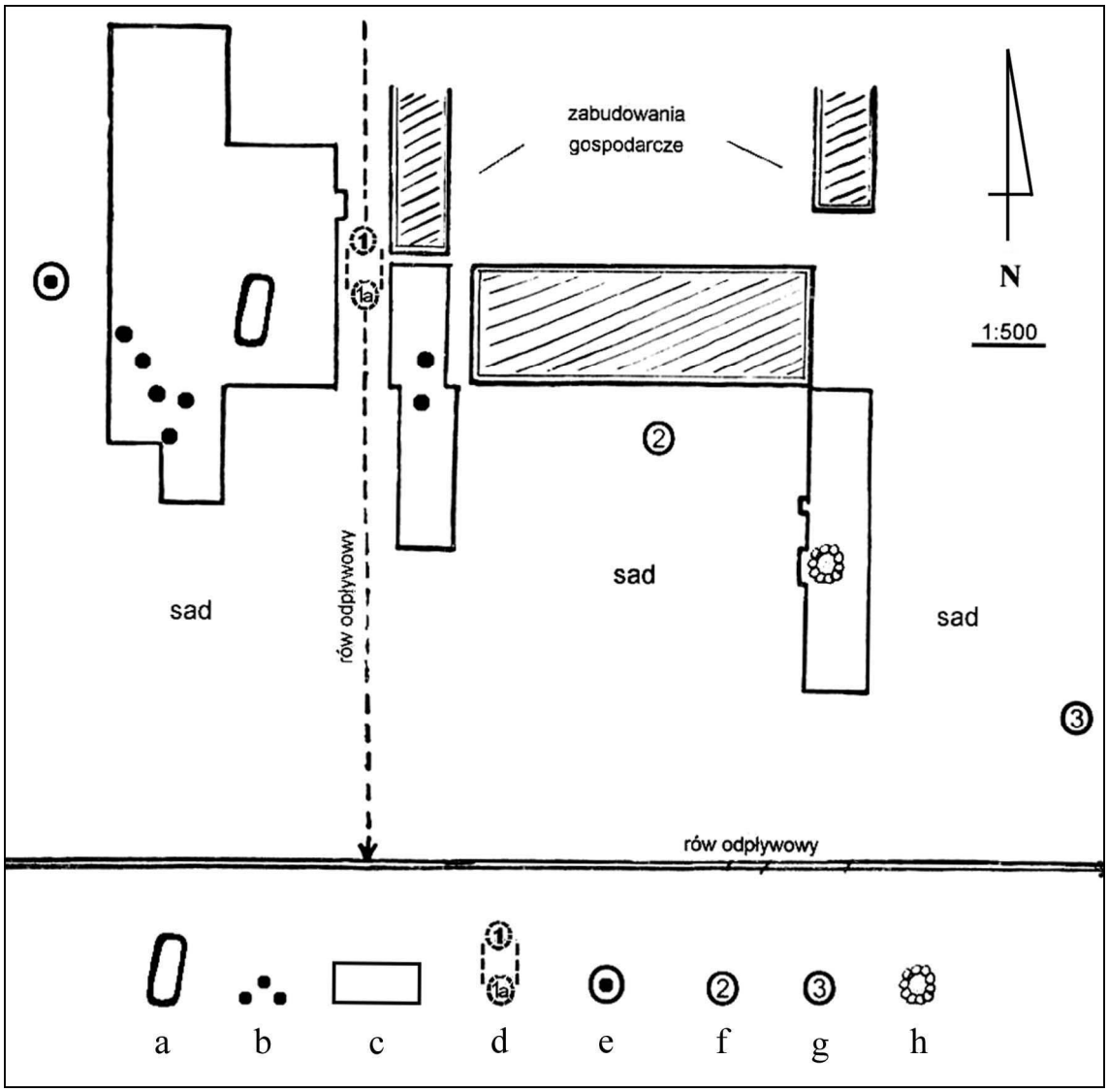

Ryc. 2. Zgliczyn Pobodzy, pow. Żuromin, stanowisko 1. a – grobowiec „książęcy" typu Lubieszewo, odkryty w 1978 roku; b – groby odkryte w trakcie badań archeologicznych, w latach 1977-1979; c – teren przebadany w latach 1977-1979; d – zniszczony grób „książęcy" 1, odkryty w 1945 roku; e – zniszczony grób „książęcy" 1, odkryty w 1945 roku, lokalizacja według J. Antoniewicza; f – zniszczony grób z ostrogami z brazu; g – zniszczony grób z kolią z niebieskich paciorków szklanych; h – piec wapienniczy, odkryty w 1977 roku.

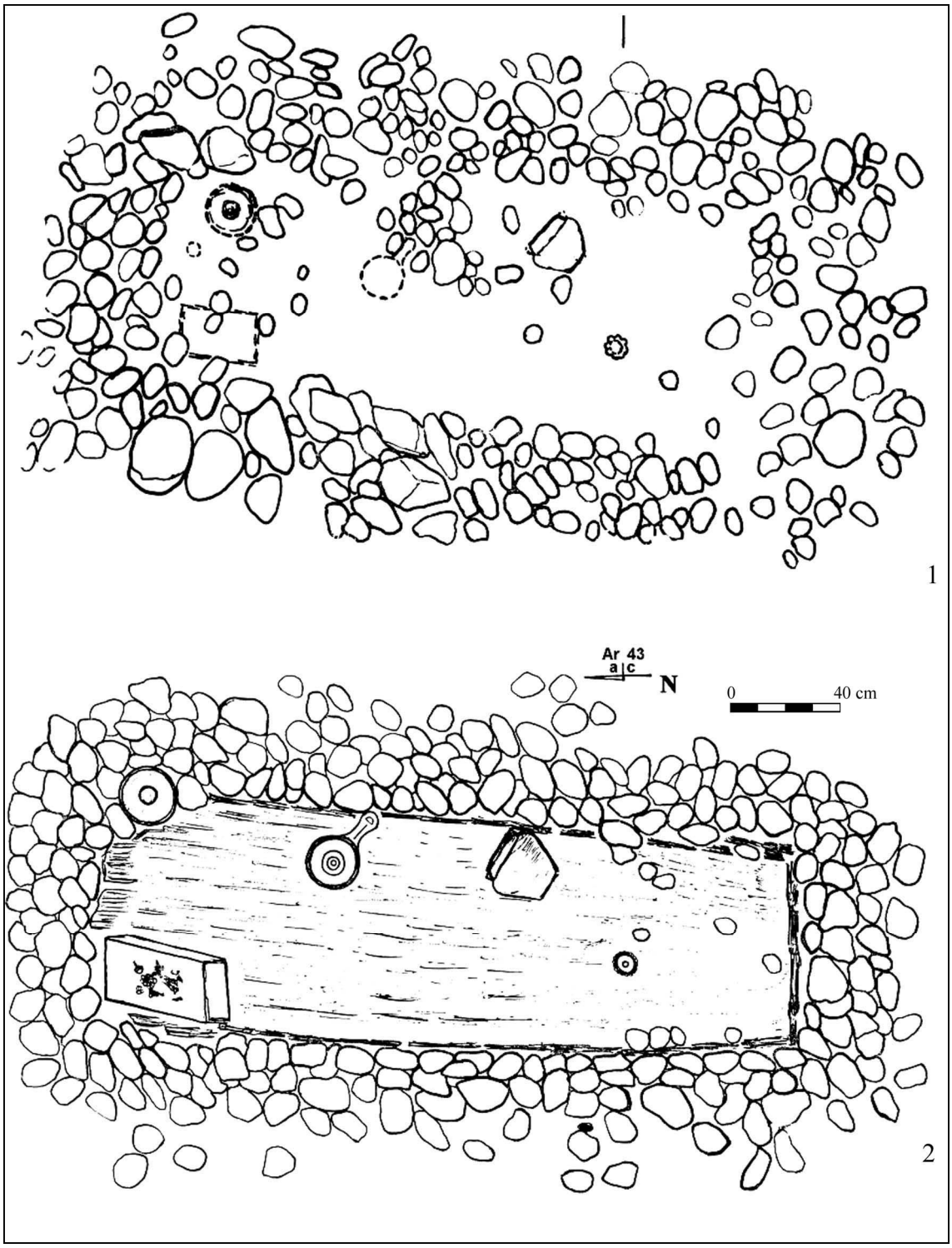

Ryc. 3. Zgliczyn Pobodzy, pow. Żuromin, plan grobu „książęcego” w czasie eksploracji: **1** – faza I; **2** – faza II.

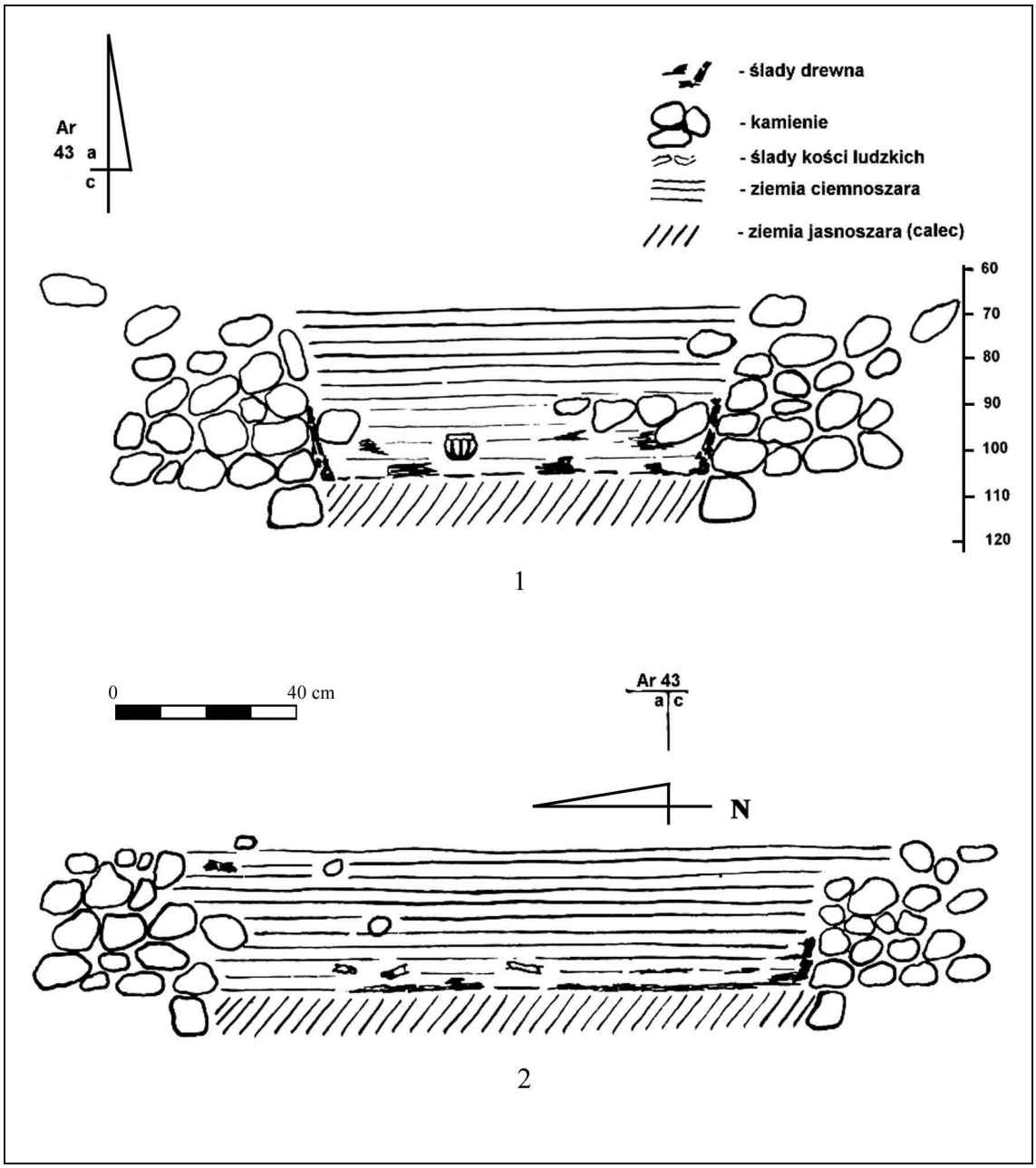

Ryc. 4. Zgliczyn Pobodzy, pow. Żuromin, grób „książęcy”. **1** – przekrój porzeczny wzdłuż linii WE; **2** – przekrój podłużny wzdłuż linii NS.

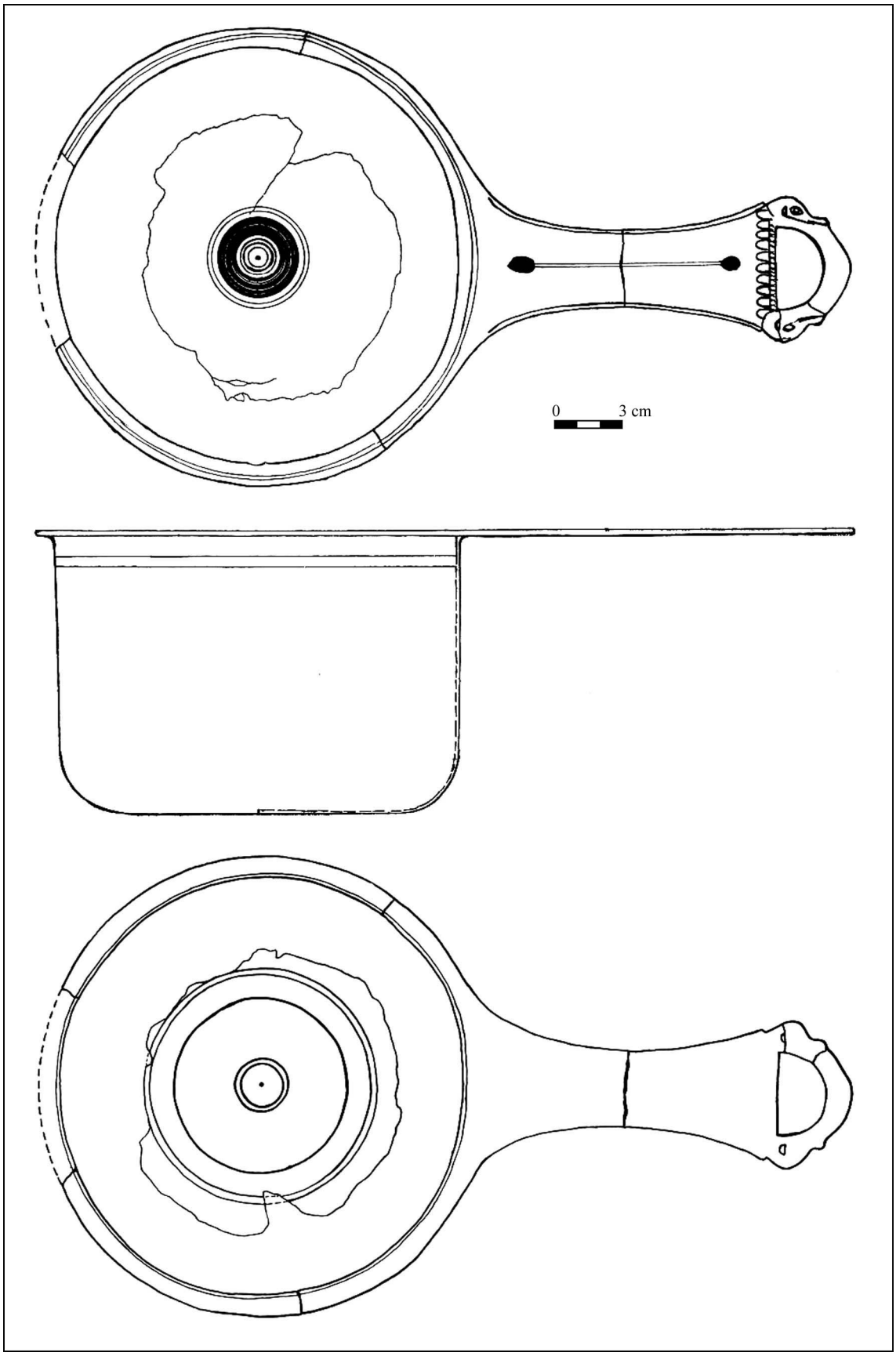

Ryc. 5. Zgliczyn Pobodzy, pow. Żuromin, grób „książęcy”, rondel brązowy.

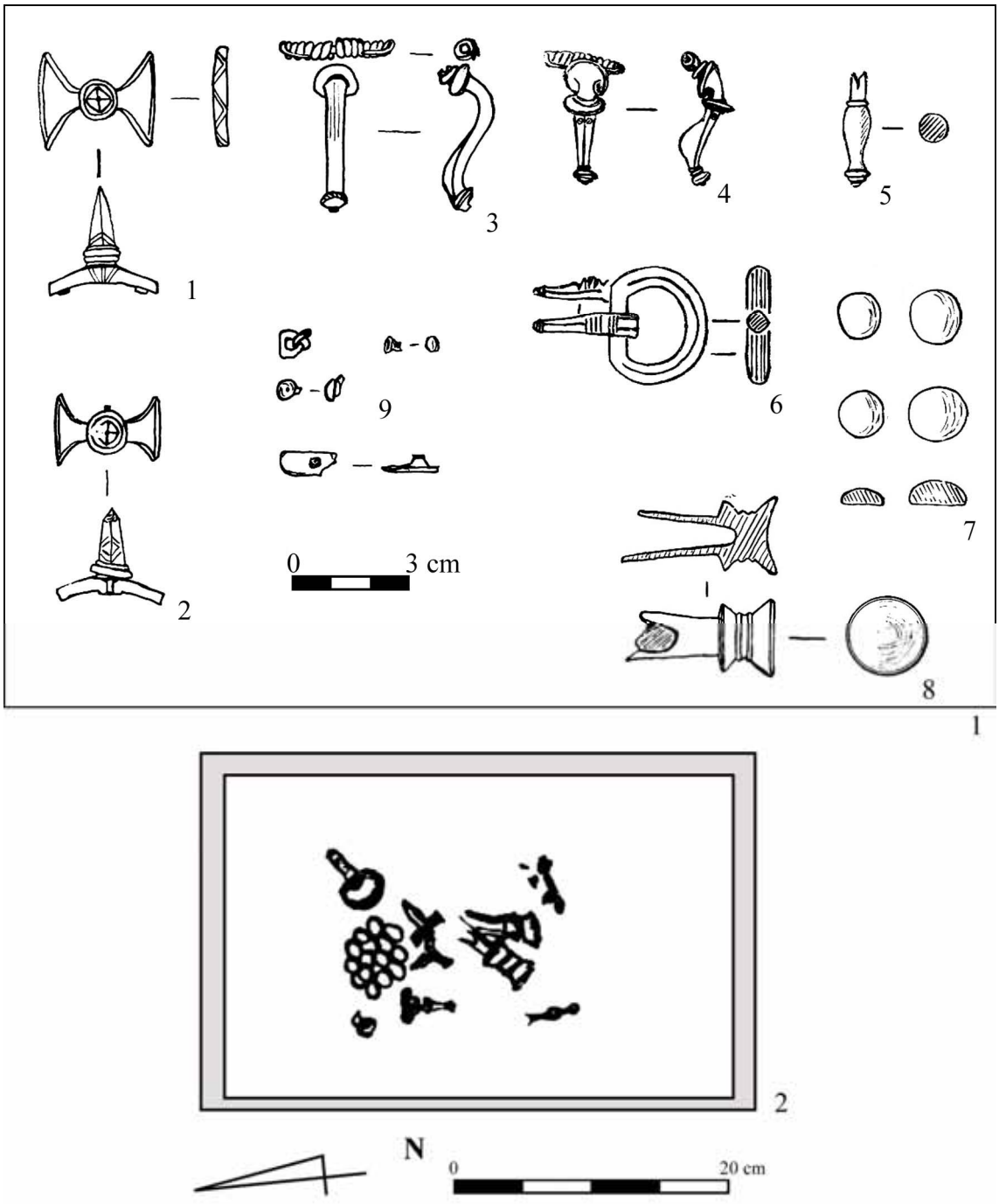

Ryc. 6. Zgliczyn Pobodzy, pow. Żuromin, grób „książęcy”. **1** – wyposażenie pochówka; **2** – plan rekonstrukcyjny kasetki (planszy do gry?).

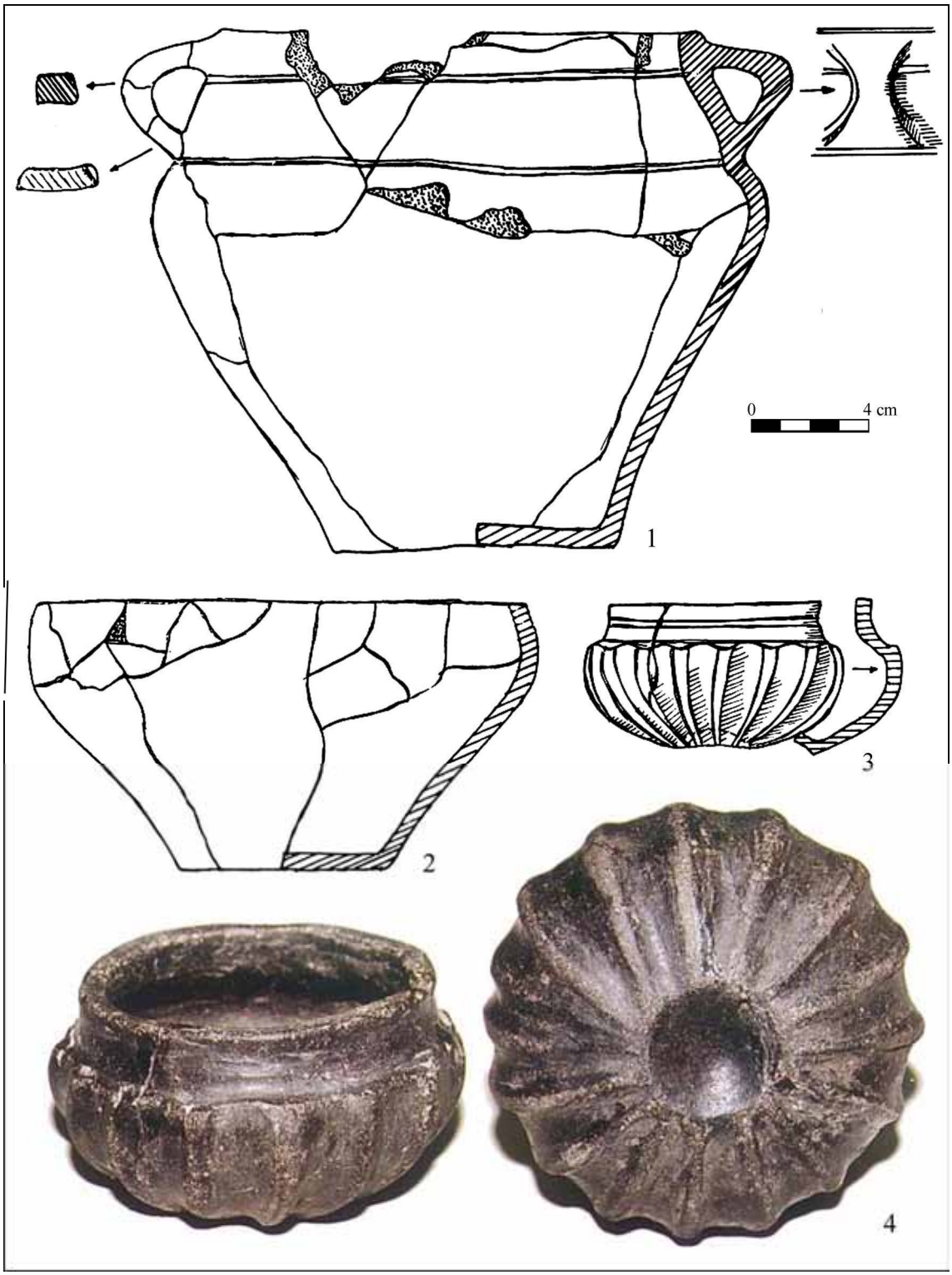

Ryc. 7. Zgliczyn Pobodzy, pow. Żuromin, grób „książęcy”, naczynia gliniane (4 – bez skali).

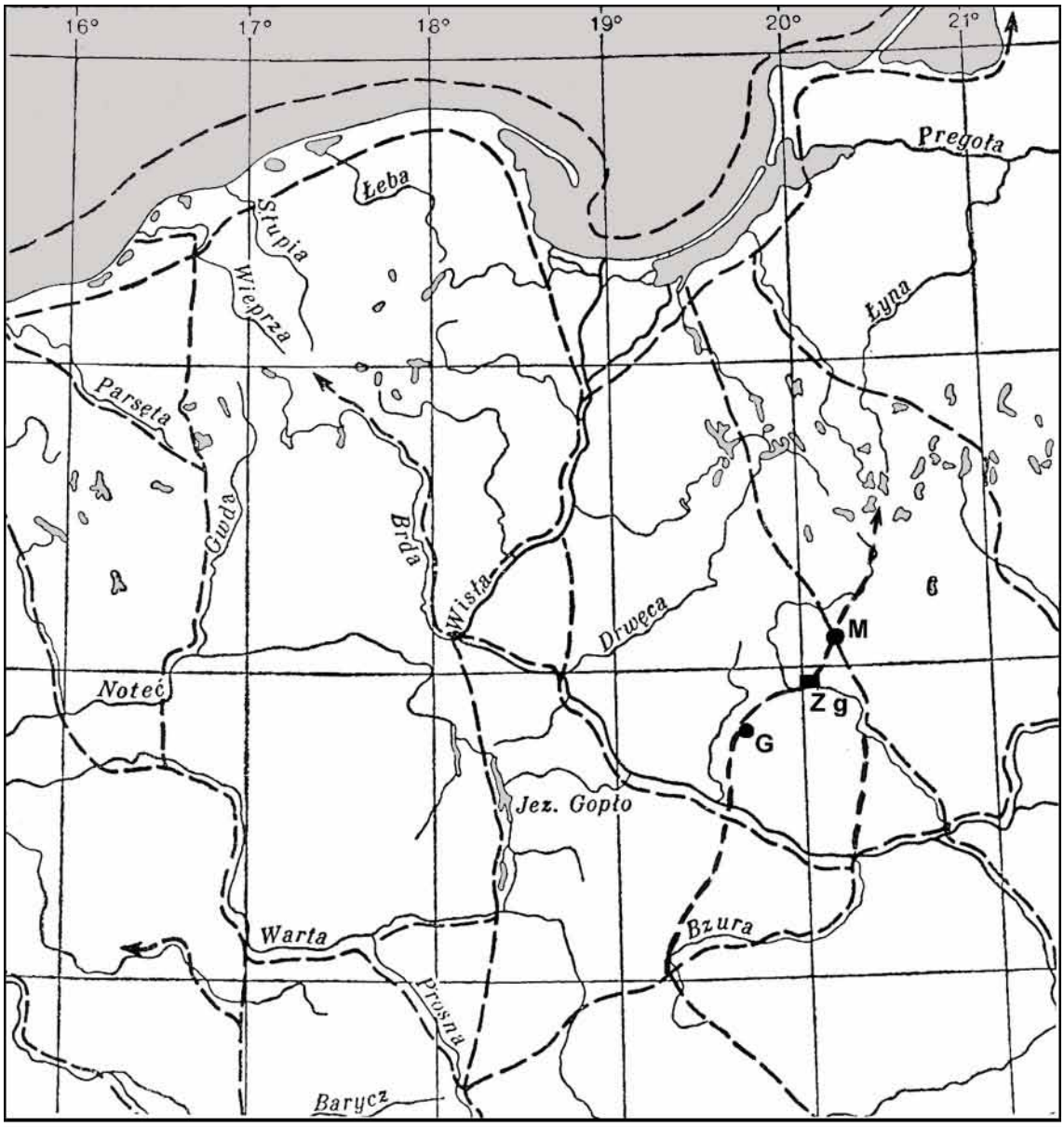

● M - skupisko osadnicze na południe od Mławy i znalezisko monet rzymskich w Mławie
■ Z g - grobowce "książęce" w Zgliczynie Pobodzym nad Wkrą
● G - Gródkowo pod Sierpcem: skarb srebrnych monet rzymskich liczący kilka tysięcy sztuk.

Ryc. 8. Ważniejsze drogi i szlaki handlowe w Europie Środkowej w II-III wieku. Według J. Wielowiejskiego, z uzupełnieniami autora.

Pogranicze trzech światów
Kontakty kultur przeworskiej, wielbarskiej i bogaczewskiej
w świetle materiałów z badań i poszukiwań archeologicznych
Warszawa 2006

Agnieszka JAREMEK
Instytut Archeologii Uniwersytetu Warszawskiego.

Zespół osadniczy z wczesnej epoki żelaza w Jeziorku. Badania na osadzie II w latach 2003-2005

Miejscowość Jeziorko znajduje się w zachodniej części Krainy Wielkich Jezior Mazurskich, na skraju kompleksu leśnego położonego pomiędzy Rynem a Giżyckiem (Ryc. 1). Obszar ten jest częścią jednego z pięciu pasm moreny czołowej przebiegających na Pojezierzu Mazurskim w układzie równoleżnikowym, poprzecinanych rynnami polodowcowymi i nieckami jeziornymi w układzie południkowym. Pasma te tworzą niezbyt zwarte ciągi wzgórz, które jednak przez wyraźne formy, piaszczystą budowę i większy stopień zalesienia wyróżniają się wśród falistego krajobrazu Pojezierza. Pasmo, w obrębie którego zlokalizowana jest miejscowość Jeziorko, to obszar pagórkowaty, ze wzniesieniami sięgającymi 193 m n.p.m. Pomiędzy nimi znajdują się liczne niecki, które wypełniają zarastające, małe jeziorka lub mokradła. Niecki te są zamknięte, niepołączone ze sobą w jeden system odwadniający. Właśnie w jednej z takich kotlinek położona jest wieś Jeziorko. Dziś jeziora już tu nie ma, jego wody zostały sztucznie odprowadzone, a wieś zyskała łąki do celów gospodarczych [KIEŁCZEWSKA 1952, 201-206].

Na północny wschód od zabudowań w odległości około 1 km znajduje się stanowisko I, położone na wzgórzu wyniesionym ponad dno doliny polodowcowej. Maksymalna wysokość wynosi 182 m n.p.m., przy wartościach względnych sięgających do 30 m. Średnie nachylenie zboczy wynosi 34°-37°, a w części górnej dochodzi nawet do 60°. Dla porównania – stromość sąsiednich wzgórz zamyka się w przedziale 8°-27° [KIEŁCZEWSKA 1952, 201-206]. Wzgórze morenowe, na którym zostało zlokalizowane stanowisko jest naturalnie obronne, a zajęcie go pod osadnictwo musiało być wynikiem świadomego wyboru miejsca, najlepiej gwarantującego bezpieczeństwo: przesądzały o tym strome zbocza, bagniste otoczenie oraz doskonały widok na otaczający teren. Dodatkowym czynnikiem było ukształtowania wzniesienia, świadomie wykorzystane przez pradziejowe osadnictwo.

Najwyższa część wzgórza – osada I – ma kształt stożka, zamkniętego pierścieniowatym wałem; pośrodku wznosi się naturalny, pierwotny wierzchołek wzgórza zwany „kopicą". Wschodnie zbocze wzniesienia tworzy obszerną platformę, a dalej opada stromo, ok. 15 m, do dna kotliny. Na tak uformowanej półce zlokalizowano osadę II. W obu częściach wzniesienia występuje układ warstw typowy dla moreny czołowej: całe wzgórze przykrywa czapa utworów gliniastych o miąższości do 0,65 m, posadowiona na grubych pokładach jasnożółtych piasków [KIEŁCZEWSKA 1952, 201]. Obszar, dostępny dla osadnictwa, to 2 200 m^2 na wierzchołku (osada I) i 3 000 m^2 na platformie (osada II). Trzecią częścią kompleksu osadniczego jest rozległy cypel, w który platforma i wzniesienie przechodzą dość łagodnie od strony południowej. Jest to jednocześnie teren o najmniejszych walorach obronnych, współcześnie wykorzystywany jako najłatwiejsze podejście. Ostateczne ustalenie obecności w tej części stanowiska śladów osadnictwa, a tym samym – włączenie jej do zespołu osadniczego stało się możliwe dopiero po przeprowadzonych w sezonie 2006 badaniach sondażowych. Zarejestrowany w ten sposób trzeci człon kompleksu osadniczego w Jeziorku został oznaczony jako „osada III" [JAREMEK 2006].

1. Dzieje badań w Jeziorku

Z zespołu osadniczego w Jeziorku znano początkowo wyłącznie najwyższą część wzgórza, zwaną grodziskiem: już w 1663 roku umieścił je na mapie okręgu ryńskiego Józef Narońśki. Od tego momentu Jeziorko pojawia się często w literaturze obejmującej tematykę Prus

Wschodnich. W 1926 roku Hans Hess von Wichdorff przeprowadził na obiekcie badania powierzchniowe a dwa lata później dość ryzykowne wykopaliska, przekopując się przez południowy wał [ANTONIEWICZ 1952, 235-236].

Pierwsze systematyczne badania wykopaliskowe na stanowisku przeprowadził w latach 1950-1954 z ramienia PMA w Warszawie Jerzy Antoniewicz. Obszarem badań objęto jednocześnie osadę I i osadę II, otwierając powierzchnię około 1700 m^2. Niestety, ten dość duży areał badawczy nie został w pełni rozpoznany. Część wykopów została wyeksplorowana do głębokości około 0,6 m, a następnie przykryta faszyną i zasypana. Pełny obraz nawarstwień uzyskano w obrębie kilku rowów sondażowych przecinających wzgórze na linii wschód-zachód i północ-południe (Ryc. 1). Pięcioletnie badania Jerzego Antoniewicza na stanowisku w Jeziorku pozwoliły ustalić charakter i chronologię dwóch członów kompleksu (osada I; osada II). Przyniosły ogromną bazę źródłową, przede wszystkim w postaci materiałów ceramicznych, umiejscawiając Jeziorko w grupie najlepiej rozpoznanych stanowisk tej części Pojezierza Mazurskiego. Wykazały jednocześnie, że stanowisko należy do form wielowarstwowych, wielokulturowych i wielofazowych, co daje możliwość obserwowania złożonych procesów osadniczych i kulturowych w obrębie dwóch najlepiej rejestrowanych na tym stanowisku przedziałów czasowych – we wczesnej epoce żelaza i we wczesnym średniowieczu [ANTONIEWICZ 1952, 235-250; ANTONIEWICZ, OKULICZ 1958, 7-69]. Pomimo pewnej dysproporcji źródeł, wynikłej z eksplorowania przede wszystkim nawarstwień wczesnośredniowiecznych, stan badań osady I i osady II pozwolił w latach pięćdziesiątych XX wieku na rekonstrukcję poszczególnych etapów rozwoju kompleksu osadniczego we wczesnej epoce żelaza. Autorom opracowania wyników badań udało się ustalić, że w końcowej fazie okresu halsztackiego D lub na przełomie okresów halsztackiego i lateńskiego wzniesiono osiedle obronne (osada I), zniszczone w okresie lateńskim. Później już go nie odbudowano, lecz przeniesiono je na dogodniejsze miejsce, na platformie na zboczu (osada II). Nowa sadyba uległa zniszczeniu, lecz została odbudowana w tym samym miejscu. W tym czasie szczyt wzgórza (osada I) nie był umocniony, lecz prawdopodobnie wykorzystywany tylko jako okólnik dla bydła – świadczyć o tym miałyby dwie chaty o charakterze sezonowym. W obu fazach osadnictwa z wczesnej epoki żelaza stanowisko było użytkowane przez niewielką grupę, mieszkającą w 5-8 domostwach; największy rozwój tej społeczności przypadł na schyłek okresu wczesnolateńskiego lub początek okresu środkowolateńskiego [ANTONIEWICZ 1964, 79-122].

2. Wyniki badań w latach 2003-2005

Wznowienie w 2003 roku wykopalisk w zespole osadniczym w Jeziorku przez IAUW oparto na programie badawczym, powstałym z inicjatywy Jerzego Okulicza, współautora badań i opracowań sprzed półwiecza. Podstawowym celem badań była kontynuacja prac w obrębie wykopów, założonych na osadzie II w latach pięćdziesiątych XX wieku, lecz nie wyeksplorowanych w całości, oraz rozpoznanie w obrębie tego osiedla obszaru nie objętego dotychczas wykopaliskami. Celem było uściślenie dotychczasowego zasięgu i rozplanowania osady oraz pozyskanie nowej bazy źródłowej, w tym możliwie jak największej liczby prób do badań przyrodniczych, zwłaszcza od analiz dendrochronologicznych i radiowęglowych. W sezonie 2003 rozpoznano obszar o łącznej powierzchni 200 m^2, lokalizując wykopy badawcze w południowej, centralnej i wschodniej części osady II – ćwiartki BD ara 126, ćwiartki AC ara 127, ćwiartki AB ara 98 oraz ćwiartki AB ara 100. Prace wykopaliskowe w 2004 roku, podobnie jak w poprzednim sezonie, prowadzono wyłącznie w obrębie osady II. Wykop badawczy o powierzchni 200 m^2 założono w centralnej części platformy – ary 98-99. Prace wykopaliskowe w sezonie 2005 umiejscowiono zarówno na osadzie II, jak i na osadzie I. Wykop badawczy w obrębie osady II zlokalizowano w skrajnej, południowej części – ćwiartki AC ara 69 i ćwiartki AC ara 56. Na wzniesieniu (osada I) założono wykop obejmujący zachodni stok wału wschodniego, przylegający do niego majdan oraz fragment kopicy. Łącznie badano obszar o powierzchni 200 m^2 (Ryc. 1).

Podczas badań osady II w latach 2003-2005 zarejestrowano dwie warstwy kulturowe z wczesnej epoki żelaza, które – w nawiązaniu do badań z lat pięćdziesiątych XX wieku – oznaczono jako warstwy IIIa i IV. Odpowiadają one dwóm poziomom osadniczym związanym z dwiema fazami funkcjonowania osiedla kultury kurhanów zachodniobałtyjskich: starszą (warstwa IV) i młodszą (warstwa IIIa). Podstawą ich wyróżnienia był względnie jednorodny kultu-

rowo materiał zabytkowy, którego lokalizacja *in situ* nie budziła wątpliwość. Poza nimi wystąpiło kilka lokalnych, zróżnicowanych wewnętrznie, nawarstwień o charakterze spływowym oraz jedno ciągłe nawarstwienie spływowe oznaczone jako warstwa IIIb. Wyznacza ona przerwę w użytkowaniu osady, rozdzielającą obie wspomniane fazy osadnictwa (warstwy IIIa i IV) z wczesnej epoki żelaza. Warstwy spływowe powstawały na skutek położenia znacznej części osady na dość dużym stoku, w bezpośredniej bliskości podstawy stożkowatego wzniesienia, które, jak wykazały badania, zmieniło swój pierwotny zasięg, oraz intensywnej orki prowadzonej niegdyś na całym wzgórzu. Kolejną kategorię nawarstwień tworzą lokalne skupiska spalenizny i kamieni będące wynikiem destrukcji, a następnie wtórnego przemieszczenia bliżej nieokreślonych układów konstrukcyjnych. Niejasny charakter posiadają również antropogenicznie ukształtowane jak się wydaje warstwy niewypalonej gliny. W obrębie nawarstwień z wczesnej epoki żelaza zarejestrowano 85 obiektów, wśród których dominowały pozostałości jam gospodarczych i palenisk. Oprócz nich zarejestrowano relikty czterech zabudowań mieszkalnych, kilkadziesiąt dołków posłupowych oraz pojedynczy pochówek psa (Ryc. 2-3).

Pozyskano bogaty zespół zabytków ruchomych. Przeważały wśród nich fragmenty naczyń glinianych, łącznie 21 530 ułamków. Drugą liczną grupę stanowiły kości zwierzęce: łącznie około 5 000 fragmentów kości zwierząt różnych gatunków (materiały w trakcie opracowania przez dr A. Grężak i mgr J. Kalisz). Znaleziono również kilkanaście fragmentów kości ludzkich. Trzecią dużą grupę znalezisk tworzą tzw. zabytki wydzielone, przede wszystkim przedmioty metalowe (87 znalezisk), głównie z żelaza, a także z brązu. Odnotowano także wyroby z gliny, masy szklanej, kamienia oraz kości i rogu. Do „zabytków wydzielonych" zakwalifikowano także kawałki kości i poroża zwierząt noszące ślady obróbki, a wstępne wyniki analiz archeozoologicznych sugerują, że liczebność tej grupy znalezisk może się znacznie zwiększyć.

a) Warstwa IV

Najstarszy poziom osadniczy na stanowisku wyznacza warstwa kulturowa IV oraz obiekty, występujące w jej obrębie. Jest to warstwa o tłustej konsystencji, szaro-brunatna, ciemnobrunatna lub czarna, zalegająca bezpośrednio na żółtym piasku calcowym z nieregularnym, lekko falistym spągiem, zróżnicowanej miąższości i zawartości kulturowej. Jej nieregularność jest wynikiem świadomej działalności człowieka i świadczy o różnej funkcji poszczególnych części osady II. Dotychczasowe badania ujawniły wszystkie cztery granice maksymalnego jej zasięgu w kierunku północnym, południowym, wschodnim i zachodnim określając tym samym zasięg osadnictwa w najstarszej fazie użytkowania stanowiska (Ryc. 2). Jej zasięg i charakter w częściach badanych w latach 2003-2005 przedstawia się w następujący sposób:

Ary 126-127 – przebiega nieregularnie na całej powierzchni eksplorowanych arów i posiada kontynuację poza obszar badawczy; w ćwiartce D ara 126 i ćwiartce C ara 127 stanowi wypełnisko chaty (chata 1, obiekty 10, 20-21), gdzie posiada miąższość około 0,3 m i bogatą zawartość kulturową; w obrębie ćwiartki B ara 126 i ćwiartki A ara 127 stanowi wypełnisko chaty (chata 2, obiekt 2); w części północnej jej spąg zalega na głębokości 1,7 m i posiada miąższość około 0,5 m oraz bogatą zawartość kulturową; pomiędzy chatami 1 i 2 spąg warstwy wyraźnie podnosi się i zalega jedynie na głębokości 0,8 m poniżej poziomu gruntu, przy zmniejszeniu miąższości do 0,15 m; w kierunku południowym i zachodnim w obrębie ara 126 poza wypełniskami chat 1 i 2 warstwa wyraźnie zmniejsza miąższość i prawdopodobnie zanika kilka metrów poza obszarem badawczym; wyraźną kontynuację posiada natomiast w kierunku wschodnim i południowym w obrębie ara 127; osiąga tam miąższość do 0,6 m.

Ary 98-99 – przebiega nieregularnie; w skrajnej zachodniej i północnej części ara 98 i w północnej części ara 99 jest bardzo nikła, gdzie analogicznie do ara 112, badanego w latach pięćdziesiątych XX wieku, jest przewarstwiona drobnymi smugami piasku; intensywnego charakteru nabiera w obrębie ćwiartki D ara 98 i ćwiartki C ara 99, gdzie gwałtownie zagłębia się w podłoże calcowe i zwiększa miąższość do około 0,4 m, stanowiąc jednocześnie wypełniska zespołu jam gospodarczych; wyraźną kontynuację posiada w kierunku południowym poza obszar badawczy; w obrębie wschodniego skraju ćwiartki C ara 99 stopniowo zanika i kończy się na początku ćwiartki D ara 99 wyznaczając wschodnią granicę osady w tej części stanowiska.

Ary 56 i 69 – przebiega regularnie, posiada jednak odmienny charakter i zachowana jest w tej części w stanie szczątkowym, miejscami trudnym do odróżnienia od przykrywającej jej warstwy IIIb; jej miąższość wynosi 0,05-0,25 m, ale ma charakter brunatnej ziemi silnie przemytej piaskami, w obrębie której wystąpił nieliczny materiał ceramiczny i pojedyncze kości zwierzęce; mniej więcej w połowie ćwiartki C ara 56 podnosi się i zanika wyznaczając prawdopodobnie południową granicę osadnictwa; w północnej części ara 69 częściowo wypełnia zagłębienia jam gospodarczych i posiada kontynuację w kierunku zachodnim, wschodnim i północnym.

W obrębie najstarszego poziomu osadniczego zarejestrowano dwa zabudowania – oznaczone jako chaty 1 i 2. Obydwie zostały częściowo odkryte podczas badań w latach pięćdziesiątych XX wieku. Uściślenie ich zasięgu i charakteru podjęto w sezonie 2003 zakładając wykop

badawczy w obrębie ara 126 i 127. Był to jednocześnie pierwszy wykop badawczy, założony po niemal 50 latach przerwy w pracach na stanowisku. Eksploracja obszaru, na którym powinna znaleźć się kontynuacja **chaty 2** nie wykazała żadnych układów poziomych świadczących o jej obecności w tym miejscu. Zarys był zupełnie niewidoczny w obrębie czarnej w tym miejscu warstwy kulturowej. Dopiero obserwacja przekroju pionowego wykazała, że jest to obiekt nieznacznie zagłębiony w ziemię. W badanej jego części nie odkryto analogicznych do części północno-wschodniej śladów obudowania od wewnątrz poziomymi dylami łączonych na zrąb. Być może ślady konstrukcji przyziemia, w postaci równolegle przebiegających niewielkich zagłębień wypełnionych warstwą spalenizny, odkryto natomiast w samym spągu obiektu. Przypuszczalne wymiary chaty to 5×7 m. Mniej więcej w środku chaty ulokowane było palenisko składające się z kamieni spojonych gliną.

Chata 1 w kierunku zachodnim, a więc w obrębie ara 126 nie posiada jak zakładano kontynuacji. Oznaczałoby to, iż odkryte w sondażu z lat pięćdziesiątych palenisko, nie zlokalizowano pośrodku, lecz w jej północno-zachodnim narożniku. Poza negatywem rowu, w kierunku wschodnim, zarys chaty był zupełnie niewidoczny w obrębie warstwy kulturowej. Jej prawdopodobnie wschodnią ścianę odkryto dopiero na poziomie wyróżniającym wkop od podłoża calcowego. Dodatkowo w północno-wschodniej części pierwotnego zarysu zarejestrowano ślad po narożnym słupie. Podobna w ogólnych wymiarach do chaty 2, była zaopatrzona w kamienne palenisko i prawdopodobnie posiadała, podobnie jak chata 2, wewnętrzne obudowanie od strony wschodniej.

W obrębie najstarszego poziomu osadniczego zarejestrowano kilkadziesiąt jam o ogólnie gospodarczym charakterze. Dla większości z nich na obecnym etapie trudno uściślić funkcję. Jedynie część z nich, z uwagi na kształt i zawartość wypełniska podzielono na jamy zasobowe lub jamy odpadkowe. Jamy zasobowe odnotowano przede wszystkim w obrębie arów 126, 98 i 56. Do grupy tej należą m.in. obiekty 9A i 18 zlokalizowane bezpośrednio przy obiekcie mieszkalnym, obiekty 74 i 77 w obrębie ara 98 oraz obiekty 109, 114 i 118 w obrębie arów 69 i 56, znajdujących się poza najintensywniej wykorzystywaną częścią osady. Podstawą ich wyróżnienia był w większości przypadków kształt przekroju zbliżony do gruszkowatego lub workowatego. W partiach stropowych czasami wyraźnie zwężony w stosunku do dolnej rozszerzającej się, niszowato wkopanej w podłoże calcowe partii dolnej. Dość charakterystycznym wyróżnikiem był tu kształt wypełniska w planie poziomym – bardzo regularny, najczęściej kolisty lub zbliżony do kolistego. Większość jam, przy znacznej miąższości około 1,5 m, nie posiadała, poza nielicznymi fragmentami ceramiki, żadnej zawartości kulturowej. Jamy określone ogólnie jako odpadkowe to obiekty, w przypadku których jednoznaczne ustalenie funkcji jest niezwykle trudne. Część z nich mogła pierwotnie pełnić funkcję jam produkcyjnych lub zasobowych, których wtórnym przeznaczeniem była funkcja odpadkowa. Jamy tego rodzaju odnotowano przede wszystkim w obrębie arów 98-99, były to, między innymi, obiekty 73, 75, 79 i 83. Podstawą wyróżnienia był kształt głębokiej lub średniej niecki, miąższość około 1 m oraz wypełnisko najczęściej w postaci intensywnie przesiąkniętej organiką ciemnej ziemi, zawierającej liczne fragmenty naczyń glinianych i kości zwierzęcych.

Paleniska to najmniejsze rozmiarami jamy, nieznacznie wgłębione w ziemię, o miąższości nie przekraczającej 0,5 m. Obiekty tej grupy wyraźnie koncentrują się w obrębie arów 98-99. Do palenisk zaliczono m.in. obiekty 84, 86 i 103, które w planie poziomym były najczęściej zbliżone do kształtu kolistego lub owalnego. Ich wypełniska stanowiła intensywna spalenizna, czasami w partiach stropowych zalegał pomarańczowy piasek lub glina. W obrębie wypełnisk rejestrowano często elementy konstrukcyjne w postaci kamieni i polepy. Zawartość kulturową stanowiły fragmenty naczyń i kości zwierzęce.

W obrębie warstwy IV, na ćwiartce D ara 98 i ćwiartce C ara 99 wystąpił nieregularny obszar o powierzchni kilku metrów kwadratowych zawierający wyraźne natężenie kości zwierzęcych, wśród których zdecydowanie dominowały kości konia, obok którego wystąpiły kości krowy, świni, jelenia i sarny. Przebieg obszaru zarówno w układzie poziomym jak i pionowym nie wykazywał wyraźnych zarysów, co wskazuje, że ich lokalizacja związana jest raczej z naturalnym ukształtowaniem terenu i jednocześnie przestrzenią wolną od zabudowy czy jam gospodarczych. Wypełnisko tego skupiska w obrębie arów 98-99 odróżniało się od otaczającej je warstwy kulturowej nieco bardziej gliniastą, wilgotną konsystencją i lekko rdzawo-szarym za-

barwieniem. Określone wstępnie jako obszerne śmietnisko zawierało jak wspomniano bardzo duże ilości kości zwierzęcych, rozdrobnione, nieliczne fragmenty ceramiki oraz nie spalone kości ludzkie, co wskazuje na jego wyjątkowy charakter.

W obrębie skupiska na arach 98-99 zarejestrowano trzy fragmenty żuchw (№ 1-2) oraz luźne zęby. Żuchwa № 1, na którą składają się dwa fragmenty kości i cztery luźne zęby, została określona jako należąca do mężczyzny w przedziale wieku *adultus*, czyli około 35 roku życia. Analiza antropologiczna wykazała, że żuchwa została złamana, co nastąpiło prawdopodobnie przed depozycją, ale raczej w niedługim czasie. Ustalono również, że żuchwa była wystawiona na krótkie działanie ognia. Miejscowe ślady ognia, występujące w okolicy złamania, mogły nadwyrężyć strukturę kości i ułatwić złamanie. Zarówno lewa jak i prawa gałąź żuchwy jest starta lub ścięta. Brak jednak jednoznacznych śladów narzędzia, poza niewielkimi bruzdami. Żuchwa № 2, składająca się z jednego fragmentu kości wraz z trzema zachowanymi zębami trzonowymi, ze względu na stopień zniszczenia została określona jedynie jako należąca do osoby z pierwszej połowy przedziału *adultus*, tj. około 30 roku życia, bez określenia płci (analiza antropologiczna wykonana przez mgr. W. Więckowskiego).

Analogiczne skupisko kości ludzkich odkryto podczas badań w latach pięćdziesiątych w obrębie ara 139, gdzie zarejestrowano dobrze zachowaną żuchwę, krąg szyjny, prawą kość skokową, kość wielokątną, fragment kości potylicznej oraz fragment kości śródręcza lub śródstopia. Analiza antropologiczna wykazała, że żuchwa należy do kobiety w wieku około 25 lat, kość potyliczna wykazuje przynależność do osoby młodej, ogólnie w przedziale *adultus*, prawdopodobnie również płci żeńskiej. Kość potyliczna i kość wielokątna noszą ślady nadpalenia [MISZKIEWICZ 1958, 75-77].

Należy wątpić, że kości ludzkie pochodzą z pochówków szkieletowych, które byłyby starsze od osady i zostały zniszczone w czasie jej powstawania. Przeczy temu poniekąd brak kości długich, które musiałyby się znaleźć choćby w silnie pokawałkowanych fragmentach. Z kolei brak zakłóceń w warstwie kulturowej wyklucza możliwość złożenia tych kości w późniejszym czasie. Należy więc założyć, że kości ludzkie znalazły się w tym miejscu razem z kośćmi zwierzęcymi w tym samym czasie, podczas tworzenia się warstwy kulturowej z wczesnej epoki żelaza. Przy takim założeniu otwartym zagadnieniem jest interpretacja takiego sposobu ich zdeponowania. Wielce prawdopodobna wydaje się przyjęta przez Jerzego Antoniewicza hipoteza, że kości ludzkie pochodzą od osób wykluczonych ze społeczności za wyjątkowe przewinienia i nie pochowanych w tradycyjny sposób. Rozszerzając ten wątek, można również założyć, że są to kości pochodzące od „obcych", intruzów, którzy zostali zgładzeni przez mieszkańców, a ich zwłoki zbezczeszczono. Być może, tak jak domniemywał Jerzy Antoniewicz, śmietnisko jest śladem zagrzebania szczątków ludzkich i zwierzęcych po walce, jaką stoczyli mieszkańcy pierwszego osiedla, prawdopodobnie zniszczonego przez pożar. O czym jednak mogą świadczyć – towarzyszące skutkom przepalenia – ewentualne ślady nacinania, czy też silne rozdrobnienie i zdekompletowanie szkieletów? W tym miejscu można przywołać efektowną, choć kontrowersyjną hipotezę, mówiącą o rytualnym kanibalizmie panującym wśród mieszkańców osady w Jeziorku, a na tej podstawie – szczątki ludzkie znalezione w dołach śmietniskowych zakwalifikować jako pozostałości części ciała nie nadających się do spożycia [ANTONIEWICZ 1964, 88-91].

Ceramika występująca w obrębie warstwy IV i w wypełniskach zalegających w niej obiektów to fragmenty naczyń lepionych ręcznie. Ich kolorystyka zawiera się w szerokim przedziale, ale dominują fragmenty, które po wypale posiadają barwę brunatną, szarą lub ciemnopomarańczową. Zastosowanie rodzaju i ilości domieszki schudzającej jest wyraźnie uzależnione od funkcjonalnego przeznaczenia poszczególnych form ceramiki. W podobny sposób zróżnicowano zastosowanie obróbki powierzchni zewnętrznej naczynia, która wyraźnie dzieli naczynia na chropowacone, obmazywane lub gładzone. Najczęstszą, zdecydowanie dominującą w tej fazie formą naczyń są różne odmiany jajowatych garnków zasobowych. Ich wewnętrzny podział dotyczy przede wszystkim sposobu ukształtowania górnych partii naczynia. Część z nich posiada wyodrębnione dość długie szyje i prosto ścięte krawędzie, inna grupa szyje bardzo krótkie i krawędzie zaokrąglone, równolegle z nimi występują formy o cylindrycznych lub lekko do wewnątrz nachylonych szyjach i prostych lub zaokrąglonych krawędziach. Wszystkie odmiany posiadają powierzchnie chropowacone lub kierunkowo obmazywane (Ryc. 5-7, 10).

Drugą pod względem ilościowym formą naczyń są misy, wśród których występują odmiany z wysoko umieszczoną największą wydętością brzuśca, pogrubionych krawędziach, gładzonej powierzchni, zdobionej czasami ornamentem nacięć lub zaszczypywań paznokciowych w miejscu największej wydętości, oraz misy w kształcie wycinka kuli o chropowaconych lub gładzonych powierzchniach (Ryc. 5, 7, 10). Dość liczną grupę stanowią fragmenty talerzy zdobionych zaszczypywaniem na krawędzi i otworkami (Ryc. 5, 7, 10). Ponadto występują także nieliczne egzemplarze naczyń beczułkowatych zdobionych ornamentem zaszczypywań paznokciowych (Ryc. 7). W obrębie najstarszego poziomu odosobniona grupę stanowią kubek z prostą szyją i taśmowatym uchwytem mocowanym poniżej krawędzi wylewu, dwa naczyńka miniaturowe oraz miniaturowy czerpak kulistodenny (Ryc. 6, 10). Bardzo niewielką grupę stanowią także pojedyncze fragmenty gładzonych naczyń baniastych (Ryc. 5-7). Poza materiałami ceramicznymi w obrębie warstwy IV wydzielono zbiór zabytków wykonanych przede wszystkim z kości i gliny oraz pojedyncze przedmioty wykonane z metalu. W zbiorze tym mamy fragment ciężarka tkackiego, przęślik, dwa narzędzia kościane, w tym bardzo ładny okaz przekłuwacza, zawieszka kościana z otworem, dwie igły lub trzpienie szpil kościanych, fragment ornamentowanej oprawki, obuch toporka oraz dwa nieokreślone przedmioty z brązu (Ryc. 11).

Najstarsza faza zabudowy według Jerzego Antoniewicza mogła obejmować od pięciu do ośmiu chat. Obecny stan badań mimo poszerzenia obszaru badawczego nie ujawnił większej, niż to ustalono w latach pięćdziesiątych ilości zabudowań najstarszej fazy, która w dalszym ciągu obejmuje trzy chaty. Prawdopodobną przyczyną jest fakt, iż prace wykopaliskowe prowadzono w południowej części osady, która jak się wydaje nie miała charakteru mieszkalnego. Jeżeli istnieją kolejne zabudowania ich lokalizacja musi być związana z północnym obszarem osady, a jedyne wolne przestrzenie to ćwiartka A ara 127 i ćwiartka C ara 128, następnie ćwiartki B i D ara 127 oraz ćwiartki A-B ara 113. Rozmieszczenie trzech zarejestrowanych dotychczas budowli mieszkalnych wyraźnie określa, iż najstarsza faza zabudowy osady miała charakter planowy, z wyraźnym oddzieleniem przestrzeni mieszkalnej od przestrzeni gospodarczej. Wyniki prac wykopaliskowych w obrębie rowu sondażowego na obszarze ara 112 wskazywały, że warstwa IV wyznaczająca najstarszy poziom osadniczy wyraźnie traci intensywność, podnosi się ku górze i zanika. Tym większą niespodzianką były wyniki prac w obrębie arów 98-99, graniczących od strony południowej z arem 112. W północnej części arów warstwa IV jest faktycznie bardzo cienka i zlokalizowana bardzo płytko, to jest około 0,7 m poniżej poziomu gruntu. Jednak kilka metrów dalej na południe nagle zagłębia się i zdecydowanie zwiększa swoją miąższość, wyznaczając tym samym niejako drugą część osady zawierającą wyłącznie jamy gospodarcze i analogiczne do ara 139 rozległe śmietnisko. W kierunku południowym, w obrębie arów 69 i 56, warstwa kontynuuje się, choć wyraźnie zmienia charakter: jest cienka, przemyta, względnie jałowa. Mimo to, towarzyszy jej zespół kilku jam gospodarczych, z których ostatnia występuje aż na ćwiartce A ara 56. Tu następuje całkowite wypłycenie warstwy i jej zanik. Jest to w zasadzie jedyny kierunek, w którym warstwa mogłaby posiadać dalszą kontynuację. Od strony zachodniej naturalnym ograniczeniem jest wzniesienie, od strony północnej i wschodniej naturalny, miejscami bardzo stromy stok, tylko w kierunku południowym platforma morenowa dość łagodnie przechodzi w rozległy cypel stanowiący trzecią część kompleksu.

Chronologia najstarszego poziomu osadniczego oparta jest przede wszystkim na analizie fragmentów naczyń glinianych pochodzących z warstwy kulturowej i wypełnisk obiektów oraz teorii następstwa czasowego w procesie osadniczym pomiędzy osadą II a wzniesieniem (osada I). Według ustaleń poczynionych przez pierwszych badaczy stanowiska założenie osady na platformie wiązało się z upadkiem osiedla obronnego zlokalizowanego na wzniesieniu. Z trudnych do określenia przyczyn ludność nie odbudowała pierwotnego osiedla, lecz przeniosła się na niżej położoną platformę. Na podstawie materiałów zabytkowych i relacji stratygraficznych ustalono, iż czas spalenia i opuszczenia osiedla na wzniesieniu to końcowa faza podokresu halsztackiego D lub przełom okresu halsztackiego i lateńskiego. Zgodnie z teorią następstwa czasowego i funkcjonalnego wzgórza, ten przedział czasowy wyznacza również początek najstarszej fazy osadniczej na platformie. Materiały pozyskane podczas badań w latach pięćdziesiątych nie przyniosły jednoznacznych wyznaczników chronologicznych, reprezentując formy charakterystyczne ogólnie dla wczesnej epoki żelaza. Wśród tego zbioru znalazły się m.in. szerokootworowe, chropowacone naczynie zasobowe z poziomo ukształtowaną krawę-

dzią, ponadto dość liczne misy, czerpaki, naczynia wazowate oraz naczynko miniaturowe. Towarzyszyły temu dość nieliczne zabytki wydzielone, między innymi fragment sierpa żelaznego i szpila kościanej z profilowaną główką. Koniec funkcjonowania pierwszej osady – wobec braku jednoznacznie datowanych znalezisk – wyznaczono, podobnie jak jej początek, na podstawie następstwa czasowego i relacji stratygraficznych, sięgając po znacznie lepsze wyznaczniki chronologiczne pozyskane z nawarstwień drugiej fazy osady z wczesnej epoki żelaza. Na tej podstawie przyjęto, że upadek pierwszej osady zawiera się ogólnie w obrębie okresu wczesnolateńskiego [ANTONIEWICZ 1964, 115, 119-122].

Badania w latach 2003-2005 poszerzyły bazę źródłową głównie w kategorii fragmentów naczyń glinianych. Przeważają w niej formy wykazujące cechy długotrwałe, charakterystyczne ogólnie dla wczesnej epoki żelaza. Istotnym jest jednak fakt, iż bardzo duży udział mają tu naczynia których cechy drugorzędne są charakterystyczne dla fazy I kultury kurhanów zachodnionbałtyjskich, którą w tradycyjnym ujęciu należy wiązać z VI okresem epoki brązu oraz okresem halsztackim. Naczynia te w swej ogólnej stylistyce nawiązują do form spotykanych w grupie warmińsko-mazurskiej kultury łużyckiej, poprzedzającej uformowanie się kultury kurhanów zachodnionbałtyjskich. Dla uściślenia chronologii najstarszej fazy osadniczej duże znaczenie posiadają wyniki analiz C^{14}, przeprowadzonych na dwóch próbkach. Obydwie zostały pobrane z wypełniska obiektu 21, włączonego w zasięg chaty 1, zlokalizowanej w ćwiartce C ara 127. Analizie poddano spalone ziarna zbóż i fragmenty węgli drzewnych zalegające w wypełnisku chaty. Uzyskano dwie daty, których wartości po kalibracji określono w przedziałach 360-270 BC i 360-290 BC. Dla przyjętych dla interesującego nas obszaru systemów chronologicznych daty te zawierają się w obrębie okresu wczesnolateńskiego i przy założeniu, że najstarsza osada została zniszczona w wyniku pożaru, w tym właśnie przedziale należałoby umiejscowić górną granicę funkcjonowania najstarszego osadnictwa na platformie. Na podstawie wyżej przedstawionych faktów czas trwania najstarszej fazy osadniczej w Jeziorku można by umiejscowić w przedziale pomiędzy VI okresem epoki brązu a wczesnym okresem lateńskim. Zastanowieniu jednak należałoby poddać długotrwałość w przeżywaniu się form o stylistyce łużyckiej a co za tym idzie tak późnej ich pozycji chronologicznej.

b) Warstwa IIIb

Kolejną warstwą zarejestrowaną w obrębie wykopów badawczych jest warstwa oznaczona numerem III. Wyznacza ona kolejny poziom osadniczy i w przeciwieństwie do warstwy IV nie była jednolita w zakresie swej funkcjonalności. W jej obrębie wyróżniono dwa człony – pierwszy to warstwa IIIb oraz drugi warstwa IIIa.

Warstwa oznaczona jako IIIb występuje na całej powierzchni obszaru badawczego. Jej wygląd nie ujawnia większych zróżnicowań, przez co jej identyfikacja nie stwarza trudności i nie wzbudza zastrzeżeń. Podstawę jej struktury stanowi szary, szaro-brunatny lub brunatny piasek, w obrębie którego występują czasami dość duże głazy narzutowe. Dotychczasowe badania pozwoliły określić zasięg i charakter opisywanej warstwy, który w poszczególnych częściach osady, badanych w latach 2003-2005, przedstawia się w następujący sposób:

Ary 126-127 – mierzy 0,2-0,7 m miąższości, a jej strukturę tworzy jasnoszaro-beżowa, piaszczysta ziemia zawierająca dość liczny materiał ceramiczny oraz nieliczne kości zwierzęce; na osi N-S i W-E posiada kontynuację poza obszar badawczy.

Ary 98-99 – mierzy 0,1-0,7 m miąższości, jest szaro-beżowa, miejscami brunatna; zawiera dość liczny materiał ceramiczny oraz nieliczne kości zwierzęce; na osi N-S wykazuje kontynuację poza obszar badawczy; na osi W-E uchwycono początek warstwy w obrębie ćwiartki D ara 98 w styku horyzontalnym z warstwą IV.

Ary 56 i 69 – mierzy 0,1-0,6 m miąższości, tworzy ją szaro-beżowa, miejscami brunatna, piaszczysta ziemia z drobnymi węgielkami drzewnymi; zawiera dość liczny materiał ceramiczny oraz pojedyncze kości zwierzęce; na osi N-S początek warstwy zarejestrowano w obrębie ćwiartki C ara 56 w styku horyzontalnym z warstwą 159; na osi W-E oraz w kierunku północnym kontynuuje się poza obszar badawczy, z wyraźnym zmniejszeniem miąższości w kierunku wschodnim.

W obrębie warstwy IIIb nie zarejestrowano żadnych obiektów archeologicznych, występują w niej wyłącznie fragmenty ceramiki, między innymi naczynia jajowate chropowacone na całej powierzchni, wśród których znacznie wzrasta procent egzemplarzy z karbowaną krawędzią, następnie gładzone, głębokie misy, w większości reprezentowane przez formy o esowato ukształtowanych partiach górnych, w tym część z nich zaopatrzona w taśmowate ucho i ornament w postaci dołków lub zaszczypywań paznokciowych, pojedyncze fragmenty górnych

części naczyń gładzonych, lekko wychylonych na zewnątrz pochodzących prawdopodobnie z form baniastych oraz fragmenty niewielkich czarek, wśród których jeden egzemplarz zaopatrzono w ornament poziomych rytych linii bezpośrednio poniżej krawędzi wylewu. W grupie tej zarejestrowano także fragmenty kilku naczyń sitowatych i egzemplarz naczynia jajowatego z otworkiem pod krawędzią (Ryc. 9).

Badania w latach 50-tych oraz badania prowadzone współcześnie wykazały, że warstwa IIIb to warstwa, której pochodzenie należy wiązać z destrukcją pierwszego poziomu osadniczego i bliżej nie określonym przedziałem czasowym, podczas którego nastąpiła sedymentacja około 60 centymetrowej warstwy piasków. Wstępna hipoteza zakłada, że sedymentacja ta jest wynikiem spływów z wzniesienia i wielokierunkowo przebiegającego zapiaszczenia, które to czynniki przyczyniły się do przykrycia najstarszego poziomu osadniczego. Ustalenie chronologii tego procesu jest możliwe przede wszystkim na podstawie datowania obu poziomów osadniczych, rozdzielanych przez warstwę IIIb. Dotychczasowe ustalenia chronologiczne dla pierwszej i drugiej fazy osadnictwa wskazują, że proces sedymentacji musiał dokonać się w obrębie okresu wczesnolateńskiego. Potwierdza to także ceramika znaleziona w obrębie nawarstwienia, która reprezentuje cechy obecne zarówno w materiałach warstwy IV, jak i elementy nowe, nie rejestrowane w najstarszym poziomie osadniczym. Gdyby potraktować je jako zbiór z jednolitego nawarstwienia kulturowego, to materiały te wyznaczałyby fazę przejściowa w rozwoju ceramiki na osadzie w Jeziorku, w której to fazie rozpoczyna się wyraźna przemiana technologiczna i stylistyczna. Jeżeli dotychczasowa interpretacja warstwy IIIb jest słuszna, to kwestię pochodzenia części obecnych w niej materiałów należałoby wiązać z destrukcją młodszego poziomu osadniczego, który – jak zaznaczono na początku – w niektórych partiach stanowiska jest bardzo trudny do identyfikacji lub w ogóle się nie zachował.

c) Warstwa IIIa

Warstwa oznaczona jako IIIa zalega bezpośrednio na warstwie piasków oznaczonych jako IIIb. Jej struktura jest znacznie bardziej zróżnicowana, a niewielka miąższość powoduje, że jej identyfikacja w obrębie osady jest bardzo utrudniona. Dotychczasowe obserwacje wskazują, że na większości obszaru ma ona kolor jasno lub ciemno brunatny, miejscami ze śladami działania ognia. Warstwy tej nie zarejestrowano na całym obszarze (Ryc. 2), a jej struktura i zasięg w poszczególnych partiach osady badanych w latach 2003-2005 przedstawia się w sposób następujący:

Ary 126-127 – mierzy 0,05-0, 25 m miąższości, tworzy ją ciemnoszara lub brunatna ziemia z węglami drzewnymi; zawiera dość liczny materiał ceramiczny i kostny; na osi N-S ciągnie się poza obszar badawczy, wyraźnie zwiększając swoją miąższość w kierunku południowym; na osi W-E zarejestrowana została jedynie w obrębie ćwiartek A i C ara 127; nie zarejestrowano w jej obrębie żadnych obiektów archeologicznych.

Ary 98-99 – bardzo trudna do wyróżnienia w przebiegu poziomym, o miąższości około 0,1 m; jej struktura jest ciemnoszara, spopielona i zawiera dość liczny materiał zabytkowy; na osi N-S ciągnie się wyraźnie w kierunku południowym, natomiast jest słabo czytelna w kierunku północnym, na osi W-E prawdopodobnie kontynuuje się ku zachodowi, zaś w kierunku wschodnim, podobnie jak warstwa IIIb kończy się w obrębie ćwiartki D ara 98; jej przebieg zaburza zniszczona konstrukcja kamienna – obiekt 53 oraz paleniska 34, 51 i 52.

Ary 56 i 69 – bardzo słabo czytelna, zalegająca jako cienka, szara warstwa pomiędzy spągiem warstwy II i stropem warstwy IIIb; w mało uchwytny sposób kończy się w obrębie ćwiartki A ara 56, w pozostałych kierunkach prawdopodobnie ciągnie się poza obszar badawczy; w obrębie warstwy wystąpiły obiekty 108 i 111.

Najlepiej poznanym świadectwem osadnictwa drugiej fazy są, odkryte podczas badań w latach pięćdziesiątych, pozostałości podłóg dwóch budynków mieszkalnych, przylegających do siebie ścianami szczytowymi. Bok każdej z chat nie przekraczał 5 m szerokości. Chaty miały paleniska, po których został nikły ślad w postaci gliny przepalonej na kolor szaroróżowy. Palenisko w chacie północnej znajdowało się mniej więcej pośrodku, przy jej dłuższym boku, w chacie południowej bliżej, węższej ściany. Udało się zaobserwować tylko jeden słup wbity prostopadle na pograniczu podłóg tych budowli, reszta dyli leżała poziomo i składała się na ogół z nieokorowanych pni brzóz, sosny i dębu [ANTONIEWICZ 1964, 94].

Podczas prac w obrębie ara 126 odsłonięto fragmentarycznie dwa kolejne zabudowania. W przypadku obiektu 3 odsłonięto fragmenty przebiegu dwóch ścian oraz południowy narożnik, w przypadku obiektu 9, analogicznie dwie ściany i narożnik północny. W zarysie poziomym obydwa zabudowania musiały posiadać kształt zbliżony do prostokątnego i wymiary około 5×7 m. Nie zarejestrowano w ich obrębie śladów palenisk, co wynika zapewne z ich fragmenta-

rycznego odsłonięcia. Szkielet obydwu zabudowań oparto na konstrukcji naziemnej lub w niewielkim stopniu zagłębionej w ziemię. Obydwa zabudowania posiadały bardzo małą miąższość – około 0,05 m i nie udało się zarejestrować przekrojów części konstrukcyjnych.

Jedyny, znany dotychczas, rodzaj obiektu gospodarczego łączony z młodszym poziomem osadniczym to paleniska. W przypadku kilku jam przynależność – wobec braku charakterystycznych materiałów – określono jedynie na podstawie obserwacji stratygraficznych lub nie oceniano w ogóle, nie można więc wykluczyć, że w trakcie dalszych opracowań liczba ta ulegnie zmianie. Paleniska w liczbie sześciu, zarejestrowano we wszystkich częściach obszaru badawczego. Dwa zlokalizowano w obrębie ara 127, dwa w obrębie ara 98 i po jednym w obrębie arów 99, 69 i 56. Wszystkie były zagłębione w nieznaczny sposób w ziemi, posiadały średnicę poniżej 1 metra, część z nich posiadała konstrukcję kamienną lub warstwę przepalonej gliny. W bliskim sąsiedztwie dwóch palenisk – 5 i 6, zalegała warstwa luźno rozrzuconych kamieni, która być może jest pozostałością zniszczonych elementów konstrukcyjnych palenisk (Ryc. 3).

Ceramika występująca w obrębie warstwy IIIa i w wypełniskach zalegających w niej obiektów to fragmenty pochodzące z naczyń lepionych ręcznie. Kolorystyka większości naczyń zawiera się w obrębie dwóch podstawowych barw – brunatnej i szarej i jest wynikiem wypału utleniającego na glinach pochodzenia miejscowego. Niewielką, ale bardzo wyraźna grupę surowcową stanowią fragmenty naczyń wykonanych z bardzo jasnej, kaolinitowej gliny. W dalszym ciągu zastosowanie rodzaju i ilości domieszki schudzającej jest wyraźnie uzależnione od funkcjonalnego przeznaczenie poszczególnych form naczyniowych i brak tu wyraźnych zmian w rodzaju i wielkości zastosowania tłucznia kamiennego oraz piasku. Obróbka powierzchni zewnętrznej różnicuje naczynia na kilka grup: naczynia chropowacone, naczynia o niestarannej chropowatej powierzchni, naczynia delikatnie obmazywane i naczynia gładzone lub zagładzane. Dość dużą grupę w tym zbiorze w dalszym ciągu tworzą garnki jajowate o chropowaconych lub obmazywanych powierzchniach. Najczęściej występują tu w wariancie z nie wyodrębnioną szyją i prosto lub lekko do wewnątrz nachyloną górna częścią brzuśca. Towarzyszy im czasami karbowanie krawędzi. W znacznie mniejszej liczbie występują w tej grupie naczynia o powierzchniach obmazywanych kierunkowo. Obmazywanie występuje w formie zredukowanej, delikatnej, zdecydowanie różniącej się od techniki stosowanej na naczyniach jajowatych warstwy IV. W dalszym ciągu występują egzemplarze głębokich mis w kształcie wycinka kuli, również o powierzchniach najczęściej chropowaconych. Zanikają natomiast odmiany gładzone z wysoko umieszczonym załomem i pogrubioną krawędzią. Zdecydowanie natomiast wzrasta udział naczyń o formie baniastej z wychyloną na zewnątrz, gładzona szyją i chropowaceniem poniżej załomu brzuśca (Ryc. 4, 8). W obrębie warstwy odnotowano także fragmenty pochodzące z dużych naczyń o wydłużonej, nachylonej do wewnątrz szyi oraz bardzo nisko umieszczonym, stożkowato formującym naczynie załomie brzuśca. Ornamentyka tej grupy również wyraźnie zmienia swój obraz. Zanikają zdobienia w postaci zaszczypywań, pojawiają się natomiast ornamentowane listwy plastyczne, wspomniane już karbowania wylewów oraz delikatne ryte linie nawiązujące do układu krokwiowego (Ryc. 4).

Poza materiałami ceramicznymi w obrębie warstwy IIIa wydzielono zbiór zabytków wykonanych przede wszystkim z metali oraz pojedyncze przedmioty wykonane z gliny, kości i masy szklanej. Wśród przedmiotów wykonanych z metali wystąpiły zabytki wykonane z żelaza oraz brązu. Przedmioty żelazne reprezentują fragmenty trzpieni szpil lub igieł, pięć szpil ze sklepaną, wygiętą i zwiniętą główką oraz szpila z tarczowatą spiralnie zwiniętą główką. Wszystkie egzemplarze wykonano z drutu żelaznego o przekroju okrągłym. Wśród przedmiotów wykonanych z brązu wystąpiły: wąska bransoleta z taśmy brązowej o soczewkowatym przekroju, masywna bransoleta z brązu z łagodnie rozszerzonymi końcami i ornamentowanymi dwoma równoległymi liniami rytymi, haczyk do ryb – analogiczny do okazu wykonanego z żelaza pochodzącego z badań w latach pięćdziesiątych również z warstwy IIIa oraz fragment okucia ornamentowanego nabijanymi punktami, zaopatrzonego w nity. W nawarstwieniu znaleziono ponadto przęślik i fragmenty dwóch kolejnych. Jeden z nich był na całej powierzchni zdobiony głębokimi nakłuwaniami. Wśród przedmiotów z kości wystąpiło jedno narzędzie i fragment okładziny zaopatrzonej w dwa otworki do mocowania. Ostatnią kategorię surowcową reprezentuje paciorek z granatowej masy szklanej, ozdobiony falistą linią z białej masy (Ryc. 11). Odosobnione znalezisko stanowi brązowa zawieszka zoomorficzna o wymiarach 2×4 cm,

przedstawiająca prawdopodobnie konia. Figurkę zaopatrzono w uszko i mocowano na wykonanym również z brązu kółku. Zwierzę posiada długą, smukłą szyję, pociągły pysk i sterczące uszy, podłużny, ale nie masywny tułów, dość krótkie nogi i ogon. Duże w stosunku do całości uszko do mocowania połączono z figurką w miejscu nasady szyi i tylnej części grzbietu.

Wyniki badań z lat 50-tych wykazały, że młodsza faza osadnicza na platformie osadowej reprezentowana jest przez relikty dwóch zabudowań zlokalizowanych w północnej części obszaru. Towarzyszyła im odsłonięta na przyległym, niewielkim obszarze, niezbyt gruba warstwa kulturowa. Badania w latach 2003-2005 zwiększyły tą liczbę o dwa kolejne zabudowania zlokalizowane w obrębie ara 126, a więc na południe od tych odsłoniętych w latach 50-tych. Tutaj również towarzyszyła im, licząca około 0,1 m miąższości warstwa kulturowa. Na wschód od zabudowań odsłonięto zachowane w formie szczątkowej dwa paleniska oraz rozsypisko kamienne. Na pozostałej części badanego obszaru warstwę IIIa rejestrowano fragmentarycznie, czasami w sposób trudny do odróżnienia od zalegającej poniżej warstwy IIIb. Dotyczy to przede wszystkim rejonu południowego platformy, gdzie nie znaleziono, żadnych obiektów związanych z tą fazą. Cztery paleniska odsłonięte w obrębie arów 98, 99 i 69 wskazują jednak, że osadnictwo tej fazy w jakiś sposób wykorzystywało teren położony na południe od zabudowań. Strategiczne w tym względzie mogą okazać się prace wykopaliskowe w obrębie arów 112-114 mogące wykazać, że zabudowa drugiej fazy osadniczej nie koncentrowała się wyłącznie w części północnej platformy.

Chronologia drugiej fazy osadniczej została ustalona przez pierwszych badaczy stanowiska na okres wczesnolateński, z możliwością kontynuacji również w głąb okresu środkowolateńskiego. Datowanie to oparto na znalezionych w obrębie zabudowań zabytkach ruchomych. W grupie tej znalazły się, miedzy innymi, kubek typu elbląskiego, naczynie wazowate prawdopodobnie kultury pomorskiej, siekierka kamienna o zwężającym się obuchu oraz żelazny haczyk do łowienia ryb [ANTONIEWICZ 1964, 116].

Materiały ceramiczne pochodzące z badań w latach 2003-2005 wskazują, że datowanie to nie podlega istotnym modyfikacjom. W zbiorze naczyń pojawiają się formy typowe dla faz II i III kultury kurhanów zachodniobałtyjskich. Należą do nich przede wszystkim naczynia baniaste ze stożkowato ukształtowaną, gładzoną szyjką oraz wysoko umieszczonym załomem brzuśca. Występuje tu również gładzone naczynie o wydłużonej szyjce, które w swej stylistyce bardzo przypomina, mniejsze oczywiście w rozmiarze, kubki charakterystyczne dla III fazy rozwojowej. Jednocześnie wyraźnie wychodzą z użycia garnki jajowate z prosto ściętą krawędzią i skośnym, bardzo niestarannym obmazywaniem. Z powszechnego użycia jak się wydaje wychodzi zwyczaj ornamentu zaszczypywań paznokciowych obejmujących całe naczynia.

Niewiele więcej dla chronologii młodszego poziomu osadniczego z wczesnej epoki żelaza wnoszą znaleziska szpil żelaznych. Spośród nich najliczniej w omawianej fazie występują żelazne szpile z silnie, szeroko sklepaną, wygiętą i zawiniętą główką. Typologicznie zbliżone są one do powszechnie znanych z wczesnej epoki żelaza szpil zwanych w literaturze niemieckiej *„Rollenkopfnadeln”*. Egzemplarze te to formy długotrwałe, datowane w kulturach wczesnej epoki żelaza Europy Północnej i Środkowej od HaD po młodszy okres przedrzymski. We wczesnych stadiach rozwojowych kultury pomorskiej występują głównie egzemplarze wykonane z brązu. Już E. Petersen zauważył jednak, iż w okresie lateńskim wzrasta zdecydowanie liczba okazów żelaznych. Niemal analogicznie prezentuje się kwestia występowania omawianego typu zabytków na obszarze kultury jastorfskiej: w jej wczesnych fazach (Jastorf A) spotykane są szpile brązowe, zaś w późnych, aż po młodszy okres przedrzymski – egzemplarze żelazne. Wbrew pozorom prezentowane szpile nie występują w zespołach kultury kurhanów zachodniobałtyjskich zbyt często. Pojedyncze egzemplarze brązowe spotkać można w nielicznych datowanych na HaD zespołach grobowych z Sambii. Obecność, aż pięciu okazów w Jeziorku, w jednej fazie chronologicznej, rodzi przypuszczenia o ich masowym napływie, albo o ich miejscowej produkcji. Biorąc pod uwagę kontekst znaleziska oraz technikę wykonania potwierdzić można ich późną pozycję stratygraficzną i odnieść ogólnie do fazy III kultury kurhanów zachodniobałtyjskich, datowanej od schyłku wczesnego po środkowy okres lateński [PETERSEN 1929, 110-111; OKULICZ 1970, 51-52; HOFFMANN 2000, 144-145]. Kolejną kategorię szpil z warstwy IIIa stanowi pojedynczy egzemplarz ze spiralną tarczowatą główką wykonany z żelaznego drutu o przekroju okrągłym. W kulturze kurhanów zachodniobałtyjskich spotykane

są przede wszystkim egzemplarze wykonane z brązu. Zabytki te należą do form długotrwałych pojawiających się sporadycznie już we wczesnych stadiach epoki brązu i trwających po okres lateński. Najbardziej rozpowszechnione są w zespołach kręgu kultury łużyckiej i pomorskiej w okresie halsztackim D. Jednak w południowo-wschodniej strefie nadbałtyckiej zdecydowana większość egzemplarzy pochodzi z okresu halsztackiego D i okresu lateńskiego A. Wyraźną koncentrację szpil tego typu, w ilościach znacznie większych niż na ościennych obszarach kultury pomorskiej, odnotowano na terenie Mazur Zachodnich i Półwyspu Sambijskiego, co miałoby wskazywać na ich miejscowe pochodzenie [OKULICZ 1970, 52-53; HOFFMANN 2000, 149-150].

Przydatność brązowej zawieszki zoomorficznej dla uściślenia chronologii warstwy IIIa w znacznym stopniu utrudnia jej unikatowy charakter. Obecny stan badań nad osadnictwem Warmii i Mazur wskazuje, że mamy do czynienia z pierwszym tego typu okazem w regionie. Poszukując analogii, w ujęciu terytorialnym najbliższe znaleziska figurek brązowych pochodzą z obszaru Polski południowo-zachodniej, gdzie pojedyncze egzemplarze znaleziono na stanowiskach kultury łużyckiej w warstwach datowanych na okres halsztacki, między innymi, w Grzybianach, Smuszowie i Wicinie, gdzie pochodzenie ich wiązane jest z wpływami wschodniohalsztackimi lub stanowią wytwór lokalny. Pośrednią analogię zarówno w ujęciu terytorialnym jak i kulturowym może stanowić wykonana z gliny figurka zoomorficzna znaleziona w Wyszemborku, na stanowisku II, w warstwie datowanej na okres lateński. Jej obecność na stanowisku to według autora badań zapewne wynik powiązań kultury kurhanów zachodniobałtyjskich z kulturami strefy leśnej Europy wschodniej. W przypadku „konika" z Jeziorka nie istnieją podstawy dla twierdzenia, że jest on śladem miejscowej produkcji. Brak jednoznacznych śladów funkcjonowania na terenie osady pracowni brązowniczej oraz potwierdzona analizą wysoka jakość cynowo-ołowiowego brązu, z którego została wykonana figurka, nakazuje uznać okaz za import [JAREMEK 2004, 291-294].

Wschodnioeuropejski kierunek wpływów wykazuje bez wątpienia grupa materiałów wykonanych z kremowej gliny, reprezentowana przede wszystkim przez fragmenty talerzy ornamentowanych wielowątkowymi układami płytkich nakłuć oraz znalezisko niewielkiego przęślika z obejmującymi całą powierzchnię nakłuciami, nawiązujące wyraźnie do zabytków pochodzących z rozwiniętych faz rozwojowych kultury miłogradzkiej [MEL'NIKOVSKAJA 1967, ryc. 53-54].

Obiektami, których przynależność do faz osadniczych, wydzielonych dla osady II, jest kwestią otwartą, jest szkieletowy pochówek psa z obiektu 35 oraz obiekt 104, do którego zaliczono warstwę niewypalonej gliny wraz z kilkunastoma dołkami posłupowymi (Ryc. 3). Regularna jama, w której złożono zwierzę bez wyposażenia, została zlokalizowana na wschodnim skraju osady, w obrębie pomarańczowej warstwy gliny okalającej platformę od tej strony. Obserwacje stratygraficzne wskazują, że ludność najstarszej fazy przystosowała wschodnią część wzgórza pod osadnictwo usuwając częściowo warstwy gliny tworzące naturalną pokrywę wzgórza. Skraj warstwy kulturowej IV jest jednocześnie granicą występowania pasa gliny okalającego osadę od strony wschodniej i południowej. W części południowej glina została wyraźnie ukształtowana i wykorzystana jako stabilne podłoże do bliżej nieokreślonej konstrukcji słupowej. Zbyt mały obszar badawczy nie pozwala jednoznacznie określić jej charakteru, ale wielce prawdopodobna wydaje się funkcja obronna. Jeżeli hipoteza o jakiś formach zabezpieczania osady jest słuszna to być może lokalizacja pochówku w obrębie pasa gliny nie jest przypadkowa i należy wiązać go z istniejącą w wielu kulturach tradycją pochówków psów na granicy osady jako formy ochronnej *sacrum* od *profanum* [ANDRAŁOJĆ 1993, 98-109].

3. Bibliografia

ANDRAŁOJĆ, M.
1993 *Rola psa w obrzędowości pradziejowych ludów Europy Środkowej*, [w:] *Wierzenia przedchrześcijańskie na ziemiach polskich*, 98-109.

ANTONIEWICZ, J.
1952 *Wyniki prac wykopaliskowych na grodzisku i podgrodziu w Jeziorku, pow. Giżycko w 1950 r.*, „Materiały Wczesnośredniowieczne" II, 235-250.
1964 *Osiedla obronne okresu wczesnożelaznego w Prusach*, „Światowit" XXV, 5-211.

ANTONIEWICZ, J., OKULICZ. J.
1958 *Sprawozdanie z prac wykopaliskowych, przeprowadzonych w latach 1951-1950 w Jeziorku, pow. Giżycko*, MS III, 7-69.

HOFFMANN, M.
1999 *Źródła do kultury i osadnictwa południowo-wschodniej strefy nadbałtyckiej w I tysiącleciu p.n.e.*, Olsztyn.
2000 *Kultura i osadnictwo południowo-wschodniej strefy nadbałtyckiej w I tysiącleciu p.n.e.*, Olsztyn.

JAREMEK, A.
2004 *Brązowa figurka zoomorficzna z Jeziorka*, Barbaricum 7, Warszawa, 291-294.
2006 *Jeziorko stan. I – sprawozdanie z archeologicznych badań wykopaliskowych przeprowadzonych w dniach 23.07-27.08 oraz 08.10-22.10.2006 roku*, Warszawa – sprawozdanie z prac wykopaliskowych w archiwum Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków w Olsztynie, Delegatura w Ełku.

KIEŁCZEWSKA-ZALESKA, M.
1952 *Położenie geograficzne grodziska w Jeziorku, pow. Giżycko*, „Materiały Wczesnośredniowieczne" II, 201-210.

MEL'NIKOVSKAJA,O.N.
1967 *Plemena južnoj Belarussii v rannem železnom veke*, Moskva.

MISZKIEWICZ, B.
1958 *Kości ludzkie znalezione w miejscowości Jeziorko, pow. Giżycko*, MS III, 75-77.

OKULICZ, Ł.
1970 *Kultura kurhanów zachodniobałtyjskich we wczesnej epoce żelaza*, Wrocław-Warszawa-Kraków.

PETERSEN, E.
1929 *Die frühgermanische Kultur in Ostdeutschland und Polen*, Berlin.

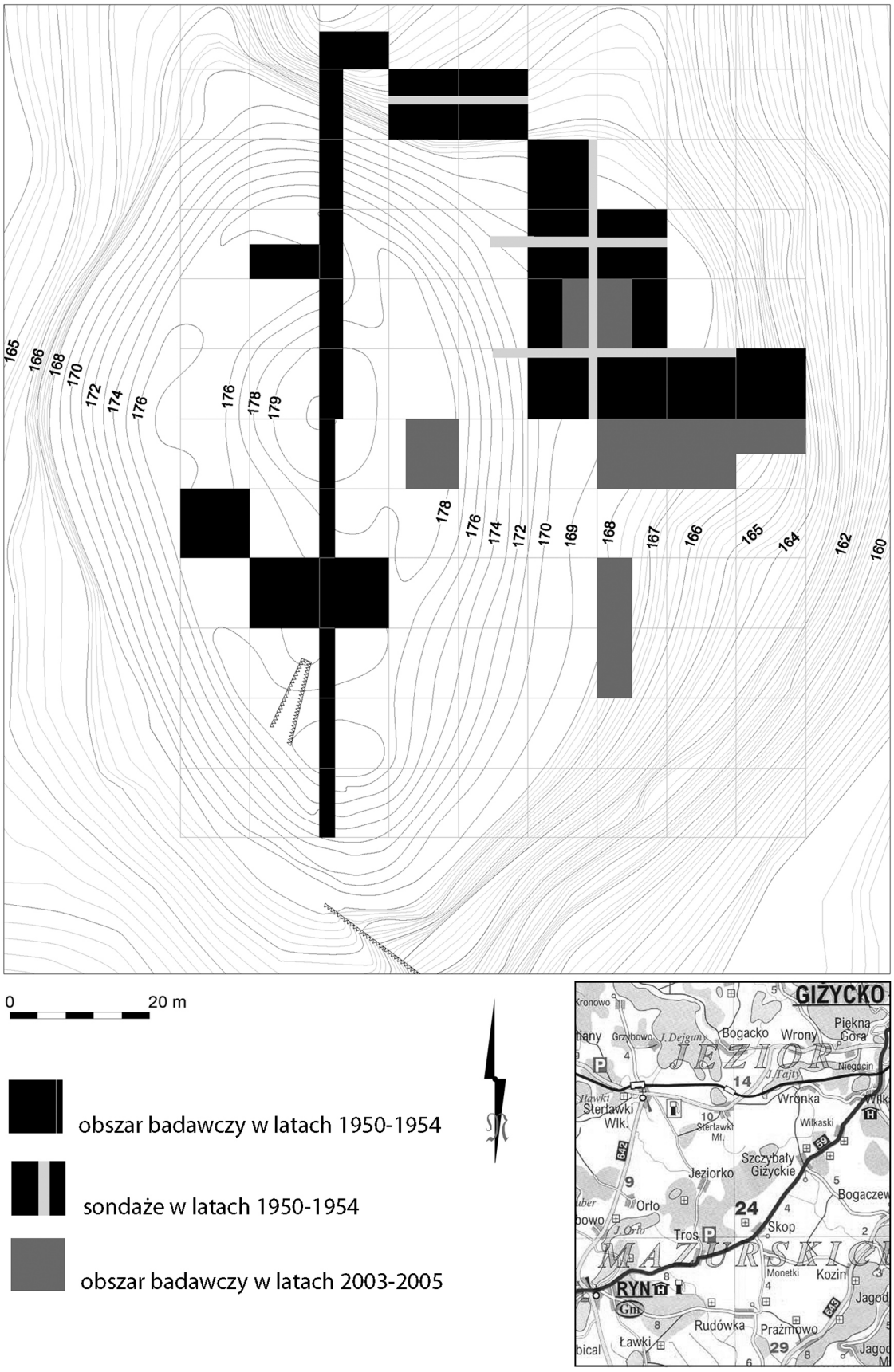

Ryc. 1. Jeziorko, pow. Giżycko, stan. 1. Plan wysokościowy z zaznaczeniem przebadanego obszaru oraz mapa z lokalizacją miejscowości.

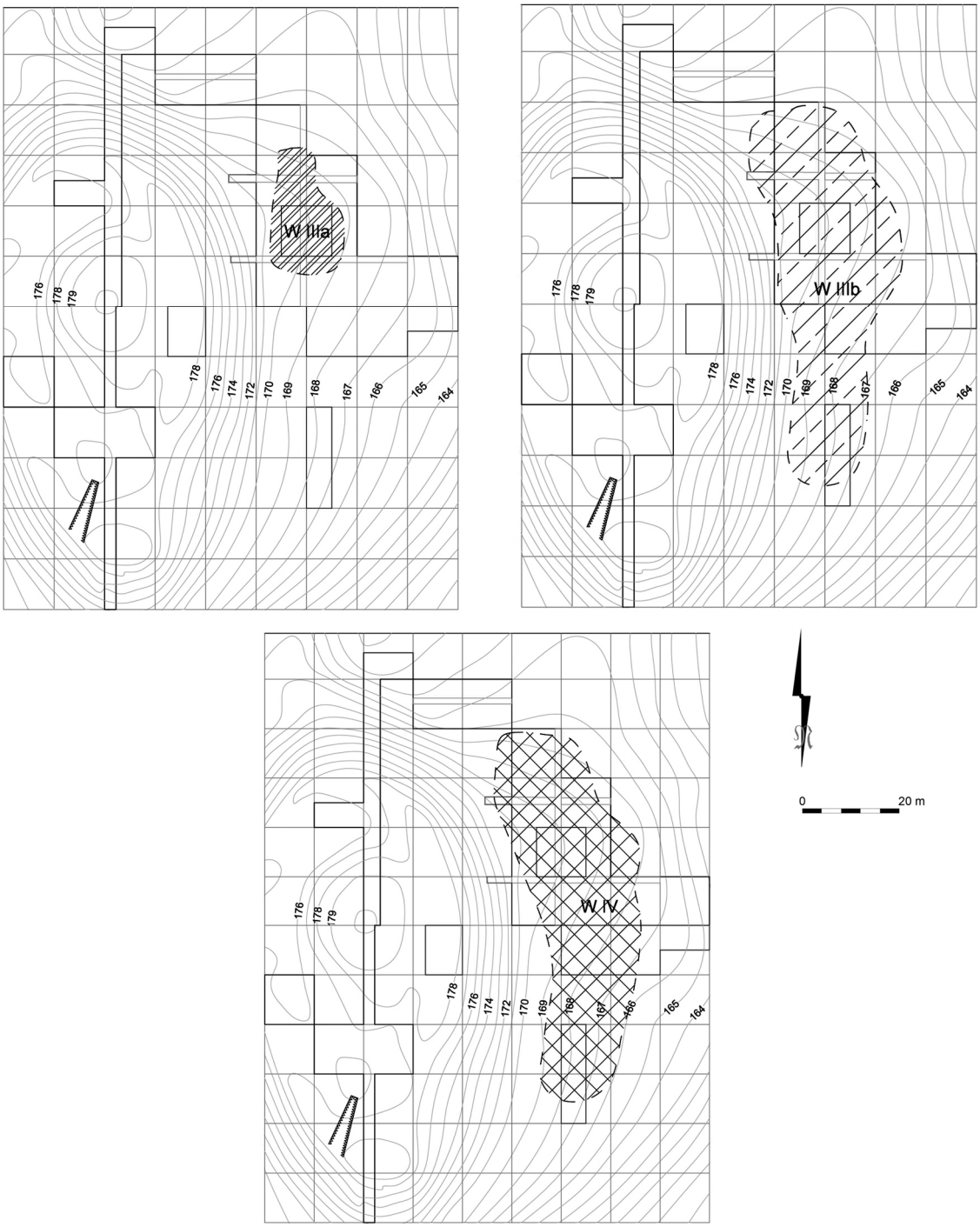

Ryc. 2. Jeziorko, pow. Giżycko, stan. 1. Zasięgi warstw ciągłych.

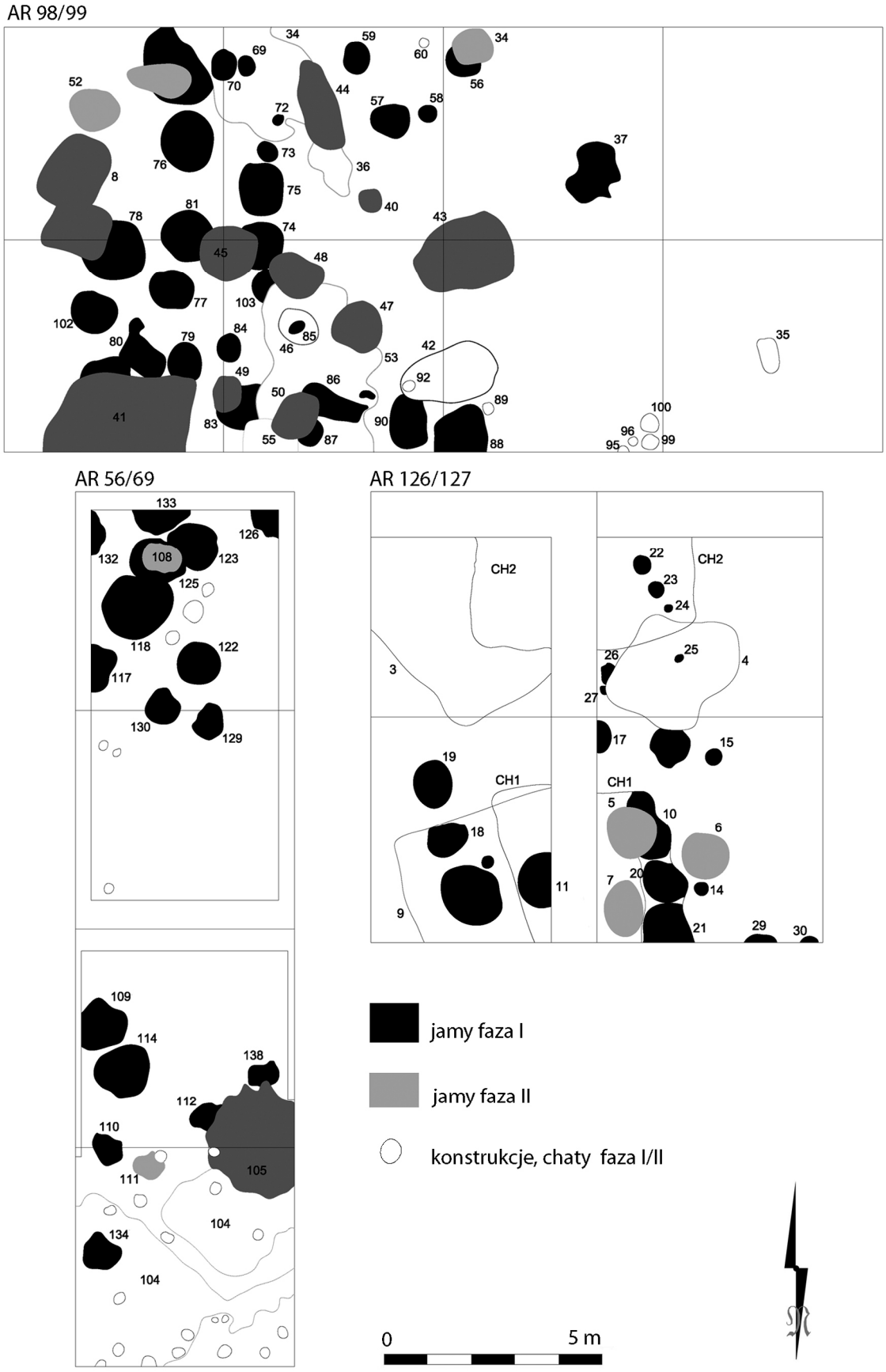

Ryc. 3. Jeziorko, pow. Giżycko, stan. 1. Lokalizacja obiektów w obrębie wykopów.

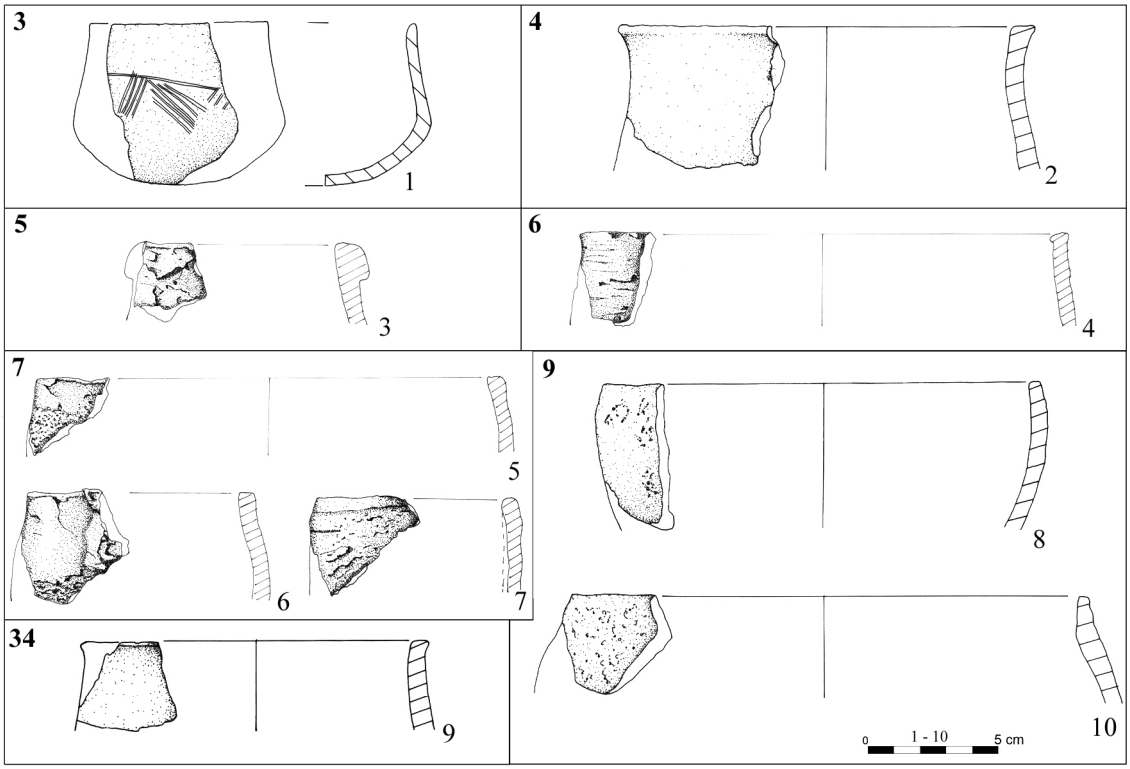

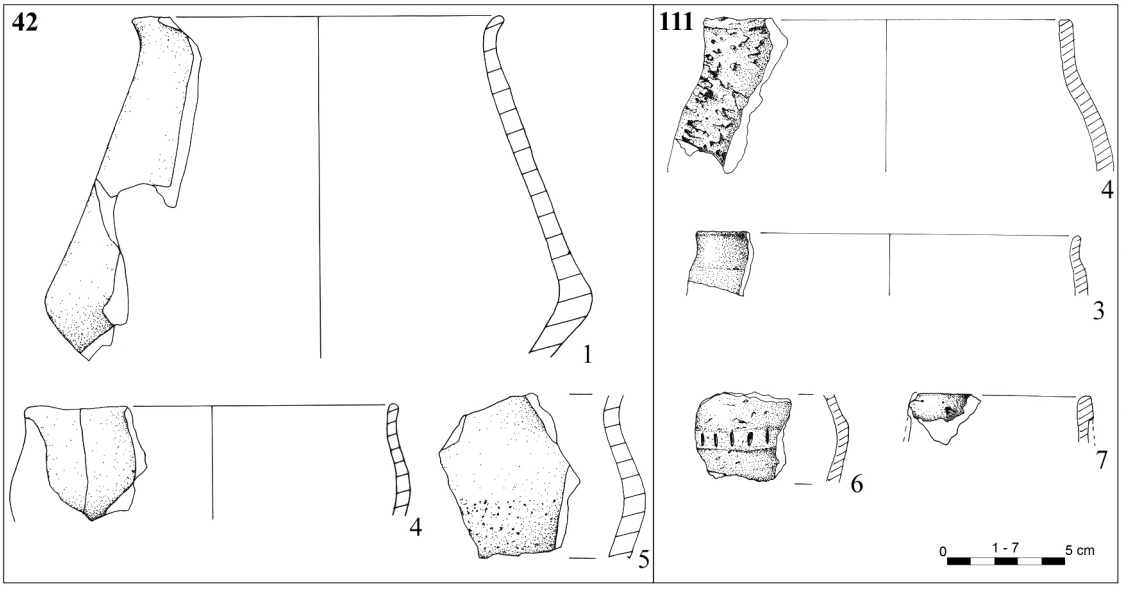

Ryc. 4. Jeziorko, pow. Giżycko, stan. 1. Fragmenty naczyń glinianych z wypełnisk obiektów.

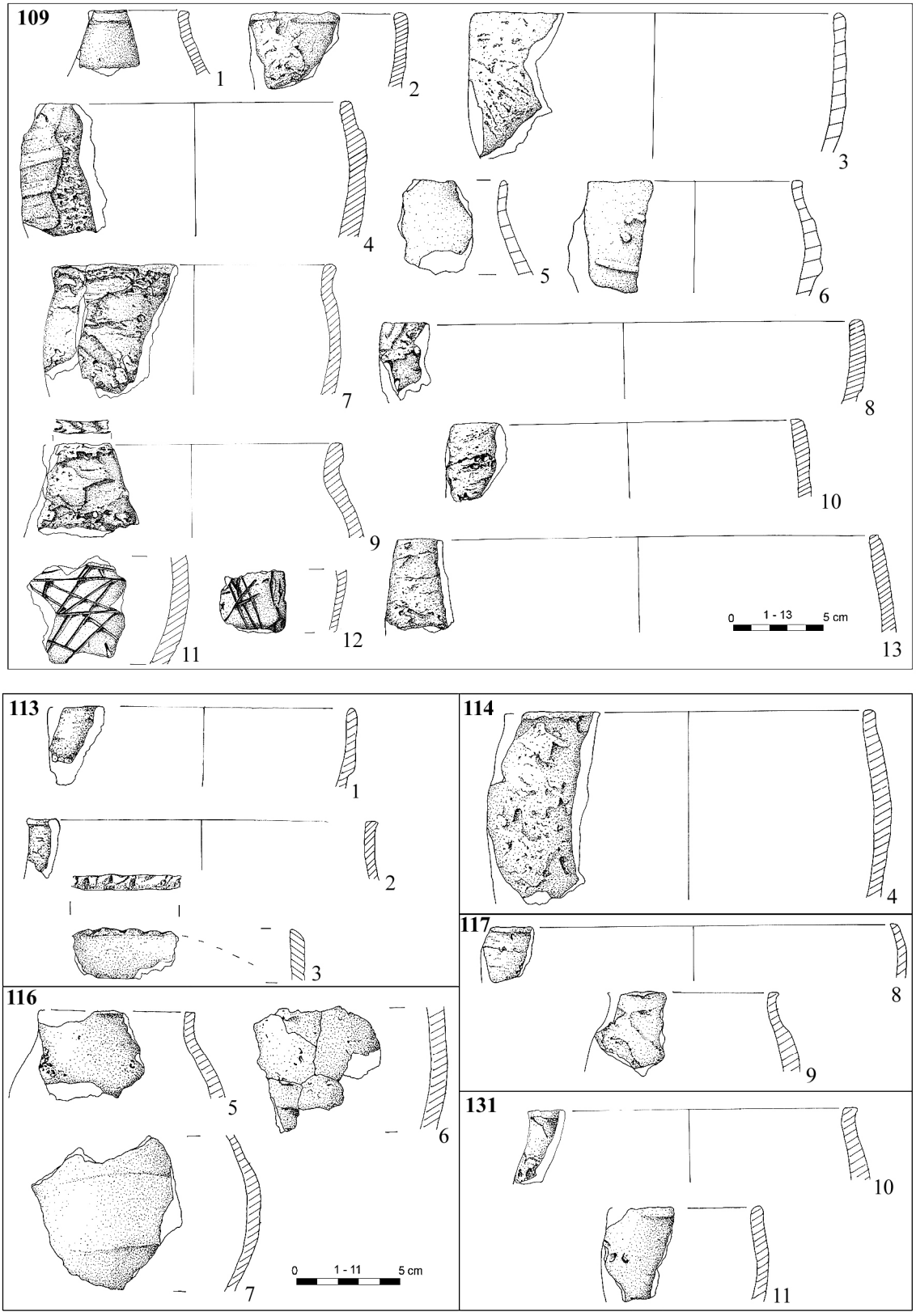

Ryc. 5. Jeziorko, pow. Giżycko, stan. 1. Fragmenty naczyń glinianych z wypełnisk obiektów.

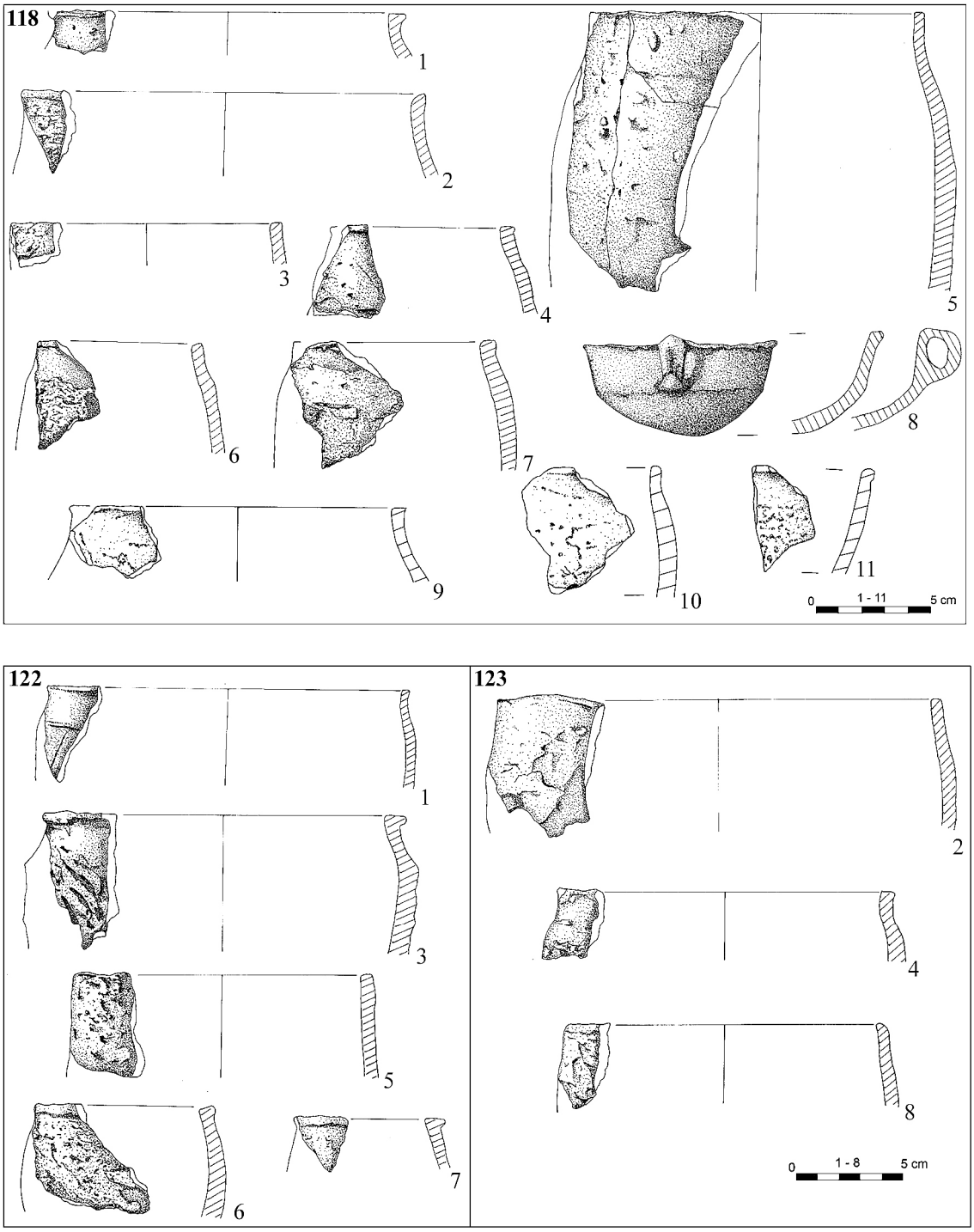

Ryc. 6. Jeziorko, pow. Giżycko, stan. 1. Fragmenty naczyń glinianych z wypełnisk obiektów.

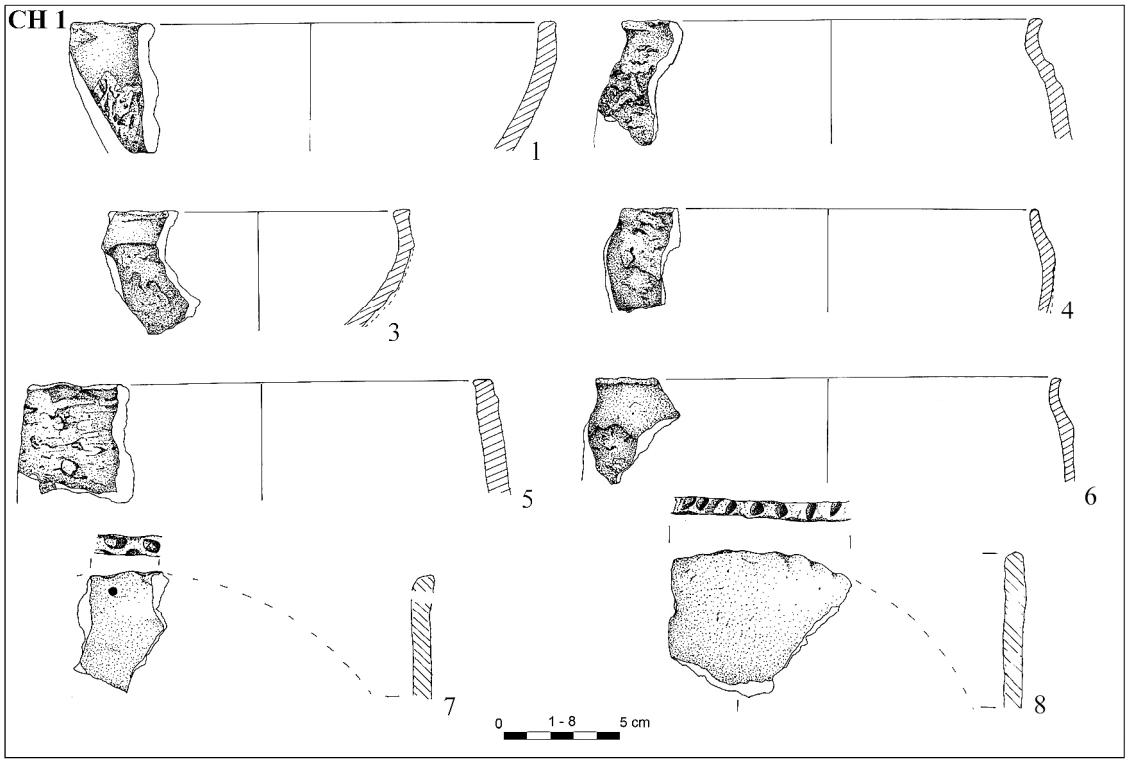

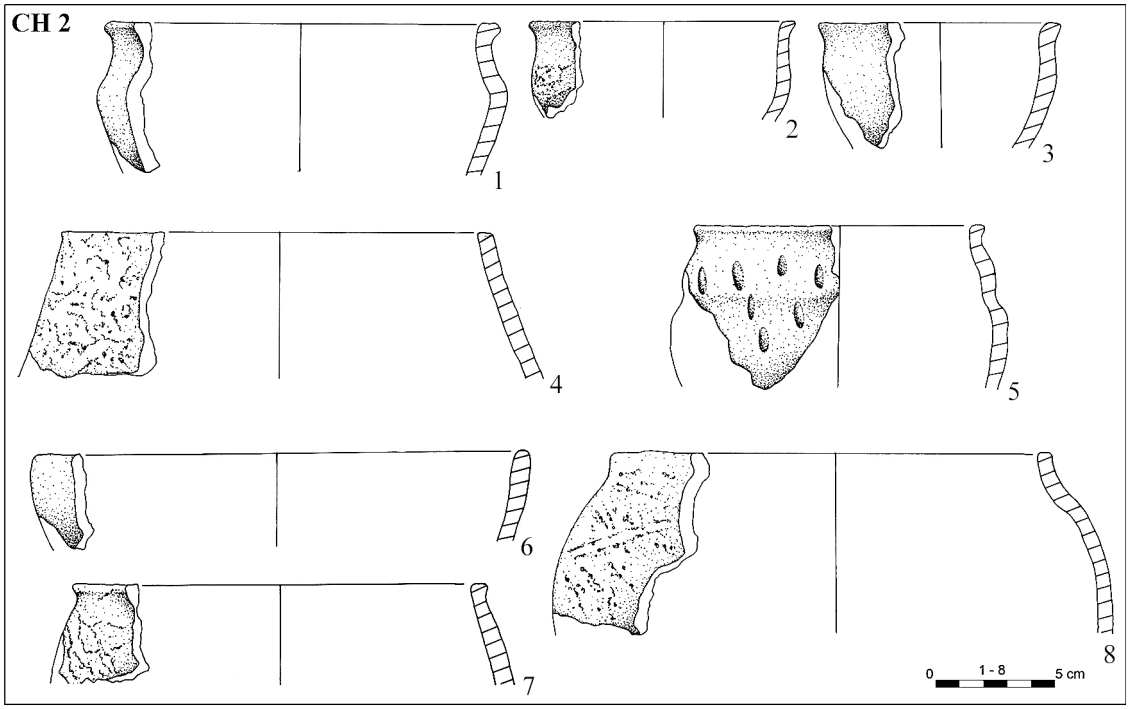

Ryc. 7. Jeziorko, pow. Giżycko, stan. 1. Fragmenty naczyń glinianych z wypełnisk obiektów.

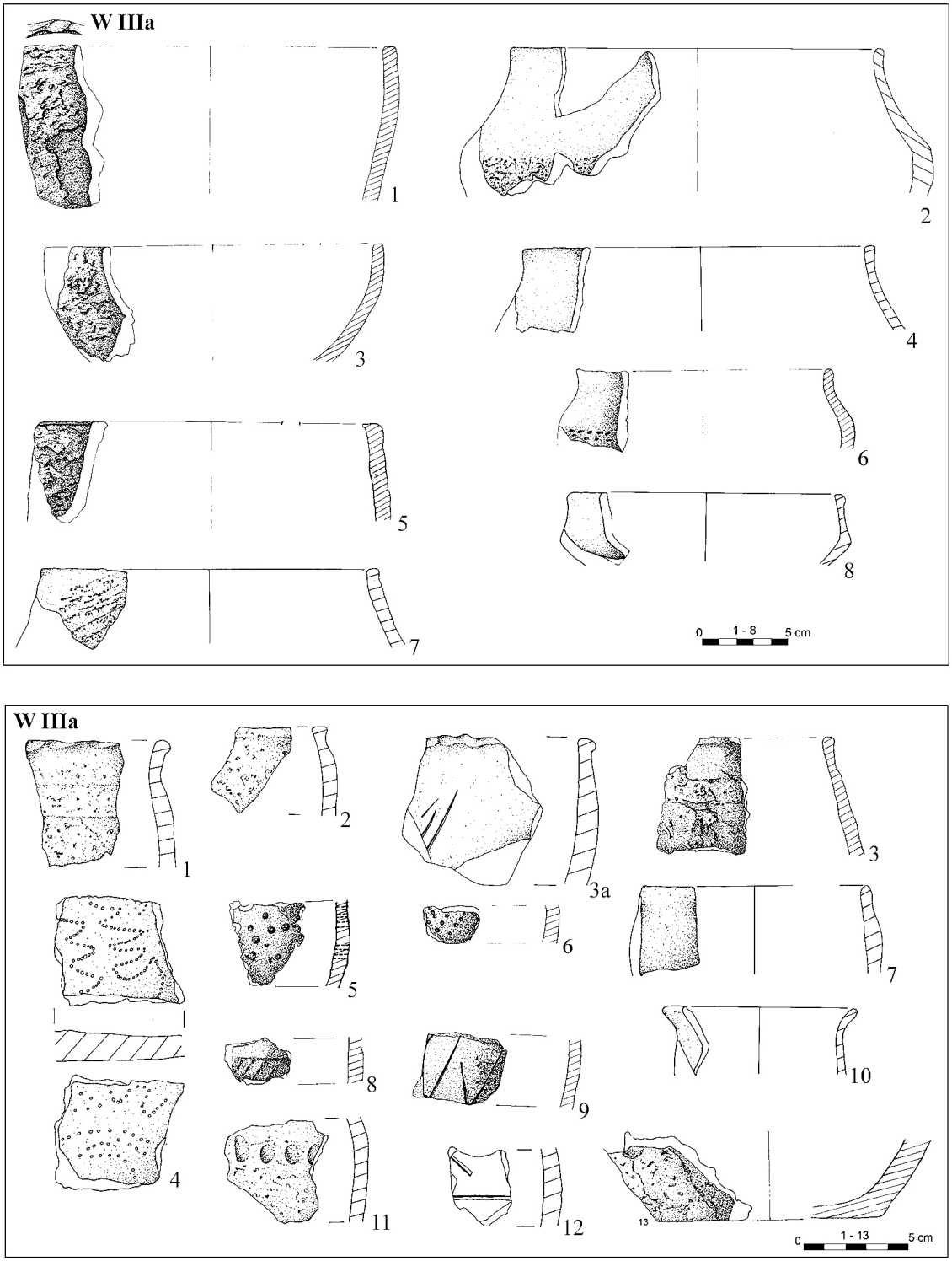

Ryc. 8. Jeziorko, pow. Giżycko, stan. 1. Fragmenty naczyń glinianych z warstwy kulturowej.

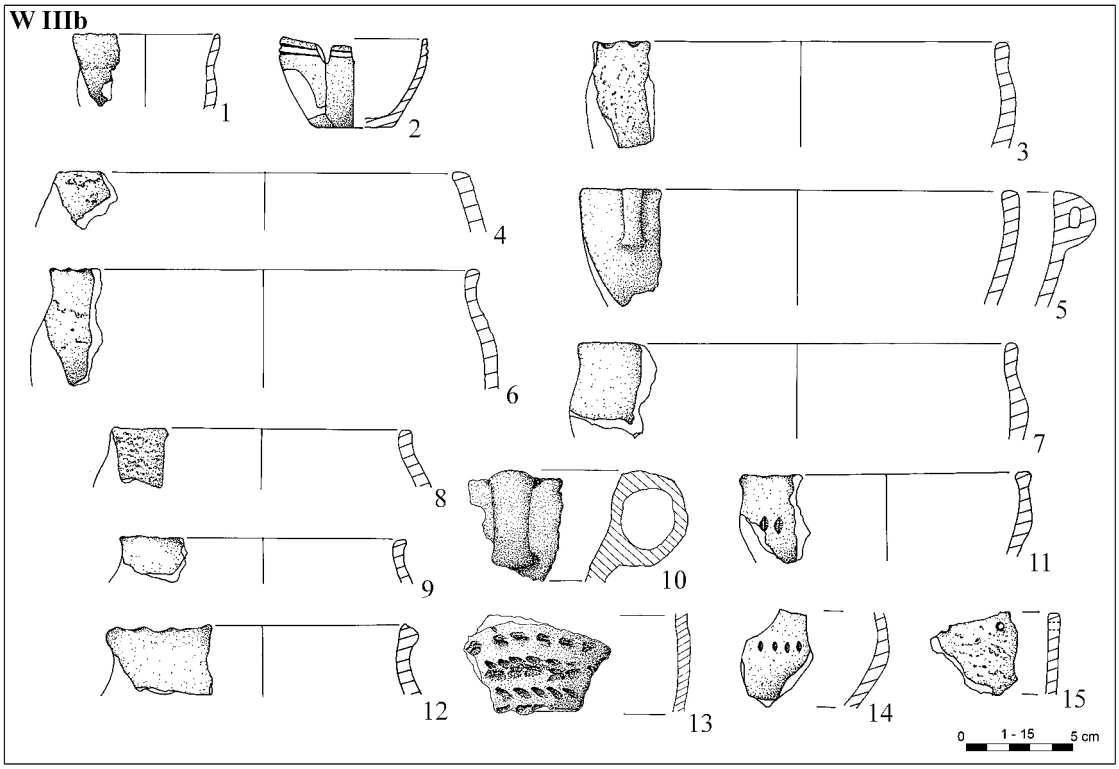

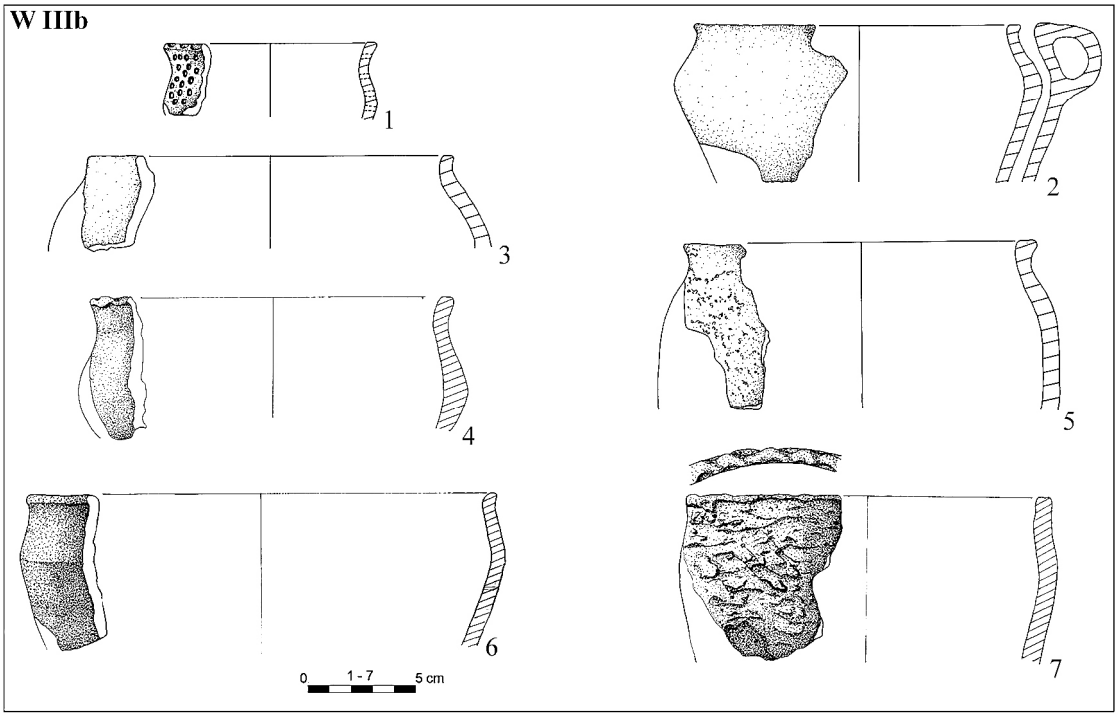

Ryc. 9. Jeziorko, pow. Giżycko, stan. 1. Fragmenty naczyń glinianych z warstwy spływowej.

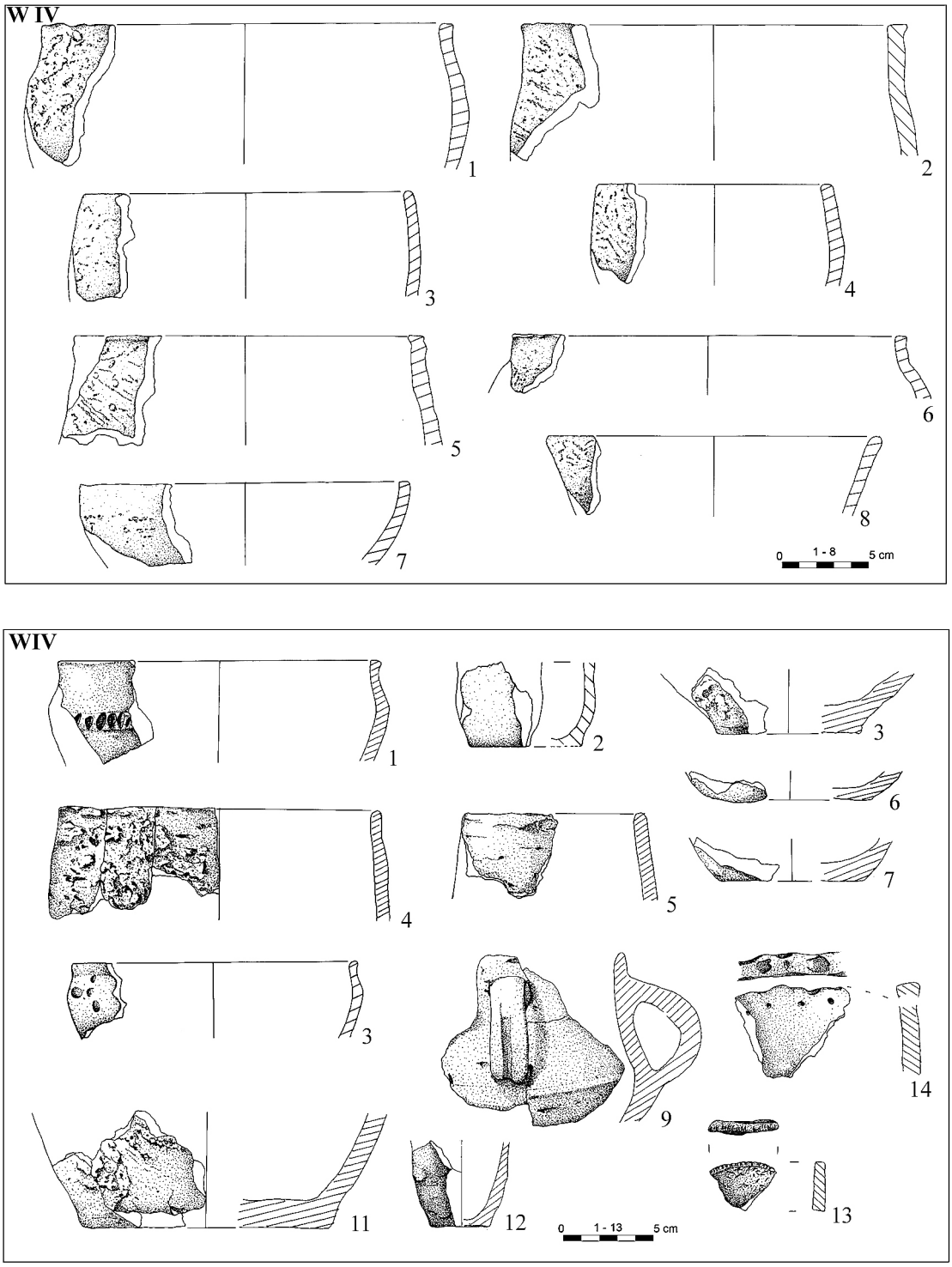

Ryc. 10. Jeziorko, pow. Giżycko, stan. 1. Fragmenty naczyń glinianych z warstwy kulturowej.

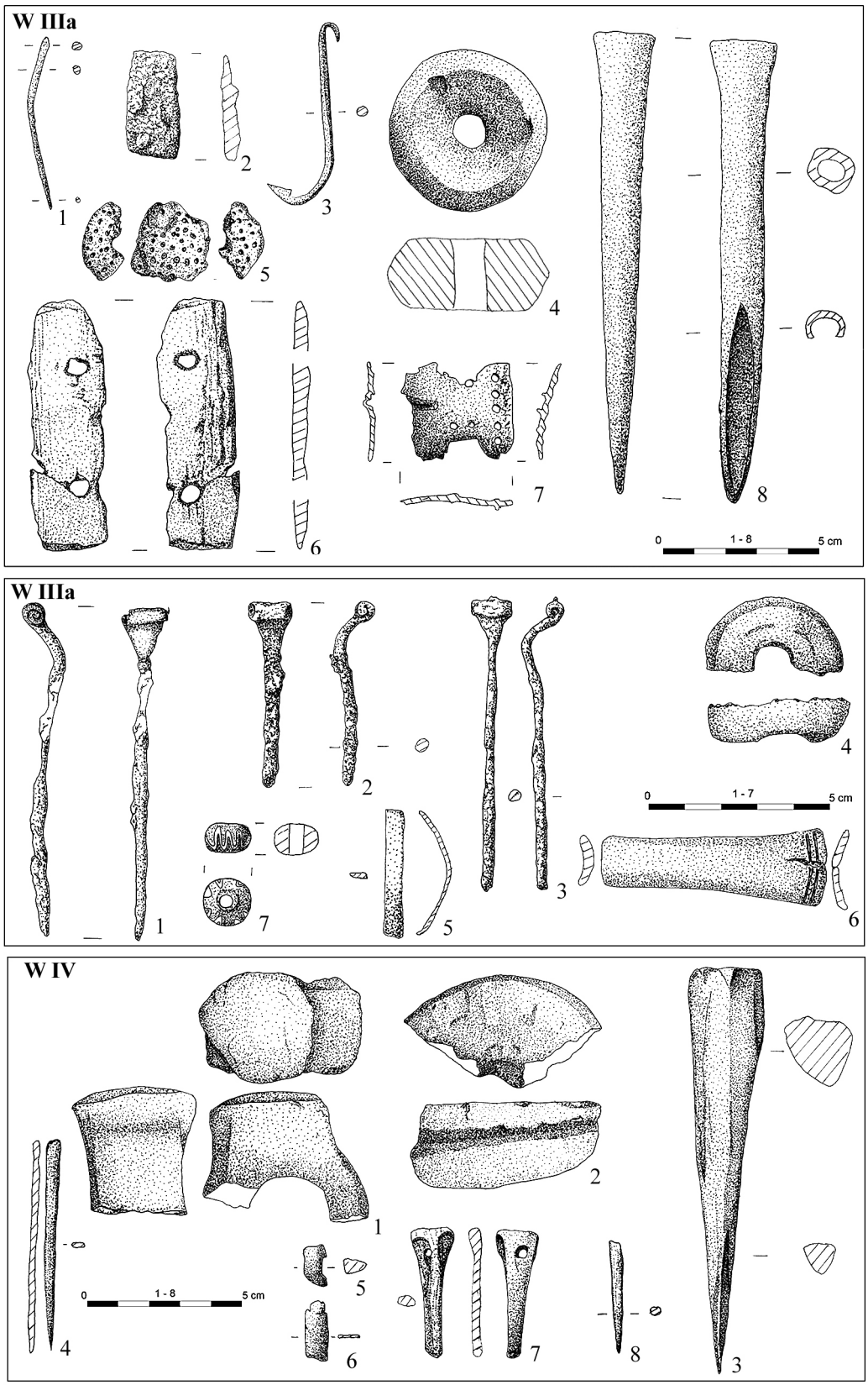

Ryc. 11. Jeziorko, pow. Giżycko, stan. 1. Zabytki wydzielone z warstw kulturowych.

Pogranicze trzech światów
Kontakty kultur przeworskiej, wielbarskiej i bogaczewskiej
w świetle materiałów z badań i poszukiwań archeologicznych
Warszawa 2006

Anna MISTEWICZ

Cmentarzysko kultury przeworskiej w Dąbku, pow. mławski

Miejscowość Dąbek położona jest około 11 km na południe od Mławy, na obszarze zaliczanym geograficznie do Niziny Północno-Mazowieckiej. Na terenie tym znajduje się strefa tzw. Wzniesień Mławskich, wyrazistych form kemowych i morenowych, przekraczających w kilku miejscach 200 m n.p.m. Typem rzeźby przypomina to młody krajobraz pojezierny, z tym, że brak jest tutaj jezior. Stanowiska archeologiczne na tym obszarze położone są z reguły właśnie na tych wyróżniających się wyniesieniach. Dąbek usytuowany jest nad doliną niewielkiej rzeczki Dunajczyk, będącej dopływem Łydyni. Są to tereny zatorfione, często podmokłe, drenowane obecnie przez liczne rowy odprowadzające wody do głównego cieku.

Dąbek został wzmiankowany w kontekście znalezisk archeologicznych już w 1926 roku. W sprawozdaniu Romana Jakimowicza, ówczesnego państwowego konserwatora zabytków przedhistorycznych okręgu warszawskiego, pojawia się informacja o szkieletowym cmentarzysku z XI w., z którego zabytki znajdowały się w *Muzeum Towarzystwa Naukowego* w Płocku i muzeum w Mławie[1]. Bardziej szczegółowo kwestię badań i znalezisk na tym cmentarzysku omawia Adam Borkowski w krótkim artykule opublikowanym w czasopiśmie „Z Otchłani Wieków”[2]. Dowiadujemy się z niego między innymi, że znalezisk dokonano przed I Wojną Światową, a w czasie wojny zabytki *„przepadły”*. Szkieletowe cmentarzysko wczesnośredniowieczne w Dąbku zaznaczył też w swojej publikacji z 1934 roku, na mapie wykopalisk w powiecie mławskim, dr Józef Ostaszewski[3]. Na mapie obok nazwy interesującej nas miejscowości znalazły się ponadto symbole oznaczające groby skrzynkowe oraz grodzisko. Z pewnością w obrębie miejscowości Dąbek dokonywano przypadkowych znalezisk przedmiotów, o których nie zawsze informowano odpowiednie służby. W 1962 roku w opracowaniu Józefa Kostrzewskiego, dotyczącym skarbów i luźnych znalezisk przedmiotów metalowych, pojawia się, na przykład, wzmianka o brązowym naszyjniku tzw. kultury łużyckiej pochodzącym z Dąbka i przechowywanym od 1918 roku w *Muzeum Towarzystwa Naukowego* w Płocku[4]. W 1982 roku na terenach tych przeprowadzone zostały badania powierzchniowe w ramach Archeologicznego Zdjęcia Polski (AZP). Odkryto wówczas kilkanaście stanowisk, w tym kilka datowanych na młodszy okres przedrzymski i okres wpływów rzymskich. Badania te zostały zweryfikowane w latach 1990-1991; wtedy oprócz poświadczenia wcześniej zarejestrowanych stanowisk, odkryto również kolejne. W 1992 roku *Muzeum Ziemi Zawkrzeńskiej* w Mławie (MZZ) przystąpiło do prac wykopaliskowych na stanowisku 5, które kontynuowano przez pięć sezonów, z przerwą w 1995 roku[5], w którym przebadano fragment wielokulturowego stanowiska 6 (Ryc. 1).

Stanowisko 29 zostało odkryte przypadkowo w 1994 roku. Rolnik Zenon Urbański wraz z synem Sławomirem znaleźli podczas kopania żwiru na własnych gruntach naczynie gliniane wypełnione przepalonymi kośćmi, we wnętrzu którego znajdowały się fragmenty innych naczyń (zespół ten określono później jako obiekt 1 − Ryc. 5:1). Odkrywcy przekazali znaleziska do rąk archeologa, Andrzeja Grzymkowskiego, badającego w tym czasie stanowisko 5. Badania

[1] R. JAKIMOWICZ, *Sprawozdania z działalności państwowego konserwatora zabytków przedhistorycznych okręgu warszawskiego za lata 1924 −1926*, WA X, 1926, 271-280.

[2] A. BORKOWSKI, *Z ziemi Zawkrzyńskiej*, ZOW 1/1-2, 1926, 11-12.

[3] J. OSTASZEWSKI, *Z dziejów mławskiego Mazowsza. Szkic historyczny*, Mława, 1934.

[4] J. KOSTRZEWSKI, *Skarby i znaleziska metalowe od eneolitu do wczesnego okresu żelaza z górnego i środkowego dorzecza Wisły i górnego dorzecza Warty*, PA XV (R. 37), 1962, 31, ryc. 14.

[5] Zob. A. GRZYMKOWSKI, *Ziemia Zawkrzeńska w pierwszych wiekach naszej ery*, SMDZZ II, 1996, 180-185.

ratownicze, uzasadniane zagrożeniem związanym z wydobywaniem piachu i żwiru, podjęto w listopadzie 1996 roku i kontynuowano w sierpniu 1997 roku. W tym czasie przebadano łącznie ponad 5 arów, odsłaniając 30 obiektów (Ryc. 3). Badaniami kierował mgr Andrzej Grzymkowski z MZZ w Mławie, przy współpracy Marka Piotrowskiego z ówczesnego *Muzeum Okręgowego* (obecnie *Muzeum Szlachty Mazowieckiej*) w Ciechanowie[6]. Stanowisko to okazało się być cmentarzyskiem kultury przeworskiej.

Nekropola położona jest na wyróżniającym się w terenie wyniesieniu o wysokości ok. 146 m n.p.m. Jego część jest obecnie nieużytkiem, na pozostałej partii znajduje się pole orne. W niewielkim stopniu obszar stanowiska jest też porośnięty drzewami (Ryc. 2). Do najciekawszych obiektów archeologicznych należy grób 12 (Ryc. 4). Przepalone kości wraz ze szczątkami stosu wsypane były do dwóch ustawionych pionowo naczyń. W mniejszej popielnicy, wśród kości, znajdowała się zdobiona żeberkami miseczka oraz żelazna sprzączka od paska. W dużej popielnicy – fragmenty nadtopionej, brązowej zapinki oczkowatej oraz fragmenty silnie przepalonego naczynia. W pierwszej popielnicy złożono szczątki dziecka, w wieku 7-12 lat; w drugiej mężczyzny, w wieku 35-45 lat. Wyjątkowo interesującym elementem wyposażenia jest wspomniana gliniana miseczka, zdobiona jedenastoma nalepianymi listwami. Z ziem polskich znane są dotychczas przynajmniej 32 analogicznie zdobione egzemplarze, odkryte na 26 stanowiskach archeologicznych (Ryc. 7)[7]. Są one datowane na II w. n.e. Poszczególne znaleziska różnią się zarówno pod względem liczby zdobiących je listew plastycznych (od 3 do 22 sztuk), jak i kształtu miseczki czy też zastosowania dodatkowych motywów zdobniczych. Obok plastycznych żeberek pojawiają się ornamenty ryte, w postaci koncentrycznie układających się żłobków lub też trójkątów wypełnionych nakłuciami. Miseczki te często występują w grobach bogato, a nawet bardzo bogato wyposażonych. Interpretowane są one jako naśladownictwa importowanych z terenów Cesarstwa Rzymskiego okazów szklanych, takich jak na przykład, znaleziona w miejscowości Dębe, pow. kaliski, miseczka z tzw. szkła *millefiori* (Ryc. 8:1)[8]. Niemal wszystkie omawiane naczynia pochodzą ze stanowisk kultury przeworskiej położonych na zachód od Wisły – jedyne wyjątki to miseczka z Dąbka oraz miseczka z grobu książęcego w Zgliczynie Pobodzym, pow. żuromiński[9] (Ryc. 8:2).

---

[6] Za udostępnienie materiałów z tych badań do opracowania naukowego chciałabym serdeczne podziękować Panu Mgr. Andrzejowi Grzymkowskiemu oraz Panu Mgr. Leszkowi Arentowi, Dyrektorowi MZZ.

[7] Przykłady miseczek zdobionych na brzuścu plastycznymi żeberkami: 1) Nosocice, pow. głogowski, grób 51 – M. JAHN, *Neue Funde aus der Kaiserzeit*, „Altschlesien" 1, 1922, 13-25; 2) Nacław, pow. kościański, grób 3 – L.J. ŁUKA, *Cmentarzysko z okresu rzymskiego w Nacławiu w pow. kościańskim. Tymczasowe wyniki badań przeprowadzonych w 1952 r.*, PA X (R. 29-31), 1954-1956 (1958), 385-402); 3) Łęgonice Małe, pow. przysuski, st. 2, grób 16 – T. LIANA, *Kurhan i cmentarzysko płaskie kultury przeworskiej na stan. II w Łęgonicach Małych, pow. Opoczno*, WA XLI/1, 1976, 64-127; 4) Nosocice, pow. głogowski, grób zniszczony – JAHN, *Neue Funde*..., 5) Zadowice, pow. kaliski, grób 760 – E. KASZEWSKA, *Wstępne wyniki badań cmentarzyska z okresu przedrzymskiego i rzymskiego w Zadowicach pod Kaliszem*, PMMAiE 32, 1985 (1988), 45-69, 6) Nowe Miasto, pow. grójecki, grób 10 – T. LIANA, *Cmentarzysko kultury przeworskiej w Nowym Mieście, pow. Rawa Mazowiecka*, WA XL/3, 1975, 375-410; 7. Obrowiec, pow. krapkowicki, znal. luźne – K. GODŁOWSKI, *Materiały do poznania kultury przeworskiej z obszaru Górnego Śląska (część I)*, MSiW II, 1973, 255-382; 8) Gledzianówek, pow. łęczycki, grób 2/1934 – E. KASZEWSKA, *Cmentarzysko kultury przeworskiej w Gledzianówku (st. 1), woj. płockie*, PMMAE 24, 1977, 63-232; 9) Wymysłowo, pow. gostyński, grób 165 – S. JASNOSZ, *Cmentarzysko z okresu późno-lateńskiego i rzymskiego w Wymysłowie, pow. Gostyń*, „Fontes Praehistorici" II, 1951 (1952), 1-284: 10) Chorula, pow. krapkowicki, grób 110 – J. SZYDŁOWSKI, *Cmentarzysko z okresu wpływów rzymskich w Choruli, pow. Krapkowice*, Wrocław-Warszawa-Kraków, 1964: 11) Siemiechów, pow. łaski, grób 36 – M. JAŻDŻEWSKA, *Najciekawsze obiekty na stanowisku kultury przeworskiej w Siemiechowie nad górną Wartą*, PMMAE 32, 1985 (1988), 109-142; 12) Rybojady, pow. międzyrzecki, znal. luźne – J. KOSTRZEWSKI, *Wielkopolska w czasach przedhistorycznych*, wyd. 2, Poznań, 1923; 13) Domaradzyn, pow. zgierski, znal. luźne – T. PIĘTKA-DĄBROWSKA, *Cmentarzysko z okresu rzymskiego w miejscowości Domaradzyn pow. Łowicz*, WA XXVI/3-4, 1959-1960 (1960), 225-230; 14) Młodzikowo, pow. średzki, grób 9 – A. DYMACZEWSKI, *Cmentarzysko z okresu rzymskiego w Młodzikowie, pow. Środa*, FAP VIII-IX, 1957-1958 (1958), 179-442; por. A. MISTEWICZ, *Gliniana miseczka naśladująca naczynie szklane z cmentarzyska kultury przeworskiej w Dąbku, pow. mławski*, [w:] A. Bursche, R. Ciołek, R. Chowaniec [red.], *Nowe znaleziska importów rzymskich z ziem Polski III*, Corpus der römischen Funde im europäischen Barbaricum – Polen, Suplement – tom III, Warszawa 2006, 157-175.

[8] S. NOSEK, *Periode romaine*, Inventaria Archaeologica – Pologne VI:PL.35-36, Łódź-Warszawa 1961, PL.36(2).

[9] Zob. A. GRZYMKOWSKI, *„Książę" z Mazowsza*, ZOW XLV/3, 1979, 197-200.

W grobie 13 pochowana została kobieta w wieku 20-25 lat (Ryc. 5:2). Skupisko zbitych przepalonych kości znajdowało się w czystym piasku, bez pozostałości stosu ciałopalnego. Możliwe jest, iż pierwotnie kości umieszczono w jakimś organicznym pojemniku (ze skóry lub tkaniny), po którym nie zachował się żaden ślad. Pojemnik taki spełniać mógł funkcję popielnicy. Wśród kości znajdowały się fragmenty nadtopionej, brązowej bransolety, brązowa zapinka, trąbkowata i fragmenty drugiej, zapewne takiej samej fibuli. Zapinka inkrustowana jest srebrnymi nacinanymi drucikami oraz pasmem splecionych drucików tworzących warkoczyk. Prawdopodobnie podobne zdobienie znajdowało się pierwotnie również w bruzdach guzka, wieńczącego nóżkę zapinki. Fibula ta mogła być platerowana (srebrzona), o czym świadczą ślady białego metalu widoczne na powierzchni nóżki.

Grób 20 to najobficiej wyposażony w ceramikę obiekt na stanowisku w Dąbku (Ryc. 6:1). Zanotowano w nim aż 8 naczyń. Część z nich użyta została jako popielnice. W wypełnisku jamy, a także w naczyniach znajdowała się czarna, przepalona ziemia ze szczątkami stosu. W obiekcie tym znaleziono ponadto brązową zapinkę. Kości określone zostały jako należące do kobiety w wieku 15-20 lat i bardzo małego dziecka (do 2 lat). Możliwe, że kobieta zmarła przy porodzie i została pochowana ze swoim nowonarodzonym dzieckiem. Wśród szczątków kostnych rozpoznano fragmenty kości ptasich i kości bydła. Szczątki te mogły być częścią wyposażenia zmarłego w żywność, śladem po ofierze złożonej ze zwierzęcia lub też pozostałościami po uczcie pogrzebowej. Kości ptasie interpretowane są jako wyraz pewnych wierzeń lub czynności magicznych, których odtworzenie nie jest niestety do końca możliwe[10].

Fragmenty kości zwierzęcych znalazły się również w popielnicowym grobie 23 (Ryc. 6:2). W bliskiej odległości od tego obiektu zadokumentowano dwa, stosunkowo duże kamienie. Rolą tych kamieni było niewątpliwie oznaczenie miejsca pochówka. Ich umieszczenie nad grobem wynikać też mogło z chęci odseparowania się od zmarłego, zabezpieczenia się przed nim. W skład wyposażenia grobu, oprócz naczyń, wchodziły: dwa gliniane przęśliki, żelazna sprzączka od paska, fragmenty stopionego przedmiotu brązowego oraz żelazne pozostałości drewnianej szkatułki − okucie ścianek oraz sprężyna zamka. Przęśliki, które były elementem wrzeciona, a także części szkatułki, uważane są za typowe wyposażenie grobów kobiecych. Ponadto obecność skrzyneczki sugeruje stosunkowo wysoką pozycję społeczną zmarłej[11]. Analiza antropologiczna potwierdziła, że w grobie tym pochowano kobietę w wieku 35-50 lat wraz z małym dzieckiem (do lat 3).

Cmentarzysko na stanowisku 29 w Dąbku funkcjonowało w drugiej połowie I i w pierwszej połowie II wieku n.e. Pamiętać należy jednak, że została przebadana tylko niewielka część stanowiska. Powyższy obraz może zatem nie odzwierciedlać rzeczywistego czasu użytkowania cmentarzyska. Współcześnie z cmentarzyskiem na stanowisku 29 w Dąbku funkcjonowała nekropola na stanowisku 5. Cmentarzysko to położone jest około 600 m na północny wschód od stanowiska 29 i również nie zostało przebadane do końca. Na stanowisku tym, badanym przez 5 sezonów, odkryto 75 obiektów, datowanych na czasy od I w. p.n.e., do III w. n.e. Cmentarzysko to użytkowane było najpierw przez ludność kultury przeworskiej, w późniejszym okresie zaś przez ludność kultury wielbarskiej. Ślady obecności osadnictwa przeworskiego zanotowano również na stanowisku 6 (Ryc. 1).

Stosunkowo najbliżej stanowisk w Dąbku znajduje się cmentarzysko w Stupsku, pow. mławski. Z innych lepiej rozpoznanych obiektów na terenie Zawkrza wymienić należy chociażby cmentarzyska w Modle, pow. mławski, w Zgliczynie Pobodzym, pow. żuromiński, Dłutowie, pow. działdowski czy w Dzierzgowie, pow. mławski. Wszystkie użytkowane były mniej więcej w tym samym okresie, co nekropola na stanowisku 29 w Dąbku. Mimo kilkunastu, lepiej lub gorzej przebadanych stanowisk, wciąż nie jesteśmy jednak w stanie odpowiedzieć na wiele pytań, dotyczących życia ludzi w okresie wpływów rzymskich na tych terenach.

[10] Por. T. WĘGRZYNOWICZ, *Szczątki zwierzęce jako wyraz wierzeń w czasach ciałopalenia zwłok*, Warszawa, 1982.

[11] Por. K. CZARNECKA, *Struktura społeczna ludności kultury przeworskiej. Próba rekonstrukcji na podstawie źródeł archeologicznych i analizy danych antropologicznych z cmentarzyska*, Warszawa, 1990.

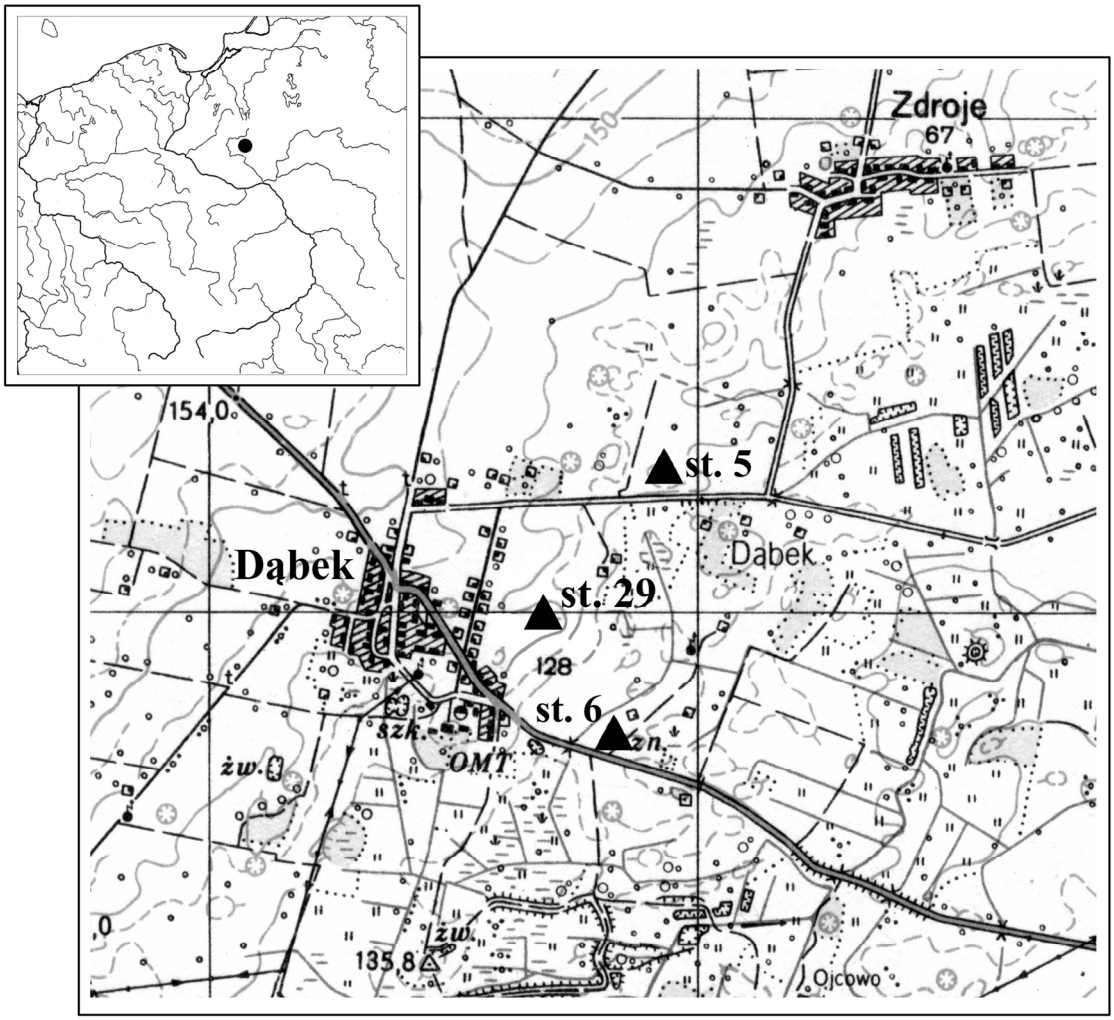

Ryc. 1. Dąbek, pow. mławski. Położenie stanowisk 5, 6 i 29.

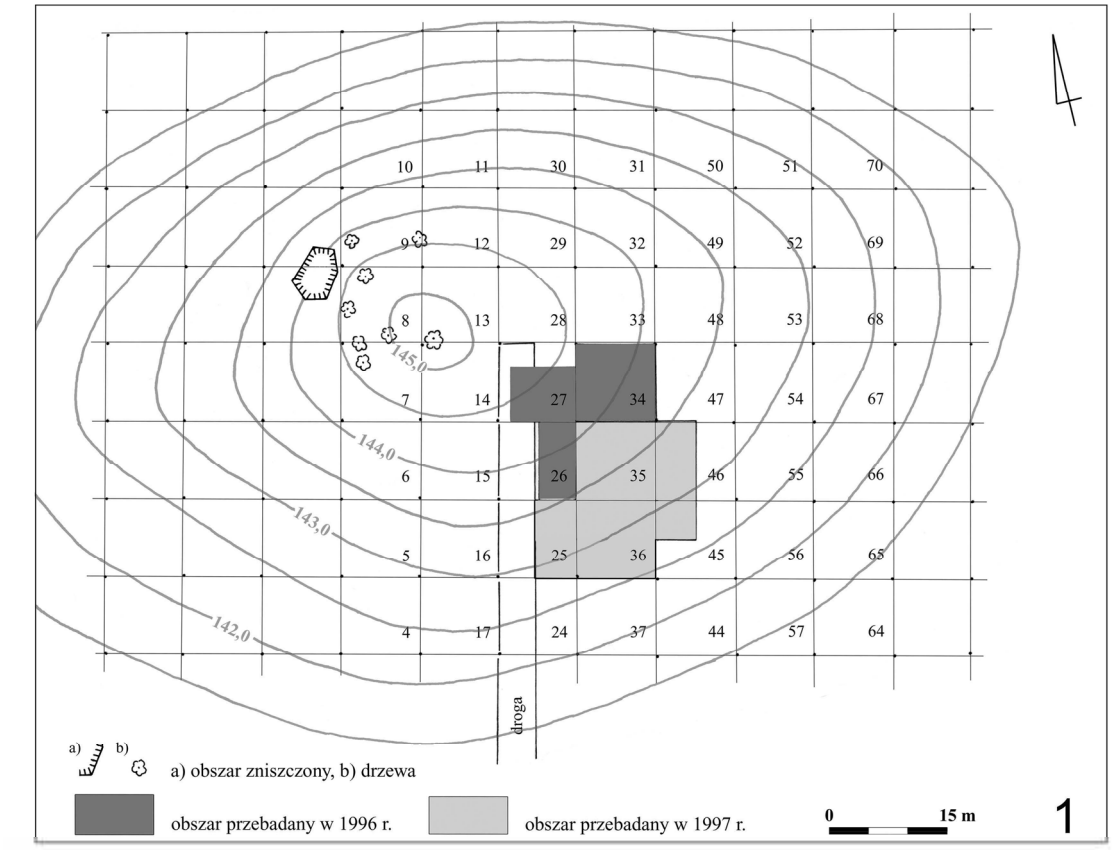

Ryc. 2. Dąbek, pow. mławski, stanowisko 29. **1** – plan stanowiska z naniesiona siatką arową i obszarem przebadanym; **2** – widok stanowiska od zachodu; **3** – widok stanowiska od północy; **4** – widok stanowiska od południa.

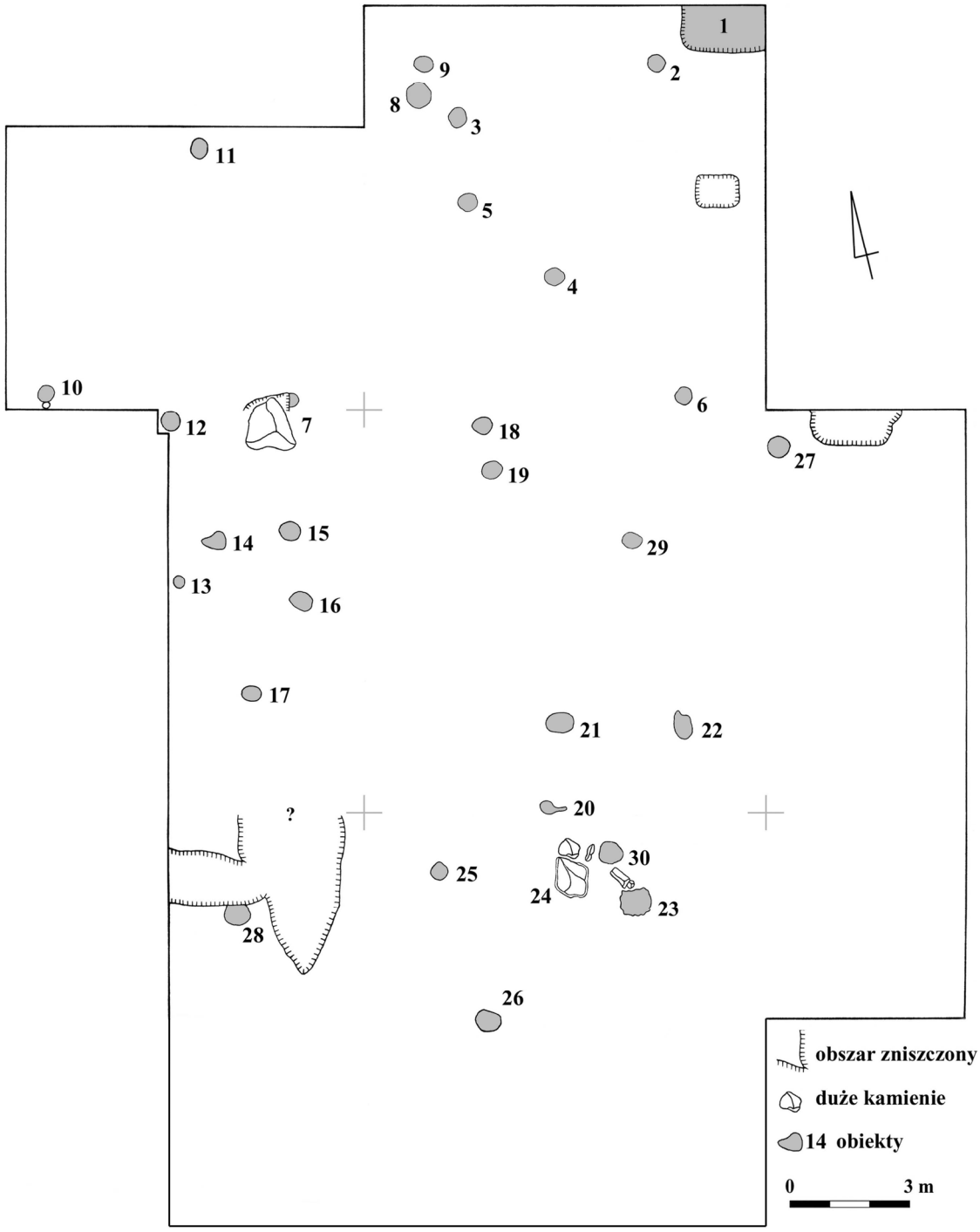

Ryc. 3. Dąbek, pow. mławski, stanowisko 29. Plan przebadanej części cmentarzyska.

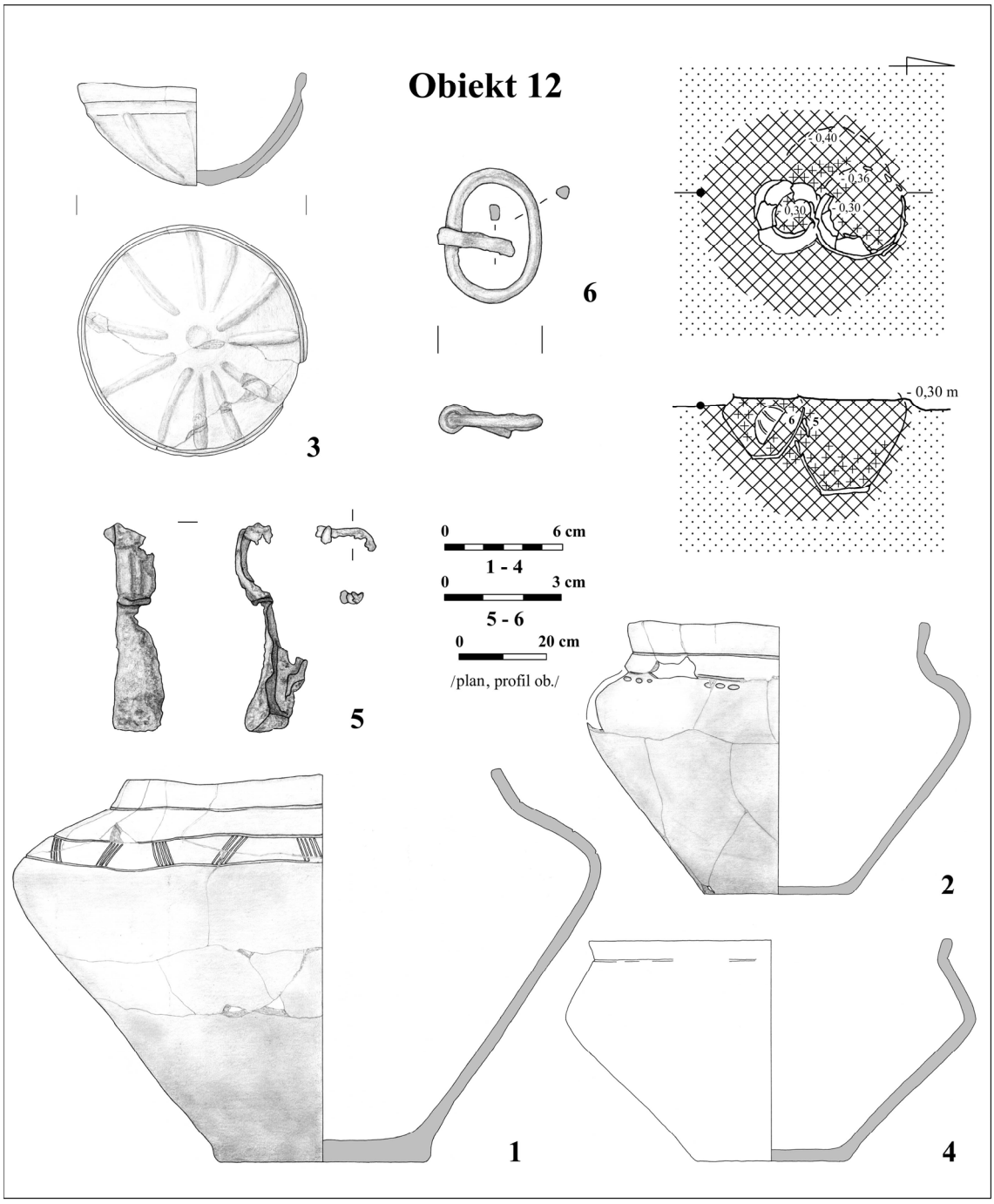

Ryc. 4. Dąbek, pow. mławski, stanowisko 29, grób 12 (1-5 – glina; 5 – brąz; 6 – żelazo).

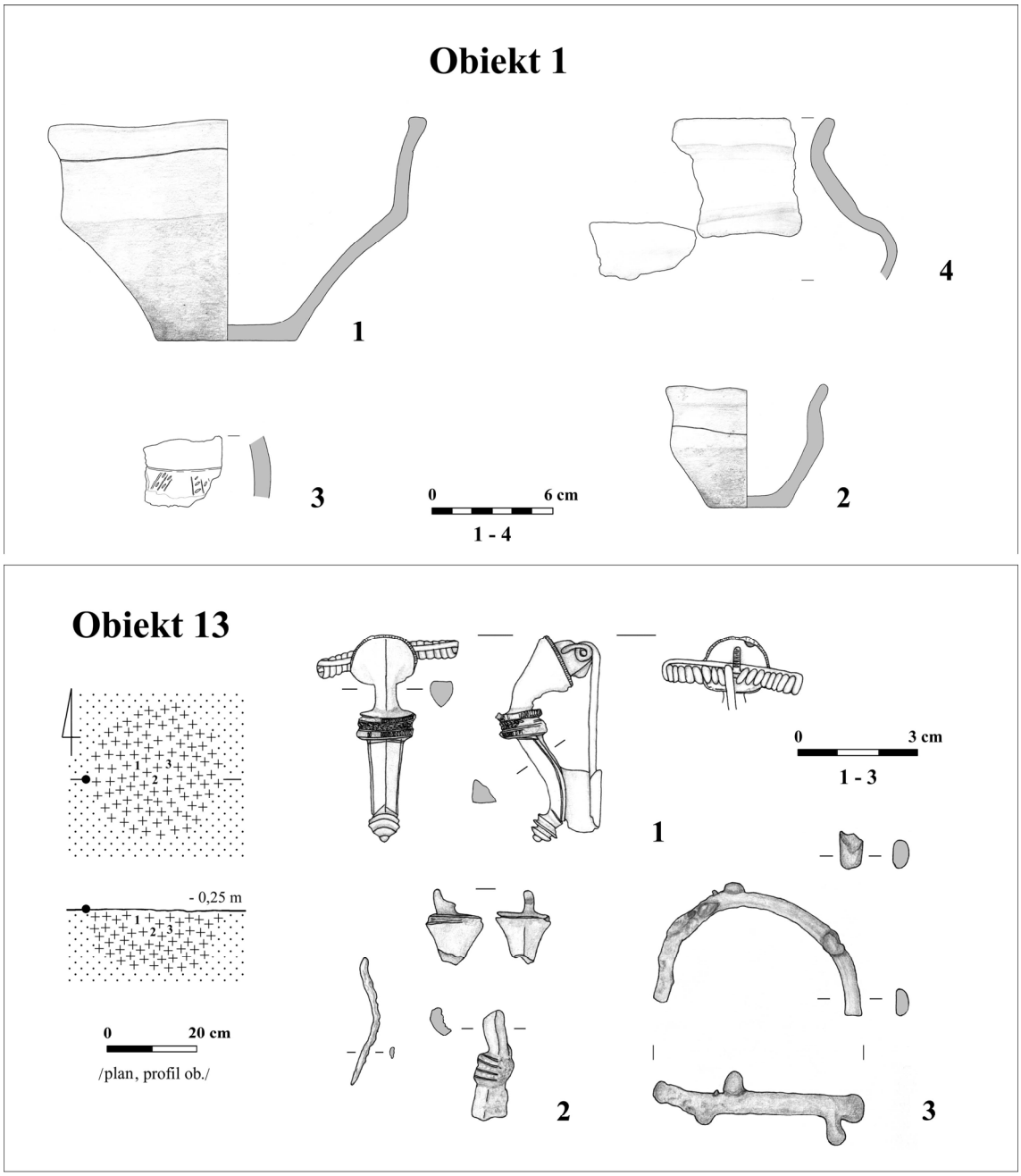

Ryc. 5. Dąbek, pow. mławski, stanowisko 29. 1 – obiekt 1: naczynia gliniane znalezione w 1994 roku; 2 – grób 13 (1 – brąz, srebro; 2-3 – brąz).

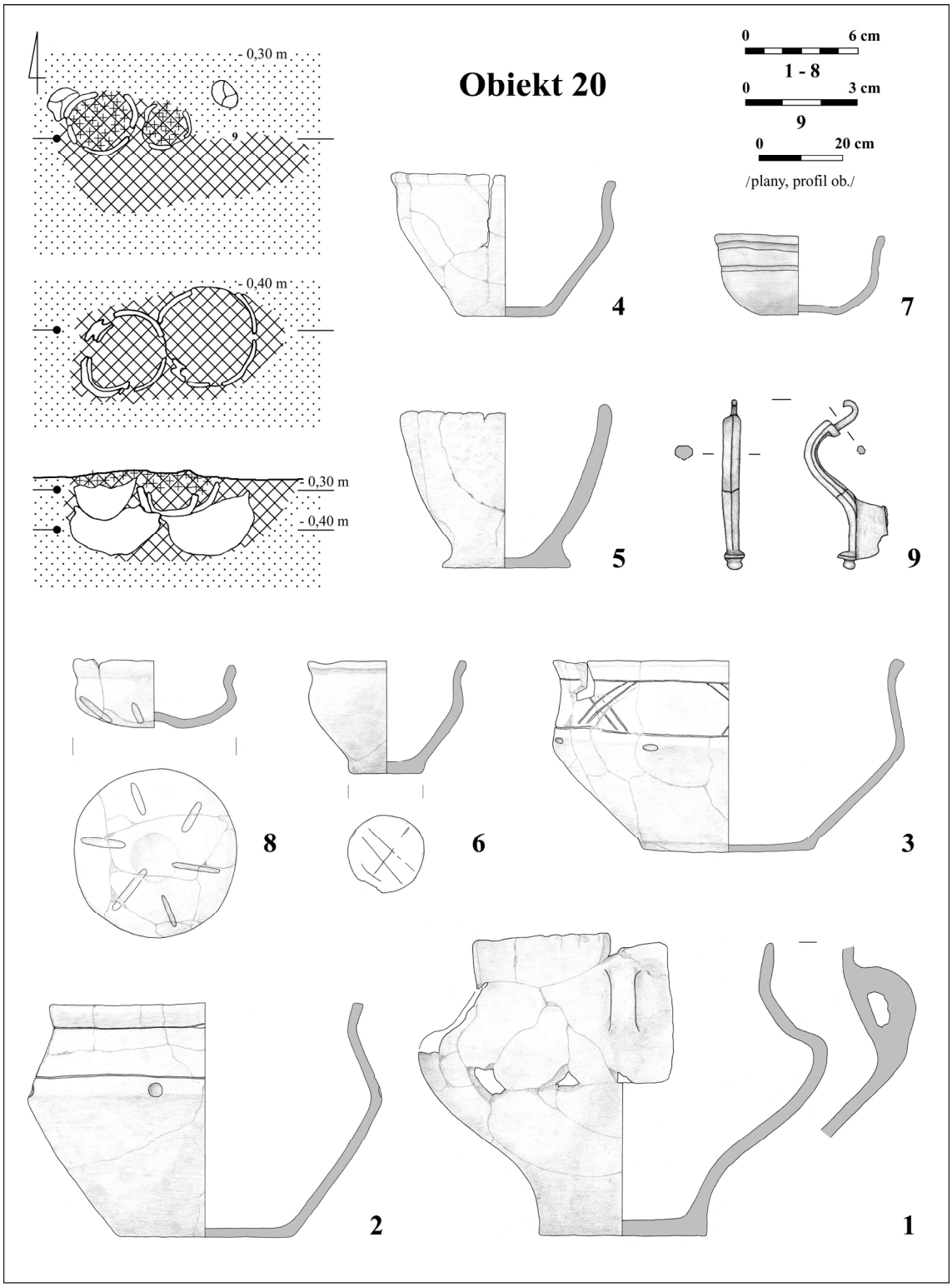

Ryc. 6. Dąbek, pow. mławski, stanowisko 29, grób 20 (1-8 – glina; 9 – braz).

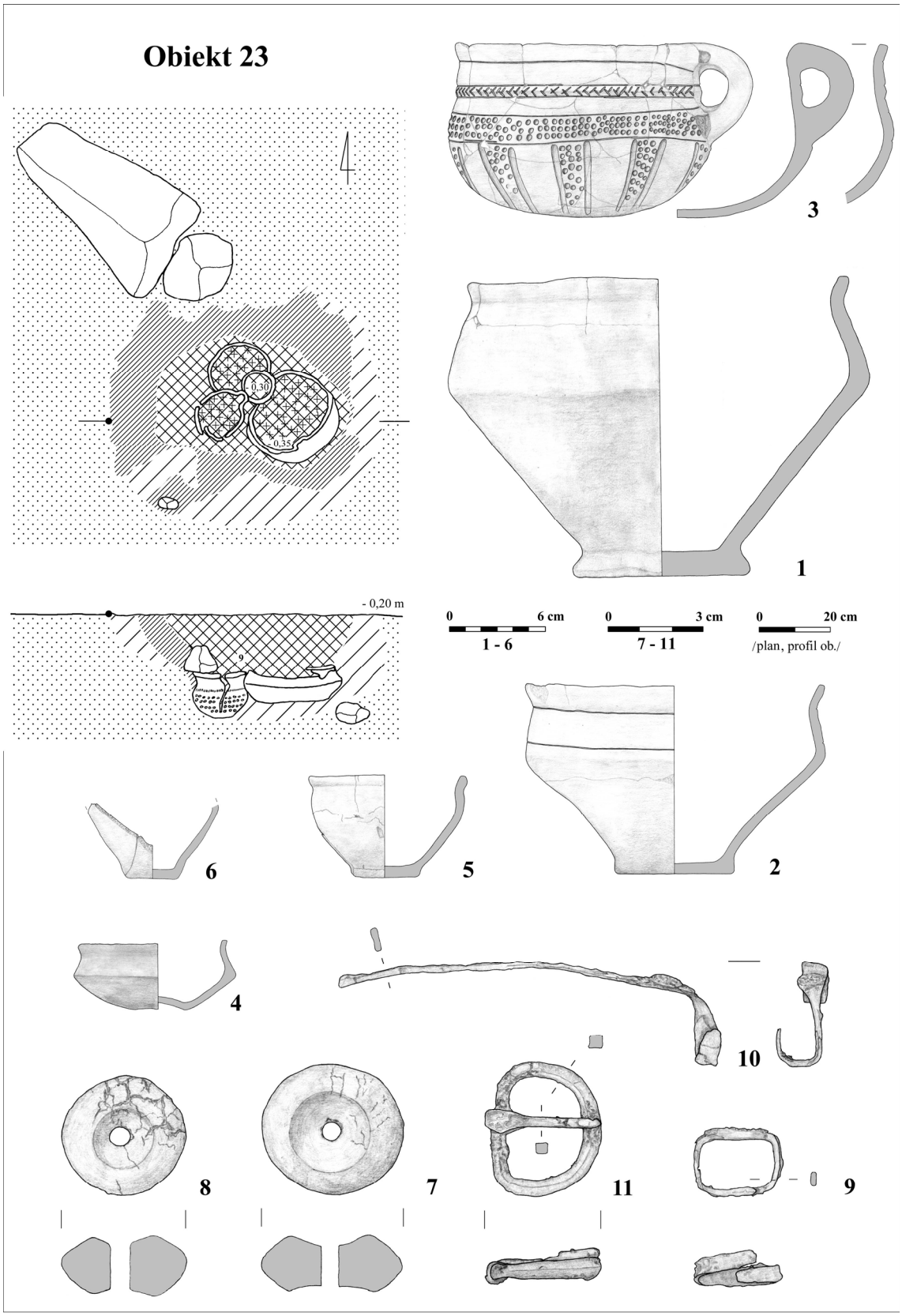

Ryc. 7. Dąbek, pow. mławski, stanowisko 29, grób 23 (1-8 – glina; 9-11 – żelazo).

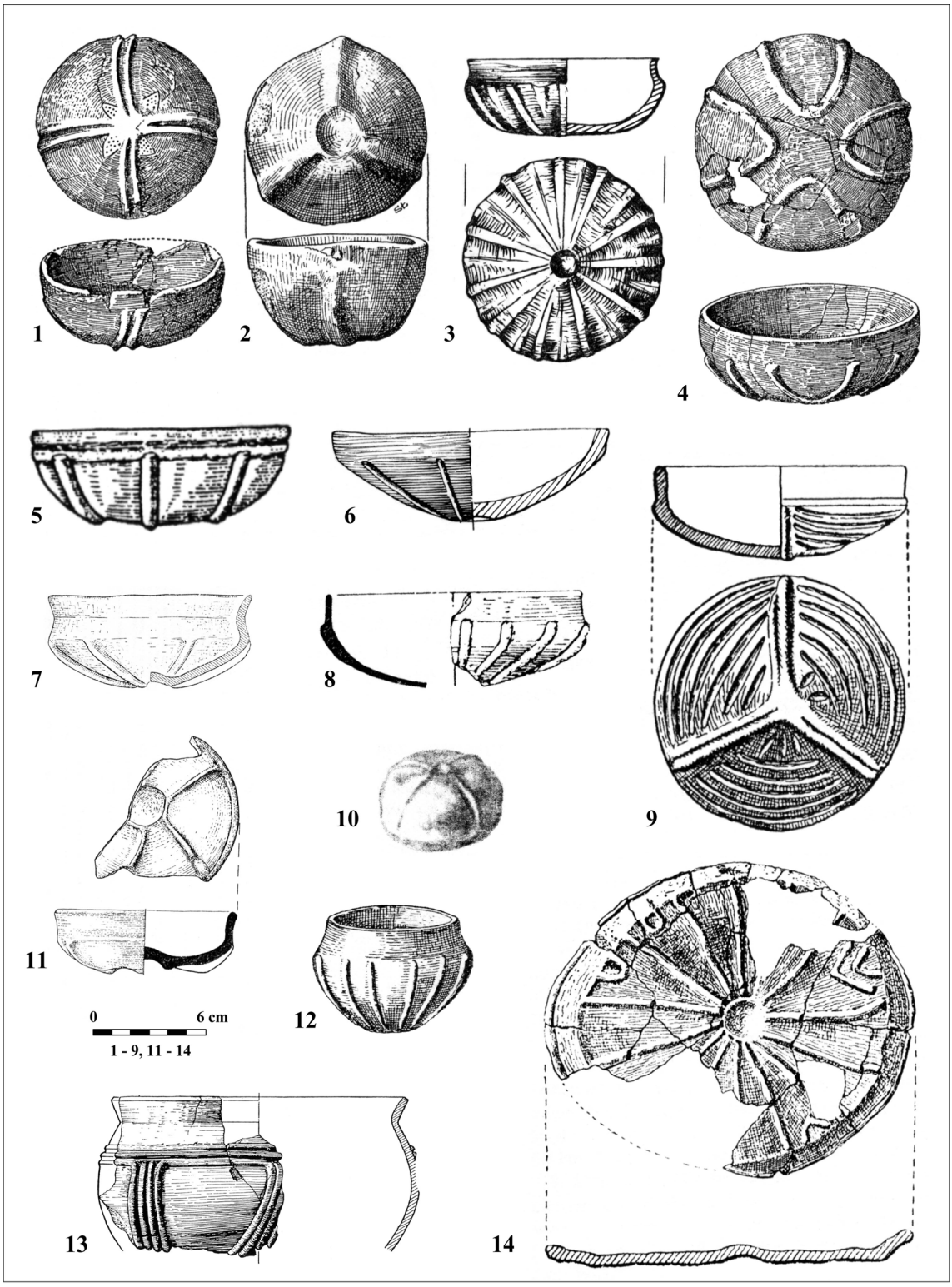

Ryc. 8. Miseczki gliniane, zdobione plastycznymi żeberkami. **1** – Nosocice, grób 51; **2** – Nacław, grób 3; **3** – Łęgonice Małe, grób 16; **4** – Nosocice, grób zniszczony; **5** – Zadowice, grób 760; **6** – Nowe Miasto, grób 10; **7** – Obrowiec, znalezisko luźne; **8** – Gledzianówek, grób 2/1934; **9** – Wymysłowo, grób 165; **10** – Chorula, grób 110; **11** – Siemiechów, grób 36; **12** – Rybojady, znalezisko luźne; **13** – Domaradzyn , znalezisko luźne; **14** – Młodzikowo, grób 9.

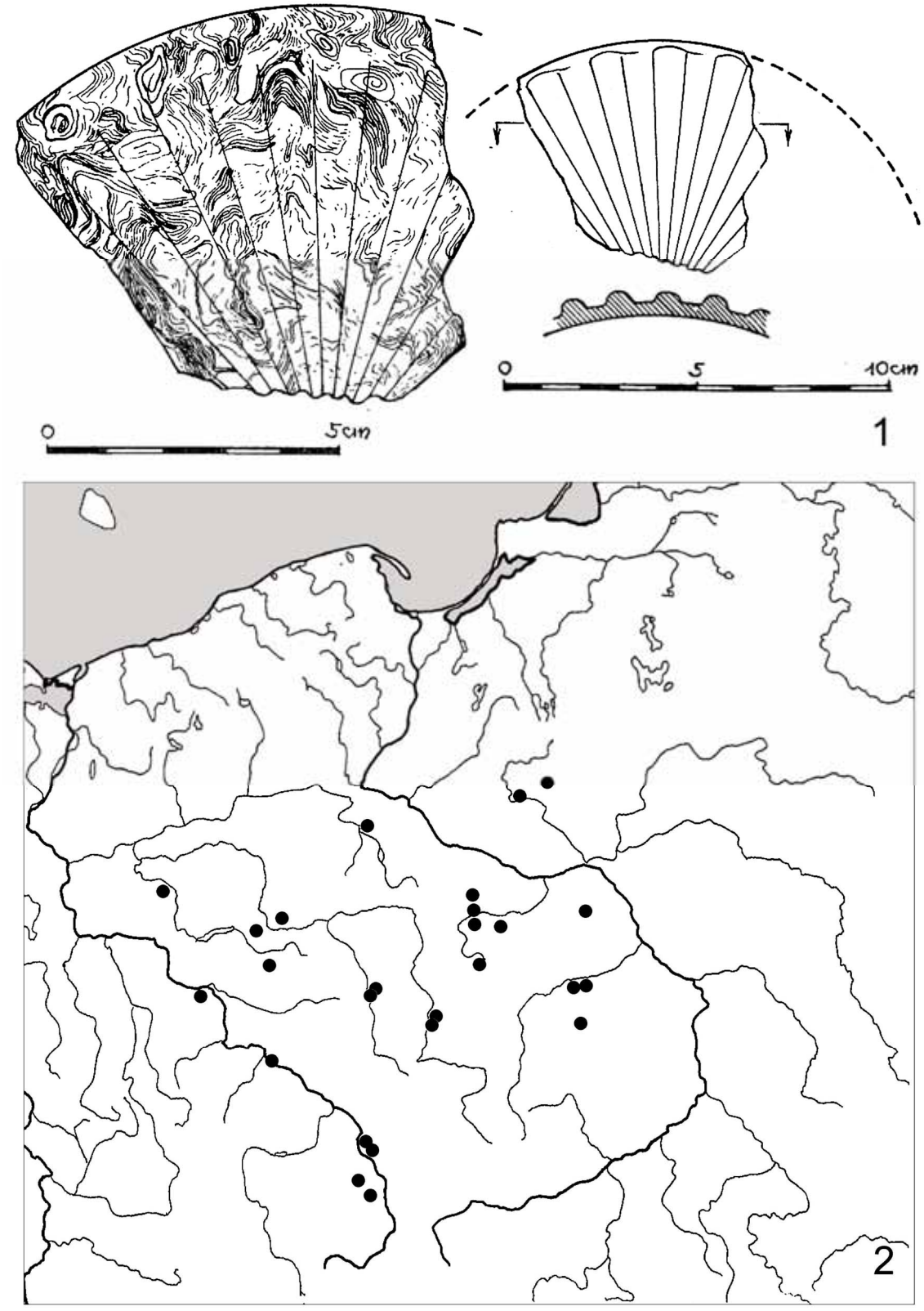

Ryc. 9. 1 – Dębe, pow. kaliski. Czarka szklana *millefiori* z grobu książęcego; **2** – Znaleziska z ziem polskich glinianych miseczek, zdobionych plastycznymi żeberkami

Pogranicze trzech światów
Kontakty kultur przeworskiej, wielbarskiej i bogaczewskiej
w świetle materiałów z badań i poszukiwań archeologicznych
Warszawa 2006

Magdalena NATUNIEWICZ-SEKUŁA
Instytut Archeologii i Etnologii PAN

Osady z okresu rzymskiego w Kołozębiu i Poświętnem. Studium krytyczne wyników wykopalisk

Omawiane osady[1] (Kołoząb stanowisko 1 i 2; Poświętne stanowisko 1, obie miejscowości w powiecie płońskim) odkryte zostały w kwietniu 1959 roku podczas badań powierzchniowych prowadzonych z ramienia *Zakładu Polskiego Atlasu Archeologicznego* ówczesnego *Instytutu Historii Kultury Materialnej* PAN. Badaniami kierował mgr Jerzy Pyrgała [PYRGAŁA, SZYMAŃSKI 1962, 72-75]. Pierwsze systematyczne prace wykopaliskowe podjęte zostały na osadzie w Poświętnem w 1959 roku i kontynuowane były do 1964 roku. Natomiast osada w Kołozębiu badana była z przerwami. Ekspedycje podejmowano w latach 1961-63, 1967-70, 1975-76, w tym okresie sondażowo. Omawiane stanowiska należą do dużego zespołu osadniczego zlokalizowanego w dolinie rzeki Płonki i Wkry w skład, którego wchodzą również cmentarzyska w Szpondowie, Dzierżążni i Kołozębiu stan. 3 (Ryc. 1 – na mapie nie zaznaczono przytoczonych cmentarzysk). Łącznie podczas badań terenowych przebadano powierzchnię około 48 arów (Kołoząb stan. 1)[2] oraz 45 arów (Poświętne stan. 1). W trakcie tych prac pozyskano materiały zabytkowe, które chronologicznie należy łączyć z epoką brązu, okresem przedrzymskim i rzymskim oraz wczesnym średniowieczem.

Najliczniejszą grupę znalezisk tworzą obiekty z okresu rzymskiego. Doczekały się one częściowego omówienia w rozprawie doktorskiej Jerzego Pyrgały opublikowanej w 1972 roku. W pracy tej zostały szeroko omówione aspekty przyrodnicze, zmiany środowiskowe i gospodarcze w obrębie analizowanego mikroregionu. W przytoczonej publikacji przeanalizowano również po części najbardziej charakterystyczne obiekty nieruchome. Analiza ta związana była z rekonstrukcją układu przestrzennego i typów zabudowy [PYRGAŁA 1972a, 129-159]. Niestety monografia nie dostarcza praktycznie informacji na temat pozyskanego materiału zabytkowego. Natomiast chronologia obiektów nieruchomych oparta została na podstawie bardzo ogólnych wyników pobieżnej analizy znalezionej w ich wypełniskach ceramiki oraz pojedynczych zabytków wydzielonych. Sformułowane w ten sposób wnioski, zamieszczone w cytowanej pracy, w jej części, poświęconej datowaniu nie dają wystarczających podstaw do określenia czasu użytkowania osad [PYRGAŁA 1972a, 159-163].

1. Stan źródeł

Bazę źródłową niniejszego opracowania stanowią materiały odkryte na omawianych stanowiskach, a związane są przede wszystkim z osadnictwem z okresu wpływów rzymskich. Przeważającą część ruchomego inwentarza zabytków stanowi ceramika. Niestety kilkudziesięcioletni

[1] Wymienione w tytule stanowiska opracowywane były przez autorkę niniejszego artykułu w ramach zadania planowego realizowanego w *Zakładzie Archeologii Mazowsza i Podlasia Instytutu Archeologii i Etnologii* PAN w Warszawie w latach 2000-2002. Pierwotnym celem tego opracowania była próba omówienia i scharakteryzowania wewnętrznego rozplanowania osad na podstawie obiektów mieszkalnych i gospodarczych odkrytych na terenie tych stanowisk na podstawie zachowanej dokumentacji.

[2] Do dzisiaj w pełni nie jasny jest stan rozpoznania stanowiska 2 w Kołozębiu, badanego sondażowo w latach 1961 i 1969-1970. Zlokalizowane jest około 400 m na północ od stanowiska 1. Z dokumentacji polowej zachowało się kilka rysunków jam odkrytych w 1970 roku. Natomiast materiał zabytkowy tworzy kilkadziesiąt fragmentów ceramiki i polepy. Nie wykluczone jest zatem, że ze względu na niedużą różnicę w odległości oba stanowiska mogą stanowić pozostałość po jednej dużej osadzie.

okres od momentu zakończenia prac terenowych znacznie obniżył wartość poznawczą ujawnionych źródeł. Stan ten wynika z różnorodnych przyczyn. Przede wszystkim z wielokrotnego przemieszania zabytków, związanego z przenoszeniem materiałów do różnych miejsc w celu ich zmagazynowania. Podczas tych przeprowadzek pewna część ceramiki, prawdopodobnie, zaginęła bądź została przemieszana lub rozproszona. Niektóre zespoły fragmentów naczyń połączono w jedną całość w pudłach kartonowych, w celu zmniejszenia objętości przestrzeni potrzebnej do przechowywania zabytków[3]. Ponadto pozyskany materiał prawie w ogóle nie został odpowiednio zabezpieczony przed dalszym niszczeniem. Większość odkrytych fragmentów ceramiki (około 90%), zarówno w trakcie, jak i bezpośrednio po zakończeniu kolejnych sezonów badań nie została zinwentaryzowana i podpisana, ani, co najgorsze, umyta. Fakt ten doprowadził do tego, że po kilkudziesięciu latach skorupy, w wyniku zalegania w wilgotnych warunkach pokryły się pleśnią. Jednocześnie stan zachowania, a niejednokrotnie brak metryczek, niekompletność zawartych na nich podstawowych opisów lub choćby brak inwentarzy znalezisk, uniemożliwia zrekonstruowanie podstawowej bazy źródłowej. W wielu przypadkach napisów na metryczkach nie udało się w ogóle rozszyfrować. Często stosowaną formą metryczki były przeważnie cienkie chusteczki barowe, opisywane miękkim kopiującym ołówkiem, niejednokrotnie zawilgotniałe, jak i również zjedzone przez myszy lub podobne im zwierzęta. Informacje zawarte na metryczkach formułowane były zupełnie dowolnie i wielokrotnie brak w nich podstawowych danych, dotyczących na przykład lokalizacji w obrębie siatki arowej lub numeru obiektu.

Pierwszym etapem przy próbie ponownego opracowania obu stanowisk były więc podstawowe prace, takie jak mycie ceramiki i przepisywanie dających się odczytać metryczek. Tylko w kilkudziesięciu wypadkach zachowały się częściowo zrekonstruowane, opisane i wyrysowane fragmenty naczyń. Są to jednak znaleziska pochodzące przeważnie z opublikowanych obiektów [por. PYRGAŁA 1962, tabl. X-XI]. Najgorzej przedstawia się obecny stan zachowania dokumentacji polowej i opisowej. Zachowana do dziś część rysunków polowych, metodą dokumentowania obiektów nie odbiega w zasadzie od przyjętych w tym czasie standardów. Jest to głównie rysunek kolorowy, wykonany przy pomocy kredek, a niekiedy ołówkiem. Rysunki te przedstawiają plany i przekroje obiektów, wielokrotnie brakuje im jednak podstawowych oznaczeń lokalizacyjnych. Chodzi głównie o lokalizację w obrębie siatki arowej i numery obiektów. Często brak również skali, co jest niezwykle istotne przy analizie takich obiektów, jak dołki posłupowe, których łącznie na obydwu osadach odkryto ponad 800. W trakcie analizy dokumentacji terenowej stwierdzono notoryczne nie umieszczanie cięć profilowych na rzutach poziomych (planach). W związku z tym niejednokrotnie nie można skonfrontować zadokumentowanego planu z profilem. Wobec powyższego trudno jest stwierdzić, które słupy łączyły się z danym budynkiem i jakie miały znaczenie konstrukcyjne, brakuje bowiem polowych planów zbiorczych dla każdego sezonu badań. Wszystko to oczywiście poddaje w wątpliwość występowanie na omawianych osadach dużych budowli o konstrukcji słupowej, jeżeli po naniesieniu na ogólny plan pojedynczych dołków posłupowych nie układają się one w konkretny zarys domniemanego budynku[4]. Nie wykluczone jest zatem, że dla celów publikacji [por. PYRGAŁA 1972a, ryc. 22, 24], w trakcie wstępnej analizy nastąpiło dość dowolne łączenie słupów i układania z nich zarysów budynków, które w rzeczywistości nigdy nie istniały [por. GODŁOWSKI 1969, 309].

Ogromną trudność w odtworzeniu planu osady w Kołozębiu stanowi również numeracja arów, gdyż w niej także brakuje konsekwencji. Pierwsze sezony badań charakteryzowały się nadawaniem kolejnych numerów po linii wschód-zachód wytyczonej według głównej magistrali stanowiska. Natomiast w trakcie późniejszych badań zaprzestano tej metody nadając kolejny numer, każdemu nowo otwartemu wykopowi niezależnie od tego, w którym miejscu stanowiska

[3] Informacje o losach materiałów tuż po zakończeniu wykopalisk uzyskałam dzięki rozmowom z badaczem obu stanowisk, dr. Jerzym Pyrgałą. Obecnie materiały z omawianych osad przechowywane są magazynie *Zakładu Archeologii Mazowsza i Podlasia Instytutu Archeologii i Etnologii* PAN, a dokumentacja w archiwum *Instytutu*.

[4] Próbę odtworzenia ogólnego planu zbiorczego wykonano dla osady w Poświętnem, gdyż zachowana w tym wypadku dokumentacja jest się bardziej kompletna. Pomimo wielu trudności udało się umieścić na planie ok. 75% odkrytych jam posłupowych. Plan ten porównano następnie z opublikowanym planem zbiorczym [PYRGAŁA 1972a, ryc. 22]. Konfrontacja wkazała, że tylko w przypadku budynków 13 i 14 stwierdzono dość dużą zgodność ich zarysów w planie. Pozostałe dołki występują w dość chaotycznych układach i nie tworzą regularnych koncentracji, na podstawie których można byłoby wyróżnić prostokątne zarysy budowli słupowych.

został wytyczony. Sytuacja ta nie została jednak odnotowana na planie ogólnym stanowiska. Wszystkie obiekty rysowane były na poziomie ich pewnego wyróżnienia, czyli w calcu, a materiał eksplorowano z warstwy ornej lub wypełniska obiektu, nie wyróżniono bowiem warstwy kulturowej, choć jej śladem mogły być pojedyncze zaciemnienia widniejące na niektórych planach pomiędzy obiektami.

Z wyjątkiem dwóch sezonów wykopalisk na osadzie w Kołozębiu (1970 i 1975 rok) brak jest dzienników badań. Dotyczy to także kampanii, w których zostały odkryte najciekawsze obiekty, jak na przykład piec wapienniczy z Poświętnego [PYRGAŁA 1962, 300]. W niektórych wypadkach istnieją pojedyncze notatki sporządzane przez ekipę wykopaliskową na rysunkach obiektów, ale nie dostarczają one istotnych informacji o ich charakterze, poza nielicznymi przypadkami, gdy były to obiekty szczególnie ważne, takie jak ziemianki lub jamy produkcyjne. Poza tym, brak podstawowych opisów dotyczących występowania warstwy kulturowej, charakteru obiektów, rodzajów wypełnisk i tworzących je warstw. W konsekwencji próba ustalenia funkcji danych jam na podstawie samej dokumentacji rysunkowej jest praktycznie niemożliwa. Pomocnym w określeniu ich funkcji mógłby okazać się zachowany w archiwum *Instytutu Archeologii i Etnologii* PAN egzemplarz wstępnego opracowania osady w Kołozębiu pióra J. Pyrgały (№ inw. 202/126a Spr.). W tym manuskrypcie spora część ważnych obiektów, takich jak budynki o konstrukcji słupowej, paleniska wolnostojące, piece produkcyjne, jamy zasobowe i gospodarcze, została opisana w miarę dokładnie. Jednak zastosowane tam numeracja i nazewnictwo w dużym stopniu odbiegają od oznaczeń występujących w zachowanej, oryginalnej dokumentacji rysunkowej. Dlatego ustalenie, który obiekt został opisany oraz jego zidentyfikowanie z określeniami dokumentacji polowej jest znacznie utrudnione. Ponadto tekst jest napisany pismem odręcznym, z wieloma skreśleniami i poprawkami, co czyni go niezmiernie trudnym do odczytania.

Podstawową jednostką eksploracji podczas badań na tych stanowiskach były ćwiartki arów, oznaczane w kolejności otwierania literami a, b, c, d. Materiał z warstwy zbierany był z ćwiartek osobno, czasami łączony z kilku lub z całej powierzchni ara, czego również często nie odnotowywano na metryczkach. W zachowanej dokumentacji nie uchwycono konsekwentnej zasady numerowania obiektów, brak jest bowiem ciągłej numeracji odkrywanych zespołów. Większości z nich nadawano numery liczbami arabskimi począwszy od 1, na każdej z nowootwartych ćwiartek i w obrębie tego samego aru. Bardziej znaczące obiekty określano osobnymi nazwami np. „dom + rok badań", „ziemianka", „piec", „budynek". Taka dowolność w numeracji i nazewnictwie jest kolejną przeszkodą w próbie połączenia tych danych z materiałem ruchomym, gdyż często nie wpisywano na metryczkach symboli literowych ćwiartek arowych. Niestety stan dokumentacji polowej obiektów nieruchomych jest na tyle nie zadawalający, że podjęcie jakiejkolwiek rekonstrukcji zabudowy minęłoby się z celem. Tym bardziej, że najbardziej charakterystyczne typy budynków i konstrukcji zostały już opublikowane [PYRGAŁA 1972a; 1972b]. Wszystkie wymienione poniżej argumenty prowadzą do wniosku, że pełne odtworzenie rozplanowania osad jest w chwili obecnej poważnie utrudnione, jeśli w ogóle możliwe. Poniższa tabela prezentuje liczbę obiektów zliczonych na podstawie zachowanej do dziś polowej dokumentacji rysunkowej. Podane wartości liczbowe i określenia charakteru obiektu należy także traktować w przybliżeniu, gdyż nie wiadomo czy dostępna mi dokumentacja jest kompletna, a na podstawie rysunku terenowego nie można pewnie wypowiedzieć się o funkcji obiektu.

	Kołozą b				**Poświętne**	
Lata badań	**1961-1963 (jedna teczka)**	**1967**	**1970**	**1975**	**1959-1963 (ogółem z planu zbiorczego)**	**1964**
Jamy posłupowe	299	16	4	18	384	4
Jamy zasobowe i gospodarcze	50	20	4	17	34	11
Ziemianki i półziemianki	3	?	1	1	?	?
Paleniska wewnętrzne i wolnostojące	15	3	?	?	13	?
Budynki o konstrukcji słupowej	4	?	?	?	10	?
Piece produkcyjne wolnostojące	2	Nie odkryto	Nie odkryto	Nie odkryto	2	Nie odkryto
Razem	**373**	**39**	**5**	**75**	**443**	**15**

W świetle powyższego podjęto próbę wstępnego opracowania wyłącznie materiału ceramicznego, którego większość po dokładnym zinwentaryzowaniu i skatalogowaniu potraktowano jako kolekcję zabytków i poddano analizie w zakresie technologii oraz w miarę możliwości typologii i chronologii. Pomocą przy tym zadaniu okazały się zachowane nieliczne rysunki fragmentów naczyń z niektórych obiektów. Analizę ceramiki poparto częściowo wynikami wcześniejszych ustaleń. Mam tu na myśli dwie udostępnione mi przez autorów prace magisterskie: Włodzimierza Peli [1971] dotyczącą ceramiki w Kołozębiu (udostępniono mi tylko tekst, tablice i rysunki zaginęły) oraz Małgorzaty Mogielnickiej [1970] charakteryzującą ceramikę z Poświętnego (do wglądu miałam wyłącznie dobrze opisane rysunki). Podstawę wykorzystania tych prac stanowi fakt, że w trakcie ich powstawania materiał ceramiczny był prawdopodobnie w najmniejszym stopniu przemieszany i najbliższy bazie źródłowej, uzyskanej bezpośrednio po zakończeniu wykopalisk. Przy tego rodzaju sformułowanych założeniach, podjęta przeze mnie próba częściowego opracowania omawianych osad stanowi zaledwie niewielki przyczynek do badań nad rozwojem osadnictwa z okresu rzymskiego na Mazowszu.

2. Ceramika z osad w Kołozębiu i Poświętnem

Poniższa analiza obejmuje w głównej mierze statystyczne opracowanie ceramiki pozyskanej w trakcie badań wykopaliskowych na osadach w Kołozębiu i Poświętnem. Ta kategoria znalezisk stanowi przeważającą część ruchomego inwentarza zabytków z tych wykopalisk. Materiał ceramiczny jest silnie rozdrobniony i zniszczony. Biorąc pod uwagę wszelkie przeszkody opisane powyżej, a wynikające ze stanu zachowania i przemieszania tych materiałów, za metodę pracy przyjęto opracowanie ceramiki jako kolekcji zabytków, mając na celu to jest uporządkowanie i zliczenie fragmentów dla uzyskania obrazu ilościowego oraz pod względem sposobów wykonania.

Ceramika jest najbardziej masowym rodzajem zabytków, jakim dysponuje archeolog zajmujący się okresem wpływów rzymskich. Jednocześnie jest źródłem najbardziej nietrwałym, szybko ulegającym zniszczeniu w wyniku częstego używania. Formy naczyń zmieniały się stosunkowo szybko, a co za tym idzie – garnki musiały być często zastępowane nowymi. Wobec tego ustalenie chronologii z podziałem na podfazy w przypadku tak licznego, przemieszanego i rozdrobnionego materiału pod względem zmienności form w czasie jest na tym etapie badań praktycznie niewykonalne. Tego rodzaju metoda sprawdza się na cmentarzyskach gdzie dysponujemy pełnymi zespołami z dobrymi wyznacznikami chronologicznymi w postaci zabytków metalowych oraz gdzie możliwe jest zrekonstruowanie całych form naczyń. Ceramika z cmentarzysk jest jednak w zasadzie odmienna pod względem wykonania od osadniczej gdyż z reguły do grobów wkładano naczynia luksusowe. Odpowiedniki takich naczyń na osadach przeważnie stanowią najmniej liczną grupę znalezisk, a co za tym idzie ustalenie chronologii w skali całego pozyskanego materiału ceramicznego może mieć znaczenie ogólne.

Do tej pory w literaturze przedmiotu brak jest jednolitego podziału klasyfikującego ceramikę kultury przeworskiej, dotyczy to przede wszystkim osad. Wiele powstałych typologii ogranicza się w zasadzie do jednego stanowiska bądź regionu osadniczego, a wyróżnione cechy określające poszczególne kategorie naczyń zależą w zasadzie od kryteriów nazewnictwa, jakie przyjął autor opracowywujący konkretne serie ceramiki. Bardzo często cechy te nie pokrywają się ze sobą również pod kątem zastosowanych terminów. Problem ten dotyczy w głównej mierze naczyń lepionych ręcznie, ponieważ właściwie nie ma dwóch takich samych naczyń, a okazy wyglądające na „pierwszy rzut oka" prawie identyczne, po głębszej analizie wykazują szereg drobnych i pozornie nieważnych różnic. Stan ten prawdopodobnie nie prędko się zmieni ze względu na ogromny przyrost materiału spowodowany intensyfikacją prac wykopaliskowych prowadzonych w latach ostatnich.

Aby podjąć próbę uporządkowania zabytków ruchomych, dla ceramiki z Kołozębia stworzono pełny inwentarz tabelaryczny uwzględniający podstawowe z cech analizowanych fragmentów. Przy tak ogromnej ilości materiału zabytkowego zachowanego głównie w postaci ułamków skorup, podstawowym zadaniem tego inwentarza było wyeliminowanie opisu słownego. Obraz ten jest tabelarycznym zbiorem informacji, w którym wyodrębniono cechy: technologiczne, zdobnicze oraz ilościowe. Do cech technologicznych zaliczono sposób wykonania

naczynia i wykończenia powierzchni. Opis zdobnictwa zawiera dane o występowaniu i charakterze ornamentu. Opis ilościowy miał na celu zliczenie wszystkich fragmentów naczyń, co umożliwiło wyróżnienie procentowe grup fragmentów charakterystycznych. Podziału w obrębie tabel dokonano wyodrębniając morfologiczne elementy jak: wylew, szyjka, brzusiec, część przydenna, ucha, dna itp. Dla fragmentów bardzo charakterystycznych zarówno pod względem formy jak ornamentu, dokonywano osobnych notatek opisowych oraz czasami podejmowano próby określenia chronologii, o ile istniała pewność, że dany zbiór pochodzi z zespołu zamkniętego bądź posiada charakterystyczne cechy dla konkretnej fazy chronologicznej. Analizując te zestawienia porównano je ze zbiorem ceramiki z Poświętnego uzyskując generalnie podobny obraz w materiale pod względem techniki wykonania i udziału procentowego wydzielonych poniżej grup ceramiki.

Omawiane osady dostarczyły fragmentów ceramiki w następujących ilościach: 5720 fragmentów z Kołozębia oraz około 5600 fragmentów z Poświętnego. Wyłączając ewidentne materiały z epoki brązu, wczesnośredniowieczne i nowożytne, bazę danych stanowi około 9500 fragmentów naczyń z obu osad, które generalnie związane są z osadnictwem okresu rzymskiego. Wszystkie z analizowanych zabytków wykonane są techniką lepienia ręcznego, przeważnie z taśm lub wałeczków, których miejsca zlepień często widoczne są w przełomach. Nie wyróżniono jednoznacznie form naczyń wykonanych przy użyciu koła garncarskiego, które chronologicznie łączyć by należało z późnym okresem wpływów rzymskich.

Najliczniej wśród naczyń lepionych reprezentowana jest ceramika o powierzchniach chropowaconych i szorstkich (70,3%), kolejne to fragmenty o powierzchniach także szorstkich, ale w mniejszym stopniu oraz niestarannie wygładzonych (19,5%). Najmniej liczna grupa fragmentów (10,2%), charakteryzuje się wysokiej jakości techniką wykonania, o ściankach delikatnych i powierzchniach silnie wygładzonych, często ornamentowanych. W ramach przedstawionego udziału procentowego materiał został podzielony na trzy grupy pod względem technologii wykonania. Natomiast typy w obrębie poszczególnych grup wyróżniono na podstawie fragmentów charakterystycznych oraz nielicznych zrekonstruowanych naczyń.

a) Grupa I (Ryc. 2-5; 10-12)

Jest to najliczniejsza grupa fragmentów naczyń, obejmująca nieco ponad 70% analizowanego materiału. Są to tak zwane garnki grubej roboty, przeważnie duże, o wymiarach: wysokość powyżej 25 cm, o ile daje się ją ustalić, średnica wylewu 20-35 cm, den powyżej 12 cm. Do tej grupy włączono także bardzo duże, powyżej 40 cm średnicy wylewu, szerokootworowe naczynia zasobowe. Sądząc po zrekonstruowanych egzemplarzach oraz zachowanych dużych fragmentach przeważają tu naczynia łagodnie profilowane, baniaste, jajowate i cylindryczne. Praktycznie wszystkie poddane analizie fragmenty ceramiki są nierówne i niestarannie wykonane. Największa wydętość brzuśca z reguły przypada w ⅔ wysokości naczynia, rzadziej w połowie. Powierzchnie omawianych egzemplarzy są z reguły chropowacone (Ryc. 3:2; 4:1-2,4; 10:1-2), rzadziej obmazywane (Ryc. 3:1) lub szorstkie. Często wygładzane u nasady szyjki (Ryc. 2:1-2; 3:2) i dna (Ryc. 3:1). Dna występujące w tej grupie są płaskie (Ryc. 3:1; 4:1; 5:1-2; 10:1-2), mniej lub więcej wyodrębnione od ścianek z reguły przez rozciągnięcie na zewnątrz brzegów (Ryc. 11:2), niektóre z den ukształtowane są prosto. W inwentarzu tej serii ceramiki ucha w ogóle nie występują. Omawiana grupa naczyń praktycznie nie posiada ornamentu poza nielicznymi wyjątkami gdzie u nasady szyjki występuje listwa plastyczna zdobiona dołkami lub zaszczypywaniem (Ryc. 4:2), bądź szyjka podkreślona jest dookolnie biegnącą linią rytą (Ryc. 3:2; 4:3). Grupę tę charakteryzują dość grube ścianki naczyń od 0,7 cm do 1,5 cm, a przy dużych garnkach zasobowych nawet do 2 cm i grubsze. Omawiane okazy wykonane są głównie z gliny schudzonej domieszką średnio- i gruboziarnistego ostrokrawędziowego tłucznia. Wymiary ziaren osiągają wielkość od 0,5 mm do ponad 1,5 mm. Barwa tych fragmentów obejmuje różne kolory, począwszy od ceglastego po brąz i różne odcienie brunatnego. Świadczy to przede wszystkim, że naczynia te wypalane były w atmosferze z dostępem powietrza. Podziału na typy w obrębie tej grupy dokonano w oparciu o ukształtowanie wylewu. Typ 1 to naczynia posiadające wylew mniej lub bardziej wychylony na zewnątrz naczynia (Ryc. 2:3; 4:3; 11:1, 4). Typ 2 traktuje naczynia posiadające cylindryczny, prawie prosty wylew (Ryc. 2:1; 3:2; 5:1). Typ 3 to naczynia o wylewie skierowanym do wewnątrz naczynia (Ryc. 2:2; 4:4; 11:3).

W ramach tego podziału, wśród analizowanych fragmentów zachodzi bardzo duże zróżnicowanie wewnętrzne. Jest to przede wszystkim bardzo różna grubość wylewów niezależna od typu naczynia. Wylewy te są mniej lub bardziej wywinięte na zewnątrz, wykazują różny stopień grubości w stosunku do ścianek, krawędzie ich są proste, ścięte zewnętrznie lub wewnętrznie, czasami wielostronnie facetowane. Ze względu na technikę i jakość wykonania naczynia te służyły zapewne do przygotowania i przechowywania żywności.

b) Grupa II (Ryc. 6-7; 13-16)

Jest to mniej liczna grupa fragmentów, stanowiąca około 20% analizowanego materiału. Naczynia te są staranniej wykonane niż okazy grupy I, schudzone zostały gliną z domieszką drobno- i średnioziarnistego tłucznia (do 0,5 i 0,5-1,5 mm grubości). Grupę tę charakteryzują przede wszystkim naczynia o powierzchniach niestarannie wygładzonych, choć także szorstkich i chropowatych (Ryc. 6:1-2; 7:5; 15:3). Pod względem kształtu przypominają one naczynia grupy I, jednak są znacznie od nich mniejsze. W większości przypadków o przynależności do tej grupy świadczą wyłącznie zachowane w dużych ilościach fragmenty den, wylewów oraz brzuśców. Na podstawie nielicznych zrekonstruowanych naczyń należy stwierdzić, że występują tu naczynia łagodnie profilowane, baniaste, jajowate (Ryc. 6:1-2; 14:3-4; 15:1-3). Średnica wylewów, o ile dało się ją ustalić, wynosi od około 12 do 20 cm, a wysokość, w przypadku naczyń zrekonstruowanych, nie przekracza 25 cm. W przypadku tak dużej ilości pojedynczych fragmentów charakterystycznych, wchodzących w skład tej grupy, można sądzić o bardziej urozmaiconej niż zauważono w grupie I ilości form naczyń. Ponadto można na podstawie dostępnego materiału w grupie II wyróżnić różne formy naczyń, do których zaliczyć należy następujące typy: nieliczne na omawianych osadach kubki, czyli niskie, nie przekraczające 12 centymetrów formy z uchem, których średnica wylewu równa się bądź wynosi ⅔ wysokości (Ryc. 13:1, 3-4), czerpaki, czyli przysadziste, do 10 cm wysokości, naczynka z uchem i średnicy wylewu większej od ich wysokości (Ryc. 13:2, 5; 14:1) oraz misy o powierzchniach chropowatych i szorstkich (Ryc. 6:3; 7:6; 14:3-4). Wystąpiły tu także wazy. Są to naczynia dość starannie wykonane, posiadające ostry lub zaokrąglony załom brzuśca (Ryc. 7:2-3). Średnice wylewów są niewiele mniejsze bądź równe największej wydętości brzuśca. Niektóre z nich posiadają szyjkę z wyodrębnionym i wychylonym wylewem na zewnątrz (Ryc. 7:2; 15:2), albo brak jest szyjki, a wylew jest lekko skierowany do wewnątrz naczynia (Ryc. 6:5; 7:3; 15:1, 3). Posiadają wyodrębnione (Ryc. 7:2, 4-5) lub nie wyodrębnione (Ryc. 15:1, 3) dna, które są przeważnie są płaskie, rzadko wklęsłe (Ryc. 7:4) oraz znacznie mniejsze od średnicy wylewu.

Naczynia zaliczone do grupy II są wykonane bardziej symetryczne niż egzemplarze grupy I. Załom brzuśca z reguły przypada na górną część naczynia, choć zarejestrowano okazy z największą wydętością brzuśca znajdującą się w połowie wysokości. Zdobione są rzadko, głównie w postaci cienkich rytych rowków układających się w pasma ornamentacyjne (Ryc. 6:4; 13:4 16:2) lub ornamentem dołków palcowych (Ryc. 6:3). W dwóch przypadkach na powierzchni wazki wystąpił ornament zaszczypywania (Ryc. 7:7; 16:1). Barwa naczyń tej grupy w zasadzie nie odbiega od poprzedniej, a ich funkcje także należy wiązać z gospodarstwem domowym, choć niektóre z mis mogły także służyć jako zastawa stołowa.

c) Grupa III (Ryc. 8-9; 17-19)

Jest to najmniej liczna grupa naczyń znajdująca jednak wiele analogii na stanowiskach posiadających dobre wyznaczniki chronologiczne, takich jak cmentarzyska. Powierzchnie tych naczyń są dokładnie wygładzone, wyświecone czasami wręcz lśniące, naczynia są delikatne i cienkościenne (grubość ścianek wynosi z reguły 0,4-0,8 cm). W tej grupie odnotowano najliczniejszy zespół fragmentów zdobionych i czernionych. Ornamenty w niektórych wypadkach układają się często w bogate, szerokie pasma zdobnicze (Ryc. 19:2,6-7,9). Naczynia te przeważnie wykonane są bardzo starannie i są symetryczne. Glina służąca do ich wykonania schudzona była piaskiem, czasami bardzo drobnoziarnistym tłuczniem. W wypadku tej grupy podobnie jak w poprzedniej odnotowano przeważający udział pojedynczych fragmentów w postaci den i wylewów oraz ułamków brzuśców posiadających ornament. Pojawiają się tu fragmentarycznie zachowane naczynia dwustożkowate o ostrym (Ryc. 8:1-3, 8) bądź zaokrąglonym załomie brzuśca (Ryc. 8:6; 19:1-7). Wylewy tych naczyń są proste, (Ryc. 8:1,3), bądź wychylone

na zewnątrz (Ryc. 8:2; 17:1-3) krawędź ich jest ścięta bądź płasko zakończona, dna są silnie wyodrębnione (Ryc. 9:1-3), płaskie (Ryc. 8:9; 17:4), często wysokie oraz głęboko wklęsłe wyodrębnione w stopkę (Ryc. 17:1). Wśród dostępnych zrekonstruowanych form wyróżniono między innymi misy o facetowanych wylewach (Ryc. 18:1-4) i szerokootworowe misy na nóżce (Ryc. 9:1-2; 17:1), w kilku przypadkach stwierdzono znacznie smuklejsze od mis pucharki (Ryc. 9:3). Wystąpiły tu także bogato zdobione fragmenty naczyń wazowatych, trójdzielnych (Ryc. 19:5,9) oraz w jednym przypadku stwierdzono naczynko miniaturowe (Ryc. 17:4). Tego rodzaju luksusowa ceramika służyła zapewne jako zastawa stołowa. Najwięcej analogii do tej grupy znajdujemy w ceramice sepulkralnej.

d) Zdobnictwo

W **grupie I** zdobione naczynia występują niezmiernie rzadko, a ornament jest głównie w postaci linii plastycznych z odciskami palców, bądź pojedynczych linii, głęboko rytych, biegnących dokoła naczynia, przeważnie u nasady szyjki.

W **grupie II** ornamentowanie naczyń staje się coraz bardziej powszechniejsze głównie w formie zwiększonego udziału różnego rodzaju odcisków palców, dołków, zaszczypywań, biegnących równolegle dookoła naczynia, bądź pionowo w pojedynczych albo zwielokrotnionych pasmach zdobniczych. Coraz częściej pojawiać się tu zaczynają kombinacje delikatnie rytych rowków, tworząc różnego rodzaju, poziome i pionowe pasma zdobnicze. Pomiędzy pasmami widnieją układy skośnych kreseczek lub pojedynczych nakłuć.

Największy udział naczyń ornamentowanych odnajdujemy w **grupie III**. Pojawia się tu zdobienie w postaci rytych żłobków występujące w różnych kombinacjach, od żłobka pojedynczego szerokości około 1 mm na załomie brzuśca lub szyjce, poprzez występowanie kilku żłobków poziomych w różnych miejscach naczynia. Pomiędzy żłobkami często widnieją układy skośnych zagłębień, nakłuć oraz punktów. Występuje tu także bardziej skomplikowany układ żłobień tworzący pasma zdobnicze układające się w szerokie pasy z układami geometrycznymi tworzącymi nakłucia skośne, jodełkowe, ryte linie pojedyncze, podwójne, dołki, kwadraty, trójkąty itp.

e) Datowanie

Poza nielicznymi wyznacznikami chronologicznymi takimi jak zapinki, odkrytymi w warstwach bez kontekstu, podstawę do datowania omawianych osad stanowi materiał ceramiczny. Jednak w tym wypadku trudno go poddać szczegółowej analizie chronologicznej. Pomimo założenia, że ceramika z omawianych osad została podzielona na grupy wyłącznie w oparciu o technologię wykonania, można na podstawie jej analizy wyciągnąć pewne, choć skąpe wnioski natury chronologicznej.

W grupie I naczyń materiał ceramiczny jest najbardziej jednorodny i w zasadzie nie odbiega od typowych form spotykanych na osadach począwszy od młodszego okresu przedrzymskiego po późny okres rzymski. Podobne do naszych form naczyń egzemplarze odnajdujemy na wielu osadach m.in. Wólka Łasiecka, Piwonice [BENDER, BALKE 1964, tabl. IV; DĄBROWSKI 1970, 384-385]. Niektóre z dużych naczyń zasobowych znajdują analogie w materiałach z młodszego okresu przedrzymskiego. Poruszany w ostatnich latach w literaturze tematu problem udziału form jastorfskich w kształtowaniu się kultury przeworskiej może w przypadku niektórych materiałów ceramicznych z omawianych osad mieć szczególne znaczenie chronologiczne. W naszym wypadku niektóre z naczyń grupy I (Ryc. 3:2) nawiązują do form spotykanych na osadzie w Hodde, położonej w południowo-zachodniej Jutlandii [HVASS 1985, 329], gdzie datowane są na okres IIIA według Beckera [1961, 318], który częściowo jest współczesny fazie A_2 młodszego okresu przedrzymskiego [DĄBROWSKA 1988, 171]. Jednak przy braku egzemplarzy całkowicie zrekonstruowanych możemy się dopatrywać zaledwie pewnych podobieństw bądź naśladownictw w formach naczyń, a nie bezpośrednich analogii. Ciekawym przykładem jest fragment górnej części naczynia z listwą plastyczną zdobioną ukośnymi zagłębieniami (Ryc. 4:2). Podobny egzemplarz, jednak praktycznie zachowany w całości odkryto na osadzie w Izdebnie Kościelnym, gm. Grodzisk Mazowiecki [KOŁACZ 1995, tabl. III a]. W przytoczonym wypadku naczynie zaopatrzone jest w uszka na listwie. Zdobienie taką listwą nawiązuje do materiałów ceramicznych ze stanowiska w Borremose, północna Jutlandia [MARTENS 1990, tabl. 70] datowanych na okres IIIB według Beckera, który koresponduje z fazą A_2

młodszego okresu przedrzymskiego. Przykładem egzemplarzy z omawianego okresu mogą być też dwa kolejne fragmenty dużych naczyń, których wylewy są facetowane (Ryc. 2:3, 11:1). Pierwszy facetowany zewnętrznie, drugi pogrubiony od wewnątrz. Pierwszy z omawianych nawiązuje do form wazowatych z wydzielona szyjką, charakterystycznych dla zespołów z fazy A_3 [por. Karczewiec, grób 11 – DĄBROWSKA 1973b, 394]; drugi do form odwrotnie gruszkowatych charakterystycznych dla faz A_1 i A_2 młodszego okresu przedrzymskiego [por. Karczewiec, grób 145 – DĄBROWSKA 1973b, 470; 1988, 22-23].

Posiłkując się klasyfikacją naczyń przeworskich pochodzących z cmentarzysk według Teresy Liany [1970], niektóre chropowacone naczynia (ryc 10:1; 4:1), nawiązują do wydzielonego w ramach tej typologii typu V, który powszechnie występuje w fazie B_2 wczesnego okresu rzymskiego, a tego rodzaju naczynia użytkowane są nadal w głąb fazy C_1 młodszego okresu rzymskiego [LIANA 1970, 439, tabl. II]. Na nieco wcześniejszą chronologię wskazuje naczynie z Poświętnego (Ryc. 11:3). Nawiązuje ono do typu III według T. Liany lub IIIA2 według klasyfikacji naczyń z cmentarzyska w Nadkolu, stan 2 opracowanej przez J. Andrzejowskiego [1998, 89-90, tabl. XCVI]. Analogiczne egzemplarze do wymienionych typów pojawiają się sporadycznie w fazie B_1 wczesnego okresu rzymskiego i trwają nieprzerwanie w ciągu fazy B_2 [LIANA 1970, 439]. Niektóre z naczyń chropowaconych grupy I nawiązują także do form znanych ze stanowisk kultury wielbarskiej. Przykładem może być tu naczynie z Kołozębia (Ryc. 5:1), które na podstawie morfologii mieści się w klasyfikacji R. Wołągiewicza [1993] dotyczącej ceramiki kultury wielbarskiej i nawiązuje do wydzielonego w jej obrębie typu IB garnków. Ta grupa naczyń w kulturze wielbarskiej powszechnie występuje począwszy od fazy B_1 do stadium B_2/C_1 okresu rzymskiego [WOŁĄGIEWICZ 1993, 26].

Naczynia grupy II posiadają wiele analogii w materiałach kultury przeworskiej. Fragmentaryczność zachowanych tu egzemplarzy nie pozwala jednak na jednolite scharakteryzowanie typów. Najwięcej podobieństw odnajdujemy w naczyniach grupy IV wydzielonej w klasyfikacji T. Liany. W szczególności dotyczy to naczyń o ostrym załomie brzuśca, a więc wyróżnionych w tej grupie waz (Ryc. 7:2-3). Naczynia tych typów pojawiają się sporadycznie w schyłkowych stadiach młodszego okresu przedrzymskiego, w głównej mierze znane są ze stanowisk datowanych na fazę B_1, a w szczególności na fazę B_2 [LIANA 1970, 439]. Kubki i podobne do nich czerpaki (Ryc. 13: 1-5) są formą długotrwałą, występującą od późnego młodszego okresu przedrzymskiego, fazy A_3 po okres późnorzymski włącznie, przy czym podobne do egzemplarzy z omawianych osad formy niskie i przysadziste dominują w fazie B_2 [LIANA 1970, 440]. Wśród omawianej grupy wystąpiło jedno naczynie formą nawiązujące do naczyń kultury wielbarskiej (Ryc. 15:2). Według typologii R. Wołągiewicza, swoim kształtem przypomina ono najbardziej wazy typu IVA, których datowanie na podstawie zwartych zespołów zamyka się w fazach B_2-C_{1a} [WOŁĄGIEWICZ 1993, 26].

Wśród naczyń grupy III odnajdujemy najwięcej form pewnie datowanych. W tym wypadku bardzo charakterystyczne są tu zachowane fragmenty mis szczególnie z Poświętnego o facetowanych krawędziach i szerokich wylewach (Ryc. 18:1-4). Wielokrotne facetowanie krawędzi naczyń charakterystyczne jest dla końcowych stadiów fazy A_1 oraz fazy A_2 młodszego okresu przedrzymskiego [DĄBROWSKA 1988, 21-27]. Niektóre z nich mają zredukowane facetowanie krawędzi wyłącznie do strony zewnętrznej. Cecha ta ma również znaczenie chronologiczne, gdyż redukcja facetowania pojawia się w fazie A_3 i na początku fazy B_1 [DĄBROWSKA 1973a, 514, zestawienie 519; 1988, 27-29]. Pozostałe formy naczyń grupy III korespondują silnie ze stylem zdobniczym dla wczesnych faz okresu rzymskiego. Analogiczne do fragmentu naczynia z Poświętnego (Ryc. 19:9) zdobienie w postaci nakłuwanych trójkątów wystąpiło na fragmencie ceramiki odkrytym na cmentarzysku w Wąchocku [BALKE, BENDER 1991, t. III: 11]. Takie naczynia nawiązują również do typów I i II według T. Liany, a najliczniej reprezentowane są w fazach B_1-B_2. Z kulturą wielbarską można natomiast łączyć wazkę miniaturową (Ryc. 17:4), która pod względem formy przypomina naczynka grupy XVIII według R. Wołągiewicza, występujące począwszy od fazy B_2 i B_2/C_1, a spotykane również w fazie C_2 okresu późnorzymskiego [WOŁĄGIEWICZ 1993, 26].

Powyższe ustalenia chronologiczne ściśle korespondują z pewnymi datownikami odkrytymi na terenie omawianych osad. Do nich należą 4 zapinki brązowe (Ryc. 20). Najwcześniejszym zabytkiem metalowym jest brązowa zapinka o konstrukcji środkowo lateńskiej typu A

według J. Kostrzewskiego [1919, 17] (Ryc. 20:1), której analogiczne egzemplarze są charakterystyczne dla fazy A_1 młodszego okresu przedrzymskiego [DĄBROWSKA 1988, 22]. Kolejnym przykładem jest brązowa zapinka typu G [KOSTRZEWSKI 1919, 21] (Ryc. 20:2) występująca powszechnie w fazie A_2 młodszego okresu przedrzymskiego [DĄBROWSKA 1988, 24]. Obydwie z nich odkryte zostały na osadzie w Poświętnem [NIEWĘGŁOWSKI 1972, 261]. Wyznacznikiem początków fazy B_1 okresu wczesnorzymskiego jest odkryta na osadzie w Kołozębiu prowincjonalno rzymska zapinka leontomorficzna (Ryc. 20:4), która w chronologii absolutnej odpowiada pierwszym dziesięcioleciom I wieku [PYRGAŁA, TOMASZEWSKA, 1986, 356]. Najmłodszym wyznacznikiem chronologicznym jest brązowa zapinka z Poświętnego (Ryc. 20:3), zbliżona do typu 172 według O. Almgrena [1923, tabl. VII:172], z zakończeniem nóżki rozklepanym w łapkę chwytającą kabłąk. Tego rodzaju konstrukcja wskazuje na dość późną chronologię tego rodzaju zapinek, czyli fazę C_2 okresu późnorzymskiego [GODŁOWSKI 1970, 37]. Omawiane znalezisko może stanowić przesłankę, że osada w Poświętnem była zamieszkiwana także przez ludność tej kultury w okresie późnorzymskim.

3. Zakończenie

Wobec powyższych ustaleń oraz na podstawie wstępnej analizy materiału poruszono zaledwie kilka zagadnień związanych z osadnictwem Mazowsza okresu wpływów rzymskich. Wiele aspektów dotyczących tej problematyki ze względu na stan zachowania źródeł pozyskanych na omawianych osadach świadomie opuszczono. Istniejące do tej pory w problematyce tematu poglądy, dostające się do obiegu naukowego drogą koleżeńskiej wymiany, na temat użytkowania obu osad również w okresie późnorzymskim nigdy w literaturze nie zostały wyraźnie potwierdzone [por. MĄCZYŃSKA 2003; MICHAŁOWSKI 2003]. Niezwykle istotny jest tu aspekt zasiedlenia przez kulturę wielbarską stanowisk przeworskich w okresie późnorzymskim. Ta sytuacja jest dobrze zbadana na cmentarzyskach [ANDRZEJOWSKI 1989] nie ma do tej pory odzwierciedlenia w materiałach osadowych. Wydaje się jednak, że na podstawie nielicznych zauważonych powiązań w ceramice, a przede wszystkim znalezisko zapinki Almgren 172, oraz późnorzymskie groby z cmentarzyska w Kołozębiu [por. TOMASZEWSKA 1988], można sądzić, że osady te także zamieszkiwała ludność tej kultury.

4. Bibliografia

ALMGREN, O.
1923 *Studien über nordeuropäische Fibelformen der ersten nachchristlichen Jahrhunderte mit Berücksichtigung der provinzialrömischen und sudrussischen Formen*, Mannus-Bibliothek 32, Leipzig.

ANDRZEJOWSKI, J.
1989 *Zagadnienie kontynuacji cmentarzysk we wschodniej strefie kultury przeworskiej*, [w:] *Kultura wielbarska II*, 103-125.
1998 *Nadkole 2. A cemetery of the Przeworsk Culture in Eastern Poland*, MAB V, Kraków.

BALKE, B. BENDER, W.
1991 *Cmentarzysko kultury przeworskiej w Wąchocku, woj. kieleckie. Studium krytyczne materiałów*, MSiW VI, 121-190.

BECKER, C.J.
1961 *Førromersk jernalder i Syd- og Midtylland*, København.

BENDER, W.
1980 *Kompleks osadniczy w miejscowości Wólka Łasiecka na tle osadnictwa Bzury*, AP XXV/1, 336-392.

BENDER, W., BALKE, B.
1964 *Wyniki badań osady z okresu rzymskiego Wólce Łasieckiej, pow. Łowicz*, AP IX/1, 72-124.

BENDER, W., BARANKIEWICZ, B.
1962 *Osada z okresu rzymskiego Wólce Łasieckiej, pow. Łowicz*, AP VII/1, 7-106.

DĄBROWSKA, T.
1973a *Wschodnia granica kultury przeworskiej w późnym okresie lateńskim i wczesnym okresie rzymskim*, MSiW II, 127-154.
1973b *Cmentarzysko kultury przeworskiej w Karczewcu, pow. Węgrów*, MSiW II, 383-531.
1988 *Wczesne fazy kultury przeworskiej. Chronologia – zasięg – powiązania.* Warszawa.

DĄBROWSKI, K.
1970 *Osada z okresów późnolateńskiego i rzymskiego we wsi Piwonice, pow. Kalisz*, WA XXXV/3, 347-392.

GODŁOWSKI, K.
1969 *Budownictwo, rozplanowanie i wielkość osad kultury przeworskiej na Górnym Śląsku*, WA XXXIV/3-4, 305-331.
1970 *The Chronology of the Late Roman Period and Early Migrations Period in Central Europe*, Kraków.

HVASS, S.
1985 *Hodde. Et vestjysk landsbysamfund fra ældere jernalder*, Arkæologiske studier 7, København.

KOŁACZ, M.
1995 *Osada kultury przeworskiej w Izdebnie Kościelnym, stanowisko I, gmina Grodzisk Mazowiecki*, Barbaricum 5, Warszawa.

KOSTRZEWSKI, J.
1919 *Die ostgermanische Kultur der Spätlatènenzeit*, Mannus-Bibliothek 18, Leipzig-Würzburg.

LIANA, T.
1970 *Chronologia względna kultury przeworskiej we wczesnym okresie rzymskim*, WA XXXV/4, 429-491.

MARTENS, J.
1990 *Borremose, Himmerland, Denmark, Pottery types from 4th to 2nd century BC* (nadbitka z przeddruku).
1992 *Borremose in North Jutland – a fortified settlement of Early Iron Age*, Barbaricum 2, Warszawa, 102-113.

MĄCZYŃSKA, M
2003 [rec.] *Andrzej Michałowski, Osady kultury przeworskiej z terenów ziem polskich, Poznań 2003*, „Łódzkie Sprawozdania Archeologiczne" VII, 421-428.

MICHAŁOWSKI, A.
2003 *Osady kultury przeworskiej z terenów ziem polskich*, Poznań.

MOGIELNICKA, M.
1970 *Opracowanie ceramiki z osady z okresów późnolateńskiego i wpływów rzymskich w Poświętnem, pow. Płońsk*, Warszawa – nieopublikowana praca magisterska w bibliotece IAUW.

NIEWĘGŁOWSKI, A.
1972 *Mazowsze na przełomie er. Przemiany społeczno-demograficzne i gospodarcze*, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk.

PELA, Wł.
1971 *Ceramika z późnego okresu lateńskiego i okresu rzymskiego z osady w Kołozebiu, pow. Płońsk*, Warszawa – nieopublikowana praca magisterska w bibliotece IAUW.

PYRGAŁA, J.
1962 *Najważniejsze wyniki z badań osady późnego okresu lateńskiego i wczesnego okresu wpływów rzymskich w Poświętnem, pow. Płońsk*, „Światowit" XXIV, 285-303.
1972a *Mikroregion osadniczy między Wisłą a dolną Wkrą w okresie rzymskim*, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk.
1972b *Budownictwo okresu lateńsko-rzymskiego i starszych faz wczesnego średniowiecza na Mazowszu Płockim*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej" XX/2, 219-241.

PYRGAŁA, J., SZYMAŃSKI, W.
1962 *Wyniki badań powierzchniowych na terenie pow. Płońsk i Sierpc woj. warszawskiego*, WA XXVII/1, 70-78.

PYRGAŁA, J., TOMASZEWSKA, I.
1986 *Leontomorficzna zapinka gallo-rzymska z osady w Kołozębiu, gm. Sochocin, woj. ciechanowskie*, AP XXXI/2, 351-365.

TOMASZEWSKA, I.
1988 *Groby kultury wielbarskiej na cmentarzysku w Kołozębiu, gm. Sochocin, woj. ciechanowskie*, [w:] *Kultura wielbarska I*, 105-116.

WOŁĄGIEWICZ, R.
1993 *Ceramika kultury wielbarskiej, między Bałtykiem a Morzem Czarnym*, Szczecin.

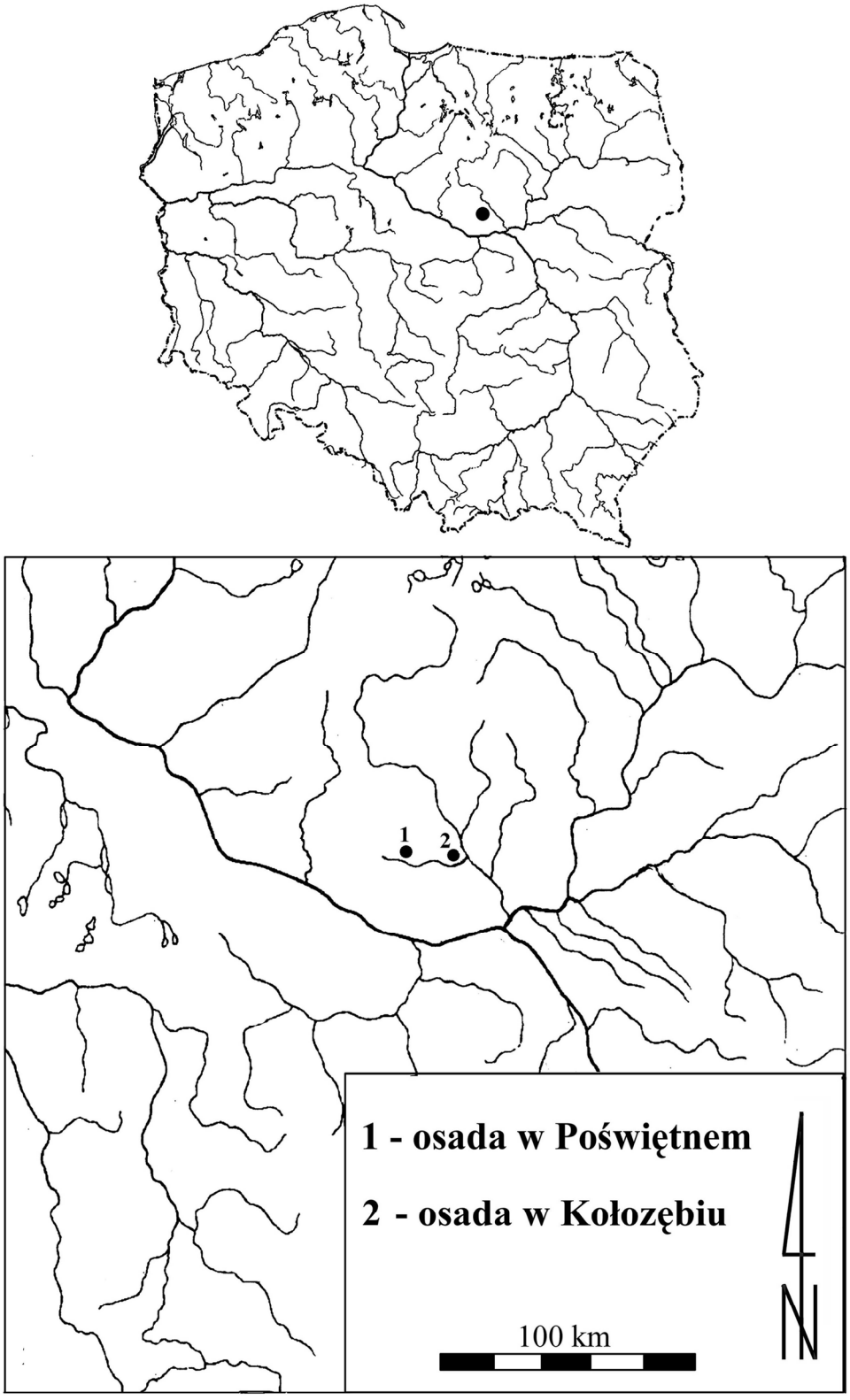

Ryc. 1. Lokalizacja osad w Kołozębiu i Poświętnem.

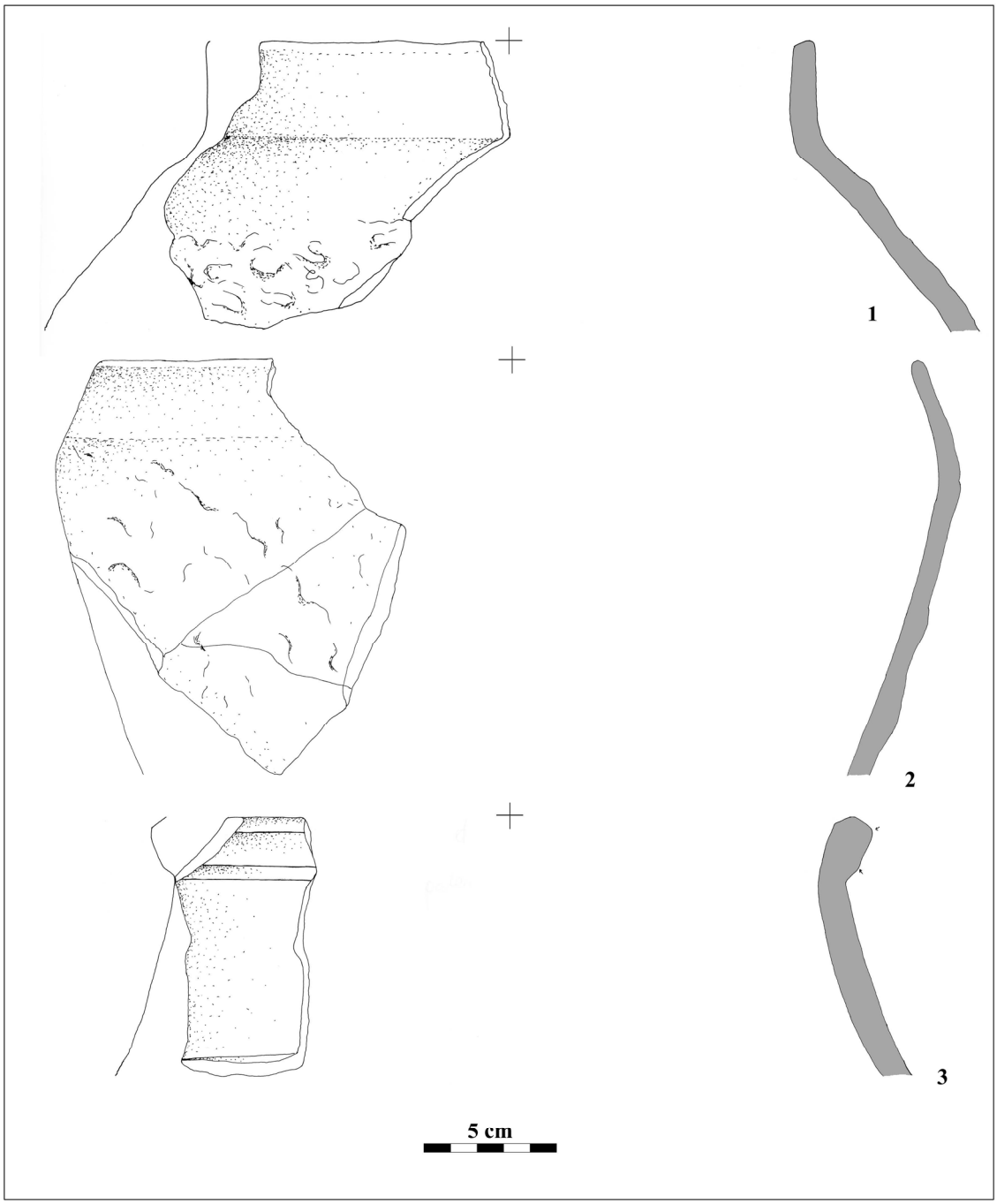

Ryc. 2. Kołoząb, stanowisko 1, naczynia grupy I. **1** – ar 41, ćwiartki AC; **2** – palenisko 2.

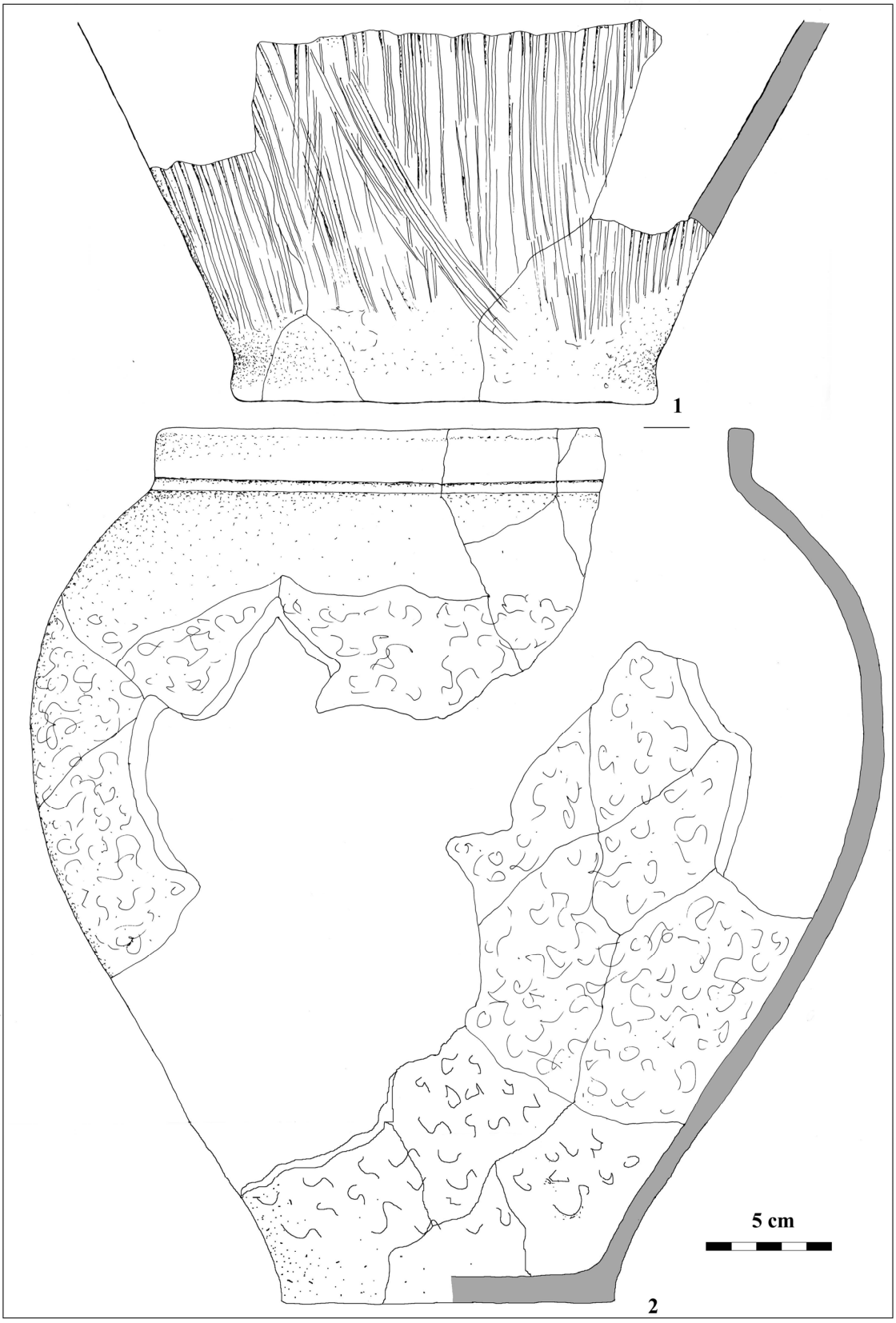

Ryc. 3. Kołoząb, stanowisko 1, naczynia grupy I. **1** – ar 54; **2** – ar 8, ćwiartka A, obiekt ze słupami.

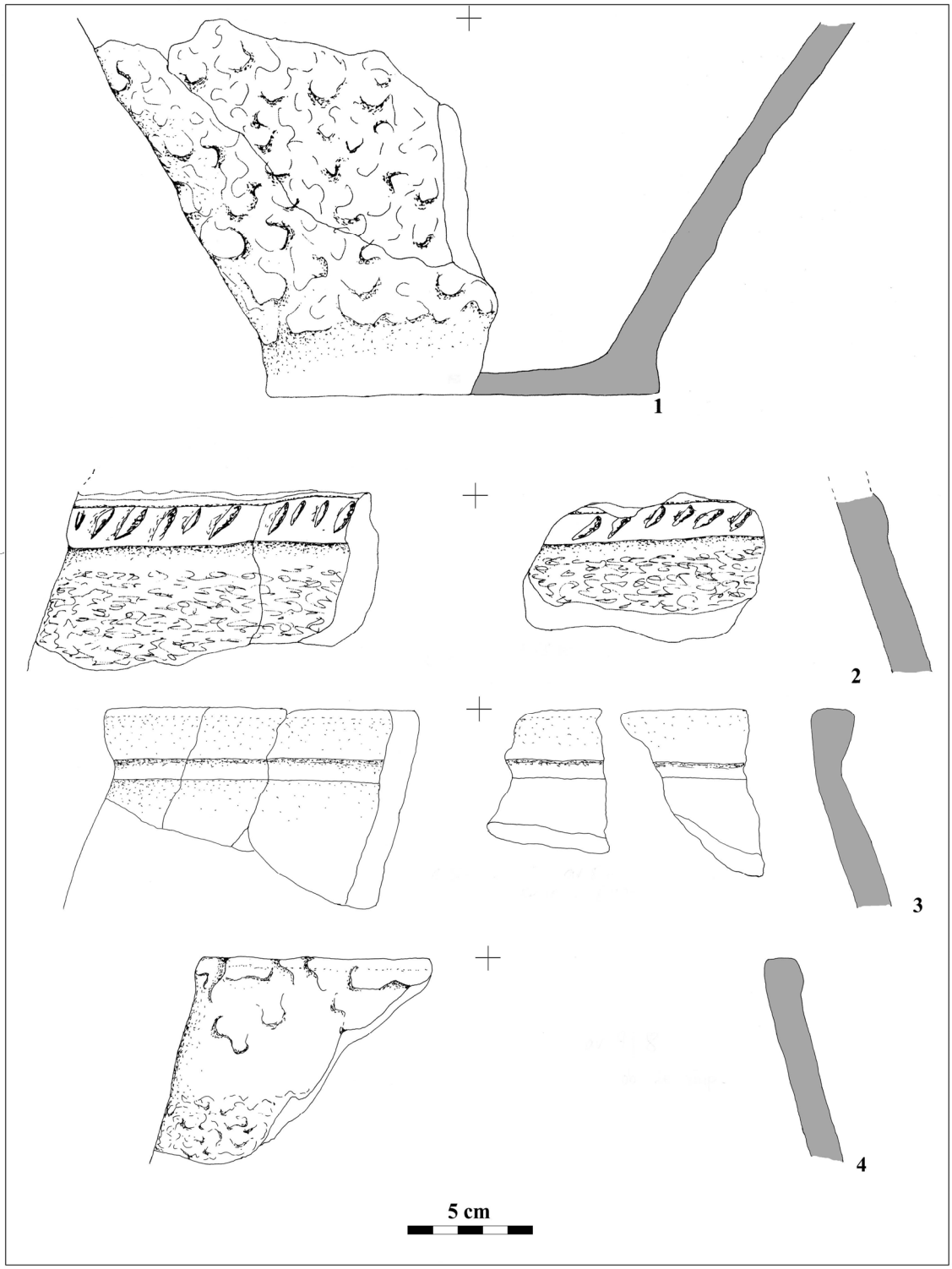

Ryc. 4. Kołoząb, stanowisko 1, naczynia grupy I. **1** – ar 19, ćwiartka C; **2-3** – ar 8, ćwiartka A, obiekt ze słupami; **4** – ar 7.

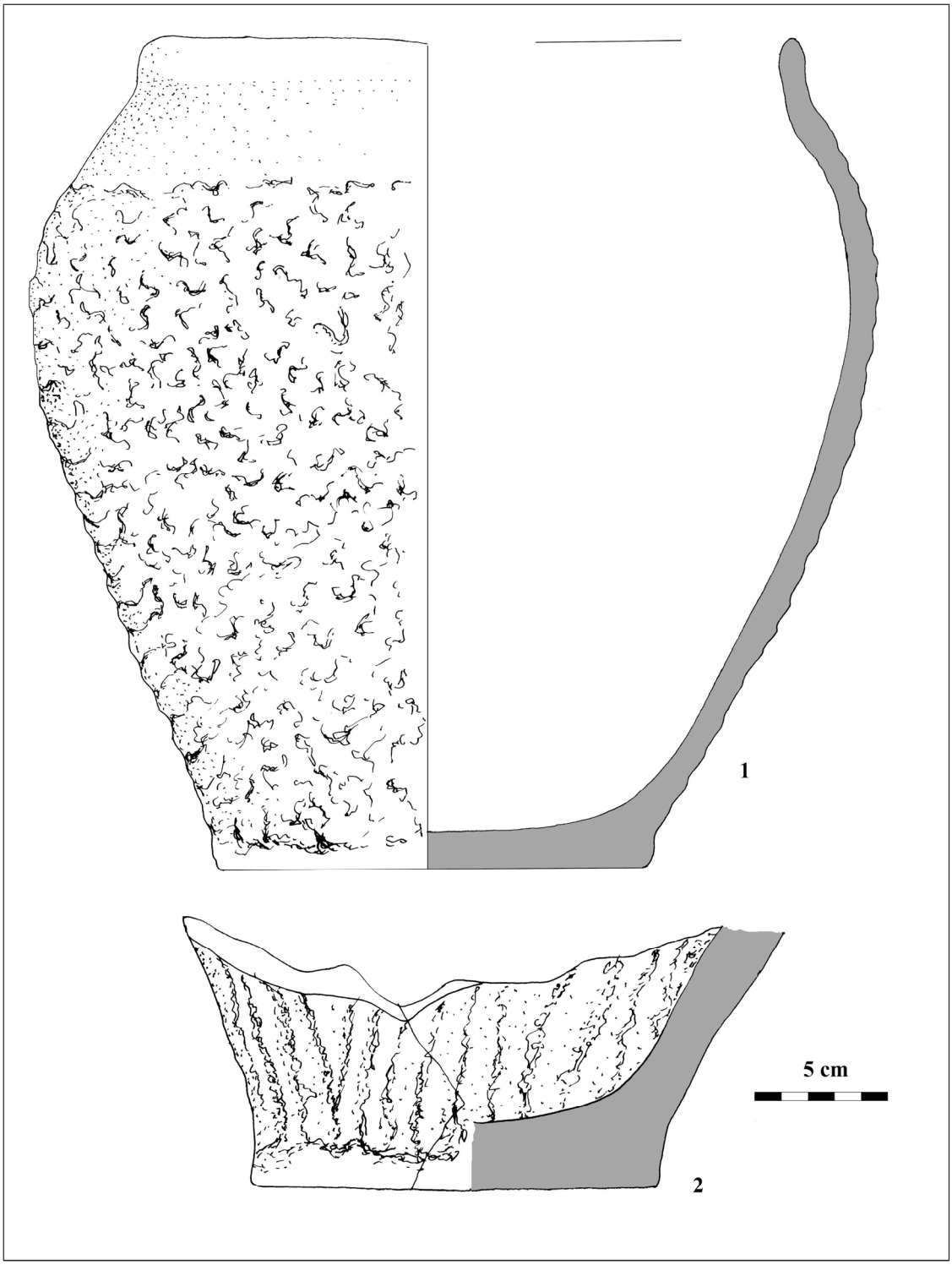

Ryc. 5. Kołoząb, stanowisko 1, naczynia grupy I. **1** – ar 13, jama z paleniskiem; **2** – ar 7, ćwiartka D.

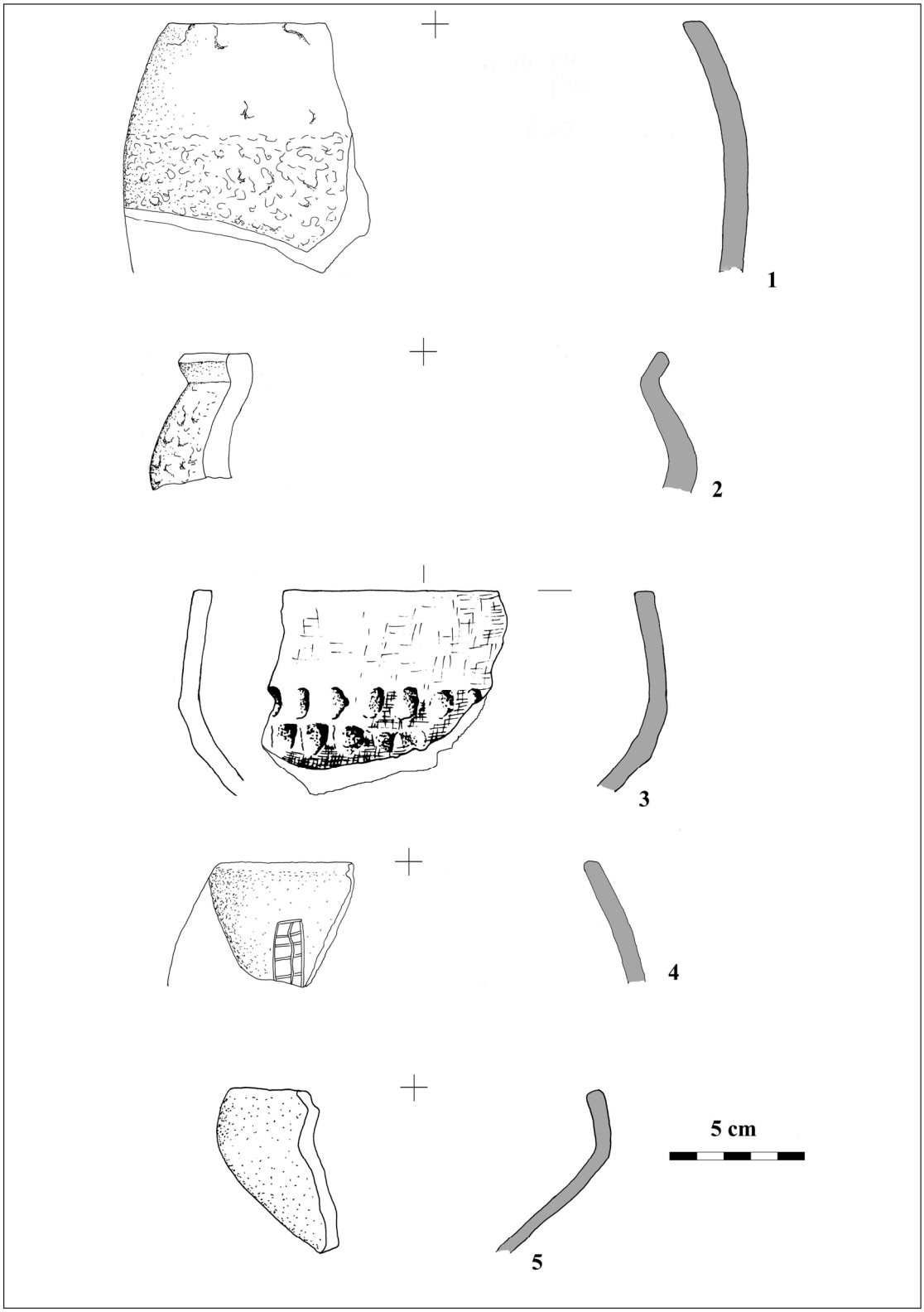

Ryc. 6. Kołoząb, stanowisko 1, naczynia grupy II. **1** – ar 14, jama 4; **2** – ar 5, ćwiartka D; **3** – ar 49, ćwiartki AC; **4** – ar 54, ćwiartka D; **5** – ar 8, ćwiartka A.

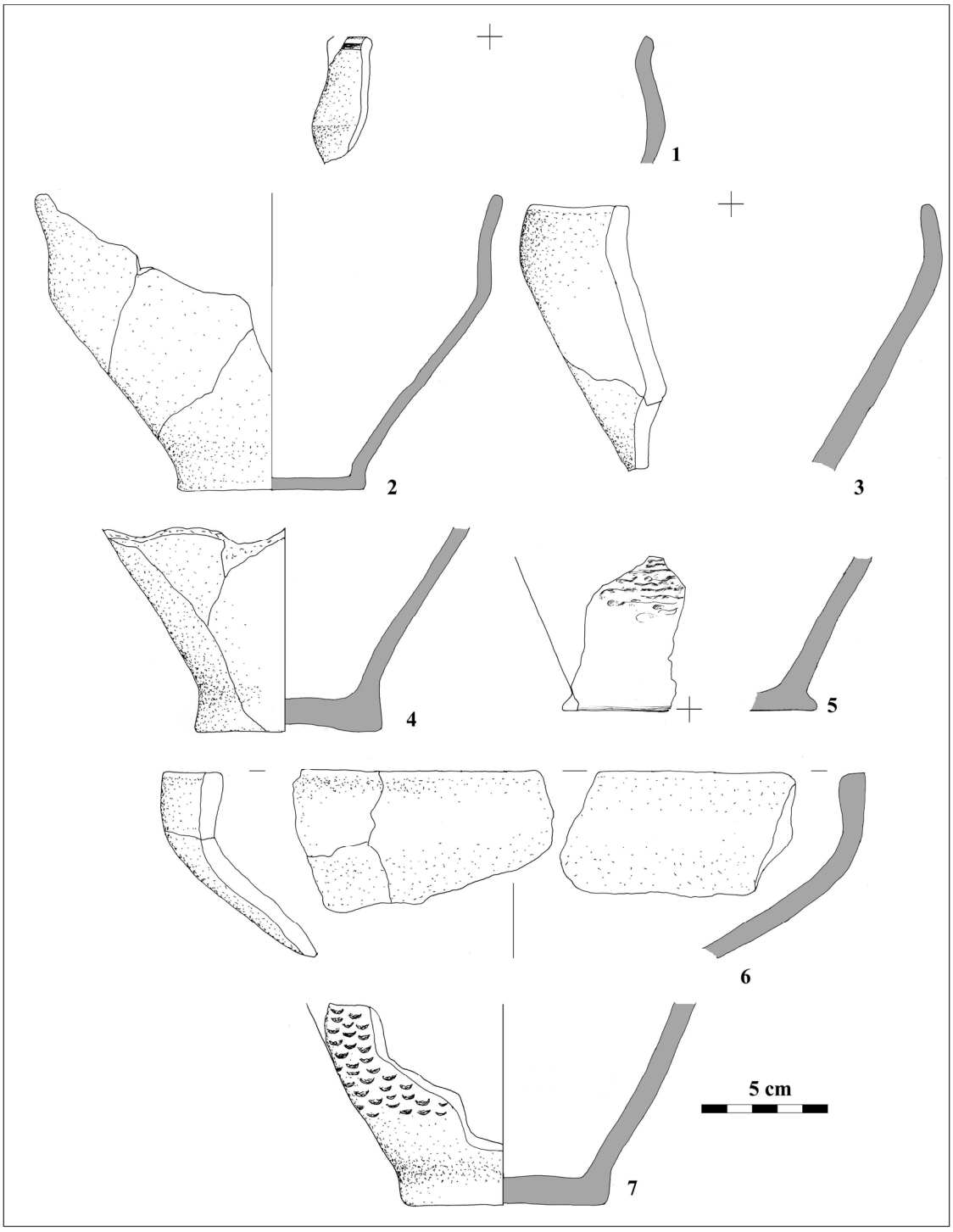

Ryc. 7. Kołoząb, stanowisko 1, naczynia grupy II. **1** – ar 44, ćwiartka A; **2, 4** – palenisko 2; **3** – ar 55, ćwiartki BD; **5** – ar 42, ćwiartka B; **6** – ar 8, ćwiartka A; **7** – ar 7/8.

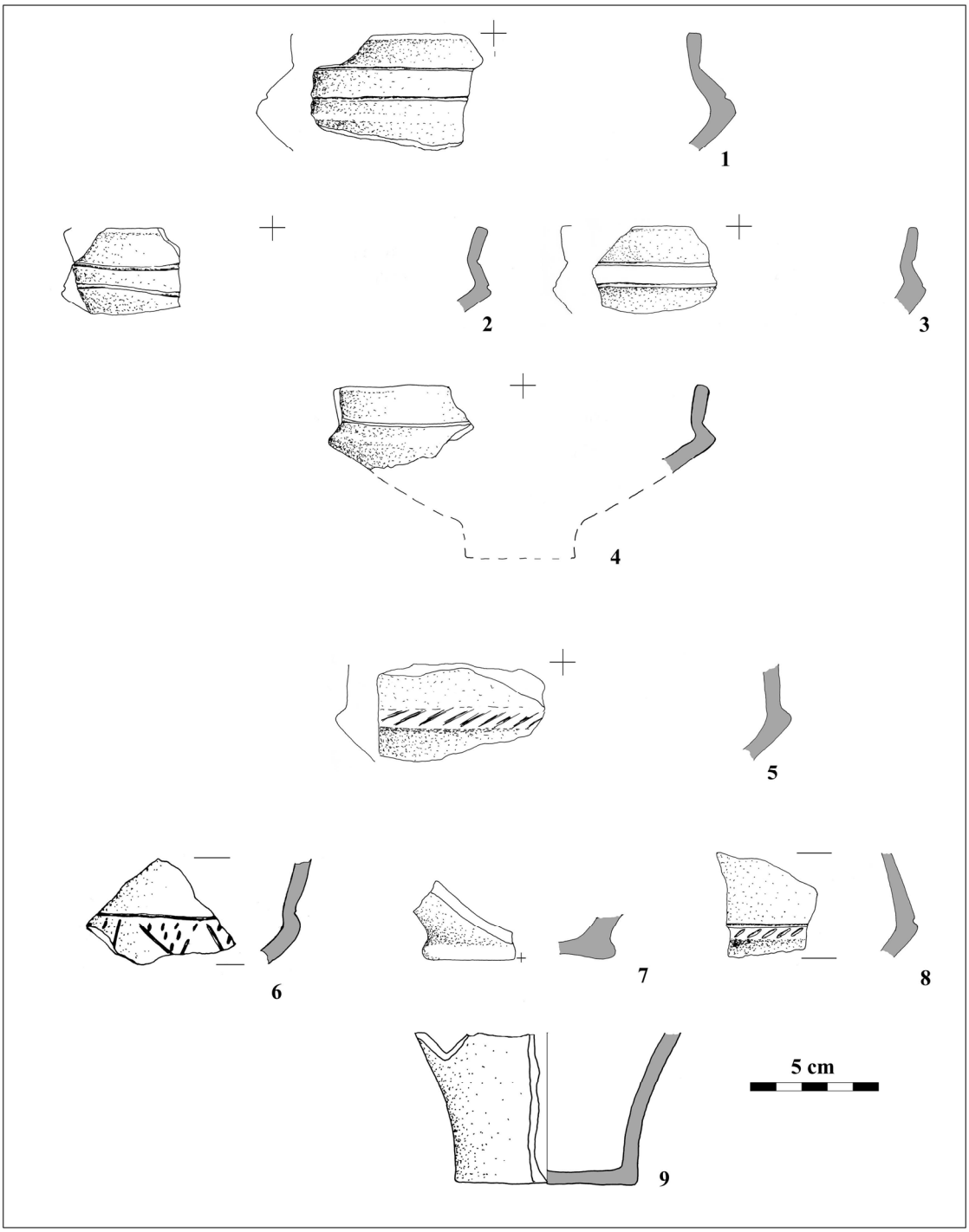

Ryc. 8. Kołoząb, stanowisko 1, naczynia grupy III. **1** – ar 7/8; **2-4, 6-8** – ar 42, ćwiartki BD; **5** – ar 54, ćwiartka B; **9** – ar 1, jama 2.

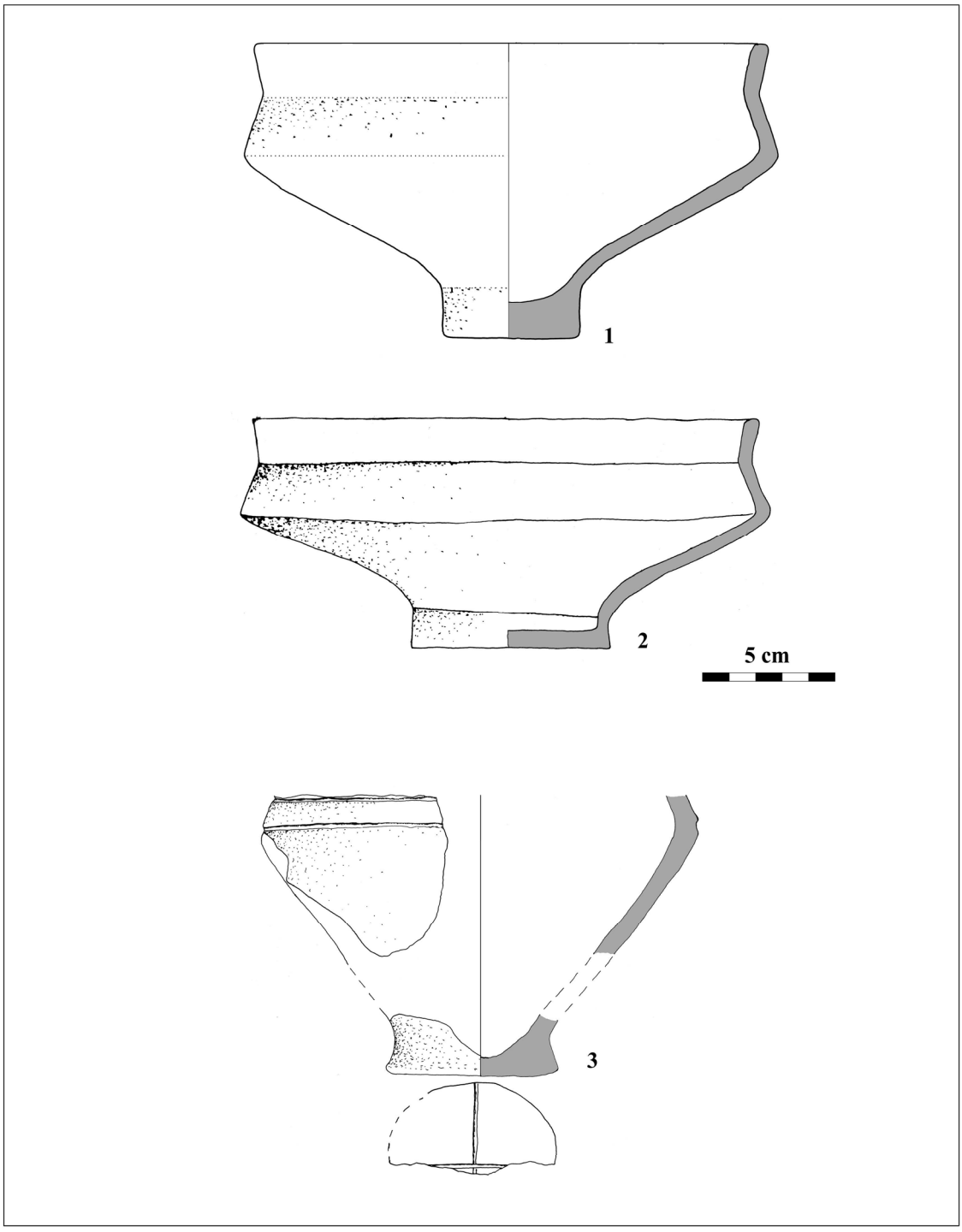

Ryc. 9. Kołoząb, stanowisko 1, naczynia grupy III. **1** – ar 7/8; **2** – ar 51, ćwiartka A, jama; **3** – ar 5, ćwiartka D.

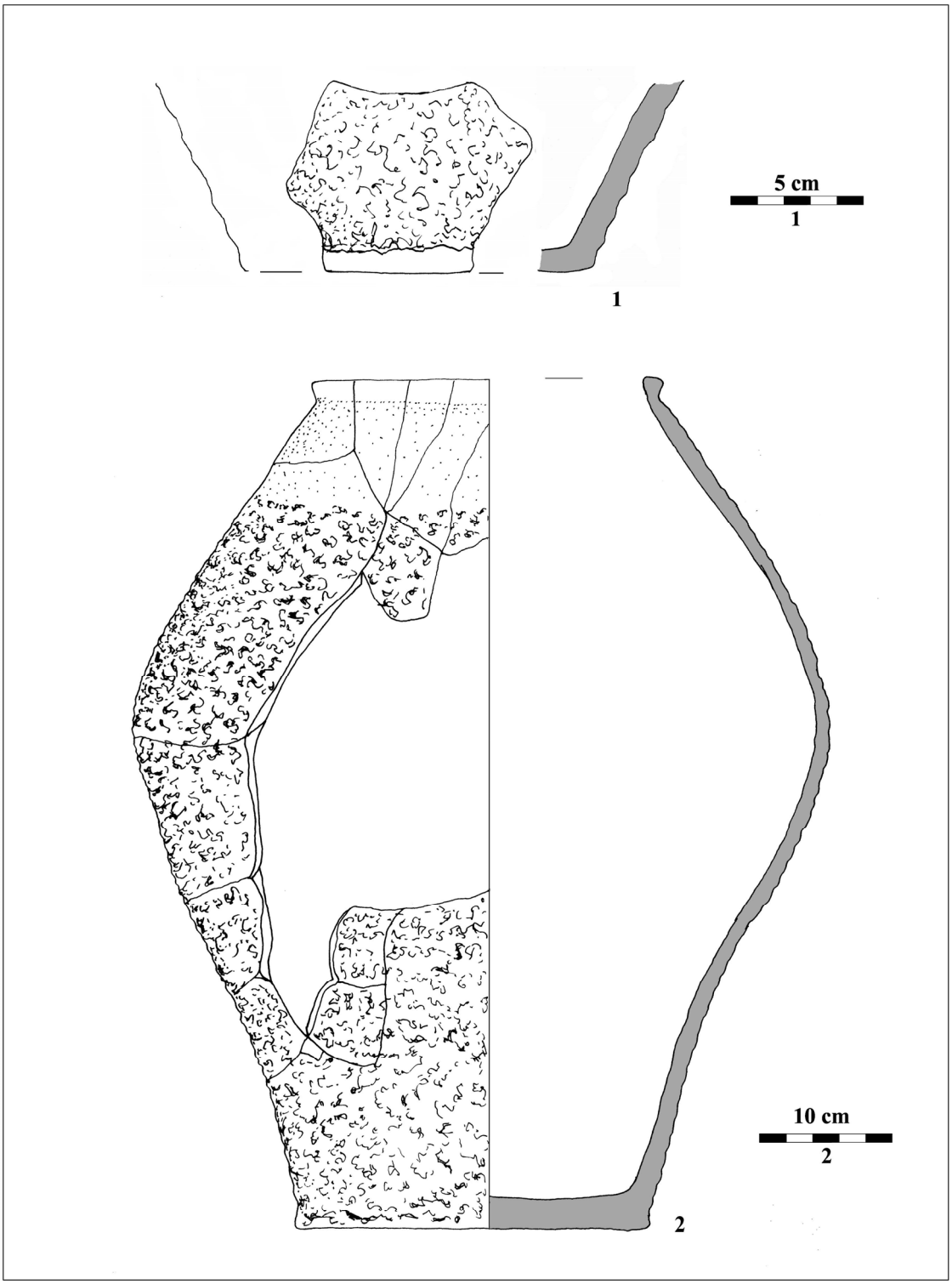

Ryc. 10. Poświętne, stanowisko 1, naczynia grupy I. **1** – ar 41, ćwiartka A; **2** – ar 41, ćwiartki AC.

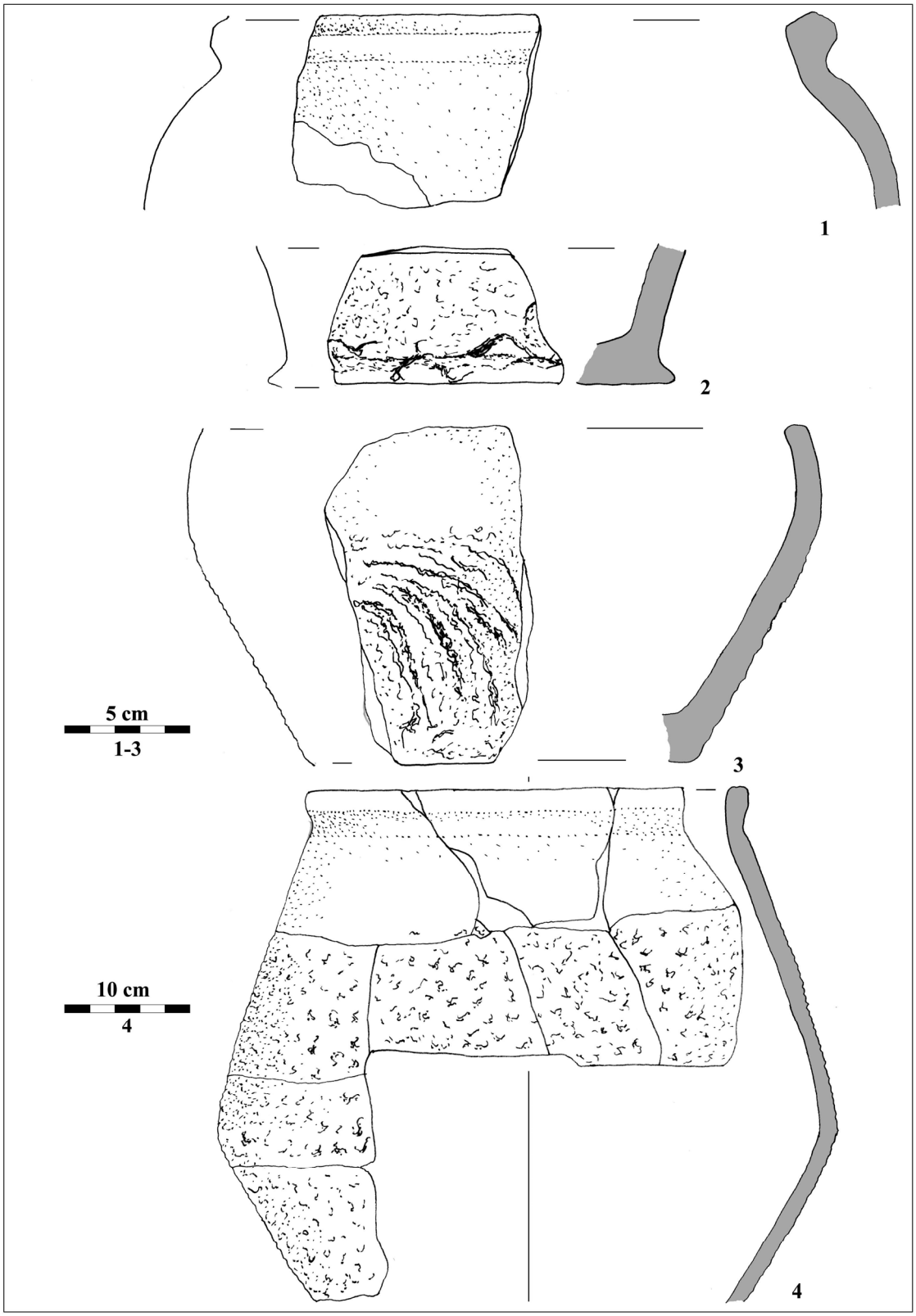

Ryc. 11. Poświętne, stanowisko 1, naczynia grupy I. **1** – ar 38, ćwiartki CD; **2** – ar 31, ćwiartki CD; **3** – ar 8, ćwiartka C; **4** – ar 18, ćwiartka A.

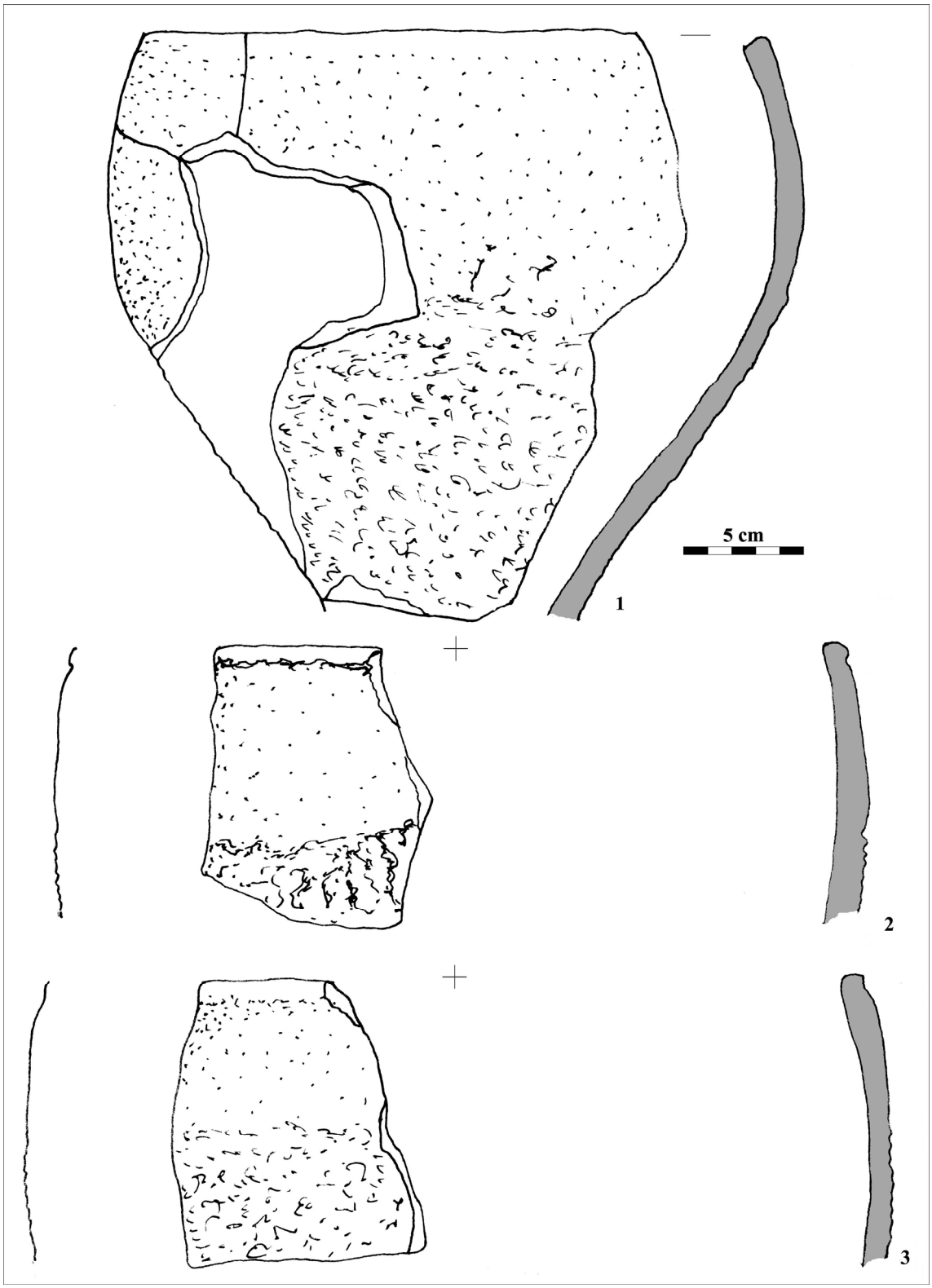

Ryc. 12. Poświętne, stanowisko 1, naczynia grupy I. **1** – ar 8, ćwiartka C; **2** – ar 37, ćwiartki AC; **3** – ar 33, ćwiartki AC.

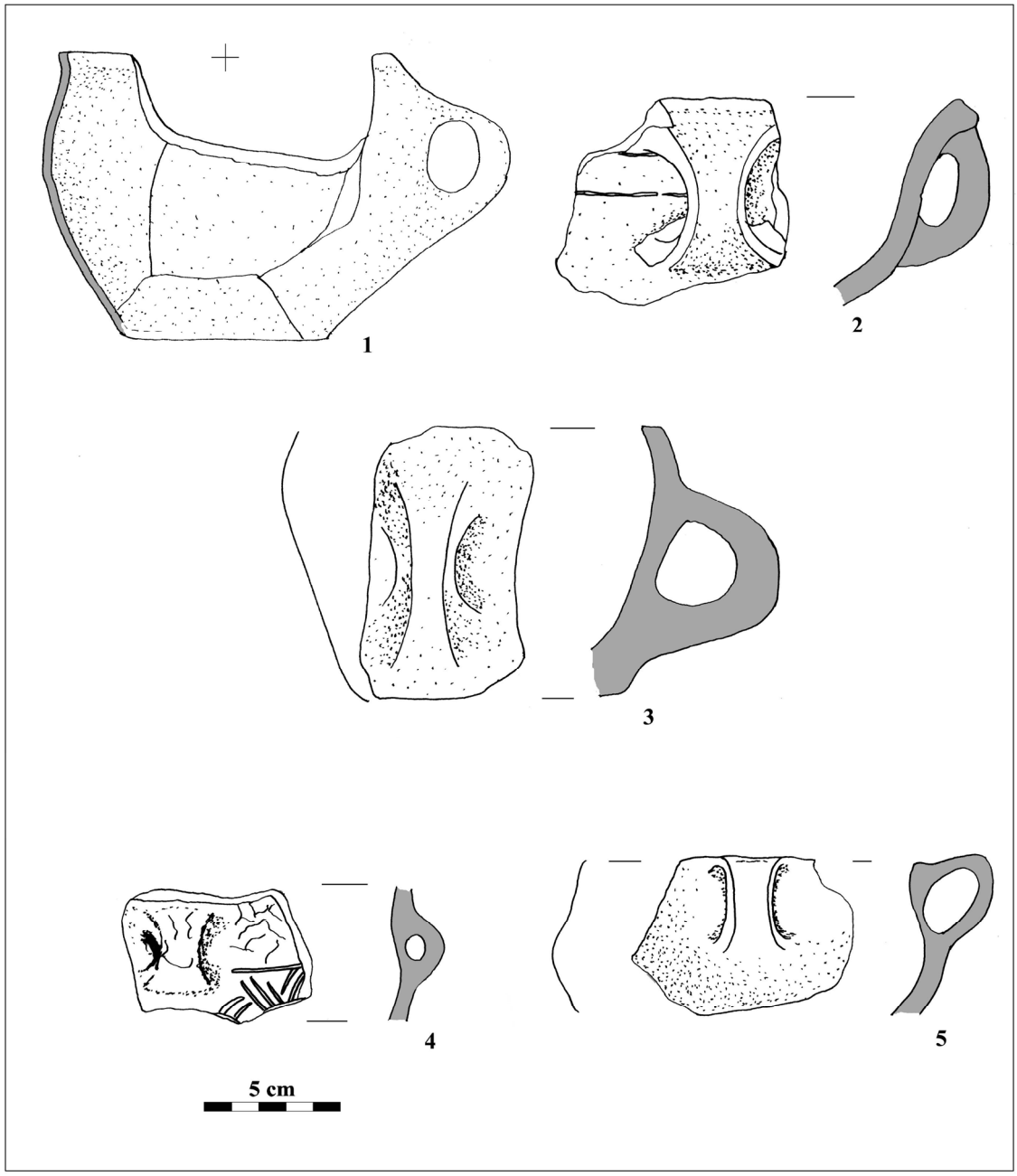

Ryc. 13. Poświętne, stanowisko 1, naczynia grupy II. **1** – ar 45, ćwiartki CD; **2** – ar 7, ćwiartka B; **3** – ar 26, ćwiartki BD; **4** – ar 20, ćwiartki AB; **5** – ar 20, ćwiartki AC.

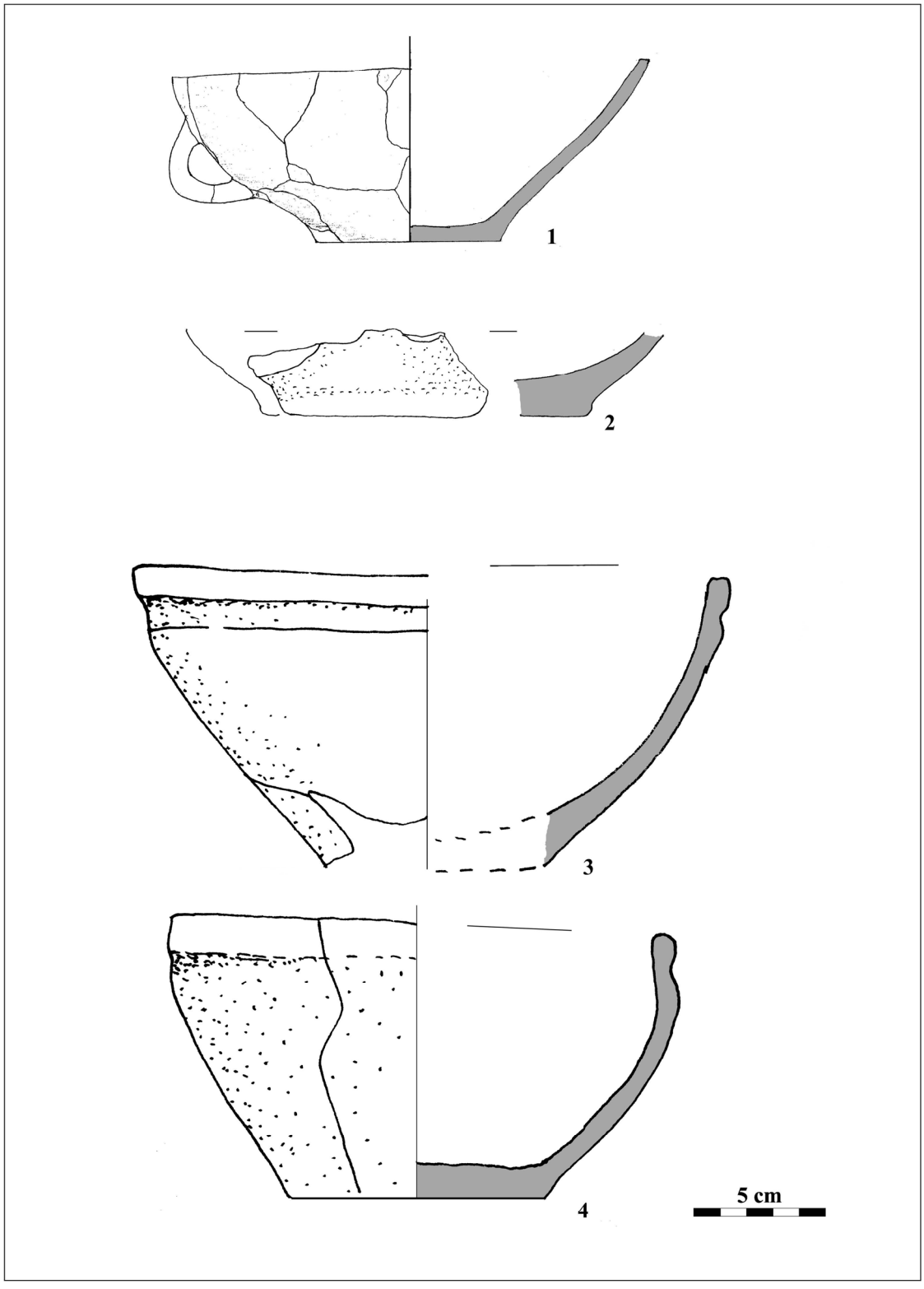

Ryc. 14. Poświętne, stanowisko 1, naczynia grupy II. **1** – ar 45, ćwiartki CD; **2** – ar 36, ćwiartki AC; **3-4** – ar 45, ćwiartki CD.

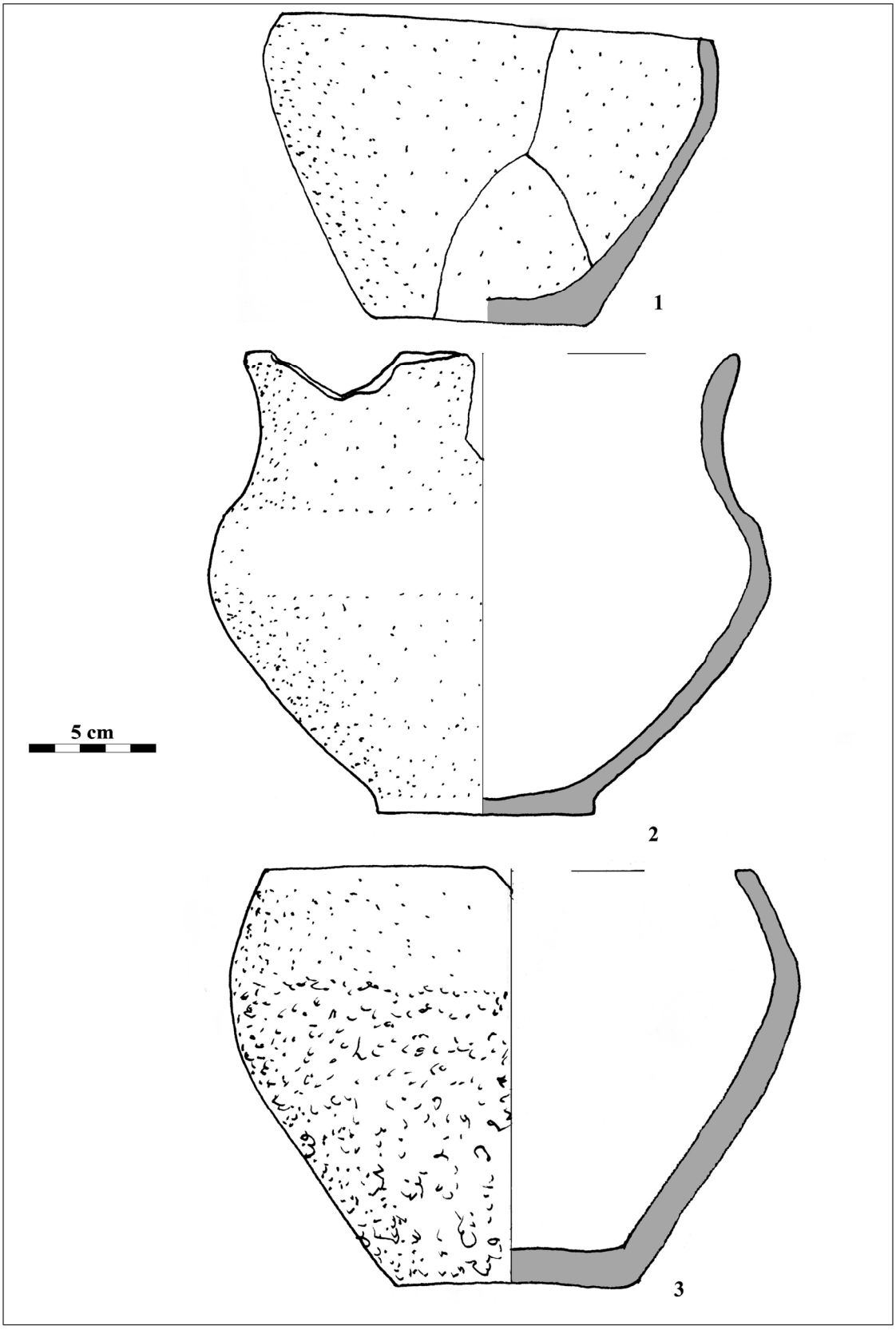

Ryc. 15. Poświętne, stanowisko 1, naczynia grupy II. **1** – ar 45, ćwiartka A; **2** – ar 12; **3** – ar 16, ćwiartka B.

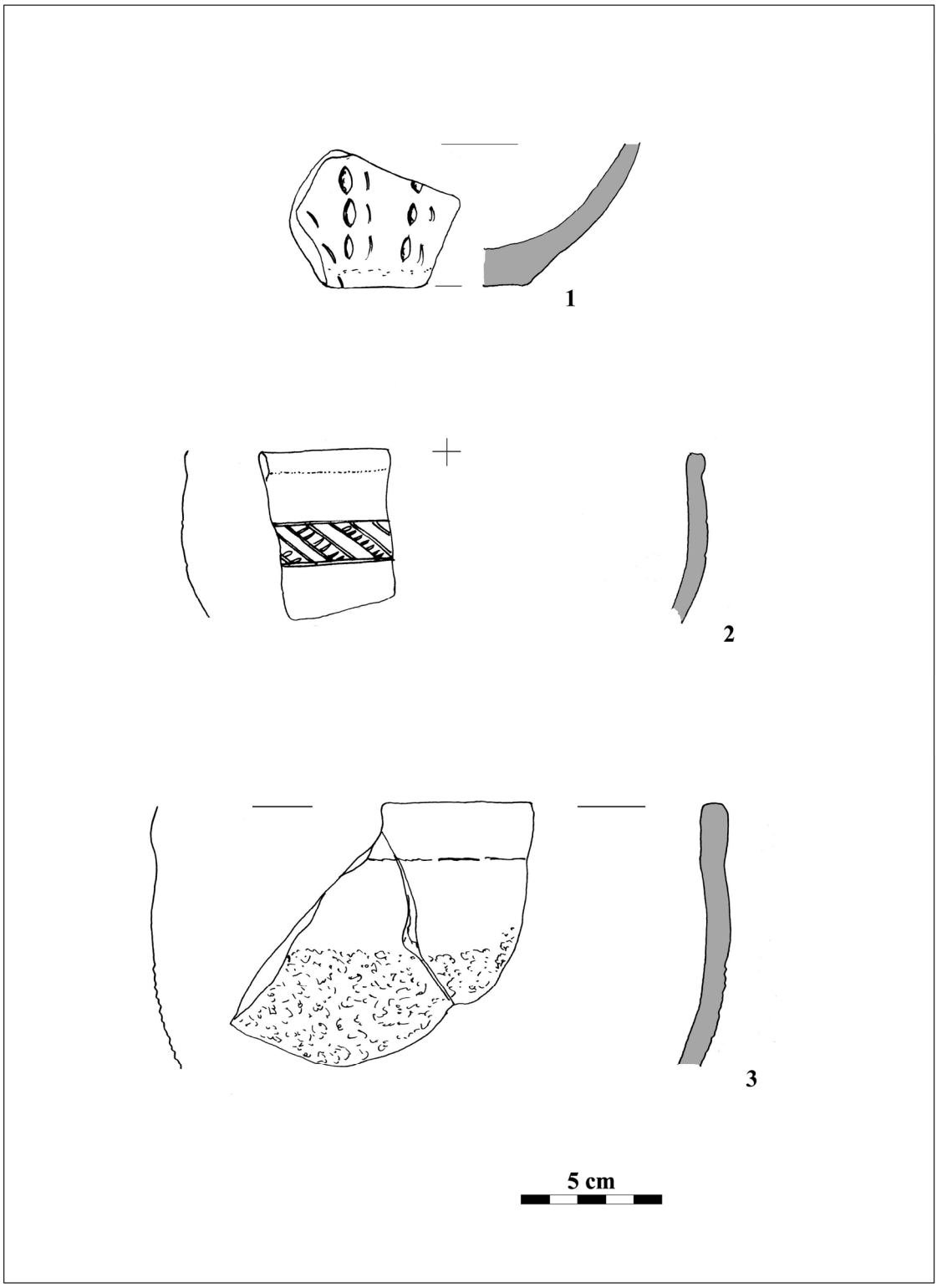

Ryc. 16. Poświętne, stanowisko 1, naczynia grupy II. **1** – ar 19, ćwiartka C; **2** – ar 47, ćwiartki AB; **3** – ar 45.

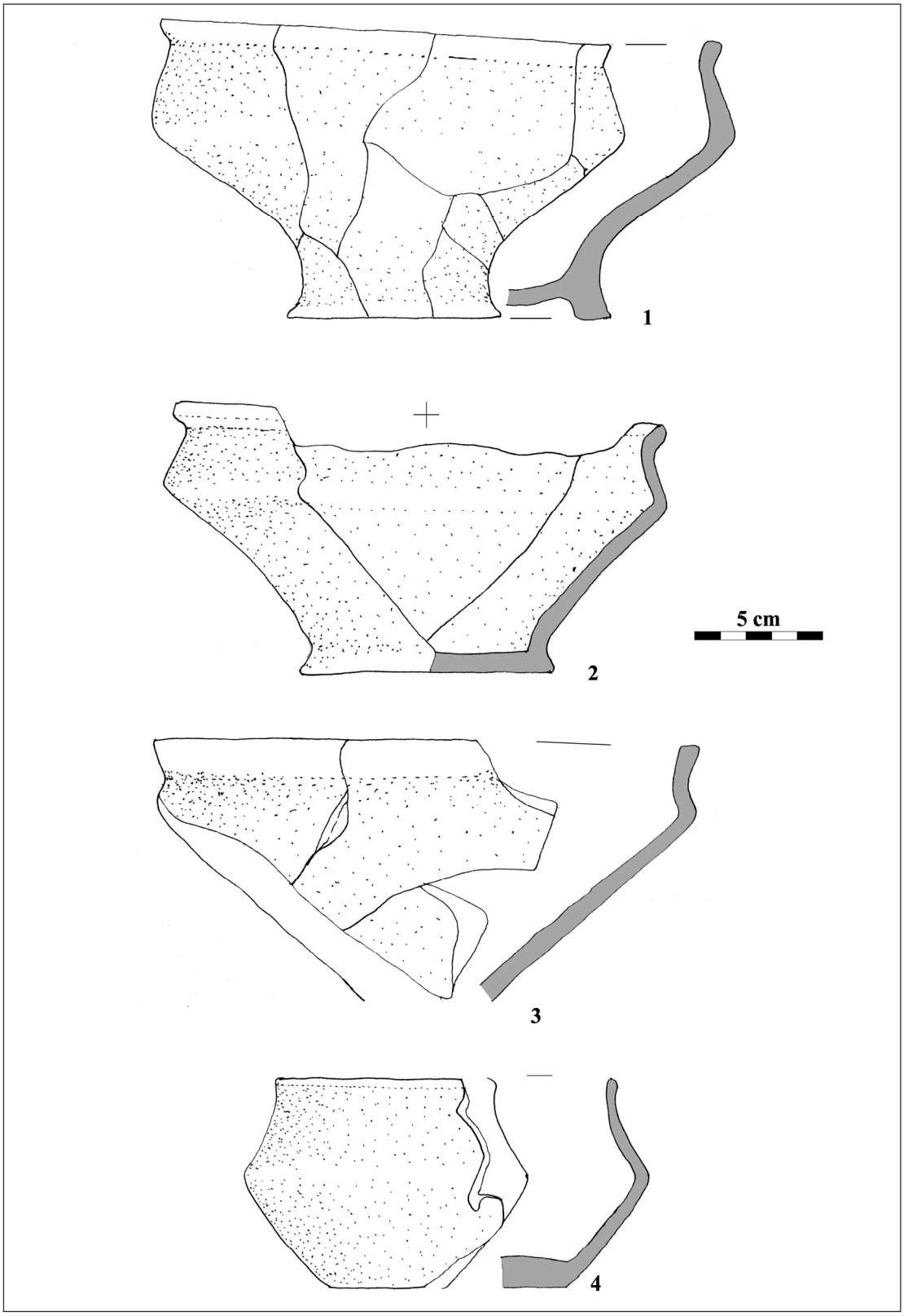

Ryc. 17. Poświętne, stanowisko 1, naczynia grupy III. **1** – ar 16, ćwiartka C; **2** – ar 5, ćwiartka D; **3** – ar 45; **4** – ar 16, ćwiartka A.

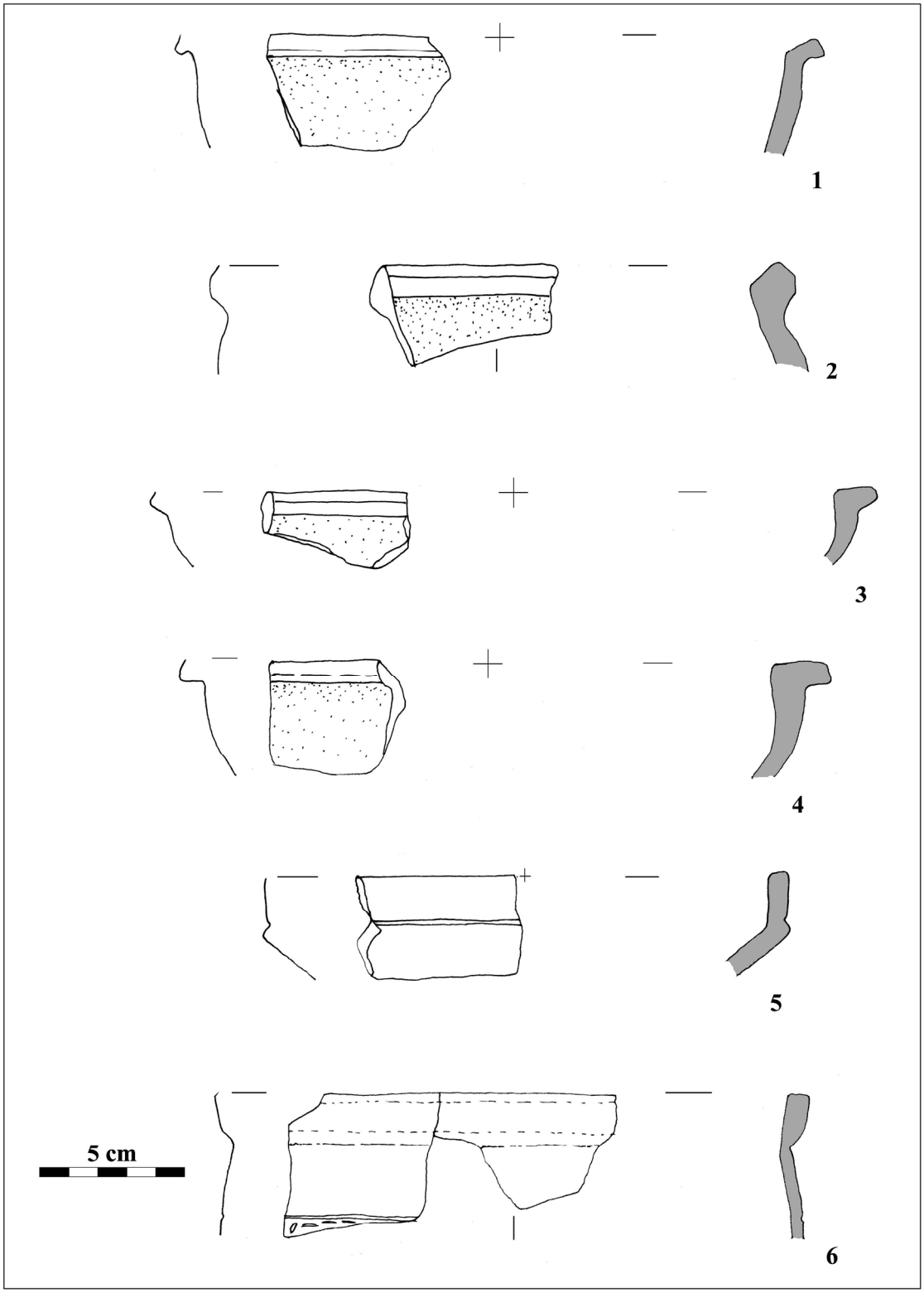

Ryc. 18. Poświętne, stanowisko 1, naczynia grupy III. **1-2** – ar 41, ćwiartka B; **3** – ar 42, ćwiartki AB; **4** – ar 27, ćwiartka D; **5** – ar 19, ćwiartki AB; **6** – ar 47, ćwiartki AB.

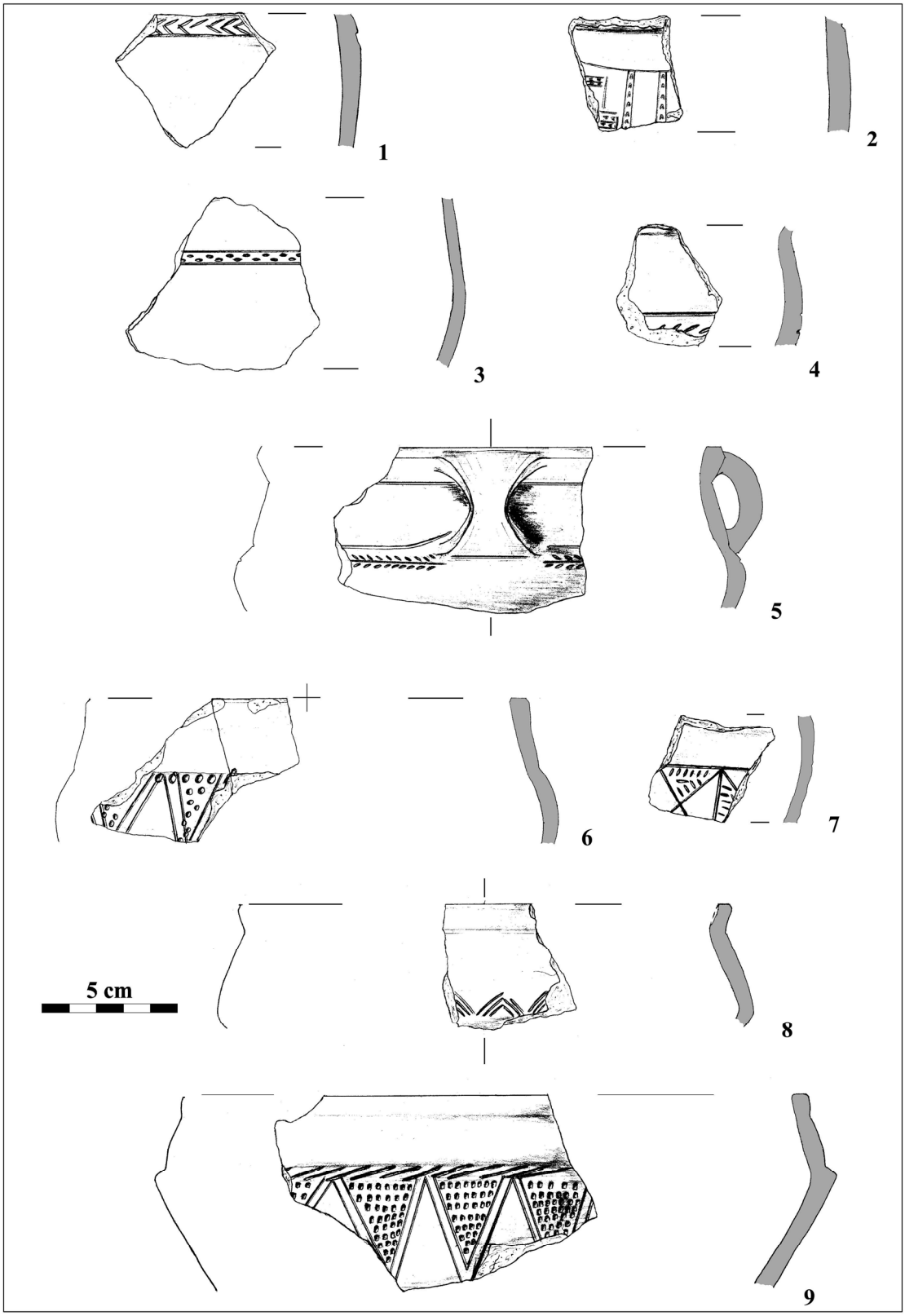

Ryc. 19. Poświętne, stanowisko 1, naczynia grupy III. **1** – ar 60, ćwiartki AB; **2** – ar 27, ćwiartka A; **3** – ar 36, ćwiartki AC; **4** – ar 7, ćwiartka D; **5** – ar 19, ćwiartka C; **6** – ar 8 ćwiartka C; **7** – ar 32; **8** – ar 8, ćwiartka C; **9** – piec wapienniczy.

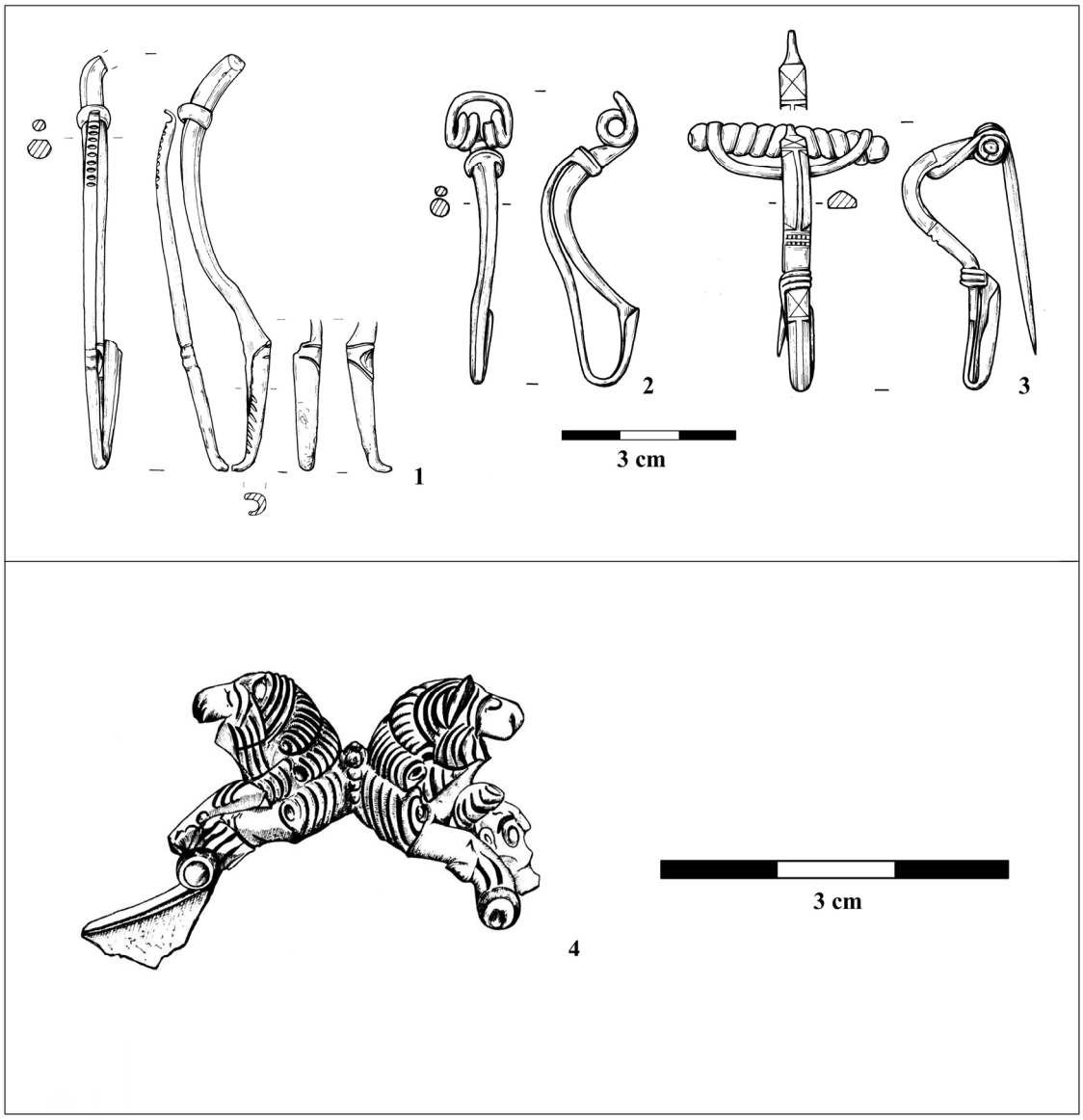

Ryc. 20. 1-3 – Poświętne, stanowisko 1; **4** – Kołozą̨b, stanowisko 1.

Pogranicze trzech światów
Kontakty kultur przeworskiej, wielbarskiej i bogaczewskiej
w świetle materiałów z badań i poszukiwań archeologicznych
Warszawa 2006

Beata OPORSKA
Instytut Archeologii Uniwersytetu Warszawskiego

Cmentarzysko kultury przeworskiej z młodszego okresu przedrzymskiego w Tomaszach, pow. ostrołęcki

Miejscowość Tomasze leży około 15 km na południe od Ostrołęki, w gminie Czerwin, w województwie mazowieckim (Ryc. 1:1). Jest to obszar wysoczyzny Międzyrzecza Łomżyńskiego, które tworzy jeden z mezoregionów Niziny Północnomazowieckiej. Nizina ta jest z kolei częścią regionu Mazowiecko-Podlaskiego [KONDRACKI 1998, 183, 187-188]. Cmentarzysko, będące przedmiotem tego opracowania, położone jest nad lewym dopływem Narwi – rzeką Orz. Leży ono na polu ornym, na północ od drogi biegnącej z Goworowa przez Pokrzywnicę, Bobin i dalej do Mierzejewa-Repek, gdzie łączy się z szosą Czerwin-Ostrołęka (Ryc. 1:1).

W trakcie badań powierzchniowych, przeprowadzonych w 1971 roku przez Stanisława Zapaśnika z ramienia Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków, natrafiono na polu ornym we wsi Tomasze na fragmenty ceramiki oraz przepalone kości. S. Zapaśnik ustalił, że były tu dwa stanowiska. Określił je numerami 1 i 2. Stanowisko oznaczone numerem 1 podzielił dodatkowo na dwie części: a – cmentarzysko; oraz b – osadę. W 1981 roku Joanna Kalaga przeprowadziła tu powtórne badania powierzchniowe. W ich konsekwencji stanowisko 1 otrzymało w obszarze AZP 41-72 numer 4. Podczas „powierzchniówek" znaleziono brązową zapinkę z okresu wędrówek ludów [PROCHOWICZ 2001] oraz fragmenty przepalonych kości i ceramiki. Znaleziska z badań powierzchniowych we wsi Tomasze, doprowadziły do przeprowadzenia w latach 1985-1988 prac wykopaliskowych[1] [KOWALSKI 1987; DMUCHOWSKI 1987; PROCHOWICZ 1998; 2001].

Regularne prace wykopaliskowe na części stanowiska określonej jako „cmentarzysko", rozpoczęły się w 1987 roku i trwały jeden sezon. Należy wspomnieć, że w dokumentacji polowej wspomina się o dwóch grobach wyeksplorowanych wcześniej, to jest w 1986 roku. Groby te, zlokalizowane w obrębie późniejszego wykopu numer 6, oznaczone zostały w 1987 roku jako wkopy. Okoliczności odkrycia obu grobów oraz sposób ich eksploracji nie zostały opisane w dokumentacji wykopalisk. Brak jest również informacji dotyczących wypełniska, inwentarza oraz kształtu tych obiektów. Wydaje się, iż groby musiały być wkopane na tyle płytko, iż zaobserwowano je na powierzchni gruntu i „wyjęto" bez zakładania wykopów.

W roku 1987 założono cztery wykopy, oznaczone numerami 5-8. Wykop 6 miał wymiary 5×20 m (Ryc. 1:3). Natrafiono w nim na dziewięć obiektów, z których osiem zawierało przepalone kości i ceramikę (obiekty 20-27), w dwóch znaleziono również przedmioty żelazne (zabytki zaginęły). Obiekty te, ze względu na obecność szczątków ludzkich, zostały uznane za groby. Dziewiąty obiekt odkryty w wykopie 6, oznaczony numerem 28, nie zawierał natomiast elementów, które pozwoliłyby zaklasyfikować go jako grób. W pozostałych wykopach nie odkryto grobów. W następnych sezonach nie prowadzono dalszych badań, toteż niemożliwe jest obecnie wyznaczenie granic cmentarzyska ani określenie jego wielkości.

[1] Badania prowadzili mgr Jacek Kowalski i dr Adam Waluś z IAUW. Konsultantem naukowym był prof. dr hab. Jerzy Okulicz. Prace finansował Wojewódzki Konserwator Zabytków w Ostrołęce oraz IAUW. Materiał ceramiczny i kostny przechowywany jest obecnie w magazynie IAUW. Ekspertyzy znaleziska krzemiennego z obiektu 20 dokonał dr Wiktor Obuchowski. Analizę antropologiczną szczątków kostnych przeprowadziła mgr Beata Balukiewicz z *Zakładu Antropologii* IAUW (por. *Aneks*).

Poważnym utrudnieniem w opracowaniu wyników badań z cmentarzyska w Tomaszach był zły stan dokumentacji. Głównym źródłem wiedzy o wykopaliskach w 1987 roku jest dziennik polowy, spisywany najprawdopodobniej na bieżąco, podczas prac na wykopie; jego kopie przepisywane „na czysto" pomijają już niektóre informacje, kolejną wersję przedstawia zaś sprawozdanie z wykopalisk [por. KOWALSKI 1987]. Te wszystkie informacje nie zgadzają się z zapisami na metryczkach, w które zaopatrzono materiał zabytkowy. W trakcie badań w 1987 roku nie sporządzano osobnych kart obiektów, a z zachowanej dokumentacji niemal zupełnie brak pomiarów i niwelacji. Polowa dokumentacja rysunkowa prowadzona na cmentarzysku w Tomaszach obejmuje plan zbiorczy wykopu 6 w skali 1:50, plan tego wykopu z obiektami naniesionymi w kolorze, z zaznaczeniem linii profilowych, w skali 1:20, oraz rysunki profili obiektów w skali 1:10 lub 1:5. Poważnym utrudnieniem jest brak legendy: tylko cztery plany (obiekty 20-22 i 28) zawierały opis zastosowanego kodu. W przypadku pozostałych nie można więc mieć pewności, co do ich poprawnego odczytania.

W trakcie prac na cmentarzysku w Tomaszach prowadzono inwentarz ceramiki. Znaleziskom z poszczególnych obiektów nadawano kolejne numery inwentarzowe, przy czym niektórym obiektom przypisano więcej niż jeden numer. Pozyskany materiał, dostępny do celów niniejszego opracowania objął ogółem 380 fragmentów ceramiki (por. *Tabela*). Według zapisów z dziennika polowego i ze sprawozdania [KOWALSKI 1987] w grobach 4 i 5 znaleziono dwie zapinki, zachowane fragmentarycznie i nóż – w dostępnej dokumentacji brak opisów i rysunków tych zabytków (zostały tylko schematycznie naniesione na plany obiektów), a one same, najprawdopodobniej, zaginęły.

1. Znaleziska z cmentarzyska w Tomaszach

W katalogu grobom odkrytym w wykopie 6 (Ryc. 1:2-3) nadano kolejne numery 1-10,przy czym jako groby 1 i 2 oznaczono obiekty odkryte w roku 1986; dodatkowo podano numerację polową (obiekty 20-27). Stropy obiektów zostały zaobserwowane na głębokości ok. 0,25-0,3 m, zapewne wszystkie obiekty wkopane zostały w żółty piasek calcowy. Opisane wyżej mankamenty dokumentacji powodują, że wiele informacji jest niepewnych, co zaznaczono znakiem zapytania (?). W przypadku niektórych obiektów brak jest danych, co do lokalizacji w ich obrębie kości i fragmentów ceramiki.

Grób 1 (obiekt?)
Brak danych.

Grób 2 (obiekt?)
Brak danych.

Grób 3 (obiekt 20) – pochówek ciałopalny, jamowy (Ryc. 2)
Obiekt przebadany częściowo. Odsłonięta część miała zarys owalny. W przekroju głęboka niecka o miąższości ok. 1,3 m. Wypełnisko obiektu stanowiła brunatna warstwa (?). Na głębokości ok. 0,65 m oraz ok. 0,95 m od stropu obiektu widać przemycie piaskiem. W wypełnisku, w środkowej i dolnej części, wystąpiły fragmenty przepalonych kości, ceramiki oraz węgle drzewne. – **Inwentarz**: **1)** Pięć wyklejających się fragmentów pogrubionego i facetowanego na zewnątrz wylewu, wtórnie przepalone, o powierzchni wewnętrznej chropowatej, powierzchni zewnętrznej gładkiej, kolor obecnie szary (Ryc. 2:1); **2)** Fragment dna z częścią przydenną o średnicy 10 cm, wtórnie przepalony, o powierzchni wewnętrznej i zewnętrznej gładkiej, kolor obecnie szaro-czarny (Ryc. 2:2); **3)** Cztery wyklejające się fragmenty wklęsłego dna z częścią przydenną o średnicy 11 cm, wtórnie przepalone, o powierzchni wewnętrznej gładkiej, zewnętrznej na spodzie dna chropowatej, a na części przydennej gładkiej, kolor powierzchni zewnętrznej ceglasto-pomarańczowy, powierzchni wewnętrznej czarny (Ryc. 2:3); **4)** Fragment dna z częścią przydenną, wtórnie przepalony, o powierzchni wewnętrznej i zewnętrznej gładkiej, kolor powierzchni zewnętrznej ceglasto-pomarańczowy, wewnętrznej czarny (Ryc. 2:4); **5)** Fragment zewnętrznej części wylewu, wtórnie przepalony, powierzchnia zewnętrzna zdobiona płytkim ornamentem rytym, kolor obecnie szary (Ryc. 2:5); **6)** Fragment dna z częścią przydenną, wtórnie przepalony, o powierzchni wewnętrznej i zewnętrznej gładkiej, kolor ceglasto-pomarańczowy (Ryc. 2:6); **7)** Krzemień kredowy odmiany północno-wschodniej (Ryc. 2:7); **8)** 38 niecharakterystycznych fragmentów ceramiki kultury przeworskiej, w tym 25 wtórnie przepalonych. – **Kości:** materiał zaginął.

Grób 4 (obiekt 21) – pochówek ciałopalny, jamowy (Ryc. 3)
Zarys jamy owalny o wymiarach 1,4×0,9 m. W stropie obiektu znajdowały się kamienie o średnicy do 0,2 m. W przekroju zarys nieregularny, miąższość 0,2-0,4 m. Wypełnisko obiektu barwy brunatnej (?) z węglami drzewnymi. Fragment zapinki oraz fragmenty ceramiki, kamienie oraz przepalone kości leżały głównie w środkowej i południowej części obiektu. – **Inwentarz: 1)** Fragment pogrubionego i facetowanego na zewnątrz wylewu o średnicy 14 cm, bez śladów wtórnego przepalenia, o powierzchni wewnętrznej i zewnętrznej gładkiej, kolor obecnie szary (Ryc. 3:1); **2)** Dwa fragmenty pogrubionego i facetowanego na zewnątrz i do wewnątrz wylewu o średnicy 18 cm,

wtórnie przepalone, o powierzchni wewnętrznej i zewnętrznej gładkiej, powierzchnia zewnętrzna zdobiona ornamentem rytym, kolor ceglasto-pomarańczowy (Ryc. 3:2); **3)** Fragment pogrubionego i facetowanego na zewnątrz wylewu o średnicy 11 cm, bez śladów wtórnego przepalenia, o powierzchni wewnętrznej i zewnętrznej gładkiej, kolor brązowy (Ryc. 3:3); **4)** Dwa wyklejające się fragmenty pogrubionego i facetowanego na zewnątrz i od wewnątrz wylewu o średnicy 18 cm, wtórnie przepalone, o powierzchni wewnętrznej gładkiej i zewnętrznej chropowatej, kolor ceglasto-pomarańczowy (Ryc. 3:4); **5)** Fragment płaskiego i facetowanego do wewnątrz wylewu o średnicy 9 cm, wtórnie przepalony, o powierzchni wewnętrznej gładkiej i zewnętrznej chropowatej, z dużą ilością domieszki tłucznia, kolor ceglasto-pomarańczowy (Ryc. 3:5); **6)** Fragment dna z częścią przydenną o średnicy 10 cm, wtórnie przepalony, o powierzchni wewnętrznej i zewnętrznej gładkiej, z dużą ilością domieszki mineralnej, kolor obecnie szary (Ryc. 3:6); **7)** Fragment dna z częścią przydenną, wtórnie przepalony, o powierzchni wewnętrznej i zewnętrznej gładkiej, z dużą ilością domieszki mineralnej, kolor obecnie szary (Ryc. 3:7); **8)** Cztery fragmenty nie wyklejającego się brzuśca o średnicy 11 cm, wtórnie przepalone, o powierzchni wewnętrznej i zewnętrznej gładkiej, zdobione ornamentem rytym, kolor ceglasto-pomarańczowy (Ryc. 3:8 – na rysunku umieszczono tylko dwa duże fragmenty); **9)** Fragment płaskiego i facetowanego na zewnątrz wylewu, bez śladów wtórnego przepalenia, o powierzchni wewnętrznej i zewnętrznej gładkiej, kolor brązowy (Ryc. 3:9); **10)** Nóżka i sprężyna żelaznej zapinki – zabytek zaginął; **11)** 32 niecharakterystyczne fragmenty ceramiki kultury przeworskiej, w tym 26 wtórnie przepalonych. – **Kości**: płeć – nieznana, wiek – *adultus-maturus*.

Grób 5 (obiekt 22) – pochówek ciałopalny, jamowy (Ryc. 4)

Zarys jamy nieregularny, zbliżony do koła, o średnicy 0,92 m. Stropowa warstwa obiektu, we wschodniej części, zniszczona w wyniku orki. W części stropowej wystąpiły ponadto ciemniejsze warstewki, być może spalenizna. W przekroju zarys nieckowaty, miąższość do 0,28 m. Wypełnisko jamy barwy brunatnej (?), znajdowały się w niej fragmenty ceramiki, przepalone kości, żelazna zapinka, żelazny nóż, węgle drzewne (nie wrysowane na plan, zachowane wśród znalezisk z tego obiektu) oraz kamienie o średnicy do 0,12 m. Fragment zapinki odkryty został w części północnej. Nóż i kości znajdowały się w części środkowej. – **Inwentarz: 1)** Fragment pogrubionego i facetowanego na zewnątrz wylewu o średnicy 14 cm, bez śladów wtórnego przepalenia, o powierzchni wewnętrznej i zewnętrznej gładkiej, kolor szaro-pomarańczowy (Ryc. 4:1); **2)** Fragmenty pogrubionego i facetowanego do wewnątrz i na zewnątrz wylewu o średnicy 15 cm, wtórnie przepalone, o powierzchni wewnętrznej i zewnętrznej gładkiej, kolor obecnie szary (Ryc. 4:2); **3)** Fragment wylewu, wtórnie przepalony, powierzchnia zewnętrzna zdobiona ornamentem rytym, kolor obecnie szary (Ryc. 4:3); **4)** Fragment dna z częścią przydenną o średnicy 22 cm, wtórnie przepalony, o powierzchni wewnętrznej gładkiej, zewnętrznej chropowatej, duża ilość domieszki mineralnej, kolor ceglasto-pomarańczowy (Ryc. 4:4); **5)** Nóż żelazny – zabytek zaginął; **6)** Nóżka i sprężyna zapinki żelaznej – zabytek zaginął; **7)** 23 niecharakterystycznych fragmentów ceramiki kultury przeworskiej, w tym 16 wtórnie przepalonych. – **Kości:** płeć – kobieta, wiek – *maturus*.

Grób 6 (obiekt 23) – pochówek ciałopalny, jamowy (Ryc. 5)

Zarys jamy nieregularny, zbliżonym do owalu, o wymiarach 0,92×0,8 m. W części południowej i południowo-wschodniej widać przebarwienie barwy żółtej. W części stropowej znajdowały się czarne warstewki, być może spalenizna. W przekroju zarys nieregularny, miąższość 0,1-0,23 m. Wypełnisko obiektu barwy brunatnej(?), znajdowały się w niej przepalone kości oraz fragmenty ceramiki. W północnej części obiektu, zaobserwowano czarne warstewki, być może spalenizna. **Uwaga:** według dokumentacji polowej obiekt ten nie zawierał materiału zabytkowego i był interpretowany jako „przebarwienie". Wśród materiałów z tego stanowiska natrafiono na fragmenty ceramiki i przepalone kości, w ilości pozwalającej określić wiek i płeć zmarłego, a oznaczone jako pochodzące z tego właśnie obiektu. – **Inwentarz: 1)** Cztery niecharakterystyczne fragmenty ceramiki kultury przeworskiej, w tym 3 wtórnie przepalone. – **Kości:** płeć – mężczyzna (?), wiek – *maturus*.

Grób 7 (obiekt 24) – pochówek ciałopalny, jamowy (Ryc. 5)

Zarys jamy nieregularny, zbliżony do owalu. Wschodnia część obiektu została zniszczona w 1986 roku, podczas eksploracji obiektu nr? (grób 1, obecnie zaznaczony na planie jako wkop 1). Wymiary zachowanej części 1,05×0,8 m. W środkowej części znajdowała się ciemniejsza warstwa, być może spalenizna. W przekroju nieregularna (na planie nie zaznaczono przebiegu linii profilowej), zbliżona do formy nieckowatej, miąższość do 0,59 m. Wypełnisko jamy barwy brunatnej (?) wystąpiła w nim czarna warstwa, być może spalenizna, fragment ceramiki, węgle drzewne oraz kamień o średnicy 0,04 m. **Uwaga:** według dokumentacji w obiekcie miały znajdować się tylko nieliczne fragmenty ceramiki. W trakcie opracowania materiału natrafiono jednak na przepalone fragmenty ceramiki i węgle drzewne, oznaczone jako pochodzące z tego obiektu. – **Inwentarz**: **1)** Dwa wyklejające się fragmenty dna z partią przydenną o średnicy 16 cm, wtórnie przepalone, o powierzchni wewnętrznej i zewnętrznej chropowatej, kolor ceglasto-pomarańczowy (Ryc. 5); **2)** 13 niecharakterystyczych fragmentów ceramiki kultury przeworskiej, w tym trzy wtórnie przepalone. – **Kości:** nie zarejestrowano materiału kostnego.

Grób 8 (obiekt 25) – pochówek ciałopalny, jamowy (Ryc. 4)

Zarys jamy nieregularny, zbliżony do koła o średnicy 1,05 m, w przekroju nieckowaty, miąższość ok. 0,55 m. Wypełnisko składało się z dwóch warstw: szarej przemieszanej z piaskiem – strop obiektu oraz czarnej ziemi z licznymi węglami drzewnymi, spalenizną, gliną, żużlem i przepalonymi kośćmi – spąg obiektu (około 0,45-0,48 m poniżej stropu obiektu). W całym wypełnisku znajdowały się czarne warstewki, być może spalenizna, oraz kamienie o średnicy do 0,07 m. – **Inwentarz: 1)** Fragment dna z partią przydenną, wtórnie przepalony, o powierzchni wewnętrznej i zewnętrznej chropowatej, kolor szaro-pomarańczowy (Ryc. 8:2); **2)** 12 niecharakterystycznych fragmentów ceramiki kultury przeworskiej, w tym 5 wtórnie przepalonych. – **Kości:** materiał zaginął.

Grób 9 (obiekt 26) – pochówek ciałopalny, jamowy (Ryc. 5)

Zarys jamy zbliżony do owalu o wymiarach ok. 0,9×0,75 m, w przekroju nieregularny, miąższość ok. 0,95 m. Wypełnisko stanowiła czarna warstwa zastąpiona na głębokości 0,6 m od stropu obiektu warstwą piasku. Pod nią znaj-

dowała się kolejna, miąższości 0,13 m, warstwa barwy czarnej przykryta przepalonym kamieniem. Informacje o kamieniu pochodzą z dziennika prac polowych. Nie został zaznaczony na planie profilu. W górnej części obiektu znajdowały się przepalone fragmenty ceramiki oraz kamień. – **Inwentarz: 1)** Sześć niecharakterystycznych fragmentów ceramiki kultury przeworskiej, w tym 1 wtórnie przepalony. – **Kości:** nie zarejestrowano materiału kostnego.

Grób 10 (obiekt 27) – pochówek ciałopalny, jamowy (Ryc. 5)

Zarys jamy nieregularny, zbliżony do owalu o wymiarach ok. 0,7×0,8 m. W północnej części niewielkie przebarwienie. To przebarwienie oraz dwa „pasy warstwy" ciągnące się w kierunku południowo-zachodnim spowodowała zapewne orka. W przekroju zarys nieregularny, miąższość 0,5-0,16 m. Wypełnisko barwy brunatnej(?), wystąpiły w nim przepalone kości; w dokumentacji brak danych o ich lokalizacji w obiekcie. – **Inwentarz:** brak. – **Kości:** płeć – kobieta (?), wiek – *maturus*.

Obiekt 28 – duży wkop nowożytny (Ryc. 6)

Zarys jamy nieregularny, zbliżony do prostokąta o wymiarach 3,4×2,2 m. W północno-wschodnim narożniku znajdowało się skupisko gliny. W południowej części obiektu widoczne przebarwienia. W przekroju nieregularna, zbliżona do formy nieckowatej o miąższości od 0,95 m w części północnej, 0,53 m w części środkowej, do 1,05 m w części południowej. Wypełnisko stanowiła czarno-brunatna warstwa. W północnej części profilu widać skupiska gliny. W tej samej części, na głębokości 0,53 cm, znajdowała się intensywnie szara warstwa, miąższości 0,35 m, ze skupiskami nie rozłożonych szczątków organicznych, śmieci oraz ziemi o kolorze szarobrunatno żółtej – w dokumentacji brak opisu, co nie pozwala określić, czym były owe „szczątki organiczne"i „śmieci". W części południowej do głębokości ok. 0,7 cm, warstwa wypełniska przemieszana z piaskiem calcowym. Poniżej zlokalizowano dwie następujące po sobie warstwy: czarno-brunatną oraz szarobrunatno żółtą. W części południowej wypełniska leżał kamień o średnicy 0,06 m. W wypełnisku obiektu, w jego wschodniej części, miały znajdować się ponadto fragmenty ceramiki starożytnej i wczesnośredniowiecznej. – **Inwentarz: 1)** Fragment płaskiego, ściętego do wewnątrz, zdobionego głęboką bruzdą wylewu toczonego naczynia średniowiecznego o średnicy 12 cm, z niewielką ilością domieszki mineralnej, kolor ceglasto-pomarańczowy (Ryc. 6:1); **2)** Fragment wylewu toczonego naczynia średniowiecznego, z niewielką ilością domieszki mineralnej, kolor ceglasto-pomarańczowy (Ryc. 6:2); **3)** 29 niecharakterystycznych fragmentów ceramiki, w tym 26 fragmentów ceramiki kultury przeworskiej (12 fragmentów wtórnie przepalonych) oraz 2 fragmenty ceramiki średniowiecznej.

Ceramika z pierwszej warstwy ziemi ornej

Podziału ceramiki znalezionej poza obiektami na materiały „z pierwszej warstwy ornej" oraz „z pierwszego plantu" dokonali autorzy badań wykopaliskowych. Do znalezisk z pierwszej warstwy ornej zaliczono: **1)** Fragment płaskiego wylewu, wtórnie przepalony, o powierzchni wewnętrznej i zewnętrznej chropowatej, bez śladów domieszki, kolor obecnie szary (Ryc. 7:14); **2)** Krawędź najprawdopodobniej facetowanego, zdobionego dwiema równoległymi bruzdami wylewu, wtórnie przepalony, kolor obecnie szary (Ryc. 7:15); **3)** Fragment dna z częścią przydenną, bez śladów wtórnego przepalenia, o powierzchni wewnętrznej i zewnętrznej gładkiej, bez śladów domieszki, kolor ceglasto-pomarańczowy (Ryc. 7:16); **4)** 44 niecharakterystycznych fragmentów, w tym 37 fragmentów ceramiki kultury przeworskiej (11 fragmentów wtórnie przepalonych) i 7 fragmentów ceramiki średniowiecznej.

Ceramika z pierwszego plantu

W obrębie „pierwszego plantu", wykonanego na głębokości ok. 0,20-0,25 m zarejestrowano następujący materiał zabytkowy: **1)** fragment pogrubionego, facetowanego wylewu o średnicy 26 cm, bez śladów wtórnego przepalenia, o powierzchni wewnętrznej i zewnętrznej gładkiej, z dużą ilością domieszki mineralnej, kolor ceglasto-pomarańczowy (Ryc. 7:23); **2)** Fragment pogrubionego, facetowanego na zewnątrz wylewu o średnicy 15 cm, wtórnie przepalony, o powierzchni wewnętrznej i zewnętrznej gładkiej, z dużą ilością domieszki mineralnej, kolor obecnie szary (Ryc. 7:22); **3)** Fragment dna z częścią przydenną o średnicy 7 cm, bez śladów wtórnego przepalenia, o powierzchni wewnętrznej i zewnętrznej gładkiej, z dużą ilością domieszki mineralnej, kolor ceglasto-pomarańczowy (Ryc. 7:21 – na rysunku przedstawiono większy fragment); **4)** Fragment dna z częścią przydenną, o powierzchni zewnętrznej i wewnętrznej gładkiej, kolor ceglasto-pomarańczowy (Ryc. 7:20); **5)** Fragment dna z częścią przydenną, o powierzchni wewnętrznej i zewnętrznej gładkiej, z dużą ilością domieszki mineralnej, kolor ceglasto-pomarańczowy (Ryc. 7:19); **6)** Fragment ornamentowanej na powierzchni zewnętrznej górnej części brzuśca, o powierzchni wewnętrznej i zewnętrznej gładkiej, kolor czarny, wyświecany (Ryc. 7:18); **7)** Fragment ornamentowanego na powierzchni zewnętrznej brzuśca toczonego naczynia wczesnośredniowiecznego, o powierzchni zewnętrznej gładkiej, kolor obecnie szary (Ryc. 7:17); **8)** 131 niecharakterystycznych fragmentów, w tym 119 fragmentów ceramiki kultury przeworskiej (61 fragmentów wtórnie przepalonych) oraz 12 fragmentów ceramiki średniowiecznej.

Znaleziska z badań powierzchniowych.

Ceramika, w rozproszeniu i nielicznie, wystąpiła na obszarze ok. 11 ha. Z części określonej jako „cmentarzysko" zebrano następujący materiał zabytkowy: **1)** Brązowa fibula zachowana częściowo – brak igły oraz sprężyny, po żelaznej osi pozostał niewielki fragment tkwiący w jej łożysku, miała pełną pochewkę, zdobiona była na kabłąku podłużnym ornamentem soczewkowatym oraz na nóżce pięcioma poprzecznymi bruzdami, u nasady główki znajdowały się trzy metopy, w przekroju główka oraz górna część nóżki miały kształt kwadratowy, długość ok. 6,3 cm (Ryc. 7:1 – PROCHOWICZ 2001); **2)** Fragment zgrubiałej na zewnątrz, zdobionej bruzdą, górnej części wylewu o średnicy 18 cm z fragmentem ucha przymocowanego do krawędzi, z drobną domieszką mineralną (?), kolor matowo-szary (Ryc. 7:2); **3)** Fragment pogrubionego, prosto ściętego na zewnątrz wylewu o średnicy ok. 30 cm, o powierzchni wewnętrznej i zewnętrznej chropowatej, z dużą ilością domieszki tłucznia, kolor brązowy (Ryc. 7:3); **4)** Fragment ściętego lekko na zewnątrz, wyraźnie odgiętego wylewu o średnicy ok. 14 cm, o powierzchni nierównej, z dużą ilością domieszki tłucznia, kolor ciemno-szary, miejscami jasno-brązowy, matowy (Ryc. 7:4); **5)** Fragment profilowanego, zaopatrzonego we wrąb na pokrywkę wylewu naczynia obtaczanego o średnicy ok. 15 cm, z dużą ilością domieszki tłucznia, kolor matowo-ceglasty (Ryc. 7:5); **6)** Fragment wygiętego do wewnątrz, płasko ściętego

od góry wylewu o średnicy ok. 16 cm, o powierzchni nierównej, z dużą ilością domieszki tłucznia z nielicznymi ziarnami żwiru, barwa szaro-żółta (Ryc. 7:6); **7)** Fragment szyjki, o powierzchni gładkiej, z nieliczną, drobną domieszką mineralną (?), barwa powierzchni wewnętrznej jasnoszara, powierzchni zewnętrznej jasnobrązowa (Ryc. 7:7); **8)** Fragment zaokrąglonego, silnie wydętego brzuśca, o powierzchni dość równej, z dużą ilością domieszki mineralnej (?), barwa matowo-szara (Ryc. 7:8); **9)** Fragment górnej część brzuśca, powierzchnia nasady szyjki gładka, poniżej chropowata, z liczną domieszką mineralną (?), kolor jasnobrązowy (Ryc. 7:9); **10)** Fragment dna z częścią przydenną, o powierzchni gładkiej, z domieszką tłucznia, kolor powierzchni wewnętrznej szary (Ryc. 7:10); **11)** Fragment przydennej części, o powierzchni chropowatej, kolor powierzchni wewnętrznej czarny, zewnętrznej jasnobrązowy (Ryc. 7:11); **12)** Fragment niewyodrębnionego, płaskiego dna z częścią przydenną o średnicy ok. 8 cm, o powierzchni nierównej, z nieliczną domieszką mineralną (?), kolor szaro-ceglasty (Ryc. 7:12); **13)** Fragment słabo wyodrębnionego dna z częścią przydenną toczonego naczynia średniowiecznego o średnicy ok. 10 cm, z nieliczną domieszką mineralną, kolor siwy (Ryc. 7:13).

2. Analiza materiału

Pozyskany materiał obejmuje w sumie 357 fragmentów ręcznie lepionych naczyń kultury przeworskiej. Zdecydowana większość nosi ślady wtórnego przepalenia. Są to głównie fragmenty naczyń cienkościennych, barwy ceglasto-pomarańczowej, gładzonych, z gliny z niewielką lub średnią ilością domieszki tłucznia. Dodatkowo niektóre fragmenty są zdobione ornamentem rytym. Znajdowano je zarówno w obiektach, jak i w warstwie humusu.

Ceramika z cmentarzyska w Tomaszach była znacznie rozdrobniona, co utrudnia określenie form naczyń. Najprawdopodobniej z grobu 4 pochodzi fragment kubka beczułkowatego (Ryc. 3:5), grupy I, typu 7 według T. Dąbrowskiej [1973, 514], a więc formy popularnej na całym terytorium kultury przeworskiej i datowanej na czas między późnym okresem przedrzymskim, a fazą B_2 okresu rzymskiego [por. DĄBROWSKA 1973, tabl. III:13, III:23, XV:2, XL:6; 1997, 133, 145-146, 255; MARCINIAK 1957, tabl. XI, XIX-XX]. W tym samym grobie znaleziono dwa fragmenty ceramiki, które, najprawdopodobniej, pochodzą z dzbanów gruszkowatych (Ryc. 3:2,9). T. Dąbrowska [1973, 515] zalicza je do grupy V, wariant b, i datuje na czas od młodszego okresu przedrzymskiego do fazy B_1 okresu rzymskiego [por. LIANA 1970, 438; DĄBROWSKA 1973, tabl. IV:1, XIII:9, XIX:13; 1997, 179, 304; MARCINIAK 1957, tabl. IV, V, XII]. Z grobu nr 4 pochodzi również fragment szerokootworowej misy o wysoko umieszczonym załomie brzuśca (Ryc. 3:4). Naczynia tego typu zaliczane są do grupy II typ 1, wariant a lub c według T. Dąbrowskiej [1973, 514; por. LIANA 1970, 439]. Podobne formy znane są z Warszawy-Wilanowa [MARCINIAK 1957, tabl. IV:7, XI:4], Karczewca [DĄBROWSKA 1973, tabl. II:5, VIII:13], oraz z Kruszy Zamkowej [KOKOWSKI 1992, ryc. 18:c]. Misy tego rodzaju, ze względu na głęboki rowek pod wylewem, traktowane są jako naśladownictwa ceramiki celtyckiej [KOKOWSKI 1992, 121-122; por. MARCINIAK 1957, 123], choć nie można wykluczyć ich związków z kulturą Poineşti-Lukaševka. Naczynia te datowane są od późnego okresu przedrzymskiego do fazy B_1 okresu rzymskiego.

Fragment misy szerokootworowej (Ryc. 7:23) zaliczanej do grupy II, typu 8 znaleziono również w warstwie na głębokości ok. 0,2-0,25 m. Podobne naczynia znane są m.in. z Kamieńczyka i z Karczewca [DĄBROWSKA 1973, 514, tabl. XXIV:18, XLIX:9, XLVIII:31; 1997, 166, 171, 274; por. LIANA 1970, 439]. Formy te datowane są na okres wpływów rzymskich.

W przypadku pozostałych fragmentów ceramiki określenie formy naczynia było niemożliwe – nie pozwalały na to niewielkie rozmiary ułamków i brak czytelnych cech diagnostycznych.

Tylko niewielka liczba fragmentów ceramiki przeworskiej była zdobiona. Nie zaobserwowano ornamentyki plastycznej. Zdobienia ryto płytko i delikatnie tuż pod wylewem (Ryc. 4:3), lub na brzuścu (Ryc. 3:2,8). Na większości fragmentów ornamenty twarzą wąskie pasma pomiędzy dwiema bruzdami. Taki sposób ozdabiania naczyń jest typowy dla faz A_1-A_2 młodszego okresu przedrzymskiego [DĄBROWSKA 1973, 514-515].

Uwagę zwracają dwa fragmenty ceramiki z ornamentem rytym na krawędzi wylewów (Ryc. 2:5; 7:22). Podobne znaleziska pochodzą z Karczewca z grobu 119 [DĄBROWSKA 1973, tabl. XXXI:9], i z Werbkowic-Kotorowa [LIANA, PIĘTKA-DĄBROWSKA 1962, 157, 198]. Taki sposób zdobienia ceramiki występował w młodszym okresie przedrzymskim w kulturze przeworskiej stosunkowo rzadko [DĄBROWSKA 1994, 75; por. LIANA, PIĘTKA-DĄBROWSKA 1962, 158], wyraźnie częstszy był natomiast na stanowiskach duńskich oraz na osadach kultury Poieneşti-Lukaševka i w kulturze zarubinieckiej, choć przeważają tam dołki palcowe, a nie orna-

menty ryte [DĄBROWSKA 1988, 196; 1994, 75]. Pojawienie się naczyń o zdobionych wylewach mogło więc być efektem kontaktów jastorfsko-przeworskich w fazach A_1-A_2. Ceramika o cechach jastorfskich występuje na ziemiach polskich wzdłuż Noteci i środkowej Wisły, po ujście Bugu [DĄBROWSKA 1994, 76] – obecność takich znalezisk na cmentarzysku w Tomaszach wydaje się więc prawdopodobna.

Podczas badań wykopaliskowych na cmentarzysku w Tomaszach odkryto dwie żelazne zapinki (groby 4-5) oraz żelazny nóż (grób 5). W związku z tym, że zabytki te zaginęły, a w dokumentacji brak jest ich opisów, nie można poddać ich analizie.

3. Formy grobów i obrządek pogrzebowy

Na cmentarzysku w Tomaszach zarejestrowano wyłącznie pojedyncze groby ciałopalne, jamowe. Zlokalizowano je głównie w środkowej i wschodniej części wykopu 6. Groby te zawierały nieliczne fragmenty ceramiki, przepalone kości oraz węgle drzewne. Dwa z nich (groby 4 i 5) wyposażone były ponadto w nóż i zapinki. Groby różnią się między sobą takimi elementami jak kształt i wielkość jamy, liczbą fragmentów ceramiki oraz szczątków kostnych.

Tylko jeden grób (№ 4 – Ryc. 3) tworzył regularny, owalny zarys, kształt pozostałych zbliżony do owalu (groby 3, 6-7, 9-10 – Ryc. 2; 5), lub koła (groby 5, 8 – Ryc. 4), przy czym wydaje się, że pierwotnie większość obiektów miała kształt owalny, a obecny stan jest wynikiem orki. W przekroju jamy grobowe miały zarys nieckowaty (groby 3, 5, 7-8 – Ryc. 2-5) lub nieregularny (groby 4, 6, 9-10 – Ryc. 3; 5). Wielkość obiektów była podobna: długość wahała się od 0,7 do 1,4 m, a szerokość – od 0,75 do 0,9 m. Różnice głębokości poszczególnych grobów były, najprawdopodobniej, wynikiem zniszczeń spowodowanych przez orkę. Groby z Tomaszów pod względem kształtu, wielkości oraz miąższości, nie różnią się zasadniczo od obiektów z okresu przedrzymskiego, odkrywanych na cmentarzyskach kultury przeworskiej na Mazowszu [por. MARCINIAK 1957, 13, 29; DĄBROWSKA 1973, 388-389, 391; OKULICZ 1971, 133, 143, ryc. 10; NADOLSKI 1951, 93-94, 115, 117-118].

Brak informacji o sposobie ułożenia w grobie przepalonych kości. Zostały one zaznaczone tylko na czterech planach grobów (groby 3-5, 8) z których wynika, iż nie tworzyły regularnych skupisk. Były rozproszone w całym wypełnisku grobu. Materiał kostny, którym dysponujemy jest mocno rozdrobniony, przepalony i barwy szarej. Wśród materiału kostnego znaleziono elementy czaszki oraz kości długich, przy czym może to być efekt silnego rozdrobnienia lub zagubienia innych fragmentów, a nie zwyczaju polegającego na składaniu tylko wybranych fragmentów szkieletu.

Wiek pochowanych określa się jako *maturus* (groby 5-6, 10). W przypadku grobu 4 stwierdzono, iż pochowany był w wieku *adultus-maturus*. Z analizy antropologicznej wynika, iż były to groby pojedyncze.

W wykopie 6 odkryto ponadto obiekt 28, w którym znaleziono ceramikę wczesnośredniowieczną [DMUCHOWSKI 1987] i który początkowo uznano za wkop nowożytny. Duże rozmiary (340×220 cm) i występujące w obiekcie 28 szczątki organiczne i *„śmieci”* wskazują, że mogła to być część obiektu mieszkalnego albo pozostałość po jamach zasobowych lub odpadkowych, założonych w okresie średniowiecznym na obszarze cmentarzyska kultury przeworskiej. Uwagę zwraca obecność we wschodniej części tego obiektu ceramiki kultury przeworskiej (26 fragmentów, w tym 12 wtórnie przepalonych). Obiekt 28 graniczył z grobami 6 i 7 (obiekty 24-25) oraz z odkrytym w roku 1986 grobem 1, materiał ten mógł więc pochodzić z któregoś z tych grobów. Wprawdzie w trakcie eksploracji w obiekcie 28 nie stwierdzono, by naruszał on starsze groby, ale opisywane mankamenty dokumentacji nie pozwalają wykluczyć takiej możliwości.

4. Chronologia i funkcjonowanie cmentarzyska

Podstawą do ustalenia chronologii cmentarzyska kultury przeworskiej w Tomaszach – wobec zaginięcia zabytków metalowych – musi być datowanie ceramiki. Charakteryzuje się ona następującymi cechami: jest to ceramika w większości cienkościenna, gładzona, koloru ceglasto-pomarańczowego, krawędzie są prawie zawsze pogrubione, facetowane wielokrotnie i jednokrotnie, brak jest fragmentów wylewów z wyodrębnioną szyjką i łamanym profilem, orna-

menty są ryte płytko i delikatne, występują na górnych częściach brzuśców oraz na krawędziach. Ustalono formy pięciu naczyń, tj. kubka beczułkowatego, dwóch mis szerokootworowych oraz dwóch naczyń gruszkowatych.

Wydaje się więc, że stanowisko to funkcjonowało w fazie A_1 – wskazują na to wielokrotnie facetowane na zewnątrz krawędzie, oraz w fazie A_2 – przemawia za tym pojawienie się naczyń gruszkowatych, dwa sposoby facetowania, pogrubione krawędzie oraz płytkie i delikatnie ryte zdobienia, ujęte w wąskie pasy ornamentacyjne. Brak jest natomiast fragmentów naczyń typowych dla fazy A_3. Za datowaniem tego cmentarzyska na fazy A_1-A_2 okresu przedrzymskiego przemawiają ponadto fragmenty wylewów zdobione na krawędziach. Być może są one efektem kontaktów przeworsko-jastorfskich, do których dochodziło właśnie w tych fazach.

Uwagę zwraca natomiast fragment misy szerokootworowej o niewyodrębnionej, pogrubionej i zachylonej do środka krawędzi. Naczynia tego typu T. Dąbrowska [1973, 514] i T. Liana [1970, 439] datują na okres wpływów rzymskich. Opisywany ułamek misy znaleziono w warstwie, na głębokości ok. 0,2-0,25 m, nie wiadomo, czy znajdował się on pierwotnie w którymś z grobów, czy też znalazł się tam przez przypadek. Należy dodać, iż fragment ten nie miały śladów wtórnego przepalenia. Najprawdopodobniej pochodzi on z późniejszej fazy użytkowania stanowiska.

Na stanowisku 4 w Tomaszach odkryto cmentarzysko oraz osadę kultury przeworskiej. Odległość pomiędzy wykopami, w których zlokalizowano obiektu osadowe i grobowe, wynosi około 140 metrów. Badania wykopaliskowe na osadzie prowadzono w latach 1985-1988. W ich wyniku uzyskano materiał, który pozwolił wyróżnić IV fazy użytkowania tej osady:

– faza I – osada z materiałami przeworsko-jastorfskimi z młodszego okresu przedrzymskiego,
– faza IIa – osada kultury przeworskiej z okresu wpływów rzymskich
– faza IIb – osada kultury wielbarskiej z okresu wpływów rzymskich
– faza III – nieokreślony typ osadnictwa z okresu wędrówek ludów
– faza IV – osada wczesnośredniowieczna [PROCHOWICZ 1998, 70-74].

Biorąc pod uwagę datowanie cmentarzyska na fazy A_1-A_2 okresu przedrzymskiego i wydatowanie na ten sam okres osady z materiałami przeworsko-jastorfskimi [PROCHOWICZ 1998, 71] oraz małą odległość pomiędzy nimi, można stwierdzić, iż stanowiska te były sobie współczesne i tworzyły tzw. mikroregion osadniczy [NIEWĘGŁOWSKI 1972, 32; OKULICZ 1968, 39-48; 1983, 208].

Cmentarzysko w Tomaszach leży nad rzeką Orz, gdzie w młodszym okresie przedrzymskim zarejestrowano duże skupienie osadnicze kultury przeworskiej [ANDRZEJOWSKI 1994, 118]. Obrządek pogrzebowy zaobserwowany na omawianym cmentarzysku jest typowych dla nekropoli tej kultury i nie odbiega w żaden szczególny sposób od innych cmentarzysk zakładanych w tym okresie na Mazowszu.

Cmentarzysko w Tomaszach jest stanowiskiem ubogim. Charakteryzuje się ono niewielką liczbą zabytków metalowych, rozdrobnioną ceramiką oraz znacznym zniszczeniem grobów. Można jednak dostrzec pewne różnice między grobami. Dotyczy to głównie ich miąższości oraz wyposażenia. Głębokość obiektów waha się znacznie. Więcej jest grobów płytkich (do 0,3 m) i średnio płytkich (do 0,6 m) niż głębokich (powyżej 0,9 m). Istotne jest, że głębokość jam grobowych nie pokrywa się z bogactwem inwentarza. Grób 4, w którym zlokalizowano fragment zapinki, miał miąższość do 0,4 m. Z kolei miąższość grobu 5, z którego pochodził fragment zapinki oraz nóż, nie przekraczała 0,3 m. Podsumowując, można stwierdzić, iż groby wyposażane były słabo lub w ogóle nie zawierały wyposażenia, a groby wyposażone w zabytki metalowe nie były zlokalizowane obok siebie. Grób 4 położony był w znacznym oddaleniu od innych grobów, co może potwierdzać hipotezę o istnieniu dalszej części tego cmentarzyska.

Istotne jest, czy cmentarzysko zastało przebadane w całości czy tylko częściowo. Biorąc pod uwagę wnioski płynące z analizy, nie można tego stanowiska uznać za w pełni przebadane. Po pierwsze fakt istnienia dalszej części cmentarzyska potwierdza obecność osady. Związki tego cmentarzyska z osadą wydają się być niepodważalne. Przemawiają za tym jednakowa chronologia obu stanowisk oraz niewielka odległość pomiędzy nimi. Nie wydaje się możliwe, aby ludność tej osady chowała swoich zmarłych na dalej położonych cmentarzyskach oraz żeby tę osadę, funkcjonującą w fazach A_1-A_2 okresu przedrzymskiego, zamieszkiwało tylko kilkoro osób. Nieznajomość całego stanowiska uniemożliwia określenie przybliżonej liczebności grupy

zamieszkującej osadę, jak również płeć i wiek tych mieszkańców. Po drugie położenie grobu 4, w znacznym oddaleniu od pozostałych, może zdradzać kierunek kontynuacji cmentarzyska.

Zagadnienie to, choć ciekawe, pozostaje na razie nie wyjaśnione. Należy dodać, że żadne ewentualne przesłanki przemawiające za dalszą, nieznaną jeszcze częścią tego cmentarzyska nie mogą być potwierdzone bez badań weryfikacyjnych.

6. Bibliografia

ANDRZEJOWSKI, J.

1994 *Cmentarzysko kultury przeworskiej w Todzi, gmina Kadzidło, województwo ostrołęckie, stanowisko 2,* WA LIII/2, 1993-1994, 101-126.

DĄBROWSKA, T.

1973 *Cmentarzysko kultury przeworskiej w Karczewcu, pow. Węgrów,* MSiW II, 383-531.

1988 *Wczesne fazy kultury przeworskiej (chronologia – zasięg – powiązania),* Warszawa.

1994 *Wpływy jastorfskie na kulturę przeworską w młodszym okresie przedrzymskim,* Kultura Przeworska I, Lublin, 71-87.

1997 *Kamieńczyk. Ein Gräberfeld der Przeworsk-Kultur in Ostmasowien,* MAB III, Kraków.

DMUCHOWSKI, J.M.

1987 *Wyniki badań sondażowych na stanowisku IV w Tomaszach (gmina Czerwin, woj. ostrołęckie) na tle osadnictwa obszaru dorzecza Orzu w okresie od drugiej połowy X do końca XIII wieku,* Warszawa – praca magisterska w archiwum IAUW.

KONDRACKI, J.

1998 *Geografia regionalna Polski,* Warszawa.

KOKOWSKI, A

1991 *Udział elementów celtyckich w strukturze cmentarzyska birytualnego w Kruszy Zamkowej, woj. Bydgoszcz, st. 13 (próba falsyfikacji pojęcia „grupy kruszańskiej”),* AP XXXVI/1-2, 115-149.

KOWALSKI, J.

1987 *Sprawozdanie z badań archeologicznych stanowiska nr 4 w Tomaszach, woj. ostrołęckie, w roku 1987,* Warszawa – maszynopis w archiwum IAUW.

LIANA, T.

1970 *Chronologia względna kultury przeworskiej we wczesnym okresie rzymskim,* WA XXXV, 429- 492.

LIANA, T., PIĘTKA-DĄBROWSKA, T.

1962 *Sprawozdanie z badań ratowniczych przeprowadzonych w 1959 r. na stanowisku I w Werbkowicach-Kotorowie, pow. Hrubieszów,* WA XXVIII/2, 142-173.

MARCINIAK, J.

1957 *Cmentarzysko ciałopalne z okresu późnolateńskiego w Wilanowie koło Warszawy,* MS II, 7-174.

NADOLSKI, A.

1951 *Cmentarzysko z późnego okresu lateńskiego w Gledzianówku i Brzozówce w Polsce Środkowej,* WA XVIII, 85-136.

NIEWĘGŁOWSKI, A.

1972 *Mazowsze na przełomie er,* Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk.

OKULICZ, J.

1968 *Niektóre zagadnienia struktury osadnictwa okresów późnolateńskiego i rzymskiego w północno- wschodniej Polsce,* Studia z dziejów osadnictwa 6, Wrocław-Warszawa-Kraków, 29-48.

1971 *Cmentarzysko z okresów późnolateńskiego i rzymskiego w miejscowości Dobrzankowo, pow. Przasnysz,* MSiW I, 127-170.

1983 *Sposoby analizy źródeł archeologicznych w badaniach paleosocjologicznych i paleodemograficznych,* [w:] *Człowiek i środowisko w pradziejach,* Warszawa, 206-213.

PROCHOWICZ, R.J.

1998 *Wielokulturowe stanowisko IV w Tomaszach, gm. Czerwin, woj. ostrołęckie- problem przynależności kulturowej i chronologicznych granic użytkowania,* Warszawa – praca magisterska w archiwum IAUW.

2001 *Bałtowie nad Orzem? Zapinka z pełną pochewką z Tomaszów na Mazowszu,* [w:] *Officina,* 175-178.

Tabela: Tomasze, gm. Czerwin – inwentarz ceramiki z wykopu 6

Numery inwentarzowe nadane zostały przez autorkę niniejszego opracowania. Tymi numerami podpisane zostały fragmenty ceramiki pochodzące z poszczególnych obiektów i warstw.

Numer inwentarza	Obiekt	Liczba fragmentów
T1/87	**Grób 3** (obiekt 20)	47
T2/87	**Grób 4** (obiekt 21)	46
T3/87	**Grób 5** (obiekt 22)	28
T4/87	**Grób 6** (obiekt 23)	4
T5/87	**Grób 7** (obiekt 24)	15
T6/87	**Grób 8** (obiekt 25)	13
T7/87	**Grób 9** (obiekt 26)	6
T8/87	Warstwa orna	48
T9/87	Obiekt 28 (część wschodnia)	30
T10/87	Ceramika z plantu (głębokość ok. 20-25 cm)	143
Razem		**380**

Aneks: Beata BALUKIEWICZ, *Analiza antropologiczna grobów ciałopalnych ze stanowiska Tomasze, gm. Czerwin*

Grób 4 (obiekt 21)

Silnie rozdrobnione, przepalone kości ludzkie, barwy szarej. Fragmenty sklepienia czaszki. – Płeć: (?). Wiek: *adultus-maturus.*

Grób 5 (obiekt 22)

Silnie rozdrobnione, przepalone kości ludzkie, barwy szarej. 12 fragmentów trzonów kości długich, w tym 3 fragmenty trzonu kości udowej, z delikatnie zaznaczoną kresą chropawą, 2 fragmenty kości łokciowej ze słabo zaznaczonymi krawędziami. – Płeć: Kobieta. Wiek: *maturus*.

Grób 6 (obiekt 23; Tm/87/03)

Silnie rozdrobnione, przepalone kości ludzkie, barwy szarej. 10 fragmentów kości, prawdopodobnie należącego do jednego osobnika. W tym 4 fragmenty masywnej puszki mózgowej i 2 fragmenty masywnego trzonu kości udowej, z dość silnie zaznaczoną kresą chropawą. – Płeć: Mężczyzna(?). Wiek: *maturus*.

Grób 10 (obiekt 27; Tm/87/101)

Silnie rozdrobnione, przepalone kości ludzkie, barwy szarej. 8 fragmentów kości, prawdopodobnie należącego do jednego osobnika. W tym 2 fragmenty trzonu kości udowej, z bardzo słabo zaznaczoną kresą chropawą. – Płeć: Kobieta(?). Wiek: *maturus*.

Materiał przemieszany, stanowisko 4

Silnie rozdrobnione, przepalone kości ludzkie, barwy szarej. 10 fragmentów trzonów kości długich i 2 fragmenty sklepienia czaszki. Wiek: *adultas-maturus*.

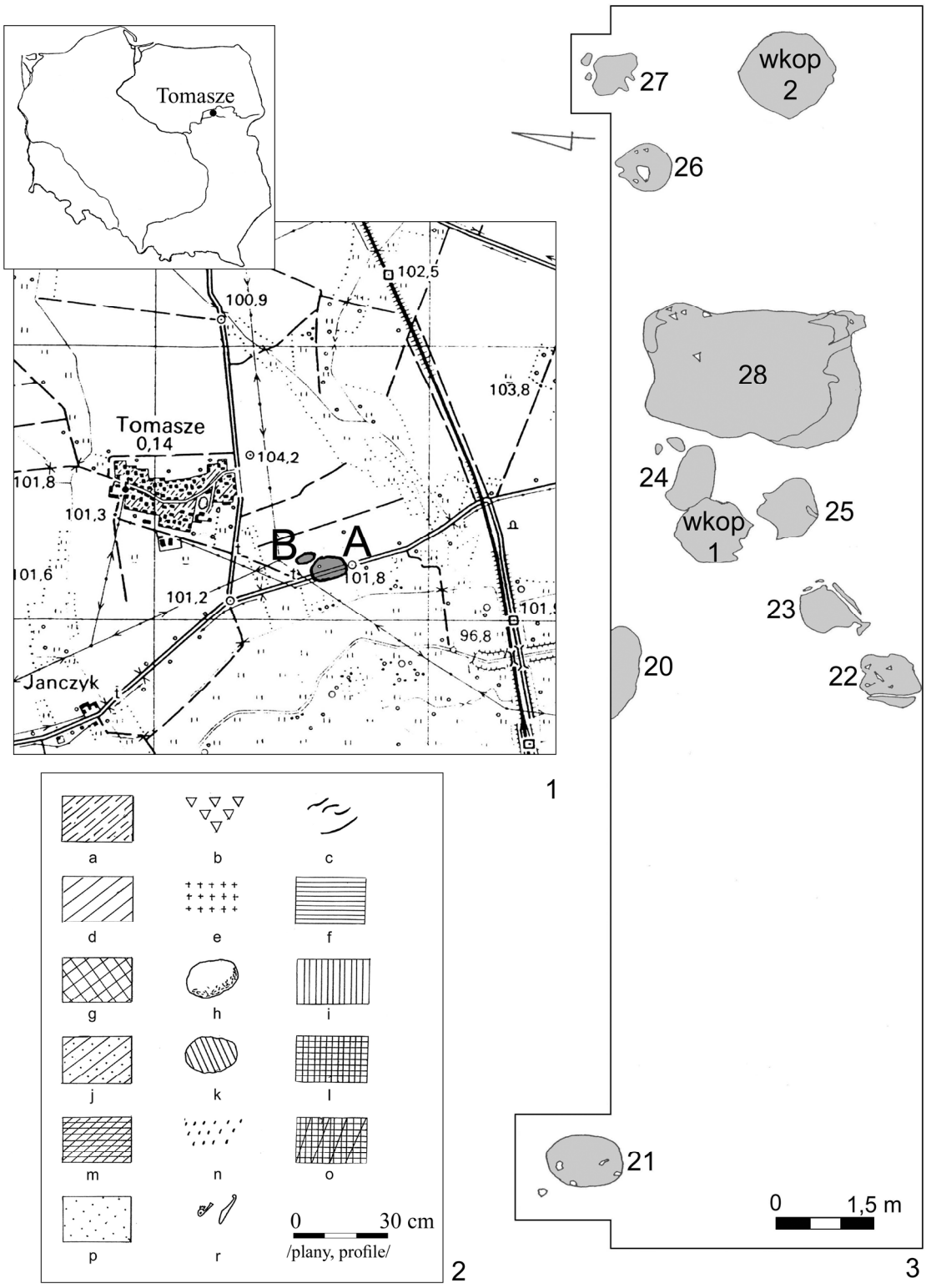

Ryc. 1. Tomasze, pow. ostrołęcki. **1** – Lokalizacja 1 rozmieszczenie stanowisk w miejscowości: A – osada; B – cmentarzysko; **2** – Oznaczenia do Rycin 2-6: a) humus; b) fragmenty ceramiki; c) warstewki spalonych kości, ceramiki i węgli drzewnych; d) wypełnisko obiektu (brunatna ziemia?); e) kamienie; f) wypełnisko obiektu 28 (kolor szary); g) intensywnie czarna ziemia (spalenizna?); h) kamienie; i) warstwa ziemi o barwie szarobrunatno-żółtej; j) wypełnisko obiektu przemieszane z calcem; k) przepalone kamienie; l) warstwa o barwie intensywnie szarej; m) glina; n) węgle drzewne; o) szczątki organiczne, śmiecie; p) calec; r) zabytki metalowe; **3** – plan wykopu 6.

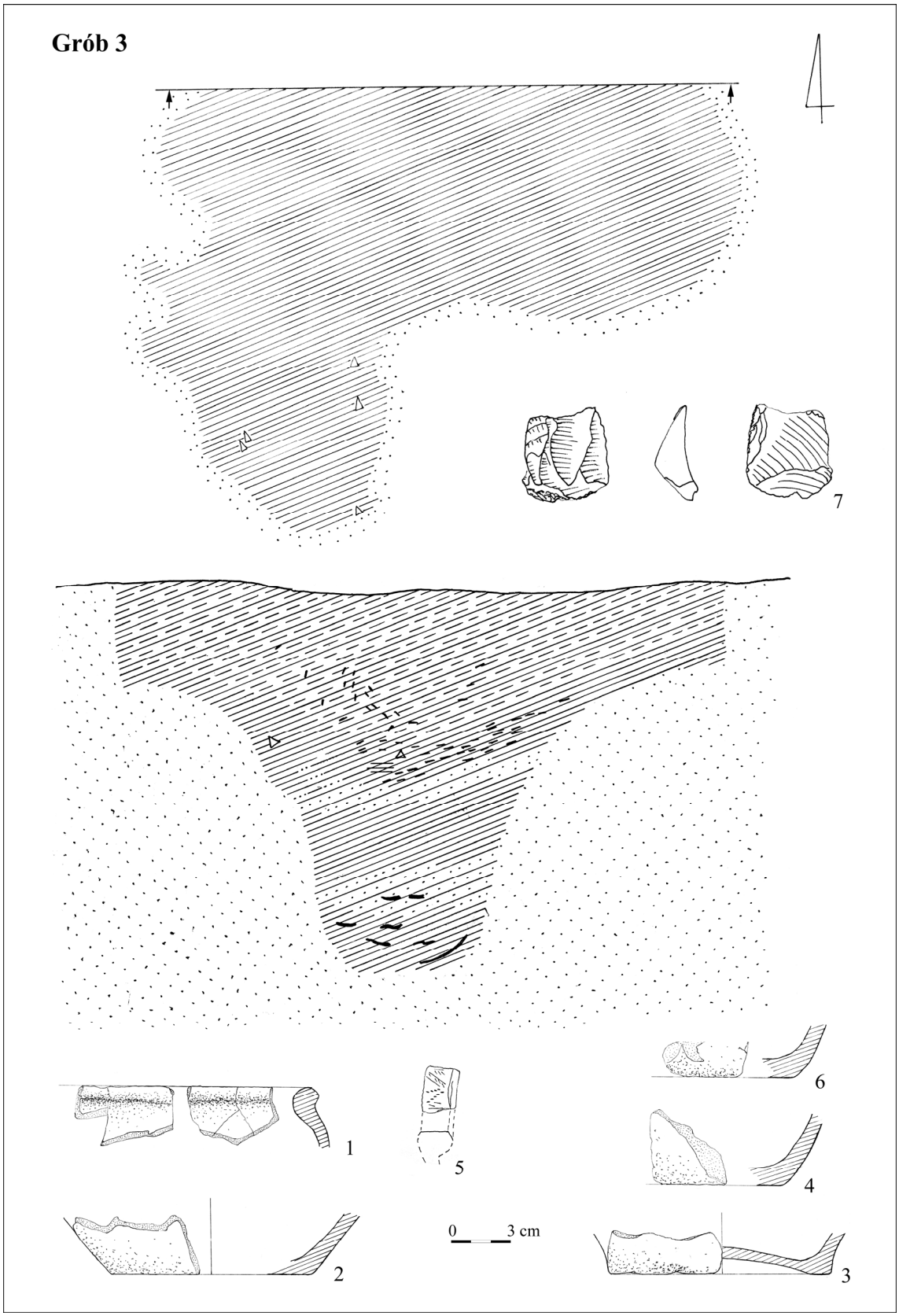

Ryc. 2. Tomasze, pow. ostrołęcki, grób 3.

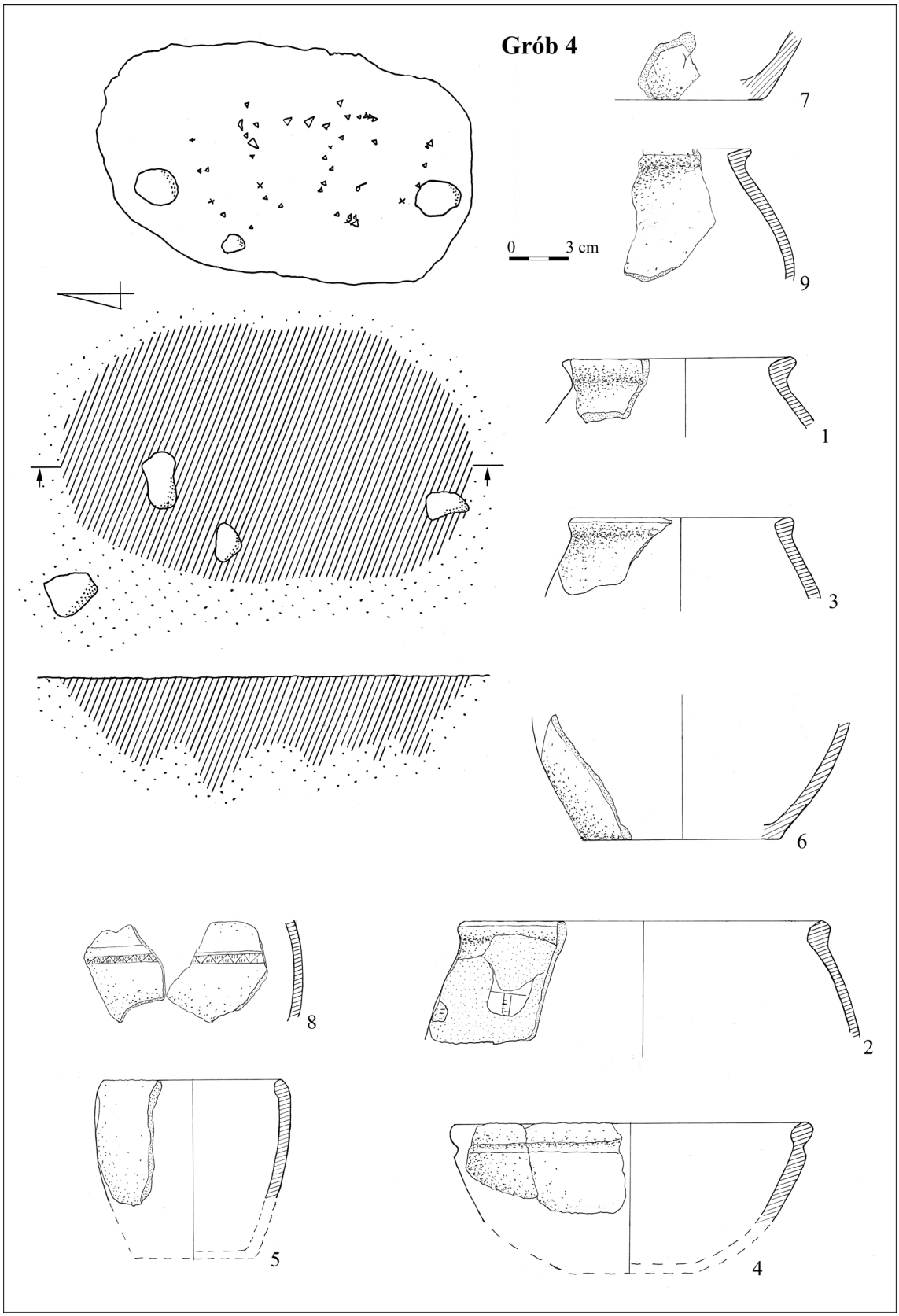

Ryc. 3. Tomasze, pow. ostrołęcki, grób 4.

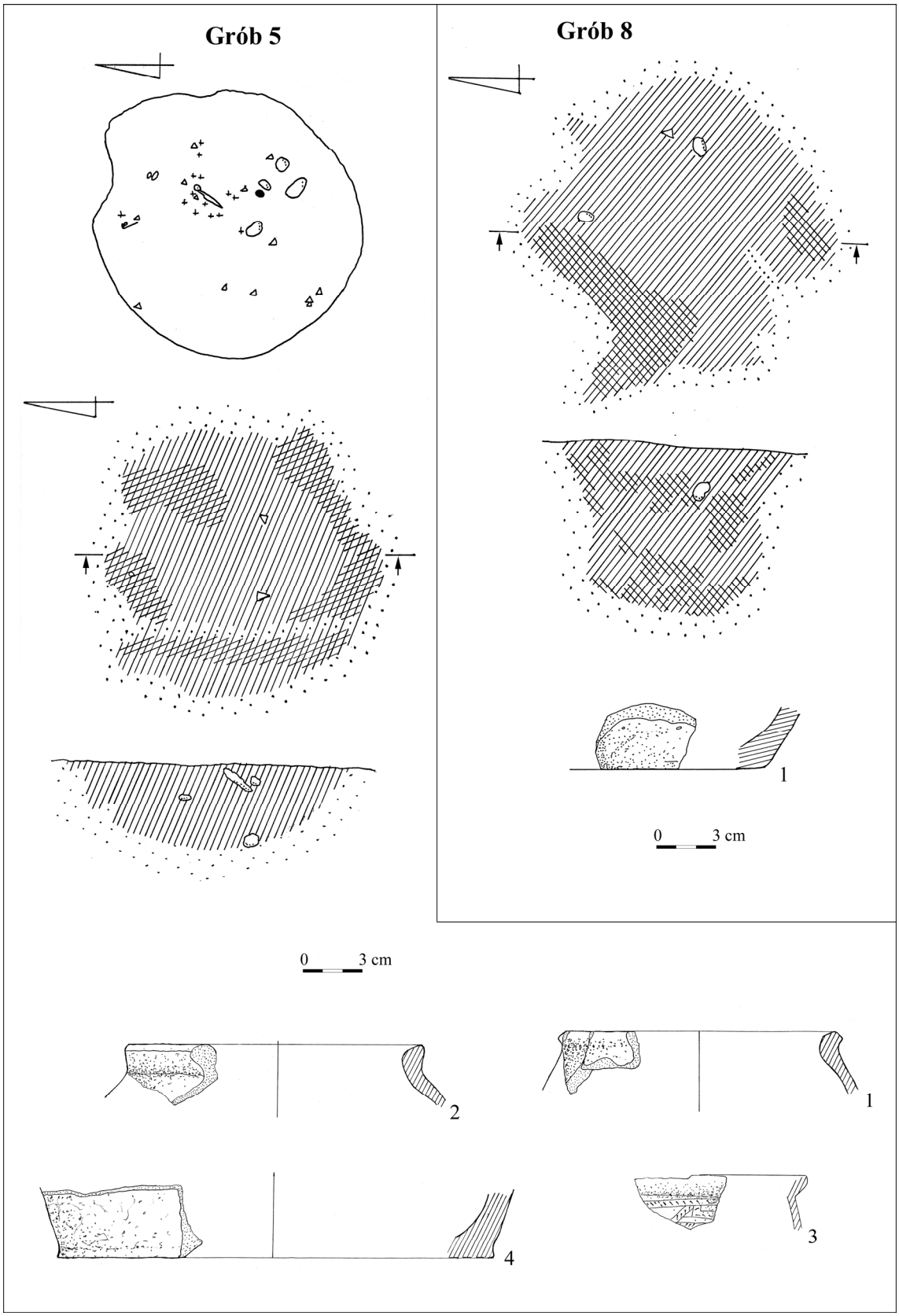

Ryc. 4. Tomasze, pow. ostrołęcki, groby 5 i 8.

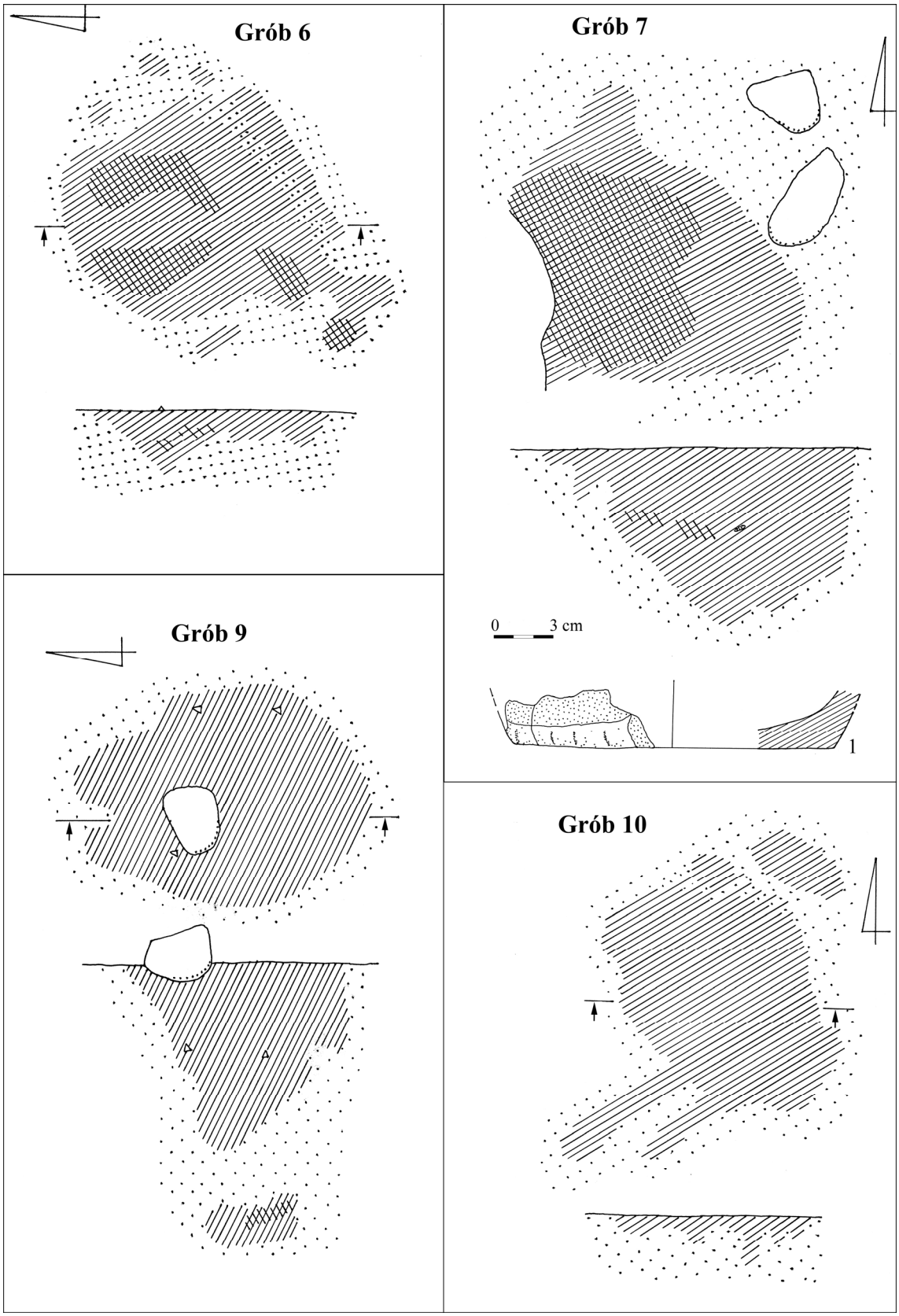

Ryc. 5. Tomasze, pow. ostrołęcki, groby 6, 7, 9 i 10.

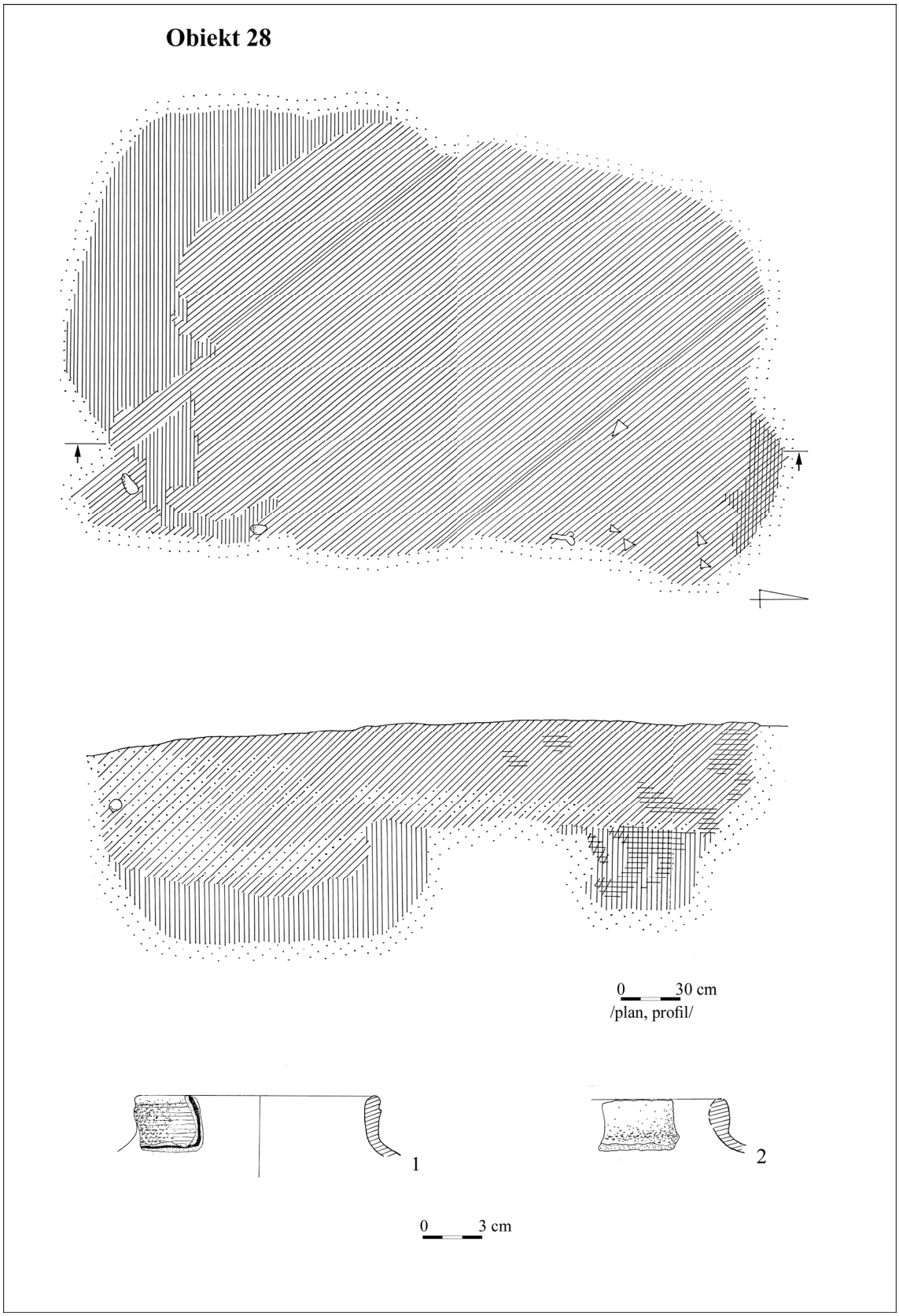

Ryc. 6. Tomasze, pow. ostrołęcki, obiekt 28.

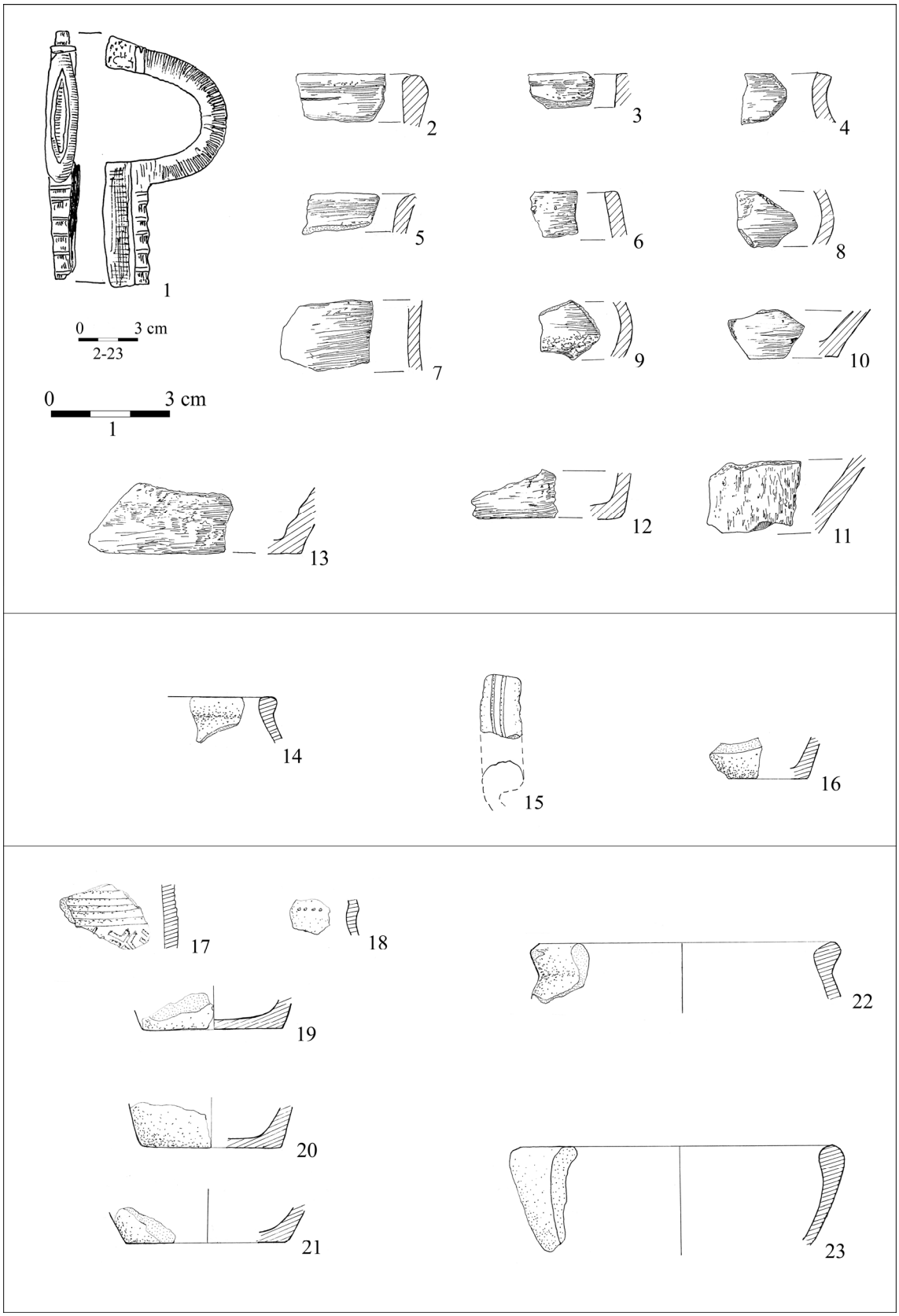

Ryc. 7. Tomasze, pow. ostrołęcki. **1-13** – Znaleziska z badań powierzchniowych; **14-16** – Ceramika z pierwszej warstwy ziemi ornej; **17-23** – Ceramika z pierwszego plantu (głębokość ok. 0,2-0,25 m).

Pogranicze trzech światów
Kontakty kultur przeworskiej, wielbarskiej i bogaczewskiej
w świetle materiałów z badań i poszukiwań archeologicznych
Warszawa 2006

Mirosław RUDNICKI
Instytut Archeologii Uniwersytetu Warszawskiego.

Wyniki badań sondażowych na cmentarzysku z okresu wędrówek ludów w Pieckach, stanowisko I

Cmentarzysko w Pieckach (stanowisko I), pow. mrągowski (Ryc. 1:1), zostało odkryte przypadkowo w 1973 roku, podczas prac ziemnych prowadzonych na posesji nr 44, przy ulicy Zwycięstwa [LEMPKA, NOWAKOWSKI 1975, 226]. Działka na leży na krawędzi niewielkiego obniżenia, którego dno wypełniało ongiś jezioro, obecnie osuszone. Obniżenie ciągnęło się dalej ku północy, łącząc się z rynną jeziora Pieckowskiego. Znaleziono wówczas przepalone kości ludzkie oraz zabytki, które można uznać za wyposażenie pochówka (grób 1): dwie brązowe zapinki płytkowe typu Pleniţa-Daumen/Tumiany [WERNER 1950, 153], przęślik gliniany, fragmenty trójwarstwowego grzebienia rogowego, ułamki brązowej bransolety taśmowatej, zniszczoną zawieszkę dwuspiralną oraz skorupy glinianego pucharu na pustej nóżce [RUDNICKI 2005; por. NOWAKOWSKI 1989, tabl. IV:a; 1995, 53, tabl. XIII]. Wszystkie materiały przekazano do *Muzeum Warmii i Mazur* w Olsztynie. Na podstawie analizy materiału zabytkowego, zespół określono jako wyposażenie grobu grupy olsztyńskiej rozwijającej się w zachodniej części Pojezierza Mazurskiego w późnym okresie wędrówek ludów, czyli ok. 450/475-650/675 [OKULICZ 1973, 476-491; 1988, 108-110; KOWALSKI 2000, 221-223]. Chronologia zespołu z Piecek można było uściślić na późniejszy odcinek fazy E_2 [RUDNICKI 2005].

W 1974 roku w Pieckach przeprowadzono weryfikacyjne badania wykopaliskowe, które jednak nie odsłoniły kolejnych obiektów i nie dostarczyły materiału zabytkowego, a tym samym – nie potwierdziły chronologii ani przynależności kulturowej stanowiska; nie udało się również określić jego zasięgu. Po przeszło trzydziestu latach, w 2006 roku, podjęto kolejną próbę wykopaliskowego rozpoznania cmentarzyska[1].

Wykop I o wymiarach 2,5×10 m założono w ogrodzie, między budynkiem mieszkalnym a ulicą. Lokalizacja ta wynikała z informacji o odkryciu obiektu z 1973 roku przy doprowadzaniu do budynku wody (w innej relacji: prądu). W wykopie tym, pod humusem o miąższości około 0,15 m, wystąpiła warstwa brunatnej ziemi, gruba na około 0,5 m, najprawdopodobniej nawieziona w celu podwyższenia poziomu gruntu w ogrodzie. Niżej zalegała warstwa szarobrunatnej ziemi, o miąższości około 0,15-0,2 cm, zapewne humus pierwotny. Poniżej zarejestrowano grubą na około 0,3 m warstwę szarożółtego piasku, pod którą wystąpił żółty piasek calcowy. W wykopie I nie zarejestrowano obiektów pradziejowych ani materiału zabytkowego.

Następny wykop II usytuowano 50 m na zachód od poprzedniego, w kierunku stoku opadającego do jeziora, na podwórzu gospodarstwa. Wytyczono wykop sondażowy o wymiarach 10×1,0 m. W wykopie tym zarejestrowano odmienną sytuację stratygraficzną. Bezpośrednio pod humusem o miąższości około 0,15-0,2 m występował żółty piasek calcowy, w którym rysował się strop grobu ciałopalnego (grób 2).

Grób 2 tworzył na planie koliste, intensywnie czarne zaciemnienie, w profilu miał kształt nieckowaty (Ryc. 2:1). Wypełnisko stanowiła czarna ziemia, w której występowały pojedyncze fragmenty ceramiki, fragmenty brązowej zapinki płytkowej, węgle drzewne, rozproszone, silnie przepalone kości ludzkie oraz średniej wielkości kamień. Znalezione w grobie 2 dwa fragmenty fibuli (główka i nóżka – Ryc. 2:2) są ułamkami bądź jednej, bądź dwóch brązowych zapinek płytkowych. Główka zapinki jest półkolista, zdobiona pięcioma, promieniście umieszczonymi wypustkami palczastymi. Na środkowej części główki znajduje się plastyczny

[1] W 1974 roku wykopaliskami kierował dr Tadeusz Baranowski z ówczesnego *Instytutu Historii Kultury Materialnej* PAN; w dniach 3-10 czerwca 2006 roku badania prowadził autor wraz z grupą studentów IAUW.

motyw uproszczonej spirali. Ornamentyka spiralna występuje najliczniej na fibulach przypisywanych wschodnim Germanom: uproszczony ornament spiralny, umieszczony na główce, przypominający zdobienie zapinki z Piecek, spotykany jest – poza grupą olsztyńską – wśród okazów typu Pietroaselle, znajdowanych nad środkowym Dunajem i nad środkowym Dnieprem. Fibule te datowane są jednak dość ogólnie na VI wiek [CURTA, DUPOI 1995, 233].

Fragment nóżki posiada ornament geometryczny. Zakończenie płytki nóżki zdobione jest plastycznym przedstawieniem główki zwierzęcej. Omawiana płytka nóżki, pod względem formy i ornamentyki wydaje się nawiązywać do grupy zapinek określonych przez H. Kühna jako wschodniopruski wariant typu Weinheim [KÜHN 1981, 1029, tabl. 297-298], nieliczne egzemplarze tego typu odkryte na Mazurach datowane są na wcześniejszy odcinek fazy E_2 [KOWALSKI 1991; 2000]. Należy jednak zwrócić uwagę na niejednorodność morfologiczną okazów typu Weinheim, znanych z dawnych Prus Wschodnich. Występują wśród nich zarówno egzemplarze z ornamentem plastycznym, jak i okazy ze stempelkami, bądź w ogóle pozbawione zdobienia [por. KÜHN 1956, 100-101; 1981, tabl. 298]. Ornament nóżki zapinki z Piecek nawiązuje również do motywu meandrowego, bliskiego zdobieniu fibuli z Marchélepot, dép. Somme [KOCH 1998, tabl. 43], zaliczanej do grupy Anguilcourt-le-Sart/Monceaux, datowanej na pierwszą połowę VI wieku, zwłaszcza na drugą ćwierć tego stulecia [KOCH 1998, 298-299]. Wrzecionowate pole w centralnej części płytki nóżki jest popularnym motywem, obecnym na wielu zapinkach płytkowych proweniencji frankijskiej, znajdowanych głównie na terenie Niemiec.

Porównanie wątków zdobniczych, występujących na obu ułamkach, znalezionych w grobie 2, w Pieckach, budzi wątpliwości, czy stanowią one części tej samej fibuli: kształt i zdobienie nóżki są bowiem typowe dla zapinek płytkowych z prostokątną główką, brak jest natomiast okazów o nóżce, zdobionej meandrem, a jednocześnie – o półkolistej, pięciopalczastej główce z motywem spiralnym. Trudno wskazać w materiałach grupy olsztyńskiej zapinki łączące w sobie wątki zdobnicze o odmiennej wschodnio- i zachodniogermańskiej proweniencji. Za możliwością, iż w grobie 2 odkryto fragmenty dwóch różnych zapinek może przemawiać fakt, iż szerokość kabłąka przy główce jest nieco większa niż szerokość kabłąka przy nóżce, ponadto nóżka zapinki zachowała się w gorszym stanie. Nie można wprawdzie wykluczyć obecności w grobie zapinki-hybrydy, łączącej w sobie różne style zdobnicze, lecz należy podchodzić do takiej interpretacji z dużą ostrożnością.

Fibule palczaste należą do znalezisk, których koncentracja w grupie olsztyńskiej (Ryc. 1:2), nadała tej jednostce wyjątkową rangę w kręgu zachodniobałtyjskim [ÅBERG 1919, 70-71]. Nie ma jednak pewności czy fibule te są importami, czy też wytworami miejscowymi. Wiele spośród zapinek płytkowych z grupy olsztyńskiej może być miejscowymi produktami, o czym świadczyłoby uproszczone zdobienie oraz stosowanie brązu zamiast srebra, a także stosunkowo małe wymiary [KÜHN 1956, 102-103]. Znane przypadki ewolucji form importowanych fibul [por. HILBERG 2004] umożliwiają zaakceptowanie podobnej, daleko idącej przemiany zapinki z grobu 2, a tym samym – dopuszczenie, że oba fragmenty, choć różniące się stylistycznie, mogą być częściami tej samej fibuli.

W omawianym grobie odkryto również fragmenty naczynia glinianego – pucharka na pustej nóżce (Ryc. 2:4). Podobne naczynia typowe są dla grupy olsztyńskiej. Analiza tej kategorii ceramiki wskazywałaby na rodzimą genezę, przy możliwych inspiracjach płynących z kręgu kultur gockich [NOWAKOWSKI 1989]. Chociaż pucharki na wysokich nóżkach, z czaszą o łagodnym, esowatym profilu uchodzą za typowe dla późnego okresu wędrówek ludów, to dzięki najnowszym kwerendom archiwalnym liczne, misowate naczynia na niewielkich nóżkach zarejestrowano w zespołach kultury bogaczewskiej z okresu wpływów rzymskich[2]. Znane są również okazy ze stanowisk kultury sudowskiej [por. STADIE 1919, 435-436], w tym z osady w Niedrzwicy, pow. gołdapski, datowanej na późny okres wpływów rzymskich i okres wędrówek ludów[3]. W świetle tych ustaleń pucharki na pustej nóżce można zaliczyć do form genetycznie związanych z osadnictwem zachodniobałtyjskim z Pojezierza Mazurskiego.

[2] Informacja ustna Pana dr. Pawła Szymańskiego, za którą serdecznie dziękuję.

[3] Materiały udostępnione dzięki uprzejmości autora badań, Pana mgr. P. Iwanickiego z *Działu Archeologii Bałtów* PMA.

Oprócz ułamków pucharka w grobie 2 odkryto również dwa fragmenty ceramiki z ornamentem stempelkowym (Ryc. 2:3), często spotykanym na naczyniach grupy olsztyńskiej. Odkryte fragmenty ceramiki nosiły ślady oddziaływania wysokiej temperatury, co może wskazywać, że znajdowały się na stosie pogrzebowym.

Grób 2 reprezentuje formę typową dla grupy olsztyńskiej. Wypełnisko wskazuje, że do jamy wsypano kości wraz z resztkami stosu pogrzebowego. Podobne formy grobów wystąpiły między innymi na cmentarzyskach w Wyszemborku, Tumianach, Leleszkach czy Kielarach. Odkryty w czerwcu 2006 roku grób potwierdza, że omawiane stanowisko jest cmentarzyskiem z późnego okresu wędrówek ludów, użytkowanym przez ludność grupy olsztyńskiej. Nekropola w Pieckach leżała we wschodniej strefie osadnictwa grupy olsztyńskiej, gdzie można stwierdzić kontynuację użytkowania cmentarzysk z okresu wpływów rzymskich [OKULICZ 1973, 476-477], nie można więc wykluczyć, że dalsze wykopaliska odsłonią wcześniejsze pochówki. Dotychczas pozyskany materiał pozwala datować cmentarzysko w Pieckach na fazę E_2, czyli na czas największego rozkwitu grupy olsztyńskiej. Oczywiście, należy pamiętać o znikomym zasięgu badań.

Przy ocenie perspektyw dalszych wykopalisk w Pieckach trzeba uwzględnić fakt, że stanowisko to było nieznane przed 1945 rokiem i nie zostało objęte intensywnymi badaniami, prowadzonymi w Prusach Wschodnich do tego czasu na cmentarzyskach z okresu wpływów rzymskich i z okresu wędrówek ludów. Pojawia się więc szansa na przeprowadzenie badań archeologicznych, zgodnych ze współczesnymi zasadami, na „dziewiczej" nekropoli. Ograniczeniem, oczywiście, duże zniszczenie stanowiska przez nowożytną zabudowę i wszelkiego rodzaju prace ziemne. Mimo tych niedostatków cmentarzysko w Pieckach wydaje się stanowić obiecujący obiekt dalszych badań, a zagrożenie całkowitym zniszczeniem sprawia, że kontynuacja wykopalisk jest niezbędna.

Bibliografia

ÅBERG, N.
1919 *Ostpreußen in der Völkerwanderungszeit,* Uppsala-Leipzig.

CURTA, F., DUPOI, V.
1995 *Über die Bügelfibel aus Pietroasele und ihre verwandten,* „Dacia" NS XXXVIII-XXXIX, 216-235.

HILBERG, V.
2004 *Die westbaltischen Stämme und der überregionale Kulturaustausch in der Ostseeregion zur Merowingerzeit,* „Bodendenkmalpfege in Mecklemburg-Vorpommern; Jahrbuch" 51, 2003, 295-319.

KOCH, A.
1998 *Bügelfibeln der Merowingerzeit im westlichen Frankenreich,* Römisch-Germanisches Zentralmuseum. Forschungsinstitut für Vor- und Frühgeschichte – Monographien 41/1-2, Mainz.

KOWALSKI, J.
1991 *Z badań nad chronologią okresu wędrówek ludów na ziemiach zachodniobałtyjskich (faza E),* [w:] J. Okulicz (red.), *Archeologia bałtyjska. Materiały w konferencji, Olsztyn, 24-25 kwietnia 1988 roku,* Olsztyn, 67-85.
2000 *Chronologia grupy elbląskiej i olsztyńskiej kręgu zachodniobałtyjskiego (V-VII w.),* Barbaricum 6, Warszawa, 203-248.

KÜHN, H.
1956 *Das Problem der Masurgermanischen Fibeln in Ostpreussen,* [w:] O. Kleemann (red.), *Documenta Archaeologica Wolfgang La Baume dedicata,* Bonn, 79-108.
1981 *Die germanische Bűgelfibeln der Völkerwanderungszeit. III Teil: Mitteldeutschland,* Graz.

LEMPKA, D., NOWAKOWSKI, W.
1975 *Sprawozdanie z badań weryfikacyjnych przeprowadzonych w powiatach mrągowskim i piskim w 1973 roku,* RO IX, 225-232.

NOWAKOWSKI, W.
1989 *Studia nad ceramiką zachodniobałtyjską z okresu wędrówek ludów. Problem tzw. pucharków na pustych nóżkach,* Barbaricum 1, Warszawa, 101-147.
1995 *Od Galindai do Galinditae. Z badań nad pradziejami bałtyjskiego ludu z Pojezierza Mazurskiego,* Barbaricum 4, Warszawa.

OKULICZ, J.
1973 *Pradzieje ziem pruskich od późnego paleolitu do VII w. n.e.,* Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk.
1988 *Problem ceramiki typu praskiego w grupie olsztyńskiej kultury zachodniobałtyjskiej (VI-VII w. n.e.),* Pom.Ant. XIII, 103-133.

RUDNICKI, M.
2004 *Grób grupy olsztyńskiej z miejscowości Piecki, woj. warmińsko-mazurskie,* Barbaricum 7, Warszawa, 265-273.

STADIE, K.
1919 *Gräberfeld bei Alt Bodschwingken, Kreis Goldap*, „Prussia“ 23/II, 1915-1919, 420-440

WERNER, J.
1950 *Slawische Bügelfibeln des 7. Jahrhunderts*, [w:] G. Behrens, J. Werner (red.), *Reinecke Festschrift. Zur 75 Geburstag von Paul Reinecke am 25 September 1947*, Mainz, 150-172.

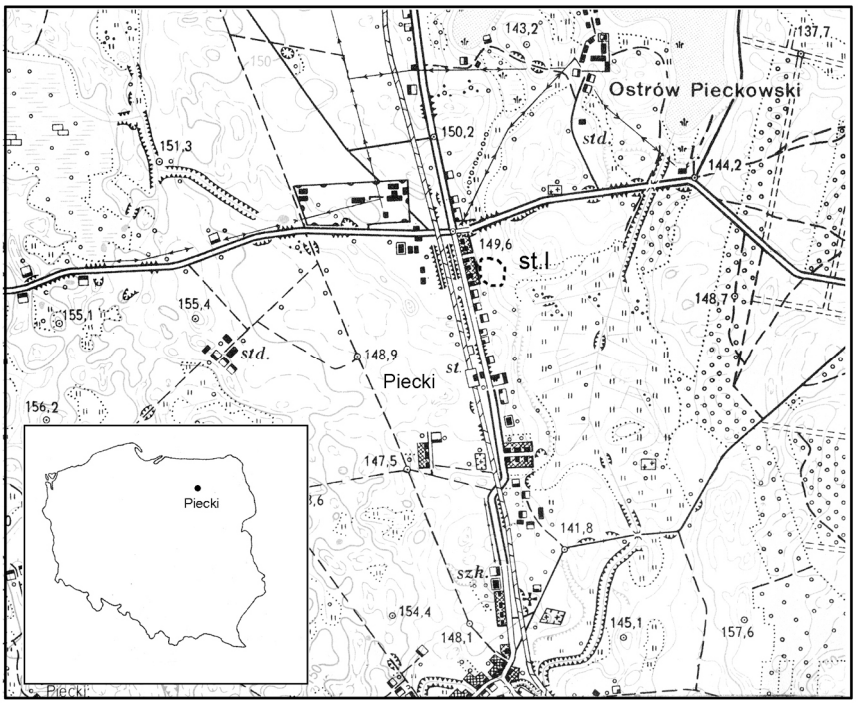

1

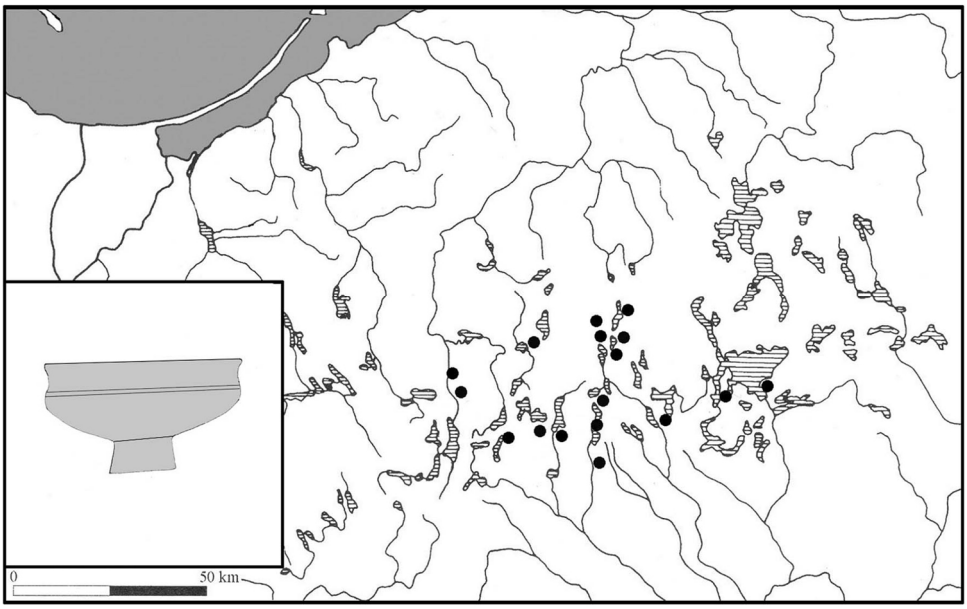

2

Ryc. 1. 1 – Piecki, pow. Mrągowo. Położenie cmentarzyska (stanowisko I); **2** – Znaleziska pucharków na pustej nóżce na terenie grupy olsztyńskiej.

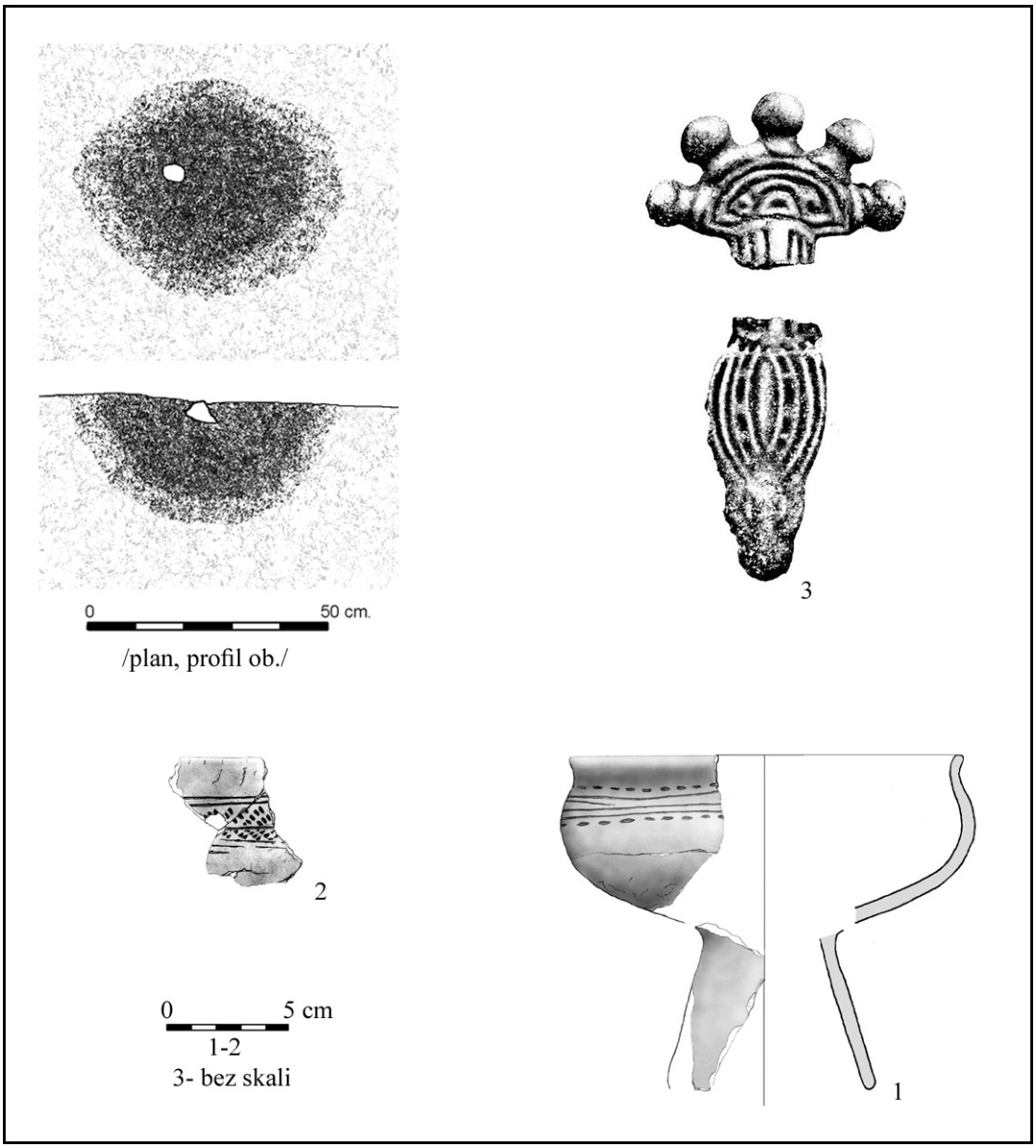

Ryc. 2. Piecki, pow. mrągowski, grób 2.

Pogranicze trzech światów
Kontakty kultur przeworskiej, wielbarskiej i bogaczewskiej
w świetle materiałów z badań i poszukiwań archeologicznych
Warszawa 2006

Ludwika SAWICKA
Instytut Archeologii Uniwersytetu Warszawskiego.

Okrągła zapinka z osady „Targowisko" w Szurpiłach

Do najważniejszych stanowisk na Suwalszczyźnie należy zespół osadniczy w Szurpiłach, badany przez Jerzego Okulicza-Kozaryna. Wykopaliska w tym położonym ok. 10 km na północ od Suwałk mikroregionie (Ryc. 1:1) były prowadzone przez ekspedycję archeologiczną *Instytutu Archeologii Uniwersytetu Warszawskiego* w latach 1981-1991. Kompleks stanowisk w Szurpiłach obejmuje kilkanaście stanowisk datowanych od wczesnej epoki żelaza po schyłek okresu wczesnośredniowiecznego [OKULICZ-KOZARYN 1993]. W najmłodszej, wczesnośredniowiecznej fazie funkcjonowało tu grodzisko na Górze Zamkowej, umocnione podwójną linią wałów, oraz pięć położonych w jego pobliżu osad otwartych, znanych w większości z badań powierzchniowych (Ryc. 1:2). Informacje pozyskane w trakcie badań na grodzisku oraz osadzie na stanowisku 4 stanowią znaczny odsetek naszej obecnej wiedzy o wczesnośredniowiecznej Jaćwieży.

Zwana popularnie „Targowiskiem" osada na stanowisku 4, zajmująca powierzchnię nieco ponad 2,5 ha, jest największą z wczesnośredniowiecznych osad w mikroregionie. Stanowisko jest malowniczo położone na zachodnim, łagodnym stoku wzgórza morenowego usytuowanego na półwyspie wcinającym się w Jezioro Szurpiły i jego odnogę – Jezioro Czarne oraz w niewielkie Jezioro Tchliczysko. Stanowisko było badane wykopaliskowo w latach 1981-1982 [GORCZYCKA 1982, 202], a ponadto, w 1982 roku, przeprowadzono na nim szczegółowe badania powierzchniowe połączone z planigrafią znalezisk. Pozyskane w trakcie tych badań zabytki już na wstępnym etapie opracowywania stanowiska pozwalają w przybliżeniu określić jego chronologię na późny okres wędrówek ludów oraz wczesne średniowiecze. W ostatnim czasie, w ramach realizowanego przez *Dział Archeologii Bałtów* PMA projektu „Szurpiły", wznowiono badania na „Targowisku". Wiosną 2005 roku przeprowadzone zostały przez Profesora Jerzego Okulicza-Kozaryna, pracowników *Działu Archeologii Bałtów* PMA oraz studentów IAUW weryfikacyjne badania planigraficzne, z użyciem wykrywaczy metali[1]. Badania te wykazały postępujące niszczenie stanowiska, nieprzerwanie użytkowanego jako pole orne oraz dostarczyły wyjątkowo bogatej serii zabytków wydzielonych.

Z badań tych pochodzi między innymi okrągła zapinka (Ryc. 2a) wyznaczająca schyłek funkcjonowania osady na „Targowisku". Jest to pierwszy i jedyny do tej pory egzemplarz tego typu ozdób znaleziony na terenie Jaćwieży. Ozdoba została wykonana z nieokreślonego jeszcze za pomocą fachowych badań metalu. Na podstawie pobieżnego oglądu można stwierdzić jedynie, że mamy do czynienia ze stopem z dużym udziałem cyny lub ołowiu. Kabłąk fibuli został odlany w całości, razem z ornamentem. Zapinka jest okrągła, o średnicy 35 mm. Pierścieniowy, masywny, lekko wysklepiony kabłąk ma 10 mm szerokości i ok. 3 mm grubości. Wewnętrzna i zewnętrzna krawędź kabłąka zdobiona jest, charakterystycznym dla tego typu ozdób, rzędem niewielkich nacięć, a centralną płaszczyznę pokrywa wypukły ornament zoomorficzny, przed-

[1] Chciałabym w tym miejscu serdecznie podziękować Panom mgr. Cezaremu Sobczakowi i Marcinowi Kamińskiemu, którzy poświęcili swój czas i siły, aby wziąć udział w tych badaniach, a bez których pomocy, wiedzy i umiejętności wyniki tych poszukiwań byłyby nieporównywalnie mniej fascynujące. Bardzo dziękuję również mgr. inż. Władysławowi Wekerowi, kierownikowi *Działu Konserwacji PMA* za udzielenie mi informacji na temat metalu, z którego została wykonana omawiana zapinka. Jestem też wdzięczna Dyrektorowi i Pracownikom *Museum für Vor- und Frühgeschichte*, Berlin, za możliwość zapoznania się z zapinkami omawianego typu, przechowywanymi w zbiorach tego muzeum.

stawiający siedem ptaków. Widoczna od spodniej strony faktura przypomina odcisk tkaniny, co wskazuje, że ozdoba została odlana techniką na wosk tracony. W kabłąku, bliżej wewnętrznej krawędzi, znajduje się niewielki otwór, o średnicy ok. 2 mm, służący do umocowania igły (prawdopodobnie żelaznej), która się nie zachowała.

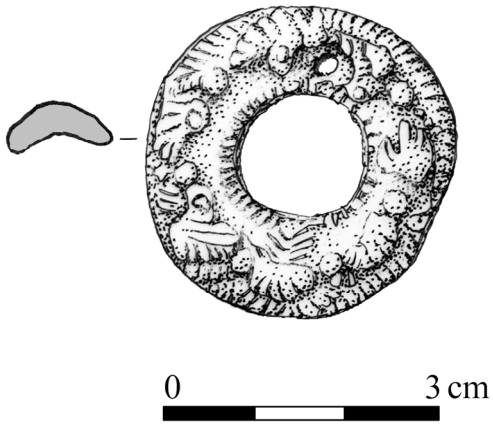

Ryc. 2a. Szurpiły, stanowisko 4 „Targowisko".

Różnego rodzaju zapinki okrągłe, to ozdoby bardzo popularne na terenach bałtyjskich od wczesnego średniowiecza do początków czasów nowożytnych. Niestety, stan ich opracowania należy uznać za wysoce niezadowalający. Do tej pory nie uporządkowano nawet terminologii stosowanej do opisu tych zapinek, co sprawia, że wielokrotnie tą samą nazwą określane są zabytki odmienne od siebie pod względem sposobu wykonania, rozprzestrzenienia, stylistyki i chronologii. To z kolei powoduje konieczność wykluczenia z analizy ozdób pozbawionych ilustracji i wzmiankowanych jedynie w opisach. Przede wszystkim z tego powodu niniejsza próba podsumowania stanu wiedzy o interesującej nas odmianie ma charakter zaledwie bardzo pobieżnego szkicu.

Pośród niezwykle różnorodnych zapinek okrągłych (m.in. litych, ażurowych, odlewanych, wykonanych z blaszki, czy o zdobionych żeberkowaniem na kabłąku) można wyróżnić trzy rodzaje pozostające ze sobą, jak się wydaje, w relacji stylistycznej i chronologicznej. Pierwszą odmianą są, podobne do omawianej zapinki z „Targowiska", zabytki lite, o dość masywnym i stosunkowo szerokim kabłąku, których średnice wahają się w granicach ok. 3-4 cm. W większości są to ozdoby wykonane z brązu, choć zdarzają się także okazy srebrne [URBANAVIČIUS, URBANAVIČIENĖ 1988, 28]. Charakterystyczne dla tego typu jest bogate, plastyczne zdobienie, najczęściej motywami roślinnymi lub zoomorficznymi. Egzemplarze nieornamentowane należą do wyjątków [por. Obeliai, grób 2 – URBANAVIČIUS, URBANAVIČIENĖ 1988, 19]. Drugim wariantem, kolejnym w rozwoju stylistycznym, są egzemplarze o podobnych rozmiarach i wyglądzie, natomiast wykonane z tłoczonej blaszki [por. ENGEL 1931, rys. 12], kształtowane w uprzednio wykonywanych formach [ZABIELA 1995, 343; VĖLIUS 2005, 65], nazywane niekiedy zapinkami z blaszki o wygiętym kabłąku. Trzecim, najpóźniejszym wariantem są okrągłe fibule z profilowanej blaszki, o znacznie szerszym kabłąku, których średnice sięgają około 8 cm. Ten typ określany jest niekiedy mianem zapinek o baniastej, czy też wygiętej środkowej części [por. RICKEVIČIŪTĖ 1995, rys. 3:1]. Wedle pobieżnych spostrzeżeń starsze z tego typu zapinek są zdobione najczęściej motywem roślinnym, młodsze częściej kropkowaniem,

a najmłodsze w ogóle są pozbawione ornamentu [ZABIELA 1995, 343]. Na zapinkach litych i z blaszki o wygiętym kabłąku podobna relacja zdobienia i chronologii nie występuje[2].

Omawiane okrągłe zapinki bałtyjskie, zwłaszcza pierwszej odmiany, wpisują się zapewne w horyzont popularnych we wczesnym średniowieczu okrągłych zapinek o prostokątnym przekroju kabłąka znanych nie tylko z terenów bałtyjskich, ale także z obszaru Europy Środkowej [por. HEINDEL 1993]. Różnią się od nich jednak przede wszystkim ukształtowaniem wysklepionego kabłąka, większą masywnością, typowym dla siebie ornamentem roślinnym i zoomorficznym oraz sposobem mocowania igły, która umieszczana była zawsze w otworku w kabłąku[3].

Zapinki podobne do okazu znalezionego w Szurpiłach są, jak się wydaje na podstawie obecnego stanu badań, najbardziej charakterystyczne dla terenów dzisiejszej środkowej i wschodniej Litwy oraz wschodniej Łotwy (Ryc. 2:2). Największe ich skupienie znajduje się w obrębie rejonu Ukmergė (Wiłkomierz). Rekordową liczbę takich ozdób, bowiem aż 23, znaleziono na cmentarzysku w Obeliai [URBANAVIČIUS, URBANAVIČIENĖ 1988, 28]. Z cmentarzysk w Tulpiakiemis i Bečiai, w tym samym rejonie, pochodzą kolejne dwa egzemplarze [VARNAS 1995, 260-261; ZABIELA 1995, 367-368]. Siedem następnych zostało znalezionych na położonym bardziej na północ cmentarzysku w Barinės [PETRULIENĖ 1995, 51], jedna na leżącym w jego pobliżu cmentarzysku w Graužiai [KULIKAUSKIENĖ, RIMANTIENĖ 1958, 339, № 592], jedna na cmentarzysku w Kernavė-Kriveikiškiai [LUCHTANAS, VĖLIUS 2002, № 531; VĖLIUS 2005, 65, rys. 27:6] i jedna na leżącym w południowo-wschodniej części Litwy grodzisku w Aukštadvaris [DAUGUDIS 1962, 60, rys. 12]. Dwie podobne zapinki znajdowały się także w bogatym grobie 378 w Sargėnai [KULIKAUSKIENĖ, RIMANTIENĖ 1958, 339, № 591; SADAUSKAITĖ 1959, 66]. Jedną fibulę omawianego typu znaleziono także w okolicy Mažeikiai na północy Litwy [KULIKAUSKIENĖ, RIMANTIENĖ 1958, 339, № 590]. Z terenu dzisiejszej Łotwy znanych jest dziesięć egzemplarzy: sześć z cmentarzyska w Lejasdopeļi [ŠNORE, E. 1997, 68], dwa z cmentarzyska w Drabeši [APALA 1987, 105], a po jednej z grodzisk w Jersika [VILCĀNE 2004, 61, tabl. 17:8] i w Asote [ŠNORE, E. 1961, 152]. Spoza tego obszaru znana jest jedna zapinka z Železnodorožnyj (dawne Gerdauen) na północnych rubieżach historycznej Barcji [*Prussia-Sammlung* III.224.1100][4], oraz jedna pozbawiona dokładniejszej lokalizacji, najprawdopodobniej z dawnych *Ostpreußen* [*Prussia-Sammlung* Pr. 4279].

Co ciekawe, jak się wydaje na podstawie dość pobieżnego oglądu, okrągłe zapinki niewielkich rozmiarów wykonane z tłoczonej blaszki mają bardzo podobny zasięg występowania i podobnie skupiają się na ziemiach dzisiejszej środkowej i wschodniej Litwy oraz wschodniej Łotwy [BALODIS, ŠNORE, R. 1937, 114-115, tabl. LVIII:5; ŠNORE, E. 1997, 68, KULIKAUSKIENĖ, RIMANTIENĖ 1958, 339, № 582-583; URBANAVIČIUS 1972, 70; 1974, 73; ANTANAVIČIUS 1972, 53; KULIKAUSKAS 1982, 76; KULIKAUSKIENĖ-VOLKAITĖ, KULIKAUSKAS 1978, 93]. Pojedyncze egzemplarze tej drugiej odmiany można spotkać także na terenie dzisiejszej północnej Białorusi [GUREVIČ 1962a, 93; 1962b, 569, rys. 10:7; 1981, 112, rys. 85;8].

Interesujące nas fibule odlewane datowane są na ogół na schyłek wczesnego średniowiecza, w szerokich granicach: na XII-XIV wiek [DAUGUDIS 1962, 60; VARNAS 1995, 247, VILCĀNE 2004, 61], na XIII-XIV wiek [URBANAVIČIUS, URBANAVIČIENĖ 1988, 29; ZABIELA 1995, 343], lub

[2] W grobie 9 z kurhanu II w Lejasdopeļi znaleziono w stosunkowo wczesnym kontekście 2 zapinki okrągłe z nieornamentowanej blaszki [ŠNORE, E. 1997, 68], a w inwentarzu również wcześnie datowanego grobu 378, z Sargėnai, wystąpiły 2 niewielkie zapinki z blaszki zdobione kropkowaniem i trójkącikami [SADAUSKAITĖ 1959, 66].

[3] Fascynującym ewenementem jest tu srebrny zabytek z grobu w kurhanie 10 w położonej na południowy wschód od jeziora Onega miejscowości Boltinskaja, w którym, pozbawiona niestety dokładniejszego opisu, lita zapinka z odlewanym ornamentem wystąpiła razem z trzema denarami Ottona III (996-1002) i dwoma fryzyjskiego grafa Brunona III (1038-1057) [RAVDINA 1988, 27-28]. Brak dokładniejszego opisu tego zabytku, a przede wszystkim nieznane ukształtowanie kabłąka, uniemożliwia niestety dalsze rozważania na temat zaklasyfikowania tej fibuli do omawianego typu, choć podobieństwo do analizowanych zapinek w ornamentyce i sposobie zamocowania igły jest uderzające.

[4] Niestety, na podstawie dość ogólnych i lakonicznych opisów grobów z cmentarzyska w Železnodorožnyj/Gerdauen [HENNIG 1878, 1879] nie sposób ustalić, z którego grobu pochodzi zapinka znajdująca się obecnie w Berlinie, ani nawet, czy z badanego cmentarzyska, czy też może z okolic wybudowanego w 1325 r. zamku krzyżackiego, lub ze znajdującego się na tym samym miejscu wcześniej grodziska pruskiego [HENNIG 1879, 318]. Na możliwość pochodzenia zabytku z otoczenia zamku wskazuje opis na metryczce „Schloß Gerdauen". Podobny opis ma cała seria różnych wczesnośredniowiecznych zabytków, brakuje jednak informacji na tema okoliczności ich znalezienia.

tylko na XIV wiek [PETRULIENĖ 1995, 51], bądź na XIII wiek [ŠNORE, E. 1961, 152; APALA 1987, 105]. Wobec pewnego zróżnicowania tych dość ogólnych przyporządkowań chronologicznych warto przyjrzeć się bliżej kontekstom, w jakich znajdowane były omawiane ozdoby.

Wydaje się, że najstarszy horyzont występowania niewielkich okrągłych zapinek litych o wysklepionym kabłąku reprezentuje grób 378 z Sargėnai [SADAUSKAITĖ 1959]. W skład jego inwentarza, oprócz dwóch fibul analizowanego typu, wchodziło ponad 220 różnych przedmiotów z brązu, między innymi fragment najpóźniejszego wariantu naszyjnika ze stożkowatymi końcami, szpile ze ślimacznicowatymi główkami, późnej odmiany zapinka szczeblowa z blaszki, bransoleta ze zwierzęcymi zakończeniami, czy masywna, pusta w środku, bransoleta z wygiętej blaszki. Co ciekawe, w grobie tym znaleziono także dwie okrągłe zapinki niewielkich rozmiarów wykonane z blaszki[5]. Do najwcześniejszych, choć prawdopodobnie nieco młodszych, egzemplarzy litych zapinek okrągłych należą także okazy znane z Łotwy, co najwyraźniej widać na przykładzie grobów 9 i 10 z kurhanu II w Lejasdopeļi [ŠNORE, E. 1997, 68]. Sześć zapinek omawianego typu wystąpiło tam w towarzystwie między innymi diademu z sześciu rzędów brązowych rurek i prostokątnych blaszek, dwóch naszyjników z zachodzącymi na siebie, tordowanymi końcami, naszyjnika z rozszerzonymi, spłaszczonymi końcami zaopatrzonymi w szereg trapezowatych przywieszek, siedmiu stosunkowo szerokich bransolet ze zwężającymi się zoomorficznymi zakończeniami i dwóch zapinek podkowiastych o tordowanych kabłąkach, z których jedna miała zakończenia cylindryczne, a druga wielokątne. Znaczna liczba kategorii zabytków, które wystąpiły w obu tych grobach pozwala chyba uznać je za jednoczasowe. Diadem z grobu 9 uważany jest za jedną z młodszych odmian tego typu zabytków i wiązany z końcem XII wieku [ŠNORE, E. 1997, 76]. Podobnie występujące w obu zespołach bransolety ze zwężającymi się zoomorficznymi zakończeniami datowane są na X-XII wiek [BLIUJIENĖ 1999, 174, ŠNORE, E. 1997, 77]. Forma naszyjników sugerowałaby być może przesunięcie datowania obu grobów na przełom XII i XIII wieku [ŠNORE, E. 1997, 77]. W tym samym horyzoncie należy najprawdopodobniej umieścić grób 43 z Drabeši. Autorka analizy tego grobu określiła wprawdzie jego chronologię ogólnie na XIII w. [APALA 1987, 105], opierając ją na datowaniu okrągłych zapinek litych, posiłkując się jednak analogiami z trudniej datowalnych kontekstów osadniczych.

Najprawdopodobniej za nieco młodszy uznać należy grób 24 z Barinės [PETRULIENĖ 1995, 63, rys. 31]. Znalezione w nim pierścionki z tordowaną częścią przednią oraz krzyżyk przypominają okazy z omówionych grobów łotewskich. Zapinka podkowiasta z wielokątnymi końcami różni się jednak od okazów z Lejasdopeļi i Drabeši masywnym, skręconym kabłąkiem z wplecionym dodatkowo cienkim drutem. Podobnie seria miniaturowych zapinek podkowiastych z makówkowymi zakończeniami zdaje się wskazywać na jego późniejszą chronologię. Analogiczne miniaturowe zapinki podkowiaste z makówkowymi zakończeniami oraz zapinka z kolbowatymi zakończeniami znajdowały się w grobach: 25 z Barinės, i 2 z Obeliai [PETRULIENĖ 1995, 63; URBANAVIČIUS, URBANAVIČIENĖ 1988, 19], co pozwala umieszczać je w zbliżonym horyzoncie chronologicznym. Wydaje się, że do tego samego horyzontu należy przyporządkować także dwie srebrne, okrągłe zapinki lite, z grobu o nieokreślnym w publikacji numerze, z Obeliai. W pochówku tym oprócz okrągłych zapinek litych znaleziono także srebrny pierścionek z plecioną częścią przednią, zdobioną nitką filigranu oraz srebrną zapinkę podkowiastą z zakończeniami w postaci zwierzęcych główek i z tordowanym kabłąkiem [URBANAVIČIUS, URBANAVIČIENĖ 1988, 28]. Zespoły z grobów 21, 22 i 23 w Barinės [PETRULIENĖ 1995, 62] oraz grobu końskiego 2 z Tulpiakiemis [VARNAS 1995, 260-261] nie wnoszą niestety, na obecnym stanie badań, nowych informacji na temat chronologii omawianej kategorii fibul. Można

[5] Zapinki tego typu, tradycyjnie uważane za późniejsze od litych, rzeczywiście zdają się występować dłużej (por. grób 26 z Liepiniškiai [URBANAVIČIUS 1972, 70]), jednak całkiem możliwe, że moda na ich noszenie pojawia się równolegle z upodobaniem do okrągłych zapinek litych. Stosunkowo wczesną chronologię tego typu ozdób potwierdzałby skarb z Geliogaliai [ENGEL 1931, 82-83]. Znalezione w nim zapinki podkowiaste ze smoczymi główkami pochodziły prawdopodobnie z tego samego warsztatu, co egzemplarze znane z „grobu-skarbu" ze Skomętna [ENGEL 1931, 85]. Zgodnie z najnowszymi ustaleniami, ten ostatni zespół należałoby datować na przełom XII i XIII w. [BOGUCKI 2003, 191], co pozwala chyba w podobnym horyzoncie umieszczać skarb z Geliogaliai. Potwierdza te ustalenia także grób 9 z kurhanu II w Lejasdopeļi [ŠNORE, E. 1997, 68].

przypuszczać jedynie, że obecność w grobie 23 z Barinės kulistego odważnika okaże się jakąś dodatkową wskazówką przy bardziej wnikliwej analizie.

Najmłodszym zespołem, w jakim znaleziono okrągłą zapinkę litą jest grób 75 z Bečiai [ZABIELA 1995, 367-368]. W grobie tym znaleziono także dwie okrągłe zapinki blaszane dużych rozmiarów, co stało się podstawą do wydatowania zespołu na koniec XIV wieku [ZABIELA 1995, 348].

W świetle tych ustaleń wydaje się, że najwięcej okrągłych zapinek litych należałoby wiązać z XIII wiekiem. Tak też zapewne należy datować analizowaną ozdobę z „Targowiska". Jednocześnie, jak się wydaje na podstawie bardzo pobieżnej analizy współwystępowania zapinek okrągłych z innymi kategoriami zabytków, każdy z trzech wspomnianych typów –zapinek litych, fibul o niewielkich rozmiarach wykonanych z blaszki, z tzw. wypukłym kabłąkiem i zapinek o średnicach ok. 8 cm, z tzw. wypukłym środkiem – występuje w nieco innych kontekstach, które można by wiązać z kolejnymi, następującymi po sobie horyzontami chronologicznymi. Spostrzeżenia te potwierdza także analiza obrządku pogrzebowego w grobach z omawianymi ozdobami. Najstarsze zapinki – lite – są znajdowane (na terenie Litwy) niemal wyłącznie w grobach ciałopalnych, młodsze odmiany częściej są spotykane już w grobach szkieletowych. Najmłodsza odmiana, dużych zapinek z blaszki, występuje stosunkowo często z różnego rodzaju zausznicami i amuletami z pazurów drapieżników, a także w towarzystwie monet. Są to zazwyczaj egzemplarze datowane na koniec XIV wieku [Diktarai, grób 12 – ČESNYS, URBANAVIČIUS 1978, 195] oraz okazy II i III typu [Karmėlava, groby 31, 67, 74, 107 – RICKEVIČIŪTĖ 1995, 90-99], pochodzące odpowiednio z pierwszej lub drugiej połowy XV wieku, z możliwością przedłużenia czasu ich występowania nawet na XVI wiek [KIERSNOWSKI 1984, 151-159].

Prezentowany zabytek z Szurpił jest pierwszym egzemplarzem tego typu na terenie Jaćwieży. Wskazuje on na związki łączące mieszkańców tej krainy z obszarem wschodniej Litwy. Jednocześnie inne ozdoby pochodzące z „Targowiska", jak zapinka podkowiasta z gwiaździstymi, połączonymi poprzeczką zakończeniami, świadczą o wcześniejszych powiązaniach z wybrzeżem kurońskim lub z Sambią. Kontynuacja studiów nad materiałami z Szurpił pozwoli zapewne powiedzieć więcej o kontaktach, jakie utrzymywała ludność osady z bliższymi i odleglejszymi terenami oraz prześledzić ich zmienność w czasie. Materiały z XIII wieku są przy tym szczególnie interesujące, gdyż pochodzą z okresu znanego już ze źródeł historycznych. Wyniki ich całościowej analizy będą zatem wymagały konfrontacji z ustaleniami historyków, co miejmy nadzieję pozwoli nakreślić nowy, bardziej złożony obraz opisujący wczesnośredniowieczną Jaćwież i jej mieszkańców.

Bibliografia

ANTANAVIČIUS, J.
1972 *Kejėnų (Raseinių raj.) pilkapių ir senkapio kasinėjimai 1970 m*., [w:] *Archeologiniai ir etnografiniai tyrinėjimai Lietuvoje 1970 ir 1971 metais*, Vilnius, 51-56.

APALA, Z.
1987 *Drabešu uplantu kapsēta*, „Archeoloģija un Etnogrāfija" XV, 94-109.

BALODIS, F., ŠNORE, R.
1937 (red.) *Latviešu kultūra senatnē*, Rīga.

BLIUJIENĖ, A.
1999 *Vikingų epochos kuršių papuošalų ornamentika*, Vilnius.

BOGUCKI, M.
2003 *Wczesnośredniowieczny skarb ozdób srebrnych ze wsi Brodzikowo, pow. Mrągowo*, Studia Galindzkie I, Warszawa, 181-244.

ČESNYS, G., URBANAVIČIUS, V.
1978 *Diktarų (Anykščių raj.) senkapis*, [w:] *Archeologiniai tyrinėjimai Lietuvoje 1976-1977 metais*, Vilnius, 191-202.

DAUGUDIS, V.
1962 *Aukštadvario piliakalnio įtvirtinimai ir pastatai*, MADA 1(12), 43-69.

ENGEL, C.
1931 *Zwei spätheidnische Silberfunde aus altsudauischen Gebiet*, „Prussia" 29, 68-87.

GORCZYCKA, H.
1982 *Szurpiły, gm. Jeleniewo, woj. suwalskie. Stanowisko 4, „Targowisko”*, [w:] *Informator Archeologiczny. Badania. Rok 1981*, Warszawa, 202-203.

GUREVIČ, F.D.
1962a *Drevnosti belorusskogo Ponemanija*, Moskva-Leningrad.
1962b *K istorii drevnego Novogrudka*, „Światowit” XXIV, 557-575.
1981 *Drevnij Novogrudok. Posad – okolnyj gorod*, Leningrad.

HEINDEL, I.
1993 *Mittelalterliche Gewandschnallen und anthropomorphe Haken aus Polen*, „Slavia Antiqua” XXXIV, 215-240.

HENNIG, A.
1878 *Das Gräberfeld bei Gerdauen*, „Prussia” 5, 9-16.
1879 *Das Gräberfeld bei Gerdauen*, ZfE 11, 303-323.

KIERSNOWSKI, R.
1984 *Najdawniejsze monety litewskie*, „Wiadomości Numizmatyczne“ XXVIII/3-4, 129-175.

KULIKAUSKAS, P.
1982 *Užnemunės piliakalniai. I-XIII amžiuje*, Vilnius.

KULIKAUSKIENĖ, R., RIMANTIENĖ, R.
1958 *Lietuvių liaudies menas. Senovės Lietuvių papuošalai, I knyga*, Vilnius.

KULIKAUSKIENĖ-VOLKAITĖ, R., KULIKAUSKAS, P.
1978 *Narkūnų (Utenos raj.) archeologinių paminklų 1976 ir 1977 metų tyrinėjimai*, [w:] *Archeologiniai tyrinėjimai Lietuvoje 1976-1977 metais*, Vilnius, 84-94.

LUCHTANAS, A., VĖLIUS, G.
2002 *Katalog*, [w:] A. Bitner-Wróblewska (red.), *Kernavė – litewska Troja. Katalog wystawy ze zbiorów Państwowego Muzeum-Rezerwatu Archeologii i Historii w Kernavė, Litwa*, Warszawa, 95-210.

OKULICZ-KOZARYN, J.
1993 *Szurpiły – zespół śladów osadnictwa z czasów od III w. p.n.e. do XIII w. n.e*. [w:] *Przewodnik LXIV zjazdu Polskiego Towarzystwa Geologicznego na Ziemi Suwalskiej, 9-12 września 1993*, Warszawa, 139-146.

PETRULIENĖ, A.
1995 *Barinės senkapis*, LA 11, 47-72.

RAVDINA, T.V.
1988 *Pogrebenija X-XI vv. s monetami na territorii Drievnej Rusi. Katalog*, Moskva.

RICKEVIČIŪTĖ, K.
1995 *Karmėlavos kapinynas*, LA 11, 73-103.

SADAUSKAITĖ, I.
1959 *XII-XIII amžių pirklio kapas Sargėnuose*, MADA 2(7), 57-76.

ŠNORE, E.
1961 *Asotskoje gorodišče*, Rīga.
1997 *Lejasdopeļu kapulauks senajā Sēlijā*, „Archeoloģija un Etnogrāfija” XIX, 64-81.

URBANAVIČIUS, V.
1972 *Skrebinų senkapio (Jonavos raj.) tyrinėjimai 1970 m.*, [w:] *Archeologiniai ir etnografiniai tyrinėjimai Lietuvoje 1970 ir 1971 metais*, Vilnius, 62-67.
1974 *Senųjų tikėjimų reliktai Lietuvoje XV-XVII amžiais (2. Pagonybės liekanos Pakalniškiuose XVI-XVII amžiais)*, MADA 4(49), 71-81.

URBANAVIČIUS, V., URBANAVIČIENĖ, S.
1988 *Archeologiniai tyrimai*, LA 6, 9-63.

VARNAS, A.
1995 *Tulpiakiemio senkapiai*, LA 11, 244-289.

VĖLIUS, G.
2005 *Kernavės miesto bendruomenė XIII-XIV amžiuje*, Vilnius.

VILCĀNE, A.
2004 *Senā Jersika*, Rīga.

ZABIELA, G.
1995 *Bečių senkapis*, LA 11, 330-381.

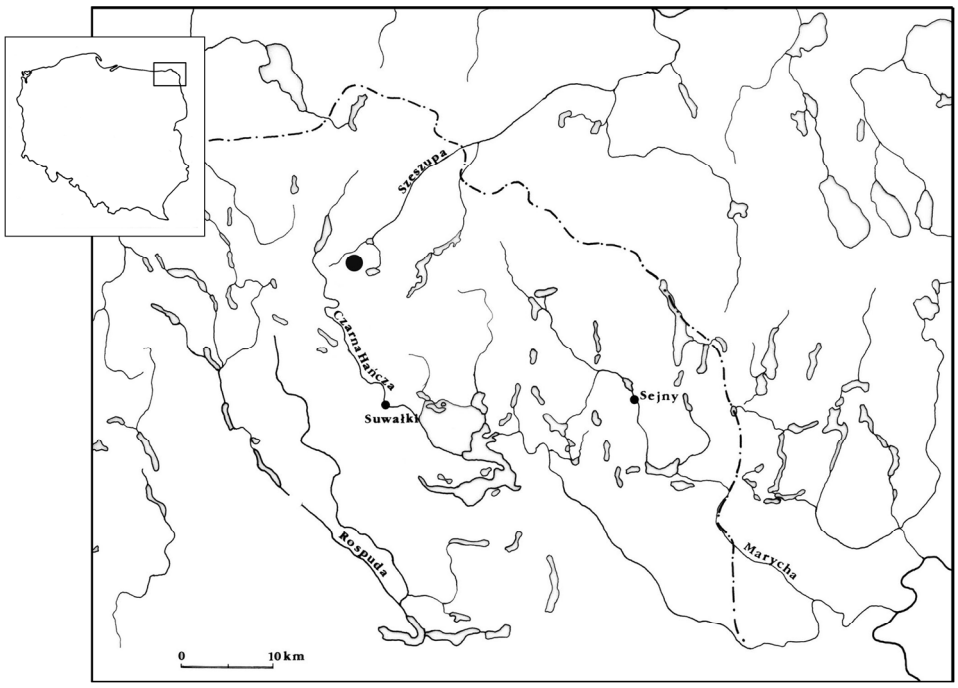

1

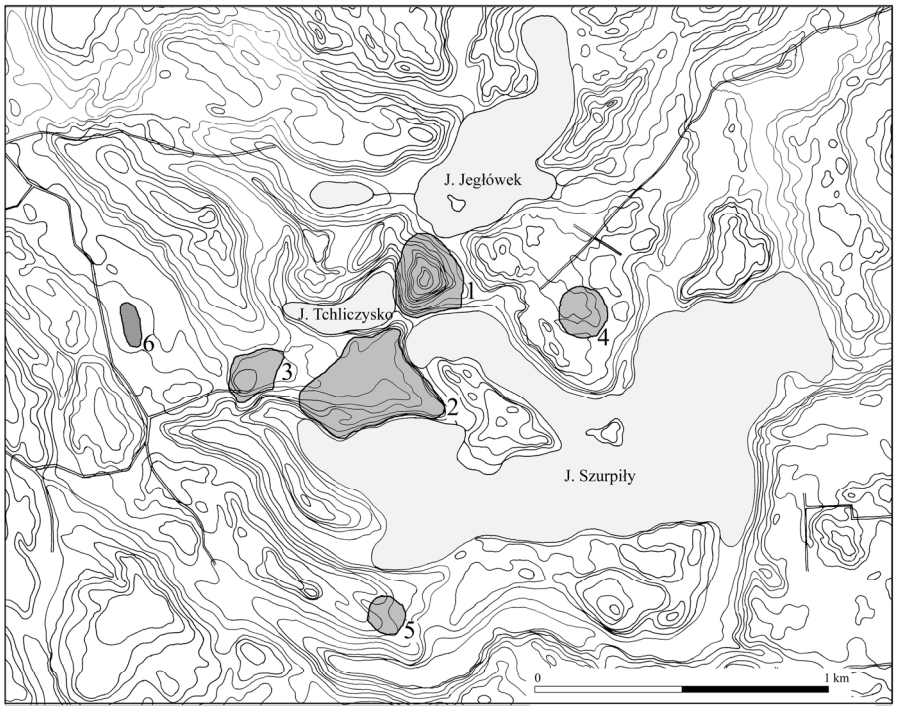

2

Ryc. 1. Szurpiły, pow. suwalski. **1** – lokalizacja mikroregionu osadniczego w Szurpiłach; **2** – mikroregion osadniczy w Szurpiłach w fazie wczesnego średniowiecza: 1 – Grodzisko na Górze Zamkowej; 2 – Szurpiły, stanowisko 4 „Targowisko"; 3-6. Pozostałe osady.

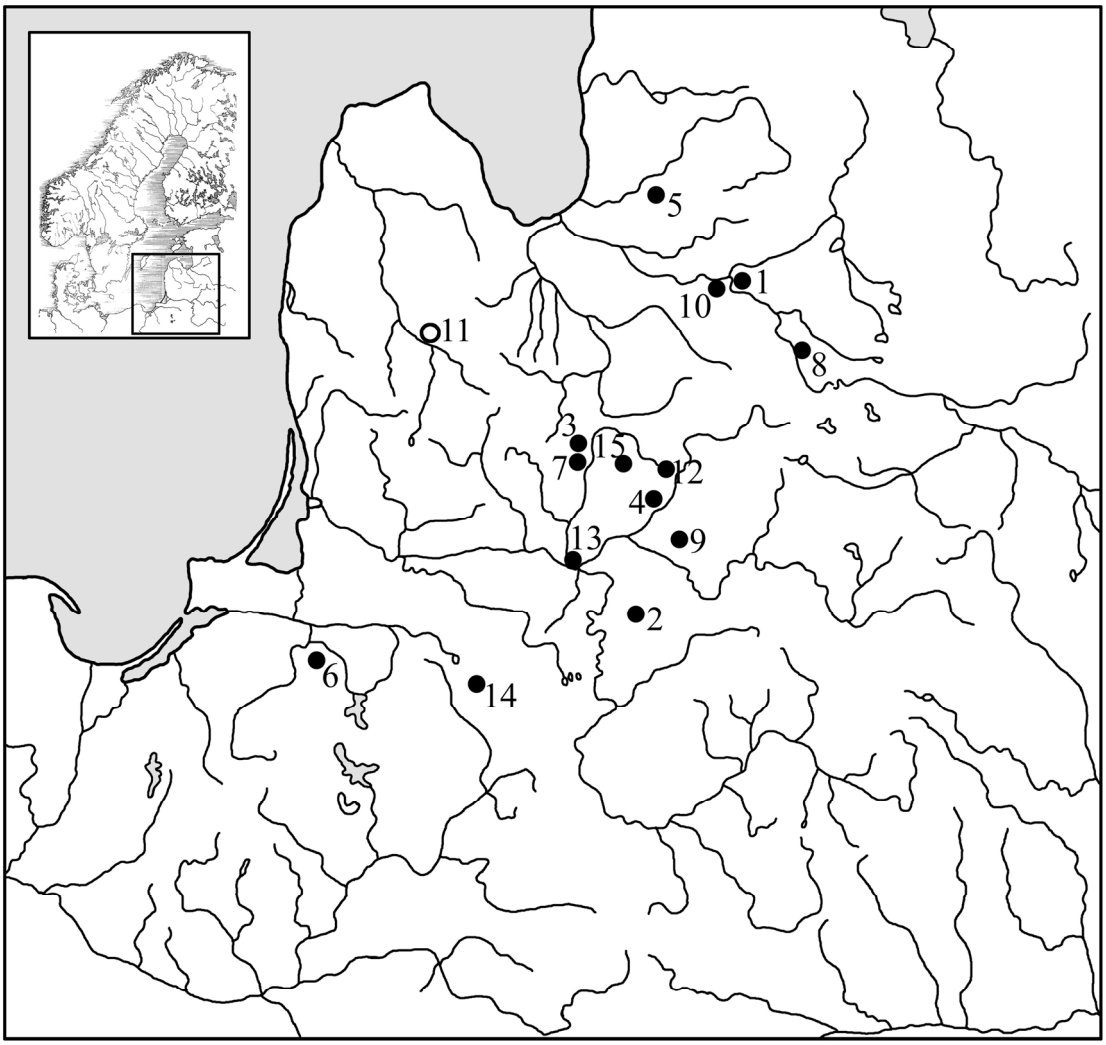

Ryc. 2. **R**ozprzestrzenienie okrągłych zapinek litych: **1** – Asote; **2** – Aukštadvaris; **3** – Barinės; **4** – Bečiai; **5** – Drabeši; **6** – Železnodorožnyj (dawne Gerdauen); **7** – Graužiai; **8** – Jersika; **9** – Kernavė; **10** – Lejasdopeļi; **11** – Mažeikiai (zabytek znaleziony w okolicy miejscowości); **12** – Obeliai; **13** – Sargėnai; **14** – Szurpiły; **15** –Tulpiakiemis.

Pogranicze trzech światów
Kontakty kultur przeworskiej, wielbarskiej i bogaczewskiej
w świetle materiałów z badań i poszukiwań archeologicznych
Warszawa 2006

Michał SEKUŁA
Zamek Królewski w Warszawie

Ocalałe zabytki pochodzące z badań niemieckich na cmentarzysku w Malborku-Wielbarku w zbiorach muzeów polskich

Cmentarzysko w Malborku-Wielbarku (*Willenberg, Kr. Stuhm*)[1] w badaniach nad okresem rzymskim nad dolną Wisłą ma znaczenie wyjątkowe. Spośród znanych ówczesnych nekropoli wyróżnia się nie tylko największą ilością odkrytych grobów, ale i bardzo długim czasem użytkowania począwszy od fazy A_2 młodszego okresu przedrzymskiego do początku okresu wędrówek ludów. Jak powszechnie wiadomo jest dla kultury wielbarskiej stanowiskiem eponimicznym. Zgodnie z propozycją Ryszarda Wołągiewicza [1974], nazwą „kultura wielbarska" zastąpione zostały dawniejsze określenia „kultura gocko-gepidzka" czy „kultura wschodniopomorsko-mazowiecka" [GODŁOWSKI 1970, 31-32; 1976, 22; KMIECIŃSKI 1962, 141-155; OKULICZ 1970, 453-454]. Omawiane cmentarzysko położone jest na prawym brzegu Nogatu między miejscowościami Wielbark i Gościszewo, obecnie należącymi do południowej części Malborka. Należy do wydzielonej przez Wołągiewicza, rozległej strefy osadnictwa (strefa A), obejmującej Pomorze nadwiślańskie i jest częścią skupiska osadniczego o najdłuższej w kulturze wielbarskiej metryce użytkowania [GODŁOWSKI 1981, 104; OKULICZ, JAGODZIŃSKI 1987, 19; PRZEWOŹNA 1974, 294-295; WOŁĄGIEWICZ 1981, 83-84]. Jest to obszar charakteryzujący się bardzo intensywnym osadnictwem, o czym świadczy wielkość i bogactwo wyposażeń odkrywanych tu cmentarzysk i osad. Wydaje się, iż skupisko to odgrywało w okresie wczesnorzymskim główną rolę w handlu bursztynem bałtyckim z prowincjami rzymskimi. Potwierdzają to znalezione liczne importy rzymskie, jak i dość precyzyjne opisy geograficzne tych obszarów, znane z antycznych źródeł pisanych. Sam zaś ośrodek związany z cmentarzyskiem w Wielbarku swoje wyjątkowe znaczenie utrzymał aż do początku okresu wędrówek ludów [KOLENDO 1981, 44; OKULICZ 1992, 138; PRZEWOŹNA 1974, 42].

Poniżej zaprezentowano materiały pochodzące z badań na cmentarzysku w Malborku-Wielbarku, prowadzonych przed II wojną światową. Zbiory te są obecnie przechowywane w *Muzeum Archeologicznym* w Gdańsku, *Muzeum Archeologicznym* w Krakowie oraz w *Muzeum Zamkowym* w Malborku. Jest to luźna kolekcja zabytków, pozbawionych pierwotnej dokumentacji, często o jedynie domniemanym pochodzeniu, bo tylko w niewielu przypadkach posiadających niemieckie oznaczenia z numerami obiektów i określeniem miejsca znalezienia. O możliwości przemieszania świadczą, oprócz okoliczności ich odnalezienia, dwa naczynia pochodzące według oznaczeń z innego niż Wielbark stanowiska oraz fragment innego, zidentyfikowanego jako eksponat ze zbiorów byłego *Ostpreußischen Provinzial Museum* w Królewcu. Publikacja tych zabytków, mimo ograniczonej wartości informacyjnej o kontekście ich odkrycia, jest z pewnością waż-

[1] Niniejszy artykuł powstał na podstawie pracy magisterskiej przygotowanej pod kierunkiem prof. dr. hab. Jerzego Okulicza-Kozaryna w IAUW i obronionej w 1997 roku. Pomimo, że od tego czasu przyrost informacji, w tym przede wszystkim danych archiwalnych o tym cmentarzysku znacznie się powiększył, nie zostały one tu uwzględnione, gdyż całkowicie zmieniły by układ pracy. Niniejszy tekst uzupełniono tylko o powszechnie występujące w obiegu naukowym dane o tym stanowisku, oraz o niezbędne publikacje dotyczące poszczególnych kategorii zabytków, które ukazały się drukiem po roku 1997. Za pomoc okazaną mi w trakcie pisania tej pracy chciałbym podziękować przede wszystkim promotorowi pracy prof. dr. hab. Jerzemu Okuliczowi-Kozarynowi, a także mgr. Jackowi Andrzejewskiemu (PMA), mgr. Mirosławowi Pietrzakowi (MAG), mgr. Zbigniewowi Sawickiemu (MZM) oraz mgr E. Chochorowskiej (MAK) za pomoc w dotarciu do materiałów i liczne cenne uwagi i informacje.

nym uzupełnieniem wiedzy o największym, eponimicznym cmentarzysku kultury wielbarskiej. Brak dokładnych danych o zespołach wyposażeń grobowych, z których pochodzą, nie przekreśla możliwości ich wykorzystania w badaniach typologicznych [por. WOŁĄGIEWICZ 1993], stylistycznych i metalograficznych [por. ANDRZEJOWSKI, BURSCHE 1987].

Poszukiwania zaginionych podczas II Wojny Światowej materiałów archeologicznych przekształciły się wręcz w nowy kierunek badawczy o bardzo znaczącej nazwie „archeologia archiwalna", którego po raz pierwszy część wyników została podsumowana na sesji zatytułowanej *Archeologia ziem pruskich. Nieznane zbiory i materiały archiwalne* [HOFFMANN, SOBIERAJ 1999]. Zbierane po muzeach i pieczołowicie rekonstruowane informacje, choć często bardzo wyrywkowe, pozwoliły w znacznym stopniu zrekonstruować wyniki prac prowadzonych na niektórych stanowiskach, a niekiedy nawet konkretne zespoły grobowe. Ważnym źródłem pozostają nadal, nieliczne, ocalałe materiały odnajdywane i gromadzone w muzeach polskich w latach powojennych [ANDRZEJOWSKI, BURSCHE 1987, 327-328]. Ostatnio pojawiła się także możliwość dostępu do zabytków odkrytych na stanowiskach z terenu Pomorza, wywiezionych przed końcem wojny i znajdujących się obecnie w magazynach muzeów niemieckich. Wyniki tych odkryć były wielokrotnie podsumowywane w publikacjach [por. NOWAKOWSKI 1994, 163-181; KOLENDO, NOWAKOWSKI 2000; NOWAKOWSKI, LEMKE 2003].

1. Historia badań i losy materiałów

Historia badań na cmentarzysku w Wielbarku została dwukrotnie, bardzo szczegółowo przedstawiona, w oparciu o szeroką literaturę źródłową [ANDRZEJOWSKI, BURSCHE 1987; ANDRZEJOWSKI, MARTENS 1996]. Poniższe informacje zostaną więc podane w niezbędnym skrócie. Dokładniej omówione zostaną natomiast losy samych zabytków, które to zagadnienie w literaturze przedstawiane było dotychczas w sposób dość ogólny, głównie jako tło dla poruszanej, szerszej problematyki. Szczególnie ważne wydają się być zwłaszcza wydarzenia z końcowego okresu II wojny światowej oraz okoliczności odnajdywania i zabezpieczania ocalałych materiałów w latach powojennych.

Cmentarzysko w literaturze niemieckiej posiadało kilka określeń zarówno z racji swojego położenia administracyjnego, na granicy dwóch wsi, Wielbarka (*Willenberg*) i Gościszewa (*Braunswalde*), obu miejscowości należących do powiatu sztumskiego (*Kreis Stuhm*), jak i istnienia nazw historyczno-etnograficznych miejsca, w którym się znajdowało. Jako nazwa stanowiska w źródłach pojawiało się więc najczęściej połączenie *Braunswalde-Willenberg, Kreis Stuhm* oraz jako lokalizacja miejscowa nazwy: *Alyem* i *Heidnische Preussen* [VOIGTMANN 1929, 70]. Pierwsze odkrycia na stanowisku miały miejsce w drugiej połowie i pod koniec XIX wieku. Związane one były z działalnością dwóch kolekcjonerów z Malborka: lekarza Friedricha Marschalla, a po jego śmierci nauczyciela Flögla. Oprócz grobów kultur wielbarskiej i oksywskiej odkrywane wówczas były również skrzynkowe groby kultury pomorskiej [ŁUKA 1966, 253-254], jak i ślady innego osadnictwa pradziejowego. Kolekcja Marschalla prezentowana była na kongresie archeologicznym w Berlinie w 1880 roku. W wydanym z tej okazji katalogu [VOSS 1880], wśród zabytków z innych stanowisk zlokalizowanych w okolicy Malborka, pojawiają się również przedmioty pochodzące z cmentarzyska w Wielbarku. Materiały z tych pierwszych odkryć trafiły później do zbiorów różnych muzeów niemieckich. Systematyczne badania wykopaliskowe podjęte zostały dopiero od 1927 roku przez Kurta Voigtmanna zatrudnionego w nowopowstałym *Muzeum Miejskim* w Malborku. Prace wykopaliskowe pod jego kierunkiem trwały do 1933 roku, a rezultatem kolejnych sezonów wykopalisk było odkrycie 1733 obiektów – liczba ta jest znana dzięki rocznemu sprawozdaniu z działalności muzeum w Malborku za rok 1932 [szerzej por. ANDRZEJOWSKI, BURSCHE 1987]. Wiadomo też, że chodziło tu wyłącznie o numery obiektów, a nie zabytków. W omawianej kolekcji znajdują się zabytki oznaczone wyższymi, niż zachowane w cytowanym sprawozdaniu numerami inwentarzowymi (por. nr kat. 186, tabl. 18:8). Po 1933 roku prowadzone były już tylko sporadyczne badania pod kierownictwem Walthera Nowotniga, zatrudnionego na krótko w *Muzeum Miejskim* w Malborku oraz nauczyciela szkolnego Alfreda Ruppelta. W pierwszych latach II wojny światowej gromadzone w *Muzeum Miejskim* zbiory, w tym materiały z Wielbarka, przeniesione zostały do magazynów *Muzeum Zamkowego*.

Nigdy nie powstała monografia cmentarzyska[2]. Pojedyncze zabytki z wcześniejszych odkryć publikowane były przeważnie w dużych, ogólnych opracowaniach. Podawane przy poszczególnych przedmiotach jedynie numery inwentarzowe z różnych muzeów, wobec zaginięcia lub zniszczenia archiwów z tych placówek nie dają praktycznie możliwości rekonstrukcji poszczególnych zespołów grobowych. Krótkie sprawozdania z poszczególnych sezonów badań, zamieszczane w czasopismach (np. *„Nachrichtenblatt für Deutsche Vorzeit"*), zawierają tylko ogólne informacje o prowadzonych pracach i ich rezultatach. Najbardziej wartościowe źródła do rekonstrukcji wyników odkryć w Wielbarku, to bazujące głównie na dokumentacji i materiałach z badań Voigtmanna prace Bohnsacka [1938] oraz Schindlera [1940]. Bohnsack ze względu na zakres zainteresowań wykorzystał w swojej pracy stosunkowo niewiele zespołów, pochodzących z mniej licznych grobów kultury oksywskiej. Dużo większe zaś znaczenie ma druga wymieniona publikacja, klasyfikująca ręcznie lepioną ceramikę kultury wielbarskiej, która oparta została głównie na analizie ponad 200 zespołów grobowych z omawianego stanowiska. Elementy wchodzące w skład wyposażeń grobowych zostały przez tego badacza zakodowane według sobie jedynie znanego, nigdy nie publikowanego systemu. Rozszyfrowanie tego kodu umożliwiło odkrycie Wołągiewicza w 1985 roku. Odnalazł on odręczne notatki Schindlera na marginesie publikacji cmentarzyska w Ciepłem [SCHMIDT 1902, 97-153] znajdującej się w bibliotece *Muzeum Narodowego* w Szczecinie. Umożliwiło to identyfikację symboli oznaczających poszczególne typy zabytków. Pozostałą część symboli udało się odczytać na podstawie analizy ilustracji w innych publikacjach [WOŁĄGIEWICZ 1987, 169, 178, ryc. 3].

Na skutek wydarzeń II wojny światowej zbiory *Muzeum Zamkowego*, w tym materiały z Wielbarka, w większości bezpowrotnie zaginęły. Wiadomo, że Voigtmann kończąc pracę w Malborku pozostawił po sobie starannie uporządkowany zbiór zabytków ze swoich badań, zaopatrzonych w dokładną dokumentację. Były to karty zabytków, plany wykopów i sprawozdania z kolejnych sezonów badań zamieszczane w rocznych sprawozdaniach *Muzeum Miejskiego* [LA BAUME 1942, 225-226]. W 1944 roku, tuż przed nadejściem frontu materiały te zostały najprawdopodobniej wywiezione wraz z innymi cennymi zbiorami. W *Muzeum Zamkowym* przechowywane były również liczne dzieła sztuki, stara broń, czy chociażby słynna kolekcja zabytków archeologicznych Theodora Blella [CHODYŃSKI 1999, 73-84]. Większości eksponatów nie udało się po wojnie odnaleźć [ANTONIEWICZ 1946, 95-96]. Samo *Muzeum* doznało w czasie zdobywania Malborka przez Armię Czerwoną ogromnych zniszczeń. Miasto wraz z zamkiem zamienione przez Niemców w twierdzę, na skutek silnego ostrzału artyleryjskiego, w większości legły w gruzach. Ponieważ przez jakiś czas po zdobyciu zamku stacjonował tam garnizon radziecki, właściwie nie wiadomo, jaka część zbiorów nie została wywieziona i pozostała w magazynach. Należy przypuszczać, iż sporo ocalałych przedmiotów zostało wówczas zabranych „na pamiątkę", lub prędzej po prostu rozkradzionych i sprzedanych. Dopiero później oddziały Wojska Polskiego zajęły się zabezpieczaniem pozostałych zbiorów i to głównie średniowiecznej broni z przeznaczeniem dla *Muzeum Wojska Polskiego* [ANTONIEWICZ 1946, 95-96; NOWAKOWSKI 1986, 110-113].

Na pewno przynajmniej część zabytków archeologicznych musiała pozostać na zamku. Już w przytoczonym sprawozdaniu Antoniewicz wspomina o *„... kilku brązach gockich odnalezionych w śmieciach w jednej z sal ..."* w czasie swojego pobytu w Malborku. W późniejszych latach zamek, pozbawiony należytego zabezpieczenia, stał się prawdopodobnie ogólnie dostępny i wiele znajdujących się jeszcze na jego terenie przedmiotów padło ofiarą „pamiątkarstwa" i szabrownictwa okolicznej ludności cywilnej. Zniknęło nawet wtedy wiele kamiennych zdobień i elementów architektonicznych z kościoła zamkowego [Informacja ustna mgr. Zbigniewa Sawickiego z *Muzeum Zamkowego* w Malborku]. Drobniejsze przedmioty mogły więc być rozkradane na skalę wręcz masową. O tym, iż zabytki z cmentarzyska w Wielbarku znajdowały się wówczas w salach zamkowych świadczy zbiór materiałów, głównie naczyń pochodzących z tego stanowiska, przekazanych do *Muzeum Archeologicznego* w Gdańsku przez pracowników *Katedry Architektury Politechniki Gdańskiej*. Zostały one odnalezione i zabezpieczone przez

[2] Obecnie materiały z Wielbarka (zabytki, dokumentacja i archiwalia) przechowywane w zbiorach różnych muzeów są przedmiotem monograficznego opracowania dr. hab. Joerga Klemanna, z *Uniwersytetu Humboldta* w Berlinie. Za cenne uwagi i uzupełniające informacje dotyczące omawianej kolekcji składam mu serdeczne podziękowania.

architektów w czasie pobytu na zamku w 1946 lub 1947 roku [Informacje uzyskane z księgi inwentarzowej MAG, oraz ustne mgr. M. Pietrzaka]. O odkryciach „... *łzawnic i urn przedhistorycznych*...", jak i aresztowaniach szabrowników rozkradających mienie z Zamku donosiły liczne wzmianki w gazetach ukazujących się w 1946 roku[3]. Dalsza część zabytków trafiła w charakterze zbiorów poniemieckich do Gdańska, jako wynik poszukiwań prowadzonych przez samych archeologów [OKULICZ, JAGODZIŃSKI 1987, 11]. W latach 1961-63 w trakcie badań na cmentarzysku w Malborku-Wielbarku, ul. Zagórna 4, kolejna partia zabytków odnaleziona została w magazynach zamkowych przez M. Pietrzaka. W 1965 roku zbiór naczyń z Wielbarka, znalezionych na zamku, przekazany został do *Muzeum Archeologicznego* w Gdańsku przez malborskie PPRN [PODGÓRSKI 1975, 298]. Dalsza część zabytków trafiła do magazynu utworzonego w 1961 roku *Działu Archeologicznego Muzeum Zamkowego*. Zostały one wydobyte z gruzów w czasie odbudowy zamku [Informacje uzyskane dzięki wpisowi do księgi inwentarzowej MZM oraz ustne od mgr. Z. Sawickiego z MZM]. Są to przeważnie drobne elementy wyposażeń grobowych: zapinki, sprzączki do pasa, paciorki, przęśliki itp. Tylko przy kilku przedmiotach zachowały się oryginalne metryczki lub opisy niemieckie z nazwą *Willenberg* i numerem obiektu. Na tej podstawie cały ten zbiór określony został jako zabytki pochodzące z cmentarzyska w Wielbarku. Wiadomo jednak, że prace wykopaliskowe prowadzone były przez archeologów niemieckich również na wielu innych stanowiskach kultury wielbarskiej, znajdujących się w okolicy lub na terenie samego Malborka [PIETRZAK 1965, 158]. Przypisanie wszystkim nieoznaczonym zabytkom pochodzenia z cmentarzyska w Wielbarku należy więc uznać, jeśli nie za wątpliwe, to na pewno jedynie za prawdopodobne. To samo dotyczy nieoznaczonych naczyń w zbiorach *Muzeum Archeologicznego* w Gdańsku. Możliwość przemieszania potwierdzają znajdujące się w tamtejszych zbiorach jedno całe naczynie oraz fragment drugiego z opisami wskazującymi na pochodzenie z innego stanowiska – *Alter Flugplatz* (Stare Lotnisko), osady z okresu rzymskiego (Ryc. 18:10; 19:8; nr kat. 187; 197). Znajdowała się ona na terenie nieużywanego lotniska między Nogatem, parkiem miejskim i oczyszczalnią ścieków. Jeden fragment naczynia przechowywany w Gdańsku posiada oznaczenie *Flugplatz III*. Oznaczony takim numerem obiekt, wymieniony został w sprawozdaniu z działalności *Muzeum Miejskiego* w Malborku za rok 1932. Było to kamienne palenisko o średnicy 0,40 m, w którym odkryte zostało małe naczynie wazowate oraz pewna ilość skorup z innych naczyń [*Jahresbericht*, 63; tabl. 9:5]. Osobno omówić należy inny fragment naczynia ze zbiorów *Muzeum Archeologicznego* w Gdańsku (Ryc. 19:1; nr kat. 193), pochodzący ze zbiorów byłego *Ostpreßisches Provinzialmuseum* w Królewcu. Zachowany fragment pochodzi z całego naczynia publikowanego przez Schindlera [1940, tabl. 20:8]. Naczynie oznaczone jest napisem *Willenberg 1920*. Dzięki archiwaliom z byłego Prussia muzeum przechowywanym obecnie w *Museum für Vor- und Frühgeschichte* w Berlinie wiadomo jest, że numery inwentarzowe dotyczące Wielbarka zaczynały się od liczby 3916. Nie posiadamy żadnych informacji o niższych numerach inwentarzowych kolekcji zabytków *Physikalisch- Ökonomische Gesellschaft*, istniejącej przed powstaniem muzeum królewieckiego. Prawdopodobnie archiwalia dotyczące dawnych zbiorów *Prussia-Museum* są nadal nie kompletne. Jednak ten niski numer wskazuje, że naczynie to może pochodzić z kolekcji Marshalla, gdyż wiadomo że w 1942 roku, część tej kolekcji została wysłana do Gdańska [informacja ustna od dr. hab. Joerga Klemanna].

Najważniejszym śladem dokumentacji badań w Wielbarku jest sprawozdanie z badań Voigtmanna, które odnalezione zostało w 1982 roku w bibliotece PMA. Zawiera ono między innymi obszerny opis badań na cmentarzysku, prowadzonych w 1932 roku przez Voigtmanna, wraz z ilustrowanym wykazem odkrytych wówczas obiektów. Dostarczyło ono wiele nieznanych, istotnych informacji o prowadzeniu badań oraz pozwoliło zrekonstruować szereg nieznanych do tej pory zespołów grobowych [ANDRZEJOWSKI, BURSCHE 1987, 257-274]. Na podstawie zamieszczonych w tym sprawozdaniu szkiców terenowych udało się dokładnie zlokalizować cmentarzysko na mapie 1:10000, na wzgórzu położonym ok. 250 m na S-W od dzisiejszych zabudowań Wielbarka [ANDRZEJOWSKI, BURSCHE 1987, tabl. III].

[3] Archiwalne wycinki prasowe udostępnione w Dziale D.N. PMA – „Express Wieczorny" nr 189, 2; „Trybuna Robotnicza" nr 291, 4; „Robotnik Pomorski" nr 144, 4; „ Il. Kurier Polski" nr 322, 3.

Przeprowadzone w wytypowanym miejscu w 1984 roku badania sondażowe pozwoliły dowiązać się do wykopów niemieckich. Odkryte zostały wówczas 4 groby ciałopalne, jamowe i 2 szkieletowe oraz 9 obiektów z osady kultury pomorskiej [MARCYSIAK 1985, 101].

Odnaleziony tom sprawozdania Voigtmanna przekazany został do PMA przez nieznanego ofiarodawcę w 1951 roku. Jest to dowód na to, że tak samo jak same zabytki, również niemiecka dokumentacja muzealna mogła znajdować się na terenie zamku po przejściu frontu. Istnieje więc możliwość, że ocalały również inne tomy takich sprawozdań oraz same zabytki i znajdują się w archiwach i bibliotekach na terenie kraju[4]. Kolejnym cennym źródłem informacji do rekonstrukcji cmentarzyska w Wielbarku jest kartoteka Karla Axela Moberga, zawierająca szkice 82 niepublikowanych dotąd zespołów grobowych. Powstała już na ten temat oddzielna publikacja [ANDRZEJOWSKI, MARTENS 1996].

Osobny problem to zabytki z Wielbarka przechowywane w *Muzeum Archeologicznym* w Krakowie. Trafiły tam jeszcze w latach trzydziestych XX wieku, prawdopodobnie w czasie prowadzenia badań na stanowisku. Z oryginalnej metryczki, znajdującej się przy brązowej bransolecie sztabkowatej (Ryc. 3:6; nr kat. 59), wynika, iż znaleziona ona została na terenie cmentarzyska luzem. Wymieniona jest data znalezienia – wrzesień 1933 roku, oraz właściciel pola – Paul Czarnecki, prawdopodobnie znalazca. Najprawdopodobniej chodzi tutaj o cmentarzysko w Wielbarku. Reszta zabytków z Krakowa to zbiór paciorków szklanych i bursztynowych znalezionych w 1927 roku, niewykluczone, że również na powierzchni gruntu. W księdze inwentarzowej *Muzeum Archeologiznego* w Krakowie nie ma żadnych innych informacji o kontekście odkrycia tych materiałów. Znalazły się tam prawdopodobnie jako mniej wartościowe, przedmioty bez kontekstu (na przykład ze zbiorów *Muzeum Zamkowego* w Malborku), drogą praktykowanej w tamtych czasach wymiany między muzeami.

Ogólnie zebrane materiały prezentują różny stopień zachowania. Ceramika, w pracowniach niemieckich była często w niewłaściwy sposób rekonstruowana. Ścianki naczyń wzmacniano pokrywając je warstwą gipsu, rzadko naśladującego charakter pierwotnej powierzchni i malowanego następnie jednolitym kolorem, zbliżonym do oryginalnego. Zniekształcony zostawał więc również profil całego naczynia. Drobne zabytki są w dużej części wtórnie uszkodzone i rozdrobnione. Umieszczone na naczyniach oznaczenia niemieckie pisane były czarnym tuszem, ręcznym pismem, najczęściej o kroju gotyckim. Stosowane w tych oznaczeniach skróty rozwinięte zostały w pełne wyrazy. Niekiedy podana jest jedynie nazwa stanowiska i numer obiektu. Kilka naczyń posiada oprócz nazwy stanowiska także numery podane cyframi rzymskimi. Ponieważ zachowana numeracja obiektów prowadzona była wyłącznie cyframi arabskimi, wspomniane numery mogą być oznaczeniami jakichś miejsc, prawdopodobnie wykopów. Numery rzymskie noszą wykopy w sprawozdaniu Voigtmanna z sezonu w 1932 roku [ANDRZEJOWSKI, BURSCHE 1987, tabl. I]. W dwóch przypadkach pojawia się oprócz numerów rzymskich wyrażenie *„ö.”*, jako skrót wyrazu *östlich*, co oznaczało miejsce położone po wschodniej stronie przebiegającej przez stanowisko tzw. *„Festungsstraße”*. Taki podział stanowiska przedstawia również cytowane sprawozdanie. Był to mechaniczny podział na część wschodnią i zachodnią wzdłuż drogi prowadzącej na plac ćwiczeń wojskowych. Tylko w jednym przypadku chodzi chyba o naczynie z innego stanowiska położonego w okolicy Gościszewa – *Braunswalde A 1925 Fundstelle XXII Kat. 19c* (Ryc. 20:4, 6; nr kat. 205-206). Oprócz opisów wykonywanych tuszem na samych zabytkach funkcjonował również system metryczek, pisanych na kartonikach przywiązywanych do drobniejszych przedmiotów lub w przypadku naczyń wkładanych do środka. Kilka zabytków zostało w ten sposób oznaczonych. Jeśli większość materiałów z Wielbarka miała właśnie takie, łatwo ulegające zniszczeniu określenia nic dziwnego, że obecnie nie jesteśmy w stanie ich zidentyfikować.

Mając na uwadze wszystkie powyższe spostrzeżenia, zebrane zabytki przedstawione zostaną jako luźny zbiór pochodzący, poza wspomnianymi wyjątkami, w większości z badań Voigtmanna prowadzonymi na cmentarzysku w Wielbarku w latach 1927-1932.

[4] Jednym z doskonałych przykładów takiego zaskakującego znaleziska jest przypadkowe odkrycie w archiwum Instytutu Archeologii i Etnologii w Warszawie w 2002 roku 3 zabytków z Wielbarka. Potwierdza to skalę rozprzestrzenienia zabytków z Wielbarka w różnych instytucjach – NATUNIEWICZ-SEKUŁA, SEKUŁA 2003, 81-86.

2. Analiza zabytków

a) Zapinki

W kolekcji znajduje się 41 egzemplarzy fibul, zarówno całych, jak i w postaci drobnych fragmentów. Zestawione zostały w porządku chronologicznym, z osobnym wyróżnieniem form importowanych oraz nie posiadających bliższego określenia.

Najwcześniej datowane są trzy fragmenty fibul o lateńskiej konstrukcji sprężyny (Ryc. 1:1-3; nr kat. 1-3). Tylko jeden z nich określić można jako część późnolateńskiej zapinki typu N według Kostrzewskiego [1919], (Ryc. 1:1; nr kat. 1). Egzemplarze tego rodzaju zapinek występują powszechnie w fazie A_3 młodszego okresu przedrzymskiego i ich obecność na cmentarzysku w Wielbarku wiązać należy z osadnictwem kultury oksywskiej [WOŁĄGIEWICZ 1981, 139-143].

Kolejny egzemplarz (Ryc. 1:4; nr kat. 4) zaliczyć należy do wczesnorzymskich zapinek silnie profilowanych typu 75 według Almgrena [1923]. Jest to forma przewodnia dla wczesnych faz rozwoju kultury wielbarskiej, pojawiająca się w początkach fazy B_1 i przeżywająca się jeszcze w fazie B_2 okresu rzymskiego [WOŁĄGIEWICZ 1966, 173, 176-177].

Późniejszą pozycję chronologiczną zajmują dwa kabłąki zapinek oczkowatych serii pruskiej typu Almgren III 58-59 (Ryc. 1:5; nr kat. 5) z uszkodzonymi ramionami na główce i Almgren III 58-59 lub 53 (Ryc. 1:6; nr kat. 6) oraz fragment charakterystycznej dla tych form sprężynki wykonanej z taśmy brązowej (Ryc. 1:7; nr kat. 7). Zapinki typu Almgren 58-59 są formami przewodnimi dla fazy B_{2a} okresu rzymskiego. Pomimo powszechnie przyjętego założenia, że zapinki oczkowate serii pruskiej wyznaczają początek fazy B_2 wiadomym jest, że były dłużej użytkowane wykraczając poza najwcześniejsze jej stadium [ANDRZEJOWSKI 1998, 107]. Fakt ten potwierdzają zespoły m. in z Weklic – w skład wyposażenia grobu 406 wchodzą dwie brązowe zapinki Almgren 61, brązowa zapinka Almgren 38 i dwie brązowe bransolety żmijowate typu Blume I [niepublikowane materiały z badań prof. Jerzego Okulicza-Kozaryna]. Podobnie można datować znaleziska z Pruszcza Gdańskiego, st. 10, grób 79 [PIETRZAK 1997, 20-21, tabl. XXIII], oraz z Nadkola, st. 2, grób 120 [ANDRZEJOWSKI 1998, 45, tabl. LXXI]. Drugi egzemplarz (Ryc. 1:6; nr kat. 6) nie posiada, co prawda, oczek na kabłąku, ale może to być spowodowane zakryciem ich przez grubą warstwę korozji. Brak oczek jest również cechą wcześniejszą chronologicznie, charakterystyczną dla rozwiniętych form zapinek oczkowatych serii głównej typu Almgren 53 pojawiającego się w końcowym stadium fazy B_1 okresu rzymskiego [WOŁĄGIEWICZ 1966, 171; tenże 1974, 134]. Znane są także przypadki gdzie zapinki Almgren 53 występują jeszcze w zespołach z fazy B_{2a} np. Nadkole grób 30 [ANDRZEJOWSKI 1998, 23, tabl. XXIII] lub Weklice grób 492 [NATUNIEWICZ-SEKUŁA 2007].

Kolejny egzemplarz reprezentuje grupę II, zapinek kapturkowych (Ryc. 1:10; nr kat. 10). Jest ona zbliżona do typów Almgren 38-39, charakterystycznych dla kultury wielbarskiej. Ich występowanie datuje się na fazę B_{2b} okresu wczesnorzymskiego [WOŁĄGIEWICZ 1966, 171]. Dla rozwiniętego stadium B_2 charakterystyczna jest również zapinka serii 10, grupy V, stanowiąca ciekawą odmianę zbliżoną do typu Almgren 148 z cięciwą sprężyny owiniętą wokół główki (Ryc. 1:8; nr kat. 8). Egzemplarze zapinek Almgren 148 z nietypową konstrukcją sprężyny odkryto także na cmentarzysku Elbląg-Pole Nowomiejskie [NATUNIEWICZ 2000, 118-119, tabl. II:1] oraz w Nadkolu, grób 108, gdzie została uznana jako odmiana typu Almgren 120, a opisane owinięcie miało stanowić imitację grzebyka [ANDRZEJOWSKI 1998, 41, 107, tabl. LXVI:108:4] oraz Kamieńczyku, grób 78 [DĄBROWSKA 1997, 25, tabl. XL:78:3]. Przytoczone zespoły potwierdzają datowanie tego rodzaju zapinek na fazę B_{2b}. Późne stadium fazy B_2 zamyka zapinka serii 8 grupy V, zbliżona do typu Almgren 120 (Ryc. 1:9; nr kat. 9). W nowym opracowaniu pióra Machajewskiego, dotyczącym podziału zapinek 8 serii grupy V, omawiany egzemplarz zaliczyć należy do formy 1 [MACHAJEWSKI 1998, 188, ryc. 2]. Częste występowanie tego typu form jest datowane w kulturze wielbarskiej na stadium B_{2c} [GODŁOWSKI 1974, 24; WOŁĄGIEWICZ 1966, 172].

Kolejne cztery zabytki należą już do fazy przejściowej B_2/C_1 pomiędzy wczesnym i młodszym okresem rzymskim. Są to dwa cylindry żelazne pokryte tłoczoną srebrną folią (Ryc. 1:11-12; nr kat. 11) pochodzące prawdopodobnie od zapinek Almgren 130, choć takie zdobienia występują także na zapinkach typu 96. Za zakwalifikowaniem omawianych egzemplarzy jako Almgren 130 przemawia surowiec, z którego zostały zrobione. Rzadko występujące w kulturze

wielbarskiej żelazne zapinki to przeważnie fibule typów 126 i 130. Dość liczną serię żelaznych zapinek zdobionych srebrną folią odnotowano na cmentarzysku w Weklicach [groby 22; 74; 386; 476; 480 – niepublikowane materiały z badań prof. Jerzego Okulicza-Kozaryna i mgr Magdaleny Natuniewicz-Sekuły]. Dalsze egzemplarze to trzy zapinki z wysoką pochewką odpowiadające cechom grupy VII, serii 1 (typ 201 – Tabl. 1:13-14; nr kat. 12;13) i serii 2 (Ryc. 1:15; nr kat. 14). Są one charakterystyczne dla fazy B_2/C_1-C_{1a}, łączącej elementy wczesnorzymskie z późnorzymskimi wyznacznikami chronologicznymi [WOŁĄGIEWICZ 1974, 146-147; 1981, 167]. Ostatnio w literaturze przedmiotu pojawiła się próba usystematyzowania występujących na Pomorzu zapinek kuszowatych z wysoką pochewką [KACZMAREK 1995, 1998]. W jej ujęciu dwa pierwsze okazy z omawianej kolekcji zaliczyć można do odmiany 1, wariantu a, serii 1, grupy VII [KACZMAREK 1995, 242; 1998, 306]. Natomiast zapinki grupy VII, serii 2, z prosto ściętą nóżką, są dość rzadko spotykane na Pomorzu, zajętym przez osadnictwo kultury wielbarskiej [KACZMAREK 1995, s, 251; 1998, 310]. Głównym rejonem ich występowania są Jutlandia, Zelandia oraz Bornholm, gdzie datowane są na fazę C_1 [MACKEPRANG 1943, 7; WOŁĄGIEWICZ 1974, 149]. Formy duńskie, zaliczone do typu II wg Mackepranga, różnią się od opisywanego egzemplarza nóżką wygiętą do góry i bardziej wyprofilowanym kabłąkiem [MACKEPRANG 1943, 6-7]. W związku z tym zapinkę z Wielbarka można uznać za lokalne naśladownictwo egzemplarzy skandynawskich.

Rozwinięty okres późnorzymski reprezentują zapinki kuszowate z podwiniętą nóżką (Ryc. 2:1-4; nr kat. 15-18). Wszystkie zaliczyć należy do typu Almgren 162. Występują one powszechnie w rozmaitych formach w inwentarzu kultury wielbarskiej począwszy od stadium C_{1a} do fazy C_2 [GODŁOWSKI 1970, 38; 1974, 29, 39; 1994, 487]. Na uwagę zasługuje ciekawa odmiana zapinki posiadająca wzdłuż środkowej części kabłąka zdobienie w postaci imitacji nacinanego drutu (Ryc. 2:3; nr kat. 17).

Najpóźniejszą pozycję chronologiczną wykazują dwa ostatnie, typologicznie określone zabytki – jedna zapinka cała i nóżka drugiej, zbliżone do typu Almgren 170 (Ryc. 2:5; 14; nr kat. 19; 27). Pojawiają się one w kulturze wielbarskiej nieco później od zapinek z podwiniętą nóżką i datowane są na fazę C_2 okresu rzymskiego [GODŁOWSKI 1970, 38]. Pozostałe mało charakterystyczne fragmenty (Ryc. 2:6-13; 15; nr kat. 20-26; 28-29) określić można tylko ogólnie jako części zapinek kuszowatych VI i być może VII grupy Almgrena.

Do kategorii form obcych dla kultur reprezentowanych na cmentarzysku w Wielbarku zaliczonych zostało pięć zapinek. Trzy z nich z całą pewnością należy uznać za importy (Ryc. 3:1-3; nr kat. 30-32). Pierwsza importowana zapinka należy do grupy VII, serii 3 i zbliżona jest do typu Almgren 199 (Ryc. 3:1; nr kat. 30). Są to formy pozbawione nóżki, z kabłąkiem przechodzącym bezpośrednio w pochewkę. Zwykle posiadają długą, kuszowatą sprężynkę. Zapinki tego rodzaju charakterystyczne są dla kręgu nadłabskiego, gdzie notowana jest największa liczba znalezisk [KUCHENBUCH 1938, 30-31]. Stosunkowo licznie znajdowane są również na terenach wysp duńskich, gdzie włączone zostały do typu III według klasyfikacji Mackepranga [1943, 6-7]. Na Pomorzu z wyraźnym skupieniem w jego zachodniej części występują niezwykle rzadko w zespołach z fazy C_2 i wiązane są z importami nadłabskimi [KACZMAREK 1995, 253-254]. Ogólne datowanie zapinek 3 serii VII grupy obejmuje fazy C_1 i C_2 okresu rzymskiego [GODŁOWSKI 1970, 69]. Następny egzemplarz to unikalny, jeśli chodzi o teren Polski, import z terenów Cesarstwa Rzymskiego. Jest to fragment zapinki o rozdwojonym kabłąku, z nóżką przechodzącą w rurkowatą pochewkę (Ryc. 3:2; nr kat. 31). Formy tego rodzaju określane są jako typ Almgren 189. W klasyfikacji A. Böhme [1972, 24-25] odpowiadają typowi 26, natomiast u E. Rihy [1979, 109-110, tabl. 22] traktowane są jako typ 4.10. Wcześniejsze warianty posiadają sprężynki z dolną cięciwą umieszczane w tulejach natomiast późniejsze mają konstrukcję zawiaskową. Zapinki tego typu należą do charakterystycznych znalezisk w rzymskich obozach wojskowych, rozlokowanych wzdłuż limesu rzymskiego. Rejestrowane są od Anglii i Holandii aż po Syrię. Najliczniej występują jednak wzdłuż Renu, skąd znane są szczególnie liczne serie egzemplarzy pochodzące m. in. z badań w Saalburgu i Zugmantel. Genezę tych zapinek wywodzi się od rzymskich naśladownictw zapinek germańskich. Miały być one, typowymi elementami stroju wojskowego przeznaczonymi dla Germanów stacjonujących w rzymskiej służbie wojskowej. Czas ich użytkowania określa się na koniec II i początek III wieku naszej ery [BÖHME 1972, 25, tabl. 14; RIHA 1979, 109-110]. Trzeci import to ciekawa zapinka o

cechach późnolateńskich i wczesnorzymskich (Ryc. 3:3; nr kat. 32). W dostępnych materiałach źródłowych brak jest dokładnej analogii do opisywanej formy. Najbardziej zbliżoną do niej kształtem i konstrukcją odmianą zapinek jest typ Almgren 241 lub typ 9 według Ettlinger [1973, 55] określany także jako wariant 2.2 w klasyfikacji Rihy [1979, 66]. Posiadają one podobnie ukształtowany kabłąk z ażurową pochewką oraz płytki oporowe na główce, oraz podobną konstrukcję zapięcia w postaci ośmiozwojowej sprężynki z górną cięciwą umocowaną płytkowatym haczykiem. Unikatowe dla omawianego egzemplarza są natomiast kształt kabłąka oraz pokrywający go ornament jak i niesymetrycznie umieszczony na nim nit przypominający oprawkę na kamień. Wśród zapinek Almgren 241 znane są egzemplarze ze zdobionymi kabłąkami, ale ornamentem pokryte są przeważnie tylko ich główki. Analizy rozprzestrzenienia fibul tego typu dokonała ostatnio K. Czarnecka [1995, 93-98]. Poza terenami prowincji rzymskich są one dosyć rzadkim znaleziskiem. Z obszaru Polski pochodzą zaledwie dwa egzemplarze. Przyjmuje się, że forma ta powstała na terenie Galii po zajęciu jej przez Rzymian. Zapinki tego typu znajduje się zarówno na stanowiskach późnoceltyckich jak i w rzymskich obozach i fortach wojskowych. Chronologia ich występowania obejmuje koniec okresu lateńskiego (faza D_2) i fazę B_1 wczesnego okresu rzymskiego [CZARNECKA 1995, 93-94].

Pozostałe dwie zapinki są nietypowe i nie posiadają bliższych analogii. Reprezentują formy na pewno obce znanym materiałom kultury wielbarskiej, więc można przynajmniej teoretycznie również traktować je jako importy, bez wskazania dokładnych odpowiedników na innych terenach. Podjęta próba formalnego i chronologicznego ich określenia oparta została wyłącznie na ogólnym podobieństwie do innych zapinek, co przez łatwość popełnienia pomyłki znacznie obniża wartość uzyskanych informacji. Pierwszy egzemplarz posiada fragmentarycznie zachowany, wykonany z żelaza, płaski kabłąk oraz brązową konstrukcję sprężyny i pochewkę (Ryc. 3:4; nr kat. 34). Ze względu na jego stan zachowania trudno zrekonstruować pierwotny kształt całości. Z jednej strony egzemplarz przypomina nieco zapinki z kabłąkami zakończonymi płytkami, charakterystyczne dla rozwiniętego okresu wędrówek ludów w basenie Bałtyku – np. zapinki równoramienne [NERMAN 1935, tabl. 5:28] lub tzw. *„beaked fibula”* [JØRGENSEN 1990, tabl. 5:3]. Z drugiej, co jest bardziej prawdopodobne jest to, kabłąk tzw. zapinki cykadowatej (*Zikadenfibel*). Tego rodzaju zapinki występują dość powszechnie w pierwszej połowie V wieku na obszarach dzisiejszych Węgier i południowej Rosji. Ostatni okaz to taśmowaty kabłąk zapinki z nietypowo uformowaną pochewką w postaci blaszki zagiętej wzdłuż bocznej krawędzi nóżki (Ryc. 3:5; nr kat. 33). Kształt kabłąka przypomina jednak odmianę późnych, bałtyjskich zapinek kuszowatych. Ze względu na brak zdobienia zapinka ta nie posiada dokładnych analogii, jednak konstrukcyjnie najbardziej nawiązuje do typu Dollkeim/Kovrovo [BITNER-WRÓBLEWSKA 2001, 34, tabl. XII:1-2; 4-8]. Najbardziej zbliżona do prezentowanego kabłąka odmiana znaleziona została w grobie nr 35 na cmentarzysku w Greibau, Kr. Fischhausen i zaliczona została do form charakterystycznych dla kultury Dollkeim-Kovrovo [NOWAKOWSKI 1996, 51-52, tabl. 60:2; TISCHLER, KEMKE 1902, tabl. 5:16]. Zapinki te różni od omawianej sposób ukształtowania pochewki, która w egzemplarzach bałtyjskich umieszczona jest pod nóżką. Przyjmując omawiany kabłąk jako wariant bałtyjskich zapinek kuszowatych należy umieścić go chronologicznie w okresie od późnych faz okresu rzymskiego do okresu wędrówek ludów. Listę zabytków tej kategorię zamyka pięć mało charakterystycznych odłamanych igieł zapinek (Ryc. 2:16-20; nr kat. 35).

b) Części pasa

Jest to 8 całych i zachowanych we fragmentach sprzączek do pasa, jedna klamra hakowa, 3 nakładki na pas oraz 11 egzemplarzy okuć końca pasa, głównie w postaci fragmentów (Ryc. 4-5). Najwcześniej datować można fragment brązowej **klamry hakowej** (Ryc. 4:1; nr kat. 36). Pochodzi ona od klamry trójdzielnej typu III według Kostrzewskiego [1919; typ XIV według WILOCH 1995]. Niestety brak łącznika uniemożliwia dokładne określenie podtypu. Obecność tej klamry w omawianym zbiorze należy łączyć z kulturą oksywską, w której takie formy zapięć pasa datowane są począwszy od fazy A_2 młodszego okresu przedrzymskiego do B_1 wczesnego okresu rzymskiego [WILOCH 1995, 23-24; WOŁĄGIEWICZ 1981, tabl. XX:40].

Wśród **sprzączek** najdłuższą chronologią użytkowania charakteryzują się dwa jednodzielne egzemplarze należące do typu AH 1 według systematyki R. Madydy-Legutko [1987],

(Ryc. 4:2-3; nr kat. 37-38). Pojawiają się one w kulturze wielbarskiej w fazie B_2 i występują do końca okresu rzymskiego [MADYDA-LEGUTKO 1987, 61, 72]. Kolejne cztery sprzączki są typowe dla początkowych faz młodszego okresu rzymskiego. Są to typy AD 17 (Ryc. 4:4; nr kat. 39), AD 22 (Ryc. 4:6; nr kat. 40) i AD 29 (Ryc. 4:8; nr kat. 44), należące do grupy dwudzielnych sprzączek z półkolistą ramą oraz typ AE 14 (Ryc. 4:5; nr kat. 41) sprzączek stanowiących formę przejściową między D-kształtną a omegowatą ramą. Pojawiają się sporadycznie w fazie B_2/C_1, a czas ich użytkowania generalnie kończy się z fazą C_{1b} i C_2 okresu rzymskiego [MADYDA-LEGUTKO 1987, 31-32, 35, 40-41]. Na początek okresu wędrówek ludów datować można inną sprzączkę typ AH 11 należącą do grupy niewielkich, jednodzielnych sprzączek z pogrubioną ramą (Ryc. 4:7; nr kat. 42) [MADYDA-LEGUTKO 1987, 64].

Zdecydowanie najciekawszym zabytkiem z tej kategorii, wymagającym szczegółowego omówienia jest masywna, jednodzielna sprzączka zdobiona motywem roślinnym, o rzadko spotykanej konstrukcji mocowania do pasa (Ryc. 4:9; nr kat. 43). Posiada ona cechy typowe dla wczesnośredniowiecznych sprzączek bizantyjskich. Formy tego rodzaju znane są z dość rozległego terytorium. Rejestrowane są na terenie Anglii, Italii, Węgier, Azji Mniejszej, Konstantynopola, Krymu i Kaukazu [CSALLÁNY 1953, 328, tabl. III]. Na podstawie analizy znalezisk z obszaru Europy Wschodniej sprzączki te określone zostały jako przejaw mody bizantyjskiej przejmowanej przez ludy sąsiadujące z Cesarstwem. Szczególnie wyraźnie proces ten widoczny jest w materiałach pochodzących z późnogockich cmentarzysk na Krymie. Poczynając od drugiej połowy VII wieku, typowe, miejscowe ozdoby germańskie zaczynają być wypierane przez licznie napływające wzory bizantyjskie [AMBROZ 1971, 116-118, rys. 7:2]. W najwcześniejszym horyzoncie przedmiotów związanych z nową modą pojawiają się właśnie sprzączki o kształcie identycznym do prezentowanej. Formy tego rodzaju określone jako wariant 4.2 według klasyfikacji Ajbabina [1990, 43], lub ogólniej jako typ Syrakuzy [AMBROZ 1971, 116]. Znane są z grobów w Eski Kermen [AMBROZ 1971, rys. 42:6], Kerczu [CSALLÁNY 1953, 328], Suuk-Su i Arteku [REPNIKOV 1903, 9,37,66, tabl. X:19]. Chronologicznie umieszczane są w końcu VI do drugiej połowy VII wieku z możliwością przeżywania się jeszcze w pierwszej połowie VIII wieku [AJBABIN 1990, 43, 49].

Nakładki na pas (Ryc. 5:12-14; nr kat. 56-58) posiadają bardzo interregionalny charakter i datowane są przeważnie dobrze wyposażonymi zespołami grobowymi. Proste nakładki, zwłaszcza w formie wąskich płytek (Ryc. 5:14), spotykane są w kulturze wielbarskiej od rozwiniętej fazy B_2 do fazy C_{1a} okresu rzymskiego [MADYDA 1977, 391].

Okucia końca pasa reprezentują wyłącznie formy późnorzymskie należące do grupy II Raddatza [1957], czyli okuć zakończonych pierścieniowato (Ryc. 5:1-8;10-11; nr kat. 45-52;54-55). Bliższe określenia typologiczne posiadają tylko dwa egzemplarze: typ JII3 (Ryc. 5:1; nr kat. 45) i JII6-7 (Ryc. 5:8, nr kat 52). Okucia JII3 pojawiły się powszechnie w kulturze wielbarskiej począwszy od fazy B_2/C_1 i używane były do początkowego stadium okresu późnorzymskiego – fazy C_{1b}. Nieco później datowany jest typ JII6-7, który pojawia się wśród kompletów okuć pasa w fazie C_{1b} i przeżywa w rozwiniętym okresie późnorzymskim [MADYDA 1977, 398; WOŁĄGIEWICZ 1993, 25]. Jedno okucie formą odbiega od pozostałych (Ryc. 5:9; nr kat. 53). Także w materiałach kultury wielbarskiej posiada nieliczne analogie. Okucie posiada trójkątnie zakończony brzeg górny z wklęsłymi bokami, u którego nasady po obu stronach widnieją stożkowate zgrubienia. Zakończone jest ułamanym w połowie masywnym języczkiem ozdobionym zgrubieniem będącym imitacją pierścienia z drutu. Pod względem konstrukcji górnej części zabytku najbliższą analogię stanowi egzemplarz z Elbląga, różni się jednak od opisywanego długim zaopatrzonym w pierścieniowate zgrubienie języczkiem [NATUNIEWICZ 2000, tabl. XVII:2]. Podobny do elbląskiego egzemplarz odkryto także na cmentarzysku w Weklicach w grobie 173, wraz z fragmentem srebrnej zapinki Almgren 168 i okuciem typu JIV 5, datowanym na fazę C_{2b} czyli V fazę użytkowania cmentarzyska [OKULICZ 1992, 141-144]. Okucia tak ukształtowane można uznać za zbliżone do typu O15, którego datowanie przypada na fazy C_1 i C_2 [MADYDA 1977, 383; RADDATZ 1957, 87, ryc. 1:15].

c) Bransolety

Jedyna brązowa bransoleta w prezentowanym zbiorze należy do typu bransolet sztabkowatych (Ryc. 3:6; nr kat. 59). Jest to charakterystyczny dla kultury wielbarskiej rodzaj ozdo-

by, często spotykany w grobach datowanych na fazy B_1 i B_2 okresu rzymskiego. Omawiany egzemplarz zalicza się do młodszej odmiany, która pojawia się na początku fazy B_2 i przeżywa w trakcie jej trwania [WOŁĄGIEWICZ 1974, 132, ryc. 1].

d) Pierścionki

Wśród opisywanych zabytków znajdują się dwa pierścienie. Fragment pierwszego (Ryc. 3:7; nr kat. 60), wykonany z brązu odpowiada grupie IV, formie 15 w typologii Chr. Beckmann [1969]. W kulturze wielbarskiej używane one były powszechnie, najczęściej jako uszka do różnego rodzaju zawieszek. Ich występowanie datuje się od fazy B_2 do końcowych faz okresu rzymskiego, w których są najliczniej notowane [BECKMANN 1969, 33-34; GODŁOWSKI 1974, tabl. II:32]. Ciekawszym zabytkiem z tej kategorii jest otwarty srebrny pierścionek w kształcie zminiaturyzowanej bransolety z pogrubionymi końcami (Ryc. 3:8; nr kat. 61). Analogii do tego typu przedmiotu nie ma wśród pierścionków z okresu rzymskiego ani z czasów późniejszych.

e) Klamerka esowata

Jest to fragment środkowej części brązowej klamerki (Ryc. 3:9; nr kat. 62). Brak zakończeń uniemożliwia jej dokładne typologiczne i chronologiczne określenie.

f) Naszyjnik

Jedyny pewny fragment naszyjnika brązowego to część typowego dla kręgu zachodniobałtyjskiego naszyjnika z zakończeniem w kształcie kolistej tarczki i końcami owiniętymi drutem (Ryc. 8:1; nr kat. 63). Ozdoby podobnego rodzaju pojawiają się licznie na stanowiskach bałtyjskich z początkiem okresu późnorzymskiego. Kolista tarczka w zapięciu datuje występowanie naszyjnika, z którego pochodzi omawiany fragment na fazę B_2/C_1-C_{1a} [GODŁOWSKI 1974, 69; NOWAKOWSKI 1995, 52].

g) Zawieszki

Kategorię tą tworzy 12 zabytków. Na największą uwagę zasługuje fragment srebrnego wisiorka kapsułkowatego (Ryc. 8:10; nr kat. 64). Jest to blaszka tworząca przednią ściankę wisiorka, zdobiona spiralką z drutu i granulacją, z widoczną resztką uszka. Ozdoby tego rodzaju pojawiają się w kulturze wielbarskiej w fazie B_2 i trwają aż do rozwiniętych późnych faz okresu rzymskiego [BLUME 1912, 91-93; GRABARCZYK 1983, 20-21]. Sposób zdobienia chronologicznie odpowiada raczej początkowi okresu późnorzymskiego. Kolejny rodzaj zawieszki to 9 fragmentów spiralek z drutu brązowego (Ryc. 8:11-19; nr kat. 65). Wykluczyć tutaj należy ich pochodzenie od sprężynek fibul. Spiralki tego rodzaju znajdowane są w grobach kultur łużyckiej, pomorskiej, wielbarskiej i przeworskiej, w tej ostatniej prawdopodobnie jako wyraz wpływów kultury wielbarskiej. Znalezione zostały między innymi w grobach 12, 20 i 29 na cmentarzysku w Brulinie-Koskach [KEMPISTY 1968, ryc. 20:c, 33:e-f, 51:n-o], Garwolinie w grobie 78 [NIEWĘGŁOWSKI 1991, ryc. 45]. Ciekawe, odosobnione znaleziska tego rodzaju pochodzą również z oksywskiego cmentarzyska w Podwiesku, (groby 33, 490), gdzie wraz z zapinkami typu Kostrzewski M oraz Almgren 18a znajdowała się spiralka ze złotego drutu. Zespoły te datowane na fazę A_3 należy więc łączyć z kulturą oksywską, choć ten rodzaj przedmiotu nie jest dla niej charakterystyczny [BOKINIEC 2005, 18; 21, tabl. XV:33; XXIV:49; JANIKOWSKI 1971, ryc. 4]. Podobne ozdoby, choć wykonane raczej z taśmy brązowej, spotykane są również w kulturze łużyckiej i pomorskiej, gdzie określane są jako typ „salta leone". Omawiane spiralki określane są przeważnie jako elementy wchodzące w skład naszyjników [KEMPISTY 1968, 444]. Mimo iż znajdowane są często w grobach bez paciorków, funkcjonowały raczej jako rozdzielacze elementów kolii. Funkcję samodzielnej ozdoby pełniły przeważnie w starszych kulturach przełomu epoki brązu i początku epoki żelaza. Prawdopodobnie jako zawieszki lub amulety mogły być wykorzystane również dwie skamieniałe muszelki posiadające w środku otwory (Ryc. 8:20-21; nr kat. 66), które raczej należy wiązać z kulturą pomorską.

h) Paciorki

W prezentowanym zbiorze zabytków znajdują się 24 paciorki szklane i 43 bursztynowe. Większość zachowała się jedynie w postaci fragmentów, nadających się jednak do określenia typologicznego, które przyjęto według systematyki M. Tempelmann-Mączyńskiej [1985].

Wśród paciorków szklanych do grupy I zaliczyć można 7 egzemplarzy. Reprezentują one następujące formy: typ 4a (Ryc. 6:1; nr kat. 67), typ 6 (Ryc. 6:2; nr kat. 68), typ 8 (Ryc. 6:3; nr kat. 69), typ 10 (Ryc. 6:4; nr kat. 70), typ 12 (Ryc. 6:5-7; nr kat. 71-72). Paciorki tych typów występowały bardzo powszechnie w okresie rzymskim i charakteryzuje je bardzo rozległa chronologia użytkowania. W kulturze wielbarskiej licznie występują przez cały czas jej rozwoju czyli od fazy B_1 okresu rzymskiego do początku okresu wędrówek ludów [TEMPELMANN-MĄCZYŃSKA 1985, 27]. Grupę II reprezentuje jeden paciorek należący do typu 42a (Ryc. 6:9; nr kat. 73). Występowanie tego typu paciorków datowane jest na schyłek fazy C_2 okresu rzymskiego i początek okresu wędrówek ludów [TEMPELMANN-MĄCZYŃSKA 1985, 31]. Kolejny egzemplarz zaliczyć można do grupy III, typ 47 (Ryc. 6:8; nr kat. 74). Tego rodzaju paciorki używane były w kulturze wielbarskiej w fazach B_2 i B_2/C_1 okresu rzymskiego [TEMPELMANN-MĄCZYŃSKA 1985, 31]. Również do grupy III, do typu 53, należy 7 egzemplarzy drobnych paciorków szklanych (Ryc. 6:10-16; nr kat. 75). Ten typ używany był powszechnie w kulturze wielbarskiej, przeważnie w charakterze rozdzielaczy w koliach paciorków bursztynowych i szklanych. Czas ich używania w kulturze wielbarskiej datowany jest od fazy B_2/C_1 okresu rzymskiego do początku okresu wędrówek ludów [TEMPELMANN-MĄCZYŃSKA 1985, 31]. Dalszych pięć paciorków reprezentuje grupę XII: typ 118 (Ryc. 6:17; 19-21; nr kat. 76; 78-80) i typ 119 (Ryc. 6:18; nr kat. 77). Chronologicznie mieszczą się w młodszym okresie rzymskim – od fazy B_2/C_1 do faz C_1-C_2 [TEMPELMANN-MĄCZYŃSKA 1985, 38]. Kategorię typologicznie określonych paciorków szklanych zamykają dwa egzemplarze melonowate należące do grupy XVIII: typu 157 (Ryc. 6:22; nr kat. 81) i typu 179-180 (Ryc. 6:23; nr kat. 82). Są to formy charakterystyczne dla okresu późnorzymskiego, występujące w fazach C_1-D [TEMPELMANN-MĄCZYŃSKA 1985, 41]. Bliższego określenia pozbawiony jest ostatni fragment paciorka szklanego (Ryc. 6:24; nr kat. 83), który pod względem kształtu i rodzaju zdobienia można zaledwie włączyć w obręb grupy XXII.

Wszystkie paciorki bursztynowe zaliczają się do form wykonanych ręcznie. Większość, czyli 23 egzemplarze, to fragmenty form ósemkowatych należące do grupy LV, typ 471 (Ryc. 7:1-17;19-24; nr kat. 84-86). Są one typowe dla kultury wielbarskiej i używane były od fazy B_2/C_1 do początku okresu wędrówek ludów [TEMPELMANN-MĄCZYŃSKA 1985, 84]. Dalszych 15 egzemplarzy posiada cechy grupy XXX, typów 388-389 (Ryc. 7:18; 25-27; 29-31; 35-38; 41-43; nr kat. 87-92; 96-98; 100-102). Jest to powszechny w kulturze wielbarskiej rodzaj paciorków, datowany na okres od fazy B_1 do fazy C_1 okresu rzymskiego [TEMPELMANN-MĄCZYŃSKA 1985, 65, 67]. Kolejny egzemplarz zaliczyć można do grupy XXXIII, typu 399 (Ryc. 7:34; nr kat. 93). Ten rodzaj paciorków chronologicznie mieści się w fazach od B_2 do C_1 okresu rzymskiego [TEMPELMANN-MĄCZYŃSKA 1985, 68]. Dwa paciorki reprezentują typ 403 z grupy XXXVI (Ryc. 7:28, 39; nr kat. 94-95). W kulturze wielbarskiej pojawiają się w fazie B_2/C_1 i używane są w okresie późnorzymskim [TEMPELMANN-MĄCZYŃSKA 1985, 69]. Ostatnie dwa egzemplarze należą do ciekawej odmiany drobnych, tarczowatych paciorków bursztynowych, posiadających otwór równoległy do płaszczyzn (Ryc. 7:33; 40; nr kat. 103). Nie posiadają one swojego odpowiednika w typologii Tempelmann-Mączyńskiej. Podobne paciorki znane są z niektórych stanowisk kultury wielbarskiej i grupy masłomęckiej. Jako osobny typ P1 wydzielone zostały przez A. Kokowskiego [1995, 16, ryc. 4a, 52, mapa 33]. Ich występowanie datowane jest na okres późnorzymski.

i) Grzebienie

Grzebienie rogowe reprezentowane są przez sześć fragmentów grzebieni trójwarstwowych. Pięć z nich to niewielkie ułamki płytek-okładzin ze śladami nitów brązowych (Ryc. 8:4-8; nr kat. 106-109). Najlepiej zachowany, największy fragment (Ryc. 8:9; nr kat. 105) to część grzebienia płytkowego z fragmentarycznie zachowanym trapezowatym uchwytem, należącego do typu I według Thomas [1960]. Takie grzebienie pojawiają się w kulturze wielbarskiej wraz z początkiem młodszego okresu rzymskiego. Rozpowszechnienie form trapezowatych jako młodszej odmiany typu I datowane jest na fazę C_2 [GODŁOWSKI 1970, 39].

j) Ostrogi

Ta kategoria reprezentowana jest jedynie przez 3 egzemplarze. Tylko jeden z nich zachowany jest w całości (Ryc. 10:2; nr kat. 111). Dwa pozostałe fragmenty są tak silnie skorodowane,

że nie nadają się do bliższego, typologiczno – chronologicznego określenia (Ryc. 10:1; 3; nr kat. 112-113). Ze względu na ukształtowanie kabłąka i bodźca ogólnie można je uznać za formy późnolateńskie [KOSTRZEWSKI 1919, 139-141]. Jedyny dobrze zachowany egzemplarz wykonany jest z żelaza. Posiada długi, profilowany bodziec i symetryczny, daszkowaty w przekroju kabłąk z bocznymi hakowatymi zaczepami uformowanymi w postaci guzków (Ryc. 10:2; nr kat. 111). Ostrogi tego typu posiadają na ogół asymetrycznie ukształtowany kabłąk, jednak pozostałe wymienione cechy pozwalają zaliczyć ją do grupy VII Godłowskiego [1974, 13], co w klasyfikacji ostróg kultury przeworskiej odpowiada grupie G1, datowanej na fazy C_1-C_2 okresu rzymskiego [GINALSKI 1991, 70, ryc. 15]. W kulturze wielbarskiej występują prawie wyłącznie okazy wykonane z brązu, a poza tym są nieliczną kategorią zabytków w inwentarzu tej kultury, charakterystyczną przeważnie dla grobów męskich i wiązana z elementami uzbrojenia. Datowane są na początek okresu późnorzymskiego [GODŁOWSKI 1974, 30-31].

k) Kamienie do gry

Wśród prezentowanych zabytków znajdują się dwa egzemplarze szklanych kamieni do gry (Ryc. 8:2-3; nr kat. 114). Są to przedmioty zaliczane do kategorii importów rzymskich. Ich napływ na obecne tereny Polski rozpoczął się już we wczesnym okresie rzymskim, jednak największe nasilenie ich występowania przypada dopiero na okres późnorzymski. Wykonywane były z różnych materiałów, przeważnie ze szkła, kości i kamienia. Na terenach zajmowanych przez kulturę wielbarską i przeworską jest to charakterystyczny element wyposażenia bogatych grobów, najczęściej typu „książęcego". Przedmioty tego typu znalezione zostały między innymi w Łęgu Piekarskim, Dorotowie, Wrocławiu-Zakrzowie, Siedleminie, Cecelach, [ŁĘGA 1958, 44-45; JASKANIS 1996, 107; MAJEWSKI 1949, 20, 181-182; WIELOWIEJSKI 1970, 283].

l) Guzki gliniane

Jest to 9 niewielkich, nieregularnych bryłek wypalonej gliny, zdobionych na powierzchni drobnymi bruzdami (Ryc. 9:1; nr kat. 115). Przedmioty tego typu są bardzo rzadko odkrywane, a ich funkcja nie jest bliżej określona. Przeważnie kształtem zbliżone są do paciorków melonowatych. W opisywanym zbiorze dominują formy zdobione różnokierunkowymi pasmami drobnych bruzd. Najdziwniejszym egzemplarzem jest fragment tworzący pierwotnie kształt „koniczyny", nie posiadający nawet przybliżonej analogii (Ryc. 9:1a). Podobny do reszty opisywanych rodzaj „guzków" w ilości czterech egzemplarzy znaleziony został na cmentarzysku kultury przeworskiej w Starachowicach w grobie nr IV, który datować należy na fazę B_2 [JAMKA 1959, ryc. 12:g]. Ostatnio w literaturze przedmiotu pojawiła się próba opracowania tej kategorii zabytków, z terenów przede wszystkim kultury czerniachowskiej. Zostały one określone jako typ „Bernašivka", a ich funkcję tłumaczy się w wieloraki sposób, począwszy od magicznego przeznaczenia, po swojego rodzaju kamienie do gry, jak i ozdoby stroju [KOKOWSKI 2000, 66]. Więcej informacji o chronologii i funkcji tych przedmiotów dostarczyło odkrycie ich w bogatym zespole grobowym na cmentarzysku w Lubieszewie gm. Nowy Dwór Gdański. W grobie nr 10 znalezionych zostało 8 całych i kilka fragmentów „guzków" wraz z między innymi: parą zapinek monstrualnych typu Almgren 216/217, zapinkami Almgren 162 i 168, 3 pierścieniami srebrnymi typu Beckmann 16 i kolią ósemkowatych paciorków bursztynowych. Zespół ten można pewnie datować na fazę C_2 [JONAKOWSKI 2001, 185-188]. Niezwykle ciekawy był układ omawianych zabytków w grobie. Ułożone były wzdłuż tułowia pochowanej kobiety od pasa aż do głowy. Sposób ułożenia jak i istnienie resztki uszka stwierdzone przy jednym z „guzków" sugerować mogą, iż była to jakaś część stroju, przyszyta do szat. Zarówno przytoczone tutaj jak i inne, znane odkrycia tych przedmiotów stanowią zbyt szczupły materiał do formułowania konkretnych i pewnych wniosków. Stwierdzić można jedynie ich rozległą chronologię i dość interregionalne występowanie zarówno w grobach kultury wielbarskiej jak i przeworskiej.

m) Przedmioty codziennego użytku

Największą grupę w tej kategorii tworzy 13 przęślików glinianych. Różnorodne formy dwustożkowe reprezentuje 11 egzemplarzy (Ryc. 9:3-7; 12:1-6 nr kat. 116-126). Jeden przęślik posiada kształt płasko-kulisty (Ryc. 12:7; nr kat. 127). Trudno rozróżnić je kulturowo i chrono-

logicznie. Pod względem kształtu i zdobienia wyróżnia się natomiast inny egzemplarz. Posiada formę dwustożkową, ze ściętym walcowato załomem, a na powierzchni ornament w postaci wyciskanych par koncentrycznych oczek (Ryc. 9:2; nr kat. 128). Identyczny rodzaj zdobienia posiada również przęślik odkryty w grobie nr 83 na cmentarzysku w Luboszycach. Datowany jest na fazę B_2/C_1 okresu rzymskiego [DOMAŃSKI 1982, tabl. VI:ł]. Podobny sposób ornamentowania przęślików rozpowszechnia się we wczesnym średniowieczu. Za przykład może posłużyć kilka egzemplarzy pochodzących z Kruszwicy ze stanowiska 4 – „Przygródek", datowanych na XI wiek [HENSEL, BRONIEWSKA 1961, ryc. 63]. Opisywany przęślik wykonany został z drobnej, dobrze wypalonej glinki, czym wyróżnia się spośród wszystkich pozostałych. To właśnie skłania do datowania go na okres wczesnego średniowiecza. Z przęślikami związane są najprawdopodobniej inne elementy przęślic – brązowe szpile haczykowate z tordowanymi zakończeniami obecne w 4 egzemplarzach (Ryc. 11:6-9; nr kat. 129) oraz jedna wykonana z gładkiego drutu (Ryc. 11:5; nr kat. 130). Brązowe igły reprezentowane są natomiast przez dwa okazy zachowane w całości oraz pięć fragmentów (Ryc. 11:10-16; nr kat. 134). Zarówno przęśliki, szpile i igły wiązane są z wyposażeniem grobów kobiecych.

Kolejna, ostatnia grupa przedmiotów użytkowych to narzędzia żelazne. Są to dwa fragmenty noży – jeden z zachowanym, obustronnie zwężonym trzpieniem (Ryc. 11:18; nr kat. 133), a drugi w postaci kawałka ostrza (Ryc. 11:17; nr kat. 132) oraz rombowate w przekroju szydło (Ryc. 11:19; nr kat. 131). Tego typu narzędzia mają interregionalny charakter i same, wyrwane z kontekstu zespołów grobowych nie posiadają cech pozwalających je pewnie wydatować.

n) Formy odlewnicze

Wśród opisywanych zabytków z Wielbarka znajdują się dwa fragmenty dość nietypowych form odlewniczych (Ryc. 11:1-2; nr kat. 135). Zarówno ich łódkowaty, nieco zaokrąglony kształt jak i rodzaj lejkowatych zagłębień na powierzchni, sprawiają, iż trudno wytłumaczyć ich przeznaczenie i sposób użytkowania. Kilka identycznych fragmentów znalezionych zostało na tym samym stanowisku w czasie badań w 1984 roku [materiały udostępnione w MZM przez mgr. Z. Sawickiego]. Na podstawie towarzyszącego im w warstwie kulturowej i obiektach materiału ceramicznego łączyć je należy raczej z osadnictwem kultury pomorskiej. Znaleziska śladów produkcji metalurgicznej w tej kulturze należą jednak do rzadkości. Głównymi źródłami informacji na ten temat pozostają w zasadzie gotowe wyroby i nieliczne fragmenty surowca brązowego pochodzące ze skarbów. Funkcji opisywanych zabytków nie da się również określić na podstawie materiałów pochodzących z pracowni odlewniczej odkrytej w Juszkowie woj. pomorskie [PODGÓRSKI 1982, 225-230; 1995, 119]. Mimo to istnieją pewne przesłanki do określenia przeznaczenia tych przedmiotów. W czasie wspomnianych badań z roku 1984, w warstwie, w której znajdowały się fragmenty form, znalezionych zostało kilka brązowych, stożkowatych guzków (Ryc. 11:3-4), dość dobrze pasujących kształtem do zagłębień wykonanych na ich powierzchni. Guzki te są puste w środku, co wskazuje na to, że do ich wykonania konieczne było zastosowanie drugiej części formy zaopatrzonej w odpowiednie rdzenie wypełniające pustą przestrzeń. Taką interpretację komplikuje jednak fakt, iż wspomniane guzki posiadają na spodzie drobne uszka, których wykonanie w rozkładanej, dwuczęściowej formie jest technicznie niemożliwe. Być może kształt guzków odpowiada opisywanym formom całkowicie przypadkowo, ale nie udało się znaleźć żadnego innego przedmiotu metalowego, zaliczanego do kultury pomorskiej, do którego wykonania posłużyć mogłyby opisane formy.

o) Pozostałe

Jest to grupa zabytków metalowych, które ze względu na stan zachowania lub niecharakterystyczną formę nie posiadają bliższego określenia. Znalazło się tutaj 10 ułamków prętów brązowych o przekrojach owalnych (Ryc. 13:7-10; nr kat. 137) i półokrągłych (Ryc. 13:1-6; nr kat. 136). Podobnie nieokreślone pochodzenie mają dalsze trzy fragmenty grubej taśmy brązowej, posiadające dość nietypowy rodzaj zdobienia, do których nie znaleziono analogii w dostępnej literaturze (Ryc. 13:11-13; nr kat. 138-140). Jako resztki nieokreślonych przedmiotów uznać należy kolejne zabytki w postaci fragmentów blaszek brązowych częściowo zdobionych wytłaczaniem (Ryc. 10:4-8; nr kat. 145-148; 13:18; nr kat. 143). Jeden fragment blaszki można prawdopodobnie łączyć z nieokreślonym naczyniem brązowymi (Ryc. 10:9; nr kat. 149). Wska-

zuje na to odpowiednia grubość blachy jak i charakterystyczne zgrubienie, występujące często na krawędziach wylewów. Kolejny rodzaj zabytków to trzy rodzaje brązowych guzków lub okuć (Ryc. 13:14-17; nr kat. 141-142; 144). Podobne do pierwszych dwóch odmian guzków formy przedmiotów (Ryc. 13:15-17; nr kat. 142;144) znalezione zostały w grobie nr 32 w Dębczynie w charakterze okuć pasa [MACHAJEWSKI 1992, tabl. XV:49, 50-53]. Trzeci rodzaj guzków pełnił raczej inną funkcję i przypomina tzw. guziki znane z kultury łużyckiej i pomorskiej.

p) Wiaderko drewniane

Fragmenty drewnianych klepek, resztki brązowych, ozdobnych okuć oraz brązowy kabłąk to resztki niewielkiego naczynia wykonanego techniką klepkową (Ryc. 6:25; nr kat. 151). Nie zostało ono wykorzystane w pracy J. Szydłowskiego [1984], dlatego niezbędna jest jego krótka charakterystyka. Autor wspomnianej pracy wymienia 43 znaleziska szczątków takich naczyń z terenu Polski. Ich wspólną cechą jest posiadanie charakterystycznych elementów metalowych w postaci obręczy spinających klepki, ozdobnych okuć na ściankach i krawędziach oraz kabłąka wraz z dwoma uchami. Rzadko oczywiście wszystkie wymienione cechy występują jednocześnie, charakteryzując tylko wyjątkowe egzemplarze [SZYDŁOWSKI 1984, 38]. Stan zachowania omawianego wiaderka – zachowane resztki drewna i drobne okucia, wskazuje na jego pochodzenie z bogatego grobu szkieletowego. Świadczą o tym podobne znaleziska pochodzące ze stanowisk kultury przeworskiej [Poznań-Szeląg, Ratyń, Tymowa, Wrocław-Zakrzów, grób II – por. SZYDŁOWSKI 1984, 38]. Naczynia te charakterystyczne są zarówno dla kultury wielbarskiej jak i dla innych kultur okresu rzymskiego. Analizy resztek drewna wykazały stosowanie do produkcji tego typu naczyń wyłącznie drewna cisowego, które posiada najlepsze do tego celu właściwości, dużą wytrzymałość i dobrą łupliwość [SZYDŁOWSKI 1984, 52, 120]. Technika bednarska, którą wykonywano omawiane naczynia, rozpowszechniła się na terenie obecnej Polski w młodszym okresie rzymskim, poczynając od fazy B_2/C_1. Jednak rodzaj prezentowanego naczynia klepkowego charakterystyczny jest dopiero dla faz C_2-D [SZYDŁOWSKI 1984, 75, 164]. Prezentowane fragmenty naczynia świadczą o jego niewielkich rozmiarach, która to cecha, zdaniem wielu badaczy wskazuje na możliwość wykorzystywania go do celów stołowych [SZYDŁOWSKI 1984, 129]. Wiaderko z Wielbarka nie posiada swojej dokładnej analogii. Najbliższe stylistycznie i konstrukcyjnie wydają się być egzemplarze z Tymowej, a zwłaszcza z pobliskiego dla Wielbarka Rakowca [SZYDŁOWSKI 1984, tabl. XII:d, XIV:c], posiadające bardzo podobne, ozdobne okucia listwowe krawędzi. Ich datowanie właśnie na fazy C_2-D wydaje się być słuszne również dla omawianego tutaj egzemplarza.

r) Ceramika

Zbiór naczyń stanowi 38 egzemplarzy zachowanych w całości, 14 fragmentów pozwalających na rekonstrukcję naczynia lub przybliżone określenie i 3 skorupy określone jedynie kulturowo. Większość z nich to formy typowe dla kultury wielbarskiej. Oprócz tego wyróżnione zostały 4 fragmenty naczyń charakterystyczne dla kultury oksywskiej oraz dwa naczynia z kręgu pomorsko-kloszowego.

Ceramika kultury wielbarskiej określona została według przyjętej powszechnie systematyki Ryszarda Wołągiewicza [1993]. Grupę I reprezentuje 7 garnków należących do poszczególnych jej typów IA (Ryc. 14:2; nr kat. 153), IB (Ryc. 14:1; nr kat. 152), IC (Ryc. 14: 4-5; 15:1; nr kat. 155-156; 158), ID (Ryc. 14:6; nr kat. 157). Wśród garnków na uwagę zasługuje egzemplarz, który posiada nietypowy dla tej kategorii ostry załom brzuśca. Pomimo to pozostałe cechy odpowiadają wyróżnionym w ramach tej grupy garnkom typu IB i IC (Ryc. 14:3; nr kat. 154). Wszystkie z omawianych egzemplarzy charakteryzują się brakiem zdobień. Powierzchnia naczyń jest przeważnie chropowacona na brzuścu i zagładzona na szyjce lub całej górnej części naczynia, rzadziej również w części przydennej. W niektórych przypadkach zachowały się jedynie ślady chropowacenia, co spowodowała wspomniana we wstępie niewłaściwa konserwacja. Występowanie tego typu naczyń datuje się od faz B_1-B_2 okresu rzymskiego do faz C_2 i D synchronizowanej z początkiem okresu wędrówek ludów [WOŁĄGIEWICZ 1993, 26].

Również siedem naczyń zaliczonych zostało do grupy II (Ryc. 15:2-6; 16:1-2; nr kat. 159-165), obejmującej garnki dwuuche. Posiadają one przeważnie gładką powierzchnię, lub rzadziej, chropowacenie dolnej części brzuśca. Taśmowate lub wałeczkowate ucha przytwier-

dzone są równo z krawędzią wylewu lub nieco poniżej; z reguły nie są zdobione. Na uwagę zasługuje za to jedyne zdobione naczynie pochodzące z grobu 782 (Ryc. 15:2; nr kat. 159). Rodzaj umieszczonego na nim ornamentu nie posiada analogii w kulturze wielbarskiej. Naczynia grupy II pojawiają się w zespołach grobowych od fazy B_1 do faz C_{1b}/C_2 okresu rzymskiego [WOŁĄGIEWICZ 1993, 26]. Jako fragment dużego, grubościennego garnka grupy I lub II uznać należy zachowane dno wraz z częścią przydenną jeszcze jednego naczynia (Ryc. 16:3; nr kat. 166). Przemawia za tym zarówno lekko baniasty kształt brzuśca, jak i typowe dla tych naczyń chropowacenie ponad wygładzonym pasem przy dnie. Jedno dwuuche naczynie przejawia natomiast cechy innej grupy (Ryc. 16:4; nr kat. 167). Przysadzisty brzusiec i starannie wygładzona, lśniąca powierzchnia, charakterystyczna dla ceramiki stołowej, dają podstawy aby zaliczyć je do waz tworzących grupę IV. Wazy tego rodzaju datowane są na fazy B_2 do C_2 okresu rzymskiego [WOŁĄGIEWICZ 1993, 26].

Kolejną, największą grupę naczyń tworzą misy należące do VI grupy. Typ VIA reprezentują trzy naczynia (Ryc. 16:5-6; 17:1; nr kat. 168-170), typ VIC – sześć egzemplarzy całych i jeden fragment (Ryc. 17:2-7; 18:1; nr kat. 171-177) oraz typ VIC/D – jeden egzemplarz (Ryc. 18:2; nr kat. 178). Jedna skorupa została ogólnie zaliczona jako fragment naczynia należącego do tej grupy (Ryc. 19:11; nr kat. 179). Liczniej występują tutaj zdobienia. Najczęściej są to plastyczne listwy i podwójne lub potrójne poziome bruzdy, umieszczane tuż nad załomem brzuśca. Innym rodzajem ornamentu jest występujący na jednej z mis urozmaicony zygzak, umieszczony również nad największą wydętością brzuśca naczynia (Ryc. 17:3; nr kat. 172). Tylko jedno naczynie z opisywanej grupy, misa typu VIC, zaopatrzone jest w duże taśmowate ucho umocowane tuż pod krawędzią wylewu i na załomie brzuśca (Ryc. 17:6; nr kat. 175). Taka odmiana naczyń wspomnianego typu występuje w kulturze wielbarskiej dosyć rzadko. Tak jak i w opisywanych powyżej grupach również na misach grupy VI pojawia się chropowacenie powierzchni (Ryc. 16:6; 17:2; nr kat. 169; 171). Chropowacona jest raczej dolna część naczyń, natomiast górna część z wylewem oraz część przydenna mają powierzchnię gładzoną. Jest to jednak zabieg rzadko spotykany w tej grupie naczyń, ponieważ dominuje tutaj staranne wygładzenie powierzchni. Szerokootworowe naczynia misowate tej grupy to typowe formy późnorzymskie, których występowanie datowane jest przeważnie od fazy B_2/C_1 okresu rzymskiego do fazy D wczesnego okresu wędrówek ludów [WOŁĄGIEWICZ 1993, 26].

Osobno należy omówić jedno dwustożkowe naczynie misowate o cechach grup VIB/C (Ryc. 18:4; nr kat. 180). Chodzi o pierścieniowate dno i lekko pogrubioną krawędź wylewu. W tym wypadku jednak, zamiast występującego normalnie w tych naczyniach wałeczkowatego zgrubienia na krawędzi dna, pojawił się motyw trzech koncentrycznych pierścieni. Taki zabieg określany jest jako wpływ ceramiki wykonanej przy użyciu koła pojawiający się w kulturze wielbarskiej począwszy od przełomu faz C_{1b}/C_2 [WOŁĄGIEWICZ 1989, 153]. O ręcznym wykonaniu tego naczynia świadczy brak innych śladów użycia koła, sposób ukształtowania ścianek i wylewu oraz wyryte ręcznie zdobienie w postaci urozmaiconego zygzaka.

Naczynia średnie reprezentowane są niezbyt licznie. Dwa naczynia misowate, jedno całe i fragment drugiego, posiadają cechy grupy XaA (Ryc. 18:3;5; 19:5; nr kat. 181-182, 200). Charakteryzują się brakiem jakichkolwiek zdobień oraz dobrze wygładzoną powierzchnią. Są to formy występujące wyłącznie w okresie późnorzymskim [WOŁĄGIEWICZ 1993, 26]. Spośród prezentowanych osobnego omówienia wymaga misa (Ryc. 19:5), której charakterystycznie pogrubiony, delikatnie facetowany wylew może sugerować jej oksywską proweniencję. Jednak drugorzędne cechy, takie jak rodzaj użytej gliny obrobienia powierzchni, a także pewna niezgrabność w wykonaniu powoduje, że została ona zaliczona do naczyń wielbarskich[5].

Dużo liczniejsza jest ostatnia kategoria określająca naczynia małe. Otwierają ją trzy miseczki reprezentujące typy grupy XIV – XIVA (Ryc. 18:7; nr kat. 183), XIVA/B (Ryc. 18:6; nr kat. 184) oraz XIVB (Ryc. 18:9; nr kat. 185). Są to naczyńka o gładkiej, pozbawionej zdobień

[5] Kolejnym argumentem za „wielbarskością" tego naczynia jest fakt, że dr Anna Wiśniewska, autorka najnowszego opracowania ceramiki kultury oksywskiej nie włączyła jej do swojej klasyfikacji. Za konsultacje w sprawie określenia opisywanej misy oraz za udostępnienie maszynopisu pracy doktorskiej, obronionej w 2004 roku w Instytucie Archeologii Uniwersytetu Łódzkiego składam na Jej ręce serdecznie podziękowania.

powierzchni. Występowanie typu A tej grupy datowane jest na fazy B_2/C_1 – D natomiast typu B na cały okres wpływów rzymskich [WOŁĄGIEWICZ 1993, 26].

Grupę XV reprezentują dwa kubki beczułkowate należące do typu C (Ryc. 18:8; 19:6; nr kat. 186; 201). Jeden z nich z utrąconym uchem, umocowanym równo z krawędzią wylewu, posiada chropowacony brzusiec (Ryc. 19:6; nr kat. 201). Tego rodzaju kubki charakteryzują się rozległą chronologią i występują w ciągu całego okresu rzymskiego.

Najliczniej obecne wśród małych naczynek są zminiaturyzowane formy mis należących do grupy VI, tworzące grupę XVIII. W kolekcji obecne są prawie wszystkie typy tej grupy: typ A – jeden egzemplarz (Ryc. 18:10; nr kat. 187), typ C – pięć egzemplarzy (Ryc. 18:11-15; nr kat. 188-192), typ D, E, F – po jednym egzemplarzu (Ryc. 19:2-4; nr kat. 194-196). Rodzaje zdobień powierzchni odpowiadają naczyniom grupy VI. Jedna z miseczek posiada umieszczony nad załomem brzuśca motyw urozmaiconego zygzaka, wzbogaconego o pary wyciskanych dołków (Ryc. 18:14; nr kat. 191). Na fragmencie innej widać charakterystyczną poziomą bruzdę, podkreślającą załom brzuśca (Ryc. 19:2; nr kat. 194). Ogólnie wśród miniaturowych miseczek omawianej grupy dominuje gładzenie powierzchni, ale tak jak i u większych odpowiedników z grupy VI występuje tutaj chropowacenie dolnej części naczyń (Ryc. 18:15; nr kat. 192). Formy grupy XVIII posiadają podobną chronologię jak misy grupy VI. Typy A i E występują od fazy B_2/C_1 do fazy D, czyli do początku okresu wędrówek ludów, typ C od fazy B_2 i B_2/C_1 do fazy D, typ D od fazy C_{1b} do fazy C_2 oraz typ F do fazy B_2/C_1–C_2 okresu rzymskiego [WOŁĄGIEWICZ 1993, 26].

Ceramikę kultury wielbarskiej reprezentują również 3 skorupy pochodzące z naczyń typologicznie bliżej nieokreślonych. Dwie spośród nich to dno i fragment części przydennej form grubościennych, najprawdopodobniej garnkowatych, z grup I-II (Ryc. 19:7;10; nr kat. 198-199). Ostatni fragment dna potraktować należy chyba jako część naczynia wazowatego grupy IV (Ryc. 19:8; nr kat. 197). Przemawia za tym wyraźne podcięcie zachowanej części przydennej jak i starannie wygładzona powierzchnia barwy czarnej.

W prezentowanym zbiorze naczyń obecne są również formy charakterystyczne dla kultury oksywskiej. Są to 4 fragmenty z typowych popielnic tej kultury (Ryc. 19:9; 20:1-3; nr kat. 202-205). Charakteryzują się one dużymi rozmiarami i czarną, gładzoną powierzchnią z zewnątrz a brunatną od wewnątrz. W nowym opracowaniu ceramiki kultury oksywskiej pióra A. Wiśniewskiej [2004] naczynia te pochodzą od tzw. form dużych – garnków, jednak ich fragmentaryczny stan zachowania nie pozwala na pewne scharakteryzowanie typów. Jedyne dające się typologicznie określić naczynie (Ryc. 20:3) należy do garnków baniastych typu 2A. Charakteryzują się one delikatnie zaokrąglonym profilem. Formy te najczęściej są bezuche, sporadycznie odnotowywane są egzemplarze z jednym, ewentualnie dwoma uchami. Formy uchate jak omawiana, notowane są na cmentarzyskach oksywskich wyłącznie na wschód od dolnej Wisły i na Ziemi Chełmińskiej (Bystrzec, Podwiesk, Stary Targ). Najliczniej występują w fazie A_2 i używane były jeszcze w fazie A_3 młodszego okresu przedrzymskiego.

Osobnego omówienia wymaga fragment naczynia (Ryc. 19:1; nr kat. 193), który w całości został opublikowany przez Schindlera [1940, tabl. 20:8] i włączony do jego klasyfikacji. Naczynie to nie ma jednak żadnych analogii w znanych materiałach kultury wielbarskiej. Jego morfologia, nietypowy ornament w postaci linii rytych obiegających brzusiec, z motywem „jodełkowego" kreskowania, nisko osadzony brzusiec, wskazują raczej na pochodzenie z kręgu pomorsko-kloszowego. Przemawia za tym także fakt, że pochodzi ono z kolekcji Marshalla, a wiadomo, że w trakcie tych amatorskich badań odkrywano w Wielbarku groby kultury pomorskiej [ŁUKA 1966, 253-254]. Ostatnie naczynie – półkulista miseczka z utrąconym wałeczkowatym uchem to charakterystyczna dla kultury pomorskiej przykrywa popielnicy (Ryc. 20:4; nr kat. 206). Identyczne naczynia znalezione zostały w grobach skrzynkowych odkrytych na cmentarzysku w Wielbarku w trakcie badań Voigtmanna [ŁUKA 1966, tabl. XLI:1:d, f].

3. Wnioski końcowe

Prezentowane materiały jak już wspomniano pozbawione są w większości kontekstu w postaci zachowanych zespołów grobowych. Tylko część z nich na podstawie zachowanych oznaczeń i danych zaczerpniętych z literatury można powiązać z wyposażeniem poszczególnych grobów. Dotyczy to przede wszystkim niektórych naczyń, które uwzględnione zostały

w pracach Schindlera [1940] i Bohnsacka [1938], a także Wołągiewicza [1993]. Pozostałe zabytki posiadające oznaczenia nie były nigdy publikowane i informacje dotyczące grobów, w których zostały odkryte znajdować się mogą tylko w ewentualnie zachowanej dokumentacji badań. Próba powiązania z publikowanymi zespołami części materiałów pozbawionych oznaczeń, wobec złej jakości ilustracji, mogłaby doprowadzić do popełnienia wielu błędów i dokonania wielu fałszywych ustaleń w rekonstrukcji wyników badań cmentarzyska w Wielbarku. W konsekwencji ograniczono się przede wszystkim do analizy typologiczno-chronologicznej poszczególnych zabytków.

Kolejnym problemem, który z uwagi na losy przedwojennych, niemieckich kolekcji muzealnych pojawił się w pracy, jest odpowiedź na pytanie jaka część materiałów w rzeczywistości pochodzi z tytułowego stanowiska. W efekcie, oprócz przeważającej liczebnie grupy zabytków, które chronologią i charakterem kulturowym związane są z całą pewnością lub najprawdopodobniej z odkrytymi na stanowisku w Wielbarku osadą i cmentarzyskiem kultury pomorskiej oraz cmentarzyskami kultury oksywskiej i wielbarskiej, wyróżniono kilka zabytków o innej proweniencji. Wśród nich wymienić należy na początku wspominane już jedno naczynie i dno drugiego (Ryc. 18:10; 19:8; nr kat. 187; 197) pochodzące z innego stanowiska, *Alter Flugplatz*, położonego na terenie Malborka świadczące z całą pewnością o przemieszaniu ocalonej części zbiorów niemieckiego Muzeum Zamkowego w Malborku. Kolejną część zabytków obcego pochodzenia, a mianowicie pięć zapinek (Ryc. 3:1-5; nr kat. 30-34) interpretować można jako importy o charakterze unikatowym o częściowo nieokreślonym bliżej pochodzeniu (Ryc. 3:4-5; nr kat. 33-34). Z kolei zupełnie obcym zabytkiem pod względem kulturowym i chronologicznym jest sprzączka do pasa pochodzenia bizantyjskiego datowana na 2 połowę VII w. n.e. (Ryc. 4:9; nr kat. 43). Jej chronologia jest dużo późniejsza od najmłodszych grobów na cmentarzysku w Wielbarku jak i najpóźniejszych śladów pobytu ludności germańskiej w rejonie dolnej Wisły. Nie można natomiast wykluczyć pojawienia się tego zabytku w okolicach Malborka w związku z późniejszym napływem i osadnictwem ludności pruskiej. Nieco wcześniej datowane zabytki pochodzenia bizantyjskiego notowane są na terytorium bałtyjskim w znanej ze swoich dalekosiężnych powiązań grupie olsztyńskiej [OKULICZ 1973, 480]. Ślady wczesnośredniowiecznego osadnictwa pruskiego w postaci nielicznych obiektów i luźnych materiałów odkrywane były na stanowisku w Wielbarku [VOIGTMANN 1932]. Sprzączka ta może jednak równie dobrze pochodzić z innego stanowiska wchodzącego w skład kształtującego się na przełomie VII i VIII w. w okolicach Malborka-Wielbarka dużego zespołu osadniczego [HAFTKA 1987, 37]. Unikatowy charakter tego zabytku może również wskazywać na to, że w opracowywanym zbiorze znalazł się on przypadkowo. Hipoteza ta wydaje się tym bardziej prawdopodobna, że jak już wielokrotnie sygnalizowano, prezentowany zbiór zabytków uległ przemieszaniu. W przedwojennych zbiorach *Muzeum Zamkowego* w Malborku znajdowała się między innymi słynna kolekcja archeologiczna Theodora Blella [CHODYŃSKI 1999, 73-84], a należy podkreślić, że sprzączki bizantyjskie cieszyły się dużą popularnością wśród zbieraczy starożytności i znajdowały się w wielu kolekcjach [AJBABIN 1990, 35; CSALLÁNY 1953 – tam obszerna literatura]. Z tych samych powodów z tej kolekcji może pochodzić fragment zapinki cykadowej (Ryc. 3:4; nr kat. 34).

Podsumowując stwierdzić należy, iż przedstawione w pracy materiały nie stanowią zwartego zbioru, który mógłby się stać podstawą dla dalej idących wniosków natury chronologicznej czy kulturowej odnośnie eponimicznego stanowiska kultury wielbarskiej w Wielbarku. Dotyczy to niestety także najciekawszych zabytków, które jako unikalne importy wraz z odpowiednim kontekstem mogłyby dostarczyć wielu nowych informacji o powiązaniach kulturowych rejonu dolnej Wisły z innymi obszarami.

4. Katalog zabytków

W katalogu podano numery inwentarzowe muzeów według następujących skrótów: MZM – Muzeum Zamkowe w Malborku; MAG – Muzeum Archeologiczne w Gdańsku; MAK – Muzeum Archeologiczne w Krakowie. Przy opisie zabytków zastosowano klasyfikacje typologiczne według następujących opracowań: zapinki – ALMGREN 1923; KOSTRZEWSKI 1919; sprzączki – MADYDA-LEGUTKO 1987; klamry – KOSTRZEWSKI 1919; WILOCH 1995; naczynia gliniane – WIŚNIEWSKA 2004; WOŁĄGIEWICZ 1993; paciorki szklane i bursztynowe – TEMPELMAN-MĄCZYŃSKA 1985; KOKOWSKI 1995; pierścionki – BECKMANN 1969; grzebienie – THOMAS 1960. O ile nie podano

inaczej zabytek wykonano z brązu. W katalogu zastosowano numerację ciągłą, przy czym jeżeli pod jednym numerem inwentarzowym konkretnego muzeum inwentaryzowano kilka zabytków, zbiór ten w niniejszym katalogu otrzymał także jeden numer katalogowy. W związku z tym liczba numerów katalogu nie oznacza całkowitej sumy zabytków z kolekcji.

Jeżeli w dostępnej literaturze wystąpiły jakiekolwiek informacje o pełnych zespołach grobowych, uwzględniono je w katalogu.

Cała kolekcja obejmuje 277 określonych zabytków oraz kilkadziesiąt bryłek bursztynu stopionego szkła, nitów brązowych i fragmentów płytek rogowych prawdopodobnie od grzebieni, kilkaset bryłek stopionego brązu i bliżej nieokreślonych przedmiotów.

a) Zapinki

1) Nadtopiony fragment jednoczęściowej zapinki, sprężynka czterozwojowa z dolną cięciwą, na zachowanej części kabłąka pierścieniowate zgrubienie, zach. dł. 2,1 cm; MZM 1975/160; typ N; (Ryc. 1:1); **2)** Nadtopiony fragment, jednoczęściowej zapinki, zachowana sprężynka z dolną cięciwą i część owalnego w przekroju kabłąka, konstrukcja lateńska; zach. dł. 2 cm; MZM 1975/160; (Ryc. 1:2); **3)** Fragment sprężynki zapinki prawdopodobnie o konstrukcji lateńskiej; zach. dł. 1,6 cm; MZM 1975/160; (Ryc. 1:3); **4)** Częściowo uszkodzona zapinka silnie profilowana, jednoczęściowa, główka trąbkowata, na środku kabłąka wyraźny grzebień, nóżka w przekroju daszkowata, zakończona guzkiem, zachowana połowa sprężynki z cięciwą i igłą, pochewka ułamana, długość 3 cm; MZM 1975/160; typ A IV 75; (Ryc. 1:4); **5)** Kabłąk zapinki oczkowatej, przekrój taśmowaty, nóżka w przekroju daszkowata z dwoma parami oczek, na kabłąku pasmo pseudogranulacji, długość 6,2 cm; MZM 1975/160; typ A III 59; (Ryc. 1:5); **6)** Zapinka oczkowata, kabłąk taśmowaty, nóżka w przekroju daszkowata, na końcu nóżki trójkątne nacięcie, kabłąk zdobiony pasmem pseudogranulacji, ułamana połowa sprężynki i igła, długość 5,3 cm; MZM 1975/160; typ A III 59 lub 53; (Ryc. 1:6); **7)** Sprężynka zapinki oczkowatej, zachowany fragment igły, przekrój taśmowaty; zach. dł. 3,6 cm; MZM 1975/160; (Ryc. 1:7); **8)** Uszkodzona zapinka o łukowato wygiętym kabłąku, przekrój daszkowatym, rozszerzający się na nóżce, cięciwa sprężynki owinięta wokół główki, igła ułamana, długość 4 cm; MZM 1975/160; grupa A V s. 10, zbliżona do typu 148; (Ryc. 1:8); **9)** Zapinka z grzebykiem na główce, kabłąk w przekroju daszkowaty, nóżka w kształcie rombu, pochewka ukruszona, ułamana igła, długość 3,3 cm; MZM 1975/160; grupa A V s. 8; zbliżona do typu A120 (Ryc. 1:9); **10)** Uszkodzona zapinka kapturkowa, po środku kabłąka masywny grzebyk, pochewka ukruszona, długość 3,5 cm; MAG 1955:141/181; typ A II 38-39; (Ryc. 1:10); **11)** Dwie żelazne sprężynki zapinek umieszczone w rurkach pokrytych srebrną folią z tłoczonym ornamentem jodełkowym; MZM 1975/160; typ A V 95 lub 130; zach. dł. 2, 5 i 2,4 cm; (Ryc. 1:11-12); **12)** Zapinka z wysoką pochewką, kabłąk w przekroju owalny, nóżka zakończona guzkiem, sprężynka kuszowata, z dolną cięciwą, igła i pochewka ułamane, długość 3 cm; MZM 1975/160; typ A VII 201; (Ryc. 1:13); **13)** Kabłąk zapinki z wysoką pochewką, owalny w przekroju, przy główce rozszerzony, nóżka przedłużona, na główce i na nóżce poprzeczne nacięcia, długość 3,2 cm; MZM 1975/160; typ A VII 201; (Ryc. 1:14); **14)** Kabłąk zapinki z wysoką pochewką o owalnym przekroju i ściętej prosto nóżce przechodzącej w pochewkę, długość 4,3 cm; MZM 1975/160; typ A VII s. 2; (Ryc. 1:15); **15)** Zapinka kuszowata z podwiniętą nóżką, kabłąk w przekroju owalny, sprężynka z dolną cięciwą, osadzona na osi zakończonej owalnymi guzkami (zachowany jeden), taki sam guzek osadzony na główce zapinki, długość 3,8 cm; MZM 1975/160; typ A VI 162; (Ryc. 2:1); **16)** Uszkodzony kabłąk zapinki kuszowatej z podwiniętą nóżką, podwinięcie nóżki ułamane, przekrój kabłąka okrągły, nóżki taśmowaty, na kabłąku owinięty drucik podtrzymujący pierwotnie pochewkę, długość 5,2 cm; MZM 1975/160; typ A VI 162; (Ryc. 2:2); **17)** Zapinka z podwiniętą nóżką, kabłąk wygięty łukowato, w przekroju trójkątny, zdobiony na grzbiecie pseudoperełkowaniem, na nóżce ślady facetowania, sprężynka z dolną cięciwą, igła ułamana, długość 5 cm; MAG 1955:40/179; typ A VI 162; (Ryc. 2:3); **18)** Kabłąk zapinki z podwiniętą nóżką, przekrój taśmowaty, półkolisty, wygięty kolankowato, długość 5,5 cm; MAG 1955:140/180; typ A VI 162; (Ryc. 2:4); **19)** Zniszczona zapinka, kuszowata z pełną pochewką, kabłąk w przekroju trójkątny, ślady ornamentu metopowego, ułamana część sprężynki i igła, długość 3,2 cm; MZM 1975/160; typ A VI 170; (Ryc. 2:5); **20)** Nadtopiony fragment zapinki o konstrukcji kuszowatej, kabłąk w przekroju trójkątny z nałożonym pierścieniem z nacinanego drutu, sprężynka z dolną cięciwą, osadzona na osi zakończonej owalnymi guzkami (zachowany jeden); MZM 1975/160; typ A VI-VII; (Ryc. 2:7); **21)** Sprężynka zapinki z łukowatą cięciwą, osadzona na osi z resztkami guzków na końcach, zachowany fragment igły; zach. dł. 1,8 cm; MZM 1975/160; typ A VI-VII; (Ryc. 2:8); **22)** Nadtopiony fragment kabłąka zapinki kuszowatej, zachowana część sprężyny osadzonej na osi z resztkami guzków na końcach, na kabłąku ślady facetowania; zach. dł. 1,6 cm; MZM 1975/160; typ A VI-VII; (Ryc. 2:9); **23)** Sprężynka zapinki o konstrukcji kuszowatej, osadzona na osi zakończonej owalnymi guzkami, długość 3,4 cm; zach. dł. 2,9 cm; MZM 1975/160; typ A VI-VII; (Ryc. 2:10); **24)** Fragment zapinki kuszowatej, zachowana sprężynka z dolną cięciwą, osadzona na osi z owalnymi guzkami na końcach, zachowany odcinek kabłąka daszkowaty w przekroju; zach. dł. 2,9; MZM 1975/160; typ A VI-VII; (Ryc. 2:6); **25)** Fragment podwiniętej nóżki srebrnej zapinki kuszowatej, przekrój półkolisty, nałożony jeden pierścień z nacinanego drutu; zach. dł. 1,9 cm; MZM 1975/160; typ A VI; (Ryc. 2:12); **26)** Środkowa część kabłąka srebrnej, kuszowatej zapinki z podwiniętą nóżką, na kabłąku wielokrotne facetowanie, owinięty drucik podtrzymujący pierwotnie pochewkę; zach dł. 1,7 cm; MZM 1975/160; typ A VI; (Ryc. 2:13); **27)** Fragment zapinki – nóżka z pełną pochewką; zach. dł. 2,1 cm; MZM 1975/160; typ A VI 170; (Ryc. 2:14); **28)** Fragment sprężynki srebrnej zapinki, oś zakończona owalnym guzkiem; zach. dł. 1,1 cm; MZM 1975/160; typ A VI 167?; (Ryc. 2:11); **29)** Fragment sprężynki wraz z igłą zapinki kuszowatej, oś zakończona owalnymi guzkami (zachowany jeden); zach. dł. 3,7 cm; MZM 1975/160; typ A VI-VII; (Ryc. 2:15); **30)** Uszkodzony, łukowaty kabłąk zapinki o kwadratowym przekroju, pochewka blaszkowata, ułamana ze schodkowym nacięciem na krawędzi, długość 3,8 cm; MZM 1975/160; typ A VII s. 3; (Ryc. 3:1); **31)** Fragment zapinki o rozdwojonym, trójkątnym w przekroju kabłąku, nóżka z rurkowatą pochewką, na kabłąku pod rozdwoje-

niem dwa drobne grzebyki; zach. dł. 3,5 cm; MZM 1975/160; typ A VI 189; (Ryc. 3:2); **32)** Uszkodzona, jednoczęściowa zapinka, kabłąk taśmowaty, zdobiony poprzecznymi i podłużnymi, drobnymi nacięciami i pseudogranulacją, nóżka wąska, niezdobiona, pochewka ażurowa, na kabłąku umocowany nit przypominający miseczkowatą oprawkę, przy główce niewielkie płytki obejmujące sprężynkę, cięciwa umocowana przy główce haczykowatym, szerokim zaczepem, igła ułamana, długość 7,5 cm; MZM 1961/12; typ zbliżony do A241? (Ryc. 3:3); **33)** Taśmowaty kabłąk zapinki rozszerzający się nieznacznie na ułamanej częściowo nóżce, pochewka wykonana z blaszki zagiętej z krawędzi nóżki, długość 4,4 cm, szer. 0,6-0,9 cm; MAG 1954:110/261; (Ryc. 3:5); **34)** Fragment zapinki o żelaznym kabłąku w kształcie płytki z podłużnym, dwustożkowym, półokrągłym w przekroju żeberkiem, umieszczonym wzdłuż osi, krótka sprężynka, cięciwa opiera się o spód kabłąka, sprężynka, igła i blaszkowata pochewka wykonane z brązu, długość 4,5 cm, najw. szerokość 2 cm; MAG 1954:110/260; (Ryc. 3:4); **35)** Pięć igieł od zapinek; zach. dł. 3,9 cm, 4,1 cm, 4 cm, 2,8 cm, 2,9 cm MZM 1975/160; (Ryc. 2:16-20).

b) Części pasa

36) Uszkodzona, taśmowata, klamra hakowa, przy zaczepie zachowane dwa z trzech nitów z dużymi okrągłymi główkami naciętymi w trójkąty, na krawędziach i po środku klamry trzy podłużne żeberka, zach. dł. 13 cm, szer. 3,5 cm; MAG 1955:139/178; typ: K III; W XIV; informacje dodatkowe: grób ciałopalny [BOHNSACK 1938, lista 22; ANDRZJOWSKI, MARTENS 1996, 13, tabl. XX]; (Ryc. 4:1); **37)** Jednodzielna sprzączka do pasa, rama owalna, lekko pogrubiona, kolec profilowany, wymiary 2,3×2,4 cm; MZM 1975/160; typ A H1; (Ryc. 4:2); **38)** Owalna, jednodzielna, sprzączka do pasa, kolec profilowany, facetowany; dł. 1,5 cm, szer. 2,4 cm; MZM 1975/160; typ AH1; (Ryc. 4:3); **39)** Fragment, dwudzielnej sprzączki do pasa, rama w kształcie litery D, przy osi zachowane resztki skuwki, brak kolca, wymiary 1,8×3,4cm; MZM 1975/160; typ AD17; (Ryc. 4:4); **40)** Dwudzielna, sprzączka do pasa, rama w kształcie litery D, kolec profilowany, skuwka zakończona trójkątnie, mocowana trzema nitami, na kolcu i ramie zdobienie w postaci poprzecznych nacięć, dł. 3,7 cm, szer. 2,6 cm; MZM 1975/160; typ AD22; (Ryc. 4:6); **41)** Fragment sprzączki do pasa, zachowana większość ramy w kształcie litery D, oś zakończona guzkami, na ramie zachowany fragment kolca, wymiary 2,3×2 cm; MZM 1975/160; typ AE14; (Ryc. 4:5); **42)** Mała sprzączka do pasa z owalną, pogrubioną ramą i profilowanym, masywnym kolcu, dł. 1,8 cm, szer. 2 cm; MAG 1954:110/263; typ A H11; (Ryc. 4:7); **43)** Jednodzielna sprzączka do pasa z płytkowatą skuwką i owalną ramą, na skuwce wycinany ornament wici roślinnych, kolec masywny, profilowany, na ramie przy oparciu kolca dwa trójkątne wycięcia, na spodzie skuwki dwie prostopadłe do niej blaszki z otworkami, rama pęknięta, dł. 5 cm, szer. ramy 4 cm, skuwki 2,3 cm; MAG 1954:110/263; (Ryc. 4:9); **44)** Dwudzielna sprzączka do pasa, rama w kształcie litery D, facetowana, kolec profilowany, skuwka prostokątna z zaokrąglonymi rogami, mocowana trzema nitami, dł. 3,3 cm, szer. 5,3 cm; MAG 1955:136/175; opis niemiecki: *Grab 189b;* typ AD29; (Ryc. 4:8); **45)** Okucie końca pasa, blaszkowate, zakończone pierścieniem z guzkiem, dwa nity, dł. 6,2 cm; MZM 1975/160; opis niemiecki: *„Heidnische Preussen" Fundstelle 707;* typ JII3; (Ryc. 5:1); **46)** Fragment okucia końca pasa, zachowana ukruszona skuwka i część pierścieniowatego zakończenia, zdobienie w postaci dwóch par poprzecznych nacięć i ornamentu „wilczych kłów", jeden nit, dł. 4,2 cm; MZM 1975/160; typ JII; (Ryc. 5:2); **47)** Fragment okucia końca pasa, ułamana skuwka i zakończenie, zdobienie w postaci „wilczych kłów" oraz dwóch poprzecznych nacięć, dł. 4 cm; MZM 1975/160; typ JII; (Ryc. 5:3); **48)** Fragment okucia końca pasa z ułamanym pierścieniem na końcu, dł. 2 cm; MZM 1975/160; typ JII; (Ryc. 5:4); **49)** Fragment okucia końca pasa z zachowaną częścią pierścienia, poprzecznie nacięte, dł. 2,3 cm; MZM 1975/160; typ J II; (Ryc. 5:5); **50)** Fragment okucia końca pasa z ukruszoną skuwką i resztką pierścieniowatego zakończenia, dł. 3,5 cm; MZM 1975/160; typ J II; (Ryc. 5:6); **51)** Niewielki fragment okucia końca pasa z ułamaną skuwką i pierścieniem, dł. 1,3 cm; MZM 1975/160; typ J II; (Ryc. 5:7); **52)** Fragment zakończenia okucia końca pasa, zachowany jeden pierścień i fragment drugiego; dł. 2 cm; MZM 1975/160; typ J II 6-7; (Ryc. 5:8); **53)** Fragment okucia końca pasa, zachowany brzeg górny z 3 nitami i śladem po 4, języczek masywny, okrągły w przekroju zakończony zgrubieniem imitującym pierścień z drutu., dł. 3,2 cm; MZM 1975/160; typ zbliżony do O15 (Ryc. 5:9); **54)** Nadtopiony fragment okucia końca pasa, zachowana część pierścieniowatego zakończenia, dł. 3,7 cm; MZM 1975/160; typ J II; (Ryc. 5:10); **55)** Fragment okucia końca pasa, zachowana skuwka z nitem, dł. 2,5 cm; MZM 1975/160 (Ryc. 5:11); **56)** Okucie pasa, dwie płytki w kształcie trójkąta o zaokrąglonych rogach, połączone trzema nitami, dł. 2,8 cm; MZM 1975/160; (Ryc. 5:12); **57)** Uszkodzone, okucie pasa w kształcie prostokątnej blaszki z czterema otworami na nity w rogach, wymiary 1,6×2,4 cm; MZM 1975/160; (Ryc. 5:13); **58)** Nakładka na pas w kształcie dwóch prostokątnych płytek połączonych dwoma nitami, dł. 2 cm, szer. 0,3 cm; MZM 1975/160. Bardzo podobna nakładka pochodzi z grobu 1719a, znanego dzięki sprawozdaniu Voigtmanna, nie wykluczone zatem, że mamy do czynienia z tym samym zabytkiem [VOIGTMANN 1932, tabl. 7, 1-2; ANDRZEJOWSKI, BURSCHE 1987, tabl. VII:14] (Ryc. 5:14).

c) Bransolety

59) Bransoleta sztabkowata o stykających się końcach, przekrój sztabki owalny, lekko spłaszczony od wewnątrz, na obwodzie wybite pasmo pseudogranulacji i po obu jego stronach pojedyncze rzędy drobnych kółeczek, wymiary: 7,2×6,1 cm; MAK/2222; opis niemiecki: *gefunden September 1933 in Willenberg bei Marienburg Grundstück Paul Czarnecki*; (Ryc. 3:6).

d) Pierścionki

60) Fragment pierścienia o owiniętych końcach; zach. dł. po obwodzie 3,9 cm; MZM 1975/160; typ Beckmann IV 15; (Ryc. 3:7); **61)** Srebrny, otwarty „pierścionek," o pogrubionych końcach, przekrój okrągły, kształt zminiaturyzowanej bransolety z pogrubionymi końcami, śr. 2,2 cm; MZM 1975/160; (Ryc. 3:8).

e) Klamerka esowata

62) Fragment środkowej części klamerki esowatej, ułamane zakończenia, zdobienie w postaci profilowanego pierścienia, dł. 1,2 cm; MZM 1975/160; (Ryc. 3:9).

f) Naszyjnik

63) Fragment brązowego naszyjnika, zachowana część owiniętej drutem obręczy i zapięcia w postaci owalnej blaszki z otworem na haczyk, na obręczy oprócz drutu dwa masywne pierścienie; zach. dł. po obwodzie 6,8 cm; wymiary tarczki 2,8×1,9 cm; MZM 1975/160; (Ryc. 8:1).

g) Zawieszki

64) Fragment srebrnego wisiorka kapsułkowatego, okrągła blaszka zdobiona ślimacznicą z cienkiego drucika, po środku umieszczona kulka, przy krawędzi resztka uszka, śr. 1,2 cm; MZM 1975/160; (Ryc. 8:10); **65)** Dziewięć fragmentów spiralek z drutu o prostokątnym przekroju, nadtopione, śr. 0,4 cm; MAG 1955:142/182; (Ryc. 8:11-19); **66)** Dwie skamieniałe muszelki z otworami w środku; MZM 1975/160; (Ryc. 8:20-21).

h) Paciorki

67) Fragment płasko-kulistego paciorka szklanego, szkło przejrzyste, barwa zielona; śr. 0,6 cm; MZM 1975/160; typ TM 4a; (Ryc. 6:1); **68)** Płaskokulisty paciorek szklany, szkło nieprzejrzyste, barwa biała, śr. 0,8 cm; MAK/9255; opis: Wielbark 1927; typ TM 6; (Ryc. 6:2); **69)** Fragment kulistego paciorka szklanego, szkło nieprzejrzyste, jasnozielone, śr. 1,5 cm; MZM 1975/160; typ TM 8; (Ryc. 6:3); **70)** Fragment płasko-kulistego paciorka szklanego, szkło opakowe, barwa pomarańczowa; śr. 0,7 cm; MZM 1975/160; typ TM 10; (Ryc. 6:4); **71)** Fragment płasko-kulistego paciorka szklanego ze szkła opakowego, barwa czerwona, śr. 0,9 cm; MZM 1975/160; typ TM 12; (Ryc. 6:5); **72)** Dwa fragmenty kulistych paciorków z czerwonego szkła opakowego; śr. 0,8 i 0,5 cm; MZM 1975/160; typ TM 12; (Ryc. 6:6-7); **73)** Duży płaskokulisty paciorek szklany, szkło przejrzyste, barwa zielona, śr. 2,5 cm; MAK/9255; opis: Wielbark 1927; typ TM 42a; (Ryc. 6:9); **74)** Spłaszczony, okrągły paciorek szklany, szkło przejrzyste, granatowe, śr. 1,0 cm; MAK/9255; opis: Wielbark 1927; typ TM 47; (Ryc. 6:8); **75)** Siedem okrągłych, płaskich paciorków szklanych barwy pomarańczowej, śr. 0,4 cm; MZM 1975/160; opis niemiecki: *„Heidnische Preussen" Fundstelle 703;* typ TM 53; (Ryc. 6:10-16); **76)** Szklany paciorek kubooktaedryczny, szkło przejrzyste, barwa niebieska, dł. 1,0 cm; MAK/9255; opis: Wielbark 1927; typ TM 118; (Ryc. 6:17); **77)** Szklany paciorek kubooktaedryczny, szkło nieprzejrzyste, barwa fioletowa, dł. 0,9 cm; MAK/9255; opis: Wielbark 1927; typ TM 119; (Ryc. 6:18); **78)** Szklany paciorek kubooktaedryczny, szkło przejrzyste, barwa niebieska, dł. 1,3 cm; MAK/9255; opis: Wielbark 1927; typ TM 118; (Ryc. 6:19); **79)** Szklany paciorek kubooktaedryczny, szkło przejrzyste, barwa niebieska, dł. 1,0 cm; MAK/9255; opis: Wielbark 1927; typ TM 118; (Ryc. 6:20); **80)** Fragment szklanego paciorka kubooktaedrycznego, szkło przejrzyste, barwa niebieska, dł. 0,9 cm; MAK/9255; opis: Wielbark 1927; typ TM 118; (Ryc. 6:21); **81)** Dwustożkowy, melonowaty paciorek szklany, szkło przejrzyste, bezbarwne, śr. 1,8 cm; MAK/9255; opis: Wielbark 1927; typ TM 157; (Ryc. 6:22); **82)** Fragment podłużnego paciorka szklanego, zdobionego podłużnym kanelowaniem, szkło przejrzyste, barwa zielonkawa, śr. 1 cm, zach. dł. 1,5 cm; MZM 1975/160; typ TM 179-180; (Ryc. 6:23); **83)** Fragment podłużnego paciorka szklanego o czworościennym przekroju szkło przejrzyste, barwa zielona, wtopione czarne, ukośne paski, śr. 0,5 cm; MZM 1975/160; grupa TM XXII (Ryc. 6:24); **84)** Fragment ósemkowatego paciorka bursztynowego, ukruszonego przy otworze, gr. 0,5 cm, szer. 1 cm; MAG 1954:110/253; typ TM 471; (Ryc. 7:1); **85)** Dwadzieścia fragmentów bursztynowych paciorków ósemkowatych; MZM 1975/160; typ TM 471; (Ryc. 7:2-11;14-17; 19-24); **86)** Dwa fragmenty ósemkowatych paciorków bursztynowych; MAK/9255; opis: Wielbark 1927; typ TM 471; (Ryc. 7:12-13); **87)** Fragment płaskokulistego paciorka bursztynowego, śr. 1,0 cm; MAK/9255; opis: Wielbark 1927; typ TM 388-389; (Ryc. 7:25); **88)** Trzy fragmenty płaskich, bursztynowych paciorków tarczowatych; śr. 0,8, i 1,1; 1,3 cm; MZM 1975/160; typ TM 388-389; (Ryc. 7:18; 26,32); **89)** Fragment płaskokulistego paciorka bursztynowego, śr. 1,9 cm; MZM 1975/160; typ TM 388-389; (Ryc. 7:27); **90)** Fragment płaskiego, tarczowatego paciorka bursztynowego, śr. 1,4 cm; MAK/9255; opis: Wielbark 1927; typ TM 388-389; (Ryc. 7:29); **91)** Fragment płaskiego, tarczowatego paciorka bursztynowego, śr. 1,5 cm; MAK/9255; opis: Wielbark 1927; typ TM 388-389; (Ryc. 7:30); **92)** Fragment płaskiego, tarczowatego paciorka bursztynowego, śr. 1,3 cm; MAK/9255; opis: Wielbark 1927; typ TM 388-389; (Ryc. 7:31); **93)** Płaski paciorek bursztynowy o walcowato ściętej krawędzi, śr.1,5 cm; MAK/9255; opis: Wielbark 1927; typ TM 399; (Ryc. 7:34); **94)** Płaskokulisty paciorek bursztynowy, śr. 1,1 cm; MAK/9255; opis: Wielbark 1927; typ TM 403; (Ryc. 7:28); **95)** Płaski, tarczowaty, ścięty płasko paciorek bursztynowy, śr. 1,0 cm; MAK/9255; opis: Wielbark 1927; typ TM 403; (Ryc. 7:39); **96)** Fragment płaskiego, tarczowatego paciorka bursztynowego, śr. 1,5 cm; MAK/9255; opis: Wielbark 1927; typ TM 388-389; (Ryc. 7:35); **97)** Fragment płaskiego, tarczowatego paciorka bursztynowego, śr. 1,3 cm; MAK/9255; opis: Wielbark 1927; typ TM 388-389; (Ryc. 7:36); **98)** Fragment płaskiego, tarczowatego paciorka bursztynowego, śr. 1,6 cm; MAK/9255; opis: Wielbark 1927; typ TM 388-389; (Ryc. 7:37); **99)** Fragment płaskiego, tarczowatego paciorka bursztynowego, śr. 1,5 cm; MAK/9255; opis: Wielbark 1927; typ TM 388-389; (Ryc. 7:38); **100)** Fragment płaskiego, tarczowatego paciorka bursztynowego, śr. 1,3 cm; MAK/9255; opis: Wielbark 1927; typ TM 388-389; (Ryc. 7:42); **101)** Fragment płaskiego, tarczowatego paciorka bursztynowego, śr. 1,2 cm; MAK/9255; opis: Wielbark 1927; typ TM 388-389; (Ryc. 7:43); **102)** Fragment płaskiego, tarczowatego paciorka bursztynowego; MAK/9255; opis: Wielbark 1927; typ TM 388-389; (Ryc. 7:41); **103)** Dwa fragmenty płaskokulistych paciorków bursztynowych z nietypowym otworem wykonanym równolegle do płaskich powierzchni; śr. 1,4 i 1,2 cm; MZM 1975/160; typ P1 według Kokowskiego; (Ryc. 7: 33;40); **104)** Kilkadziesiąt bryłek bursztynu i stopionego szkła.

i) Grzebienie

105) Fragmenty grzebienia trójwarstwowego o trapezowatym uchwycie, zachowany ślad brązowej taśmy spajającej grzebień z boku, otwory po nitach, 1 fragment z resztkami zębów; zach. dł. 6,9, wys. 3,2 cm; MZM

1975/160; typ I Thomas; (Ryc. 8:9); **106)** Fragment płytki rogowej z resztkami zębów; wys. 3 cm; MZM 1975/160; (Ryc. 8:4); **107)** Dwa fragmenty pojedynczych, cienkich, rogowych płytek od grzebieni z otworami na nity; dł. 3,9 i 2,9 cm; MZM 1975/160; (Ryc. 8:6-7); **108)** Fragment płytki rogowej z ornamentem dwóch linii rytych i rzędem par koncentrycznych kółeczek między nimi; wys. 1,1 cm; MZM 1975/160; (Ryc. 8:5); **109)** Niewielki fragment rogowego grzebienia trójwarstwowego, trzy kawałki płytek połączone nitem brązowym; MZM 1975/160; (Ryc. 8:8); **110)** Kilkadziesiąt nitów brązowych i okruchów płytek rogowych.

j) Ostrogi

111) Ostroga żelazna o szerokim, prawie symetrycznym, daszkowatym w przekroju kabłąku, na końcach kabłąka guzki, bodziec masywny, profilowany, przy kabłąku, na wysokości bodźca boczny, haczykowaty zaczep, wys. 8 cm, szer. 10,7 cm; MZM 1975/160; typ G1 Ginalskiego, VII Godłowskiego; (Ryc. 10:2); **112)** Bardzo silnie skorodowany fragment ostrogi żelaznej; zach. dł. 3 cm, wys. bodźca 1,7 cm; MZM 1975/160; (Ryc. 10:1); **113)** Silnie skorodowany fragment ostrogi żelaznej, trójkątny przekrój kabłąka; zach. dł. 3,2 cm, wys. bodźca 1 cm; MZM 1975/160; (Ryc. 10:3).

k) Kamienie do gry

114) Dwa szklane kamienie do gry, płaskokuliste, barwa ciemnogranatowa; śr. 1,7 i 1,3 cm; MAG 1954:110/254; (Ryc. 8:2-3).

l) Guzki gliniane

115) Dziewięć małych „guzków" glinianych, kształt nieregularny – przypominający nasiona nasturcji, pokryte różnokierunkowymi, drobnymi bruzdami, śr. ok. 1,5 cm; MZM 1975/160; (Ryc. 9:1).

m) Przedmioty codziennego użytku

116) Dwustożkowy przęślik gliniany, przy otworze lejkowate zagłębienia, śr. 3,8 cm, grubość 2,5 cm; MZM 1961/4; opis niemiecki: *Fundstelle 248;* (Ryc. 9:3); **117)** Dwustożkowy przęślik gliniany, płasko ścięte płaszczyzny przy otworze, śr. nieregularna ok.3,5 cm, grubość 3 cm; MZM 1960/4; opis niemiecki: *Willenberg „Heidnische Preussen" 1848; (Ryc.* 9:4); **118)** Fragment dwustożkowego przęślika glinianego, śr. 3,5 cm, grubość 2,5 cm; MZM 1961/4; opis niemiecki: *1785; (Ryc.* 9:5); **119)** Dwustożkowy, płaski przęślik gliniany, ścięte płaszczyzny przy otworze, śr. 4,7 cm, grubość 2 cm; MZM 1961/4; (Ryc. 12:1); **120)** Dwustożkowy przęślik gliniany o wklęsłych krawędziach i półkoliście zagłębionych płaszczyznach przy otworze, śr. 4 cm, grubość 2,3 cm; MZM 1961/4; (Ryc. 12:6); **121)** Dwustożkowy przęślik gliniany o ostrym załomie, płaszczyzny przy otworze lejkowato zagłębione, śr. 4,5 cm, grubość 3 cm; MZM 1961/4; (Ryc. 12:2); **122)** Dwustożkowy przęślik gliniany o wklęsłych krawędziach, płasko ścięty przy otworze, śr. 4,2 cm, grubość 3 cm; MZM 1961/4; (Ryc. 12:3); **123)** Dwustożkowy przęślik gliniany o ostrym załomie i wklęsłych krawędziach, płasko ścięty przy otworze, śr. 3,3 cm, grubość 3,2 cm; MZM 1961/4; (Ryc. 12:4); **124)** fragment dwustożkowego przęślika glinianego o zaokrąglonym profilu, płaszczyzny przy otworze półkoliście wcięte, śr. 4,5 cm, grubość 1,8 cm; MZM 1961/4; (Ryc. 12:5); **125)** Dwustożkowy, płaski przęślik gliniany, płasko ścięty przy otworze, śr. 3,2 cm, grubość 1,5 cm; MZM 1961/4; (Ryc. 9:6); **126)** Dwustożkowy, płaski przęślik gliniany, płaszczyzny przy otworze lejkowato zagłębione, śr. 3,5 cm, grubość 1,5 cm; MZM 1961/4; (Ryc. 9:7); **127)** Płasko-kulisty przęślik gliniany, płasko ścięty przy otworze, śr. 3,5 cm, grubość 2 cm; MZM 1961/4; opis niemiecki: *„Heidnische Preussen" Grab 6*; (Ryc. 12:7); **128)** Dwustożkowy przęślik gliniany o płasko ściętym załomie, przy otworze płaski, zdobienie w postaci par małych, koncentrycznie ułożonych kółeczek, śr. 3 cm, grubość 2 cm; MZM 1961/4; (Ryc. 9:2); **129)** Cztery haczykowate, tordowane szpile do przęślic?, dł. 4.4, 3.6, 3.5, 2.1 cm; MZM 1975/160; (Ryc. 11:6-9); **130)** Szpila do przęślicy? prosta, dł. 2 cm; MZM 1975/160; (Ryc. 11:5); **131)** Żelazne szydło, przekrój rombowaty, dł. 12 cm; MZM 1975/160; (Ryc. 11:19); **132)** Fragment ostrza noża żelaznego, przekrój trójkątny, dł. 8 cm, najw. szer. 1,6 cm; MZM 1975/160; (Ryc. 11:17); **133)** Silnie skorodowany nożyk żelazny z obustronnie zwężonym trzpieniem do rękojeści, przekrój trójkątny, dł. 8 cm, szer. 1,3 cm; MZM 1975/160; (Ryc. 11:18); **134)** Dwie całe i pięć fragmentów igieł brązowych, dł. 7.2 i 6.1 oraz 4.1, 5.9, 4.3, 2.8, 3.2 cm; MZM 1975/160; (Ryc. 11:10-16).

n) Formy odlewnicze

135) Dwa fragmenty glinianej formy kształtu łódkowatego, na powierzchni dwa rzędy małych, lejkowatych zagłębień, wokół zagłębień wyraźne ślady działania wysokiej temperatury – silne, szaro-czarne osmalenie, wykonana z drobnej glinki, barwa brązowa, grubość 2,2 cm, najw. szerokość 4 cm, zachowana długość 7 cm, drugi fragment – grubość 1,8 cm, zach. szerokość 2,7 cm, zach. długość 3,6 cm; MZM 1975/160; (Ryc. 11:1-2).

o) Pozostałe

136) Sześć fragmentów, półkolistych w przekroju sztabek, gr. 0,3 cm, szer. 0,7 cm; MZM 1975/160; (Ryc. 13:1-6); **137)** Cztery fragmenty, owalnych w przekroju prętów, śr. 0,6 cm; MZM 1975/160; (Ryc. 13:7-10); **138)** Fragment masywnej sztabki, zdobienie w postaci poprzecznych pasm pseudogranulacji oraz podwójnego trójkąta takiegoż ornamentu zwieńczonego trzema kółeczkami, przekrój półkolisty, gr. 0,6 cm, szer. 1,7 cm; MZM 1975/160; (Ryc. 13:11); **139)** Fragment brązowej sztabki o przekroju w kształcie pół-soczewki, na powierzchni nietypowy ornament w postaci ukośnych kresek i pasm drobnych punktów oraz poprzecznych pasm imitujących drut perełkowy, dł. 4,1 i szer. 1 cm; MZM 1975/160; (Ryc. 13:12); **140)** Fragment brązowej sztabki o przekroju prostokątnym z ornamentem w postaci krzyżujących się ukośnych linii, dł. 2 i szer. 1,1 cm; MZM 1975/160; (Ryc. 13:13); **141)** Okrągły, płasko-wypukły guzek, od spodu uszkowaty zaczep, śr. zach. 1,2 cm; MAG 1955:142/182; (Ryc. 13:14); **142)** Dwa guzki-nity, płaskie okrągłe blaszki z dwoma drucikowatymi zaczepami od spodu, śr. 1,4 cm; MZM 1975/160. Bardzo podobny nit pochodzi z grobu 1719a, znanego dzięki sprawozdaniu Voigtmanna, nie wykluczone zatem, że mamy do czynienia z tym samym zabytkiem – VOIGTAMANN 1932, tabl. 7, 1-2; ANDRZEJOWSKI, BURSCHE

1987, tabl. VII:16, (Ryc. 13:15-16); **143)** Fragment nieckowato wygiętej blaszki z otworem w środkowej części, zach. śr. 4 cm; MAG 1954:110/265; (Ryc. 13:18); **144)** Duży nit, płaska wypukła tarczka z kolistym mocowaniem od spodu, śr. 1,8 cm; MZM 1975/ 160; (Ryc. 13:17); **145)** Kawałek blachy z rzędem tłoczonych punktów przy zachowanej krawędzi, dł. 7 cm, szer. 3 cm; MZM 1975/160; (Ryc. 10:4); **145)** Półokrągły fragment cienkiej blaszki, zdobionej dwoma równoległymi rzędami tłoczonych guzków; MZM 1975/160; (Ryc. 10:5); **147)** Fragment pasma cienkiej blaszki, wzdłuż krawędzi wytłoczone dwie listwy, w środku pasmo tłoczonych guzków, dł. 2,3 cm; MZM 1975/160; (Ryc. 10:6); **148)** Dwa niewielkie fragmenty blachy, gr. ok. 2 mm; MZM 1975/160; (Ryc. 10:7-8); **149)** Fragment pogrubionej, ściętej płasko krawędzi naczynia?; MZM 1975/160; (Ryc. 10:9); **150)** Kilkaset bryłek stopionego brązu i ułamków nieokreślonych przedmiotów.

p) Wiaderko drewniane

151) Resztki drewnianego wiaderka klepkowego wyklejone w pierwotnym układzie na papierowej tulei, fragmenty klepek okute brązowymi blaszkami ornamentowanymi rzędami wytłaczanych punktów i półkoli, zachowany kabłąk z uchwytami przynitowanymi do fragmentów ścianek, śr. 14,2 cm, wys. 14,4 cm; grób 830?; MAG 1963:84/396 – WOŁĄGIEWICZ 1993, lista 20F (Ryc. 6:25).

r) Ceramika

152) Baniasty garnek o mocno zaokrąglonym brzuścu i krótkiej cylindrycznej szyjce, wylew niewyodrębniony, krawędź zaokrąglona, dno płaskie, powierzchnia pokryta malowanym gipsem, pierwotnie barwy ciemnobrunatnej, zachowane ślady chropowacenia, naczynie zrekonstruowane z licznych fragmentów, wys. 18,5 cm, śr. wylewu 16,3 cm; MAG 1963:84/375 – WOŁĄGIEWICZ 1993, tabl. 49:4; typ RW IB; (Ryc. 14:1); **153)** Szerokootworowy garnek o zaokrąglonym brzuścu, szyjka lekko nachylona do wewnątrz, wylew niewyodrębniony o zaokrąglonej krawędzi, dno ścięte płasko, ścianki naczynia częściowo rekonstruowane gipsem, powierzchnia nieoryginalna, pierwotnie gładzona na szyjce i w części przydennej, brzusiec grubo chropowacony, barwa brunatna? wys. 19,5 cm, śr. wylewu 19 cm; MAG 1960:160/696; typ RW IA; (Ryc. 14:2); **154)** Dwustożkowy garnek o ostrym załomie brzuśca, szyjka wklęsła, wylew wychylony na zewnątrz z krawędzią ściętą płasko, dno płaskie, szyjka i górna część brzuśca gładzone, brzusiec od załomu w dół grubo chropowacony, barwa brązowa, ścianki popękane, złuszczone, wys. 19 cm, śr. wylewu 16,8 cm; MAG 1953:25/75; opis: *1507*; zespół: 2 miski XVI + fibula A161/162 – WOŁĄGIEWICZ 1993, 180; typ RW IB-C; (Ryc. 14:3); **155)** Baniasty garnek o krótkiej cylindrycznej szyjce, wylew wychylony na zewnątrz z zaokrągloną krawędzią, dno płaskie, powierzchnia pokryta malowanym gipsem, pierwotnie barwy brunatno – czarnej i chropowacona, ścianki silnie spękane, miejscami złuszczone, wys. 20,3 cm, śr. wylewu 20,5 cm; MAG 1963:84/372; opis niemiecki: *1928-29 Nr 386;* grób popielnicowy – SCHINDLER 1940, lista 1; WOŁĄGIEWICZ 1993, tabl. 49:6, lista 1C; typ RW IC; (Ryc. 14:4*);* **156)** Dwustożkowy garnek o zaokrąglonym załomie brzuśca, szyjka wklęsła, wylew wychylony na zewnątrz z krawędzią ściętą płasko i lekko zaokrągloną, dno lekko wklęsłe, powierzchnia pokryta malowanym gipsem, szyjka gładzona, barwy czarnej, brzusiec drobno chropowacony, brązowy, wys. 21 cm, śr. wylewu 16 cm; MAG 1953:25/85; opis niemiecki: *Willenberg 384*; zespół: misa VIC + kubek XVA + końcówka pasa JII – SCHINDLER 1940, lista 1; WOŁĄGIEWICZ 1993, 180, lista 1C; typ RW IC; (Ryc. 14:5); **157)** Dwustożkowe naczynie garnkowate o lekko zaokrąglonym załomie brzuśca, szyjka wklęsła z wylewem wychylonym na zewnątrz, krawędź wylewu płasko ścięta, dolna część naczynia wypukła, dno płaskie, ścianki pokryte barwionym gipsem, powyżej załomu powierzchnia gładzona, czarna, poniżej załomu drobno chropowacona, brunatna, wys. 19 cm, śr. wylewu 23.5 cm; MAG 1963:84/378; opis niemiecki: *333;* zespół: sprzączka dwudzielna półkolista, grób jamowy – SCHINDLER 1940, lista 1; WOŁĄGIEWICZ 1993, 180, lista 1D; typ RW ID; (Ryc. 14:6); **158)** Baniasty, szerokootworowy garnek, dno płaskie, wylew wychylony na zewnątrz o zaokrąglonej krawędzi, powierzchnia naczynia pokryta warstwą malowanego gipsu, szyjka pierwotnie gładzona, brzusiec grubo chropowacony, oryginalna barwa brunatna, ścianki popękane, wys. 23 cm, śr. wylewu 19,5 cm; MAG 1953:25/86; opis niemiecki: *Willenberg „Heidnische Preussen" 829;* typ RW IC; (Ryc. 15:1); **159)** Dwuuchy, gruszkowaty garnek, szyjka wklęsła, wylew lekko wychylony na zewnątrz, ścieniony o zaokrąglonej krawędzi, ucha wałeczkowate, osadzone pod krawędzią wylewu, dno płaskie, szyjka zdobiona poziomym pasmem ornamentu paznokciowego, taki sam ornament w postaci pionowych i ukośnych pasm zdobi powierzchnię między szyjką i poziomą linią rytą na największej wydętości brzuśca, dolna część naczynia pokryta falistymi pasmami drobnych, zwielokrotnionych linii rytych, szyjka gładzona, reszta powierzchni szorstka, barwa brunatna, wys. 21,3 cm, śr. wylewu 16,2 cm; MAG 1963:84/379c; opis niemiecki: *Willenberg „Heidnische Preussen" 1929 Fundstelle 782* – SCHINDLER 1940, lista 2; WOŁĄGIEWICZ 1993, tabl. 53:4; typ RW II; (Ryc. 15:2); **160)** Dwuuchy, gruszkowaty garnek, ucha osadzone równo z krawędzią wylewu, szyjka wklęsła, wylew wychylony na zewnątrz o ściętej płasko krawędzi, dno lekko wyodrębnione, płaskie, powierzchnia gładzona, barwa brunatna, naczynie w znacznym stopniu rekonstruowane gipsem, wys. 19 cm, śr. wylewu 19 cm; MAG 1953:25/92; opis niemiecki: *Willenberg „Heidnische Preussen" 1929 Fundstelle 675* – WOŁĄGIEWICZ 1993, lista 2; typ RW II; (Ryc. 15:3); **161)** Dwuuchy gruszkowaty garnek, ucha rozszerzające się u nasady, osadzone nieco poniżej krawędzi wylewu, wylew wychylony na zewnątrz o ściętej płasko krawędzi, dno wyodrębnione, płaskie, ścianki silnie spękane, powierzchnia szorstka, barwa szaro-brązowa, wys. 19 cm, śr. wylewu 19 cm; MAG 1953:25; opis niemiecki: *Willenberg 1936 „Heidnische Preussen" Fundstelle 2098* – SCHINDLER 1940, lista 2; WOŁĄGIEWICZ 1993, lista 2; typ RW II; (Ryc. 15:4); **162)** Dwuuchy, beczułkowaty garnek, ucha wałeczkowate, osadzone nieco poniżej krawędzi wylewu, szyjka lekko wklęsła, wylew wychylony na zewnątrz o krawędzi lekko zaokrąglonej, dno płaskie, ścianki pokryte gipsem, pierwotnie powierzchnia najprawdopodobniej gładzona i lekko chropowacona, barwa brunatna, wys. 16 cm, śr. wylewu 17 cm; Mag 1953:25/79; opis niemiecki: *Willenberg Fundstelle 747;* grób jamowy – SCHINDLER 1940, lista 2; typ RW II; (Ryc. 15:5); **163)** Uszkodzony, lekko gruszkowaty garnek z zachowanym jednym, przewężonym uchem, osadzonym pod krawędzią wylewu, szyjka lekko wklęsła, wylew wychylony na zewnątrz, ścięty skośnie, dno płaskie, powierzchnia gładzona barwy czerwono – brązowej, wys. 18,3 cm; MAG 1960:160/698; typ RW II; (Ryc. 15:6); **164)** Szerokootworowy, baniasty, uchaty garnek, ucha taśmowate, przewężone, umocowane równo z krawędzią wylewu,

szyjka lekko wklęsła, wylew wychylony na zewnątrz o ściętej skośnie krawędzi, dno płaskie, powierzchnia na szyjce i w górnej części brzuśca gładzona, poniżej załomu lekko chropowacona, barwa brązowo-szara, wys. 17,5 cm, śr. wylewu 19,7; MAG 1963:84/376; opis niemiecki: *Willenberg „Heidnische Preussen" 1929 Fundstelle 636* – SCHINDLER 1940, lista 2; WOŁĄGIEWICZ 1995, lista 2, tabl. 53:6; typ RW II; (Ryc. 16:1); **165)** Wysoki, gruszkowaty garnek, zachowane jedno taśmowate, rozszerzone u nasady ucho umocowane na równi z krawędzią wylewu, szyjka minimalnie wklęsła, zagięta do wewnątrz, wylew niewyodrębniony, krawędź zaokrąglona, dno płaskie, ścianki naczynia pokryte gipsem, powierzchnia pierwotnie być może chropowacona, barwy brunatnej, wys. 23 cm, śr. wylewu 18,5 cm; MAG 1963:84/379b; opis niemiecki: *Willenberg „Heidnische Preussen" Fundstelle 1064* – SCHINDLER 1940, lista 2; WOŁĄGIEWICZ 1993, lista 2; typ RW II; (Ryc. 16:2); **166)** Fragment grubościennego naczynia, zachowane płaskie dno i część przydenna, ścianki pokryte warstwą gipsu, ślady grubego chropowacenia brzuśca, pierwotny kolor brunatny? śr. dna 9,5 cm; MAG 1960:160/697; typ RW I/II (Ryc. 16:3); **167)** Dwuuche naczynie wazowate o baniastym, podciętym brzuścu, ucha utrącone, mocowane równo z krawędzią wylewu i na największej wydętości brzuśca, szyjka wklęsła, wylew wychylony na zewnątrz z lekko zaokrągloną krawędzią, dno płaskie, powierzchnia starannie wygładzona, barwa ciemnobrunatna i czarna, wys. 14,8 cm, śr. wylewu 15 cm; MAG 1953:25/77; opis niemiecki: *Willenberg „Heidnische Preussen" 1928 Fundstelle 878;* typ RW IVA (Ryc. 16:4); **168)** Dwustożkowa misa o zaokrąglonym załomie brzuśca, szyjka wklęsła, wylew wychylony na zewnątrz z lekko zaokrągloną krawędzią, dolna część naczynia lekko wypukła, podcięta przy dnie, dno płaskie, nad załomem brzuśca dwa poziome, dookolne wyżłobienia, powierzchnia gładzona, barwa brunatno-brązowa, wys. 17 cm, śr. wylewu 18,5 cm; MAG 1953:25/87k; opis niemiecki: *Willenberg „Heidnische Preussen" 1930 Fundstelle 1190;* zespół: puchar szklany E230, grób jamowy – SCHINDLER 1940, lista 6; EGGERS 1951, 105:654; WOŁĄGIEWICZ 1993, lista 6A; typ RW VIA; (Ryc. 16:5); **169)** Misa o zaokrąglonym brzuścu, szyjka wklęsła, wylew wychylony na zewnątrz ze ściętą skośnie krawędzią, dno płaskie, powierzchnia gładzona na szyjce i w części przydennej, brzusiec lekko chropowacony, barwa brunatna, wys. 15,7 cm, śr. wylewu 20,5 cm; MAG 1959:145/982; opis niemiecki: *Willenberg „Heidnische Preussen" 1928 Fundstelle 406;* zespół: bransoleta żmijowata II lub mankietowa + wisior wiaderkowaty + żelazny wisiorek kulisty z kryzą + szpila kościana + paciorki kubooktaedryczne, grób popielnicowy – SCHINDLER 1940, ryc. 25; WOŁĄGIEWICZ 1993, 180, lista 6A; typ RW VIA; (Ryc. 16:6); **170)** Naczynie misowate o wklęsłej niewysokiej szyjce, oddzielonej od brzuśca poziomą listwą, wylew wychylony na zewnątrz, ścieniony ze ściętą krawędzią, brzusiec zokrąglony, dno płaskie, powierzchnia pokryta warstwą malowanego gipsu, pierwotnie chropowacona? barwy brunatnej, ścianki częściowo rekonstruowane, wys. 16,2 cm, śr. wylewu 15 cm; MAG 1953:25/76; opis niemiecki: *Willenberg „Heidnische Preussen" 1929 Fundstelle 699;* grób jamowy – SCHINDLER 1940, lista 6; WOŁĄGIEWICZ 1993, lista 6A; typ RW VIA; (Ryc. 17:1); **171)** Połowa dużej dwustożkowej misy o ostrym załomie brzuśca, górna część naczynia wklęsła, wylew lekko pogrubiony, wychylony na zewnątrz, zaokrąglony, dolna część naczynia wypukła, dno płaskie, powierzchnia gładzona powyżej załomu brzuśca i w części przydennej, brzusiec pod załomem drobno chropowacony, nad załomem brzuśca dwie poziome, ryte linie, barwa brunatno-czarna, wys. 19 cm, śr. wylewu 20,5 cm; MAG 1960:160/700; typ RW VIC; (Ryc. 17:2); **172)** Duży fragment dwustożkowej misy o ostrym załomie brzuśca, górna część naczynia wklęsła, zakończona lekko pogrubionym wylewem z zaokrągloną krawędzią, dolna część wypukła, dno płaskie, tuż nad załomem brzuśca ornament w postaci dwóch równoległych linii rytych, zawierających grupy potrójnych, równoległych linii, zbiegających się ukośnie i tworzących zygzak, powierzchnia gładzona, barwa brunatna, wys. 16 cm, śr. wylewu 20 cm; MAG 1959:145/985; opis niemiecki: *Willenberg „Heidnische Preussen" 1928 Fundstelle 130;* zespół: naczyńko XVIIIC, grób szkieletowy – SCHINDLER 1940, lista 6; WOŁĄGIEWICZ 1993, 179, lista 6C; typ RW VIC; (Ryc. 17:3); **173)** Dwustożkowa misa o ostrym załomie brzuśca, górna część naczynia wklęsła, dolna wypukła, wylew wychylony na zewnątrz z lekko zaokrągloną krawędzią, tuż nad załomem brzuśca pozioma, dookolna listwa, dno płaskie, powierzchnia wygładzona, barwa brunatna, wys. 17,5, śr. wylewu 19 cm; MAG 1959:145/977; opis niemiecki: *Willenberg Fundstelle 209;* grób jamowy – SCHINDLER 1940, 55, lista 6; WOŁĄGIEWICZ 1993, lista 6C; typ RW VIC; (Ryc. 17:4); **174)** Dwustożkowa misa o ostrym załomie brzuśca, górna część naczynia mocno wklęsła, dolna część wypukła, wylew wychylony na zewnątrz ze ściętą skośnie krawędzią, nieco powyżej załomu brzuśca trzy poziome, równoległe linie ryte, dno płaskie, ścianki częściowo rekonstruowane gipsem, powierzchnia pokryta malowanym gipsem, pierwotnie gładzona? barwy czarnej? wys. 14,3 cm, śr. wylewu 14,8; MAG 1959:145/987; opis niemiecki: *„Heidnische Preussen östlich Fundstelle 60;* typ: zespół: fibula AVI 161/2, grób popielnicowy – SCHINDLER 1940, lista 6; WOŁĄGIEWICZ 1993, 179, lista 6C; typ RW VIC; (Ryc. 17:5)*;* **175)** Dwustożkowa, uchata misa o lekko zaokrąglonym załomie brzuśca, ucho taśmowate, osadzone tuż pod krawędzią wylewu, szyjka wklęsła, wylew wychylony na zewnątrz ze ściętą skośnie krawędzią, dno płaskie na górnej części naczynia dwie pary poziomych, dookolnych linii rytych, ścianki pokryte malowanym gipsem, pierwotnie gładzone? barwy brunatno-czarnej? wys. 11,5 cm, śr. wylewu 15,5; MAG 1963:84/371; opis niemiecki: *Grab 255* – SCHINDLER 1940, lista 6; WOŁĄGIEWICZ 1993, lista 6C; typ RW VIC; (Ryc. 17:6); **176)** Fragment dwustożkowej misy – zachowana część wylewu i szyjki do załomu brzuśca, górna część naczynia lekko wklęsła, załom brzuśca ostry, wylew wychylony na zewnątrz o zaokrąglonej krawędzi, nad załomem zdobienie w postaci dwóch poziomych, równoległych listew podkreślonych trzema rowkami, powierzchnia starannie wygładzona, czarna, śr. wylewu 17,3 cm; MAG 1960:160/702b; typ RW VIC; (Ryc. 17:7); **177)** Duża, dwustożkowa misa o ostrym załomie brzuśca, górna część naczynia lekko wklęsła, dół naczynia wypukły, wylew mocno wychylony na zewnątrz z zaokrągloną krawędzią, poniżej szyjki poziome, dookolne wyżłobienie, dno płaskie, powierzchnia pokryta warstwą malowanego gipsu, gładka, koloru ciemnobrunatnego, wys. 22 cm, śr. wylewu 26,5 cm; MAG 1963:84/377; opis niemiecki: *Willenberg „Heidnische Preussen" 1928 Fundstelle 340;* zespół: sprzączka dwudzielna omegowata, grób popielnicowy – SCHINDLER 1940, lista 6; WOŁĄGIEWICZ 1993, lista 6C, tabl. 68:2; typ RW VIC; (Ryc. 18:1); **178)** Dwustożkowa misa, brzusiec ostro załamany niewielkim uskokiem u podstawy górnej części naczynia, dolna część naczynia wypukła, górna stożkowata z wklęsłą szyjką, wylew wychylony na zewnątrz, lekko zaokrąglony, dno płaskie, ścianki częściowo rekonstruowane gipsem, powierzchnia gładzona, barwa ciemnobrunatna, wys. 13,5, śr. wylewu 19,3 cm; MAG 1963:84/370; opis niemiecki: *Willenberg „Heidnische Preussen" 1927 Fundstelle*

93; zespół: fibula Almgren VI 161/2, grób jamowy – SCHINDLER 1940, lista 6; typ RW VIC/D; (Ryc. 18:2); **179)** Fragment naczynia o ostrym załomie brzuśca, nad załomem ornament w postaci dwóch poziomych, równoległych bruzd, powierzchnia gładzona, barwa czerwono-brązowa; MAG 1960:160/702c; grupa RW VI; (Ryc. 19:11); **180)** Duży fragment dwustożkowej misy o ostrym załomie brzuśca, dolna część naczynia lekko wypukła, górna w kształcie prostego stożka, szyjka wklęsła, wylew wychylony na zewnątrz z zaokrągloną krawędzią, dno wklęsłe z trzema nieregularnymi, koncentrycznymi pierścieniami, tuż nad załomem brzuśca zdobienie w postaci pasma utworzonego przez pojedynczą i parę równoległych, poziomych linii rytych, wypełnionego parami równoległych linii tworzących zygzak, powierzchnia silnie spękana i złuszczona – najprawdopodobniej przez wtórne przepalenie, szorstka, barwa szaro-czerwona, naczynie najprawdopodobniej imitujące toczone na kole, wys. 15 cm, śr. wylewu 18,2 cm; MAG 1960:160/699 – WOŁĄGIEWICZ 1993, lista 29E; typ RW VIB/C; (Ryc. 18:4); **181)** Dwustożkowa misa o mocno zaokrąglonym brzuścu, wylew lekko pogrubiony, wychylony na zewnątrz z zaokrągloną krawędzią, dno płaskie, powierzchnia gładzona, barwa czarna, wys. 12 cm, śr. wylewu 21,5 cm; MAG 1959:145/980; opis niemiecki: *Willenberg Grab 1484* – SCHINDLER 1940, lista 10a; WOŁĄGIEWICZ 1993, lista 10aA, tabl. 73:1; ANDRZEJOWSKI, MARTENS 1996, 17, tabl. XXVI); typ RW XAa; (Ryc. 18:3); **182)** Fragment dwustożkowej misy – zachowany fragment wylewu i brzuśca do części przydennej, górna część naczynia wklęsła, wychylona na zewnątrz, krawędź wylewu zaokrąglona, załom brzuśca lekko zaokrąglony, dolna część naczynia wypukła, powierzchnia szorstka, pierwotnie gładzona, barwa szaro-brązowa, naczynie wtórnie przepalone? śr. wylewu 23 cm; MAG 1953:25/93c; typ RW XAa; (Ryc. 18:5); **183)** Mała, dwustożkowa misa o prostych ściankach i ostro załamanym brzuścu, wylew wychylony na zewnątrz ze ściętą skośnie krawędzią, dno płaskie, powierzchnia szorstka, barwa szara, naczynie wtórnie przepalone, spękane i zniekształcone, wys. 9 cm, śr. wylewu 12 cm; MAG 1959:145/981; opis niemiecki: *Willenberg „Heidnische Preussen" Fundstelle I*; typ RW XIVA; (Ryc. 18:7); **184)** Mała, dwustożkowa misa o zaokrąglonym załomie brzuśca, wylew wychylony na zewnątrz z lekko zaokrągloną krawędzią, dno wyodrębnione, płaskie, powierzchnia niestarannie wygładzona, barwa szara, wys. 8 cm, śr. wylewu 12,5 cm; MAG 1953:25/88; opis niemiecki: *Willenberg „Heidnische Preussen" östlich Fundstelle XXXIX;* typ RW XIVA/B; (Ryc. 18:6); **185)** Mała, dwustożkowa misa o lekko zaokrąglonym załomie brzuśca, dolna część naczynia wypukła, górna wklęsła, wylew wychylony na zewnątrz z zaokrągloną krawędzią, dno płaskie, powierzchnia wygładzona, barwa żółto-brunatna, wys. 9,5 cm, śr. wylewu 11,5 cm; MAG 1953:25/83; opis niemiecki: *Fundstelle 1210;* zespół: fibula Almgren 161/2 – SCHINDLER 1940, lista 14, ryc. 55; ANDRZEJOWSKI, MARTENS 1996, 17, tabl. XXXVIII; typ RW XIVB; (Ryc. 18:9); **186)** Beczułkowaty kubek, utrącone jedno ucho umocowane równo z krawędzią wylewu, wylew zagięty do wewnątrz, ścięty płasko, dno płaskie, powierzchnia nierównomiernie wygładzona, barwa popielata, naczynie w znacznym stopniu zrekonstruowane gipsem, wys. 11,3 cm, śr. wylewu 12 cm; MAG 1953:155/275; opis niemiecki: *Willenberg № 1876;* typ RW XVC [OXENSTIERNA 1945, ryc. 139; VOIGTMANN 1932, tabl. 9] (Ryc. 18:8); **187)** Mała misa o nieregularnie zaokrąglonym brzuścu, wylew wychylony na zewnątrz z zaokrągloną krawędzią, dno płaskie, powierzchnia szorstka, barwa szara, naczynie w znacznym stopniu zrekonstruowane gipsem, silnie spękane, wtórnie przepalone, wys. 8,5 cm, śr. wylewu 13,8 cm; MAG 1953:25/93b; opis niemiecki: *Flugplatz № 1877;* typ RW XVIIIA; (Ryc. 18:10); **188)** Mała, dwustożkowa misa o lekko zaokrąglonym załomie brzuśca, dolna część naczynia wypukła, górna wklęsła, wylew wychylony na zewnątrz ze ściętą skośnie krawędzią, dno płaskie, powyżej załomu i w części przydennej powierzchnia gładzona, na wysokości załomu nieregularny pas drobnego chropowacenia, barwa brunatna, wys. 7,8 cm, śr. wylewu 13,8 cm; MZM 160/1975; opis niemiecki: *Willenberg „Heidnische Preussen" 1928 Fundstelle 173;* zespół: garnek IB/C + misa VIC/D – SCHINDLER 1940, lista 6; WOŁĄGIEWICZ 1993, 179, lista 18C; typ RW XVIIIC; (Ryc. 18:11); **189)** Mała, dwustożkowa misa o lekko zaokrąglonym załomie brzuśca, górna część naczynia wklęsła, dolna wypukła, wylew wychylony na zewnątrz z zaokrągloną krawędzią, dno płaskie, powierzchnia nieoryginalna, pierwotnie gładzona w górnej części naczynia, w dolnej drobno chropowacona, barwa brunatna, wys. 9 cm, śr. wylewu 12,5 cm; MAG 1953:150/270; opis niemiecki: *Nr 323;* zespół: misa VIC + naczyńko XIIA + fibula Almgren 161/2 – SCHINDLER 1940, lista 18; WOŁĄGIEWICZ 1993, lista 18C, 180, tabl. 78:5; typ RW XVIIIC; (Ryc. 18:12); **190)** Mała misa o zaokrąglonym, lekko załamanym brzuścu, wylew wychylony na zewnątrz z zaokrągloną krawędzią, dno płaskie, powierzchnia gładzona przy wylewie, w dolnej części drobno chropowacona, barwa brunatna, naczynie w dużym stopniu rekonstruowane gipsem, silnie spękane, wtórnie przepalone wys. 6,8 cm, śr. wylewu 12,2 cm; MAG 1953:25/90; typ RW XVIIIC; (Ryc. 18:13); **191)** Mała, dwustożkowa misa o ostrym załomie brzuśca, górna część naczynia wklęsła, dolna o prostych ściankach, wylew wychylony na zewnątrz ze ściętą skośnie krawędzią, dno płaskie, nad załomem ornament w postaci dwóch poziomych linii rytych, między nimi zygzak utworzony przez pary ukośnych linii obejmujących po dwa zagłębienia, powierzchnia wygładzona, barwa brunatna, ścianki w znacznym stopniu rekonstruowane gipsem, wys. 10,8 cm, śr. wylewu 11,3 cm; MAG 1953:25/89; opis niemiecki: *Willenberg „Heidnische Preussen" 1928 Fundstelle 529;* zespół: 2 naczyńka XVIIIE + fibula Almgren 161/2 + fibula Almgren 170 + sprzączka jednodzielna półkolista, grób jamowy – SCHINDLER 1940, ryc. 65; WOŁĄGIEWICZ 1993, lista 18C, 180; typ RW XVIIIC; (Ryc. 18:14); **192)** Fragment małej, dwustożkowej misy o ostrym załomie brzuśca, dolna część naczynia wypukła, górna część wklęsła, wylew wychylony na zewnątrz z pogrubioną i zaokrągloną krawędzią, dno wklęsłe, powierzchnia pod załomem drobno chropowacona, powyżej załomu gładzona, barwa czarno-brązowa, wys. 9,2 cm, śr. wylewu 16,5 cm; MAG 1960:160/702a; typ RW XVIIIC; (Ryc. 18:15); **193)** Fragment cienkościennej misy, górna część naczynia wklęsła, dolna wypukła? ostry załom brzuśca, taśmowate ucho umocowane równo z wylewem, wylew wychylony na zewnątrz z zaokrągloną krawędzią, ornament w postaci ukośnego pasma czterech rytych linii oraz linii poziomych w tym jedna z jodełkowym kreskowaniem, powierzchnia gładzona, barwa czarna; MAG 1953:25/91; opis niemiecki: *Willenberg 1920* – SCHINDLER 1940, tabl. 20:8; (Ryc. 19:1); **194)** Fragment małej, dwustożkowej misy, zachowana część dna i ścianki nieco ponad załom brzuśca, dolna część wypukła, górna wklęsła, załom brzuśca podkreślony poziomą bruzdą, dno płaskie, nieco zaokrąglone, w części przydennej powierzchnia chropowacona, brunatna, wyżej gładzona, czarna, śr. dna 5,5 cm; MAG 1958:109/237b; opis niemiecki: *Fundstelle 82;* typ RW XVIIID; (Ryc. 19:2); **195)** Cienkościenna, mała miseczka o dwustożkowym brzuścu, dolna część naczynia wypukła, górna część wysoka i wklęsła, wylew wychylony na zewnątrz z zaokrągloną krawędzią, załom brzuś-

ca ostry z niewielkim uskokiem, dno wklęsłe, powierzchnia wygładzona, barwa brunatna, wys. 8 cm, śr. wylewu 8,5 cm; MAG 1863:84/379a; opis niemiecki: *Willenberg „Heidnische Preussen" 1928 Fundstelle 280;* zespół: misa VIC + naczyńko XVIIIC + sprzączka z pogrubioną ramą, grób jamowy – SCHINDLER 1940, lista 18, WOŁĄGIEWICZ 1993, lista 18E, 180, tabl. 78:6; typ RW XVIIIE; (Ryc. 19:3); **196)** Dwustożkowa misa o ostrym załomie brzuśca, dolna część naczynia wypukła, górna wysoka i wklęsła, wylew wychylony na zewnątrz z zaokrągloną krawędzią, dno płaskie, powierzchnia wygładzona, barwa brunatna, ścianki spękane, częściowo rekonstruowane gipsem, wys. 6,5 cm, śr. wylewu 12 cm; MAG 1953:25/78; opis niemiecki: *Willenberg „Heidnische Preussen" 1928 Fundstelle 620;* zespół: paciorki kubooktaedryczne – SCHINDLER 1940, tabl. 10:13; WOŁĄGIEWICZ 1993, 180, tabl. 78:7; typ RW XVIIIF; (Ryc. 19:4); **197)** Fragment naczynia, zachowane płaskie dno i część przydenna, powierzchnia gładzona, barwa czarna; MAG 1954:12/42; opis niemiecki: *Flugplatz III;* (Ryc. 19:8); **198)** Dno grubościennego naczynia, powierzchnia słabo wygładzona, barwa szaro-brązowa, śr. 9 cm; MAG 1954:12/43; (Ryc. 19:7); **199)** Fragment części przydennej grubościennego naczynia, powierzchnia gładzona, barwa brunatno-czarna; MAG 1953: 25/93; opis niemiecki: *„Heidnische Preussen" Fundstelle LXXXII;* (Ryc. 19:10); **200)** Misa z zaokrąglonym, lekko załamanym brzuścem, wylew wychylony na zewnątrz, silnie pogrubiony w kształcie zaokrąglonej listwy, dno płaskie, powierzchnia gładka, barwa szaro-brunatna, ścianki naczynia silnie spękane w znacznym stopniu rekonstruowane gipsem, wys. 8,4 cm, śr. wylewu 19,6; MAG 1953:25/84; opis niemiecki: *Willenberg „Heidnische Preussen" 1929 Fundstelle 888* – SCHINDLER 1940, 142: nr 888; BOHNASCK 1938, tabl. 15:3: nr 886 (Ryc. 19:5); **201)** Beczułkowaty kubek z utrąconym uchem umocowanym równo z krawędzią wylewu, wylew wychylony na zewnątrz ze ściętą krawędzią, dno płaskie, powierzchnia gładzona przy wylewie, brzusiec drobno chropowacony, barwa ceglasta, ścianki silnie spękane i złuszczone, naczynie wtórnie przepalone, wys. 12,3 cm, śr. wylewu 10 cm; MAG 1953:25/80; opis niemiecki: *Willenberg „Heidnische Preussen" östlich XXVIII;* typ RW XVC; (Ryc. 19:6); **202)** Fragment cienkościennego, dużego naczynia, zachowane płaskie dno i dolna część brzuśca, powierzchnia starannie wygładzona, barwa czarno-brunatna, śr. dna 11 cm; MAG 1963:84/379; (Ryc. 19:9); **203)** Fragment brzuśca dużego, baniastego naczynia, zachowana część podstawy wklęsłej szyjki, powierzchnia starannie wygładzona, od wewnątrz barwy brązowej, na zewnątrz czarne; MAG 1960:160/701b; opis niemiecki: *Willenberg Fundstelle 843;* grób ciałopalny – BOHNSACK 1938, lista 24 i 30, tabl. 15:6; ANDRZEJOWSKI, MARTENS 1996, 27, tabl. XX; (Ryc. 20:1); **204)** Fragment dużego, baniastego naczynia, zachowany fragment płaskiego dna i dolnej partii brzuśca, powierzchnia starannie wygładzona, barwa czarna, śr. dna 13 cm; MAG 1960:160/701d; (Ryc. 20:2); **205)** Część dużego, baniastego naczynia, dno płaskie, w górnej części fragment utrąconego, taśmowatego uszka, powierzchnia starannie wygładzona, wewnątrz brązowa, na zewnątrz czarna, śr. dna 13 cm; MAG 1960:160/701a; (Ryc. 20:3); **206)** Niewielka miska o półkulistym dnie, utrącone ucho umocowane równo z krawędzią wylewu, wylew zagięty do wewnątrz z zaokrągloną krawędzią, powierzchnia gładka, barwa szara, ścianki w dużym stopniu rekonstruowane gipsem, silnie spękane, naczynie wtórnie przepalone, wys. 6,5 cm, śr. wylewu 11 cm; MAG 1953:25/82; opis niemiecki: *Braunswalde A. 1925 Fundstelle XXIII Kat. N. 19c;* (Ryc. 20:4).

5. Bibliografia

AJBABIN, A.I.
1990 *Chronologja mogil'nikov Kryma pozdnerimskogo i rannesredneviekogo vremeni,* Symferopol.

ALMGREN, O.
1923 *Studien über die nordeuropäische Fibelformen der ersten nachchristlichen Jahrhunderte mit Berücksichtigung der provinzialrömischen und südrussischen Formen*, Mannus-Bibliotek 32, Leipzig.

AMBROZ, A.K.
1971 *Problemy rannesredneviekovoj chronologii Vostočnoj Evropy,* „Sovetskaja Archeologia", nr 2, 96-123.

ANDRZEJOWSKI, J.
1998 *Nadkole 2. A Cemetery of the Przeworsk Culture in Eastern Poland,* MAB V, Kraków.

ANDRZEJOWSKI, J., BURSCHE, A.
1986 *Stan i potrzeby badań nad okresem rzymskim na wschód od dolnej Wisły,* [w:] *Stan i potrzeby*, 319-342.
1987 *Archeologia biblioteczna. Cmentarzyska kultury wielbarskiej w Krośnie, st. 1 i w Wielbarku, woj. elbląskie,* [w:] *Badania archeologiczne*, 233-277.

ANDRZEJOWSKI, A., MARTENS, J.
1996 *The Wielbark Cemetery. Information on unpublished material from the personal files of Carl Axel Moberg*, Studia Gothica I, Lublin, 19-72.

ANTONIEWICZ, J.
1946 *Stan zachowania zbiorów prehistorycznych na Warmii, północnych Mazurach i na dolnym Powiślu,* ZOW XV, 92-96.

BECKMANN, Ch.
1969 *Metallfingerringe der römischen Kaiserzeit im freien Germanien,* SJ XXVI, 5-106.

BITNER-WRÓBLEWSKA, A.
2001 *From Samland to Rogaland. East-West connections in the Baltic basin during the Early Migration Period,* Warszawa.

BLUME, E.
1912 *Die germanischen Stämme und die Kulturen zwischen Oder und Passarge zur römischen Kaiserzeit. I,* Würzburg.

1915 *Die germanischen Stämme und die Kulturen zwischen Oder und Passarge zur römischen Kaiserzeit. II*, Würzburg.

BOHNSACK, D.
1938 *Die Burgunden in Ostdeutschland und Polen*, Leipzig.

BOKINIEC, E.
2005 *Podwiesk Fundstelle 2. Ein Gräberfeld der Oksywie-Kultur im Kulmerland*, MAB XI, Warszawa-Toruń.

BÖHME, A.
1972 *Die Fibeln der Kastelle Saalburg und Zugmantel*, SJ XXIX.

CHODYŃSKI, A.R.
1999 *Zbiory oręża Teodora Blella (od archeologii po wojnę francusko-pruską). Dzieje jednej kolekcji*, [w:] *Archeologia ziem pruskich*, 73-84.

CSALLÁNY, D.
1953 *Pamjatniki vizantijskogo metalloobrabatyvajuščego iskusstva I*, „Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae" 2, 311-348.

CZARNECKA, K.
1995 *Zapinki typu A 241 w Barbaricum*, [w:] *Nunc de Svebis*, 93-98.

DĄBROWSKA, T.
1997 *Kamieńczyk. Ein Gräberfeld der Przeworsk-Kultur in Ostmasowien*, MAB III, Kraków.

DOMAŃSKI, G.
1982 *Cmentarzysko w Luboszycach II-IV w.*, Wrocław.

ETTLINGER, E.
1973 *Die römischen Fibeln in der Schweiz*, Bern.

GINALSKI, J.
1991 *Ostrogi kabłąkowe kultury przeworskiej. Klasyfikacja typologiczna*, PA 38, 53-54.

GODŁOWSKI, K.
1970 *The Chronology of the Late Roman and Early Migration Period in Central Europe*, ZNUJ–PA 11, Kraków.
1974 *Chronologia okresu późnorzymskiego i wczesnego okresu wędrówek ludów w Polsce północno-wschodniej*, RB XII, 9-109.
1976 *Strefy kulturowe w okresie rzymskim w Europie Środkowej*, [w:] K. Godłowski (red.), *Kultury archeologiczne i strefy kulturowe w Europie Środkowej w okresie wpływów rzymskich*, ZNUJ–PA 22, Kraków, 13-38.
1981 *Okres wędrówek ludów na Pomorzu*, PAnt. X, 65-129.
1994 *Vorrömische Eisenzeit und Römische Kaiserzeit im östlichen Mitteleuropa und in Osteuropa*, RGA 8, 478-496.

GRABARCZYK, T.
1983 *Metalowe rzemiosło artystyczne na Pomorzu w okresie rzymskim*, Wrocław.

HAFTKA, M.
1987 *Mikroregion osadniczy Węgry-Gościszewo-Malbork w świetle kilkunastoletnich obserwacji terenowych*, [w:] *Badania archeologiczne*, 27-42.

HENSEL, W., BRONIEWSKA, A.
1961 *Starodawna Kruszwica (od czasów najdawniejszych do roku 1271)*, Wrocław.

HOFFMANN, M., SOBIERAJ, J.
1999 [red.] *Archeologia ziem pruskich. Nieznane zbiory i materiały archiwalne*, Olsztyn.

JAMKA, R.
1959 *Cmentarzysko z okresu rzymskiego w Starachowicach*, PA XI, 32-61.

JANIKOWSKI, J.
1971 *Z badań na stanowisku 2 w Podwiesku pow. Chełmno*, Spr.Arch. XXIII, 117-160.

JASKANIS, J.
1996 *Cecele. Ein Gräberfeld der Wielbark-Kultur in Ostpolen*, MAB II, Kraków.

JONAKOWSKI, M.
2001 *Grób szkieletowy kultury wielbarskiej z cmentarzyska w Lubieszewie, pow. Nowy Dwór Gdański, stanowisko 2*, WA LIV, 185-188.

JØRGENSEN, L.
1990 *Bækkegård and Glasergård. Two cemeteries from the Late Iron Age on Bornholm*, København.

KACZMAREK, M.
1995 *Późnorzymskie zapinki z wysoką pochewką na Pomorzu*, „Folia Praehistorica Posnaniensia" VII, 237-273.
1998 *Spätrömische Fibeln mit hohem Nadelhalter im nordwestlichen Polen*, [w:] *100 Jahre*, 305-320.

KEMPISTY, A.
1968 *Birytualne cmentarzysko z późnego okresu rzymskiego w miejscowości Brulino-Koski pow. Ostrów Mazowiecka*, WA XXXII, 1966-1967, 409-450.

KMIECIŃSKI, J.
1962 *Zagadnienie tzw. kultury gocko-gepidzkiej na Pomorzu Wschodnim w okresie wczesnorzymskim*, Łódź.

KOKOWSKI, A.
1995 *Grupa masłomęcka. Z badań nad przemianami kultury Gotów w młodszym okresie rzymskim*, Lublin.
2000 *Zu geheimnisvollen Tonknöpfen von Typ „Bernašivka”*, „Sbornik Národního Muzea v Praze – Acta Musei Nationalis Pragae”, Series A-Historia, LIV/2000/1-4, 65-70.

KOLENDO, J.
1981 *Wyprawa po bursztyn bałtycki za Nerona*, PAnt. X, 25-63.

KOLENDO, J., NOWAKOWSKI, W.
2000 [red.] *Antiquitates Prussiae. Studia z archeologii dawnych ziem pruskich*, Warszawa.

KOSTRZEWSKI, J.
1919 *Die ostgermanische Kultur in der Spätlaténezeit. I-II*, Leipzig-Würzburg.

KUCHENBUCH, F.
1938 *Die altmärkisch-osthannöverschen Schalenurnenfelder der Spätrömischen Zeit.* „Jahresschrift zur Vorgeschichte Sächsisch-Thüringischer Länder 27, 1-143.

KWAPIŃSKI, M., PODGÓRSKI, J., WIĄCEK, B.
1987 [red.] *Rumia – cmentarzysko z młodszego okresu przedrzymskiego i wpływów rzymskich*, Gdańsk.

LA BAUME, W.
1942 *Kurt Voigtmann †*, NfdV 18, 58-59.

ŁĘGA, W. ks.
1958 *Handel między państwem rzymskim a Pomorzem nadwiślańskim od I w. p.n.e. do VI w. n.e.*, PA X, 5-87.

ŁUKA, L.J.
1966 *Kultura wschodniopomorska na Pomorzu Gdańskim* I, Wrocław.

MACHAJEWSKI, H.
1992 *Z badań nad chronologią dębczyńskiej grupy kulturowej w dorzeczu Parsęty*, Poznań.
1998 *Die Fibeln der Gruppe V, Serie 8, im östlischen Teil Mitteleuropas*, [w:] *100 Jahre*, 187-196.

MACKEPRANG, M.B.
1943 *Kulturbeziehungen im nordischen Raum des 3.-5. Jahrhunderts. Keramische Studien*, Leipzig.

MADYDA, R.
1977 *Sprzączki i okucia pasa na ziemiach polskich w okresie rzymskim*, MSiW IV, 351-411.

MADYDA-LEGUTKO, R.
1987 *Die Gürtelschnallen der Römischen Kaiserzeit und der frühen Völkerwanderungszeit im mitteleuropäischen Barbaricum*, BAR 360, Oxford 1986.

MAJEWSKI, K.
1949 *Importy rzymskie na ziemiach słowiańskich*, Wrocław.

MARCYSIAK, S.
1985 Informator Archeologiczny. Badania rok 1984, Warszawa, 161.

NATUNIEWICZ, M.
2000 *„Nowe” znaleziska ze starych wykopalisk. Ocalałe materiały archeologiczne z okresu wpływów rzymskich z okolic Elbląga*, [w:] KOLENDO, NOWAKOWSKI 2000, 105 – 206.

NATUNIEWICZ-SEKUŁA, M.
2007 *Szkieletowe groby o orientacji W-E z cmentarzyska w Weklicach, stanowisko 7 gm. Elbląg. Kilka uwag na temat obrządku pogrzebowego w kulturze wielbarskiej* [w:] *Nowe materiały i interpretacje. Stan badań nad kulturą wielbarską. Materiały z konferencji Gdańsk 24-26 listopada 2004*, Gdańsk – w druku.

NATUNIEWICZ-SEKUŁA, M., SEKUŁA, M.
2003 *„Neue” Funde vom Gräberfeld Wielbark (Willenberg). Ein Beitrag zur weiteren Suche nach verlorenen Materialen*, [w:] NOWAKOWSKI, LEMKE 2003, 81-86.

NERMAN, B.
1935 *Die Völkerwanderungszeit Gotlands*, Stockholm.

NIEWĘGŁOWSKI, A.
1991 *Cmentarzysko kultury przeworskiej w Garwolinie, woj. siedleckie*, Warszawa.

NOWAKOWSKI, W.
1987 *Z badań nad dzwonkami rzymskimi znajdowanymi nad wschodnim Bałtykiem. Brązowe* tintinnabulum *z Malborka*, „Archeologia” 27, 107-129.
1994 *Kultura wielbarska na wschód od dolnej Wisły. Materiały z dawnych badań i przypadkowych odkryć w zbiorach berlińskich i norymberskich*, Barbaricum 3, Warszawa, 163-181.
1995 *Od Galindai do Galinditae. Z badań nad pradziejami bałtyjskiego ludu z Pojezierza Mazurskiego*, Barbaricum 4, Warszawa.
1996 *Das Samland in der römischen Kaiserzeit und seine Verbindungen mit dem römischen Reich und der barbarischen Welt*, Marburg-Warszawa.

NOWAKOWSKI, W., LEMKE, M.
2003 [red.] *Auf der Suche nach verlorenen Archäologie,* Warszawa.

OKULICZ, J.
1970 *Studia nad przemianami kulturowymi i osadniczymi w okresie rzymskim na Pomorzu Wschodnim, Mazowszu i Podlasiu,* AP XV/2, 419-498.
1973 *Pradzieje ziem pruskich od późnego paleolitu do VII w. n. e.*, Wrocław.
1992 *Centrum kulturowe z pierwszych wieków naszej ery u ujścia Wisły,* Barbaricum 2, Warszawa, 137-155.

OKULICZ, J., JAGODZIŃSKI, M.
1987 *Dotychczasowe wyniki zdjęcia archeologicznego województwa elbląskiego oraz wnioski badawcze i konserwatorskie z nich płynące,* [w:] *Badania archeologiczne,* 7-26.

OXENSTIERNA, E.C.
1945 *Die Urheimat der Goten,* Mannus-Bücherei 73, Leipzig-Stockholm.

PIETRZAK, M.
1965 *Cmentarzysko z okresu wpływów rzymskich w Malborku-Wielbarku przy ul. Zagórnej 4. Tymczasowe wyniki badań,* PAnt. I, 155-181.
1997 *Pruszcz Gdański, Fundstelle 10, Ein Gräberfeld der Oksywie- und Wielbark- Kultur in Ostpommern,* MAB IV, Kraków.

PODGÓRSKI, J.T.
1975 *Stan i potrzeby ochrony zabytków archeologicznych w województwie gdańskim,* PAnt. VI, 295-353.
1982 *Pracownie odlewnicze w Juszkowie, woj. gdańskie,* „Pamiętnik Muzeum Miedzi" 1, 225-230.
1995 *Z badań nad metalurgią brązu na Pomorzu Gdańskim u schyłku epoki brązu i we wczesnej epoce żelaza,* [w:] W. Filipowiak, (red.), *Najnowsze kierunki badań najdawniejszych dziejów Pomorza,* Szczecin, 109-124.

PRZEWOŹNA, K.
1972 *Z dziejów badań nad okresami późnolateńskim i wpływów rzymskich na Pomorzu Wschodnim,* AP XVII, 127-147.
1974 *Struktura i rozwój zasiedlenia południowo-wschodniej strefy nadbałtyckiej u schyłku starożytności,* Warszawa-Poznań.

RADDATZ, K.
1957 *Der Thorsberger Moorfund, Gürtelteile und Körperschmuck,* Offa-Bücher 13, Neumünster.

REPNIKOV, N.
1906 *Nekotorye mogil'niki oblasti krymskich Gotov,* „Izvestija Imperatorskoj Archeologičeskoj Komissi" 19, 1-80.

RIHA, E.
1979 *Die römischen Fibeln aus Augst und Kaiseraugst,* Augst.

SCHINDLER, R.
1940 *Die Besiedlungsgeschichte der Goten und Gepiden im unteren Weichselraum auf Grund der Tongefäße,* Leipzig.

SCHMIDT, A.
1902 *Das Gräberfeld vom Warmhof bei Mewe,* „Zeitschrift für Ethnologie" 34, 97-153.

Jahresbericht
1933 *Stadtlisches Museum zu Marienburg Westpr. 7. Jahresbericht, 1932.*

SZYDŁOWSKI, J.
1984 *Naczynia drewniane w późnej starożytności na ziemiach polskich,* Katowice.

TEMPELMANN-MĄCZYŃSKA, M.
1985 *Die Perlen der römischen Kaiserzeit und der frühen Phase der Völkerwanderungszeit im mitteleuropäischen Barbaricum,* Römisch-Germanische Forschungen 43, Mainz.

THOMAS, S.
1960 *Studien zu den germanischen Kämmen der römischen Kaiserzeit,* „Arbeits- und Forschungsberichte zur sächsichen Bodendenkmalpflege" 8, 54-215.

TISCHLER, O., KEMKE, H.
1902 *Ostpreußische Altertümer aus der Zeit der großen Gräberfelder nach Christi Geburt,* Königsberg.

VOIGTMANN, K.
1929 *Fundnachrichten*, NfdV 5, 70.
1932 *Fundnachrichten*, NfdV 8, 41.

VOSS, A.
1880 [red.] *Katalog der Ausstellung Prähistorischer und Anthropologischer Funde Deutschlands*, Berlin.

WIELOWIEJSKI, J.
1970 *Kontakty Noricum i Pannonii z ludami północnymi*, Wrocław.

WILOCH, R.
1995 *Klamry do pasa kultury oksywskiej*, PAnt. XVI, 9-60.

WIŚNIEWSKA, A.
2004 *Ceramika kultury oksywskiej*, Łódź – maszynopis pracy doktorskiej w Instytucie Archeologii Uniwersytetu Łódzkiego.

WOŁĄGIEWICZ, R.
1966 *Chronologia względna okresu wczesnorzymskiego na Pomorzu Zachodnim w świetle niektórych jej wyznaczników*, „Materiały Zachodniopomorskie" XII, 169-191.
1974 *Zagadnienie stylu wczesnorzymskiego w kulturze wielbarskiej*, [w:] F. Rożnowski (red.), *Studia Archeologica Pomeranica*, Koszalin, 129-152.
1980 *Kultura oksywska*, [w:] *Prahistoria V*, 156-165.
1981 *Kultura wielbarska – problemy interpretacji etnicznej*, [w:] T. Malinowski (red.), *Problemy kultury wielbarskiej*, Słupsk, 79-106.
1987 *Chronologia ceramiki kultury wielbarskiej w świetle dotychczasowego stanu badań*, AP XXXII, 169-208.
1988 *Chronologia ceramiki kultury wielbarskiej*, [w:] *Kultura wielbarska I*, 143-155.
1993 *Ceramika kultury wielbarskiej między Bałtykiem a Morzem Czarnym*, Szczecin.

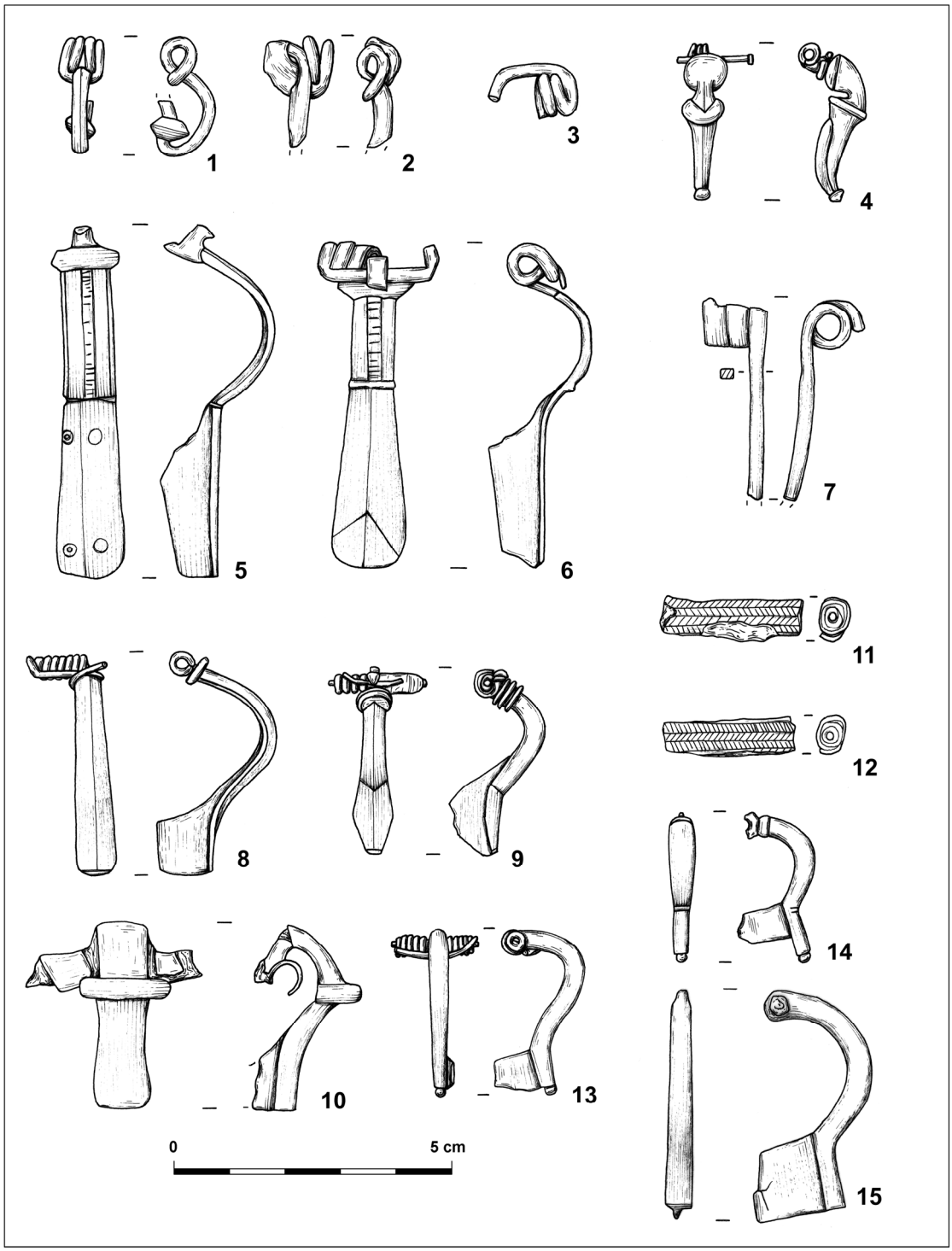

Ryc. 1. Malbork-Wielbark. **1-10, 13-14** – brąz; **11-12** – żelazo i srebrna folia.

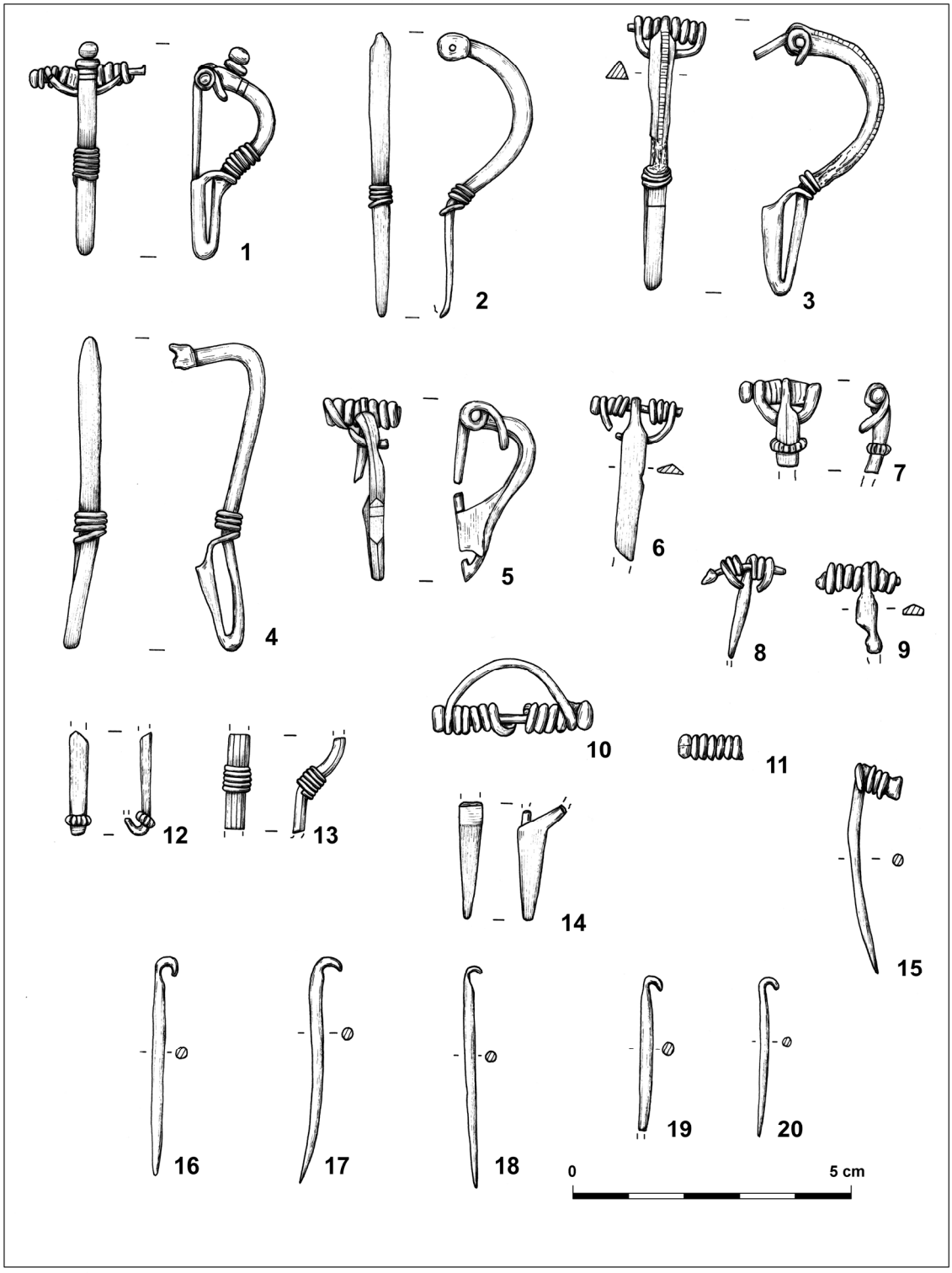

Ryc. 2. Malbork-Wielbark. **1-10, 14-20** – brąz; **11-13** – srebro.

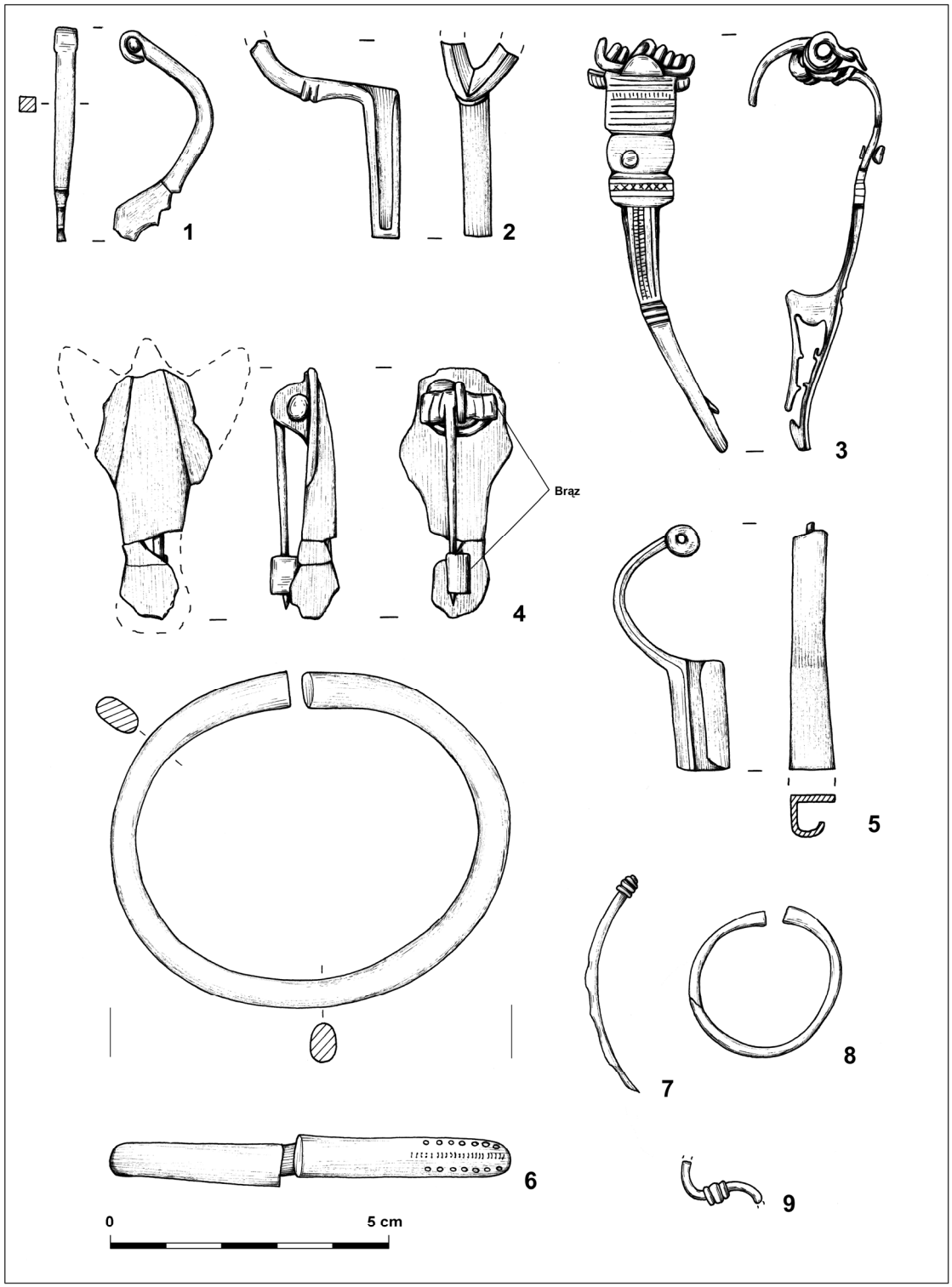

Ryc. 3. Malbork-Wielbark. **1-3, 5-7, 9** – brąz; **4** – żelazo i brąz; **8** – srebro.

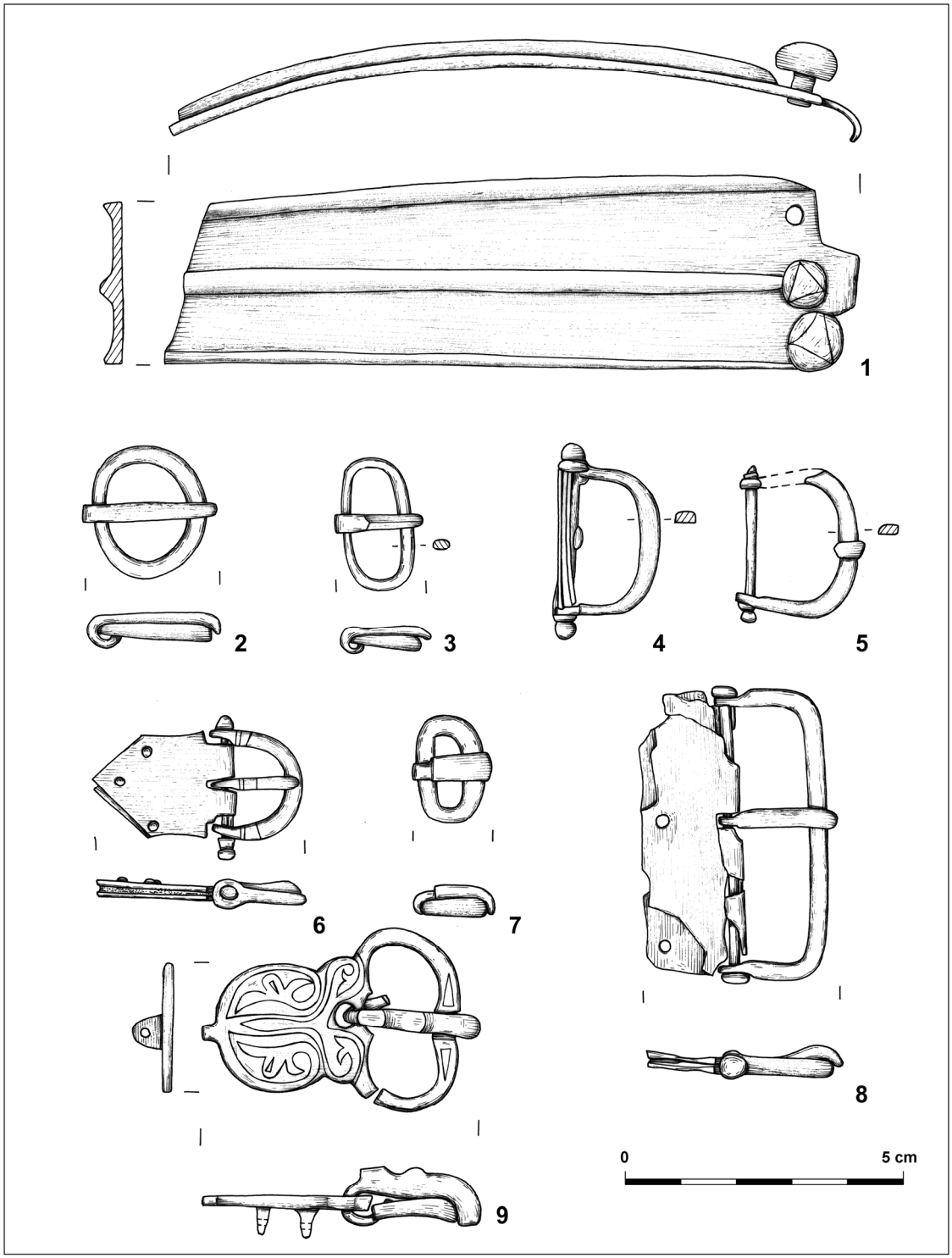

Ryc. 4. Malbork-Wielbark. **1-9** – brąz.

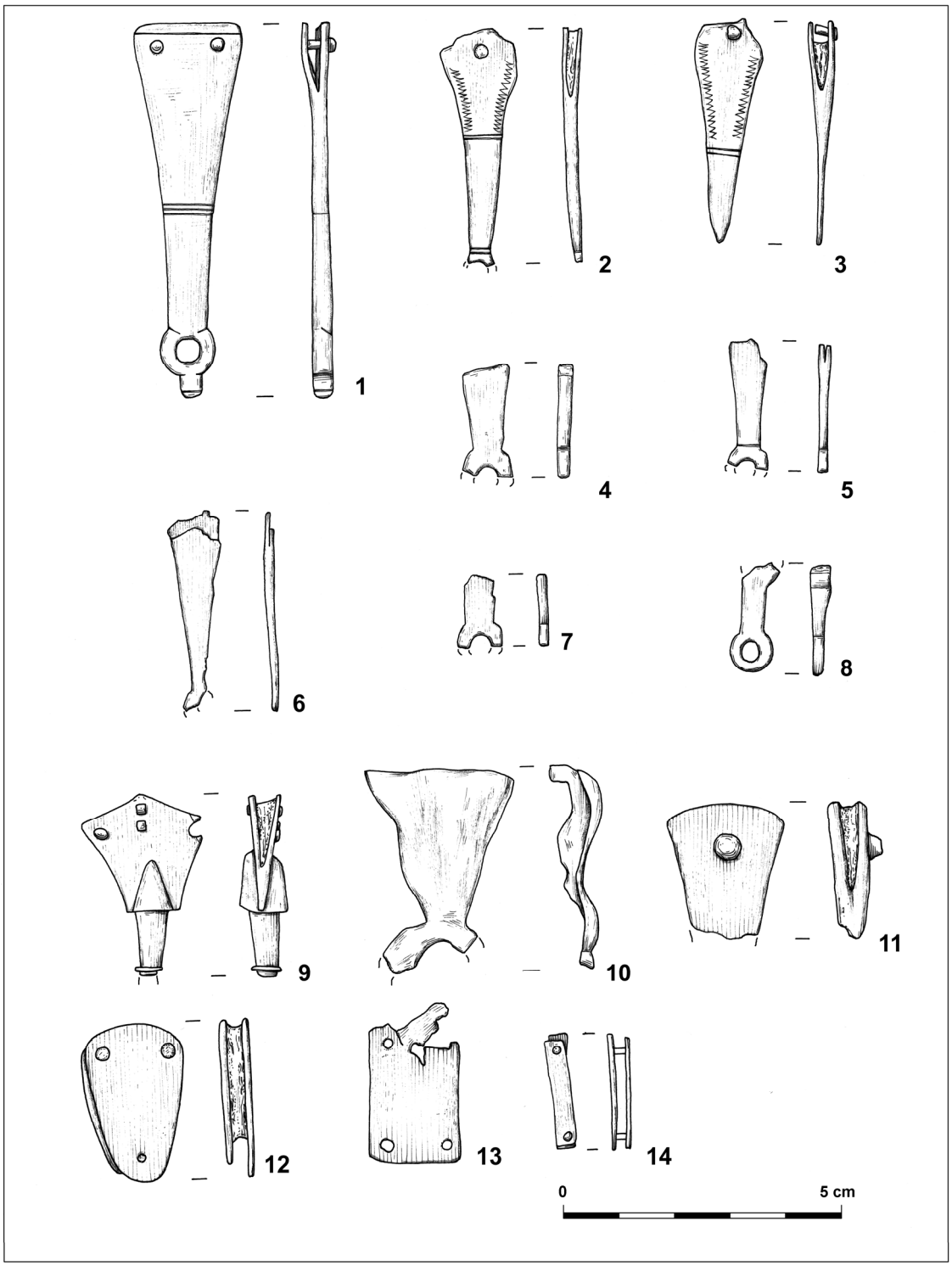

Ryc. 5. Malbork-Wielbark. **1-14** – brąz.

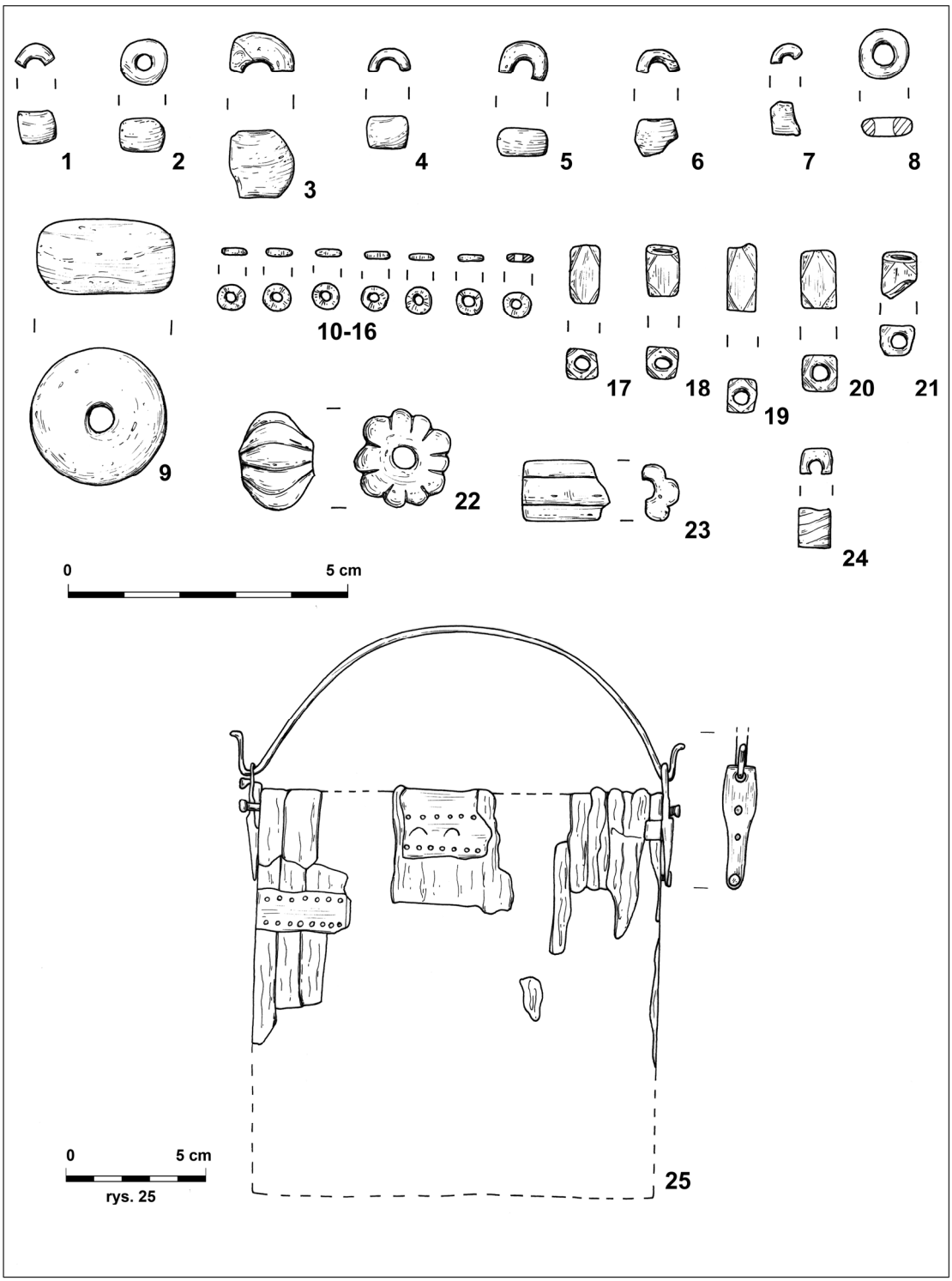

Ryc. 6. Malbork-Wielbark. **1-24** – szkło; **25** – drewno i brąz.

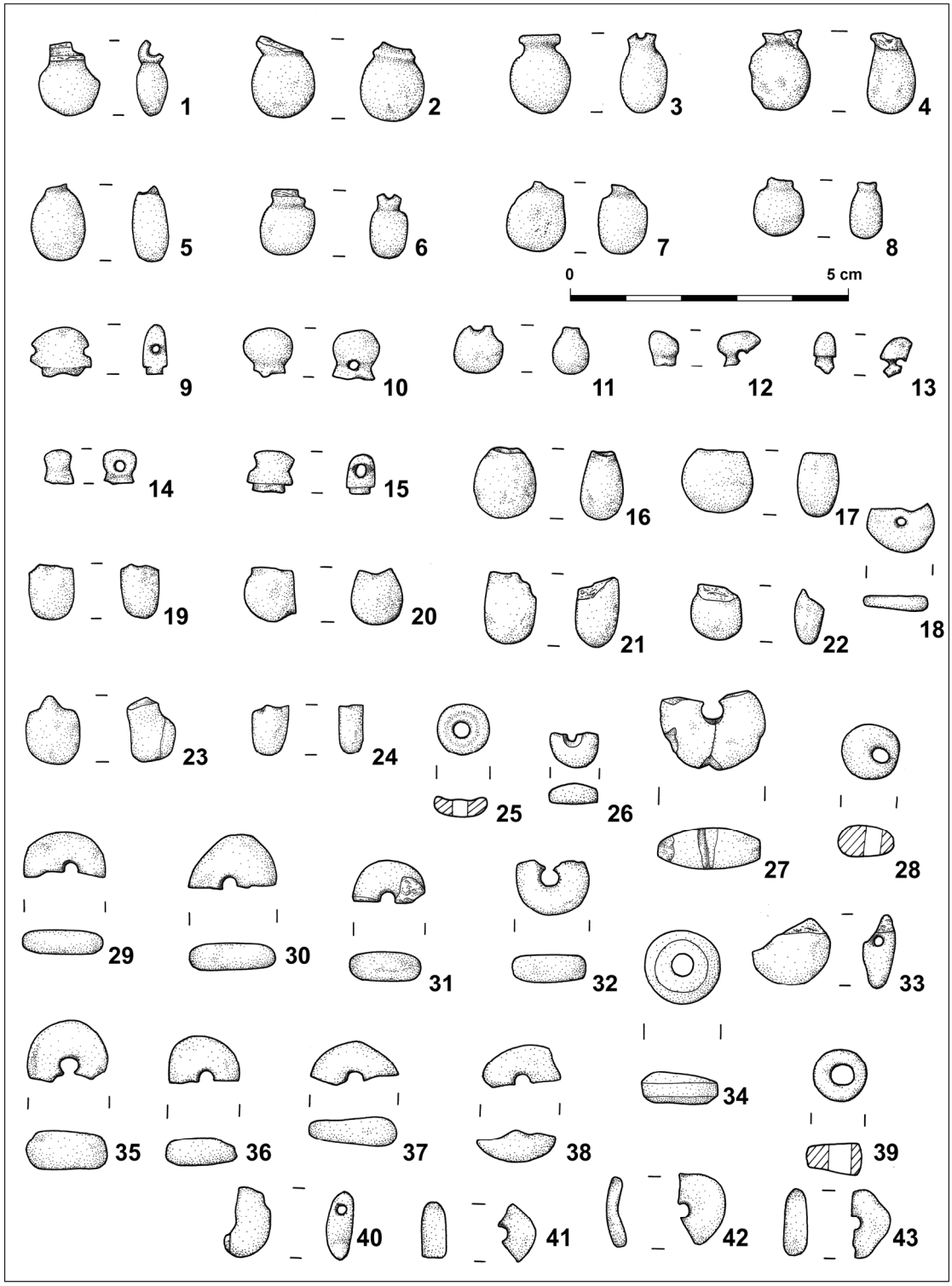

Ryc. 7. Malbork-Wielbark. **1-43** – bursztyn.

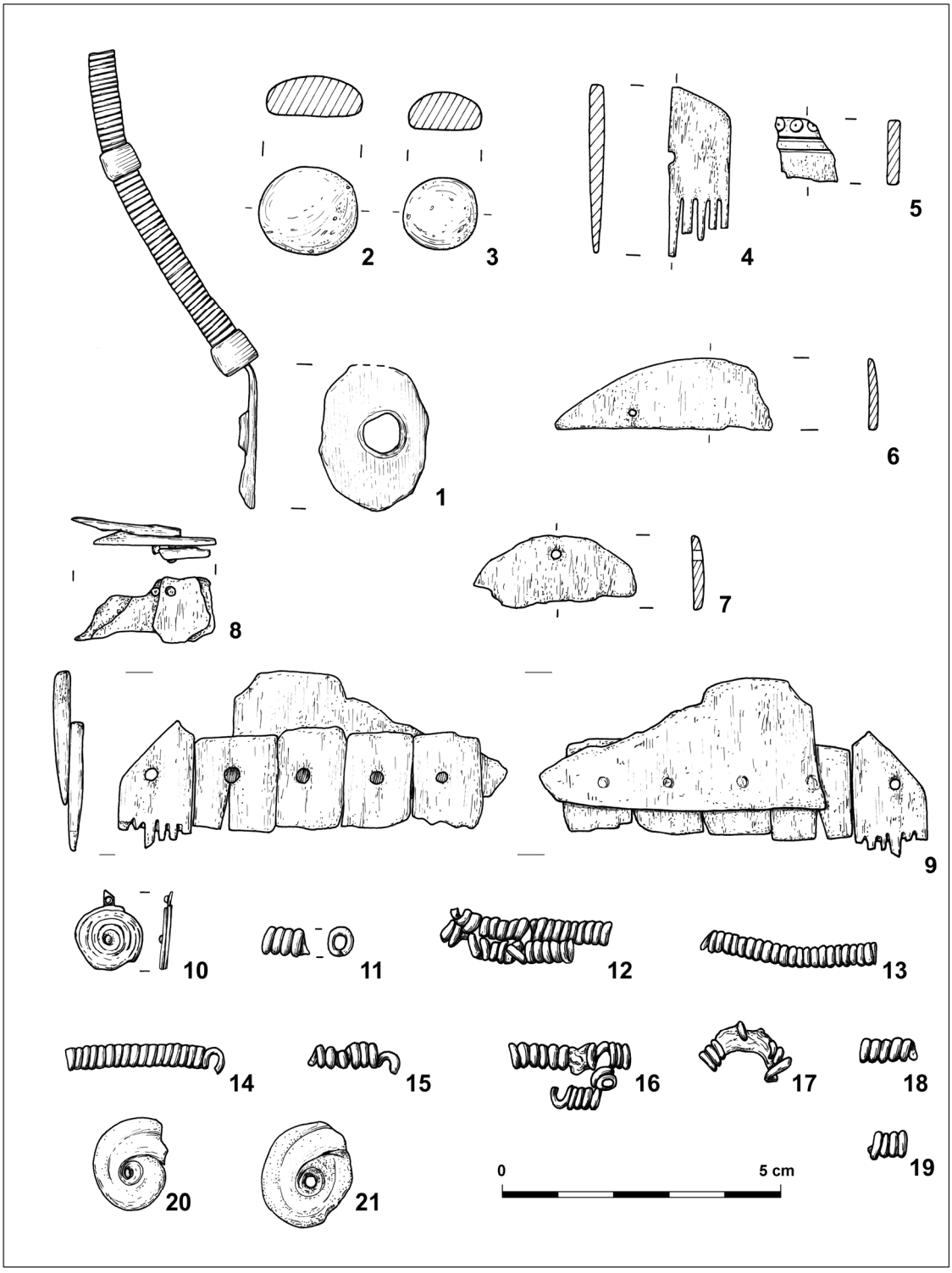

Ryc. 8. Malbork-Wielbark. **1, 11-19** – brąz; **2-3** – szkło; **4-9** – poroże; **10** – srebro; **20-21** – muszle.

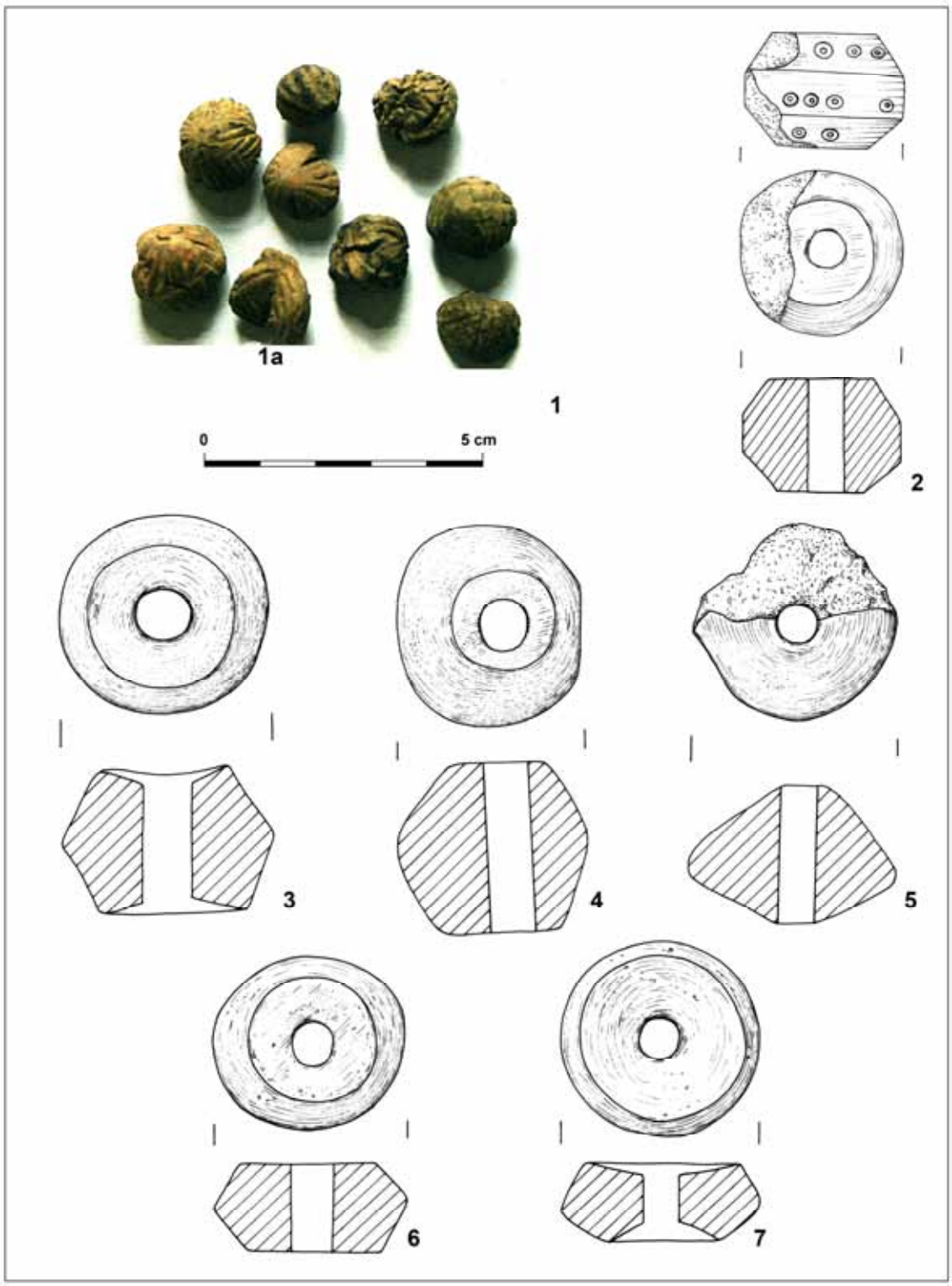

Ryc. 9. Malbork-Wielbark. **1-7** – glina.

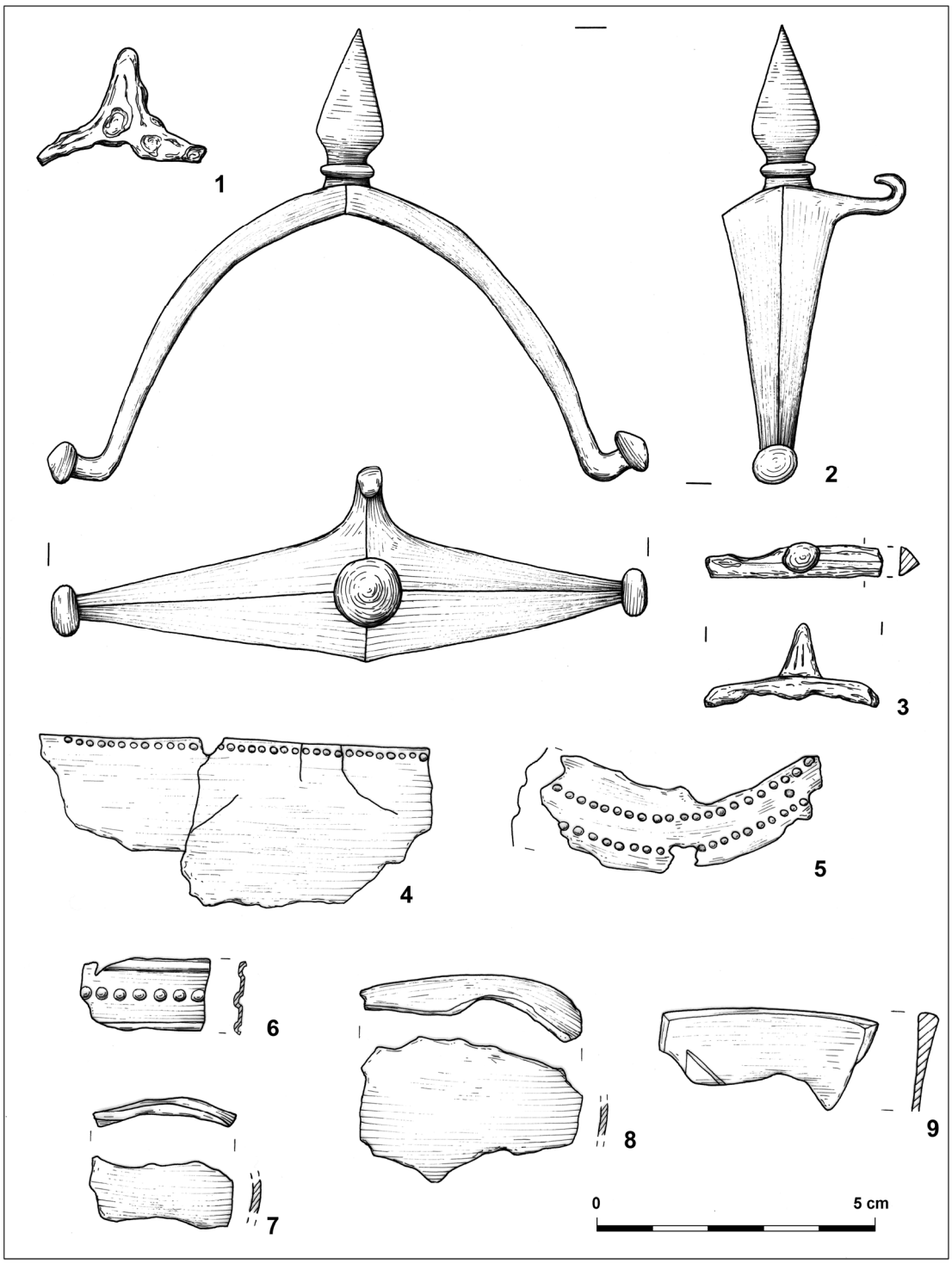

Ryc. 10. Malbork-Wielbark. **1-3** – żelazo; **4-9** – brąz.

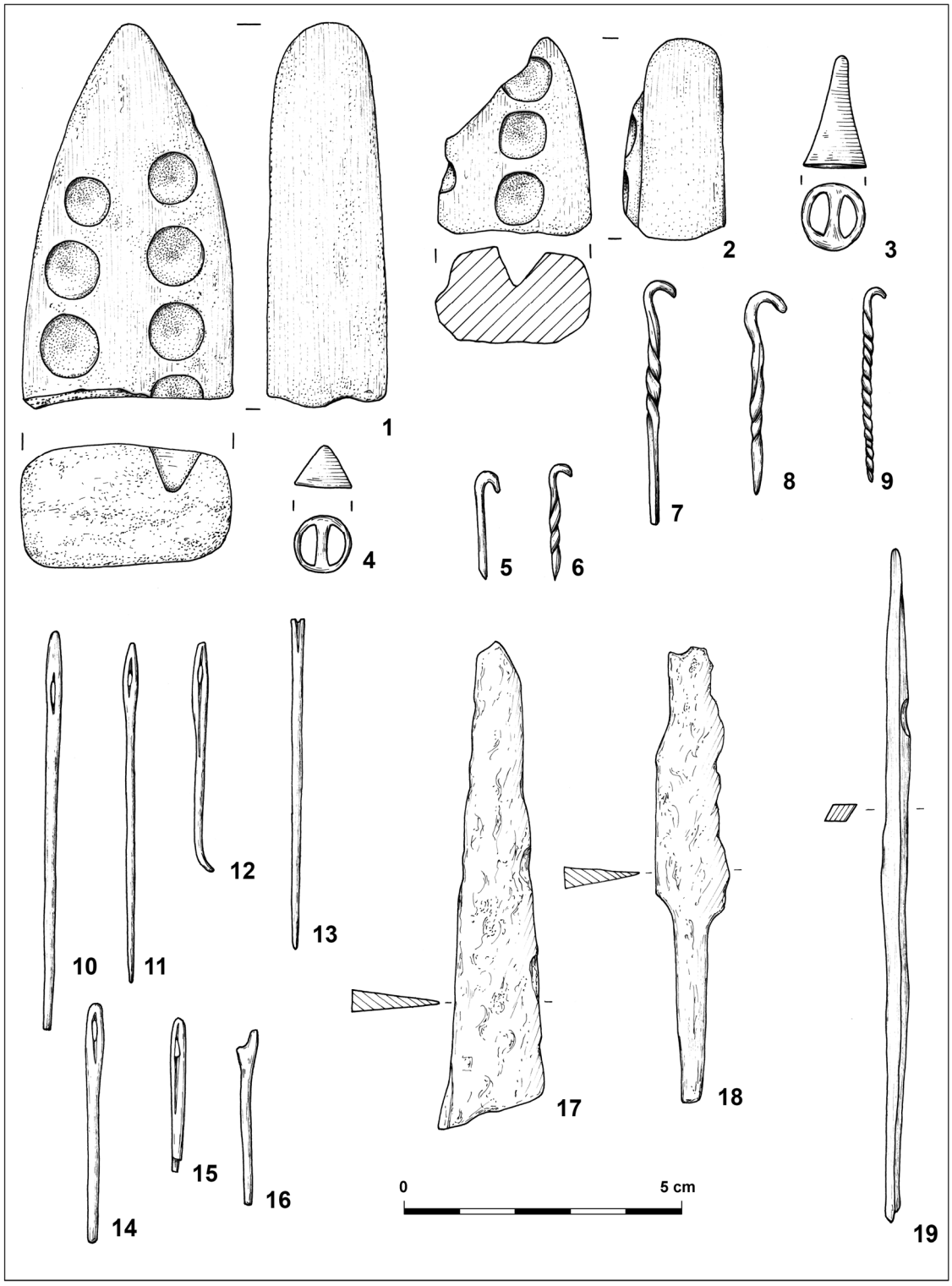

Ryc. 11. Malbork-Wielbark. **1-2** – glina; **3-16** – brąz; **17-19** – żelazo.

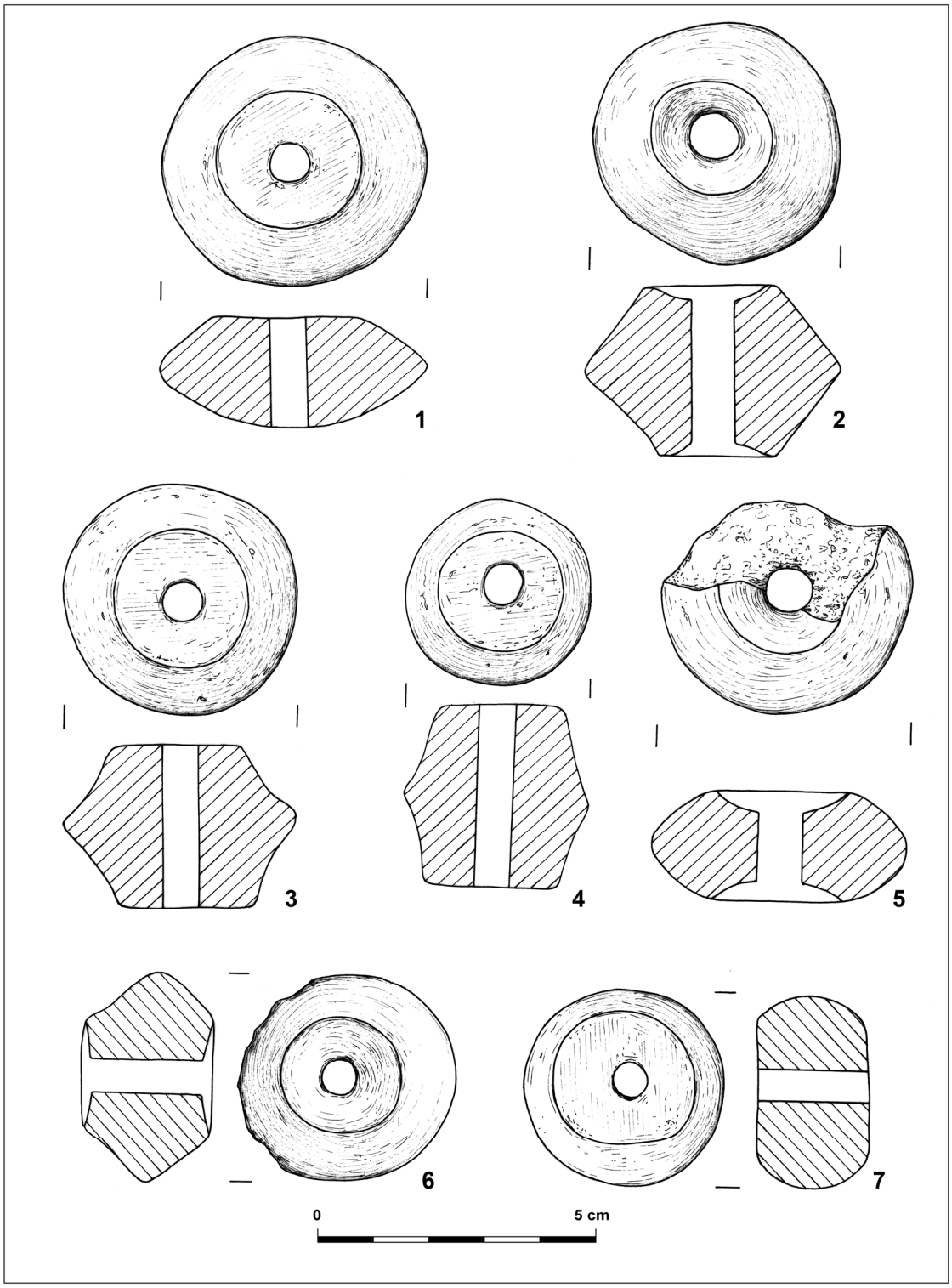

Ryc. 12. Malbork-Wielbark. **1-7** – glina.

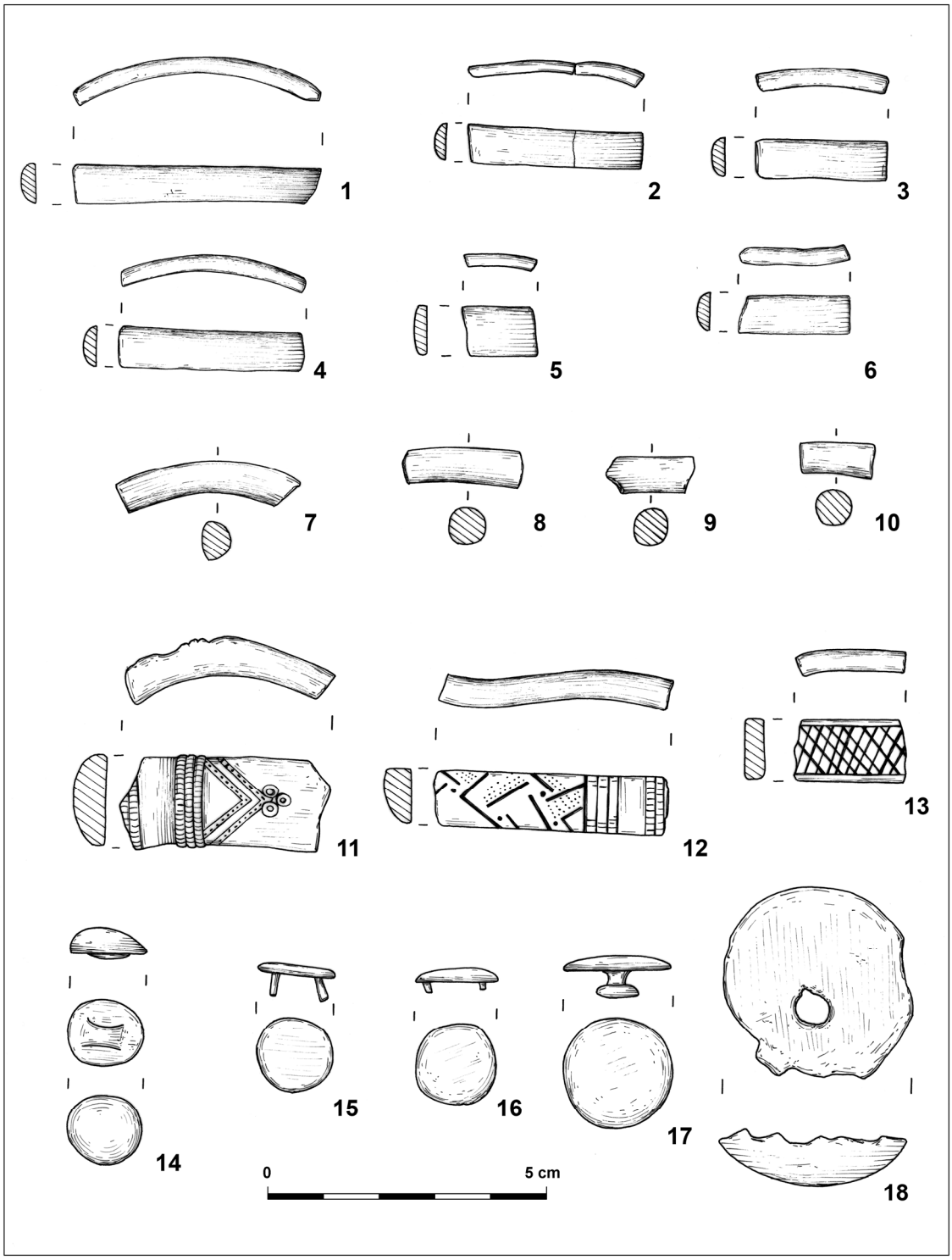

Ryc. 13. Malbork-Wielbark. **1-18** – brąz.

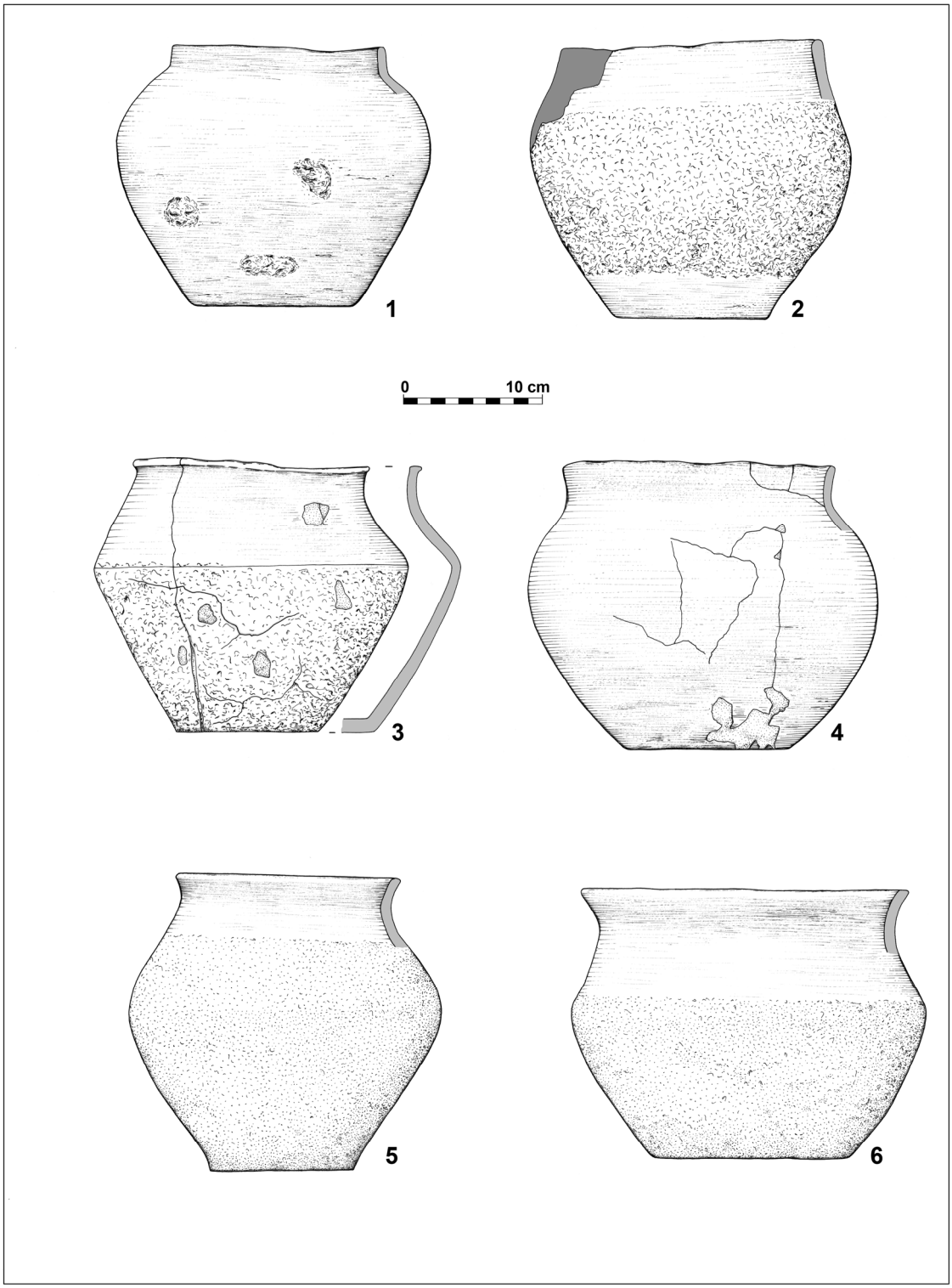

Ryc. 14. Malbork-Wielbark. **1-6** – glina.

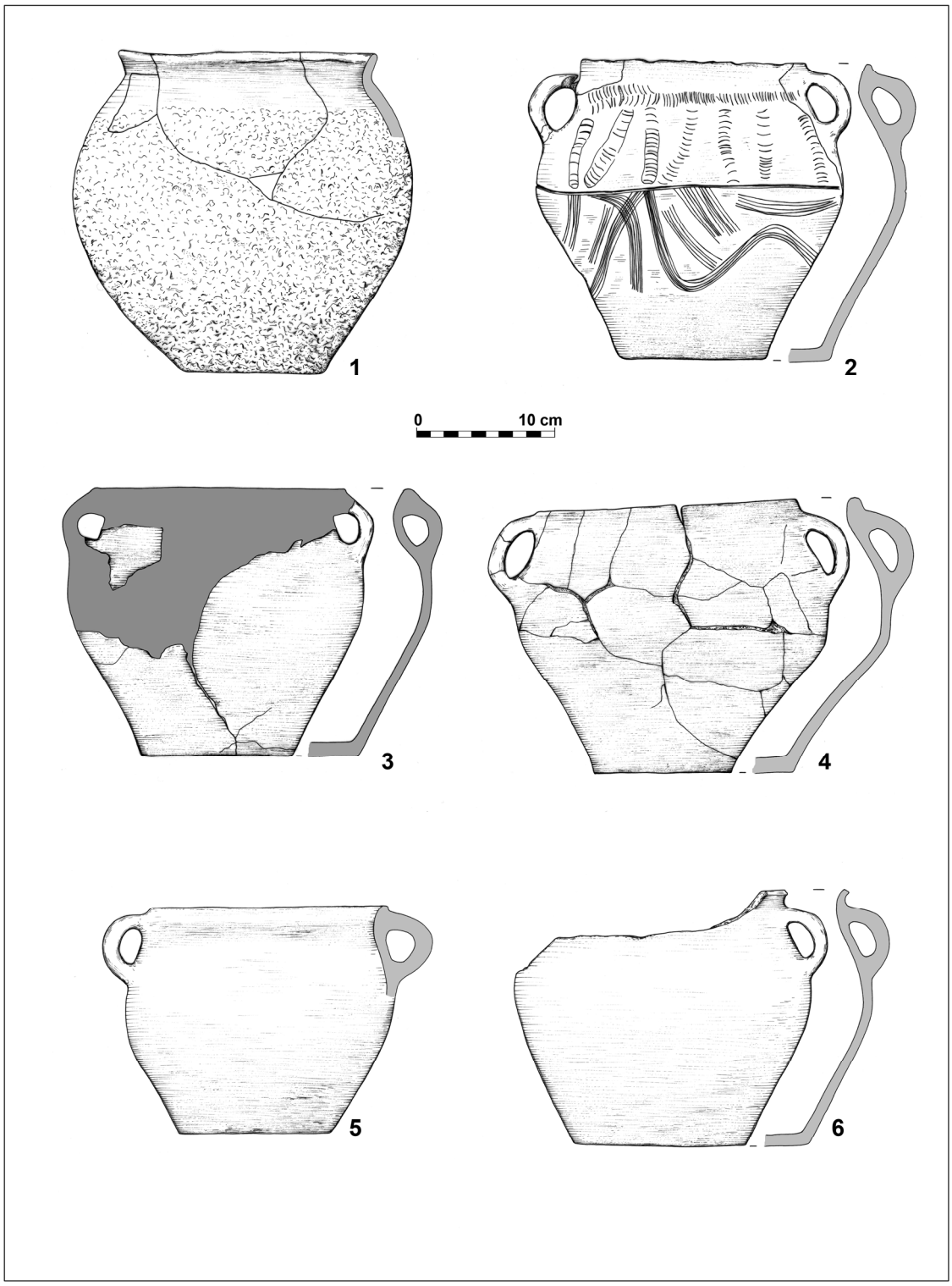

Ryc. 15. Malbork-Wielbark. **1-6** – glina.

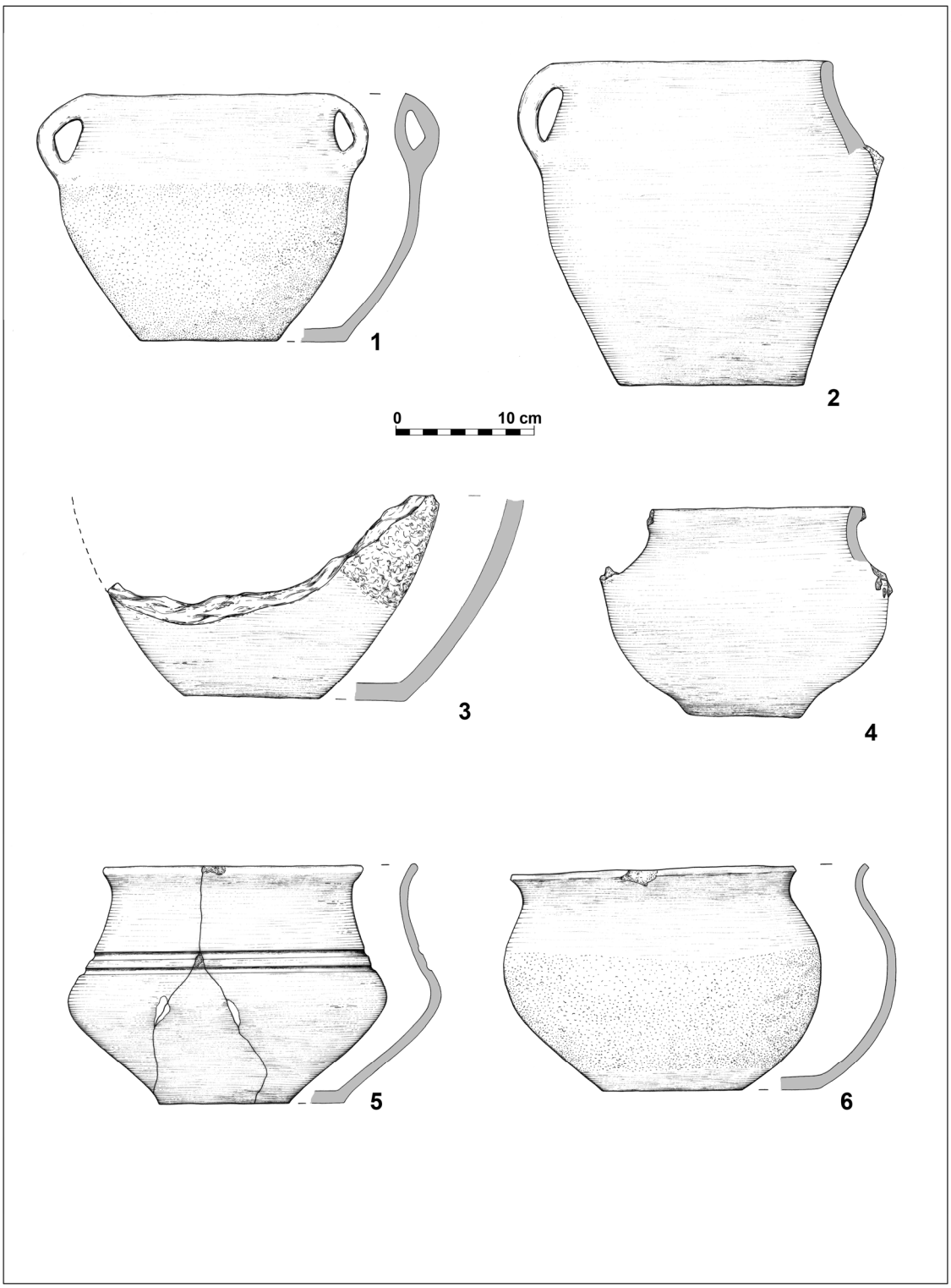

Ryc. 16. Malbork-Wielbark. **1-6** – glina.

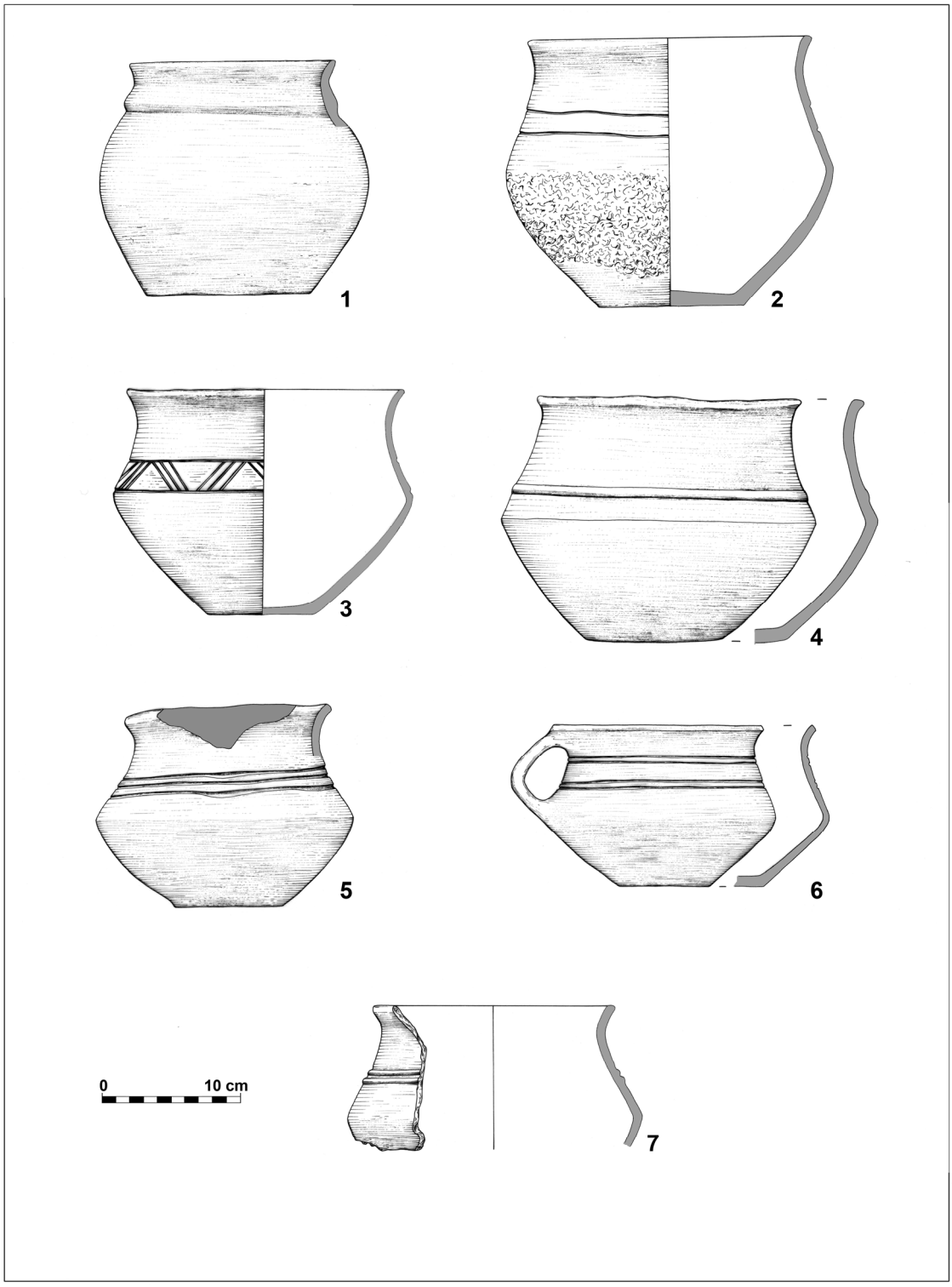

Ryc. 17. Malbork-Wielbark. **1-7** – glina.

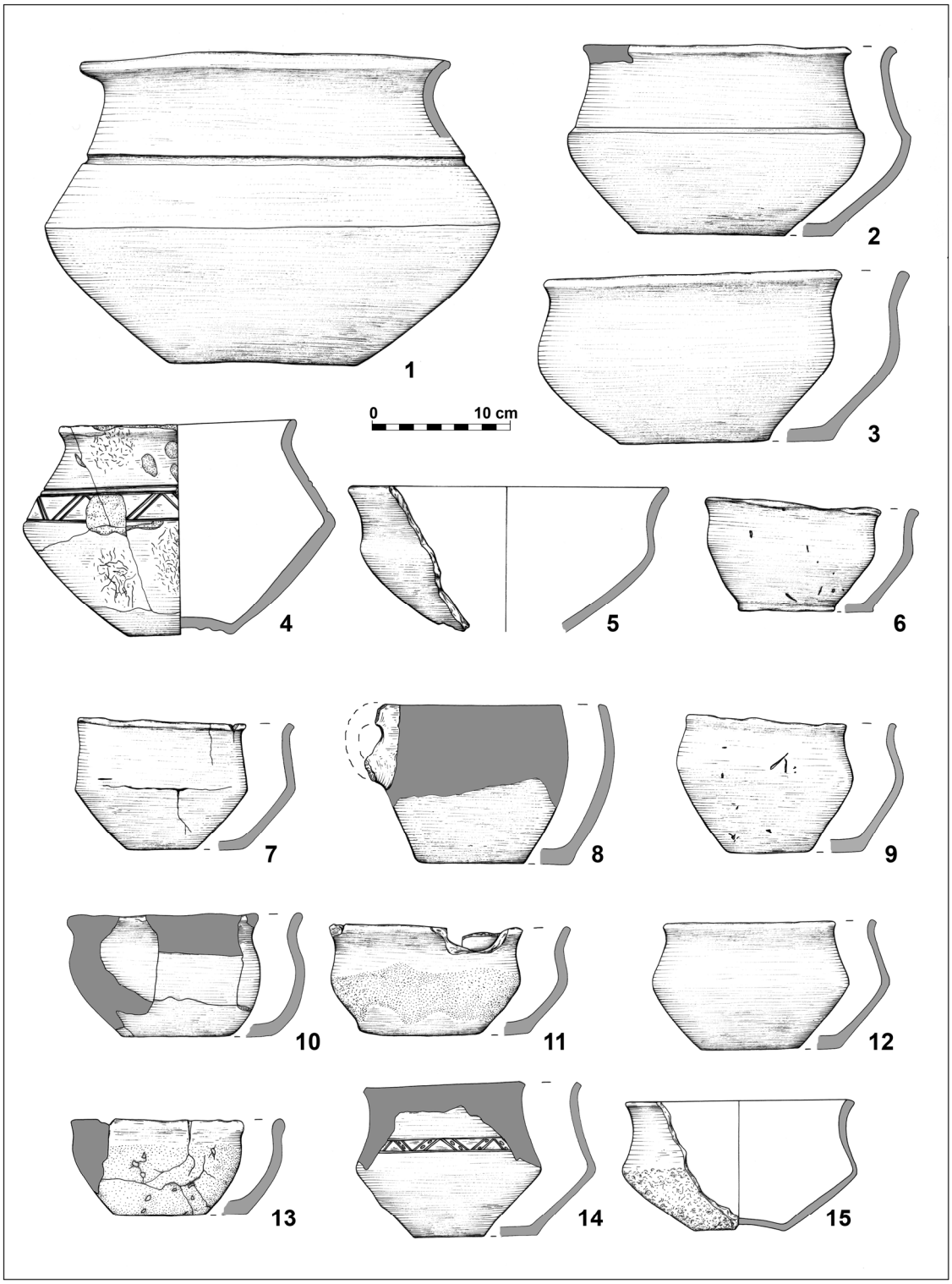

Ryc. 18. Malbork-Wielbark. **1-15** – glina.

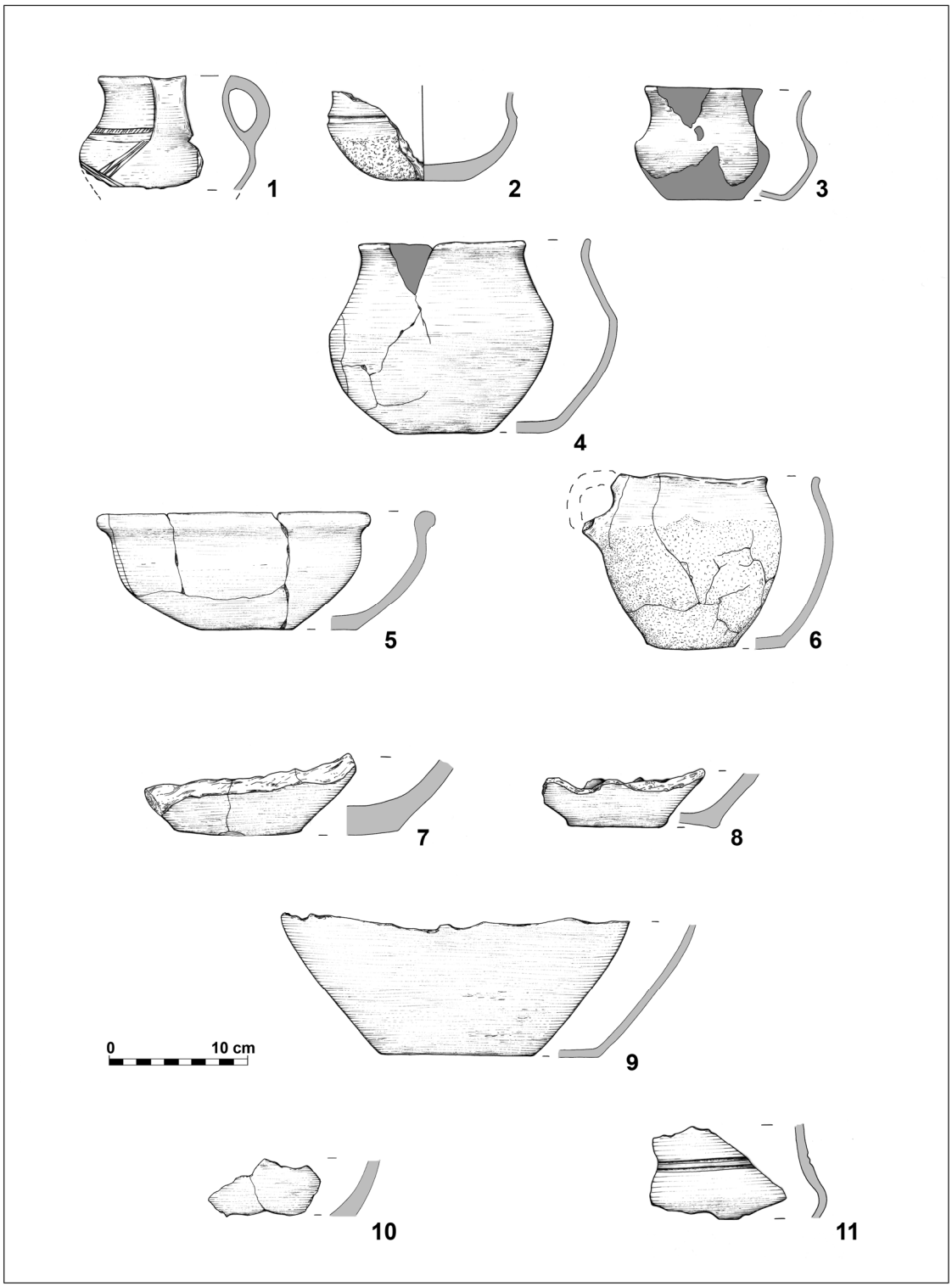

Ryc. 19. Malbork-Wielbark. **1-11** – glina.

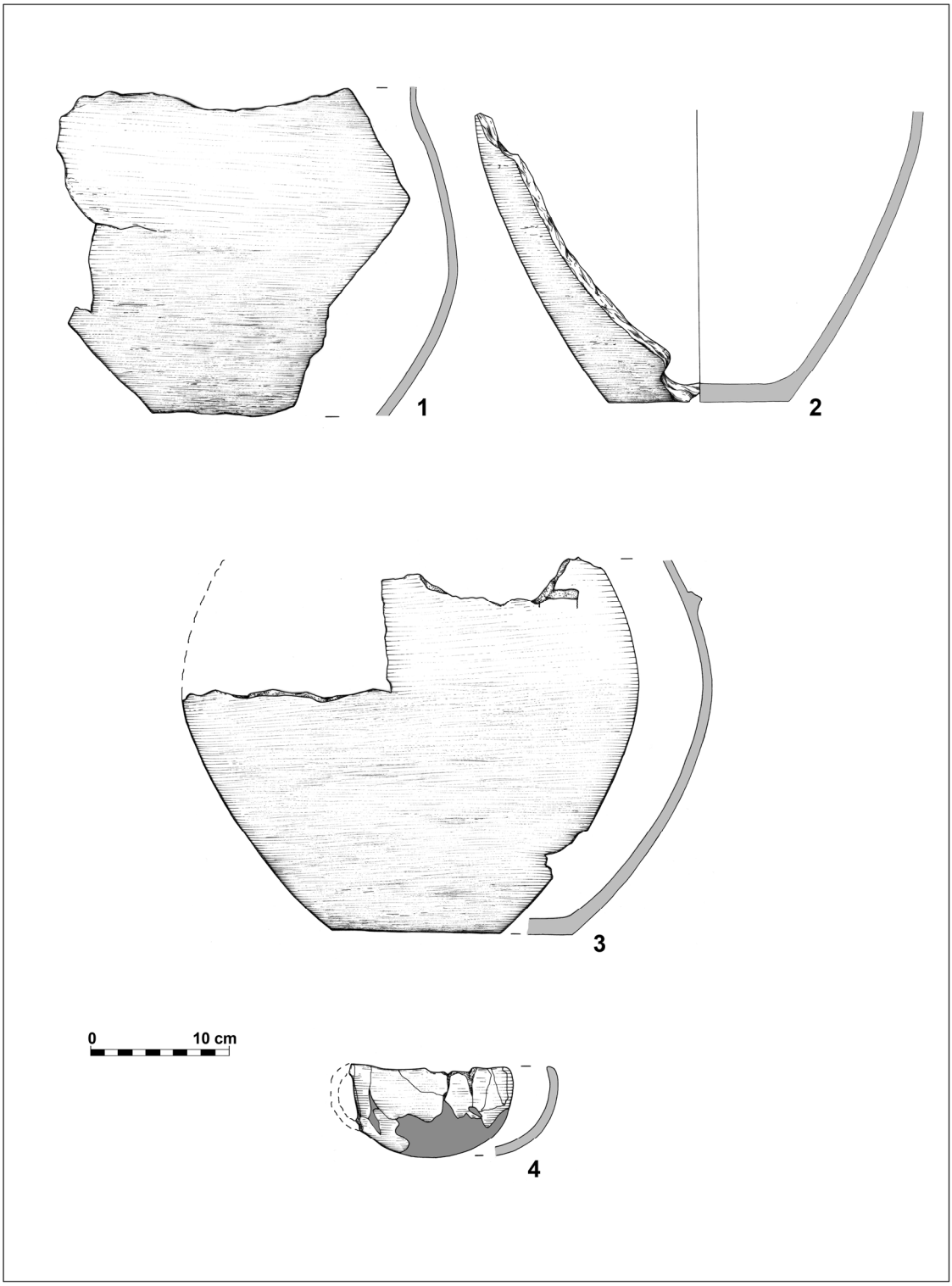

Ryc. 20. Malbork-Wielbark. **1-4** – glina.

Pogranicze trzech światów
Kontakty kultur przeworskiej, wielbarskiej i bogaczewskiej
w świetle materiałów z badań i poszukiwań archeologicznych
Warszawa 2006

Andrzej SZELA
Instytut Archeologii Uniwersytetu Warszawskiego

Dzierzgowo, pow. mławski. Cmentarzysko z pogranicza światów

Stanowisko 1 w Dzierzgowie położone jest na niewielkim, naturalnie uformowanym, pagórku, leżącym w pobliżu drogi prowadzącej z Szumska do Dzierzgowa, w niewielkiej odległości do małego strumyka zwanego Tamką. Wzniesienie to, pomimo niewielkich rozmiarów i wysokości, od dawna zwracało uwagę okolicznych mieszkańców, zarówno jako forma terenowa, stosunkowo rzadka na mazowieckich równinach, ale także jako miejsce zagadkowe. Na jego szczycie „wyrastały" bowiem z ziemi liczne kamienie, niektóre dużych rozmiarów. Kamienie te nie były by niczym niezwykłym w tej okolicy, w której lodowiec pozostawił liczne głazy narzutowe, że w dobie socjalizmu, w miejscowym PGR-ze, funkcjonował ich skup jako surowca, do utwardzania dróg. Pomimo to, na okolicznych polach zachowało się wiele tzw. kamienic, powstałych przy porządkowaniu pól. Kamienie znajdujące się na wzniesieniu w niczym ich jednak nie przypominają. Układają się one bowiem w wyraźne kręgi. Okoliczna ludność nazywała to miejsce „hardacz" lub „kirkut", co miało oznaczać cmentarz żydowski.

Różnica wysokości pomiędzy pagórkiem a otaczającym je polem uprawnym była na tyle wyraźna, że teren ten, poza częścią zachodnią, chyba nigdy nie był objęty uprawą, którą dodatkowo utrudniały poukładane na wzniesieniu kamienie, a także twarda kamienista, bądź gliniasta ziemia, mocno ograniczająca głębokość orki. Nieużytek ten był jednak wykorzystywany jako doskonałe miejsce do przechowywania płodów rolnych. Po funkcji tej pozostały ślady licznych wkopów, koncentrujące się w południowo-wschodniej części wzniesienia. W części z nich znajdowano pojedyncze fragmenty ceramiki późnośredniowiecznej i nowożytnej. W kilku przypadkach wkopy te niszczyły także obiekty starsze archeologiczne, jak o tym mogą świadczyć znajdowane w nich także fragmenty ceramiki starożytnej czy poprzepalane kamienie.

W XX wieku pagórek ten znalazł jeszcze inne zastosowanie. Z tego okresu pochodzi ślad po stanowisku strzeleckim, położonym na szczycie wzniesienia, z licznymi mosiężnymi łuskami karabinowymi. Także okres II wojny światowej zaznaczył na wzniesieniu swoje piętno. We wkopie niszczącym bruk kamienny w części północno zachodniej wzniesienia, znaleziono ukryty radioodbiornik, którego posiadanie w czasie okupacji było równoznaczne z wydaniem na siebie wyroku śmierci. Okres ten odcisnął silne piętno na całej okolicy, która została wysiedlona, a ziemia zamieniona na wielki niemiecki poligon wojskowy.

Nic też dziwnego, że w 1992 roku, dwaj poszukiwacze pamiątek z tamtego okresu zapędzili się także na dzierzgowską górkę. Jednak zamiast pozostałości uzbrojenia z czasów II wojny światowej, odkryli gliniane naczynie pełne przepalonych kości, a pod nim uzbrojenie, jednak z II wieku po Chrystusie. Na szczęście, zdając sobie sprawę z powagi odkrycia, wszystkie pozyskane przedmioty przekazali do *Muzeum Okręgowego* w Ciechanowie. Tam zabytkami zaopiekował się Marek Piotrowski[1], który postanowił przeprowadzić na stanowisku badania archeologiczne. W latach 1993-1996 prowadził na szczycie wzniesienia prace badawcze. W ich trakcie odsłonił kamienie poukładane na wzniesieniu, które jak się okazało tworzyły regularne kręgi, a w jednym przypadku duży okrągły bruk. Zarówno w kręgach, jak i pod brukiem znaleziono także kilkadziesiąt pochówków popielnicowych z I-II wieku.

[1] Chciałbym serdecznie podziękować Panu mgr Markowi Piotrowskiemu za udostępnienie materiałów z Dzierzgowa i przekazanie ich do opracowania.

Kontynuacja badań miała miejsce od roku 2001 i trwała przez trzy kolejne sezony. Badania prowadzone były w ramach ekspedycji *Pogranicze Trzech Światów – Mazowsze na przełomie er*[2]. Podstawowym celem badań było przebadanie całości stanowiska a więc odkrycie wszystkich znajdujących się na nim pochówków. Zakładano bowiem, że stanowisko to, jak niemal wszystkie cmentarzyska kultury przeworskiej, liczyć powinno ich kilkaset. Okazało się jednak, że pochówki były stosunkowo nieliczne, zaś większość prac badawczych polegała na dokumentowaniu towarzyszących im konstrukcji kamiennych.

Występowanie układów kamieni i konstrukcji na cmentarzyskach kultury przeworskiej na północnym Mazowszu rejestrowano od dawna. Już ponad czterdzieści lat temu zwrócił na nie uwagę Jerzy Okulicz [1965], stwierdzając, że tylko nieliczne zostały rozpoznane drogą systematycznych prac archeologicznych, prowadzonych zresztą w większości przez niego samego. Na podstawie własnych obserwacji wydzielił trzy podstawowe typy kręgów kamiennych [OKULICZ 1965, 103-104]. Stały się one jedną z cech definiujących grupę nidzicką kultury przeworskiej.

Według J. Okulicza w grupie nidzickiej występowały następujące konstrukcje:

1) krąg o średnicy 6-8 m, ułożony z jednego kręgu kamieni;

2) kręgi ze ściśle przylegającymi kamieniami, otaczającymi płaski bruk, z decentrycznie umieszczonym pochówkiem;

3) koncentrycznie układane trzy lub cztery wieńce z luźnych kamieni.

Dodatkowym wariantem konstrukcji kamiennych, spotykanym na Mazowszu, charakterystycznym zwłaszcza dla skupiska nekropoli w rejonie Ostrołęki były

4) prostokąty i trójkąty kamienne [OKULICZ 1970, 434-435].

Na stanowisku w Dzierzgowie można doszukać się niemal wszystkich z wyliczonych rozwiązań konstrukcyjnych. Na północno-zachodnim skraju wzniesienia zarejestrowano jednowarstwowy płaszcz kamienny o średnicy ok. 10 metrów, pod którym znaleziono trzy pochówki ciałopalne. Dodatkowo w części południowo-wschodniej bruku widoczne są trzy duże kamienie, które pierwotnie mogły tworzyć większą konstrukcję, na przykład okrąg. Płaszcz kamienny prawdopodobnie otoczony był płytki rowem. Jego niewielki fragment o długości ok. 1,5 m i miąższości 0,1-0,15 m, zachował się w części południowo-wschodniej bruku.

W pozostałej części wzniesienia, a także częściowo na otaczającym je polu, udało się zarejestrować pozostałości kilku kręgów kamiennych. Niestety, część z nich została poważnie naruszona, dotyczy to zwłaszcza kręgów wychodzących poza teren wzniesienia na pola uprawne. Ocalałe konstrukcje w dużym stopniu zachowują pierwotny układ, zalegając na mniej więcej równej głębokości, pod kilkudziesięciocentymetrową warstwą humusu, niejednokrotnie wystając ponad powierzchnię współczesnego gruntu. Tylko w kilku przypadkach kamienie zalegały na warstwie humusu, jednak wówczas nie były dokumentowane jako elementy konstrukcji. Opisywane kręgi składają się z kilku lub kilkudziesięciu głazów różnej wielkości, ustawionych luźno, bądź stykających się ze sobą. Ich pierwotna liczba, ze względu na stan zachowania jest trudna do precyzyjnego oszacowania, wydaje się, że było ich przynajmniej osiem lub dziewięć. W kręgach znajdowały się groby ciałopalne. W jednym przypadku można stwierdzić, że mamy do czynienia z grobem oznaczonym przez trzy kamienie, tzw. trylitami – podobne konstrukcje zaobserwował także J. Okulicz [1965, 104]. W dwóch innych przypadkach pochówki, spoczywały pod olbrzymimi głazami narzutowym, które niemal doszczętnie zniszczyły naczynia z tych obiektów. Ten typ konstrukcji zaobserwowany był dotychczas jedynie na stanowisku w Sławce Wielkiej [OKULICZ 1965, 108]

Na stanowisku w Dzierzgowie wystąpiły także inne konstrukcje kamienne niewątpliwie związane z cmentarzyskiem. W części północnej, na terenie pola uprawnego objętego intensywną orką, zadokumentowano zachowany jedynie fragmentarycznie bruk kamienny. Miał on formę pasa o szerokości w najszerszym miejscu ok. 1,6 m i zachowanej długości ok. 16 m. Tworzył on linę prostą, przebiegającą zgodnie z geograficznymi kierunkami W–E, zaznaczając, jak się wydaje granicę nekropoli i rysując być może linię oddzielającą *sacrum* od *profanum*.

[2] Ekspedycja *Pogranicze Trzech Światów – Mazowsze na przełomie er* działa w Zakładzie Archeologii Europy Starożytnej Instytutu Archeologii Uniwersytetu Warszawskiego pod kierunkiem mgr. Andrzeja Szeli. Kierownikiem prac wykopaliskowych w Dzierzgowie w latach 2001-2003 był mgr Andrzej Szela, przy dalszej współpracy mgr. Marka Piotrowskiego i konsultacjach naukowych prof. W. Nowakowskiego.

Na układy kamieni zgodne z kierunkami świata, szczególnie z układem wschód zachód, zwracał uwagę J. Okulicz [1965, 102]. Równie interesujący i równie zagadkowy jest bruk odkryty od południowej strony wzniesienia. Bruk ten ciągnął się od podnóża wzniesienia w kierunku wschodnim, gdzie zanikał, prawdopodobnie, na skutek zniszczenia przez intensywną orkę. Składał się z kilku warstw drobnych kamieni średnicy kilku centymetrów, poukładanych na sobie, tworzące swego rodzaju dróżkę prowadzącą na wzniesienie.

Obecność tak rozbudowanych konstrukcji kamiennych przemawia za przypisaniem stanowiska w Dzierzgowie do grupy nidzickiej. Cmentarzysko to położone jest jednak na Wyżynie Ciechanowskiej, gdzie osadnictwo kultury przeworskiej nawiązywało wprawdzie do grupy nidzickiej, lecz zachowywało, wraz ze skupieniem ostrołęckim, znacznie silniejsze więzi z centrum terytorium przeworskiego [OKULICZ 1965, 109]. Region przasnysko-ciechanowski charakteryzować się miał całkowitym brakiem konstrukcji kamiennych, przy jednoczesnym sporadycznym umieszczaniu w zespołach grobowych uzbrojenia w przypadku grobów męskich i szkatułek – w grobach kobiecych [OKULICZ 1965, 94]. Uzbrojenie – jak na to wskazują późniejsze badania – ograniczało się często do ostróg. Na cmentarzysku w Modle najstarsza ostroga typu Jahn 45 (= Ginalski B1)[3], datowana na przełom faz A_3/B_1, pochodziła z grobu 192 (= 10/82), gdzie wystąpiła razem z fragmentem umba, imaczem Jahn 1, C-kształtnym okuciami pochwy miecza, oraz fragmentem brązowego trzewika. Znacznie częstsze są znaleziska ze schyłku fazy B_1 i z początku fazy B_2. Po parze ostróg krzesłowatych typu Jahn 35 (= Roman IIc) wystąpiło w grobach 83(1/79), 112(14/80) i 264(1/84). Fragment takiej ostrogi razem z okuciami C-kształtnymi pochwy jednosiecznego miecza znaleziono w grobie 147(29/81) [GRZYMKOWSKI 2006, 80-86, rys. 2-3, 12]. Komplety ostróg Jahn 46 (= Ginalski C1a) wystąpiły w Modle, w grobach 208(31/82) i 271(10/84) [GRZYMKOWSKI 2006, rys. 11, 14] oraz w Stupsku, w grobie 10/91, gdzie ostrogom towarzyszyły okucia brzegów tarczy [GRZYMKOWSKI 2006, 93, rys. 20]. W grobie 270(9/84) w Modle znaleziono parę ostróg Jahn 61 (= Ginalski C2) [GRZYMKOWSKI 2006, 85, rys. 13]. Także z Niedanowa pochodzi seria ostróg: w grobach 237, 275 i 316 znaleziono po parze ostróg typu Ginalski C1b (Jahn 46), w grobie 247 dwie całe okazy i fragment trzeciej ostrogi typu C1b oraz fragment ostrogi C2 (Jahn 61), w grobie 346 odkryto ostrogę z haczykowatymi zaczepami Jahn 72, w grobie 401 – ostrogę krzesłowatą typu Jahn 23 (R.IIb), w grobie 413 – ostrogę krzesłowatą typu Jahn 20 (Roman IIa), zaś w grobie 626 – ostrogę typu Ginalski D [ZIEMLIŃSKA-ODOJOWA 1999a, 44-49, 54, 62, 67, 75, 77, 106, tabl. LXIX:3-4, LXXVI:3-6, XCII:2-3, CXI:3-4, CXXVIII:1, CXLV:2-3, CLI:3-4, CCXXI:4].

Podobny obraz widoczny jest także na stanowiskach ze skupienia ostrołęckiego. Po dwie żelazne ostrogi typu Ginalski C1b wystąpiły w grobach 1, 39, 41 i 45 na stanowisku 3 w Gródkach [OKULICZ 1983, 82-157, ryc. 7, 53, 59, 67], natomiast z Brzeźna z grobu 1, pochodzić miał zaginiony miecz jednosieczny i ostroga krzesłowata [OKULICZ 1965, 95]. Jedynie sporadycznie w fazie B_1 znajduje się klasyczne elementy uzbrojenia. Z grobu 13b w Gródkach [OKULICZ 1983, 100-103] pochodzi jednosieczny miecz Biborski C/1 oraz fragmenty pochwy [OKULICZ 1983, 100-103, BIBORSKI 1978, 150]. Zapewne z tej samej fazy pochodzą trudne do precyzyjniejszego określenia groty broni drzewcowej: z Dłutowa, z grobu 3 [ZIEMLIŃSKA-ODOJOWA 1999b, 407, ryc. 4], oraz z Pajewa-Szwelic, z grobu 85 [DŁUBAKOWSKI 2006, tabl. LXXIV:5 – zachowany we fragmentach].

Z początkiem Fazy B_2 następuje widoczna zmiana. W Pałukach, w grobie 9, znaleziono umbo Jahn 7b, imacz Jahn 6, oraz częściowo zachowany grot [LA BAUME 1943, 2-8]. W Piastowie, w grobie 7, odkryto zniszczony, brązowy imacz Jahn 9(?), w grobie 12 grot Kaczanowski VIII.1, w grobie 16 umbo Jahn 7a i grot, a w zniszczonym grobie A – umbo Jahn 7a, fragment imacza Jahn 9 z wyodrębnionymi płytkami, grot liściasty, grot z zadziorami, ostrogę Ginalski E2 i dwusieczny miecz Biborski III/7 [PEISER 1916, 4-7, tabl. II, IV]. Elementy uzbrojenia pojawiają się także w skupieniu ostrołęckim. Z Drozdowa pochodzi umbo Jahn 7a, żelazny grot i ostroga, z Miastkowa, grób 4a, znane są natomiast: umbo Jahn 7b, fragment imacza Jahn

[3] Dla znalezisk archeologicznych, analizowanych w tym artykule przyjęto klasyfikacje następujących autorów: zapinki – O. Almgrena [1923]; sprzączki – R. Madydy-Legutko [1987]; miecze – M. Biborskiego [1978]; umba i imacze – M. Jahna [1918]; ostrogi – M. Jahna [1921], J. Ginalskiego [1991] i E. Roman [1998]; groty broni drzewcowej – P. Kaczanowskiego [1995].

8, okucie brzegu tarczy oraz miecz jednosieczny wraz z okuciem pochwy i trzewikiem [KONTNY 2001, 122]. Kolejne znaleziska broni pochodzą z Mątwicy (umbo Jahn 7a, grot), z Dylewa (umbo Jahn 7a, imacz Jahn 9 z wyodrębnionym płytkami, grot) [SAWICKI 1921, 50-52], z Rostek, z grobu 1, pod kręgiem 6 (umbo Jahn 7a, imacz Jahn 9 z niewyodrębnionymi płytkami, grot) [OKULICZ 1965, tabl. LIV; por. ANDRZEJOWSKI 1989, 115], oraz z Magnuszewa Małego, z grobu 75 (umbo Jahn 7a, imacz Jahn 9 z nie wyodrębnionymi płytkami do nitów, grot typu Kaczanowski VII/IX, grot Kaczanowski VI/2) [RAKOWSKI 2006, 45-46, tabl. XXIV].

Podobnie datowane elementy uzbrojenia wystąpiły, na stanowisku w Dzierzgowie. Na tej niewielkiej nekropolii liczącej zaledwie 30 zespołów grobowych, cztery zawierały całkiem liczne, jak na tereny północnomazowieckie, zestawy uzbrojenia:

Grób 1 [1/1992] – Ryc. 1-2

Położenie: południowa część wzniesienia. – **Opis:** Grób odkryty przez poszukiwaczy metali. Według relacji znalazców wszystkie przedmioty żelazne znalezione zostały pod dnem urny. – **Wyposażenie**: **1)** Dwustożkowa popielnica o czarnych lśniących powierzchniach, z silnie wyodrębnionym dnem. Górna część brzuśca zdobiona listwami plastycznymi w kształcie litery X. Powierzchnia gładka, wyświecana, domieszka drobno ziarnista. Średnica dna 11 cm, maksymalnej wydętości brzuśca 25 cm. **2)** Fragmentarycznie zachowana zapinka Almgren 123, żelazna, ze śladami srebrnych aplikacji. **3)** Silnie skorodowane umbo typu Jahn 7a, o wysokiej szyjce. Zachowany jeden nit o czworokątnej główce. **4)** Wygięty, silnie skorodowany imacz Jahn 9, z wydzielonymi płytkami. **5)** Wygięty grot typu Kaczanowski VIII.3. Wymiary G.18, L.10, T.8, A.3, Q.8. **6)** Grot typu Kaczanowski II.2, liść zgięty w połowie wysokości pod kątem 360º. Wymiary G.18, L.12.5, T.5.5, A.3.2, Q.8. **7)** Mały nożyk żelazny, zachowana długość 8 cm. **8)** Żelazna, dwudzielna, prostokąta sprzączka do pasa typu Madyda-Legutko AG.46. **9)** Przepalone kości. – **Określenie antropologiczne:** mężczyzna, *adultus*/*maturus* + *infans I*[4].

Grób 12 [1/1996] – Ryc. 3

Położenie: zachodnia część górki. – **Opis:** Obiekt odsłonięty podczas zdejmowania warstwy ornej. Grób silnie zniszczony przez orkę, ceramika mocno rozdrobniona i rozwleczona. Brak zarysu jamy grobowej. – **Wyposażenie: 1)** Silnie zniszczone, trójdzielne naczynie wazowate. Wylew lekko wychylony na zewnątrz, oddzielony od brzuśca poziomą linią rytą. Druga linia znajduje się w miejscu przejścia szyjki w brzusiec. Z zewnątrz kolor jasnobrunatny, wewnątrz ceglasty, domieszka drobnoziarnista. Średnica dna 11,5 cm. **2)** Fragmentarycznie zachowane miniaturowe naczynie. Powierzchnia zewnętrzna brunatno-czarna, wewnętrzna jasno brunatna, domieszka drobnoziarnista. Średnica dna 13 cm. **3)** Nieliczne fragmenty przepalonych kości. Ponadto w bezpośrednim sąsiedztwie obiektu znaleziono: **4)** Grot typu Kaczanowski VIII.3. Wymiary G.18, L.10, T.8, A.3, Q.8. **5)** Fragment przedmiotu żelaznego. – **Określenie antropologiczne:** kości mało diagnostyczne.

Grób 18 [7/1996] – Ryc. 3

Położenie: północno-wschodnia część wzniesienia. – **Opis:** grób i ceramika silnie zniszczone przez rosnące w pobliżu drzewo. – **Wyposażenie: 1)** Fragmentarycznie zachowane naczynie wazowate o baniastym brzuścu, czarnych lśniących ścianach. Największa wydętość brzuśca zdobiona rozbudowanym ornamentem meandrowym. Zachowane jedno pseudoucho, niewielkich rozmiarów. Domieszka drobnoziarnista, średnica wylewu 24 cm, maksymalna wydętość brzuśca 30 cm. **2)** Grot typu Kaczanowski I.3. Wymiary G.24.5, L.17.5, T.7, A.2.8(?), Q.15.5. **3)** Przepalone kości. – **Określenie antropologiczne:** (?) kości mało diagnostyczne, *adultus*/*maturus.*

Grób 27a [6a/2001] – Ryc. 4-5

Położenie: Na południe od wzniesienia na terenie objętym uprawą, w sąsiedztwie kilku jam zasobowych z okresu średniowiecza. Wypełnisko obiektu, mimo rozmiarów nie przejawiało śladów wkopów niszczących. Obiekt najprawdopodobniej zbieżny chronologicznie z obiektem 27b. – **Opis:** Duża jama w planie kształtu owalnego, o wymiarach 3,0×2,4 m. W profilu, w linii NS, kształtu zbliżonego do prostokątnego, w linii WE kształtu nieckowatego. Miąższość obiektu ok. 1,2 m. Dno płaskie na gliniastym podłożu. W wypełnisko kilka kamieni różnej wielkości. W części wschodniej obiekt wchodził pod głaz dużych rozmiarów ustawiony na bruku małych kamieni. W części północno-wschodniej na głębokości ok. 0,3 m od stropu, w pobliżu obiektu 27b, znajdowała się silnie zniszczona, czarna, wazowata popielnica, naruszona przez duży korzeń. Obok znajdowały się fragmenty skorodowanego żelaza – **Wyposażenie:** w części zachodniej jamy na głębokości ok. 0,2 m od stropu obiektu znaleziono: **1)** Potłuczone naczynie dwustożkowate, z ostrym załomem brzuśca, czarnych lśniących powierzchniach, drobnoziarnistej domieszce. Zachowana mniej więcej 1/3 pierwotnego naczynia. **2)** Silnie skorodowane fragmentarycznie zachowane umbo typu Jahn 7a. Zachowane dwa nity o czworokątnej, masywnej, główce i szyjce o wysokości ok. 0,18 cm. **3)** Trzy długie nity o czworokątnym przekroju i czopowatych główkach. Długość nitów bez główki od 8 do 10 cm, z czego ok. 4 cm przypadało na szyjkę. **4)** Miniaturowa brzytwa żelazna. **5)** Fragment przedmiotu żelaznego – ostrze? **6)** Fragmenty żelaznych blach, prawdopodobnie części umba. **7)** Przepalone kości ludzkie. **8)** Piszczelowa kość końska, na głębokości 90 cm od stropu obiektu. – **Określenie antropologiczne:** mężczyzna, *maturus* (40-50 lat) + *infans I.*

Obiekt 27b [6b/2001] – Ryc. 4

Opis: W części stropowej obiekt całkowicie zlewający się, z obiektem 27a. Barwa w stropie brunatno-czarna. W stropie znajdowały się bardzo liczne fragmenty ceramiki, niektóre noszące ślady wtórnego przepalenia. Poniżej skupisko ceramiki przybierało coraz większe rozmiary. Ceramika ułożona w wyraźnym skupisku w czarnej

[4] Analiza antropologiczna materiałów z Dzierzgowa została przeprowadzona przez dr. Łukasza Maurycego Stanaszka, PMA.

tłustej ziemi. Miąższość wypełniska bardzo mała ok. 0,1 m. – **Wyposażenie: 1)** Częściowo przepalona, miniaturowa miseczka z lekko zaznaczonym wylewem i wklęsłym dnie. Barwa ceglasta, domieszka drobnoziarnista. Średnica wylewu 8 cm, dna 3,5 cm, wys. 4 cm. **2)** Nosząca ślady wtórnego przepalenia dwustożkowa misa o ostrym załomie brzuśca. Górna część brzuśca zdobiona ornamentem poziomych linii rytych, oraz biegnącym pomiędzy nimi poziomym ornamentem dołkowym. Barwa jasno brunatna, domieszka drobnoziarnista. Średnica wylewu 18,5 cm, dna 10 cm, wys. 8,5 cm. **3)** Małe naczynie wazowate, silnie przepalone. Górna część brzuśca zdobiona dwoma pasami ornamentacyjnymi składającymi się z dwóch poziomych linii rytych, pomiędzy którymi umieszczono ornament dołkowy. Brzusiec o łagodnym załomie, wysokie dno. Barwa jasno brunatna, domieszka drobnoziarnista. Średnica wylewu 15 cm, dna 9,5 cm, wys. 16,5 cm. **4)** Wtórnie przepalone, dwustożkowe naczynie misowate, o ostrym załomie brzuśca. Barwa brunatno-ceglasta, domieszka drobnoziarnista. Średnica wylewu 12 cm, dna 7,5 cm, wys. 10 cm. **5)** Wtórnie przepalone naczynie misowate. Barwa brunatna, domieszka drobnoziarnista. Średnica dna 7,5 cm[5].

Elementy uzbrojenia odnalezione na stanowisku w Dzierzgowie bardzo dobrze wpisują się w przedstawiony wcześniej obraz uzbrojenia z północnego Mazowsza, który jednak w znacznym stopniu odbiega od powszechnie przyjmowanego. Wprawdzie broń zebrana z całego tego terenu z trudem wystarczyłaby na wyposażenie klasycznego cmentarzyska przeworskiego na zachodnim brzegu Wisły, bądź w skupieniu na dolnym Liwcem, wyraźnie jednak widać wzrastającą ilość broni w zespołach z młodszej fazy wczesnego okresu wpływów rzymskich, a zwłaszcza w jego schyłkowej fazie (B_{2b-c}), a więc w czasie poprzedzającym bezpośrednio pojawienie się na tych terenach kultury wielbarskiej. Spór o charakter tej ekspansji – zbrojny najazd czy pokojowe zasiedlanie – pozostaje ciągle otwarty, ale coraz powszechniej przyjmowana jest druga możliwość [ANDRZEJOWSKI 1989, 104n]. Choć koegzystencja dwóch, odmiennych światów kulturowych we wczesnym okresie wpływów rzymskich na północnym Mazowszu nie podlega wątpliwości [por. DĄBROWSKA, T. 1980], a ich wzajemne przenikanie się wydaje się bezsporne, otwarte pozostaje pytanie, czy relacje między ludnością kultury przeworskiej i wielbarskiej miały zawsze i wszędzie formę pokojową, czy też, niekiedy – na niektórych obszarach, w okreśłonym czasie – nie dochodziło do zbrojnych konfliktów?

Dotyczy to także sytuacji na północnym Mazowszu, w okresie bezpośrednio poprzedzającym zajęcie tych terenów przez ludność kultury wielbarskiej. Można bowiem sformułować hipotezę, że pojawiające się tu wówczas zespoły z uzbrojeniem typowym dla pozostałych terenów kultury przeworskiej mogą być śladem przybycia nowych grup ludności kultury przeworskiej, przywołanych do obrony zagrożonych granic. Nie można, oczywiście, wykluczyć, że była to tylko zmiana obrządku pogrzebowego, a ściślej – powrót do wcześniejszych tradycji, lecz także i w tym przypadku musiał działać jakiś bodziec. Pewne szczegóły zdają się potwierdzać „południowe korzenie" użytkowników cmentarzyska w Dzierzgowie i sąsiednich nekropoli. W zespole 1 z Dzierzgowa oprócz elementów uzbrojenia znaleziono żelazną zapinkę Almgren 123, która pierwotnie zdobiona była srebrną inkrustacją. Forma zabytku i sposób jego zdobienia są szczególnie rozpowszechnione w zachodniej części terytorium kultury przeworskiej [GODŁOWSKI 1977, 16-19; MACHAJEWSKI, 1998, 189-192] – na Śląsku zabytki te stanowią najczęściej spotykaną formę fibul wczesnorzymskich [GODŁOWSKI 1977, 18], gdy tymczasem na wschód od Wisły występują niezwykle rzadko [GODŁOWSKI 1977, przyp. 150; por. CZARNECKA 1999, 166, ryc. 4:2]. Do podobnych wniosków prowadzi rozprzestrzenienie sprzączek AG.46 [MADYDA-LEGUTKO 1986, mapa 42]: ich największe skupienie występuje w kręgu nadłabskim, zaś w kulturze przeworskiej ich obecność ogranicza się niemal wyłącznie do terenu Wielkopolski. Na wschód od Wisły zabytki te pojawiły się jedynie na stanowiskach w Rostkach [OKULICZ 1965, tabl. LIV.1.2], w Piastowie-Pajkach, grób A [PEISER 1916], występując tam w grobach z uzbrojeniem, oraz w Osiecku [DĄBROWSKA, I. 1958, tabl. XCIV:10] i Gaci [MADYDA LEGUTKO 1986, 141]. Sporadycznie okazy te znajdowano także na stanowiskach kultury wielbarskiej i bogaczewskiej [MADYDA-LEGUTKO 1986, mapa 42]. Uwagę zwracają także, pochodzące ze stanowisk w Magnuszewie, Dylewie i Mątwicy, specyficzne umba Jahn 7a o tępych kolcach zakończonych kulką. Formę tę uznawano za typową dla kultury przeworskiej na

[5] Interpretacja poszczególnych obiektów nie jest jednoznaczna. Obiekt 27b stanowiło skupisko ceramiki z okresu wpływów rzymskich, najprawdopodobniej częściowo naruszone przez obiekt 27a. Umiejscowienie obiektu 27a w okolicy średniowiecznych jam zasobowych rzuca wątpliwości czy nie jest to zniszczony a przynajmniej uszkodzony grób. Jednak stosunkowo jednorodne wypełnisko skłania do uznania go za obiekt zbliżony lub jednoczasowy z obiektem 27b. Argumentem przemawiającym za starożytnym pochodzeniem jest jego zachodzenie pod głaz umiejscowiony na bruku małych kamieni, wchodzący pierwotnie w skład konstrukcji kamiennych.

Mazowszu [BALKE, BENDER 1991, 159; MĄCZYŃSKA, JAGUSIAK 2002, 121], ale szczegółowa analiza znalezisk [RAKOWSKI 2006, 65-72, ryc. 2-6] wskazuje na południowo-zachodnią proweniencję szczytów tarcz tej formy.

Kolejną zagadką jest wielkość stanowiska w Dzierzgowie oraz jego chronologia. Cmentarzyska kultury przeworskiej funkcjonowały bowiem przez czas odpowiadający przynajmniej kilku pokoleniom, a liczba grobów sięga kilkuset. Dzierzgowo wydaje się natomiast niewielką, krótkotrwałą, niemal jednofazową nekropolą. Datowanie znalezisk zamyka się w przedziale, wyznaczonym z jednej strony przez zapinki oczkowateh serii pruskiej, z drugiej zaś – przez fibule kapturkowe Almgren 38-39 oraz późne zapinki trąbkowate grupy V lub fibule pochodne od silnie profilowanych odmiany mazowieckiej [DĄBROWSKA, T. 1995]. Najpóźniejszym zabytkiem jest znaleziona luźno żelazna zapinka Almgren 158. Na tej podstawie początek funkcjonowania cmentarzyska w Dzierzgowie można wyznaczyć na fazę B_{2b}, ewentualnie na schyłek fazy B_{2a}, zaś koniec należy lokować w fazie B_2/C_1. Dodatkowym argumentem przemawiającym za krótkim użytkowaniem nekropoli jest liczba grobów odkrytych w Dzierzgowie. Nawet dopuszczając zniszczenie części pochówków trzeba uznać to cmentarzysko za użytkowane przez niewielką wspólnotę. Byłaby to więc jedna z nielicznych nekropoli „rodowych", pojawiających się na terenie północnego Mazowsza u schyłku wczesnego okresu wpływów rzymskich. Analogicznymi stanowiskami, również zakładanymi na niewielkich wzniesieniach były, niestety, niemal całkowicie zniszczone cmentarzyska w Dylewie [SAWICKI 1926], w Zawykach [JASKANIS 1962], i w Todzi [ANDRZEJOWSKI 1989, 115-116; 1997, 101-126], których czas funkcjonowania również sięga do początku okresu późnorzymskiego.

Stanowisko w Dzierzgowie wydaje się więc wpisywać w zupełnie nowy obraz północnego Mazowsza. W obraz małych „rodowych nekropolii", które pojawiają się na tym terenie w przeddzień definitywnego zajęcia tych ziem przez kulturę wielbarską. Równie interesujący jest fakt pojawiania się w owym czasie, licznych, oczywiście jak na te rejony, „klasycznych" grobów z uzbrojeniem, których brak wcześniej był jednym z elementów, jak się wydaje ciągle słusznym, wydzielenia grupy nidzickiej. Zdając sobie oczywiście sprawę z „kija wbijanego w mrowisko" zadaję, nie tylko sobie, pytanie czy nie należałoby się nad tym choć chwilę zastanowić? Choć oczywiście zdaję też sobie sprawę z większości odpowiedzi. Skoro jednak migracja wielbarczyków miała być skutkiem a nie przyczyną opuszczania ziem przeworskich na południe, za Karpaty, jak wytłumaczyć ich równoczasową migrację w kierunku przeciwnym czyli północnym. Wydaje się bowiem, że właśnie tak należałoby tłumaczyć pojawienie się wzmiankowanego wcześniej wyposażenia grobowego, typowego dla rejonów południowo-zachodnich, a które jak się wydaje dotarły aż do Sambii [NOWAKOWSKI 1996, tabl. 49:11, 85:6].

Trudno też się oprzeć chęci skorzystania ze źródeł pisanych. Autor historii Gotów pisze bowiem (Get., 26): *„ W bitwie pokonali Ulmerugiów i wypędzili z rodzimych siedzib. Również ich sąsiadów, Wandalów, już wtedy ujarzmiając wprzęgli do rydwanu swoich zwycięstw. Ponieważ liczebność plemienia szybko rosła, już bodaj piąty król po Berigu, Filimer, syn Gadagira, po naradzie zarządził, by wojsko gotów razem z rodzinami ruszyło w dalszą drogę"* [tłumaczenie – ZWOLSKI 1984]. Jerzy Kolendo zwraca przy tym uwagę, że wiedza o podboju Wandalów mogła zostać zaczerpnięta z tradycji ustnej, która powstała znacznie wcześniej niż narodziła się legenda Wandalów [KOLENDO 2004, 14-15]. W tym kontekście ziemie północnego Mazowsza mogły być nie tylko świadkiem kilkudziesięcioletniej wymiany tradycji i kultury obu światów, ale także miejscem starć, które ten świat pogrzebały, na rzecz zupełniej nowej już w pełni gockiej rzeczywistości.

Bibliografia

ALMGREN O.
1929 *Studien über die nordeuropäische Fibelformen der ersten nachchristlichen Jahrhunderte mit Berücksichtigung der provinzialrömischen und südrussischen Formen*, Mannus-Bibliotek 32, Leipzig.

ANDRZEJOWSKI, J.
1989 *Zagadnienie kontynuacji cmentarzysk we wschodniej strefie kultury przeworskiej*, [w:] *Kultura wielbarska II*, 102-124.
1997 *Cmentarzysko kultury przeworskiej w Todzi gmina Kadzidło, województwo ostrołęckie, stanowisko 2*, WA LIII/2, 1993-1994, 101-126.

BALKE, B., BENDER, W.
1990 *Cmentarzysko kultury przeworskiej w Wąchocku*, MSiW VI, 121-190.

BIBORSKI, M.
1978 *Miecze z okresu wpływów rzymskich na obszarze kultury przeworskiej*, MA XXIII, 113-134.

CZARNECKA, K.
1999 *O pozornej niezgodności stratygraficznej. Dwa ciekawe groby z cmentarzyska kultury przeworskiej w Oblinie, pow. garwoliński*, [w:] *Comhlan*, 165-177.

DĄBBROWSKA, I.
1958 *Cmentarzysko z okresu rzymskiego w Osiecku, pow. Garwolin*, MS IV, 255-320.

DĄBROWSKA, T.
1980 *Zmiany kulturowe prawobrzeżnego Mazowsza i Podlasia w okresie wpływów rzymskich*, WA XLIV/1, 45-57.
1995 *Późne odmiany fibul silnie profilowanych w Polsce*, WA LIII/1, 1993-1994, 3-34.

DŁUBAKOWSKI, Z.
2005 *Stanowisko wielokulturowe w miejscowości Pajewo-Szwelice, woj. mazowieckie*, Warszawskie Materiały Archeologiczne IX, Warszawa.

GINALSKI, J.
1991 *Ostrogi kabłąkowe ludności kultury przeworskiej*, PA 38, 53-82.

GODŁOWKI, K.
1977 *Materiały do poznania kultury przeworskiej na Górnym Śląsku. Część II*, MSiW IV, 7-234.

GRZYMKOWSKI, A.
2006 *Zespoły z uzbrojeniem sprzed dwóch tysięcy lat na terenie Ziemi Zawkrzeńskiej*, Ziemia Zawkrzeńska 9, Mława, 79-119.

JAHN, M.
1916 *Die Bewaffnung der Germanen in der älteren Eisenzeit etwa von 700 v.Chr. bis 200 n.Chr.*, Mannus-Bibliothek 16, Würzburg.
1921 *Der Reitersporn, seine Entstehung und frühste Entwicklung*, Mannus-Bibliothek 21, Würzburg.

JASKANIS, D.
1962 *Groby ciałopalne z okresu rzymskiego w miejscowości Zawyki, pow. Łapy*, RB II, 1961, 401-415.

KACZANOWSKI, P.
1995 *Klasyfikacja grotów broni drzewcowej z okresu rzymskiego*, Klasyfikacje Zabytków Archeologicznych I, Kraków.

KOLENDO, J.
2004 *Antyczne źródła pisane o najdawniejszych dziejach Wandalów*, [w:] *Wandalowie*, 11-23.

KONTNY, B.
2001 *Zestawy uzbrojenia w grobach z cmentarzysk kultury przeworskiej w okresie wpływów rzymskich. Część II: Katalog*, Warszawa – nieopublikowana praca doktorska w bibliotece IAUW.

LA BAUME, W.
1943 *Ostgermanische Grabfunde aus Paluki, Kreis Zichenau*, „Alt-Preußen" 8, 2-8.

MACHAJEWSKI, H.
1998 *Die Fibeln der Gruppe V, Serie 8, im östlichen Teil Mitteleuropas*, [w:] *100 Jahre*, 187-196.

MĄCZYŃSKA, M., JAGUSIAK, M.
2002 *Cmentarzysko z okresu rzymskiego w Czarnocinie, pow. Piotrków Trybunalski, st. 1*, [w:] *Varia Barbarica*, 353-374.

NOWAKOWSKI, W.
1996 *Das Samland in der römischen Kaiserzeit und seine Verbindungen mit dem römischen Reich und der barbarischen Welt*, Marburg-Warszawa.

OKULICZ, J.
1965 *Plemiona grupy nidzickiej kultury grobów jamowych*, Warszawa – nieopublikowana praca doktorska w archiwum Instytutu Archeologii i Etnologii PAN.
1970 *Studia nad przemianami kulurowymi i osadniczymi w okresie rzymskim na Pomorzu Wschodnim, Mazowszu i Podlasiu*, AP XV/2, 419-494.
1983 *Cmentarzyska z okresu rzymskiego na „Łysej Górze" i „Zwierzyńcu" w Gródkach w województwie ciechanowskim*, RO, XIV/XV, 73-189.

PEISER, F.E.
1916 *Das Gräberfeld von Pajki bei Prassnitz, in Polen*, Königsberg i.Pr.

RAKOWSKI, T.
2006 *Materiały z cmentarzysk kultury przeworskiej w Magnuszewie małym, stan. 4, gm. Szelków, woj. mazowieckie*, Warszawa – nieopublikowana praca magisterska w bibliotece IAUW.

ROMAN, E.
1998 *Ostrogi krzesłowate z terenu ziem polskich*, [w:] J. Ilkjær, A. Kokowski (red.), *20 lat archeologii w Masłomęczu. Tom 1: Weterani*, Lublin, 165-188.

SAWICKI, L.
1921 *Cmentarzysko ciałopalne z młodszego okresu wpływów rzymskich we wsi Dylewo w pow. ostrołęckim, w z. łomżyńskiej*, WA VI, 50-52.

ZIEMLIŃSKA-ODOJOWA, W.
1999a *Niedanowo. Ein Gräberfeld der Przeworsk- und Wielbark-Kultur in Nordmasowien*, MAB VII, Kraków.
1999b *Materiały kultury przeworskiej z cmentarzyska w Dłutowie, pow. Działdowo*, [w:] *Comhlan*, 401-410.

ZWOLSKI, E.
1984*Kasjodor i Jordanes. Historia gocka czyli Scytyjska Europa*, Rozprawy Wydziału Historyczno-Filozoficznego 49, Lublin.

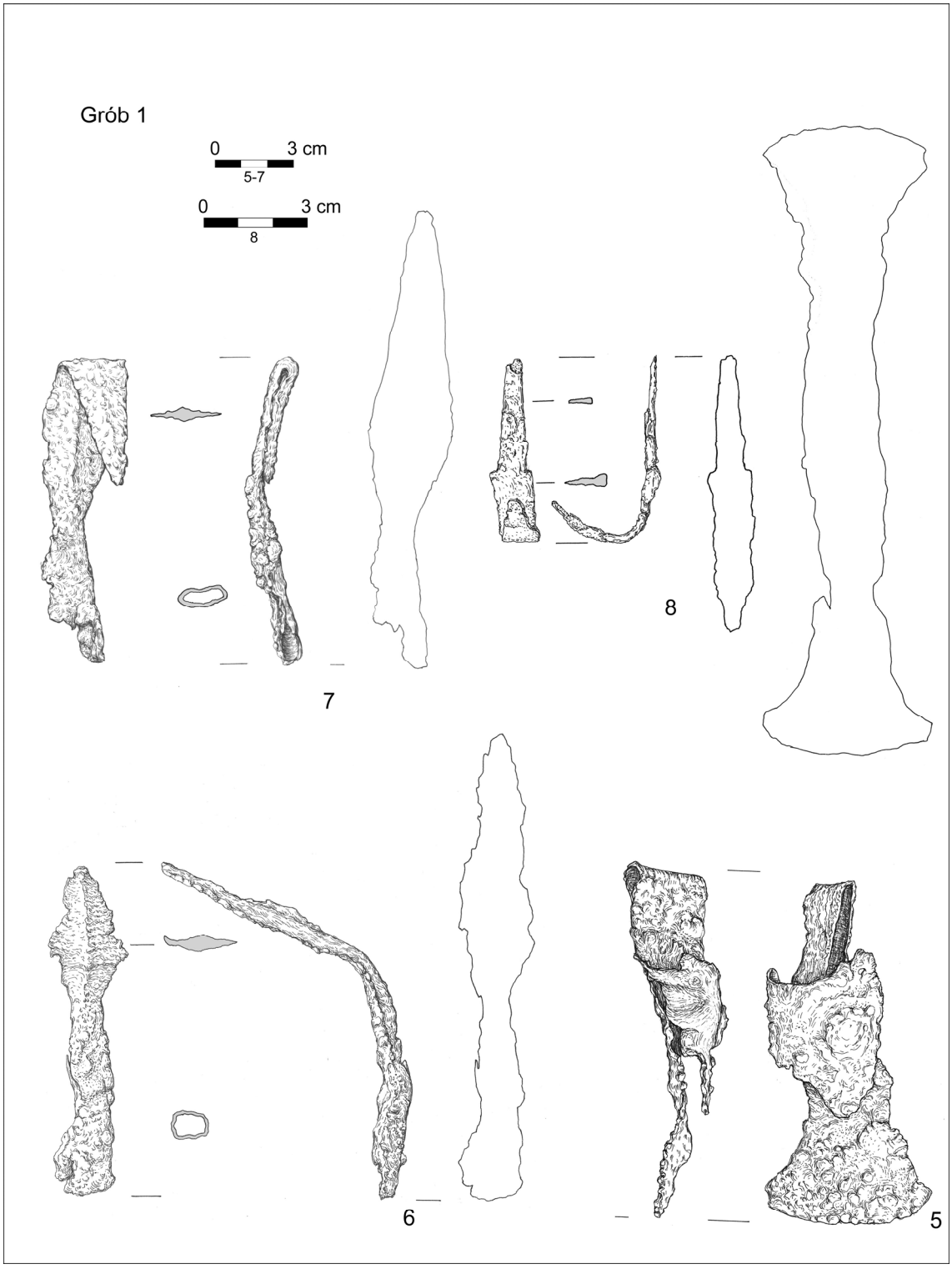

Ryc. 1. Dzierzgowo, grób 1.

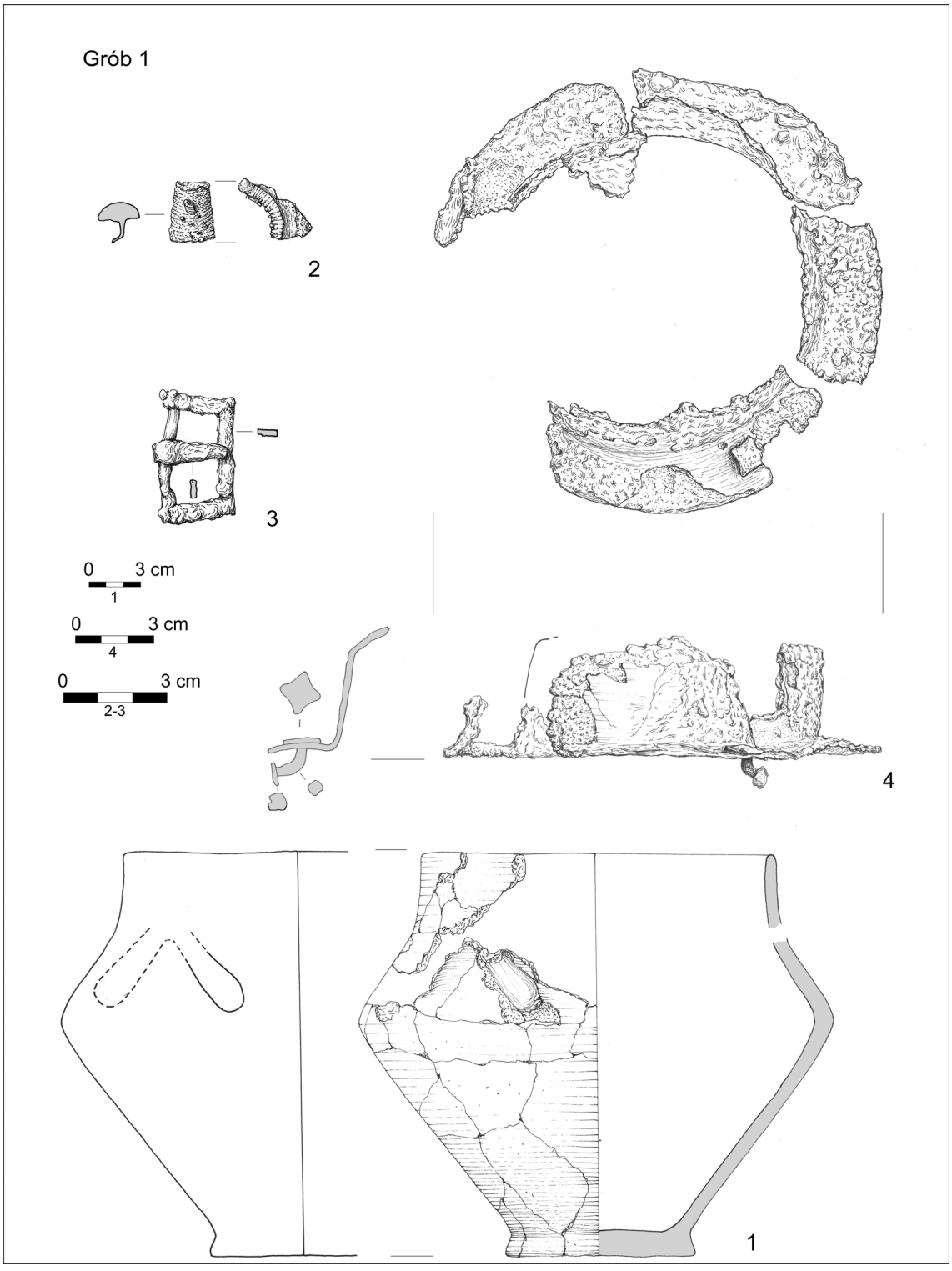

Ryc. 2. Dzierzgowo, grób 1 (c.d.).

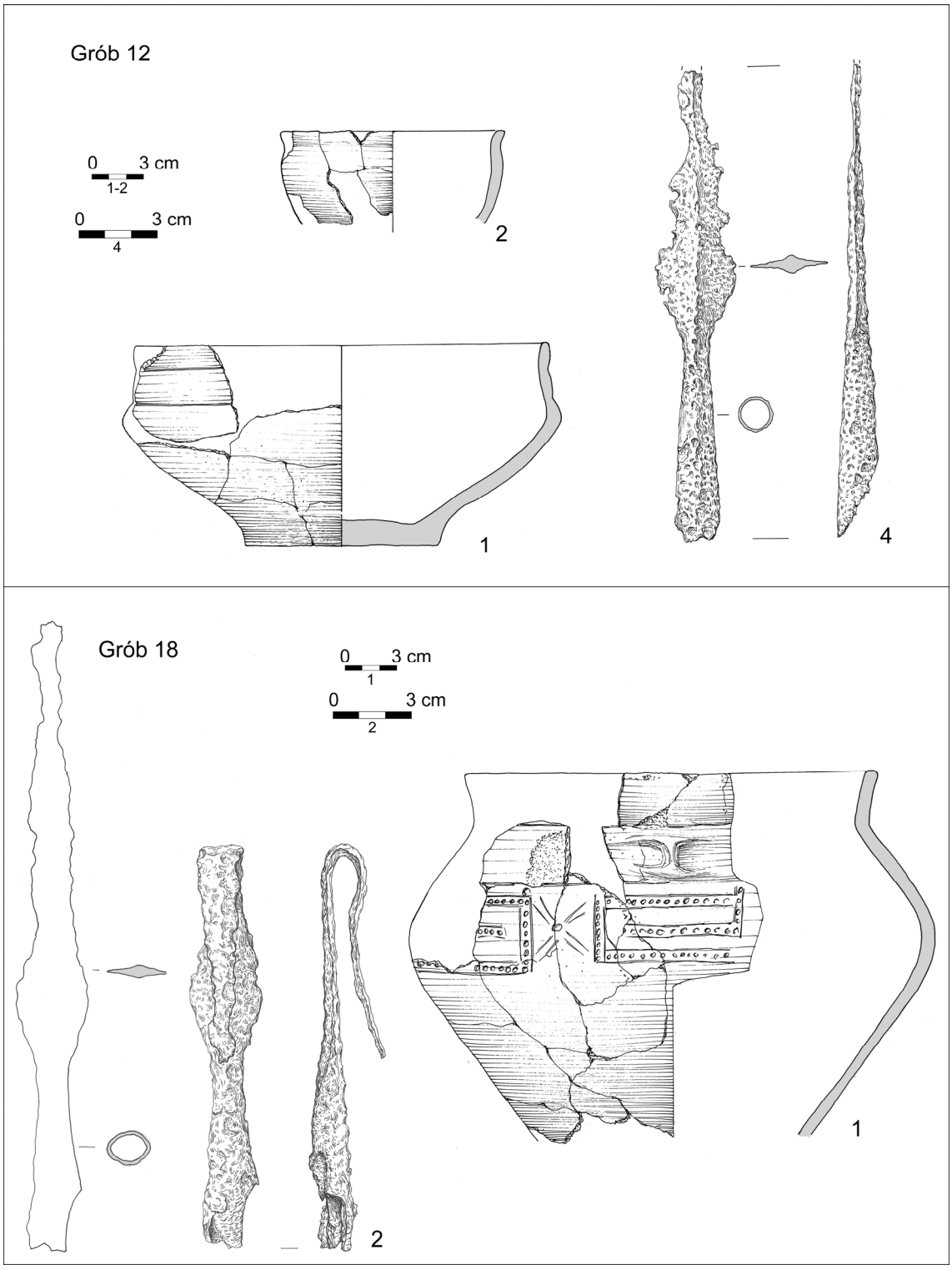

Ryc. 3. Dzierzgowo, groby 12 i 18.

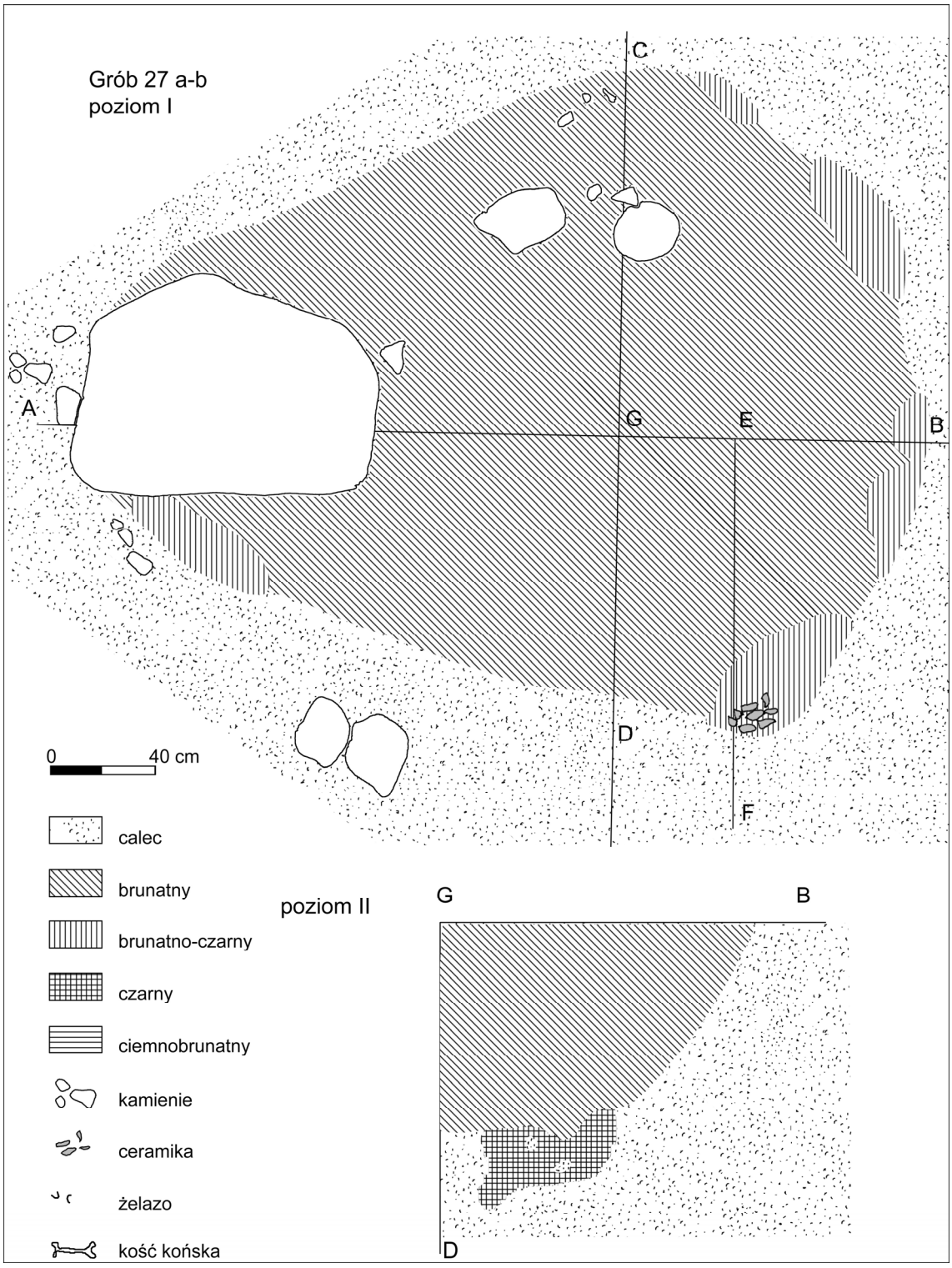

Ryc. 4. Dzierzgowo, groby 27a i 27b.

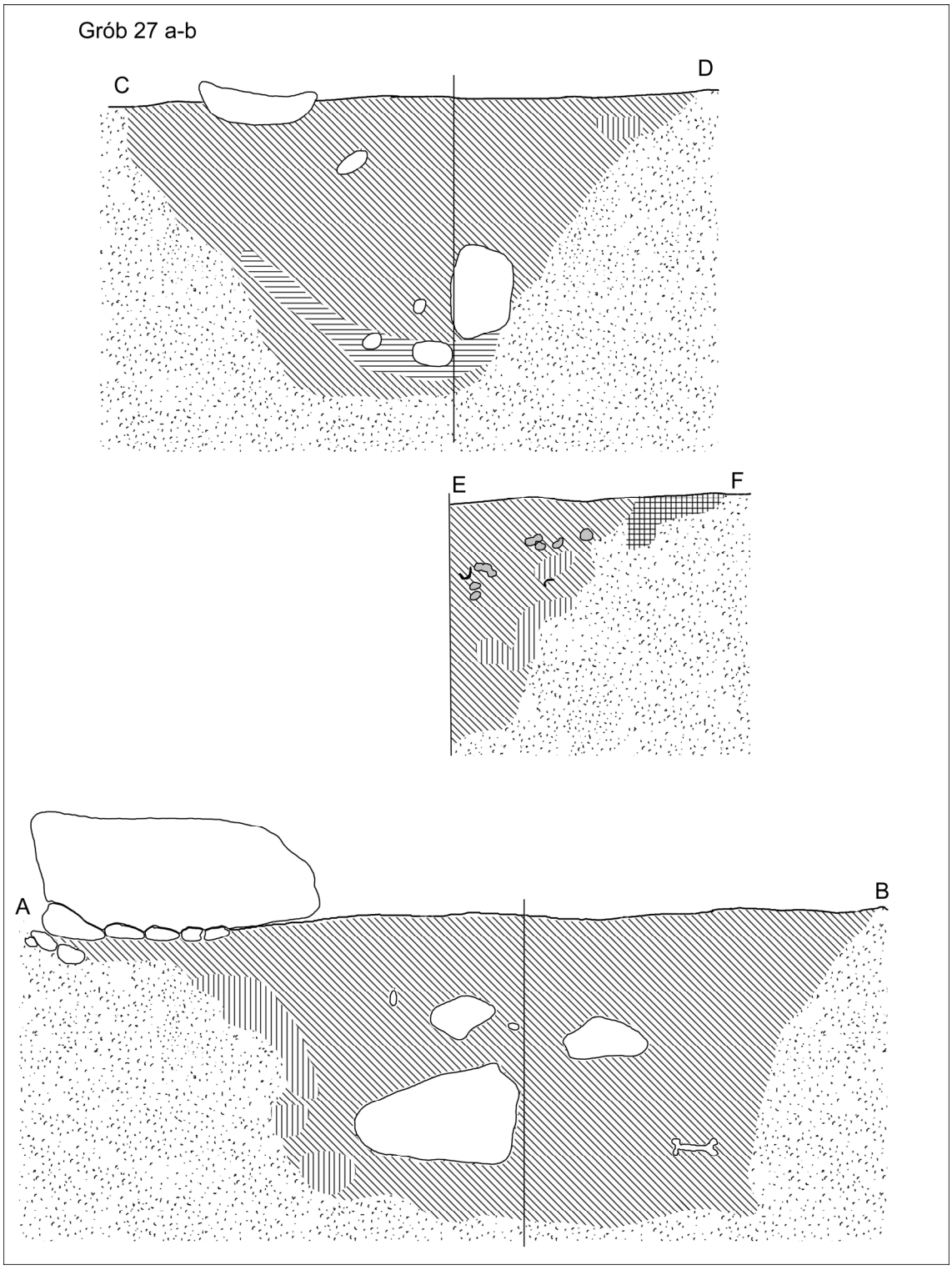

Ryc. 5. Dzierzgowo, groby 27a i 27b (c. d.).

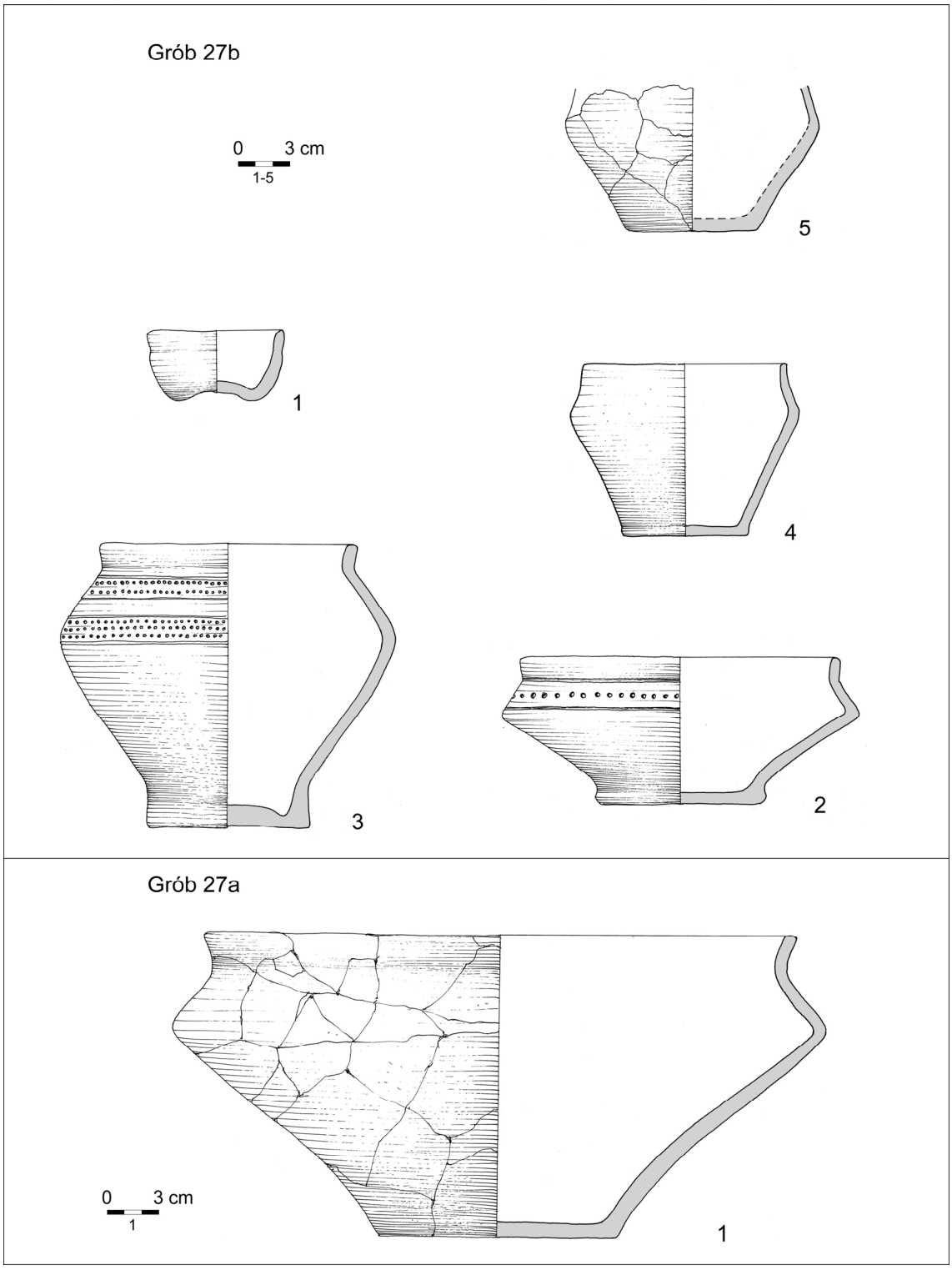

Ryc. 6. Dzierzgowo, groby 27a i 27b (c. d.).

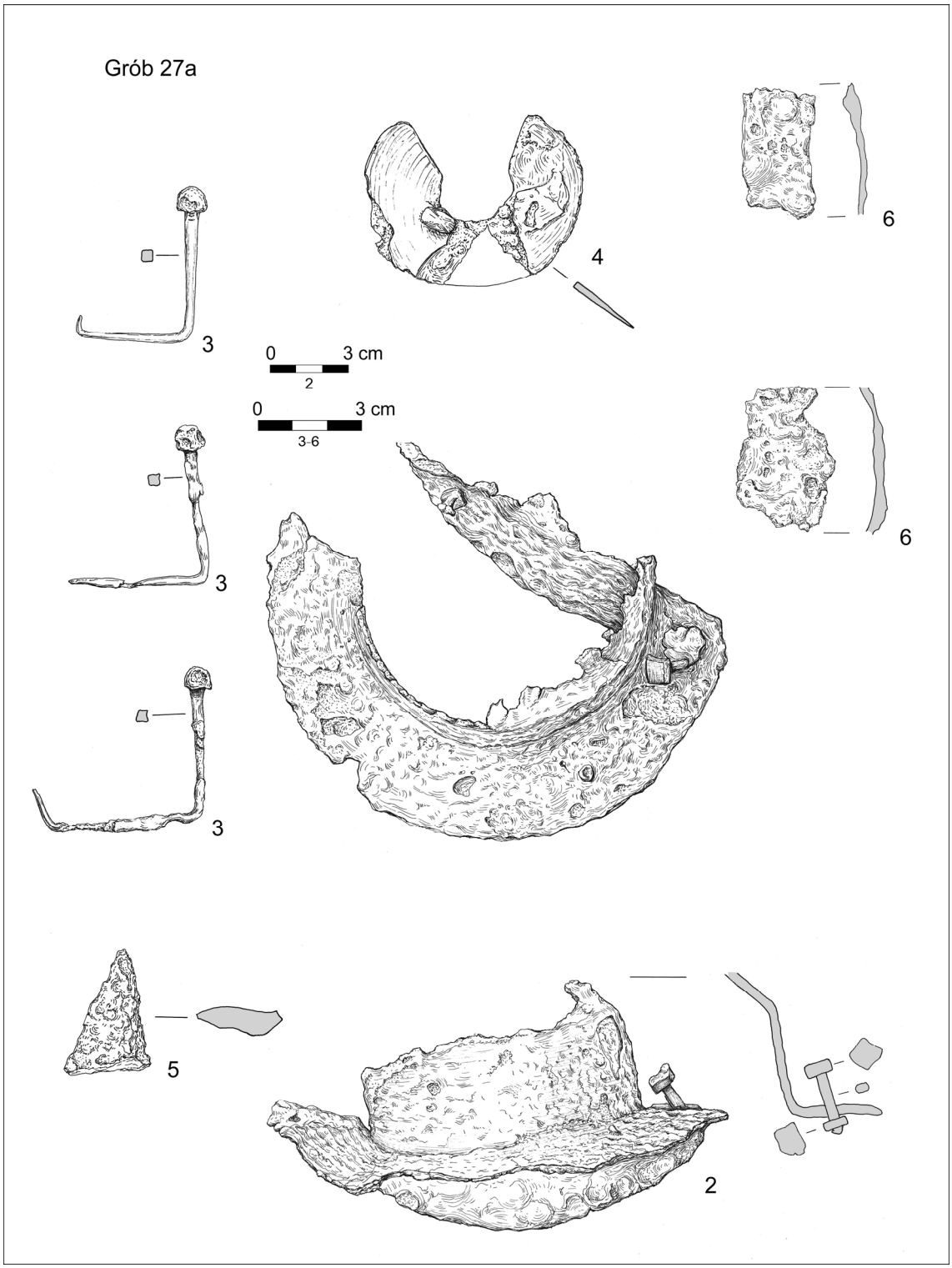

Ryc. 7. Dzierzgowo, grób 27a (c.d.).

Pogranicze trzech światów
Kontakty kultur przeworskiej, wielbarskiej i bogaczewskiej
w świetle materiałów z badań i poszukiwań archeologicznych
Warszawa 2006

Izabela SZTER
Instytut Archeologii Uniwersytetu Warszawskiego

Cmentarzysko kultury bogaczewskiej w Inulcu, pow. mrągowski

Archeolodzy zajmujący się terenami północno-wschodniej Polski napotykają na wiele trudności. Stan ten wynika przede wszystkim z zaginięcia lub zniszczenia dużej części materiałów pozyskanych przed II wojną światową [por. JASKANIS 1977, 239-249; NOWAKOWSKI 1986; KARCZEWSKI 2001, 9-21]. Także publikacje sprzed 1945 roku nie spełniają dzisiejszych wymagań; w większości przypadków są to zresztą tylko krótkie wzmianki. Na około sto cmentarzysk z okresu wpływów rzymskich, badanych przed 1945 rokiem, opracowania doczekały się tylko stanowiska w Bargłowie Dwornym [MARCINIAK 1950], Bogaczewie-Kuli [OKULICZ, 1958; KARCZEWSKI, 1999], Gąsiorze [SCHMIEDEHELM 1990], Gutach [JUGA-SZYMAŃSKA 2007], Judzikach [MARCINIAK 1950], Mojtynach [HOLLACK, PEISER 1904], Muntowie [NOWAKOWSKI 2004], Tałtach [JUGA-SZYMAŃSKA 2004] oraz Zalcu [SZYMAŃSKI 2004]. Spośród wykopalisk prowadzonych po II wojnie światowej opublikowano tylko materiały z Sterławek Wielkich [LENARCZYK 1991] i Podliszewa [BITNER, IWANICKI 2002]. Wszystkie monografie, z wyjątkiem opracowania cmentarzyska w Mojtynach, powstały po 1945 roku, a ich przygotowanie było możliwe tylko dzięki skrupulatnemu zebraniu informacji z wszystkich dostępnych źródeł. Należą do nich, obok wszelkiego rodzaju publikacji, także drukowanych w lokalnej prasie, również archiwalia z kartotek naukowych archeologów, prowadzących badania przed 1945 rokiem (Marta Schmiedehelm, Martin Jahn, Herbert Jankuhn, Feliks Jakobson, Carl Engl, Gustaf Kossinna, Kurt Voigtmann). Kolejnym źródłem informacji są także odnalezione w części zbiory dawnego *Prussia-Museum*, przechowywane obecnie w *Museum für Vor- und Frühgeschichte* w Berlinie, w *Istoriko-Chudožestvennoj Muzej* w Kaliningradzie oraz w *Muzeum Warmii i Mazur* w Olsztynie.

Celem niniejszej pracy[1] jest zebranie wszelkich dostępnych wiadomości na temat cmentarzyska w Inulcu, na Pojezierzu Mrągowskim (Ryc. 1:1), w celu odtworzenia wyników wykopalisk, prowadzonych w 1901 roku, a na tej podstawie – analiza materiałów z tej nekropoli.

1. Historia badań

Cmentarzysko w Inulcu, gm. Mikołajki, pow. Mrągowo (dawne Inulzen; od 1938 roku Neufasten, Kr. Sensburg) leżało nad Jeziorem Inulec, tuż przy drodze prowadzącej z Mikołajek do Mrągowa. Zostało ono odkryte najprawdopodobniej przez Karla Edwarda Schmidta, niestety, niewiadomo w jakich okolicznościach. Informacje o bardzo zniszczonym stanowisku przekazał on Augustowi Brinkmannowi, który w dniach 16-19 sierpnia 1901 roku przeprowadził na nim badania wykopaliskowe [BRINKMANN 1901, 281; *Ordentliche* ..., 1909b, 493].

[1] Artykuł ten jest skróconą wersją pracy licencjackiej, przygotowanej pod kierunkiem Dr. Pawła Szymańskiego w 2006 roku w *Instytucie Archeologii Uniwersytetu Warszawskiego*. Chciałabym w tym miejscu serdecznie podziękować promotorowi pracy za udostępnienie licznych materiałów oraz za pomoc i cenne uwagi podczas pisania tej pracy. Moje serdecznie podziękowania należą się też Dr Christinie Reich, Dr. Horstowi Junkerowi, Dr. Mirosławowi Hoffmannowi oraz Mgr. Mirosławowi Rudnickiemu za pomoc w kwerendzie archiwalnej w *Museum für Vor- und Frühgeschichte* w Berlinie oraz w *Muzeum Warmii i Mazur* w Olsztynie. Moje ogromne podziękowania należą się Mgr Annie Juga-Szymańskiej za możliwość skorzystania z kopii kartoteki Marty Schmiedehelm i niepublikowanej części doktoratu tej badaczki oraz monografii cmentarzyska w Gutach – JUGA-SZYMAŃSKA 2007. Dziękuje także za pomoc w analizie niektórych informacji zawartych w źródłach archiwalnych oraz za liczne uwagi bezpośrednio związane z samym opracowaniem stanowiska w Inulcu. Chciałabym także serdecznie podziękować Dr. Adamowi Cieślińskiemu za udostępnienie kopii części kartoteki Carla Engla oraz za udzielenie informacji dotyczących tego badacza i jego spuścizny naukowej.

Autor badań w Inulcu, August Brinkmann (29 sierpnia 1863 – 28 lipca 1923), z wykształcenia filolog klasyczny, był na początku lat dziewięćdziesiątych XIX wieku zatrudniony w bońskim uniwersytecie jako tzw. *Privatdozent* [*Verzeichnis*, 1894, 270]. W 1896 roku przeniósł się do Królewca i podjął pracę na tamtejszej *Albertynie;* był także członkiem towarzystwa naukowego *Masovia* [*Mitglieder-Verzeichnis* 1901, 6]. W ciągu trzech lat (1900-1902) przeprowadził on wykopaliska na co najmniej czternastu stanowiskach w Prusach Wschodnich, wyniki tych badań pozostały jednak nieopublikowane[2] – drukiem ukazały się tylko dwa krótkie sprawozdania [BRINKMANN 1901, 280-283; 1909, 250-295]. Działalność Brinkamnna w Prusach skończyła się na jesieni 1902 roku, gdy wrócił on do Bonn, by na tamtejszym uniwersytecie objąć katedrę filologii klasycznej[3].

Według Brinkmanna [1901, 281] na cmentarzysku odkryto tylko 20 nienaruszonych pochówków; materiały przekazano do *Prussia-Museum* [HOLLACK 1908, 61], gdzie zainwentaryzowano je pod numerem V.164.7957 [JAHN, *Spuścizna*]. Nie jest jasne czy razem z odkrytymi wówczas zabytkami przekazano także jakąkolwiek dokumentację wykopaliskową – w zachowanej części tzw. *Fundarchiv* z królewieckiego *Prussia-Museum* brak jakichkolwiek zapisów na temat nekropoli w Inulcu[4].

Cmentarzysko w Inulcu zostało także wymienione wśród stanowisk badanych przez F.E. Peisera [KEMKE 1922, 140], brak jednak jakichkolwiek informacji na temat czasu badań, ich zasięgu i wyników. Informacja ta nie została też potwierdzona w innych publikacjach. Nie można więc wykluczyć, że wzmianka o wykopaliskach Peisera była pomyłką.

W 1908 roku E. Hollack umieścił nekropolę w Inulcu na swojej mapie znalezisk archeologicznych ówczesnych Prus Wschodnich (Ryc. 1:2) [HOLLACK 1908, mapa, kwadrat K 16], określając to stanowisko w katalogu jako częściowo zniszczone cmentarzysko ciałopalne z okresu późnorzymskiego [HOLLACK 1908, 61 – *Inulzen, Kr. Sensburg. Zum Teil zerstörtes Gräberfeld mit Brandbestattung. Zeit: C*]. Hollack podał królewieckie *Prussia-Museum* jako miejsce przechowywania znalezisk, nie cytował natomiast żadnej literatury na temat wykopalisk. W późniejszych latach kilka zabytków z Inulca publikował W. Gaerte [1929, ryc. 121:c-d, 123, 134:f – por. niżej], jako stanowisko „grupy zachodniomazurskiej" wymieniali to cmentarzysko również C. Engel i W. La Baume [1937, 263]. W tej sytuacji dziwi pominięcie omawianej nekropoli na dydaktycznej mapie stanowisk archeologicznych międzywojennego *Kreis Sensburg*, autorstwa G.J.F. von Hassela [por. MELLIN-WYCZÓŁKOWSKA 1998; KARCZEWSKI 2001, 19-20][5]. Mapa ta została bowiem, jak się wydaje, przygotowana bardzo starannie – na jej podstawie, dzięki dokładnej lokalizacji, udało się odnaleźć kilka stanowisk [por. SZYMAŃSKI 2000b].

Po wojnie znaleziska z Inulca, na podstawie książki Gaertego, cytował J. Okulicz [1973, 185, 187]; uwzględnił je również w swym katalogu cmentarzysk z okresu wpływów rzymskich J. Jaskanis [1977, 279]. W 2005 roku, podczas badań powierzchniowych AZP, podjęto próbę odnalezienia nekropoli w Inulcu, nie natrafiono wówczas jednak na jakiekolwiek ślady stanowiska[6].

---

[2] Badania archeologiczne Augusta Brinkmanna objęły następujące nekropole: Krasone (dawne Adl. Damerau, Kr. Wehlau); dawne Caymen, Kr. Labiau; Guty (dawne Gutten, Kr. Lötezn); Inulec; Jeziorko (dawne Jesziorken, Kr. Lötzen); Kljukvennoe (dawne Klycken, Kr. Fischhausen); Księży Dwór (dawne Niederhof, Kr. Neidenburg); dawne Lehndorf, Kr. Fischhausen; Łożnik (dawne Lotterfeld, Kr. Braunsberg); Orło (dawne Orlen, Kr. Lötzen); dawne Wäldchen bei Pönen (Wöterkeim); Pluty (dawne Plauten, Kr. Braunsberg); Wilamowo (dawne Wilmsdorf, Kr. Neidenburg); Zdrój (dawne Schönborn, Kr. Heiligenbeil) – *Ordentliche*..., 1909a, 467; 1909b, 493; 1909c, 508; BRINKMANN 1901, 280-283; 1909, 250-295. Na stanowisku w Wilmowie badania archeologiczne kończył F.E. Peiser – *Ordentliche* ..., 1909c, 508. Por. JASKANIS 1977, *passim*; JUGA-SZYMAŃSKA 2007.

[3] Por. hhtp://www.bautz.de/bbkl/u/usener_h_c.shtml (22.04.2006).

[4] Być może dokumentację prowadzonych przez siebie wykopalisk Brinkmann zabrał ze sobą do Bonn. W zbiorach biblioteki tamtejszego uniwersytetu zachowały się po nim pewne materiały, m.in. list od A. Bezzenbergera i F.E. Peisera – por. materiały po Auguście Brinkmannie w tzw. *Autographen-Sammlung* (*Universitäts- und Landesbibliothek*, Bonn); por. także: hhtp://www.sundoc.bibliotek.uni-halle.de/nachlaesse/praechter/korr.htm (22.04.2006). Za pomoc w dotarciu do tych materiałów moje serdeczne podziękowania należą się panu Mgr. Andrzejowi Maciałowiczowi.

[5] Chciałabym w tym miejscu podziękować pani Mgr Izabelli Mellin-Wyczółkowskiej, dyrektor *Muzeum im. Wojciecha Ketrzyńskiego* w Kętrzynie, za udostępnienie mapy G.J.F. von Hassela, *Kreis Sensburg*.

[6] Badaniami kierował Mgr M. Gładki. Ich dokumentacja znajduje się obecnie w Wojewódzkim Urzędzie Ochrony Zabytków w Olsztynie.

2. Charakterystyka źródeł

August Brinkmann [1901, 281] w krótkim artykule dotyczącym wykopalisk, które przeprowadził na terenie Pojezierza Mazurskiego, ograniczył się w opisie znalezisk z Inulca do stwierdzenia, że odkryto tu *Fibeln vom Typus der Hakenfibel*, *Schnallen*, *Ringe*, *Messer*, *Feuerstahl*, *Perlen usw*. Natomiast Wilhelm Gaerte zamieścił w swojej książce rysunki tylko trzech naczyń i jednej sprzączki z tego cmentarzyska, nie podając numerów zespołów grobowych [GAERTE 1929, ryc. 121:c-d, 123, 134:f].

Informacje na temat znalezisk z Inulca zawiera natomiast archiwum Marty Schmiedehelm, która w swej kartotece odnotowała dwie zapinki, krzesiwo oraz nóż z grobu 15, a także naczynia z grobów 7, 8 i 17 [SCHMIEDEHELM, *Spuścizna* 7.12/32-34; 7.21/343-345]. Badaczka ta cytowała zabytki z Inulca również w swej pracy doktorskiej, podając je jako analogie do znalezisk z Gąsiora [SCHMIEDEHELM 1944]. Notatkę z opisem wyposażenia kilku obiektów (groby 3(5?), 9, 15 i 20) można także znaleźć w kartotece Martina Jahna [JAHN, *Spuścizna*], zaś Gustaf Kossinna, Carl Engel i Rudolf Grenz odnotowali obecność na cmentarzysku w Inulcu zapinek oczkowatych serii pruskiej [KOSSINNA, *Spuścizna* A.VIII.6; ENGEL, *Spuścizna*; GRENZ, *Spuścizna*]. Natomiast w kartotece Kurta Voigtmanna znajdują się tylko odrysy trzech naczyń, publikowanych przez Gaertego [VOIGTMANN, *Kartoteka*; por. GAERTE 1929, ryc. 121:c-d, 123].

3. Materiały

Omówione źródła pozwoliły na ustalenie składu zaledwie ośmiu zespołów grobowych, przy czym brak pewności czy było to pełne wyposażenie. Dostępne są również informacje o kilku znaleziskach (dwa naczynia, sprzączka, paciorki oraz *Ringe*), których kontekstu odkrycia nie udało się ustalić. Klasyfikacja zabytków została przeprowadzona na podstawie opracowań O. Almgrena [1923], R. Madydy-Legutko [1987b], M. Jonakowskiego [1996] oraz P. Szymańskiego [2000a].

Obiekt 3(5?)

Inwentarz: 1) Jednodzielna sprzączka z półkolistą ramą (typ AD 1). Materiał i wymiary nieznane. (Ryc. 2:1); **2)** Prostokątna nakładka na pas. Materiał i wymiary nieznane (Ryc. 2:2). – **Dat.:** B_{2b}-B_2/C_1 (-C_1?). – **Lit.:** JAHN, *Spuścizna*; SCHMIEDEHELM 1944; BRINKMANN 1901, 281. – **Uwaga:** W archiwum M. Jahna rysunki obydwu zabytków zostały opatrzone podpisem *Gr. 3 ev. 5*, natomiast w niepublikowanej dysertacji M. Schmiedehelm jako inwentarz grobu 5 wymieniona została sprzączka z jednodzielną półkolistą ramą; można więc przypuszczać, że chodziło o ten sam grób.

Obiekt 6

Inwentarz: 1) Zapinka oczkowata serii pruskiej Almgren 60. Wymiary nieznane. – **Dat.:** B_{2a}/B_{2b}. – **Lit.:** ENGEL, *Spuścizna*; KOSSINNA, *Spuścizna* A.VIII.6; SCHMIEDEHELM, *Spuścizna* 7.12/34; 1944; BRINKMANN 1901, 281. – **Uwaga:** Zapinkę z tego grobu wzmiankuje prawdopodobnie C. Engel w swoim zestawieniu.

Obiekt 7

Inwentarz: 1) Częściowo zniszczone naczynie z baniastym brzuścem grupy (IB). Na największej wydętości brzusiec jest zdobiony poziomą listwą rytą, poniżej której jest chropowacony. Szyjka jest wysoka, lekko wychylona na zewnątrz, oddzielona od brzuśca załomem i poziomą listwą plastyczną o przekroju prawdopodobnie trójkątnym lub czworokątnym. Barwa nieznana. Wys. 26 cm, średn. największej wydętości brzuśca ok. 36 cm, średn. wylewu 20 cm. (Ryc. 2:3). – **Dat.:** B_2-B_2/C_1. – **Lit.:** SCHMIEDEHELM, *Spuścizna* 7.21/343. – **Uwaga:** Rysunek bardzo podobnego naczynia (Ryc. 2:4), bez podania numeru obiektu, publikuje W. Gaerte [1929, 121:d]. Kształt, zdobienie oraz wymiary tego egzemplarza są takie same jak popielnicy z grobu 7 przedstawionej na szkicu w archiwum M. Schmiedehelm (Ryc. 2:3). Można więc przyjąć, że chodzi o ten sam zabytek.

Obiekt 8

Inwentarz: 1) Naczynie misowate grupy IIA. Nieco poniżej największej wydętości brzuśca zdobione pojedynczą dookolną linią rytą. Charakter powierzchni oraz barwa nieznana. Wys. 13 cm. (Ryc. 2:5). – **Dat.:** okres wpływów rzymskich. – **Lit.:** SCHMIEDEHELM, *Spuścizna*, 7.21/344.

Obiekt 9

Inwentarz: 1) Nóż. Materiał oraz wymiary nieznane. – **Dat.:** okres wpływów rzymskich. – **Lit.:** JAHN, *Spuścizna*; BRINKMANN 1901, 281.

Obiekt 15

Inwentarz: 1) Nóż z jednodzielnie wyodrębnionym trzpieniem i łukowato wygiętym tylcem (typu „B" według Martina Jahna oraz Marty Schmiedehelm). Materiał nieznany. Dł. 17,5 cm (Ryc. 2:6); **2)** Żelazna sprzączka z jednodzielną, półkolistą ramą. Wymiary nieznane. – **Dat.:** B_2-B_2/C_1 (-C_1?). – **Lit.:** JAHN, *Spuścizna*; SCHMIEDEHELM, *Spuścizna* 7.12/32; 1944; BRINKMANN 1901, 281.

Obiekt 17

Inwentarz: 1) Częściowo zniszczone naczynie z nisko umieszczoną największą wydętością brzuśca (grupa IC). Wylew naczynia niezachowany. Naczynie powyżej największej wydętości brzuśca gładzone, poniżej chropowa-

cone z promieniście odchodzącymi od dna liniami rytymi w układach po trzy. Barwa nieznana. Wys. 30 cm (Ryc. 3:1). – **Dat.:** A_3-B_2/C_1. – **Lit.:** SCHMIEDEHELM, *Spuścizna* 7.21/345.

Obiekt 20

Inwentarz: 1) Zapinka oczkowata serii pruskiej A.61. Wymiary nieznane; **2)** Sprzączka z półkolistą ramką. Materiał i wymiary nieznane; **3)** Krzesiwo typu I. Wymiary nieznane. – **Dat.:** B_{2a}/B_{2b}. – **Lit.:** JAHN, *Spuścizna*; KOSSINNA, *Spuścizna* A.VIII.6; SCHMIEDEHELM, *Spuścizna* 7.12/32-34; 1944; BRINKMANN 1901, 281. – **Uwaga:** Zapinkę z tego grobu wzmiankuje prawdopodobnie C. Engel w swoim zestawieniu.

Znaleziska z nieznanych obiektów

a) Jednodzielna sprzączka z półkolistą ramą (typu AD 1). Materiał nieznany. Dł. ok. 4 cm (Ryc. 3:2). **Dat.:** B_2-B_2/C_1 (-C_1?). – **Lit.:** GAERTE 1929, ryc. 134:f; BRINKMANN 1901, 281. – **Uwagi:** Być może egzemplarz ten pochodził z grobu 3(5?), 15 bądź 20, w których znaleziono sprzączki z półkolistą ramą.

b) Paciorki; liczba wielkość, kształt oraz materiał nieznane. – **Dat.:** okres wpływów rzymskich. – **Lit:** BRINKMANN 1901, 281. – **Uwaga:** Zabytki te mogły wystąpić w nie jednym, lecz w kilku grobach.

c) *Ringe*; liczba, wielkość, kształt oraz materiał nieznane. – **Dat.:** okres wpływów rzymskich. – **Lit.:** BRINKMANN 1901, 281. – **Uwaga:** W publikacji nie sprecyzowano, czy chodzi o pierścionki, czy tez o przedmioty podobnego kształtu. Dlatego też w katalogu oraz w dalszej części pracy stosowane będzie takie określenie. Zabytki te mogły wystąpić w nie jednym, lecz w kilku grobach.

d) Naczynie o wysoko umieszczonej największej wydętości brzuśca, kształtem zbliżone do grupy IA. Szyjka płynnie przechodząca w brzusiec. Wylew ukształtowany pionowo. Dolna część brzuśca prosta, chropowacona. Załom na największej wydętości dość ostry. Naczynie niezdobione. Barwa nieznana. Wys. ok. 23,5 cm, średn. największej wydętości brzuśca ok. 26 cm, średn. wylewu ok. 22 cm, (Ryc. 3:3). – **Dat.:** A_3-B_1. – **Lit.:** GAERTE 1929, ryc. 121:c.

e) Częściowo zachowane naczynie misowate grupy IIA. Dolna partia naczynia jest zdobiona dwoma pionowymi pasami ornamentu, ograniczonymi od góry poziomą linią rytą. Pierwszy z nich wypełniony jest dekoracją w postaci skośnej kratki (miejscami szachownicy). Drugi pas złożony jest z ornamentu kopertowego. Pomiędzy nimi znajduje się trudne w interpretacji przedstawienie. Niezidentyfikowane symbole zdobią także szyjkę naczynia. Ponad nimi, na zewnętrznej krawędzi wylewu znajduje się szereg nacięć. Charakter powierzchni, barwa oraz wymiary nieznane (Ryc. 3:4). – **Dat.:** A_3-C_2 (najprawdopodobniej jednak B_2/C_1-C_2). – **Lit.:** GAERTE 1929, ryc. 123.

4. Analiza znalezisk

Z cmentarzyska w Inulcu pochodzą przynajmniej dwie **zapinki** oczkowate serii pruskiej [por. BRINKMANN 1901, 281]. W kartotece G. Kossinny fibula z grobu 6 została opisana jako *Hakenfibel mit Wulst*, co pozwala zaliczyć ją do typu Almgren 60, natomiast zapinka z grobu 20 – *Hakenfibel ohne Wulst* – należałaby do typu Almgren 61 [KOSSINNA, *Spuścizna* A.VIII.6; por. SCHMIEDEHELM 1944 – cytowana jako analogia do okazu z Gąsiora, grób 219; por. SCHMIEDEHELM 1990, 53, tabl. VII:4]. Zapinki oczkowate serii pruskiej występowały na całym południowo-wschodnim wybrzeżu Bałtyku, ich największe nagromadzenie odnotowano w strefie A kultury wielbarskiej oraz na terytorium kultury przeworskiej. Znajdowano je także na stanowiskach kręgu zachodniobałtyjskiego [NOWAKOWSKI 1996, 152-155; 1998, 46-47, ryc. 12; KARCZEWSKA 1998, 220, tabl. 11:c; 1999, 243-245; JUGA-SZYMAŃSKA 2004, 105]. Znaleziska z kultury wielbarskiej występowały z reguły w zespołach datowanych na fazę B_{2a} [GODŁOWSKI 1974, 23-24], natomiast w kulturze przeworskiej i w kręgu zachodniobałtyjskim późne warianty tych fibul mogły występować jeszcze w młodszym odcinku fazy B_2 [NOWAKOWSKI 1995, 28; TWARDO 2003, 178-179].

Wśród znalezisk, pozyskanych w 1901 roku, wymieniane są także **paciorki** [BRINKMANN 1901, 281], brak jednak informacji na temat ich wielkości, kształtu oraz z jakiego surowca zostały wykonane, ani też co do liczby znalezisk i okoliczności odkrycia. Dotyczy to również tzw. ***Ringe*** [BRINKMANN 1901, 281]. W przypadku tych ostatnich trudności sprawia już jednak sama interpretacja takiego określenia – było ono stosowane zarówno dla pierścionków, jak i innych kółek niekoniecznie pełniących tę funkcję, niekiedy zaś występujących w roli paciorków. Przedstawiona sytuacja uniemożliwia analizę tych dwóch kategorii znalezisk.

Na cmentarzysku w Inulcu zarejestrowano trzy lub cztery **sprzączki**. Trzy egzemplarze zostały zarejestrowane w grobach 3(5?), 15 i 20 – być może jedna z nich została opublikowana również przez Gaertego [1929, ryc. 134:f; por. MADYDA-LEGUTKO 1987a, tabl. I:4; 1987b, 145], nie można jednak wykluczyć, że jest to kolejny, czwarty okaz. Wszystkie sprzączki miały półkolistą ramę. Bliższe określenie jest możliwe tylko w przypadku egzemplarza z grobu 3(5?) (Ryc. 2:1) oraz wspomnianego okazu bez kontekstu (Ryc. 3:2). Obie sprzączki można przypisać do typu AD1, obejmującego okazy z kolecem bez profilowania. Sprzączki z półkolistą, jednodzielną ramą występowały powszechnie w całym środkowoeuropejskim *Barbaricum*: najwcześniejsze znaleziska pochodziły już z młodszego okresu przedrzymskiego, lecz znacznie liczniej

występowały w okresie wpływów rzymskich, zwłaszcza w fazach B_2-B_2/C_1. W okresie późnorzymskim ich liczba wyraźnie maleje, choć nie można wykluczyć, że pozostawały w użyciu aż do wczesnej fazy okresu wędrówek ludów [MADYDA-LEGUTKO 1983, 93; 1987b, 34-35, 84-86, zestawienie 4, mapa 16].

W grobie 3(5?), według notatek M. Jahna, znaleziono **nakładkę na pas**, złożoną z dwóch prostokątnych płytek połączonych dwoma nitami; szerokość tego okazu jest równa rozmiarowi sprzączki z tego zespołu, co pozwala uznać je obie za części jednego pasa. Prostokątne nakładki na pas występowały w całym *Barbaricum* w okresie wpływów rzymskich, licznie rejestrowane były także na terenach zachodniobałtyjskich, gdzie znajdowano je przeważnie w zespołach datowanych na czas od fazy B_{2b} aż do końca późnego okresu wpływów rzymskich [NOWAKOWSKI 1998, 76]. W przypadku okazu z grobu 3(5?), któremu towarzyszyła sprzączka AD 1, ramy chronologiczne można, najprawdopodobniej, zawęzić do faz B_{2b}-$B_2/C_1(C_1?)$.

W grobach 9 i 15 znaleziono dwa **noże**. Okaz z grobu 15 miał jednostronnie wyodrębniony trzpień z łukowato wygiętym tylcem, mierzył 17,5 cm długości (Ryc. 2:6). Nóż ten, zarówno przez M. Jahna, jak i M. Schmiedehelm, został oznaczony literą „B" [JAHN, *Spuścizna*; SCHMIEDEHELM, *Spuścizna* 7.12/32], co sugeruje datowanie tego zabytku na okres wczesnorzymski [por. JUGA-SZYMAŃSKA 2004, 117]. Obecność w tym samym zespole sprzączki z jednodzielną, półkolistą ramą uściśla chronologię tego zespołu na fazy B_2-$B_2/C_1(C_1?)$. Na temat drugiego egzemplarza, z grobu 9, brak jakichkolwiek informacji.

Z grobu 20 pochodzi **krzesiwo**. Na podstawie opisu w kartotece M. Schmiedehelm – *Feuerstahle m. offen. Ende* [SCHMIEDEHELM, *Spuścizna* 7.12/32] – można zaliczyć je do typu I, datowanego na czas od fazy B_{1b} po fazę B_2/C_1-C_{1a} [JONAKOWSKI 1996, 96-97, tabela 1; por. GODŁOWSKI 1977, 95-96]. Towarzyszyła mu zapinka oczkowata serii pruskiej Almgren 61, co pozwala uściślić datowanie całego zespołu do faz B_{2a}-B_{2b}.

Najliczniejszą grupą zabytków, znanych z cmentarzyska, w Inulcu są **naczynia**. Jest to łącznie pięć egzemplarzy: z grobów 7, 8 i 17 oraz dwa naczynia z nieznanych obiektów. Archiwalne rysunki pozwalają – mimo pewnych wątpliwości – na sklasyfikowanie każdego z tych znalezisk. Grupę **IA** reprezentuje naczynie z nieznanego zespołu (Ryc. 3:3). Ma ono brzusiec o największej wydętości powyżej ⅔ wysokości i dość ostrym załomie. Krótka szyjka, przy wylewie cylindryczna, przechodzi płynnie w brzusiec. Dolna część brzuśca jest chropowacona, w sposób typowy dla naczyń kultury bogaczewskiej [por. SZYMAŃSKI 2000a, 115]. Czas występowania egzemplarzy grupy IA jest wyznaczany na fazy A_3-B_1 [SZYMAŃSKI 2000a, 115, 128].

W grobie 7 zostało znalezione naczynie dzbanowate grupy **IB** (Ryc. 2:3-4). Ma wysoką, lekko wychyloną na zewnątrz szyjkę, która oddzielona jest od baniastego brzuśca załomem i poziomą listwą plastyczną. Największa wydętość brzuśca, podkreślona poziomą linią rytą, znajduje się w połowie wysokości naczynia. Naczynia tego typu wystąpiły na kilku stanowiskach kultury bogaczewskiej [patrz SZYMAŃSKI 2000a, lista 2], w zespołach datowanych na fazy A_3-B_2/C_1. Wysoka szyjka egzemplarza z Inulca sugeruje jednak późniejsze datowanie – na fazy B_2-B_2/C_1 [por. SZYMAŃSKI 2000a, 116, 130].

Z grobu 17 pochodzi naczynie z nisko umieszczoną największą wydętością brzuśca, grupy **IC** (Ryc. 3:1). Jego powierzchnia powyżej załomu, dodatkowo podkreślonego poziomą linią rytą, jest gładzona, zaś poniżej załomu chropowacona i zdobiona pionowymi liniami rytymi w układach po trzy. Wylew naczynia nie zachował się. Popielnica ta ma liczne analogie wśród ceramiki znajdowanej na terenie Pojezierza Mazurskiego [patrz SZYMAŃSKI 2000a, lista 3], co pozwala ustalić jej ogólne datowanie na fazy A_3-B_2, z możliwością przedłużenia po fazy B_2/C_1-C_{1a} [por. BITNER-WRÓBLEWSKA, KARCZEWSKA, KARCZEWSKI 2001, 68-83].

Na końcowy odcinek późnego okresu przedrzymskiego oraz na cały okres wpływów rzymskich należy natomiast datować egzemplarz grupy **IIA** z grobu 8 (Ryc. 2:5) [por. SZYMAŃSKI 2000a, 119, 128-129]. Było to typowe naczynie misowate z wydzieloną szyjką, zdobione nieco poniżej największej wydętości brzuśca pojedynczą linią rytą.

Najbardziej interesującym i najczęściej publikowanym [por. GAERTE 1929, 169, ryc. 123; OKULICZ 1973, 397, ryc. 187:e; SZYMAŃSKI 2000a, tabl. XIV:1; JASKANIS 1977, 279] naczyniem z cmentarzyska w Inulcu jest misa grupy IIA, pochodząca z grobu o nieznanym oznaczeniu (Ryc. 3:4). Wyróżnia się bogatym i różnorodnym zdobieniem, rozmieszczonym na prawie całej powierzchni. W dolnej partii brzusiec zdobiony jest dwoma pionowymi pasma-

mi: jedno z nich składa się ze skośnej kratki (w niektórych miejscach szachownicy), drugi pas tworzą ryte linie w układzie „kopertowym". Pomiędzy oboma pasmami znajduje się ryty znak(?). Strefa ornamentów jest od góry zamknięta poziomą linią i nie dochodzi do załomu brzuśca. Na szyjce, niestety uszkodzonej, znajduje się dodatkowe zdobienie, interpretowane jako przedstawienia antropomorficzne – ludzie (wojownicy?) trzymający tarcze [por. GAERTE 1929, ryc. 123; OKULICZ 1973, 397; JASKANIS 1977, 279; JASKANIS , OKULICZ 1981, 224]. Trzeba podkreślić, że rysunki te nie mają analogii wśród zdobień z naczyń kultury bogaczewskiej. Opisywaną misę wyróżnia również rozmieszczenie ornamentów: w ceramice kultury bogaczewskiej szyjka naczynia pozostawała na ogół niezdobiona. Misa z Inulca byłaby więc drugim, obok popielnicy z Judzików [MARCINIAK 1950, 57, tabl. XV:8], naczyniem o takim układzie zdobień. Równie nietypowy jest rząd krótkich, pionowych nacięć na brzegu wylewu [por. SZYMAŃSKI 2000a, 114; 2001, 188; por. także KARCZEWSKA 2004; SZYMAŃSKI 2003, 66].

Ogólne ramy chronologiczne występowania mis grupy IIA mogą być w przypadku opisywanego naczynia uściślone na podstawie datowania zastosowanych wątków zdobniczych. Chodzi tu o tzw. ornament kopertowy, spotykany na naczyniach z cmentarzysk całego kręgu zachodniobałtyjskiego [por. TISCHLER, KEMKE 1902, tabl. XX:9, 10, 12-14, 16-17, XXIII:1, 5, 19, XXV:1, 4-5; PEISER 1919b, 361, rys. 147; GAERTE 1929, ryc. 121:b, 122:b, f; OKULICZ 1958, 70, ryc. 3:b; JUGA-SZYMAŃSKA 2007; JUGA, SZYMAŃSKI 2004, tabl. VIII:5; SZYMAŃSKI 2005, tabl. XXX:37]. Pojawienie się tego wzoru można datować na fazę B_2/C_{1a}, zarówno na Mazurach, jak i na Sambii [SZYMAŃSKI 2000a, 126, 138], przy czym naczynia z ornamentem kopertowym występowały także w zespołach z rozwiniętego okresu późnorzymskiego [por. TISCHLER, KEMKE 1902, 29, tabl. II:27; por. OKULICZ 1973, 397].

Naczynia dzbanowate, znalezione na cmentarzysku w Inulcu, służyły najprawdopodobniej jako popielnice [por. SZYMAŃSKI 2000a, 133], natomiast misy mogły mieć szersze zastosowanie: najczęściej stosowano je jako przykrywki [por. HOLLACK, PEISER 1904, *passim*; PEISER 1919a, 314, tabl. XXXI:5; 1919b, 361, rys. 147; GAERTE 1929, ryc. 122:b; MARCINIAK 1950, *passim*; SCHMIEDEHELM 1990, *passim*; KARCZEWSKA 1998, 218-222, tabl. VIII:a-b, X:a-b, XI:a-b, d-e, 12:b-c; SZYMAŃSKI 2000a, 161; 2005, 91-92, tabl. XVII:1, 6-7, XXX:36-37; JUGA-SZYMAŃSKA 2004, 95, tabl. II:5a-5b, 6], wykorzystywano je jednak także jako popielnice [por. MARCINIAK 1950, 48-49, tabl. XII:1, ryc. 2; LENARCZYK 1991, 92-95, 109, tabl. XIV:6, XV:2; SZYMAŃSKI 2005, 91-92, tabl. XXX:1]. Nie można również wykluczyć, że misy znalezione w Inulcu pełniły funkcję przystawek.

5. Obrządek pogrzebowy i rozplanowanie cmentarzyska

Stan bazy źródłowej dotyczącej cmentarzyska w Inulcu w znacznym stopniu utrudnia przeprowadzenie analizy obrządku pogrzebowego panującego na tej nekropoli. Stanowisko to uznawano za płaskie cmentarzysko ciałopalne [por. HOLLACK 1908, 61], a jego badacz, August Brinkmann [1901, 281] pisał o nim jako o *Urnenfeld*. To ostatnie stwierdzenie sugeruje występowanie wyłącznie pochówków popielnicowych. Trzeba jednak pamiętać, że przebadana została tylko niewielka część nekropoli, a w dodatku brak pewności, czy wśród dwudziestu nienaruszonych obiektów, które wyeksplorowano w 1901 roku, nie było także pochówków jamowych.

Na cmentarzyskach z Pojezierza Mazurskiego rejestrowano występowanie obu typów pochówków, przy czym z reguły widoczna była dominacja grobów popielnicowych [JASKANIS 1974, s.137, 140; OKULICZ 1973, 393, 447]. Przewagę grobów bezpopielnicowych odnotowano natomiast na nekropolach w Podliszewie, w Sterławkach Wielkich i w Wyszemborku [BITNER-WRÓBLEWSKA, IWANICKI 2002, 137; LENARCZYK 1991; SZYMAŃSKI 2005, 88], co może być skutkiem współczesnych metod wykopaliskowych. Przed 1945 rokiem, już przy wyznaczaniu zasięgu cmentarzyska kierowano się zazwyczaj tylko obecnością fragmentów naczyń na powierzchni ziemi. Stwarzało to możliwość pominięcia partii stanowiska, w których mogły znajdować się tylko strefy grobów jamowych [SZYMAŃSKI 2005, 88]. Popularnym wówczas sposobem wyszukiwania grobów było tzw. szpilowanie obszaru cmentarzyska. Przy pomocy tej metody znajdowano zazwyczaj groby popielnicowe, natomiast pochówki jamowe mogły pozostawać nie wykryte. Potwierdzenie tych przypuszczeń przyniosły ponowne wykopaliska na znanym już z przedwojennych badań stanowisku w Ławkach, gdzie w latach 1986-87 odkryto pięć grobów popielnicowych i jeden jamowy [por. BITNER-WRÓBLEWSKA 1995, 74-75].

Brak jakichkolwiek danych antropologicznych wyklucza rozważania na temat struktury populacji użytkującej nekropolę w Inulcu, nie można również ustalić liczebności tej wspólnoty, nie sposób bowiem oszacować wielkości cmentarzyska, nie wiadomo nawet, jak dużą jego część przebadano w 1901 roku i które partie zostały zniszczone przed podjęciem prac archeologicznych. Niedostępny jest także plan stanowiska, a w konsekwencji – nie sposób ustalić, czy obiekty wyeksplorowane w 1901 roku były rozproszone na całym terenie cmentarzyska, czy też występowały w skupisku [por. OKULICZ 1958, 108-109; JUGA-SZYMAŃSKA 2004, 123-124; SZYMAŃSKI 2005, 99-103, 107].

6. Chronologia

Na temat datowania cmentarzyska w Inulcu znaleźć można sprzeczne opinie: August Brinkmann [1901, 281] datował to stanowisko na koniec II lub na pierwszą połowę III wieku, zaś zdaniem Emila Hollacka nekropola ta funkcjonowała tylko w okresie późnorzymskim [dosłownie: *Zeit: C* – por. HOLLACK 1908, 61; por. *Ordentliche ...*, 1909b, 493]. Martin Jahn datował cmentarzysko w Inulcu na wczesny okres wpływów rzymskich, kierując się najprawdopodobniej występowaniem zapinek oczkowatych serii pruskiej, sprzączek z jednodzielną półokrągłą ramą oraz noży „B" [JAHN, *Spuścizna*]. Podobnie – na I-II wiek – wyznaczał czas funkcjonowania tej nekropoli Wilhelm Gaerte [1929, 169, 171, ryc. 121:c-d]. Ze względu na obecność zapinek oczkowatych na wczesny okres wpływów rzymskich datował cmentarzysko w Inulcu Carl Engel, a w ślad za nim, także Rudolf Grenz [por. ENGEL, *Spuścizna*; GRENZ, *Spuścizna*]. Z kolei Jerzy Okulicz umieszczał znaleziska z Inulca wśród zabytków z II wieku [OKULICZ 1973, 397, ryc. 185:i; 187:e], zaś Jan Jaskanis określał czas użytkowania stanowiska na cały okres rzymski [*okr. rzym. (B₁?–C* – JASKANIS 1977, 279].

Próbując ustalić chronologię cmentarzyska w Inulcu trzeba pamiętać o tym, że przebadano tu zaledwie dwadzieścia obiektów, przy czym znany jest inwentarz tylko ośmiu z nich, brak przy tym pewności, czy jest to pełny skład zrekonstruowanych zespołów. Kontekstu znalezienia kilku opublikowanych zabytków nie można było ustalić. W tej sytuacji podstawą dla określenia ram czasowych nekropoli w Inulcu są przede wszystkim zespoły grobowe z zapinkami oczkowatymi serii pruskiej (groby 6 i 20). Fibule tego typu występowały na terenach zachodniobałtyjskich w całym młodszym odcinku wczesnego okresu wpływów rzymskich (fazy B_{2a}-B_{2b}). Na ten sam czas można datować również jednodzielne sprzączki z półkolistą ramą oraz nakładkę na pas; znaleziska te mogły jednak być w użyciu także w okresie późnorzymskim.

Rozszerzenie ram chronologicznych sugerują wyniki analizy ceramiki: niektóre spośród naczyń znalezionych w Inulcu reprezentują bowiem formy występujące na stanowiskach kultury bogaczewskiej już od fazy A_3, czyli drugiej połowy I wieku p.n.e. (grupy IA i IC). Na możliwość przesunięcia początku funkcjonowania nekropoli w Inulcu do starszego odcinka wczesnego okresu wpływów rzymskich wskazuje naczynie grupy IA, którego końcowy odcinek występowania na terenach zachodniobałtyjskich został ustalony właśnie na fazę B_1. Z omawianego cmentarzyska pochodzą także naczynia, które występowały również w rozwiniętym okresie późnorzymskim (grupa IIA). Uściślenie datowania późnego odcinka nekropoli w Inulcu umożliwia misa z ornamentem kopertowym (Ryc. 3:4), który wszedł w użycie w fazie B_2/C_1. W sumie – na podstawie dostępnych dziś materiałów – można wyznaczać prawdopodobny czas funkcjonowania cmentarzyska na fazy B_1-B_2/C_1.

Stan bazy źródłowej uniemożliwia przeprowadzenie periodyzacji użytkowania cmentarzyska w Inulcu. Wyraźnie rysuje się tylko jeden etap, który odpowiada fazom B_{2a}-B_{2b}, a którego wyznacznikami byłyby zapinki oczkowate serii pruskiej. Z tym etapem można wiązać najwięcej zrekonstruowanych zespołów grobowych (groby 3(5?), 6, 7, 15 i 20) oraz sprzączkę z obiektu o nieznanym numerze. Nie można jednak rozstrzygnąć, czy był to rzeczywiście czas największego rozwoju nekropoli, czy też skutek przypadkowego zachowania się informacji o akurat tych zespołach w dostępnej dokumentacji stanowiska.

7. Uwagi końcowe

Celem niniejszej pracy była próba zrekonstruowania wyników badań przeprowadzonych w 1901 roku na mazurskim cmentarzysku w Inulcu. Materiałów oraz dokumentacji z tego stanowiska nie udało się niestety odnaleźć ani w zbiorach tzw. *Prussia-Sammlung* w *Museum*

für Vor- und Frühgeschichte w Berlinie, ani w *Dziale Archeologii Muzeum Warmii i Mazur* w Olsztynie. Dlatego źródłem danych były tu archiwalia oraz nieliczne wzmianki w publikacjach przedwojennych.

Cmentarzysko w Inulcu w chwili odkrycia było już w znacznym stopniu zniszczone; nie wiadomo, co było tego przyczyną. Niewykluczone, że wpływ na to miało jego położenie, tuż przy drodze prowadzącej z Mikołajek do Mrągowa. Podczas czterodniowych wykopalisk udało się już tylko wyeksplorować 20 nienaruszonych grobów. Materiały z nich pozyskane – ozdoby, narzędzia i ceramika – pozwoliły na ustalenie czasu funkcjonowania tego cmentarzyska. Wydaje się, że zostało ono założone przez ludność kultury bogaczewskiej już w pierwszej połowie I wieku i było nieprzerwanie użytkowane aż do początków III stulecia (fazy B_1-B_2/C_1), a więc w sumie około 200 lat. Tak długi czas wskazuje, iż pierwotna liczba pochówków musiała być o wiele większa, niż liczba odkrytych podczas badań, nie sposób jej jednak ocenić, bez wiadomości o powierzchni przebadanego terenu oraz stopniu zniszczenia stanowiska.

Cmentarzysko w Inulcu nie daje podstawy do tworzenia nowych koncepcji na temat okresu wpływów rzymskich na Mazurach, wypełnia jednak – choć tylko w bardzo ograniczonym zakresie – jedną z ,,białych plam" na archeologicznej mapie Pojezierza Mazurskiego.

Bibliografia

ALMGREN, O.
1923 *Studien über die nordeuropäische Fibelformen der ersten nachchristlichen Jahrhunderte mit Berücksichtigung der provinzialrömischen und südrussischen Formen*, Mannus-Bibliotek 32, Leipzig.

BITNER-WRÓBLEWSKA, A.
1995 *Pochwała archeologii archiwalnej. O lokalizacji zachodniobałtyjskiego cmentarzyska w Ławkach (b. Lawken) koło Rynu*, [w:] *Nunc de Svebis*, 73-84.

BITNER-WRÓBLEWSKA, A., IWANICKI, P.
2002 *Cmentarzysko w Podliszewie, woj. podlaskie. Między kulturą bogaczewską a sudowską*, [w:] *Varia Barbarica*, 105-183.

BITNER-WRÓBLEWSKA, A., KARCZEWSKA, M., KARCZEWSKI, M.
2001 *Nowa odmiana uzdy z wodzami łańcuchowymi z cmentarzyska kultury bogaczewskiej w Paprotkach Kolonii, stan. 1, woj. warmińsko-mazurskie*, WA LV, 65-86.

BRINKMANN, A.
1901 *Die archäologische Erforschung Masurens im Jahre 1901*, „Mitteilungen der Literarischen Gesellschaft Masovia" 7, 280-283.
1909 *Bericht über Ausgrabungen in Ostpreußen während der Jahre 1900 bis 1902*, „Prussia" 22, 1900-1904, 250-295.

ENGEL, C., LA BAUME, W.
1937 *Kulturen und Völker der Frühzeit im Preußenlande*, Atlas der Ost- und Westpreußischen Landesgeschichte I, Königsberg.

GAERTE, W.
1929 *Urgeschichte Ostpreußens*, Königsberg.

GODŁOWSKI, K.
1974 *Chronologia okresu późnorzymskiego i wczesnego okresu wędrówek ludów w Polsce północno-wschodniej*, RB XII, 9-109.
1977 *Materiały do poznania kultury przeworskiej na Górnym Śląsku*, MSiW IV, 7-237.

HOLLACK, E.
1908 *Erläuterungen zur vorgeschichtlichen Übersichtskarte von Ostpreußen*, Glogau-Berlin.

HOLLACK, E., PEISER, F.E.
1904 *Das Gräberfeld von Moythienen*, Königsberg.

JASKANIS, J.
1974 *Obrządek pogrzebowy zachodnich Bałtów u schyłku starożytności (I-V w. n.e.)*, Biblioteka Archeologiczna 23, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk.
1977 *Cmentarzyska kultury zachodniobałtyjskiej z okresu rzymskiego. Materiały do badań nad obrządkiem pogrzebowym*, MSiW IV, 239-350.

JASKANIS, J., OKULICZ, J.
1981 *Kultura zachodniobałtyjska*, [w:] *Prahistoria V*, 216-248.

JONAKOWSKI, M.
1996 *Komplet narzędzi do krzesania ognia w kulturze przeworskiej ze szczególnym uwzględnieniem krzesiw sztabkowatych*, [w:] *Concordia*, 93-104.

KARCZEWSKA, M.
1998 *Klasyfikacja ceramiki z cmentarzyska kultury bogaczewskiej w Paprotkach Kolonii, stan. 1, woj. suwalskie, na przykładzie wybranych zespołów grobowych*, [w:] *Ceramika zachodniobałtyjska od wczesnej epoki żelaza do początku ery nowożytnej*, Białystok, 213-243.
1999 *Cmentarzysko z okresu wpływów rzymskich i wędrówek ludów w Sterławkach Małych, w Krainie Wielkich Jezior Mazurskich. Rekonstrukcja wyników badań na podstawie materiałów archiwalnych i zbiorów Muzeum Warmii i Mazur w Olsztynie*, [w:] *Archeologia ziem pruskich*, 239-275.
2004 *Klasyfikacja naczyń ceramicznych z osady kultury bogaczewskiej w Paprotkach Kolonii, stan. 41, w Krainie Wielkich Jezior Mazurskich*, [w:] *Ceramika zachodniobałtyjska. Nowe źródła i interpretacje*, Białystok, 37-67.

KARCZEWSKI, M.
1999 *Cmentarzysko w Bogaczewie-Kuli. Archeologiczna przygoda marszałka von Hindenburga*, [w:] *Archeologia ziem pruskich*, 277-299.
2001 *Źródła archeologiczne do badań nad zasiedleniem Krainy Wielkich Jezior Mazurskich w okresie wpływów rzymskich*, Olsztyn.

KEMKE, H.
1922 *Felix Peiser*, „Mannus" XIII, 1921, 138-141.

LENARCZYK K.
1991 *Materiały z badań cmentarzyska ciałopalnego z okresu wpływów rzymskich w Sterławkach Wielkich, gm. Ryn, woj. suwalskie*, RB XVII, 65-110.

MADYDA-LEGUTKO, R.
1983 *Próba rekonstrukcji pasów z metalowymi częściami na obszarze środkowo-europejskiego Barbaricum w okresie wpływów rzymskich i we wczesnej fazie okresu wędrówek ludów*, PA 31, 91-133.
1987a *Metalowe części pasów na obszarze kultury zachodniobałtyjskiej w okresie wpływów rzymskich*, WA XLVIII, 1983, 1, 21-36.
1987b *Die Gürtelschnallen der Römischen Kaiserzeit und der frühen Völkerwanderungszeit im mitteleuropäischen Barbaricum*, BAR 360, Oxford 1986.

MARCINIAK, J.
1950 *Dwa cmentarzyska ciałopalne z okresu rzymskiego w Judzikach i Bargłowie Dwornym w pow. augustowskim*, WA XVII, 47-75.

MELLIN-WYCZÓŁKOWSKA, I.
1999 *„Kreis Sensburg" – mapa archeologiczna G.J.F. Hassela, 1:33 333*, [w:] *Archeologia ziem pruskich*, 177-181.

Mitglieder-Verzeichnis.
1901 *Mitglieder-Verzeichnis*, „Mitteilungen der Literarischen Gesellschaft Masovia" 7, 5-13.

NOWAKOWSKI, W.
1986 *Stan i potrzeby badań nad zachodniobałtyjskim kręgiem kulturowym na terenie Polski, ze szczególnym uwzględnieniem kultury bogaczewskiej*, [w:] *Stan i potrzeby*, 375-393.
1995 *Od* Galindai *do* Galinditae. *Z badań nad pradziejami bałtyjskiego ludu z Pojezierza Mazurskiego*, Barbaricum 4, Warszawa.
1996 *Das Samland in der römischen Kaiserzeit und seine Verbindungen mit dem römischen Reich und der barbarischen Welt*, Marburg-Warszawa.
1998 *Die Funde der römischen Kaiserzeit und der Völkerwanderungszeit aus Masuren*, Museum für Vor- und Frühgeschichte. Staatliche Museen zu Berlin. Bestandskataloge Band 6, Berlin.
2004 *Cmentarzysko z okresu wpływów rzymskich i wędrówek ludów w Muntowie, pow. mrągowski*, Barbaricum 7, Warszawa, 191-247.

OKULICZ, J.
1958 *Cmentarzysko z okresu rzymskiego odkryte w miejscowości Bogaczewo, na przysiółku Kula, pow. Giżycko*, RO I, 47-116.
1973 *Pradzieje ziem pruskich od późnego paleolitu do VII w. n.e.*, Wrocław.

Ordentliche ...
1909a *Ordentliche Generalversammlung und Sitzung am 15. November 1900*, „Prussia"22, 1900-1904, 466-480.
1909b *Ordentliche Generalversammlung und Sitzung am 15. November 1901*, „Prussia"22, 1900-1904, 492-500.
1909c *Ordentliche Generalversammlung und Sitzung am 15. November 1902*, „Prussia"22, 1900-1904, 508-511.

PEISER, F.E.
1919a *Das Gräberfeld bei Grzybowen, Kr. Lötzen*, „Prussia" 23/I, 1914, 313-318.
1919b *Verzierte Urne aus Nikutowen, Kreis Sensburg*, „Prussia"23/II, 1905-1909, 361.

SCHMIEDEHELM, M.
1944 *Gräberfeld am Jaskowska-See in Masuren. Studien zur westmasurischen Kultur der römischen Eisenzeit. Teil 1*: *Fundbeschreibung. Zubehör der Kleidung. Kulturbeziehungen und Siedlungsverhältnisse*, Tallinn – niepublikowana praca doktorska w archiwum *Ajaloo Instituut*, Tallinn, teczka 7.1.
1990 *Das Gräberfeld Gąsior*, Archaeologia Baltica IX, Łódź, 5-126.

SZYMAŃSKI, P.
2000a *Ceramika z cmentarzysk kultury bogaczewskiej. Próba analizy na podstawie wybranych materiałów*, Barbaricum 6, Warszawa, 109-201.

2000b *Poszukiwania cmentarzysk z okresu wpływów rzymskich i z okresu wędrówek ludów znanych z dawnych badań na Mazurach*, [w:] J. Kolendo, W. Nowakowski (red.), *Antiquitates Prussiae. Studia z archeologii dawnych ziem pruskich*, Warszawa, 237-245.
2001 *Nietypowy grób (?) z cmentarzyska w Wyszemborku. Wstępne uwagi na temat ceramiki stołowej i kuchennej kultury bogaczewskiej*, [w:] *Officina*, 185-201.
2003 *Wielokulturowa osada w Wyszemborku, stan. V, pow. Mrągowo*, Studia Galindzkie I, Warszawa, 63-125.
2004 *Cmentarzysko kultury bogaczewskiej i grupy olsztyńskiej w Zalcu koło Mrągowa, na Pojezierzu Mazurskim*, Barbaricum 7, Warszawa, 153-190.
2005 *Mikroregion osadniczy z okresu wpływów rzymskich w rejonie jeziora Salęt na Pojezierzu Mazurskim*, Światowit Suplement Series P: Prehistory and Middle Ages, vol. X, Warszawa.

TISCHLER, O., KEMKE, H.
1902 *Ostpreußische Altertümer aus der Zeit der großen Gräberfelder nach Christi Geburt*, Königsberg.

TWARDO, S.
2003 *Zapinki oczkowate serii pruskiej z terenu północno-wschodniego Mazowsza*, Studia i Materiały Archeologiczne 11, Warszawa, 165-252.

Verzeichnis
1894 *Verzeichnis der Mitglieder aufgestellt am 20. Juni 1894*, „Bonner Jahrbücher" XCV, 270.

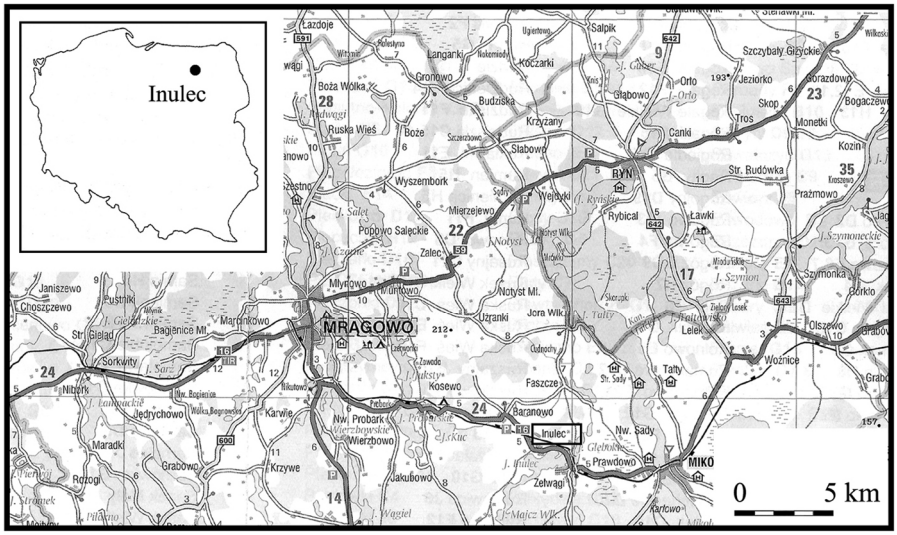

1

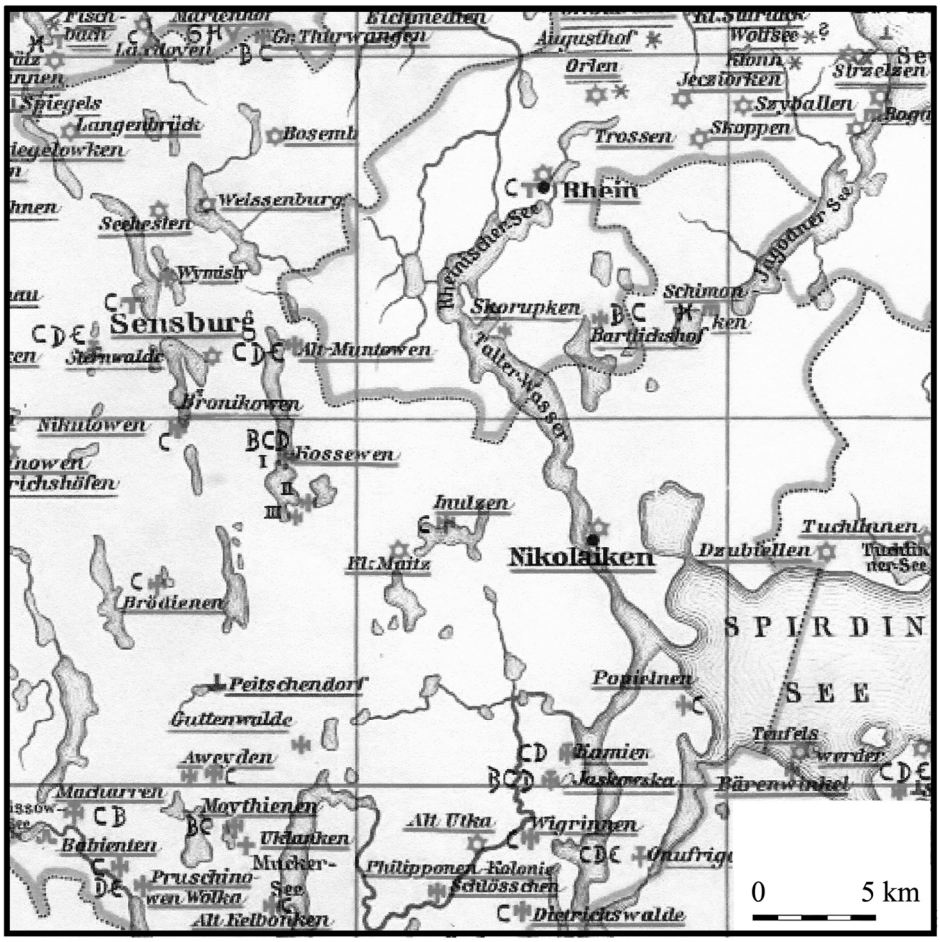

2

Ryc. 1. Inulec, pow. mrągowski. **1** – położenie miejscowości; **2** – przybliżona lokalizacja cmentarzyska [HOLLACK 1908].

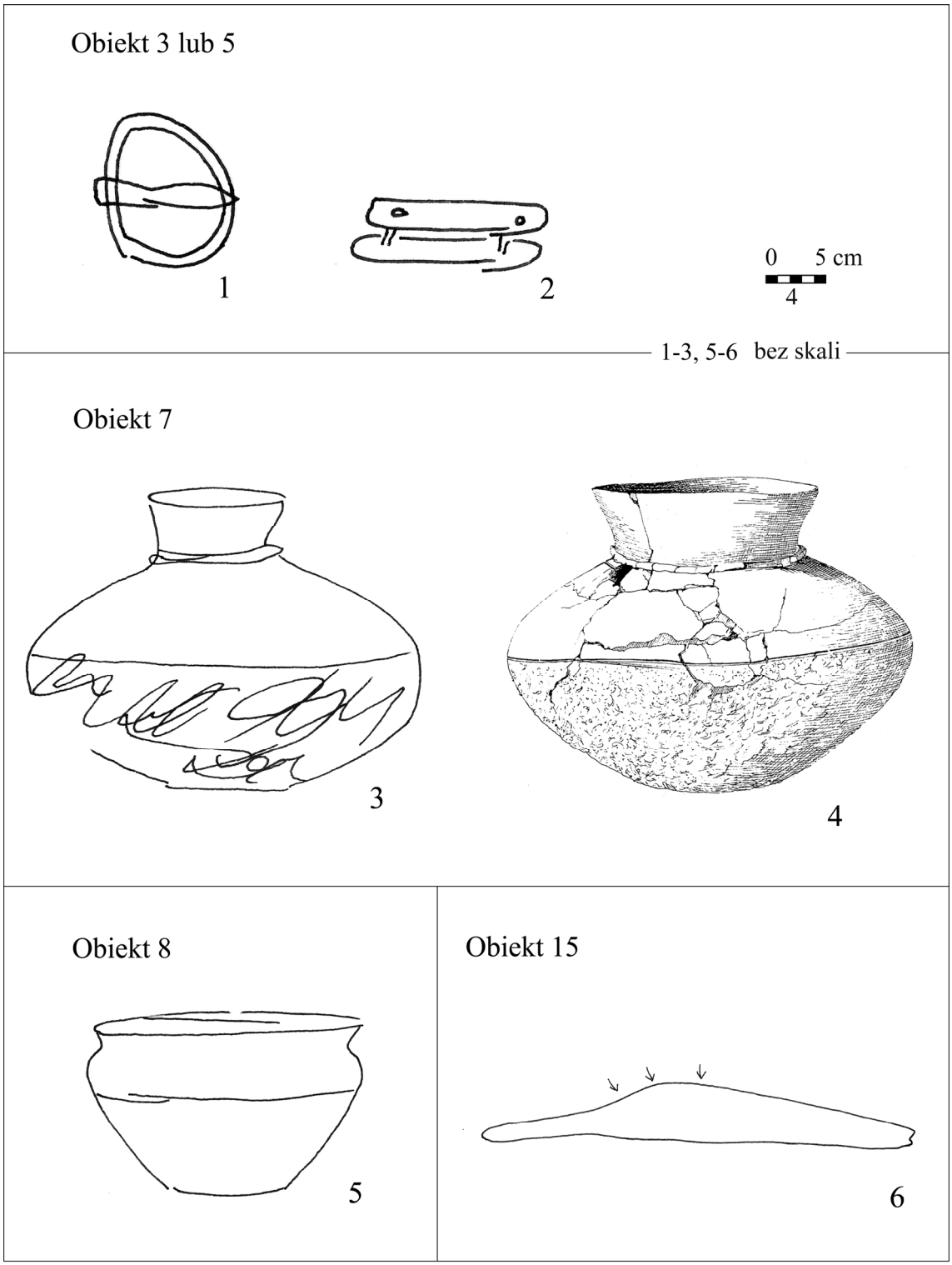

Ryc. 2. Inulec, pow. mrągowski. **1-2** – grób 3(5?); **3-4** – popielnica z grobu 7; **5** – grób 8; **6** – grób 15. [1-2, 6 – JAHN, *Spuścizna*; 3, 5 – SCHMIEDEHELM, *Spuścizna* 7.21/343-344; 4 – GAERTE 1929, ryc. 121:d]

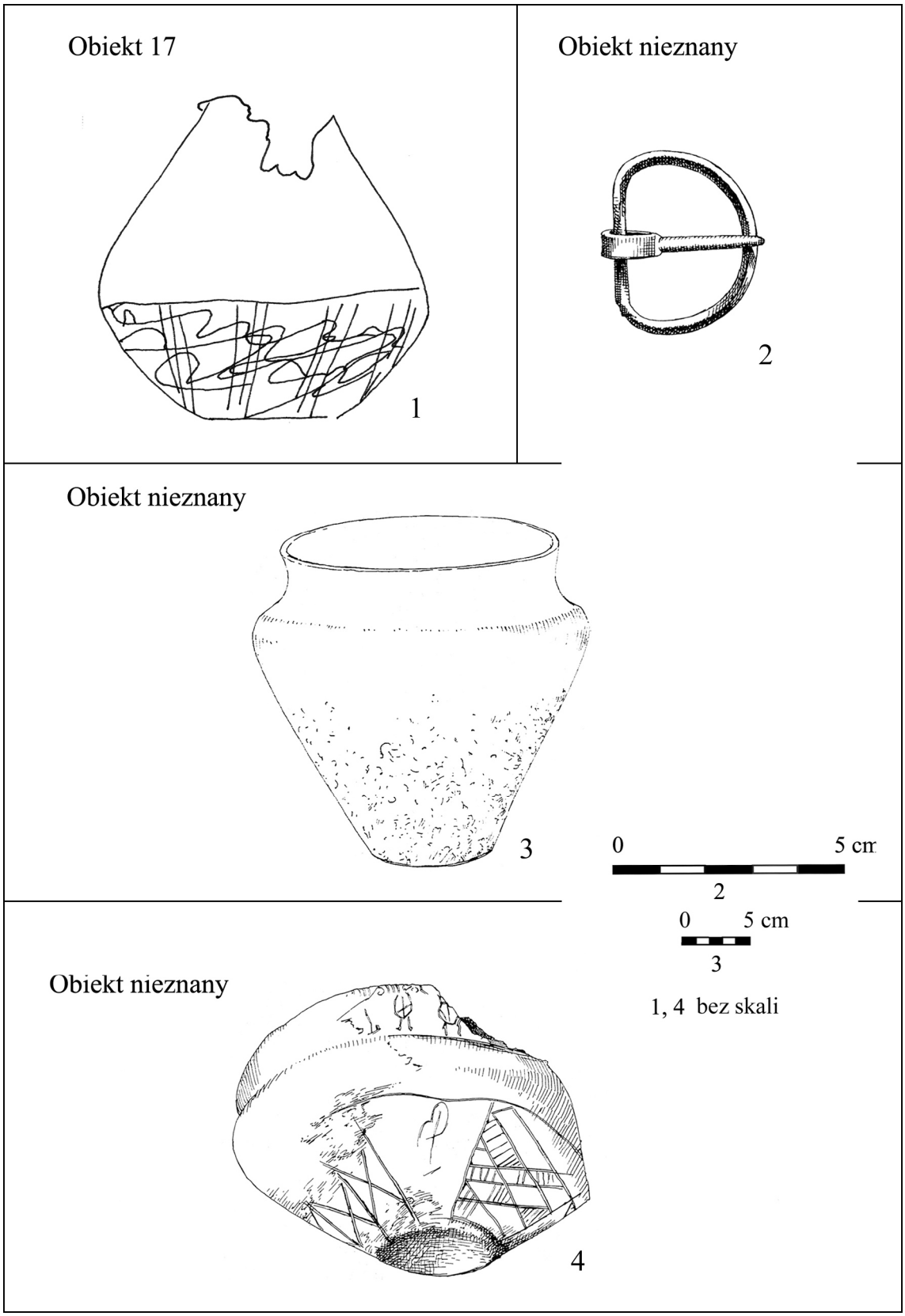

Ryc. 3. Inulec, pow. mrągowski. **1** – grób 17; **2-4** – znaleziska z obiektów o nieznanej numeracji. [1 – SCHMIEDEHELM, *Spuścizna* 7.21/345; 2-4 – GAERTE 1929, ryc. 121:c, 123, 134:f]

Pogranicze trzech światów
Kontakty kultur przeworskiej, wielbarskiej i bogaczewskiej
w świetle materiałów z badań i poszukiwań archeologicznych
Warszawa 2006

Urszula ZIEMSKA
Instytut Archeologii Uniwersytetu Warszawskiego

Kurhan z wczesnej epoki żelaza z miejscowości Zakrzewo-Ranki, gm. Wieczfnia Kościelna

Miejscowość Zakrzewo-Ranki[1], znajduje się około 3,7 km na wschód od Wieczfni Kościelnej, po prawej stronie drogi z Wieczfni do Chmielewa (Ryc. 1:1). Stanowisko położone jest w obrębie pola uprawnego, na kulminacji niewielkiego wyniesienia terenu, w odległości około 170 m, na południe od drogi. Stanowisko odkryte zostało w czasie badań powierzchniowych wiosną 1979 roku. Ze względu na duży stopień zniszczenia dwa tygodnie później na stanowisku zostały przeprowadzone badania ratownicze. Materiały pochodzące z badań w Zakrzewie-Rankach przechowywane są obecnie w siedzibie i w magazynach *Muzeum Szlachty Mazowieckiej* (MSM) w Ciechanowie[2].

1. Badania w Zakrzewie-Rankach oraz stan dokumentacji i zabytków

W dniach 19-25 kwietnia 1979 roku na terenie gminy Wieczfnia Kościelna przeprowadzone zostały badania powierzchniowe. Około 0,2 km na południe od wsi Zakrzewo-Ranki, na polu Edwarda Bielskiego, zlokalizowano wówczas wymagające natychmiastowej interwencji stanowisko archeologiczne. Na kulminacji niewielkiego wzniesienia 159,5 m n.p.m. (Ryc. 2:1), na obszarze o wymiarach około 2×2 metry wystąpiły liczne fragmenty ceramiki i przepalonych kości ludzkich. Już w trakcie badań powierzchniowych przeprowadzono wstępne rozpoznanie stanowiska. W jego wyniku zlokalizowano bardzo zniszczone naczynia gliniane wypełnione kośćmi. Ekipa badawcza nie dysponowała jednak niezbędnym do badań wykopaliskowych sprzętem, toteż odkryty obiekt został zabezpieczony i przysypany ziemią do czasu przeprowadzenia ratowniczych badań archeologicznych.

Dwa tygodnie po zlokalizowaniu stanowiska, rozpoczęły się planowe wykopaliska. Prowadzone były one w dniach 8-12 maja 1979 roku przez mgr. Andrzeja Gindrycha, z ówczesnego *Muzeum Okręgowego* w Ciechanowie. W czasie prac odsłonięto bruk kamienny z grobami popielnicowymi, w dużej mierze zniszczonymi przez orkę (Ryc. 1:2; 2:9). Zapewne krótki czas i ratowniczy charakter badań skutkowały istotnymi niedostatkami dokumentacji polowej: brak dziennika badań, czy jakichkolwiek notatek z opisem eksploracji, nie ma również żadnych rysunków polowych (plany i profile obiektów). Na dostępną dokumentację przeprowadzonych wykopalisk składają się: polowy plan stanowiska oraz krótkie, pisane ręcznie i liczące nieco ponad stronę formatu A4, sprawozdanie z badań. Pomiędzy oboma dokumentami występują rozbieżności – zgodnie z planem odkryty bruk zorientowany był na linii N-S, natomiast sprawozdanie podaje oś NE-SW. Bardziej wiarygodny wydaje się plan, sporządzony, najprawdopodobniej, na stanowisku, dlatego przyjęto podaną na nim orientację bruku. Na zachowanym planie brak legendy, a nawet skali (!). Nie wygumkowane z rysunku, ołówkowe krzyże siatki, wraz z zawartą w sprawozdaniu informacją o wymiarach wykopu (3×3 m), pozwoliły jednak ustalić, że plan stanowiska został wyrysowany w skali 1:10. Cennym uzupełnieniem jest polowa dokumentacja fotograficzna, w postaci dwudziestu czarno białych zdjęć wykonanych przed rozpo-

[1] Artykuł ten stanowi skróconą wersję praca licencjackiej, przygotowanej w roku akademickim 2004/2005, w IAUW, pod kierunkiem Pana dr. Pawła Szymańskiego, któremu chciałabym podziękować za okazaną pomoc i cierpliwość.

[2] Pragnę w tym miejscu serdecznie podziękować Panu mgr. Markowi Piotrowskiemu, MSM, udostępnienie materiałów.

częciem eksploracji odsłoniętych popielnic. Brak natomiast opisu przeprowadzonej w warunkach gabinetowych eksploracji czterech popielnic wyjętych wraz z zawartością.

Sprawozdanie z 1979 roku nie zawiera informacji o tym, dokąd materiały, które pozyskano w wyniku wykopalisk w Zakrzewie-Rankach, trafiły bezpośrednio po zakończeniu badań. W 1990 roku przechowywano je w *Muzeum Okręgowym* w Ciechanowie (od 1998 roku: MSM). Dokonano wówczas inwentaryzacji omawianych materiałów. Według sporządzonej przez M. Wyczółkowskiego *Notatki służbowej* zabytki przechowywane były w budynku muzeum przy ulicy Warszawskiej 61 oraz w magazynie przy ul. Świerczewskiego. Z *Notatki* wynika też, że jedyną dokumentacją wykopalisk prowadzonych w Zakrzewie-Rankach był wówczas plan stanowiska. Można również stwierdzić, że autor *Notatki* miał dostęp do zdjęć i sprawozdania z 1979 roku. Zinwentaryzowano dziewięć naczyń (wyklejonych w całości lub zachowanych fragmentarycznie), trzy torby z fragmentami ceramiki, sześć toreb zawierających przepalone kości i dwa fragmenty przedmiotów metalowych. Według *Notatki* na części zabytków oznaczony był numery grobów. Z *Notatki* wynika także, że zabytkom nadano wówczas numery inwentarzowe od Zk-R/1 do Zk-R/21, co jednak nie odpowiada liczbie naczyń, toreb z materiałami i fragmentów przedmiotów metalowych, wymienionych w *Notatce* (razem tylko 20). Podobne rozbieżności wykazuje *Inwentarz zabytków z badań ratowniczych mgr. A. Gindrycha*, sporządzony w tym samym czasie dla Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków (dalej: WKZ), który wśród 21 pozycji podaje dziesięć – a nie dziewięć! – naczyń [*Inwentarz*].

W czerwcu 1994 roku naczynia z Zakrzewa-Ranek trafiły na wystawę stałą ówczesnego *Muzeum Okręgowego* w Ciechanowie. W tym okresie M. Piotrowski próbował uzupełnić dokumentację stanowiska. Uzyskał z biura WKZ kopię inwentarza zabytków oraz kopie dokumentacji fotograficznej wykopalisk. Z odręcznej notatki poczynionej wówczas wynika, że *Muzeum* nie posiadało zabytków metalowych z tego stanowiska, wymienionych zarówno w sprawozdaniu z badań jak i w *Notatce*. Już wtedy zauważono także nieścisłości dotyczące liczby naczyń. Chociaż według *Notatki* w 1990 roku przygotowano opisy ceramiki z Zakrzewa-Ranek, już cztery lata później nie można było ich znaleźć. W dokumentacji stanowiska znajdowały się natomiast dwie bardzo słabej jakości kserokopie rysunków naczyń. Pierwszy z nich, oznaczony Zk-R/3, przedstawiał dekorowany fragment naczynia IV (obecne oznaczenie) z grobu 6. Na drugim rysunku, z numerem Zk-R/10, znajdowała się płytka, płaskodenna misa z pogrubionym wylewem – naczynie to nie odpowiada żadnemu z zachowanych obecnie egzemplarzy z Zakrzewa-Ranek, nie można go też przypisać do konkretnego obiektu.

Obecnie materiały z Zakrzewa-Ranek są przechowywane w MSM; jest to wyłącznie ceramika oraz przepalone kości. Część naczyń została zrekonstruowana w całości i umieszczona na wystawie stałej, w gablocie prezentującej materiały kultury kurhanów zachodniobałtyjskich. Wyeksponowano osiem naczyń z Zakrzewa-Ranek: pięć mis, jedno małe naczynie i dwa naczynia dwudzielne. W magazynie MSM przechowywane byo jeszcze jedno, po części zrekonstruowane naczynie. Odnaleziono także fragmenty ceramiki, z których udało się zrekonstruować częściowo lub w całości sześć kolejnych naczyń, w tym cztery naczynia dwudzielne i trzy misy. Łącznie znanych jest więc piętnaście naczyń. W zbiorach MSM znajduje się poza tym 338 luźnych fragmentów ceramiki oraz 9 toreb z przepalonymi kośćmi.

Efektem porządkowania materiałów z wykopalisk w Zakrzewie-Rankach w 1990 roku było sporządzenie dla WKZ inwentarza znalezisk [*Inwentarz*]. Zawierał on dwadzieścia jeden pozycji, oznaczonych numerem inwentarzowym *Zk-R/* z dodatkiem kolejnej cyfry arabskiej. Numery inwentarzowe wypisano wówczas na zrekonstruowanych naczyniach oraz na części luźnych fragmentów ceramiki. Zasada, którą zastosowano przy inwentaryzacji znalezisk nie jest w pełni zrozumiała, najprawdopodobniej numery inwentarzowe, nadane w ostatniej dekadzie XX wieku, nie miały związku z przynależnością materiałów do obiektów lub z ich lokalizacją w obrębie konstrukcji grobowej (fragmenty naczyń z Zakrzewa-Ranek oznaczono trzynastoma numerami, a w obrębie bruku zanotowano dziewięć skupisk ceramiki).

Świadectwem małej wiarygodności oznaczeń inwentarzowych jest nadanie tego samego numeru – Zk-R/10 – dwóm różnym naczyniom. W kilku innych przypadkach fragmenty tego samego naczynia znajdowały się zaś w różnych partiach ceramiki, o odrębnych numerach. Przykładem może być tu popielnica IV (oznaczenie obecne), która została zrekonstruowana z ułamków zinwentaryzowanych jako Zk-R/3, Zk-R/5 i Zk-R/11. W *Inwentarzu* opis znalezisk

zapisanych pod numerem Zk-R/3 brzmi: *„fragmenty ceramiki, »grób 6«, m.in. 1 fr. wyl., 3 fr. dekor."*, co rzeczywiście może się odnosić do zrekonstruowanej obecnie popielnicy IV. Pod numerem Zk-R/5 ujęta została jednak cienkościenna ornamentowana misa z uchem; z ułamków z tej partii ceramiki zrekonstruowano także grubościenną misę XII oraz część popielnicy V (oba oznaczenia obecne). Numerem Zk-R/11 zinwentaryzowano także, między innymi, fragmenty ceramiki o powierzchni chropowaconej, różniące się znacząco od ułamków popielnicy IV, o gładzonej powierzchni.

Przedstawione powyżej problemy z numeracją i identyfikacją naczyń oraz ich fragmentów, wymusiły ponowne skatalogowanie materiału zabytkowego. Obecna numeracja składa się z trzech elementów: Zk-R/79/ z dodatkiem kolejnej cyfry rzymskiej; oznaczenie 79 precyzuje sezon badań w 1979 roku. Kolejność nadawania obecnych numerów wymuszona została niejednoczesnym dostępem do analizowanych materiałów i koniecznością ich natychmiastowego, jednoznacznego oznaczenia, dla uniknięcia powtórzenia opisywanych wyżej błędów inwentaryzacyjnych.

Katalog obejmuje wszystkie materiały pochodzące z badań ratowniczych, przeprowadzonych w 1979 roku na omawianym stanowisku w Zakrzewie-Rynkach. Uwzględniono w nim zarówno zabytki zachowane w zbiorach *Muzeum Szlachty Mazowieckiej*, znane z autopsji, jak i materiały znane wyłącznie z archiwaliów. Pierwsza część katalogu zawiera materiały, które można było próbować przypisać do poszczególnych zespołów grobowych, natomiast część druga to lista zabytków, których lokalizacji w obrębie kurhanu nie udało się ostatecznie ustalić.

Według sprawozdania z badań ratowniczych w Zakrzewie-Rankach, a także *Notatki* i *Inwentarza*, na stanowisku znaleziono dwa zabytki metalowe. Z informacji zawartych w sprawozdaniu z 1979 roku wynika, że w popielnicy z grobu 1 odkryto *„fragmenty silnie przepalonej zapinki wykonanej z brązu"*. Z kolei *Inwentarz* wymienia ułamki *„ozdoby żelaznej"*, prawdopodobnie bransolety (nr inw. Zk-R/20) oraz fragmenty *„ozdoby brązowej"*, której funkcji nie określono (nr inw. Zk-R/21). „Ozdoba żelazna" przypisywana jest do grobu 6, z którego popielnicę wyjęto do późniejszej eksploracji gabinetowej. „Ozdoba brązowa" została w *Inwentarzu* opisana jako wyposażenie grobu 7, co jednak mogło być skutkiem błędnego odczytania podanej w sprawozdaniu cyfry *„1"*, czyli numeru grobu, z którego rzeczywiście pochodził ten przedmiot. W *Notatce* wymieniono natomiast fragment ozdoby żelaznej (tym razem jednak nie ma informacji, o jaką ozdobę chodzi) i fragment ozdoby z brązu określonej ze znakiem zapytania jako *„drucik?"*. Obu zabytków nie udało się obecnie odnaleźć, nie można więc zweryfikować żadnej z powyższych informacji. Można jedynie przypuszczać, że określenie przed konserwacją „ozdoby brązowej" jako fragmentu zapinki mogło być pochopne; zasadne wydaje się pozostanie przy oznaczeniu *„drucik"*. Na temat „ozdoby żelaznej" brak jakichkolwiek informacji, które pozwoliłyby na interpretację tego znaleziska.

W katalogu uwzględniono także przepalone kości, które poddano analizie antropologicznej[3]. Materiały te pochodziły z magazynu *Muzeum Szlachty Mazowieckiej*, gdzie oznaczone były numerami inwentarzowymi i numerami grobów (w większości) oraz z popielnic z Zakrzewa-Ranek, eksponowanych na wystawie. W tym przypadku brak danych, z których grobów pochodziły kości umieszczone na wystawie.

Całość dostępnej dokumentacji stanowiska w Zakrzewie-Rankach analizowano pod względem ustalenia lokalizacji poszczególnych zabytków w obrębie konstrukcji kamiennej, celem połączenia ich wraz ze szczątkami kostnymi w zespoły grobowe. Szczególnie przydatny okazał się *Inwentarz*, w którym podano lokalizację części zabytków, oraz dokumentacja fotograficzna. Pomocne okazało się też sprawozdanie z badań. W ostateczności uciekano się do porównywania wymiarów naczyń. Dla oznaczenia lokalizacji zabytków posłużono się w każdym przypadku numeracją grobów podawaną przez A. Gindrycha i M. Wyczółkowskiego.

3. Wyniki wykopalisk

Na głębokości 0,25-0,3 m pod powierzchnią odsłonięto bruk złożony z dużych i średnich kamieni. Miał on w przybliżeniu kształt prostokąta o wymiarach 2×1 m i był zorientowany

[3] Analizy antropologiczne materiału kostnego ze stanowiska w Zakrzewie-Rankach wykonała mgr Beata Balukiewicz z IAUW – por. *Aneks*.

na linii północ-południe. W bezpośredniej bliskości bruku znajdowały się otaczające konstrukcję kamienie. Na podstawie istniejącej dokumentacji można stwierdzić występowanie różnej wielkości kamieni dookoła bruku z bardzo wyraźną przerwą od strony zachodniej. W tym miejscu należy jednak przypomnieć, że stopień odsłonięcia konstrukcji grobowej był ograniczony wymiarami wykopu (3×3 metry). W profilach północno-wschodnim i północno-zachodnim pozostawiono nie w pełni odsłonięte kamienie, uniemożliwiając tym samym określenie ich związku z brukiem. Widoczne na planie kamienie otaczające bruk, tworzą układ w przybliżeniu owalny. Stykają się one z południowym skrajem bruku, natomiast od północnego oddalone są o około 0,2 m. Maksymalne oddalenie kamieni od prostokątnego bruku to niewiele ponad 1 m. Od południowej strony kamienie tworzą układ, który w planie obiektu może przypominać rodzaj „wejścia" zastawionego większym kamieniem[4], ale dokumentacja fotograficzna wskazuje, że kamienie te były raczej niewielkie w stosunku do pozostałych.

W trakcie wykopalisk w pełni wyeksplorowano jedynie centralną konstrukcję kamienną, czyli bruk. Otaczające go kamienie zostały natomiast odsłonięte o tyle, o ile mieściły się w ramach wyznaczonego wykopu. W wyniku takiego zabiegu część kamieni pozostała w profilu północno-wschodnim, natomiast jeden kamień w profilu północno-zachodnim. Nie jest więc możliwe pełne odtworzenie kształtu hipotetycznego „wieńca".

Na bruku zlokalizowano 9 naczyń z przepalonymi kośćmi – popielnic; rozmieszczonych w dwóch grupach. Południową tworzyło sześć grobów (1-6), natomiast grupa północna składała się z trzech pochówków, oznaczonych jako groby 7-9 (Ryc. 1:2). Wszystkie naczynia, odkryte na bruku, były bardzo zniszczone. Przepalone kości znajdowały się również na kamieniach należących do bruku. Jedynie na północnym skraju konstrukcji nie zarejestrowano fragmentów ceramiki ani kości.

Grób 1

Położony przy południowym skraju bruku. Przynależność naczynia (popielnicy) określono na podstawie informacji pochodzących ze sprawozdania A. Gindrycha, w którym mowa jest o urnie *„słabo zachowanej, wykonanej z czerwonej gliny"*. – **Naczynie wazowate VI** (nr inw. Zk-R/79/VI; brak wcześniejszych oznaczeń inwentarzowych); zachowane w drobnych fragmentach i niekomplatne, przysadziste naczynie cienkościenne o dnie kulistym. Maksymalna wydętość brzuśca powyżej połowy zachowanej wysokości naczynia, załom brzuśca jest dosyć łagodny. Zarówno wewnętrzna jak i zewnętrzna powierzchnia naczynia bardzo zniszczone, wygładzone. Glina bardzo krucha, ciemnoczerwona, z dużą ilością domieszki tłucznia. Średn. górnej partii do zachowanej wysokości 24,5 cm; średn. maks. wydętości brzuśca 28 cm; zachowana wys. 14,5 cm (Ryc. 5:5). – **Zabytek brązowy** *„drucik"* (nr inw. Zk-R/79/XXXV, w *Inwentarzu* Zk-R/21) zaginiony.

Grób 2 (Ryc. 3:1).

Zlokalizowany przy południowo-wschodnim skraju bruku. Przynależność naczynia (popielnicy) określono na podstawie informacji pochodzących z *Inwentarza* oraz na podstawie dokumentacji fotograficznej [ryc.9; fot.1]. – **Naczynie wazowate I** (nr inw. Zk-R/79/I; fragmenty z dawnymi oznaczeniami Zk-R/1, Zk-R/5 i Zk-R/11, lub bez oznaczeń); duże, cienkościenne naczynie o dnie kulistym. Maksymalna wydętość brzuśca naczynia nieco ponad połową jego wysokości, łagodny załom brzuśca z podwójnym rzędem niedużych, płytkich dołków o owalnym kształcie, wykonanych stemplem o zaokrąglonej końcówce (wygładzone drewienko?). Krawędź naczynia lekko wychylona na zewnątrz, wylew pogrubiony i nieco spłaszczony od góry. Powierzchnia zewnętrzna wygładzana, szarobrązowa, powierzchnia wewnętrzna gładka, szara, glina w przełomach szara. Domieszkę stanowi średnia ilość drobno- i średnioziarnistego piasku, niewidocznego na gładzonej powierzchni naczynia. Średn. wylewu 20,8 cm; średn. maks. wydętości brzuśca 29,8 cm; wys. naczynia 22,5 cm (Ryc. 3:3). – **Misa IX** (nr inw. Zk-R/79/IX; fragmenty oznaczone Zk-R/8); cienkościenna misa o lekko pogrubionej krawędzi wylewu, dno kuliste, w jednym miejscu lekko wgniecione do wewnątrz, najprawdopodobniej w wyniku niestarannego wykonania. Obie powierzchnie wygładzane, glina barwy szarobrązowej, z niewielką domieszką średnioziarnistego tłucznia, bardzo słabo widoczną na powierzchni. Średn. wylewu 21,5 cm; wys. 7,5 cm (Ryc. 3:2).

Grób 3 (Ryc. 4:1)

Usytuowany był na północny zachód od pochówka 2. Przynależność naczynia (popielnicy) określono na podstawie jego wymiarów. Na tym poziomie analizy nieznany był inwentarz ceramiczny grobów 3-5, a do konkretnych zespołów nieprzyporządkowane były dwie formy dwudzielne: popielnica V o maksymalnej średnicy 16 cm i popielnica III o maksymalnej średnicy 30 cm. Z planu stanowiska jasno wynika, że z trzech możliwych lokalizacji tylko grób 3 mógł zawierać naczynie o tak dużych wymiarach jak wazowate naczynie III. – **Naczynie wazowate III** (nr inw. Zk-R/79/III; fragmenty oznaczone Zk-R/13); duże cienkościenne naczynie kulistodenne. Maksymalna wydętość brzuśca nieco ponad połową wysokości naczynia, zachowany fragmentarycznie wylew lekko zaokrąglony, niepogrubiony. Powierzchnia zewnętrzna wykończona bardzo niestarannie, niektóre fragmenty noszą ślady gładzenia, niektóre są lekko chropowate, widoczne odciski ziaren piasku lub drobnych fragmentów materiału organicznego

[4] Najprawdopodobniej ten właśnie fakt stał się podstawą błędnego określenia typu kurhanu z Zakrzewa-Ranek przez M.J. Hoffmanna – por. niżej.

(patyczki?). Barwa powierzchni zewnętrznej niejednolita: jasnobrązowa z plamami w kolorze ceglastym i szarym, powierzchnia wewnętrzna ciemnoszara. Domieszka średnioziarnistego piasku, widoczna na niektórych partiach powierzchni. Średn. wylewu 22 cm, średn. maks. wydętości brzuśca 30 cm, wys. 20,7 cm (Ryc. 4:3). – **Misa X** (nr inw. Zk-R/79/X; fragmenty oznaczone Zk-R/10); cienkościenna misa kulistodenna. Wylew zaokrąglony, nierównej grubości, w kilku miejscach pogrubiony i lekko wywinięty, możliwe, że skutkiem niestarannego wykonania. Obie powierzchnie wygładzane, zewnętrzna jasnoszaro-brązowa, wewnętrzna szara i jasnobrązowa. Domieszka małej ilości drobnoziarnistego czerwonego tłucznia, niewidocznego na zewnętrznej powierzchni naczynia. Średn. wylewu 23 cm; wys. 8,2 cm (Ryc. 4:2). – **Szczątki kostne** (nr inw. ZkR/79/XXVII-XXVIII); szczątki kobiety w wieku *adultus*. Z nieznanych przyczyn zostały one umieszczone w dwóch oddzielnych torbach, oznaczonych w *Inwentarzu* dwoma numerami: Zk-R/14 i Zk-R/15. **Uwaga:** na wystawie w *Muzeum Szlachty Mazowieckiej* w Ciechanowie, w naczyniu III (popielnica z grobu 3) były eksponowane przepalone kości dwóch osób: mężczyzny w wieku *adultus-maturus* oraz (prawdopodobnie) kobiety w wieku *adultus* (nr inw. Zk-R/79/XXIV; brak innego oznaczenia).

Grób 4 (Ryc. 5:1)

Usytuowany w centralnej części południowego skupiska grobów. Nie ma pewności, które naczynie pochodziło z grobu 4. Na podstawie analizy całości materiału zabytkowego z Zakrzewa-Ranek można przypuszczać, że funkcję popielnicy w tym grobie pełniła jedna z niezdobionych, kulistodennych mis. Bez wyposażenia. – **Szczątki kostne** (nr inw. Zk-R/79/XXIX); osoba w wieku *infans I*.

Grób 4 i/lub grób 5 (Ryc. 5:1)

Z grobów 4 i/lub 5 pochodzą dwie misy (pokrywki popielnic?), lecz nie można ustalić, która z nich pochodzi z którego grobu. – **Misa XI** (nr inw. Zk-R/79/XI; fragmenty oznaczone Zk-R/10); cienkościenna misa kulistodenna, o lekko pogrubionym i delikatnie wychylonym na zewnątrz wylewie. Powierzchnia zewnętrzna gładka, lekko wyświecana, wewnętrzna gładka. Barwa obu powierzchni szarobrązowa, glina pod zniszczoną powierzchnią czerwonawa. Mała ilość drobnoziarnistej domieszki piasku, słabo widocznej na powierzchni naczynia. Średn. wylewu 21 cm; wys. 6,7 cm (Ryc. 5:2). – **Misa XII** (nr inw. Zk-R/79/XII; fragmenty oznaczone Zk-R/5); częściowo wyklejone fragmenty grubościennej, ręcznie lepionej, głębokiej misy, dno najprawdopodobniej kuliste. Tuż pod zaokrągloną krawędzią wylewu ścianka nieznacznie przewężona, co podkreśla niepogrubiony wylew. Barwa powierzchni zewnętrznej i wewnętrznej czerwonobrązowa, glina w przełomie czerwona i czerwono-szara. Duża ilość średnioziarnistej domieszki piasku widoczna na zniszczonej powierzchni naczynia. Średn. wylewu 17,5 cm; wys. rekonstruowana 8,5 cm (Ryc. 5:3).

Grób 5 (Ryc. 5:1)

Położony przy zachodnim skraju bruku, zamykający od północy południowe skupisko grobów. Jest to najbardziej niepewne przyporządkowanie do konkretnego grobu w obrębie omawianego zespołu. Opiera się ono na fakcie, że po analizie form ceramicznych pod kątem ich przynależności do oznaczonych grobów pozostało jedno nieoznaczone naczynie dwudzielne (właśnie popielnica V) i dwa groby nie mające przyporządkowanego naczynia o funkcji urny (grób 4 i 5). Na podstawie analizy dokumentacji fotograficznej badań stwierdzono, że urnę z grobu 5 przykrywała misa, co wykluczałoby użycie jako popielnicy kolejnej misy. Tym samym w grobie 5 musiało znajdować się naczynie dwudzielne i byłaby to jedyna nieoznaczona dotychczas popielnica V. – **Naczynie wazowate V** (nr inw. Zk-R/79/V; fragmenty nie oznaczone żadnym nr inw., bądź też oznaczone nr inw. Zk-R/5); dolna partia niewielkiego naczynia o kulistym dnie, grubościennego, o asymetrycznym profilu. Powierzchnia zewnętrzna naczynia wygładzana, w części przydennej lekko zniszczona, duże ubytki w okolicach przełomów, barwa jasnobrązowa. Powierzchnia wewnętrzna gładka, barwy czerwonej. Glina w przełomach niejednolitej barwy: tuż przy powierzchniach ścianek czerwona, wewnątrz ciemnoszara. Domieszka dużej ilość drobno- i średnioziarnistego czerwonego tłucznia, nie widoczna na dobrze wygładzonej powierzchni. Średn. maks. wydętości brzuśca 16,2 cm; wys. zachowanej partii naczynia 9,5 cm (Ryc. 5:4).

Grób 6 (Ryc. 6:1)

Zlokalizowany tuż przy wschodnim skraju bruku, mniej więcej w połowie jego długości, na północnej granicy południowego skupiska grobów. Przynależność naczynia IV (popielnicy) ustalono na podstawie dokumentacji fotograficznej, natomiast misy VII (pokrywki), naczynia XXXII (przystawki) i przedmiotu żelaznego według *Inwentarza*. – **Naczynie dwustożkowe IV** (nr inw. Zk-R/79/IV; fragmenty oznaczone Zk-R/3, Zk-R/5 i Zk-R/11); kulistodenne naczynie. Maksymalna wydętość brzuśca nieco ponad połową wysokości, załom podkreślony dookolną listwą plastyczną z rzędem ukośnych nacięć, długości ok. 1 cm. Obie powierzchnie wygładzone, zewnętrzna barwy jasnobrązowej, wewnętrzna szara. Domieszka dużej ilość drobnoziarnistego tłucznia, niewidoczna na powierzchni. Średn. wylewu: 15 cm; średn. maks. wydętości brzuśca 20,7 cm; wys. naczynia: 20,5 cm (Ryc. 6:5-7). – **Misa VII** (nr inw. Zk-R/79/VII; fragmenty oznaczone nr inw Zk-R/4); cienkościenna kulistodenna misa. Krawędź wylewu spłaszczona, niepogrubiona, tuż pod nią dwa nieduże, wywinięte lekko na zewnątrz guzki, oddalone od siebie o około 2 cm. Obie powierzchnie gładzone, wewnętrzna ciemnoszara, zewnętrzna barwy czerwonobrązowej, miejscami czarnej. Glina z dużą ilością średnioziarnistej domieszki tłucznia, niewidocznej na powierzchni. Średn. wylewu 22 cm; wys. naczynia 9 cm (Ryc. 6:2). – **Naczynie XXXII** (nr inw. Zk-R/79/XXXII; oznaczone w *Inwentarzu* jako Zk-R/2); małe naczynie, częściowo wyklejone. **Uwaga:** Wśród dostępnych materiałów nie ma jednak ani jednego fragmentu ceramiki oznaczonego numerem inwentarzowym Zk-R/2. Możliwe jest, że opis ten dotyczy zachowanych, ale nieoznaczonych żadnym numerem fragmentów wyklejonych ścianek małego naczynia XXI opisanego niżej. W *Inwentarzu* naczynie XXXII (XXI?) przypisane zostało do grobu 6. Z tym samym grobem związane są też na pewno omówione wyżej dwa naczynia, czyli ornamentowana popielnica IV i misa VII z guzkami plastycznymi. A. Gindrych w sprawozdaniu z badań zaznaczył, że naczynia z grobu 6 (tak jak i naczynia z grobów 3-5) zostały wydobyte wraz z całą zawartością w celu ich eksploracji w „warunkach kameralnych". Wobec wszystkich tych faktów prawdopodobnym jest, że fragmenty małego naczynia XXXII (XXI?) znalezione zostały wewnątrz popielnicy IV. Naczynie XXXII

(XXI?) spełniało więc funkcję przystawki w grobie 6. – **Naczynie XXI** (nr inw. Zk-R/79/XXI, brak wcześniejszych oznaczeń); dwa fragmenty ścianek prawdopodobnie niewielkiego i dosyć płytkiego naczynia (miseczki?) o powierzchni gładzonej. Powierzchnia barwy beżowoszarej, wewnętrzna szara, barwa gliny widocznej w przełomach jasnobeżowa. Dość obfita domieszka gruboziarnistego, czerwonego tłucznia widoczna na gładzonej powierzchni (Ryc. 6:3-4). – **Przedmiot żelazny** (nr inw. Zk-R/79/XXXIV, oznaczony w *Inwentarzu* numerem Zk-R/20); zaginiony. –**Szczątki kostne** (nr inw. Zk-R/79/XXX); szczątki dwóch osób nieokreślonej płci: w wieku *adultus/maturus* oraz dziecko *infans I*.

Grób 7 (Ryc. 7:1; 8:1)

Zlokalizowany przy wschodniej granicy bruku. Przynależność naczynia II (popielnica) i naczynia VIII (pokrywka) ustalono na podstawie dokumentacji fotograficznej. – **Naczynie wazowate II** (nr inw. Zk-R/79/II; fragmenty oznaczone Zk-R/9); cienkościenne naczynie o kulistym dnie. Maksymalna wydętość brzuśca powyżej połowy wysokości naczynia, załom łagodny. Krawędź naczynia niepogrubiona, lekko spłaszczona od góry. Powierzchnia zewnętrzna wygładzana (błyszcząca?), w kilku miejscach lekko zniszczona, barwy od jasnobrązowej przez rudawą do szarej, powierzchnia wewnętrzna gładka, szarobrązowa. Domieszka średniej ilości średnioziarnistego czerwonego tłucznia, niewidoczna na gładzonej powierzchni. Średn. wylewu 14,3 cm; średn. maks. wydętości brzuśca 19,9 cm; wys. naczynia 14,9 cm (Ryc. 7:3). – **Misa VIII** (nr inw. Zk-R/79/VIII; fragmenty oznaczone Zk-R/5); cienkościenna kulistodenna misa. Krawędź wylewu zaokrąglona, niepogrubiona i niewywinięta. Naczynie zaopatrzone w łagodnie wygięte doklejane ucho z szerokiej taśmy, zdobione w górnej partii grupami rytych kresek. Po obu stronach ucha, tuż pod krawędzią wylewu, symetrycznie umieszczone dwa guzki plastyczne. Obie powierzchnie wygładzone, barwy szarobrązowej. Glina z dużą ilością drobno- i średnioziarnistej domieszki tłucznia, widocznej na powierzchni. Średn. wylewu 20,5 cm; wys. naczynia 7,2 cm; wys. ucha 4,5 cm; szer. ucha ok. 3 cm (Ryc. 7:2). – **Szczątki kostne** (nr inw. Zk-R/79/XXXI); szczątki dwóch osób: osoba nieokreślonej płci w wieku *adultus* oraz dziecko *infans I* płci (prawdopodobnie) żeńskiej. **Uwaga:** na wystawie w *Muzeum Szlachty Mazowieckiej* w Ciechanowie, w naczyniu II (popielnica z grobu 7) były eksponowane przepalone kości dwóch osób: kobiety w wieku *adultus* oraz dziecka *infans II* (nr inw. Zk-R/79/XXIII; brak innego oznaczenia).

Grób 8 (Ryc. 8:1)

Zlokalizowany był na północno wschodnim krańcu skupiska północnego. Przynależność naczynia XV (popielnica) i naczynia XXXIII ustalono na podstawie *Inwentarza*. – **Kubek XV** (nr inw. Zk-R/79/XV; fragmenty oznaczone Zk-R/6); nieduże naczynie cienkościenne o płaskim, niewyodrębnionym dnie. Baniasty brzusiec o łagodnym załomie, przechodzi w zachowaną w formie szczątkowej szyjkę. Powierzchnia zewnętrzna naczynia gładzona, w dużej części zniszczona (starta), barwy od ciemnoszarej do jasnobeżowej. Powierzchnia wewnętrzna gładka, szarobeżowa. Glina ciemnoszara, z dużą ilością drobno- i średnioziarnistego piasku, widocznego na zewnętrznej powierzchni. Średn. dna 5 cm; średn. maks. wydętości brzuśca 11,7 cm; wys. zachowanego fragmentu 7,3 cm (Ryc. 8:4). – **Fragmenty naczynia XXXIII** (nr inw. Zk-R/79/XXXIII, oznaczone w *Inwentarzu* Zk-R/7) zaginione; fragmenty wylewu małego naczynia, zgodnie z *Inwentarzem* identyfikowane z materiałem z grobu 8. **Uwaga:** W grobie 8 znaleziono kubek XV, z którego mogłyby pochodzić te ułamki, ich zaginięcie uniemożliwia weryfikację. Zastanawiający byłby tu fakt, że „małe naczynie" (kubek XV) i „fragmenty wylewu małego naczynia" zostały w inwentarzu ujęte w dwóch odrębnych pozycjach, bez żadnej (poza numerem grobu) łączącej je adnotacji. – **Miseczka XIV** (nr inw. Zk-R/79/XIV; fragmenty oznaczone nr inw. Zk-R/4); fragment cienkościennej małej miseczki w kształcie odcinka kuli, o prostym, niepogrubionym i niewychylonym wylewie. Obie powierzchnie gładkie, szarobrązowe. Duża ilość drobnoziarnistej domieszki czerwonego tłucznia słabo widoczna na powierzchni. Średn. wylewu 15 cm; wys. rekonstruowana 5 cm (Ryc. 8:2). **Uwaga:** do tego samego naczynia należało najprawdopodobniej kilkadziesiąt dalszych fragmentów ceramiki (nr. inw. Zk-R/79/XVI), w tym: 22 średniej wielkości fragmenty ceramiki, niecharakterystyczne (oznaczone Zk-R/8); pięć niewielkich fragmentów wylewu (oznaczone Zk-R/8); jeden fragment wylewu nieco grubszy niż wyżej wymienione, możliwe, że z tego samego naczynia (oznaczony Zk-R/8); dwa małe i jeden średniej wielkości fragmenty niecharakterystyczne, nieoznaczone żadnym numerem inwentarzowym. Wszystkie ułamki pochodzą prawdopodobnie z jednego, cienkościennego naczynia (grubość ok. 3-4 mm), o obu powierzchniach gładkich, glina barwy szarobrązowej, z domieszką dużej ilość drobnoziarnistego tłucznia. Można przypuszczać, że wszystkie fragmenty pochodzą z częściowo zachowanej, cienkościennej misy XIV (Ryc. 8:3). **Uwaga:** na wystawie w *Muzeum Szlachty Mazowieckiej* w Ciechanowie, w kubku XV (popielnica z grobu 8) były eksponowane przepalone kości osoby nieokreślonej płci w wieku *adultus* (nr inw. Zk-R/79/XXVI; brak innego oznaczenia).

Grób 9 (Ryc. 8:1)

W grobie dziewiątym położonym na wschodnim skraju skupienia północnego. Przynależność naczynia XIII (popielnica) ustalono na podstawie dokumentacji fotograficznej. – **Misa XIII** (nr inw. Zk-R/79/XIII; fragmenty oznaczone Zk-R/10 i Zk-R/12); fragment górnej partii dużej misy o pogrubionym i lekko wychylonym na zewnątrz wylewie, obie powierzchnie wygładzane, zewnętrzna barwy od beżowej do beżowoszarej, wewnętrzna beżowa. Glina szara, z domieszką sporej ilości średnioziarnistego tłucznia, niewidoczna na powierzchni. Średn. wylewu 28,5 cm, wys. zachowanego fragmentu 6,5 cm (Ryc. 8:6). **Uwaga:** do tego samego naczynia mogą należeć dalsze fragmenty (nr inw. Zk-R/79/XIX; oznaczone Zk-R/10 i Zk-R/12); 11 średniej wielkości fragmentów ceramiki (w tym trzy fragmenty wylewu). Wszystkie fragmenty są gładzone, powierzchnia zewnętrzna barwy beżowej lub beżowoszarej, powierzchnia wewnętrzna beżowa. Glina w przełomach barwy szarej, z domieszką sporej ilości średnioziarnistego tłucznia granitowego, niewidoczną na powierzchni (Ryc. 8:5).

Znaleziska luźne lub o nieustalonej lokalizacji

Fragmenty wylewów dwóch naczyń z guzkami pod krawędzią (nr inw. Zk-R/79/XVII); **1)** fragment wylewu naczynia, prawdopodobnie misy, z guzkiem plastycznym na krawędzi wylewu (wyklejony z dwóch fragmentów oznaczonych numerami Zk-R/1 i Zk-R/5); powierzchnia wewnętrzna gładzona, zewnętrzna gładzona i lekko wyświe-

cana, obie barwy jasnobrązowej. Glina w przełomach jasnoszara, ze średnią ilością średnio- i gruboziarnistej domieszki czerwonego tłucznia, niewidoczna na powierzchni. Grubość ścianki 5,5 mm (Tabl. 8:b.1); **2)** fragment wylewu naczynia, prawdopodobnie misy, z guzkiem na krawędzi wylewu; (nie oznaczony); obie powierzchnie gładzone. barwy jasnobrązowo-szarej. Domieszka niewielkiej ilości średnioziarnistego czerwonego tłucznia, widoczna na powierzchni wewnętrznej, na zewnętrznej właściwie niewidoczna. Grubość ścianki 5 mm (Tabl. 8:b.2). Oba fragmenty noszą ślady po guzku tuż przy krawędzi wylewu; możliwe, że należały do mis zaopatrzonych w plastyczny ornament podwójnych guzków, analogiczny do zdobienia misy VII.

Fragmenty ceramiki o powierzchni chropowaconej (nr inw. Zk-R/79/XVIII; oznaczone Zk-R/1 i Zk-R/11); pięć średniej i małej wielkości fragmentów ceramiki o zewnętrznej powierzchni chropowaconej, barwy jasnobrązowej, powierzchnia wewnętrzna gładzona, barwy jasnoszarej. Domieszka dużej ilości gruboziarnistego czerwonego tłucznia, widoczna na chropowaconej powierzchni zewnętrznej. Grubość fragmentów 6-7 mm (Tabl. 8, d). Żadne ze zrekonstruowanych naczyń z Zakrzewa-Ranek nie miało powierzchni chropowaconej, opisywane fragmenty pochodzą więc z kolejnego naczynia, o nieustalonym kształcie.

Nieokreślone fragmenty ceramiki (nr inw. Zk-R/79/XXII; oznaczonych Zk-R/1, Zk-R/5 i Zk-R/11 lub bez oznaczeń); 249 różnej wielkości fragmentów ceramiki, których nie udało się przypisać do żadnego ze zrekonstruowanych naczyń, ani nie udało się odtworzyć form.

Szczątki kostne (nr inw. Zk-R/79/XXV, oznaczone Zk-R/19); przepalone kości osoby nieokreślonej płci, w wieku *maturus*.

6. Analiza materiałów

Zachowane materiały z Zakrzewa-Ranek to, oprócz szczątków kostnych, wyłącznie naczynia gliniane. Z dziewięciu grobów zachowało się sześć dwudzielnych naczyń, jeden kubek i osiem mis. Wszystkie naczynia są lepione ręcznie, cienkościenne i prawie wszystkie mają kuliste dna – wyjątek stanowi płaskodenny kubek XV oraz, być może misa XIII. Kuliste dna są uważane za podstawową cechę, wyróżniającą naczynia kultury kurhanów zachodniobałtyjskich spośród materiałów innych kultur [OKULICZ 1970, 24 nn]. Zabytki z Zakrzewa-Ranek analizowano w oparciu o dwa funkcjonujące w literaturze systemy klasyfikacyjne ceramiki tej kultury: Łucji Okulicz [1970] i Mirosława Hoffmanna [1998; 2000], starając się ukazać zarazem różnice pomiędzy nimi.

a) Misy

Misy w kształcie wycinka kuli stanowią największą część materiałów z Zakrzewa-Ranek, wśród piętnastu zrekonstruowanych naczyń jest ich bowiem aż osiem (VII-XIV – Ryc. 3:2; 4:2; 5:2-3; 6:2; 7:2; 8:2-3,5-6). Misy o dnach kulistych pojawiają się we wszystkich wyróżnionych fazach rozwojowych kultury kurhanów zachodniobałtyjskich [OKULICZ 1970, 30, 35, 39; ŻÓRAWSKA 2000, 40], ale spotykane są także w zespołach kultury łużyckiej [WALUŚ, KOWALEWSKA 1999, 58] i kultury pomorskiej [ŁUKA 1966, tabl. VII:3a; XXIV:1b].

Większość okazów z Zakrzewa-Ranek jest niezdobiona. Są to proste naczynia o łukowatych ściankach i niewyodrębnionym kulistym dnie. Dwie mają delikatnie pogrubiony wylew, co jest powszechną cechą mis kultury kurhanów zachodniobałtyjskich. Ł. Okulicz wydziela misy jako typ VI, w obrębie którego kulistodenne okazy o wygładzanej powierzchni i częstokroć pogrubionej krawędzi stanowią odmianę VIa. Egzemplarze tej odmiany miały występować przez cały czas funkcjonowania kultury kurhanów zachodniobałtyjskich, to jest od okresu halsztackiego D (HaD) do młodszego okresu przedrzymskiego [OKULICZ 1970, 24-42]. Według klasyfikacji M. Hoffmanna większą część niezdobionych mis z Zakrzewa-Ranek zaliczyć można do odmiany drugiej typu VI grupy III lub grupy IV[5], obejmującej płytkie szerokootworowe misy o kształcie wycinka kuli, o powierzchni wygładzanej lub przecieranej, z wylewami najczęściej zaokrąglonymi. Jedynie misa XII z Zakrzowa-Ranek należy do naczyń głębokich, o kształcie zbliżonym do połowy kuli (Ryc. 5:3). Ma ona nieco grubsze ścianki niż pozostałe misy, a prosty, niewychylony wylew jest podkreślony nieznacznym przewężeniem tuż pod krawędzią. Misy takie stanowią w klasyfikacji Hoffmanna odmianę pierwszą w obrębie typu VI grupy IV.

Naczynia grupy III M. Hoffmann datuje na fazy A-B okresu lateńskiego, czyli na schyłek II fazy rozwoju osadnictwa w południowo wschodniej strefie nadbałtyckiej, natomiast naczynia grupy IV wiąże z młodszym okresem przedrzymskim i III fazą rozwoju osadnictwa [HOFFMANN 2000, 85-102]. Proste misy kulistodenne występują powszechnie w kulturze kur-

[5] W systematyce M. Hoffmanna pojęcie grupy jest kategorią stylistyczną, natomiast pojęcie typu jest kategorią formalną w obrębie danego stylu – por. HOFFMANN 1998; 1999; 2000.

hanów zachodniobałtyjskich, zarówno na cmentarzyskach kurhanowych [HOFFMANN 1999; 2000], jak i w grobach płaskich [ŻÓRAWSKA 2000, 40]. Pojawiają się także wśród znalezisk z osad [ANTONIEWICZ, OKULICZ 1958, tabl. II:9].

W materiałach z Zakrzewa-Ranek znajdują się przynajmniej dwie misy ornamentowane. Misa VII ma krawędź wylewu zdobioną dwoma niewielkimi guzkami plastycznymi (Ryc. 6:2), misa VIII zaopatrzona jest natomiast w doklejane taśmowate ucho, u nasady którego umieszczono ornament w postaci grupy rytych kresek, ułożonych we wzór geometryczny (Ryc. 7:2). Po obu stronach ucha symetrycznie usytuowano dwa plastyczne guzki. Oba okazy nie odbiegają formą od pozostałych mis z Zakrzewa-Ranek. Misa VII należy do odmiany pierwszej typu VI. Ornament skłania do zaliczenia tego naczynia do IV grupy ceramicznej według Hoffmanna, datowanej na młodszy okres przedrzymski i III fazę rozwoju osadnictwa południowo-wschodniej strefy nadbałtyckiej [HOFFMANN 2000, 99]. Analogicznie zdobione misy znaleziono, między innymi, na cmentarzysku w Tynwałdzie [ŻÓRAWSKA 2000, tabl. XV:4, XVII:6], a także na osadzie w Sząbruku [MIRKOWSKA 1998, tabl. VIII:7]. Płytką misę VIII, z taśmowatym uchem i guzkami, zaliczyć można do odmiany drugiej typu VI grupy III synchronizowanej z fazami A-B okresu lateńskiego i schyłkiem II fazy osadniczej [HOFFMANN 2000, 94]. Misy z taśmowatym uszkiem odkryto na przykład na stanowiskach w Bogdanach, gm. Frombork [HOFFMANN 1999, tabl. XLIV:6], Kitkach, gm. Dzierzgowo [SIKORSKI 2000, tabl. 6:2], i na stanowisku 2 w Elblągu [ŻÓRAWSKA 2000, tabl. IV:2]. W Stolnie, gm. Miałkowo [WALUŚ, KOWALEWSKA 1999, tabl. XVI:7] i w Krośnie, gm. Pasłęk [HOFFMANN 1992, 23, tabl. V:2] zanotowano misy, które – tak jak naczynie z Zakrzewa-Ranek – po obu stronach taśmowatego uszka miały plastyczne guzki. Misy z analogicznie ornamentowanym uchem znaleziono na stanowisku 1 w Redykajnach [HOFFMANN 2000, tabl. CXXVII] oraz w Kiewrach, gm. Świątki [HOFFMANN 1992, tabl. IV:11].

Misy z uchem bywają w poszczególnych opracowaniach traktowane jako oddzielny morfologiczny i niezbyt trafnie nazywane są czerpakami [WALUŚ, KOWALEWSKA 1999, 5; ŻÓRAWSKA 2000, 39]. Wydaje się jednak, że za odrębne pod względem formy można byłoby uznawać jedynie te misy, których ucho mocowane było na czop wewnętrzny, a tym samym było funkcjonalne. Formy takie występowały we wczesnej fazie okresu lateńskiego zarówno w zespołach kultury kurhanów zachodniobałtyjskich, jak i kultury pomorskiej [OKULICZ 1970, 35]. Nieduże uszka przytwierdzane do naczyń poprzez dolepienie wałeczka lub taśmy glinianej stanowią raczej o odrębności stylistycznej, a nie formalnej naczynia.

Kulistodenne misy w grobach kultury kurhanów zachodniobałtyjskich pełniły na ogół funkcję pokrywek popielnic. Znaleziska z kurhanów (np. Bukowo gm. Stary Targ, Surajny gm. Mrągowo) wskazują, że misy mogły również być używane jako popielnice [HOFFMANN 1999]. W Niedanowie, stanowisko 2, wszystkie misy znalezione w nienaruszonych grobach w kurhanach z wczesnej epoki żelaza pełniły funkcję urn [ZIEMLIŃSKA-ODOJOWA 2002]. Na cmentarzyskach płaskich kultury kurhanów zachodniobałtyjskich pochówki w misach są natomiast spotykane niezwykle rzadko [ŻÓRAWSKA 2000, 20]. Sporadyczne są również znaleziska mis występujących w roli przystawek [ŻÓRAWSKA 2000, 24-25]. W Zakrzewie-Rankach funkcję urn spełniały misa XIII z grobu 9 (Ryc. 8:4-5) i misa XII z grobu 4 (Ryc. 5:4). Małe naczynie XXXV (miseczkę?) znaleziono wewnątrz popielnicy IV. Mała miseczka, złożona w popielnicy i pełniąca funkcję przystawki została odkryta także w grobie płaskim (grób 90) ze stanowiska 2 w Niedanowie, datowanym popielnicą III grupy ceramicznej Hoffmanna na fazy A-B okresu lateńskiego [ZIEMLIŃSKA-ODOJOWA 2002, 398, 408]. Pozostałe misy z Zakrzewa-Ranek pełniły funkcję pokrywek popielnic.

b) Naczynia dwudzielne

Z Zakrzewa-Ranek zachowało się sześć naczyń dwudzielnych, w tym pięć w stopniu umożliwiającym rekonstrukcję formy. Wszystkie miały dna kuliste, wypukłą dolną partię i wklęsły profil powyżej załomu brzuśca. Cztery z nich (I-III, V – Ryc. 3:3; 4:3; 5:4; 7:3) w klasyfikacji Ł. Okulicz odpowiadałyby naczyniom baniastym typu IV. Okazy te można zaliczyć do odmiany f omawianego typu IV, obejmującej kulistodenne naczynia o ostro załamanych brzuścach i krótkich cylindrycznych szyjkach. Naczynia odmiany IVf pojawiły się już w II grupie ceramicznej, datowanej na fazy A-B okresu lateńskiego, a szczególnie często występowały w III

grupie ceramicznej, z początku młodszego okresu przedrzymskiego. [por. OKULICZ 1970, 24, 90-107]. Według podziału M. Hoffmanna naczynia dwudzielne należą natomiast do typu I (naczynia wazowate) i z uwagi na podkreślone załomy brzuśców stanowią element grupy IV, datowanej na młodszy okres przedrzymski oraz III fazę rozwoju osadnictwa. Zaliczyć je można do odmiany drugiej, którą stanowią formy pękate prawie dwustożkowe, mające częstokroć lekko rozchylone krawędzie wylewów. Dna naczyń tej odmiany są kuliste bądź też spłaszczone. Powierzchnie są starannie wygładzone, a załom brzuśca bywa podkreślony ornamentem paznokciowym lub plastycznymi guzkami. Spośród omawianych, jedynie naczynie I (Ryc. 3:3) jest posiada zdobienie. Ma ono postać dwóch rzędów płytkich owalnych wgłębień, podkreślających załom brzuśca. Ornament ten został wykonany najprawdopodobniej zaokrąglonym stemplem [HOFFMANN 2000, 98]. Taka technika ornamentowania nie była dotychczas spotykana na naczyniach odmiany 2 typu I. Analogiczne naczynia, ornamentowane rzędem odciskanych dołków (palcowych lub paznokciowych) znalezione zostały między innymi na stanowiskach w Kierach gm. Świątki, Rybnie i Stolnie [HOFFMANN 2000, tabl. IV:2; LVI:22; XCIV:6]. Pozostałe naczynia wazowate z Zakrzewa-Ranek są niezdobione i mają analogie między innymi w kurhanie I na stanowisku II w Rybnie [HOFFMANN 2000, tabl. XCIV:5; XCV:7].

Czwarte naczynie dwudzielne (IV – Ryc. 6:5-7) nie znajduje odpowiednika w klasyfikacji Ł. Okulicz, ale jego zdobienie nawiązuje do ornamentyki III grupy ceramicznej [por. OKULICZ 1970, 39]. Egzemplarz ten można natomiast do odmiany 1 typu II (dwustożkowe), którą stanowią formy o stożkowatych szyjkach, załomach brzuśca umieszczonych powyżej połowy wysokości naczynia i dnach kulistych bądź spłaszczonych. Ich powierzchnie są wygładzane, a załom brzuśca zdobiony jest często rzędem odcisków paznokciowych lub karbowaną listwą plastyczną [HOFFMANN 2000, 93]. Najbliższą analogię dla naczynia IV stanowi okaz z kurhanu II, z cmentarzyska w Stolnie, gm. Miałkowo [HOFFMANN 2000, tabl. LVI, 9]. Omawiane okazy należą do III grupy ceramicznej datowanej na fazy A-B okresu lateńskiego, czyli na schyłek II fazy rozwoju osadnictwa według Hoffmanna.

Naczynia dwudzielne spotykane w zespołach grobowych kultury kurhanów zachodniobałtyjskich pełniły zwykle rolę popielnic. Na terenach położonych na wschód od dolnej Wisły powszechnie występowały też w roli kloszy przykrywających urny lub pochówki bezpopielnicowe [HOFFMANN 1993]. Na cmentarzyskach płaskich spotyka się również naczynia nie zawierające kości, usytuowane na brukach razem z pochówkami popielnicowymi [ŻÓRAWSKA 2000, 24]. Puste naczynia na brukach można traktować jako groby symboliczne, kenotafy, albo też jako przystawki do właściwych pochówków. W zespole grobowym z Zakrzewa-Ranek wszystkie naczynia dwudzielne zawierały przepalone szczątki ludzkie i tym samym pełniły funkcję popielnic.

c) Kubki

Z Zakrzewa-Ranek pochodzi jedno naczynie (XV – Ryc. 8:4) określone jako kubek. W odtworzonej partii brak ucha (chociaż na fotografii grobów7-9 w trakcie eksploracji widoczne jest ucho jakiegoś naczynia – Ryc. 8:1) lub śladów po jego mocowaniu, nie można więc całkowicie wykluczyć, że była to płaskodenna czarka, analogiczna do okazu z kurhanu X w Jegłuniu, datowanego na I fazę rozwoju osadnictwa południowo wschodniej strefy nadbałtyckiej, synchronizowaną z okresami IV-VI epoki brązu [por. HOFFMANN 2000, tabl. CXV:8]. Tak wczesne datowanie stoi w sprzeczności z chronologią reszty zespołu, toteż znacznie bardziej prawdopodobna wydaje się przynależność naczynia XV do typu VII, wydzielonego przez M. Hoffmanna w obrębie każdej z grup ceramicznych [HOFFMANN 2000, ryc. 41]. Kubki odmiany 1 typu VII, o płaskich dnach i łagodnie załamanym brzuścu, przechodzącym w stosunkowo długą szyjkę zaliczane są do grupy II. W następnej fazie pojawiają się podobne okazy, lecz o dnach zaokrąglonych. Kubki o płaskich dnach, lecz o profilu innym niż naczynie XV występują ponownie w młodszym okresie przedrzymskim. Można więc przypuszczać, że kubek z Zakrzewa-Ranek stanowi etap przejściowy pomiędzy III a IV grupą ceramiczną, i jest świadectwem płynnego zmieniania się tradycji wyrobu ceramiki w południowo-wschodniej strefie nadbałtyckiej.

Naczynia o formie kubka, znajdowane na sepulkralnych stanowiskach kultury kurhanów zachodniobałtyjskich, pełnią zwykle, podobnie jak dzbanki, funkcję popielnic. Sporadycz-

nie występowały też jako przystawki, np. w grobie 3 na cmentarzysku płaskim w Elblągu st. 1 [ŻÓRAWSKA 2000, 67]. Kubek pochodzący z Zakrzewa-Rankek pełnił funkcję popielnicy i przykryty był niewielką misą.

d) Zdobienie ceramiki

Wśród omawianych materiałów wystąpiły trzy rodzaje zdobień plastycznych. Pierwszy z nich to ornament w postaci niewielkich guzków przykrawędnych, zarejestrowanych na jednej misie i dwóch fragmentach innych naczyń. Takie zdobienie występuje już na okazach pierwszej grupy ceramicznej według Hoffmanna, datowanej na IV-V okres epoki brązu, przede wszystkim na dużych naczyniach jajowatych, pochodzących z osad [HOFFMANN 1998, 14]. Na krawędziach mis zdarza się od końca fazy D okresu halsztackiego [OKULICZ 1970, 31-35], szczególnie charakterystyczne jest jednak dla kulistodennych mis IV grupy ceramicznej według Hoffmanna. Guzki występują najczęściej w grupach po dwa lub trzy, ale spotyka się również misy zdobione pojedynczymi guzkami plastycznymi. Z grobu 9 na cmentarzysku płaskim w Nowym Targu pochodzi płaskodenna misa zaopatrzona w cztery małe guzki plastyczne [ŻÓRAWSKA 2000, 40].

Kolejnym ornamentem plastycznym jest ukośnie nacinana listwa na dwustożkowym naczyniu IV (Ryc. 6:5-7). Listwy plastyczne pojawiają się w grupach ceramicznych I-IV według Hoffmanna [2000, 85-102]. Karbowane lub nacinane listwy, umieszczane na załomie brzuśca naczyń są szczególnie charakterystyczne dla form dwustożkowych III i IV grupy ceramicznej według Hoffmanna datowanych na fazy A-B okresu lateńskiego i na młodszy okres przedrzymski, występują jednak także na wczesnych naczyniach dwudzielnych, znajdowanych zarówno na osadach, jak i na cmentarzyskach kultury kurhanów zachodniobałtyjskich[6].

Za ornament plastyczny można także uznać nieduże taśmowate uszko przy krawędzi misy VIII (Ryc. 7:2). Dolepiane uszka pojawiają się na terenach północno-wschodniej Polski już w IV okresie epoki brązu [WALUŚ, KOWALEWSKA 1999], przy czym początkowo były to ucha wałeczkowate, a od fazy D okresu halsztackiego upowszechniają się szersze uszka taśmowate, które stały się typową cechą naczyń III grupy ceramicznej datowanej na fazy A-B okresu lateńskiego. W modszym okresie przedrzymskim zwyczaj dolepiania uszek taśmowatych przetrwał tyko na naczyniach z Półwyspu Sambijskiego, natomiast na pozostałych terenach zajmowanych przez kulturę kurhanów zachodniobałtyjskich nastąpił powrót do uszek wałeczkowatych [HOFFMANN 1998, 16-25]. Uszka dolepiano do mis oraz naczyń jajowatych i sytuowano je zwykle przy krawędzi wylewu. Na misach dolepiano uszka pojedynczo, natomiast wczesne naczynia jajowate bywają zaopatrzone w parę uszek przykrawędnych. Rzadziej (tylko na naczyniach jajowatych I grupy) uszka sytuowano na wysokości szyjki.

Ornament ryty wystąpił na dwóch naczyniach z Zakrzewa-Ranek. W pierwszym przypadku były to ukośnie ryte kreseczki na listwie plastycznej (naczynie IV – Ryc. 6:5-7), natomiast w drugim przypadku był to geometryczny układ linii rytych na kulistodennej misie z taśmowatym uszkiem (misa VIII – Ryc. 6:2). Zdobienie pokrywało górną partię ucha i fragment wylewu u jego nasady. Podobny ornament, pokrywający najczęściej górne partie naczyń jest charakterystyczny dla trzeciej grupy ceramicznej według Hoffmanna, datowanej na fazy A-B okresu lateńskiego. Później występuje powszechnie tylko na Półwyspie Sambijskim (V grupa ceramiczna), natomiast na pozostałych terenach zajmowanych przez kulturę kurhanów zachodniobałtyjskich zdaża się na nielicznych egzemplarzach [HOFFMANN 2000, 92-102]. Misy były stosunkowo rzadko zdobione rytami; dotyczy to także pokryw popielnic. Kulistodenną misę z nacinanym wylewem znaleziono między innymi w kurhanie XIV w Piórkowie, pow. Braniewo [OKULICZ 1970, tabl. XV, 10], podobnie zdobiona misa, zaopatrzona dodatkowo w dwa plastyczne guzki, pochodzi z b. Laukanen, Kr. Heiligenbeil [HOFFMANN 1992, tabl. V:7], natomiast najbliższą analogię do naczynia VIII z Zakrzewa-Ranek stanowi misa z taśmowatym

[6] Ani Ł. Okulicz ani M. Hoffmann nie wymieniają ornamentu nacinanych listew w definicjach wczesnych typów naczyń, ale oboje w ogólnych opisach ornamentyki najwcześniejszych form podkreślają że takie zdobienie występuje i dodatkowo wskazują, że pojawia się głównie na ceramice pochodzącej ze stanowisk osadniczych [Hoffmann 2000, 88; Okulicz 1970, 26]. Obie prace publikują jednak zdobione tym ornamentem wczesne naczynia wazowate pochodzące z kurhanowego cmentarzyska w Kitkach, gm. Dzierzgowo, opracowanego niedawno przez Dariusza Sikorskiego [2000, tabl 2, 1-2; tabl 3, 5; tabl 16, 4] nie odnosząc się w tekście do tych znalezisk.

uchem pokrytym geometrycznym ornamentem rytym ze stanowiska w Kiewrach, gm. Świątki [HOFFMANN 1992, tabl. IV:11].

Wielokrotnie wzmiankowane naczynie IV (Ryc. 6:5-6) było dodatkowo zdobione na załomie brzuśca podwójnym rzędem płytkich owalnych wgłębień, odciskanych za pomocą zaokrąglonego stempla. Pojedynczy lub wielokrotny rząd wgłębień, usytuowany na załomie brzuśca lub też u nasady szyjki gładzonych naczyń dwudzielnych, był charakterystyczny dla egzemplarzy III a przede wszystkim IV grupy ceramicznej według Hoffmanna [2000, 92-101]. Ornamenty te odciskane były na różne sposoby; najczęściej są to zaszczypywania paznokciowe, ale występują także dołki palcowe i wgłębienia wykonane stemplem, najprawdopodobniej drewnianym [HOFFMANN 2000, 93].

e) Analiza technologiczna

Ceramika z kurhanu w Zakrzewie-Rankach to prawie wyłącznie naczynia o powierzchni starannie wygładzonej. Wystąpiła też jedna misa o powierzchni lekko wyświecanej. Wazowate naczynie III (Ryc. 4:3) jako jedyne ma powierzchnię gładzoną niestarannie, miejscami chropowatą, z widocznymi odciskami ziaren piasku i niewielkich fragmentów materiału organicznego (patyczki?). Wydaje się jednak, że takie potraktowanie powierzchni nie było celowe i wyniknęło, być może, ze zbytniego pośpiechu wytwórcy. Staranne gładzenie całej zewnętrznej powierzchni naczyń jest dominującym sposobem obróbki powierzchni wśród form III i IV grupy ceramicznej według Hoffmanna znajdowanych w kontekście sepulkralnym [HOFFMANN 2000, 92-100]. W omawianym zespole wystąpiło także pięć niedużych fragmentów ceramiki o powierzchni chropowaconej. Biorąc pod uwagę fakt, że wszystkie naczynia z Zakrzewa-Ranek reprezentują III i IV grupę ceramiczną, a także fakt, że wśród ceramiki grobowej obu tych grup chropowacenie powierzchni ograniczało się jedynie do lekkiego przecierania [HOFFMANN 2000, 92-100], wnioskować można, że omawiane fragmenty nie pochodziły z popielnicy czy przykrywki, ale stanowiły ułamki naczynia kuchennego, pełniącego rolę przystawki. Dotychczasowy stan badań wskazuje, że jako przystawki występowały zwykle naczynia całe. Fragmenty złożone zamiast całych naczyń odnotowano w kilku grobach bezpopielnicowych z cmentarzyska w Tynwałdzie [ŻÓRAWSKA 2000, 24-25]. Nie zanotowano natomiast występowania pojedynczych fragmentów ceramiki, niezwiązanych z urną czy przykrywką, w płaskich grobach popielnicowych. Brak jest też opracowania problematyki przystawek w pochówkach pod kurhanami.

Większa część ceramiki z Zakrzewa-Ranek schudzana była drobno- i średnioziarnistą domieszką tłucznia granitowego. Domieszkę taką zawiera dziesięć z piętnastu zrekonstruowanych okazów. Pozostałe naczynia zawierają domieszkę drobno- i średnioziarnistego piasku. Odpowiada to generalnie proporcjom występowania domieszki piasku i tłucznia w naczyniach III i IV grupy ceramicznej według Hoffmanna [2000, 92-100]. Nie zanotowano występowania w masie ceramicznej domieszek organicznych.

Niemal wszystkie naczynia z omawianego zespołu są cienkościenne i mają dobrze zachowane powierzchnie zewnętrzne. Wykonane są z masy ceramicznej, której barwa po wypaleniu jest jasnobrązowa, brązowa lub szara, często zaś niejednolita. Grubościenna misa XII (jedyna grubościenna misa w zespole – Ryc. 5:3) wykonana jest z gliny o barwie czerwonobrązowej, a jej powierzchnia jest bardzo zniszczona. W kurhanie z Zakrzewa-Ranek wystąpiło też jedno naczynie odmienne od pozostałych pod względem technologii. Jest to reprezentujące IV grupę ceramiczną według Hoffmanna cienkościenne naczynie VI wykonane z kruchej gliny o jednolitej ciemnoczerwonej barwie (Ryc. 5:5). Naczynia takie, wypalone w atmosferze utleniającej, są charakterystyczne dla stanowisk z zachodniej i centralnej części Pojezierza Iławskiego [HOFFMANN 2000, 100]. Zastanawiający jest fakt wystąpienia takiego naczynia w zespole z Zakrzewa-Ranek zlokalizowanym na Wysoczyźnie Mławskiej.

4. Konstrukcja obiektu

Zachowana w Zakrzewie-Rankach konstrukcja kamienna miała formę prostokątnego bruku otoczonego różnej wielkości kamieniami, których rozmieszczenie sugerować może, że tworzyły one wieniec (Ryc. 1:2). Na bruku, w jednym poziomie, ustawiono dziewięć popielnic.

Zachowane informacje i materiały z Zakrzewa-Ranek pozwalają uznać ten obiekt za zniszczony kurhan, którego nasyp został zniwelowany przez orkę jeszcze przed badaniami.

Prosta forma tego kurhanu odpowiada pierwszemu typowi według podziału Ł. Okulicz [1970, 62-72], obejmującemu małe nasypy kamienno-ziemne, przykrywające bruki łódkowate, okrągłe, owalne i zbliżone do prostokąta. Bruki te bądź przykrywają wkopane w ziemię groby, bądź też, jak w przypadku konstrukcji z Zakrzewa-Ranek, na nich usytuowane były popielnice. Typ I kurhanów łączony był przede wszystkim z I grupą ceramiki [OKULICZ 1970, 69].

M. Hoffmann, analizując formy pochówków, które w trakcie I tysiąclecia p.n.e. występowały w południowo-wschodniej strefie nadbałtyckiej, wziął pod uwagę między innymi kurhan z Zakrzewa-Ranek. Zaliczył on ten obiekt do wydzielonego przez siebie typu IV, który reprezentują kurhany o wydłużonych, korytarzowych brukach, z ustawionymi na nich popielnicami. Charakterystycznym elementem konstrukcyjnym tych bruków, zorientowanych na linii N-S lub NW-SW, ma być zamknięcie od strony północnej dużym głazem, zaś od strony południowej dwoma ustawionymi pionowo blokami tworzącymi rodzaj wejścia. Dodatkowo, przy dłuższych bokach niektórych bruków znajdowały się usytuowane w pewnych odstępach większe kamienie, które przypuszczalnie pełniły funkcję znaczników składanych kolejno kilkunastu czy nawet kilkudziesięciu pochówków [HOFFMANN 2000, 26-48]. Analiza zachowanej dokumentacji stanowiska dowodzi, że kurhan z Zakrzewa-Ranek nie spełnia wymienionych wyżej kryteriów. Na podstawie wyrysowanego podczas badań planu stanowiska można co prawda dopatrywać się istnienia jakiegoś rodzaju „wejścia", ale dokumentacja fotograficzna przeczy takiej interpretacji. Wzdłuż bruku nie było też kamieni, które odpowiadałyby znacznikom w kurhanach typu IV. Nie ma więc właściwie żadnych przesłanek pozwalających zaliczyć konstrukcję z Zakrzewa-Ranek do typu IV wydzielonego przez M. Hoffmanna. Kolejnym argumentem może być liczba popielnic: kurhany typu IV zawierały od kilkunastu do kilkudziesięciu popielnic, natomiast w Zakrzewie-Rankach odnaleziono zaledwie dziewięć pochówków. W świetle powyższych rozważań bardziej trafne wydaje się być przyporządkowanie kurhanu z Zakrzewa-Ranek do typu VI według Hoffmanna. Typ ten obejmuje nieduże kurhany o niskich nasypach ziemnych lub kamienno-ziemnych, pod którymi usytuowane były otoczone wieńcem bruki o kształcie zbliżonym do prostokąta lub trapezu. Kurhany tego typu zawierały od kilku do dwudziestu naczyń. Cechy te odpowiadają konstrukcji obiektu z Zakrzewa-Ranek.

Wszystkie kurhany zaliczone przez M. Hoffmanna do typu VI wystąpiły w obrębie cmentarzysk wraz z innymi kurhanami, zwykle typu III, lecz także typów I, IV i V. W dostępnych materiałach archiwalnych nie ma wzmianek o innych obiektach sepulkralnych w okolicy. W trakcie powierzchniowej penetracji stanowiska również nie zanotowano innych obiektów archeologicznych[7]. Byłby to więc pierwszy kurhan typu VI, który wystąpił pojedynczo.

Większość kurhanów typu VI według Hoffmanna badana była przed II wojną światową. Wszystkie datowane są na młodszy okres przedrzymski [ENGEL 1935, 341-342]. Jedyny kurhan tego typu, zbadany po II wojnie światowej, to kurhan II z cmentarzyska w Surajnach, datowany na II fazę rozwoju osadnictwa w strefie północno wschodniej Polski według Hoffmanna [1999, tabl. CXLII:1].

5. Wnioski i uwagi końcowe

Omawiane stanowisko, zlokalizowane jest na terenie morenowej wysoczyzny zwanej Wzniesieniami Mławskimi, będącej północno-zachodnią częścią Niziny Północnomazowieckiej. Na obszarze tym odnotowano ponad 30 stanowisk z wczesnej epoki żelaza [HOFFMANN 1999, mapa VI], koncentrujących się pomiędzy Lidzbarkiem Welskim, Nidzicą i Przasnyszem. Większość z nich to cmentarzyska, lecz znanych jest też kilka osiedli [por. OKULICZ 1970, 164; HOFFMANN 1999, 105]. Stanowisko w Zakrzewie-Rankach położone jest, w przybliżeniu, w centrum skupienia mławskiego. Przeważająca część stanowisk tego rejonu datowana jest przez M. Hoffmanna [1999] na II fazę rozwoju osadnictwa. Jedynie cmentarzysko w Niedanowie, funkcjonowało już od I fazy. Za współczesne kurhanowi z Zakrzewa-Ranek można uznać

[7] Penetrację przeprowadziła autorkę wiosną 2004 roku. Penetracja miała zasięg z konieczności ograniczony. Objęła pole, przy którego wschodnim skraju zlokalizowane jest stanowisko, oraz pole bezpośrednio sąsiadujące z nim od wschodu.

pięć stanowisk datowanych na II i III fazę osadniczą: cmentarzyska w Łączynie Starym [OKULICZ 1970, 180], w Safronce [ENGEL 1935, 258, URBANEK 1941, 32], w Sarnowie i Rembielinie, oraz osadę w Nidzicy [HOFFMANN 1999, 105, 141, 150]. Rejon Wzniesień Mławskich, zgodnie z ustaleniami M. Hoffmanna [2000, 35], jest też jednym z głównych obszarów występowania kurhanów typu VI. Konstrukcja grobowa z Zakrzewa-Ranek wpisuje się więc w charakter stanowisk z wczesnej epoki żelaza na tym terenie.

Niemal wszystkie naczynia z kurhanu w Zakrzewie-Rankach mają kuliste dna, co wraz z innymi, opisanymi cechami, pozwala przypisać je kulturze kurhanów zachodniobałtyjskich. Analizowana ceramika wykazuje dużą jednorodność typologiczną i chronologiczną. Wszystkie okazy można przypisać do III i IV grupy według M. Hoffmanna. Ceramika trzeciej grupy łączona jest ze schyłkiem II fazy rozwoju osadnictwa w południowo-wschodniej strefie nadbałtyckiej, natomiast naczynia czwartej grupy reprezentują kolejną, III fazę osadniczą, co w sumie ma odpowiadać fazom A-B okresu lateńskiego i młodszemu okresowi przedrzymskiemu. Próba odtworzenia poszczególnych zespołów grobowych z Zakrzewa-Ranek wykazuje, że w dwóch z nich (groby 6 i 7) naczynia obu grup (III i IV) współwystępują ze sobą. Sugeruje to zawężenie datowania całego kurhanu do przełomu II i III fazy rozwoju osadnictwa, czyli okresu obejmującego czas od schyłku fazy B okresu lateńskiego po początek fazy A_1 młodszego okresu przedrzymskiego. Konstrukcja kurhanu z Zakrzewa-Ranek odpowiada typowi VI według M. Hoffmanna, łączonego z III i z IV grupą ceramiki, co dodatkowo potwierdza powyższe ustalenia chronologiczne dla tego stanowiska.

Dokumentacja archiwalna

Notatka M. WYCZÓŁKOWSKI, Notatka służbowa z maja 1990 roku, dotycząca inwentaryzacji zabytków z badań ratowniczych w Zakrzewie-Rankach, w archiwum *Muzeum Szlachty Mazowieckiej* w Ciechanowie.

Inwentarz M. WYCZÓŁKOWSKI, *Inwentarz zabytków z badań ratowniczych mgr. A. Gindrycha*, 1990, w archiwum *Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków*, Delegatura w Ciechanowie.

Bibliografia

ANTONIEWICZ, J., OKULICZ, J.
1958 *Sprawozdanie z prac wykopaliskowych prowadzonych w latach 1951-1954 w Jeziorku, pow. Giżycko*, MS III, 7-84.

ENGEL, C.
1935 *Vorgeschichte der altpreußischen Stämme*, tom 1, Königsberg.

HOFFMANN, M.
1992 *Nieznane materiały kultury kurhanów zachodniobałtyjskich*, Barbaricum 2, Warszawa, 20-38.
1993 *Wyniki badań cmentarzyska ciałopalnego w Sorkwitach, gm. loco, woj. olsztyńskie. Kilka uwag o osadnictwie Pojezierza Mrągowskiego w I tysiącleciu p.n.e.*, Spr.Arch XLV, 159-181.
1998 *Ceramika z obszaru południowo-wschodniego pobrzeża Bałtyku w I tysiącleciu p.n.e. – próba typologii i periodyzacji*, [w:] *Ceramika zachodniobałtyjska od wczesnej epoki żelaza do początku ery nowożytnej*, Białystok, 11-38.
1999 *Źródła do kultury i osadnictwa południowo-wschodniej strefy nadbałtyckiej w I tysiącleciu p.n.e.*, Olsztyn.
2000 *Kultura i osadnictwo południowo-wschodniej strefy nadbałtyckiej w I tysiącleciu p.n.e.*, Olsztyn.

ŁUKA, L.J.
1966 *Kultura wschodniopomorska na Pomorzu Gdańskim*, tom 1, Wrocław.

MIRKOWSKA, I.
1998 *Ceramika z wczesnej epoki żelaza z osiedla obronnego w Sząbruku, woj. olsztyńskie*, [w:] *Ceramika zachodniobałtyjska od wczesnej epoki żelaza do początku ery nowożytnej*, Białystok, 149-166.

OKULICZ, Ł.
1970 *Kultura kurhanów zachodniobałtyjskich we wczesnej epoce żelaza*, Wrocław-Warszawa-Kraków.

SIKORSKI, D.
2000 *Kitki. Dwa wczesnożelazne cmentarzyska ciałopalne z Mazowsza Północnego*, Warszawa.

URBANEK, H.
1941 *Die frühen Flachgräberfelder Ostpreußens*, Königsberg.

WALUŚ, A., KOWALEWSKA, B.
1998 *Kurhan I i II z cmentarzyska w Stolnie, gm. Miałkowo, woj. warmińsko-mazurskie*, Światowit Suplement Series P, vol. I, Warszawa.

ZIEMLIŃSKA-ODOJOWA, W.
2002 *Materiały ze schyłku epoki brązu i wczesnej epoki żelaza ze stanowiska 2 w Niedanowie, woj. warmińsko mazurskie*, [w:] *Varia Barbarica*, 395-432.

ŻÓRAWSKA, A.
2000 *Cmentarzyska płaskie grupy zachodniomazurskiej kultury kurhanów zachodniobałtyjskich*, Barbaricum 6, Warszawa, 9-107.

Aneks: Beata BALUKIEWICZ, *Analiza antropologiczna grobów ciałopalnych ze stanowiska Zakrzewo-Ranki*

Ustalenia płci i wieku w chwili śmierci dokonano na podstawie analizy dystynktywnych cech kości czaszki oraz szkieletu postkranialnego [PIONTEK 1999; STRZAŁKO, HENNEBERG 1975]. Określenia płci są obarczone większym błędem niż określenie wieku zmarłych, ponieważ nie zawsze cechy odpowiednio męskie lub żeńskie są wyrażone z jednakową siłą, co najczęściej związane jest z zaburzeniami hormonalnymi [MALINOWSKI, STRZAŁKO 1985]. Dlatego w niektórych przypadkach oznaczenia płci u analizowanych osób mają mniejsze prawdopodobieństwo (wynik ze znakiem zapytania). Należy też pamiętać, że dokładną analizę grobów ciałopalnych utrudnia bardzo często stan zachowania, który jest wynikiem szeregu działań zachodzących przed włożeniem szczątków do popielnicy lub jamy, oraz długiego okresu przybywania w ziemi.

Trudności w badaniu szczątków ciałopalnych nie wynikają tylko z ich dużego rozdrobnienia lub złego zachowania, lecz również z braku fragmentów najszybciej ulegających zniszczeniu na stosie, a bardzo istotnych dla analizy. Swój wpływ na wynik badań mają również zmiany termiczne – deformacje, jakim ulegają kości podczas długotrwałego przybywania w ogniu [PIONTEK 1999; STRZAŁKO, PIONTEK 1974; STRZAŁKO I IN. 1973]. Barwa kości pozwala na określenie stopnia przepalenia. Oznaczenia stopnia przepalenia przyjęłam słowne: słabo przepalone (barwa szaro-czarna, spalona okostna); średnio przepalone (barwa szara); silnie przepalone (barwa jasnożółta, biała).

Przy badaniu grobów ciałopalnych oraz analizy wyników korzystałam ze wskazówek metodycznych, zawartych w pracach J. Gładykowskiej-Rzeczyckiej [1971b, 1974]; P. Lewickiego [1975]; J. Piontka [1999]; J. Strzałki, M. Henneberga [1975]; J. Strzałki, J. Piontka [1974]; J. Strzałki, J. Piontka i A. Malinowskiego [1973] oraz J. Szydłowskiego [1974].

ZK-R/79/XXVI

Silnie rozdrobnione, przepalone kości ludzkie, barwy jasnożółtej. Fragmenty pochodzą ze wszystkich odcinków szkieletu. Znaleziono też 1 ząb trzonowy (niestarty). Fragmenty są niecharakterystyczne, należały prawdopodobnie do jednej, dorosłej osoby.

Płeć nieokreślona. Wiek – *adultus*.

ZK-R/79/XXIII

Drobne, mocno przepalone kości ludzkie, barwy jasnożółtej. Fragmenty pochodzą ze wszystkich odcinków szkieletu. Są to fragmenty kości długich (w tym kość udowa z dość wyraźnie zarysowaną kresą chropawą, kość łokciowa delikatnej budowy), fragment żuchwy z dość małą główką. Krawędź górna oczodołu w zasadzie średniej budowy (lekko zaznaczona glabella) z kością jarzmową dały możliwość określenia oczodołów, są one małe i niskie. Zachowała się prawie cała rzepka (o wymiarach (31 mm x 29 mm). Wszystkie te fragmenty należą do jednej, dorosłej osoby płci żeńskiej. Udało się też określić, że niektóre żebra i fragmenty czaszki należały do dziecka (*infans*).

1) Kobieta. Wiek – *adultus*

2) Płeć nieokreślona. Wiek – *infans*

ZK-R/79/XXIV

Rozdrobnione, mocno przepalone zdeformowane kości ludzkie, barwy jasnożółtej. Są to fragmenty trzonów kości długich, czaszki (niektóre fragmenty różnią się pod względem morfologii), kręgów i żeber. Oprócz tego znaleziono 14 fragmentów zębów, w tym 6 fragmentów należące do innej osoby. Fragmenty sklepienia czaszki średnio grube. Na podstawie morfologii kości (masywności kości długich, grubości kości ciemieniowych. Ilości istoty gąbczastej itd.) można stwierdzić, że szczątki należą do dwóch dorosłych osób, prawdopodobnie różnej płci.

Mężczyzna. Wiek – *adultus-maturus*. Kobieta? Wiek – *adultus.*

ZK-R/79/XXV

Silnie rozdrobnione, mocno przepalone kości ludzkie, barwy jasnożółtej. Fragmenty pochodzą ze wszystkich odcinków szkieletu. Są to przede wszystkim kości długie i sklepienie czaszki. Brak raczej fragmentów charakterystycznych. Szczątki należą do jednej osoby dorosłej (*maturus*).

Płeć nieokreślona. Wiek – *maturus*.

ZK-R/79/XXVII, grób 3

Dość drobne fragmenty przepalonych kości ludzkich, barwy jasnożółtej. Fragmenty pochodzą ze wszystkich odcinków szkieletu. Pośród fragmentów można było dostrzec dużo istoty gąbczastej oraz dość grube ścianki trzonów kości długich. Budowa kości delikatna. Oprócz fragmentów kości były fragmenty zębów delikatnej budowie. Wszystkie te fragmenty należą prawdopodobnie do jednej, dorosłej osoby płci żeńskiej.

Kobieta. Wiek – *adultus*

ZK-R/79/XXVIII, grób 3

Dość drobne przepalone kości ludzkie, barwy jasnożółtej. Niektóre fragmenty z ciemnymi przebarwieniami. Pochodzą ze wszystkich części szkieletu, chociaż nie jest ich zbyt dużo. Fragmenty sklepienia czaszki (*calotta* bardzo cienkościenna) z wyraźnie zaznaczonymi szwami, niezrośnięte. Dystynktywne fragmenty to np. łuk jarzmowy o bardzo delikatnej budowie, niewielka główka kości udowej o średnicy 30 cm. Te cechy świadczą, że były to szczątki osoby płci żeńskiej.

Kobieta. Wiek – *adultus*.

ZK-R/79/XXIX, grób 4

Bardzo drobne mocno przepalone kości ludzkie, barwy jasnożółtej, momentami nawet błękitnawe. Niezbyt dużo fragmentów, które pochodzą ze wszystkich części szkieletu. Delikatne, bardzo cienkie ścianki trzonów i sklepienia, niezrośnięte nasady kości długich. Oprócz kości dwa zęby trzonowe mleczne i kieł również mleczny. Analiza antropologiczna wykazała, że szczątki należały do osoby bardzo młodej, o niezidentyfikowanej płci.

Płeć nieokreślona. Wiek – *infans I.*

ZK-R/79/XXX, grób 6

Dość drobne fragmenty mocno przepalonych kości ludzkich, barwy jasnożółtej, oraz rudawej. Analiza antropologiczna wykazała, że fragmenty o barwie rudawej należały do osoby dorosłej, były to fragmenty kości długich (niewiele) oraz czaszki. Niedostateczna ilość fragmentów oraz brak fragmentów charakterystycznych nie pozwoliła na ustalenie płci. Natomiast szczątki barwy jasnożółtej należały do innej osoby i pochodziły ze wszystkich odcinków szkieletu. Do niego też należało kilkanaście bardzo drobnych fragmentów zębów mlecznych.

Płeć nieokreślona. Wiek – *infans I.*

Płeć nieokreślona. Wiek – *adultus/maturus*.

ZK-R/79/XXXI, grób 7

Przepalone fragmenty kości ludzkich, barwy jasnożółtej. Szczątki należą do dwóch osób. W odróżnieniu od wyżej opisanego grobu, stopień przepalenia szczątków jest jednakowy. Do pierwszej osoby należały np. fragmenty trzonu kości udowej z lekko zaznaczoną kresą chropawą, fragmenty istoty gąbczastej oraz dość cienkiej *calotty.* Wszystko to wskazuje na to, że były to szczątki młodej kobiety. Drugą osobą było dziecko (*infans I*). Świadczą o tym, mleczne zęby, niezrośnięte nasady kości długich i wielkość kości.

1) Kobieta (?). Wiek – *adultus.*

2) Płeć nieokreślona. Wiek – *infans I*

Znaleziony materiał kostny, bardzo rozdrobniony, przez co trudny w analizie, pochodził z 9 obiektów. W sumie udało się oznaczyć pod względem wieku lub/i płci szczątki 13 osób: pięć kobiet (wszystkie w wieku *adultus* – ZK-R/79/XXIII, ZK-R/79/XXIV, ZK-R/79/XXVII, ZK-R/79/XXVIII, ZK-R/79/XXXI), mężczyzna (w wieku *adultus/maturus* – ZK-R/79/XXIV), siedem osób nieokreślonej płci (cztery w wieku *infans* – ZK-R/79/XXIII, ZK-R/79/XXIX, ZK-R/79/XXX, ZK-R/79/XXXI; jedna w wieku *adultus* – ZK-R/79/XXVI; jedna w wieku *adultus-maturus* – ZK-R/79/XXX; jedna w wieku *maturus* – ZK-R/79/XXV).

Na dziewięć grobów pięć było pojedynczych (ZK-R/79/XXVI; ZK-R/79/XXVII; ZK-R/79/XXVIII; ZK-R/79/XXIX; ZK-R/79/XXV), w tym jeden kobiecy (ZK-R/79/XXVII), oraz trzy nieokreślone. Pozostałe cztery (ZK-R/79/XXIII, ZK-R/79/XXIV, ZK-R/79/XXX i ZK-R/79/XXXI) były pochówkami podwójnymi. W grobach pojedynczych zostały pochowane trzy osoby dorosłe (dwie były w wieku *adultus*: ZK-R/79/XXVI, ZK-R/79/XXVII; jedna *maturus*: ZK-R/79/XXV) oraz dziecko w wieku *infans I* (ZK-R/79/XXIX).

Spośród czterech pochówków podwójnych trzy zawierały szczątki osoby dorosłej z dzieckiem (ZK-R/79/XXIII, ZK-R/79/XXX, ZK-R/79/XXXI). Dwa z nich to pochówki kobiety z dzieckiem (ZK-R/79/XXIII, ZK-R/79/XXXI). Na podstawie pochówków kobiet z dziećmi można więc przypuszczać, że osoba dorosła (ZK-R/79/XXX), której płeć nie została określona, mogła być również kobietą. Jeden grób podwójny zawierał szczątki mężczyzny i kobiety (ZK-R/79/XXIV)

Stopień przepalenia jest praktycznie jednakowy we wszystkich pochówkach. Są to silnie przepalone kości o barwie jasnożółtej. Udało się wykonać tylko jeden pomiar, umożliwiający ustalenie przybliżonego wzrostu [STRZAŁKO, PIONTEK 1974]. Na podstawie pomiaru głowy kości udowej, można stwierdzić, że kobieta, którą pochowano w obiekcie ZK-R/79/XXVIII, była średniego wzrostu (ok. 156 cm).

Podczas analizy antropologicznej starałam się zwrócić uwagę na to, że poszczególne obiekty nie zawierają szczątków tej samej osoby. Na podstawie morfologii niektórych kości (przede wszystkim części skalistej kości skroniowej) można stwierdzić, że różne obiekty zawierają szczątki różnych osób. Jedyną wątpliwość budzą znaleziska z ZK-R/79/XXVI, które mogą być szczątkami kobiety z ZK-R/79/XXIII, chociaż ze względu na rozdrobnienie materiału, są to tylko

podejrzenia. Jeżeli te podejrzenia są słuszne, to mamy do czynienia nie z ośmioma, lecz z siedmioma osobami. Podobna sytuacja również może mieć miejsce w przypadku szczątków z torebek oznaczonych Zk-R/79/XXVII i Zk-R/79/XXVIII (pomijając oznaczenie „grób nr 3"). Szczątki te mogą również należeć do tej samej osoby (świadczy o tym budowa kości).

Bibliografia

BOCHENEK, A., REICHER, M.
1990 *Anatomia człowieka*, t. 1, Warszawa.

GŁADYKOWSKA-RZECZYCKA, J.
1971a *Anatomiczny układ szczątków kostnych w popielnicach grobów ciałopalnych*, Pom.Ant. III, 101-115.
1971b *Historia, rozwój i wyniki badań materiałów kostnych z cmentarzysk ciałopalnych ze szczególnym uwzględnieniem Polski*, Pom.Ant. IV, 21-67.
1974 *Antropologiczna interpretacja cmentarzysk ciałopalnych*, Pom.Ant. V, 27-149.

LEWICKI, P.
1975 *Zróżnicowanie grubości kości sklepienia czaszki*, „Przegląd Antropologiczny" 41/2, 389-399.

MALINOWSKI, A., STRZAŁKO, J.
1985 *Antropologia*, Warszawa-Poznań.

PIONTEK, J.
1999 *Biologia populacji pradziejowych. Zarys metodyczny*, Poznań.

STRZAŁKO, J., HENNEBERG, M.
1975 *Określanie płci na podstawie morfologii szkieletu*, „Przegląd Antropologiczny" 41/1, 105-126.

STRZAŁKO, J., PIONTEK, J.
1974 *Wpływ spalania w warunkach zbliżonych do kremacji pradziejowych na morfologię kości*, „Przegląd Antropologiczny" 40/2, 315-325.

STRZAŁKO, J., PIONTEK, J., MALINOWSKI, A.
1973 *Teoretyczno-metodyczne podstawy badań kości z grobów ciałopalnych*, Materiały i Prace Antropologiczne 85, 179-201.

SZYDŁOWSKI, J.
1974 *Z badań kremacji w pradziejach*, [w:] *Metody, wyniki i konsekwencje badań kości z grobów ciałopalnych*, Seria Antropologia 2, Poznań, 71-76.

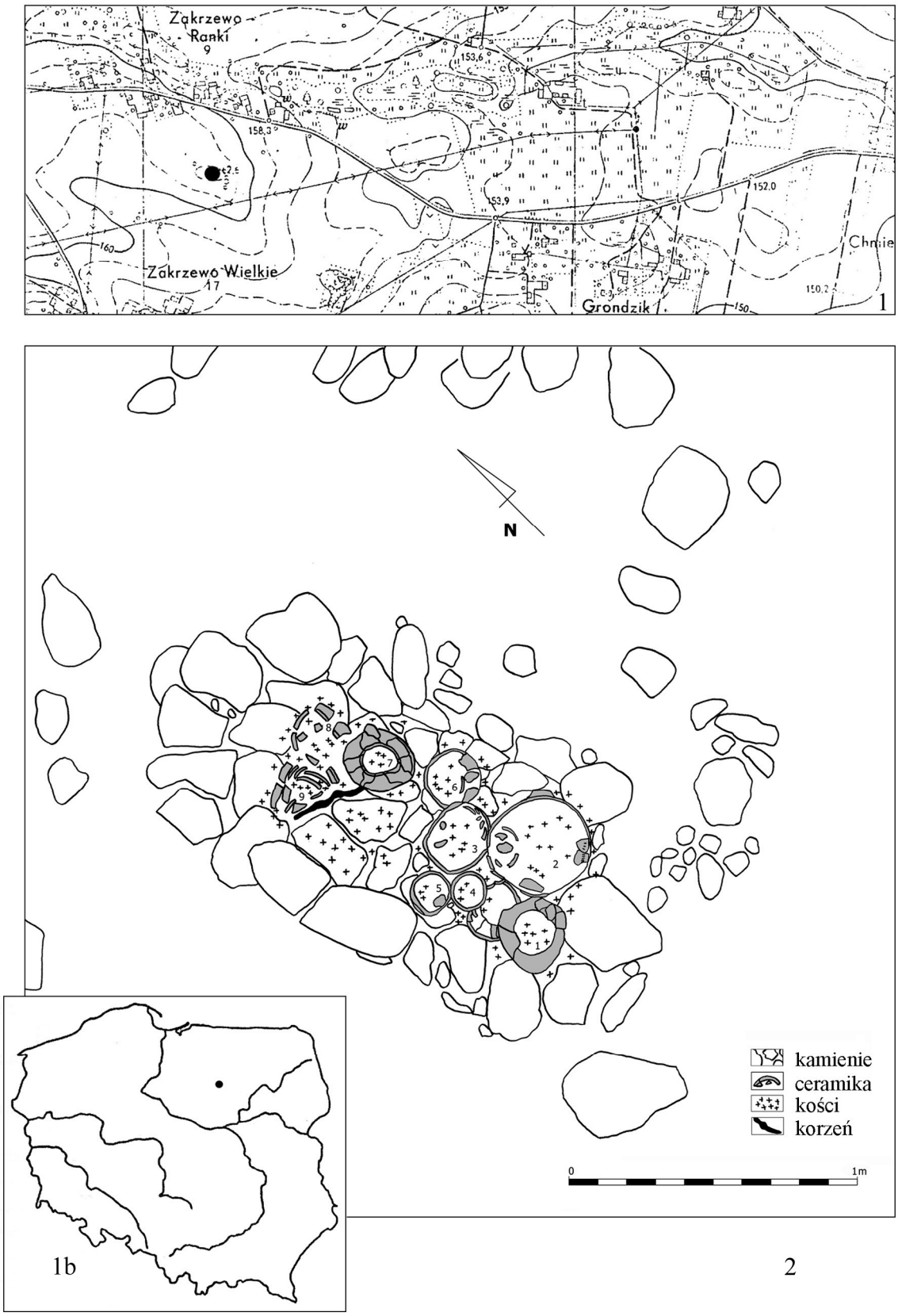

Ryc. 1. Zakrzewo-Ranki. **1** – lokalizacja stanowiska; **2** – plan kurhanu.

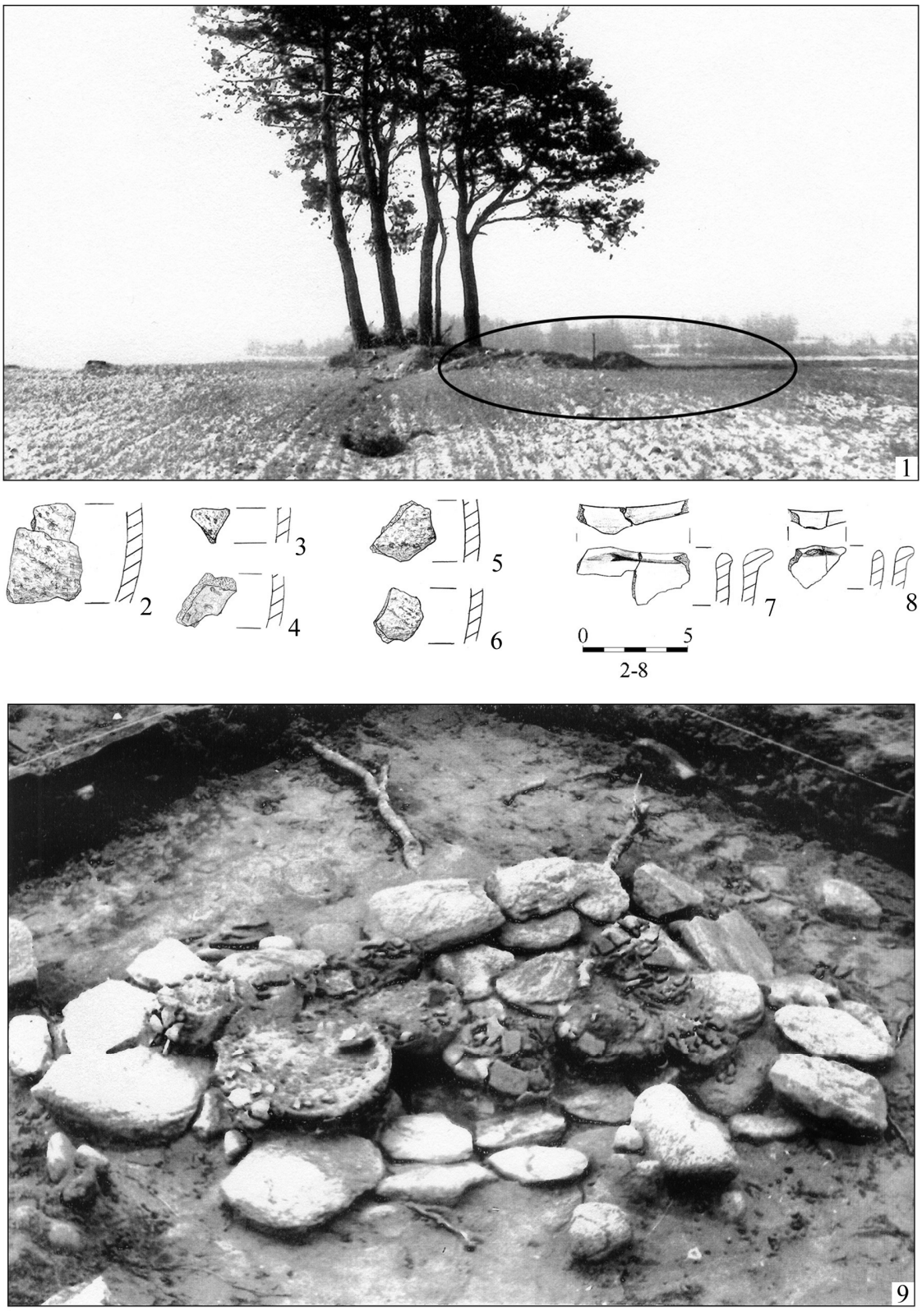

Ryc. 2. Zakrzewo-Ranki. **1** – widok na stanowisko od północy, z zaznaczonym wykopem z 1979 roku; **2-8** – fragmenty ceramiki bez lokalizacji; **9** – odsłonięty bruk z pochówkami [1, 9 – zdjęcia z archiwum MSM].

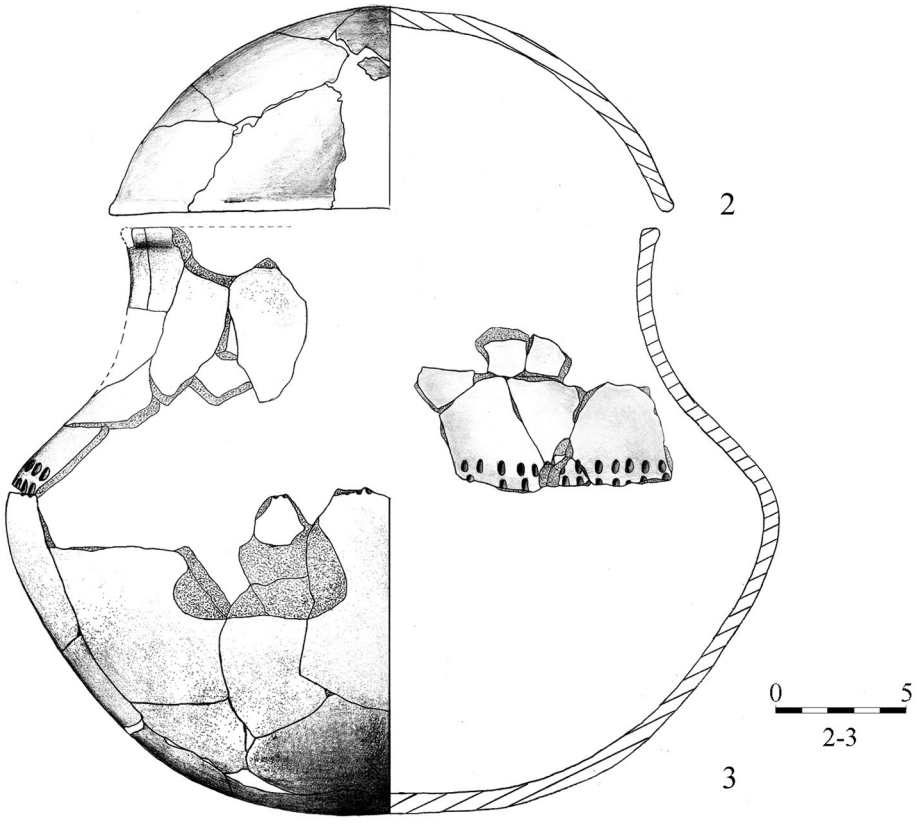

Ryc. 3. Zakrzewo-Ranki, grób 2. **1** – grób w trakcie eksploracji [zdjęcie z archiwum MSM]; **2** – misa IX; **3** – naczynie wazowate I.

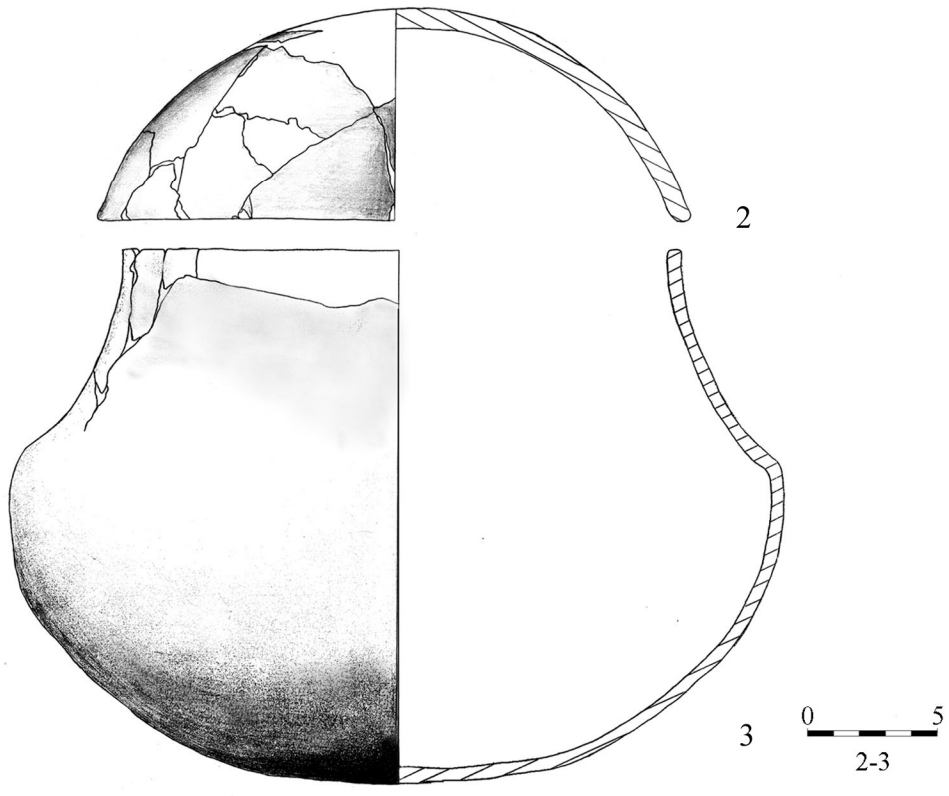

Ryc. 4. Zakrzewo-Ranki, grób 3. **1** – grób w trakcie eksploracji [zdjęcie z archiwum MSM]; **2** – misa X; **3** – naczynie wazowate III.

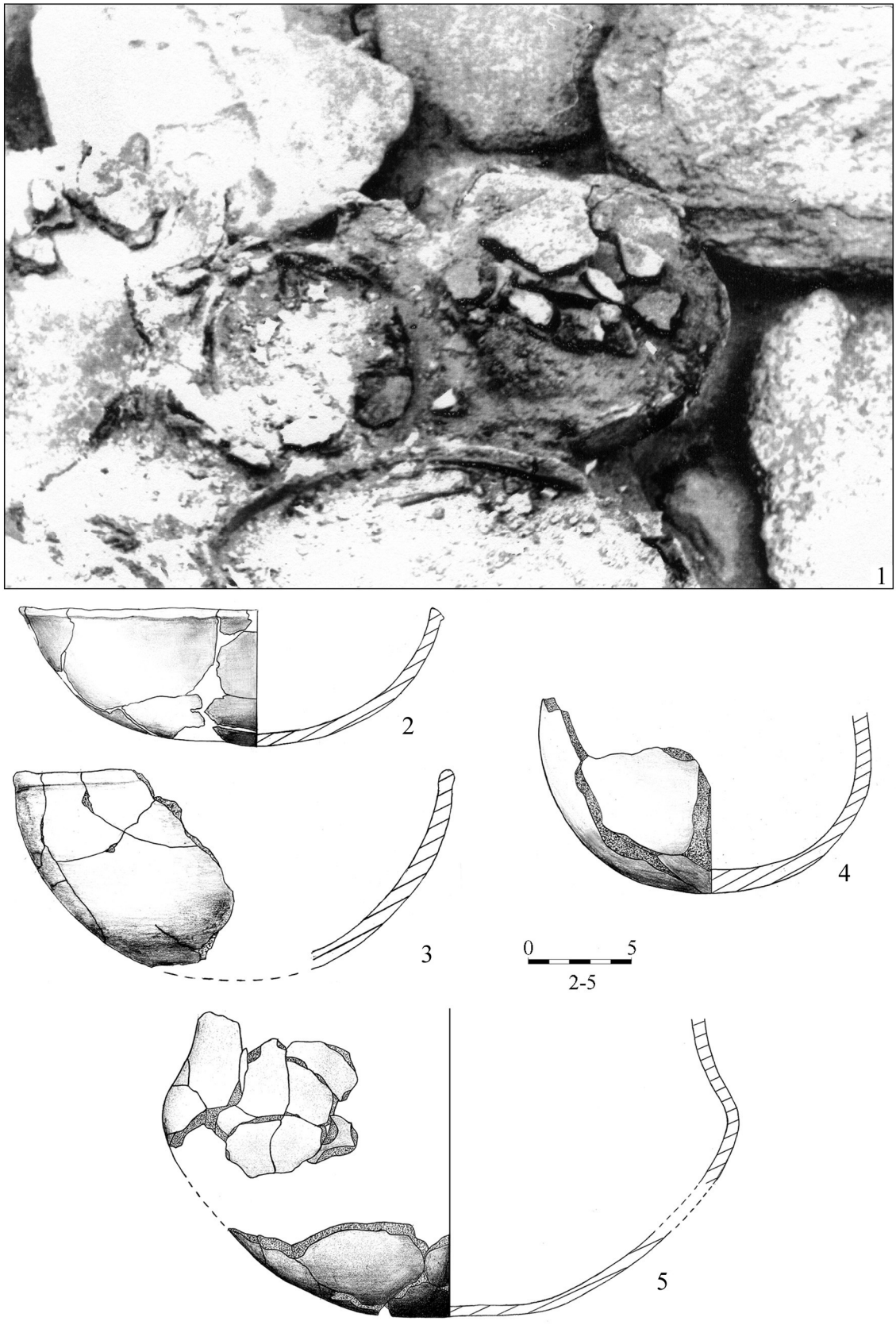

Ryc. 5. Zakrzewo-Ranki. **1** – groby 4 i 5 w trakcie eksploracji [zdjęcie z archiwum MSM]; **2** – grób 4 lub 5, misa XI; **3** – grób 4 lub 5, misa XII; **4** – grób 5, naczynie wazowate V; **5** – grób 1, naczynie wazowate VI.

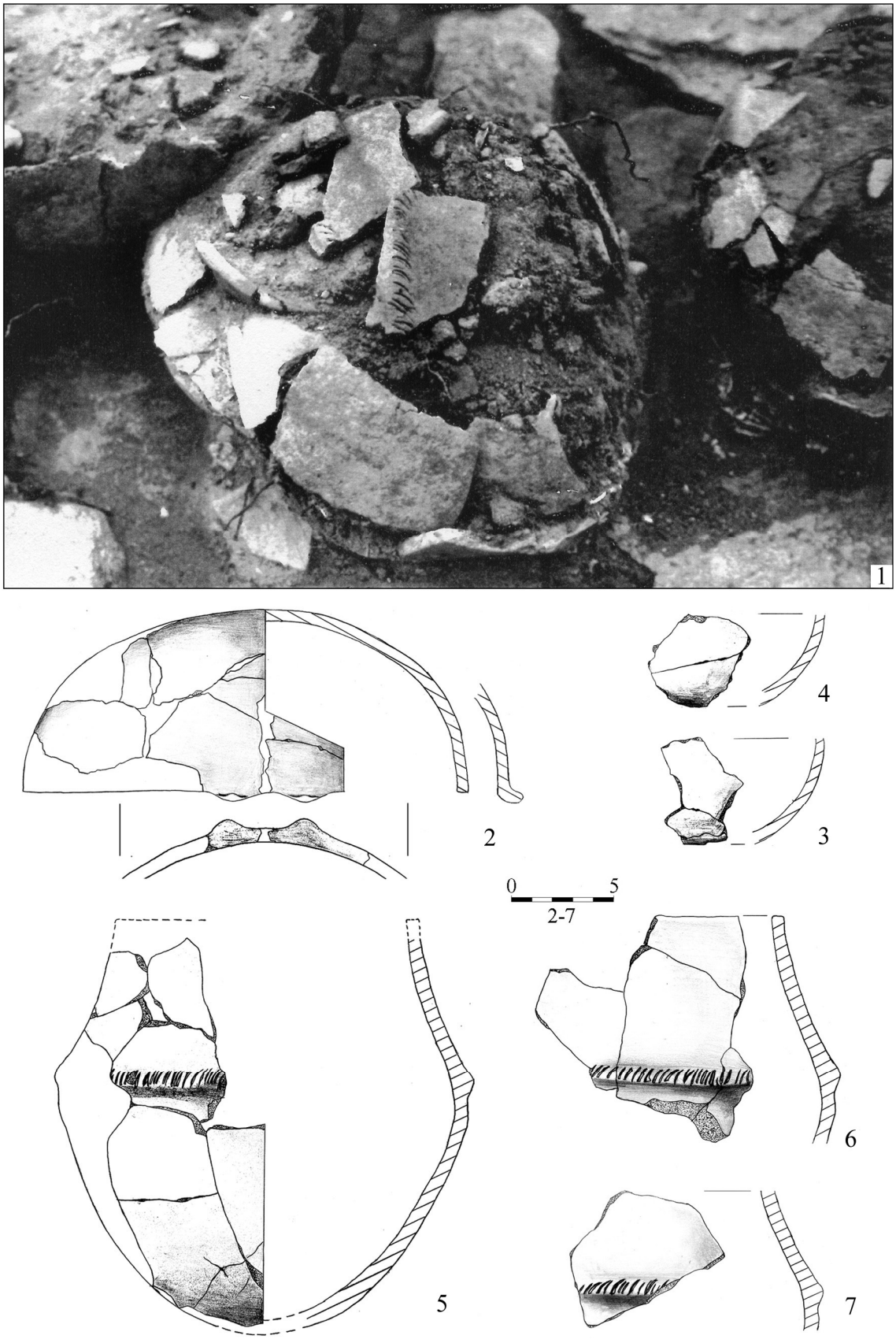

Ryc. 6. Zakrzewo-Ranki, grób 6. **1** – grób w trakcie eksploracji [zdjęcie z archiwum MSM]; **2** – misa VII; **3-4** – naczynie XXI; **5-7** – naczynie wazowate IV.

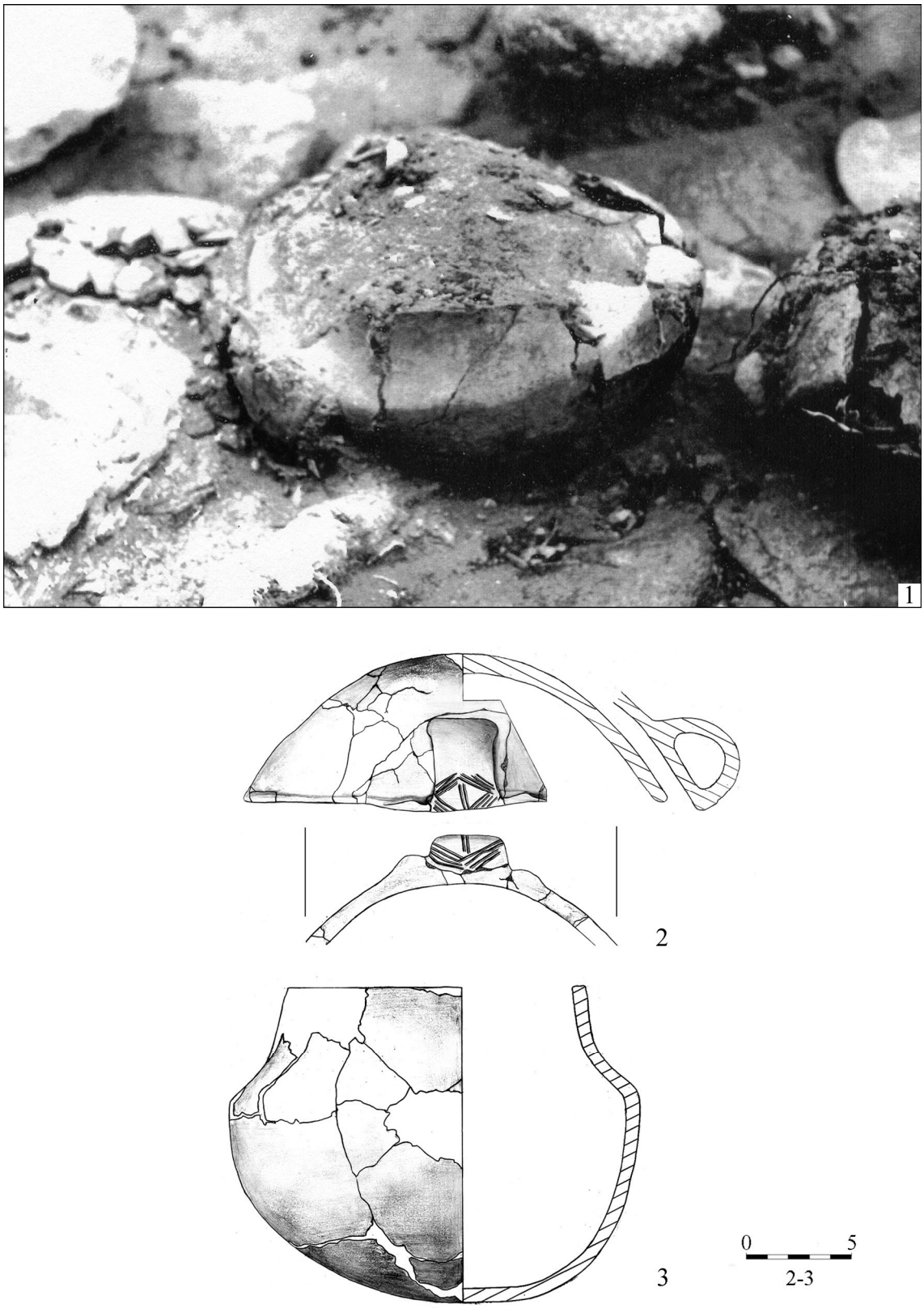

Ryc. 7. Zakrzewo-Ranki, grób 6. **1** – grób w trakcie eksploracji [zdjęcie z archiwum MSM]; **2** – misa VIII; **3** – naczynie wazowate II.

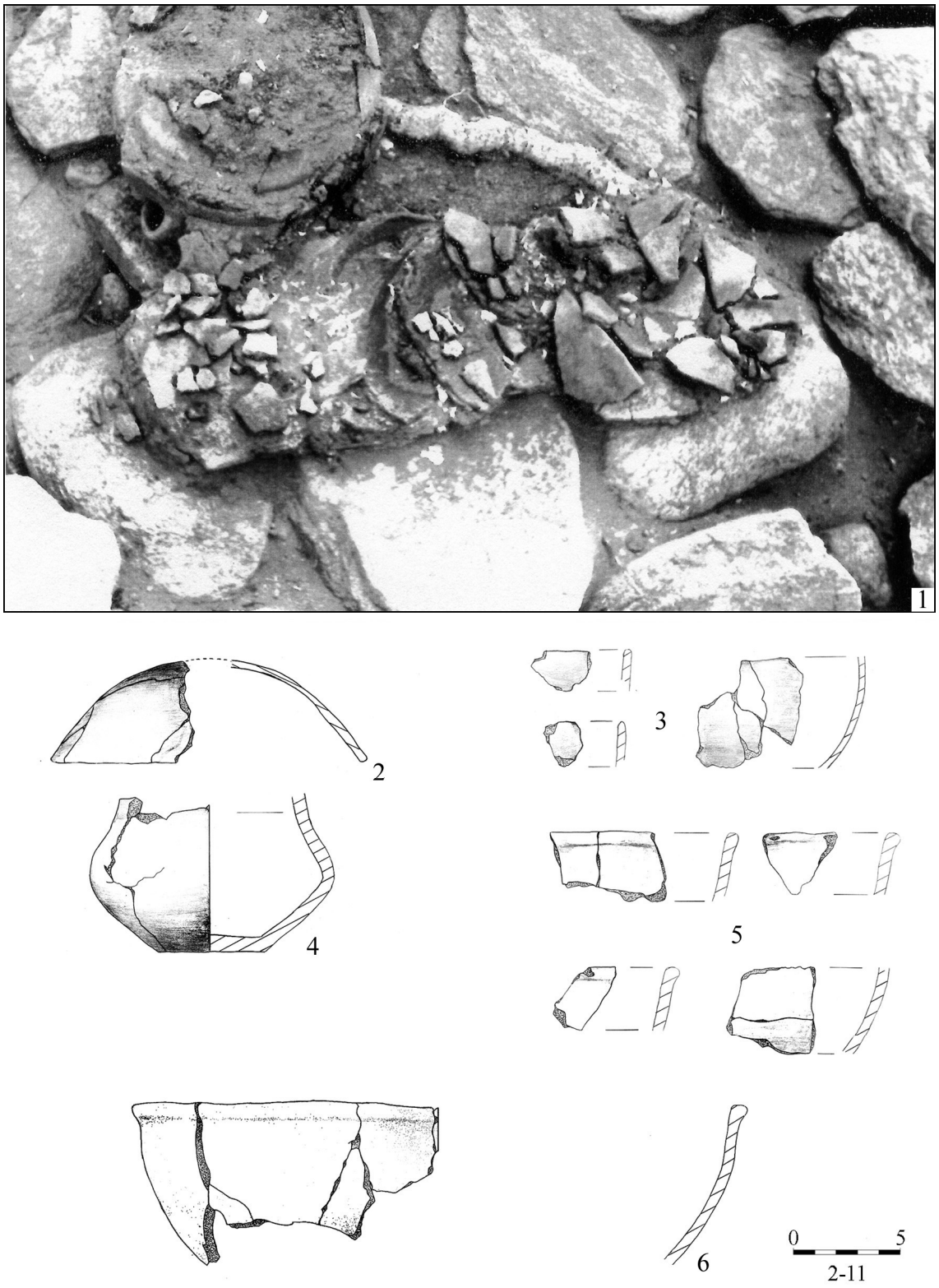

Ryc. 8. Zakrzewo-Ranki. **1** – groby 7, 8 i 9 w trakcie eksploracji [zdjęcie z archiwum MSM]; **2-3** – grób 8, misa XIV; **4** – grób 8, kubek XV; **5-6** – grób 9, misa XIII.

Pogranicze trzech światów
Kontakty kultur przeworskiej, wielbarskiej i bogaczewskiej
w świetle materiałów z badań i poszukiwań archeologicznych
Warszawa 2006

Aleksandra ŻÓRAWSKA
Państwowe Muzeum Archeologiczne w Warszawie

Cmentarzysko z przełomu er w Kołozębiu, na Mazowszu Płockim

Cmentarzysko w Kołozębiu, na stanowisku 3[1], położone było na ostrym skłonie doliny Płonki, u jej ujścia do Wkry, i zajmowało najwyższe w okolicy wyniesienie (Ryc. 1:1). Znajdowało się ono ok. 100 m na południowy zachód od częściowo współczesnych mu osad (stanowiska 1 i 2)[2]. Na stanowisku, w latach 1962, 1964 i 1967-1969, przeprowadzone zostały prace wykopaliskowe, kierowane przez Jerzego Pyrgałę z ówczesnego Instytutu Historii Kultury Materialnej PAN (obecnie Instytut Archeologii i Etnologii PAN). Podczas pięciu sezonów przebadano obszar o powierzchni niemal 1 ha. Zarejestrowano 428 grobów, datowanych od fazy A_2 młodszego okresu przedrzymskiego po fazę C_2 okresu późnorzymskiego. Poza grobami, na cmentarzysku licznie występowały jamy o nieokreślonym charakterze, stwierdzono również pozostałości dwóch kręgów kamiennych oraz rozległego bruku kamiennego w południowo-wschodniej partii cmentarzyska, na krawędzi doliny Płonki[3]. Odkryto także kilka wczesnośredniowiecznych pochówków szkieletowych. Wyniki tych badań nigdy nie zostały, poza krótkimi wzmiankami[4], w pełni opublikowane.

Groby układały się w pasie o długości ok. 90 m i szerokości ok. 40 m po linii N-S. Cmentarzysko zapewne nie zostało przebadane w całości, z planu można bowiem domniemywać, że nie uchwycono północno-wschodniego skraju nekropoli. Najstarsze pochówki założone zostały na kulminacji wyniesienia, dalej cmentarzysko rozrastało się głównie w kierunku południowym i wschodnim, w stronę osady i ku krawędzi doliny Płonki. Do połowy II wieku było użytkowane przez plemiona kultury przeworskiej. Następnie, tuż po lub też bezpośrednio przed opuszczeniem przez ludność przeworską prawobrzeżnego Mazowsza, na nekropoli zaczęła chować swoich zmarłych przybyła na ten teren (z północy?) ludność łączona z kulturą wielbarską.

Wśród nielicznych, najwcześniejszych grobów przeważają pochówki bezpopielnicowe, zakładane w dużych jamach wypełnionych szczątkami stosu. Najstarszym obiektem jest grób 363 datowany zapinką o konstrukcji środkowolateńskiej typu H według J. Kostrzewskiego[5]. Wczesną metryką legitymuje się także grób 177 z zapinką typu K. Nieco liczniejsze są pochówki z najmłodszego stadium okresu przedrzymskiego – fazy A_3 – datowane fibulami typu M i N (groby 72[6], 179, 281, 312). Na uwagę zasługuje odkryta luźno żelazna zapinka typu Nauheim

[1] Materiały ze stanowiska 3 w Kołozębiu zostały przekazane w 2000 r. z *Instytutu Archeologii i Etnologii* PAN do zbiorów PMA (nr inw. PMA/IV/10313). Weryfikacja pozyskanych materiałów wykazała, że część zabytków (głównie metalowych) zaginęła, z kolei ceramika z kilkunastu obiektów uległa przemieszaniu. Do PMA nie zostały przekazane opisy grobów oraz ich dokumentacja fotograficzna.

[2] J. PYRGAŁA, *Mikroregion osadniczy między Wisłą a dolną Wkrą w okresie rzymskim*, Wrocław 1972, 114-115, 160, ryc. 24.

[3] PYRGAŁA, *op. cit.*, ryc. 24, Informator Archeologiczny 1970, s. 196.

[4] Informator Archeologiczny 1968, s. 162; 1969, s. 177-178; 1970, s. 195-196; PYRGAŁA, , *op. cit.*, 114-115; A. NIEWĘGŁOWSKI, *Mazowsze na przełomie er*, Wrocław 1972, 239-240; I. TOMASZEWSKA, *Groby kultury wielbarskiej na cmentarzysku w Kołozębiu, gm. Sochocin, woj. ciechanowskie*, [w:] *Kultura wielbarska I*, 105-116.

[5] Por. J. KOSTRZEWSKI, *Die ostgermanische Kultur der Spätlatènezeit*, Mannus-Bibliothek 18-19, Würzburg 1919.

[6] W tym obiekcie odkryto przemieszane materiały z dwóch zespołów – przedrzymskiego (zapinka typu M i M-N z niezachowaną sprężyną) i z wczesnego okresu wpływów rzymskich (elementy kasetki, brązowa zapinka trąbkowata zbliżona do typu Almgren 78).

(Ryc. 1:2), którą datować można około połowy I wieku p.n.e.[7] Materiały z tego okresu mają „ogólnoprzeworski" charakter i nie różnią się zasadniczo od znalezisk z innych terenów objętych osadnictwem tej kultury.

W okresie wczesnorzymskim wyraźne stają się różnice regionalne – mikroregion osadniczy w Kołozębiu wchodzi w zasięg tzw. wschodniej strefy kultury przeworskiej[8], charakteryzującej się, między innymi, odmiennym zestawem części stroju i ozdób oraz występowaniem specyficznych form ceramiki. Do zabytków typowych dla tej strefy należą licznie notowane brązowe zapinki pochodne od silnie profilowanych odmiany mazowieckiej[9] (Ryc. 3:1-2), datowane na rozwiniętą fazę B_2 i fazę B_2/C_1 (groby 35, 80, 142, 190, 209, 228). Inną charakterystyczną formę stanowią zapinki tzw. mieszane II i IV grupy Almgrena[10], odkryte w Kołozębiu w trzech grobach (groby 35, 61 i 370)[11], o chronologii określonej również na młodszy odcinek fazy B_2. Unikatowy kształt ma para fibul z grobu 370, o silnie rozszerzonych w górnej części kabłąkach i rozbudowanej ornamentyce (Ryc. 3:4-5). Na omawianym cmentarzysku zaobserwowano też niewielki udział grobów z bronią, zarówno późnolateńskich jak i wczesnorzymskich, wśród których dominowały pochówki wyposażone w groty (lub pary grotów – Ryc. 4:1-2) włóczni i oszczepów (groby 113, 176, 180, 190, 236, 312, 366 – Ryc. 4). Warto się tu chwilę zatrzymać przy grobie 111, określanym jako późnorzymski, przeworski grób z bronią[12]. Takie datowanie, a co za tym idzie także określenie jego przynależności kulturowej, były już kwestionowane w literaturze[13]. Według publikacji jego wyposażenie miały stanowić: półkuliste umbo o niewyodrębnionym kołnierzu oraz imacz późnorzymski o niewyodrębnionych płytkach, obydwa mocno skorodowane i zachowane we fragmentach. Niestety, zabytki te zaginęły, zaś do PMA przekazano jedynie drobny fragment skorodowanego przedmiotu żelaznego, zapewne imacza. Mało prawdopodobne wydaje się tak długie przetrwanie osadnictwa przeworskiego, które we wschodniej strefie zanika u schyłku fazy B_2 i w fazie B_2/C_1[14]. Najpewniej mamy tu do czynienia po prostu z mylną klasyfikacją skorodowanych i częściowo odkształconych fragmentów uzbrojenia. Wyrysowana część imacza to raczej fragment płytki okazu z silnie wyodrębnionymi płytkami i rynienkowatym uchwytem typu Jahn 9[15] – inaczej, według rysunku, uchwyt imacza musiałby mieć ponad 4 cm szerokości, co jest nieprawdopodobne. Z kolei fragment umba to przypuszczalnie nie część kopuły, tylko zagiętego kołnierza, zapewne umba typu Jahn 7[16]. Taki zestaw uzbrojenia jest charakterystyczny dla 4 grupy grobów z bronią według K. Godłowskiego[17], datowanej na młodszy odcinek fazy B_2. Przy takiej interpretacji chronologia omawianego zespołu odpowiada młodszej fazie przeworskiego horyzontu użytkowania nekropoli w Kołozębiu. W okresie wczesnorzymskim wyraźnie uchwytna jest przewaga grobów jamowych (Ryc. 3) nad popielnicowymi (Ryc. 4-5). Zachowana dokumentacja pozwala jednak przypuszczać, że część pochówków składana była w popielnicach wykonanych z materiałów organicznych, które uległy rozłożeniu, przez co nie zostały zarejestrowane podczas eksploracji.

---

[7] T. DĄBROWSKA, *Wczesne fazy kultury przeworskiej. Chronologia – zasięg – powiązania*, Warszawa 1988, 59.

[8] Por. J. ANDRZEJOWSKI, *Wschodnia strefa kultury przeworskiej – próba definicji*, WA LIV, 1999-2001 (2001), 59-87.

[9] Por. T. DĄBROWSKA, *Późne odmiany fibul silnie profilowanych w Polsce*, WA LIII/1, 1993-1994 (1995), 3-34.

[10] O. ALMGREN, *Studien über nordeuropäischen Fibelformen der ersten nachchristlichen Jahrhunderte mit Berücksichtigung der provinzialrömischen und südrussischen Formen*, Mannus-Bibliothek 32, Leipzig 1923.

[11] Por. J. ANDRZEJOWSKI, *Zapinki o cechach mieszanych II i IV grupy Almgrena*, Barbaricum 3, Warszawa 1994, 87-129.

[12] I. TOMASZEWSKA, *op. cit.*, 105, 107, ryc. 1; por. też K. GODŁOWSKI, *Przemiany kulturowe i osadnicze w południowej i środkowej Polsce w młodszym okresie przedrzymskim i w okresie rzymskim*, Kraków 1985, 72, 76.

[13] J. ANDRZEJOWSKI, *Zagadnienie kontynuacji cmentarzysk w wschodniej strefie kultury przeworskiej*, [w:] *Kultura wielbarska II*, 108.

[14] ANDRZEJOWSKI, *op. cit.*, 118.

[15] M. JAHN, *Die Bewaffnung der Germanen in der älteren Eisenzeit etwa von 700 v. Chr. bis 200 n. Chr.*, Mannus-Bibliothek 16, Würzburg 1916, 184-197.

[16] JAHN, *op. cit.*, 167-192.

[17] K. GODŁOWSKI, *Zmiany w uzbrojeniu ludności kultury przeworskiej w okresie wpływów rzymskich*, [w:] *Arma et Ollae. Studia dedykowane Profesorowi Andrzejowi Nadolskiemu w 70 rocznicę urodzin i 45 rocznicę pracy naukowej. Sesja naukowa, Łódź, 7-8 maja 1992 r.*, Łódź 1992, 27.

W „wielbarskiej" fazie użytkowania cmentarzyska również widoczny jest mały udział grobów popielnicowych, co można uznać za typową cechę obrządku pogrzebowego tej kultury w strefie E według R. Wołągiewicza[18], czyli na prawobrzeżnym Mazowszu i Podlasiu. Dominują pochówki bezpopielnicowe, zakładane w jamach osiągających niekiedy znaczne rozmiary (np. grób 58 – Ryc. 2). Nie odnotowano żadnego pochówka szkieletowego, co dla nekropoli wielbarskich, charakteryzujących się birytualnym obrządkiem pogrzebowym, jest dość nietypowe. Podobnie jak i na innych obszarach osadnictwa ludności wielbarskiej, obserwowany jest brak zwyczaju składania broni do grobów. Jedynym elementem uzbrojenia, jaki odkryto w Kołozębiu, jest brązowa ostroga z grobu 264[19]. Wyposażenie grobów stanowią części stroju, głównie zapinki i sprzączki, ozdoby (paciorki szklane i bursztynowe) i przedmioty codziennego użytku – przęśliki, rogowe grzebienie (por. grób 58). Ceramika była stosunkowo nieliczna. W grobie 76 odkryto fragmenty kielicha szklanego typu Eggers 190[20]. Pochówki wielbarskie pojawiają się w fazie B_2/C_1 to obiekty datowane zapinkami typu Almgren 41 i 96 (groby 235 i 350?) oraz zapinką pochodną od silnie profilowanych odmiany mazowieckiej (grób 408), choć nie można wykluczyć, że najstarsze groby kultury wielbarskiej pochodzą ze schyłku fazy B_2, co sugerują groby z fibulami Almgren 128 (groby 42, 172, 204, 350). Horyzont późnorzymski wyznaczają dość liczne zapinki kuszowate z podwiniętą nóżką typu Almgren 161-162 (Ryc. 2:1) i Almgren 167 (m. in. groby 58, 107, 109, 178, 255, 329). Z fazy C_2, a więc ze schyłkowego okresu użytkowania nekropoli, pochodzą zapinki typu Almgren 168 (grób 346) oraz zapinka kuszowata z pełną pochewką (grób 321)[21].

Cmentarzysko w Kołozębiu należy do interesującego i słabo rozpoznanego skupienia osadniczego w dolinie Płonki na północnym Mazowszu. W pobliżu położone są cmentarzyska w Szpondowie[22], datowane od młodszego okresu przedrzymskiego po wczesny okres wędrówek ludów (?), oraz późnorzymskie (?) w Pruszkowie[23]. Towarzyszą im przebadane w znacznym stopniu osady w Kołozębiu (stanowiska 1 i 2), Poświętnem i Szpondowie[24] oraz znane z badań powierzchniowych osady w Michowie, Strachowie i Drożdżynie[25]. Dalej na zachód, na wysokości środkowego biegu Płonki, znajduje się kolejna duża nekropola w Dzierżążni[26], na której poza grobami z okresu przedrzymskiego zarejestrowano także późnorzymski kurhan, oraz zespoły osadnicze w Kluczewie, Piaskach u ujścia Żurawianki do Płonki, i w Szerominie[27]. Około 20-25 km na północny zachód od Kołozębia leżą kolejne cmentarzyska w Dziektarzewie[28] nad

---

[18] R. WOŁĄGIEWICZ, *Kultura wielbarska – problemy interpretacji etnicznej*, [w:] T. Malinowski [red.], *Problemy kultury wielbarskiej*, Słupsk 1981, 85.

[19] TOMASZEWSKA, *op. cit.*, 109, ryc. 5.

[20] H.J. EGGERS, *Der römische Import im freien Germanien*, Atlas der Urgeschichte 1, Hamburg 1951; por. TOMASZEWSKA, *op. cit.*, 108, ryc. 4; T. STAWIARSKA, *Naczynia szklane okresu rzymskiego z terenu Polski*, Warszawa 1999, 247, ryc. 26.

[21] Na temat cytowanych obiektów – TOMASZEWSKA, *op. cit.*, 108, rys. 3 (groby 235 i 350?), 107, ryc. 2 (grób 408), ryc. 6, 8, 9 (m. in. groby 58, 107, 109, 178, 255 i 329), 110, ryc. 11 (grób 346). Zabytki z grobu 321 zaginęły i znane są jedynie z zachowanych rysunków.

[22] NIEWĘGŁOWSKI, *op. cit.*, 268-269; por. też M. RUDNICKI, M. TRZECIECKI, *Wyniki badań powierzchniowych z zastosowaniem wykrywaczy metali. Nowa metoda badawcza w polskiej archeologii*, Barbaricum 3, Warszawa 1994, 152-153, tabl. IV; M. NATUNIEWICZ-SEKUŁA, *Grób 7 z cmentarzyska w Szpondowie, stanowisko II, powiat płoński*, [w:] *Officina*, 135-139.

[23] Luźne materiały z przedwojennych odkryć w zbiorach PMA (nr inw. PMA/IV/300). Z Pruszkowa znane są także materiały z młodszego okresu przedrzymskiego (inf. mgr. J. Andrzejowskiego), niemniej nie wiadomo, czy zabytki te pochodzą z tego samego cmentarzyska (o nieznanej zresztą lokalizacji), czy też z dwóch różnych stanowisk.

[24] J. PYRGAŁA, *Najważniejsze wyniki z badań osady późnego okresu lateńskiego i wczesnego okresu wpływów rzymskich w Poświętnem, pow. Płońsk*, „Światowit" XXIV, 1962, 285-303; IDEM, *Mikroregion* ..., 52-53, 57-58, 129-144; NIEWĘGŁOWSKI, *op. cit.*, 239-240, 261-262, 268-269.

[25] PYRGAŁA, *Mikroregion...*, 54-57.

[26] NIEWĘGŁOWSKI, *op. cit.*, 216-217, tam dalsza literatura. W pracy tej znajduje się informacja, że na stanowisku znajdują się również groby z okresu wczesnorzymskiego, których nie stwierdzono jednak podczas kwerendy materiałów (inf. mgr. J. Andrzejowskiego).

[27] PYRGAŁA, *op. cit.*, 49-52.

[28] WA X, 1929, 274; niepublikowane materiały w zbiorach PMA (nr inw. PMA/IV/309).

Wkrą i w Drozdowie[29] nad Raciążnicą. Nekropola w Kołozębiu jest spośród nich największym i jedynym niemal w całości przebadanym stanowiskiem i jednocześnie zapewne jednym z najdłużej użytkowanych.

Szczególnie interesująco rysuje się tu kwestia relacji przeworsko-wielbarskich. Cmentarzysko przeworskie użytkowane było przez grupę ludności zamieszkującą północno-zachodnią rubież osadniczą tej kultury. Sąsiadowała ona bezpośrednio z grupami ludności kultury wielbarskiej, zajmującymi stopniowo obszary obecnego Mazowsza Płockiego. Pomimo żywych, intensywnych kontaktów obu grup, widocznych, między innymi, w przejęciu pewnych elementów stylu wielbarskiego przez ludność przeworską, zmiana oblicza kulturowego nekropoli w nastąpiła dopiero około połowy II wieku. W Kołozębiu – pomimo radykalnej zmiany kulturowej – mamy do czynienia ze zjawiskiem bezpośredniej kontynuacji jednego miejsca grzebalnego. Stosunkowo długo też, w porównaniu do cmentarzysk z innych części prawobrzeżnego Mazowsza, obserwuje się składanie pochówków przeworskich. Wydaje się zatem prawdopodobne, że najstarsze groby wielbarskie i najmłodsze przeworskie mogły być sobie współczesne[30], co pośrednio może wskazywać na pokojową koegzystencję ludności zaliczanej obu grup kulturowych, tradycyjnie uznawanych za wrogie.

Katalog wybranych materiałów:

Grób 58 (jamowy)

Strop zarejestrowany na głębokości 0,25 m od powierzchni. W planie kształt owalny, wydłużony po linii N-S, o wymiarach 1,9×1,1-0,7 m. W przekroju zarys nieckowaty, z wyraźnym przegłębieniem w części S jamy; miąższość do ok. 0,4 m. Wypełnisko stanowił brunatno-szary piasek, w górnej partii z drobnym żwirem. W obrębie jamy natrafiono na przepalone kości, fragmenty ceramiki oraz zapinkę i przęślik. – **Wyposażenie: 1)** Fragmentarycznie zachowana, odkształcona w ogniu brązowa dwuczęściowa zapinka kuszowata z podwiniętą nóżką typu Almgren 161-162 (Ryc. 2:1). Taśmowaty kabłąk zdobiony przy krawędziach podłużnymi bruzdami, zaś u nasady główki poprzecznym żłobkiem. W górnej partii nóżki metopa. Na końcach 4-zwojowej sprężyny dwa profilowane guzki. Zach. dł. 6,4 cm. **2)** Częściowo przepalony przęślik gliniany, dwustożkowy, z lekko wklęsłymi biegunami (Ryc. 2:2). Zdobiony ukośnymi, podłużnymi żłobkami. Powierzchnia zniszczona, pierwotnie wygładzona, brązowo-szara. Domieszka drobnoziarnista. Średn. 3,8-3,9 cm, wys. 2,6-2,7 cm. **3)** Siedem fragmentów górnej partii dużego garnka o niewyodrębnionej krawędzi (Ryc. 2:3). Powierzchnia pod wylewem niestarannie zagładzona, w niższych partiach chropowacona, barwa brunatno-szara. Domieszka średnio- i gruboziarnista. Średn. wylewu ok. 32 cm. **4)** Fragment wylewu wtórnie przepalonego, lekko odkształconego naczynia z taśmowatym uchem w górnej partii (Ryc. 2:4). Szyjka i załom brzuśca podkreślone delikatnymi bruzdami. Powierzchnia spękana, pierwotnie wygładzona, ceglasto-szara. Domieszka drobnoziarnista. **5)** Dwa fragmenty niecharakterystycznej, wtórnie przepalonej ceramiki o ceglastej powierzchni. **6)** Przepalone kości osobnika w wieku *adultus*/*maturus*, płeć niemożliwa do określenia[31]. **7)** Fragment zęba bydlęcego[32]. – **Datowanie:** okres późnorzymski.

Grób 80 (jamowy)

Strop zarejestrowany na głębokości 0,3 m od powierzchni. W planie jama grobowa o owalnym kształcie, rozszerzającym się w części S, wydłużonym wzdłuż osi N-S, o wymiarach 1,4×0,7-0,5 m. Skraj S jamy naruszony (zniszczony?). W przekroju zarys półowalny, o miąższości do 0,12 m. Wypełnisko tworzył brunatno-szary piasek. Według krótkiej notatki w dokumentacji polowej w grobie natrafiono na *kości (część pozieleniała od brązu), fibule brązowe - 2, zapinkę (sprzączkę) od pasa, nieokreślony przedmiot żelazny*[33]. Poza dwoma zapinkami pozostałe zabytki oraz kości zaginęły. – **Wyposażenie: 1)** Brązowa, jednoczęściowa zapinka silnie profilowana odmiany mazowieckiej, typu 1Ba według T. Dąbrowskiej, o kolankowato wygiętym kabłąku (Ryc. 3:1). Nóżka zakończona stożkowatym guzkiem. Na niskim grzebyku dwa płytkie żłobki. 16-zwojowa sprężyna na brązowej osi lekko odkształcona w ogniu. Dł. 5,1 cm, wys. 2,1 cm. **2)** Brązowa, jednoczęściowa zapinka silnie profilowana odmiany mazowieckiej, typu 1Ba według T. Dąbrowskiej, o kolankowato wygiętym kabłąku (Ryc. 3:2). Nóżka zakończona stożkowatym guzkiem. Na niskim grzebyku dwa płytkie żłobki. 16-zwojowa sprężyna na brązowej osi. Szpila ułamana w górnej partii. Dł. 5,2 cm, wys. 2,2 cm. **3)** Fragment nieokreślonego, skorodowanego przedmiotu żelaznego (okucia?) z dwóch blaszek (Ryc. 3:3). Dł. 4,4 cm. **4)** Sprzączka. **5)** Przepalone kości (brak analizy). – **Datowanie:** faza B_{2c}-B_2/C_1.

---

[29] W. BERNAT, *Cmentarzysko ciałopalne z okresu rzymskiego we wsi Drozdowo, pow. Płońsk*, WA XXII/2, 1955, 212-214.

[30] ANDRZEJOWSKI, *Zagadnienie ...*, 103-125.

[31] Analizy antropologiczne kości z cmentarzyska w Kołozębiu wykonała dr M. Pyżuk-Lenarczyk z *Instytutu Archeologii i Etnologii* PAN.

[32] Oznaczenia zwierzęcego materiału kostnego wykonała dr M. Nawrocka.

[33] Do PMA przekazano z tego zespołu jedynie dwie zapinki. W dokumentacji zachował się również rysunek przedmiotu żelaznego. Poza notatką w dokumentacji polowej brak jest jakichkolwiek informacji o sprzączce.

Grób 366 (popielnicowy)

Strop zarejestrowany na głębokości ok. 0,4 m od powierzchni. Zarys jamy nieregularny, o wymiarach 0,75×0,7 m. W przekroju kształt nieckowaty, o miąższości do 0,4 m. Wypełnisko ciemnoszare. Na dnie jamy ustawiona popielnica. W wypełnisku jamy przepalone kości, w stropie żelazny grot[34]. – **Wyposażenie: 1)** Żelazny, skorodowany grot z zadziorami typu F2 według P. Kaczanowskiego[35] (Ryc. 4:1). Tuleja okrągła w przekroju. Dł. 14,5 cm, dł. liścia 7 cm. **2)** Żelazny, skorodowany grot typu XIV według P. Kaczanowskiego, o smukłym liściu z rombowatym przekrojem i długiej tulei o okrągłym przekroju (Ryc. 4:2). Dł. 26,2 cm, dł. liścia 15 cm. **3)** Trójdzielna popielnica o rozchylonej krawędzi, wydzielonym, profilowanym brzuścu i wydzielonym dnie, dodatkowo podkreślonym delikatnym, plastycznym żeberkiem (Ryc. 4:3). Na szyjce ryty ornament trójkątów wypełnionych nacięciami, grup ukośnych kresek w układzie krokwiowym oraz kratki z ukośnych kresek, ujęty w dwie dookolne bruzdy. Na brzuścu grupy ukośnych rytych kresek w układzie krokwiowym. Powierzchnia czarna, wyświecona. Domieszka drobnoziarnista. Średn. wylewu 25 cm, dna 13,8 cm, wys. 21-22,5 cm. **4)** Przepalone kości kobiety? w wieku *maturus*. – **Datowanie:** faza B_2.

Grób 370 (popielnicowy)

Odkryty na głębokości 0,3 m od powierzchni. W planie mała jama z jasnoszarym wypełniskiem[36], o, w przybliżeniu, kolistym zarysie, o średn. 0,35-0,4 m. W jamie (?) popielnica wypełniona przepalonymi kośćmi, z dwoma zapinkami oraz okuciem. – **Wyposażenie: 1)** Brązowa zapinka o cechach mieszanych II i IV grupy Almgrena, typu 3.2b według J. Andrzejowskiego, z silnie rozszerzonym kabłąkiem (Ryc. 3:4). Kabłąk zdobiony przy krawędziach i w partii środkowej podłużnymi żłobkami i nacięciami, w dolnej okrągłymi odciskami puncy oraz poprzecznymi bruzdami i nacinaniem. W bruzdach na grzebykach ślady inkrustacji srebrem. Grzebyk na nóżce zwieńczony półkulistym guzkiem. Sprężyna naprawiana, zakończona guzkiem. Koniec szpili odłamany. Dł. 5,9 cm, wys. 2,7 cm. **2)** Zachowana w dwóch fragmentach brązowa zapinka o cechach mieszanych II i IV grupy Almgrena, typu 3.2b według J. Andrzejowskiego, z silnie rozszerzonym kabłąkiem (Ryc. 3:5). Kabłąk zdobiony przy krawędziach i w partii środkowej podłużnymi żłobkami i nacięciami, w dolnej okrągłymi odciskami puncy oraz poprzecznymi bruzdami i nacinaniem. W bruzdach na grzebykach ślady inkrustacji srebrem. Grzebyk na nóżce zwieńczony półkulistym guzkiem. Sprężyna naprawiana, zakończona guzkiem. Szpila odłamana. Dł. 6,15 cm, wys. ok. 2,1 cm. **3)** Żelazne prostokątne okucie kasetki o zachodzących na siebie końcach, z patyną ogniową (Ryc. 3:6). Wym. 1,8×3,2 cm. **4)** Niezdobiona popielnica o rozchylonym wylewie, silnie wydętym, dwustożkowym brzuścu, na wyodrębnionej nóżce (Ryc. 3:7). Powierzchnia wyświecona, brunatna. Domieszka drobnoziarnista. Średn. wylewu 27 cm, dna 11,5 cm, wys. 19 cm. **5)** Przepalone kości kobiety w wieku *iuvenis*/*adultus*. **6)** Fragment żebra bydlęcego. – **Datowanie:** faza B_{2c}-B_2/C_1.– **Literatura:** ANDRZEJOWSKI, *Zapinki...*, 95, 105, ryc. 10:k-l; IDEM, *Wschodnia strefa ...*, ryc. 4:c.

Znaleziska luźne

Żelazna zapinka typu Nauheim o trójkątnie rozszerzającym się, taśmowatym kabłąku, zdobionym wzdłuż krawędzi ornamentem wybijanych punktów (Ryc. 1:2). W pochewce prostokątny (?) otwór. Dolna partia nóżki i szpili niezachowana. Zach. dł. 6,2 cm. – **Datowanie:** faza A_2/A_3.

[34] Niestety nie wiadomo, który z grotów odkryty został w wypełnisku jamy grobowej, nie jest również znany kontekst odkrycia drugiego grotu.

[35] P. KACZANOWSKI, *Klasyfikacja grotów broni drzewcowej kultury przeworskiej z okresu rzymskiego*, Klasyfikacje Zabytków Archeologicznych I, Kraków 1995.

[36] Zarys jamy z wylewem popielnicy widoczny jest jedynie na planie grobu. Obok widnieje dopisek *bez stosu*, zaś z rysunku przekroju obiektu wynika, że popielnica ustawiona była w czystym piasku. Wobec braku pełnego opisu nie sposób tu wyjaśnić tych niezgodności.

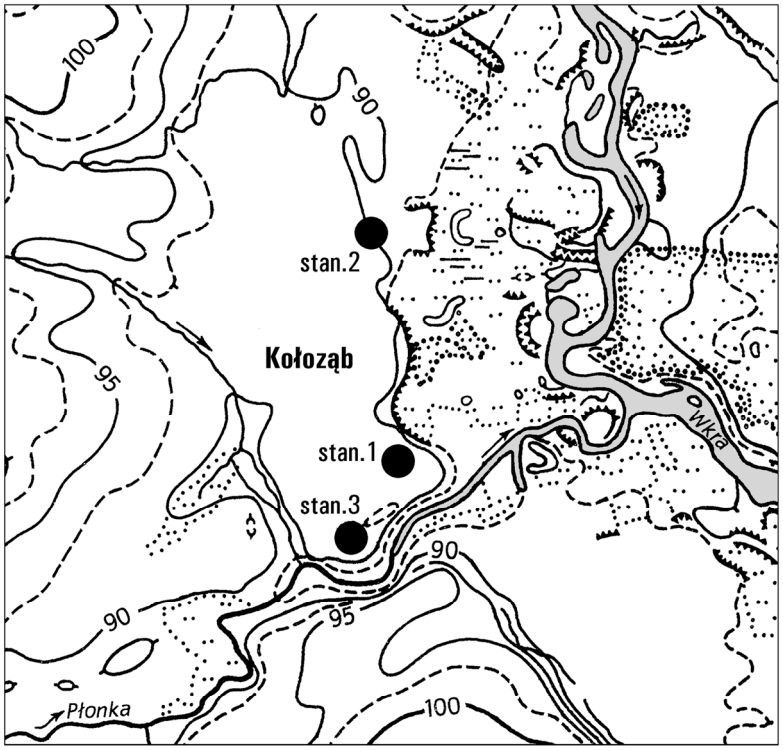

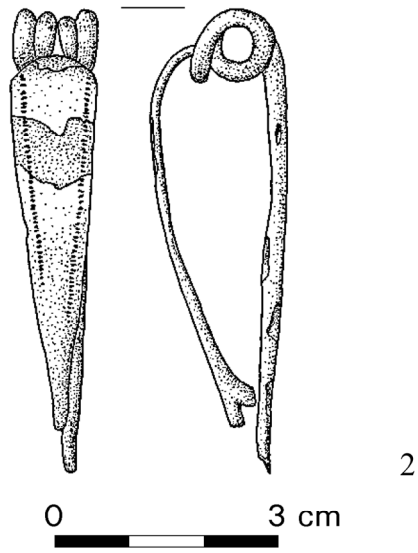

Ryc. 1. Kołoząb, pow. Płońsk. **1** – położenie cmentarzyska i osad w Kołozębiu. Według J. Pyrgały; **2** – żelazna zapinka typu Nauheim (rys. A. Potoczny).

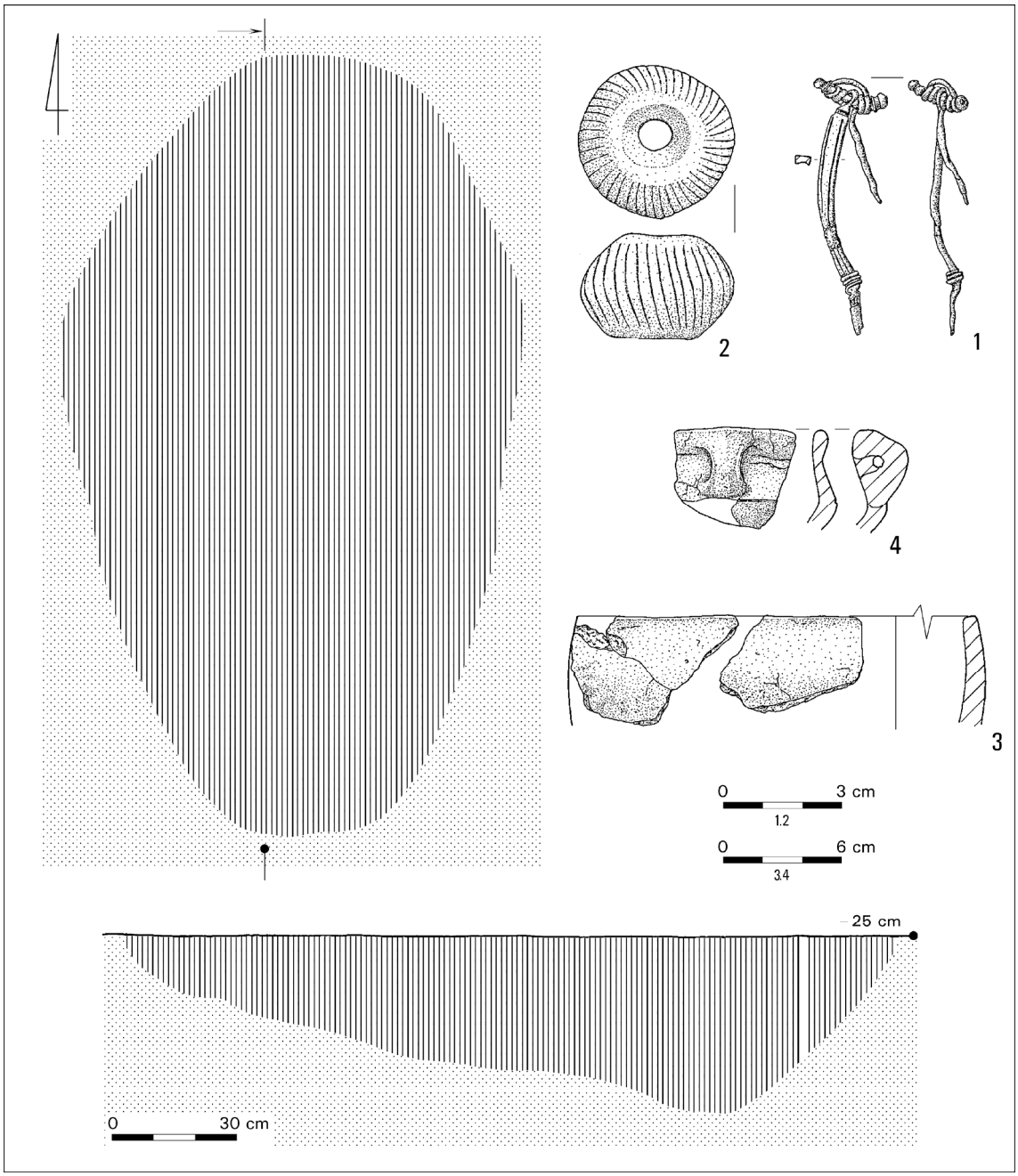

Ryc. 2. Kołoząb, pow. Płońsk, grób 58 (rys. A. Potoczny).

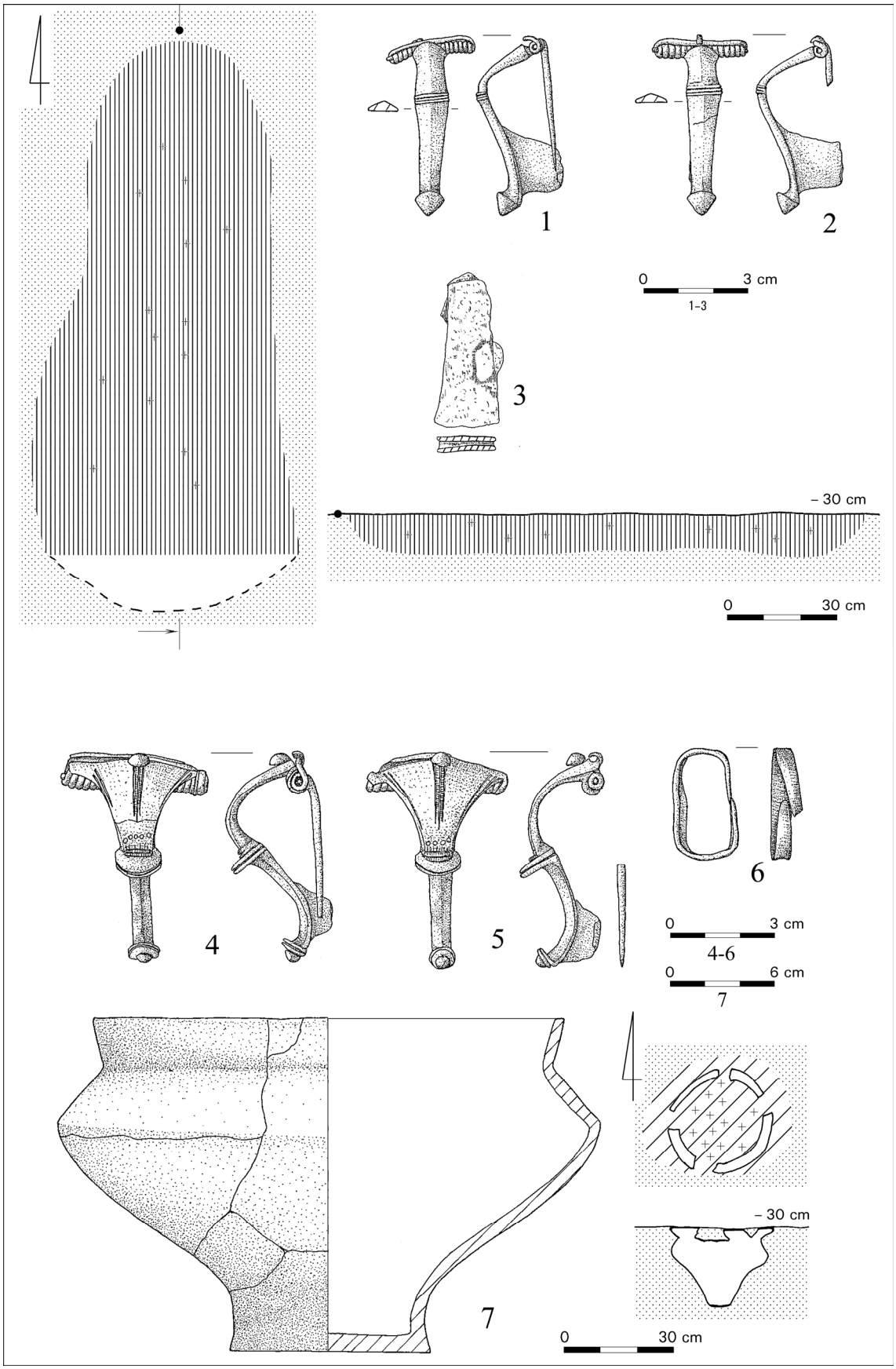

Ryc. 3. Kołoząb, pow. Płońsk. **1-3** –gróbu 80; **4-7** – grób 370 (1-2; 4-7 – rys. A. Potoczny; 3 – rys. E. Kuleczko-Giżewska)

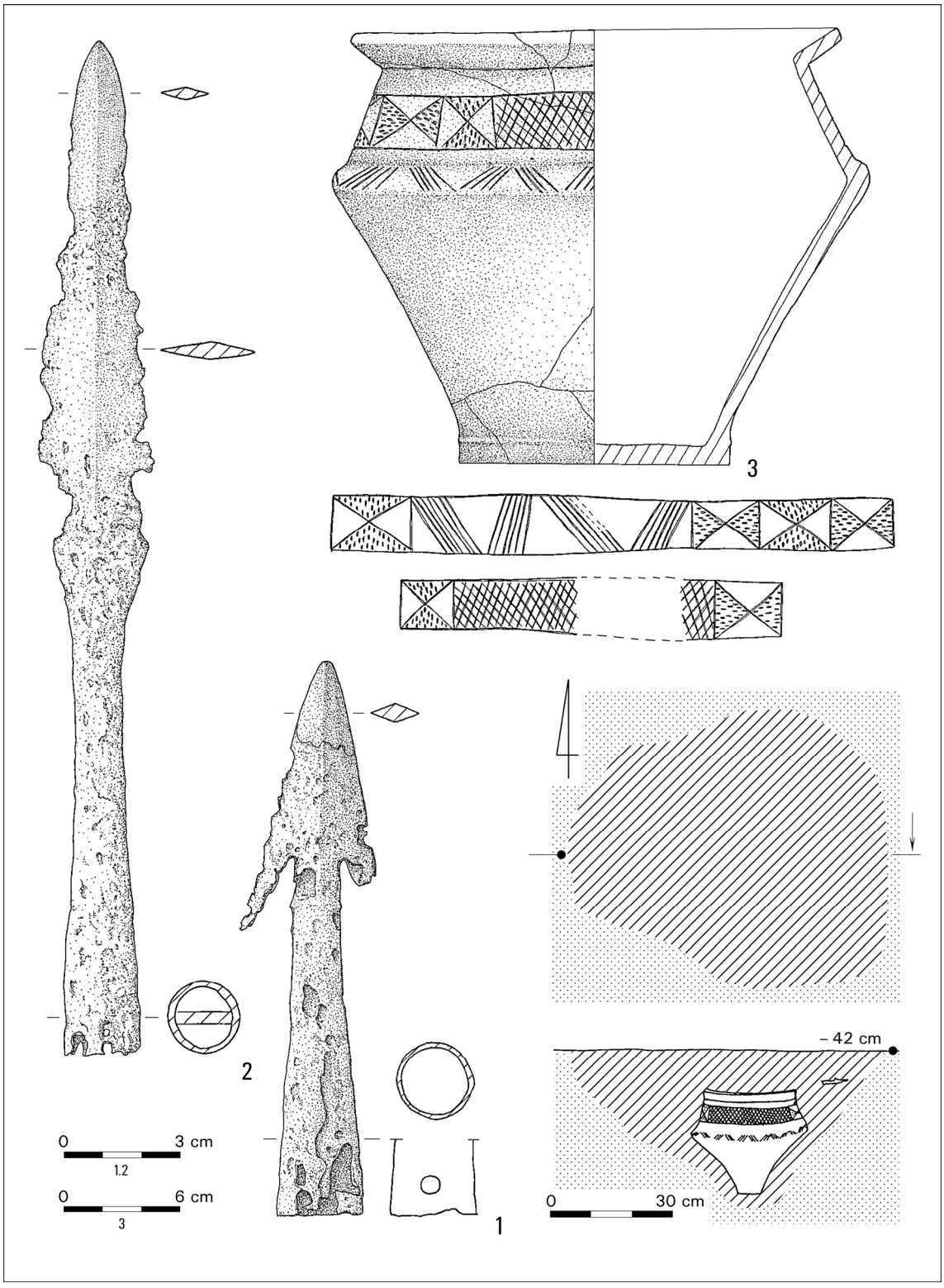

Ryc. 4. Plan i wyposażenie grobu 366 (rys. A. Potoczny).

Pogranicze trzech światów
Kontakty kultur przeworskiej, wielbarskiej i bogaczewskiej
w świetle materiałów z badań i poszukiwań archeologicznych
Warszawa 2006

Jacek ANDRZEJOWSKI
Państwowe Muzeum Archeologiczne w Warszawie

Nekropola ze schyłku starożytności w Modle koło Mławy

Wieś Modła[1] położona jest w centralnej części Wzniesień Mławskich, na północnym skraju Niziny Północnomazowieckiej[2], o ok. 4 kilometry na południe od centrum Mławy (Ryc. 1), w historycznym regionie Ziemi Zawkrzeńskiej. Cmentarzysko z okresu wpływów rzymskich zlokalizowane jest na południe od wsi, w południowej i południowo-wschodniej części rozległego morenowego wyniesienia, zwanego „Żalem" (stan. I), oraz na wyciągniętym od niego na wschód wale wydmowym, tzw. Cyplu (stan. II), na 53°05'18" szerokości północnej i 20°21'40" długości wschodniej. „Żal" i „Cypel" zajęte są przez pola uprawne, zaś zachodnią i południowo-zachodnią część „Żalu" porasta niezbyt rozległy, lecz gęsty lasek sosnowy. Od wschodu i północnego wschodu wyniesienie ograniczone jest rozległymi torfowymi łąkami, od południa zaś niewielką, obecnie zabagnioną dolinką małego strumienia, dawniej płynącego na zachód ku Seraczowi, lewemu dopływowi Mławki – różnica wysokości sięga tu nawet 14-15 m.

1. Badania

Cmentarzysko odkryte zostało w 1975 roku podczas badań powierzchniowych. Wiosną 1976 roku mgr Andrzej Grzymkowski z Muzeum Ziemi Zawkrzeńskiej w Mławie roku przeprowadził w trzech miejscach na „Żalu" prace sondażowe, zaś latem tegoż roku rozpoczęto tu systematyczne badania wykopaliskowe, które z różną intensywnością trwały do roku 1986. W wyniku przypadkowego odkrycia w 1985 roku badaniami objęto też wschodnią część „Cypla", a w 1986 roku połączono wykopy na obu stanowiskach. Łącznie podczas 12 sezonów wykopaliskowych w Modle przebadano ok. 12.300 m^2 rejestrując ponad 300 obiektów starożytnych.

Teren stanowiska nosi ślady różnego rodzaju wkopów, związanych przede wszystkim z intensywnymi działaniami militarnymi w rejonie Mławy podczas wojny polsko-bolszewickiej[3] oraz ze współczesną, chaotyczną eksploatacją piasku i żwiru. W ich wyniku doszło do zniszczenia części obiektów starożytnych oraz znacznego naruszenia wielu dalszych; w latach siedemdziesiątych ubiegłego wieku stopnia dewastacji stanowiska dopełniła głęboka orka. Na podstawie przeglądowych szkiców powierzchni wykopów można przyjąć, że zupełnemu zniszczeniu uległo ok. 10-12% zbadanego obszaru stanowiska[4]; liczba całkowicie rozkopanych grobów jest trudna do oszacowania, jednak ich stosunkowo duże rozproszenie[5] zdaje się wska-

[1] Modła, gm. Wiśniewo, pow. mławski, woj. mazowieckie.

[2] J. KONDRACKI, *Geografia Polski. Mezoregiony fizyczno-geograficzne*, Warszawa 1994, 128.

[3] Zob. R. JUSZKIEWICZ, *Działania militarne w Mazowszu Północnym i w korytarzu pomorskim. 1920 rok*, Warszawa 1997, 104; IDEM, *Mława – jej dzieje (lata 1914-1939), tom III (część pierwsza)*, Mława 2005, 241.

[4] Dokumentacja z badań w roku 1976 nie pozwala na pewne oszacowanie zniszczeń nowożytnych, wiadomo jedynie, że były dość znaczne. A. Grzymkowski, *Wstępne wyniki badań na birytualnym cmentarzysku ciałopalnym i szkieletowym z okresu rzymskiego w Modle, gm. Wiśniewo, woj. Ciechanów*, Spr.Arch. XXXVIII, 1986, 224; szacował stopień zniszczenia obszaru przebadanego w latach 1976-1982 aż na 20-30%.

[5] Ok. 2,5 grobu na ar. Na dużych, zbadanych w całości nekropolach kultur przeworskiej i wielbarskiej z prawobrzeżnego Mazowsza i Podlasia gęstość grobów była wyraźnie wyższa. Na przeworsko-wielbarskim cmentarzysku w Niedanowie na arze zbadanej powierzchni odkryto przeciętnie 6,4 grobu – W. ZIEMLIŃSKA-ODOJOWA, *Niedanowo. Ein Gräberfeld der Przeworsk- und Wielbark-Kultur in Nordmasowien*, MAB VII, Kraków 1999), na przeworskich nekropolach w Kamieńczyku i w Nadkolu współczynniki te wynosiły odpowiednio ok. 8 i ponad 13,5 – T. DĄBROWSKA, *Kamieńczyk. Ein Gräberfeld der Przeworsk-Kultur in Ostmasowien*, MAB III, Kraków 1997; J. ANDRZEJOWSKI, *Nadkole 2. A Cemetery of the Przeworsk Culture in Eastern Poland*, MAB V, Kraków; zaś na

zywać, że nie jest ona znacząca. Obiekty starożytne rejestrowane były zwykle bezpośrednio pod warstwą ziemi ornej, bądź nawet w jej spągu, na głębokości 15-40 cm od powierzchni, wyjątkowo tylko głębiej, do 70-80 cm, zwłaszcza w zachodniej, mniej zniszczonej strefie cmentarzyska.

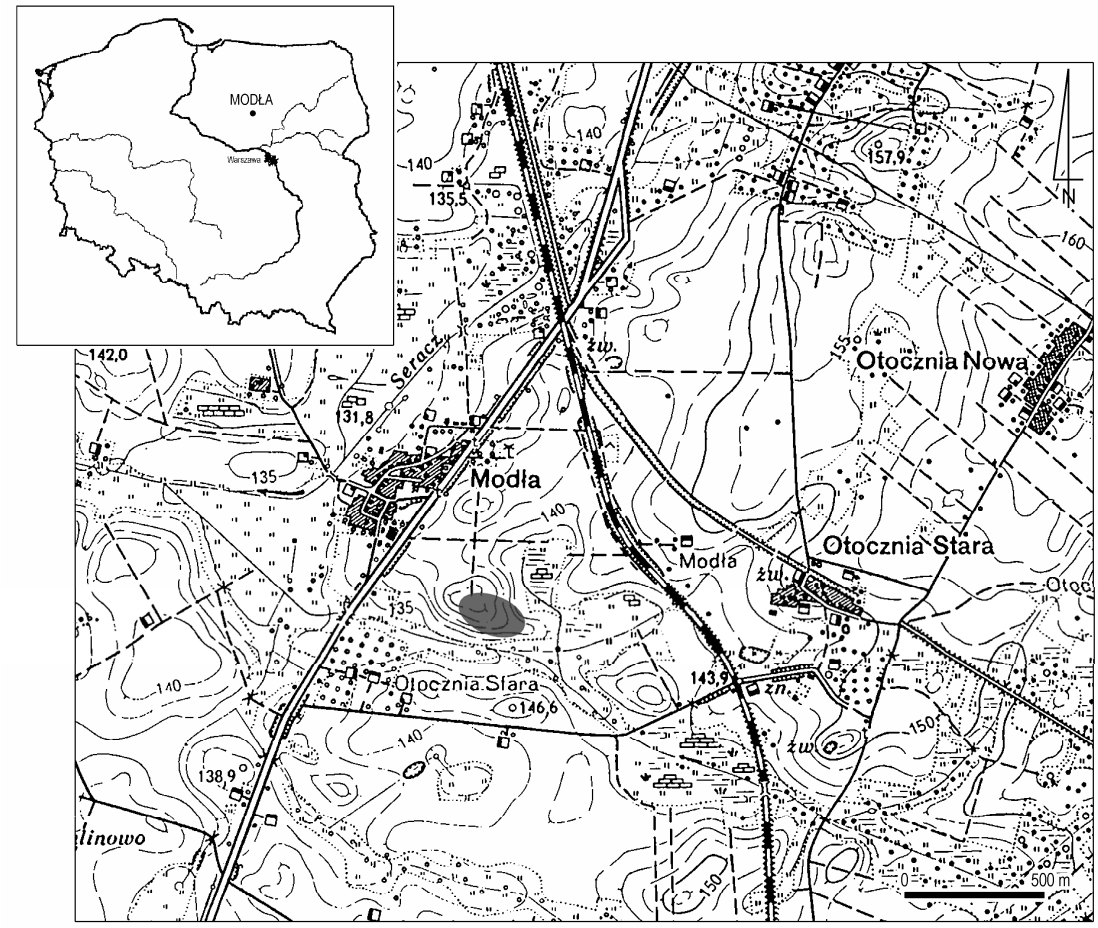

Ryc. 1. Modła, gm. Wiśniewo, pow. Mława, stan. 2. Lokalizacja cmentarzyska kultur przeworskiej i wielbarskiej

Znaczną większość spośród ponad 300 obiektów starożytnych odkrytych w Modle stanowią groby kultury przeworskiej ze schyłku młodszego okresu przedrzymskiego i z wczesnego okresu wpływów rzymskich oraz kultury wielbarskiej z okresu późnorzymskiego i wczesnej fazy okresu wędrówek ludów, w tym obiekty zniszczone, zarejestrowane w obrębie zasypisk wkopów nowożytnych. Obiekty odkryte podczas prac sondażowych wiosną 1976 roku numerowano oddzielnie w obrębie każdego z trzech wykopów oznaczonych cyframi I-III. Począwszy od sezonu letniego 1976 roku wykopy badawcze zakładane były w ramach siatki arowej zorientowanej po osi N-S („Żal") lub W-E („Cypel"), o nieciągłej numeracji arów, a odsłaniane obiekty numerowano kolejno, osobno w poszczególnych latach[6].

Ponad 100 innych jam, zadokumentowanych w formie lakonicznych, schematycznych opisów, rzadko tylko uzupełnionych o silnie uproszczone szkice rysunkowe nie może być jednoznacznie zidentyfikowanych – większość z nich to prawdopodobnie pozostałości nowożyt-

wielbarskim cmentarzysku w Cecelach ponad 9,5 – J. JASKANIS, *Cecele. Ein Gräberfeld der Wielbark-Kultur in Ostpolen*, MAB II, Kraków 1996). Podobną jak w Modle gęstość grobów zanotowano na przeworskim cmentarzysku w Gródkach, stan. 3, gdzie jednak zbadano tylko część stanowiska – J. OKULICZ, *Cmentarzyska z okresu rzymskiego na „Łysej Górze" i „Zwierzyńcu" w Gródkach w województwie ciechanowskim*, RO XIV/XV, 1983.

[6] W przygotowywanej monografii nekropoli wszystkim obiektom z cmentarzyska w Modle nadałem jednolitą numerację ciągłą, która stosowana jest też poniżej.

nych palenisk, półziemianek, okopów i transzei. Niejasny pozostaje charakter kilku skupisk większych kamieni i głazów, być może wtórnie przemieszczonych elementów konstrukcji grobowych z okresu wpływów rzymskich[7]. Materiały luźne – ceramika i nieliczne zabytki metalowe – odkryte bez kontekstu pochodzą niemal wyłącznie z humusu i zasypisk wkopów nowożytnych, jednak ich ilość jest zastanawiająco mała w stosunku do zakresu zniszczeń[8]. Ostatecznie zatem nie można w sposób pewny określić pierwotniej wielkości nekropoli, co dotyczy w równym stopniu jej części przeworskiej jak wielbarskiej.

Dokumentacja z badań w Modle w roku 1976 obejmuje sytuacyjny szkic wykopów, barwne rysunki powierzchni części wykopów z przekrojami niektórych obiektów, inwentarz ceramiki oraz inwentarz zabytków tzw. wydzielonych. Od roku 1977 zestaw dokumentacji zawiera dziennik polowy, barwne szkice powierzchni badanych działek z zaznaczeniem zniszczeń nowożytnych i barwne lub czarno-białe rysunki większości obiektów (choć często tylko ich planów lub przekrojów), fotografie wybranych obiektów oraz inwentarz zabytków tzw. wydzielonych. W dzienniku polowym notowano kolejne obiekty podając ich orientacyjną lokalizację w ramach ćwiartki ara, krótką charakterystykę z wyliczeniem odkrytych zabytków oraz wstępną identyfikację rodzaju obiektu; w niektórych wypadkach opisy były później uzupełniane lub zmieniane. Zespoły zabytków z poszczególnych obiektów inwentaryzowane były w Muzeum Ziemi Zawkrzeńskiej pod wspólnymi numerami; zabytki luźne inwentaryzowano w kolejnych latach albo pojedynczo, albo pod łącznym numerem.

Niestety, długoletnie przechowywanie nieopracowanych materiałów w magazynach nie pozostało bez wpływu na ich stan i w konsekwencji wartość poznawczą; bez uszczerbku zachowały się jedynie zabytki tzw. wydzielone. Wskutek różnych okoliczności doszło do wtórnego przemieszania[9] lub zaginięcia pewnych zespołów ceramiki (głównie tzw. luźnej) i kości, nie została także odnaleziona część rysunkowej dokumentacji polowej[10] i niemal cała dokumentacja fotograficzna z badań. Z niektórych grobów pobierane były też próbki węgli drzewnych, prawie wszystkie uległy jednak znacznemu rozdrobnieniu, co uniemożliwiło przeprowadzenie analiz dendrologicznych.

2. Chronologia i przynależność kulturowa cmentarzyska

Najstarsze ślady osadnictwa na stanowisku w Modle należy datować na późny neolit i początki epoki brązu. W kilku jamach stwierdzono obecność ceramiki kultury amfor kulistych (86, 299) oraz ceramiki tzw. kultur strefy leśnej (kultury niemeńskiej; 76, 298, 301). W jednej z nich (76) ceramikę taką znaleziono razem z przepalonymi kośćmi, jednak identyfikacja tego obiektu jako grobu kultury niemeńskiej jest mało prawdopodobna – prawdopodobnie jest to pochówek z okresu rzymskiego (kultury wielbarskiej?), do którego starsza ceramika dostała się wtórnie. Dość licznie reprezentowane są materiały ceramiczne kultury łużyckiej z epoki brązu i wczesnej epoki żelaza oraz kultury pomorskiej i (lub) kultury grobów kloszowych z wczesnej epoki żelaza, znajdowane zarówno w niecharakterystycznych jamach i skupiskach (193, 240, 250, 291, 292, 293, 294, 300 oraz 299 i 301 razem z ceramiką neolityczną i 297 z ceramiką

[7] Obecność takich konstrukcji stwierdzono na wielu cmentarzyskach wczesno- i późnorzymskich na północnym Mazowszu – J. OKULICZ, *Studia nad przemianami kulturowymi i osadniczymi w okresie rzymskim na Pomorzu Wschodnim, Mazowszu i Podlasiu*, AP XV/2, 1970, 437-438, ryc. 1; w tym na nieodległych od Modły nekropolach w Sławogórze Starej – T. DOWGIRD, *Wiadomości o zabytkach przedhistorycznych w pow. mławskim z badań dokonanych w 1886 r. Stupsk, Wola Szydłowska, Trzpioły, Sławogóra, Nosarzewo, Krzywonoś i Pawłowo*, „Zbiór Wiadomości do Antropologii Krajowej" XIII, 1889, 25-33; i Dzierzgowie – M. PIOTROWSKI, A. SZELA, *Pogranicze trzech światów – cmentarzysko kultury przeworskiej w Dzierzgowie, na północnym Mazowszu*, [w:] *Officina*, 165-173.

[8] Może to być rezultatem niezbyt dokładnego przeszukiwania ziemi ornej, w której należało się spodziewać większej ilości materiałów z grobów rozoranych. Nie można też wykluczyć, że bardziej efektowne zabytki z grobów rozkopanych w 1921 roku stały się swoistymi pamiątkami wojennymi. Niekonsekwentny sposób rejestracji ceramiki luźnej w kolejnych latach badań nie pozwala obecnie na jej analizę statystyczną.

[9] Identyfikacja tych materiałów jest zwykle niemożliwa, bowiem tylko część ceramiki była sygnowana numerami obiektów.

[10] Brak inwentarza rysunków uniemożliwia pełną weryfikację obecnego stanu dokumentacji polowej. Łącznie zaginęło przypuszczalnie ok. 40 rysunków grobów i jam jednoznacznie zidentyfikowanych w dzienniku badań jako obiekty starożytne, przede wszystkim z sezonu 1979.

średniowieczną), jak i w grobach z okresu wpływów rzymskich (15, 16, 22, 68, 87, 105?, 108, 118, 187, 197?, 209, 229, 233, 237); z tego okresu pochodzi też szpila brązowa z główką zwiniętą w spiralną tarczkę (Ryc. 17:LZ.1). Niejasna pozostaje kwestia czapkowatej pokrywy wpuszczanej, o formie i zdobieniu typowym dla ceramiki kultury pomorskiej (Ryc. 4:92.8) – znaleziono ją w pewnie datowanym grobie kultury przeworskiej z fazy B_{2b}, m. in. z typowym dwustożkowatym naczyniem tej kultury (Ryc. 4:92.7), któremu odpowiada wymiarami (średnica otworu) i cechami ceramiki[11]; fragmenty innej pokrywy pochodzą z kolejnego grobu kultury przeworskiej, prawdopodobnie z fazy B_2 (68). W kulturze przeworskiej znane są naczynia z pokrywami, ale też – sporadycznie – wypadki wtórnego wykorzystywania ceramiki kultury pomorskiej do celów sepulkralnych[12]. Intrygującym śladem jakichś obrzędów średniowiecznych są dwa pojedyncze naczynia z 2. połowy XIII oraz z przełomu XIV i XV wieku[13] (297, 302), wkopane tu w ziemię niemal tysiąc lat po porzuceniu nekropoli.

Cmentarzysko z okresu wpływów rzymskich obejmuje cały przebadany teren stanowiska. Najstarsze groby kultury przeworskiej założone zostały w południowo-wschodniej części „Żalu", na skłonie opadającym ku strumieniowi. Groby te datowane są na młodszy odcinek fazy A_3 lub fazę A_3/B_{1a} (drucikowate zapinki typu Kostrzewski N i O, uzbrojenie, charakterystyczna ceramika; 164, 166 – Ryc. 6-9; 175 – Ryc. 10-11; 178, 192, 217). Kilka dalszych grobów, z zapinkami Almgren 45 i 67, może być pewnie odnoszonych do stadium B_{1a} (23, 218 – Ryc. 13-14; 277). Zespoły z młodszego odcinka fazy B_1 datowane są zapinkami typu Almgren 68, 236, oczkowatymi młodszych odmian serii głównej, wczesnymi zapinkami trąbkowatymi i sprzączkami ósemkowatymi. W fazie B_2 groby kultury przeworskiej zajmują już cały teren cmentarzyska, przy czym sporadycznie tylko lokowane są w jego najstarszej, południowo-wschodniej strefie; pojedynczy, niestety zniszczony grób z tej fazy znaleziono na „Cyplu", ok. 180 m na wschód od najbliższych grobów z fazy B_2 zarejestrowanych na „Żalu". Liczne są pochówki z brązowymi zapinkami oczkowatymi serii pruskiej (np. 245, 264 – Ryc. 18-19). Z tej fazy pochodzi pochówek kobiety wyposażonej w piękny naszyjnik z różnych paciorków szklanych z tzw. wisiorem opasanym i wisiorkiem-miniaturką młotka, spięty klamerką w kształcie litery „S" (85 – Ryc. 2-3). Najmłodsze pewnie datowane groby kultury przeworskiej, z zapinkami kapturkowymi typu Almgren 38-39 i mieszanymi Almgren II/IV, esowatymi typu Almgren 148, fibulami z grzebykiem typu Almgren 120 (np. 92 – Ryc. 4) i silnie profilowanymi typu Liana 5 oraz charakterystyczną ceramiką (np. naczynia na pustych nóżkach) można odnosić do młodszego lub początku najpóźniejszego stadium fazy B_2; do tego horyzontu należy też część grobów z zapinkami oczkowatymi serii pruskiej (np. 255 – Ryc. 16-17). Groby te skupiają się na skrajach nekropoli, głównie w jej zachodniej i północnej części, mniej liczne są w centrum, prawie zupełnie brak ich w części południowej.

Najpóźniejszy horyzont cmentarzyska kultury przeworskiej w Modle synchronizowany być może z młodszym odcinkiem stadium B_{2a} i większą częścią stadium B_{2b} w chronologii kultury przeworskiej bądź stadium B_{2b} w chronologii kultury wielbarskiej. Odpowiada on najmłodszej fazie funkcjonowania dużego cmentarzyska tej kultury w Niedanowie[14], w tym samym czasie zaprzestano też grzebania zmarłych na innych cmentarzyskach nidzickiego skupienia osadniczego kultury przeworskiej[15]. Nieco dłużej użytkowane były niektóre nekropole przeworskie w mławskim skupieniu osadniczym[16].

---

[11] Zgodnie z opisem w dzienniku badań pokrywa *l e ż a ł a* na tym naczyniu, nie wiadomo jednak, czy oznacza to, że je p r z y k r y w a ł a.

[12] T. DĄBROWSKA, *Grób z okresu rzymskiego z naczyniami kultury pomorskiej*, WA XXXVII/2, 1971, 178-182; EADEM, *Uwagi o genezie pokryw w kregu przeworsko-oksywskim w młodszym okresie przedrzymskim*, [w:] F. Rożnowski (red.), *Miscellanea archaeologica Thaddaeo Malinowski dedicata*, Słupsk-Poznań 1993, 109-117.

[13] Pani mgr Urszuli Perlikowskiej-Puszkarskiej z PMA i Panu mgr. Włodzimierzowi Peli z *Muzeum Historycznego Miasta Warszawy* serdecznie dziękuję za określenie chronologii tych naczyń.

[14] ZIEMLIŃSKA-ODOJOWA, *Niedanowo...*, 139-141.

[15] Np. w Gródkach – OKULICZ, *Cmentarzyska...*, 164-167.

[16] Niektóre groby z przeworskiego cmentarzyska w Dzierzgowie mogą być datowane na stadium B_{2c} lub fazę B_2/C_1, a żelazna zapinka Almgren 158 może świadczyć o jego użytkowaniu jeszcze w początkach okresu późnorzymskiego (zbiory *Muzeum Szlachty Mazowieckiej* w Ciechanowie); podobną zapinkę znaleziono też w Dąbku, stan.

Po kilkudziesięciu latach na terenie opuszczonego cmentarzyska przeworskiego złożono nowe pochówki. Wielbarscy osadnicy, którzy od schyłku fazy B_2 rozpoczęli zajmowanie terenów północno-zachodniego Mazowsza[17] zapewne rozpoznali i zaakceptowali sakralny charakter dawnej nekropoli, adaptując ją na potrzeby własnego miejsca grzebalnego[18]. Zdaje się o tym świadczyć zarówno fakt rozmieszczenia grobów wielbarskich w najstarszej, a więc chyba najsłabiej czytelnej części cmentarza przeworskiego, jak i rzadkie tylko wypadki naruszania grobów przeworskich przez jamy późnorzymskich grobów wielbarskich.

Najstarszy horyzont nekropoli wielbarskiej można datować ogólnie na fazę B_2/C_1-C_{1a} okresu późnorzymskiego. Wskazuje na to przede wszystkim zapinka typu Almgren 41, pochodząca jednak ze zniszczonego grobu, w którym znaleziono też ceramikę kultury przeworskiej (grób 10 – Ryc. 2) – zapinki tego typu spotykane są na prawobrzeżnym Mazowszu wyłącznie w kontekście wielbarskim[19]. Ten sam okres reprezentują też wczesne zapinki kuszowate z podwiniętą nóżką typu Almgren 162 (groby 13, 129 – Ryc. 6). Intrygującym znaleziskiem staje się w tym świetle odkryty luźno żelazny grot broni drzewcowej (Ryc. 2:LZ.1) typu XVIII w klasyfikacji grotów kultury przeworskiej – odpowiadające mu morfologicznie egzemplarze datowane są głównie na fazę C_{1a}[20], a zatem grot ten uznać można za rzadki egzemplarz uzbrojenia kultury wielbarskiej[21]. Tylko kilka grobów jest pewnie odnoszonych do faz C_{1b}-C_2, choć zapewne taką chronologię ma część spośród kilkudziesięciu pochówków datowanych ogólnie na okres późnorzymski (np. grób 122 z kolią paciorków bursztynowych – Ryc. 5). Z fazą C_2 wiązać można na przykład grób z zapinką kuszowatą z tzw. martwą sprężyną, typu Almgren 168 (grób 12 – Ryc. 2), a być może także groby z fibulami z blaszkowym zaczepem, zbliżonymi do typu Almgren 172 (groby 155, 176, też znal. luźne – Ryc. 17:LZ.3), choć w ich wypadku byłoby to raczej jej młodsze stadium.

Znacznie bardziej wyrazisty jest końcowy horyzont nekropoli w Modle, odpowiadający fazie C_3-D_1, z późnymi zapinkami kuszowatymi z pełną pochewką (np. grób 129 – Ryc. 5), zapinkami z blaszkowym zaczepem, sprzączkami z pogrubioną ramą, specyficzną ceramiką czy naczyniami szklanymi ze szlifowanymi owalami (np. grób 146 – Ryc. 9). Z tym okresem wiąże się także brązowa moneta dynastii Konstantynów[22], znaleziona na powierzchni stanowiska na „Cyplu", około 150 m na wschód od najbliższych grobów wielbarskich na „Żalu". Najmłodsze groby z Modły datowane późną sprzączką z pogrubioną ramą typu AH26 (grób 237 – Ryc. 12), masywnym języczkowatym okuciem końca pasa zdobionym w stylu stempelkowym (grób 177 – Ryc. 11), czy okuciem dziobowatym (grób 191) wskazują, że nekropola została porzucona w pierwszej połowie V wieku.

Cmentarzysko kultury przeworskiej w Modle należy do lokalnego skupiska osadniczego uformowanego ostatecznie między dolnym Orzycem i Mławką w fazie A_2 młodszego okresu przedrzymskiego[23] i trwającego po młodsze stadium fazy B_2 okresu wpływów rzymskich[24].

5, tu jednak nie jest pewne, czy wiązać ją należy z przeworskim, czy z wielbarskim horyzontem nekropoli (zbiory *Muzeum Ziemi Zawkrzeńskiej* w Mławie).

[17] Zob. K. GODŁOWSKI, *Przemiany kulturowe i osadnicze w południowej i środkowej Polsce w młodszym okresie przedrzymskim i w okresie wpływów rzymskich*, Wrocław 1985, 65-66. Datowanie najstarszych wielbarskich zespołów grobowych w tej strefie nie jest jednak wystarczająco precyzyjne.

[18] Por. J. ANDRZEJOWSKI, *Zagadnienie kontynuacji cmentarzysk w wschodniej strefie kultury przeworskiej*, [w:] *Kultura wielbarska II*, 103-125.

[19] T. DĄBROWSKA, *Zmiany kulturowe prawobrzeżnego Mazowsza i Podlasia w okresie wpływów rzymskich*, WA XLV/1, 1980 (1981), 45-58; ANDRZEJOWSKI, *Zagadnienie...* .

[20] P. KACZANOWSKI, *Klasyfikacja grotów broni drzewcowej kultury przeworskiej z okresu rzymskiego*, Klasyfikacje zabytków archeologicznych I, Kraków 1995, 24.

[21] Por. P. KACZANOWSKI, J. ZABOROWSKI, *Über die Bewaffnung der Bevölkerung der Wielbark-Kultur*, [w:] *Kultura wielbarska I*, 221-239.

[22] Monetę określił prof. Aleksander Bursche z IAUW, któremu w tym miejscu serdecznie dziękuję za pomoc.

[23] T. DĄBROWSKA, *Wczesne fazy kultury przeworskiej. Chronologia – zasięg – powiązania*, Warszawa 1988, 67, mapy 7-10; A. GRZYMKOWSKI, *Ziemia Zawkrzeńska w pierwszych wiekach naszej ery*, SMDZZ II, Mława 1996, 152-208. Materiały z fazy A_1 pochodzące z nekropoli z Dąbka, stan. 5 (zbiory *Muzeum Ziemi Zawkrzeńskiej* w Mławie) wskazują, że już wówczas rejon ten był penetrowany przez ludność kultury przeworskiej.

[24] Ł. i J. OKULICZOWIE, *Pradzieje Ziemi Zawkrzeńskiej*, SMDZZ I, Mława 1970, 19-25; GRZYMKOWSKI, *Ziemia Zawkrzeńska...* .

W bezpośrednim sąsiedztwie nekropoli modłowskiej znajduje się duże cmentarzysko w Stupsku, trzy mniejsze, gorzej rozpoznane obiekty grzebalne w Dąbku, zniszczone cmentarzyska w Mławie i jej okolicach, w Starych Kosinach, Garlinie-Zalesiu i Kitkach, cmentarzysko z konstrukcjami kamiennymi w Starej Sławogórze, czy znana tylko z jednego grobu nekropola w Budach Garlińskich[25].

Materiały z cmentarzyska przeworskiego odpowiadają innym obiektom wschodniej strefy kultury przeworskiej, charakteryzującym się przede wszystkim specyficznym, bogatym zestawem elementów stroju kobiecego o czytelnych nawiązaniach wielbarskich i wysokim udziałem wyrobów ze stopów miedzi[26]. Stanowisko to ma jednocześnie pewne cechy zdecydowanie lokalne, uznawane swego czasu za właściwe dla tzw. grupy nidzickiej kultury przeworskiej – chodzi tu głównie o przestrzegany w okresie wczesnorzymskim niemal bez wyjątku zwyczaj niewyposażania grobów męskich w broń, powszechnie interpretowany jako przejaw adaptacji grzebalnych rytuałów wielbarskich, czy swoiste cechy ceramiki grobowej[27].

W ciągu młodszego i późnego stadium fazy B_2 i w fazie B_2/C_1 cmentarzyska skupiska mławskiego były – podobnie jak wszystkie pozostałe stanowiska kultury przeworskiej na północno-zachodnim Mazowszu – stopniowo porzucane lub przejmowane przez przybyłą z zachodu i północnego zachodu ludność kultury wielbarskiej[28]. Jakaś grupa osadników wielbarskich zajęła też okolice Modły i w fazie B_2/C_1-C_{1a} na cmentarzysku pojawiły się pierwsze składane przez nich pochówki. Podobnie zaakceptowana została też sakralna przestrzeń nekropoli w Stupsku i Dąbku, stan. 5, zabytki wielbarskie znane są też z Mławy, Garlina-Zalesia, Kitek i Przychodu[29]. Najmłodsze groby wielbarskie z cmentarzyska w Modle pochodzą z okresu wę-

[25] Znaleziska z z tych stanowisk prezentowane w literaturze: Stupsk – E. REINBACHER, *Ein ostgermanischer Friedhof bei Stupsk, Kr. Mlawa in Polen*, [w:] *Varia Archaeologica Wilhelm Unverzagt zum 70. Geburtstag dargebracht*, Berlin 1964, 148-161; J. OKULICZ, A. NIEWĘGŁOWSKI, *Cmentarzysko z okresów późnolateńskiego i rzymskiego w miejscowości Stupsk-Kolonia, pow. Mława*, WA XXX/3-4, 1964 (1965), 269-280; GRZYMKOWSKI, *Ziemia Zawkrzeńska...*, 168-179 (zbiory *Muzeum Ziemi Zawkrzeńskiej*, Mława); Dąbek, stanowiska 5, 6 i 29 – GRZYMKOWSKI, *Ziemia Zawkrzeńska...*, 181-185; A. MISTEWICZ, *Cmentarzysko ludności kultury przeworskiej z wczesnego okresu rzymskiego w miejscowości Dąbek, gmina Stupsk (st. 29)*, Warszawa 2004 – nieopublikowana praca magisterska w *Instytucie Archeologii Uniwersytetu Warszawskiego* (zbiory *Muzeum Ziemi Zawkrzeńskiej*, Mława); Mława – D.Â. SAMOKVASOV, *Osnovaniâ hronologičeskoj klassifikacìi, opisanìe i katalog" kollekcìi drevnostej Professora D. Â. Samokvasova*, Varšava 1892, XXVI, 81; S. KRUKOWSKI, *Materiały archeologiczne z b. Królestwa Polskiego w Rosji*, WA V, 1920, 89; por. A. NIEWĘGŁOWSKI, *Z badań nad osadnictwem w okresach późnolateńskim i rzymskim na Mazowszu. Studium metodyczne*, Wrocław 1966, 155; nekropola w okolicy Mławy została odkryta w początkach I wojny światowej (*Umgegend von Mlawa*) – „Zeitschrift für Ethnologie" 47, 1916, 248 [A. Kiekebusch]; por. „Wiadomości Numizmatyczno-Archeologiczne" VII, 1916-1917 [1917], szp. 164), była położona poza miastem (por. A. KEMPISTY, *Obrządek pogrzebowy w okresie rzymskim na Mazowszu*, „Światowit" XXVI, 1965, 34). Skąpe informacje o materiałach z tego cmentarzyska (m.in. popielnica z monetą Hadriana i Sabiny; por. S. KUBIAK, *Znaleziska monet rzymskich z Mazowsza i Podlasia*, Wrocław 1979, 61) nie pozwalają na ich pewną identyfikację kulturową. Należy też wykluczyć, że chodzi tu o opisywaną nekropolę w Modle. Zabytki wspomniane przez Kiekebuscha przekazał do Märkiches Museum w Berlinie jeden z dowódców operujących w rejonie Mławy oddziałów niemieckich, brak zaś jakichkolwiek przesłanek pozwalających przypuszczać, że jakieś oddziały tych wojsk rozlokowane były na stanowisku w Modle; Stare Kosiny – J. KOSTRZEWSKI, *Jeszcze o kulturze lateńskiej na obszarze b. Królestwa Polskiego*, PA II-III/3-4, 1921, 120; Garlino-Zalesie – A. KIETLIŃSKA, *Zabytki z cmentarza z okresu rzymskiego w Garlinie-Zalesiu, pow. Ciechanów*, WA XXXVIII/1, 1972, 106-107; A. NIEWĘGŁOWSKI, *Mazowsze na przełomie er. Przemiany społeczno-demograficzne i gospodarcze*, Wrocław 1972, 113, przyp. 12, 295; Kitki, stanowiska 3 i 2 – J. ANTONIEWICZ, M. GOZDOWSKI, *Wyniki badań powierzchniowych w dorzeczu górnego Orzyca*, „Sprawozdania P.M.A." IV/3-4, 1951 (1952), 54-55; OKULICZ, *Studia nad przemianami...*, 427, przyp. 24, tabl. I:2; M. WYCZÓŁKOWSKI, *Znalezisko okucia końca pasa z Kitek, gm. Dzierzgowo*, „Ciechanowskie Zeszyty Muzealne" II, 1990, 158-161; Stara Sławogóra – por. przyp. 7; Budy Garlińskie – A. GRZYMKOWSKI, *Ciałopalny grób popielnicowy z bronią z Bud Garlińskich, woj. Ciechanów*, WA XLVIII/1, 1983 (1987), 117-119.

[26] Por. J. ANDRZEJOWSKI, *Wschodnia strefa kultury przeworskiej – próba definicji*, WA LIV, 1995-1998 (2001), 59-87,

[27] Por. OKULICZ, *Studia nad przemianami...*, 426-427; IDEM, *Cmentarzyska...*, 169, 172-177.

[28] Zob. DĄBROWSKA, *Zmiany kulturowe...*; ANDRZEJOWSKI, *Zagadnienie...*; GODŁOWSKI, *Przemiany kulturowe...*, 64-76.

[29] Na temat funkcjonowania cmentarzysk w Stupsku i Dąbku, stanowisko 5, jako nekropoli kultury wielbarskiej por. przyp. 25; o zabytkach kultury wielbarskiej z cmentarzysk północnego Mazowsza: w Mławie – KACZANOWSKI, ZABOROWSKI, *Bemerkungen...*, 230, ryc. 7; A. GRZYMKOWSKI, *Ratujmy zabytki*, Mława 1983, 12 i fot. (może tu chodzić o cmentarzysko z rejonu dworca kolejowego w Mławie, zarejestrowane przez Samokwasowa – por. przyp. 25); w Garlinie-Zalesiu – por. przyp. 25; z Kitek, stanowisko 1 – J. Okulicz, *Kitki I, distr. de Przasnysz, dép. de*

drówek ludów, już z pierwszej połowy V wieku po Chr., a więc z najpóźniejszego horyzontu stabilnego osadnictwa germańskich kultur okresu wpływów rzymskich na ziemiach polskich[30].

3. Wybrane zespoły grobowe i znaleziska luźne z cmentarzyska w Modle

Opis katalogowy każdego obiektu zawiera jego numer kolejny, numer archiwalny nadany w trakcie badań, określenie typu obiektu i jego lokalizację w arowej siatce współrzędnych, opis formy grobu i zestaw jego wyposażenia z numerem inwentarzowym *Muzeum Ziemi Zawkrzeńskiej* w Mławie, gdzie przechowywane są zabytki z Modły. Poszczególne elementy wyposażenia oznaczone są kolejnymi numerami, odpowiadającymi sygnaturom zabytków na tablicach rysunkowych. Poszczególne groby datowane są w ramach faz i stadiów chronologii względnej kultury przeworskiej i wielbarskiej, zgodnie z przyjętymi powszechnie systemami[31]. W opisach obiektów i inwentarzach grobów pominięto najczęściej występujące informacje i określenia. Dotyczy to przede wszystkim ceramiki: wszystkie przęśliki znalezione w Modle zrobiono z gliny z drobno- i średnioziarnistą domieszką mineralną, zaś niemal wszystkie naczynia są lepione ręcznie z gliny z domieszką drobno- i/lub średnioziarnistego tłucznia – inny rodzaj domieszki (mineralna gruboziarnista, organiczna) jest każdorazowo wymieniany. Stosunkowo nieliczna wielbarska ceramika robiona na kole garncarskim wykonywana była ze starannie przeszlamowanej gliny z bardzo drobną domieszką mineralną. W wypadku naczyń przepalonych podawano, o ile było to możliwe, charakterystykę ich pierwotnej powierzchni. Naczynia rekonstruowane rysunkowo umieszczone są na tablicach w postaci szkiców. W opisach przedmiotów wykonanych z surowców mineralnych podano określenia petrograficzne[32].

Analizy przedmiotów ze stopów miedzi wykazały, że w rzeczywistości znaczną część z nich zrobiono z mosiądzu. W opisach wszystkie zabytki ze stopów miedzi określono jednak tradycyjnie jako „brązowe", ponieważ właściwe określenie surowca nie jest możliwe bez badań specjalistycznych. Dotyczy to także przedmiotów lub inkrustacji z tzw. białego metalu, określanych jako „srebrne".

Zabytki rekonstruowane rysowane są w postaci szkiców, w wypadku ceramiki pewnie odtworzone przekroje są kreskowane, przy naczyniach całkowicie przepalonych przekrojów nie kreskowano lub rysowano jedynie zarys profilu. Rysunki opatrzone są numerami odpowiadającymi katalogowi znalezisk. Barwy wypełnisk jam grobowych są na rysunkach uproszczone, ich rzeczywiste kolory opisane są w katalogu.

Grób 10 (17/76; ciałopalny, zniszczony) – Ryc. 2

W obrębie dużej, głębokiej jamy nowożytnej (średn. ok. 1,3 m, głęb. do 0,8 m) ślady czarnego, węglistego wypełniska grobu ciałopalnego z drobnymi, przepalonymi kośćmi i ułamkami ceramiki, przemieszane z żółtym piaskiem. Na głęb. 70 cm zapinka. – **Inwentarz** (A/296): **1)** Nóżka brąz. zapinki kapturkowej, zapewne serii wschodniej typu Almgren 41. Dług. zach. 3 cm. **2)** 6 fragmentów ceramiki, w tym dwa zdobione ornamentem rytym. Powierzchnie gładkie, szare i ceglaste (kultura przeworska). – **Chronologia:** faza B_2/C_1 (kultura wielbarska).

Grób 12 (22.25/76; szkieletowy, zniszczony) – Ryc. 2

W obrębie głębokich, nieregularnych dołów nowożytnych (wym. ok. 3,5×1,5 m, głęb. do 0,9 cm) pozostałości całkowicie zniszczonego pochówku. – **Inwentarz** (A/278.303.318): **1)** Brąz. dwuczęściowa zapinka kuszowata z podwiniętą nóżką i tzw. martwą sprężynką, typu Almgren 168; na główce i nóżce ornament metopowy. Dług. 4,1 cm. **2)** Fragment ceramiki zdobiony układem rytych bruzd i odciskanych dołków. Powierzchnie gładka, ceglasta (kultura przeworska). **3)** Fragment ucha z dołkiem „na palec" u górnej nasady. Powierzchnia gładka, brunatna. **4)** Siedemnaście częściowo przepalonych fragmentów ceramiki, w tym dwa zdobione nieregularnymi, pionowymi rytymi bruzdami (kultura przeworska). – **Chronologia:** faza C_2 (kultura wielbarska).

Varsovie, Inventaria Archaeologica, Pologne, fasc. XV, Łódź-Warszawa 1965, pl. 94-95, IDEM, *Studia nad przemianami...*, 427 przyp. 24; w Przychodzie – GRZYMKOWSKI, *Ratujmy...*, 12.

[30] Por. GODŁOWSKI, *Przemiany kulturowe...*, 112-125; M. MĄCZYŃSKA, *Schyłkowa faza kultury przeworskiej*, Kultura przeworska IV, Lublin 1999, 25-53.

[31] K. GODŁOWSKI, *The Chronology of the Late Roman and Early Migration Periods in Central Europe*, ZNUJ–PA 11, Kraków 1970; IDEM, *Chronologia okresu późnorzymskiego i wczesnego okresu wędrówek ludów w Polsce północno-wschodniej*, RB XII, 1974, 8-110; IDEM, *Przemiany...*; R. WOŁĄGIEWICZ, *Ceramika kultury wielbarskiej między Bałtykiem a Morzem Czarnym*, Szczecin 1993; A. KOKOWSKI, *Die Masłomęcz-Gruppe. Ihre Chronologie und Beziehungen innerhalb des gotischen Kulturkreises – Ein Beispiel für den kulturellen Wandeln der Goten im Verlauf ihrer Wanderung*, BRGK 78, 1997 (1998), 641-833.

[32] Surowce te oznaczył dr Jerzy Bąbel z Instytutu Geologii Uniwersytetu Warszawskiego.

Grób 85 (3/79; ciałopalny, jamowy) – Ryc. 2-3

Odkryty na głęb. ok. 0,4 m. Jama nieregularnie kolista, w przekroju workowata, głęb. do 0,7 m. Wypełnisko jasnobrązowe z węglami drzewnymi. Pośrodku jamy duże, uszkodzone naczynie (26), pod nim przy dnie jamy skupisko przepalonych kości, wśród nich wyposażenie; wokół kości kilka naczyń i fragmenty ceramiki, częściowo przepalone. – **Inwentarz** (A/484): **1)** Dziewięć paciorków melonowatych typu TM 171, turkusowych i szafirowych, nadtopionych. Średn. od 15 do 22 mm. **2)** Krążkowaty paciorek z nieprzeźroczystego szkła ciemnozielonego, typu TM 36. Średn. 15 mm. **3)** Krążkowaty paciorek z półprzeźroczystego szkła błękitnego, typu TM 30b, nadtopiony. Średn. 10 mm. **4)** Stopione wielobarwne paciorki z nieprzeźroczystego szkła: czarny z nitkami białymi, czerwonymi i żółtymi i czarny z falistymi nitkami żółtymi i czerwonymi typu TM 301-303. **5)** Kilkadziesiąt grudek szkła z przepalonych paciorków, w tym niebieskiego i zielonego. Waga ok. 57 g. **6)** Fragment (torebka) brąz. wisiora opasanego typu IC wg Stanek; na podstawie ornament wytłaczany. Wys. zach. 35 mm. **7)** Żel. wisiorek – miniaturka młotka, dwuczęściowy, z profilowaną nasadą uszka. Dług. 37 mm. **8)** Brąz. klamerka esowata ze ślimacznicowato zawiniętymi końcami, typu A. Wym. ok. 15×13 mm. **9)** Dwa b. małe fragmenty brąz. sprężynki zapinki, na brąz. osi. **10)** Brąz. bransoleta sztabkowa z zdobionymi zakończeniami, odkształcona w ogniu. Wym. zach. ok. 6×5 cm. **11)** Dwa fragmenty drugiej, identycznej bransolety brąz., stopione i odkształcone. **12)** Trzon szpili brąz. Dług. ok. 8,7 cm. **13)** Sprzączka żel. z półokrągłą ramą, typu AD1, skorodowana. Wym. 4,1×3,8 cm. **14)** Kółko brąz., lekko zdeformowane. Średn. 1,8-2 cm. **15)** Fr. igły brąz. Dług. ok. 3,3 cm. **16)** Klucz żel. ze zdobionym końcem trzonu i wyraźnie zgrubiałym piórem; w uszku lekko rozgięte kółko. Dług. 14,5 cm. **17)** Sprężyna kasetki, żel. Dług. ok. 8 cm. **18)** 3 żel. prostokątne klamry kasetki. Wym. 2,7×1 cm, 2,1×1,1 cm i 2,3×1 cm, odstęp skuwek 6-7 mm. **19)** Nóż żel. typu IIc, lekko wygięty. Dług. 12 cm. **20)** Dwustożkowaty przęślik gliniany, przepalony i lekko odkształcony. Średn. ok. 4,3 cm. **21)** 11 małych grudek stopionego brązu. Waga 19,1 g. **22)** Głęboka miseczka z nieregularną, płytko rytą bruzdą oddzielającą pod wylewem i podobnie rytym ornamentem bruzd promieniście odchodzących od dna, zachowana w całości, lekko asymetryczna. Powierzchnia gładka, szaroceglasta. Wys. 5-5,5 cm, średn. wylewu i brzuśca 9,5-10 cm, dna ok. 3 cm. **23)** Głęboka miseczka, zachowana w całości, lekko asymetryczna. Powierzchnia gładka, szaroceglasta. Wys. 6-6,8 cm, średn. wylewu 10,8 cm, brzuśca ok. 10,5 cm, dna 4 cm. **24)** Głęboka miseczka, zachowana w całości, zdeformowana na skutek przepalenia. Powierzchnia szaroceglasta, pierwotnie gładka. Wys. 4,8-5,3 cm, średn. wylewu i brzuśca 8 cm, dna 3,5-4 cm. **25)** Głęboka miseczka, silnie przepalona i zdeformowana. Powierzchnia gładka, barwa ceglasto-szara. Wys. ok. 7 cm, średn. wylewu i brzuśca ok. 12 cm, dna. ok. 4,5 cm. **26)** Naczynie z szyjką wydzieloną dwiema nieregularnymi, głęboko rytymi bruzdami, na załomie brzuśca zdobione odciskanymi dołkami w grupach po trzy, częściowo przepalone i zdeformowane. Powierzchnie gładkie, barwy brunatno-ceglastej. Wys. 15 cm, średn. wylewu ok. 19 cm, brzuśca ok. 22 cm, dna 8,5 cm. **27)** Ok. 15 fragmentów naczynia z wylewem wydzielonym ostro rytą bruzdą. Powierzchnie gładkie, brązowe i ciemnoszare. **28)** Ok. 80 fragmentów przepalonego i zdeformowanego dużego naczynia z rytą bruzdą a szyjce. Powierzchnie gładkie, szarobrązowe. Średn. dna ok. 18 cm. **29)** Ok. 35 fragmentów niecharakterystycznej ceramiki, w tym 3 małe ułamki o czarnej, błyszczącej powierzchni. **– Chronologia:** faza B_{2b} (kultura przeworska).

Grób 92 (15/79; ciałopalny, jamowy) – Ryc. 4

Odkryty na głęb. ok. 0,4 m. Jama owalna, o wym. ok. 0,5×0,4 m, w przekroju nieckowata, głęb. do 0,35 m. Wypełnisko czarno- i ciemnobrunatne, z nielicznymi węglami drzewnymi. W jamie kilka naczyń ciasno ustawionych wokół ścian, częściowo na boku, wylewami do środka grobu; w centrum czapkowata pokrywa wpuszczana (8), pod nią małe naczynie (7?) z niewielką ilością przepalonych kości i zapinką, stojące na odwróconej do góry dnem miseczce (11); obok naczynia (7) szpila. W spągu jamy pod naczyniami skupisko przepalonych kości. – **Inwentarz** (A/491): **1)** Brąz. zapinka z grzebykiem na główce, typu Almgren 120; grzebyk mały, czworoboczny z głęboką bruzdą, sprężynka reperowana. Dług. 3 cm. **2)** Szpila z poroża jeleniego z profilowaną główką, złamana. Dług. zach. ok. 8,5 cm. **3)** Duży kubek z rytą, regularną bruzdą na załomie brzuśca, przepalony i zdeformowany. Powierzchnia pierwotna gładka, jasnoceglasta (?). Wys. ok. 14 cm, średn. wylewu ok. 17 cm, brzuśca ok. 18 cm, dna ok. 10 cm. **4)** Głęboka misa z dwoma nieregularnymi rytymi bruzdami powyżej załomu brzuśca i pod wylewem, asymetryczna. Powierzchnia gładka, barwa niejednolita, szaro-beżowo-ceglasta. Wys. 10,5 cm, średn. wylewu 17,5-19 cm, brzuśca 19-20 cm, dna 7,5 cm. **5)** Dwuuche naczynie zdobione ornamentem rytym. Powierzchnia gładka, barwy brunatnej. Wys. 10,5 cm, średn. wylewu 14,5 cm, brzuśca 18 m, dna 7 cm. **6)** Puchar na pustej nóżce, powyżej załomu brzuśca zdobiony nieregularnym rytym i odciskanym ornamentem krokwiowym, częściowo przepalony. Powierzchnia pierwotna gładka, barwy brunatnej. Wys. 10,5 cm, średn. wylewu 15,3 cm, brzuśca 14,6 cm, dna ok. 8 cm. **7)** Naczynie dwustożkowate, lekko asymetryczne, słabo przepalone, zachowane w całości. Powierzchnia pierwotna gładka, jasnobrunatna. Wys. ok. 9,5 cm, średn. wylewu 10,5-11,5 cm, brzuśca ok. 13 cm, dna ok. 6 cm. **8)** Pokrywa czapkowata wpuszczana, zachowana w całości, zdobiona ornamentem rytym, lekko przepalona. Powierzchnia pierwotna gładka, brunatna (kultura pomorska?). Wys. 5,5 cm, średn. ok. 12,4 cm, średn. zakładki 8,5 cm. **9)** Pucharek zachowany w całości, zdobiony powyżej załomu brzuśca ornamentem rytym i odciskanym, asymetryczny. Powierzchnia gładka, barwy niejednolitej brunatno-czarnej. Wys. 7-8 cm, średn. wylewu i brzuśca 8,5-9 cm, dna ok. 4 cm. **10)** Miseczka kulistodenna z wydzieloną szyjką, zachowana w całości, lekko przepalona i asymetryczna. Powierzchnie gładkie, barwy niejednolitej, ciemnoszaro-brunatnej. Wys. 4,5-5,5 cm, średn. wylewu i brzuśca 7,8-8,2 cm. **11)** Miseczka wyklejona z fragmentów, lekko przepalona i asymetryczna, zdobiona delikatnie rytym ornamentem geometrycznym. Powierzchnia pierwotna gładka, ceglasta. Wys. 5,5-6 cm, średn. wylewu i brzuśca 9,5-10,5 cm, dna 2 cm. **12)** Naczynie dwustożkowate, zdobione ostro rytym ornamentem meandra blankowego, z pojedynczym elementem zakłócającym ciągłość motywu, przepalone i zdeformowane. Powierzchnia pierwotna gładka, brązowoceglasta. Wys. ok. 14 cm, średn. wylewu 16 cm, brzuśca ok. 18 cm, dna 8 cm. **– Chronologia:** faza B_{2b} (kultura przeworska).

Grób 122 (30/80; szkieletowy) – Ryc. 5

Odkryty na głęb. ok. 0,6 m. Jama prostokątna o w wym. 0,8×0,6 m po osi N-S, o nieregularnych krawędziach i zaokrąglonych narożnikach; dno na głęb. ok. 0,8 m. Od E obstawiona dużymi kamieniami. Wypełnisko

brązowe, żwirowe. Na dnie szkielet dziecka głową na N, ułożony na boku z podkurczonymi nogami lub na wznak z uniesionymi kolanami. Przy czaszce kubek (17), na piersiach naszyjnik (lub naszyjniki?) z 40 paciorków (1-16). – **Inwentarz** (A/538): **1)** Trzy małe kuliste paciorki z jasnoniebieskiego szkła przeźroczystego, typu TM 2b. Średn. 9-10 mm. **2)** Cztery małe kuliste paciorki z zielononiebieskiego szkła przeźroczystego, typu TM 18. Średn. 3-4 mm. **3)** 4 kuliste paciorki z pomarańczowego szkła opakowego, typu TM 10. Średn. 7-10 mm. **4)** Dwa kuliste paciorki z czerwonego szkła opakowego, typu TM 12. Średn. 9-12 mm. **5)** Kulisty paciorek z czerwonego szkła opakowego na czarnym rdzeniu, typu TM 12. Średn. 8 mm. **6)** Sześć dwustożkowatych paciorków z kobaltowoniebieskiego szkła przeźroczystego, typu TM 57. Średn. 6-8 mm. **7)** Wydłużony dwustożkowaty paciorek z białego szkła opakowego, typu TM 75. Dług. 13 mm. **8)** 1 segmentowy paciorek z nieprzeźroczystego szkła czarnego na pomarańczowym rdzeniu, typu TM 97b. Dług. 12 mm. **9)** Poliedryczny paciorek z bladoróżowego szkła przeźroczystego, typu TM 128. Dług. 10 mm. **10)** Trzy bursztynowe paciorki krążkowate typu TM 388. Średn. 11-13 mm. **11)** Bursztynowy paciorek cylindryczny typu TM 397. Średn. 9 mm. **12)** Dwa duże bursztynowe wisiorki ósemkowate typu TM 471i. Wys. 19-20 mm. **13)** Sześć mniejszych, słabo profilowanych paciorków bursztynowych zbliżonych do typu TM 471i. Wys. 16-17 mm. **14)** Fragmenty dwóch podobnych (?) bursztynowych wisiorków ósemkowatych. **15)** Dwa poliedryczne paciorki z czerwonawego chalcedonu (karneolu) typu TM 499b. Dług. 8-9 mm. **16)** Brąz. paciorek dwustożkowaty z wyodrębnionymi brzegami, zbliżony do typu TM 523. Średn. 9 mm. **17)** Kubek beczułkowaty typu XVA. Powierzchnia pod wylewem i nad dnem wygładzona, na brzuścu szorstka, barwa ciemnobrunatna. Wys. ok. 8,5 cm, średn. wylewu ok. 8,5 cm, brzuśca 11 cm, dna 5,5 cm. **– Chronologia:** faza C_1 (kultura wielbarska).

Grób 129 (7/81; szkieletowy) – Ryc. 6

Na głęb. ok. 0,7 m w warstwie drobnego żwiru i rdzawożółtego piasku niekompletnie zachowany szkielet (brak miednicy i kości nóg) zorientowany po osi NNW-SSE, z głową na N (?); dno grobu na głęb. ok. 0,85 m. – **Inwentarz** (A/636): **1)** Brąz. dwuczęściowa zapinka kuszowata z podwiniętą nóżką typu Almgren 162. Dług. 4,8 cm. **2)** Fragmenty srebrnego (lub brąz. posrebrzanego) wisiorka wiaderkowatego o korpusie zdobionym poziomymi rowkami, zapewne typu III/3 wg Kaczanowskiego lub HI wg Beilke-Voigt. Średn. 25 mm. **3)** Płaski paciorek melonowaty z przeźroczystego szkła zielonkawego. Średn. 12 mm. **4)** Nieregularnie półkulisty paciorek bursztynowy typu TM 400. Średn. 11-13 mm. **– Chronologia:** faza C_{1a} (?) (kultura wielbarska).

Grób 146 (28/81; szkieletowy) – Ryc. 9

Na głęb. ok. 0,6 m w czystym żółtym piasku odkryto słabo zachowany szkielet ułożony na wznak (?) po osi N-S, głową na N. Jama grobowa słabo czytelna, częściowo wkopana w E skraj grobu 149. Przy obojczyku po obu stronach głowy zapinki (1-2), na piersiach kolia (4-18), na wysokości pasa sprzączka (19), obok grzebień (3) i szpila hakowa (20); od E na wysokości piersi miseczka (25), przy niej przedmiot żelazny (21). – **Inwentarz** (A/655): **1)** Brąz. dwuczęściowa zapinka kuszowata z „martwą" sprężynką, guzkiem na główce i blaszkowym zaczepem, typu Almgren VI, seria 2; kabłąk zdobiony ornamentem metopowym, na guzku i końcach osi ozdobne nakładki. Dług. 5,5 cm. **2)** Identyczna zapinka brąz., uszkodzona. Dług. 5 cm. **3)** Fragmenty trójwarstwowego grzebienia z dzwonowatym uchwytem, wykonanego z poroża łosia [Oznaczenie prof. dr habil. Alicji Lasoty-Moskalewskiej z Instytutu Archeologii Uniwersytetu Warszawskiego, której serdecznie dziękuję za wykonane analizy], z brąz. nitami, typu III/2; zdobienie geometryczne, nacinane. Dług. ok. 8,5 cm. 21 paciorków szklanych: **4)** Kulisty paciorek z jasnoniebieskiego szkła przeźroczystego, typu TM 2b. Średn. 7 mm. **5)** Kulisty paciorek z ciemnoniebieskiego szkła przeźroczystego, typu TM 2a. Średn. 7 mm. **6)** Fragmenty dwóch paciorków segmentowych z kobaltowoniebieskiego szkła przeźroczystego, typu TM 91b. Średn. 6 i 9 mm. **7)** Płaski krążkowaty paciorek z niebieskiego szkła przeźroczystego, typu TM 47. Średn. 8 mm. **8)** Kulisty paciorek z czarnego szkła nieprzeźroczystego, typu TM 11. Średn. 10 mm. **9)** Kulisty paciorek z czerwonego szkła opakowego, typu TM 12. Średn. 8 mm. **10)** Cylindryczny paciorek z czerwonego szkła opakowego, typu TM 12. Średn. 7 mm. **11)** Dwa cylindryczne paciorki z białego szkła opakowego, typu TM 6. Średn. 7 mm. **12)** Trzy kuliste paciorki z białego szkła opakowego, typu TM 6. Średn. 8 mm. **13)** Dwa poliedryczne paciorki z czerwonego szkła opakowego, typu TM 132. Dług. 6 i 8 mm. **14)** Trzy poliedryczne paciorki z kobaltowoniebieskiego szkła przeźroczystego, typu TM 126. Dług. 6-8 mm. **15)** Dwa poliedryczne paciorki z ciemnoniebieskiego szkła przeźroczystego, typu TM 126. Dług. 9 i 10 mm. **16)** Sześcioboczny paciorek z ciemnozielonego szkła opakowego, typu TM 117. Dług. 12 mm. **17)** Sześcioboczny paciorek z jasnozielonego szkła opakowego, typu TM 117. Dług. 12 mm. **18)** Dwustożkowaty paciorek z bladozielonego szkła przeźroczystego, typu TM 63. Średn. 10 mm. **19)** Żel. jednoczęściowa sprzączka o owalnej, poszerzonej ramie, typu AH9. Wym. 5,5×3 cm. **20)** Brąz. szpila hakowa, tordowana, w kościanej oprawce. Dług. szpili 2,4 cm, dług. oprawki 3 cm. **21)** Fragment nieokreślonego, skorodowanego przedmiotu lub okucia z taśmy żel., ze zwężonym, haczykowato zagiętym końcem; w szerszej części dwa otwory z umocowanym w nich kabłączkiem. Dług. zach. ok. 10 cm. **22)** *Frag. sprężyny żel. od zapinki* (zaginął). Dług. ok. 1 cm. **23)** Osiem fragmentów małej misy (typu XIVB?) o ostrym załomie brzuśca i słabo wydzielonym wylewie. Powierzchnia gładka, chropawa, brunatnoczarna. Średn. wylewu ok. 12-15 cm. **24)** Fragment dolnej części masywnego ucha, być może dzbana grupy IX. Powierzchnia jasnobrązowa, zniszczona. **25)** Miseczka z wychylonym brzegiem i pierścieniowatym dnem, typu XIVB (naśladownictwo naczyń drewnianych?). Powierzchnia gładka, nierówna, jasnobrunatna, wewnątrz miejscami brunatnoczarna. Wys. 5,5 cm, średn. wylewu 10 cm, brzuśca 7,5 cm, dna 6,5 cm. **26)** Dwa fragmenty ceramiki k. przeworskiej, w tym zdobiony motywem meandrowym. Powierzchnie gładkie, ceglaste. **27)** Dwa niecharakterystyczne fragmenty ceramiki. **– Chronologia:** faza C_3-D (kultura wielbarska).

Grób 166 (53/81; ciałopalny, popielnicowy) – Ryc. 6-8

Odkryty na głęb. ok. 0,4 m. Jama owalna, dług. do 1,2 m, zorientowana po osi W-E, w przekroju nieckowata, głęb. do 0,3 m. Wypełnisko intensywnie czarne z węglami drzewnymi. W stropie jamy fragmenty ceramiki częściowo przepalonej, skrajnie od E popielnica (10) stojąca w czystym, żółtym piasku, przykryta odwróconą misą (12). W popielnicy przepalone kości, wśród nich broń, szydło, nóż i brzytwa (1-7); obok popielnicy jeden nit umba (4a),

„haftka" ze skuwką (8) i miseczki (13-15) w środku, przy ścianie NW sprzączka (9). – **Inwentarz** (A/675): **1)** Grot żel. z płomykowato wycinanym liściem, uszkodzony. Dług. zach. 21 cm, dług. tulejki 7,7 cm. **2)** Grot żel. z ostrymi zadziorami; koniec liścia zatępiony. Dług. 11 cm, dług. tulejki 7,7 cm. **3)** Imacz żel. typu Jahn 1 (Zieling B2), zdobiony, skorodowany. Dług. 12,1 cm. **4)** Umbo żel. typu Jahn 4a (Bohnsack 8), z wąską kryzą z 14 (pierwotnie) nitami o małych, słabo wypukłych główkach (typu Jahn 9); nity z małymi kolistymi podkładkami, koniec kolca lekko rozklepany. Średn. ok. 12 cm, wys. ok. 7,2 cm, odstęp nitu 8 mm. **5)** Szydło żel., skorodowane i uszkodzone. Dług. ok. 9,3 cm. **6)** Nóż żel. typu Ia. Dług. 11 cm. **7)** Brzytwa żel. półksiężycowata. Dług. 6,8 cm. **8)** „Haftka" żel. ze skuwką z końcem haczykowato zagiętym, skorodowana. Średn. 3,5 cm, dług. skuwki 4 cm. **9)** Żel. sprzączka ósemkowata ze skuwką, typu AA12. Dług. ramy 8 cm, dług. skuwki 5 cm. **10)** Popielnica – duże trójdzielne naczynie wazowate z dwoma uchami, zachowane częściowo. Powierzchnie gładkie, błyszczące, czarne. Wys. ok. 20,5 cm, średn. wylewu 19,5 cm, brzuśca 27,5 cm, dna 12 cm. **11)** Naczynie dwustożkowate zdobione rytym ornamentem na przemian gładkich i wypełnianych nakłuciami trójkątów, przepalone i zdeformowane. Powierzchnia gładka, jasnobrązowa. Wys. ok. 12,5 cm, średn. wylewu 17 cm, brzuśca 19,5 cm, dna 9 cm. **12)** Misa nieprofilowana, całkowicie przepalona i zdeformowana. Powierzchnia gładka, ceglastobrązowa. Wys. ok. 9 cm, średn. wylewu 23 cm, dna 8 cm. **13)** Misa nieprofilowana. Powierzchnia gładka, błyszcząca, czarna. Wys. > 9 cm, średn. wylewu 21 cm. **14)** Kilkanaście fragmentów ostro profilowanej miseczki (pucharka?). Powierzchnia gładka, błyszcząca, czarna. Średn. wylewu ok. 17 cm. **15)** Głęboka miseczka zachowana we fragmentach, zdobiona na załomie brzuśca rytym nieregularnie zygzakiem wypełnionym naprzemiennie odciskanymi chaotycznie rozmieszczonymi dołkami (**15a**). Powierzchnia gładka, czarna. Wys. 7 cm, średn. wylewu 9 cm, dna 4,5 cm. **16)** Miseczka stożkowata, przepalona. Powierzchnia gładka, szarobrązowa. Wys. 8 cm, średn. wylewu 16 cm, dna 6 cm. **17)** Ok. 15 fragmentów kubka (?), przepalonych. Powierzchnia zniszczona, brązowa (?). Wys. 9 cm, średn. wylewu 14 cm, dna 6,5 cm. **18)** Kilka przydennych fragmentów nieokreślonego naczynia. Powierzchnia gładka, brązowa z czarnymi plamami. Średn. dna 9,5 cm. **19)** Fragment przepalonego naczynia z ornamentem rytym i nakłuwanym. **20)** Sześć fragmentów naczynia zdobionego nieregularnie rytym podwójnym zygzakiem wypełnionym naprzemiennie odciskanymi dołkami. Powierzchnia gładka, szaroceglasta. **21)** Dwa ucha naczynia o powierzchni gładkiej, błyszczącej, czarnej. **22)** Duża misa trójdzielna, silnie przepalona i zdeformowana. Powierzchnia gładka, brązowa. Wys. ok. 16,5 cm, średn. wylewu ok. 36,5 cm, brzuśca ok. 39 cm, dna 15 cm. **23)** Dno nieokreślonego naczynia. Średn. 15 cm. **– Chronologia:** faza B_{1a} (kultura przeworska).

Grób 175 (63/81; ciałopalny, popielnicowy) – Ryc. 10-11

Odkryty na głęb. ok. 0,2 m. Jama nieregularnie owalna o wym. 0,55×0,45 m. Wypełnisko intensywnie czarne z węglami drzewnymi. Pośrodku jamy duża popielnica (12), z dnem w czystym piasku, przykryta misą (10), obok od S dwa naczynia jedno w drugim, od W kolejne naczynie na boku. W popielnicy duża ilość przepalonych kości, zgodnie z opisem w dzienniku *„ułożonych" w porządku anatomicznym* (1300 g); wśród kości wyposażenie (1-5), ułamki ceramiki i mała miseczka (7). – **Inwentarz** (A/684): **1)** Brąz. zapinka o konstrukcji późnolateńskiej, typu Kostrzewski O (Almgren/Völling 2aII); kabłąk ornamentowany, nóżka ażurowa. Dług. 6,1 cm. **2)** Nóż żel. typu Ia. Dług. 15,4 cm. **3)** Brzytwa żel. o łukowatym ostrzu. Dług. 8,5 cm. **4)** Żel. sprzączka z przedłużonym kolcem, typu AC4. Średn. 3,5 cm, dług. 6 cm. **5)** Żel. krzesiwo iglicowe zakończone uszkiem, uszkodzone. Dług. 3,7 cm. **6)** Głęboka misa z regularną, rytą bruzdą pod wylewem, zachowana częściowo, lekko przepalona. Powierzchnia ceglasto-szara, pierwotnie gładka. Wys. ok. 14 cm, średn. wylewu ok. 25 cm, brzuśca 24 cm, dna 10,5 cm **7)** Mała miseczka z wklęsłym dnem i wychylonym wylewem, zachowana w całości, lekko asymetryczna. Powierzchnia lśniąca, czarno-szara. Wys. 5,5-6 cm, średn. wylewu 6,8 cm, brzuśca ok. 7 cm, dna 3,5-4 cm. **8)** Misa nieprofilowana, lekko przepalona. Powierzchnia gładka, ceglasto-szara. Wys. 8 cm, średn. wylewu 17 cm, brzuśca 16,5 cm, dna 7 cm. **9)** Misa nieprofilowana, nieco asymetryczna. Powierzchnia gładka, błyszcząca, czarna. Wys. 9 cm, średn. wylewu 19 cm, brzuśca 18 cm, dna 7,5 cm. **10)** Misa z wyraźnie wydzieloną szyjką, zachowana fragmentarycznie. Powierzchnia gładka, błyszcząca, czarna. Wys. 8,5 cm, średn. wylewu 18,5, brzuśca 16,5 cm, dna 7,5 cm. **11)** Fragment miseczki zdobionej ornamentem rytym i nakłuwanym. Powierzchnie gładkie, szare. Średn. wylewu ok. 14,5 cm. **12)** Popielnica – duże naczynie zdobione na największej wydętości brzuśca rytym i odciskanym ornamentem meandrowym o nieregularnym łączeniu motywu (**12a**), zachowane częściowo (brak wylewu). Powierzchnia gładka, błyszcząca, czarna. Zach. wys. 22 cm, średn. brzuśca 31 cm, dna 14 cm. **13)** Ok. 20 fragmentów dwóch różnych naczyń o czarnych, lśniących powierzchniach, zdobionych ornamentem rytym i odciskanym; jedno z naczyń z wydzieloną szyjką. **– Chronologia:** faza A_3 (kultura przeworska).

Grób 177 (65/81; ciałopalny, jamowy) – Ryc. 11

Odkryty w spągu humusu na głęb. 0,2-0,25 m. Jama kolista o średn. 0,35 m, w przekroju półkolista, głęb. do 0,15 m. Wypełnisko intensywnie czarne z węglami drzewnymi, w spągu szare. W jamie przepalone kości i ceramika, wśród drobne brązy; w stropie grobu końcówka pasa. – **Inwentarz** (A/686): **1)** Masywna brąz. języczkowata końcówka pasa zdobiona ornamentem stempelkowym. Dług. 8 cm. **2)** Fragment brąz. wisiorka wiaderkowatego, zdobionego, typu HIII wg Beilke-Voigt (war. typu III wg Kaczanowskiego); od wewnątrz ślady lutowanego uszka. Średn. 13 mm. **3)** Fragment zdobionej blaszki brąz., nadtopiony. **4)** Dwa fragmenty całkowicie skorodowanego nieokreślonego przedmiotu żelaznego. **5)** Pięć fragmentów wazy (?) zdobionej delikatnie rytymi płytkimi bruzdami i listwą plastyczną z nacięciami i odciskami sprężynki zapinki. Powierzchnia gładka, barwy niejednolitej, od piaskowobrunatnej do czarnej. **6)** Trzy fragmenty wylewu i kilka ułamków brzuśca przepalonej wazy (?) z wychylonym brzegiem. Powierzchnia szara, pierwotnie gładka, brązowa (?). **7)** Kilka drobnych ułamków naczynia robionego na kole garncarskim. **8)** Ok. 25 niecharakterystycznych fragmentów ceramiki, częściowo przepalonych, w tym fragment profilowanego ucha czarnego, gładkiego naczynia k. przeworskiej. **– Chronologia:** faza D (kultura wielbarska).

Grób 190 (7/82; ciałopalny, jamowy) – Ryc. 12

Odkryty w spągu humusu, na głęb. 0,15-0,2 m. Jama owalna (?), rozorana po osi N-S na dług. ok. 1,3 m, w przekroju nieckowata, głęb. do 0,2 m. Wypełnisko czarne z węglami drzewnymi. W jamie rozproszone nieliczne przepalone kości, ceramika i paciorki. Kilka cm ponad zarejestrowanym stropem grobu zapinka. – **Inwen-**

tarz (A/776): **1)** 5 poliedrycznych paciorków z szarego chalcedonu, typu TM 499b. Dług. 13-19 cm. **2)** Kuszowata dwuczęściowa zapinka brąz. z pełną pochewką, karbowanym kabłąkiem i małą płytką na główce. Dług. 3,6 cm. **3)** Dwa fragmenty wylewu misy typu VIC. Powierzchnia szara, gładka. **4)** Dwa fragmenty brzuśca misy typu VID. Powierzchnia jasnobrązowa, gładka. **5)** Ok. 10 niecharakterystycznych fragmentów ceramiki k. wielbarskiej. **– Chronologia:** faza C_3-D (kultura wielbarska).

Grób 218 (45/82; ciałopalny, jamowy) – Ryc. 13-14

Odkryty w spągu humusu, na głęb. ok. 0,2 m. Jama kolista o średn. 0,95-1,0 m, w przekroju nieckowata, głęb. do 0,25 m. Wypełnisko intensywnie czarne z węglami drzewnymi, w centrum dwa duże naczynia (5; 11), między nimi przepalone kości, sprzączka, nóż i szydło; w największym naczyniu (5) miseczka (7), fragmenty ceramiki i zapinka. Część naczyń nieprzepalona (5-11)! – **Inwentarz** (A/799): **1)** Brąz. zapinka oczkowata serii głównej, typu Almgren 45b; na wewnętrznej stronie kabłąka wyraźne ślady kucia. Dług. 4,9 cm. **2)** Dwudzielna sprzączka o ramie ósemkowatej, ze skuwką, typu AA1, całkowicie skorodowana – rekonstrukcja wg zdjęcia Rtg. Dług. ramy 9,3 cm, dług. skuwki 3,2 cm. **3)** Fragment noża żel. typu IIa, całkowicie skorodowany. Dług. zach. 6,2 cm. **4)** Szydło żel., skorodowane – rekonstrukcja wg zdjęcia Rtg. Dług. 9,9 cm. **5)** Duże naczynie baniaste z nacinaną listwą plastyczną u nasady szyjki, na brzuścu ryty motyw meandrowy o zróżnicowanym wypełnieniu rytym i odciskanym dwoma różnymi narzędziami, na dnie ryty i odciskany motyw solarny (?). Powierzchnia gładka, błyszcząca, czarna. Wys. 26 cm, średn. wylewu 19,5 cm, brzuśca 29 cm, dna 15 cm. **6)** Misa dwustożkowata. Powierzchnia gładka, błyszcząca, czarna. Wys. 8,5 cm, średn. wylewu 20 cm, dna 10 cm. **7)** Miseczka z plastyczną szyjką, lekko asymetryczna, zachowana w całości. Powierzchnia gładka, błyszcząca, czarna. Wys. 5,4-5,8 cm, średn. wylewu ok. 8 cm, dna 5 cm. **8)** Misa dwustożkowata, częściowo przepalona. Powierzchnia gładka, brązowa. Wys. 9 cm, średn. wylewu 17 cm, brzuśca 17,5 cm, dna 7,5 cm. **9)** Miseczka dwustożkowata, całkowicie przepalona. Powierzchnia gładka, brązowa (?). Wys. 4,5 cm, średn. wylewu ok. 7,5 cm, dna 5 cm. **10)** Ok. 20 fragmentów naczynia dwustożkowatego z wydzieloną szyjką, miejscami lekko przepalonego. Powierzchnia gładka, ceglastobrązowa. Wys. ok. 11 cm, średn. wylewu ok. 15 cm, brzuśca 17 cm, dna 7 cm. **11)** Ok. 100 fragmentów misy z wydzieloną szyjką. Powierzchnia gładka, czarna. Wys. ok. 11 cm, średn. wylewu ok. 20 cm, brzuśca ok. 21 cm, dna 7 cm. **12)** Ok. 20 fragmentów całkowicie przepalonego naczynia zdobionego półksiężycowatymi odciskami (rurka metalowa?, stosina pióra ptasiego?) na załomie. Powierzchnia gładka, jasnobrązowa. **13)** Miseczka, całkowicie przepalona i zdeformowana. Średn. wylewu ok. 15 cm, dna 6 cm. **14)** Fragment grubościennej ceramiki o gładkiej jasnobrązowej powierzchni. **– Chronologia:** faza B_{1a} (kultura przeworska).

Grób 237 (11/83; jamowy, naruszony) – Ryc. 12

Odkryty na głęb. 0,3 m. Jama owalna, wydłużona po osi W-E, o wym. ok. 0,7×0,6 m, w przekroju półkolista, głęb. do 0,3 m, częściowo zniszczona przez wkop nowożytny. Wypełnisko jednolicie szaroczarne z węglami drzewnymi i popiołem. W jamie rozproszona ceramika, przepalone kości i wyposażenie. – **Inwentarz** (A/931): **1)** Kilkadziesiąt drobnych okruchów przepalonego naczynia szklanego, przeźroczystego, zielonkawego. Waga ok. 25 g. **2)** Owalna sprzączka brąz. z pogrubioną ramą, typu AH26. Wym. 3,6×2,9 cm. **3)** Szydło żel. Dług. 8,5 cm. **4)** Szczypczyki brąz. Dług. 5 cm. **5)** Poliedryczny paciorek z szarego chalcedonu, typu TM 499b. Dług. 13 mm. **6)** 6 fragmentów misy typu VID, częściowo przepalonych i zdeformowanych. Powierzchnia gładka, szara. Średn. brzuśca 21 cm, dna ok. 5,5 cm. **7)** Fragment wylewu naczynia jajowatego (?). Powierzchnia jasnobrązowa, silnie schropowacona przez obrzucenie gliną (kultura grobów kloszowych/k. pomorska, wczesna epoka żelaza). **8)** Fragment ceramiki o powierzchnia brązowej, szorstkiej, zdobiony rzędem owalnych odcisków paznokciowych (kultura pomorska = kultura grobów kloszowych, wczesna epoka żelaza). **9)** Trzynaście niecharakterystycznych, częściowo przepalonych fragmentów ceramiki z okresu rzymskiego, w tym ułamek przepalonego ucha kolankowatego. **– Chronologia:** faza D (kultura wielbarska).

Grób 245 (18/83; ciałopalny, jamowy) – Ryc. 14-15

Odkryty na głęb. 0,2-0,25 m. Jama kolista o średn. 0,65 m, w przekroju półkolista, głęb. do 0,3 m. Wypełnisko intensywnie czarne z licznymi węglami drzewnymi i popiołem. W stropie jamy od E liczne fragmenty przepalonej ceramiki i kubek (11) z czarką (12) w środku, w części SW duże naczynie wazowate (15). Pod ceramiką zwarte skupisko przepalonych kości, wśród nich obok siebie elementy wyposażenia. **– Inwentarz** (A/936): **1)** Fragmenty brąz. zapinki oczkowatej serii pruskiej, typu Almgren 60-61, nadtopione. Dług. nóżki 3,6 cm. **2)** Brąz. zdobiona bransoleta sztabkowa. Wym. 7,4×6 cm. **3)** Żel. sprzączka o ramie półokrągłej, typu AD1. Wym. 4×3,6 cm. **4-5)** Dwa różne brąz. okucia końca pasa o zredukowanym profilowaniu, typu I/2. Dług. 6,3 i 5,9 cm. **6-7)** Dwa podwójne okucia pasa z wąskiej blaszki brąz., zdobione; jedno uszkodzone. Dług. 2,6 cm. **8)** Okucie pasa z szerokiej blaszki brąz., zdobione, nity z kwadratowymi podkładkami; nadtopione. Dług. 3,2 cm. **9)** Dwustożkowaty przęślik gliniany, jasnobrązowy, lekko przepalony. Średn. 4,5 cm. **10)** 17 drobnych grudek stopionego brązu. Waga 12,2 g. **11)** Kubek z uchem z wgłębieniem na górnej nasadzie, ze śladami przepalenia. Powierzchnia gładka, spękana, szaroceglasta. Wys. 10 cm, średn. wylewu 13 cm, dna ok. 8 cm. **12)** Miseczka półkulista, asymetryczna, z niewielkimi śladami przepalenia. Powierzchnia starannie wygładzona, brązowa. Wys. 5-5,5 cm, średn. wylewu 8,5 cm, dna 3,5 cm. **13)** Ok. 15 fragmentów naczynia dwustożkowatego, częściowo przepalonych. Powierzchnia gładka, ceglastoszara. **14)** Ok. 30 przepalonych fragmentów dużego naczynia. Średn. dna 9,5 cm. **15)** Ok. 50 fragmentów jednouchego (?) naczynia z wydzieloną szyjką. Powierzchnia błyszcząca, czarna. Wys. ok. 19 cm, średn. brzuśca ok. 25,5 cm, dna 11 cm. **16)** Ok. 30 fragmentów niecharakterystycznej przepalonej ceramiki k. przeworskiej, w tym część dna o średn. ok. 6 cm. **– Chronologia:** faza B_{2a-b} (kultura przeworska).

Grób 255 (29/83; ciałopalny, z popielnicą organiczną) – Ryc. 16-17

Odkryty na głęb. 0,2 m. Jama owalna o wym. 0,6×0,5 m, w przekroju półkolista, głęb. do 0,35 m. Wypełnisko brązowoszare, wzdłuż krawędzi E, N i W jasnobrązowe, bez śladów stosu. W spągu grobu zwarte skupisko przepalonych kości i wyposażenia, pierwotnie zapewne w organicznym „opakowaniu". – **Inwentarz** (A/943): **1)** Brąz. zapinka kapturkowa serii wschodniej, typu Almgren 38-39, z końcem sprężynki przymocowanym do kabłąka, nadto-

piona i odkształcona. Dług. 6,5 cm. **2)** Brąz. zapinka oczkowata serii pruskiej, typu Almgren 61. Dług. 7,4 cm. **3)** Brąz. zapinka oczkowata serii pruskiej, typu Almgren 60, z oczkami na nóżce i na kabłąku. Dług. 7,7 cm. **4)** Sprzączka brąz. o półokrągłej profilowanej ramie, war. typu AD1; przed końcem kolca wyraźne przewężenie – ślad wytarcia od blaszki zabezpieczającej. Wym. ok. 5×4,5 cm. **5)** Rama żel. sprzączki półokrągłej, typu AD1, skorodowana. Wym. 4×3,6 cm. **6)** Żel. prostokątne okucie pasa, uszkodzone. Dług. 2,7 cm. **7)** Trzy fragmenty jednej (lub dwóch?) brąz. bransolety sztabkowej, stopione. **8)** Żel. owalne (?) okucie zamka kasetki, zbliżone do typu 10, z dwoma zaczepami. Dług. zach. 5,7 cm, odstęp zaczepu 1,1 cm. **9)** Klucz żel. typu A, silnie skorodowany i uszkodzony. Dług. pierwotna 16 cm. **10)** Żel. sprężyna zamka kasetki, uszkodzona. Dług. 7 cm. **11)** Paciorek melonowaty barwy turkusowej, lekko przepalony. Średn. 15 mm. **12)** Paciorek melonowaty z przeźroczystego szkła bladozielonego, typu TM 158b, całkowicie stopiony. Średn. ok. 2 cm. **13)** Igła brąz., uszkodzona. Dług. 7,5 cm. **14)** Dwustożkowaty przęślik gliniany, jasnobrązowy, przepalony. Średn. 4 cm. **15)** Dwustożkowaty przęślik gliniany, jasnobrązowy, nieprzepalony. Średn. 2,8 cm. **16)** Miniaturowe naczynko gliniane z wpuszczaną pokrywką, szarobrunatne, starannie wygładzone, częściowo przepalone. Wys. 4,3 cm, średn. 4 cm, wys. pokrywki 2,5 cm. **– Chronologia:** faza B_{2b} (kultura przeworska).

Grób 264 (1/84; ciałopalny, jamowy) – Ryc. 18-19

Odkryty w spągu humusu na głęb. ok. 0,15 m. Jama nieregularnie kolista o średn. do 0,7 m, w przekroju workowata, głęb. do 0,5 m. Wypełnisko intensywnie czarne z węglami drzewnymi, w dolnej części jamy skupisko kilku przepalonych, strzaskanych naczyń i ceramiki, między nimi i niżej w spągu grobu duże skupisko przepalonych kości (3850 g), wśród których elementy wyposażenia. Ok. 20 cm na NW od grobu niewielka płytka jamka o kolistym zarysie, wypełniona czarną ziemią z węglami drzewnymi. – **Inwentarz** (A/1070): **1)** Brąz. zapinka oczkowata serii pruskiej, typu Almgren 60, nadtopiona i uszkodzona. Dług. 8 cm. **2-3)** Para żel. ostróg krzesełkowatych z brąz. nitami, typu Jahn 35 (Roman IIc), częściowo skorodowane i uszkodzone. Wys. od podstawy 4,2 cm, szer. 3,4 cm. **4)** Żel. sprzączka o ramie półokrągłej, z kolcem zdobionym, war. typu AD1. Wym. 4,8×4,1 cm. **5)** Trzy fragmenty prostokątnych okuć pasa (?) żel. Dług. 1,3 do 2,8 cm. **6)** Szydło żel. Dług. 9,3 cm. **7)** „Haftka" żel. z kółkiem w uszku (uchwyt wieka kasetki drewnianej?). Średn. kółka 2,2 cm, odstęp haftki ok. 1,2 cm. **8)** Fragment nieokreślonej sztabki żel., skorodowany. Dług. zach. 5 cm. **9)** Kilka drobnych ułamków nieokreślonych, skorodowanych przedmiotów żel. **10)** Grudka stopionego brązu. **11)** Naczynko dwustożkowate, lekko przepalone. Powierzchnia pierwotna gładka, ceglasta. Wys. 6 cm, średn. wylewu i brzuśca ok. 11,5 cm, dna 3,5 cm. **12)** Misa o dwustożkowatym brzuścu. Powierzchnia gładka, szaro-ceglasta. Wys. 10 cm, średn. wylewu 16 cm, brzuśca 17,5 cm, dna ok. 8 cm. **13)** Misa, zachowana fragmentarycznie, przepalona i zniekształcona. Powierzchnia gładka, brązowo- i ceglastoszara. Wys. 8,5 cm, średn. wylewu 15 cm, brzuśca 16 cm, dna 6 cm. **14)** Miseczka z rytymi bruzdami pod wylewem i nad załomem brzuśca, niżej zdobiona 5-6 grupami małych dołków ustawianych w trójkąty; wyklejona z fragmentów, przepalona i zniekształcona. Powierzchnia gładka, szaro- i jasnobrązowa. Wys. ok. 6,5 cm, średn. wylewu i brzuśca 11,5 cm, dna 3,5 cm. **15)** Naczynie dwustożkowate z wydzieloną szyjką, częściowo przepalone i zdeformowane. Powierzchnia gładka, szaro-ceglasta. Wys. ok. 12,5, średn. wylewu 12,5 cm, brzuśca ok. 16 cm, dna 7 cm. **16)** Duże przepalone i zdeformowane naczynie dwustożkowate, na załomie brzuśca zdobione pasmem rytych naprzemiennie par „jodełek", niżej grupami dołków ustawianych w trójkąty. Powierzchnia gładka, ceglastobrązowa. Wys. > 22,5 cm, średn. brzuśca ok. 37 cm, dna ok. 12,5 cm. **17)** Przepalone i zdeformowane fragmenty dużego naczynia z szyjką wydzieloną rytymi bruzdami i co najmniej dwoma uchami na wydłużonych podstawach; poniżej linii uch grupy małych dołków ustawianych (nieregularnie?) w trójkąty. Powierzchnia gładka, brązowa i szarobrązowa. **18)** Naczynie z szyjką wydzieloną rytymi bruzdami, na załomie brzuśca zdobione 7-8 grupami starannie, płytko odciskanych lekko owalnych dołków ustawionych w trójkąty, miejscami przepalone, lekko asymetryczne. Powierzchnia gładka, ceglasto-szara. Wys. 14,5-15 cm, średn. wylewu 16 cm, brzuśca 19,5 cm, dna 8,5 cm. **19)** Fragmenty przepalonej dwustożkowatej miseczki (?) z rytym motywem przerywanego zygzaka między dookolnymi bruzdami, na załomie brzuśca zdobionej grupami (?) dołków. Powierzchnia pierwotna gładka, jasnobrązowa (?). Wys. ok. 9 cm, średn. wylewu 14 cm, brzuśca 15,5 cm, dna 8,5 cm. **20)** Głęboka misa nieprofilowana, lekko asymetryczna, częściowo przepalona. Powierzchnia gładka, ceglastobrązowa. Wys. 12-13 cm, średn. wylewu 19 cm, brzuśca 19,5 cm, dna 7,5 cm. **21)** Fragmenty małej miseczki jajowatej, lekko przepalone i spękane. Powierzchnia pierwotna gładka, brązowa. Średn. wylewu 7 cm. **22)** Duże, silnie przepalone i zdeformowane naczynie z wychylonym brzegiem i wyodrębnioną szyjką, zachowane fragmentarycznie. Powierzchnia gładka, ceglastoszara. Wys. ok. 22 cm, średn. wylewu 25,5 cm, brzuśca 29 cm, dna 14 cm. **23)** Głęboka misa z szyjką wydzieloną rytymi bruzdami, na załomie brzuśca zdobione nieregularnymi grupami małych odciskanych dołków, przepalona i zdeformowana. Powierzchnia gładka, brązowa i brązowoszara, glina z domieszką mineralną drobną i nieliczną grubą. Wys. 14 cm, średn. wylewu 20 cm, brzuśca 20,5 cm, dna 8 cm. **24)** Ok. 10 fragmentów głębokiej nieprofilowanej misy, przepalonych i zdeformowanych. Powierzchnia zniszczona. Wys. ok. 12 cm, średn. wylewu 17 cm, brzuśca 18,5 cm, dna 8 cm. **25)** *Naczynie typu czerpaka-cedzidła, z uszkodzonym uchem i sitkiem umieszczonym na połowie wylewu (...) spękany, ale zachowany w „całości"* (zaginęło). **26)** Ok. 30 niecharakterystycznych fragmentów ceramiki, zapewne z opisanych naczyń. **– Chronologia:** faza B_{2a-b} (kultura przeworska).

Znal. luźne – Ryc. 17/LZ

1) Szpila brąz. z główką w postaci spiralnie zwiniętej tarczki, odkształcona. Dług. trzonu ok. 8,5 cm, średn. główki 2,5 cm (A/802). **2)** Grot żel. z wąskim, masywnym liściem z wyraźnym żeberkiem, typu XVIII. Dług. 13,9 cm, najw. szer. liścia 2 cm (A/469). **3)** Brąz. dwuczęściowa zapinka kuszowata z blaszkowym zaczepem i profilowanymi guzkami na końcach osi, typu Almgren VI, seria 2; sprężynka uszkodzona. Dług. 5,4 cm (A/771/2).

Warszawa, 2003 r.

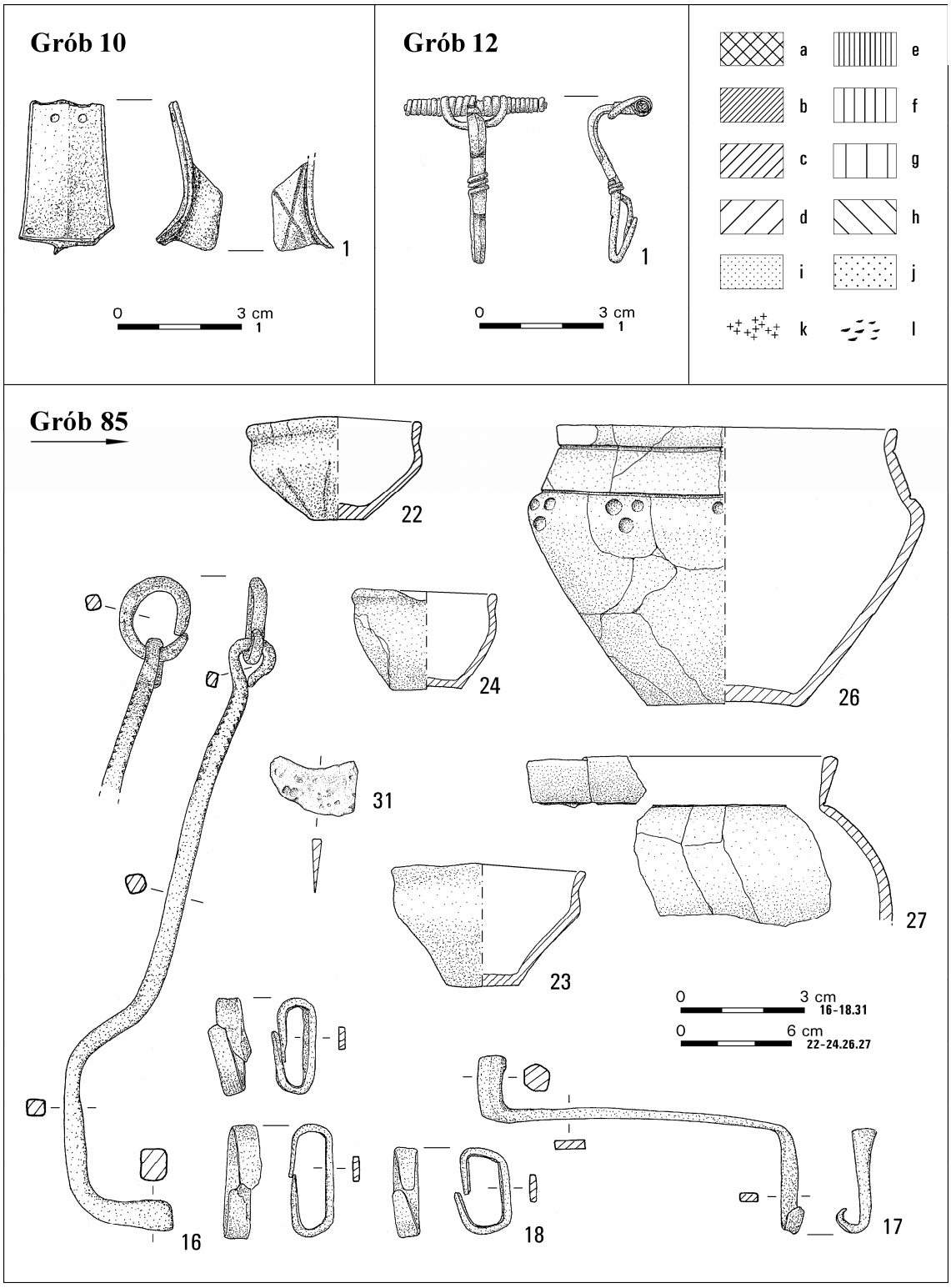

Ryc. 2. Modła, pow. mławski. Grób 10 (1 – brąz). Grób 12 (1 – brąz). Grób 85 (16-18, 31 – żelazo, 22-24, 26-27 – glina). Legenda: a – ziemia czarna, b – ziemia czarno-brunatna, c – ziemia brunatna, d – ziemia jasnobrunatna, e – ziemia szara lub szaroczarna, f – ziemia brązowa, g – ziemia jasnobrązowa, h – ziemia jasnoszara, i – piasek calcowy, j – żwir, k – przepalone kości, l – węgle drzewne.

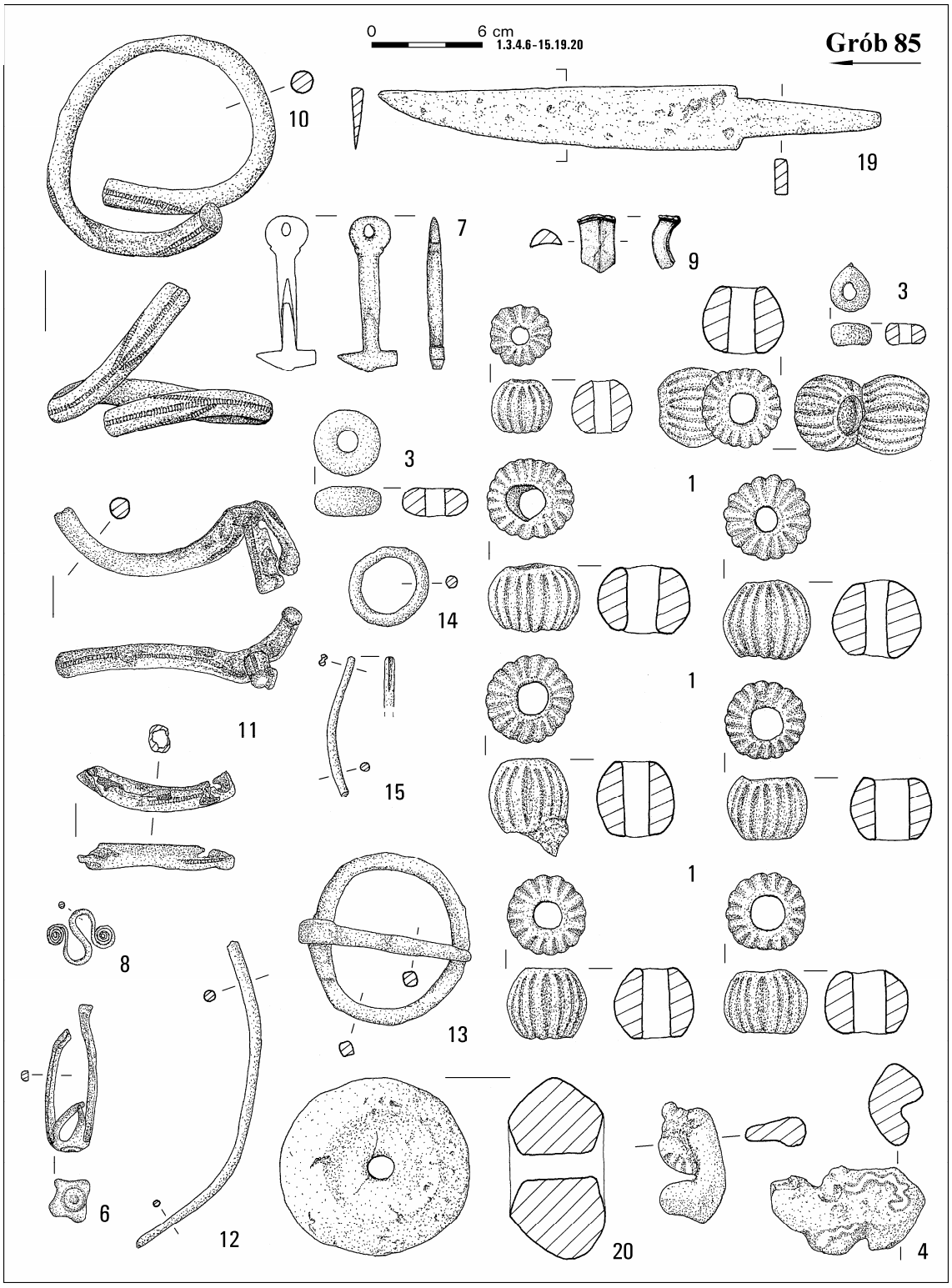

Ryc. 3. Modła, pow. mławski. Grób 85 (1-4 – szkło, 6, 8-12, 14-15 – brąz, 7, 13, 19 – żelazo, 20 – glina)

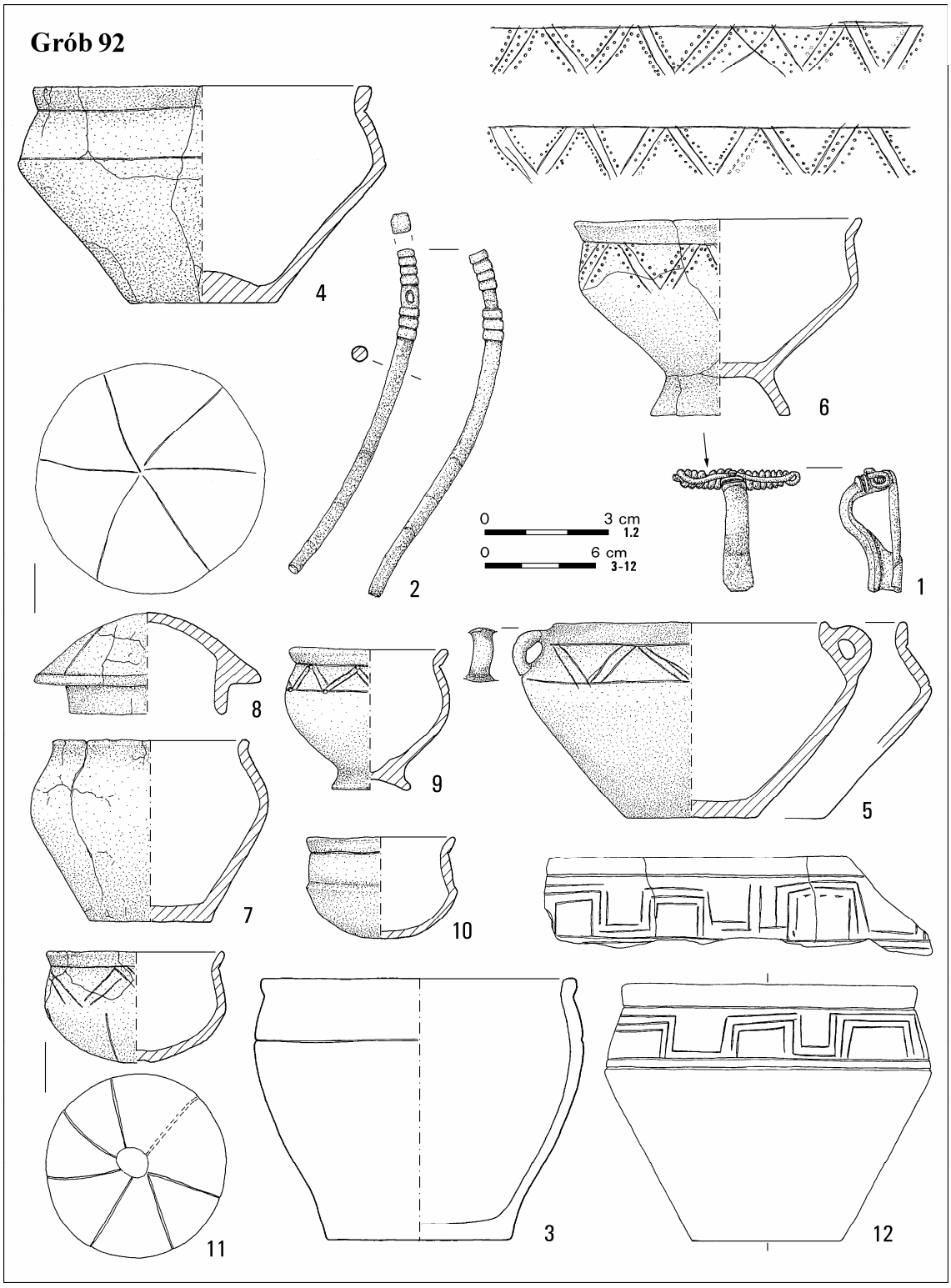

Ryc. 4. Modła, pow. mławski. Grób 92 (1 – brąz, 2 – poroże, 3-12 – glina)

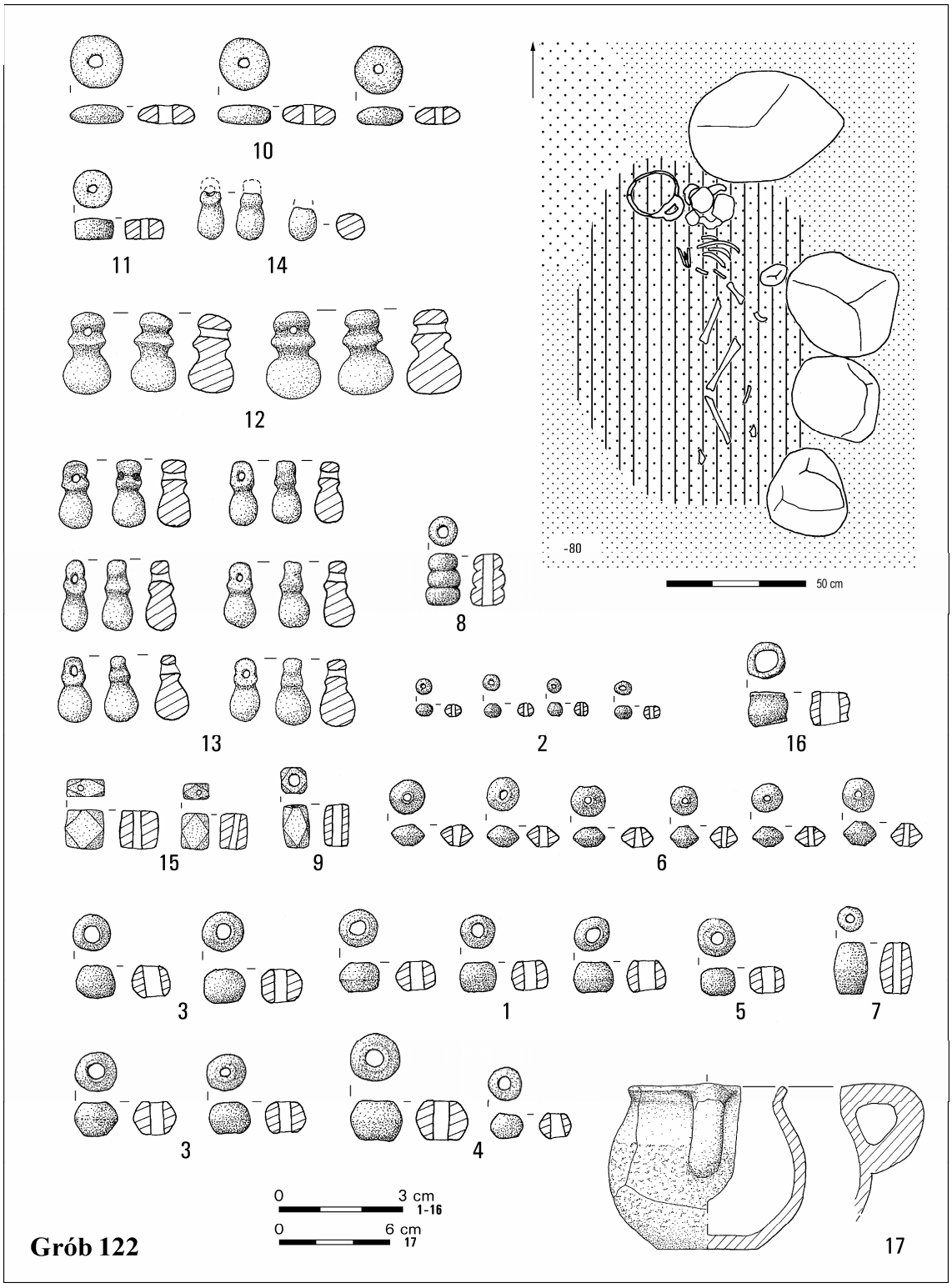

Ryc. 5. Modła, pow. mławski. Grób 122 (1-9, 15 – szkło, 10-14 – bursztyn, 16 – brąz, 17 – glina)

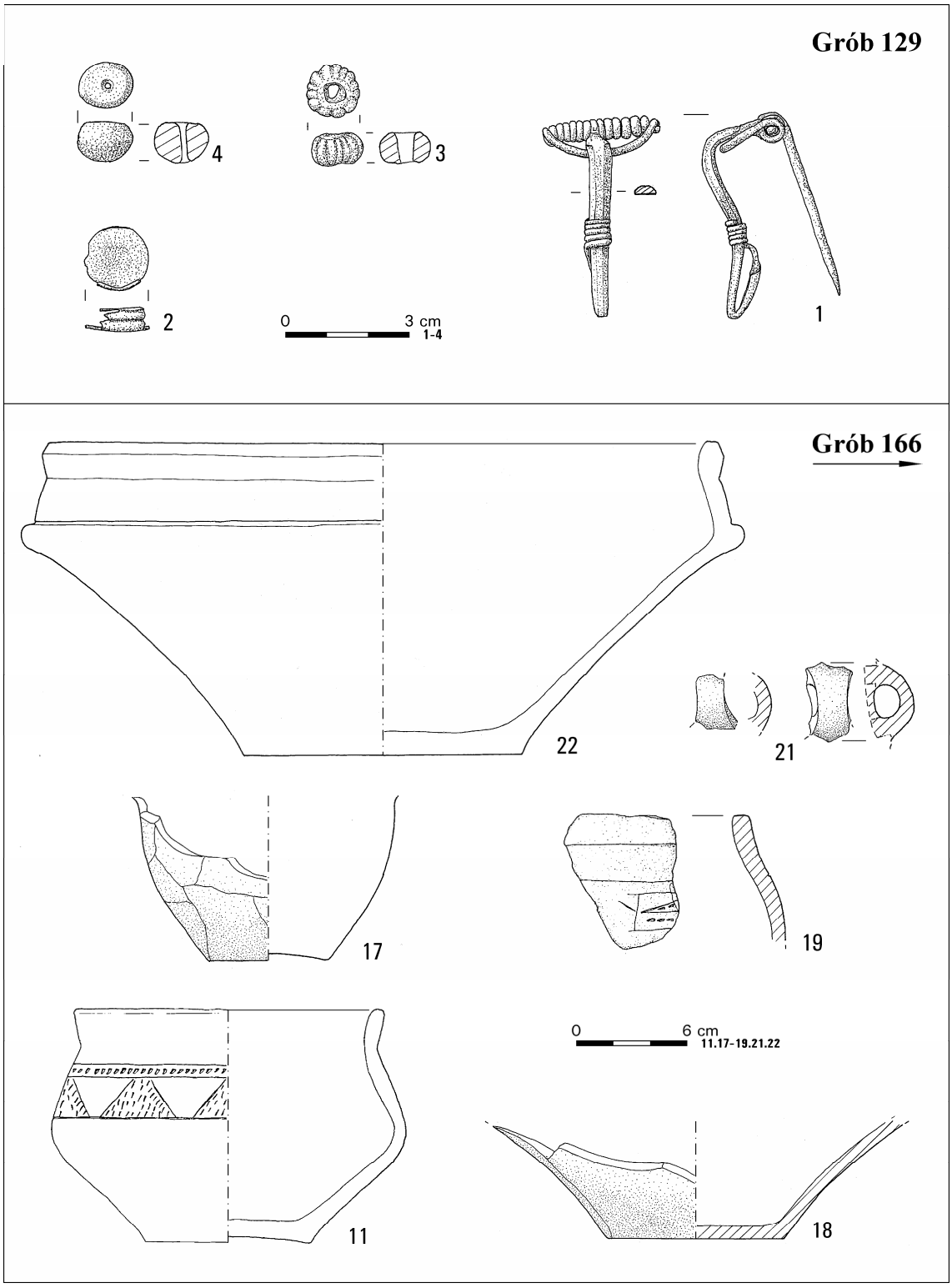

Ryc. 6. Modła, pow. mławski. Grób 129 (1 – brąz, 2 – srebro lub brąz/srebro, 3 – szkło, 4 – bursztyn). Grób 166 (11, 17–19, 21-22 – glina)

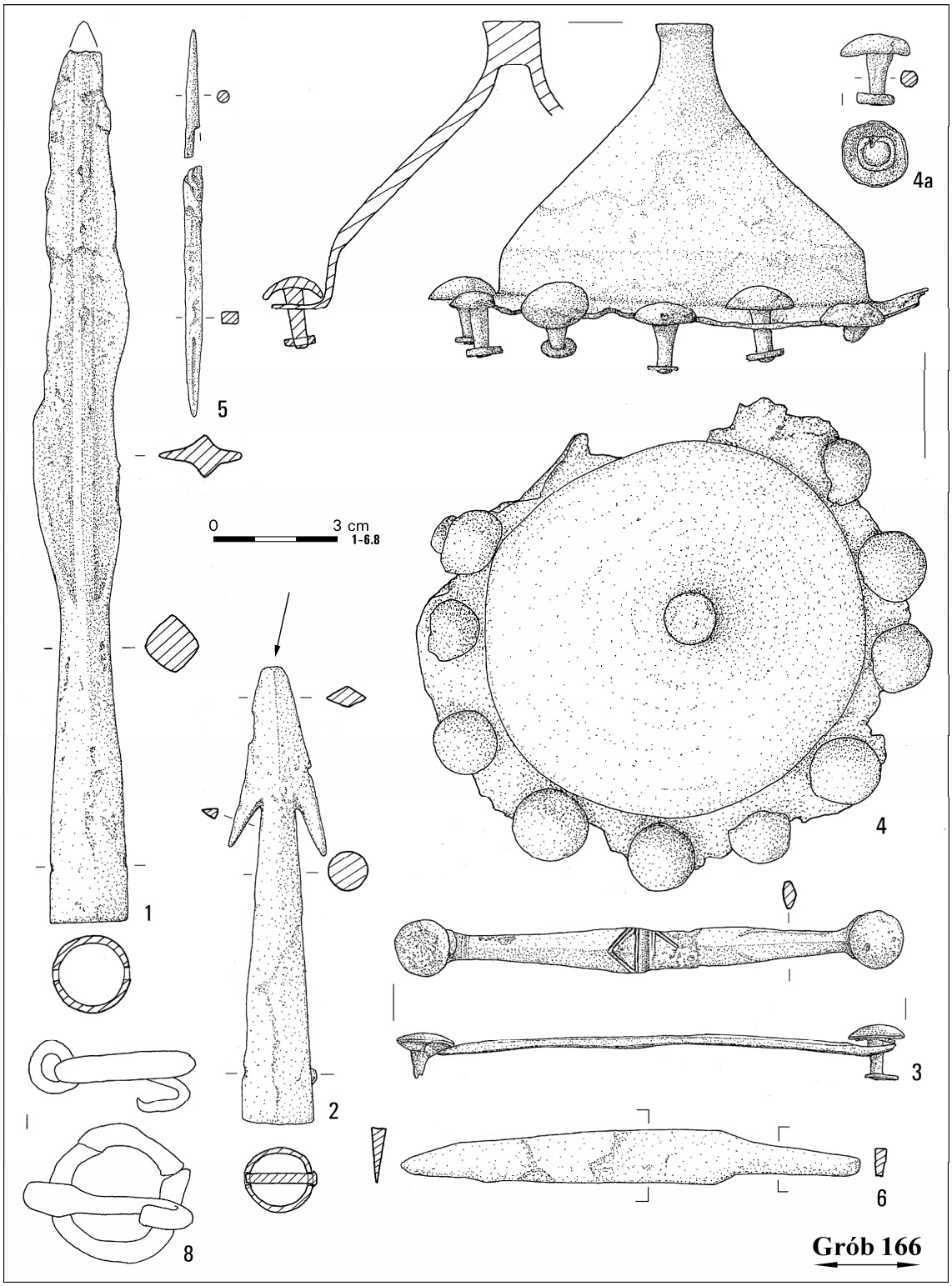

Ryc. 7. Modła, pow. mławski. Grób 166 (1-6, 8 – żelazo)

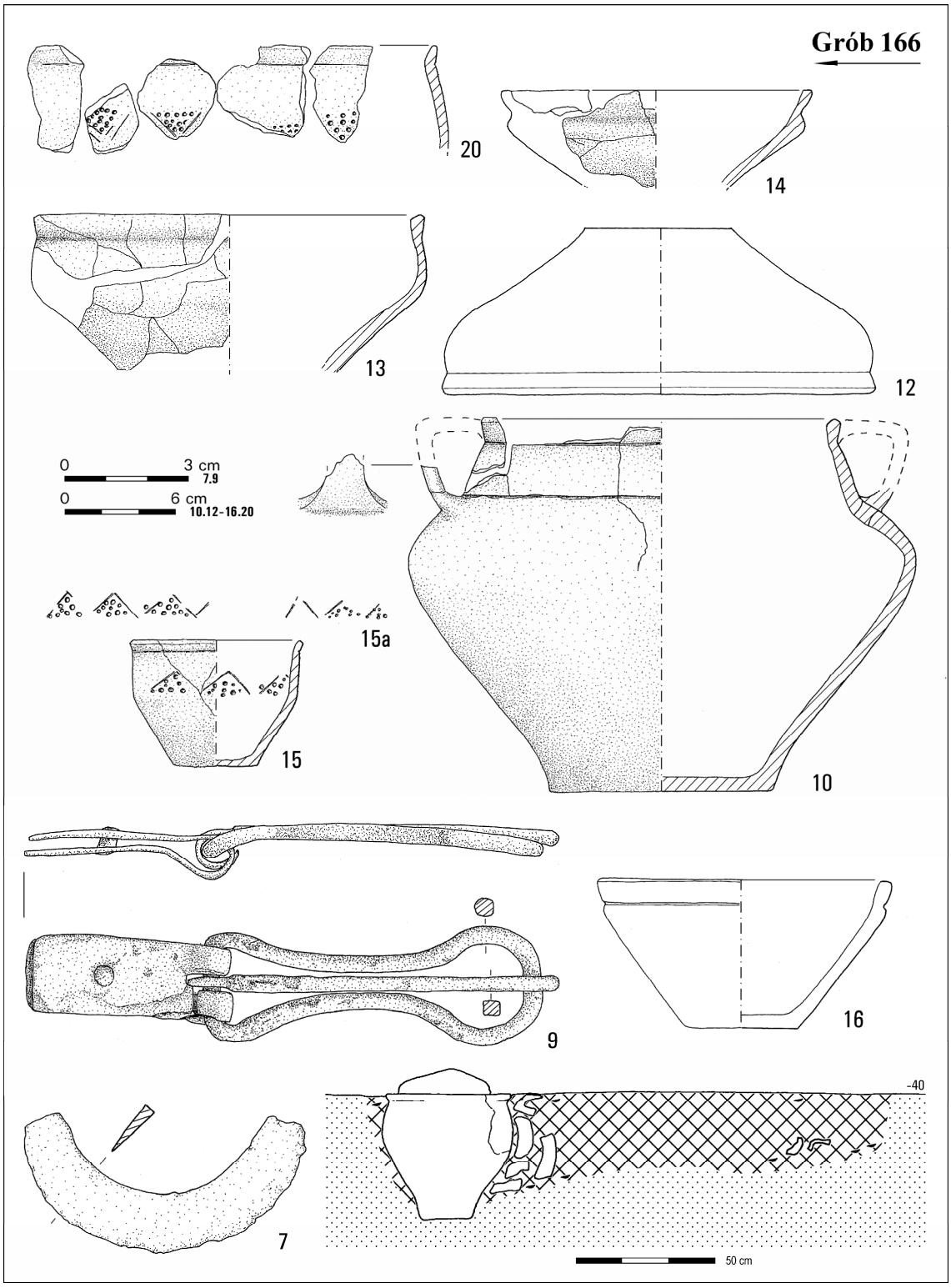

Ryc. 8. Modła, pow. mławski. Grób 166 (7, 9 – żelazo, 10, 12-16, 20 – glina)

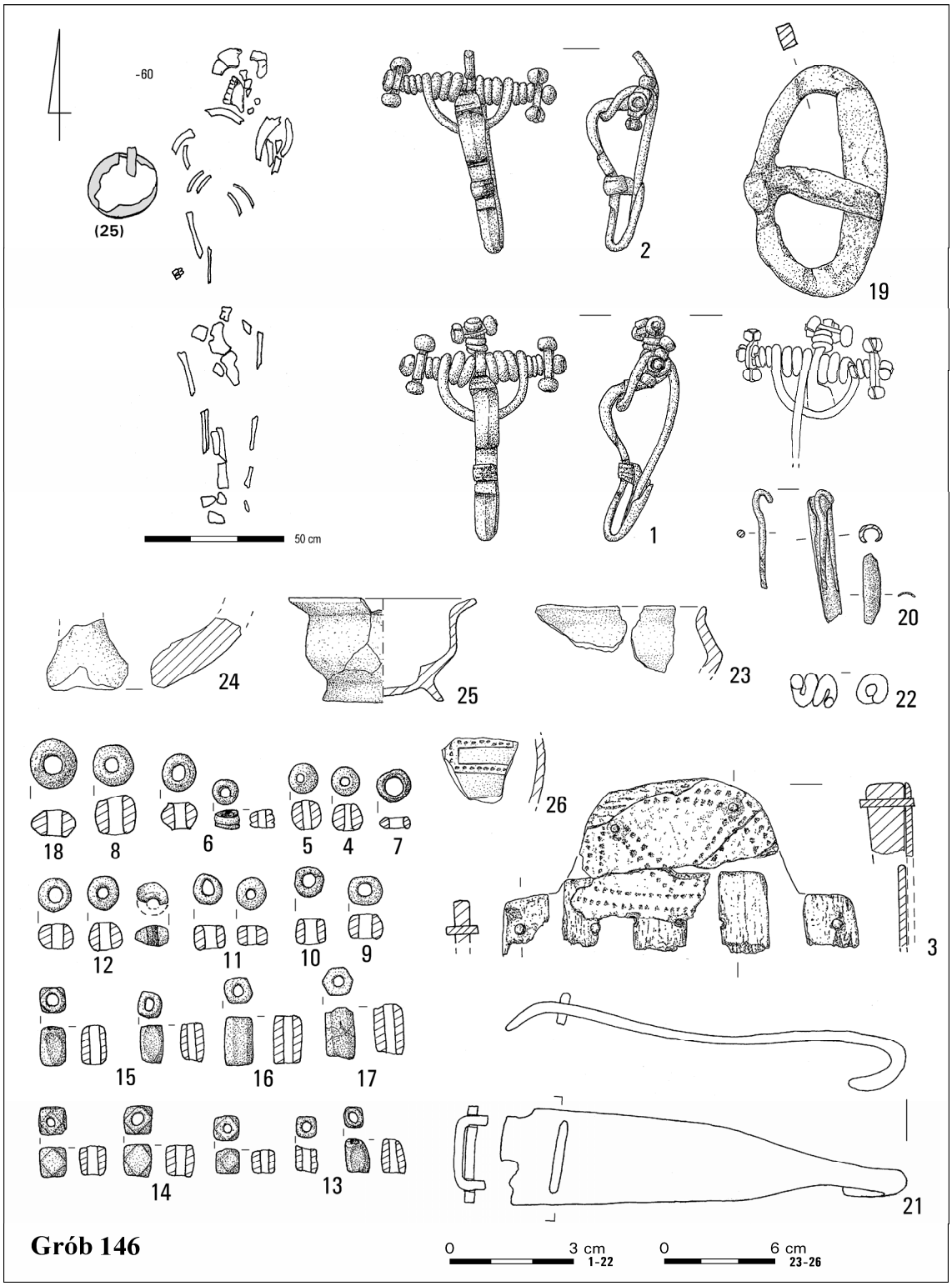

Ryc. 9. Modła, pow. mławski. Grób 146 (1-2 – brąz, 3 – poroże+brąz, 4-17 – szkło, 19, 21-22 – żelazo, 20 – brąz+kość)

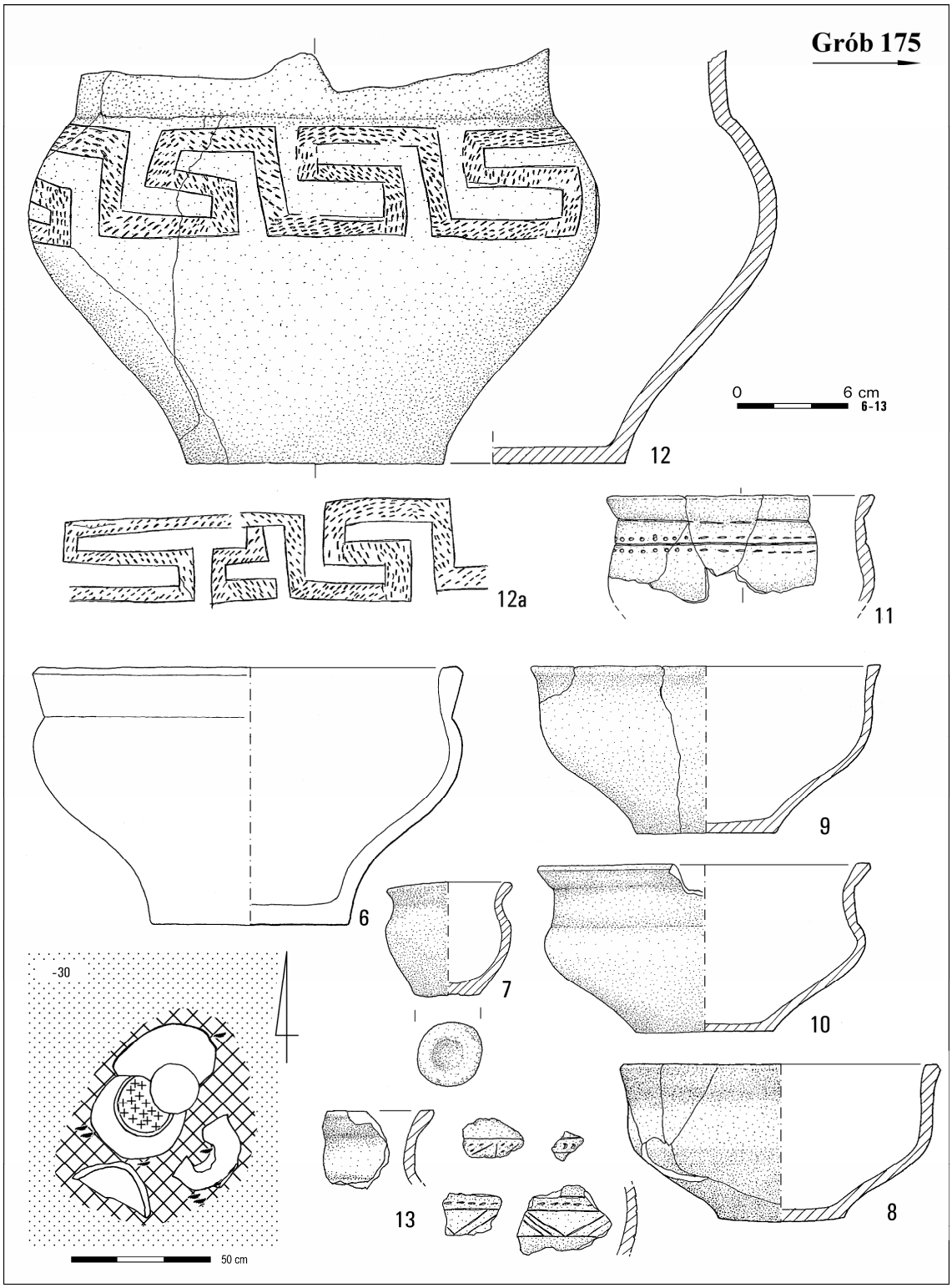

Ryc. 10. Modła, pow. mławski. Grób 175 (6-13 – glina)

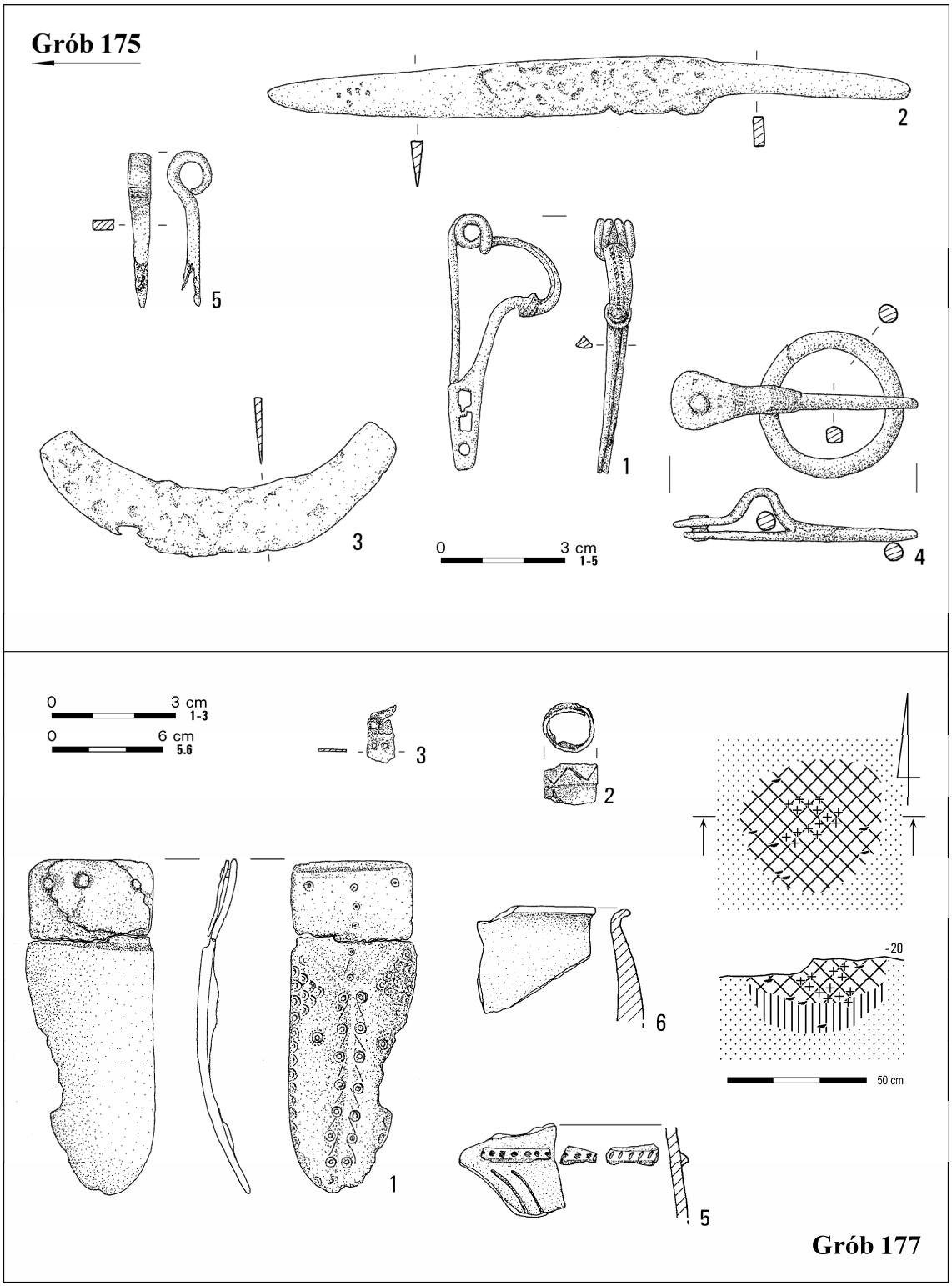

Ryc. 11. Modła, pow. mławski. Grób 175 (1 – brąz, 2-5 – żelazo). Grób 177 (1-3 – brąz, 5-6 – glina)

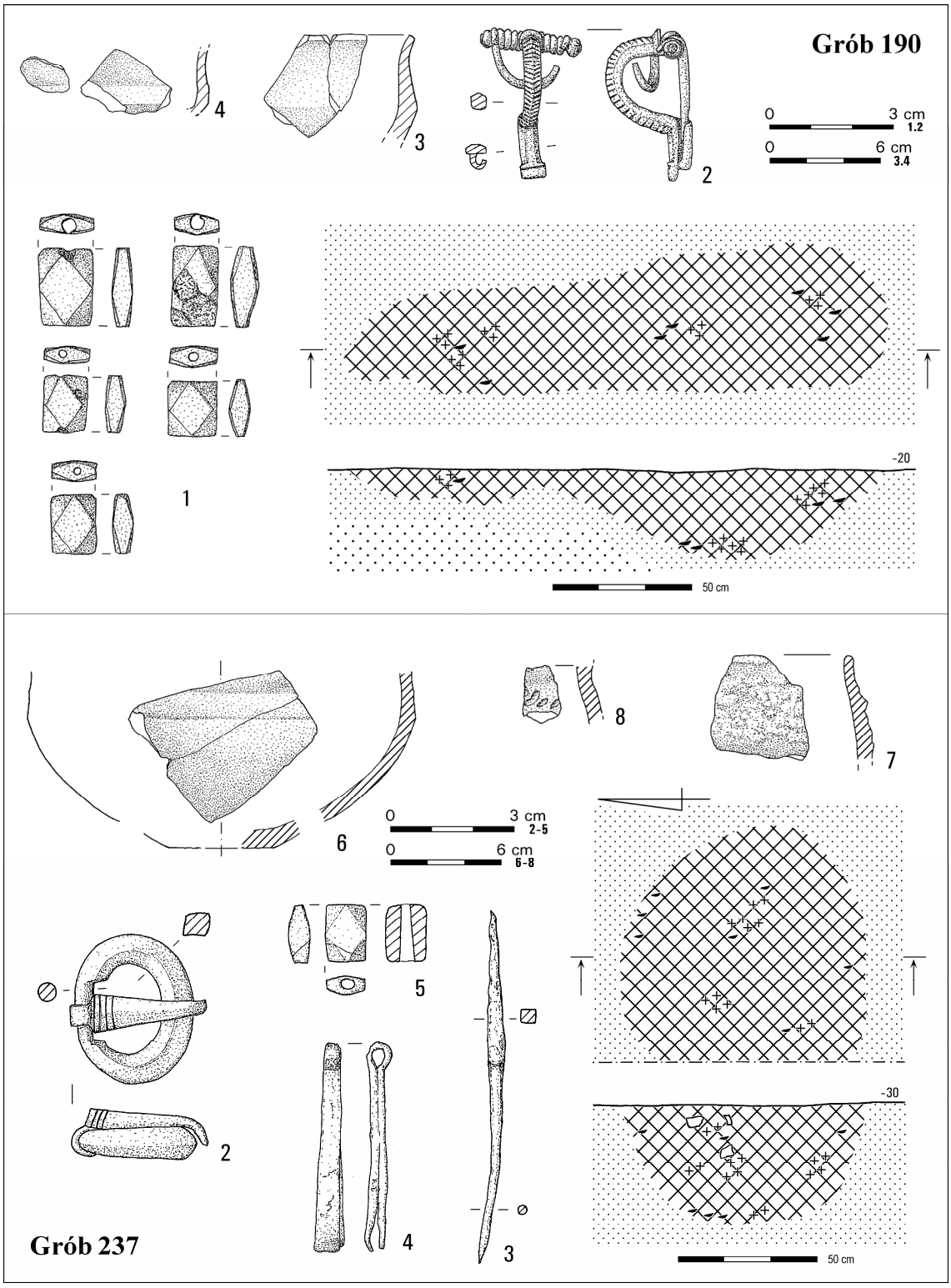

Ryc. 12. Modła, pow. mławski. Grób 190 (1 – chalcedon, 2 – brąz, 3-4 – glina). Grób 237 (2, 4 – brąz, 3 – żelazo, 4 – chalcedon, 6-7 – glina)

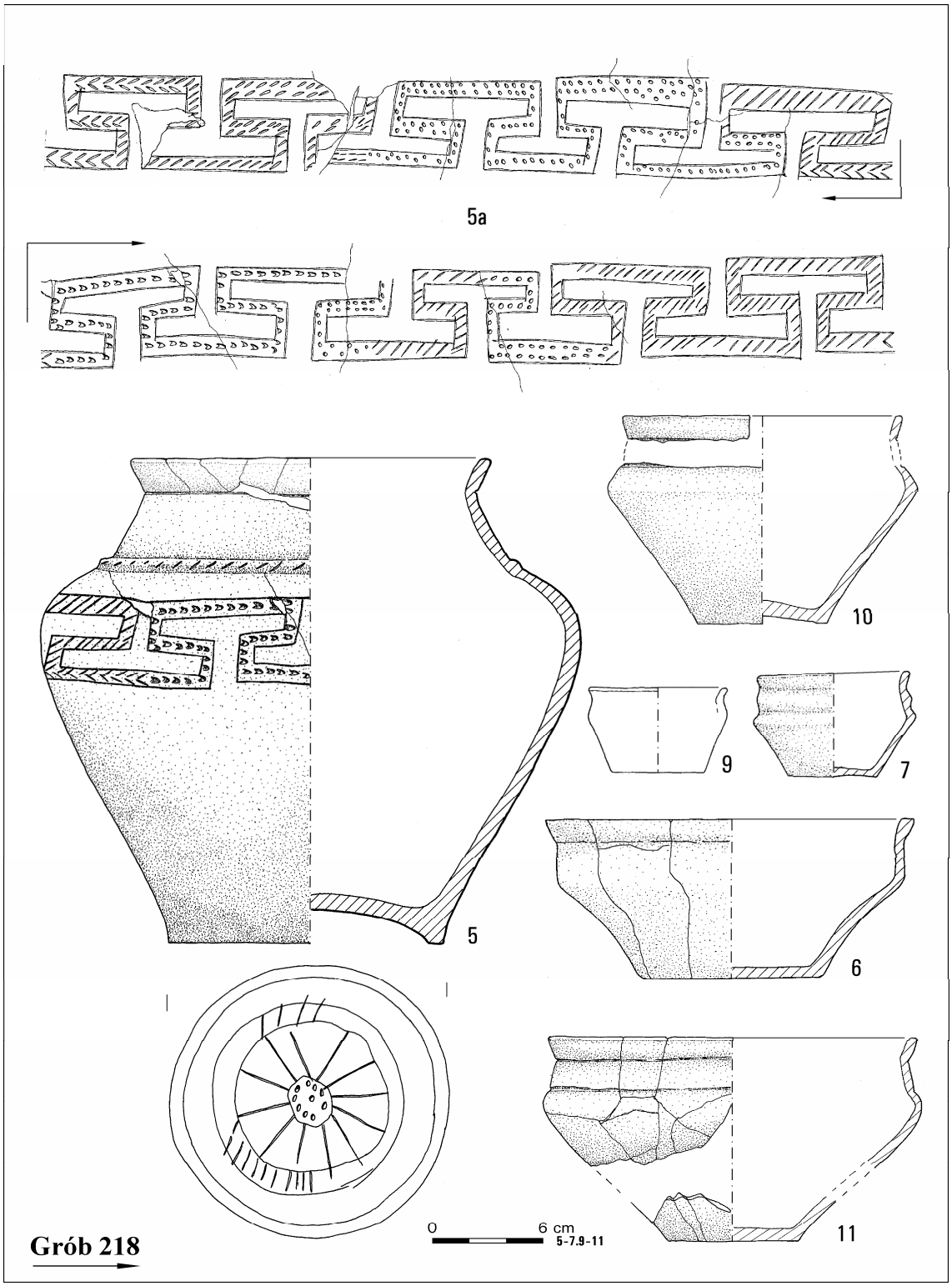

Ryc. 13. Modła, pow. mławski. Grób 218 (5-7, 9-11 – glina)

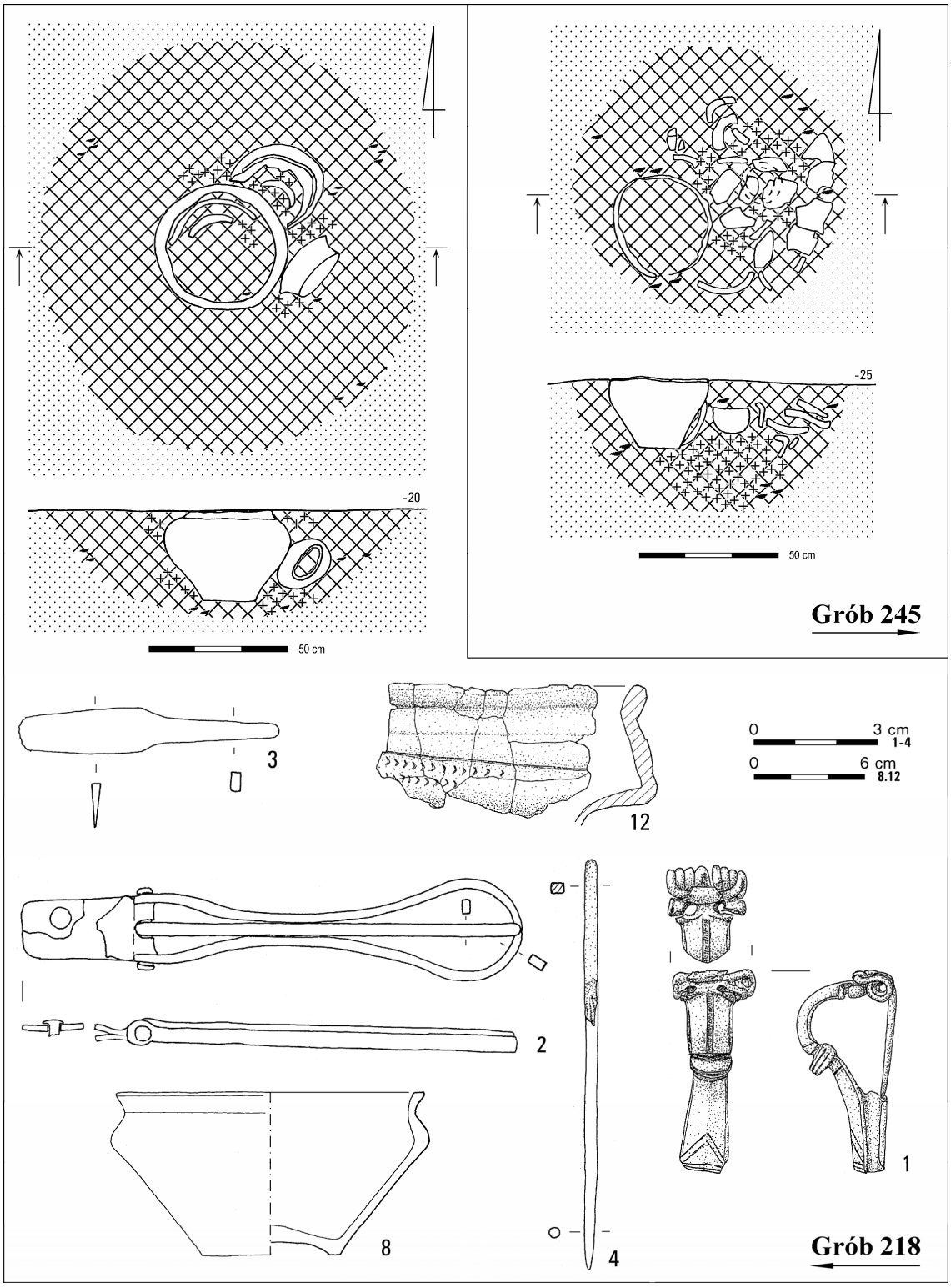

Ryc. 14. Modła, pow. mławski. Grób 218 (1 – brąz, 2-4 – żelazo, 8, 12 – glina). Grób 245

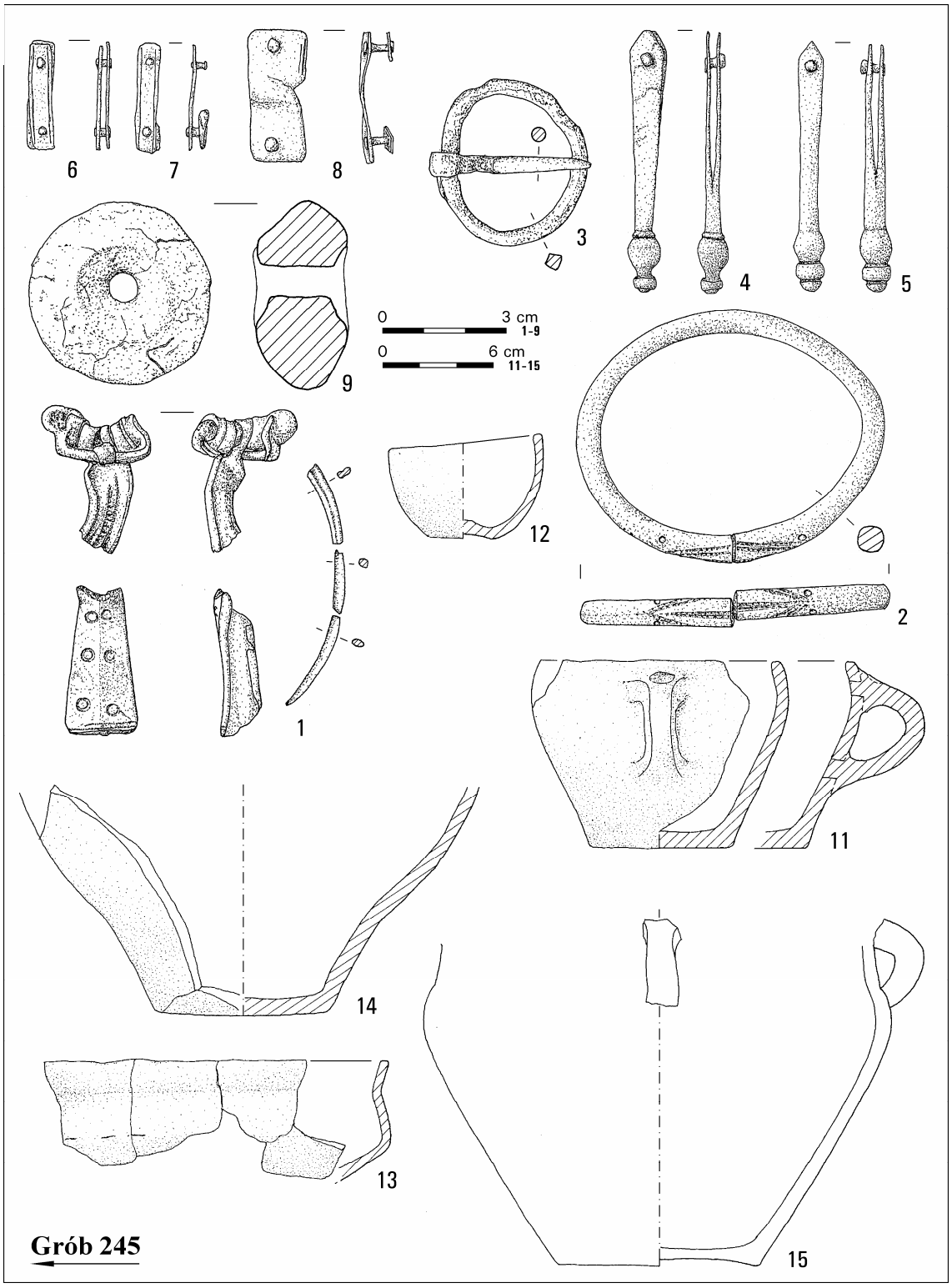

Ryc. 15. Modła, pow. mławski. Grób 245 (1, 2, 4-8 – brąz, 9, 11-15 – glina)

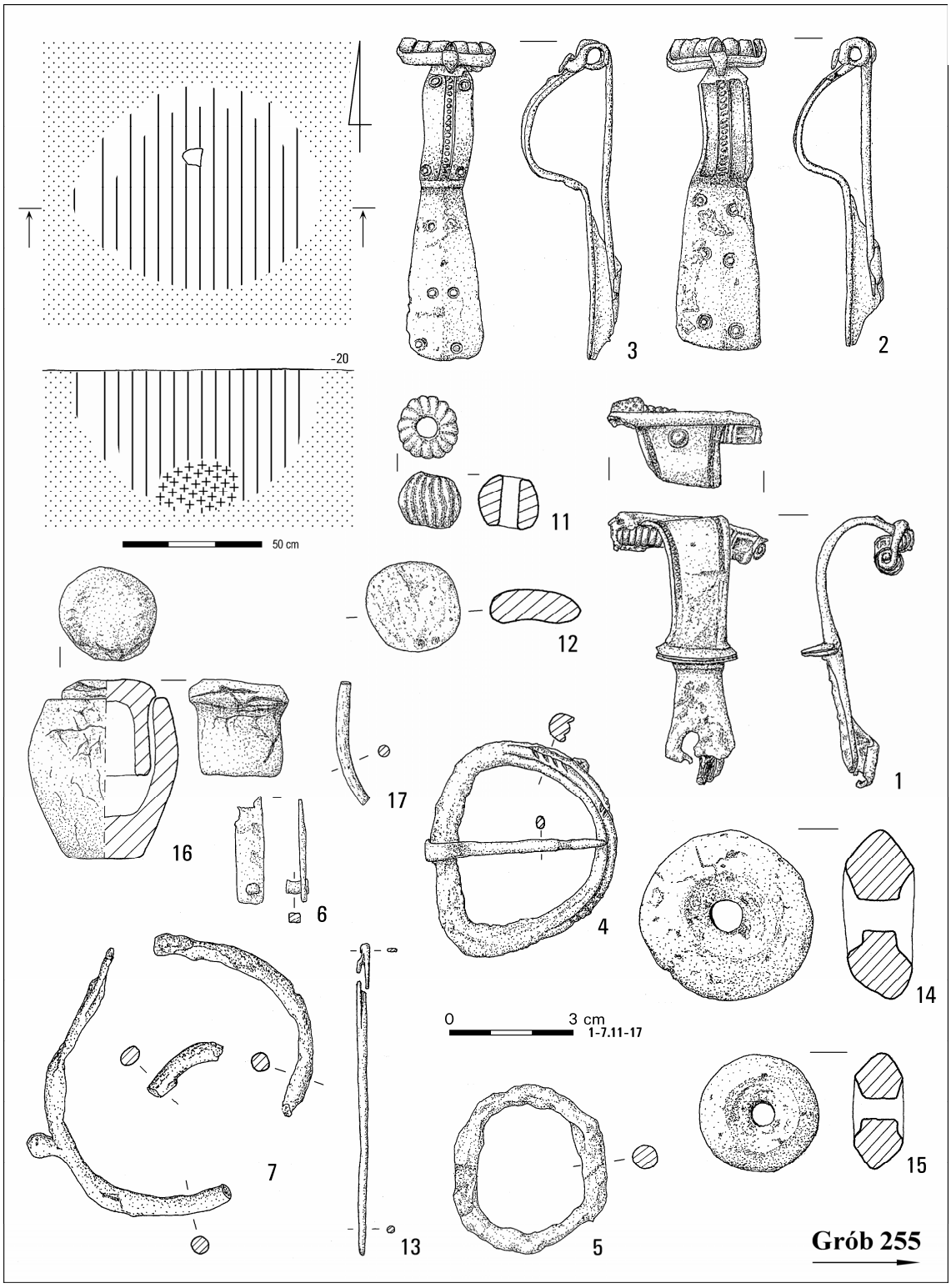

Ryc. 16. Modła, pow. mławski. Grób 255 (1-4, 7, 13 – brąz, 5, 6, 8-10 – żelazo, 11-12 – szkło, 14-16 – glina)

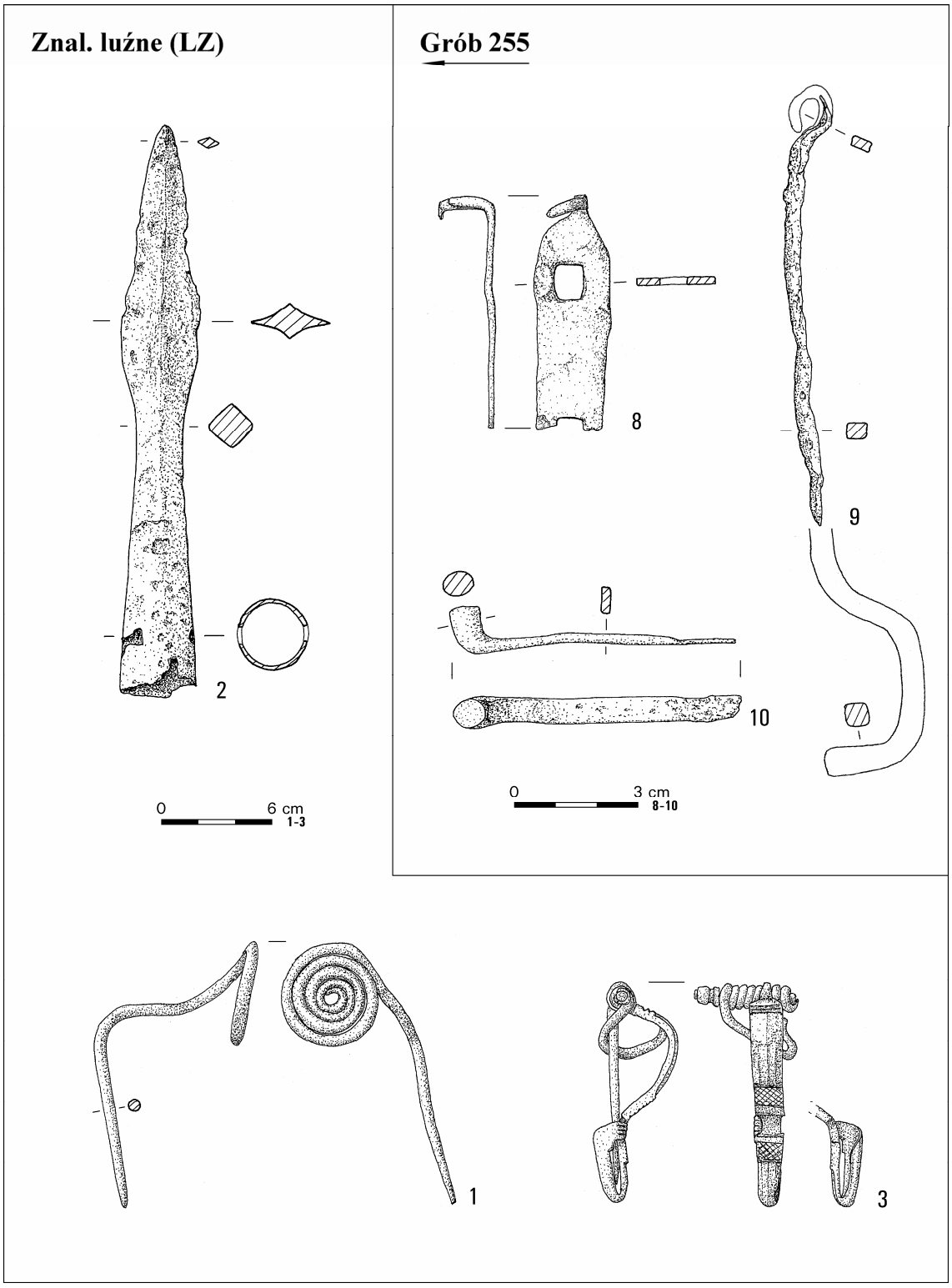

Ryc. 17. Modła, pow. mławski. Grób 255 (8-10 – żelazo). Znal. luźne (1, 3 – brąz, 2 – żelazo)

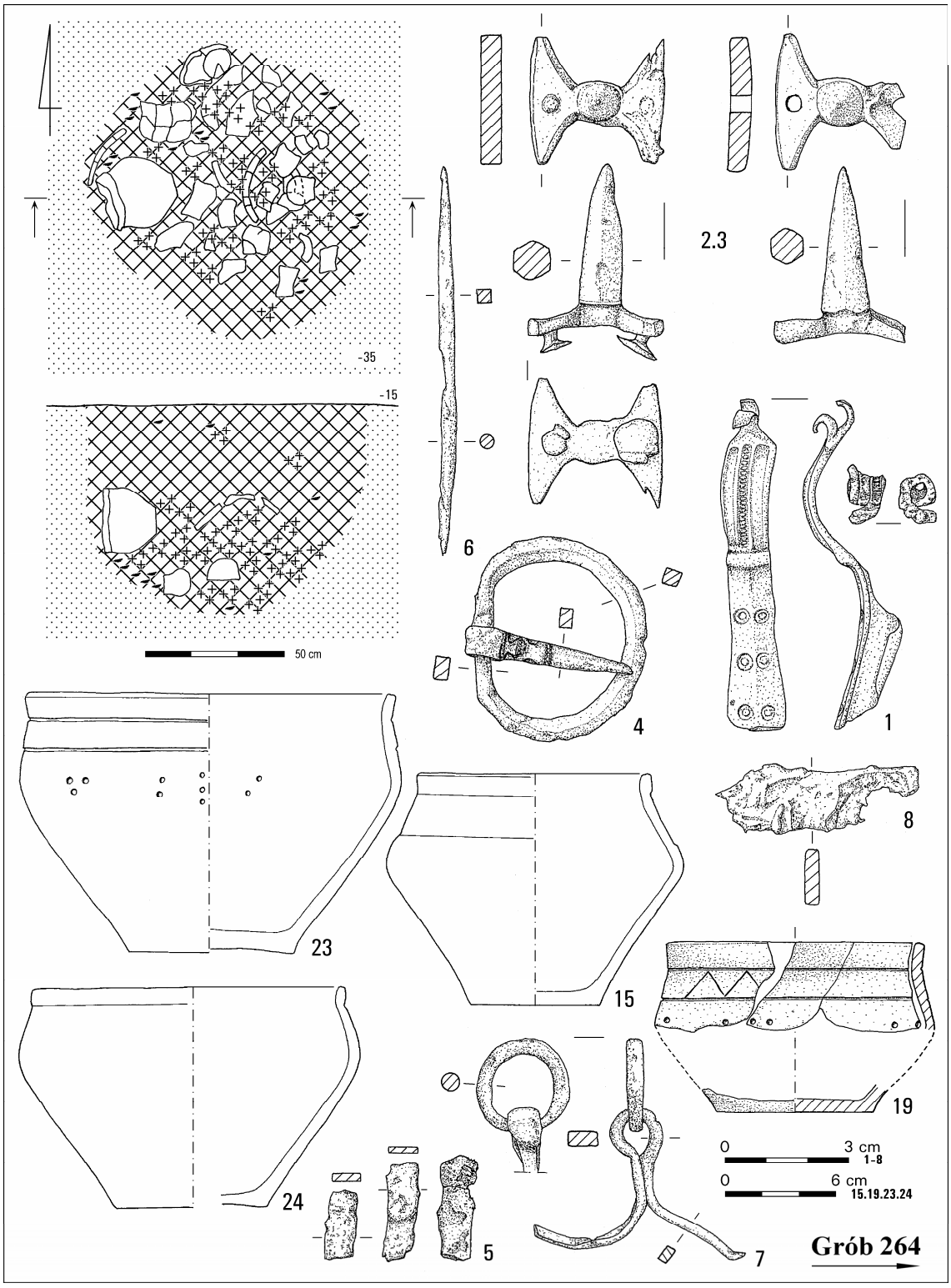

Ryc. 18. Modła, pow. mławski. Grób 264 (1 – brąz, 2-8 – żelazo, 15, 19, 23-24 – glina)

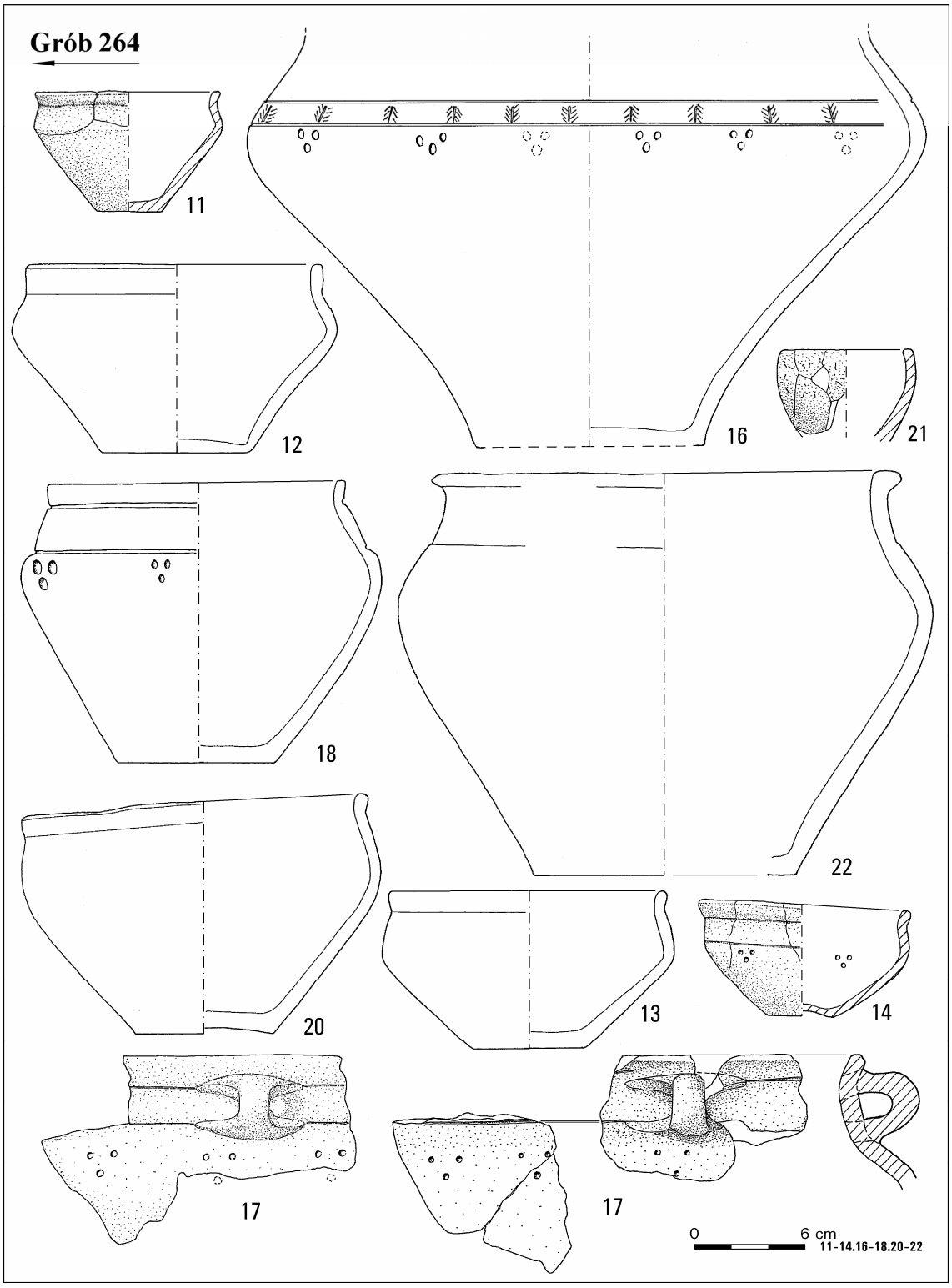

Ryc. 19. Modła, pow. mławski. Grób 264 (11-14, 16-18, 20-22 – glina)

Pogranicze trzech światów
Kontakty kultur przeworskiej, wielbarskiej i bogaczewskiej
w świetle materiałów z badań i poszukiwań archeologicznych
Warszawa 2006

Adam CIEŚLIŃSKI
Instytut Archeologii Uniwersytetu Warszawskiego

Nekropola w Olsztynie
Zagadnienie północnego zasięgu kultury przeworskiej na pograniczu Mazowsza i Warmii we wczesnym okresie rzymskim

W badaniach nad problematyką kultury przeworskiej na północnym Mazowszu szczególne miejsce zajmują studia Jerzego Okulicza-Kozaryna. Jest on autorem pierwszego powojennego – i jak dotychczas jedynego! – opracowania sytuacji osadniczej i kulturowej na tym terenie w młodszym okresie przedrzymskim i okresie wpływów rzymskich [OKULICZ, J. 1965], która to praca, niestety, nie ukazała się w całości drukiem [por. OKULICZ, J. 1968; 1970]. Poważną przeszkodą w badaniach było zniszczenie źródeł, spowodowane przez II wojnę światową. Sytuacja zmieniła się w latach dziewięćdziesiątych XX wieku, gdy odnaleziono część zbiorów i archiwaliów królewieckiego *Prussia-Museum* [REICH 2003a; 2003b; 2005; JUNKER, WIEDER 2003].

Bardzo ciekawe źródło do badań nad sytuacją kulturową na pograniczu Mazowsza i Warmii stanowi cmentarzysko w Olsztynie, pow. *loco*, woj. warmińsko-mazurskie. Podobnie jak wiele innych stanowisk z Prus Wschodnich do niedawna znane było jedynie z krótkich informacji publikowanych w niemieckiej literaturze archeologicznej, które mogą być teraz uzupełnione o wysoce wartościowe materiały archiwalne.

1. Źródła

Stanowisko w Olsztynie badane było w 1936 roku w ramach dwóch krótkich ratowniczych kampanii wykopaliskowych prowadzonych przez L. Fromma i W. Gronaua. W przedwojennej literaturze archeologicznej zostało ono jedynie dwukrotnie lakonicznie wzmiankowane pod nazwą niemiecką *Allenstein* oraz *Stadt Allenstein* [GAERTE 1937, 70; „Alt-Preußen" 3/1, 1938, 24]; jego przybliżone położenie oznaczono na wydanej w Erfurcie, w 1941 roku mapie *Kreiskarte Stadt- und Landkreis Allenstein*, w skali 1:100 000, autorstwa W. Steffela i L. Fromma [por. HOFFMANN 1999, 193 – stanowisko przypisano do miejscowości Dajtki].

Po II wojnie światowej sądzono, że materiały oraz dokumentacja wykopalisk w Olsztynie bezpowrotnie zaginęły. Lakoniczność opublikowanych informacji sprawiała, że wyniki tych badań nie mogły być wykorzystane w jakichkolwiek analizach archeologicznych. Na szczęście zachowało się kilka dokumentów z archiwum byłego *Prussia-Museum* [*Fundarchiv*, 24/4], pozwalających przedstawić stanowisko w Olszynie w zupełnie nowym świetle. Najważniejszymi z nich są sprawozdania L. Fromma i W. Gronaua opisujące okoliczności odkrycia i lokalizację stanowiska, a także poszczególne obiekty wraz z ich inwentarzem. Całość uzupełnia bardzo profesjonalna, jak na ówczesne czasy, dokumentacja polowa Gronaua zawierająca plan zbiorczy cmentarzyska, a także rysunki i fotografie obiektów (Ryc. 1:2, 2:7-12). Niestety, nie dysponujemy przedstawieniami zabytków odkrytych podczas prac Gronaua. Z odwrotną sytuacją mamy do czynienia w sprawozdaniu z badań Fromma: brakuje w nim dokumentacji polowej, znajdziemy natomiast kilka szkiców ornamentowanych skorup oraz całych form ceramicznych (Ryc. 1:1; 3).

Uzupełniający charakter mają informacje dotyczące stanowiska w Olsztynie zawarte w maszynopisie L. Fromma na temat znalezisk archeologicznych pozyskanych w 1936 roku w *Kreis Allenstein*. Dokument ten trafił po wojnie do *Wojewódzkiego Archiwum Państwowego* w Olsztynie, obecnie znajduje się w *Archiwum Działu Archeologii Muzeum Warmii i Mazur* w Olsztynie [SOBIERAJ 1999, 363-364].

2. Odkrycia

Stanowisko położone było ok. 0,25 km na północ od północno-wschodniego narożnika Jeziora Kortowskiego, na piaszczystym wyniesieniu o wysokości 109,7 m n.p.m. (Ryc. 1:1). Pagórek od południa i południowego-wschodu graniczył z rzeką Kortówką. Stanowisko leżało na gruntach należących do rolnika Kosigka, znajdujących się na wschód od jego gospodarstwa. Według W. Gronaua pierwotnie miał to być półwysep, mocno wcinający się w północny brzeg Jeziora Kortowskiego.

Dnia 15 października 1936 roku majster budowlany Bloch zgłosił społecznemu opiekunowi zabytków archeologicznych na powiat olsztyński – nauczycielowi szkoły podstawowej L. Frommowi – odkrycie popielnic na terenie budowy koszar Wehrmachtu. Wyniesienie, na którym znajdowało się stanowisko, miało być w całości zniwelowane. Tego samego dnia do rąk Fromma trafiła nóżka pucharka wypełniona przepalonymi kośćmi ludzkimi. Fromm niezwłocznie udał się na miejsce odkrycia, gdzie zaobserwował naruszone obiekty pradziejowe. W wyniku prac ratowniczych zadokumentował pięć grobów ciałopalnych z okresu rzymskiego oraz jamę odpadkową pochodzącą z młodszej epoki brązu lub wczesnej epoki żelaza. Trudna do określenia liczba obiektów została już wcześniej zniszczona.

W dniach 17-21 października 1936 roku wykopaliska kontynuował pracownik królewieckiego *Prussia-Museum* W. Gronau. Natrafił on na sześć grobów ciałopalnych z okresu wpływów rzymskich, a także na dwie jamy odpadkowe i liczne dołki posłupowe o wcześniejszej metryce – zapewne z młodszej epoki brązu bądź z wczesnej epoki żelaza. Gronau wykonał plan zbiorczy odkrytych przez siebie obiektów. Domierzył także obiekty zbadane wcześniej przez Fromma, jednakże nie naniósł ich na swój plan. Z koordynatów podanych w sprawozdaniu Fromma wynika, że obiekty o numerach 1-6 znajdowały się w zachodniej i południowej części stanowiska (Ryc. 1:2). Według Gronaua cmentarzysko w Olsztynie było niewielką nekropolą o wielkości około 30×30 m. Dokumentacja badań oraz pozyskane zabytki trafiły do *Prussia-Museum*, gdzie zostały wpisane do inwentarza, w księdze VIII, na stronie 226, pod numerem 1135. W archiwaliach muzealnych stanowisku nadano numer 3 pod nazwą miejscową *Allenstein*.

Grób 1 (ciałopalny popielnicowy)

Na głębokości 0,3 m zaobserwowano uszkodzony obiekt, którego długość na linii wschód-zachód wynosiła 0,5 m, a zachowana szerokość 0,4 m. Jama wypełniona była intensywnie czarną, tzw. przepaloną ziemią. Natrafiono również na dwa większe naczynia, które Fromm określił jako popielnice. Górna część popielnicy (1) była rozbita, a pochodzące z niej skorupy wymieszane. Popielnicę wypełniała czarna ziemia oraz nieliczne przepalone kości, odkryto w niej również dwa naczynka-przystawki oraz fragmenty kolejnego, trzeciego naczynia (6). Przystawka (3) stała pionowo i wypełniona była przepalonymi kośćmi ludzkimi. Naczyńko (4) leżało na boku i wypełniała je czarna ziemia. Według oceny Fromma odkryte w popielnicy (1) kości należały do małego dziecka. Górna część popielnicy (2) była uszkodzona. Stropową część jej wypełniska zajmowała czarna ziemia z nielicznymi przepalonymi kośćmi. W części spągowej naczynia natrafiono na liczne przepalone kości oraz na zapinkę brązową. Obok popielnicy (2) leżały wtórnie przepalone fragmenty naczynia (5). Według Fromma kości znalezione w popielnicy (2) należały do dziecka. – **Inwentarz** (Ryc. 2:1): **1)** Uszkodzona popielnica o ostrym załomie brzuśca, według opisu Fromma nie zachowały się skorupy z górnej części naczynia, pierwotnie wylew mógł być wychylony na zewnątrz, zachowana wys. ok. 8,0 cm, przypuszczalna śred. wyl. ok. 16,0 cm; **2)** Popielnica o łagodnym załomie brzuśca i lekko wychylonym na zewnątrz wylewie, wys. 13,0 cm, śred. wyl. ok. 18,0 cm; **3)** Naczyńko, w przybliżeniu cylindryczne, wys. 3,5 cm, śred. wyl. 4,5 cm; **4)** Jajowate naczyńko, o silnie podciętej dolnej części brzuśca, cienkościenne, wys. ok. 5,0 cm, śred. wyl. ok. 5,5 cm; **5)** Fragmenty silnie wtórnie przepalonego naczynia o ostrym załomie brzuśca i wychylonym na zewnątrz wylewie, zdobionego dwoma rzędami dołków; **6)** Fragmenty naczynia nieznanej formy; **7)** Mała, brązowa zapinka nieznanego kształtu.

Grób 2 (ciałopalny popielnicowy bez szczątków stosu)

Na głębokości 0,25 m natrafiono na małe fragmenty rozgniecionej popielnicy, której forma była niemożliwa do rekonstrukcji. Obiekt został wcześniej przecięty łopatą robotnika. Wypełnisko obiektu stanowiła „*nieprzepalona*" ziemia. Na dnie popielnicy odkryto nieduże ułamki przepalonych kości. Zdaniem Fromma był to pochówek „*większego*" dziecka. – **Inwentarz: 1)** Popielnica nieznanej formy.

Grób 3 (ciałopalny)

Na głębokości 0,25 m zaobserwowano zniszczony grób ciałopalny. W czarnej, tzw. przepalonej ziemi odkryto przepalone kości, wtórnie przepalone fragmenty naczyń oraz żelazny pierścionek. – **Inwentarz** (Ryc. 2:3): **1)** Fragmenty przynajmniej dwóch naczyń glinianych oraz liczne wtórnie przepalone fragmenty, w tym ułamek ornamentowany poziomymi liniami rytymi, pomiędzy którymi znajdują się skośne linie układające się w jodełkę oraz rzędy dołków; **2)** Fragment naczynia ornamentowany poziomymi liniami rytymi, pomiędzy którymi znajdują się skośne linie biegnące w jednym kierunku, poniżej meander wykonany za pomocą małych dołków; **3)** Żelazny pierścionek.

Grób 4 (ciałopalny)

Na głębokości 0,3 m natrafiono na zniszczony grób ciałopalny manifestujący się jako skupisko ceramiki i przepalonych kości ludzkich w czarnej, tzw. przepalonej ziemi. Część skorup była wtórnie przepalona. Ceramika pochodziła z około czterech naczyń, w tym dwóch misowatych. Rekonstrukcja ich kształtu oraz wielkości była niemożliwa. W zachowanej części przydennej jednego naczynia odkryto przepalone kości ludzkie. – **Inwentarz: 1)** Fragmenty zapewne czterech naczyń, w tym dwóch mis. Niektóre z nich były wtórnie przepalone.

Grób 5 (ciałopalny)

Grób został odkryty przez robotników budowlanych i domierzony na podstawie informacji ustnych. Frommowi przekazano fragmenty dwóch naczyń oraz przepalone kości ludzkie. Pomiędzy kośćmi odkryto przęślik oraz silnie zdeformowaną zapinkę. W części przydennej jednego z naczyń natrafiono na żelazną bransoletę. – **Inwentarz: 1)** Fragmenty dwóch naczyń; **2)** Brązowa zapinka, zniekształcona pod wpływem ognia; **3)** Żelazna bransoleta; **4)** Przęślik nieznanego kształtu.

Obiekt 6 (jama odpadkowa)

Jama odpadkowa, według Fromma pochodząca z młodszej epoki brązu lub wczesnej epoki żelaza.

Grób 7 (ciałopalny popielnicowy)

Na głębokości 0,3 m natrafiono na okrągłą jamę o średnicy ok. 0,4 m wypełnioną czarną, tzw. przepaloną ziemią wraz z węglami drzewnymi. Jej miąższość wynosiła ok. 0,1 m, dno było nieckowate. Po środku jamy znajdowała się popielnica, bezpośrednio na E od niej odkryto małe naczynie – przystawkę. Na dnie popielnicy znaleziono drobne, przepalone kości ludzkie, które zdaniem Gronaua były szczątkami dziecka (Ryc. 2:7). – **Inwentarz: 1)** Popielnica o wysoko umieszczonym załomie brzuśca, wys. ok. 10,0 cm, śred. wyl. ok. 18,0 cm; **2)** Naczyńko gliniane nieznanego kształtu, śred. wyl. ok. 8,0 cm.

Grób 8 (ciałopalny jamowy)

Na głębokości 0,3 m natrafiono na okrągłą jamę o średnicy ok. 0,3 m, wypełnioną czarną, tzw. przepaloną ziemią oraz drobnymi ułamkami przepalonych kości ludzkich. Jej miąższość wynosiła ok. 0,1 m, dno było nieckowate. Po środku jamy znajdowało się małe naczynko – przystawka. Przepalone kości ludzkie były zdaniem Gronaua szczątkami dziecka (Ryc. 2:8). – **Inwentarz: 1)** Kubek gliniany z ułamanym uchem (stary przełom), wys. 6,5 cm, śred. wyl. 8,5 cm.

Grób 9 (ciałopalny jamowy)

Na głębokości 0,3 m natrafiono na okrągłą jamę o średnicy ok. 0,3 m, wypełnioną czarną, tzw. przepaloną ziemią. Jej miąższość wynosiła ok. 0,1 m, dno było nieckowate. Po środku jamy znajdowało się małe naczynko ustawione do góry dnem, które przykrywało ok. 0,03 m warstewkę przepalonych kości ludzkich (Ryc. 2:9). – **Inwentarz: 1)** Wazowate naczynko zdobione dwoma rzędami dołków (?), wys. 6,0 cm, śred. wyl. 7,0 cm.

Grób 10 (ciałopalny jamowy)

Na głębokości 0,45 m natrafiono na okrągłą jamę o średnicy ok. 0,32 m, wypełnioną czarną, tzw. przepaloną ziemią. Jej miąższość wynosiła ok. 0,1 m, dno było nieckowate. Po środku jamy znajdowało się małe naczynko. Odkryto nieliczne ślady przepalonych kości ludzkich (Ryc. 2:10). – **Inwentarz: 1)** Naczyńko o cylindrycznym kształcie, lekko zwężające się w kierunku dna, wys. 8,0 cm, śred. wyl. 7,0 cm.

Grób 11 (ciałopalny jamowy)

Na głębokości 0,3 m natrafiono na okrągłą jamę o średnicy ok. 0,35 m, wypełnioną czarną, tzw. przepaloną ziemią. Jej miąższość wynosiła ok. 0,1 m, dno było nieckowate. Po środku jamy znajdowało się małe naczynko (Ryc. 2:11). – **Inwentarz: 1)** Naczyńko gliniane o esowatym profilu i wysoko umieszczonym załomie brzuśca, zdaniem Gronaua uformowane pod wpływem „*wandalskim*", wys. ok. 8,0 cm, śred. wyl. ok. 8,0 cm.

Grób 12 (ciałopalny jamowy)

Na głębokości 0,4 m natrafiono na okrągłą jamę o średnicy ok. 0,31 m, wypełnioną czarną, tzw. przepaloną ziemią oraz drobnymi fr. przepalonych kości ludzkich. Jej miąższość wynosiła ok. 0,1 m, dno było nieckowate. Pośrodku jamy odkryto zgniecione w części górnej naczynie (Ryc. 2:12). – **Inwentarz: 1)** Zgniecione naczynie gliniane, zachowana wys. ok. 5,0 cm.

Obiekt 13 (jamy posłupowe)

Ok. 8,0 m na SE od grobów 10-12 natrafiono na kilkanaście jam posłupowych, zdaniem Gronaua najprawdopodobniej o wcześniejszej metryce niż cmentarzysko.

Obiekt 14 (jamy odpadkowe)

Pod tym numerem zarejestrowano dwie jamy odpadkowe, zdaniem Gronaua najprawdopodobniej o wcześniejszej metryce niż cmentarzysko.

3. Kulturowa i chronologiczna identyfikacja znalezisk

Z powodu dysponowania jedynie wyrywkowymi danymi archiwalnymi o znaleziskach z Olsztyna ich kulturowa i chronologiczna identyfikacja nie jest prosta. Do analizy najbardziej przydatne wydają się być rysunki ceramiki autorstwa Fromma, natomiast lakoniczne informacje o pozyskanych zabytkach metalowych – dwóch brązowych zapinkach i wykonanych z żelaza bransolecie i pierścionku – dają mniej możliwości interpretacyjnych.

Cmentarzysko przez Fromma i Gronaua zaliczone zostało do grupy stanowisk „gockich" [*Fundarchiv* 24/4; por. GAERTE 1937, 70; „Alt-Preußen" 3/1, 1938, 24; SOBIERAJ 1999,

363-364], co odpowiadało ówczesnej terminologii oraz wiedzy o podziałach kulturowych południowo-zachodniej części prowincji *Ostpreußen* w okresie wpływów rzymskich [por. BLUME 1912, 170, 184; ENGEL 1935b, 77-78, 86-87, ryc. 42]. Określenie materiałów jako „gockie" pozwalałoby, w pewnym uproszczeniu, zaklasyfikować je do kultury wielbarskiej. Zarówno Fromm, jak i Gronau, podkreślali jednak bardzo wyraźnie w swych sprawozdaniach, że ceramika z Olsztyna została ukształtowana pod silnym wpływem „*wandalskim*", a zatem według dzisiejszej nomenklatury – kultury przeworskiej. Najlepiej zadokumentowane naczynia i ich fragmenty pod względem stylistyki i ornamentyki rzeczywiście bardziej przypominają ceramikę przeworską, znajdują natomiast mniej podobieństwa wśród form wielbarskich. Garnki z grobu 1 (Ryc. 2:1) można na przykład bez kłopotu określić typologicznie przy zastosowaniu najpowszechniej stosowanej klasyfikacji ceramiki przeworskiej autorstwa T. Liany [1970, 438-440, tabl. I-II]. Naczynia (1) i (5) mają najwięcej analogii w formach grupy II, egzemplarz (2) jest zaś zbliżony do typu I/3. Miniaturowe naczyńko o w przybliżeniu jajowatym profilu (4) można określić jako miniaturę grupy III, a jeżeli pierwotnie byłoby zaopatrzone w ucho – co ze względu na stan zachowania nie jest pewne – odpowiadałoby kubkom grupy VII. Warto też zwrócić uwagę na wyodrębnione dna naczyń (1), (2) i (4) z grobu 1, co jest również cechą występującą zdecydowanie liczniej w ceramice kultury przeworskiej [por. LIANA 1970, 439].

W ceramice przeworskiej z północnego Mazowsza można wskazać formy analogiczne do okazów z Olsztyna, choć ze względu na jakość rysunków Fromma musi to być analiza uproszczona, odwołująca się głównie do wielkości i proporcji naczyń. Dużym podobieństwem do egzemplarza (1) z grobu 1 wykazują się między innymi okazy z Niedanowa, pow. Nidzica [ZIEMLIŃSKA-ODOJOWA 1999a, 83, 105, tabl. CLXIX:459.8, CCXVIII:613.6] i Modły, pow. Mława, groby 86, 89, 263[1]. Dla wazy (2) z grobu 1 można wskazać analogie z Niedanowa [ZIEMLIŃSKA-ODOJOWA 1999a, 69, 107-108, tabl. CXXXII:355.1, CCXXVI:633.5], Kamieńczyka, pow. Wyszków [DĄBROWSKA 1997, 45, 68, tabl. CI:182.17, CLV:341.16], z Nadkola, pow. Wyszków, stan. 2 [ANDRZEJOWSKI 1998, 16-17, 40, tabl. II:4.1, LXIV:104.1] oraz z Kołacza, pow. Mińsk Mazowiecki, z grobu 59 [DĄBROWSKA 2002, 229, tabl. XIV:59:4]. Miniaturowe naczyńko jajowate (4), z podciętą dolną częścią brzuśca, ma liczne odpowiedniki na cmentarzysku w Niedanowie [por. ZIEMLIŃSKA-ODOJOWA 1999a, 43, 45, 54, 79, 101, tabl. LXII:215.2, LXIV:227.3, XCI:274.4, CLVIII:427.7, CCIX:591.4], podobny okaz znany jest także z Gródek, stan. 3, pow. Działdowo, z grobu 44 [OKULICZ, J. 1983, 146, ryc. 63:e]. Bardzo popularne w kulturze przeworskiej są kubki o w przybliżeniu jajowatym profilu [np. Niedanowo, grób 57 – ZIEMLIŃSKA-ODOJOWA 1999a, 20, tabl. XVII:57.1; Wielki Łąck, pow. Działdowo, grób(?) VI – BEZZENBERGER 1909a, 66, tabl. XIII:11; Kamieńczyk, grób 157 – DĄBROWSKA 1997, 40, tabl. LXXXV:157.6].

Charakter przeworski widoczny jest także w ornamentyce dwóch fragmentów ceramiki z grobu 3 (Ryc. 2:3). Mowa o popularnym w tej kulturze zdobieniu, złożonym niedużych dołków ujętych w dwie linie ryte, często tworzącym meander [np. Gródki, st. 3, grób 40 – OKULICZ, J. 1983, 136-139, ryc. 56:a; Bodzanowo, pow. Aleksandrów Kujawski, grób 1 – ZIELONKA 1958, 355, ryc. 45:a], oraz o meandrze wykonanym tylko i wyłącznie z niedużych dołeczków nie ujętym liniami rytymi [np. Nadkole – ANDRZEJOWSKI 1998a, 27, tabl. XXXIV:44B.1; Modła, grób 51; Wymysłowo, pow. Gostyń, grób 62: podwójny meander – JASNOSZ 1952, 39-41, ryc. 48:7]. W materiałach wielbarskich taka ornamentyka występuje rzadko [np. Pierzchały, pow. Braniewo, grób 55 – BEZZENBERGER 1909c, 120-121, ryc. 124; Rosnowo, pow. Koszalin, waza IV – WOŁĄGIEWICZ 1993, 149, tabl. 43:4]. To samo dotyczy motywu podwójnych rzędów skośnych kresek ujętych horyzontalnie biegnącymi liniami, który zdecydowanie częściej pojawia się na naczyniach kultury przeworskiej, [np. Niedanowo – ZIEMLIŃSKA-ODOJOWA 1999a, 62, 83, tabl. CXI:316:6, CLXVII:453.4].

Nawiązania przeworskie ma również ornament poziomych rzędów dołków wykonany na naczyniu (5) z grobu 1 (Ryc. 2:1.5). Różnorodne formy zdobione zarówno podwójnymi, jak i pojedynczymi rzędami dołków znane są z Modły, z grobów 74 i 200, oraz z Niedanowa [por. ZIEMLIŃSKA-ODOJOWA 1999a, 12, 52, 53, 61, 69, 78, tabl. I:2:6, LXXXVI:260.6, 8, LXXXIX:270.10,

[1] Chciałbym w tym miejscu podziękować Panu mgr. Jackowi Andrzejowskiemu za udostępnienie materiałów z opracowywanego przez niego cmentarzyska w Modle.

CIX:314.5-6, CXXXII:355.3, CLV:421.4]. Dekoracja podwójnym rzędem dołków wystąpiła także na dwóch naczyniach kultury wielbarskiej na tej nekropolii [ZIEMLIŃSKA-ODOJOWA 1999a, 76, 93, tabl. CXLIX:409.3, CXCIII:534.30], ponadto znana jest również z innych stanowisk wielbarskich [WOŁĄGIEWICZ 1993, 21-22, 161]. Ze względu na późniejszą chronologię tak zdobionych okazów wielbarskich nie można wykluczyć, że ich genezy należy szukać we wcześniejszych tradycjach przeworskich.

Naczynia (3), (4) i (5) z grobu 1 w Olsztynie można datować ogólnie na wczesny okres wpływów rzymskich [por. LIANA 1970, 438-440, tabl. V, ZIEMLIŃSKA-ODOJOWA 1999a, 121-125], natomiast okazy (1) i (2), w świetle cytowanych powyżej analogi z północnego Mazowsza, wydają się być bardziej typowe dla fazy B_2. Szczególnie dotyczy to naczynia wazowatego zbliżonego do typu I/3 według Liany (Ryc. 2:1.2), który to typ, według tej badaczki, „*występuje zasadniczo dopiero w podokresie B_2*" [LIANA 1970, 437, tabl. V]. Taką pozycję chronologiczną potwierdzają zespoły grobowe z Niedanowa [ZIEMLIŃSKA-ODOJOWA 1999a, 69, 107-108, tabl. CXXXII:355.1, CCXXVI:633.5], Kamieńczyka [DĄBROWSKA 1997, 45, tabl. CI:182.17], Nadkola, stan. 2 [ANDRZEJOWSKI 1998, 16-17, 40, tabl. II:4.1, LXIV:104.1] oraz Kołacza [DĄBROWSKA 2002, 229, tabl. XIV:59.4]. Wyniki analizy naczyń z grobu 1 wydają się zatem wskazywać na funkcjonowanie nekropoli w Olsztynie w fazie B_2, choć nie można całkowicie wykluczyć szerszych ram chronologicznych tego cmentarzyska. Weryfikacja tego przypuszczenia, ze względu na niezadowalający stan bazy źródłowej, pozostaje poza naszymi możliwościami poznawczymi.

W określeniu przynależności kulturowej stanowiska w Olsztynie tylko częściowo pomagają skrótowe wzmianki o odkrytych na nim zabytkach metalowych. Informacja o dwóch brązowych fibulach z grobów 1 i 5, ze względu na brak jakichkolwiek danych dotyczących ich kształtu, nie może zostać poddana bardziej szczegółowej analizie. Zapinki wykonane ze stopów miedzi są bowiem typowe dla inwentarzy grobowych zarówno kultury wielbarskiej [WOŁĄGIEWICZ 1974, 129-130; 1981, 143], jak i tzw. wschodniej strefy kultury przeworskiej, do której możemy zaliczyć obszar północnego Mazowsza [ANDRZEJOWSKI 2001, 61].

Żelazną bransoletę z grobu 5 Fromm określił bardzo lakonicznymi słowami „*eiserner Armreif*" [*Fundarchiv*, 24/4]. Pojedyncze żelazne bransolety znane są z inwentarzy kultury wielbarskiej i przeworskiej, choć w obu tych kulturach wyraźnie dominują okazy odlane ze stopów miedzi [por. BLUME 1912, 60-68; 1915, 56-67; GRABARCZYK 1978, 15-19; ANDRZEJOWSKI 1994; GŁADYSZ 1998, 67-80]. Z przełomu młodszego okresu przedrzymskiego i wczesnego okresu rzymskiego z Polski północnej znane są okazy o kabłąkach zakończonych kulkami, które genetycznie związane są z kulturą oksywską [por. DĄBROWSKA 2005; por też np. Chełmno, pow. *loco*, grób 151 – ŁĘGA 1938, 39-40, tabl. 10:1], a w fazie lubowidzkiej kultury wielbarskiej sporadycznie występują egzemplarze o sztabkowatym kabłąku [np. Maciejewo, grób VI – BLUME 1915, 58; Chełmno, grób 65 – ŁĘGA 1938, 21-22]. W kulturze przeworskiej najliczniej notowane są okazy sztabkowate, znane między innymi ze stanowisk północnomazowieckich w Modle i w Siemiątkowie Koziebrodzkim, pow. Żuromin [ANDRZEJOWSKI 1994, 332, ryc. 3]. Wyjątkowo z żelaza produkowano inne rodzaje bransolet [por. ANDRZEJOWSKI 1994, 320-322], czego przykładem jest egzemplarz typu Kamieńczyk z Opoki, pow. Puławy [SZAREK-WASZKOWSKA 1973, 110, tabl. XLVIII:14], okaz z wężowatymi główkami z Kołacza, pow. Mińsk Mazowiecki [DĄBROWSKA 2002, 221, tabl. II:2.1], czy derywat bransolet wężowatych typu I według Blumego z miejscowości Lyski, pow. Rybnik [JAHN 1919, 115, ryc. 24]. Żelazne bransolety występują zatem nieco częściej w środowisku przeworskim, szczególnie w fazie B_2.

Nieco więcej możliwości interpretacyjnych przynosi wzmianka o żelaznym pierścionku z grobu 3, choć nie można, niestety, całkowicie wykluczyć pomyłki Fromma w określeniu funkcji tego przedmiotu; żelazne kółko o rozmiarach odpowiadających pierścionkom mogłoby stanowić na przykład okucie skrzyneczki, jak to miało miejsce w Zwierzewie, pow. Ostróda, grób 15 [BEZZENBERGER 1909b, 81, ryc. 40]. Przyjmując poprawność identyfikacji tego zabytku warto podkreślić, że pierścionki wykonane z żelaza spotykane są niezwykle rzadko w zespołach wielbarskich [por. BLUME 1912, 60; 1915, 54-55; BECKMANN 1969, 82-85; GRABARCZYK 1983, 26-27; GŁADYSZ 1998, 67-80], występują natomiast częściej, niż wynikałoby to z dotychczasowych opracowań [por. BECKMANN 1969, 85-86, 92-93], na stanowiskach kultury przewor-

skiej. Na nekropoli w Niedanowie żelazne pierścionki odkryto aż w sześciu zespołach grobowych pewnie datowanych na wczesny okres wpływów rzymskich [ZIEMLIŃSKA-ODOJOWA 1999a, 114]. Fakt ten stanowi dodatkowy argument wskazujący na przynależność cmentarzyska w Olsztynie do kultury przeworskiej.

4. Północny zasięg kultury przeworskiej na pograniczu Mazowsza i Warmii we wczesnym okresie wpływów rzymskich

Przedstawiając hipotezę o przynależności do kultury przeworskiej materiałów z Olsztyna, warto przeanalizować sytuację kulturową i osadniczą na pograniczu Mazowsza i Warmii we wczesnym okresie wpływów rzymskich. Badania te podlegają poważnym ograniczeniom źródłowym, ze względu na niezadowalający stan naszej wiedzy dotyczący materiałów pozyskanych przed II wojną światową, a także z powodu niezbyt licznych prac terenowych prowadzonych w okresie powojennym. Nie wszystkie zatem stanowiska można precyzyjnie wydatować, co więcej, przynależność kulturowa wielu z nich budzi szereg wątpliwości.

Opierając się wyłącznie na precyzyjnie datowanych punktach można zaobserwować w fazie B_1 wyraźne skupisko osadnictwa przeworskiego nad górną Wkrą (Działdówką, Nidą) i Orzycem (Ryc. 3), z najbardziej na północ wysuniętymi stanowiskami w Turzy Małej[2], Niedanowie, Bartkach i Szczepkowie-Zalesiu. W świetle najnowszych badań terenowych A. Maciałowicza na wczesny okres wpływów rzymskich należy także datować cmentarzysko w Gołębiewie, znane dotychczas głównie z materiałów z młodszego okresu przedrzymskiego [por. HEYDECK 1900].

Najdalej położonym na północ pewnie datowanym stanowiskiem przeworskim była mało znana nekropola w Lipówce, pow. Działdowo (d. Lindenau, Kr. Osterode), która z tego powodu wymaga kilku dodatkowych słów komentarza. Stanowisko to wzmiankowano lakonicznie w niemieckiej literaturze archeologicznej (por. „Alt-Preußen" 4/2, 1939, 61; LA BAUME 1939a, 284; 1941, 86]. Na szczęście wśród archiwaliów królewieckiego *Prussia-Museum* zachowały się obszerne fragmenty sprawozdania z wykopalisk autorstwa Otto Kleemanna wraz z kilkoma fotografiami obiektów [*Fundarchiv* 1478/1], a w berlińskiej kolekcji zabytków z *Prussia-Museum* udało się zidentyfikować około trzydziestu artefaktów pochodzących z tej nekropolii. Zapinki silnie profilowane Almgren 68, oczkowate serii głównej i pruskiej oraz okazy 7 serii V grupy Almgrena pozwalają pewnie datować stanowisko w Lipówce na fazy B_1 i B_2 wczesnego okresu rzymskiego. Nekropola ta stanowiła obiekt wielofazowy, użytkowano ją przynajmniej od fazy A_2 młodszego okresu przedrzymskiego, na co wskazuje inwentarz grobu 51, między innymi z dwoma bliżej nieopisanymi żelaznymi zapinkami o konstrukcji środkowolateńskiej i jedną żelazną o konstrukcji późnolateńskiej [*Fundarchiv* 1478/1].

Wschodnia granica kultury wielbarskiej w fazie B_1 przebiegała tylko w nieznacznym oddaleniu od dolnej Wisły, starożytnej zatoki Zalewu Wiślanego, której pozostałością jest jezioro Drużno, oraz wzdłuż zachodnich skrajów Wysoczyzny Elbląskiej [por. WOŁĄGIEWICZ 1993, mapa 39]. Najbliżej terytorium przeworskiego znajdowało się długotrwałe cmentarzysko w Jajkowie, pow. Brodnica [BLUME 1912, ryc. 23; 1915, 176; ALMGREN 1923, 142, 156, 172, 192], znacznie oddalone od pozostałych stanowisk wielbarskich na Ziemi Chełmińskiej[3]. Zachodni skraj osadnictwa kultury bogaczewskiej wyznacza skupisko stanowisk położonych na południe od Mrągowa, ze stanowiskami z miejscowości: Miętkie i Spychówko (oba pow. Szczytno), a także z Nowego Zyzdroju, Machar i Babięt (wszystkie pow. Mrągowo) [por. J. JASKANIS 1977, 253-255, 300-302, 307; NOWAKOWSKI 2001, 42-44, 71-75, 82, 99-101]. Cmentarzysko z Olsztyna leżałoby zatem, o ile przyjelibyśmy jego datowanie już na fazę B_1, prawie dokładnie

[2] Przynależność administracyjna, chronologia oraz literatura do pewnie datowanych stanowisk przeworskich z okolic Nidzicy i Działdowa została zawarta w *Aneksie*.

[3] Z okolic Brodnicy pochodzą trzy stanowiska o niejasnej przynależności kulturowej datowane na młodszy okres przedrzymski: Brodnica-Michałowo, Mszano i Łapinóż, wszystkie w pow. Brodnica – KOSTRZEWSKI 1919, 335; BOHNSACK 1938a, 155, 159, ryc. 75; HAHUŁA 1988, 88, 100. Znajdują się one w pewnym oddaleniu od najbliższych skupisk osadniczych kultury oksywskiej na Ziemi Chełmińskiej oraz przeworskiej na północnym Mazowszu. Osadnictwo wokół Brodnicy leżało najprawdopodobniej na szlaku łączącym dolną Drwęcę z górną Wkrą, odgrywało zapewne ważną rolę w komunikacji pomiędzy ludnością oksywską i przeworską.

w centrum rozległej pustki osadniczej[4], pomiędzy terenami zajętymi przez kulturę przeworską, wielbarską i bogaczewską.

W fazie B_2 zasięg niezasiedlonego pasa „wzajemnej trwogi" wyraźnie się zawężył (Ryc. 4). W zachodnim przebiegu granicy kultury bogaczewskiej nie widać zasadniczych zmian, jednakże od stadium B_{2b} datowana jest pierwsza fala ekspansji kultury wielbarskiej na niezasiedlone tereny w dorzeczu Pasłęki i górnej Drwęcy [por. CIEŚLIŃSKI, NOWAKOWSKI 2003, 257-259, ryc. 2:a]. Wówczas założono kilka dużych cmentarzysk użytkowanych w większości do młodszego okresu rzymskiego, stanowiących zapewne kultowe centra lokalnych skupień osadniczych na Równinie Warmińskiej [np. Pierzchały, pow. Braniewo – BEZZENBERGER 1909c] lub na Pojezierzu Iławskim [Mózgowo, pow. Iława – HEYM 1939; Rudzienice, pow. Iława, st. 38 – HEYM 1937, 171, ryc. 32-42; Ostróda – TISCHLER, KEMKE 1902, 33, tabl. I:15-16, 18, XIV:17; BLUME 1912, 33, 37, 160, 193, 201, ryc. 24, 31; 1915, 177, por. CIEŚLIŃSKI 2005, 438-443 – tam pełna literatura; Zwierzewo – BEZZENBERGER 1909b]. Najdalej na wschód położone nekropole osiągnęły zachodni skraj Pojezierza Olsztyńskiego [Tomaryny – ENGEL 1935a; Podlejki – GAERTE 1927a, 298; CROME 1928, 383; SCHINDLER 1940, 150, 153, 157, 163; por. CIEŚLIŃSKI 2005, 462-463 – tam pełna literatura; Pupki – CROME 1928, 376; FROMM 1937, 58; SCHINDLER 1940, 157; por. CIEŚLIŃSKI 2006; CIEŚLIŃSKI, NOWAKOWSKI 2005, 257-259, ryc. 2:a].

Zasięg pewnie datowanych punktów osadniczych kultury przeworskiej z fazy B_2 przypomina znany nam już obraz z fazy B_1 z najbardziej na północ wysuniętą nekropolą w Lipówce. Na północnym skraju osadnictwa przeworskiego pojawiło się jednak kilka nowych cmentarzysk, np. w miejscowościach Turza Wielka i Sławka Wielka, które wskazują na zagęszczenie sieci osadniczej. Z terenów położonych dalej na północ i wschód od pewnie potwierdzonego zasięgu skupiska nidzickiego pochodzą jeszcze przynajmniej dwa stanowiska, których przeworska atrybucja kulturowa była sugerowana przez różnych badaczy. Pierwszym z nich jest znalezisko z miejscowości Leszcz, pow. Ostróda nad Jeziorem Dąbrowa Wielka (dawne Heeselicht, także w wersji Heselicht albo Heselecht, Kr. Osterode), znajdującej się około 8 kilometrów na północny-zachód od Lipówki [por. TÖPPEN 1870, 25; HOLLACK 1908, 56; ENGEL, LA BAUME 1937, 260; „Alt-Preußen" 3/2, 1938, 61). Według notatki archiwalnej Carla Engla [ENGEL, *Spuścizna* 130/18], najlepszego znawcy podziałów kulturowych wschodniego pobrzeża Bałtyku [por. ENGEL 1935b; ENGEL, LA BAUME 1937], odkryto tam grób ciałopalny, w którym za przystawkę posłużyło „*wandalskie*" naczynie gliniane – według dzisiejszej terminologii należałoby je łączyć z kulturą przeworską. W starszym o kilkadziesiąt lat artykule M. von Töppena [1870, 25] znajdujemy wzmiankę o kręgach kamiennych zarejestrowanych w tej miejscowości, nie można wykluczyć, że odnosi się ona do charakterystycznych dla północnego Mazowsza obiektów sepulkralnych kultury przeworskiej [por. OKULICZ, J. 1970, 434-453].

Inna wzmianka opublikowana na łamach „Alt-Preußen" [2/2, 1937, 71] mówi o badaniach w 1936 roku na osadzie w miejscowości Wyżegi, pow. Szczytno (d. Grünhoff, Kr. Ortelsburg) w dawnym powiecie szczycieńskim (!), na której zarejestrowano ceramikę datowaną na przełom er, według autora notatki być może „*wandalską*". W sprawozdaniu z działalności *Prussia-Museum* za 1936 rok W. Gaerte [1937, 70] pisze już otwarcie o szczególnym znaczeniu znalezisk z tej osady, ponieważ przesuwają one dotychczas potwierdzoną granicę zasięgu osadnictwa wandalskiego o około 50 kilometrów dalej na wschód[5]. Ponadto w berlińskim archiwum *Prussia-Museum* [*Fundarchiv* 1533] znajdują się notatki mówiące o „wandalskim" cmentarzysku w tej miejscowości.

W rozważaniach nad przebiegiem granicy wielbarsko-przeworskiej we wczesnym okresie rzymskim niejasną rolę odgrywa skupienie bliżej nieokreślonych kulturowo stanowisk, wią-

[4] Problem powstania pustki osadniczej na tym terenie jest bardzo skomplikowany ze względu na trudności w datowaniu materiałów z najpóźniejszej fazy kultury kurhanów zachodniobałtyjskich. Do wycofania się ludności kultury kurhanów zachodniobałtyjskich doszło zapewne w młodszym okresie przedrzymskim, wraz z powstaniem nowych jednostek kulturowych: przeworskiej i oksywskiej – por. OKULICZ, Ł. 1970, 105; 1979, 187; NOWAKOWSKI 1989, 143; 2002, 137; ŻÓRAWSKA 2000, 62.

[5] Por. „*Grünhof. Als besonders bedeutsam ist die Feststellung einer wandalischen Siedlung bei Grünhof, Kr. Ortelsburg, hervorzuheben. Sie verlegt die bisher bekannte Grenze des Machtbezirkes des wandalichen Volkes in Ostpreußen um rund 50 km weiter nach Osten*" – GAERTE 1937, 70.

zanych jednak w literaturze z okresem wpływów rzymskich, z okolic Grunwaldu i Olsztynka[6]. Znane są one jedynie z nieprecyzyjnych przekazów datowanych jeszcze na drugą połowę XIX i początki XX wieku. Najbardziej zagadkowo przedstawiają się opisy niedużych kręgów kamiennych z kamieni rozstawnych (Leszcz, Gryźliny, Tymawa) – wewnątrz części z nich natrafiano rzekomo na pochówki ciałopalne (Kunki i Wilkowo). Tego typu obiekty wydają się być bliższe północnomazowieckiemu modelowi kultury przeworskiej [por. Niedanowo – ZIEMLIŃSKA-ODOJOWA 1999a; GRÓDKI, pow. Działdowo – OKULICZ, J. 1983], gdzie notowane są liczne kręgi kamienne o funkcji sepulkralnej, niż kulturze wielbarskiej na terenach na wschód od dolnej Wisły [por. OKULICZ, J. 1970, 434-453; WOŁĄGIEWICZ 1985, 132-142]. Na obecnym etapie badań nie można także wykluczyć, że interesujące nas opisy dotyczą znalezisk o wcześniejszej metryce. Łatwo sobie bowiem wyobrazić, że mianem „*Steinkreise*" laicy mogli określać zniszczone i zniwelowane mogiły kultury kurhanów zachodniobałtyjskich, które czasem były zaopatrzone w charakterystyczne wieńce kamienne [por. OKULICZ, Ł. 1970, 62-72; HOFFMANN 2000, 31-36].

Z powyższych danych wynika, że cmentarzysko w Olsztynie w fazie B_2 nadal leżało poza zwartym zasięgiem kultur: przeworskiej, wielbarskiej i bogaczewskiej. Najbliżej niego w tym czasie, w odległości kilkunastu kilometrów, znajdowały się cmentarzyska wielbarskie, zdecydowanie bardziej odległe były natomiast pewnie datowane nekropole przeworskie. Nowe dane o przeworskim cmentarzysku w Lipówce oraz informacje o „wandalskim" stanowisku w Leszczu skracają ten dystans do około 40 km w linii prostej, zaś mniej jednoznaczne informacje o nekropolach z kręgami kamiennymi z Wilkowa i Kunek – do około 20 km.

5. Zakończenie

Zachowana dokumentacja archiwalna świadczy o przynależności cmentarzyska w Olsztynie do kultury przeworskiej, najbardziej prawdopodobne jest jego datowanie na fazę B_2. Analiza sytuacji kulturowej i osadniczej na tym terenie we wczesnym okresie wpływów rzymskich wskazuje, że zarówno w fazie B_1, jak i B_2, cmentarzysko w Olsztynie leżało na terenie otoczonym wyraźną pustką osadniczą. Choć w fazie B_2 znajdowało się najbliżej stanowisk wielbarskich, to najwcześniejsze materiały tej kultury z okolic Olsztyna można datować dopiero na fazę B_2/C_1-C_{1a} [por. CIEŚLIŃSKI, NOWAKOWSKI 2005, 259-261, ryc. 2:b]. Co ciekawe, pochodzą one między innymi z leżącej zaledwie ok. 750 m na południe od omawianego cmentarzyska nekropolii w Olsztynie-Kortowie [FROMM 1937, 58-61, ryc. 3-5]. Być może z tego samego okresu pochodzi położona jeszcze bliżej, ok. 300 m na południe, osada kultury wielbarskiej z Olsztyna-Kortowa (Ryc. 1:1) [„Alt-Preußen" 3/2, 1938, 56; GAERTE 1938, 115; *Fundarchiv* 1843/2] – niestety, jedynym znanym nam zabytkiem z tego stanowiska jest niezbyt czuła chronologicznie misa na nóżce typu XbA według Wołągiewicza [1993, 17, 26]. Przestrzenna odrębność przeworskiego cmentarzyska w Olsztynie i wielbarskiej nekropoli w Olsztynie-Kortowie, mimo bardzo bliskiego sąsiedztwa, dodatkowo potwierdza tezę o ich odmienności kulturowej.

Pojawienie się osadników przeworskich w Olsztynie było jedynie wycinkiem zjawisk osadniczych o dużo szerszym zasięgu. W fazie B_2 na północnym Mazowszu obserwujemy wyraźną aktywność ludności przeworskiej manifestującą się zajmowaniem niezasiedlonych wcześniej obszarów pogranicza kulturowego nad środkową i górną Narwią. Wówczas założono kilka niewielkich i krótko użytkowanych nekropolii, [np. Todzia, pow. Ostrołęka – ANDRZEJOWSKI 1997; Zawyki, pow. Białystok –JASKANIS, D. 1961], których powstanie tłumaczy się zarówno wzrostem demograficznym w strefie wschodnioprzeworskiej, jak i nasilającą się infiltracją wielbarską, destabilizującą przeworskie struktury osadnicze [por. GODŁOWSKI 1985, 62-65; ANDRZEJOWSKI 1997, 119-120]. Wraz z przemieszczeniami ludnościowymi w kierunku pół-

[6] Por. stanowiska w miejscowościach Bujaki, pow. Nidzica – HOLLACK 1908, 20; SCHNIPPEL 1912, 9; Frygnowo – TÖPPEN 1870, 14; HOLLACK 1908, 36; Grabiczki – TÖPPEN 1870, 14; HOLLACK 1908, 44; Grunwald – GAERTE 1927b, 11; Leszcz – TÖPPEN 1870, 25; HOLLACK 1908, 56; Samin – „Alt-Preußen" 3/1, 1938, 28;, Tymawa – TÖPPEN 1870, 25 (wszystkie pow. Ostróda) oraz Gryźliny – TÖPPEN 1870, 24-25; HOLLACK 1908, 45; Kunki – TÖPPEN 1870, 17-20; HOLLACK, PEISER 1904, 9; HOLLACK 1908, 80; „Alt-Preußen" 1/4, 1936, 236; Wilkowo – TÖPPEN 1870, 20-23; BUJACK 1891, 5; HOLLACK, PEISER 1904, 9; HOLLACK 1908, 181 (wszystkie pow. Olsztyn).

nocnym notujemy wzrost wpływów przeworskich w środowisku kultury bogaczewskiej [por. NOWAKOWSKI 1994; ANDRZEJOWSKI, CIEŚLIŃSKI 2006], a w mniejszym stopniu także wielbarskim. O powiązaniach przeworsko-wielbarskich w tym okresie świadczy między innymi naczynie zdobione typowym dla północnego Mazowsza ornamentem trzech dołków tworzących trójkąt [por. OKULICZ, J. 1983, 105, ryc. 23:c; ZIEMLIŃSKA-ODOJOWA 1999a, 14-15, 46, tabl. VI:17.3, LXVIII:231.6; ZIELONKA 1958, 357, ryc. 50:a] odkryte na wielbarskiej nekropoli w Zwierzewie, grób 88A [BEZZENBERGER 1909b, 99-100, ryc. 88]. W kontekście potwierdzonych przesunięć ludnościowych kultury przeworskiej w fazie B_2 należy zatem widzieć pojawienie się niedużej grupy na Pojezierzu Olsztyńskim, poszukującej w niezasiedlonej strefie pogranicza nowych terenów osadniczych.

6. Bibliografia

ALMGREN, O.
1923 *Studien über nordeuropäische Fibelformen der ersten nachchristlichen Jahrhunderte mit Berücksichtigung der provinzialrömischen und südrussischen Formen*, Mannus-Bibliothek 32, Leipzig.

ANDRZEJOWSKI, J.
1994 *Powiązania kultur przeworskiej i wielbarskiej w świetle znalezisk bransolet*, Kultura przeworska I, Lublin, 317-341.
1997 *Cmentarzysko kultury przeworskiej w Todzi, gm. Kadzidło, woj. ostrołęckie, stan. 2*, WA LIII/2, 1993-1994, s. 101-126.
1998 *Nadkole 2. A Cementery of the Przeworsk Culture in Eastern Poland*, MAB V, Kraków.
2001 *Wschodnia strefa kultury przeworskiej – próba definicji*, WA LIV, 1995-1998, 59-87.

ANDRZEJOWSKI, J., CIEŚLIŃSKI, A.
2006 *Germanie i Bałtowie. Sąsiedztwo przyjazne czy wrogie?*, [w:] *Kultura bogaczewska* – w druku.

BECKMANN, Ch.
1969 *Metallfingerringe der römischen Kaiserzeit im freien Germanien*, „Saalburg Jahrbuch" XXVI, 5-106.

BEZZENBERGER, A.
1909a *La Tène-Gräberfeld bei Gr. Lensk, Kr. Neidenburg*, „Prussia" 22, 1900-1904, 63-70.
1909b *Gräberfeld bei Abbau Thierberg, Kr. Osterode*, „Prussia" 22, 1900-1904, 70-104.
1909c *Gräberfeld bei Pettelkau, Kr. Braunsberg*, „Prussia" 22, 1900-1904, 104-130.

BLUME, E.
1912 *Die germanischen Stämme und die Kulturen zwischen Oder und Passarge zur römischen Kaiserzeit. 1: Text*, Mannus-Bibliothek 8, Würzburg.
1915 *Die germanischen Stämme und die Kulturen zwischen Oder und Passarge zur römischen Kaiserzeit. 2: Material*, Mannus-Bibliothek 14, Würzburg.

BOHNSACK, D.
1938a *Die Burgunden in Ostdeutschland und Polen*, Quellenschriften zur ostdeutschen Vor- und Frühgeschichte 4, Leipzig.
1938b *Die Germanen im Kreise Neidenburg*, „Alt-Preußen" 3/3, 67-79.
1939 *Ein wandalisches Körpergrab aus Ostpreußen*, „Altschlesien" 8, 43-52.

BRINKMANN, A.
1909 *Gräberfeld bei Niederhof*, „Prussia" 22, 1900-1904, 267-295.

CIEŚLIŃSKI, A.
2005 *Przemiany osadnicze kultury wielbarskiej w dorzeczach Pasłęki, Łyny i górnej Drwęcy*, Warszawa – niepublikowana praca doktorska w archiwum IAUW.
2006 *Specyfika badań nad kulturą wielbarską w dorzeczach Łyny, Pasłęki i górnej Drwęcy na przykładzie cmentarzyska w Pupkach, pow. olsztyński*, [w:] Materiały z konferencji „*Stan dyskusji na temat kultury wielbarskiej*", Gdańsk, 24-26. XI. 2004 – w druku.

CIEŚLIŃSKI, A., NOWAKOWSKI, W.
2005 *Die Passarge – ein barbarischer Rubikon*, [w:] C. von Carnap-Bornheim, H. Friesinger (red.), *Wasserwege: Lebensadern – Trennungslinien*, Schriften des Archäologischen Landesmuseums, Ergänzungsreihe 3, Neumünster, 253-268.

CROME, J.
1928 *Ausgrabungen und Besichtigungen im Jahre 1928*, „Prussia" 28, 375-385.

DĄBROWSKA, T.
1997 *Kamieńczyk. Ein Gräberfeld der Przeworsk-Kultur in Ostmasowien*, MAB III, Kraków.
2002 *Cmentarzysko kultury przeworskiej w Kołaczu, stan. 2, gm. Mrozy, pow. Mińsk Mazowiecki, woj. mazowieckie*, [w:] *Varia Barbarica*, 219-262.
2005 *Bransolety z młodszego okresu przedrzymskiego w kulturach przeworskiej i oksywskiej*, [w:] *Europa Barbarica*, 79-90.

ENGEL, C.
1933 *Vandalengräber im Kreise Neidenburg*, „Unsere Heimat" Allenstein 15, 188.
1935a *Das gotische Gräberfeld von Thomareinen, Kreis Osterode*, „Alt-Preußen" 1/2, 94-100.
1935b *Aus ostpreußischer Vorzeit*, Königsberg.

ENGEL, C., La BAUME, W.
1937 *Kulturen und Völker der Frühzeit im Preußenlande*, Königsberg.

FROMM, L.
1937 *Gotische Wohn- und Grabstätten im Kreise Allenstein*, „Alt-Preußen" 2/2, 57-61.

GAERTE, W.
1927a *Mitteilungen aus Prussia-Museum. Ausgrabungen und Besichtigungen im Jahre 1927*, „Prussia" 27, 1926/1927, 294-299.
1927b *Vorgeschichtliche Ausgrabungen, Funde und Feststellungen in Ostpreußen während der Jahre 1925-26*, NfdV 3/1, 9-11.
1929 *Urgeschichte Ostpreußens*, Königsberg.
1934 *Tätigkeitsbericht der vorgeschichtlichen Abteilung des Prussia-Museums in Königsberg i. Pr.*, NfdV 10/1, 20-23.
1937 *Bericht über die Tätigkeit des Prussia-Museums im Jahre 1936*, NfdV 13/4, 69-70
1938 *Bericht über die Tätigkeit des Prussia-Museums im Jahre 1937*, NfdV 14/5, 113-118.

GŁADYSZ, M.
1998 *Zabytki żelazne w inwentarzach grobowych kultury wielbarskiej i grupy masłomęckiej*, Studia Gothica II, Lublin, 35-88.

GODŁOWSKI, K.
1985 *Przemiany kulturowe i osadnicze w południowej i środkowej Polsce w młodszym okresie przedrzymskim i w okresie rzymskim*, Prace Komisji Archeologicznej nr 23, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk-Łódź.

GRABARCZYK, T.
1983 *Metalowe rzemiosło artystyczne na Pomorzu w okresie rzymskim*, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk-Łódź.

GRZYMKOWSKI, A.
1981 *Ślady cmentarzyska w Pierławkach koło Działdowa*, Mławska Kronika Archeologiczno-Numizmatyczna 4, Mława, 17-21.

HAHUŁA, K.
1988 *Kultura wielbarska na Ziemi Dobrzyńskiej*, [w:] *Kultura wielbarska I*, 87-103.

HEYDECK, J.
1900 *Ein Gräberfeld aus der la Tène- Period bei Taubendorf, Kreis Neidenburg*, „Prussia" 21, 1896-1900, 52-57.

HEYM, W.
1937 *Die Geschichte der Landschaft um den Tillwalde-See auf Grund von Bodenfunde*, „Alt-Preußen" 2/4, 1936/1937, 161-177.
1939 *Totenhäuser der Goten in Mosgau, Kr. Rosenberg*, „Prussia" 33/1-2, 179-191.

HOFFMANN, M. J.
1999a *„Kreiskarte Stadt- und Landkreis Allenstein". Mapa archeologiczna L. Fromma i W. Steffela, 1:100000*, [w:] *Archeologia Ziem Pruskich*, 191-198.
2000a *Kultura i osadnictwo południowo-wschodniej strefy nadbałtyckiej w I tysiącleciu p.n.e.*, Rozprawy i Materiały Ośrodka Badań Naukowych im. Wojciecha Kętrzyńskiego w Olsztynie, nr 191, Olsztyn.

HOLLACK, E.
1908 *Erläuterung zur vorgeschichtlichen Übersichtskarte von Ostpreußen*, Glogau-Berlin.
1909a *Das Gräberfeld auf dem Kahlen Berg (Łysa Góra), al. Fuchsberg (Lisia Góra) bei Grodtken*, „Prussia" 22, 1900-1904, 356-363.
1909b *Das Gräberfeld bei Kl. Tauersee, Kr. Neidenburg*, „Prussia" 22, 1900-1904, 363-364.

HOLLACK, E., PEISER, F.E.
1904 *Das Gräberfeld bei Moythienen*, Königsberg.

JAHN, M.
1919 *Die oberschlesischen Funde aus der römischen Kaiserzeit*, „Praehistorische Zeitschrift" X, 1918, 80-149.
1940 *Die Wandalen*, [w:] H. Reinerth (red.), *Vorgeschichte der deutschen Stämme* 3, 943-1032.

JASKANIS, D.
1961 *Groby ciałopalne z okresu rzymskiego w miejscowości Zawyki, pow. Łapy*, RB II, 401-416.

JASKANIS, J.
1977 *Cmentarzyska kultury zachodniobałtyjskiej z okresu rzymskiego. Materiały do badań nad obrządkiem pogrzebowym*, MSiW IV, 239-350.

JASNOSZ, S.
1952 *Cmentarzysko z okresu późno-lateńskiego i rzymskiego w Wymysłowie, pow. Gostyń*, FAP II, 1951, 1-284.

JUNKER, H., WIEDER, H.
2003 *Das neue Prussia-Fundarchiv in Berlin*, „Archäologisches Nachrichtenblatt" 8/1, 24-40.

KOSTRZEWSKI, J.
1919 *Die ostgermanische Kultur der Spätlatènezeit*, Mannus-Bibliothek 18, Leipzig-Würzburg.

LA BAUME, W.
1939 *Vorgeschichtliche Forschung und Denkmalpflege in Ostpreußen, 1938*, NfdV 15/11-12, 281-286.
1941 *Vorgeschichtliche Forschung und Denkmalpflege in Ostpreußen (1939 und 1940)*, NfdV 17/3-4, 82-88.

LIANA, T.
1970 *Chronologia względna kultury przeworskiej we wczesnym okresie rzymskim*, WA XXXV/4, 429-491.

ŁĘGA, W.
1938a *Cmentarzysko lateńsko-rzymskie z Chełmna*, Prace Prehistoryczne Pomorskie 1, Toruń.

MADYDA-LEGUTKO, R.
1987 *Die Gürtelschnallen der römischen Kaiserzeit und die frühen Völkerwanderungszeit in mitteleuropäischen Barbaricum*, BAR 360, Oxford 1986.

NOWAKOWSKI, W.
1989 *Kultura wielbarska a zachodniobałtyjski krąg kulturowy*, [w:] *Kultura wielbarska II*, 143-159.
1994 *Kultura przeworska a zachodniobałtyjski krąg kulturowy*, Kultura przeworska 1, Lublin, 373-388.
2001 *Corpus der römischen Funde im europäischem Barbaricum, Polen 1: Masuren*, Warszawa.
2002 *Vorrömische Militaria der Przeworsk-Kultur im westbaltischen Gebiet*, [w:] C. von Carnap-Bornheim, J. Ilkjær, A. Kokowski, P. Łuczkiewicz (red.), *Bewaffnung der Germanen und ihrer Nachbarn in den letzten Jahrhunderten vor Christi Geburt*, Lublin, 137-146.

ODOJ, R.
1962 *Prace wykpaliskowe na cmentarzysku z okresu rzymskiego w Szczepkowie-Zalesiu, pow. Nidzica, w r. 1962*, „Komunikaty Mazursko-Warmińskie" 4 (78), 824-827.

OKULICZ, J.
1965 *Plemiona grupy nidzickiej kultury grobów jamowych*, Warszawa – niepublikowana praca doktorska w archiwum Instytutu Archeologii i Etnologii PAN w Warszawie.
1968 *Niektóre zagadnienia struktury osadnictwa okresów późnolateńskiego i rzymskiego w północnowschodniej Polsce*, Studia z dziejów osadnictwa 6, Wrocław-Warszawa-Kraków, 29-48.
1970 *Studia nad przemianami kulturowymi i osadniczymi w okresie rzymskim na Pomorzu Wschodnim, Mazowszu i Podlasiu*, AP XV/2, 419-497.
1983 *Cmentarzysko z okresu rzymskiego na „Łysej Górze" i „Zwierzyńcu" w Gródkach w województwie Ciechanowskim*, RO XIV/XV, 73-189.

OKULICZ, Ł.
1970 *Kultura kurhanów zachodniobałtyjskich we wczesnej epoce żelaza*, Wrocław-Warszawa-Kraków.
1979 *Kultura kurhanów zachodniobałtyjskich*, [w:] W. Hensel (red.) *Prahistoria Ziem Polskich, tom IV: Od środkowej epoki brązu do środkowego okresu lateńskiego*, Wrocława, 179-189.

PEISER, F. E..
1909 *Gr. Schläfken, Kr. Neidenburg*, „Prussia" 22, 1900-1904, 322-333.

REICH, Ch.
2003a *Archäologie einer vorgeschichtlichen Sammlung. Die Bestände des ehemaligen Prussia-Museums im Berliner Museum für Vor- und Frühgeschichte*, „Archäologisches Nachrichtenblatt" 8/1, 14-23.
2003b *Die Prussia-Sammlung im Berliner Museum für Vor- und Frühgeschichte. Geschichte und Stand der Bearbeitung*, [w:] W. Nowakowski, M. Lemke (red.), *Auf der Suche nach verlorenen Archäologie*, Warszawa, 109-114.
2005 *Die Prussia-Sammlung im Museum für Vor- und Frühgeschichte*, „Acta Praehistorica et Archaeologica" 36/37, 2004-2005, 343-354.

SCHINDLER, R.
1939 *Neue Gräberfunde aus Praust*, „Gothiskandza" 1, 38-51.
1940 *Die Besiedlungsgeschichte der Goten und Gepiden im unteren Weichselraum auf Grund der Tongefäße*, Quellenschriften zur ostdeutschen Vor- und Frühgeschichte 6, Leipzig.

SCHNIPPEL, E.
1912 *Katalog der geschichtlich-völkerkundlichen Sammlung des Königl. Kaiser Wilhelm-Gymnasiums zu Osterode Ostpr.*, Beilage zum Programm für das Schuljahr 1911/1912, Osterode Ostpr.

SOBIERAJ, R.
1999 *Materiały archeologiczne w zasobach Wojewódzkiego Archiwum Państwowego w Olsztynie*, [w:] *Archeologia Ziem Pruskich*, 359-364.

SZAREK-WASZKOWSKA, E.
1973 *Cmentarzysko kultury przeworskiej w miejscowości Opoka, pow. Puławy*, „Studia i Materiały Lubelskie" 5, 1971, 79-187.

TISCHLER, O., KEMKE, H.
1902 *Ostpreußische Altertümer aus der Zeit der großen Gräberfelder nach Christi Geburt*, Königsberg.

TÖPPEN, M.
1870 *Alterthümer bei Hohenstein in Ostpreußen*, „Altpreußische Monatsschrift" VII, 13-42.

WOŁĄGIEWICZ, R.
1974 *Zagadnienie stylu wczesnorzymskiego w kulturze wielbarskiej*, [w:] F.J. Lachowicz (red.), *Studia Archaeologica Pomeranica*, Koszalin, 129-152.
1981b *Kultury oksywska i wielbarska (faza lubowidzka)*, [w:] *Prahistoria V*, 135-178.
1985 *Związki Pomorza z strefami zachodniobałtycką i nadczarnomorską w okresie rzymskim w świetle przemian w kulturze wielbarskiej*, [w:] W. Filipowiak (red.), *Najnowsze kierunki badań najdawniejszych dziejów Pomorza*, Szczecin, 125-148.
1993 *Ceramika kultury wielbarskiej między Bałtykiem a Morzem Czarnym*, Szczecin.

ZIELONKA, B.
1958 *Cmentarzysko w Bodzanowie w pow. aleksandrowskim*, PA X, 1954-1956, 331-382.

ZIEMLIŃSKA-ODOJOWA, W.
1999a *Niedanowo. Ein Gräberfeld der Przeworsk- und Wielbark-Kultur in Nordmasowien*, MAB VII, Kraków.
1999b *Materiały kultury przeworskiej z cmentarzyska w Dłutowie, stan. 3, pow. Działdowo*, [w:] *Comhlan*, 401-422.

Żórawska, A.
2000 *Cmentarzyska płaskie grupy zachodniomazurskiej kultury kurhanów zachodniobałtyjskich*, Barbaricum 6, Warszawa, 9-107.

Aneks: *Pewnie datowane stanowiska kultury przeworskiej z północnego skraju Mazowsza z wczesnego okresu wpływów rzymskich*

Uwaga: podana chronologia została zawężona jedynie do wczesnego okresu wpływów rzymskich, choć niektóre z wymienionych stanowisk datowane są od młodszego okresu przedrzymskiego po wczesny okres wędrówek ludów, np. Niedanowo – ZIEMLIŃSKA-ODOJOWA 1999a.

1. Bartki, gm. Kozłowo, pow. Nidzica, woj. warmińsko-mazurskie (d. Bartkengut, Kr. Neidenburg). – **Literatura:** „Unsere Heimat" Allenstein 12, 1930, 86; ENGEL 1933; GAERTE 1934, 22; 1938, 114-116; BOHNSACK 1938b, 71-74, ryc. 5-13; 1939; „Alt-Preußen" 3/1, 1938, 28; 3/2, 1938, 60; 4/2, 1939, 61; „Germanen Erbe" 3/7, 1938, 221; LA BAUME 1939, 284; 1941, 86. – **Datowanie:** B_1-B_2.

2. Dłutowo, st. 3, gm. Lidzbark, pow. Działdowo, woj. warmińsko-mazurskie. – **Literatura:** ZIEMLIŃSKA-ODOJOWA 1999b. – **Datowanie:** B_1-B_2.

3. Gołębiewo, gm. Kozłowo, pow. Nidzica, woj. warmińsko-mazurskie. – **Literatura:** A. MACIAŁOWICZ, *Teczki i wykrywacze, czyli 110 lat badań na cmentarzysku kultury przeworskiej w Gołębiewie, na północnym Mazowszu*, Referat na XVI doroczna Konferencja Sprawozdawcza Instytutu Archeologii Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa 4-6 grudnia 2006. – **Datowanie:** B_1-B_2.

4. Gródki, st. 2a „Zwierzyniec", gm. Płośnica, pow. Działdowo, woj. warmińsko-mazurskie (d. Grodtken, Kr. Neidenburg) . – **Literatura:** OKULICZ, J. 1983. – **Datowanie:** B_1.

5. Gródki, st. 3 „Łysa Góra", gm. Płośnica, pow. Działdowo, woj. warmińsko-mazurskie (d. Grodtken, Kr. Neidenburg) . – **Literatura:** HOLLACK 1909a; OKULICZ, J. 1983. – **Datowanie:** B_1-B_2.

6. Grzebsk, gm. Wieczfnia Kościelna, pow. Mława, woj. mazowieckie. – **Literatura:** niepublikowane zbiory PMA, nr inw. IV/9184. – **Datowanie:** B_1.

7. Księży Dwór, st. 2, gm. i pow. Działdowo, woj. warmińsko-mazurskie (d. Niederhof, Kr. Soldau) . – **Literatura:** BRINKMANN 1909; JAHN 1940, tabl. 400:2, 401:1-2, 4, 13. – **Datowanie:** B_1-B_2.

8. Lipówka, gm. i pow. Działdowo, woj. warmińsko-mazurskie (d. Lindenau, Kr. Osterode). – **Literatura:** „Alt-Preußen" 4/2, 1939, 61; LA BAUME 1939a, 284; 1941, 86; *Fundarchiv* 1478/1. – **Datowanie:** B_1-B_2.

9. Niedanowo, st. 2, gm. Kozłowo, pow. Nidzica, woj. warmińsko-mazurskie (d. Niedenau, Kr. Neidenburg). – **Literatura:** ZIEMLIŃSKA-ODOJOWA 1999a. – **Datowanie:** B_1-B_2.

10. Pierławki, gm. i pow. Działdowo, woj. warmińsko-mazurskie. – **Literatura:** GRZYMKOWSKI 1981. – **Datowanie:** B_2.

11. Sławka Wielka, gm. Kozłowo, pow. Nidzica, woj. warmińsko-mazurskie (d. Groß Schläfken, Kr. Neidenburg). – **Literatura:** PEISER 1909. – **Datowanie:** B_2.

12. Szczepkowo Zalesie, st. 1 „Żal", gm. Janowiec Kościelny, pow. Nidzica, woj. warmińsko-mazurskie. – **Literatura:** ODOJ 1962; por. MADYDA-LEGUTKO 1987, 168. – **Datowanie:** B_1-B_2.

13. Turza Mała, gm. Płaśnica, pow. Działdowo, woj. warmińsko-mazurskie (d. Klein Tauersee, Kr. Neidenburg) . – **Literatura:** HOLLACK 1909b; JAHN 1940, tabl. 401:5; JANKUHN, *Spuścizna*. – **Datowanie:** B_1-B_2.

14. Turza Wielka, gm. i pow. Działdowo, woj. warmińsko-mazurskie (d. Groß Tauersee, Kr. Soldau). – **Literatura:** HOLLACK 1908, 51; GAERTE 1929, ryc. 123A, 124:a,e, 165:f; JAHN 1940, tabl. 400:7, 401:3; JANKUHN, *Spuścizna*. – **Datowanie:** B_2.

15. Wielki Łęck, gm. Płośnica, pow. Działdowo, woj. warmińsko-mazurskie (d. Groß Lensk, Kr. Neidenburg) . – **Literatura:** BEZZENBERGER 1909a; JAHN 1940, tabl. 400:6, 401:6-12; JANKUHN, *Spuścizna*. – **Datowanie:** B_1-B_2.

16. Zagrzewo, gm. i pow. Nidzica, woj. warmińsko-mazurskie (d. Sagsau, Kr. Neidenburg) . – **Literatura:** BLUME 1915, 178. – **Datowanie:** B_{2b}.

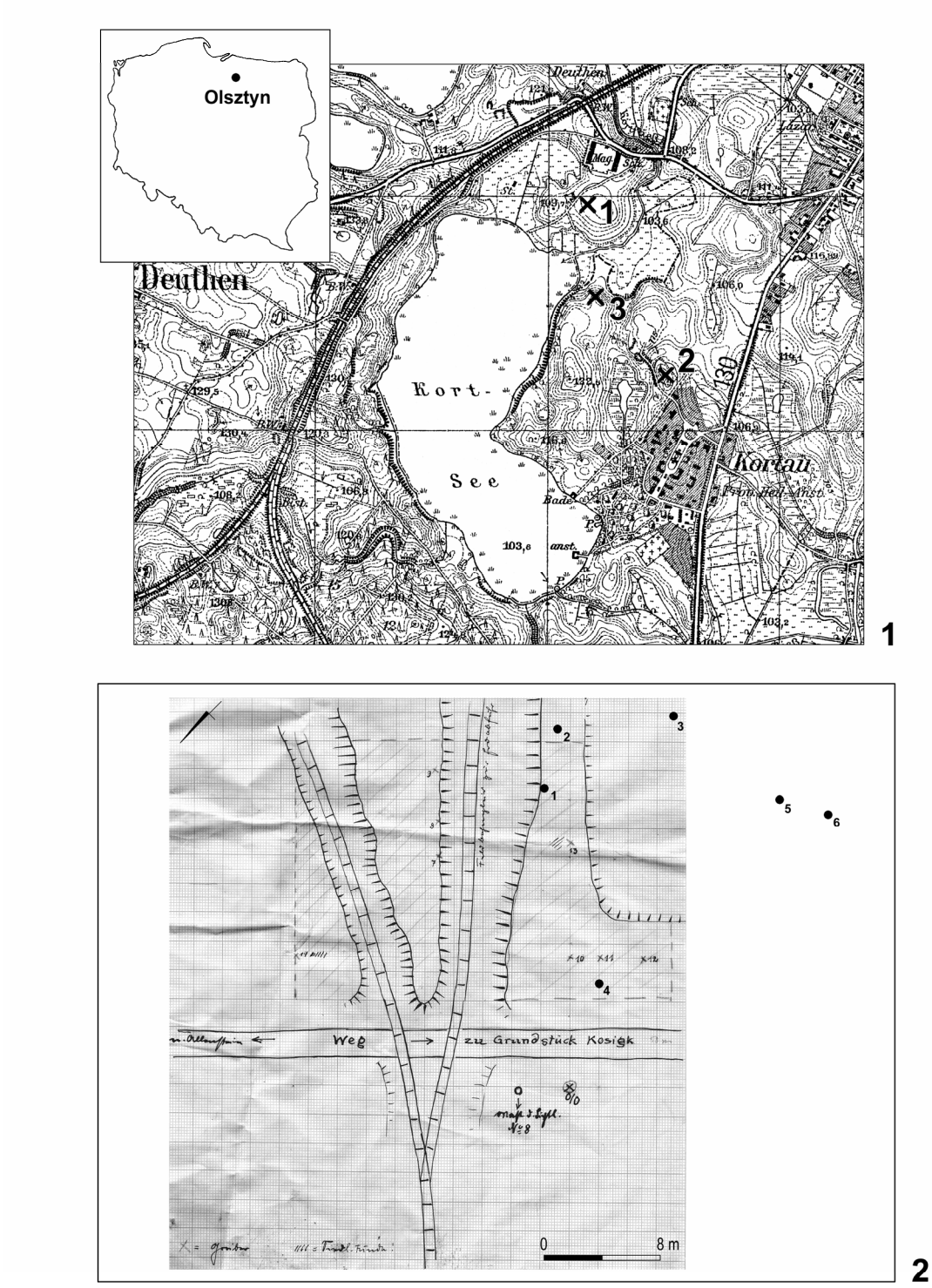

Ryc. 1. 1 – Stanowiska z okresu wpływów rzymskich z okolic Jeziora Kortowskiego: 1 – cmentarzysko w Olsztynie, woj. warmińsko-mazurskie (d. Allenstein), 2 – cmentarzysko w Olsztynie Kortowie, woj. warmińsko-mazurskie (d. Kortau „*Federwäldchen*"), osada w Olsztynie Kortowie, woj. warmińsko-mazurskie (d. Kortau); **2** – Plan cmentarzyska w Olsztynie autorstwa W. Gronaua uzupełniona o obiekty z wykopalisk L. Fromma (numery 1-6) [*Fundarchiv*, PM-A 24/4]

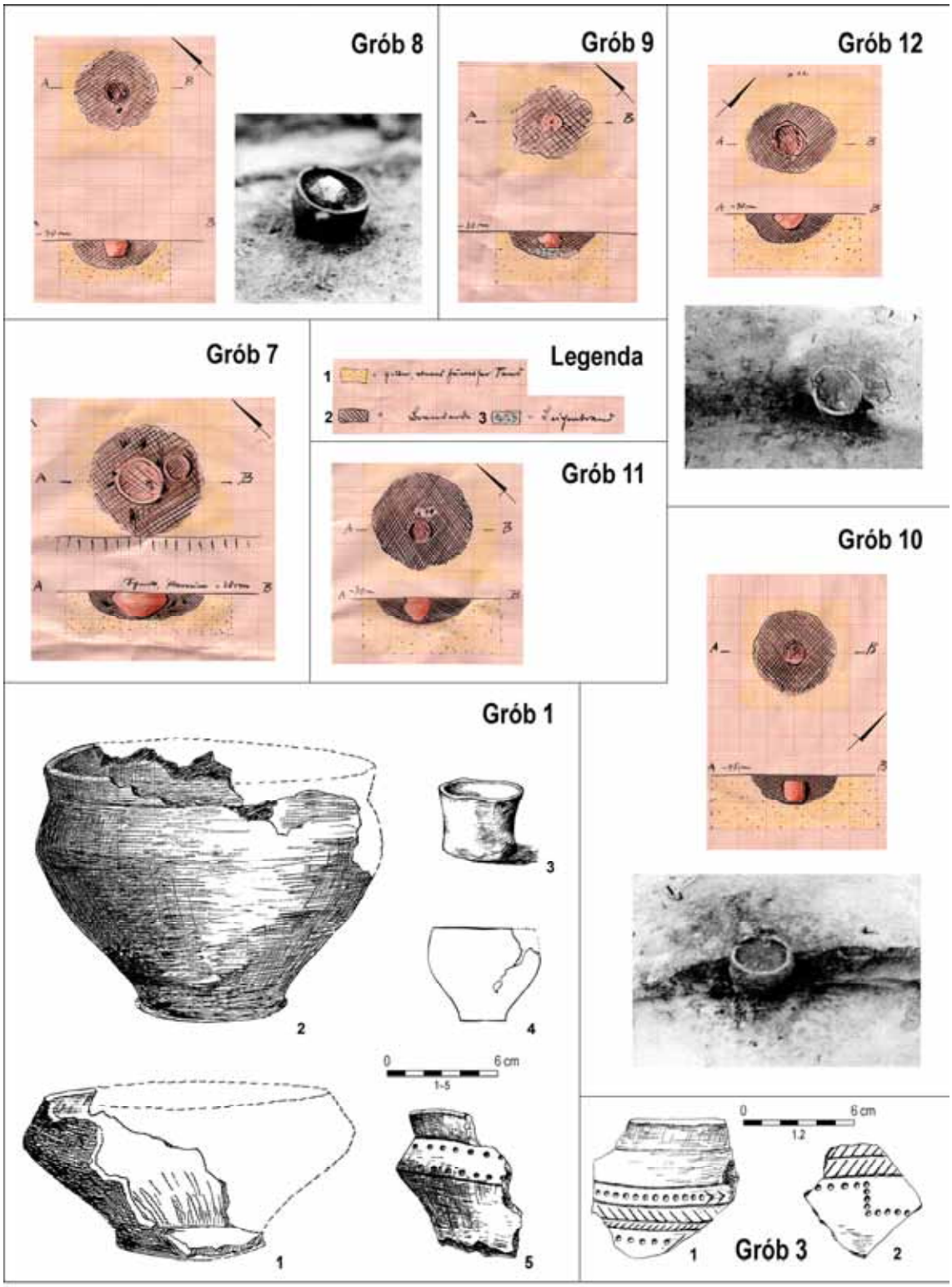

Ryc. 2. Olsztyn, woj. warmińsko-mazurskie, grób 1: 1-5 – glina; grób 2: 1-2 – glina; plany grobów 7-12, legenda: 1 – żółty piasek przemieszany z humusem, czarna, tzw. przepalona ziemia; 3 – przepalone kości ludzkie [*Fundarchiv*, PM-A 24/4]

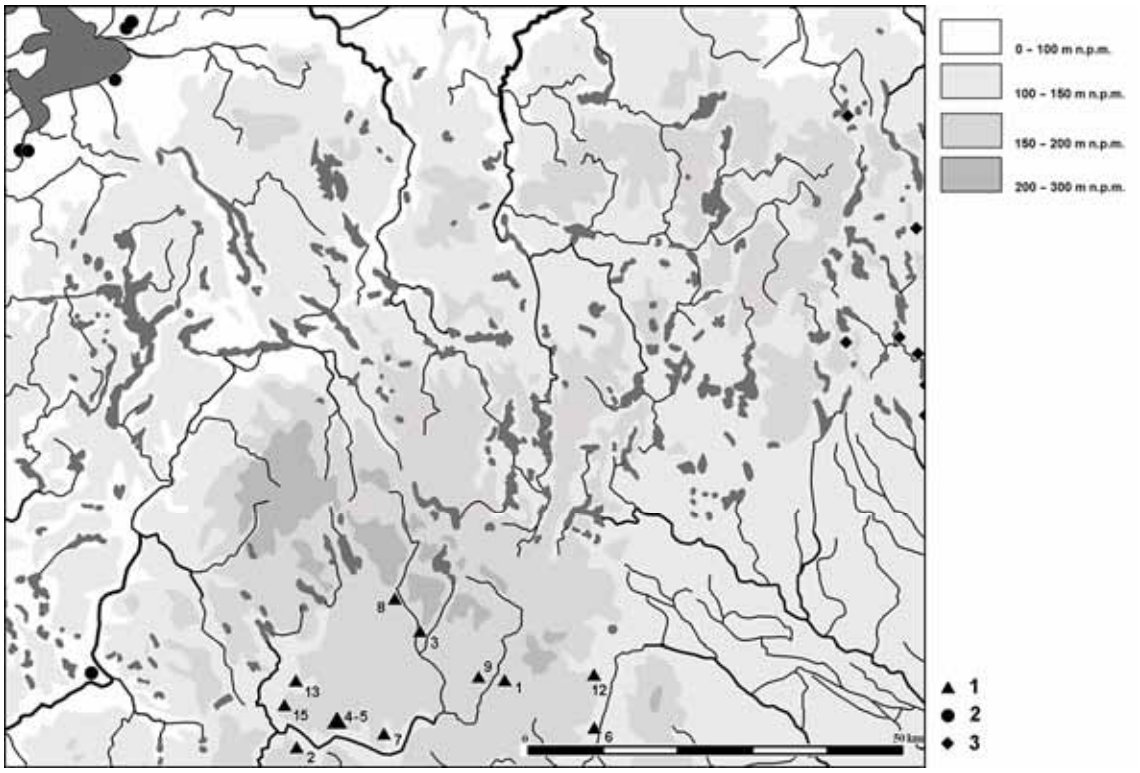

Ryc. 3. Faza B_1: **1** – kultura przeworska (numeracja odpowiada liście 1), **2** – kultura wielbarska, **3** – kultura bogaczewska

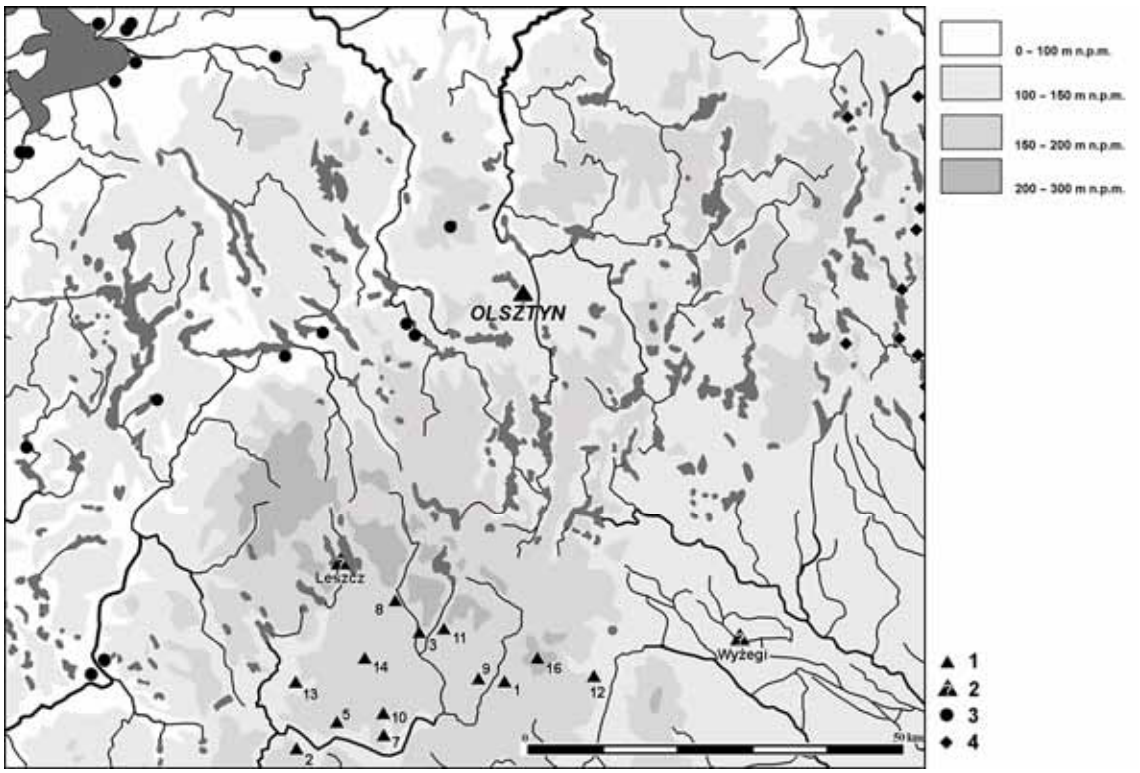

Ryc. 4. Faza B_2: **1** – kultura przeworska (numeracja odpowiada liście 1), **2** – stanowiska o prawdopodobnej przeworskiej atrybucji kulturowej datowane ogólnie na wczesny okres wpływów rzymskich, **3** – kultura wielbarska, 4 – kultura bogaczewska

Pogranicze trzech światów
Kontakty kultur przeworskiej, wielbarskiej i bogaczewskiej
w świetle materiałów z badań i poszukiwań archeologicznych
Warszawa 2006

Andrzej GRZYMKOWSKI
Muzeum Ziemi Zawkrzeńskiej w Mławie

Grobowiec „książęcy" ze Zgliczyna Pobodzego, gmina Bieżuń, powiat żuromiński

Cmentarzysko zostało odkryte przez właścicieli gruntów, Jana Sowińskiego i jego synów: Stanisława i Władysława, podczas sadzenia drzew owocowych zaraz po wojnie, w 1945 roku. Natrafiono wówczas na ciałopalne pochówki męskie i żeńskie, bogato wyposażone między innymi w ostrogi, paciorki szklane, przęśliki, naczynia gliniane. Również wtedy przypadkowo odkryto i rozebrano bogato wyposażony grób ciałopalny w kamiennej komorze, zawierający wiadro brązowe typu Eggers 18, rondelek brązowy o uchwycie zdobionym łabędzimi główkami typu Eggers 13l, esowatą zapinkę z brązu V grupy siódmej serii typu Almgren 109, oraz naczynia gliniane[1]. Znalezisko to można uznać za resztki wyposażenia zniszczonego grobu tzw. książęcego, z wczesnego okresu wpływów rzymskich (typ lubieszewski).

Uratowane przedmioty trafiły najpierw do *Liceum Pedagogicznego* w Mławie, a następnie w 1947 roku, Jerzy Antoniewicz przewiózł je do zbiorów PMA. Prac archeologicznych nie prowadzono. Dopiero wiosną i latem 1977 roku pracownicy *Muzeum Ziemi Zawkrzeńskiej* (MZZ) w Mławie i IAUW w trakcie badań powierzchniowych AZP potwierdzili istnienie rozległej osady i cmentarzyska (Ryc. 1:1). Tego roku autor rozpoczął ratownicze badania wykopaliskowe w sadzie, finansowane przez *Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków* w Ciechanowie.

Cmentarzysko położone jest w zachodniej i środkowej części sadu, częściowo pod zabudowaniami gospodarczymi właściciela posesji Stanisława Sowińskiego (Ryc. 2). Około 150 m w kierunku południowym, w stronę starorzecza Wkry odległego o ok. 300 metrów, znajduje się rozległa osada związana z cmentarzyskiem. Obydwa stanowiska położone są na lewym, lekko wyniesionym, brzegu rzeki o dogodnych warunkach osadniczych. Na cmentarzysku, w trakcie wykopalisk archeologicznych prowadzonych przez MZZ w latach 1977-1979, pozyskano materiały z kilkudziesięciu obiektów należących do kultur przeworskiej lub wielbarskiej. Można tu wymienić choćby ciałopalny grób 3/77, z dużą liczbą naczyń glinianych i żelaznym okuciem pasa (?), czy grób ciałopalny 4/77; obydwa należące do kultury przeworskiej i datowane na fazę B_1. Z badań prowadzonych w 1979 roku na uwagę zasługują groby ciałopalne oznaczone numerami: 7/79 – bez ceramiki, z kośćmi ludzkimi palonymi, dużym płaskim, dwubiegunowym przęślikiem glinianym i dwiema zapinkami z brązu typu Almgren 40/41; grób 10/79 z dużą ilością przepalonych kości, drobnymi fragmentami ceramiki i małym fragmentem grzebienia kościanego. Niektóre groby ciałopalne zawierały w swoim wyposażeniu niewielką ilość ceramiki, natomiast duże ilości kości ludzkich palonych. Były i takie obiekty, które zachowały się z niewielką ilością materiału archeologicznego. Jest spora ilość obiektów zniszczonych. W 1977 roku odsłonięto piec wapienniczy.

Liczne zabytki zostały odkryte przypadkowo: w części wschodniej i na południe od zabudowań gospodarczych, gospodarz znajdował gliniane przęśliki, paciorki szklane, ostrogi i gliniane naczynia („dzieżki" w miejscowym nazewnictwie)[2]. Na część znalezisk zapewne natrafiono podczas budowy dużej stodoły, która stoi na cmentarzysku. Wiele obiektów starożytnych zostało

[1] J. ANTONIEWICZ, K. WESOŁOWSKI, *Wiadra z delfinowatymi uchwytami na ziemiach polskich*, WA XVIII, 138-144 i 178, tabl. XIII.

[2] Informacje właściciela posesji Stanisława Sowińskiego.

zniszczonych w trakcie wydobywania kamieni potrzebnych do budowy fundamentów oraz w czasie kopania rej do przechowywania ziemniaków.

Największego odkrycia dokonano w 1978 roku, w zachodniej części cmentarzyska, w pobliżu bogatego grobu z 1945 roku. Odsłonięto wówczas kolejny grób „książęcy" typu lubieszewskiego na tym stanowisku. Jest on pierwszym obiektem tego typu odkrytym w północno-wschodniej Polsce w trakcie systematycznych badań wykopaliskowych.

1. Grób „książęcy", odkryty w 1978 roku

Grób „książęcy" odkryto na arze 43, ćw. a-c. Od góry przykrywała go warstwa czarno-brunatnej ziemi humusowej (do 0,l5-0,l8 m), dalej ziemia brunatno-szara i brązowo-żółta z „wtrąceniami" orsztynowymi (do 0,25-0,3 m). Na głębokości 0,25-0,3 m i poniżej wystąpiła już warstwa calcowa, ziemia brązowo-żółta i żółto-szara z wkładkami orsztynowymi i z rudą darniową. Bezpośrednio nad grobowcem, na przeciętnej głębokości około 0,3 m, „pojawiło" się mocno wydłużone po linii N-S zaciemnienie. Na tym poziomie mierzyło ono około 2 m długości i około 1 m szerokości (Ryc. 3). Obiekt ten oznaczono jako „jamę 3", poprowadzono profil i rozpoczęto eksplorację wschodniej połowy. Na głębokości 0,55-0,7 m pojawiły się pierwsze kamienie, dość luźnego, „niekompletnego", bruku, który nie przykrywał całej komory grobowej. Po obniżeniu i oczyszczeniu układ polnych kamieni różnej wielkości przybrał kształt prostokąta. Grobowiec o wymiarach zewnętrznych około 4,5×2,5 m, dłuższym bokiem ustawiony był w kierunku północnym, z lekkim odchyleniem na północny wschód. Boczne ściany kamiennej komory miały od około 0,5-0,6 m do 0,7-0,8 m grubości.

Kamienna ściana zbudowana była w poziomie z czterech-pięciu kamieni, w zależności od wielkości, w pionie składała się z czterech warstw kamieni (pierwotnie z pięciu), nie licząc dolnego kamienia wgłębionego najdalej w calec, „zakładzinowego", tworzącego dolny zarys wnętrza jamy grobowej, czyli rodzaj fundamentu. Boczna obudowa kamienna była solidnie ułożona z większych (ok. 0,15×0,25 m) i mniejszych (ok. 0,1×0,17 m) kamieni. Pomiędzy duże wpasowano małe kamienie, przysypane cienką warstwą szarej, ilastej ziemi, pochodzącej zapewne z wnętrza komory grobowej, która była wypełniona szarą ziemią z jaśniejszymi i ciemniejszymi odcieniami. Komora była szersza u góry i liczyła około 2,8×1,2 m oraz węższa u dołu 2,7×0,9 m, co szczególnie było widoczne w bocznym profilu jamy grobowej, po linii WE (Ryc. 4). Spód, na głębokości 0,9-0,95 m, podobnie jak ściany boczne na wysokości przy dnie nie przekraczającej 0,l5-0,2 m, wyłożone były deskami, po których zachowały się ślady drewna i brunatno-czarnej ziemi. Był to rodzaj, drugiej, otwartej komory, tym razem drewnianej, pełniącej funkcje „trumny". Jej przybliżone, maksymalne wymiary wynosiły (ok. 2,2×0,9×0,2 m). Budowa całego grobowca była urządzona w bardzo zmyślny sposób, żeby konstrukcja komory wytrzymała ciśnienie górnych i bocznych warstw ziemi i nie obsunęła się. Ta dbałość o całą konstrukcję jest szczególnie widoczna w bocznym przekroju komory, gdzie dłuższe ściany schodzą skośnie w dół, aby opaść prostopadle w ostatniej fazie na wysokości drewnianej konstrukcji. Ta ostatnia, a dokładniej jej boczne ścianki były umocowane (ustawione w pionie) odpowiednio ułożonymi kamieniami o niewielkich rozmiarach (ok. 0,06×0,1 m – nie są to dokładne wielkości kamieni, ale mniej więcej przeciętne wymiary. Dotyczącą one także dużych i średnich otoczaków z konstrukcji głównej). Wzmocnienie od wewnątrz pionowo leżących desek miało prawdopodobnie miejsce na całej długości i szerokości u spodu jamy grobowej, a szczególnie bliżej narożników przy krótszych bokach. Cała konstrukcja kamiennej komory grobowej schodziła do głębokości 1,1 m. Na dnie grobu leżał źle zachowany pochówek szkieletowy ułożony na wznak, w pozycji wyprostowanej, z głową na północ. Na wysokości głowy znaleziono esowatą zapinkę z brązu. W narożniku północno-wschodnim stało gliniane naczynie misowate. Mniej więcej na wysokości piersi, bliżej pasa, od strony wschodniej, leżał brązowy rondelek (Ryc. 3:2). Po tej samej stronie, poniżej bioder, stało duże, dwuuche naczynie gliniane, lekko nachylone do wewnątrz jamy grobowej. Natomiast między stopami zmarłego znaleziono małą, stojącą, glinianą czarkę żeberkowaną. Wszystkie naczynia gliniane były barwy czarnej. W północno-zachodnim szczycie grobu, na wysokości głowy i prawego obojczyka zmarłego, natrafiono na prawdziwy skarb, a mianowicie ślady drewnianej kasety o wymiarach około 40×25 cm oraz brązowe nity (Ryc. 3:2; 6:2). W środku znajdowały się: dwie ostrogi krzesełko-

wate; para dolnych okuć rogów do picia; dwadzieścia cztery „kamyki" (żetony) do gry z masy szklanej, w czterech kolorach (białym, żółtym, niebieskim i granatowym) po sześć w każdym; sprzączka z profilowanym kolcem, okucie końca pasa, zapinka trąbkowata, ogniwa łańcuszka. Wszystkie przedmioty metalowe były z brązu. Drewniana skrzyneczka (tablica do gry?) była ustawiona równolegle do ściany komory grobowej, dłuższym bokiem na północ[3].

a) Wyposażenie grobu

Rondelek z brązu typu E131, z uchwytem przewężonym w środku zakończonym półkolistym otworem. Zakończenie uchwytu zdobione jest łabędzimi główkami ustawionymi przeciwstawnie, na tej samej wysokości, po obu stronach otworu. Uchwyt jest płaski, przy krawędzi na przewężonym odcinku zdobiony linią ciągłą, znikającą u nasady rękojeści. Na wierzchu zdobiony linią wypukłą z dwoma owalami na końcach. Krawędź naczynia posiada u góry szeroką, płaską kryzę (8-9 mm). Jest ona wywinięta na zewnątrz. Ścianki rondelka ustawione prostopadle, przechodzą u dołu łagodnie w płaskie, zdobione dno, którego grubości 1,5-2,5 mm. Grubość ścianki waha się w granicach 0,8-1,3 mm (grubość przy wylewie). Dno od wewnątrz i na zewnątrz zdobione punktem, od którego w pewnych odstępach rozchodzą się symetrycznie koła z rytych linii. Od wewnątrz jest ich 7, a od spodu 5. Również ścianki naczynia po obydwu stronach zdobią dwie dookolne, ciągłe linie ryte, umieszczone pod krawędzią wylewu. Wymiary: zachowana wys. ok. 7,2 cm, całkowita ok. 12,0 cm, dł. ok. 35,0 cm, średn. wylewu 17,5 cm, grubość uchwytu 2 do 3,5 mm. Stan zachowania rondelka słaby, przede wszystkim znaczne ubytki w ściankach bocznych i spodzie (Ryc. 5).

Zapinka esowata z brązu, zachowana w dwóch częściach, bez igły; 14-zwojowa sprężyna z górną cięciwą, pętelka na „szyjce", umieszczona pod główką, którą zdobi srebrny, skręcony drucik. Nóżka jest podwinięta do góry, zakończona guzkiem, również wykładanym srebrnym drucikiem. Pochewka łukowata, płytka. Kabłąk zdobiony jest w górnej części trzema równoległymi liniami rytymi o długości 14 mm. Zapinka zbliżona jest do typu Almgren 110. Wymiary: wys. 16,5 mm, dł. ok. 38 mm, szer. 22,6 mm. Waga 3,72 g (Ryc. 6:1).

Misa z prostym, lekko zachylonym do środka wylewem barwy czarnej, matowej od wewnątrz, lekko połyskliwej od zewnątrz. Przełom jednobarwny, szary, z domieszką schudzającą, drobno i średnio ziarnistą. Dno płaskie. Naczynie jest dołem lekko podcięte. Największa wydętość brzuśca w ⅔ wysokości. Wymiary: wys. 9,5 cm, średn. brzuśca 18,3 cm, średn. wylewu 17,5 cm, grubość ścianki 0,5-0,6 cm. Stan zachowania dosyć dobry (Ryc. 7:2).

Naczynie dwuuche o gładkich ściankach po obydwu stronach, z największą wydętością brzuśca w ⅔ wysokości, dołem lekko podcięte, dno płaskie. Glina z wyraźną domieszką średnioziarnistą z kamiennego tłucznia. Barwa na zewnątrz połyskliwa, wewnątrz matowa, ze śladami obmazywania. Szyjka naczynia jest ustawiona skośnie i wyraźnie wyodrębniona przez dwie wklęsłe bruzdy o szerokości ok. 2 mm każda. Wylew prosty, płaski od góry. Ucha taśmowe, przewężone w środku, prostokątne w przekroju, kolankowato wygięte. Przełom szary. Wymiary: wys. 18,5 cm, średn. brzuśca 24 cm, średn. wylewu 17,3 cm, grubość ścianek 0,6 do 0,8 mm (Ryc. 7:1).

Czarka zdobiona szesnastoma mocno wypukłymi żeberkami, promieniście rozchodzącymi się od spodu naczynia w górę, mniej więcej do ⅔ wysokości. Szyjka jest wyraźnie wyodrębniona, wylew prosty, podkreślony wąską, dookolną bruzdą. Przełom jednobarwny, szary, z domieszką schudzającą drobno i średnioziarnistą. Wymiary: wys. 5,0 cm, średn. brzuśca 9,1 cm, średn. wklęsłego dna 2,7 cm, grubość ścianek 0,4 do 0,6 cm (Ryc. 7:3-5)[4].

a) Przedmioty ze skrzyneczki

24 kamyki (żetony) do gry z masy szklanej, dosyć dobrze zachowane, w czterech kolorach: białym, żółtym, niebieskim i granatowym, po sześć w każdym kolorze. Żetony okrągłego i owalnego kształtu, płaskie od spodu, wypukłe od góry, przypominają maleńkie chlebki[5]. Wymiary: wys. 6,0 do 7,0 mm, średn. 13,4 do 15,9 mm. Przeciętna waga pojedynczej sztuki 1,85 g. Waga całości 44,43 g (Ryc. 6:1).

Zapinka trąbkowata z brązu, dobrze zachowana (brak igły), z główką wyraźnie wyodrębnioną, mocno profilowanym kabłąkiem, ozdobnym grzebykiem na jego maksymalnym wygięciu. Kabłąk wyraźnie zwęża się przechodząc w szczupłą nóżkę, podwiniętą do góry, zakończoną potrójnie zgrubiałym „pierścieniem" z kuleczką na końcu. Pochewka półokrągła. Na kabłąku, poniżej grzebyka, para oczek. Cięciwa górna, z pętelką na przewężeniu kabłąka, przy przejściu z główki w 14-sto zwojową sprężynę. Zapinka trąbkowata, grupy pierwszej według T. Liany, zbliżona do typu Almgren 75. Wymiary: wys. 16,8 mm, dł. 37,9 mm, szer. 37,9 mm. Waga 6,52 g (Ryc. 6:1).

Para dolnych okuć rogów do picia typu C5[6] z brązu, stosunkowo dobrze zachowanych, różniących się minimalnie wielkością. Tulejka i pierścieniowate zgrubienie są okrągłe w przekroju. Tulejka rozszerza się w kierunku wylotu. Zgrubienie składa się z dwóch pierścieni, pomiędzy którymi, w wyraźnym przewężeniu, znajdują się dwa drobniejsze. Pierścień zewnętrzny wklęsły. Wymiary: średn. pierścieni 23,3 i 21,0 oraz 22,0 i 23,0 mm; dł. zachowana ok. 45 mm. Waga: 24,43 i 21,19 g (Ryc. 6:1).

---

[3] A. GRZYMKOWSKI, *„Książę" z Mazowsza*, ZOW XLV/3, 1979, 197-201; IDEM, *Przewodnik po Muzeum Ziemi Zawkrzeńskiej w Mławie*, Mława 1989, 14-19; IDEM, *Ziemia Zawkrzeńska w pierwszych wiekach naszej ery*, SMDZZ II, 1996, 186-192.

[4] Konserwacje i analizy spektralne przedmiotów metalowych zostały wykonane w pracowniach *Muzeum Archeologicznego i Etnograficznego w Łodzi*, za co w tym miejscu serdecznie dziękuję.

[5] Por. K. MAJEWSKI, *Importy rzymskie w Polsce*, Warszawa 1960.

[6] J. ANDRZEJOWSKI, *Okucia rogów do picia z młodszego okresu przedrzymskiego i okresu wpływów rzymskich w Europie środkowej i północnej*, MSiW VI, 1991, 19-22, 36-38, 68-69, 99, 101.

Para ostróg z brązu typu Jahn 35. Różnią się wielkością jak i wykonaniem, chociaż należą do tego samego typu, tzw. ostróg krzesłowatych. Obie posiadają wysoki, masywny kolec z „pierścieniem" okrągłym w przekroju, u nasady kabłąka. Kolce są czworokątne w przekroju, zdobione nacięciami układającymi się w jodełkę prostą, lub przeciwstawną sobie. Większa ostroga jest okazalsza i lepiej zachowana. Posiada również zdobione ramiona kabłąka, od strony zewnętrznej, na boku podwójnymi liniami rytymi, równoległymi, układającymi się w rozwarte kąty. Obie ostrogi posiadały nity, które na mniejszej nie zachowały się. Mniejsza ostroga posiada motylkowe występy (jeden zachował się), na kabłąku, usytuowane przeciwstawnie, pod nasadą kolca. Wymiary: wys. 26,8 i 23,4 mm, dł. 28,4 i 26,4 mm, szer. 23,8 i 15,8 mm. Waga: 10,51 g i 6,02 g (Ryc. 6:1). Najbliższe analogie pochodzą z badanego przez autora cmentarzyska w Modle, powiat mławski, z grobu 1/79 (para ostróg krzesłowatych typu Jahn 35), z grobu 14/80 (para ostróg tego samego typu) oraz z grobu 1/84 (para ostróg typu J 35); wszystkie ostrogi były jednak żelazne; datowane są na fazy B_1/B_2 i B_{2a}.

Sprzączka z brązu typu AD2, o nerkowatej ramie, zbliżona do półkolistej, posiada mocno profilowany, przedłużony kolec, ciekawie zdobiony nacinaniem i zgrubieniami, być może wykładanymi srebrem (?). Kolec u nasady jest grubszy, przechodząc dalej w spłaszczoną, prostokątna w przekroju, blaszkę zawiniętą w ucho i osadzoną na ramie. Drugi koniec kolca, wąski, posiada żmijowatą główkę. Rama sprzączki, czworokątna w przekroju, o wypukłych bokach, jest zdobiona czterema, równoległymi, dookolnymi liniami rytymi. Stan zachowania dobry. Wymiary: szer. 31 mm, dł. 34 mm, grubość 10,3 mm, dł. kolca 30,6 mm. Waga 13,08 g (Ryc. 6:1).

Okucie końca pasa z brązu, wrzecionowate, profilowane, typu I/2[7], o największej wydętości po środku, z delikatnym „pierścieniem" pomiędzy nią a niezachowanym rozwidleniem, służącym do przymocowania rzemienia. Koniec pogrubiony, z dwoma „pierścieniami" i półkolistym zakończeniem. Przekrój okucia okrągły. Stan zachowania dobry. Wymiary: dł. 33,6 mm, średn. 7,9 i 7,2 mm. Waga 2,48 g (Ryc. 6:1).

Opisane przedmioty znajdowały się w kasecie drewnianej (tablicy do gry? – Ryc. 6:2), o trudnej do ustalenia wysokości, jak też zewnętrznym wystroju. Wydaje się jednak, że nie leżały one luźno, lecz znajdowały się w opakowaniu z materiału organicznego, być może w woreczku. Świadczyć o tym może ich zgrupowanie przy sobie, jak też ślady materiału(?) na jednym z okuć rogu.

* * *

Konstrukcja grobu, jego wielkość i monumentalność, wyposażenie, lokalizacja, pochówek inhumacyjny, jednoznacznie wskazują, że mamy do czynienia z pochówkiem „książęcym" typu lubieszewskiego. Najwcześniejsze groby tego typu odkryto w Kotlinie Czeskiej, będącej wówczas pod panowaniem związku plemiennego Markomanów. Podobne groby odkryto w całym Barbaricum na północ od środkowego Dunaju, między innymi nad Łabą, Odrą i Wisłą. Wszystkie datowane są na wczesny okres wpływów rzymskich, czyli na I wiek i pierwszą połowę II wieku.

W Polsce groby omawianego typu odkryto na Pomorzu Zachodnim, w Lubieszewie, pow. gryficki, w Sandomierzu-Krakówce, pow. sandomierski, w Szarbi, pow. proszowicki, w Gosławicach pod Opolem, w Dębem, pow. kaliski, w Łęgu Piekarskim, pow. turecki, w Rządzu pod Grudziądzem i w Zgliczynie Pobodzym, pow. żuromiński. Wszystkie wymienione wyżej groby łączy ponadregionalny styl pośmiertnego wyposażenia zmarłych. Groby wyróżniały się rozbudowaną konstrukcją, odmienną lokalizacją, często w wydzielonym miejscu lub w pewnej odległości od innych pochówków z cmentarzyska rodowego. W większości przypadków zawierały pochówki szkieletowe, a nie ciałopalne. Na wyposażenie składały się liczne importy prowincjonalnorzymskie, przede wszystkim naczynia metalowe: pucharki, rondelki i czerpaki, szklane kamyki do gry (żetony), czarki szklane, a także ich miejscowe gliniane naśladownictwa, okute rogi do picia, metalowe ozdoby i części pasa oraz ostrogi.

Wydaje się jednak raczej pewne, że bogactwo wyposażenia grobowców „książęcych" jest bezpośrednim, lub pośrednim odbiciem nie tyle stosunków panujących wewnątrz grupy osadniczej (wielkości zróżnicowania społecznego), co jej zamożności. Im lepiej sytuowani byli członkowie tej społeczności, przede wszystkim „elita rządząca" – „książę" z rodziną, wódz z drużyną wojowników, naczelnik-kaplan-wróżbita(?) – tym okazalej prezentowała się „rodzina panującego", a tym samym miejscowy władca, „książę". Interregionalny charakter wyposażenia grobów „książęcych" wskazuje na wzajemne powiązania rodów arystokratycznych, co słusznie zauważa K. Czarnecka[8]. Nie bez znaczenia była wielkość populacji grupy, czy też grup osadniczych zamieszkujących dane terytorium. Duży ród, a tym bardziej plemię składające się z kilku rodów, stać było na wystawienie odpowiednio uzbrojonych drużyn. Tym samym było zachowane więk-

[7] R. MADYDA, *Sprzączki i okucia pasa na ziemiach polskich w okresie rzymskim*, MSiW IV, 1977, 351-412.

[8] K. CZARNECKA, *Arystokraci bursztynowego szlaku – władcy, wodzowie czy kapłani?* [w:] *Wandalowie*, 117-118.

sze bezpieczeństwo na szlaku handlowym, jak również dużo większe możliwości obrony terytorium, przez które przechodził szlak handlowy lub, na którym, dochodziło do handlu wymiennego.

Na podstawie znalezisk ze Zgliczyna Pobodzego (oraz innych bogatych pochowków kultury przeworskiej z wczesnego okresu rzymskiego odkrytych na Mazowszu Północnym) należy sądzić, że został przesunięty nie tylko zasięg występowania tego typu grobów w kierunku wschodnim, ale można przypuszczać, że ich występowanie sięga północno-wschodniej „granicy" kultury przeworskiej. „Granica" ta może stanowić niejako naturalną barierę występowania grobów „książęcych" typu lubieszewskiego tak o obrządku szkieletowym jak i ciałopalnym. Przypadkowo odkryty w 1945 roku, bogaty grób w Zgliczynie-Pobodzym, zabezpieczony przez J. Antoniewicza, potwierdził tylko przenikanie nowych idei za Wisłę, w kierunku wschodnim. Wydaje się, co najmniej dziwne, że to znalezisko przeszło bez większego echa, które odbiło się jedynie w zwróceniu uwagi na interesujące naczynia brązowe. Nie zainteresowano się bliżej miejscem odkrycia i warunkami występowania innych znalezisk takich jak paciorki szklane, ostrogi, naczynia gliniane na cmentarzysku rodowym i rozległej osadzie położonej w pobliżu obecnego starorzecza Wkry.

Jerzy Wielowiejski przeprowadził próbę wewnętrznego podziału grobów „książęcych" typu lubieszewskiego, wyróżniając dwie grupy: czeską i polską, różniące się częściowo odmiennym występowaniem importów. Grupę polską podzielił na dwa rodzaje. Pierwszy, w którym pochowek jest wyposażony tylko w jedno naczynie brązowe, z reguły wczesne, na przykład rondelek typu Eggers 131, czy wiaderko z okuciami w kształcie delfinów, oraz drugi, bogaty w importy, z dwoma i więcej naczyniami, charakterystycznymi dla fazy B_1. Większość grobów o uboższym wyposażeniu posiada dość liczne formy przeżytkowe fazy A lub charakterystyczne dla przełomu er, czy pierwszych dziesięcioleci I wieku. Pochówki bogatsze i bardzo bogate mają na ogół naczynia typowe dla fazy B_1. Różnice czasowe między nimi musiały być niewielkie, gdyż łączą je elementy wspólne, a mianowicie: rondelki, zapinki, okucia rogów do picia wina.

Wielu archeologów polskich i czeskich uważa, że napływ do Czech brązowych rondelków z łabędzimi główkami – czyli takich jak okaz ze Zgliczyna Pobodzego – przypadł głównie na okres rządów Marboda, czyli na pierwsze ćwierćwiecze I wieku. Na podstawie dotychczasowych danych trzeba przyjąć, że wczesne importy z fazy B_{1a} napływały do Polski przede wszystkim przez Czechy.

Północne Mazowsze reprezentują groby „książęce" ze Zgliczyna Pobodzego. Pierwszy, odkryty przypadkowo w 1945 roku, zawierał wiaderko brązowe z delfinowatymi uchwytami typu Eggers 18, rondel brązowy zdobiony łabędzimi główkami typu Eggers 131 oraz zapinkę brązowej Almgren 109 z fazy B_{2a}. Do wyposażenia drugiego grobu, odkrytego w 1978 roku, należał brązowy rondelek zdobiony łabędzimi główkami typu Eggers 131, dwa dolne okucia rogów do picia typu C5 oraz szklane „kamyki" (żetony) do gry. Rondelek znaleziony w 1978 roku jest zdecydowanie większy od okazu odkrytego w 1945 roku, jest też głębszy, o większej średnicy wylewu, z masywniejszym uchwytem; pochodził zapewne z innego warsztatu. Znaleziona zapinka brązowa typu Almgren 110 sugeruje datowanie całego zespołu na fazę B_{2a}, czyli ostatnie dziesięciolecia pierwszego wieku naszej ery[9].

2. „Szlak bursztynowy"

„Szlak bursztynowy", jego kierunek i zasięg wyznaczyło zapotrzebowanie na bursztyn oraz lokalizacja jego złóż. Szlak handlowy „biegł" z południa na północ, z różnymi odchyleniami podyktowanymi zapewne zmieniającą się sytuacją polityczną na północnym pograniczu Imperium Rzymskiego i wśród plemion granicznych, szczególnie tych, które, swoje siedziby usadowiły na północ od Dunaju, na ziemiach dzisiejszych Czech, Moraw, Słowacji i dalej nad Odrą i Wisłą, ku południowemu wybrzeżu Bałtyku, głównie na Sambię. Z drugiej strony odchylenia przebiegu głównego szlaku, a szczególnie jego odgałęzienia podyktowane były wykorzystaniem ówczesnych lokalnych „dróg" międzyplemiennych i zagęszczeniem lokalnego osadnictwa. Takie centra osadnicze były ze sobą połączone szlakami–„drogami" wewnętrznej komunikacji, co słusznie zauważył wiele lat temu Jerzy Wielowiejski.

[9] ANTONIEWICZ, WESOŁOWSKI, *op. cit.*, 178, tabl. XIII; GRZYMKOWSKI, *Ziemia Zawkrzeńska* ..., 188.

Przebieg „szlaku bursztynowego" w okresie rzymskim zmieniał się w zależności od wydarzeń politycznych, a w rezultacie i uwarunkowań gospodarczo-społecznych na północnych rubieżach Imperium Rzymskiego. Duży wpływ miała także presja plemion germańskich na *limes* nad środkowym Dunajem oraz sytuacja wewnętrzna, społeczno-polityczna i gospodarcza w tych ugrupowaniach.

W końcu I wieku przed naszą erą Celtowie (nie wszyscy), odeszli z obszarów położonych na północ od Dunaju. Napływały tam plemiona germańskie upowszechniając zwyczaj składania brązowych naczyń do grobów na rozległych terenach pomiędzy środkowym Dunajem a Bałtykiem. W latach 10-9 p.n.e. przybyli do Kotliny Czeskiej Markomanowie, tworząc silne, prężnie rozwijające się „państwo" pod wodzą Marboda. Imperium Rzymskie powiększyło się o nowe obszary: Noricum (15 roku p.n.e) i Panonię (lata 12-9 p.n.e.). Odtąd przez długie lata środkowy bieg Dunaju wyznaczał nie tylko północne krawędzie nowych prowincji, ale i północne granice Cesarstwa Rzymskiego na tych rozległych obszarach. Te dwie bogate prowincje odegrały ważną rolę w stosunkach z większością terenów położonych pomiędzy środkowym Dunajem a Bałtykiem. W 6 roku, po nieudanej wyprawie Rzymian na „państwo" Marboda, musieli oni zawrzeć z nim układ klientelny, który jak się przypuszcza zawierał prawdopodobnie również klauzulę o prawie handlowym (*ius commercii*). Po zawarciu tego układu zaczęli liczniej przybywać do kraju Markomanów kupcy z prowincji rzymskich. Nastąpił rozwój handlu i ożywionych stosunków po obydwu stronach limesu naddunajskiego. O obecności kupców w stolicy Marboda wspominał także Tacyt.

Po upadku groźnego dla Rzymian ośrodka politycznego w Czechach, pod wodzą Kwada Wanniusza w latach dwudziestych pierwszego wieku, powstało *regnum Vannianum*, nowe „państwo" klientelne, uzależnione od imperium rzymskiego, rozlokowane na terenie południowo-zachodniej Słowacji oraz na przyległych obszarach Moraw. Z tymi wydarzeniami związany był wzrost lub upadek rangi poszczególnych miast granicznych, będących ośrodkami polityczno-wojskowymi i dużymi ośrodkami produkcji, dystrybucji i handlu. Takim miastem stało się Carnuntum, które nabrało szybko dużego znaczenia, szczególnie po przeniesieniu tam w 14 roku z Emony legionu XV *Apollinaris*, osłaniane od północy przez plemiona kwadzkie. Ten największy handlowy ośrodek naddunajski posiadał duże forum (rynek) o rozmiarach 255×182 m, czyli o powierzchni 4 ha.

Odbiciem przedstawionych wyżej wydarzeń, jakie miały miejsce w starożytności są w pewnym stopniu znaleziska importów. Wcześniej handel odbywał się na tradycyjnym szlaku: Lentia – Kotlina Czeska– środkowy Śląsk– ujście Wisły; później kontakty wzdłuż niego uległy osłabieniu. Nastąpiło przesunięcie koncentracji znalezisk importów znad górnej Łaby nad dolną Morawę, Dudvah i Wag. Wydarzenia polityczne i gospodarcze dokonywały się w bezpośrednim sąsiedztwie siedzib Lugiów, plemion związanych z kulturą przeworską w południowej i środkowej Polsce. Zaważyły one na kierunku handlu i jego natężeniu.

Dla naszych terenów sama geograficzna dyslokacja terytorialna, zmiana południowej i środkowej strefy przebiegu szlaku bursztynowego byłaby bez większego znaczenia, gdyby nie pewne zmiany w asortymencie dostarczanych towarów. Były one związane przede wszystkim z „modną" wówczas produkcją i zapotrzebowaniem na nią. Z kolei w cesarstwie bursztyn stał się modny i coraz bardziej pożądany. Zapewne do tego czasu można odnieść wzmiankę Pliniusza o Germanach przynoszących bursztyn do Panonii (ciągle pamiętamy, że Germanami nazywano u Rzymian wszystkie ludy mieszkające na północ od Dunaju). Prawdopodobnie był to handel etapowy między plemionami wzdłuż najkrótszej trasy łączącej Panonię z Bałtykiem przez Bramę Morawską i Górny Śląsk. Być może jest to pierwsza zachowana informacja o funkcjonowaniu szlaku handlowego Carnuntum – ujście Wisły. Wiadomość o napływie bursztynu tą trasą mogła się przyczynić do wysłania ekspedycji ekwity rzymskiego pod koniec panowania Nerona. Ekspedycja ta potwierdziła informacje o bursztynodajnych wybrzeżach Bałtyku. Sukces wyprawy jeszcze bardziej przyczynił się do wzrostu handlu bursztynem, o czym świadczy wzmożony napływ wyrobów rzemiosła „rzymskiego" oraz monet w następnych latach.

Ówczesna wymiana wzdłuż szlaku miała jeszcze zapewne charakter niemonetarny, a ekwiwalentem za bursztyn były głównie importy przemysłowe. Prawdopodobnie z tego czasu pochodzi podana przez Tacyta wiadomość o Estiach, którzy dziwili się kupcom płacącym za bursztyn. Przypuszcza się, że już wtedy kupcy nabywali nie tylko bryły bursztynu wyrzucone

przez fale morskie, ale także surowiec wydobywany sposobem odkrywkowym na Sambii i Mazurach, o czym może świadczyć relacja Filemona. Położenie lokalnego osadnictwa przy szlaku było motywem mobilizującym i stabilizującym, ułatwiającym handel bezpośredni i pośredni, natomiast oddalenie utrudniało pośredniczenie w handlu i czerpanie zysków. Oto relacja Pliniusza wyjęta z jego „Historii naturalnej" o wyprawie po bursztyn bałtycki (za Jerzym Kolendo):

„Niedawno się przekonano, że to wybrzeże Germanii, z którego jest przywożony bursztyn, znajduje się w odległości prawie 600 mil (889 km) od Carnuntum w Pannonii. Żyje jeszcze ekwita wysłany dla zdobycia bursztynu przez Julianusa zarządzającego igrzyskami gladiatorskimi cesarza Nerona. Odwiedził on miejsca handlowe i wybrzeża, przywożąc takie ilości bursztynu, że nawet siatka służąca do powstrzymywania zwierząt i osłaniania podium miała w każdym węzełku bursztyn. Broń i cały sprzęt używany przez jeden dzień był z bursztynu... Najcięższa bryła bursztynu ważyła 13 funtów (4,26 kg)".

Odtworzona trasa wyprawy ekwity rzymskiego wysłanego przez cesarza Nerona wiodła z Rzymu do Carnuntum, dalej po przeprawieniu się przez Dunaj przy ujściu Morawy koło Devin, w górę rzeki przez państwo Kwadów. W rejonie Bramy Morawskiej kończyła się północna granica *Regnum Vannianum* (królestwa Wanniusza, władcy Kwadow). Dalej na północ szlak wyprawy prowadził w dorzecze górnej Odry, gdzie rozpoczynały się terytoria wielkiego związku plemiennego Lugiów. Następnie droga wiodła w okolice nowej Cerekwi na Wyżynie Głubczyckiej, dalej w rejon Opola, gdzie odkryto, jeszcze w końcu XIX wieku, na terenie kultury przeworskiej grób „książęcy" w Gosławicach, bogato wyposażony w wyroby rzymskiego rzemiosła, datowany na trzecią ćwierć I wieku; wyraźny ślad pobytu cesarskiej wyprawy – zdaniem Jerzego Wielowiejskiego. Stamtąd szlak wyprawy prowadził nad górną Prosnę, w rejon Kalisza, następnie w kierunku Konina, dalej przeprawa przez Wartę, potem zachodni brzeg jeziora Gopło, następnie Krusza Zamkowa, czyli centrum Kujaw. Później następowała przeprawa przez Noteć, dalej wędrowano w rejon Opoki, Otłoczyna, przeprawiano się przez Wisłę i podążano w kierunku Chełmna. Docierano do okolic Kwidzyna, Gniewu, Pruszcza i Gdańska-Oliwy, lub z rejonu Gniewu kierowano się na Półwysep Sambijski (Ryc. 8). Organizacja handlu spoczywała z pewnością w rękach kupców noryckich i prawdopodobnie pannońskich, współdziałających z italskimi. Niektórzy kupcy prowincjonalno-rzymscy byli na służbie Marboda, a później innych władców markomańskich i kwadzkich. Między innymi oni właśnie pomagali w eksporcie wyrobów noryckiego i kwadzkiego rzemiosła, takich jak metalowe części odzieży i ozdoby. Za ich pośrednictwem napływały na nasze tereny i dalej na północ wczesne italskie naczynia brązowe, chociażby rondelki zdobione łabędzimi główkami typu Eggers 131, czy wiaderka z delfinowatymi uchwytami typu Eggers 18, znalezione również w Zgliczynie Pobodzym, oraz wiele innych wyrobów rzymskich.

Długość dziennego odcinka marszu zdaniem Jerzego Wielowiejskiego wynosiła przeciętnie około 25 km. Dalekosiężne wyprawy należały więc z pewnością do rzadkości, szczególnie na przełomie er. Dominował najprawdopodobniej handel etapowy, międzyplemienny. W handlu odległym, ponad 200 km, wymiana pomiędzy kupcami rzymskimi a ich pośrednikami odbywała się już wyłącznie w osadach, na targowiskach lokalnych plemion. Ich zamożniejsi członkowie nabywali przede wszystkim naczynia brązowe, szklane, ceramiczne, zapinki, szpile i różne inne ozdoby, a także tkaniny, pasy i akcesoria do nich. Monety rzymskie stały się z czasem środkiem płatniczym na równi z wymianą naturalną (szybciej i na większą skalę na obszarach położonych blisko imperium).

Tak wyglądał handel wzdłuż głównych szlaków, gdzie miejscowa ludność była już przyzwyczajona do kontaktów z kupcami, którzy przybywali z południa, a prowadzili ich zapewne przewodnicy z poszczególnych plemion. Natomiast na tereny oddalone od szlaków handlowych, a tym bardziej położone peryferyjnie, docierała tylko część rzymskich towarów prawdopodobnie za pośrednictwem wspomnianej wyżej wymiany międzyplemiennej.

Nabywano głównie naczynia brązowe i szklane oraz ozdoby. Monetami rzymskimi posługiwano się raczej rzadko. Przyjmowano je jednak często nie jak pieniądze, ale jak przedmiot służący do noszenia na szyi lub surowiec do przetopu i wykonania chociażby różnego rodzaju ozdób. W celu ułatwienia handlu i ruchu na szlaku bursztynowym współdziałały ze sobą z pewnością całe organizacje plemienne na przykład Gotów wchodzące w skład kultury wielbarskiej znad dolnej Wisły z Lugiami i Wandalami z centralnej i południowej Polski przynależnej wów-

czas do kultury przeworskiej. Sukces ekwity rzymskiego z czasów Nerona przyczynił się do zwiększenia zainteresowania bursztynem w Cesarstwie Rzymskim. Zapewne zwiększył się ruch handlowy na szlaku po bursztyn – „złoto Północy". Dążenie do osiągnięcia bursztynodajnego wybrzeża stało się tak silne, że podróżowano tam nie tylko głównym szlakiem, lecz także jego odgałęzieniami. Sprowadzano na południe Europy nie tylko bursztyn, ale również futra, wosk i prawdopodobnie niewolników.

Jak widzimy, ten cały splot uwarunkowań geograficznych, a przede wszystkim politycznych, gospodarczych i społecznych wywierał duży wpływ nie tylko na plemiona rozlokowane w pobliżu granic imperium rzymskiego oraz w strefie przebiegu głównego szlaku bursztynowego, ale również, chociaż zapewne w mniejszym stopniu, oddziaływał na plemiona zamieszkujące dalej. Uwarunkowania te odbiły się głośnym echem wśród grup zamieszkujących również północne Mazowsze, co widać w materiale archeologicznym z nowych stanowisk z tego okresu, na których odkrywamy coraz liczniejsze importy z południa i nie tylko.

Archeolodzy wyróżniają kilka odcinków szlaku bursztynowego w zależności od położenia i znaczenia obszarów, przez które przechodził. Nas interesuje ten najdłuższy, biegnący przez tereny kultury przeworskiej, odpowiadającej związkowi lugijskiemu i wandalskiemu. W okresie największego rozkwitu handlu na tym najgłówniejszym szlaku również jego odgałęzienie przez północne Mazowsze mogło znajdować się w orbicie wpływów tegoż związku. Na trasie odgałęzienia szlaku bursztynowego „idącego" od strony Płocka skupisko osadnicze w Zgliczynie Pobodzym, ulokowane przy przeprawie przez rzekę Wkrę, musiało odgrywać znaczną rolę. Tu zapewne zatrzymywano się na odpoczynek na rozległej osadzie, w domostwach ówczesnego „księcia"– naczelnika rodu i jego rodziny. Tu zaopatrywano kupców i ich ochronę w niezbędne przedmioty i żywność na dalszą drogę na północ jak i tych, którzy wracali na południe. Tu mogły odbywać się lokalne targi wymienne: towar za towar, a może już i przy pomocy monet rzymskich. Stąd wędrowano dalej konno i pieszo. Odległość pomiędzy Zgliczynem Pobodzym a skupiskiem modleńsko-stupskim wynosiła dzień drogi (25-30 km). To centrum osadnicze liczy kilka bogatych stanowisk, z których najlepiej poznane są: cmentarzysko w Modle datowane od przełomu er do trzeciej ćwierci drugiego wieku (kultura przeworska), a następnie do piątego wieku (kultura wielbarska); cmentarzysko w Stupsku datowane od drugiego wieku przed naszą erą do piątego wieku naszej ery (kultura przeworska i wielbarska); dwa cmentarzyska w Dąbku, datowane również na podobny czas (stanowiska badane przez autora). Tu był zapewne kolejny etap podróży na mazowiecko-mazurskim odgałęzieniu szlaku bursztynowego.

Zdaniem autora odgałęzienie szlaku handlowego przez północne Mazowsze, a tym samym Ziemię Zawkrzeńską, odgrywało istotną rolę w pośredniczeniu w handlu nie tylko bursztynem. Ów „skrót" szlaku handlowego, z centrum prawdopodobnie w rejonie Zgliczyna Pobodzego, był z pewnością korzystny dla kupców z południa. Jak więc mógł wyglądać przebieg szlaku bursztynowego i jego odgałęzień poczynając od centralnej Polski dalej na północ? Zdaniem Konrada Jażdżewskiego szlak w okolicach Kalisza (grób „książęcy" w Dębem) skręcał w kierunku północno-wschodnim do rejonu Uniejowa pod Kołem (groby „książęce" w Łęgu Piekarskim) i tu prawdopodobnie następowało jego rozgałęzienie. Jedna „droga" wiodła na północ w okolice Grudziądza (groby „książęce" w Rządzu), druga w kierunku północno-wschodnim, w okolice Kutna, Płocka, Zgliczyna Pobodzego[10]. Jerzy Wielowiejski na swoich mapach rozgałęzienie szlaku bursztynowego umieszcza w okolicach Kalisza i jego prawą odnogę prowadzi wzdłuż rzeki Bzury aż do jej ujścia do Wisły. Tu następuje przeprawa, a dalej szlak biegnie w dwóch kierunkach. Wzdłuż Wisły na zachód oraz wzdłuż Wisły i Narwi do ujścia rzeki Wkry i dalej jej biegiem w górę aż do źródeł. Dotyczy to okresu czasu od fazy A przez B_{1a} do B_{1b} włącznie, czyli do ostatniej ćwierci pierwszego wieku. W fazie B_2 brak jest na mapie zaznaczonego szlaku na północnym Mazowszu. W fazie B_2-C_1, czyli w ostatniej ćwierci II wieku szlak ten jest przesunięty na wschód i biegnie wzdłuż Narwi w górę i wzdłuż rzeki Omulew, a dalej w kierunku północno-zachodnim. W okresie późnorzymskim na mapach Jerzego Wielowiejskiego widzimy znowu szlak handlowy wytyczony przez Zawkrze. W fazie C_1-C_2 biegnie on od ujścia Wkry do Narwi w górę tej pierwszej rzeki, by przeciąć centrum Zawkrza mniej więcej po linii Strzegowo-Mława-Działdowo. W fazie C_3-D_1 trasa jego przebiegu jest zbliżona, ale

[10] K. JAŻDŻEWSKI, *Pradzieje Europy Środkowej*, Warszawa 1981, 538-539, ryc 167.

nieco przesunięta szczególnie w górnym odcinku, gdzie łączy się z głównym szlakiem bursztynowym idącym wzdłuż dolnej Wisły w kierunku Półwyspu Sambijskiego[11].

Chociaż obaj badacze nie znali wówczas bliżej najnowszych odkryć autora i badań prowadzonych przez muzeum (i dlatego nie mogli ich uwzględnić w swoich rozważaniach), to jednak Konrad Jażdżewski już wtedy prowadził szlak handlowy przez Zawkrze w taki sposób (uwzględniając zapewne znaleziska zgliczyńskie), w jaki autor skłonny jest wytyczyć go po ostatnich odkryciach. Co prawda na tej ogólnej mapie K. Jażdżewskiego brak jest dokładniejszego przebiegu szlaku przez północne Mazowsze, a tym bardziej Zawkrze, ale ogólny kierunek odpowiada obecnym ustaleniom autora przygotowanym w oparciu o analizę nowych materiałów ze Zgliczyna Pobodzego oraz z Modły, Stupska i Dąbka pod Mławą.

Ustalenia te potwierdzają również pojedyncze znaleziska: denar Faustyny Mater z Kowalewka, na południe od Mławy, dwa denary Antoniusa Piusa znalezione na osadzie kultury przeworskiej, położonej obok miejsca gdzie odkryto grobowce „książęce"[12]. Wszystkie trzy monety rzymskie datowane są na połowę drugiego wieku; dwie z nich znajdują się w zbiorach mławskiego muzeum (denary Faustyny i Antonina Piusa), (Ryc. 1:2). Do takich znalezisk zaliczyć należy „skarb" denarów rzymskich odkryty w XIX wieku przy ratuszu, w centrum Mławy, a szczególnie monety z tego znaleziska datowane na I-II wiek[13].

* * *

Na koniec warto wrócić do przypadkowego odkrycia pierwszego grobu „książęcego" w 1945 roku, żeby wyjaśnić pewne wątpliwości. Zaczęło się od sadzenia drzewek owocowych. Gospodarze kopiąc dół w bezpośrednim sąsiedztwie zabudowań gospodarczych, na głębokości ok. 50 cm natrafili na kamienie. Tworzyły one bruk, który po odkopaniu usunięto. Pod nim znajdowała się warstwa ciemnej „spalonej" ziemi owalnego kształtu, w której „na głębokości szpadla" znaleziono brązowe wiadro, przykryte misą glinianą. W jamie grobowej obudowanej kamieniami odkryto również czerpak z brązu oraz fragmenty naczyń glinianych. Dno nie było wyłożone kamieniami. Cała jama grobowa, jak i przedmioty, zdaniem J. Antoniewicza, wypełnione były czarną ziemią z okruchami węgla drzewnego, wśród których występowały nieliczne dobrze przepalone kości ludzkie, prawdopodobnie przemywane(?). Wszystkie przedmioty były źle zachowane. W charakterystycznym wiadrze z brązu z delfinowatymi uchwytami, wśród przepalonych kości ludzkich, znajdowała się esowata zapinka z brązu. Znalazł ją Jerzy Antoniewicz, który przyjechał z Warszawy do Mławy w 1947 roku, w celu przejęcia zabytków do zbiorów Państwowego Muzeum Archeologicznego. Do tego czasu odkryte przedmioty przez zimę 1945/1946 roku przechowywał rolnik Sowiński, następnie na wiosnę 1946 roku przejął je powiatowy referent kultury i przekazał do Państwowego Liceum Pedagogicznego w Mławie, zawiadamiając dyrekcję PMA w Warszawie. Był to bogato wyposażony grób ciałopalny z wczesnego okresu rzymskiego, z pierwszego wieku naszej ery, odkryty w południowo-zachodniej części sadu. Odkrywano tu również inne groby świadczące o dosyć rozległym cmentarzysku rodowym. Gospodarz mieszkający tu już przed drugą wojną światową, dosyć dokładnie pamięta rozrzut zniszczonych pochówków ciałopalnych przez kopanie dołów pod sadzone drzewa. Część grobów została zniszczona wykopanymi rejami na ziemniaki, zlokalizowanymi na południe od nowej stodoły. Około 4 m na południe od stodoły gospodarz znalazł w jednym z pochówków ostrogi z brązu, natomiast kolię paciorków z niebieskiego szkła około 30 m na południowy-wschód od stodoły, w innym grobie. Przedmioty nie zachowały się: Według wypowiedzi rolnika – *„...leżały gdzieś tam w korytku, dzieci bawiły się, pogubiły..."*.

---

[11] J. WIELOWIEJSKI, *Kontakty Noricum i Pannonii z ludami północnymi*, Wrocław-Warszawa-Kraków 1970, 76-78, 234-235, mapy I-V; IDEM, *Życie codzienne na ziemiach polskich w okresie wpływów rzymskich I-V w*., Warszawa 1976, 42-50, 120-150, 189-220, mapa.

[12] GRZYMKOWSKI, *„Książę" z Mazowsza ...*, 197-201; IDEM, *Muzeum Ziemi Zawkrzeńskiej w Mławie (1929--1979)*, Ciechanów 1979, 25-26; IDEM, *Miasto Mława i jego okolice w pradziejach na tle Ziemi Zawkrzeńskiej*. „Mławska Kronika Archeologiczno-Numizmatyczna" № 3, 1981, 2-3; ibidem, № 9, 1996, 24-25; IDEM, Informator Archeologiczny, Badania 1978, Warszawa 1979, 151-152, ; IDEM, ibidem, Badania 1979, Warszawa 1980, 141. IDEM, *Przewodnik po Muzeum Ziemi Zawkrzeńskiej w Mławie*, Mława 1989, 14-21.

[13] S. KUBIAK, *Znaleziska monet rzymskich z Mazowsza i Podlasia*, Warszawa, 1979, 47-48, 61.

Zdaniem właściciela gospodarstwa, pochówki od góry przykrywał bruk kamienny, gruby, składający się czasem z kilku warstw(?), występujący już na głębokości 30-40 cm? Pod nim występowały naczynia gliniane, zwane w miejscowej nomenklaturze dzieżkami, wypełnione popiołem i spalonymi kośćmi ludzkimi. W jednym z grobów stała duża popielnica i obok małe gliniane naczynie. Groby z reguły posiadały po dwa-trzy, naczynia gliniane. Według relacji Stanisława Sowińskiego wiadro brązowe znajdowało się w osobnym grobie z szarą ziemią w środku, natomiast czerpak znajdował się w drugim grobie(?), na południe od wiadra z brązu i przykryty był grubą, dębową(?) deską, około 1m długości i około 50 cm szerokości. Czerpak z brązu wypełniała spalenizna z kośćmi(?). Zapewne był to pochówek w wydłużonej komorze grobowej(?!). Jeżeli przyjmiemy, że miejsce znalezienia brązowego wiadra podane przez Jerzego Antoniewicza i zaznaczone na planie, sytuacyjnym odpowiada prawdzie, podobnie jak odkrycie dokonane przez żyjącego właściciela gospodarstwa Stanisława Sowińskiego podczas kopania rowu odwadniającego, to musimy stwierdzić, że mamy do czynienia z dwoma różnymi grobami. Lokalizacja ich jest zupełnie różna, sprzeczność terenowa zbyt duża, żeby uznać powyższe fakty za zwykłą pomyłkę podyktowaną czasem i zatarciem pamięci. Takich odkryć nie zapomina się. Poza tym pozostał płytki, niepogłębiony rów odwadniający usytuowany zaraz na zachód od zabudowań, równolegle do nich, „biegnący" po linii północ-południe. Skoro odkrycie miało miejsce podczas kopania tego rowu, fakt ten potwierdzałby lokalizację znaleziska. Ciekawe jest inne stwierdzenie właściciela posesji, a mianowicie, że jedno odkrycie względem drugiego było usytuowane na osi NS, czyli w długiej, kamiennej komorze grobowej, z pozostałością wewnętrznej komory drewnianej (gruba deska dębowa?!). Moim zdaniem zachowane przedmioty pochodzą z jednego grobu typu „książęcego". Innego, podobnie wyposażonego, nie było. Błędna jest lokalizacja odkrytego zespołu podana przez Jerzego Antoniewicza. Pewne jest, że był w Mławie, skąd odebrał zabytki dla PMA, ale dopiero w 1947 roku. Odkrycie miało natomiast miejsce dwa lata wcześniej (1945). Z informacji znalazcy wynika, że Jerzy Antoniewicz, był również w Zgliczynie. Czy dokładnie sprawdził miejsce odkrycia, nie wiemy? Miał poważne kłopoty z miejscowymi władzami i musiał szybko wyjechać. Wątpliwe, czy sprawdził metodą wykopaliskową miejsce odkrycia i najbliższy teren dookoła! Nie miał takich możliwości.

Reasumując, na podstawie naszych ustaleń, należy stwierdzić, że mamy do czynienia z jednym bogato wyposażonym grobem, lokowanym zapewne w miejscu, które wskazał właściciel gospodarstwa. Grób ten w typie książęcych grobów „lubieszewskich" oznaczyłem numerem pierwszym. Odkryty ponad dwadzieścia lat później przeze mnie w 1978 roku grób typu Lubieszewo, położony również w zachodniej części sadu, niedaleko grobu pierwszego, byłby grobem „książęcym" numer dwa.

Analiza spektralna zabytków z grobu 3 (grobowiec „książęcy" typu Lubieszewo) Zgliczyn Pobodzy, stanowisko 1, gm. Bieżuń, powiat żuromiński

Lp.	Wyszczególnienie:	Ag	Bi	Ca	Cd	Co	Cr	Cu	Fe	Mg	Ni	Pb	Sb	Sn	Ti	Zn
1.	Czerpak brązowy (ścianka)	-	+	-	-	-	-	89,0%	+	-	+	-	-	10,1%	+	-
2.	Ostroga (większa)	-	+	-	-	+	+	80,5%	+	-	-	+	-	4,0%	-	14,0%
3.	Ostroga (mniejsza)	-	+	-	-	+	+	80,5%	+	-	-	-	-	3,5%	-	14,5%
4.	Zakończenie pasa	-	+	-	-	+	+	78,5%	+	+	-	-	-	+	-	20,0%
5.	Okucie rogu (gorzej zachowane)	-	-	-	-	-	+	83,5%	+	-	-	-	-	3,5%	-	12,0%
6.	Okucie rogu (lepiej zachowane)	-	-	-	-	+	+	78,0%	+	+	-	-	-	+	-	20,5%
7.	Fibula trąbkowata	+	-	-	-	+	+	87,5%	+	-	-	-	-	7,5%	-	3,5%
8.	Fibula esowata	+	-	-	-	+	+	84,0%	+	-	-	-	-	4,0%	-	11,0%
9.	Sprzączka do pasa	-	-	-	-	+	+	78,0%	+	+	-	-	-	+	-	20,5%
10.	Uchwyt naczynia (czerpaka)	-	+	-	-	-	-	89,0%	+	-	+	-	-	10,0%	+	-

+ wykryto śladowe ilości pierwiastka;
- nie wykryto obecności pierwiastka

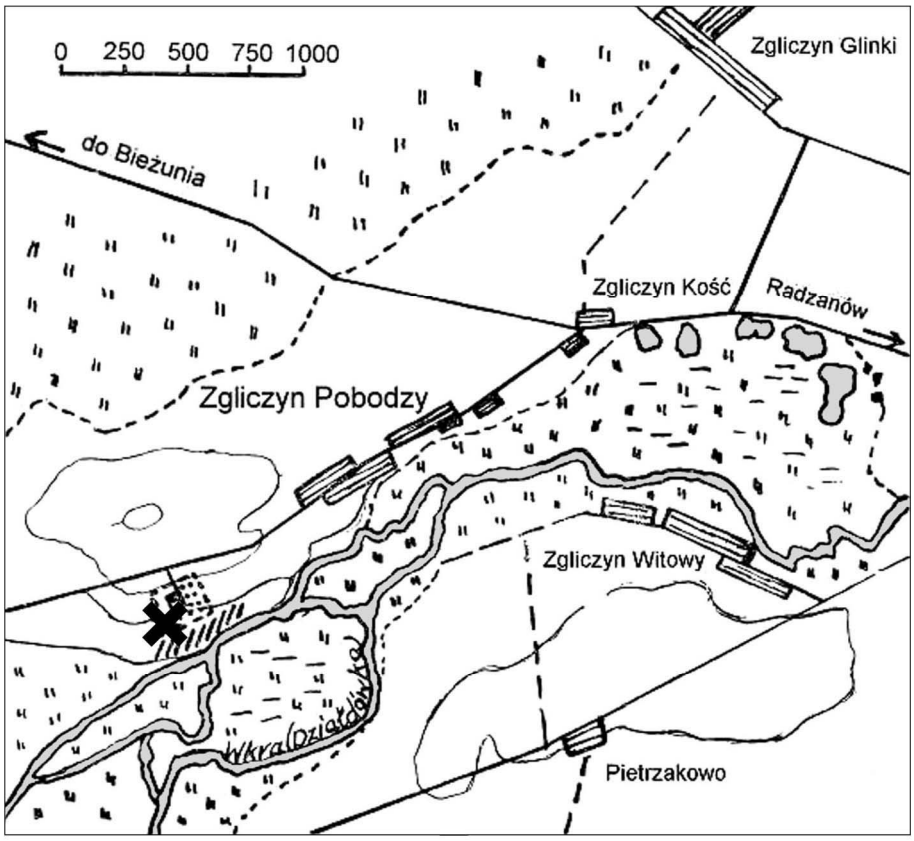

Ryc. 1. Zgliczyn Pobodzy, pow. Żuromin. **1** – lokalizacja stanowiska (×); **2** – awers i rewers denara Antonina Piusa, MZZ/N/1149.

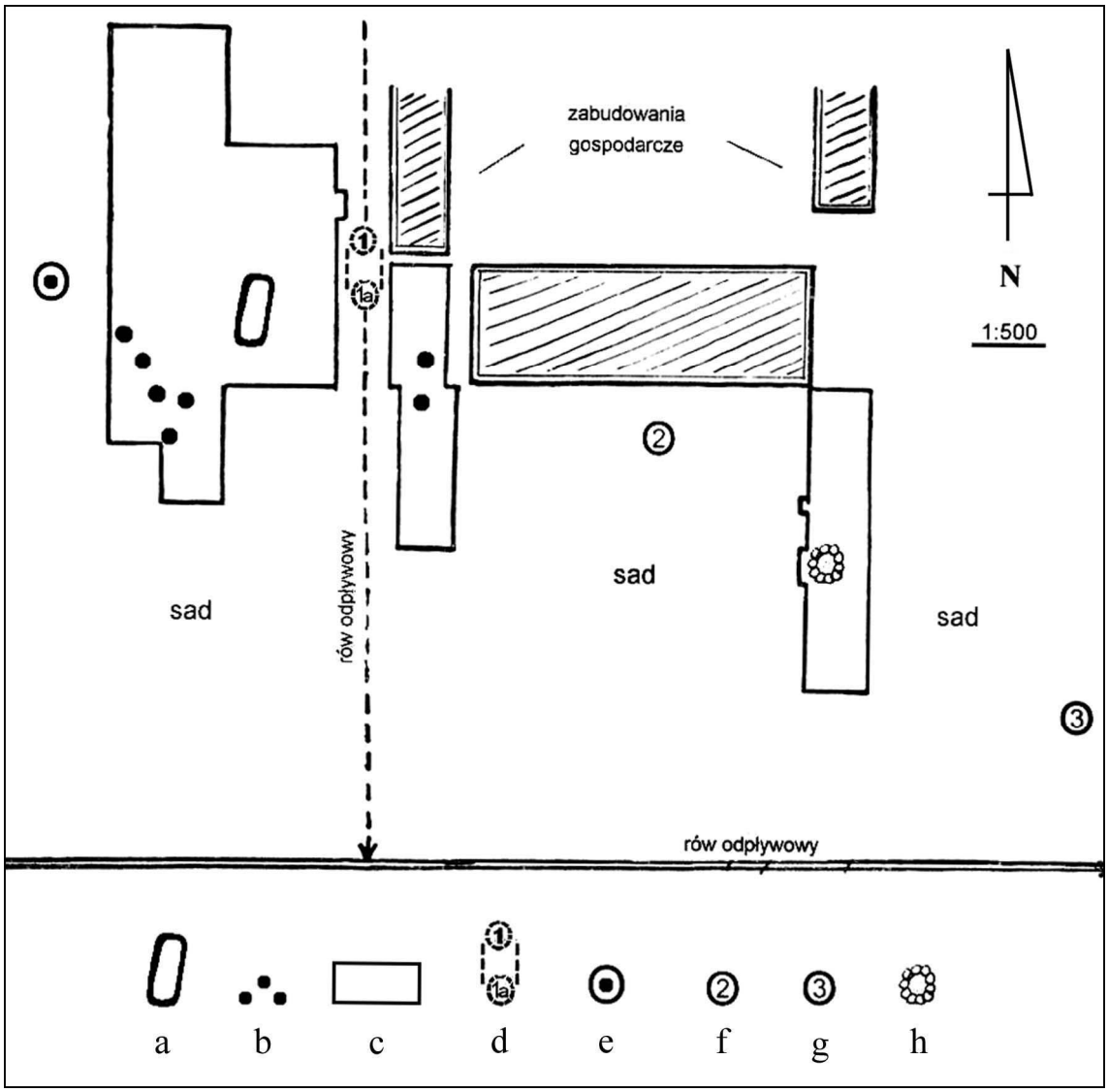

Ryc. 2. Zgliczyn Pobodzy, pow. Żuromin, stanowisko 1. a – grobowiec „książęcy" typu Lubieszewo, odkryty w 1978 roku; b – groby odkryte w trakcie badań archeologicznych, w latach 1977-1979; c – teren przebadany w latach 1977-1979; d – zniszczony grób „książęcy" 1, odkryty w 1945 roku; e – zniszczony grób „książęcy" 1, odkryty w 1945 roku, lokalizacja według J. Antoniewicza; f – zniszczony grób z ostrogami z brazu; g – zniszczony grób z kolią z niebieskich paciorków szklanych; h – piec wapienniczy, odkryty w 1977 roku.

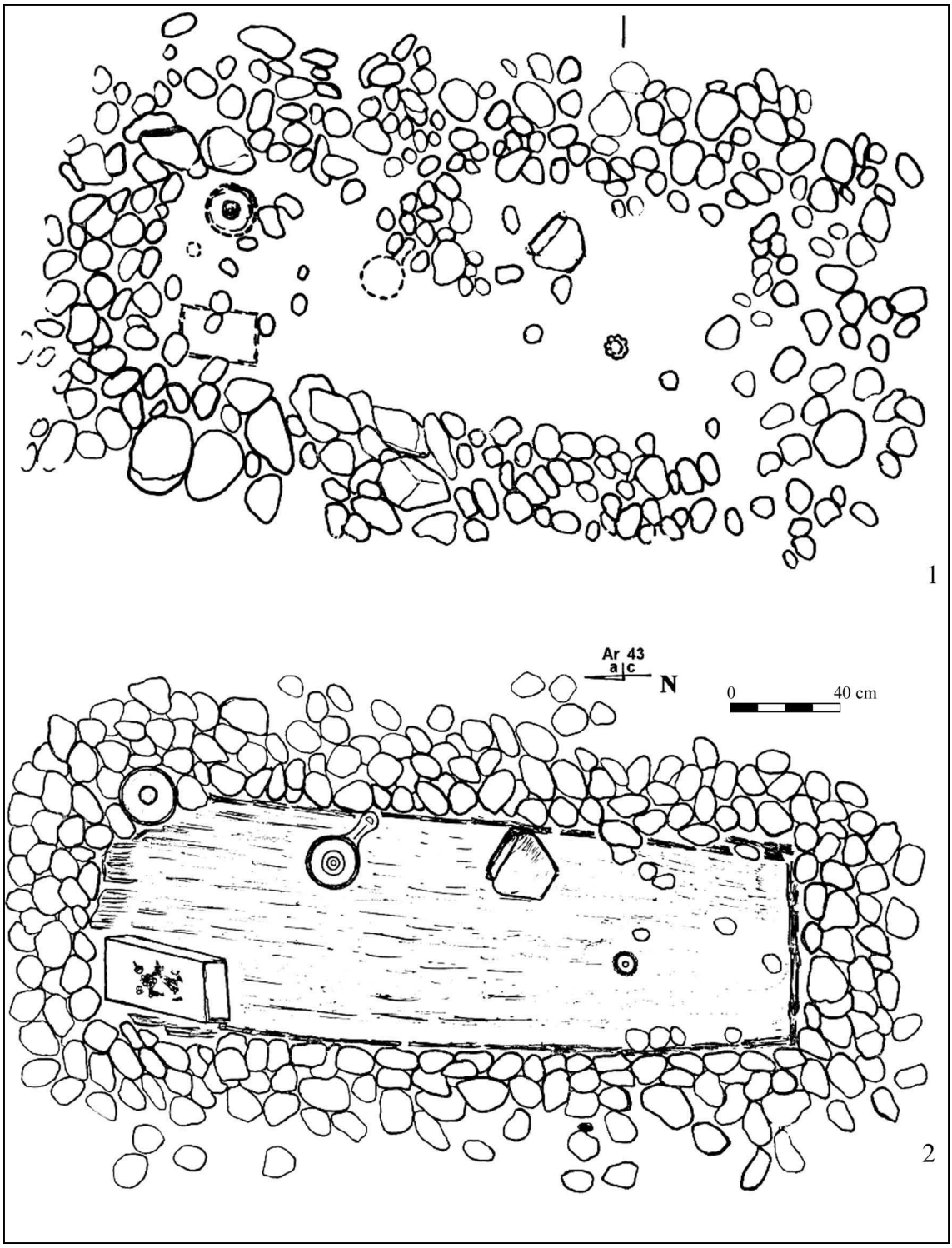

Ryc. 3. Zgliczyn Pobodzy, pow. Żuromin, plan grobu „książęcego” w czasie eksploracji: **1** – faza I; **2** – faza II.

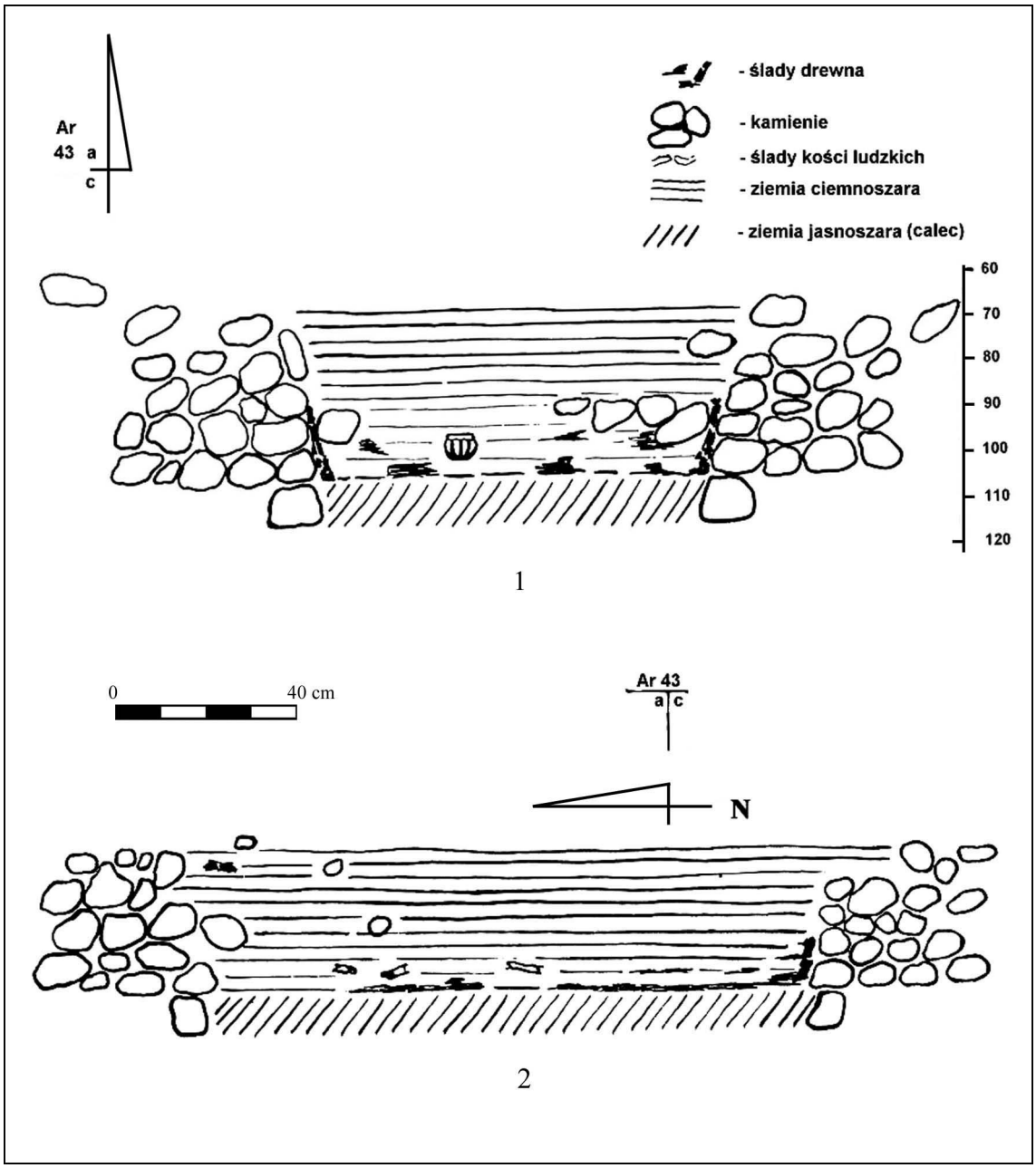

Ryc. 4. Zgliczyn Pobodzy, pow. Żuromin, grób „książęcy”. **1** – przekrój porzeczny wzdłuż linii WE; **2** – przekrój podłużny wzdłuż linii NS.

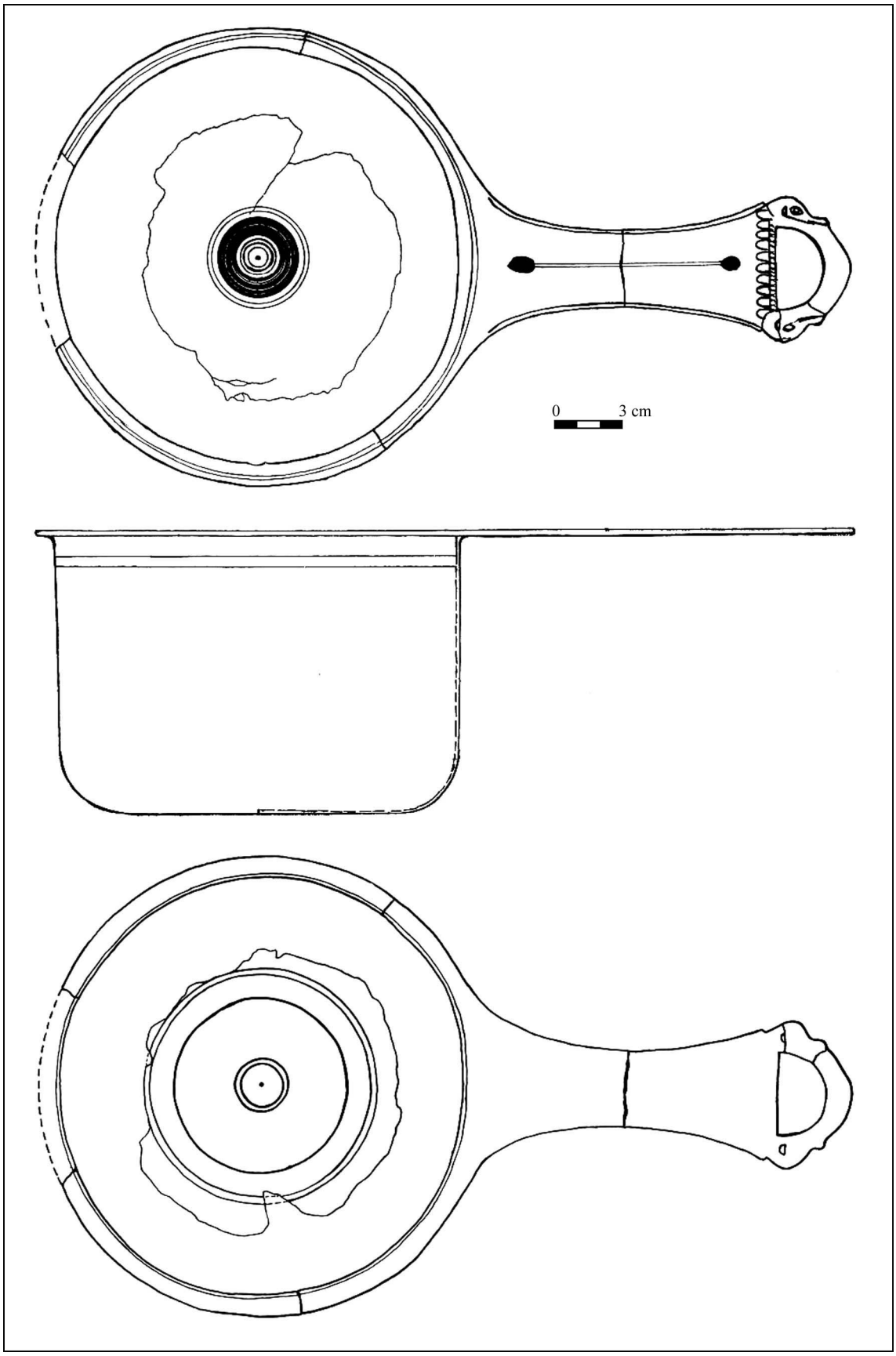

Ryc. 5. Zgliczyn Pobodzy, pow. Żuromin, grób „książęcy”, rondel brązowy.

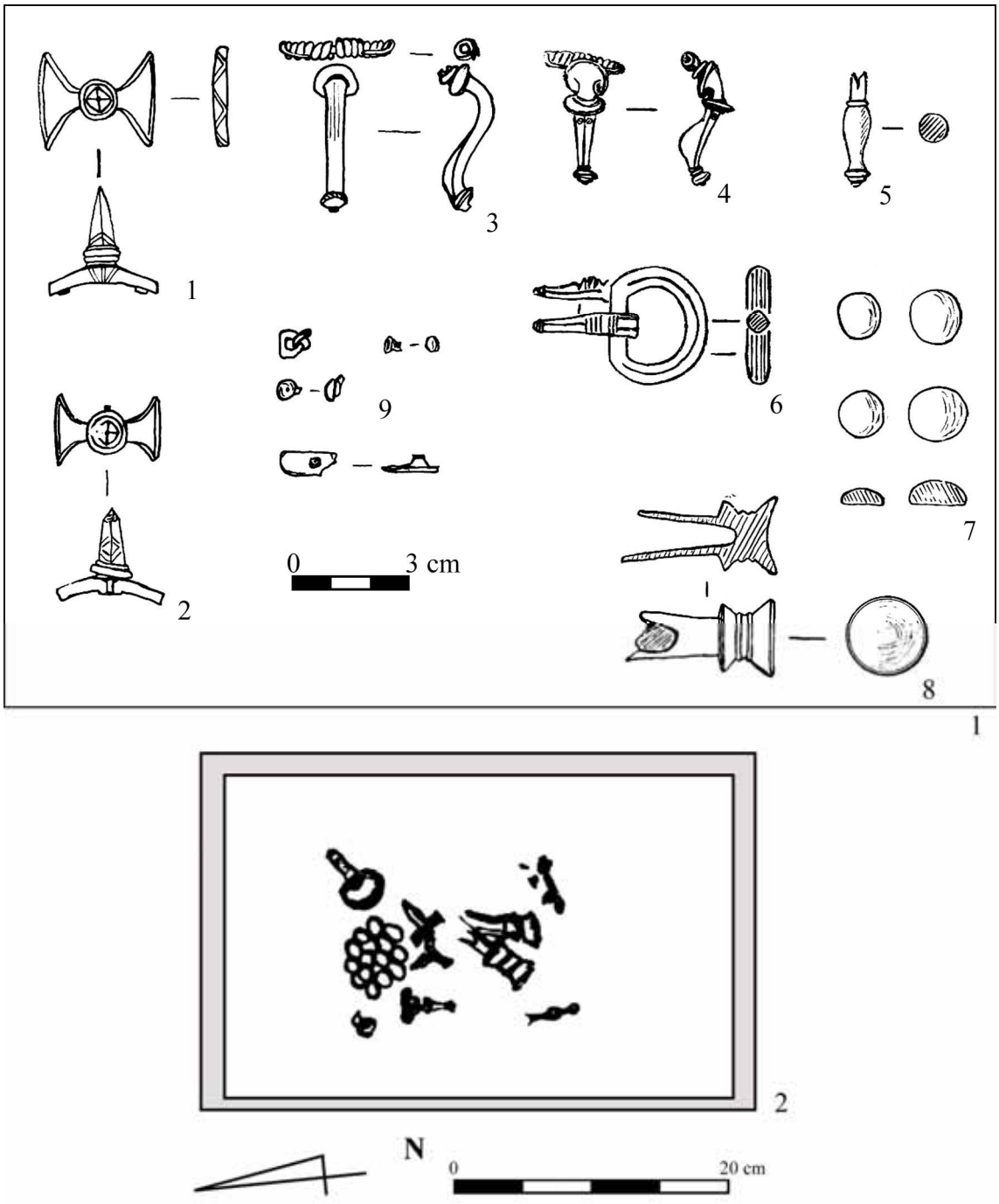

Ryc. 6. Zgliczyn Pobodzy, pow. Żuromin, grób „książęcy”. **1** – wyposażenie pochówka; **2** – plan rekonstrukcyjny kasetki (planszy do gry?).

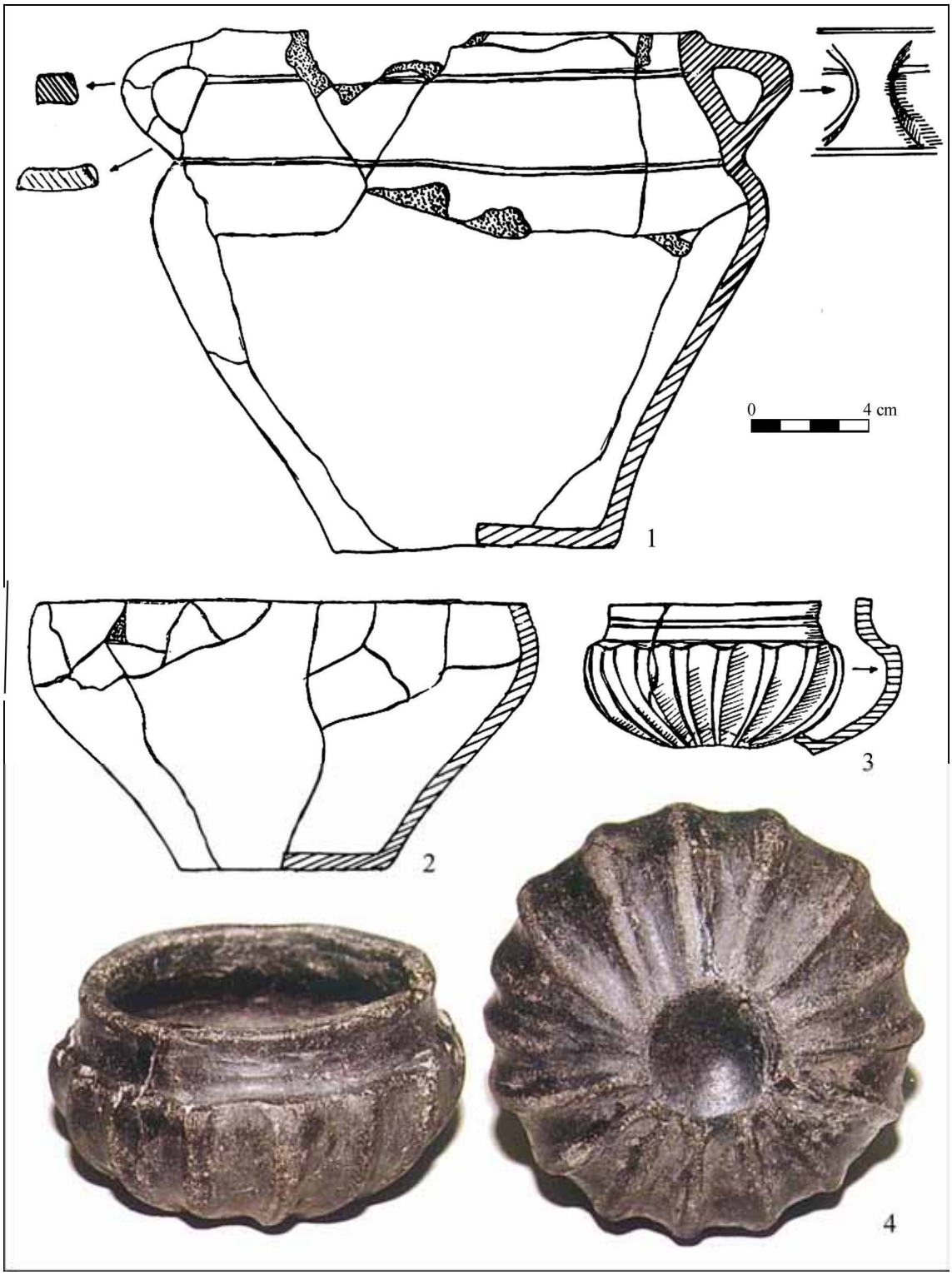

Ryc. 7. Zgliczyn Pobodzy, pow. Żuromin, grób „książęcy”, naczynia gliniane (4 – bez skali).

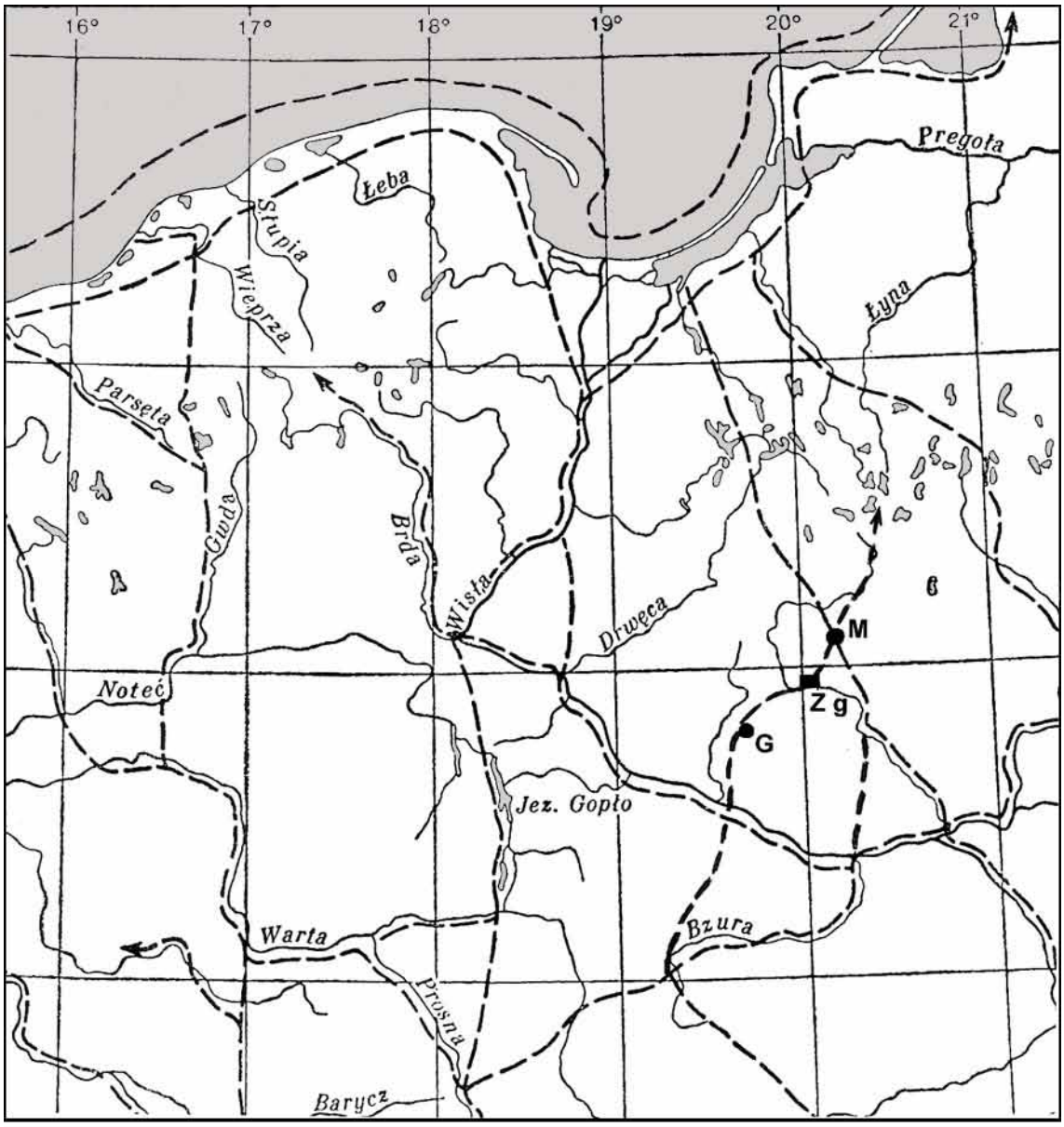

● M - skupisko osadnicze na południe od Mławy i znalezisko monet rzymskich w Mławie
■ Z g - grobowce "książęce" w Zgliczynie Pobodzym nad Wkrą
● G - Gródkowo pod Sierpcem: skarb srebrnych monet rzymskich liczący kilka tysięcy sztuk.

Ryc. 8. Ważniejsze drogi i szlaki handlowe w Europie Środkowej w II-III wieku. Według J. Wielowiejskiego, z uzupełnieniami autora.

Pogranicze trzech światów
Kontakty kultur przeworskiej, wielbarskiej i bogaczewskiej
w świetle materiałów z badań i poszukiwań archeologicznych
Warszawa 2006

Agnieszka JAREMEK
Instytut Archeologii Uniwersytetu Warszawskiego.

Zespół osadniczy z wczesnej epoki żelaza w Jeziorku. Badania na osadzie II w latach 2003-2005

Miejscowość Jeziorko znajduje się w zachodniej części Krainy Wielkich Jezior Mazurskich, na skraju kompleksu leśnego położonego pomiędzy Rynem a Giżyckiem (Ryc. 1). Obszar ten jest częścią jednego z pięciu pasm moreny czołowej przebiegających na Pojezierzu Mazurskim w układzie równoleżnikowym, poprzecinanych rynnami polodowcowymi i nieckami jeziornymi w układzie południkowym. Pasma te tworzą niezbyt zwarte ciągi wzgórz, które jednak przez wyraźne formy, piaszczystą budowę i większy stopień zalesienia wyróżniają się wśród falistego krajobrazu Pojezierza. Pasmo, w obrębie którego zlokalizowana jest miejscowość Jeziorko, to obszar pagórkowaty, ze wzniesieniami sięgającymi 193 m n.p.m. Pomiędzy nimi znajdują się liczne niecki, które wypełniają zarastające, małe jeziorka lub mokradła. Niecki te są zamknięte, niepołączone ze sobą w jeden system odwadniający. Właśnie w jednej z takich kotlinek położona jest wieś Jeziorko. Dziś jeziora już tu nie ma, jego wody zostały sztucznie odprowadzone, a wieś zyskała łąki do celów gospodarczych [KIEŁCZEWSKA 1952, 201-206].

Na północny wschód od zabudowań w odległości około 1 km znajduje się stanowisko I, położone na wzgórzu wyniesionym ponad dno doliny polodowcowej. Maksymalna wysokość wynosi 182 m n.p.m., przy wartościach względnych sięgających do 30 m. Średnie nachylenie zboczy wynosi 34°-37°, a w części górnej dochodzi nawet do 60°. Dla porównania – stromość sąsiednich wzgórz zamyka się w przedziale 8°-27° [KIEŁCZEWSKA 1952, 201-206]. Wzgórze morenowe, na którym zostało zlokalizowane stanowisko jest naturalnie obronne, a zajęcie go pod osadnictwo musiało być wynikiem świadomego wyboru miejsca, najlepiej gwarantującego bezpieczeństwo: przesądzały o tym strome zbocza, bagniste otoczenie oraz doskonały widok na otaczający teren. Dodatkowym czynnikiem było ukształtowania wzniesienia, świadomie wykorzystane przez pradziejowe osadnictwo.

Najwyższa część wzgórza – osada I – ma kształt stożka, zamkniętego pierścieniowatym wałem; pośrodku wznosi się naturalny, pierwotny wierzchołek wzgórza zwany „kopicą". Wschodnie zbocze wzniesienia tworzy obszerną platformę, a dalej opada stromo, ok. 15 m, do dna kotliny. Na tak uformowanej półce zlokalizowano osadę II. W obu częściach wzniesienia występuje układ warstw typowy dla moreny czołowej: całe wzgórze przykrywa czapa utworów gliniastych o miąższości do 0,65 m, posadowiona na grubych pokładach jasnożółtych piasków [KIEŁCZEWSKA 1952, 201]. Obszar, dostępny dla osadnictwa, to 2 200 m^2 na wierzchołku (osada I) i 3 000 m^2 na platformie (osada II). Trzecią częścią kompleksu osadniczego jest rozległy cypel, w który platforma i wzniesienie przechodzą dość łagodnie od strony południowej. Jest to jednocześnie teren o najmniejszych walorach obronnych, współcześnie wykorzystywany jako najłatwiejsze podejście. Ostateczne ustalenie obecności w tej części stanowiska śladów osadnictwa, a tym samym – włączenie jej do zespołu osadniczego stało się możliwe dopiero po przeprowadzonych w sezonie 2006 badaniach sondażowych. Zarejestrowany w ten sposób trzeci człon kompleksu osadniczego w Jeziorku został oznaczony jako „osada III" [JAREMEK 2006].

1. Dzieje badań w Jeziorku

Z zespołu osadniczego w Jeziorku znano początkowo wyłącznie najwyższą część wzgórza, zwaną grodziskiem: już w 1663 roku umieścił je na mapie okręgu ryńskiego Józef Narońśki. Od tego momentu Jeziorko pojawia się często w literaturze obejmującej tematykę Prus

Wschodnich. W 1926 roku Hans Hess von Wichdorff przeprowadził na obiekcie badania powierzchniowe a dwa lata później dość ryzykowne wykopaliska, przekopując się przez południowy wał [ANTONIEWICZ 1952, 235-236].

Pierwsze systematyczne badania wykopaliskowe na stanowisku przeprowadził w latach 1950-1954 z ramienia PMA w Warszawie Jerzy Antoniewicz. Obszarem badań objęto jednocześnie osadę I i osadę II, otwierając powierzchnię około 1700 m^2. Niestety, ten dość duży areał badawczy nie został w pełni rozpoznany. Część wykopów została wyeksplorowana do głębokości około 0,6 m, a następnie przykryta faszyną i zasypana. Pełny obraz nawarstwień uzyskano w obrębie kilku rowów sondażowych przecinających wzgórze na linii wschód-zachód i północ-południe (Ryc. 1). Pięcioletnie badania Jerzego Antoniewicza na stanowisku w Jeziorku pozwoliły ustalić charakter i chronologię dwóch członów kompleksu (osada I; osada II). Przyniosły ogromną bazę źródłową, przede wszystkim w postaci materiałów ceramicznych, umiejscawiając Jeziorko w grupie najlepiej rozpoznanych stanowisk tej części Pojezierza Mazurskiego. Wykazały jednocześnie, że stanowisko należy do form wielowarstwowych, wielokulturowych i wielofazowych, co daje możliwość obserwowania złożonych procesów osadniczych i kulturowych w obrębie dwóch najlepiej rejestrowanych na tym stanowisku przedziałów czasowych – we wczesnej epoce żelaza i we wczesnym średniowieczu [ANTONIEWICZ 1952, 235-250; ANTONIEWICZ, OKULICZ 1958, 7-69]. Pomimo pewnej dysproporcji źródeł, wynikłej z eksplorowania przede wszystkim nawarstwień wczesnośredniowiecznych, stan badań osady I i osady II pozwolił w latach pięćdziesiątych XX wieku na rekonstrukcję poszczególnych etapów rozwoju kompleksu osadniczego we wczesnej epoce żelaza. Autorom opracowania wyników badań udało się ustalić, że w końcowej fazie okresu halsztackiego D lub na przełomie okresów halsztackiego i lateńskiego wzniesiono osiedle obronne (osada I), zniszczone w okresie lateńskim. Później już go nie odbudowano, lecz przeniesiono je na dogodniejsze miejsce, na platformie na zboczu (osada II). Nowa sadyba uległa zniszczeniu, lecz została odbudowana w tym samym miejscu. W tym czasie szczyt wzgórza (osada I) nie był umocniony, lecz prawdopodobnie wykorzystywany tylko jako okólnik dla bydła – świadczyć o tym miałyby dwie chaty o charakterze sezonowym. W obu fazach osadnictwa z wczesnej epoki żelaza stanowisko było użytkowane przez niewielką grupę, mieszkającą w 5-8 domostwach; największy rozwój tej społeczności przypadł na schyłek okresu wczesnolateńskiego lub początek okresu środkowolateńskiego [ANTONIEWICZ 1964, 79-122].

2. Wyniki badań w latach 2003-2005

Wznowienie w 2003 roku wykopalisk w zespole osadniczym w Jeziorku przez IAUW oparto na programie badawczym, powstałym z inicjatywy Jerzego Okulicza, współautora badań i opracowań sprzed półwiecza. Podstawowym celem badań była kontynuacja prac w obrębie wykopów, założonych na osadzie II w latach pięćdziesiątych XX wieku, lecz nie wyeksplorowanych w całości, oraz rozpoznanie w obrębie tego osiedla obszaru nie objętego dotychczas wykopaliskami. Celem było uściślenie dotychczasowego zasięgu i rozplanowania osady oraz pozyskanie nowej bazy źródłowej, w tym możliwie jak największej liczby prób do badań przyrodniczych, zwłaszcza od analiz dendrochronologicznych i radiowęglowych. W sezonie 2003 rozpoznano obszar o łącznej powierzchni 200 m^2, lokalizując wykopy badawcze w południowej, centralnej i wschodniej części osady II – ćwiartki BD ara 126, ćwiartki AC ara 127, ćwiartki AB ara 98 oraz ćwiartki AB ara 100. Prace wykopaliskowe w 2004 roku, podobnie jak w poprzednim sezonie, prowadzono wyłącznie w obrębie osady II. Wykop badawczy o powierzchni 200 m^2 założono w centralnej części platformy – ary 98-99. Prace wykopaliskowe w sezonie 2005 umiejscowiono zarówno na osadzie II, jak i na osadzie I. Wykop badawczy w obrębie osady II zlokalizowano w skrajnej, południowej części – ćwiartki AC ara 69 i ćwiartki AC ara 56. Na wzniesieniu (osada I) założono wykop obejmujący zachodni stok wału wschodniego, przylegający do niego majdan oraz fragment kopicy. Łącznie badano obszar o powierzchni 200 m^2 (Ryc. 1).

Podczas badań osady II w latach 2003-2005 zarejestrowano dwie warstwy kulturowe z wczesnej epoki żelaza, które – w nawiązaniu do badań z lat pięćdziesiątych XX wieku – oznaczono jako warstwy IIIa i IV. Odpowiadają one dwóm poziomom osadniczym związanym z dwiema fazami funkcjonowania osiedla kultury kurhanów zachodniobałtyjskich: starszą (warstwa IV) i młodszą (warstwa IIIa). Podstawą ich wyróżnienia był względnie jednorodny kultu-

rowo materiał zabytkowy, którego lokalizacja *in situ* nie budziła wątpliwość. Poza nimi wystąpiło kilka lokalnych, zróżnicowanych wewnętrznie, nawarstwień o charakterze spływowym oraz jedno ciągłe nawarstwienie spływowe oznaczone jako warstwa IIIb. Wyznacza ona przerwę w użytkowaniu osady, rozdzielającą obie wspomniane fazy osadnictwa (warstwy IIIa i IV) z wczesnej epoki żelaza. Warstwy spływowe powstawały na skutek położenia znacznej części osady na dość dużym stoku, w bezpośredniej bliskości podstawy stożkowatego wzniesienia, które, jak wykazały badania, zmieniło swój pierwotny zasięg, oraz intensywnej orki prowadzonej niegdyś na całym wzgórzu. Kolejną kategorię nawarstwień tworzą lokalne skupiska spalenizny i kamieni będące wynikiem destrukcji, a następnie wtórnego przemieszczenia bliżej nieokreślonych układów konstrukcyjnych. Niejasny charakter posiadają również antropogenicznie ukształtowane jak się wydaje warstwy niewypalonej gliny. W obrębie nawarstwień z wczesnej epoki żelaza zarejestrowano 85 obiektów, wśród których dominowały pozostałości jam gospodarczych i palenisk. Oprócz nich zarejestrowano relikty czterech zabudowań mieszkalnych, kilkadziesiąt dołków posłupowych oraz pojedynczy pochówek psa (Ryc. 2-3).

Pozyskano bogaty zespół zabytków ruchomych. Przeważały wśród nich fragmenty naczyń glinianych, łącznie 21 530 ułamków. Drugą liczną grupę stanowiły kości zwierzęce: łącznie około 5 000 fragmentów kości zwierząt różnych gatunków (materiały w trakcie opracowania przez dr A. Grężak i mgr J. Kalisz). Znaleziono również kilkanaście fragmentów kości ludzkich. Trzecią dużą grupę znalezisk tworzą tzw. zabytki wydzielone, przede wszystkim przedmioty metalowe (87 znalezisk), głównie z żelaza, a także z brązu. Odnotowano także wyroby z gliny, masy szklanej, kamienia oraz kości i rogu. Do „zabytków wydzielonych" zakwalifikowano także kawałki kości i poroża zwierząt noszące ślady obróbki, a wstępne wyniki analiz archeozoologicznych sugerują, że liczebność tej grupy znalezisk może się znacznie zwiększyć.

a) Warstwa IV

Najstarszy poziom osadniczy na stanowisku wyznacza warstwa kulturowa IV oraz obiekty, występujące w jej obrębie. Jest to warstwa o tłustej konsystencji, szaro-brunatna, ciemnobrunatna lub czarna, zalegająca bezpośrednio na żółtym piasku calcowym z nieregularnym, lekko falistym spągiem, zróżnicowanej miąższości i zawartości kulturowej. Jej nieregularność jest wynikiem świadomej działalności człowieka i świadczy o różnej funkcji poszczególnych części osady II. Dotychczasowe badania ujawniły wszystkie cztery granice maksymalnego jej zasięgu w kierunku północnym, południowym, wschodnim i zachodnim określając tym samym zasięg osadnictwa w najstarszej fazie użytkowania stanowiska (Ryc. 2). Jej zasięg i charakter w częściach badanych w latach 2003-2005 przedstawia się w następujący sposób:

Ary 126-127 – przebiega nieregularnie na całej powierzchni eksplorowanych arów i posiada kontynuację poza obszar badawczy; w ćwiartce D ara 126 i ćwiartce C ara 127 stanowi wypełnisko chaty (chata 1, obiekty 10, 20-21), gdzie posiada miąższość około 0,3 m i bogatą zawartość kulturową; w obrębie ćwiartki B ara 126 i ćwiartki A ara 127 stanowi wypełnisko chaty (chata 2, obiekt 2); w części północnej jej spąg zalega na głębokości 1,7 m i posiada miąższość około 0,5 m oraz bogatą zawartość kulturową; pomiędzy chatami 1 i 2 spąg warstwy wyraźnie podnosi się i zalega jedynie na głębokości 0,8 m poniżej poziomu gruntu, przy zmniejszeniu miąższości do 0,15 m; w kierunku południowym i zachodnim w obrębie ara 126 poza wypełniskami chat 1 i 2 warstwa wyraźnie zmniejsza miąższość i prawdopodobnie zanika kilka metrów poza obszarem badawczym; wyraźną kontynuację posiada natomiast w kierunku wschodnim i południowym w obrębie ara 127; osiąga tam miąższość do 0,6 m.

Ary 98-99 – przebiega nieregularnie; w skrajnej zachodniej i północnej części ara 98 i w północnej części ara 99 jest bardzo nikła, gdzie analogicznie do ara 112, badanego w latach pięćdziesiątych XX wieku, jest przewarstwiona drobnymi smugami piasku; intensywnego charakteru nabiera w obrębie ćwiartki D ara 98 i ćwiartki C ara 99, gdzie gwałtownie zagłębia się w podłoże calcowe i zwiększa miąższość do około 0,4 m, stanowiąc jednocześnie wypełniska zespołu jam gospodarczych; wyraźną kontynuację posiada w kierunku południowym poza obszar badawczy; w obrębie wschodniego skraju ćwiartki C ara 99 stopniowo zanika i kończy się na początku ćwiartki D ara 99 wyznaczając wschodnią granicę osady w tej części stanowiska.

Ary 56 i 69 – przebiega regularnie, posiada jednak odmienny charakter i zachowana jest w tej części w stanie szczątkowym, miejscami trudnym do odróżnienia od przykrywającej jej warstwy IIIb; jej miąższość wynosi 0,05-0,25 m, ale ma charakter brunatnej ziemi silnie przemytej piaskami, w obrębie której wystąpił nieliczny materiał ceramiczny i pojedyncze kości zwierzęce; mniej więcej w połowie ćwiartki C ara 56 podnosi się i zanika wyznaczając prawdopodobnie południową granicę osadnictwa; w północnej części ara 69 częściowo wypełnia zagłębienia jam gospodarczych i posiada kontynuację w kierunku zachodnim, wschodnim i północnym.

W obrębie najstarszego poziomu osadniczego zarejestrowano dwa zabudowania – oznaczone jako chaty 1 i 2. Obydwie zostały częściowo odkryte podczas badań w latach pięćdziesiątych XX wieku. Uściślenie ich zasięgu i charakteru podjęto w sezonie 2003 zakładając wykop

badawczy w obrębie ara 126 i 127. Był to jednocześnie pierwszy wykop badawczy, założony po niemal 50 latach przerwy w pracach na stanowisku. Eksploracja obszaru, na którym powinna znaleźć się kontynuacja **chaty 2** nie wykazała żadnych układów poziomych świadczących o jej obecności w tym miejscu. Zarys był zupełnie niewidoczny w obrębie czarnej w tym miejscu warstwy kulturowej. Dopiero obserwacja przekroju pionowego wykazała, że jest to obiekt nieznacznie zagłębiony w ziemię. W badanej jego części nie odkryto analogicznych do części północno-wschodniej śladów obudowania od wewnątrz poziomymi dylami łączonych na zrąb. Być może ślady konstrukcji przyziemia, w postaci równolegle przebiegających niewielkich zagłębień wypełnionych warstwą spalenizny, odkryto natomiast w samym spągu obiektu. Przypuszczalne wymiary chaty to 5×7 m. Mniej więcej w środku chaty ulokowane było palenisko składające się z kamieni spojonych gliną.

Chata 1 w kierunku zachodnim, a więc w obrębie ara 126 nie posiada jak zakładano kontynuacji. Oznaczałoby to, iż odkryte w sondażu z lat pięćdziesiątych palenisko, nie zlokalizowano pośrodku, lecz w jej północno-zachodnim narożniku. Poza negatywem rowu, w kierunku wschodnim, zarys chaty był zupełnie niewidoczny w obrębie warstwy kulturowej. Jej prawdopodobnie wschodnią ścianę odkryto dopiero na poziomie wyróżniającym wkop od podłoża calcowego. Dodatkowo w północno-wschodniej części pierwotnego zarysu zarejestrowano ślad po narożnym słupie. Podobna w ogólnych wymiarach do chaty 2, była zaopatrzona w kamienne palenisko i prawdopodobnie posiadała, podobnie jak chata 2, wewnętrzne obudowanie od strony wschodniej.

W obrębie najstarszego poziomu osadniczego zarejestrowano kilkadziesiąt jam o ogólnie gospodarczym charakterze. Dla większości z nich na obecnym etapie trudno uściślić funkcję. Jedynie część z nich, z uwagi na kształt i zawartość wypełniska podzielono na jamy zasobowe lub jamy odpadkowe. Jamy zasobowe odnotowano przede wszystkim w obrębie arów 126, 98 i 56. Do grupy tej należą m.in. obiekty 9A i 18 zlokalizowane bezpośrednio przy obiekcie mieszkalnym, obiekty 74 i 77 w obrębie ara 98 oraz obiekty 109, 114 i 118 w obrębie arów 69 i 56, znajdujących się poza najintensywniej wykorzystywaną częścią osady. Podstawą ich wyróżnienia był w większości przypadków kształt przekroju zbliżony do gruszkowatego lub workowatego. W partiach stropowych czasami wyraźnie zwężony w stosunku do dolnej rozszerzającej się, niszowato wkopanej w podłoże calcowe partii dolnej. Dość charakterystycznym wyróżnikiem był tu kształt wypełniska w planie poziomym – bardzo regularny, najczęściej kolisty lub zbliżony do kolistego. Większość jam, przy znacznej miąższości około 1,5 m, nie posiadała, poza nielicznymi fragmentami ceramiki, żadnej zawartości kulturowej. Jamy określone ogólnie jako odpadkowe to obiekty, w przypadku których jednoznaczne ustalenie funkcji jest niezwykle trudne. Część z nich mogła pierwotnie pełnić funkcję jam produkcyjnych lub zasobowych, których wtórnym przeznaczeniem była funkcja odpadkowa. Jamy tego rodzaju odnotowano przede wszystkim w obrębie arów 98-99, były to, między innymi, obiekty 73, 75, 79 i 83. Podstawą wyróżnienia był kształt głębokiej lub średniej niecki, miąższość około 1 m oraz wypełnisko najczęściej w postaci intensywnie przesiąkniętej organiką ciemnej ziemi, zawierającej liczne fragmenty naczyń glinianych i kości zwierzęcych.

Paleniska to najmniejsze rozmiarami jamy, nieznacznie wgłębione w ziemię, o miąższości nie przekraczającej 0,5 m. Obiekty tej grupy wyraźnie koncentrują się w obrębie arów 98-99. Do palenisk zaliczono m.in. obiekty 84, 86 i 103, które w planie poziomym były najczęściej zbliżone do kształtu kolistego lub owalnego. Ich wypełniska stanowiła intensywna spalenizna, czasami w partiach stropowych zalegał pomarańczowy piasek lub glina. W obrębie wypełnisk rejestrowano często elementy konstrukcyjne w postaci kamieni i polepy. Zawartość kulturową stanowiły fragmenty naczyń i kości zwierzęce.

W obrębie warstwy IV, na ćwiartce D ara 98 i ćwiartce C ara 99 wystąpił nieregularny obszar o powierzchni kilku metrów kwadratowych zawierający wyraźne natężenie kości zwierzęcych, wśród których zdecydowanie dominowały kości konia, obok którego wystąpiły kości krowy, świni, jelenia i sarny. Przebieg obszaru zarówno w układzie poziomym jak i pionowym nie wykazywał wyraźnych zarysów, co wskazuje, że ich lokalizacja związana jest raczej z naturalnym ukształtowaniem terenu i jednocześnie przestrzenią wolną od zabudowy czy jam gospodarczych. Wypełnisko tego skupiska w obrębie arów 98-99 odróżniało się od otaczającej je warstwy kulturowej nieco bardziej gliniastą, wilgotną konsystencją i lekko rdzawo-szarym za-

barwieniem. Określone wstępnie jako obszerne śmietnisko zawierało jak wspomniano bardzo duże ilości kości zwierzęcych, rozdrobnione, nieliczne fragmenty ceramiki oraz nie spalone kości ludzkie, co wskazuje na jego wyjątkowy charakter.

W obrębie skupiska na arach 98-99 zarejestrowano trzy fragmenty żuchw (№ 1-2) oraz luźne zęby. Żuchwa № 1, na którą składają się dwa fragmenty kości i cztery luźne zęby, została określona jako należąca do mężczyzny w przedziale wieku *adultus*, czyli około 35 roku życia. Analiza antropologiczna wykazała, że żuchwa została złamana, co nastąpiło prawdopodobnie przed depozycją, ale raczej w niedługim czasie. Ustalono również, że żuchwa była wystawiona na krótkie działanie ognia. Miejscowe ślady ognia, występujące w okolicy złamania, mogły nadwyrężyć strukturę kości i ułatwić złamanie. Zarówno lewa jak i prawa gałąź żuchwy jest starta lub ścięta. Brak jednak jednoznacznych śladów narzędzia, poza niewielkimi bruzdami. Żuchwa № 2, składająca się z jednego fragmentu kości wraz z trzema zachowanymi zębami trzonowymi, ze względu na stopień zniszczenia została określona jedynie jako należąca do osoby z pierwszej połowy przedziału *adultus*, tj. około 30 roku życia, bez określenia płci (analiza antropologiczna wykonana przez mgr. W. Więckowskiego).

Analogiczne skupisko kości ludzkich odkryto podczas badań w latach pięćdziesiątych w obrębie ara 139, gdzie zarejestrowano dobrze zachowaną żuchwę, krąg szyjny, prawą kość skokową, kość wielokątną, fragment kości potylicznej oraz fragment kości śródręcza lub śródstopia. Analiza antropologiczna wykazała, że żuchwa należy do kobiety w wieku około 25 lat, kość potyliczna wykazuje przynależność do osoby młodej, ogólnie w przedziale *adultus*, prawdopodobnie również płci żeńskiej. Kość potyliczna i kość wielokątna noszą ślady nadpalenia [MISZKIEWICZ 1958, 75-77].

Należy wątpić, że kości ludzkie pochodzą z pochówków szkieletowych, które byłyby starsze od osady i zostały zniszczone w czasie jej powstawania. Przeczy temu poniekąd brak kości długich, które musiałyby się znaleźć choćby w silnie pokawałkowanych fragmentach. Z kolei brak zakłóceń w warstwie kulturowej wyklucza możliwość złożenia tych kości w późniejszym czasie. Należy więc założyć, że kości ludzkie znalazły się w tym miejscu razem z kośćmi zwierzęcymi w tym samym czasie, podczas tworzenia się warstwy kulturowej z wczesnej epoki żelaza. Przy takim założeniu otwartym zagadnieniem jest interpretacja takiego sposobu ich zdeponowania. Wielce prawdopodobna wydaje się przyjęta przez Jerzego Antoniewicza hipoteza, że kości ludzkie pochodzą od osób wykluczonych ze społeczności za wyjątkowe przewinienia i nie pochowanych w tradycyjny sposób. Rozszerzając ten wątek, można również założyć, że są to kości pochodzące od „obcych", intruzów, którzy zostali zgładzeni przez mieszkańców, a ich zwłoki zbezczeszczono. Być może, tak jak domniemywał Jerzy Antoniewicz, śmietnisko jest śladem zagrzebania szczątków ludzkich i zwierzęcych po walce, jaką stoczyli mieszkańcy pierwszego osiedla, prawdopodobnie zniszczonego przez pożar. O czym jednak mogą świadczyć – towarzyszące skutkom przepalenia – ewentualne ślady nacinania, czy też silne rozdrobnienie i zdekompletowanie szkieletów? W tym miejscu można przywołać efektowną, choć kontrowersyjną hipotezę, mówiącą o rytualnym kanibalizmie panującym wśród mieszkańców osady w Jeziorku, a na tej podstawie – szczątki ludzkie znalezione w dołach śmietniskowych zakwalifikować jako pozostałości części ciała nie nadających się do spożycia [ANTONIEWICZ 1964, 88-91].

Ceramika występująca w obrębie warstwy IV i w wypełniskach zalegających w niej obiektów to fragmenty naczyń lepionych ręcznie. Ich kolorystyka zawiera się w szerokim przedziale, ale dominują fragmenty, które po wypale posiadają barwę brunatną, szarą lub ciemnopomarańczową. Zastosowanie rodzaju i ilości domieszki schudzającej jest wyraźnie uzależnione od funkcjonalnego przeznaczenia poszczególnych form ceramiki. W podobny sposób zróżnicowano zastosowanie obróbki powierzchni zewnętrznej naczynia, która wyraźnie dzieli naczynia na chropowacone, obmazywane lub gładzone. Najczęstszą, zdecydowanie dominującą w tej fazie formą naczyń są różne odmiany jajowatych garnków zasobowych. Ich wewnętrzny podział dotyczy przede wszystkim sposobu ukształtowania górnych partii naczynia. Część z nich posiada wyodrębnione dość długie szyje i prosto ścięte krawędzie, inna grupa szyje bardzo krótkie i krawędzie zaokrąglone, równolegle z nimi występują formy o cylindrycznych lub lekko do wewnątrz nachylonych szyjach i prostych lub zaokrąglonych krawędziach. Wszystkie odmiany posiadają powierzchnie chropowacone lub kierunkowo obmazywane (Ryc. 5-7, 10).

Drugą pod względem ilościowym formą naczyń są misy, wśród których występują odmiany z wysoko umieszczoną największą wydętością brzuśca, pogrubionych krawędziach, gładzonej powierzchni, zdobionej czasami ornamentem nacięć lub zaszczypywań paznokciowych w miejscu największej wydętości, oraz misy w kształcie wycinka kuli o chropowaconych lub gładzonych powierzchniach (Ryc. 5, 7, 10). Dość liczną grupę stanowią fragmenty talerzy zdobionych zaszczypywaniem na krawędzi i otworkami (Ryc. 5, 7, 10). Ponadto występują także nieliczne egzemplarze naczyń beczułkowatych zdobionych ornamentem zaszczypywań paznokciowych (Ryc. 7). W obrębie najstarszego poziomu odosobniona grupę stanowią kubek z prostą szyją i taśmowatym uchwytem mocowanym poniżej krawędzi wylewu, dwa naczyńka miniaturowe oraz miniaturowy czerpak kulistodenny (Ryc. 6, 10). Bardzo niewielką grupę stanowią także pojedyncze fragmenty gładzonych naczyń baniastych (Ryc. 5-7). Poza materiałami ceramicznymi w obrębie warstwy IV wydzielono zbiór zabytków wykonanych przede wszystkim z kości i gliny oraz pojedyncze przedmioty wykonane z metalu. W zbiorze tym mamy fragment ciężarka tkackiego, przęślik, dwa narzędzia kościane, w tym bardzo ładny okaz przekłuwacza, zawieszka kościana z otworem, dwie igły lub trzpienie szpil kościanych, fragment ornamentowanej oprawki, obuch toporka oraz dwa nieokreślone przedmioty z brązu (Ryc. 11).

Najstarsza faza zabudowy według Jerzego Antoniewicza mogła obejmować od pięciu do ośmiu chat. Obecny stan badań mimo poszerzenia obszaru badawczego nie ujawnił większej, niż to ustalono w latach pięćdziesiątych ilości zabudowań najstarszej fazy, która w dalszym ciągu obejmuje trzy chaty. Prawdopodobną przyczyną jest fakt, iż prace wykopaliskowe prowadzono w południowej części osady, która jak się wydaje nie miała charakteru mieszkalnego. Jeżeli istnieją kolejne zabudowania ich lokalizacja musi być związana z północnym obszarem osady, a jedyne wolne przestrzenie to ćwiartka A ara 127 i ćwiartka C ara 128, następnie ćwiartki B i D ara 127 oraz ćwiartki A-B ara 113. Rozmieszczenie trzech zarejestrowanych dotychczas budowli mieszkalnych wyraźnie określa, iż najstarsza faza zabudowy osady miała charakter planowy, z wyraźnym oddzieleniem przestrzeni mieszkalnej od przestrzeni gospodarczej. Wyniki prac wykopaliskowych w obrębie rowu sondażowego na obszarze ara 112 wskazywały, że warstwa IV wyznaczająca najstarszy poziom osadniczy wyraźnie traci intensywność, podnosi się ku górze i zanika. Tym większą niespodzianką były wyniki prac w obrębie arów 98-99, graniczących od strony południowej z arem 112. W północnej części arów warstwa IV jest faktycznie bardzo cienka i zlokalizowana bardzo płytko, to jest około 0,7 m poniżej poziomu gruntu. Jednak kilka metrów dalej na południe nagle zagłębia się i zdecydowanie zwiększa swoją miąższość, wyznaczając tym samym niejako drugą część osady zawierającą wyłącznie jamy gospodarcze i analogiczne do ara 139 rozległe śmietnisko. W kierunku południowym, w obrębie arów 69 i 56, warstwa kontynuuje się, choć wyraźnie zmienia charakter: jest cienka, przemyta, względnie jałowa. Mimo to, towarzyszy jej zespół kilku jam gospodarczych, z których ostatnia występuje aż na ćwiartce A ara 56. Tu następuje całkowite wypłycenie warstwy i jej zanik. Jest to w zasadzie jedyny kierunek, w którym warstwa mogłaby posiadać dalszą kontynuację. Od strony zachodniej naturalnym ograniczeniem jest wzniesienie, od strony północnej i wschodniej naturalny, miejscami bardzo stromy stok, tylko w kierunku południowym platforma morenowa dość łagodnie przechodzi w rozległy cypel stanowiący trzecią część kompleksu.

Chronologia najstarszego poziomu osadniczego oparta jest przede wszystkim na analizie fragmentów naczyń glinianych pochodzących z warstwy kulturowej i wypełnisk obiektów oraz teorii następstwa czasowego w procesie osadniczym pomiędzy osadą II a wzniesieniem (osada I). Według ustaleń poczynionych przez pierwszych badaczy stanowiska założenie osady na platformie wiązało się z upadkiem osiedla obronnego zlokalizowanego na wzniesieniu. Z trudnych do określenia przyczyn ludność nie odbudowała pierwotnego osiedla, lecz przeniosła się na niżej położoną platformę. Na podstawie materiałów zabytkowych i relacji stratygraficznych ustalono, iż czas spalenia i opuszczenia osiedla na wzniesieniu to końcowa faza podokresu halsztackiego D lub przełom okresu halsztackiego i lateńskiego. Zgodnie z teorią następstwa czasowego i funkcjonalnego wzgórza, ten przedział czasowy wyznacza również początek najstarszej fazy osadniczej na platformie. Materiały pozyskane podczas badań w latach pięćdziesiątych nie przyniosły jednoznacznych wyznaczników chronologicznych, reprezentując formy charakterystyczne ogólnie dla wczesnej epoki żelaza. Wśród tego zbioru znalazły się m.in. szerokootworowe, chropowacone naczynie zasobowe z poziomo ukształtowaną krawę-

dzią, ponadto dość liczne misy, czerpaki, naczynia wazowate oraz naczynko miniaturowe. Towarzyszyły temu dość nieliczne zabytki wydzielone, między innymi fragment sierpa żelaznego i szpila kościanej z profilowaną główką. Koniec funkcjonowania pierwszej osady – wobec braku jednoznacznie datowanych znalezisk – wyznaczono, podobnie jak jej początek, na podstawie następstwa czasowego i relacji stratygraficznych, sięgając po znacznie lepsze wyznaczniki chronologiczne pozyskane z nawarstwień drugiej fazy osady z wczesnej epoki żelaza. Na tej podstawie przyjęto, że upadek pierwszej osady zawiera się ogólnie w obrębie okresu wczesnolateńskiego [ANTONIEWICZ 1964, 115, 119-122].

Badania w latach 2003-2005 poszerzyły bazę źródłową głównie w kategorii fragmentów naczyń glinianych. Przeważają w niej formy wykazujące cechy długotrwałe, charakterystyczne ogólnie dla wczesnej epoki żelaza. Istotnym jest jednak fakt, iż bardzo duży udział mają tu naczynia których cechy drugorzędne są charakterystyczne dla fazy I kultury kurhanów zachodnionbałtyjskich, którą w tradycyjnym ujęciu należy wiązać z VI okresem epoki brązu oraz okresem halsztackim. Naczynia te w swej ogólnej stylistyce nawiązują do form spotykanych w grupie warmińsko-mazurskiej kultury łużyckiej, poprzedzającej uformowanie się kultury kurhanów zachodnionbałtyjskich. Dla uściślenia chronologii najstarszej fazy osadniczej duże znaczenie posiadają wyniki analiz C^{14}, przeprowadzonych na dwóch próbkach. Obydwie zostały pobrane z wypełniska obiektu 21, włączonego w zasięg chaty 1, zlokalizowanej w ćwiartce C ara 127. Analizie poddano spalone ziarna zbóż i fragmenty węgli drzewnych zalegające w wypełnisku chaty. Uzyskano dwie daty, których wartości po kalibracji określono w przedziałach 360-270 BC i 360-290 BC. Dla przyjętych dla interesującego nas obszaru systemów chronologicznych daty te zawierają się w obrębie okresu wczesnolateńskiego i przy założeniu, że najstarsza osada została zniszczona w wyniku pożaru, w tym właśnie przedziale należałoby umiejscowić górną granicę funkcjonowania najstarszego osadnictwa na platformie. Na podstawie wyżej przedstawionych faktów czas trwania najstarszej fazy osadniczej w Jeziorku można by umiejscowić w przedziale pomiędzy VI okresem epoki brązu a wczesnym okresem lateńskim. Zastanowieniu jednak należałoby poddać długotrwałość w przeżywaniu się form o stylistyce łużyckiej a co za tym idzie tak późnej ich pozycji chronologicznej.

b) Warstwa IIIb

Kolejną warstwą zarejestrowaną w obrębie wykopów badawczych jest warstwa oznaczona numerem III. Wyznacza ona kolejny poziom osadniczy i w przeciwieństwie do warstwy IV nie była jednolita w zakresie swej funkcjonalności. W jej obrębie wyróżniono dwa człony – pierwszy to warstwa IIIb oraz drugi warstwa IIIa.

Warstwa oznaczona jako IIIb występuje na całej powierzchni obszaru badawczego. Jej wygląd nie ujawnia większych zróżnicowań, przez co jej identyfikacja nie stwarza trudności i nie wzbudza zastrzeżeń. Podstawę jej struktury stanowi szary, szaro-brunatny lub brunatny piasek, w obrębie którego występują czasami dość duże głazy narzutowe. Dotychczasowe badania pozwoliły określić zasięg i charakter opisywanej warstwy, który w poszczególnych częściach osady, badanych w latach 2003-2005, przedstawia się w następujący sposób:

Ary 126-127 – mierzy 0,2-0,7 m miąższości, a jej strukturę tworzy jasnoszaro-beżowa, piaszczysta ziemia zawierająca dość liczny materiał ceramiczny oraz nieliczne kości zwierzęce; na osi N-S i W-E posiada kontynuację poza obszar badawczy.

Ary 98-99 – mierzy 0,1-0,7 m miąższości, jest szaro-beżowa, miejscami brunatna; zawiera dość liczny materiał ceramiczny oraz nieliczne kości zwierzęce; na osi N-S wykazuje kontynuację poza obszar badawczy; na osi W-E uchwycono początek warstwy w obrębie ćwiartki D ara 98 w styku horyzontalnym z warstwą IV.

Ary 56 i 69 – mierzy 0,1-0,6 m miąższości, tworzy ją szaro-beżowa, miejscami brunatna, piaszczysta ziemia z drobnymi węgielkami drzewnymi; zawiera dość liczny materiał ceramiczny oraz pojedyncze kości zwierzęce; na osi N-S początek warstwy zarejestrowano w obrębie ćwiartki C ara 56 w styku horyzontalnym z warstwą 159; na osi W-E oraz w kierunku północnym kontynuuje się poza obszar badawczy, z wyraźnym zmniejszeniem miąższości w kierunku wschodnim.

W obrębie warstwy IIIb nie zarejestrowano żadnych obiektów archeologicznych, występują w niej wyłącznie fragmenty ceramiki, między innymi naczynia jajowate chropowacone na całej powierzchni, wśród których znacznie wzrasta procent egzemplarzy z karbowaną krawędzią, następnie gładzone, głębokie misy, w większości reprezentowane przez formy o esowato ukształtowanych partiach górnych, w tym część z nich zaopatrzona w taśmowate ucho i ornament w postaci dołków lub zaszczypywań paznokciowych, pojedyncze fragmenty górnych

części naczyń gładzonych, lekko wychylonych na zewnątrz pochodzących prawdopodobnie z form baniastych oraz fragmenty niewielkich czarek, wśród których jeden egzemplarz zaopatrzono w ornament poziomych rytych linii bezpośrednio poniżej krawędzi wylewu. W grupie tej zarejestrowano także fragmenty kilku naczyń sitowatych i egzemplarz naczynia jajowatego z otworkiem pod krawędzią (Ryc. 9).

Badania w latach 50-tych oraz badania prowadzone współcześnie wykazały, że warstwa IIIb to warstwa, której pochodzenie należy wiązać z destrukcją pierwszego poziomu osadniczego i bliżej nie określonym przedziałem czasowym, podczas którego nastąpiła sedymentacja około 60 centymetrowej warstwy piasków. Wstępna hipoteza zakłada, że sedymentacja ta jest wynikiem spływów z wzniesienia i wielokierunkowo przebiegającego zapiaszczenia, które to czynniki przyczyniły się do przykrycia najstarszego poziomu osadniczego. Ustalenie chronologii tego procesu jest możliwe przede wszystkim na podstawie datowania obu poziomów osadniczych, rozdzielanych przez warstwę IIIb. Dotychczasowe ustalenia chronologiczne dla pierwszej i drugiej fazy osadnictwa wskazują, że proces sedymentacji musiał dokonać się w obrębie okresu wczesnolateńskiego. Potwierdza to także ceramika znaleziona w obrębie nawarstwienia, która reprezentuje cechy obecne zarówno w materiałach warstwy IV, jak i elementy nowe, nie rejestrowane w najstarszym poziomie osadniczym. Gdyby potraktować je jako zbiór z jednolitego nawarstwienia kulturowego, to materiały te wyznaczałyby fazę przejściowa w rozwoju ceramiki na osadzie w Jeziorku, w której to fazie rozpoczyna się wyraźna przemiana technologiczna i stylistyczna. Jeżeli dotychczasowa interpretacja warstwy IIIb jest słuszna, to kwestię pochodzenia części obecnych w niej materiałów należałoby wiązać z destrukcją młodszego poziomu osadniczego, który – jak zaznaczono na początku – w niektórych partiach stanowiska jest bardzo trudny do identyfikacji lub w ogóle się nie zachował.

c) Warstwa IIIa

Warstwa oznaczona jako IIIa zalega bezpośrednio na warstwie piasków oznaczonych jako IIIb. Jej struktura jest znacznie bardziej zróżnicowana, a niewielka miąższość powoduje, że jej identyfikacja w obrębie osady jest bardzo utrudniona. Dotychczasowe obserwacje wskazują, że na większości obszaru ma ona kolor jasno lub ciemno brunatny, miejscami ze śladami działania ognia. Warstwy tej nie zarejestrowano na całym obszarze (Ryc. 2), a jej struktura i zasięg w poszczególnych partiach osady badanych w latach 2003-2005 przedstawia się w sposób następujący:

Ary 126-127 – mierzy 0,05-0, 25 m miąższości, tworzy ją ciemnoszara lub brunatna ziemia z węglami drzewnymi; zawiera dość liczny materiał ceramiczny i kostny; na osi N-S ciągnie się poza obszar badawczy, wyraźnie zwiększając swoją miąższość w kierunku południowym; na osi W-E zarejestrowana została jedynie w obrębie ćwiartek A i C ara 127; nie zarejestrowano w jej obrębie żadnych obiektów archeologicznych.

Ary 98-99 – bardzo trudna do wyróżnienia w przebiegu poziomym, o miąższości około 0,1 m; jej struktura jest ciemnoszara, spopielona i zawiera dość liczny materiał zabytkowy; na osi N-S ciągnie się wyraźnie w kierunku południowym, natomiast jest słabo czytelna w kierunku północnym, na osi W-E prawdopodobnie kontynuuje się ku zachodowi, zaś w kierunku wschodnim, podobnie jak warstwa IIIb kończy się w obrębie ćwiartki D ara 98; jej przebieg zaburza zniszczona konstrukcja kamienna – obiekt 53 oraz paleniska 34, 51 i 52.

Ary 56 i 69 – bardzo słabo czytelna, zalegająca jako cienka, szara warstwa pomiędzy spągiem warstwy II i stropem warstwy IIIb; w mało uchwytny sposób kończy się w obrębie ćwiartki A ara 56, w pozostałych kierunkach prawdopodobnie ciągnie się poza obszar badawczy; w obrębie warstwy wystąpiły obiekty 108 i 111.

Najlepiej poznanym świadectwem osadnictwa drugiej fazy są, odkryte podczas badań w latach pięćdziesiątych, pozostałości podłóg dwóch budynków mieszkalnych, przylegających do siebie ścianami szczytowymi. Bok każdej z chat nie przekraczał 5 m szerokości. Chaty miały paleniska, po których został nikły ślad w postaci gliny przepalonej na kolor szaroróżowy. Palenisko w chacie północnej znajdowało się mniej więcej pośrodku, przy jej dłuższym boku, w chacie południowej bliżej, węższej ściany. Udało się zaobserwować tylko jeden słup wbity prostopadle na pograniczu podłóg tych budowli, reszta dyli leżała poziomo i składała się na ogół z nieokorowanych pni brzóz, sosny i dębu [ANTONIEWICZ 1964, 94].

Podczas prac w obrębie ara 126 odsłonięto fragmentarycznie dwa kolejne zabudowania. W przypadku obiektu 3 odsłonięto fragmenty przebiegu dwóch ścian oraz południowy narożnik, w przypadku obiektu 9, analogicznie dwie ściany i narożnik północny. W zarysie poziomym obydwa zabudowania musiały posiadać kształt zbliżony do prostokątnego i wymiary około 5×7 m. Nie zarejestrowano w ich obrębie śladów palenisk, co wynika zapewne z ich fragmenta-

rycznego odsłonięcia. Szkielet obydwu zabudowań oparto na konstrukcji naziemnej lub w niewielkim stopniu zagłębionej w ziemię. Obydwa zabudowania posiadały bardzo małą miąższość – około 0,05 m i nie udało się zarejestrować przekrojów części konstrukcyjnych.

Jedyny, znany dotychczas, rodzaj obiektu gospodarczego łączony z młodszym poziomem osadniczym to paleniska. W przypadku kilku jam przynależność – wobec braku charakterystycznych materiałów – określono jedynie na podstawie obserwacji stratygraficznych lub nie oceniano w ogóle, nie można więc wykluczyć, że w trakcie dalszych opracowań liczba ta ulegnie zmianie. Paleniska w liczbie sześciu, zarejestrowano we wszystkich częściach obszaru badawczego. Dwa zlokalizowano w obrębie ara 127, dwa w obrębie ara 98 i po jednym w obrębie arów 99, 69 i 56. Wszystkie były zagłębione w nieznaczny sposób w ziemi, posiadały średnicę poniżej 1 metra, część z nich posiadała konstrukcję kamienną lub warstwę przepalonej gliny. W bliskim sąsiedztwie dwóch palenisk – 5 i 6, zalegała warstwa luźno rozrzuconych kamieni, która być może jest pozostałością zniszczonych elementów konstrukcyjnych palenisk (Ryc. 3).

Ceramika występująca w obrębie warstwy IIIa i w wypełniskach zalegających w niej obiektów to fragmenty pochodzące z naczyń lepionych ręcznie. Kolorystyka większości naczyń zawiera się w obrębie dwóch podstawowych barw – brunatnej i szarej i jest wynikiem wypału utleniającego na glinach pochodzenia miejscowego. Niewielką, ale bardzo wyraźna grupę surowcową stanowią fragmenty naczyń wykonanych z bardzo jasnej, kaolinitowej gliny. W dalszym ciągu zastosowanie rodzaju i ilości domieszki schudzającej jest wyraźnie uzależnione od funkcjonalnego przeznaczenie poszczególnych form naczyniowych i brak tu wyraźnych zmian w rodzaju i wielkości zastosowania tłucznia kamiennego oraz piasku. Obróbka powierzchni zewnętrznej różnicuje naczynia na kilka grup: naczynia chropowacone, naczynia o niestarannej chropowatej powierzchni, naczynia delikatnie obmazywane i naczynia gładzone lub zagładzane. Dość dużą grupę w tym zbiorze w dalszym ciągu tworzą garnki jajowate o chropowaconych lub obmazywanych powierzchniach. Najczęściej występują tu w wariancie z nie wyodrębnioną szyją i prosto lub lekko do wewnątrz nachyloną górna częścią brzuśca. Towarzyszy im czasami karbowanie krawędzi. W znacznie mniejszej liczbie występują w tej grupie naczynia o powierzchniach obmazywanych kierunkowo. Obmazywanie występuje w formie zredukowanej, delikatnej, zdecydowanie różniącej się od techniki stosowanej na naczyniach jajowatych warstwy IV. W dalszym ciągu występują egzemplarze głębokich mis w kształcie wycinka kuli, również o powierzchniach najczęściej chropowaconych. Zanikają natomiast odmiany gładzone z wysoko umieszczonym załomem i pogrubioną krawędzią. Zdecydowanie natomiast wzrasta udział naczyń o formie baniastej z wychyloną na zewnątrz, gładzona szyją i chropowaceniem poniżej załomu brzuśca (Ryc. 4, 8). W obrębie warstwy odnotowano także fragmenty pochodzące z dużych naczyń o wydłużonej, nachylonej do wewnątrz szyi oraz bardzo nisko umieszczonym, stożkowato formującym naczynie załomie brzuśca. Ornamentyka tej grupy również wyraźnie zmienia swój obraz. Zanikają zdobienia w postaci zaszczypywań, pojawiają się natomiast ornamentowane listwy plastyczne, wspomniane już karbowania wylewów oraz delikatne ryte linie nawiązujące do układu krokwiowego (Ryc. 4).

Poza materiałami ceramicznymi w obrębie warstwy IIIa wydzielono zbiór zabytków wykonanych przede wszystkim z metali oraz pojedyncze przedmioty wykonane z gliny, kości i masy szklanej. Wśród przedmiotów wykonanych z metali wystąpiły zabytki wykonane z żelaza oraz brązu. Przedmioty żelazne reprezentują fragmenty trzpieni szpil lub igieł, pięć szpil ze sklepaną, wygiętą i zwiniętą główką oraz szpila z tarczowatą spiralnie zwiniętą główką. Wszystkie egzemplarze wykonano z drutu żelaznego o przekroju okrągłym. Wśród przedmiotów wykonanych z brązu wystąpiły: wąska bransoleta z taśmy brązowej o soczewkowatym przekroju, masywna bransoleta z brązu z łagodnie rozszerzonymi końcami i ornamentowanymi dwoma równoległymi liniami rytymi, haczyk do ryb – analogiczny do okazu wykonanego z żelaza pochodzącego z badań w latach pięćdziesiątych również z warstwy IIIa oraz fragment okucia ornamentowanego nabijanymi punktami, zaopatrzonego w nity. W nawarstwieniu znaleziono ponadto przęślik i fragmenty dwóch kolejnych. Jeden z nich był na całej powierzchni zdobiony głębokimi nakłuwaniami. Wśród przedmiotów z kości wystąpiło jedno narzędzie i fragment okładziny zaopatrzonej w dwa otworki do mocowania. Ostatnią kategorię surowcową reprezentuje paciorek z granatowej masy szklanej, ozdobiony falistą linią z białej masy (Ryc. 11). Odosobnione znalezisko stanowi brązowa zawieszka zoomorficzna o wymiarach 2×4 cm,

przedstawiająca prawdopodobnie konia. Figurkę zaopatrzono w uszko i mocowano na wykonanym również z brązu kółku. Zwierzę posiada długą, smukłą szyję, pociągły pysk i sterczące uszy, podłużny, ale nie masywny tułów, dość krótkie nogi i ogon. Duże w stosunku do całości uszko do mocowania połączono z figurką w miejscu nasady szyi i tylnej części grzbietu.

Wyniki badań z lat 50-tych wykazały, że młodsza faza osadnicza na platformie osadowej reprezentowana jest przez relikty dwóch zabudowań zlokalizowanych w północnej części obszaru. Towarzyszyła im odsłonięta na przyległym, niewielkim obszarze, niezbyt gruba warstwa kulturowa. Badania w latach 2003-2005 zwiększyły tą liczbę o dwa kolejne zabudowania zlokalizowane w obrębie ara 126, a więc na południe od tych odsłoniętych w latach 50-tych. Tutaj również towarzyszyła im, licząca około 0,1 m miąższości warstwa kulturowa. Na wschód od zabudowań odsłonięto zachowane w formie szczątkowej dwa paleniska oraz rozsypisko kamienne. Na pozostałej części badanego obszaru warstwę IIIa rejestrowano fragmentarycznie, czasami w sposób trudny do odróżnienia od zalegającej poniżej warstwy IIIb. Dotyczy to przede wszystkim rejonu południowego platformy, gdzie nie znaleziono, żadnych obiektów związanych z tą fazą. Cztery paleniska odsłonięte w obrębie arów 98, 99 i 69 wskazują jednak, że osadnictwo tej fazy w jakiś sposób wykorzystywało teren położony na południe od zabudowań. Strategiczne w tym względzie mogą okazać się prace wykopaliskowe w obrębie arów 112-114 mogące wykazać, że zabudowa drugiej fazy osadniczej nie koncentrowała się wyłącznie w części północnej platformy.

Chronologia drugiej fazy osadniczej została ustalona przez pierwszych badaczy stanowiska na okres wczesnolateński, z możliwością kontynuacji również w głąb okresu środkowolateńskiego. Datowanie to oparto na znalezionych w obrębie zabudowań zabytkach ruchomych. W grupie tej znalazły się, miedzy innymi, kubek typu elbląskiego, naczynie wazowate prawdopodobnie kultury pomorskiej, siekierka kamienna o zwężającym się obuchu oraz żelazny haczyk do łowienia ryb [ANTONIEWICZ 1964, 116].

Materiały ceramiczne pochodzące z badań w latach 2003-2005 wskazują, że datowanie to nie podlega istotnym modyfikacjom. W zbiorze naczyń pojawiają się formy typowe dla faz II i III kultury kurhanów zachodniobałtyjskich. Należą do nich przede wszystkim naczynia baniaste ze stożkowato ukształtowaną, gładzoną szyjką oraz wysoko umieszczonym załomem brzuśca. Występuje tu również gładzone naczynie o wydłużonej szyjce, które w swej stylistyce bardzo przypomina, mniejsze oczywiście w rozmiarze, kubki charakterystyczne dla III fazy rozwojowej. Jednocześnie wyraźnie wychodzą z użycia garnki jajowate z prosto ściętą krawędzią i skośnym, bardzo niestarannym obmazywaniem. Z powszechnego użycia jak się wydaje wychodzi zwyczaj ornamentu zaszczypywań paznokciowych obejmujących całe naczynia.

Niewiele więcej dla chronologii młodszego poziomu osadniczego z wczesnej epoki żelaza wnoszą znaleziska szpil żelaznych. Spośród nich najliczniej w omawianej fazie występują żelazne szpile z silnie, szeroko sklepaną, wygiętą i zawiniętą główką. Typologicznie zbliżone są one do powszechnie znanych z wczesnej epoki żelaza szpil zwanych w literaturze niemieckiej *„Rollenkopfnadeln”*. Egzemplarze te to formy długotrwałe, datowane w kulturach wczesnej epoki żelaza Europy Północnej i Środkowej od HaD po młodszy okres przedrzymski. We wczesnych stadiach rozwojowych kultury pomorskiej występują głównie egzemplarze wykonane z brązu. Już E. Petersen zauważył jednak, iż w okresie lateńskim wzrasta zdecydowanie liczba okazów żelaznych. Niemal analogicznie prezentuje się kwestia występowania omawianego typu zabytków na obszarze kultury jastorfskiej: w jej wczesnych fazach (Jastorf A) spotykane są szpile brązowe, zaś w późnych, aż po młodszy okres przedrzymski – egzemplarze żelazne. Wbrew pozorom prezentowane szpile nie występują w zespołach kultury kurhanów zachodniobałtyjskich zbyt często. Pojedyncze egzemplarze brązowe spotkać można w nielicznych datowanych na HaD zespołach grobowych z Sambii. Obecność, aż pięciu okazów w Jeziorku, w jednej fazie chronologicznej, rodzi przypuszczenia o ich masowym napływie, albo o ich miejscowej produkcji. Biorąc pod uwagę kontekst znaleziska oraz technikę wykonania potwierdzić można ich późną pozycję stratygraficzną i odnieść ogólnie do fazy III kultury kurhanów zachodniobałtyjskich, datowanej od schyłku wczesnego po środkowy okres lateński [PETERSEN 1929, 110-111; OKULICZ 1970, 51-52; HOFFMANN 2000, 144-145]. Kolejną kategorię szpil z warstwy IIIa stanowi pojedynczy egzemplarz ze spiralną tarczowatą główką wykonany z żelaznego drutu o przekroju okrągłym. W kulturze kurhanów zachodniobałtyjskich spotykane

są przede wszystkim egzemplarze wykonane z brązu. Zabytki te należą do form długotrwałych pojawiających się sporadycznie już we wczesnych stadiach epoki brązu i trwających po okres lateński. Najbardziej rozpowszechnione są w zespołach kręgu kultury łużyckiej i pomorskiej w okresie halsztackim D. Jednak w południowo-wschodniej strefie nadbałtyckiej zdecydowana większość egzemplarzy pochodzi z okresu halsztackiego D i okresu lateńskiego A. Wyraźną koncentrację szpil tego typu, w ilościach znacznie większych niż na ościennych obszarach kultury pomorskiej, odnotowano na terenie Mazur Zachodnich i Półwyspu Sambijskiego, co miałoby wskazywać na ich miejscowe pochodzenie [OKULICZ 1970, 52-53; HOFFMANN 2000, 149-150].

Przydatność brązowej zawieszki zoomorficznej dla uściślenia chronologii warstwy IIIa w znacznym stopniu utrudnia jej unikatowy charakter. Obecny stan badań nad osadnictwem Warmii i Mazur wskazuje, że mamy do czynienia z pierwszym tego typu okazem w regionie. Poszukując analogii, w ujęciu terytorialnym najbliższe znaleziska figurek brązowych pochodzą z obszaru Polski południowo-zachodniej, gdzie pojedyncze egzemplarze znaleziono na stanowiskach kultury łużyckiej w warstwach datowanych na okres halsztacki, między innymi, w Grzybianach, Smuszowie i Wicinie, gdzie pochodzenie ich wiązane jest z wpływami wschodniohalsztackimi lub stanowią wytwór lokalny. Pośrednią analogię zarówno w ujęciu terytorialnym jak i kulturowym może stanowić wykonana z gliny figurka zoomorficzna znaleziona w Wyszemborku, na stanowisku II, w warstwie datowanej na okres lateński. Jej obecność na stanowisku to według autora badań zapewne wynik powiązań kultury kurhanów zachodniobałtyjskich z kulturami strefy leśnej Europy wschodniej. W przypadku „konika" z Jeziorka nie istnieją podstawy dla twierdzenia, że jest on śladem miejscowej produkcji. Brak jednoznacznych śladów funkcjonowania na terenie osady pracowni brązowniczej oraz potwierdzona analizą wysoka jakość cynowo-ołowiowego brązu, z którego została wykonana figurka, nakazuje uznać okaz za import [JAREMEK 2004, 291-294].

Wschodnioeuropejski kierunek wpływów wykazuje bez wątpienia grupa materiałów wykonanych z kremowej gliny, reprezentowana przede wszystkim przez fragmenty talerzy ornamentowanych wielowątkowymi układami płytkich nakłuć oraz znalezisko niewielkiego przęślika z obejmującymi całą powierzchnię nakłuciami, nawiązujące wyraźnie do zabytków pochodzących z rozwiniętych faz rozwojowych kultury miłogradzkiej [MEL'NIKOVSKAJA 1967, ryc. 53-54].

Obiektami, których przynależność do faz osadniczych, wydzielonych dla osady II, jest kwestią otwartą, jest szkieletowy pochówek psa z obiektu 35 oraz obiekt 104, do którego zaliczono warstwę niewypalonej gliny wraz z kilkunastoma dołkami posłupowymi (Ryc. 3). Regularna jama, w której złożono zwierzę bez wyposażenia, została zlokalizowana na wschodnim skraju osady, w obrębie pomarańczowej warstwy gliny okalającej platformę od tej strony. Obserwacje stratygraficzne wskazują, że ludność najstarszej fazy przystosowała wschodnią część wzgórza pod osadnictwo usuwając częściowo warstwy gliny tworzące naturalną pokrywę wzgórza. Skraj warstwy kulturowej IV jest jednocześnie granicą występowania pasa gliny okalającego osadę od strony wschodniej i południowej. W części południowej glina została wyraźnie ukształtowana i wykorzystana jako stabilne podłoże do bliżej nieokreślonej konstrukcji słupowej. Zbyt mały obszar badawczy nie pozwala jednoznacznie określić jej charakteru, ale wielce prawdopodobna wydaje się funkcja obronna. Jeżeli hipoteza o jakiś formach zabezpieczania osady jest słuszna to być może lokalizacja pochówku w obrębie pasa gliny nie jest przypadkowa i należy wiązać go z istniejącą w wielu kulturach tradycją pochówków psów na granicy osady jako formy ochronnej *sacrum* od *profanum* [ANDRAŁOJĆ 1993, 98-109].

3. Bibliografia

ANDRAŁOJĆ, M.
1993 *Rola psa w obrzędowości pradziejowych ludów Europy Środkowej*, [w:] *Wierzenia przedchrześcijańskie na ziemiach polskich*, 98-109.

ANTONIEWICZ, J.
1952 *Wyniki prac wykopaliskowych na grodzisku i podgrodziu w Jeziorku, pow. Giżycko w 1950 r.*, „Materiały Wczesnośredniowieczne" II, 235-250.
1964 *Osiedla obronne okresu wczesnożelaznego w Prusach*, „Światowit" XXV, 5-211.

ANTONIEWICZ, J., OKULICZ. J.
1958 *Sprawozdanie z prac wykopaliskowych, przeprowadzonych w latach 1951-1950 w Jeziorku, pow. Giżycko*, MS III, 7-69.

HOFFMANN, M.
1999 *Źródła do kultury i osadnictwa południowo-wschodniej strefy nadbałtyckiej w I tysiącleciu p.n.e.*, Olsztyn.
2000 *Kultura i osadnictwo południowo-wschodniej strefy nadbałtyckiej w I tysiącleciu p.n.e.*, Olsztyn.

JAREMEK, A.
2004 *Brązowa figurka zoomorficzna z Jeziorka*, Barbaricum 7, Warszawa, 291-294.
2006 *Jeziorko stan. I – sprawozdanie z archeologicznych badań wykopaliskowych przeprowadzonych w dniach 23.07-27.08 oraz 08.10-22.10.2006 roku*, Warszawa – sprawozdanie z prac wykopaliskowych w archiwum Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków w Olsztynie, Delegatura w Ełku.

KIEŁCZEWSKA-ZALESKA, M.
1952 *Położenie geograficzne grodziska w Jeziorku, pow. Giżycko*, „Materiały Wczesnośredniowieczne" II, 201-210.

MEL'NIKOVSKAJA,O.N.
1967 *Plemena južnoj Belarussii v rannem železnom veke*, Moskva.

MISZKIEWICZ, B.
1958 *Kości ludzkie znalezione w miejscowości Jeziorko, pow. Giżycko*, MS III, 75-77.

OKULICZ, Ł.
1970 *Kultura kurhanów zachodniobałtyjskich we wczesnej epoce żelaza*, Wrocław-Warszawa-Kraków.

PETERSEN, E.
1929 *Die frühgermanische Kultur in Ostdeutschland und Polen*, Berlin.

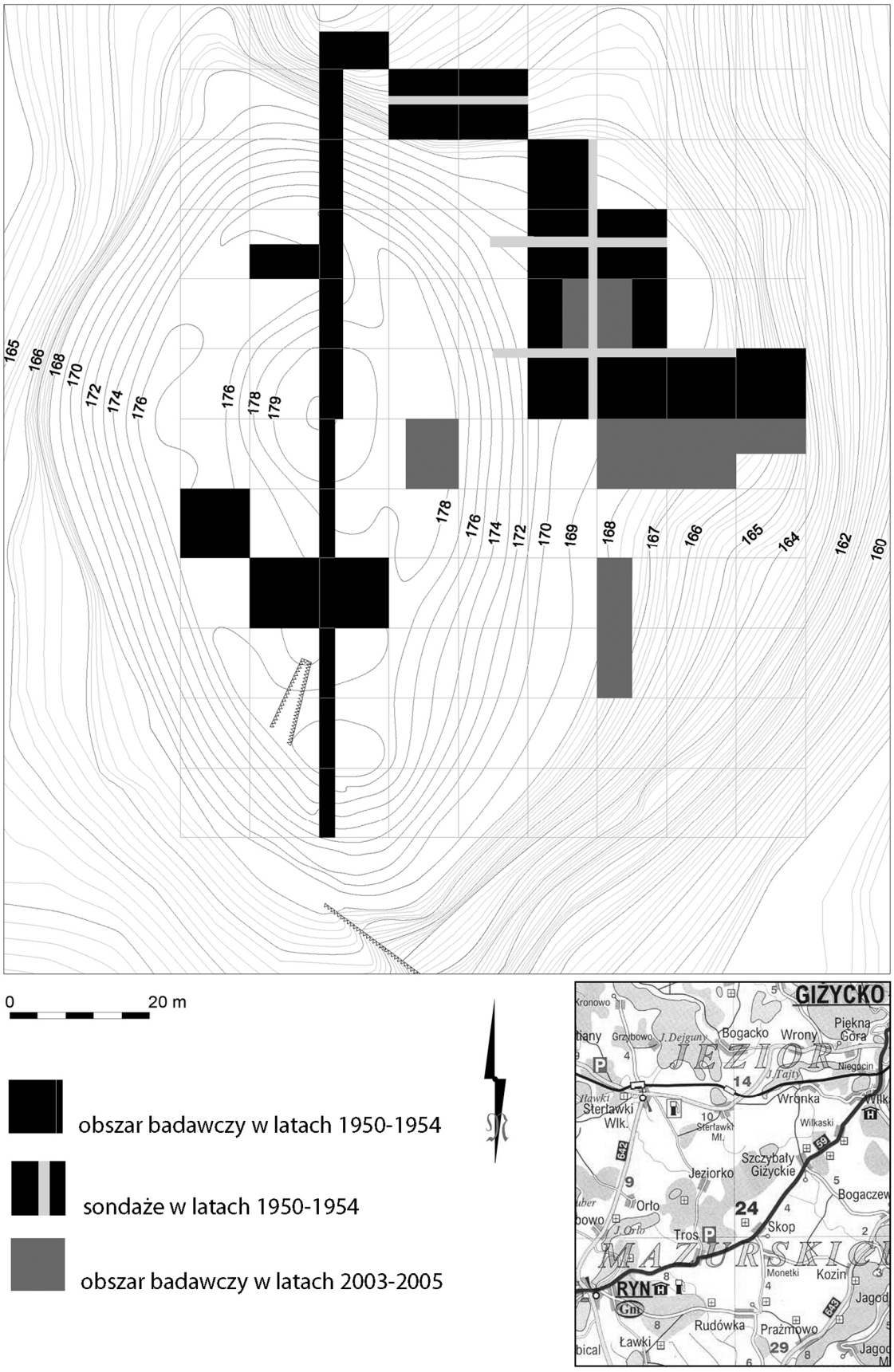

Ryc. 1. Jeziorko, pow. Giżycko, stan. 1. Plan wysokościowy z zaznaczeniem przebadanego obszaru oraz mapa z lokalizacją miejscowości.

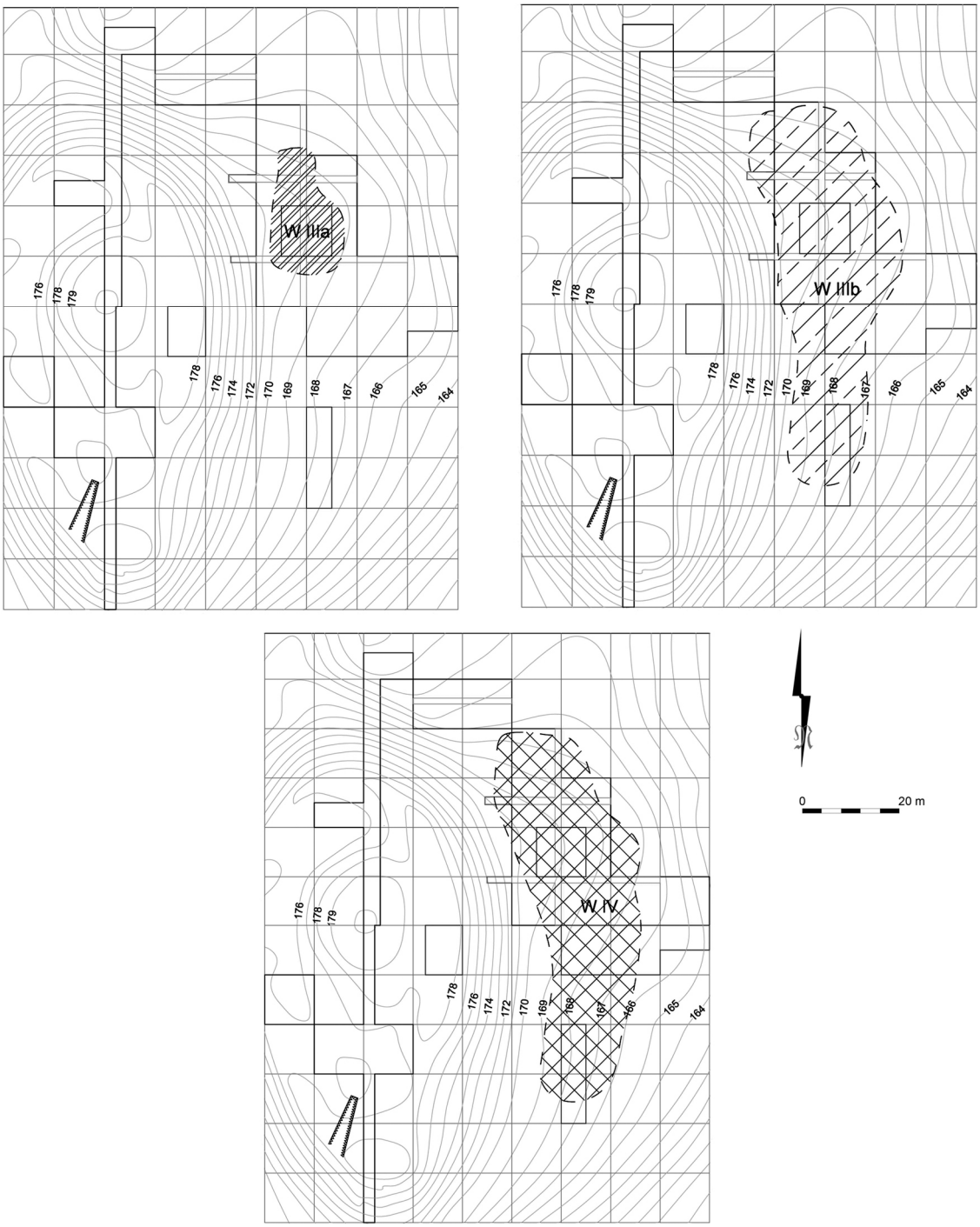

Ryc. 2. Jeziorko, pow. Giżycko, stan. 1. Zasięgi warstw ciągłych.

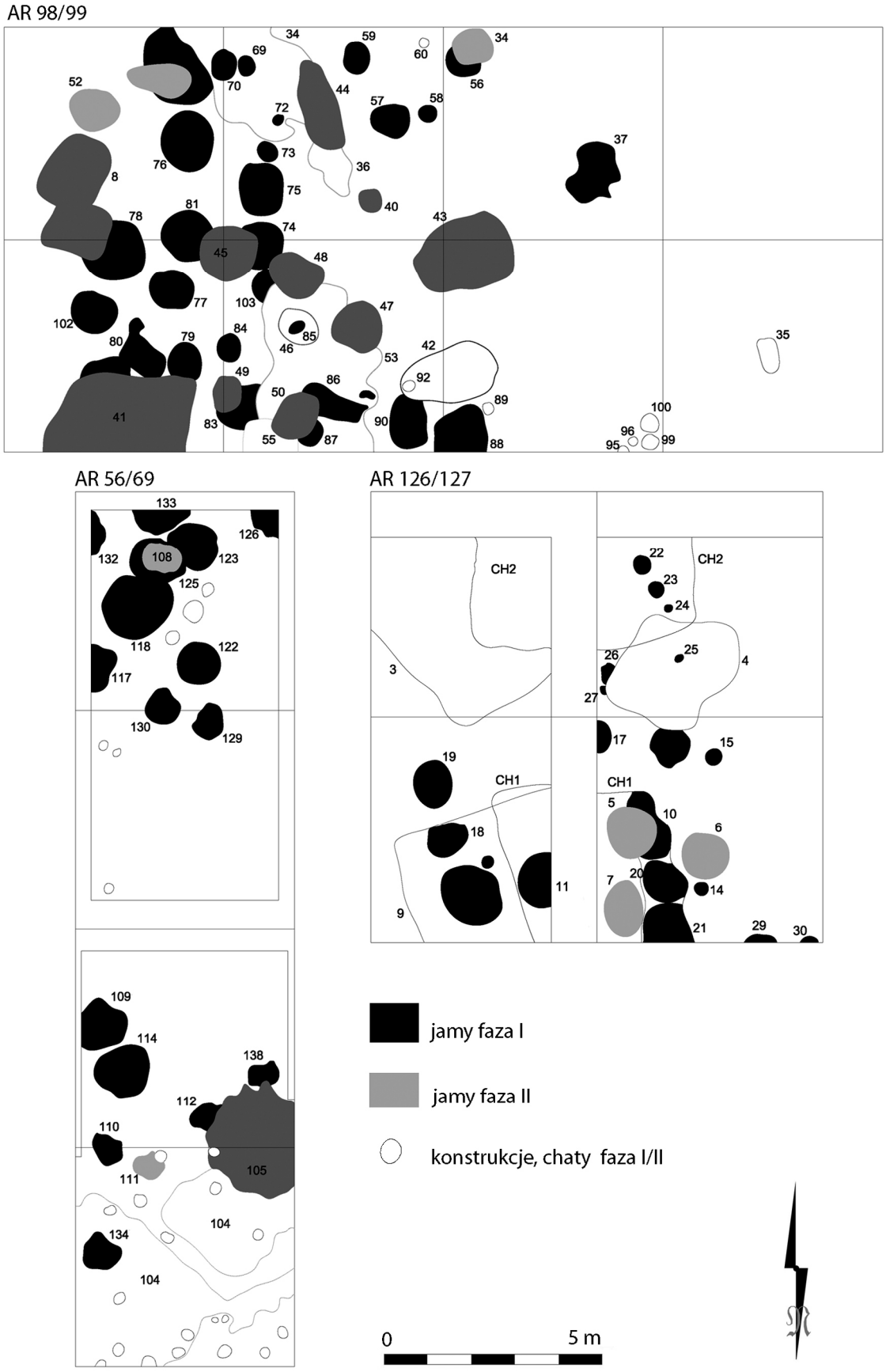

Ryc. 3. Jeziorko, pow. Giżycko, stan. 1. Lokalizacja obiektów w obrębie wykopów.

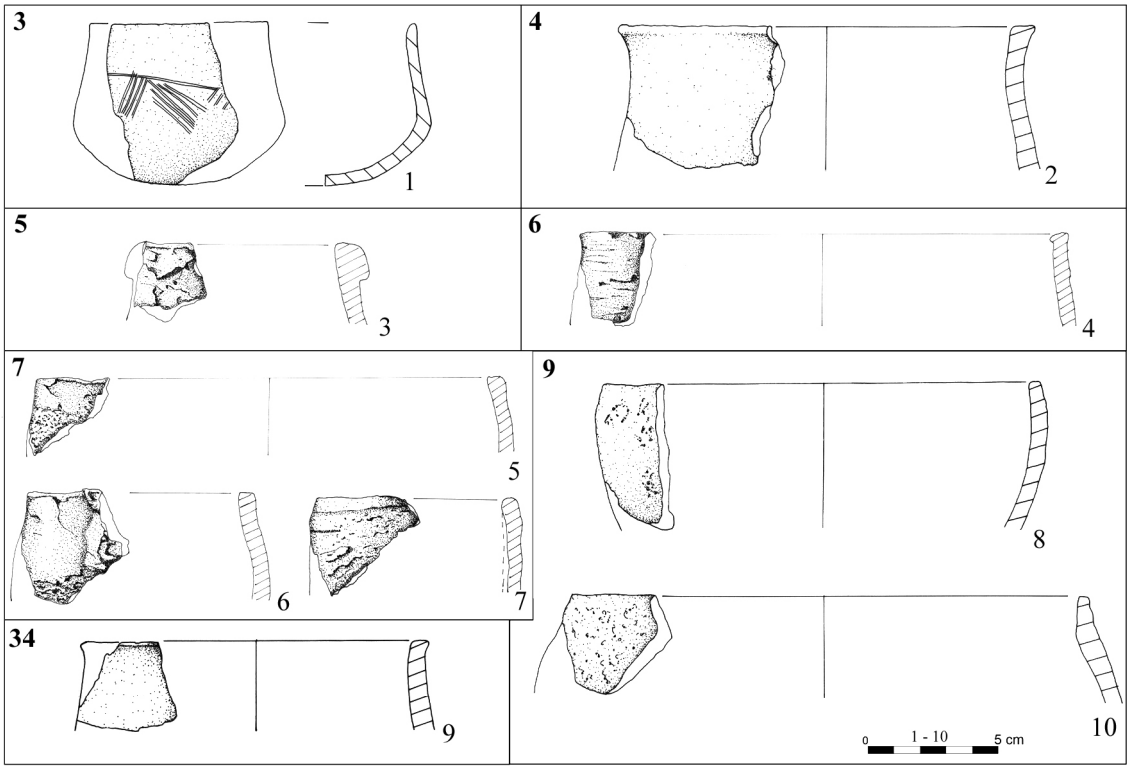

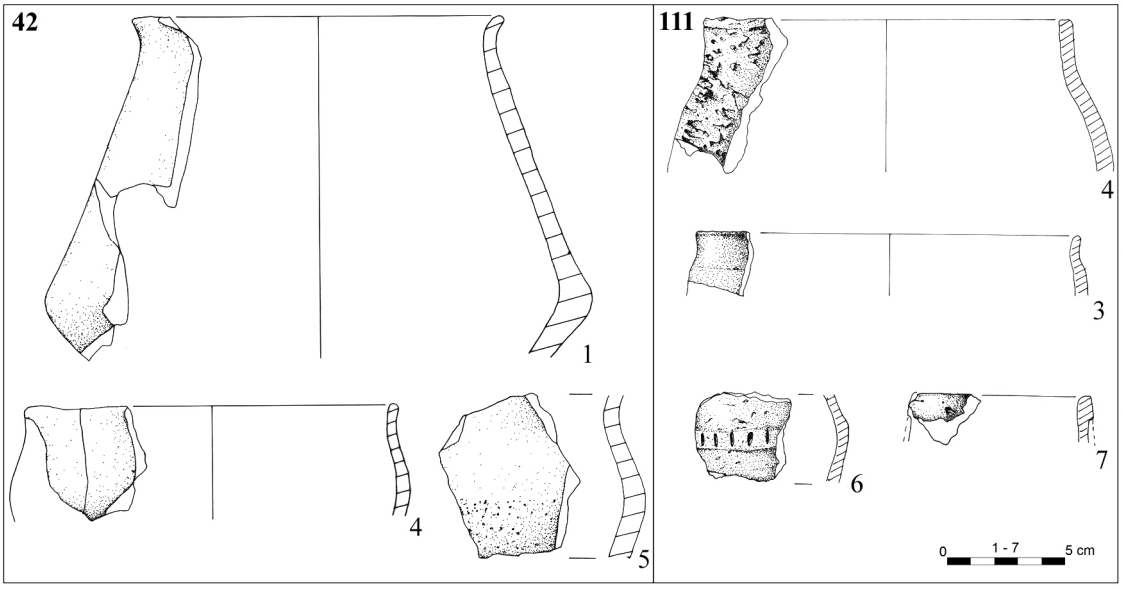

Ryc. 4. Jeziorko, pow. Giżycko, stan. 1. Fragmenty naczyń glinianych z wypełnisk obiektów.

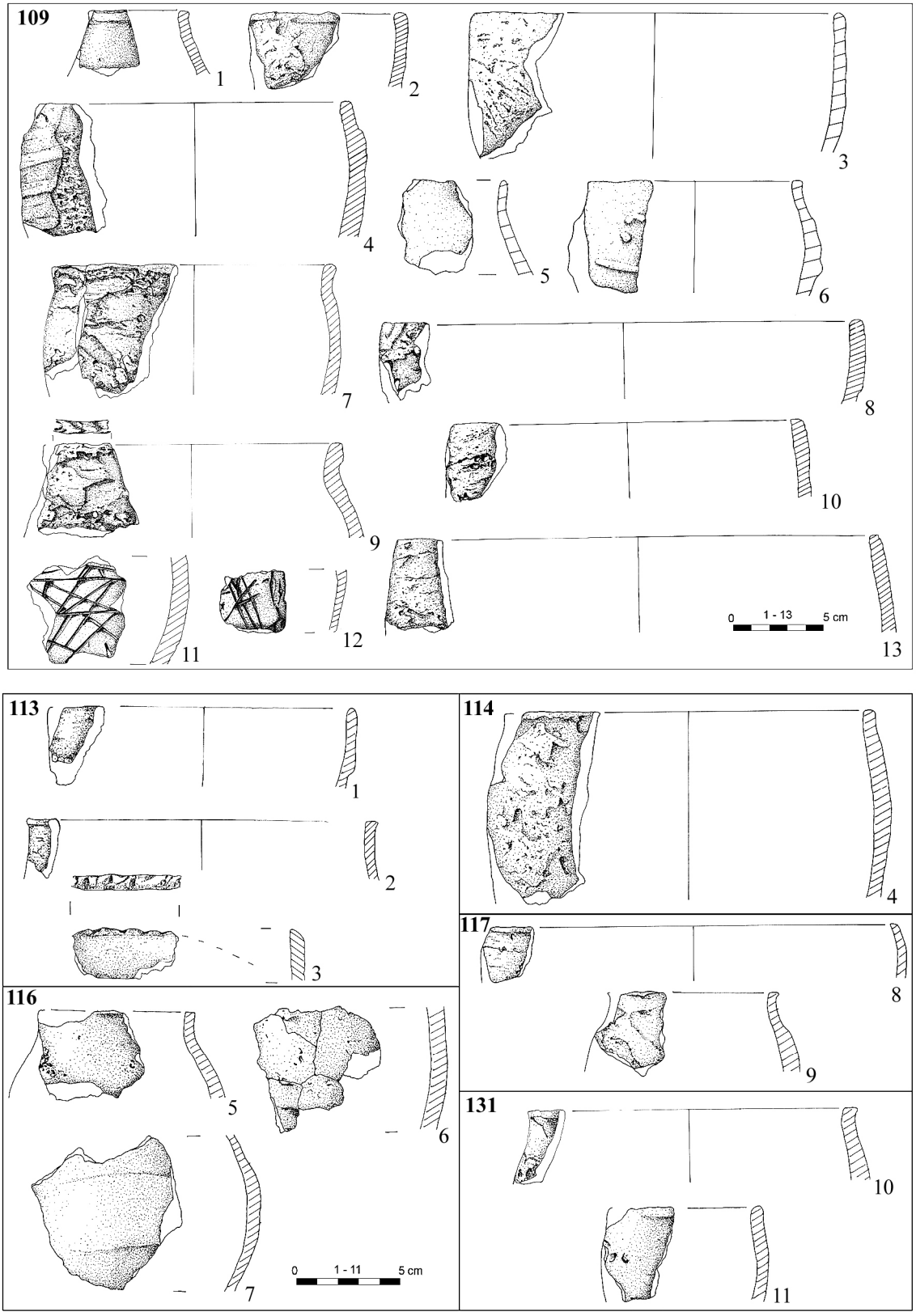

Ryc. 5. Jeziorko, pow. Giżycko, stan. 1. Fragmenty naczyń glinianych z wypełnisk obiektów.

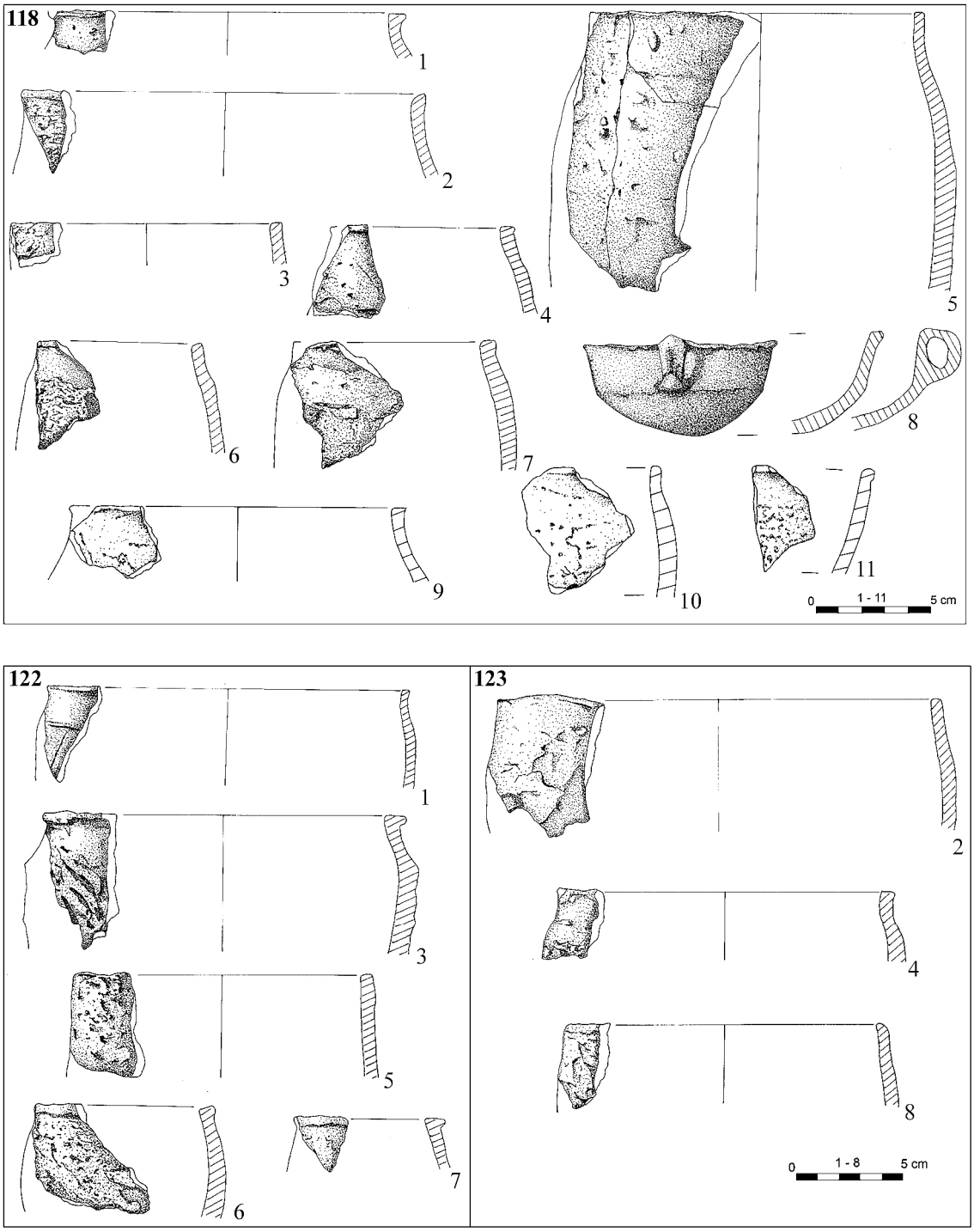

Ryc. 6. Jeziorko, pow. Giżycko, stan. 1. Fragmenty naczyń glinianych z wypełnisk obiektów.

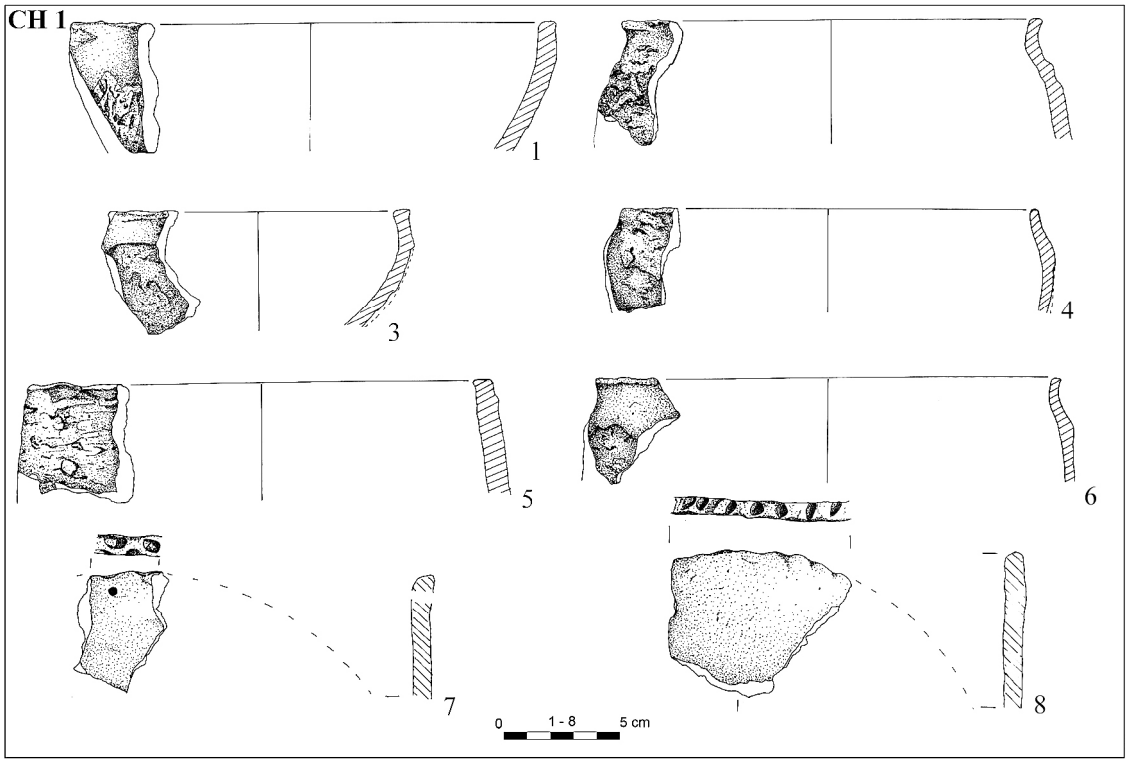

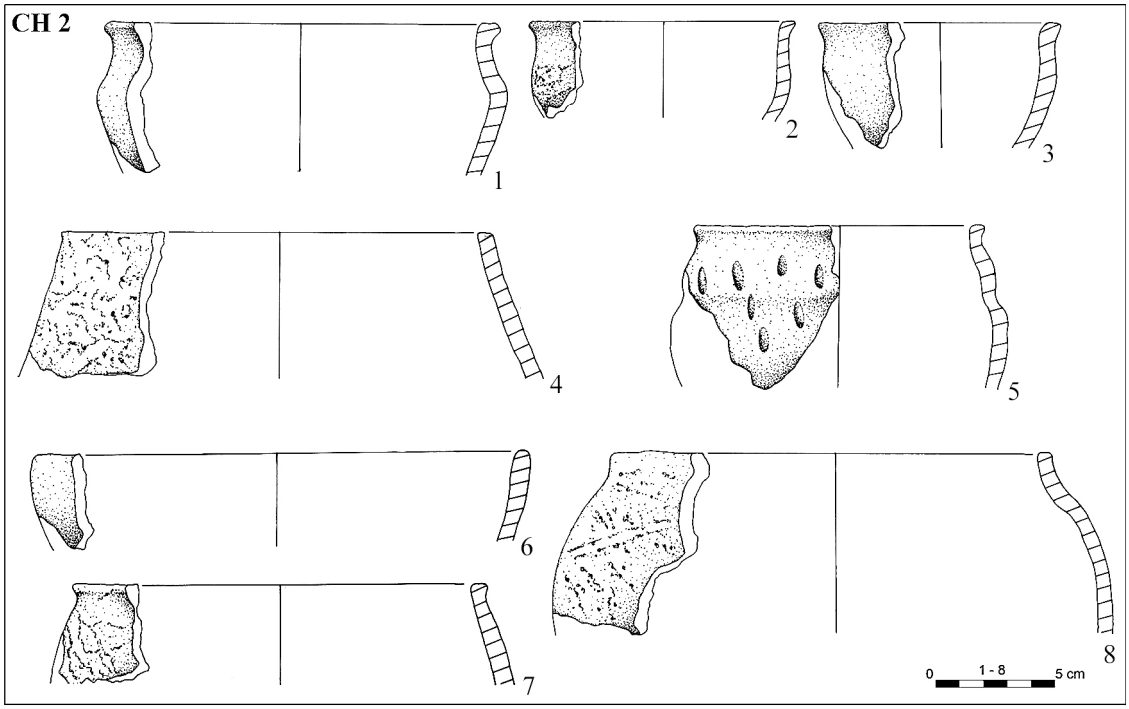

Ryc. 7. Jeziorko, pow. Giżycko, stan. 1. Fragmenty naczyń glinianych z wypełnisk obiektów.

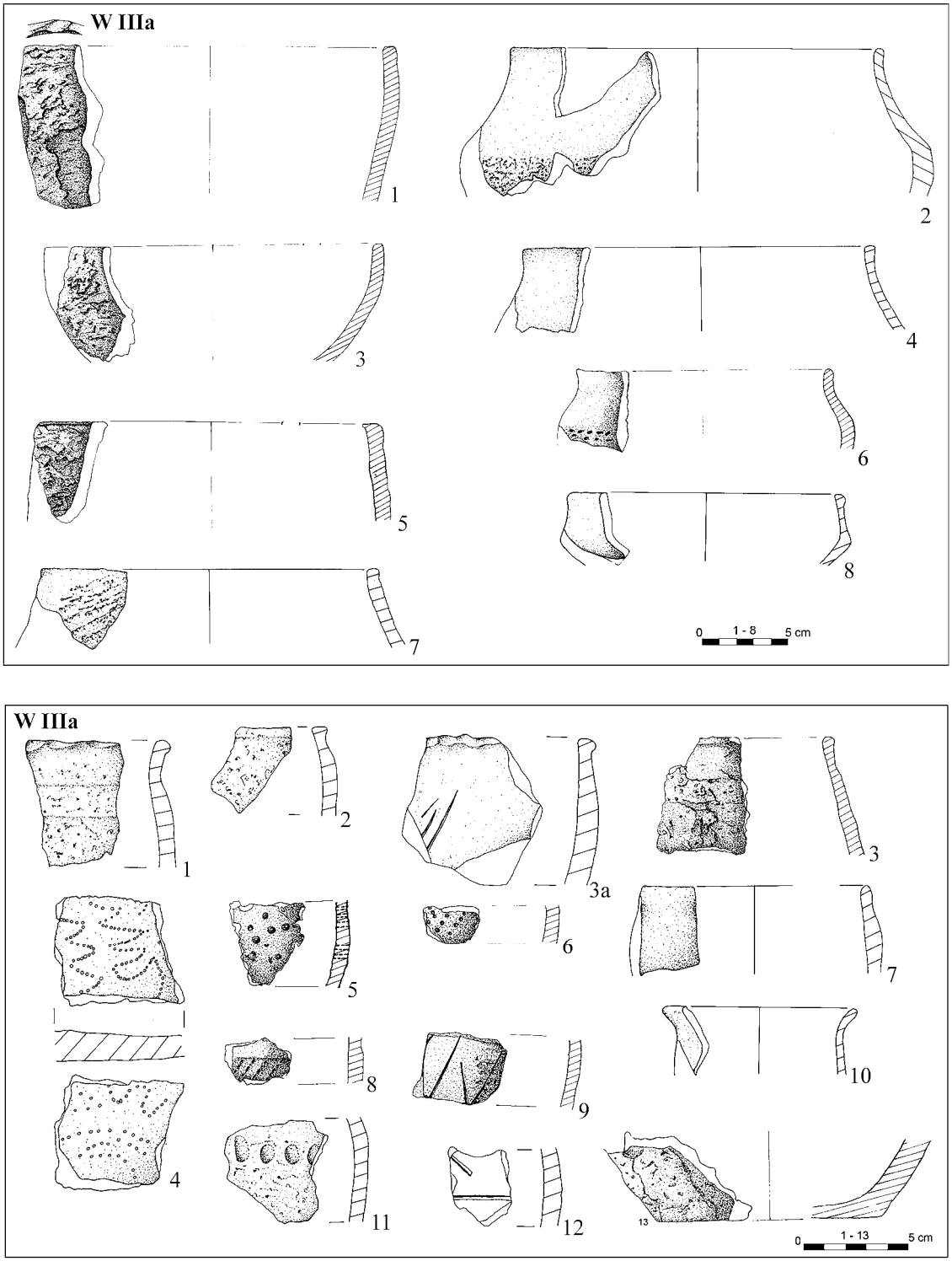

Ryc. 8. Jeziorko, pow. Giżycko, stan. 1. Fragmenty naczyń glinianych z warstwy kulturowej.

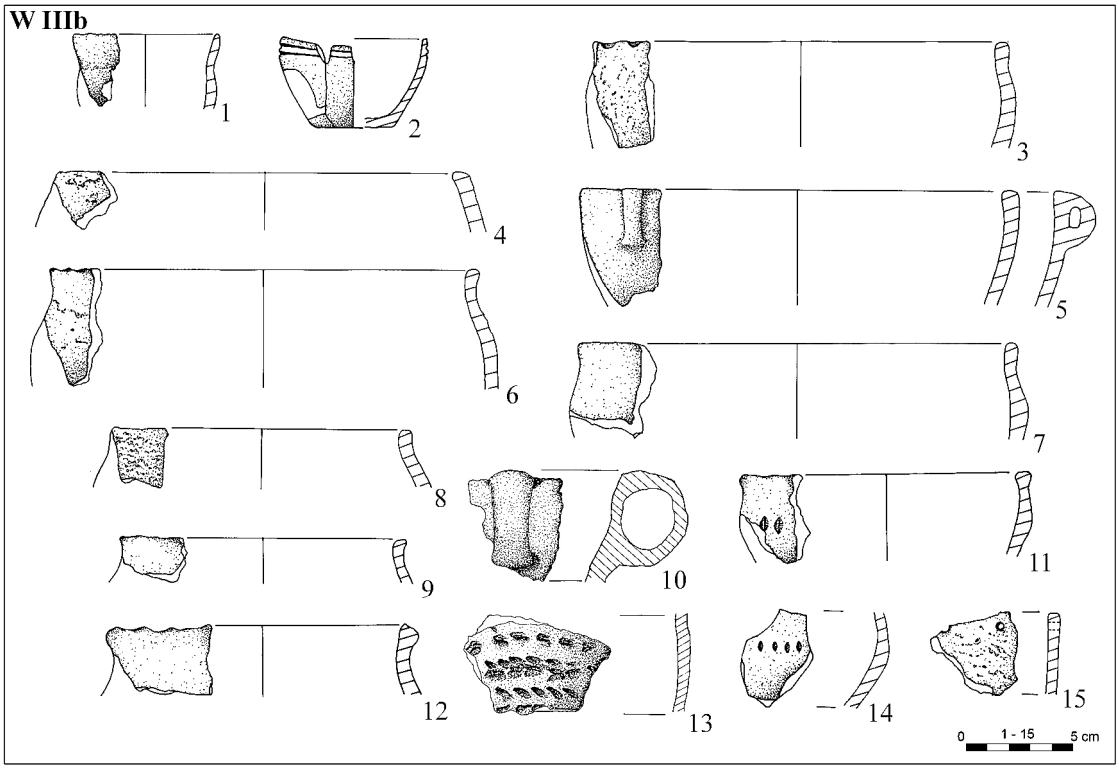

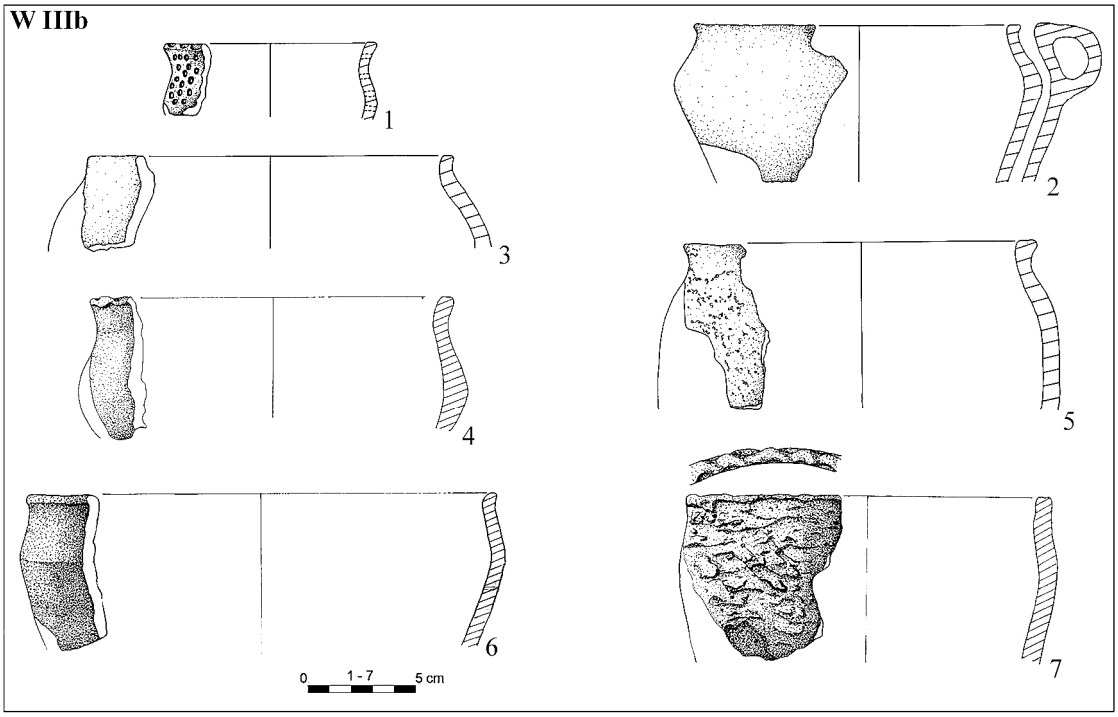

Ryc. 9. Jeziorko, pow. Giżycko, stan. 1. Fragmenty naczyń glinianych z warstwy spływowej.

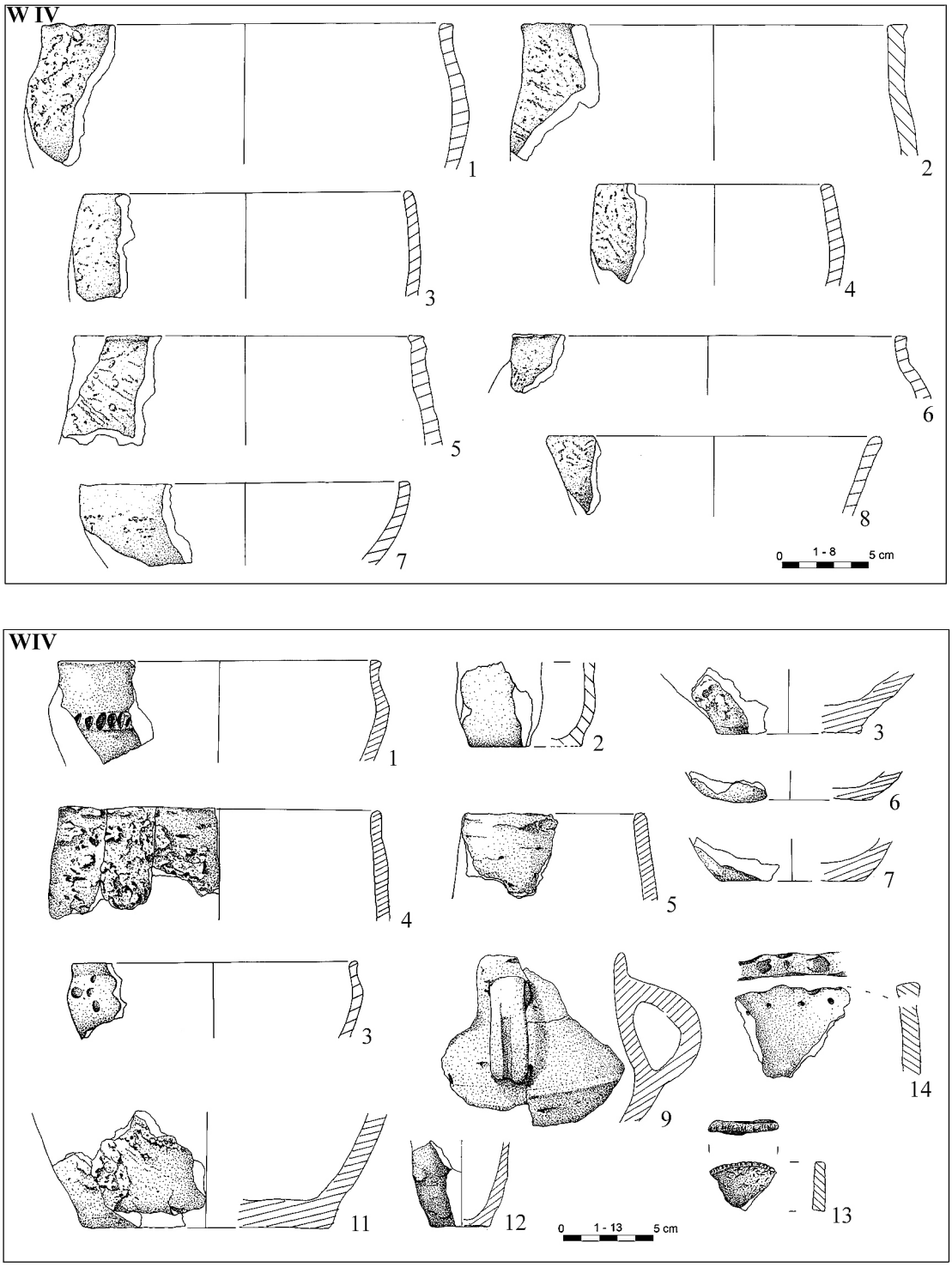

Ryc. 10. Jeziorko, pow. Giżycko, stan. 1. Fragmenty naczyń glinianych z warstwy kulturowej.

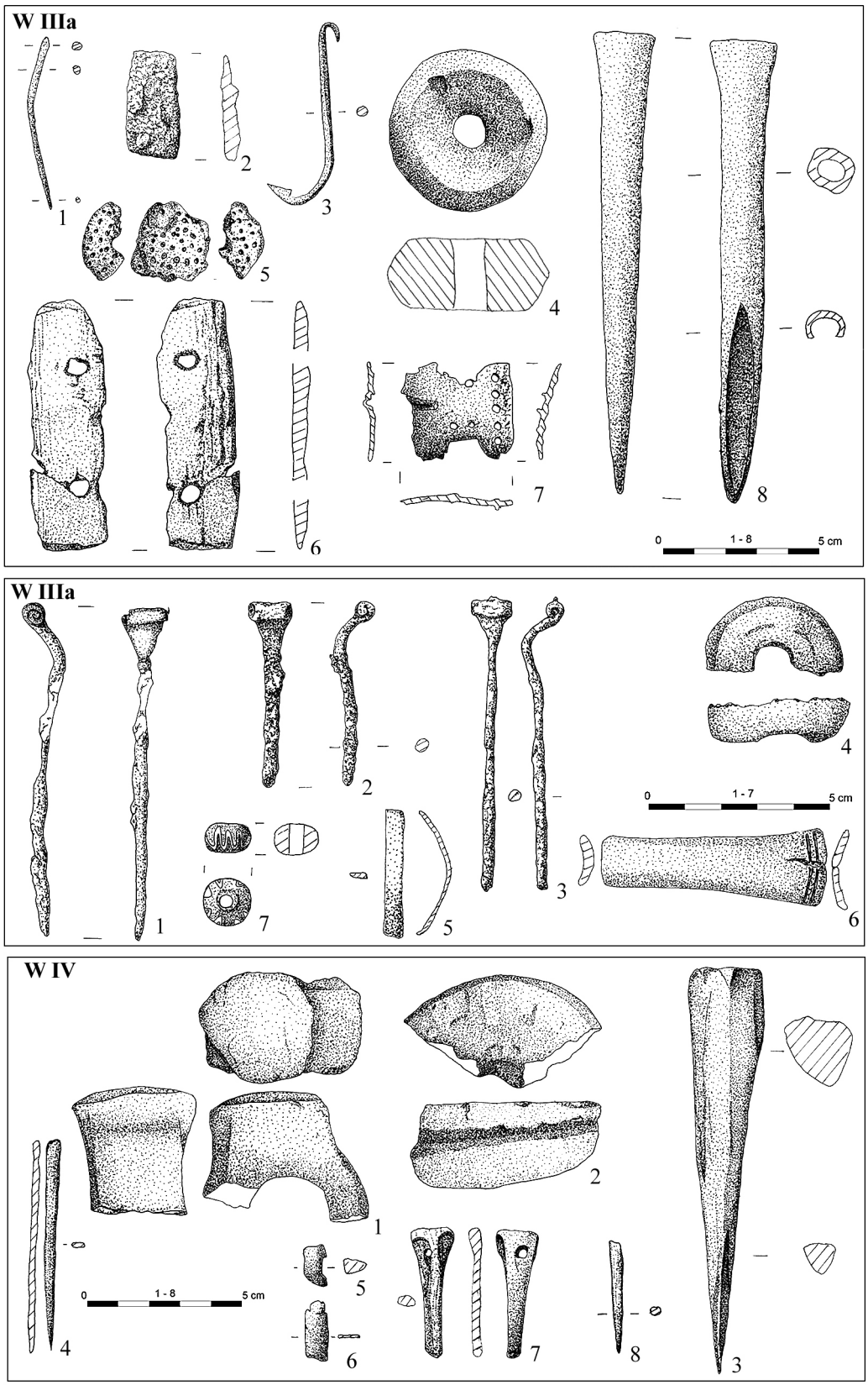

Ryc. 11. Jeziorko, pow. Giżycko, stan. 1. Zabytki wydzielone z warstw kulturowych.

Pogranicze trzech światów
Kontakty kultur przeworskiej, wielbarskiej i bogaczewskiej
w świetle materiałów z badań i poszukiwań archeologicznych
Warszawa 2006

Anna MISTEWICZ

Cmentarzysko kultury przeworskiej w Dąbku, pow. mławski

Miejscowość Dąbek położona jest około 11 km na południe od Mławy, na obszarze zaliczanym geograficznie do Niziny Północno-Mazowieckiej. Na terenie tym znajduje się strefa tzw. Wzniesień Mławskich, wyrazistych form kemowych i morenowych, przekraczających w kilku miejscach 200 m n.p.m. Typem rzeźby przypomina to młody krajobraz pojezierny, z tym, że brak jest tutaj jezior. Stanowiska archeologiczne na tym obszarze położone są z reguły właśnie na tych wyróżniających się wyniesieniach. Dąbek usytuowany jest nad doliną niewielkiej rzeczki Dunajczyk, będącej dopływem Łydyni. Są to tereny zatorfione, często podmokłe, drenowane obecnie przez liczne rowy odprowadzające wody do głównego cieku.

Dąbek został wzmiankowany w kontekście znalezisk archeologicznych już w 1926 roku. W sprawozdaniu Romana Jakimowicza, ówczesnego państwowego konserwatora zabytków przedhistorycznych okręgu warszawskiego, pojawia się informacja o szkieletowym cmentarzysku z XI w., z którego zabytki znajdowały się w *Muzeum Towarzystwa Naukowego* w Płocku i muzeum w Mławie[1]. Bardziej szczegółowo kwestię badań i znalezisk na tym cmentarzysku omawia Adam Borkowski w krótkim artykule opublikowanym w czasopiśmie „Z Otchłani Wieków”[2]. Dowiadujemy się z niego między innymi, że znalezisk dokonano przed I Wojną Światową, a w czasie wojny zabytki *„przepadły”*. Szkieletowe cmentarzysko wczesnośredniowieczne w Dąbku zaznaczył też w swojej publikacji z 1934 roku, na mapie wykopalisk w powiecie mławskim, dr Józef Ostaszewski[3]. Na mapie obok nazwy interesującej nas miejscowości znalazły się ponadto symbole oznaczające groby skrzynkowe oraz grodzisko. Z pewnością w obrębie miejscowości Dąbek dokonywano przypadkowych znalezisk przedmiotów, o których nie zawsze informowano odpowiednie służby. W 1962 roku w opracowaniu Józefa Kostrzewskiego, dotyczącym skarbów i luźnych znalezisk przedmiotów metalowych, pojawia się, na przykład, wzmianka o brązowym naszyjniku tzw. kultury łużyckiej pochodzącym z Dąbka i przechowywanym od 1918 roku w *Muzeum Towarzystwa Naukowego* w Płocku[4]. W 1982 roku na terenach tych przeprowadzone zostały badania powierzchniowe w ramach Archeologicznego Zdjęcia Polski (AZP). Odkryto wówczas kilkanaście stanowisk, w tym kilka datowanych na młodszy okres przedrzymski i okres wpływów rzymskich. Badania te zostały zweryfikowane w latach 1990-1991; wtedy oprócz poświadczenia wcześniej zarejestrowanych stanowisk, odkryto również kolejne. W 1992 roku *Muzeum Ziemi Zawkrzeńskiej* w Mławie (MZZ) przystąpiło do prac wykopaliskowych na stanowisku 5, które kontynuowano przez pięć sezonów, z przerwą w 1995 roku[5], w którym przebadano fragment wielokulturowego stanowiska 6 (Ryc. 1).

Stanowisko 29 zostało odkryte przypadkowo w 1994 roku. Rolnik Zenon Urbański wraz z synem Sławomirem znaleźli podczas kopania żwiru na własnych gruntach naczynie gliniane wypełnione przepalonymi kośćmi, we wnętrzu którego znajdowały się fragmenty innych naczyń (zespół ten określono później jako obiekt 1 − Ryc. 5:1). Odkrywcy przekazali znaleziska do rąk archeologa, Andrzeja Grzymkowskiego, badającego w tym czasie stanowisko 5. Badania

[1] R. JAKIMOWICZ, *Sprawozdania z działalności państwowego konserwatora zabytków przedhistorycznych okręgu warszawskiego za lata 1924 −1926*, WA X, 1926, 271-280.

[2] A. BORKOWSKI, *Z ziemi Zawkrzyńskiej*, ZOW 1/1-2, 1926, 11-12.

[3] J. OSTASZEWSKI, *Z dziejów mławskiego Mazowsza. Szkic historyczny*, Mława, 1934.

[4] J. KOSTRZEWSKI, *Skarby i znaleziska metalowe od eneolitu do wczesnego okresu żelaza z górnego i środkowego dorzecza Wisły i górnego dorzecza Warty*, PA XV (R. 37), 1962, 31, ryc. 14.

[5] Zob. A. GRZYMKOWSKI, *Ziemia Zawkrzeńska w pierwszych wiekach naszej ery*, SMDZZ II, 1996, 180-185.

ratownicze, uzasadniane zagrożeniem związanym z wydobywaniem piachu i żwiru, podjęto w listopadzie 1996 roku i kontynuowano w sierpniu 1997 roku. W tym czasie przebadano łącznie ponad 5 arów, odsłaniając 30 obiektów (Ryc. 3). Badaniami kierował mgr Andrzej Grzymkowski z MZZ w Mławie, przy współpracy Marka Piotrowskiego z ówczesnego *Muzeum Okręgowego* (obecnie *Muzeum Szlachty Mazowieckiej*) w Ciechanowie[6]. Stanowisko to okazało się być cmentarzyskiem kultury przeworskiej.

Nekropola położona jest na wyróżniającym się w terenie wyniesieniu o wysokości ok. 146 m n.p.m. Jego część jest obecnie nieużytkiem, na pozostałej partii znajduje się pole orne. W niewielkim stopniu obszar stanowiska jest też porośnięty drzewami (Ryc. 2). Do najciekawszych obiektów archeologicznych należy grób 12 (Ryc. 4). Przepalone kości wraz ze szczątkami stosu wsypane były do dwóch ustawionych pionowo naczyń. W mniejszej popielnicy, wśród kości, znajdowała się zdobiona żeberkami miseczka oraz żelazna sprzączka od paska. W dużej popielnicy – fragmenty nadtopionej, brązowej zapinki oczkowatej oraz fragmenty silnie przepalonego naczynia. W pierwszej popielnicy złożono szczątki dziecka, w wieku 7-12 lat; w drugiej mężczyzny, w wieku 35-45 lat. Wyjątkowo interesującym elementem wyposażenia jest wspomniana gliniana miseczka, zdobiona jedenastoma nalepianymi listwami. Z ziem polskich znane są dotychczas przynajmniej 32 analogicznie zdobione egzemplarze, odkryte na 26 stanowiskach archeologicznych (Ryc. 7)[7]. Są one datowane na II w. n.e. Poszczególne znaleziska różnią się zarówno pod względem liczby zdobiących je listew plastycznych (od 3 do 22 sztuk), jak i kształtu miseczki czy też zastosowania dodatkowych motywów zdobniczych. Obok plastycznych żeberek pojawiają się ornamenty ryte, w postaci koncentrycznie układających się żłobków lub też trójkątów wypełnionych nakłuciami. Miseczki te często występują w grobach bogato, a nawet bardzo bogato wyposażonych. Interpretowane są one jako naśladownictwa importowanych z terenów Cesarstwa Rzymskiego okazów szklanych, takich jak na przykład, znaleziona w miejscowości Dębe, pow. kaliski, miseczka z tzw. szkła *millefiori* (Ryc. 8:1)[8]. Niemal wszystkie omawiane naczynia pochodzą ze stanowisk kultury przeworskiej położonych na zachód od Wisły – jedyne wyjątki to miseczka z Dąbka oraz miseczka z grobu książęcego w Zgliczynie Pobodzym, pow. żuromiński[9] (Ryc. 8:2).

---

[6] Za udostępnienie materiałów z tych badań do opracowania naukowego chciałabym serdeczne podziękować Panu Mgr. Andrzejowi Grzymkowskiemu oraz Panu Mgr. Leszkowi Arentowi, Dyrektorowi MZZ.

[7] Przykłady miseczek zdobionych na brzuścu plastycznymi żeberkami: 1) Nosocice, pow. głogowski, grób 51 – M. JAHN, *Neue Funde aus der Kaiserzeit*, „Altschlesien" 1, 1922, 13-25; 2) Nacław, pow. kościański, grób 3 – L.J. ŁUKA, *Cmentarzysko z okresu rzymskiego w Nacławiu w pow. kościańskim. Tymczasowe wyniki badań przeprowadzonych w 1952 r.*, PA X (R. 29-31), 1954-1956 (1958), 385-402); 3) Łęgonice Małe, pow. przysuski, st. 2, grób 16 – T. LIANA, *Kurhan i cmentarzysko płaskie kultury przeworskiej na stan. II w Łęgonicach Małych, pow. Opoczno*, WA XLI/1, 1976, 64-127; 4) Nosocice, pow. głogowski, grób zniszczony – JAHN, *Neue Funde*..., 5) Zadowice, pow. kaliski, grób 760 – E. KASZEWSKA, *Wstępne wyniki badań cmentarzyska z okresu przedrzymskiego i rzymskiego w Zadowicach pod Kaliszem*, PMMAiE 32, 1985 (1988), 45-69, 6) Nowe Miasto, pow. grójecki, grób 10 – T. LIANA, *Cmentarzysko kultury przeworskiej w Nowym Mieście, pow. Rawa Mazowiecka*, WA XL/3, 1975, 375-410; 7. Obrowiec, pow. krapkowicki, znal. luźne – K. GODŁOWSKI, *Materiały do poznania kultury przeworskiej z obszaru Górnego Śląska (część I)*, MSiW II, 1973, 255-382; 8) Gledzianówek, pow. łęczycki, grób 2/1934 – E. KASZEWSKA, *Cmentarzysko kultury przeworskiej w Gledzianówku (st. 1), woj. płockie*, PMMAE 24, 1977, 63-232; 9) Wymysłowo, pow. gostyński, grób 165 – S. JASNOSZ, *Cmentarzysko z okresu późno-lateńskiego i rzymskiego w Wymysłowie, pow. Gostyń*, „Fontes Praehistorici" II, 1951 (1952), 1-284: 10) Chorula, pow. krapkowicki, grób 110 – J. SZYDŁOWSKI, *Cmentarzysko z okresu wpływów rzymskich w Choruli, pow. Krapkowice*, Wrocław-Warszawa-Kraków, 1964: 11) Siemiechów, pow. łaski, grób 36 – M. JAŻDŻEWSKA, *Najciekawsze obiekty na stanowisku kultury przeworskiej w Siemiechowie nad górną Wartą*, PMMAE 32, 1985 (1988), 109-142; 12) Rybojady, pow. międzyrzecki, znal. luźne – J. KOSTRZEWSKI, *Wielkopolska w czasach przedhistorycznych*, wyd. 2, Poznań, 1923; 13) Domaradzyn, pow. zgierski, znal. luźne – T. PIĘTKA-DĄBROWSKA, *Cmentarzysko z okresu rzymskiego w miejscowości Domaradzyn pow. Łowicz*, WA XXVI/3-4, 1959-1960 (1960), 225-230; 14) Młodzikowo, pow. średzki, grób 9 – A. DYMACZEWSKI, *Cmentarzysko z okresu rzymskiego w Młodzikowie, pow. Środa*, FAP VIII-IX, 1957-1958 (1958), 179-442; por. A. MISTEWICZ, *Gliniana miseczka naśladująca naczynie szklane z cmentarzyska kultury przeworskiej w Dąbku, pow. mławski*, [w:] A. Bursche, R. Ciołek, R. Chowaniec [red.], *Nowe znaleziska importów rzymskich z ziem Polski III*, Corpus der römischen Funde im europäischen Barbaricum – Polen, Suplement – tom III, Warszawa 2006, 157-175.

[8] S. NOSEK, *Periode romaine*, Inventaria Archaeologica – Pologne VI:PL.35-36, Łódź-Warszawa 1961, PL.36(2).

[9] Zob. A. GRZYMKOWSKI, *„Książę" z Mazowsza*, ZOW XLV/3, 1979, 197-200.

W grobie 13 pochowana została kobieta w wieku 20-25 lat (Ryc. 5:2). Skupisko zbitych przepalonych kości znajdowało się w czystym piasku, bez pozostałości stosu ciałopalnego. Możliwe jest, iż pierwotnie kości umieszczono w jakimś organicznym pojemniku (ze skóry lub tkaniny), po którym nie zachował się żaden ślad. Pojemnik taki spełniać mógł funkcję popielnicy. Wśród kości znajdowały się fragmenty nadtopionej, brązowej bransolety, brązowa zapinka, trąbkowata i fragmenty drugiej, zapewne takiej samej fibuli. Zapinka inkrustowana jest srebrnymi nacinanymi drucikami oraz pasmem splecionych drucików tworzących warkoczyk. Prawdopodobnie podobne zdobienie znajdowało się pierwotnie również w bruzdach guzka, wieńczącego nóżkę zapinki. Fibula ta mogła być platerowana (srebrzona), o czym świadczą ślady białego metalu widoczne na powierzchni nóżki.

Grób 20 to najobficiej wyposażony w ceramikę obiekt na stanowisku w Dąbku (Ryc. 6:1). Zanotowano w nim aż 8 naczyń. Część z nich użyta została jako popielnice. W wypełnisku jamy, a także w naczyniach znajdowała się czarna, przepalona ziemia ze szczątkami stosu. W obiekcie tym znaleziono ponadto brązową zapinkę. Kości określone zostały jako należące do kobiety w wieku 15-20 lat i bardzo małego dziecka (do 2 lat). Możliwe, że kobieta zmarła przy porodzie i została pochowana ze swoim nowonarodzonym dzieckiem. Wśród szczątków kostnych rozpoznano fragmenty kości ptasich i kości bydła. Szczątki te mogły być częścią wyposażenia zmarłego w żywność, śladem po ofierze złożonej ze zwierzęcia lub też pozostałościami po uczcie pogrzebowej. Kości ptasie interpretowane są jako wyraz pewnych wierzeń lub czynności magicznych, których odtworzenie nie jest niestety do końca możliwe[10].

Fragmenty kości zwierzęcych znalazły się również w popielnicowym grobie 23 (Ryc. 6:2). W bliskiej odległości od tego obiektu zadokumentowano dwa, stosunkowo duże kamienie. Rolą tych kamieni było niewątpliwie oznaczenie miejsca pochówka. Ich umieszczenie nad grobem wynikać też mogło z chęci odseparowania się od zmarłego, zabezpieczenia się przed nim. W skład wyposażenia grobu, oprócz naczyń, wchodziły: dwa gliniane przęśliki, żelazna sprzączka od paska, fragmenty stopionego przedmiotu brązowego oraz żelazne pozostałości drewnianej szkatułki − okucie ścianek oraz sprężyna zamka. Przęśliki, które były elementem wrzeciona, a także części szkatułki, uważane są za typowe wyposażenie grobów kobiecych. Ponadto obecność skrzyneczki sugeruje stosunkowo wysoką pozycję społeczną zmarłej[11]. Analiza antropologiczna potwierdziła, że w grobie tym pochowano kobietę w wieku 35-50 lat wraz z małym dzieckiem (do lat 3).

Cmentarzysko na stanowisku 29 w Dąbku funkcjonowało w drugiej połowie I i w pierwszej połowie II wieku n.e. Pamiętać należy jednak, że została przebadana tylko niewielka część stanowiska. Powyższy obraz może zatem nie odzwierciedlać rzeczywistego czasu użytkowania cmentarzyska. Współcześnie z cmentarzyskiem na stanowisku 29 w Dąbku funkcjonowała nekropola na stanowisku 5. Cmentarzysko to położone jest około 600 m na północny wschód od stanowiska 29 i również nie zostało przebadane do końca. Na stanowisku tym, badanym przez 5 sezonów, odkryto 75 obiektów, datowanych na czasy od I w. p.n.e., do III w. n.e. Cmentarzysko to użytkowane było najpierw przez ludność kultury przeworskiej, w późniejszym okresie zaś przez ludność kultury wielbarskiej. Ślady obecności osadnictwa przeworskiego zanotowano również na stanowisku 6 (Ryc. 1).

Stosunkowo najbliżej stanowisk w Dąbku znajduje się cmentarzysko w Stupsku, pow. mławski. Z innych lepiej rozpoznanych obiektów na terenie Zawkrza wymienić należy chociażby cmentarzyska w Modle, pow. mławski, w Zgliczynie Pobodzym, pow. żuromiński, Dłutowie, pow. działdowski czy w Dzierzgowie, pow. mławski. Wszystkie użytkowane były mniej więcej w tym samym okresie, co nekropola na stanowisku 29 w Dąbku. Mimo kilkunastu, lepiej lub gorzej przebadanych stanowisk, wciąż nie jesteśmy jednak w stanie odpowiedzieć na wiele pytań, dotyczących życia ludzi w okresie wpływów rzymskich na tych terenach.

[10] Por. T. WĘGRZYNOWICZ, *Szczątki zwierzęce jako wyraz wierzeń w czasach ciałopalenia zwłok*, Warszawa, 1982.

[11] Por. K. CZARNECKA, *Struktura społeczna ludności kultury przeworskiej. Próba rekonstrukcji na podstawie źródeł archeologicznych i analizy danych antropologicznych z cmentarzyska*, Warszawa, 1990.

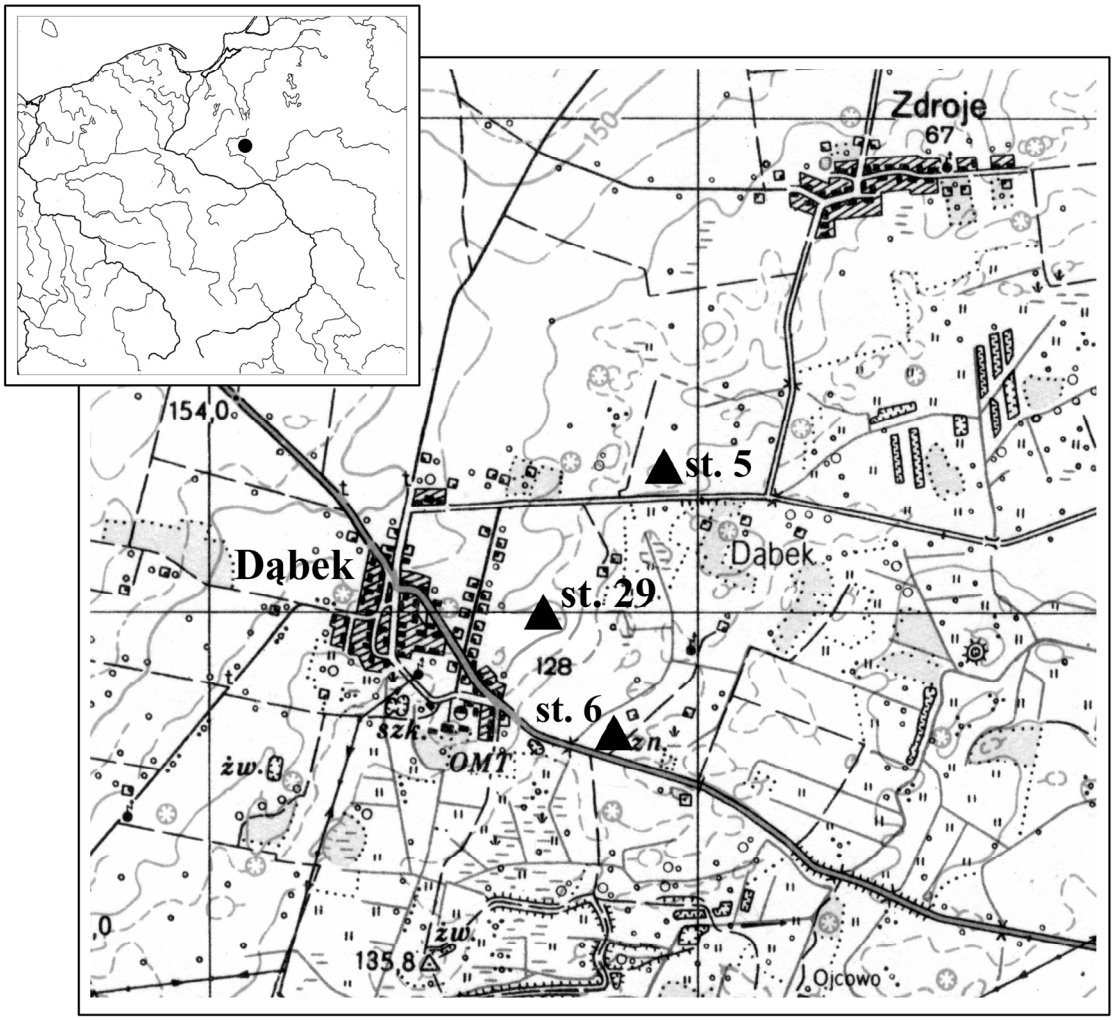

Ryc. 1. Dąbek, pow. mławski. Położenie stanowisk 5, 6 i 29.

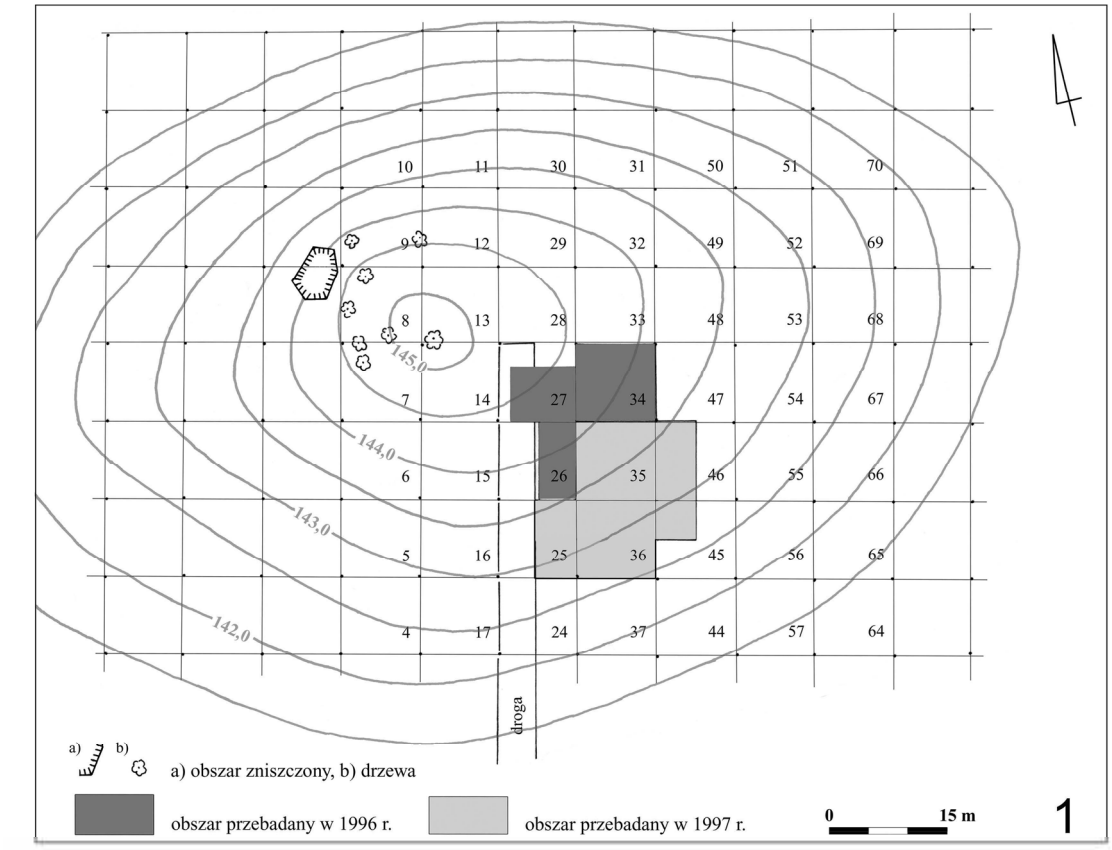

Ryc. 2. Dąbek, pow. mławski, stanowisko 29. **1** – plan stanowiska z naniesiona siatką arową i obszarem przebadanym; **2** – widok stanowiska od zachodu; **3** – widok stanowiska od północy; **4** – widok stanowiska od południa.

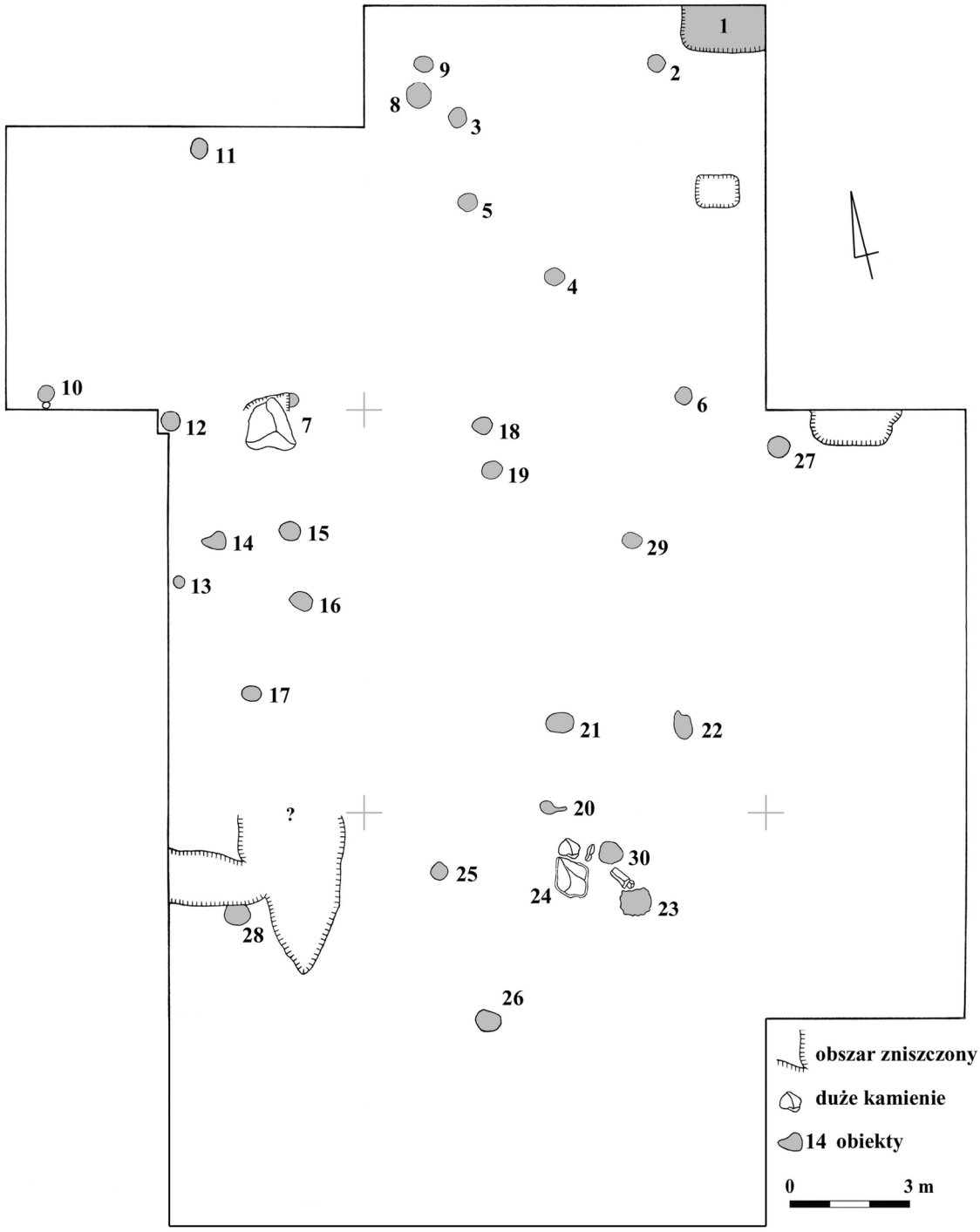

Ryc. 3. Dąbek, pow. mławski, stanowisko 29. Plan przebadanej części cmentarzyska.

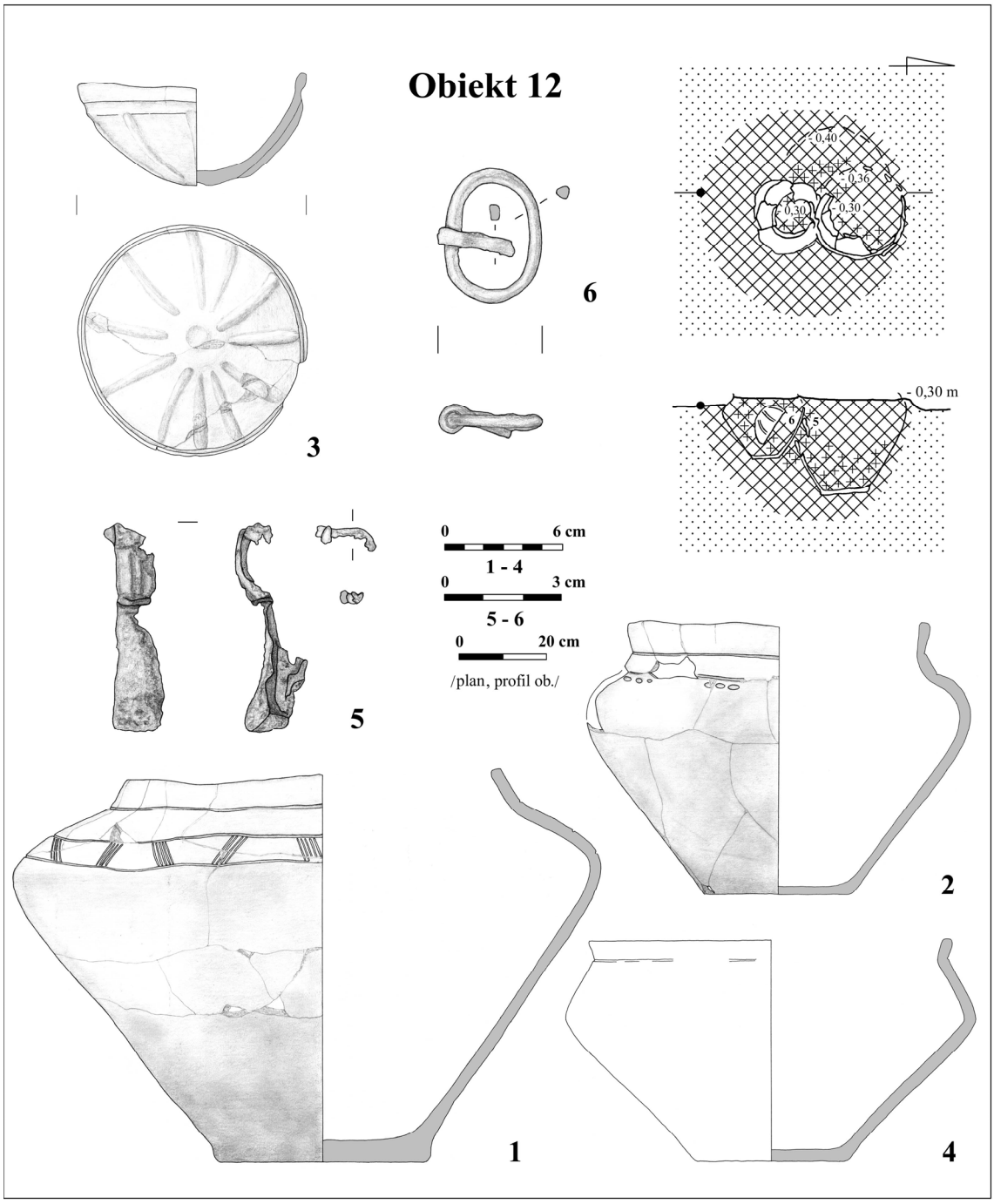

Ryc. 4. Dąbek, pow. mławski, stanowisko 29, grób 12 (1-5 – glina; 5 – brąz; 6 – żelazo).

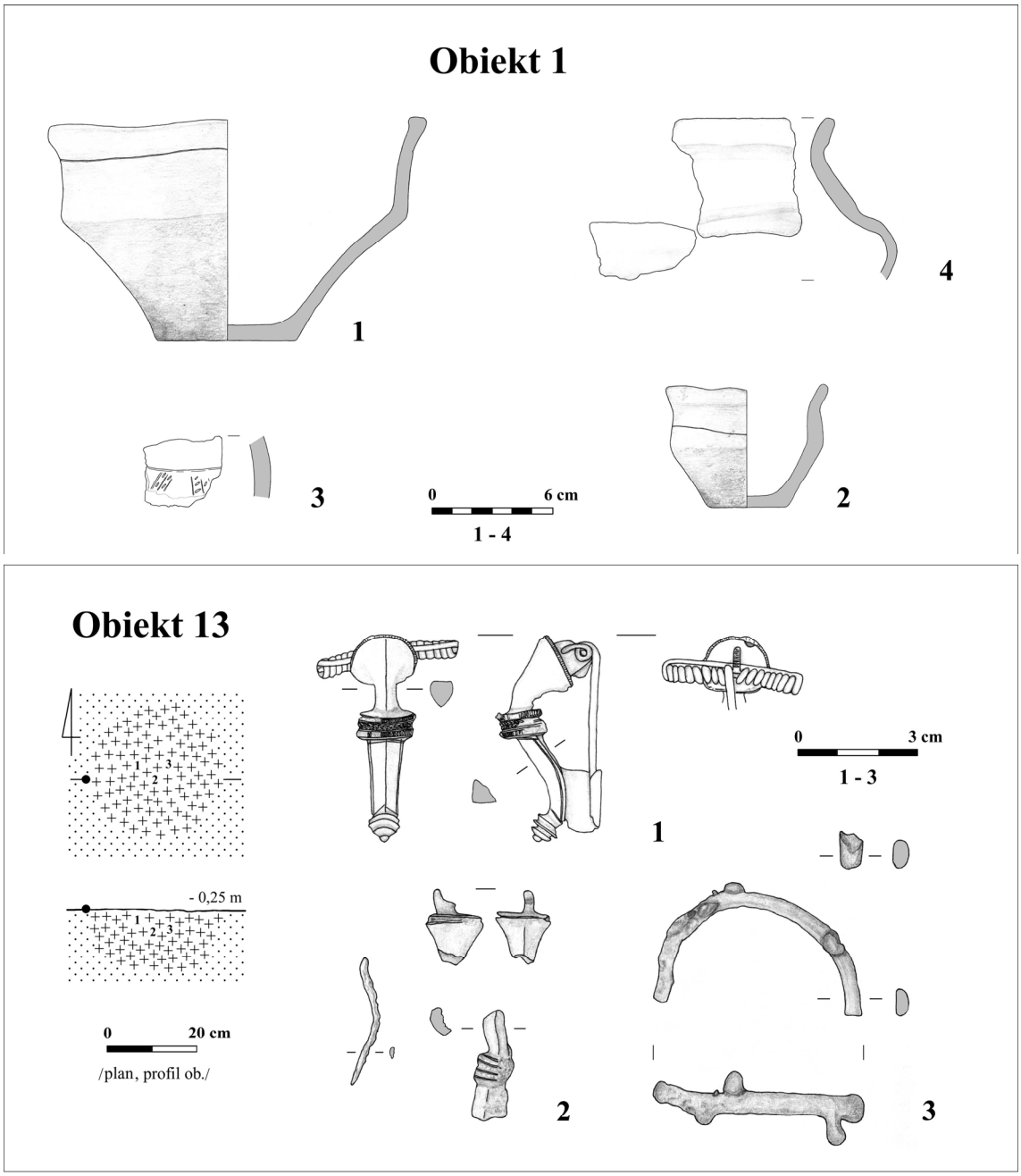

Ryc. 5. Dąbek, pow. mławski, stanowisko 29. 1 – obiekt 1: naczynia gliniane znalezione w 1994 roku; 2 – grób 13 (1 – brąz, srebro; 2-3 – brąz).

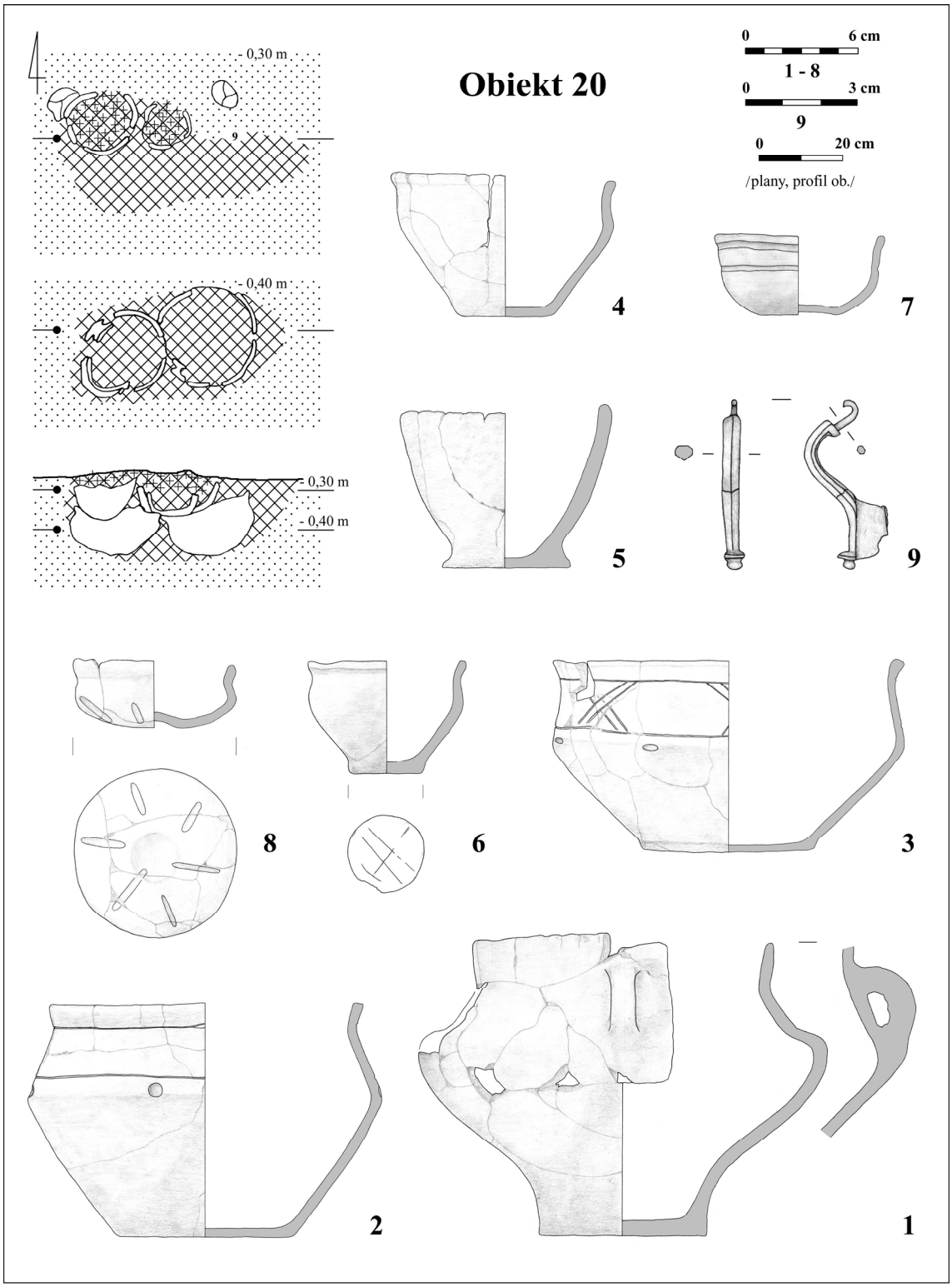

Ryc. 6. Dąbek, pow. mławski, stanowisko 29, grób 20 (1-8 – glina; 9 – braz).

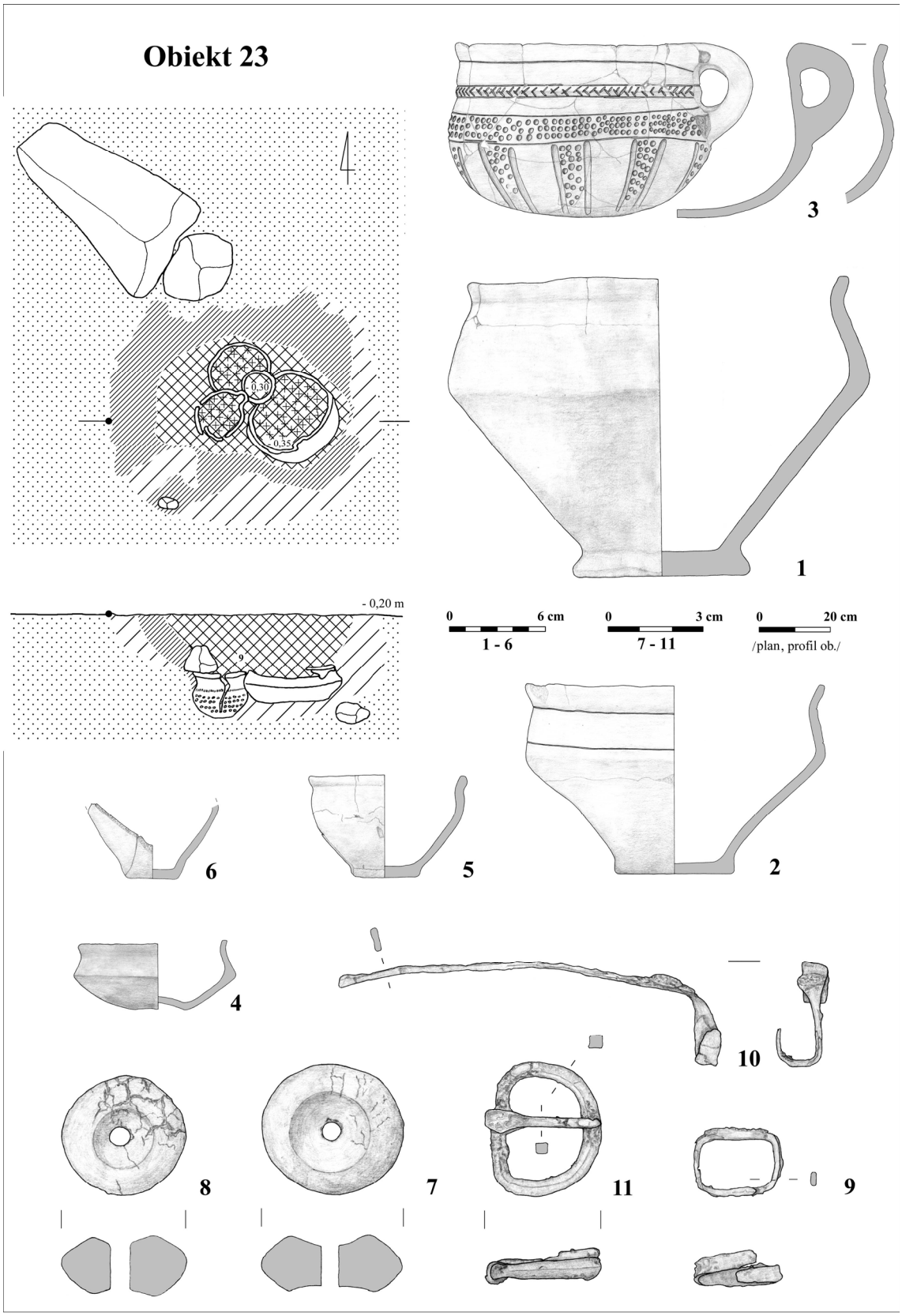

Ryc. 7. Dąbek, pow. mławski, stanowisko 29, grób 23 (1-8 – glina; 9-11 – żelazo).

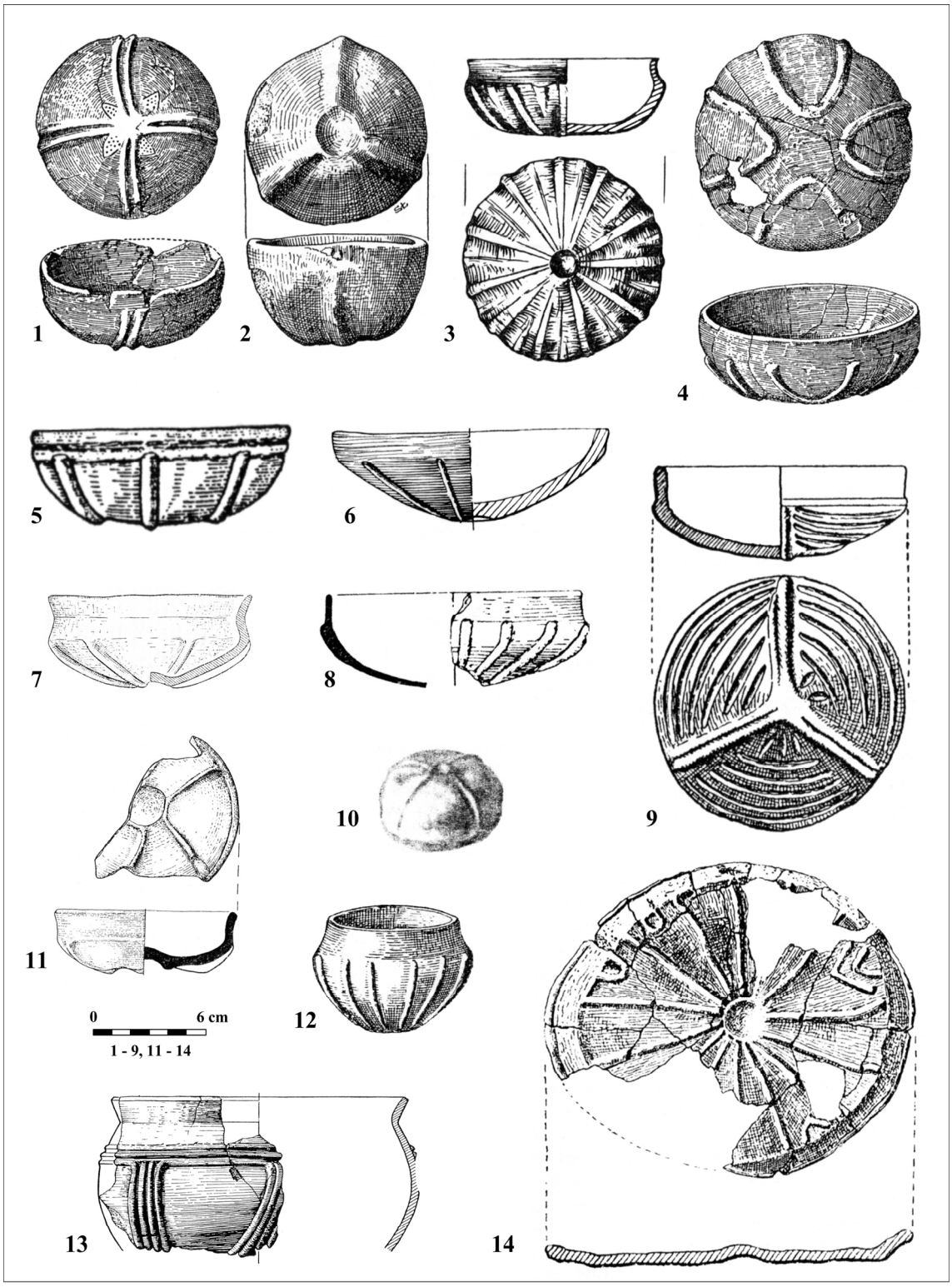

Ryc. 8. Miseczki gliniane, zdobione plastycznymi żeberkami. **1** – Nosocice, grób 51; **2** – Nacław, grób 3; **3** – Łęgonice Małe, grób 16; **4** – Nosocice, grób zniszczony; **5** – Zadowice, grób 760; **6** – Nowe Miasto, grób 10; **7** – Obrowiec, znalezisko luźne; **8** – Gledzianówek, grób 2/1934; **9** – Wymysłowo, grób 165; **10** – Chorula, grób 110; **11** – Siemiechów, grób 36; **12** – Rybojady, znalezisko luźne; **13** – Domaradzyn , znalezisko luźne; **14** – Młodzikowo, grób 9.

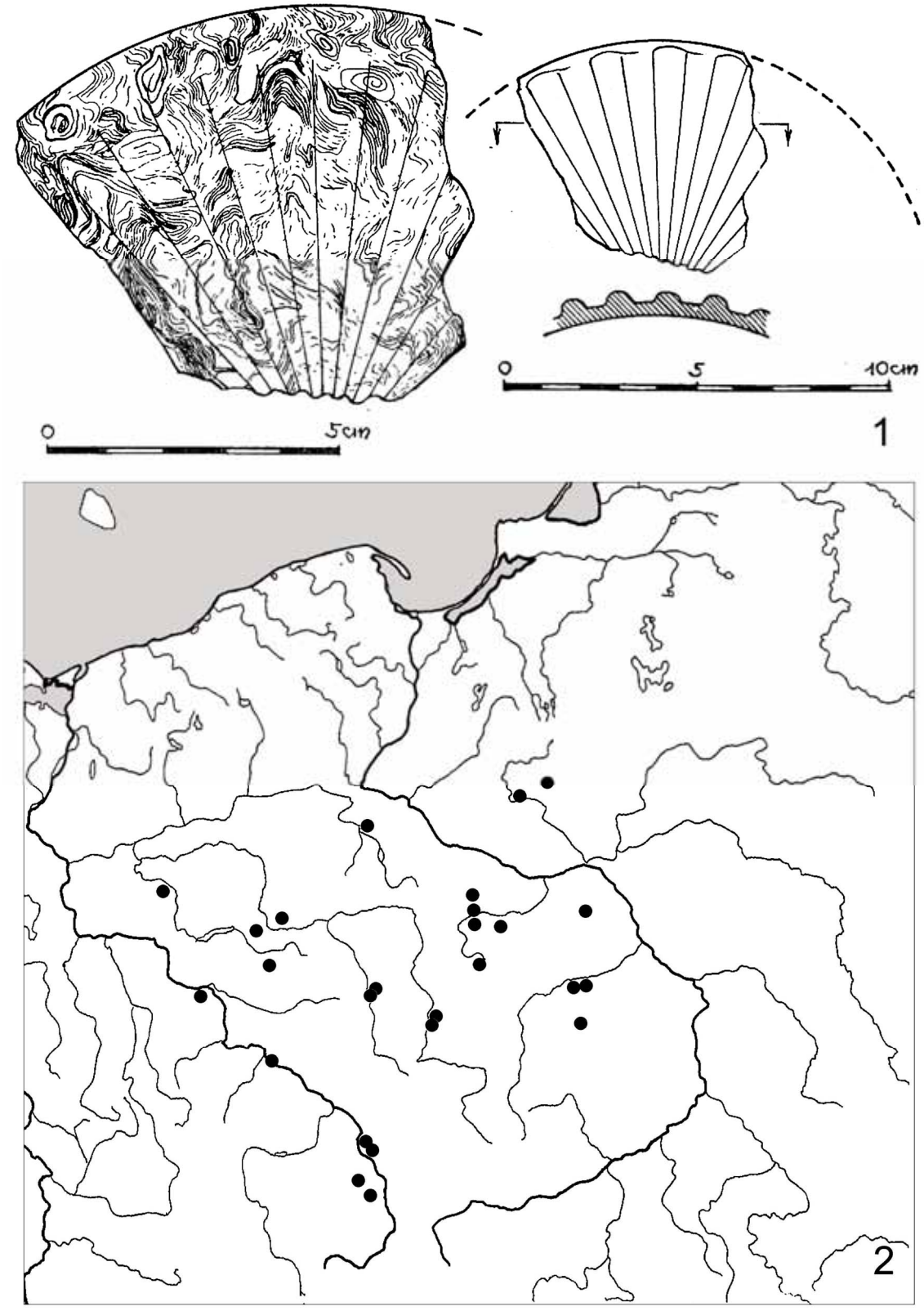

Ryc. 9. 1 – Dębe, pow. kaliski. Czarka szklana *millefiori* z grobu książęcego; **2** – Znaleziska z ziem polskich glinianych miseczek, zdobionych plastycznymi żeberkami

Pogranicze trzech światów
Kontakty kultur przeworskiej, wielbarskiej i bogaczewskiej
w świetle materiałów z badań i poszukiwań archeologicznych
Warszawa 2006

Magdalena NATUNIEWICZ-SEKUŁA
Instytut Archeologii i Etnologii PAN

Osady z okresu rzymskiego w Kołozębiu i Poświętnem. Studium krytyczne wyników wykopalisk

Omawiane osady[1] (Kołoząb stanowisko 1 i 2; Poświętne stanowisko 1, obie miejscowości w powiecie płońskim) odkryte zostały w kwietniu 1959 roku podczas badań powierzchniowych prowadzonych z ramienia *Zakładu Polskiego Atlasu Archeologicznego* ówczesnego *Instytutu Historii Kultury Materialnej* PAN. Badaniami kierował mgr Jerzy Pyrgała [PYRGAŁA, SZYMAŃSKI 1962, 72-75]. Pierwsze systematyczne prace wykopaliskowe podjęte zostały na osadzie w Poświętnem w 1959 roku i kontynuowane były do 1964 roku. Natomiast osada w Kołozębiu badana była z przerwami. Ekspedycje podejmowano w latach 1961-63, 1967-70, 1975-76, w tym okresie sondażowo. Omawiane stanowiska należą do dużego zespołu osadniczego zlokalizowanego w dolinie rzeki Płonki i Wkry w skład, którego wchodzą również cmentarzyska w Szpondowie, Dzierżążni i Kołozębiu stan. 3 (Ryc. 1 – na mapie nie zaznaczono przytoczonych cmentarzysk). Łącznie podczas badań terenowych przebadano powierzchnię około 48 arów (Kołoząb stan. 1)[2] oraz 45 arów (Poświętne stan. 1). W trakcie tych prac pozyskano materiały zabytkowe, które chronologicznie należy łączyć z epoką brązu, okresem przedrzymskim i rzymskim oraz wczesnym średniowieczem.

Najliczniejszą grupę znalezisk tworzą obiekty z okresu rzymskiego. Doczekały się one częściowego omówienia w rozprawie doktorskiej Jerzego Pyrgały opublikowanej w 1972 roku. W pracy tej zostały szeroko omówione aspekty przyrodnicze, zmiany środowiskowe i gospodarcze w obrębie analizowanego mikroregionu. W przytoczonej publikacji przeanalizowano również po części najbardziej charakterystyczne obiekty nieruchome. Analiza ta związana była z rekonstrukcją układu przestrzennego i typów zabudowy [PYRGAŁA 1972a, 129-159]. Niestety monografia nie dostarcza praktycznie informacji na temat pozyskanego materiału zabytkowego. Natomiast chronologia obiektów nieruchomych oparta została na podstawie bardzo ogólnych wyników pobieżnej analizy znalezionej w ich wypełniskach ceramiki oraz pojedynczych zabytków wydzielonych. Sformułowane w ten sposób wnioski, zamieszczone w cytowanej pracy, w jej części, poświęconej datowaniu nie dają wystarczających podstaw do określenia czasu użytkowania osad [PYRGAŁA 1972a, 159-163].

1. Stan źródeł

Bazę źródłową niniejszego opracowania stanowią materiały odkryte na omawianych stanowiskach, a związane są przede wszystkim z osadnictwem z okresu wpływów rzymskich. Przeważającą część ruchomego inwentarza zabytków stanowi ceramika. Niestety kilkudziesięcioletni

[1] Wymienione w tytule stanowiska opracowywane były przez autorkę niniejszego artykułu w ramach zadania planowego realizowanego w *Zakładzie Archeologii Mazowsza i Podlasia Instytutu Archeologii i Etnologii* PAN w Warszawie w latach 2000-2002. Pierwotnym celem tego opracowania była próba omówienia i scharakteryzowania wewnętrznego rozplanowania osad na podstawie obiektów mieszkalnych i gospodarczych odkrytych na terenie tych stanowisk na podstawie zachowanej dokumentacji.

[2] Do dzisiaj w pełni nie jasny jest stan rozpoznania stanowiska 2 w Kołozębiu, badanego sondażowo w latach 1961 i 1969-1970. Zlokalizowane jest około 400 m na północ od stanowiska 1. Z dokumentacji polowej zachowało się kilka rysunków jam odkrytych w 1970 roku. Natomiast materiał zabytkowy tworzy kilkadziesiąt fragmentów ceramiki i polepy. Nie wykluczone jest zatem, że ze względu na niedużą różnicę w odległości oba stanowiska mogą stanowić pozostałość po jednej dużej osadzie.

okres od momentu zakończenia prac terenowych znacznie obniżył wartość poznawczą ujawnionych źródeł. Stan ten wynika z różnorodnych przyczyn. Przede wszystkim z wielokrotnego przemieszania zabytków, związanego z przenoszeniem materiałów do różnych miejsc w celu ich zmagazynowania. Podczas tych przeprowadzek pewna część ceramiki, prawdopodobnie, zaginęła bądź została przemieszana lub rozproszona. Niektóre zespoły fragmentów naczyń połączono w jedną całość w pudłach kartonowych, w celu zmniejszenia objętości przestrzeni potrzebnej do przechowywania zabytków[3]. Ponadto pozyskany materiał prawie w ogóle nie został odpowiednio zabezpieczony przed dalszym niszczeniem. Większość odkrytych fragmentów ceramiki (około 90%), zarówno w trakcie, jak i bezpośrednio po zakończeniu kolejnych sezonów badań nie została zinwentaryzowana i podpisana, ani, co najgorsze, umyta. Fakt ten doprowadził do tego, że po kilkudziesięciu latach skorupy, w wyniku zalegania w wilgotnych warunkach pokryły się pleśnią. Jednocześnie stan zachowania, a niejednokrotnie brak metryczek, niekompletność zawartych na nich podstawowych opisów lub choćby brak inwentarzy znalezisk, uniemożliwia zrekonstruowanie podstawowej bazy źródłowej. W wielu przypadkach napisów na metryczkach nie udało się w ogóle rozszyfrować. Często stosowaną formą metryczki były przeważnie cienkie chusteczki barowe, opisywane miękkim kopiującym ołówkiem, niejednokrotnie zawilgotniałe, jak i również zjedzone przez myszy lub podobne im zwierzęta. Informacje zawarte na metryczkach formułowane były zupełnie dowolnie i wielokrotnie brak w nich podstawowych danych, dotyczących na przykład lokalizacji w obrębie siatki arowej lub numeru obiektu.

Pierwszym etapem przy próbie ponownego opracowania obu stanowisk były więc podstawowe prace, takie jak mycie ceramiki i przepisywanie dających się odczytać metryczek. Tylko w kilkudziesięciu wypadkach zachowały się częściowo zrekonstruowane, opisane i wyrysowane fragmenty naczyń. Są to jednak znaleziska pochodzące przeważnie z opublikowanych obiektów [por. PYRGAŁA 1962, tabl. X-XI]. Najgorzej przedstawia się obecny stan zachowania dokumentacji polowej i opisowej. Zachowana do dziś część rysunków polowych, metodą dokumentowania obiektów nie odbiega w zasadzie od przyjętych w tym czasie standardów. Jest to głównie rysunek kolorowy, wykonany przy pomocy kredek, a niekiedy ołówkiem. Rysunki te przedstawiają plany i przekroje obiektów, wielokrotnie brakuje im jednak podstawowych oznaczeń lokalizacyjnych. Chodzi głównie o lokalizację w obrębie siatki arowej i numery obiektów. Często brak również skali, co jest niezwykle istotne przy analizie takich obiektów, jak dołki posłupowe, których łącznie na obydwu osadach odkryto ponad 800. W trakcie analizy dokumentacji terenowej stwierdzono notoryczne nie umieszczanie cięć profilowych na rzutach poziomych (planach). W związku z tym niejednokrotnie nie można skonfrontować zadokumentowanego planu z profilem. Wobec powyższego trudno jest stwierdzić, które słupy łączyły się z danym budynkiem i jakie miały znaczenie konstrukcyjne, brakuje bowiem polowych planów zbiorczych dla każdego sezonu badań. Wszystko to oczywiście poddaje w wątpliwość występowanie na omawianych osadach dużych budowli o konstrukcji słupowej, jeżeli po naniesieniu na ogólny plan pojedynczych dołków posłupowych nie układają się one w konkretny zarys domniemanego budynku[4]. Nie wykluczone jest zatem, że dla celów publikacji [por. PYRGAŁA 1972a, ryc. 22, 24], w trakcie wstępnej analizy nastąpiło dość dowolne łączenie słupów i układania z nich zarysów budynków, które w rzeczywistości nigdy nie istniały [por. GODŁOWSKI 1969, 309].

Ogromną trudność w odtworzeniu planu osady w Kołozębiu stanowi również numeracja arów, gdyż w niej także brakuje konsekwencji. Pierwsze sezony badań charakteryzowały się nadawaniem kolejnych numerów po linii wschód-zachód wytyczonej według głównej magistrali stanowiska. Natomiast w trakcie późniejszych badań zaprzestano tej metody nadając kolejny numer, każdemu nowo otwartemu wykopowi niezależnie od tego, w którym miejscu stanowiska

[3] Informacje o losach materiałów tuż po zakończeniu wykopalisk uzyskałam dzięki rozmowom z badaczem obu stanowisk, dr. Jerzym Pyrgałą. Obecnie materiały z omawianych osad przechowywane są magazynie *Zakładu Archeologii Mazowsza i Podlasia Instytutu Archeologii i Etnologii* PAN, a dokumentacja w archiwum *Instytutu*.

[4] Próbę odtworzenia ogólnego planu zbiorczego wykonano dla osady w Poświętnem, gdyż zachowana w tym wypadku dokumentacja jest się bardziej kompletna. Pomimo wielu trudności udało się umieścić na planie ok. 75% odkrytych jam posłupowych. Plan ten porównano następnie z opublikowanym planem zbiorczym [PYRGAŁA 1972a, ryc. 22]. Konfrontacja wkazała, że tylko w przypadku budynków 13 i 14 stwierdzono dość dużą zgodność ich zarysów w planie. Pozostałe dołki występują w dość chaotycznych układach i nie tworzą regularnych koncentracji, na podstawie których można byłoby wyróżnić prostokątne zarysy budowli słupowych.

został wytyczony. Sytuacja ta nie została jednak odnotowana na planie ogólnym stanowiska. Wszystkie obiekty rysowane były na poziomie ich pewnego wyróżnienia, czyli w calcu, a materiał eksplorowano z warstwy ornej lub wypełniska obiektu, nie wyróżniono bowiem warstwy kulturowej, choć jej śladem mogły być pojedyncze zaciemnienia widniejące na niektórych planach pomiędzy obiektami.

Z wyjątkiem dwóch sezonów wykopalisk na osadzie w Kołozębiu (1970 i 1975 rok) brak jest dzienników badań. Dotyczy to także kampanii, w których zostały odkryte najciekawsze obiekty, jak na przykład piec wapienniczy z Poświętnego [PYRGAŁA 1962, 300]. W niektórych wypadkach istnieją pojedyncze notatki sporządzane przez ekipę wykopaliskową na rysunkach obiektów, ale nie dostarczają one istotnych informacji o ich charakterze, poza nielicznymi przypadkami, gdy były to obiekty szczególnie ważne, takie jak ziemianki lub jamy produkcyjne. Poza tym, brak podstawowych opisów dotyczących występowania warstwy kulturowej, charakteru obiektów, rodzajów wypełnisk i tworzących je warstw. W konsekwencji próba ustalenia funkcji danych jam na podstawie samej dokumentacji rysunkowej jest praktycznie niemożliwa. Pomocnym w określeniu ich funkcji mógłby okazać się zachowany w archiwum *Instytutu Archeologii i Etnologii* PAN egzemplarz wstępnego opracowania osady w Kołozębiu pióra J. Pyrgały (№ inw. 202/126a Spr.). W tym manuskrypcie spora część ważnych obiektów, takich jak budynki o konstrukcji słupowej, paleniska wolnostojące, piece produkcyjne, jamy zasobowe i gospodarcze, została opisana w miarę dokładnie. Jednak zastosowane tam numeracja i nazewnictwo w dużym stopniu odbiegają od oznaczeń występujących w zachowanej, oryginalnej dokumentacji rysunkowej. Dlatego ustalenie, który obiekt został opisany oraz jego zidentyfikowanie z określeniami dokumentacji polowej jest znacznie utrudnione. Ponadto tekst jest napisany pismem odręcznym, z wieloma skreśleniami i poprawkami, co czyni go niezmiernie trudnym do odczytania.

Podstawową jednostką eksploracji podczas badań na tych stanowiskach były ćwiartki arów, oznaczane w kolejności otwierania literami a, b, c, d. Materiał z warstwy zbierany był z ćwiartek osobno, czasami łączony z kilku lub z całej powierzchni ara, czego również często nie odnotowywano na metryczkach. W zachowanej dokumentacji nie uchwycono konsekwentnej zasady numerowania obiektów, brak jest bowiem ciągłej numeracji odkrywanych zespołów. Większości z nich nadawano numery liczbami arabskimi począwszy od 1, na każdej z nowootwartych ćwiartek i w obrębie tego samego aru. Bardziej znaczące obiekty określano osobnymi nazwami np. „dom + rok badań", „ziemianka", „piec", „budynek". Taka dowolność w numeracji i nazewnictwie jest kolejną przeszkodą w próbie połączenia tych danych z materiałem ruchomym, gdyż często nie wpisywano na metryczkach symboli literowych ćwiartek arowych. Niestety stan dokumentacji polowej obiektów nieruchomych jest na tyle nie zadawalający, że podjęcie jakiejkolwiek rekonstrukcji zabudowy minęłoby się z celem. Tym bardziej, że najbardziej charakterystyczne typy budynków i konstrukcji zostały już opublikowane [PYRGAŁA 1972a; 1972b]. Wszystkie wymienione poniżej argumenty prowadzą do wniosku, że pełne odtworzenie rozplanowania osad jest w chwili obecnej poważnie utrudnione, jeśli w ogóle możliwe. Poniższa tabela prezentuje liczbę obiektów zliczonych na podstawie zachowanej do dziś polowej dokumentacji rysunkowej. Podane wartości liczbowe i określenia charakteru obiektu należy także traktować w przybliżeniu, gdyż nie wiadomo czy dostępna mi dokumentacja jest kompletna, a na podstawie rysunku terenowego nie można pewnie wypowiedzieć się o funkcji obiektu.

	Kołozą b				**Poświętne**	
Lata badań	**1961-1963 (jedna teczka)**	**1967**	**1970**	**1975**	**1959-1963 (ogółem z planu zbiorczego)**	**1964**
Jamy posłupowe	299	16	4	18	384	4
Jamy zasobowe i gospodarcze	50	20	4	17	34	11
Ziemianki i półziemianki	3	?	1	1	?	?
Paleniska wewnętrzne i wolnostojące	15	3	?	?	13	?
Budynki o konstrukcji słupowej	4	?	?	?	10	?
Piece produkcyjne wolnostojące	2	Nie odkryto	Nie odkryto	Nie odkryto	2	Nie odkryto
Razem	**373**	**39**	**5**	**75**	**443**	**15**

W świetle powyższego podjęto próbę wstępnego opracowania wyłącznie materiału ceramicznego, którego większość po dokładnym zinwentaryzowaniu i skatalogowaniu potraktowano jako kolekcję zabytków i poddano analizie w zakresie technologii oraz w miarę możliwości typologii i chronologii. Pomocą przy tym zadaniu okazały się zachowane nieliczne rysunki fragmentów naczyń z niektórych obiektów. Analizę ceramiki poparto częściowo wynikami wcześniejszych ustaleń. Mam tu na myśli dwie udostępnione mi przez autorów prace magisterskie: Włodzimierza Peli [1971] dotyczącą ceramiki w Kołozębiu (udostępniono mi tylko tekst, tablice i rysunki zaginęły) oraz Małgorzaty Mogielnickiej [1970] charakteryzującą ceramikę z Poświętnego (do wglądu miałam wyłącznie dobrze opisane rysunki). Podstawę wykorzystania tych prac stanowi fakt, że w trakcie ich powstawania materiał ceramiczny był prawdopodobnie w najmniejszym stopniu przemieszany i najbliższy bazie źródłowej, uzyskanej bezpośrednio po zakończeniu wykopalisk. Przy tego rodzaju sformułowanych założeniach, podjęta przeze mnie próba częściowego opracowania omawianych osad stanowi zaledwie niewielki przyczynek do badań nad rozwojem osadnictwa z okresu rzymskiego na Mazowszu.

2. Ceramika z osad w Kołozębiu i Poświętnem

Poniższa analiza obejmuje w głównej mierze statystyczne opracowanie ceramiki pozyskanej w trakcie badań wykopaliskowych na osadach w Kołozębiu i Poświętnem. Ta kategoria znalezisk stanowi przeważającą część ruchomego inwentarza zabytków z tych wykopalisk. Materiał ceramiczny jest silnie rozdrobniony i zniszczony. Biorąc pod uwagę wszelkie przeszkody opisane powyżej, a wynikające ze stanu zachowania i przemieszania tych materiałów, za metodę pracy przyjęto opracowanie ceramiki jako kolekcji zabytków, mając na celu to jest uporządkowanie i zliczenie fragmentów dla uzyskania obrazu ilościowego oraz pod względem sposobów wykonania.

Ceramika jest najbardziej masowym rodzajem zabytków, jakim dysponuje archeolog zajmujący się okresem wpływów rzymskich. Jednocześnie jest źródłem najbardziej nietrwałym, szybko ulegającym zniszczeniu w wyniku częstego używania. Formy naczyń zmieniały się stosunkowo szybko, a co za tym idzie – garnki musiały być często zastępowane nowymi. Wobec tego ustalenie chronologii z podziałem na podfazy w przypadku tak licznego, przemieszanego i rozdrobnionego materiału pod względem zmienności form w czasie jest na tym etapie badań praktycznie niewykonalne. Tego rodzaju metoda sprawdza się na cmentarzyskach gdzie dysponujemy pełnymi zespołami z dobrymi wyznacznikami chronologicznymi w postaci zabytków metalowych oraz gdzie możliwe jest zrekonstruowanie całych form naczyń. Ceramika z cmentarzysk jest jednak w zasadzie odmienna pod względem wykonania od osadniczej gdyż z reguły do grobów wkładano naczynia luksusowe. Odpowiedniki takich naczyń na osadach przeważnie stanowią najmniej liczną grupę znalezisk, a co za tym idzie ustalenie chronologii w skali całego pozyskanego materiału ceramicznego może mieć znaczenie ogólne.

Do tej pory w literaturze przedmiotu brak jest jednolitego podziału klasyfikującego ceramikę kultury przeworskiej, dotyczy to przede wszystkim osad. Wiele powstałych typologii ogranicza się w zasadzie do jednego stanowiska bądź regionu osadniczego, a wyróżnione cechy określające poszczególne kategorie naczyń zależą w zasadzie od kryteriów nazewnictwa, jakie przyjął autor opracowywujący konkretne serie ceramiki. Bardzo często cechy te nie pokrywają się ze sobą również pod kątem zastosowanych terminów. Problem ten dotyczy w głównej mierze naczyń lepionych ręcznie, ponieważ właściwie nie ma dwóch takich samych naczyń, a okazy wyglądające na „pierwszy rzut oka" prawie identyczne, po głębszej analizie wykazują szereg drobnych i pozornie nieważnych różnic. Stan ten prawdopodobnie nie prędko się zmieni ze względu na ogromny przyrost materiału spowodowany intensyfikacją prac wykopaliskowych prowadzonych w latach ostatnich.

Aby podjąć próbę uporządkowania zabytków ruchomych, dla ceramiki z Kołozębia stworzono pełny inwentarz tabelaryczny uwzględniający podstawowe z cech analizowanych fragmentów. Przy tak ogromnej ilości materiału zabytkowego zachowanego głównie w postaci ułamków skorup, podstawowym zadaniem tego inwentarza było wyeliminowanie opisu słownego. Obraz ten jest tabelarycznym zbiorem informacji, w którym wyodrębniono cechy: technologiczne, zdobnicze oraz ilościowe. Do cech technologicznych zaliczono sposób wykonania

naczynia i wykończenia powierzchni. Opis zdobnictwa zawiera dane o występowaniu i charakterze ornamentu. Opis ilościowy miał na celu zliczenie wszystkich fragmentów naczyń, co umożliwiło wyróżnienie procentowe grup fragmentów charakterystycznych. Podziału w obrębie tabel dokonano wyodrębniając morfologiczne elementy jak: wylew, szyjka, brzusiec, część przydenna, ucha, dna itp. Dla fragmentów bardzo charakterystycznych zarówno pod względem formy jak ornamentu, dokonywano osobnych notatek opisowych oraz czasami podejmowano próby określenia chronologii, o ile istniała pewność, że dany zbiór pochodzi z zespołu zamkniętego bądź posiada charakterystyczne cechy dla konkretnej fazy chronologicznej. Analizując te zestawienia porównano je ze zbiorem ceramiki z Poświętnego uzyskując generalnie podobny obraz w materiale pod względem techniki wykonania i udziału procentowego wydzielonych poniżej grup ceramiki.

Omawiane osady dostarczyły fragmentów ceramiki w następujących ilościach: 5720 fragmentów z Kołozębia oraz około 5600 fragmentów z Poświętnego. Wyłączając ewidentne materiały z epoki brązu, wczesnośredniowieczne i nowożytne, bazę danych stanowi około 9500 fragmentów naczyń z obu osad, które generalnie związane są z osadnictwem okresu rzymskiego. Wszystkie z analizowanych zabytków wykonane są techniką lepienia ręcznego, przeważnie z taśm lub wałeczków, których miejsca zlepień często widoczne są w przełomach. Nie wyróżniono jednoznacznie form naczyń wykonanych przy użyciu koła garncarskiego, które chronologicznie łączyć by należało z późnym okresem wpływów rzymskich.

Najliczniej wśród naczyń lepionych reprezentowana jest ceramika o powierzchniach chropowaconych i szorstkich (70,3%), kolejne to fragmenty o powierzchniach także szorstkich, ale w mniejszym stopniu oraz niestarannie wygładzonych (19,5%). Najmniej liczna grupa fragmentów (10,2%), charakteryzuje się wysokiej jakości techniką wykonania, o ściankach delikatnych i powierzchniach silnie wygładzonych, często ornamentowanych. W ramach przedstawionego udziału procentowego materiał został podzielony na trzy grupy pod względem technologii wykonania. Natomiast typy w obrębie poszczególnych grup wyróżniono na podstawie fragmentów charakterystycznych oraz nielicznych zrekonstruowanych naczyń.

a) Grupa I (Ryc. 2-5; 10-12)

Jest to najliczniejsza grupa fragmentów naczyń, obejmująca nieco ponad 70% analizowanego materiału. Są to tak zwane garnki grubej roboty, przeważnie duże, o wymiarach: wysokość powyżej 25 cm, o ile daje się ją ustalić, średnica wylewu 20-35 cm, den powyżej 12 cm. Do tej grupy włączono także bardzo duże, powyżej 40 cm średnicy wylewu, szerokootworowe naczynia zasobowe. Sądząc po zrekonstruowanych egzemplarzach oraz zachowanych dużych fragmentach przeważają tu naczynia łagodnie profilowane, baniaste, jajowate i cylindryczne. Praktycznie wszystkie poddane analizie fragmenty ceramiki są nierówne i niestarannie wykonane. Największa wydętość brzuśca z reguły przypada w ⅔ wysokości naczynia, rzadziej w połowie. Powierzchnie omawianych egzemplarzy są z reguły chropowacone (Ryc. 3:2; 4:1-2,4; 10:1-2), rzadziej obmazywane (Ryc. 3:1) lub szorstkie. Często wygładzane u nasady szyjki (Ryc. 2:1-2; 3:2) i dna (Ryc. 3:1). Dna występujące w tej grupie są płaskie (Ryc. 3:1; 4:1; 5:1-2; 10:1-2), mniej lub więcej wyodrębnione od ścianek z reguły przez rozciągnięcie na zewnątrz brzegów (Ryc. 11:2), niektóre z den ukształtowane są prosto. W inwentarzu tej serii ceramiki ucha w ogóle nie występują. Omawiana grupa naczyń praktycznie nie posiada ornamentu poza nielicznymi wyjątkami gdzie u nasady szyjki występuje listwa plastyczna zdobiona dołkami lub zaszczypywaniem (Ryc. 4:2), bądź szyjka podkreślona jest dookolnie biegnącą linią rytą (Ryc. 3:2; 4:3). Grupę tę charakteryzują dość grube ścianki naczyń od 0,7 cm do 1,5 cm, a przy dużych garnkach zasobowych nawet do 2 cm i grubsze. Omawiane okazy wykonane są głównie z gliny schudzonej domieszką średnio- i gruboziarnistego ostrokrawędziowego tłucznia. Wymiary ziaren osiągają wielkość od 0,5 mm do ponad 1,5 mm. Barwa tych fragmentów obejmuje różne kolory, począwszy od ceglastego po brąz i różne odcienie brunatnego. Świadczy to przede wszystkim, że naczynia te wypalane były w atmosferze z dostępem powietrza. Podziału na typy w obrębie tej grupy dokonano w oparciu o ukształtowanie wylewu. Typ 1 to naczynia posiadające wylew mniej lub bardziej wychylony na zewnątrz naczynia (Ryc. 2:3; 4:3; 11:1, 4). Typ 2 traktuje naczynia posiadające cylindryczny, prawie prosty wylew (Ryc. 2:1; 3:2; 5:1). Typ 3 to naczynia o wylewie skierowanym do wewnątrz naczynia (Ryc. 2:2; 4:4; 11:3).

W ramach tego podziału, wśród analizowanych fragmentów zachodzi bardzo duże zróżnicowanie wewnętrzne. Jest to przede wszystkim bardzo różna grubość wylewów niezależna od typu naczynia. Wylewy te są mniej lub bardziej wywinięte na zewnątrz, wykazują różny stopień grubości w stosunku do ścianek, krawędzie ich są proste, ścięte zewnętrznie lub wewnętrznie, czasami wielostronnie facetowane. Ze względu na technikę i jakość wykonania naczynia te służyły zapewne do przygotowania i przechowywania żywności.

b) Grupa II (Ryc. 6-7; 13-16)

Jest to mniej liczna grupa fragmentów, stanowiąca około 20% analizowanego materiału. Naczynia te są staranniej wykonane niż okazy grupy I, schudzone zostały gliną z domieszką drobno- i średnioziarnistego tłucznia (do 0,5 i 0,5-1,5 mm grubości). Grupę tę charakteryzują przede wszystkim naczynia o powierzchniach niestarannie wygładzonych, choć także szorstkich i chropowatych (Ryc. 6:1-2; 7:5; 15:3). Pod względem kształtu przypominają one naczynia grupy I, jednak są znacznie od nich mniejsze. W większości przypadków o przynależności do tej grupy świadczą wyłącznie zachowane w dużych ilościach fragmenty den, wylewów oraz brzuśców. Na podstawie nielicznych zrekonstruowanych naczyń należy stwierdzić, że występują tu naczynia łagodnie profilowane, baniaste, jajowate (Ryc. 6:1-2; 14:3-4; 15:1-3). Średnica wylewów, o ile dało się ją ustalić, wynosi od około 12 do 20 cm, a wysokość, w przypadku naczyń zrekonstruowanych, nie przekracza 25 cm. W przypadku tak dużej ilości pojedynczych fragmentów charakterystycznych, wchodzących w skład tej grupy, można sądzić o bardziej urozmaiconej niż zauważono w grupie I ilości form naczyń. Ponadto można na podstawie dostępnego materiału w grupie II wyróżnić różne formy naczyń, do których zaliczyć należy następujące typy: nieliczne na omawianych osadach kubki, czyli niskie, nie przekraczające 12 centymetrów formy z uchem, których średnica wylewu równa się bądź wynosi ⅔ wysokości (Ryc. 13:1, 3-4), czerpaki, czyli przysadziste, do 10 cm wysokości, naczynka z uchem i średnicy wylewu większej od ich wysokości (Ryc. 13:2, 5; 14:1) oraz misy o powierzchniach chropowatych i szorstkich (Ryc. 6:3; 7:6; 14:3-4). Wystąpiły tu także wazy. Są to naczynia dość starannie wykonane, posiadające ostry lub zaokrąglony załom brzuśca (Ryc. 7:2-3). Średnice wylewów są niewiele mniejsze bądź równe największej wydętości brzuśca. Niektóre z nich posiadają szyjkę z wyodrębnionym i wychylonym wylewem na zewnątrz (Ryc. 7:2; 15:2), albo brak jest szyjki, a wylew jest lekko skierowany do wewnątrz naczynia (Ryc. 6:5; 7:3; 15:1, 3). Posiadają wyodrębnione (Ryc. 7:2, 4-5) lub nie wyodrębnione (Ryc. 15:1, 3) dna, które są przeważnie są płaskie, rzadko wklęsłe (Ryc. 7:4) oraz znacznie mniejsze od średnicy wylewu.

Naczynia zaliczone do grupy II są wykonane bardziej symetryczne niż egzemplarze grupy I. Załom brzuśca z reguły przypada na górną część naczynia, choć zarejestrowano okazy z największą wydętością brzuśca znajdującą się w połowie wysokości. Zdobione są rzadko, głównie w postaci cienkich rytych rowków układających się w pasma ornamentacyjne (Ryc. 6:4; 13:4 16:2) lub ornamentem dołków palcowych (Ryc. 6:3). W dwóch przypadkach na powierzchni wazki wystąpił ornament zaszczypywania (Ryc. 7:7; 16:1). Barwa naczyń tej grupy w zasadzie nie odbiega od poprzedniej, a ich funkcje także należy wiązać z gospodarstwem domowym, choć niektóre z mis mogły także służyć jako zastawa stołowa.

c) Grupa III (Ryc. 8-9; 17-19)

Jest to najmniej liczna grupa naczyń znajdująca jednak wiele analogii na stanowiskach posiadających dobre wyznaczniki chronologiczne, takich jak cmentarzyska. Powierzchnie tych naczyń są dokładnie wygładzone, wyświecone czasami wręcz lśniące, naczynia są delikatne i cienkościenne (grubość ścianek wynosi z reguły 0,4-0,8 cm). W tej grupie odnotowano najliczniejszy zespół fragmentów zdobionych i czernionych. Ornamenty w niektórych wypadkach układają się często w bogate, szerokie pasma zdobnicze (Ryc. 19:2,6-7,9). Naczynia te przeważnie wykonane są bardzo starannie i są symetryczne. Glina służąca do ich wykonania schudzona była piaskiem, czasami bardzo drobnoziarnistym tłuczniem. W wypadku tej grupy podobnie jak w poprzedniej odnotowano przeważający udział pojedynczych fragmentów w postaci den i wylewów oraz ułamków brzuśców posiadających ornament. Pojawiają się tu fragmentarycznie zachowane naczynia dwustożkowate o ostrym (Ryc. 8:1-3, 8) bądź zaokrąglonym załomie brzuśca (Ryc. 8:6; 19:1-7). Wylewy tych naczyń są proste, (Ryc. 8:1,3), bądź wychylone

na zewnątrz (Ryc. 8:2; 17:1-3) krawędź ich jest ścięta bądź płasko zakończona, dna są silnie wyodrębnione (Ryc. 9:1-3), płaskie (Ryc. 8:9; 17:4), często wysokie oraz głęboko wklęsłe wyodrębnione w stopkę (Ryc. 17:1). Wśród dostępnych zrekonstruowanych form wyróżniono między innymi misy o facetowanych wylewach (Ryc. 18:1-4) i szerokootworowe misy na nóżce (Ryc. 9:1-2; 17:1), w kilku przypadkach stwierdzono znacznie smuklejsze od mis pucharki (Ryc. 9:3). Wystąpiły tu także bogato zdobione fragmenty naczyń wazowatych, trójdzielnych (Ryc. 19:5,9) oraz w jednym przypadku stwierdzono naczynko miniaturowe (Ryc. 17:4). Tego rodzaju luksusowa ceramika służyła zapewne jako zastawa stołowa. Najwięcej analogii do tej grupy znajdujemy w ceramice sepulkralnej.

d) Zdobnictwo

W **grupie I** zdobione naczynia występują niezmiernie rzadko, a ornament jest głównie w postaci linii plastycznych z odciskami palców, bądź pojedynczych linii, głęboko rytych, biegnących dokoła naczynia, przeważnie u nasady szyjki.

W **grupie II** ornamentowanie naczyń staje się coraz bardziej powszechniejsze głównie w formie zwiększonego udziału różnego rodzaju odcisków palców, dołków, zaszczypywań, biegnących równolegle dookoła naczynia, bądź pionowo w pojedynczych albo zwielokrotnionych pasmach zdobniczych. Coraz częściej pojawiać się tu zaczynają kombinacje delikatnie rytych rowków, tworząc różnego rodzaju, poziome i pionowe pasma zdobnicze. Pomiędzy pasmami widnieją układy skośnych kreseczek lub pojedynczych nakłuć.

Największy udział naczyń ornamentowanych odnajdujemy w **grupie III**. Pojawia się tu zdobienie w postaci rytych żłobków występujące w różnych kombinacjach, od żłobka pojedynczego szerokości około 1 mm na załomie brzuśca lub szyjce, poprzez występowanie kilku żłobków poziomych w różnych miejscach naczynia. Pomiędzy żłobkami często widnieją układy skośnych zagłębień, nakłuć oraz punktów. Występuje tu także bardziej skomplikowany układ żłobień tworzący pasma zdobnicze układające się w szerokie pasy z układami geometrycznymi tworzącymi nakłucia skośne, jodełkowe, ryte linie pojedyncze, podwójne, dołki, kwadraty, trójkąty itp.

e) Datowanie

Poza nielicznymi wyznacznikami chronologicznymi takimi jak zapinki, odkrytymi w warstwach bez kontekstu, podstawę do datowania omawianych osad stanowi materiał ceramiczny. Jednak w tym wypadku trudno go poddać szczegółowej analizie chronologicznej. Pomimo założenia, że ceramika z omawianych osad została podzielona na grupy wyłącznie w oparciu o technologię wykonania, można na podstawie jej analizy wyciągnąć pewne, choć skąpe wnioski natury chronologicznej.

W grupie I naczyń materiał ceramiczny jest najbardziej jednorodny i w zasadzie nie odbiega od typowych form spotykanych na osadach począwszy od młodszego okresu przedrzymskiego po późny okres rzymski. Podobne do naszych form naczyń egzemplarze odnajdujemy na wielu osadach m.in. Wólka Łasiecka, Piwonice [BENDER, BALKE 1964, tabl. IV; DĄBROWSKI 1970, 384-385]. Niektóre z dużych naczyń zasobowych znajdują analogie w materiałach z młodszego okresu przedrzymskiego. Poruszany w ostatnich latach w literaturze tematu problem udziału form jastorfskich w kształtowaniu się kultury przeworskiej może w przypadku niektórych materiałów ceramicznych z omawianych osad mieć szczególne znaczenie chronologiczne. W naszym wypadku niektóre z naczyń grupy I (Ryc. 3:2) nawiązują do form spotykanych na osadzie w Hodde, położonej w południowo-zachodniej Jutlandii [HVASS 1985, 329], gdzie datowane są na okres IIIA według Beckera [1961, 318], który częściowo jest współczesny fazie A_2 młodszego okresu przedrzymskiego [DĄBROWSKA 1988, 171]. Jednak przy braku egzemplarzy całkowicie zrekonstruowanych możemy się dopatrywać zaledwie pewnych podobieństw bądź naśladownictw w formach naczyń, a nie bezpośrednich analogii. Ciekawym przykładem jest fragment górnej części naczynia z listwą plastyczną zdobioną ukośnymi zagłębieniami (Ryc. 4:2). Podobny egzemplarz, jednak praktycznie zachowany w całości odkryto na osadzie w Izdebnie Kościelnym, gm. Grodzisk Mazowiecki [KOŁACZ 1995, tabl. III a]. W przytoczonym wypadku naczynie zaopatrzone jest w uszka na listwie. Zdobienie taką listwą nawiązuje do materiałów ceramicznych ze stanowiska w Borremose, północna Jutlandia [MARTENS 1990, tabl. 70] datowanych na okres IIIB według Beckera, który koresponduje z fazą A_2

młodszego okresu przedrzymskiego. Przykładem egzemplarzy z omawianego okresu mogą być też dwa kolejne fragmenty dużych naczyń, których wylewy są facetowane (Ryc. 2:3, 11:1). Pierwszy facetowany zewnętrznie, drugi pogrubiony od wewnątrz. Pierwszy z omawianych nawiązuje do form wazowatych z wydzielona szyjką, charakterystycznych dla zespołów z fazy A_3 [por. Karczewiec, grób 11 – DĄBROWSKA 1973b, 394]; drugi do form odwrotnie gruszkowatych charakterystycznych dla faz A_1 i A_2 młodszego okresu przedrzymskiego [por. Karczewiec, grób 145 – DĄBROWSKA 1973b, 470; 1988, 22-23].

Posiłkując się klasyfikacją naczyń przeworskich pochodzących z cmentarzysk według Teresy Liany [1970], niektóre chropowacone naczynia (ryc 10:1; 4:1), nawiązują do wydzielonego w ramach tej typologii typu V, który powszechnie występuje w fazie B_2 wczesnego okresu rzymskiego, a tego rodzaju naczynia użytkowane są nadal w głąb fazy C_1 młodszego okresu rzymskiego [LIANA 1970, 439, tabl. II]. Na nieco wcześniejszą chronologię wskazuje naczynie z Poświętnego (Ryc. 11:3). Nawiązuje ono do typu III według T. Liany lub IIIA2 według klasyfikacji naczyń z cmentarzyska w Nadkolu, stan 2 opracowanej przez J. Andrzejowskiego [1998, 89-90, tabl. XCVI]. Analogiczne egzemplarze do wymienionych typów pojawiają się sporadycznie w fazie B_1 wczesnego okresu rzymskiego i trwają nieprzerwanie w ciągu fazy B_2 [LIANA 1970, 439]. Niektóre z naczyń chropowaconych grupy I nawiązują także do form znanych ze stanowisk kultury wielbarskiej. Przykładem może być tu naczynie z Kołozębia (Ryc. 5:1), które na podstawie morfologii mieści się w klasyfikacji R. Wołągiewicza [1993] dotyczącej ceramiki kultury wielbarskiej i nawiązuje do wydzielonego w jej obrębie typu IB garnków. Ta grupa naczyń w kulturze wielbarskiej powszechnie występuje począwszy od fazy B_1 do stadium B_2/C_1 okresu rzymskiego [WOŁĄGIEWICZ 1993, 26].

Naczynia grupy II posiadają wiele analogii w materiałach kultury przeworskiej. Fragmentaryczność zachowanych tu egzemplarzy nie pozwala jednak na jednolite scharakteryzowanie typów. Najwięcej podobieństw odnajdujemy w naczyniach grupy IV wydzielonej w klasyfikacji T. Liany. W szczególności dotyczy to naczyń o ostrym załomie brzuśca, a więc wyróżnionych w tej grupie waz (Ryc. 7:2-3). Naczynia tych typów pojawiają się sporadycznie w schyłkowych stadiach młodszego okresu przedrzymskiego, w głównej mierze znane są ze stanowisk datowanych na fazę B_1, a w szczególności na fazę B_2 [LIANA 1970, 439]. Kubki i podobne do nich czerpaki (Ryc. 13: 1-5) są formą długotrwałą, występującą od późnego młodszego okresu przedrzymskiego, fazy A_3 po okres późnorzymski włącznie, przy czym podobne do egzemplarzy z omawianych osad formy niskie i przysadziste dominują w fazie B_2 [LIANA 1970, 440]. Wśród omawianej grupy wystąpiło jedno naczynie formą nawiązujące do naczyń kultury wielbarskiej (Ryc. 15:2). Według typologii R. Wołągiewicza, swoim kształtem przypomina ono najbardziej wazy typu IVA, których datowanie na podstawie zwartych zespołów zamyka się w fazach B_2-C_{1a} [WOŁĄGIEWICZ 1993, 26].

Wśród naczyń grupy III odnajdujemy najwięcej form pewnie datowanych. W tym wypadku bardzo charakterystyczne są tu zachowane fragmenty mis szczególnie z Poświętnego o facetowanych krawędziach i szerokich wylewach (Ryc. 18:1-4). Wielokrotne facetowanie krawędzi naczyń charakterystyczne jest dla końcowych stadiów fazy A_1 oraz fazy A_2 młodszego okresu przedrzymskiego [DĄBROWSKA 1988, 21-27]. Niektóre z nich mają zredukowane facetowanie krawędzi wyłącznie do strony zewnętrznej. Cecha ta ma również znaczenie chronologiczne, gdyż redukcja facetowania pojawia się w fazie A_3 i na początku fazy B_1 [DĄBROWSKA 1973a, 514, zestawienie 519; 1988, 27-29]. Pozostałe formy naczyń grupy III korespondują silnie ze stylem zdobniczym dla wczesnych faz okresu rzymskiego. Analogiczne do fragmentu naczynia z Poświętnego (Ryc. 19:9) zdobienie w postaci nakłuwanych trójkątów wystąpiło na fragmencie ceramiki odkrytym na cmentarzysku w Wąchocku [BALKE, BENDER 1991, t. III: 11]. Takie naczynia nawiązują również do typów I i II według T. Liany, a najliczniej reprezentowane są w fazach B_1-B_2. Z kulturą wielbarską można natomiast łączyć wazkę miniaturową (Ryc. 17:4), która pod względem formy przypomina naczynka grupy XVIII według R. Wołągiewicza, występujące począwszy od fazy B_2 i B_2/C_1, a spotykane również w fazie C_2 okresu późnorzymskiego [WOŁĄGIEWICZ 1993, 26].

Powyższe ustalenia chronologiczne ściśle korespondują z pewnymi datownikami odkrytymi na terenie omawianych osad. Do nich należą 4 zapinki brązowe (Ryc. 20). Najwcześniejszym zabytkiem metalowym jest brązowa zapinka o konstrukcji środkowo lateńskiej typu A

według J. Kostrzewskiego [1919, 17] (Ryc. 20:1), której analogiczne egzemplarze są charakterystyczne dla fazy A_1 młodszego okresu przedrzymskiego [DĄBROWSKA 1988, 22]. Kolejnym przykładem jest brązowa zapinka typu G [KOSTRZEWSKI 1919, 21] (Ryc. 20:2) występująca powszechnie w fazie A_2 młodszego okresu przedrzymskiego [DĄBROWSKA 1988, 24]. Obydwie z nich odkryte zostały na osadzie w Poświętnem [NIEWĘGŁOWSKI 1972, 261]. Wyznacznikiem początków fazy B_1 okresu wczesnorzymskiego jest odkryta na osadzie w Kołozębiu prowincjonalno rzymska zapinka leontomorficzna (Ryc. 20:4), która w chronologii absolutnej odpowiada pierwszym dziesięcioleciom I wieku [PYRGAŁA, TOMASZEWSKA, 1986, 356]. Najmłodszym wyznacznikiem chronologicznym jest brązowa zapinka z Poświętnego (Ryc. 20:3), zbliżona do typu 172 według O. Almgrena [1923, tabl. VII:172], z zakończeniem nóżki rozklepanym w łapkę chwytającą kabłąk. Tego rodzaju konstrukcja wskazuje na dość późną chronologię tego rodzaju zapinek, czyli fazę C_2 okresu późnorzymskiego [GODŁOWSKI 1970, 37]. Omawiane znalezisko może stanowić przesłankę, że osada w Poświętnem była zamieszkiwana także przez ludność tej kultury w okresie późnorzymskim.

3. Zakończenie

Wobec powyższych ustaleń oraz na podstawie wstępnej analizy materiału poruszono zaledwie kilka zagadnień związanych z osadnictwem Mazowsza okresu wpływów rzymskich. Wiele aspektów dotyczących tej problematyki ze względu na stan zachowania źródeł pozyskanych na omawianych osadach świadomie opuszczono. Istniejące do tej pory w problematyce tematu poglądy, dostające się do obiegu naukowego drogą koleżeńskiej wymiany, na temat użytkowania obu osad również w okresie późnorzymskim nigdy w literaturze nie zostały wyraźnie potwierdzone [por. MĄCZYŃSKA 2003; MICHAŁOWSKI 2003]. Niezwykle istotny jest tu aspekt zasiedlenia przez kulturę wielbarską stanowisk przeworskich w okresie późnorzymskim. Ta sytuacja jest dobrze zbadana na cmentarzyskach [ANDRZEJOWSKI 1989] nie ma do tej pory odzwierciedlenia w materiałach osadowych. Wydaje się jednak, że na podstawie nielicznych zauważonych powiązań w ceramice, a przede wszystkim znalezisko zapinki Almgren 172, oraz późnorzymskie groby z cmentarzyska w Kołozębiu [por. TOMASZEWSKA 1988], można sądzić, że osady te także zamieszkiwała ludność tej kultury.

4. Bibliografia

ALMGREN, O.
1923 *Studien über nordeuropäische Fibelformen der ersten nachchristlichen Jahrhunderte mit Berücksichtigung der provinzialrömischen und sudrussischen Formen*, Mannus-Bibliothek 32, Leipzig.

ANDRZEJOWSKI, J.
1989 *Zagadnienie kontynuacji cmentarzysk we wschodniej strefie kultury przeworskiej*, [w:] *Kultura wielbarska II*, 103-125.
1998 *Nadkole 2. A cemetery of the Przeworsk Culture in Eastern Poland*, MAB V, Kraków.

BALKE, B. BENDER, W.
1991 *Cmentarzysko kultury przeworskiej w Wąchocku, woj. kieleckie. Studium krytyczne materiałów*, MSiW VI, 121-190.

BECKER, C.J.
1961 *Førromersk jernalder i Syd- og Midtylland*, København.

BENDER, W.
1980 *Kompleks osadniczy w miejscowości Wólka Łasiecka na tle osadnictwa Bzury*, AP XXV/1, 336-392.

BENDER, W., BALKE, B.
1964 *Wyniki badań osady z okresu rzymskiego Wólce Łasieckiej, pow. Łowicz*, AP IX/1, 72-124.

BENDER, W., BARANKIEWICZ, B.
1962 *Osada z okresu rzymskiego Wólce Łasieckiej, pow. Łowicz*, AP VII/1, 7-106.

DĄBROWSKA, T.
1973a *Wschodnia granica kultury przeworskiej w późnym okresie lateńskim i wczesnym okresie rzymskim*, MSiW II, 127-154.
1973b *Cmentarzysko kultury przeworskiej w Karczewcu, pow. Węgrów*, MSiW II, 383-531.
1988 *Wczesne fazy kultury przeworskiej. Chronologia – zasięg – powiązania.* Warszawa.

DĄBROWSKI, K.
1970 *Osada z okresów późnolateńskiego i rzymskiego we wsi Piwonice, pow. Kalisz*, WA XXXV/3, 347-392.

GODŁOWSKI, K.
1969 *Budownictwo, rozplanowanie i wielkość osad kultury przeworskiej na Górnym Śląsku*, WA XXXIV/3-4, 305-331.
1970 *The Chronology of the Late Roman Period and Early Migrations Period in Central Europe*, Kraków.

HVASS, S.
1985 *Hodde. Et vestjysk landsbysamfund fra ældere jernalder*, Arkæologiske studier 7, København.

KOŁACZ, M.
1995 *Osada kultury przeworskiej w Izdebnie Kościelnym, stanowisko I, gmina Grodzisk Mazowiecki*, Barbaricum 5, Warszawa.

KOSTRZEWSKI, J.
1919 *Die ostgermanische Kultur der Spätlatènenzeit*, Mannus-Bibliothek 18, Leipzig-Würzburg.

LIANA, T.
1970 *Chronologia względna kultury przeworskiej we wczesnym okresie rzymskim*, WA XXXV/4, 429-491.

MARTENS, J.
1990 *Borremose, Himmerland, Denmark, Pottery types from 4th to 2nd century BC* (nadbitka z przeddruku).
1992 *Borremose in North Jutland – a fortified settlement of Early Iron Age*, Barbaricum 2, Warszawa, 102-113.

MĄCZYŃSKA, M
2003 [rec.] *Andrzej Michałowski, Osady kultury przeworskiej z terenów ziem polskich, Poznań 2003*, „Łódzkie Sprawozdania Archeologiczne" VII, 421-428.

MICHAŁOWSKI, A.
2003 *Osady kultury przeworskiej z terenów ziem polskich*, Poznań.

MOGIELNICKA, M.
1970 *Opracowanie ceramiki z osady z okresów późnolateńskiego i wpływów rzymskich w Poświętnem, pow. Płońsk*, Warszawa – nieopublikowana praca magisterska w bibliotece IAUW.

NIEWĘGŁOWSKI, A.
1972 *Mazowsze na przełomie er. Przemiany społeczno-demograficzne i gospodarcze*, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk.

PELA, Wł.
1971 *Ceramika z późnego okresu lateńskiego i okresu rzymskiego z osady w Kołozebiu, pow. Płońsk*, Warszawa – nieopublikowana praca magisterska w bibliotece IAUW.

PYRGAŁA, J.
1962 *Najważniejsze wyniki z badań osady późnego okresu lateńskiego i wczesnego okresu wpływów rzymskich w Poświętnem, pow. Płońsk*, „Światowit" XXIV, 285-303.
1972a *Mikroregion osadniczy między Wisłą a dolną Wkrą w okresie rzymskim*, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk.
1972b *Budownictwo okresu lateńsko-rzymskiego i starszych faz wczesnego średniowiecza na Mazowszu Płockim*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej" XX/2, 219-241.

PYRGAŁA, J., SZYMAŃSKI, W.
1962 *Wyniki badań powierzchniowych na terenie pow. Płońsk i Sierpc woj. warszawskiego*, WA XXVII/1, 70-78.

PYRGAŁA, J., TOMASZEWSKA, I.
1986 *Leontomorficzna zapinka gallo-rzymska z osady w Kołozębiu, gm. Sochocin, woj. ciechanowskie*, AP XXXI/2, 351-365.

TOMASZEWSKA, I.
1988 *Groby kultury wielbarskiej na cmentarzysku w Kołozębiu, gm. Sochocin, woj. ciechanowskie*, [w:] *Kultura wielbarska I*, 105-116.

WOŁĄGIEWICZ, R.
1993 *Ceramika kultury wielbarskiej, między Bałtykiem a Morzem Czarnym*, Szczecin.

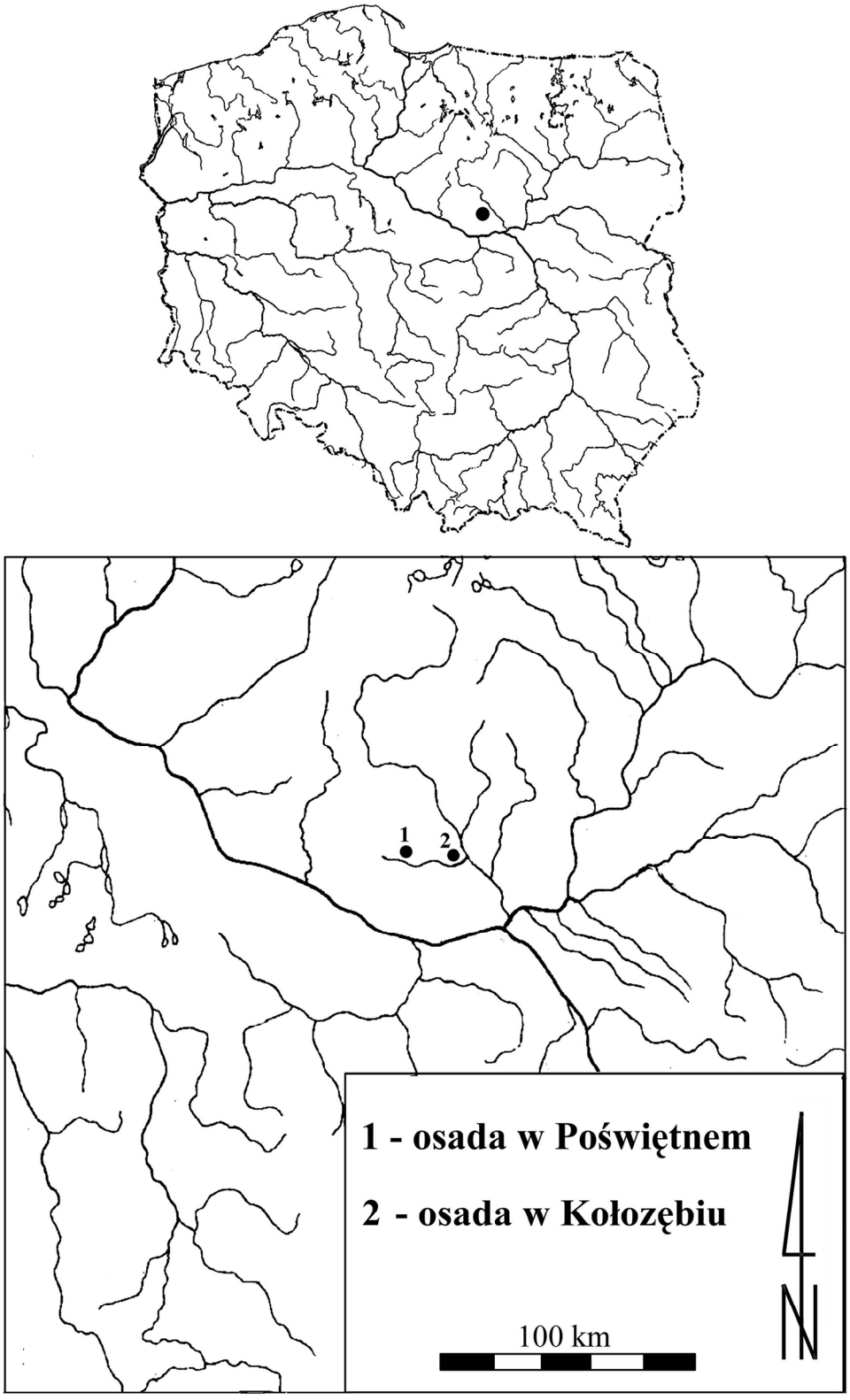

Ryc. 1. Lokalizacja osad w Kołozębiu i Poświętnem.

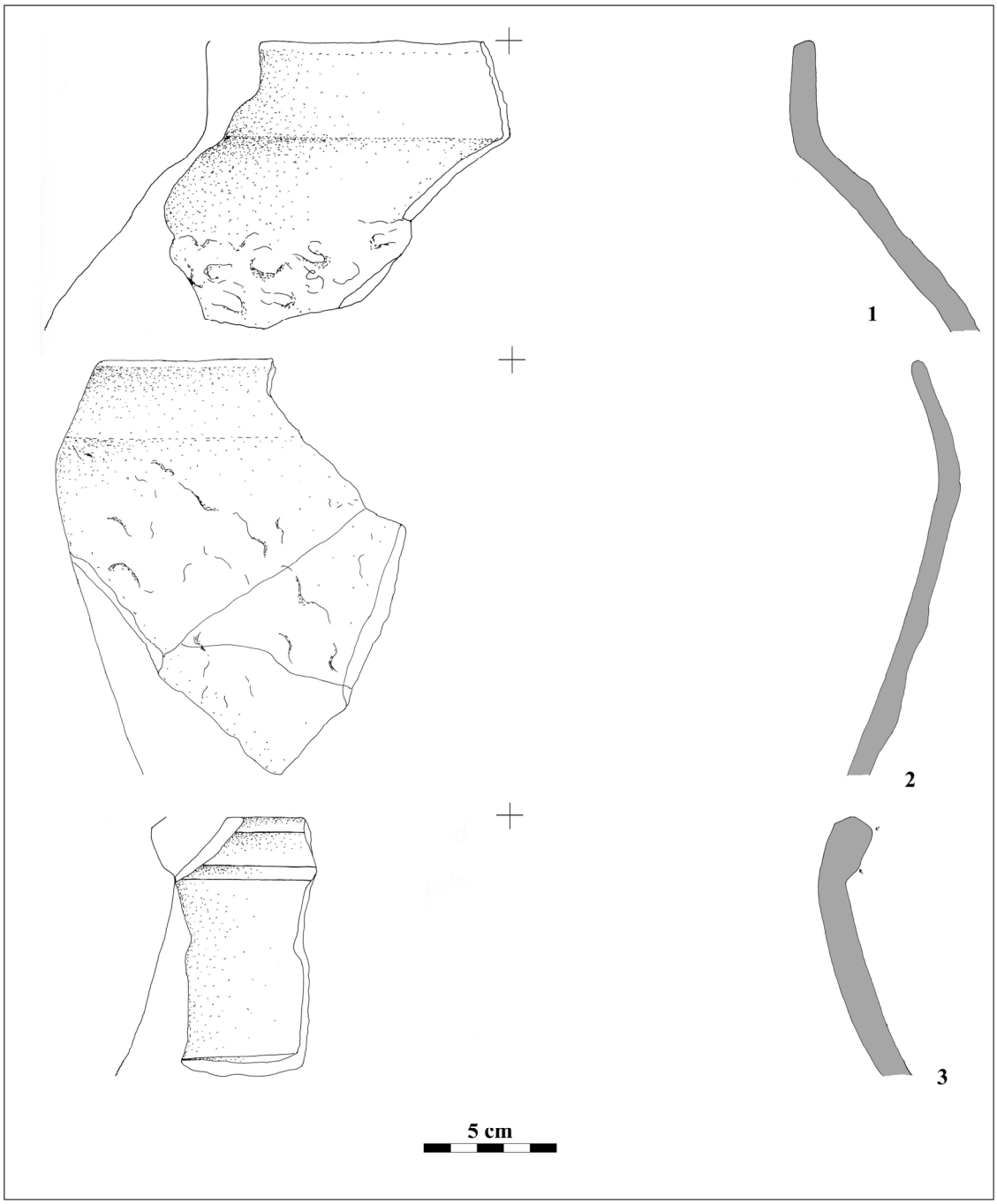

Ryc. 2. Kołoząb, stanowisko 1, naczynia grupy I. **1** – ar 41, ćwiartki AC; **2** – palenisko 2.

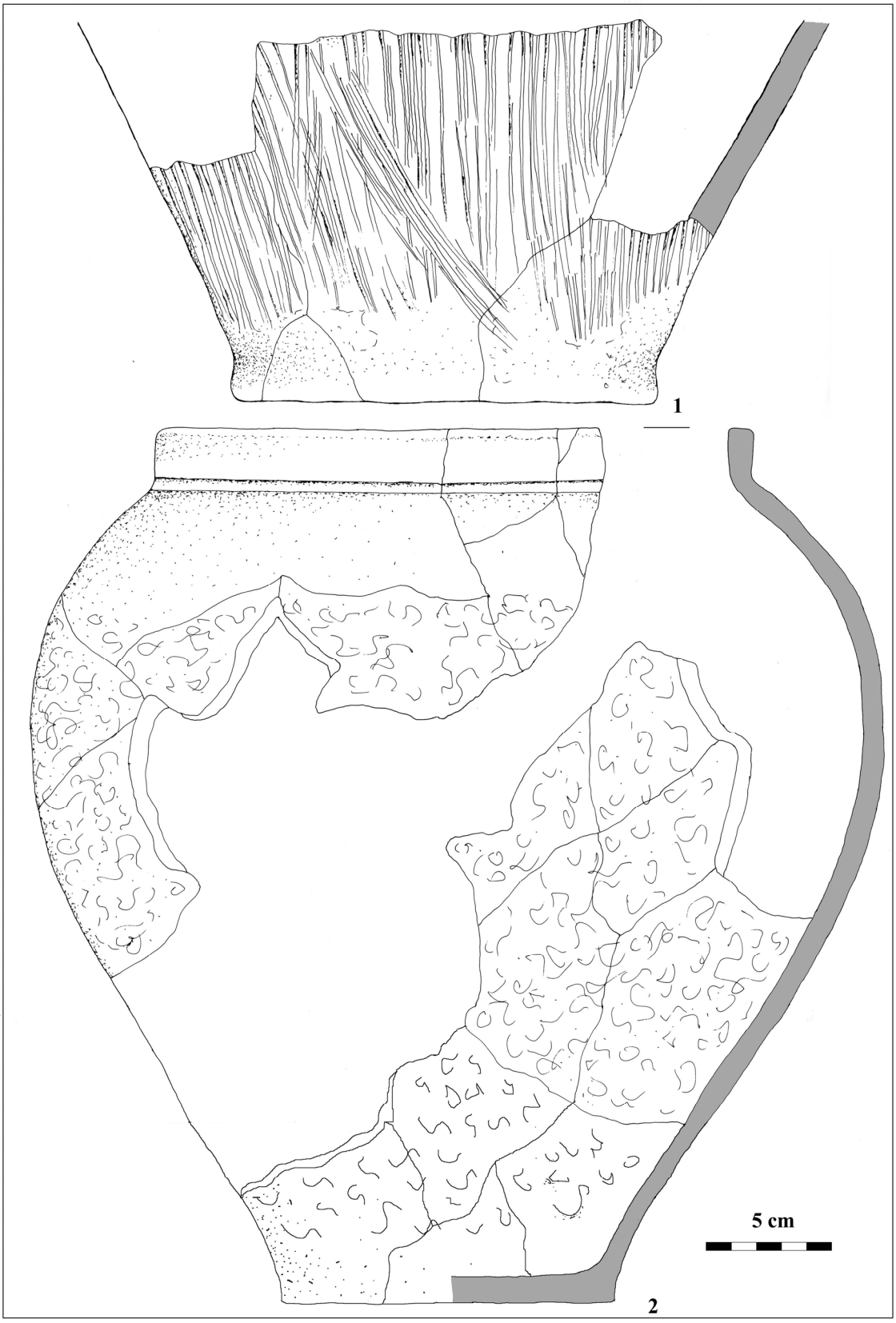

Ryc. 3. Kołoząb, stanowisko 1, naczynia grupy I. **1** – ar 54; **2** – ar 8, ćwiartka A, obiekt ze słupami.

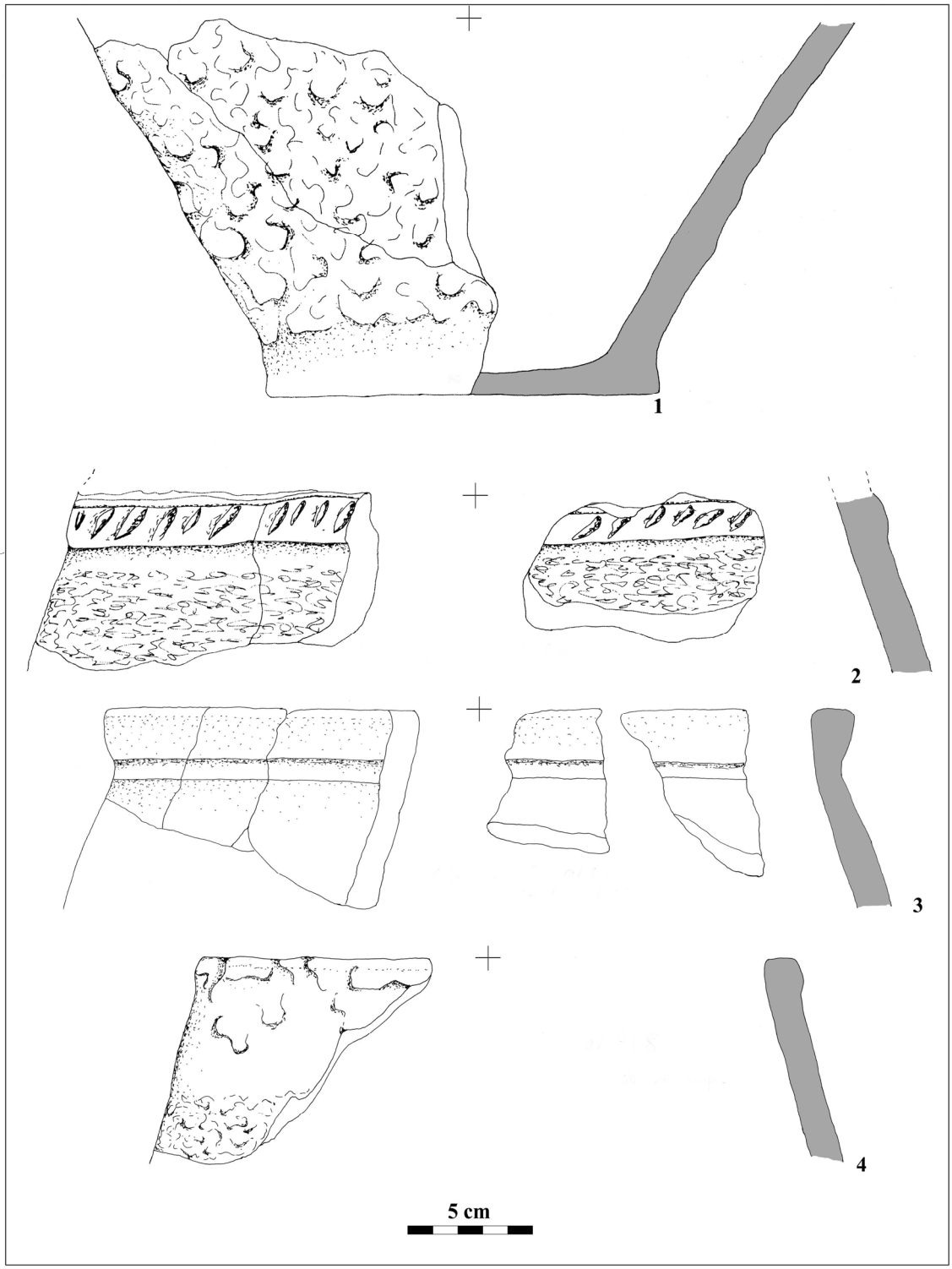

Ryc. 4. Kołoząb, stanowisko 1, naczynia grupy I. **1** – ar 19, ćwiartka C; **2-3** – ar 8, ćwiartka A, obiekt ze słupami; **4** – ar 7.

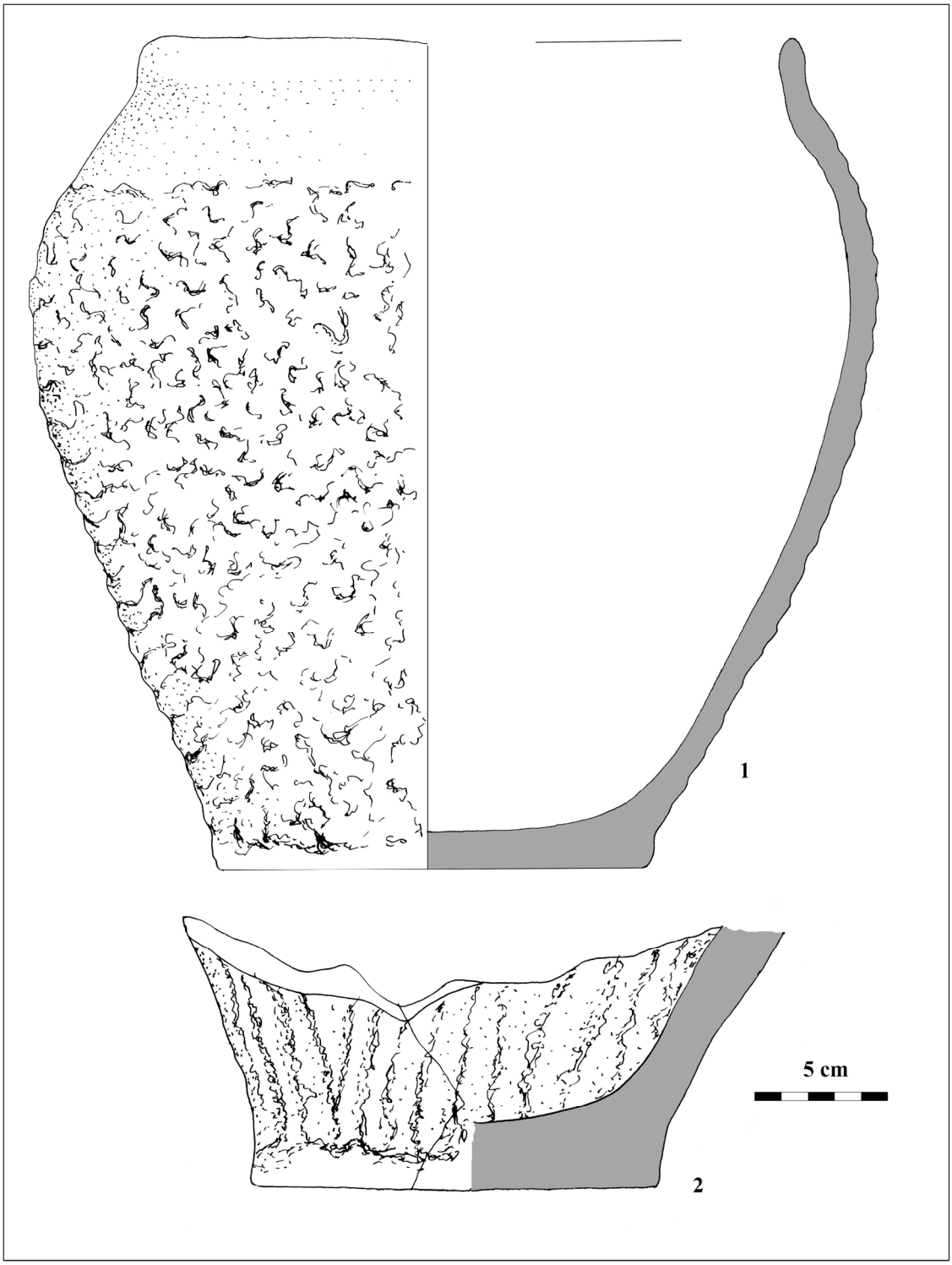

Ryc. 5. Kołoząb, stanowisko 1, naczynia grupy I. **1** – ar 13, jama z paleniskiem; **2** – ar 7, ćwiartka D.

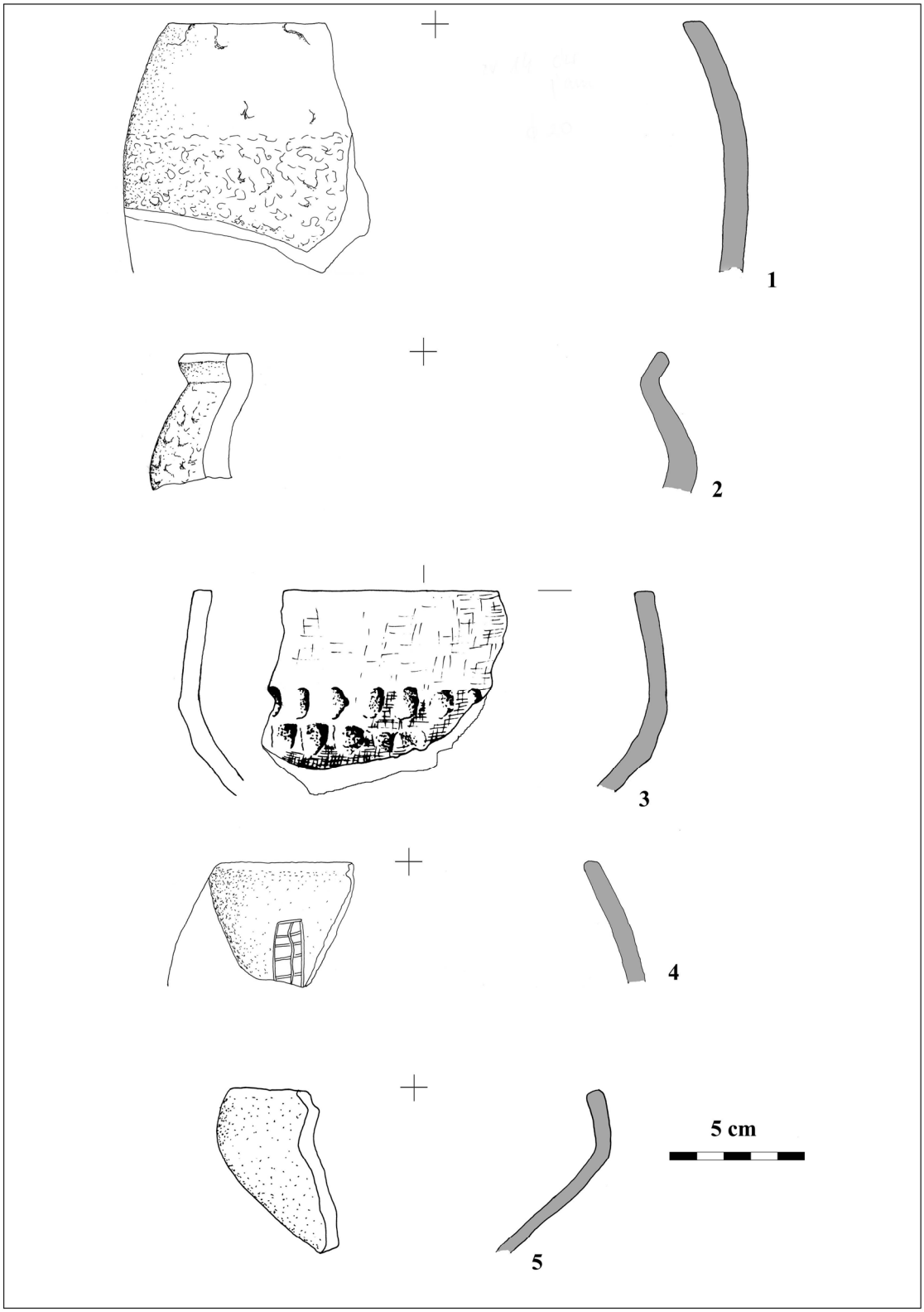

Ryc. 6. Kołoząb, stanowisko 1, naczynia grupy II. **1** – ar 14, jama 4; **2** – ar 5, ćwiartka D; **3** – ar 49, ćwiartki AC; **4** – ar 54, ćwiartka D; **5** – ar 8, ćwiartka A.

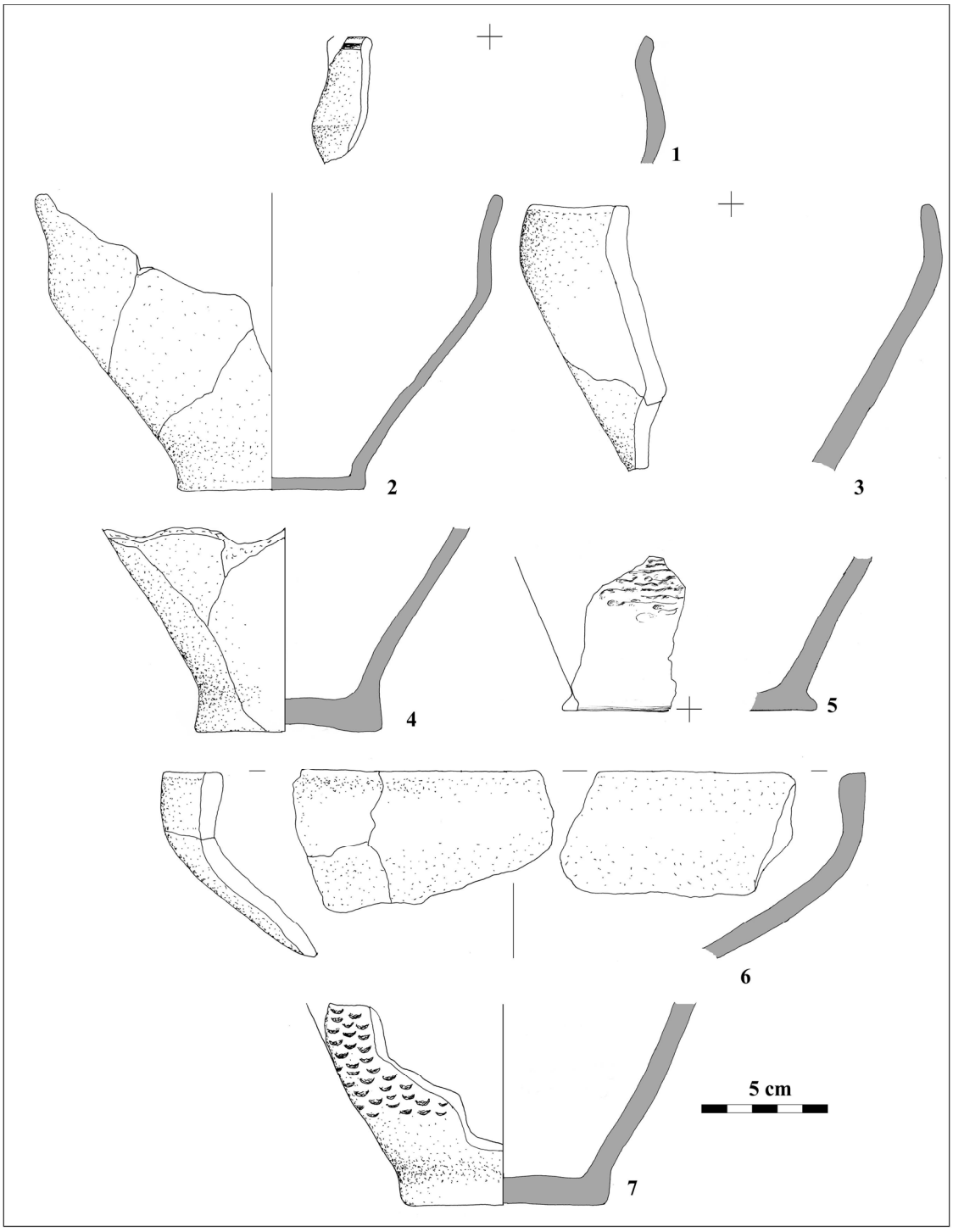

Ryc. 7. Kołoząb, stanowisko 1, naczynia grupy II. **1** – ar 44, ćwiartka A; **2, 4** – palenisko 2; **3** – ar 55, ćwiartki BD; **5** – ar 42, ćwiartka B; **6** – ar 8, ćwiartka A; **7** – ar 7/8.

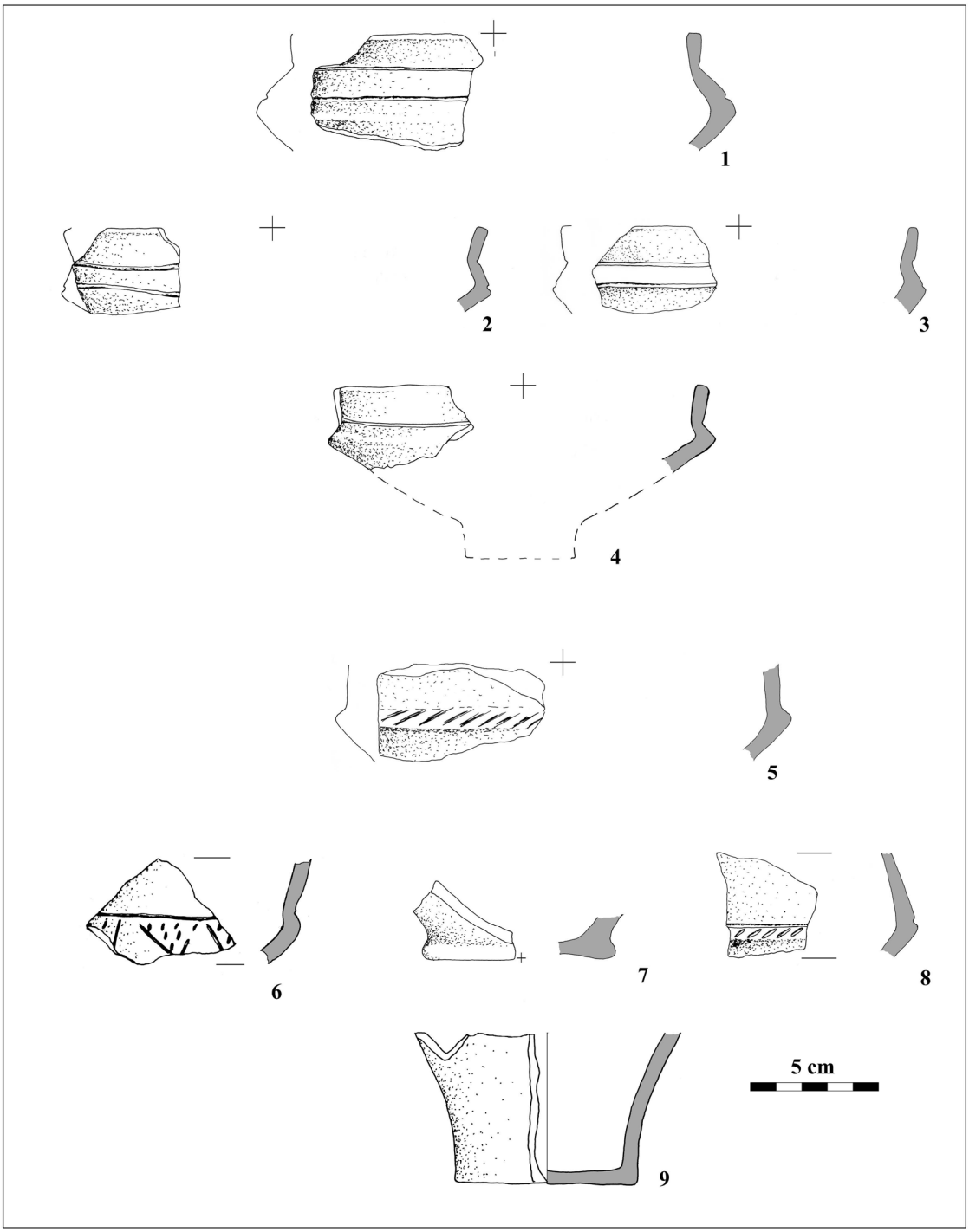

Ryc. 8. Kołoząb, stanowisko 1, naczynia grupy III. **1** – ar 7/8; **2-4, 6-8** – ar 42, ćwiartki BD; **5** – ar 54, ćwiartka B; **9** – ar 1, jama 2.

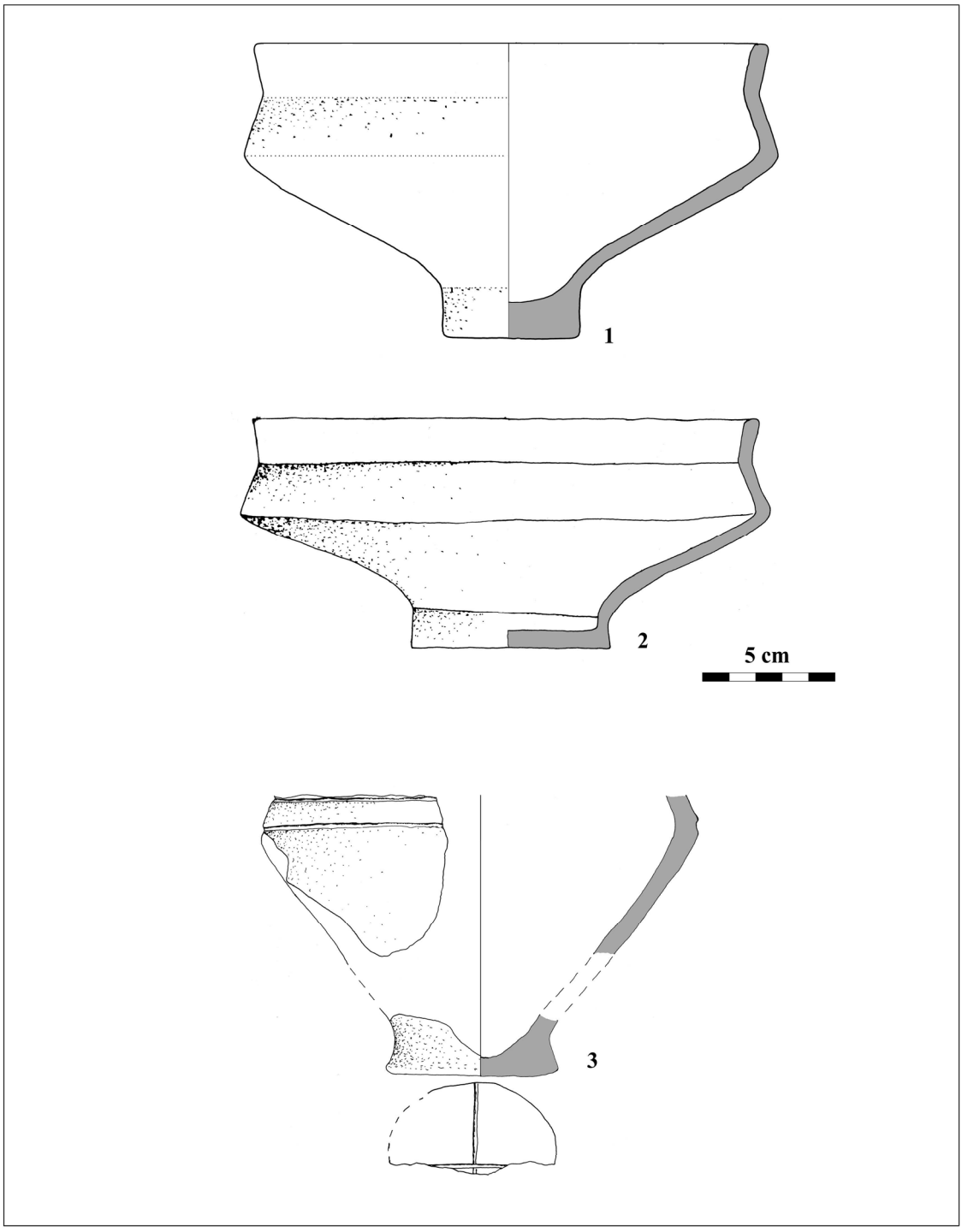

Ryc. 9. Kołoząb, stanowisko 1, naczynia grupy III. **1** – ar 7/8; **2** – ar 51, ćwiartka A, jama; **3** – ar 5, ćwiartka D.

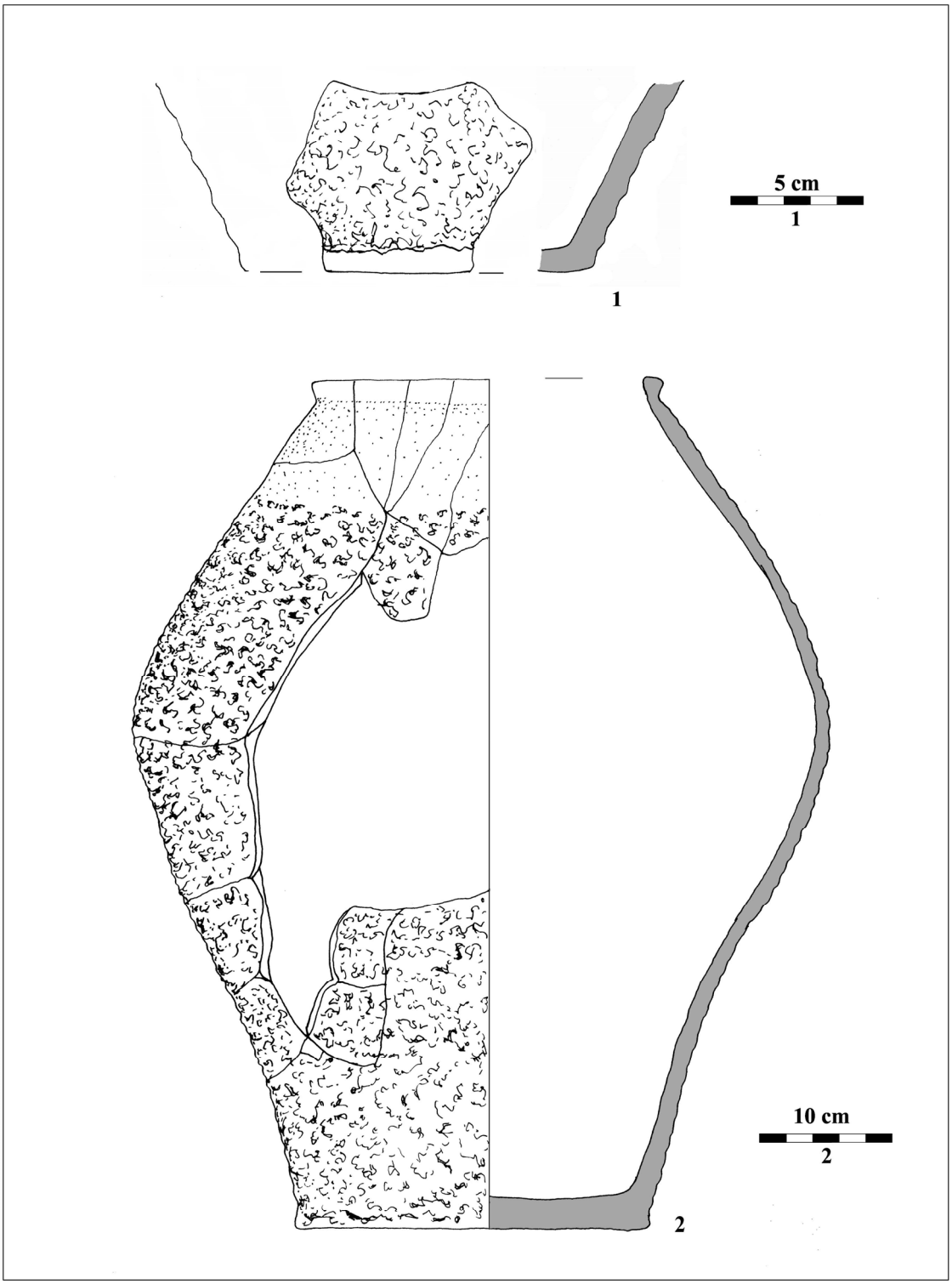

Ryc. 10. Poświętne, stanowisko 1, naczynia grupy I. **1** – ar 41, ćwiartka A; **2** – ar 41, ćwiartki AC.

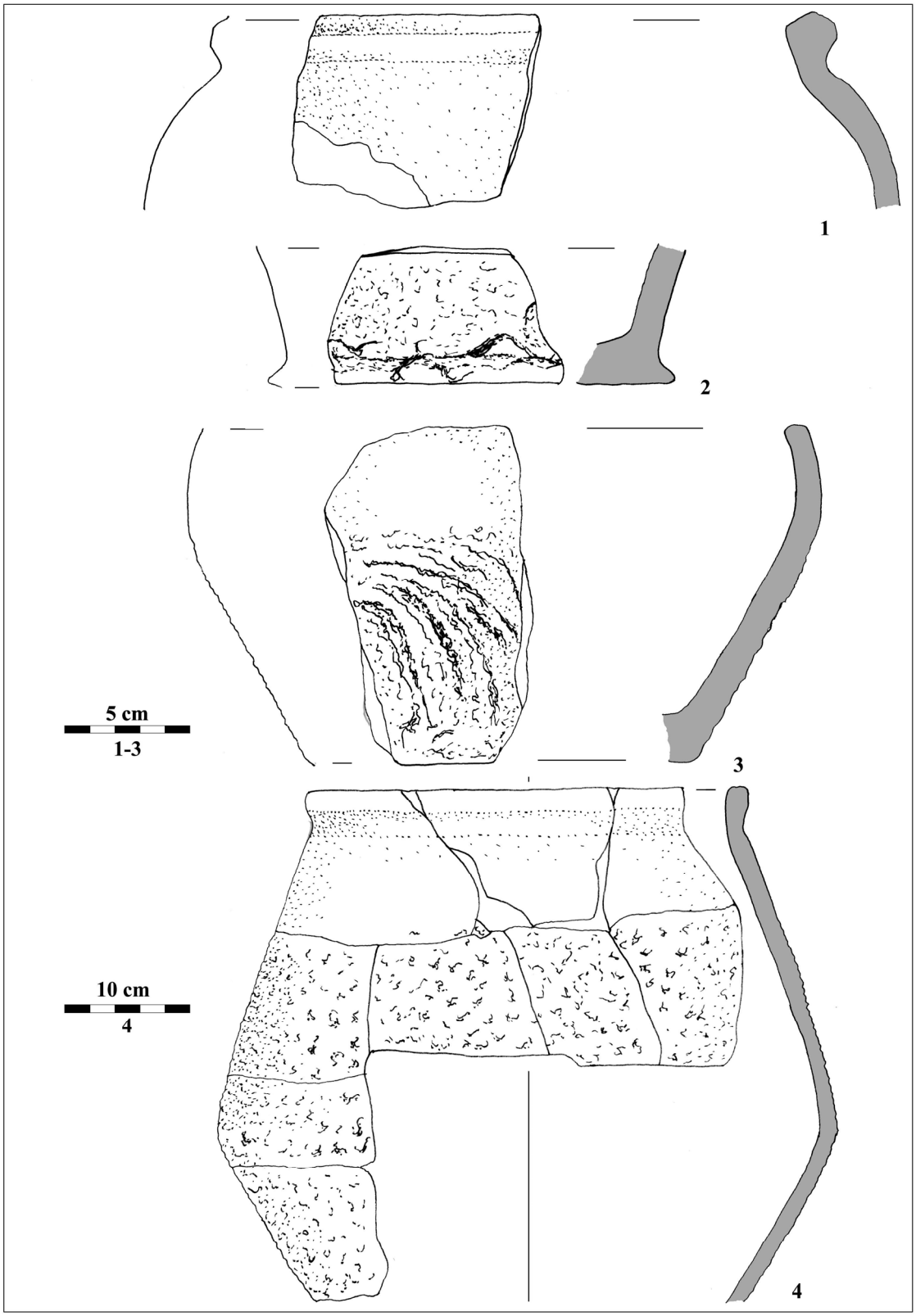

Ryc. 11. Poświętne, stanowisko 1, naczynia grupy I. **1** – ar 38, ćwiartki CD; **2** – ar 31, ćwiartki CD; **3** – ar 8, ćwiartka C; **4** – ar 18, ćwiartka A.

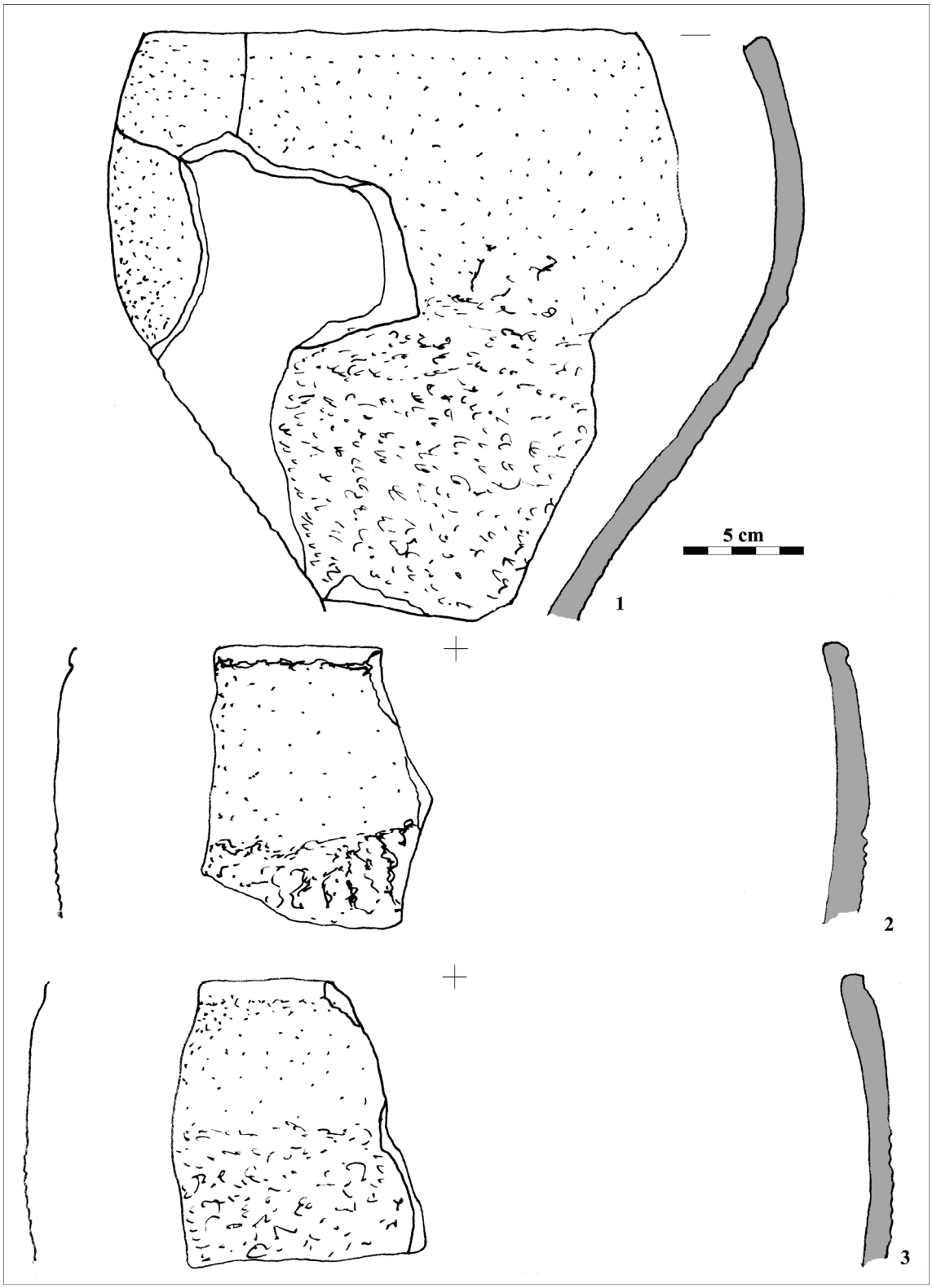

Ryc. 12. Poświętne, stanowisko 1, naczynia grupy I. **1** – ar 8, ćwiartka C; **2** – ar 37, ćwiartki AC; **3** – ar 33, ćwiartki AC.

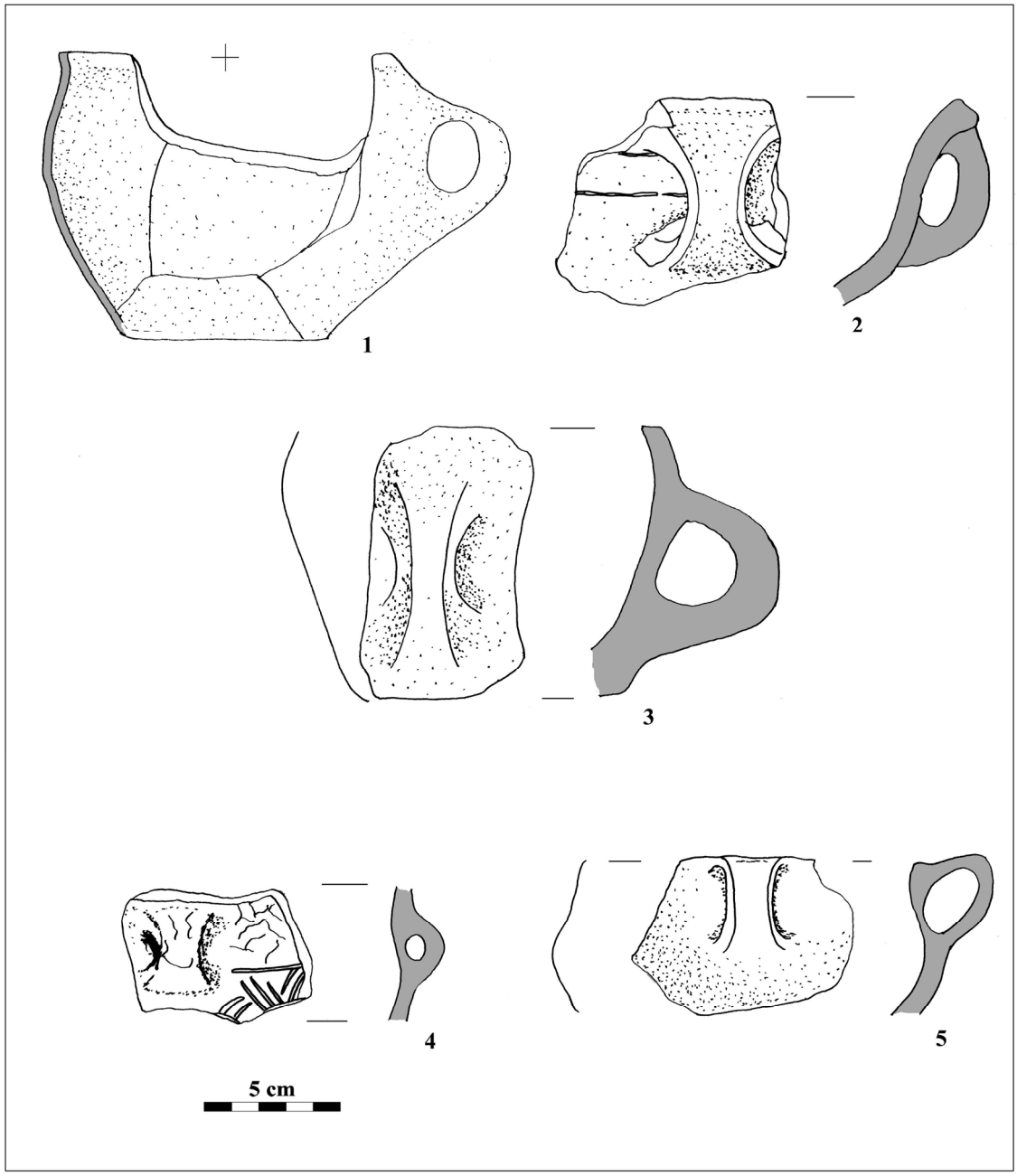

Ryc. 13. Poświętne, stanowisko 1, naczynia grupy II. **1** – ar 45, ćwiartki CD; **2** – ar 7, ćwiartka B; **3** – ar 26, ćwiartki BD; **4** – ar 20, ćwiartki AB; **5** – ar 20, ćwiartki AC.

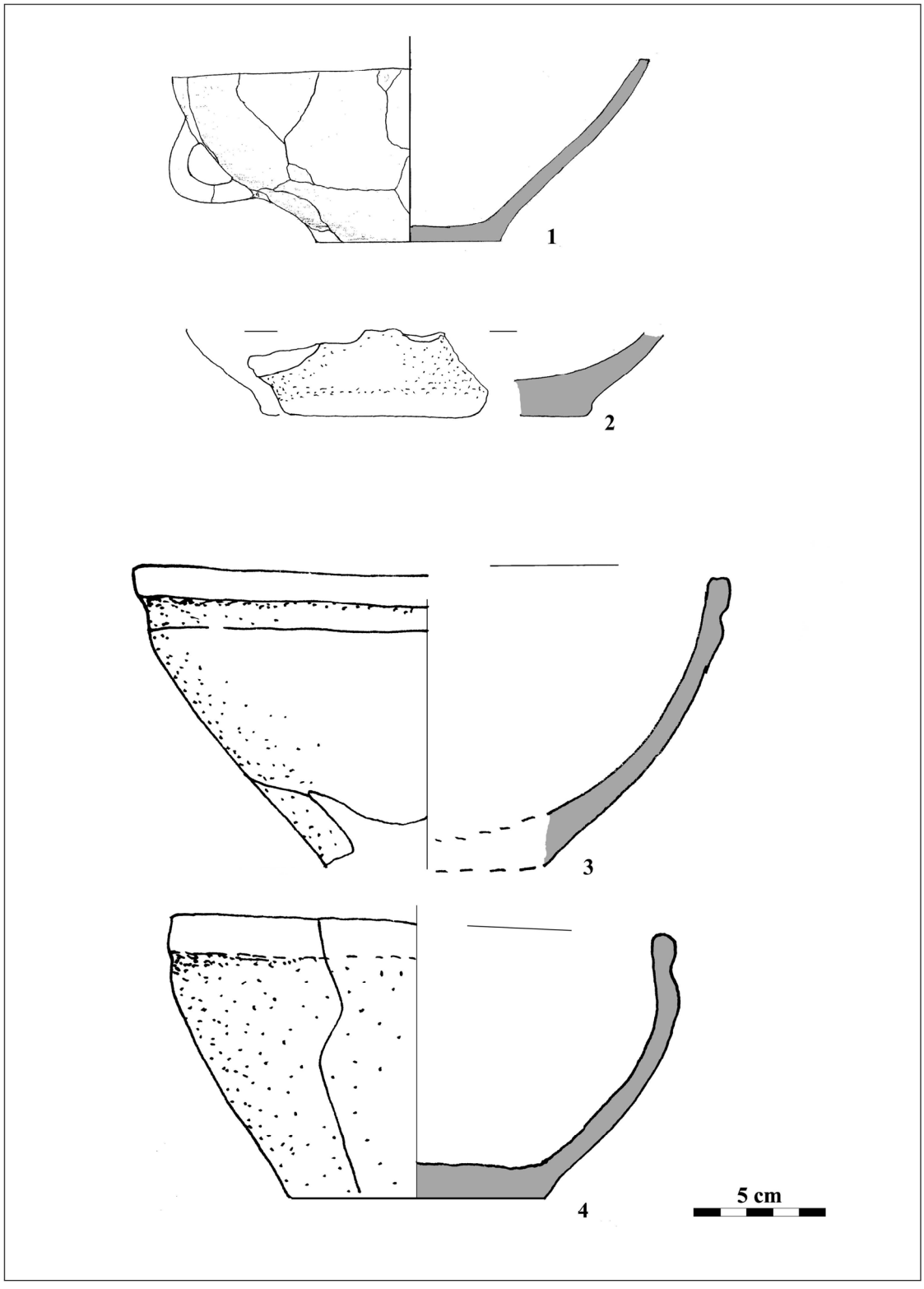

Ryc. 14. Poświętne, stanowisko 1, naczynia grupy II. **1** – ar 45, ćwiartki CD; **2** – ar 36, ćwiartki AC; **3-4** – ar 45, ćwiartki CD.

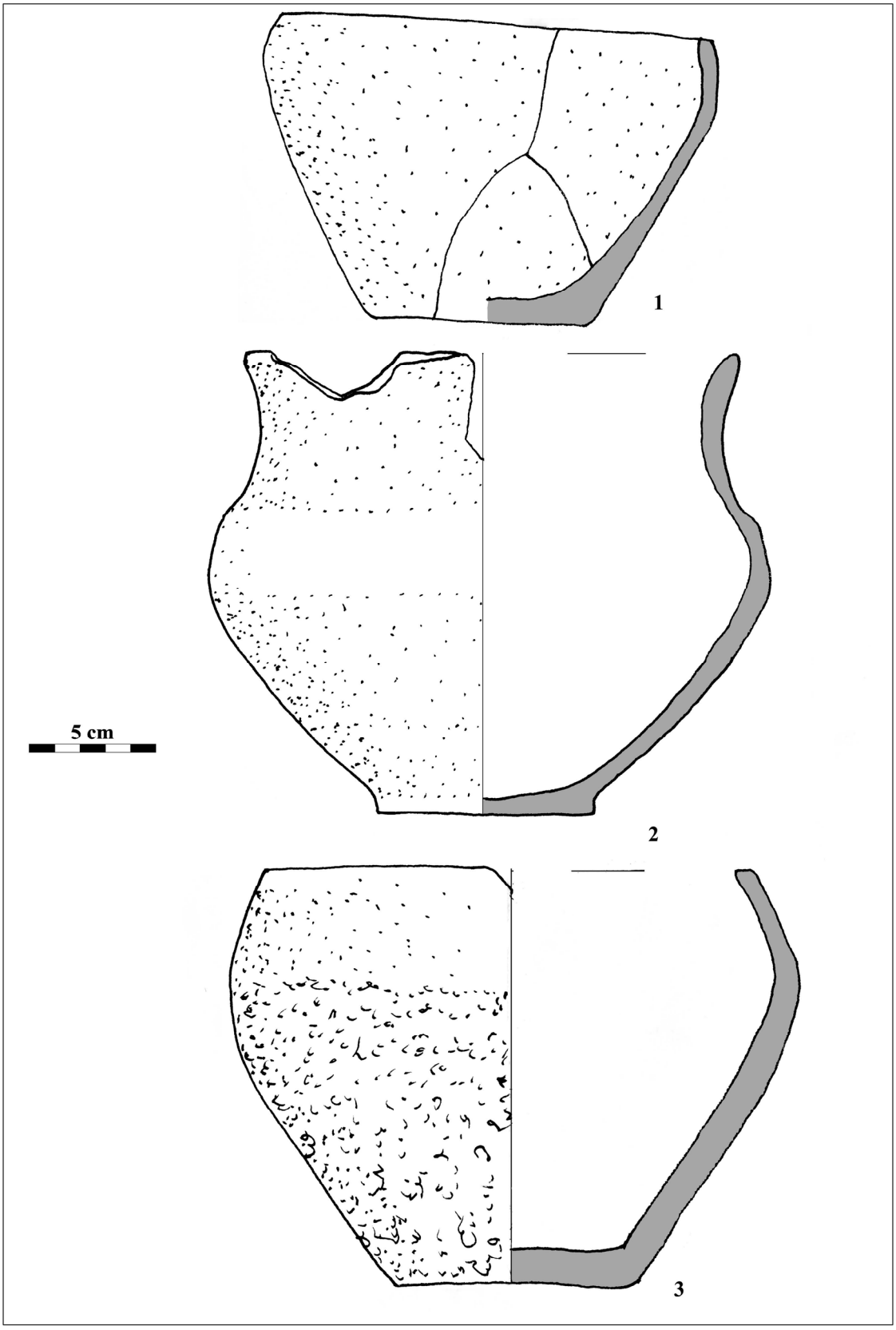

Ryc. 15. Poświętne, stanowisko 1, naczynia grupy II. **1** – ar 45, ćwiartka A; **2** – ar 12; **3** – ar 16, ćwiartka B.

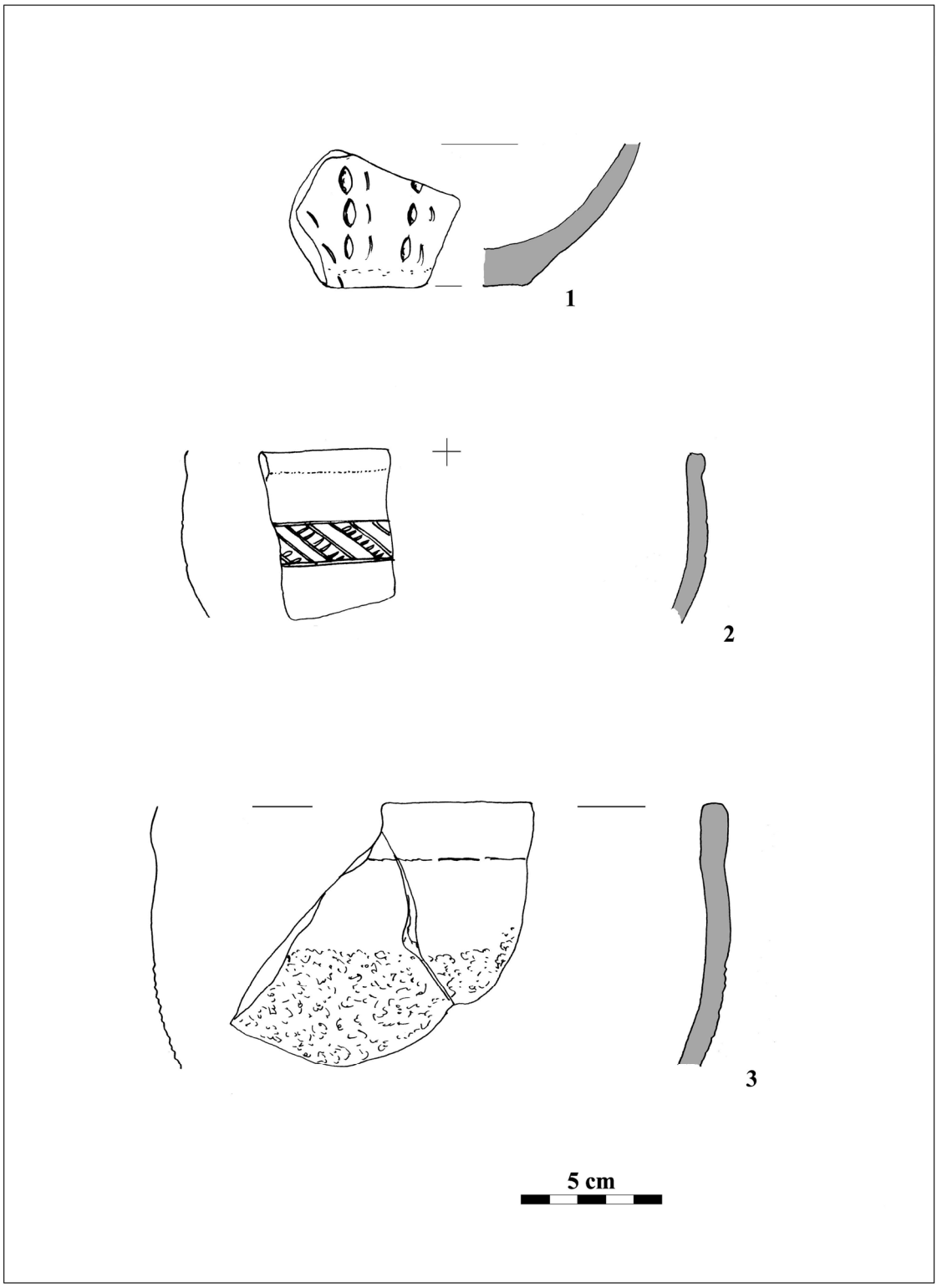

Ryc. 16. Poświętne, stanowisko 1, naczynia grupy II. **1** – ar 19, ćwiartka C; **2** – ar 47, ćwiartki AB; **3** – ar 45.

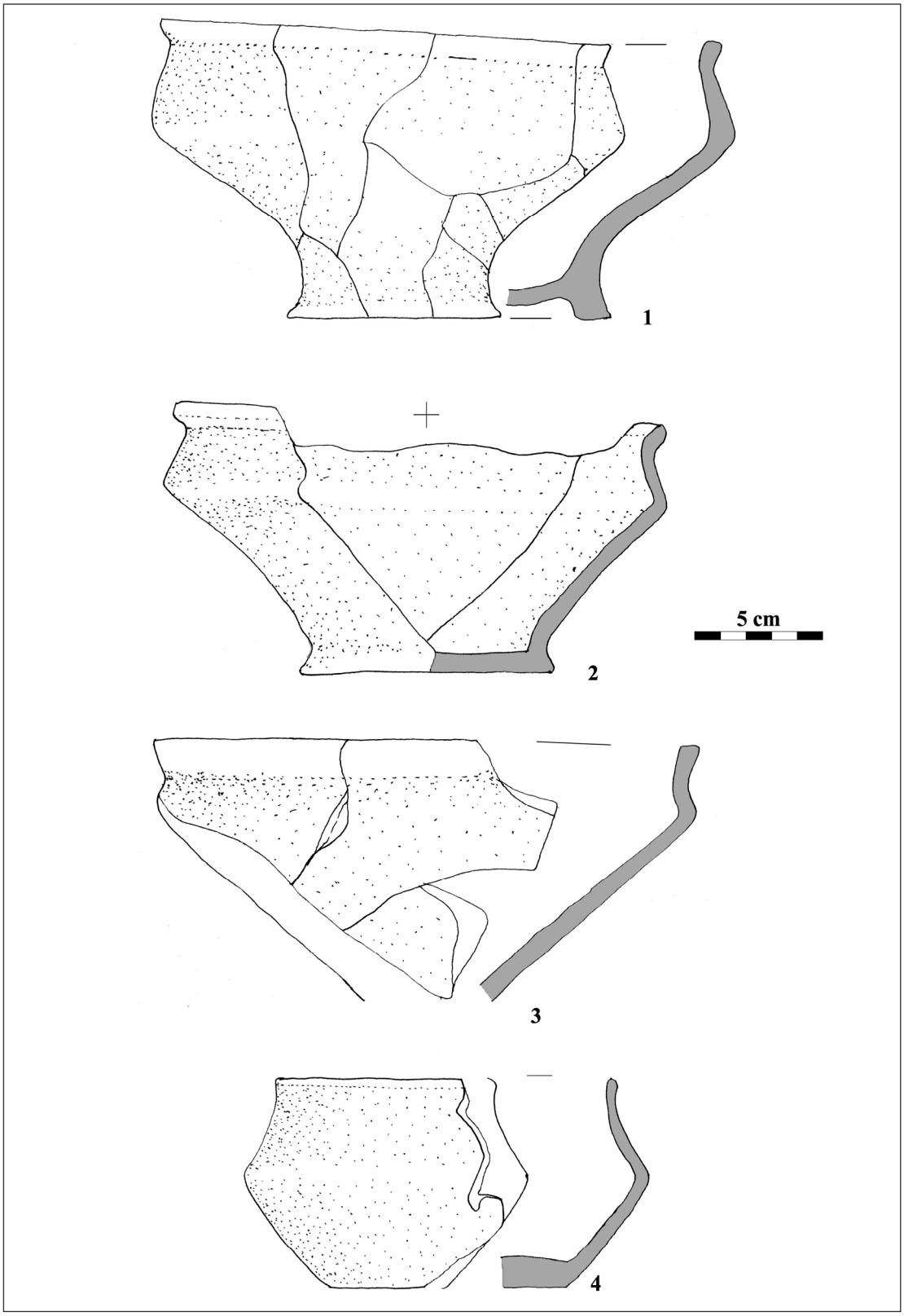

Ryc. 17. Poświętne, stanowisko 1, naczynia grupy III. **1** – ar 16, ćwiartka C; **2** – ar 5, ćwiartka D; **3** – ar 45; **4** – ar 16, ćwiartka A.

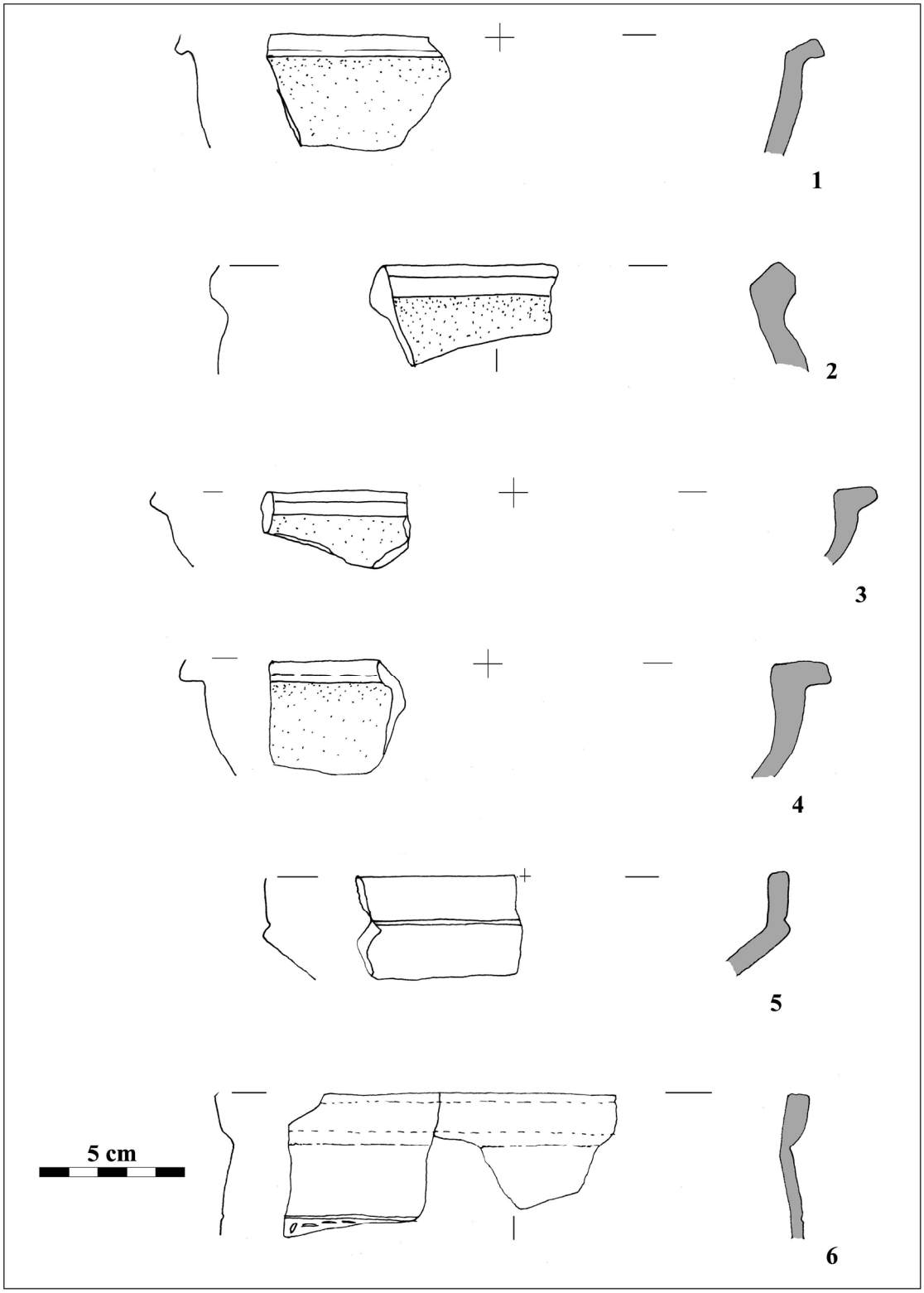

Ryc. 18. Poświętne, stanowisko 1, naczynia grupy III. **1-2** – ar 41, ćwiartka B; **3** – ar 42, ćwiartki AB; **4** – ar 27, ćwiartka D; **5** – ar 19, ćwiartki AB; **6** – ar 47, ćwiartki AB.

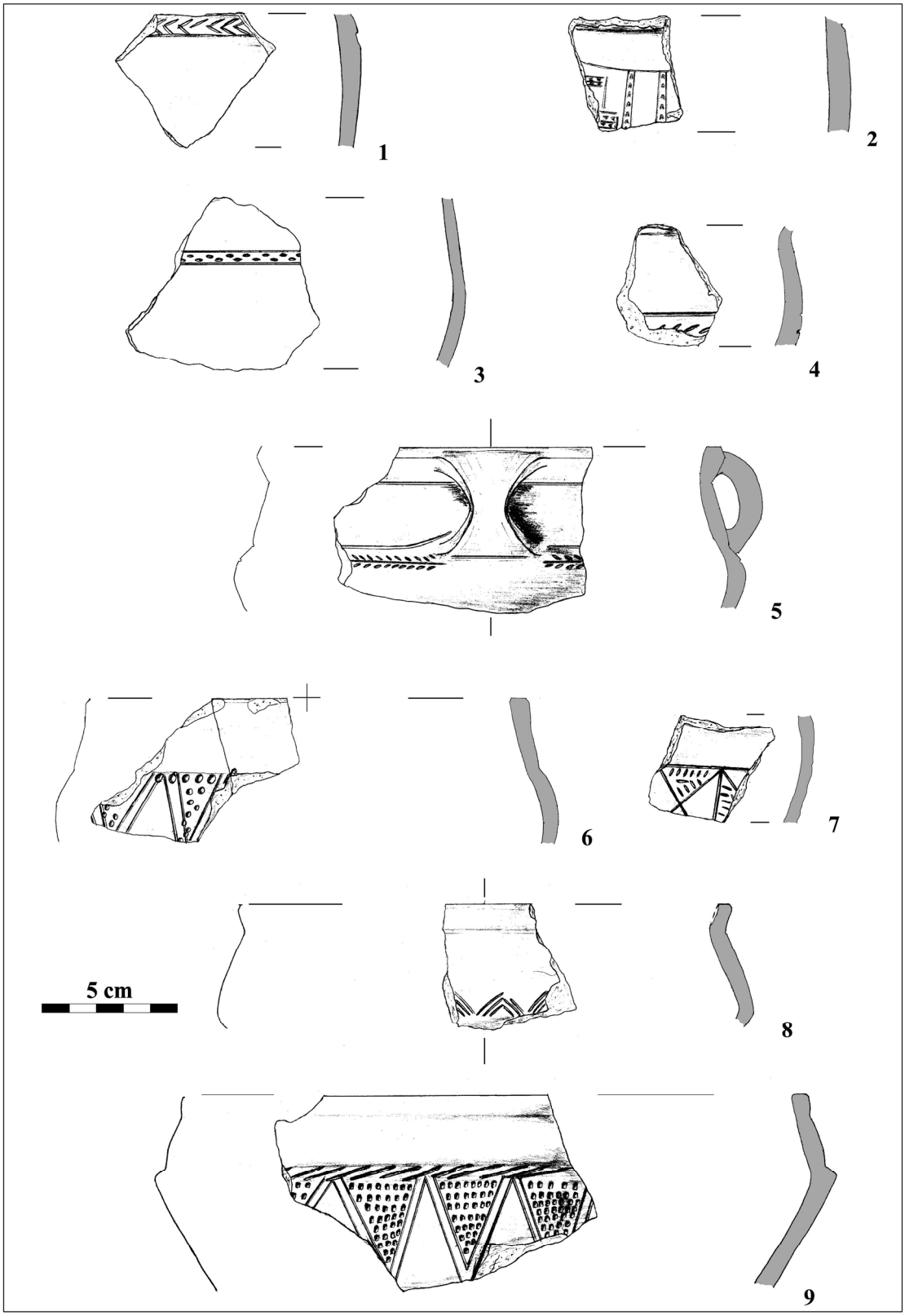

Ryc. 19. Poświętne, stanowisko 1, naczynia grupy III. **1** – ar 60, ćwiartki AB; **2** – ar 27, ćwiartka A; **3** – ar 36, ćwiartki AC; **4** – ar 7, ćwiartka D; **5** – ar 19, ćwiartka C; **6** – ar 8 ćwiartka C; **7** – ar 32; **8** – ar 8, ćwiartka C; **9** – piec wapienniczy.

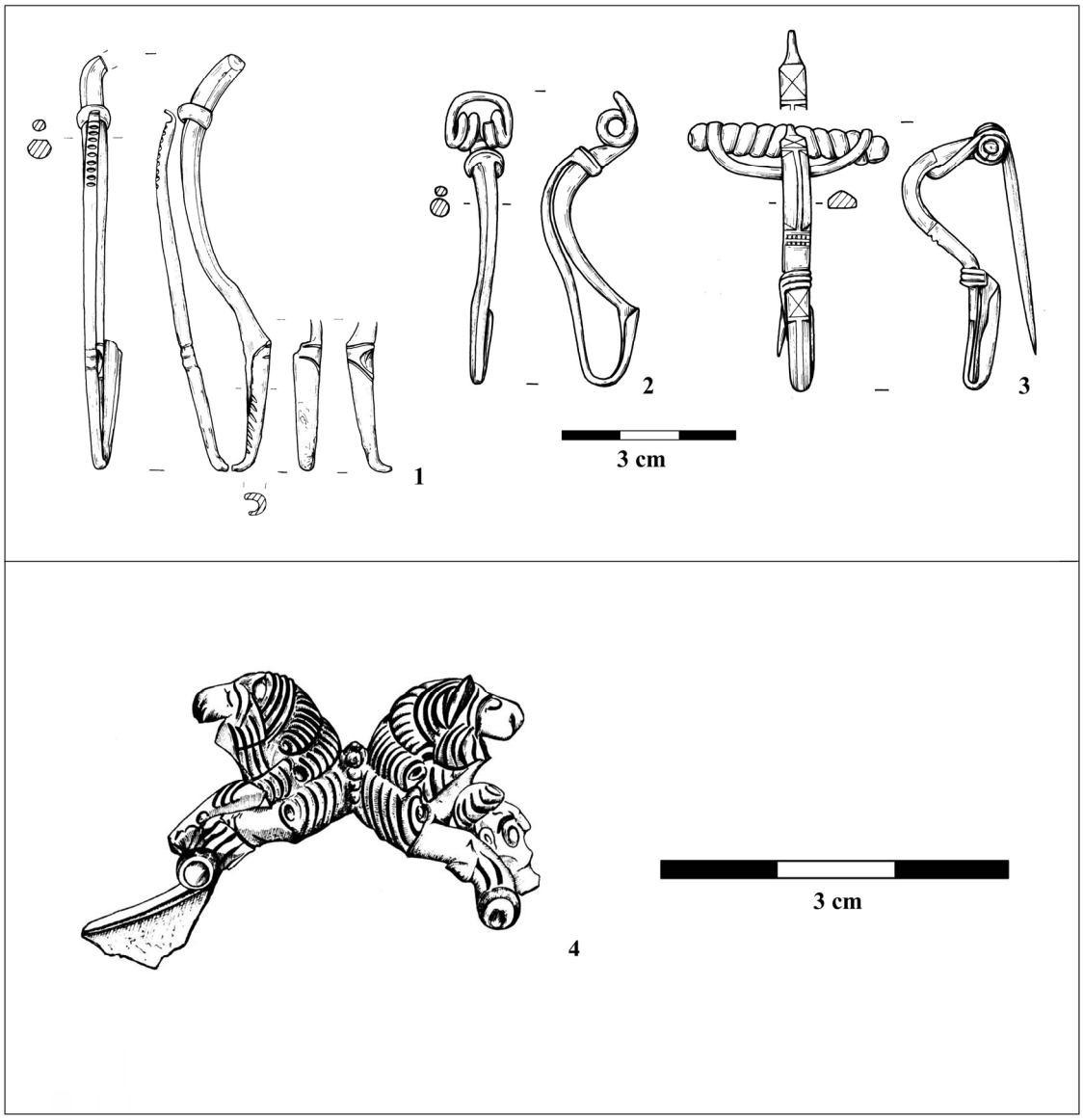

Ryc. 20. 1-3 – Poświętne, stanowisko 1; **4** – Kołozą̨b, stanowisko 1.

Pogranicze trzech światów
Kontakty kultur przeworskiej, wielbarskiej i bogaczewskiej
w świetle materiałów z badań i poszukiwań archeologicznych
Warszawa 2006

Beata OPORSKA
Instytut Archeologii Uniwersytetu Warszawskiego

Cmentarzysko kultury przeworskiej z młodszego okresu przedrzymskiego w Tomaszach, pow. ostrołęcki

Miejscowość Tomasze leży około 15 km na południe od Ostrołęki, w gminie Czerwin, w województwie mazowieckim (Ryc. 1:1). Jest to obszar wysoczyzny Międzyrzecza Łomżyńskiego, które tworzy jeden z mezoregionów Niziny Północnomazowieckiej. Nizina ta jest z kolei częścią regionu Mazowiecko-Podlaskiego [KONDRACKI 1998, 183, 187-188]. Cmentarzysko, będące przedmiotem tego opracowania, położone jest nad lewym dopływem Narwi – rzeką Orz. Leży ono na polu ornym, na północ od drogi biegnącej z Goworowa przez Pokrzywnicę, Bobin i dalej do Mierzejewa-Repek, gdzie łączy się z szosą Czerwin-Ostrołęka (Ryc. 1:1).

W trakcie badań powierzchniowych, przeprowadzonych w 1971 roku przez Stanisława Zapaśnika z ramienia Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków, natrafiono na polu ornym we wsi Tomasze na fragmenty ceramiki oraz przepalone kości. S. Zapaśnik ustalił, że były tu dwa stanowiska. Określił je numerami 1 i 2. Stanowisko oznaczone numerem 1 podzielił dodatkowo na dwie części: a – cmentarzysko; oraz b – osadę. W 1981 roku Joanna Kalaga przeprowadziła tu powtórne badania powierzchniowe. W ich konsekwencji stanowisko 1 otrzymało w obszarze AZP 41-72 numer 4. Podczas „powierzchniówek" znaleziono brązową zapinkę z okresu wędrówek ludów [PROCHOWICZ 2001] oraz fragmenty przepalonych kości i ceramiki. Znaleziska z badań powierzchniowych we wsi Tomasze, doprowadziły do przeprowadzenia w latach 1985-1988 prac wykopaliskowych[1] [KOWALSKI 1987; DMUCHOWSKI 1987; PROCHOWICZ 1998; 2001].

Regularne prace wykopaliskowe na części stanowiska określonej jako „cmentarzysko", rozpoczęły się w 1987 roku i trwały jeden sezon. Należy wspomnieć, że w dokumentacji polowej wspomina się o dwóch grobach wyeksplorowanych wcześniej, to jest w 1986 roku. Groby te, zlokalizowane w obrębie późniejszego wykopu numer 6, oznaczone zostały w 1987 roku jako wkopy. Okoliczności odkrycia obu grobów oraz sposób ich eksploracji nie zostały opisane w dokumentacji wykopalisk. Brak jest również informacji dotyczących wypełniska, inwentarza oraz kształtu tych obiektów. Wydaje się, iż groby musiały być wkopane na tyle płytko, iż zaobserwowano je na powierzchni gruntu i „wyjęto" bez zakładania wykopów.

W roku 1987 założono cztery wykopy, oznaczone numerami 5-8. Wykop 6 miał wymiary 5×20 m (Ryc. 1:3). Natrafiono w nim na dziewięć obiektów, z których osiem zawierało przepalone kości i ceramikę (obiekty 20-27), w dwóch znaleziono również przedmioty żelazne (zabytki zaginęły). Obiekty te, ze względu na obecność szczątków ludzkich, zostały uznane za groby. Dziewiąty obiekt odkryty w wykopie 6, oznaczony numerem 28, nie zawierał natomiast elementów, które pozwoliłyby zaklasyfikować go jako grób. W pozostałych wykopach nie odkryto grobów. W następnych sezonach nie prowadzono dalszych badań, toteż niemożliwe jest obecnie wyznaczenie granic cmentarzyska ani określenie jego wielkości.

[1] Badania prowadzili mgr Jacek Kowalski i dr Adam Waluś z IAUW. Konsultantem naukowym był prof. dr hab. Jerzy Okulicz. Prace finansował Wojewódzki Konserwator Zabytków w Ostrołęce oraz IAUW. Materiał ceramiczny i kostny przechowywany jest obecnie w magazynie IAUW. Ekspertyzy znaleziska krzemiennego z obiektu 20 dokonał dr Wiktor Obuchowski. Analizę antropologiczną szczątków kostnych przeprowadziła mgr Beata Balukiewicz z *Zakładu Antropologii* IAUW (por. *Aneks*).

Poważnym utrudnieniem w opracowaniu wyników badań z cmentarzyska w Tomaszach był zły stan dokumentacji. Głównym źródłem wiedzy o wykopaliskach w 1987 roku jest dziennik polowy, spisywany najprawdopodobniej na bieżąco, podczas prac na wykopie; jego kopie przepisywane „na czysto" pomijają już niektóre informacje, kolejną wersję przedstawia zaś sprawozdanie z wykopalisk [por. KOWALSKI 1987]. Te wszystkie informacje nie zgadzają się z zapisami na metryczkach, w które zaopatrzono materiał zabytkowy. W trakcie badań w 1987 roku nie sporządzano osobnych kart obiektów, a z zachowanej dokumentacji niemal zupełnie brak pomiarów i niwelacji. Polowa dokumentacja rysunkowa prowadzona na cmentarzysku w Tomaszach obejmuje plan zbiorczy wykopu 6 w skali 1:50, plan tego wykopu z obiektami naniesionymi w kolorze, z zaznaczeniem linii profilowych, w skali 1:20, oraz rysunki profili obiektów w skali 1:10 lub 1:5. Poważnym utrudnieniem jest brak legendy: tylko cztery plany (obiekty 20-22 i 28) zawierały opis zastosowanego kodu. W przypadku pozostałych nie można więc mieć pewności, co do ich poprawnego odczytania.

W trakcie prac na cmentarzysku w Tomaszach prowadzono inwentarz ceramiki. Znaleziskom z poszczególnych obiektów nadawano kolejne numery inwentarzowe, przy czym niektórym obiektom przypisano więcej niż jeden numer. Pozyskany materiał, dostępny do celów niniejszego opracowania objął ogółem 380 fragmentów ceramiki (por. *Tabela*). Według zapisów z dziennika polowego i ze sprawozdania [KOWALSKI 1987] w grobach 4 i 5 znaleziono dwie zapinki, zachowane fragmentarycznie i nóż – w dostępnej dokumentacji brak opisów i rysunków tych zabytków (zostały tylko schematycznie naniesione na plany obiektów), a one same, najprawdopodobniej, zaginęły.

1. Znaleziska z cmentarzyska w Tomaszach

W katalogu grobom odkrytym w wykopie 6 (Ryc. 1:2-3) nadano kolejne numery 1-10,przy czym jako groby 1 i 2 oznaczono obiekty odkryte w roku 1986; dodatkowo podano numerację polową (obiekty 20-27). Stropy obiektów zostały zaobserwowane na głębokości ok. 0,25-0,3 m, zapewne wszystkie obiekty wkopane zostały w żółty piasek calcowy. Opisane wyżej mankamenty dokumentacji powodują, że wiele informacji jest niepewnych, co zaznaczono znakiem zapytania (?). W przypadku niektórych obiektów brak jest danych, co do lokalizacji w ich obrębie kości i fragmentów ceramiki.

Grób 1 (obiekt?)
Brak danych.

Grób 2 (obiekt?)
Brak danych.

Grób 3 (obiekt 20) – pochówek ciałopalny, jamowy (Ryc. 2)
Obiekt przebadany częściowo. Odsłonięta część miała zarys owalny. W przekroju głęboka niecka o miąższości ok. 1,3 m. Wypełnisko obiektu stanowiła brunatna warstwa (?). Na głębokości ok. 0,65 m oraz ok. 0,95 m od stropu obiektu widać przemycie piaskiem. W wypełnisku, w środkowej i dolnej części, wystąpiły fragmenty przepalonych kości, ceramiki oraz węgle drzewne. – **Inwentarz**: **1)** Pięć wyklejających się fragmentów pogrubionego i facetowanego na zewnątrz wylewu, wtórnie przepalone, o powierzchni wewnętrznej chropowatej, powierzchni zewnętrznej gładkiej, kolor obecnie szary (Ryc. 2:1); **2)** Fragment dna z częścią przydenną o średnicy 10 cm, wtórnie przepalony, o powierzchni wewnętrznej i zewnętrznej gładkiej, kolor obecnie szaro-czarny (Ryc. 2:2); **3)** Cztery wyklejające się fragmenty wklęsłego dna z częścią przydenną o średnicy 11 cm, wtórnie przepalone, o powierzchni wewnętrznej gładkiej, zewnętrznej na spodzie dna chropowatej, a na części przydennej gładkiej, kolor powierzchni zewnętrznej ceglasto-pomarańczowy, powierzchni wewnętrznej czarny (Ryc. 2:3); **4)** Fragment dna z częścią przydenną, wtórnie przepalony, o powierzchni wewnętrznej i zewnętrznej gładkiej, kolor powierzchni zewnętrznej ceglasto-pomarańczowy, wewnętrznej czarny (Ryc. 2:4); **5)** Fragment zewnętrznej części wylewu, wtórnie przepalony, powierzchnia zewnętrzna zdobiona płytkim ornamentem rytym, kolor obecnie szary (Ryc. 2:5); **6)** Fragment dna z częścią przydenną, wtórnie przepalony, o powierzchni wewnętrznej i zewnętrznej gładkiej, kolor ceglasto-pomarańczowy (Ryc. 2:6); **7)** Krzemień kredowy odmiany północno-wschodniej (Ryc. 2:7); **8)** 38 niecharakterystycznych fragmentów ceramiki kultury przeworskiej, w tym 25 wtórnie przepalonych. – **Kości:** materiał zaginął.

Grób 4 (obiekt 21) – pochówek ciałopalny, jamowy (Ryc. 3)
Zarys jamy owalny o wymiarach 1,4×0,9 m. W stropie obiektu znajdowały się kamienie o średnicy do 0,2 m. W przekroju zarys nieregularny, miąższość 0,2-0,4 m. Wypełnisko obiektu barwy brunatnej (?) z węglami drzewnymi. Fragment zapinki oraz fragmenty ceramiki, kamienie oraz przepalone kości leżały głównie w środkowej i południowej części obiektu. – **Inwentarz: 1)** Fragment pogrubionego i facetowanego na zewnątrz wylewu o średnicy 14 cm, bez śladów wtórnego przepalenia, o powierzchni wewnętrznej i zewnętrznej gładkiej, kolor obecnie szary (Ryc. 3:1); **2)** Dwa fragmenty pogrubionego i facetowanego na zewnątrz i do wewnątrz wylewu o średnicy 18 cm,

wtórnie przepalone, o powierzchni wewnętrznej i zewnętrznej gładkiej, powierzchnia zewnętrzna zdobiona ornamentem rytym, kolor ceglasto-pomarańczowy (Ryc. 3:2); **3)** Fragment pogrubionego i facetowanego na zewnątrz wylewu o średnicy 11 cm, bez śladów wtórnego przepalenia, o powierzchni wewnętrznej i zewnętrznej gładkiej, kolor brązowy (Ryc. 3:3); **4)** Dwa wyklejające się fragmenty pogrubionego i facetowanego na zewnątrz i od wewnątrz wylewu o średnicy 18 cm, wtórnie przepalone, o powierzchni wewnętrznej gładkiej i zewnętrznej chropowatej, kolor ceglasto-pomarańczowy (Ryc. 3:4); **5)** Fragment płaskiego i facetowanego do wewnątrz wylewu o średnicy 9 cm, wtórnie przepalony, o powierzchni wewnętrznej gładkiej i zewnętrznej chropowatej, z dużą ilością domieszki tłucznia, kolor ceglasto-pomarańczowy (Ryc. 3:5); **6)** Fragment dna z częścią przydenną o średnicy 10 cm, wtórnie przepalony, o powierzchni wewnętrznej i zewnętrznej gładkiej, z dużą ilością domieszki mineralnej, kolor obecnie szary (Ryc. 3:6); **7)** Fragment dna z częścią przydenną, wtórnie przepalony, o powierzchni wewnętrznej i zewnętrznej gładkiej, z dużą ilością domieszki mineralnej, kolor obecnie szary (Ryc. 3:7); **8)** Cztery fragmenty nie wyklejającego się brzuśca o średnicy 11 cm, wtórnie przepalone, o powierzchni wewnętrznej i zewnętrznej gładkiej, zdobione ornamentem rytym, kolor ceglasto-pomarańczowy (Ryc. 3:8 – na rysunku umieszczono tylko dwa duże fragmenty); **9)** Fragment płaskiego i facetowanego na zewnątrz wylewu, bez śladów wtórnego przepalenia, o powierzchni wewnętrznej i zewnętrznej gładkiej, kolor brązowy (Ryc. 3:9); **10)** Nóżka i sprężyna żelaznej zapinki – zabytek zaginął; **11)** 32 niecharakterystyczne fragmenty ceramiki kultury przeworskiej, w tym 26 wtórnie przepalonych. – **Kości**: płeć – nieznana, wiek – *adultus-maturus*.

Grób 5 (obiekt 22) – pochówek ciałopalny, jamowy (Ryc. 4)

Zarys jamy nieregularny, zbliżony do koła, o średnicy 0,92 m. Stropowa warstwa obiektu, we wschodniej części, zniszczona w wyniku orki. W części stropowej wystąpiły ponadto ciemniejsze warstewki, być może spalenizna. W przekroju zarys nieckowaty, miąższość do 0,28 m. Wypełnisko jamy barwy brunatnej (?), znajdowały się w niej fragmenty ceramiki, przepalone kości, żelazna zapinka, żelazny nóż, węgle drzewne (nie wrysowane na plan, zachowane wśród znalezisk z tego obiektu) oraz kamienie o średnicy do 0,12 m. Fragment zapinki odkryty został w części północnej. Nóż i kości znajdowały się w części środkowej. – **Inwentarz: 1)** Fragment pogrubionego i facetowanego na zewnątrz wylewu o średnicy 14 cm, bez śladów wtórnego przepalenia, o powierzchni wewnętrznej i zewnętrznej gładkiej, kolor szaro-pomarańczowy (Ryc. 4:1); **2)** Fragmenty pogrubionego i facetowanego do wewnątrz i na zewnątrz wylewu o średnicy 15 cm, wtórnie przepalone, o powierzchni wewnętrznej i zewnętrznej gładkiej, kolor obecnie szary (Ryc. 4:2); **3)** Fragment wylewu, wtórnie przepalony, powierzchnia zewnętrzna zdobiona ornamentem rytym, kolor obecnie szary (Ryc. 4:3); **4)** Fragment dna z częścią przydenną o średnicy 22 cm, wtórnie przepalony, o powierzchni wewnętrznej gładkiej, zewnętrznej chropowatej, duża ilość domieszki mineralnej, kolor ceglasto-pomarańczowy (Ryc. 4:4); **5)** Nóż żelazny – zabytek zaginął; **6)** Nóżka i sprężyna zapinki żelaznej – zabytek zaginął; **7)** 23 niecharakterystycznych fragmentów ceramiki kultury przeworskiej, w tym 16 wtórnie przepalonych. – **Kości:** płeć – kobieta, wiek – *maturus*.

Grób 6 (obiekt 23) – pochówek ciałopalny, jamowy (Ryc. 5)

Zarys jamy nieregularny, zbliżonym do owalu, o wymiarach 0,92×0,8 m. W części południowej i południowo-wschodniej widać przebarwienie barwy żółtej. W części stropowej znajdowały się czarne warstewki, być może spalenizna. W przekroju zarys nieregularny, miąższość 0,1-0,23 m. Wypełnisko obiektu barwy brunatnej(?), znajdowały się w niej przepalone kości oraz fragmenty ceramiki. W północnej części obiektu, zaobserwowano czarne warstewki, być może spalenizna. **Uwaga:** według dokumentacji polowej obiekt ten nie zawierał materiału zabytkowego i był interpretowany jako „przebarwienie". Wśród materiałów z tego stanowiska natrafiono na fragmenty ceramiki i przepalone kości, w ilości pozwalającej określić wiek i płeć zmarłego, a oznaczone jako pochodzące z tego właśnie obiektu. – **Inwentarz: 1)** Cztery niecharakterystyczne fragmenty ceramiki kultury przeworskiej, w tym 3 wtórnie przepalone. – **Kości:** płeć – mężczyzna (?), wiek – *maturus*.

Grób 7 (obiekt 24) – pochówek ciałopalny, jamowy (Ryc. 5)

Zarys jamy nieregularny, zbliżony do owalu. Wschodnia część obiektu została zniszczona w 1986 roku, podczas eksploracji obiektu nr? (grób 1, obecnie zaznaczony na planie jako wkop 1). Wymiary zachowanej części 1,05×0,8 m. W środkowej części znajdowała się ciemniejsza warstwa, być może spalenizna. W przekroju nieregularna (na planie nie zaznaczono przebiegu linii profilowej), zbliżona do formy nieckowatej, miąższość do 0,59 m. Wypełnisko jamy barwy brunatnej (?) wystąpiła w nim czarna warstwa, być może spalenizna, fragment ceramiki, węgle drzewne oraz kamień o średnicy 0,04 m. **Uwaga:** według dokumentacji w obiekcie miały znajdować się tylko nieliczne fragmenty ceramiki. W trakcie opracowania materiału natrafiono jednak na przepalone fragmenty ceramiki i węgle drzewne, oznaczone jako pochodzące z tego obiektu. – **Inwentarz**: **1)** Dwa wyklejające się fragmenty dna z partią przydenną o średnicy 16 cm, wtórnie przepalone, o powierzchni wewnętrznej i zewnętrznej chropowatej, kolor ceglasto-pomarańczowy (Ryc. 5); **2)** 13 niecharakterystyczych fragmentów ceramiki kultury przeworskiej, w tym trzy wtórnie przepalone. – **Kości:** nie zarejestrowano materiału kostnego.

Grób 8 (obiekt 25) – pochówek ciałopalny, jamowy (Ryc. 4)

Zarys jamy nieregularny, zbliżony do koła o średnicy 1,05 m, w przekroju nieckowaty, miąższość ok. 0,55 m. Wypełnisko składało się z dwóch warstw: szarej przemieszanej z piaskiem – strop obiektu oraz czarnej ziemi z licznymi węglami drzewnymi, spalenizną, gliną, żużlem i przepalonymi kośćmi – spąg obiektu (około 0,45-0,48 m poniżej stropu obiektu). W całym wypełnisku znajdowały się czarne warstewki, być może spalenizna, oraz kamienie o średnicy do 0,07 m. – **Inwentarz: 1)** Fragment dna z partią przydenną, wtórnie przepalony, o powierzchni wewnętrznej i zewnętrznej chropowatej, kolor szaro-pomarańczowy (Ryc. 8:2); **2)** 12 niecharakterystycznych fragmentów ceramiki kultury przeworskiej, w tym 5 wtórnie przepalonych. – **Kości:** materiał zaginął.

Grób 9 (obiekt 26) – pochówek ciałopalny, jamowy (Ryc. 5)

Zarys jamy zbliżony do owalu o wymiarach ok. 0,9×0,75 m, w przekroju nieregularny, miąższość ok. 0,95 m. Wypełnisko stanowiła czarna warstwa zastąpiona na głębokości 0,6 m od stropu obiektu warstwą piasku. Pod nią znaj-

dowała się kolejna, miąższości 0,13 m, warstwa barwy czarnej przykryta przepalonym kamieniem. Informacje o kamieniu pochodzą z dziennika prac polowych. Nie został zaznaczony na planie profilu. W górnej części obiektu znajdowały się przepalone fragmenty ceramiki oraz kamień. – **Inwentarz: 1)** Sześć niecharakterystycznych fragmentów ceramiki kultury przeworskiej, w tym 1 wtórnie przepalony. – **Kości:** nie zarejestrowano materiału kostnego.

Grób 10 (obiekt 27) – pochówek ciałopalny, jamowy (Ryc. 5)

Zarys jamy nieregularny, zbliżony do owalu o wymiarach ok. 0,7×0,8 m. W północnej części niewielkie przebarwienie. To przebarwienie oraz dwa „pasy warstwy" ciągnące się w kierunku południowo-zachodnim spowodowała zapewne orka. W przekroju zarys nieregularny, miąższość 0,5-0,16 m. Wypełnisko barwy brunatnej(?), wystąpiły w nim przepalone kości; w dokumentacji brak danych o ich lokalizacji w obiekcie. – **Inwentarz:** brak. – **Kości:** płeć – kobieta (?), wiek – *maturus*.

Obiekt 28 – duży wkop nowożytny (Ryc. 6)

Zarys jamy nieregularny, zbliżony do prostokąta o wymiarach 3,4×2,2 m. W północno-wschodnim narożniku znajdowało się skupisko gliny. W południowej części obiektu widoczne przebarwienia. W przekroju nieregularna, zbliżona do formy nieckowatej o miąższości od 0,95 m w części północnej, 0,53 m w części środkowej, do 1,05 m w części południowej. Wypełnisko stanowiła czarno-brunatna warstwa. W północnej części profilu widać skupiska gliny. W tej samej części, na głębokości 0,53 cm, znajdowała się intensywnie szara warstwa, miąższości 0,35 m, ze skupiskami nie rozłożonych szczątków organicznych, śmieci oraz ziemi o kolorze szarobrunatno żółtej – w dokumentacji brak opisu, co nie pozwala określić, czym były owe „szczątki organiczne"i „śmieci". W części południowej do głębokości ok. 0,7 cm, warstwa wypełniska przemieszana z piaskiem calcowym. Poniżej zlokalizowano dwie następujące po sobie warstwy: czarno-brunatną oraz szarobrunatno żółtą. W części południowej wypełniska leżał kamień o średnicy 0,06 m. W wypełnisku obiektu, w jego wschodniej części, miały znajdować się ponadto fragmenty ceramiki starożytnej i wczesnośredniowiecznej. – **Inwentarz: 1)** Fragment płaskiego, ściętego do wewnątrz, zdobionego głęboką bruzdą wylewu toczonego naczynia średniowiecznego o średnicy 12 cm, z niewielką ilością domieszki mineralnej, kolor ceglasto-pomarańczowy (Ryc. 6:1); **2)** Fragment wylewu toczonego naczynia średniowiecznego, z niewielką ilością domieszki mineralnej, kolor ceglasto-pomarańczowy (Ryc. 6:2); **3)** 29 niecharakterystycznych fragmentów ceramiki, w tym 26 fragmentów ceramiki kultury przeworskiej (12 fragmentów wtórnie przepalonych) oraz 2 fragmenty ceramiki średniowiecznej.

Ceramika z pierwszej warstwy ziemi ornej

Podziału ceramiki znalezionej poza obiektami na materiały „z pierwszej warstwy ornej" oraz „z pierwszego plantu" dokonali autorzy badań wykopaliskowych. Do znalezisk z pierwszej warstwy ornej zaliczono: **1)** Fragment płaskiego wylewu, wtórnie przepalony, o powierzchni wewnętrznej i zewnętrznej chropowatej, bez śladów domieszki, kolor obecnie szary (Ryc. 7:14); **2)** Krawędź najprawdopodobniej facetowanego, zdobionego dwiema równoległymi bruzdami wylewu, wtórnie przepalony, kolor obecnie szary (Ryc. 7:15); **3)** Fragment dna z częścią przydenną, bez śladów wtórnego przepalenia, o powierzchni wewnętrznej i zewnętrznej gładkiej, bez śladów domieszki, kolor ceglasto-pomarańczowy (Ryc. 7:16); **4)** 44 niecharakterystycznych fragmentów, w tym 37 fragmentów ceramiki kultury przeworskiej (11 fragmentów wtórnie przepalonych) i 7 fragmentów ceramiki średniowiecznej.

Ceramika z pierwszego plantu

W obrębie „pierwszego plantu", wykonanego na głębokości ok. 0,20-0,25 m zarejestrowano następujący materiał zabytkowy: **1)** fragment pogrubionego, facetowanego wylewu o średnicy 26 cm, bez śladów wtórnego przepalenia, o powierzchni wewnętrznej i zewnętrznej gładkiej, z dużą ilością domieszki mineralnej, kolor ceglasto-pomarańczowy (Ryc. 7:23); **2)** Fragment pogrubionego, facetowanego na zewnątrz wylewu o średnicy 15 cm, wtórnie przepalony, o powierzchni wewnętrznej i zewnętrznej gładkiej, z dużą ilością domieszki mineralnej, kolor obecnie szary (Ryc. 7:22); **3)** Fragment dna z częścią przydenną o średnicy 7 cm, bez śladów wtórnego przepalenia, o powierzchni wewnętrznej i zewnętrznej gładkiej, z dużą ilością domieszki mineralnej, kolor ceglasto-pomarańczowy (Ryc. 7:21 – na rysunku przedstawiono większy fragment); **4)** Fragment dna z częścią przydenną, o powierzchni zewnętrznej i wewnętrznej gładkiej, kolor ceglasto-pomarańczowy (Ryc. 7:20); **5)** Fragment dna z częścią przydenną, o powierzchni wewnętrznej i zewnętrznej gładkiej, z dużą ilością domieszki mineralnej, kolor ceglasto-pomarańczowy (Ryc. 7:19); **6)** Fragment ornamentowanej na powierzchni zewnętrznej górnej części brzuśca, o powierzchni wewnętrznej i zewnętrznej gładkiej, kolor czarny, wyświecany (Ryc. 7:18); **7)** Fragment ornamentowanego na powierzchni zewnętrznej brzuśca toczonego naczynia wczesnośredniowiecznego, o powierzchni zewnętrznej gładkiej, kolor obecnie szary (Ryc. 7:17); **8)** 131 niecharakterystycznych fragmentów, w tym 119 fragmentów ceramiki kultury przeworskiej (61 fragmentów wtórnie przepalonych) oraz 12 fragmentów ceramiki średniowiecznej.

Znaleziska z badań powierzchniowych.

Ceramika, w rozproszeniu i nielicznie, wystąpiła na obszarze ok. 11 ha. Z części określonej jako „cmentarzysko" zebrano następujący materiał zabytkowy: **1)** Brązowa fibula zachowana częściowo – brak igły oraz sprężyny, po żelaznej osi pozostał niewielki fragment tkwiący w jej łożysku, miała pełną pochewkę, zdobiona była na kabłąku podłużnym ornamentem soczewkowatym oraz na nóżce pięcioma poprzecznymi bruzdami, u nasady główki znajdowały się trzy metopy, w przekroju główka oraz górna część nóżki miały kształt kwadratowy, długość ok. 6,3 cm (Ryc. 7:1 – PROCHOWICZ 2001); **2)** Fragment zgrubiałej na zewnątrz, zdobionej bruzdą, górnej części wylewu o średnicy 18 cm z fragmentem ucha przymocowanego do krawędzi, z drobną domieszką mineralną (?), kolor matowo-szary (Ryc. 7:2); **3)** Fragment pogrubionego, prosto ściętego na zewnątrz wylewu o średnicy ok. 30 cm, o powierzchni wewnętrznej i zewnętrznej chropowatej, z dużą ilością domieszki tłucznia, kolor brązowy (Ryc. 7:3); **4)** Fragment ściętego lekko na zewnątrz, wyraźnie odgiętego wylewu o średnicy ok. 14 cm, o powierzchni nierównej, z dużą ilością domieszki tłucznia, kolor ciemno-szary, miejscami jasno-brązowy, matowy (Ryc. 7:4); **5)** Fragment profilowanego, zaopatrzonego we wrąb na pokrywkę wylewu naczynia obtaczanego o średnicy ok. 15 cm, z dużą ilością domieszki tłucznia, kolor matowo-ceglasty (Ryc. 7:5); **6)** Fragment wygiętego do wewnątrz, płasko ściętego

od góry wylewu o średnicy ok. 16 cm, o powierzchni nierównej, z dużą ilością domieszki tłucznia z nielicznymi ziarnami żwiru, barwa szaro-żółta (Ryc. 7:6); **7)** Fragment szyjki, o powierzchni gładkiej, z nieliczną, drobną domieszką mineralną (?), barwa powierzchni wewnętrznej jasnoszara, powierzchni zewnętrznej jasnobrązowa (Ryc. 7:7); **8)** Fragment zaokrąglonego, silnie wydętego brzuśca, o powierzchni dość równej, z dużą ilością domieszki mineralnej (?), barwa matowo-szara (Ryc. 7:8); **9)** Fragment górnej część brzuśca, powierzchnia nasady szyjki gładka, poniżej chropowata, z liczną domieszką mineralną (?), kolor jasnobrązowy (Ryc. 7:9); **10)** Fragment dna z częścią przydenną, o powierzchni gładkiej, z domieszką tłucznia, kolor powierzchni wewnętrznej szary (Ryc. 7:10); **11)** Fragment przydennej części, o powierzchni chropowatej, kolor powierzchni wewnętrznej czarny, zewnętrznej jasnobrązowy (Ryc. 7:11); **12)** Fragment niewyodrębnionego, płaskiego dna z częścią przydenną o średnicy ok. 8 cm, o powierzchni nierównej, z nieliczną domieszką mineralną (?), kolor szaro-ceglasty (Ryc. 7:12); **13)** Fragment słabo wyodrębnionego dna z częścią przydenną toczonego naczynia średniowiecznego o średnicy ok. 10 cm, z nieliczną domieszką mineralną, kolor siwy (Ryc. 7:13).

2. Analiza materiału

Pozyskany materiał obejmuje w sumie 357 fragmentów ręcznie lepionych naczyń kultury przeworskiej. Zdecydowana większość nosi ślady wtórnego przepalenia. Są to głównie fragmenty naczyń cienkościennych, barwy ceglasto-pomarańczowej, gładzonych, z gliny z niewielką lub średnią ilością domieszki tłucznia. Dodatkowo niektóre fragmenty są zdobione ornamentem rytym. Znajdowano je zarówno w obiektach, jak i w warstwie humusu.

Ceramika z cmentarzyska w Tomaszach była znacznie rozdrobniona, co utrudnia określenie form naczyń. Najprawdopodobniej z grobu 4 pochodzi fragment kubka beczułkowatego (Ryc. 3:5), grupy I, typu 7 według T. Dąbrowskiej [1973, 514], a więc formy popularnej na całym terytorium kultury przeworskiej i datowanej na czas między późnym okresem przedrzymskim, a fazą B_2 okresu rzymskiego [por. DĄBROWSKA 1973, tabl. III:13, III:23, XV:2, XL:6; 1997, 133, 145-146, 255; MARCINIAK 1957, tabl. XI, XIX-XX]. W tym samym grobie znaleziono dwa fragmenty ceramiki, które, najprawdopodobniej, pochodzą z dzbanów gruszkowatych (Ryc. 3:2,9). T. Dąbrowska [1973, 515] zalicza je do grupy V, wariant b, i datuje na czas od młodszego okresu przedrzymskiego do fazy B_1 okresu rzymskiego [por. LIANA 1970, 438; DĄBROWSKA 1973, tabl. IV:1, XIII:9, XIX:13; 1997, 179, 304; MARCINIAK 1957, tabl. IV, V, XII]. Z grobu nr 4 pochodzi również fragment szerokootworowej misy o wysoko umieszczonym załomie brzuśca (Ryc. 3:4). Naczynia tego typu zaliczane są do grupy II typ 1, wariant a lub c według T. Dąbrowskiej [1973, 514; por. LIANA 1970, 439]. Podobne formy znane są z Warszawy-Wilanowa [MARCINIAK 1957, tabl. IV:7, XI:4], Karczewca [DĄBROWSKA 1973, tabl. II:5, VIII:13], oraz z Kruszy Zamkowej [KOKOWSKI 1992, ryc. 18:c]. Misy tego rodzaju, ze względu na głęboki rowek pod wylewem, traktowane są jako naśladownictwa ceramiki celtyckiej [KOKOWSKI 1992, 121-122; por. MARCINIAK 1957, 123], choć nie można wykluczyć ich związków z kulturą Poineşti-Lukaševka. Naczynia te datowane są od późnego okresu przedrzymskiego do fazy B_1 okresu rzymskiego.

Fragment misy szerokootworowej (Ryc. 7:23) zaliczanej do grupy II, typu 8 znaleziono również w warstwie na głębokości ok. 0,2-0,25 m. Podobne naczynia znane są m.in. z Kamieńczyka i z Karczewca [DĄBROWSKA 1973, 514, tabl. XXIV:18, XLIX:9, XLVIII:31; 1997, 166, 171, 274; por. LIANA 1970, 439]. Formy te datowane są na okres wpływów rzymskich.

W przypadku pozostałych fragmentów ceramiki określenie formy naczynia było niemożliwe – nie pozwalały na to niewielkie rozmiary ułamków i brak czytelnych cech diagnostycznych.

Tylko niewielka liczba fragmentów ceramiki przeworskiej była zdobiona. Nie zaobserwowano ornamentyki plastycznej. Zdobienia ryto płytko i delikatnie tuż pod wylewem (Ryc. 4:3), lub na brzuścu (Ryc. 3:2,8). Na większości fragmentów ornamenty twarzą wąskie pasma pomiędzy dwiema bruzdami. Taki sposób ozdabiania naczyń jest typowy dla faz A_1-A_2 młodszego okresu przedrzymskiego [DĄBROWSKA 1973, 514-515].

Uwagę zwracają dwa fragmenty ceramiki z ornamentem rytym na krawędzi wylewów (Ryc. 2:5; 7:22). Podobne znaleziska pochodzą z Karczewca z grobu 119 [DĄBROWSKA 1973, tabl. XXXI:9], i z Werbkowic-Kotorowa [LIANA, PIĘTKA-DĄBROWSKA 1962, 157, 198]. Taki sposób zdobienia ceramiki występował w młodszym okresie przedrzymskim w kulturze przeworskiej stosunkowo rzadko [DĄBROWSKA 1994, 75; por. LIANA, PIĘTKA-DĄBROWSKA 1962, 158], wyraźnie częstszy był natomiast na stanowiskach duńskich oraz na osadach kultury Poieneşti-Lukaševka i w kulturze zarubinieckiej, choć przeważają tam dołki palcowe, a nie orna-

menty ryte [DĄBROWSKA 1988, 196; 1994, 75]. Pojawienie się naczyń o zdobionych wylewach mogło więc być efektem kontaktów jastorfsko-przeworskich w fazach A_1-A_2. Ceramika o cechach jastorfskich występuje na ziemiach polskich wzdłuż Noteci i środkowej Wisły, po ujście Bugu [DĄBROWSKA 1994, 76] – obecność takich znalezisk na cmentarzysku w Tomaszach wydaje się więc prawdopodobna.

Podczas badań wykopaliskowych na cmentarzysku w Tomaszach odkryto dwie żelazne zapinki (groby 4-5) oraz żelazny nóż (grób 5). W związku z tym, że zabytki te zaginęły, a w dokumentacji brak jest ich opisów, nie można poddać ich analizie.

3. Formy grobów i obrządek pogrzebowy

Na cmentarzysku w Tomaszach zarejestrowano wyłącznie pojedyncze groby ciałopalne, jamowe. Zlokalizowano je głównie w środkowej i wschodniej części wykopu 6. Groby te zawierały nieliczne fragmenty ceramiki, przepalone kości oraz węgle drzewne. Dwa z nich (groby 4 i 5) wyposażone były ponadto w nóż i zapinki. Groby różnią się między sobą takimi elementami jak kształt i wielkość jamy, liczbą fragmentów ceramiki oraz szczątków kostnych.

Tylko jeden grób (№ 4 – Ryc. 3) tworzył regularny, owalny zarys, kształt pozostałych zbliżony do owalu (groby 3, 6-7, 9-10 – Ryc. 2; 5), lub koła (groby 5, 8 – Ryc. 4), przy czym wydaje się, że pierwotnie większość obiektów miała kształt owalny, a obecny stan jest wynikiem orki. W przekroju jamy grobowe miały zarys nieckowaty (groby 3, 5, 7-8 – Ryc. 2-5) lub nieregularny (groby 4, 6, 9-10 – Ryc. 3; 5). Wielkość obiektów była podobna: długość wahała się od 0,7 do 1,4 m, a szerokość – od 0,75 do 0,9 m. Różnice głębokości poszczególnych grobów były, najprawdopodobniej, wynikiem zniszczeń spowodowanych przez orkę. Groby z Tomaszów pod względem kształtu, wielkości oraz miąższości, nie różnią się zasadniczo od obiektów z okresu przedrzymskiego, odkrywanych na cmentarzyskach kultury przeworskiej na Mazowszu [por. MARCINIAK 1957, 13, 29; DĄBROWSKA 1973, 388-389, 391; OKULICZ 1971, 133, 143, ryc. 10; NADOLSKI 1951, 93-94, 115, 117-118].

Brak informacji o sposobie ułożenia w grobie przepalonych kości. Zostały one zaznaczone tylko na czterech planach grobów (groby 3-5, 8) z których wynika, iż nie tworzyły regularnych skupisk. Były rozproszone w całym wypełnisku grobu. Materiał kostny, którym dysponujemy jest mocno rozdrobniony, przepalony i barwy szarej. Wśród materiału kostnego znaleziono elementy czaszki oraz kości długich, przy czym może to być efekt silnego rozdrobnienia lub zagubienia innych fragmentów, a nie zwyczaju polegającego na składaniu tylko wybranych fragmentów szkieletu.

Wiek pochowanych określa się jako *maturus* (groby 5-6, 10). W przypadku grobu 4 stwierdzono, iż pochowany był w wieku *adultus-maturus*. Z analizy antropologicznej wynika, iż były to groby pojedyncze.

W wykopie 6 odkryto ponadto obiekt 28, w którym znaleziono ceramikę wczesnośredniowieczną [DMUCHOWSKI 1987] i który początkowo uznano za wkop nowożytny. Duże rozmiary (340×220 cm) i występujące w obiekcie 28 szczątki organiczne i *„śmieci”* wskazują, że mogła to być część obiektu mieszkalnego albo pozostałość po jamach zasobowych lub odpadkowych, założonych w okresie średniowiecznym na obszarze cmentarzyska kultury przeworskiej. Uwagę zwraca obecność we wschodniej części tego obiektu ceramiki kultury przeworskiej (26 fragmentów, w tym 12 wtórnie przepalonych). Obiekt 28 graniczył z grobami 6 i 7 (obiekty 24-25) oraz z odkrytym w roku 1986 grobem 1, materiał ten mógł więc pochodzić z któregoś z tych grobów. Wprawdzie w trakcie eksploracji w obiekcie 28 nie stwierdzono, by naruszał on starsze groby, ale opisywane mankamenty dokumentacji nie pozwalają wykluczyć takiej możliwości.

4. Chronologia i funkcjonowanie cmentarzyska

Podstawą do ustalenia chronologii cmentarzyska kultury przeworskiej w Tomaszach – wobec zaginięcia zabytków metalowych – musi być datowanie ceramiki. Charakteryzuje się ona następującymi cechami: jest to ceramika w większości cienkościenna, gładzona, koloru ceglasto-pomarańczowego, krawędzie są prawie zawsze pogrubione, facetowane wielokrotnie i jednokrotnie, brak jest fragmentów wylewów z wyodrębnioną szyjką i łamanym profilem, orna-

menty są ryte płytko i delikatne, występują na górnych częściach brzuśców oraz na krawędziach. Ustalono formy pięciu naczyń, tj. kubka beczułkowatego, dwóch mis szerokootworowych oraz dwóch naczyń gruszkowatych.

Wydaje się więc, że stanowisko to funkcjonowało w fazie A_1 – wskazują na to wielokrotnie facetowane na zewnątrz krawędzie, oraz w fazie A_2 – przemawia za tym pojawienie się naczyń gruszkowatych, dwa sposoby facetowania, pogrubione krawędzie oraz płytkie i delikatnie ryte zdobienia, ujęte w wąskie pasy ornamentacyjne. Brak jest natomiast fragmentów naczyń typowych dla fazy A_3. Za datowaniem tego cmentarzyska na fazy A_1-A_2 okresu przedrzymskiego przemawiają ponadto fragmenty wylewów zdobione na krawędziach. Być może są one efektem kontaktów przeworsko-jastorfskich, do których dochodziło właśnie w tych fazach.

Uwagę zwraca natomiast fragment misy szerokootworowej o niewyodrębnionej, pogrubionej i zachylonej do środka krawędzi. Naczynia tego typu T. Dąbrowska [1973, 514] i T. Liana [1970, 439] datują na okres wpływów rzymskich. Opisywany ułamek misy znaleziono w warstwie, na głębokości ok. 0,2-0,25 m, nie wiadomo, czy znajdował się on pierwotnie w którymś z grobów, czy też znalazł się tam przez przypadek. Należy dodać, iż fragment ten nie miały śladów wtórnego przepalenia. Najprawdopodobniej pochodzi on z późniejszej fazy użytkowania stanowiska.

Na stanowisku 4 w Tomaszach odkryto cmentarzysko oraz osadę kultury przeworskiej. Odległość pomiędzy wykopami, w których zlokalizowano obiektu osadowe i grobowe, wynosi około 140 metrów. Badania wykopaliskowe na osadzie prowadzono w latach 1985-1988. W ich wyniku uzyskano materiał, który pozwolił wyróżnić IV fazy użytkowania tej osady:

– faza I – osada z materiałami przeworsko-jastorfskimi z młodszego okresu przedrzymskiego,
– faza IIa – osada kultury przeworskiej z okresu wpływów rzymskich
– faza IIb – osada kultury wielbarskiej z okresu wpływów rzymskich
– faza III – nieokreślony typ osadnictwa z okresu wędrówek ludów
– faza IV – osada wczesnośredniowieczna [PROCHOWICZ 1998, 70-74].

Biorąc pod uwagę datowanie cmentarzyska na fazy A_1-A_2 okresu przedrzymskiego i wydatowanie na ten sam okres osady z materiałami przeworsko-jastorfskimi [PROCHOWICZ 1998, 71] oraz małą odległość pomiędzy nimi, można stwierdzić, iż stanowiska te były sobie współczesne i tworzyły tzw. mikroregion osadniczy [NIEWĘGŁOWSKI 1972, 32; OKULICZ 1968, 39-48; 1983, 208].

Cmentarzysko w Tomaszach leży nad rzeką Orz, gdzie w młodszym okresie przedrzymskim zarejestrowano duże skupienie osadnicze kultury przeworskiej [ANDRZEJOWSKI 1994, 118]. Obrządek pogrzebowy zaobserwowany na omawianym cmentarzysku jest typowych dla nekropoli tej kultury i nie odbiega w żaden szczególny sposób od innych cmentarzysk zakładanych w tym okresie na Mazowszu.

Cmentarzysko w Tomaszach jest stanowiskiem ubogim. Charakteryzuje się ono niewielką liczbą zabytków metalowych, rozdrobnioną ceramiką oraz znacznym zniszczeniem grobów. Można jednak dostrzec pewne różnice między grobami. Dotyczy to głównie ich miąższości oraz wyposażenia. Głębokość obiektów waha się znacznie. Więcej jest grobów płytkich (do 0,3 m) i średnio płytkich (do 0,6 m) niż głębokich (powyżej 0,9 m). Istotne jest, że głębokość jam grobowych nie pokrywa się z bogactwem inwentarza. Grób 4, w którym zlokalizowano fragment zapinki, miał miąższość do 0,4 m. Z kolei miąższość grobu 5, z którego pochodził fragment zapinki oraz nóż, nie przekraczała 0,3 m. Podsumowując, można stwierdzić, iż groby wyposażane były słabo lub w ogóle nie zawierały wyposażenia, a groby wyposażone w zabytki metalowe nie były zlokalizowane obok siebie. Grób 4 położony był w znacznym oddaleniu od innych grobów, co może potwierdzać hipotezę o istnieniu dalszej części tego cmentarzyska.

Istotne jest, czy cmentarzysko zastało przebadane w całości czy tylko częściowo. Biorąc pod uwagę wnioski płynące z analizy, nie można tego stanowiska uznać za w pełni przebadane. Po pierwsze fakt istnienia dalszej części cmentarzyska potwierdza obecność osady. Związki tego cmentarzyska z osadą wydają się być niepodważalne. Przemawiają za tym jednakowa chronologia obu stanowisk oraz niewielka odległość pomiędzy nimi. Nie wydaje się możliwe, aby ludność tej osady chowała swoich zmarłych na dalej położonych cmentarzyskach oraz żeby tę osadę, funkcjonującą w fazach A_1-A_2 okresu przedrzymskiego, zamieszkiwało tylko kilkoro osób. Nieznajomość całego stanowiska uniemożliwia określenie przybliżonej liczebności grupy

zamieszkującej osadę, jak również płeć i wiek tych mieszkańców. Po drugie położenie grobu 4, w znacznym oddaleniu od pozostałych, może zdradzać kierunek kontynuacji cmentarzyska.

Zagadnienie to, choć ciekawe, pozostaje na razie nie wyjaśnione. Należy dodać, że żadne ewentualne przesłanki przemawiające za dalszą, nieznaną jeszcze częścią tego cmentarzyska nie mogą być potwierdzone bez badań weryfikacyjnych.

6. Bibliografia

ANDRZEJOWSKI, J.

1994 *Cmentarzysko kultury przeworskiej w Todzi, gmina Kadzidło, województwo ostrołęckie, stanowisko 2,* WA LIII/2, 1993-1994, 101-126.

DĄBROWSKA, T.

1973 *Cmentarzysko kultury przeworskiej w Karczewcu, pow. Węgrów,* MSiW II, 383-531.

1988 *Wczesne fazy kultury przeworskiej (chronologia – zasięg – powiązania),* Warszawa.

1994 *Wpływy jastorfskie na kulturę przeworską w młodszym okresie przedrzymskim,* Kultura Przeworska I, Lublin, 71-87.

1997 *Kamieńczyk. Ein Gräberfeld der Przeworsk-Kultur in Ostmasowien,* MAB III, Kraków.

DMUCHOWSKI, J.M.

1987 *Wyniki badań sondażowych na stanowisku IV w Tomaszach (gmina Czerwin, woj. ostrołęckie) na tle osadnictwa obszaru dorzecza Orzu w okresie od drugiej połowy X do końca XIII wieku,* Warszawa – praca magisterska w archiwum IAUW.

KONDRACKI, J.

1998 *Geografia regionalna Polski,* Warszawa.

KOKOWSKI, A

1991 *Udział elementów celtyckich w strukturze cmentarzyska birytualnego w Kruszy Zamkowej, woj. Bydgoszcz, st. 13 (próba falsyfikacji pojęcia „grupy kruszańskiej”),* AP XXXVI/1-2, 115-149.

KOWALSKI, J.

1987 *Sprawozdanie z badań archeologicznych stanowiska nr 4 w Tomaszach, woj. ostrołęckie, w roku 1987,* Warszawa – maszynopis w archiwum IAUW.

LIANA, T.

1970 *Chronologia względna kultury przeworskiej we wczesnym okresie rzymskim,* WA XXXV, 429- 492.

LIANA, T., PIĘTKA-DĄBROWSKA, T.

1962 *Sprawozdanie z badań ratowniczych przeprowadzonych w 1959 r. na stanowisku I w Werbkowicach-Kotorowie, pow. Hrubieszów,* WA XXVIII/2, 142-173.

MARCINIAK, J.

1957 *Cmentarzysko ciałopalne z okresu późnolateńskiego w Wilanowie koło Warszawy,* MS II, 7-174.

NADOLSKI, A.

1951 *Cmentarzysko z późnego okresu lateńskiego w Gledzianówku i Brzozówce w Polsce Środkowej,* WA XVIII, 85-136.

NIEWĘGŁOWSKI, A.

1972 *Mazowsze na przełomie er,* Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk.

OKULICZ, J.

1968 *Niektóre zagadnienia struktury osadnictwa okresów późnolateńskiego i rzymskiego w północno- wschodniej Polsce,* Studia z dziejów osadnictwa 6, Wrocław-Warszawa-Kraków, 29-48.

1971 *Cmentarzysko z okresów późnolateńskiego i rzymskiego w miejscowości Dobrzankowo, pow. Przasnysz,* MSiW I, 127-170.

1983 *Sposoby analizy źródeł archeologicznych w badaniach paleosocjologicznych i paleodemograficznych,* [w:] *Człowiek i środowisko w pradziejach,* Warszawa, 206-213.

PROCHOWICZ, R.J.

1998 *Wielokulturowe stanowisko IV w Tomaszach, gm. Czerwin, woj. ostrołęckie- problem przynależności kulturowej i chronologicznych granic użytkowania,* Warszawa – praca magisterska w archiwum IAUW.

2001 *Bałtowie nad Orzem? Zapinka z pełną pochewką z Tomaszów na Mazowszu,* [w:] *Officina,* 175-178.

Tabela: Tomasze, gm. Czerwin – inwentarz ceramiki z wykopu 6

Numery inwentarzowe nadane zostały przez autorkę niniejszego opracowania. Tymi numerami podpisane zostały fragmenty ceramiki pochodzące z poszczególnych obiektów i warstw.

Numer inwentarza	Obiekt	Liczba fragmentów
T1/87	**Grób 3** (obiekt 20)	47
T2/87	**Grób 4** (obiekt 21)	46
T3/87	**Grób 5** (obiekt 22)	28
T4/87	**Grób 6** (obiekt 23)	4
T5/87	**Grób 7** (obiekt 24)	15
T6/87	**Grób 8** (obiekt 25)	13
T7/87	**Grób 9** (obiekt 26)	6
T8/87	Warstwa orna	48
T9/87	Obiekt 28 (część wschodnia)	30
T10/87	Ceramika z plantu (głębokość ok. 20-25 cm)	143
Razem		**380**

Aneks: Beata BALUKIEWICZ, *Analiza antropologiczna grobów ciałopalnych ze stanowiska Tomasze, gm. Czerwin*

Grób 4 (obiekt 21)

Silnie rozdrobnione, przepalone kości ludzkie, barwy szarej. Fragmenty sklepienia czaszki. – Płeć: (?). Wiek: *adultus-maturus.*

Grób 5 (obiekt 22)

Silnie rozdrobnione, przepalone kości ludzkie, barwy szarej. 12 fragmentów trzonów kości długich, w tym 3 fragmenty trzonu kości udowej, z delikatnie zaznaczoną kresą chropawą, 2 fragmenty kości łokciowej ze słabo zaznaczonymi krawędziami. – Płeć: Kobieta. Wiek: *maturus*.

Grób 6 (obiekt 23; Tm/87/03)

Silnie rozdrobnione, przepalone kości ludzkie, barwy szarej. 10 fragmentów kości, prawdopodobnie należącego do jednego osobnika. W tym 4 fragmenty masywnej puszki mózgowej i 2 fragmenty masywnego trzonu kości udowej, z dość silnie zaznaczoną kresą chropawą. – Płeć: Mężczyzna(?). Wiek: *maturus*.

Grób 10 (obiekt 27; Tm/87/101)

Silnie rozdrobnione, przepalone kości ludzkie, barwy szarej. 8 fragmentów kości, prawdopodobnie należącego do jednego osobnika. W tym 2 fragmenty trzonu kości udowej, z bardzo słabo zaznaczoną kresą chropawą. – Płeć: Kobieta(?). Wiek: *maturus*.

Materiał przemieszany, stanowisko 4

Silnie rozdrobnione, przepalone kości ludzkie, barwy szarej. 10 fragmentów trzonów kości długich i 2 fragmenty sklepienia czaszki. Wiek: *adultas-maturus*.

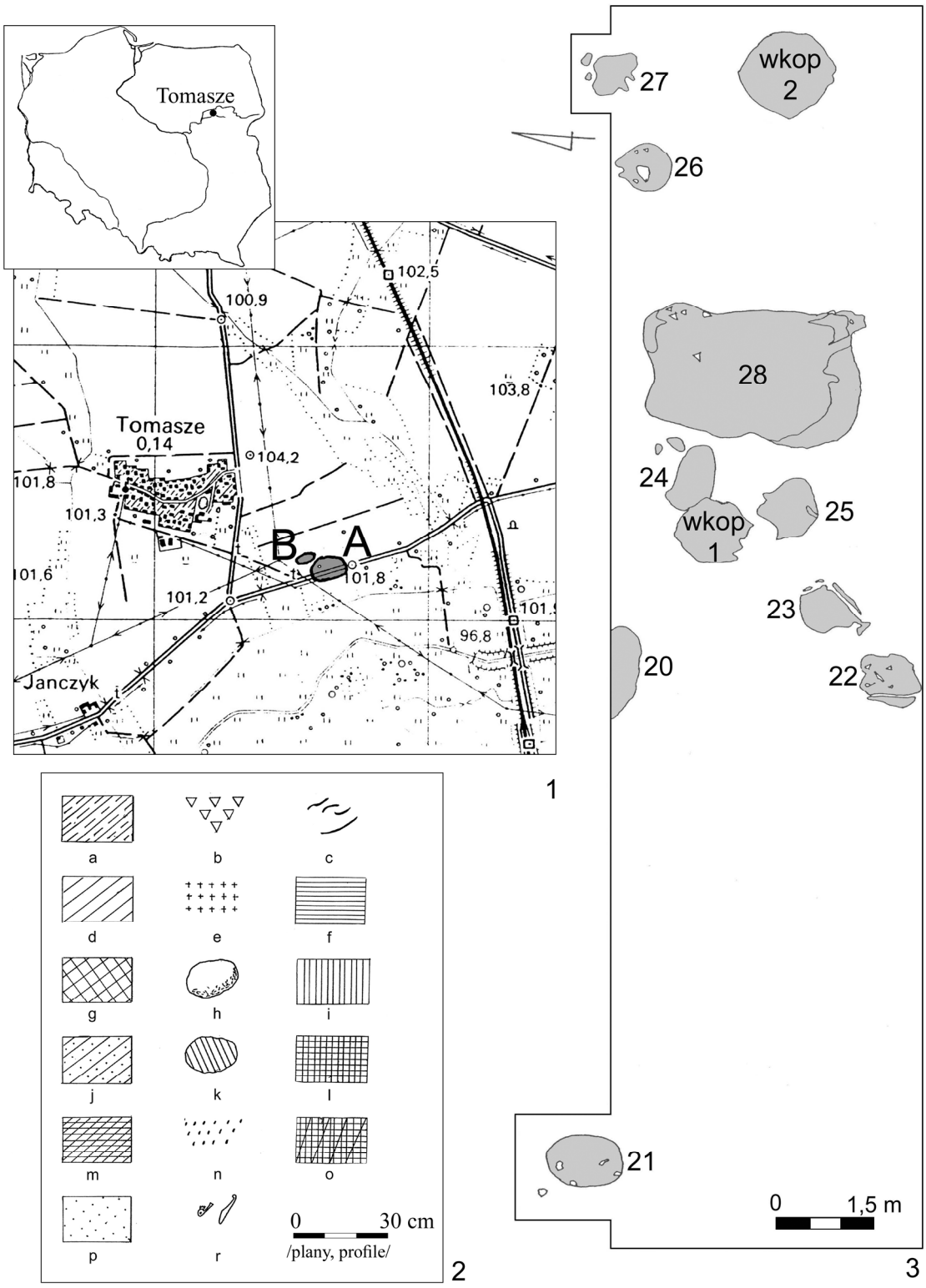

Ryc. 1. Tomasze, pow. ostrołęcki. **1** – Lokalizacja 1 rozmieszczenie stanowisk w miejscowości: A – osada; B – cmentarzysko; **2** – Oznaczenia do Rycin 2-6: a) humus; b) fragmenty ceramiki; c) warstewki spalonych kości, ceramiki i węgli drzewnych; d) wypełnisko obiektu (brunatna ziemia?); e) kamienie; f) wypełnisko obiektu 28 (kolor szary); g) intensywnie czarna ziemia (spalenizna?); h) kamienie; i) warstwa ziemi o barwie szarobrunatno-żółtej; j) wypełnisko obiektu przemieszane z calcem; k) przepalone kamienie; l) warstwa o barwie intensywnie szarej; m) glina; n) węgle drzewne; o) szczątki organiczne, śmiecie; p) calec; r) zabytki metalowe; **3** – plan wykopu 6.

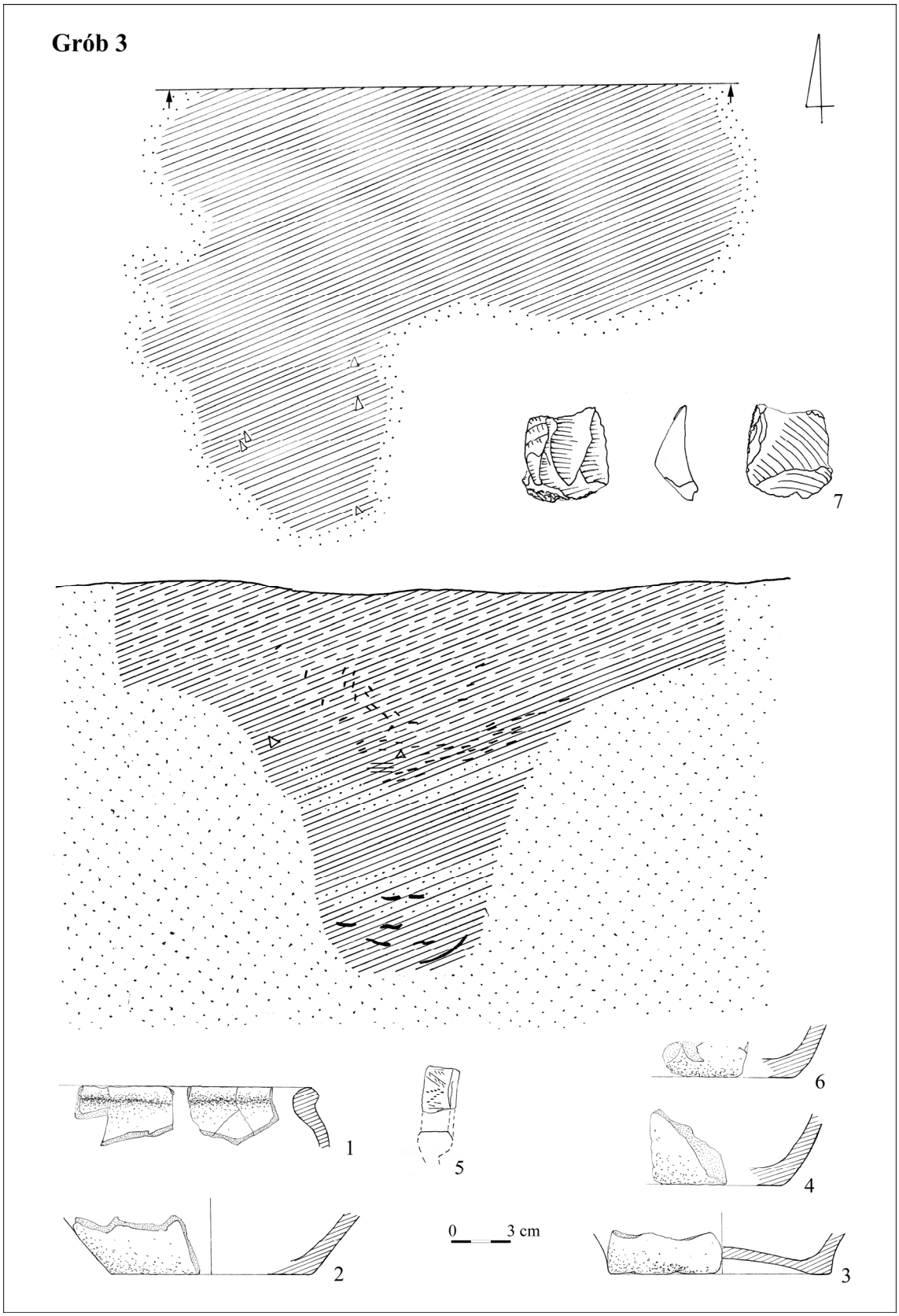

Ryc. 2. Tomasze, pow. ostrołęcki, grób 3.

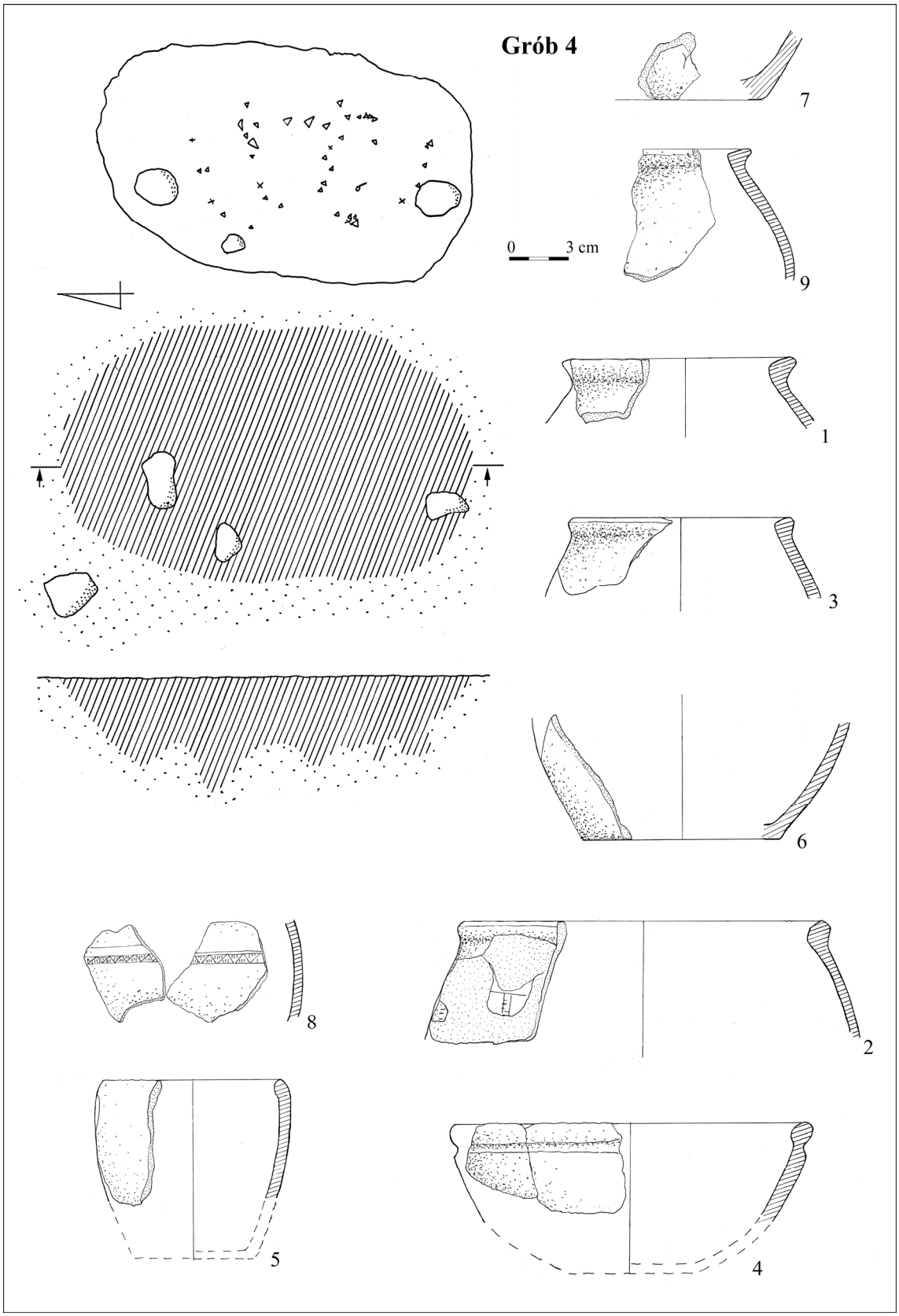

Ryc. 3. Tomasze, pow. ostrołęcki, grób 4.

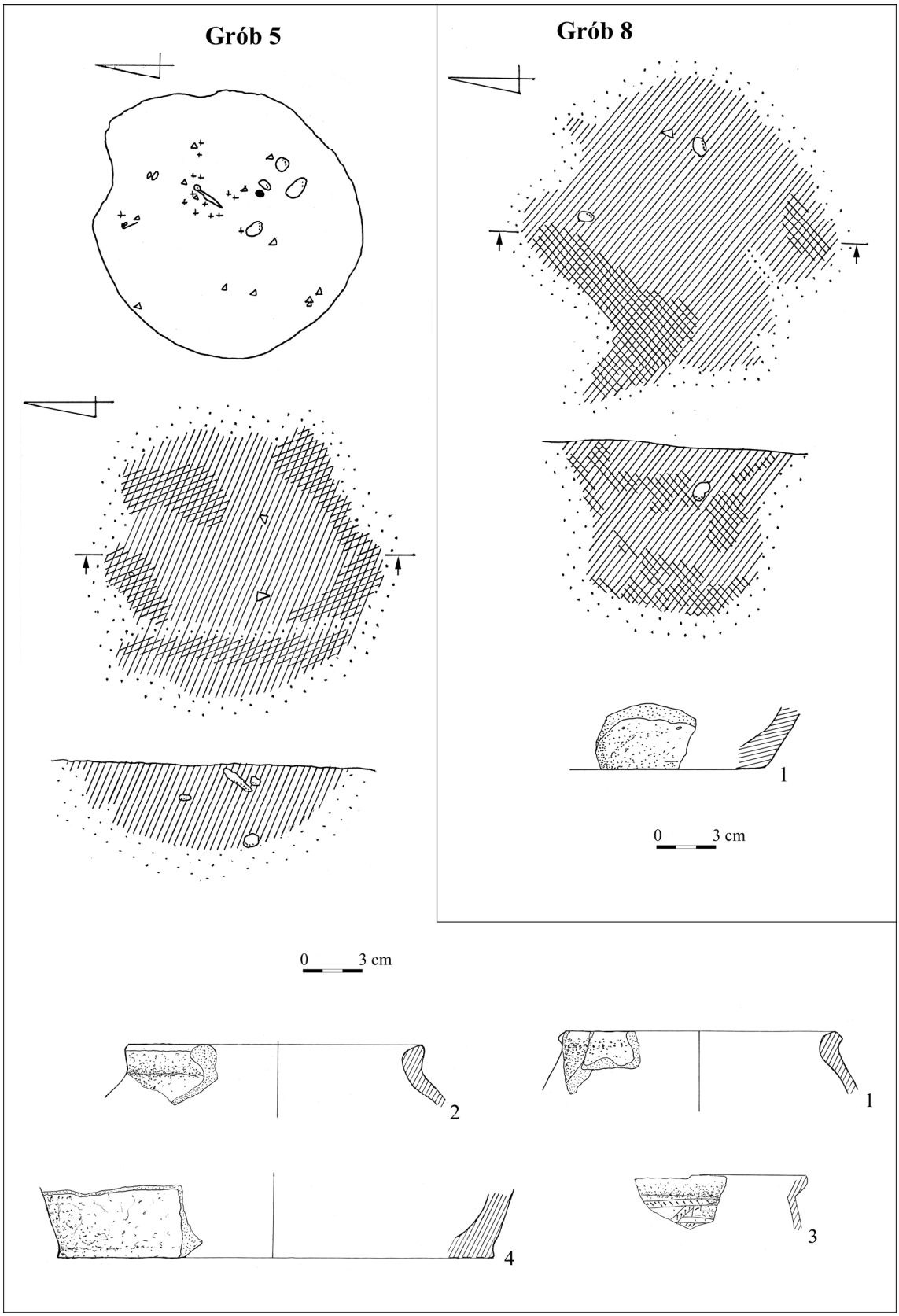

Ryc. 4. Tomasze, pow. ostrołęcki, groby 5 i 8.

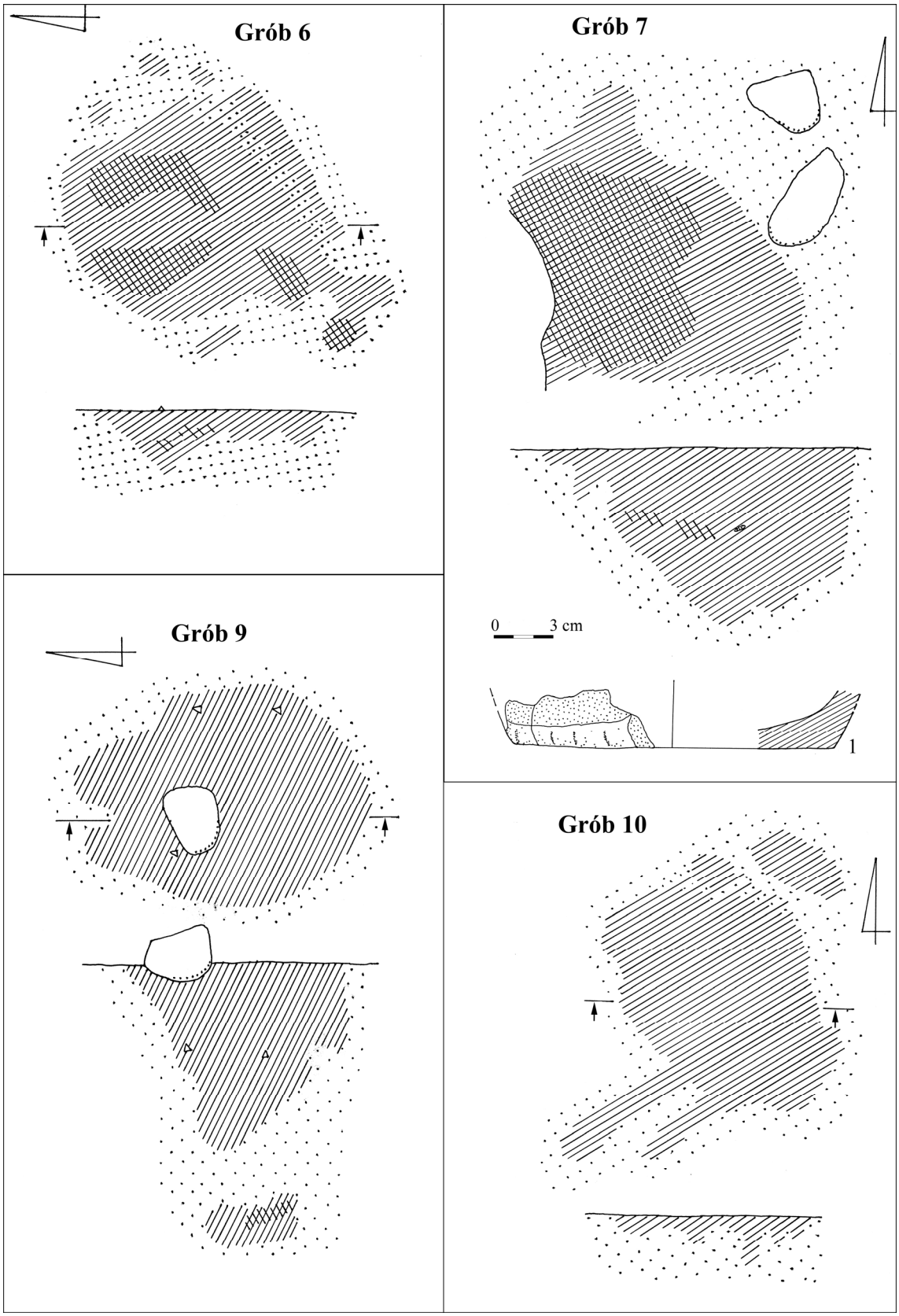

Ryc. 5. Tomasze, pow. ostrołęcki, groby 6, 7, 9 i 10.

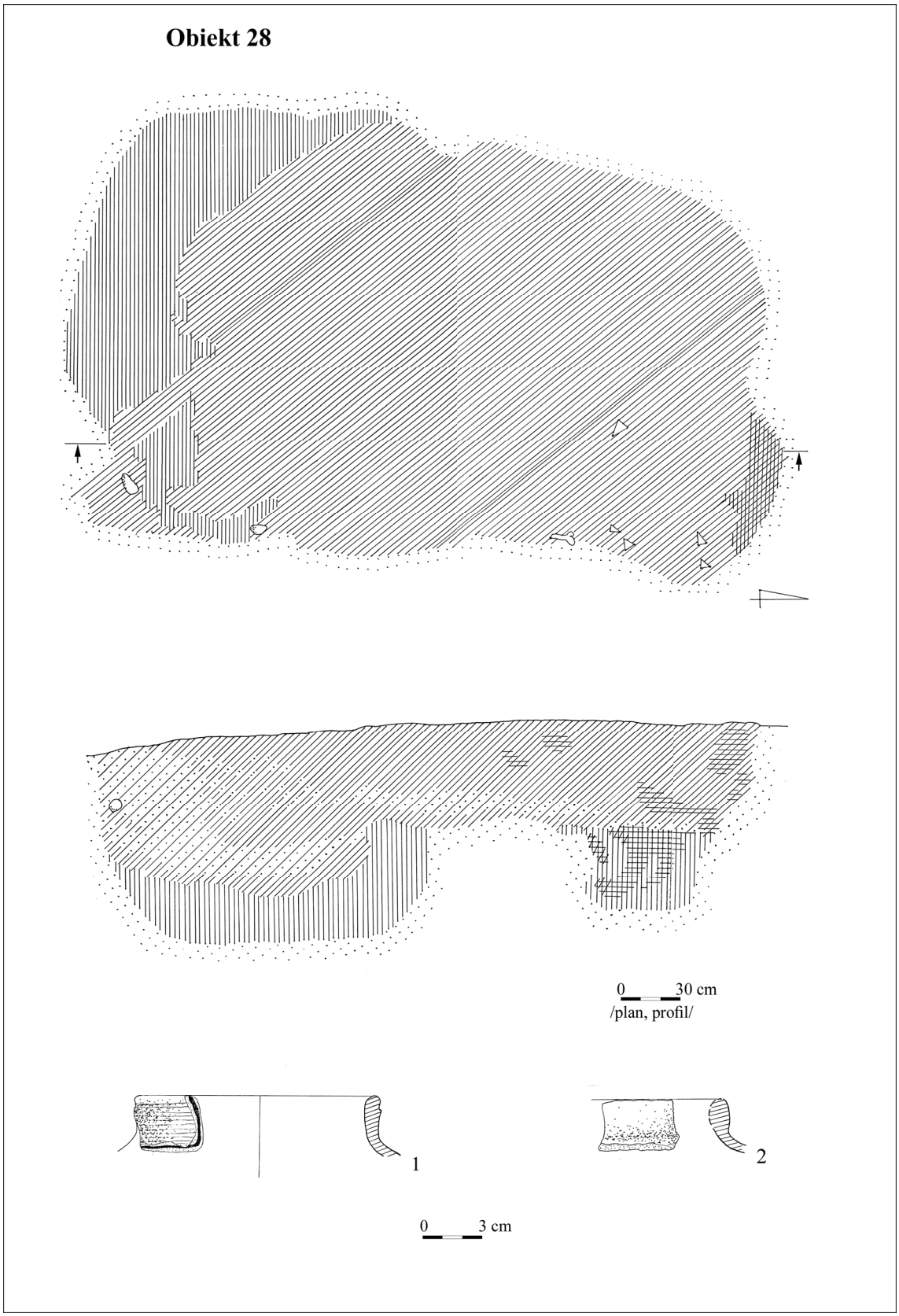

Ryc. 6. Tomasze, pow. ostrołęcki, obiekt 28.

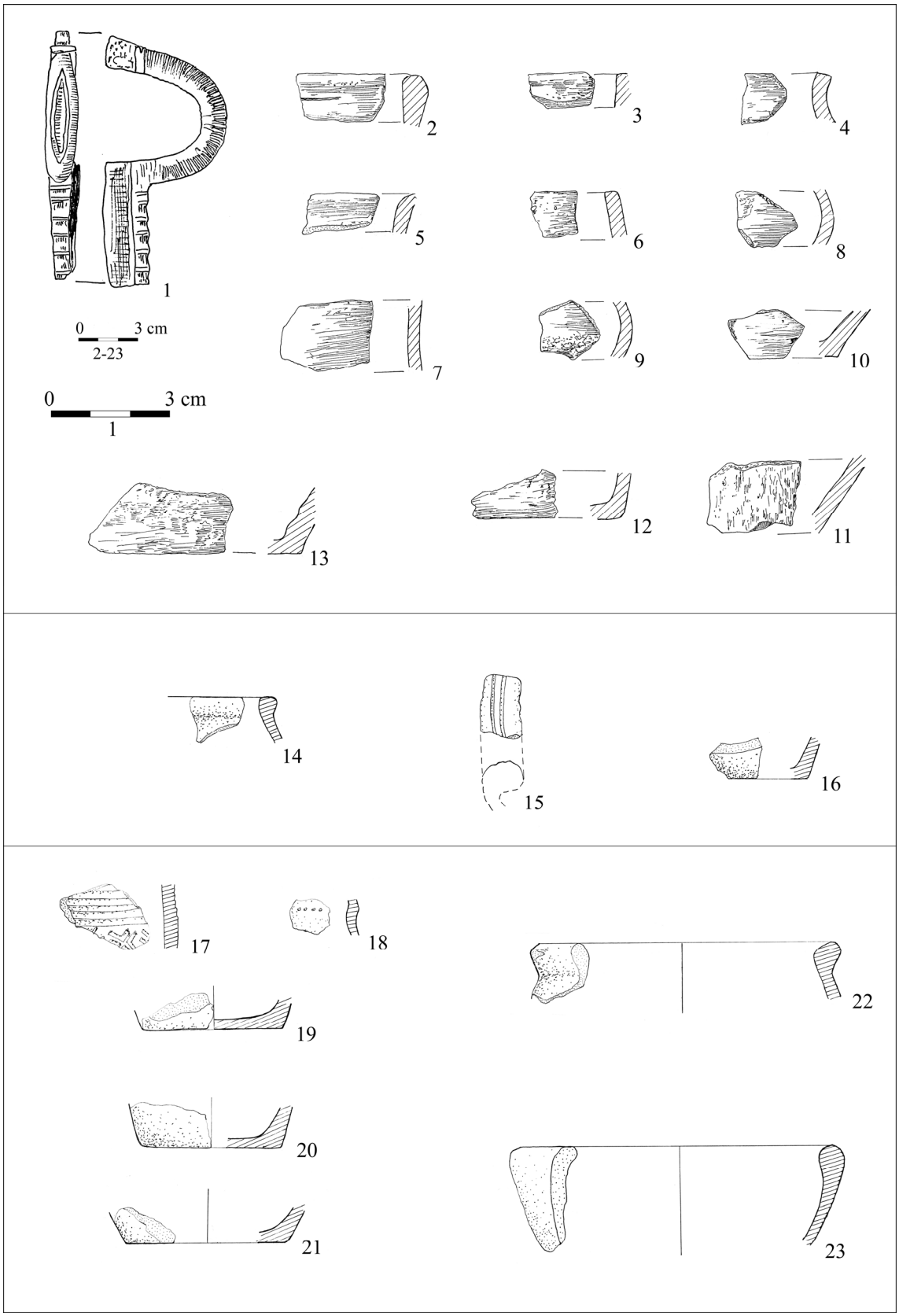

Ryc. 7. Tomasze, pow. ostrołęcki. **1-13** – Znaleziska z badań powierzchniowych; **14-16** – Ceramika z pierwszej warstwy ziemi ornej; **17-23** – Ceramika z pierwszego plantu (głębokość ok. 0,2-0,25 m).

Pogranicze trzech światów
Kontakty kultur przeworskiej, wielbarskiej i bogaczewskiej
w świetle materiałów z badań i poszukiwań archeologicznych
Warszawa 2006

Mirosław RUDNICKI
Instytut Archeologii Uniwersytetu Warszawskiego.

Wyniki badań sondażowych na cmentarzysku z okresu wędrówek ludów w Pieckach, stanowisko I

Cmentarzysko w Pieckach (stanowisko I), pow. mrągowski (Ryc. 1:1), zostało odkryte przypadkowo w 1973 roku, podczas prac ziemnych prowadzonych na posesji nr 44, przy ulicy Zwycięstwa [LEMPKA, NOWAKOWSKI 1975, 226]. Działka na leży na krawędzi niewielkiego obniżenia, którego dno wypełniało ongiś jezioro, obecnie osuszone. Obniżenie ciągnęło się dalej ku północy, łącząc się z rynną jeziora Pieckowskiego. Znaleziono wówczas przepalone kości ludzkie oraz zabytki, które można uznać za wyposażenie pochówka (grób 1): dwie brązowe zapinki płytkowe typu Pleniţa-Daumen/Tumiany [WERNER 1950, 153], przęślik gliniany, fragmenty trójwarstwowego grzebienia rogowego, ułamki brązowej bransolety taśmowatej, zniszczoną zawieszkę dwuspiralną oraz skorupy glinianego pucharu na pustej nóżce [RUDNICKI 2005; por. NOWAKOWSKI 1989, tabl. IV:a; 1995, 53, tabl. XIII]. Wszystkie materiały przekazano do *Muzeum Warmii i Mazur* w Olsztynie. Na podstawie analizy materiału zabytkowego, zespół określono jako wyposażenie grobu grupy olsztyńskiej rozwijającej się w zachodniej części Pojezierza Mazurskiego w późnym okresie wędrówek ludów, czyli ok. 450/475-650/675 [OKULICZ 1973, 476-491; 1988, 108-110; KOWALSKI 2000, 221-223]. Chronologia zespołu z Piecek można było uściślić na późniejszy odcinek fazy E_2 [RUDNICKI 2005].

W 1974 roku w Pieckach przeprowadzono weryfikacyjne badania wykopaliskowe, które jednak nie odsłoniły kolejnych obiektów i nie dostarczyły materiału zabytkowego, a tym samym – nie potwierdziły chronologii ani przynależności kulturowej stanowiska; nie udało się również określić jego zasięgu. Po przeszło trzydziestu latach, w 2006 roku, podjęto kolejną próbę wykopaliskowego rozpoznania cmentarzyska[1].

Wykop I o wymiarach 2,5×10 m założono w ogrodzie, między budynkiem mieszkalnym a ulicą. Lokalizacja ta wynikała z informacji o odkryciu obiektu z 1973 roku przy doprowadzaniu do budynku wody (w innej relacji: prądu). W wykopie tym, pod humusem o miąższości około 0,15 m, wystąpiła warstwa brunatnej ziemi, gruba na około 0,5 m, najprawdopodobniej nawieziona w celu podwyższenia poziomu gruntu w ogrodzie. Niżej zalegała warstwa szarobrunatnej ziemi, o miąższości około 0,15-0,2 cm, zapewne humus pierwotny. Poniżej zarejestrowano grubą na około 0,3 m warstwę szarożółtego piasku, pod którą wystąpił żółty piasek calcowy. W wykopie I nie zarejestrowano obiektów pradziejowych ani materiału zabytkowego.

Następny wykop II usytuowano 50 m na zachód od poprzedniego, w kierunku stoku opadającego do jeziora, na podwórzu gospodarstwa. Wytyczono wykop sondażowy o wymiarach 10×1,0 m. W wykopie tym zarejestrowano odmienną sytuację stratygraficzną. Bezpośrednio pod humusem o miąższości około 0,15-0,2 m występował żółty piasek calcowy, w którym rysował się strop grobu ciałopalnego (grób 2).

Grób 2 tworzył na planie koliste, intensywnie czarne zaciemnienie, w profilu miał kształt nieckowaty (Ryc. 2:1). Wypełnisko stanowiła czarna ziemia, w której występowały pojedyncze fragmenty ceramiki, fragmenty brązowej zapinki płytkowej, węgle drzewne, rozproszone, silnie przepalone kości ludzkie oraz średniej wielkości kamień. Znalezione w grobie 2 dwa fragmenty fibuli (główka i nóżka – Ryc. 2:2) są ułamkami bądź jednej, bądź dwóch brązowych zapinek płytkowych. Główka zapinki jest półkolista, zdobiona pięcioma, promieniście umieszczonymi wypustkami palczastymi. Na środkowej części główki znajduje się plastyczny

[1] W 1974 roku wykopaliskami kierował dr Tadeusz Baranowski z ówczesnego *Instytutu Historii Kultury Materialnej* PAN; w dniach 3-10 czerwca 2006 roku badania prowadził autor wraz z grupą studentów IAUW.

motyw uproszczonej spirali. Ornamentyka spiralna występuje najliczniej na fibulach przypisywanych wschodnim Germanom: uproszczony ornament spiralny, umieszczony na główce, przypominający zdobienie zapinki z Piecek, spotykany jest – poza grupą olsztyńską – wśród okazów typu Pietroaselle, znajdowanych nad środkowym Dunajem i nad środkowym Dnieprem. Fibule te datowane są jednak dość ogólnie na VI wiek [CURTA, DUPOI 1995, 233].

Fragment nóżki posiada ornament geometryczny. Zakończenie płytki nóżki zdobione jest plastycznym przedstawieniem główki zwierzęcej. Omawiana płytka nóżki, pod względem formy i ornamentyki wydaje się nawiązywać do grupy zapinek określonych przez H. Kühna jako wschodniopruski wariant typu Weinheim [KÜHN 1981, 1029, tabl. 297-298], nieliczne egzemplarze tego typu odkryte na Mazurach datowane są na wcześniejszy odcinek fazy E_2 [KOWALSKI 1991; 2000]. Należy jednak zwrócić uwagę na niejednorodność morfologiczną okazów typu Weinheim, znanych z dawnych Prus Wschodnich. Występują wśród nich zarówno egzemplarze z ornamentem plastycznym, jak i okazy ze stempelkami, bądź w ogóle pozbawione zdobienia [por. KÜHN 1956, 100-101; 1981, tabl. 298]. Ornament nóżki zapinki z Piecek nawiązuje również do motywu meandrowego, bliskiego zdobieniu fibuli z Marchélepot, dép. Somme [KOCH 1998, tabl. 43], zaliczanej do grupy Anguilcourt-le-Sart/Monceaux, datowanej na pierwszą połowę VI wieku, zwłaszcza na drugą ćwierć tego stulecia [KOCH 1998, 298-299]. Wrzecionowate pole w centralnej części płytki nóżki jest popularnym motywem, obecnym na wielu zapinkach płytkowych proweniencji frankijskiej, znajdowanych głównie na terenie Niemiec.

Porównanie wątków zdobniczych, występujących na obu ułamkach, znalezionych w grobie 2, w Pieckach, budzi wątpliwości, czy stanowią one części tej samej fibuli: kształt i zdobienie nóżki są bowiem typowe dla zapinek płytkowych z prostokątną główką, brak jest natomiast okazów o nóżce, zdobionej meandrem, a jednocześnie – o półkolistej, pięciopalczastej główce z motywem spiralnym. Trudno wskazać w materiałach grupy olsztyńskiej zapinki łączące w sobie wątki zdobnicze o odmiennej wschodnio- i zachodniogermańskiej proweniencji. Za możliwością, iż w grobie 2 odkryto fragmenty dwóch różnych zapinek może przemawiać fakt, iż szerokość kabłąka przy główce jest nieco większa niż szerokość kabłąka przy nóżce, ponadto nóżka zapinki zachowała się w gorszym stanie. Nie można wprawdzie wykluczyć obecności w grobie zapinki-hybrydy, łączącej w sobie różne style zdobnicze, lecz należy podchodzić do takiej interpretacji z dużą ostrożnością.

Fibule palczaste należą do znalezisk, których koncentracja w grupie olsztyńskiej (Ryc. 1:2), nadała tej jednostce wyjątkową rangę w kręgu zachodniobałtyjskim [ÅBERG 1919, 70-71]. Nie ma jednak pewności czy fibule te są importami, czy też wytworami miejscowymi. Wiele spośród zapinek płytkowych z grupy olsztyńskiej może być miejscowymi produktami, o czym świadczyłoby uproszczone zdobienie oraz stosowanie brązu zamiast srebra, a także stosunkowo małe wymiary [KÜHN 1956, 102-103]. Znane przypadki ewolucji form importowanych fibul [por. HILBERG 2004] umożliwiają zaakceptowanie podobnej, daleko idącej przemiany zapinki z grobu 2, a tym samym – dopuszczenie, że oba fragmenty, choć różniące się stylistycznie, mogą być częściami tej samej fibuli.

W omawianym grobie odkryto również fragmenty naczynia glinianego – pucharka na pustej nóżce (Ryc. 2:4). Podobne naczynia typowe są dla grupy olsztyńskiej. Analiza tej kategorii ceramiki wskazywałaby na rodzimą genezę, przy możliwych inspiracjach płynących z kręgu kultur gockich [NOWAKOWSKI 1989]. Chociaż pucharki na wysokich nóżkach, z czaszą o łagodnym, esowatym profilu uchodzą za typowe dla późnego okresu wędrówek ludów, to dzięki najnowszym kwerendom archiwalnym liczne, misowate naczynia na niewielkich nóżkach zarejestrowano w zespołach kultury bogaczewskiej z okresu wpływów rzymskich[2]. Znane są również okazy ze stanowisk kultury sudowskiej [por. STADIE 1919, 435-436], w tym z osady w Niedrzwicy, pow. gołdapski, datowanej na późny okres wpływów rzymskich i okres wędrówek ludów[3]. W świetle tych ustaleń pucharki na pustej nóżce można zaliczyć do form genetycznie związanych z osadnictwem zachodniobałtyjskim z Pojezierza Mazurskiego.

[2] Informacja ustna Pana dr. Pawła Szymańskiego, za którą serdecznie dziękuję.

[3] Materiały udostępnione dzięki uprzejmości autora badań, Pana mgr. P. Iwanickiego z *Działu Archeologii Bałtów* PMA.

Oprócz ułamków pucharka w grobie 2 odkryto również dwa fragmenty ceramiki z ornamentem stempelkowym (Ryc. 2:3), często spotykanym na naczyniach grupy olsztyńskiej. Odkryte fragmenty ceramiki nosiły ślady oddziaływania wysokiej temperatury, co może wskazywać, że znajdowały się na stosie pogrzebowym.

Grób 2 reprezentuje formę typową dla grupy olsztyńskiej. Wypełnisko wskazuje, że do jamy wsypano kości wraz z resztkami stosu pogrzebowego. Podobne formy grobów wystąpiły między innymi na cmentarzyskach w Wyszemborku, Tumianach, Leleszkach czy Kielarach. Odkryty w czerwcu 2006 roku grób potwierdza, że omawiane stanowisko jest cmentarzyskiem z późnego okresu wędrówek ludów, użytkowanym przez ludność grupy olsztyńskiej. Nekropola w Pieckach leżała we wschodniej strefie osadnictwa grupy olsztyńskiej, gdzie można stwierdzić kontynuację użytkowania cmentarzysk z okresu wpływów rzymskich [OKULICZ 1973, 476-477], nie można więc wykluczyć, że dalsze wykopaliska odsłonią wcześniejsze pochówki. Dotychczas pozyskany materiał pozwala datować cmentarzysko w Pieckach na fazę E_2, czyli na czas największego rozkwitu grupy olsztyńskiej. Oczywiście, należy pamiętać o znikomym zasięgu badań.

Przy ocenie perspektyw dalszych wykopalisk w Pieckach trzeba uwzględnić fakt, że stanowisko to było nieznane przed 1945 rokiem i nie zostało objęte intensywnymi badaniami, prowadzonymi w Prusach Wschodnich do tego czasu na cmentarzyskach z okresu wpływów rzymskich i z okresu wędrówek ludów. Pojawia się więc szansa na przeprowadzenie badań archeologicznych, zgodnych ze współczesnymi zasadami, na „dziewiczej" nekropoli. Ograniczeniem, oczywiście, duże zniszczenie stanowiska przez nowożytną zabudowę i wszelkiego rodzaju prace ziemne. Mimo tych niedostatków cmentarzysko w Pieckach wydaje się stanowić obiecujący obiekt dalszych badań, a zagrożenie całkowitym zniszczeniem sprawia, że kontynuacja wykopalisk jest niezbędna.

Bibliografia

ÅBERG, N.
1919 *Ostpreußen in der Völkerwanderungszeit,* Uppsala-Leipzig.

CURTA, F., DUPOI, V.
1995 *Über die Bügelfibel aus Pietroasele und ihre verwandten,* „Dacia" NS XXXVIII-XXXIX, 216-235.

HILBERG, V.
2004 *Die westbaltischen Stämme und der überregionale Kulturaustausch in der Ostseeregion zur Merowingerzeit,* „Bodendenkmalpfege in Mecklemburg-Vorpommern; Jahrbuch" 51, 2003, 295-319.

KOCH, A.
1998 *Bügelfibeln der Merowingerzeit im westlichen Frankenreich,* Römisch-Germanisches Zentralmuseum. Forschungsinstitut für Vor- und Frühgeschichte – Monographien 41/1-2, Mainz.

KOWALSKI, J.
1991 *Z badań nad chronologią okresu wędrówek ludów na ziemiach zachodniobałtyjskich (faza E),* [w:] J. Okulicz (red.), *Archeologia bałtyjska. Materiały w konferencji, Olsztyn, 24-25 kwietnia 1988 roku,* Olsztyn, 67-85.
2000 *Chronologia grupy elbląskiej i olsztyńskiej kręgu zachodniobałtyjskiego (V-VII w.),* Barbaricum 6, Warszawa, 203-248.

KÜHN, H.
1956 *Das Problem der Masurgermanischen Fibeln in Ostpreussen,* [w:] O. Kleemann (red.), *Documenta Archaeologica Wolfgang La Baume dedicata,* Bonn, 79-108.
1981 *Die germanische Bűgelfibeln der Völkerwanderungszeit. III Teil: Mitteldeutschland,* Graz.

LEMPKA, D., NOWAKOWSKI, W.
1975 *Sprawozdanie z badań weryfikacyjnych przeprowadzonych w powiatach mrągowskim i piskim w 1973 roku,* RO IX, 225-232.

NOWAKOWSKI, W.
1989 *Studia nad ceramiką zachodniobałtyjską z okresu wędrówek ludów. Problem tzw. pucharków na pustych nóżkach,* Barbaricum 1, Warszawa, 101-147.
1995 *Od Galindai do Galinditae. Z badań nad pradziejami bałtyjskiego ludu z Pojezierza Mazurskiego,* Barbaricum 4, Warszawa.

OKULICZ, J.
1973 *Pradzieje ziem pruskich od późnego paleolitu do VII w. n.e.,* Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk.
1988 *Problem ceramiki typu praskiego w grupie olsztyńskiej kultury zachodniobałtyjskiej (VI-VII w. n.e.),* Pom.Ant. XIII, 103-133.

RUDNICKI, M.
2004 *Grób grupy olsztyńskiej z miejscowości Piecki, woj. warmińsko-mazurskie,* Barbaricum 7, Warszawa, 265-273.

STADIE, K.
1919 *Gräberfeld bei Alt Bodschwingken, Kreis Goldap*, „Prussia“ 23/II, 1915-1919, 420-440

WERNER, J.
1950 *Slawische Bügelfibeln des 7. Jahrhunderts*, [w:] G. Behrens, J. Werner (red.), *Reinecke Festschrift. Zur 75 Geburstag von Paul Reinecke am 25 September 1947*, Mainz, 150-172.

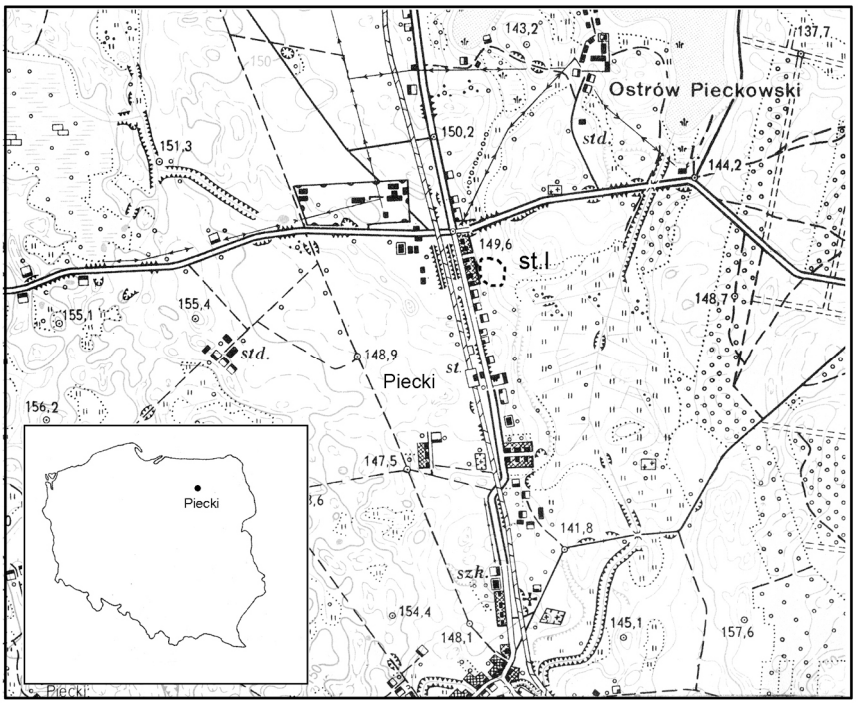

1

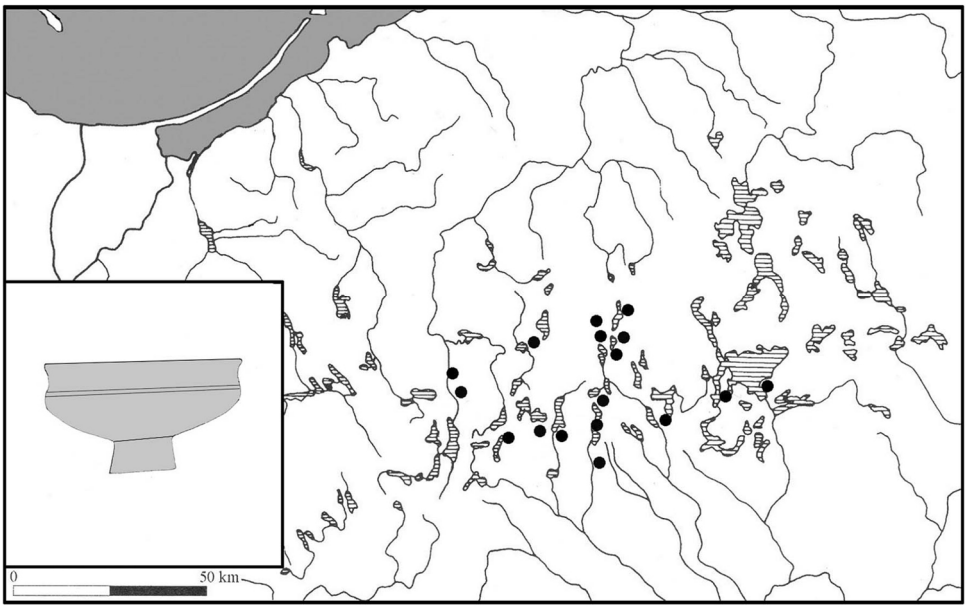

2

Ryc. 1. 1 – Piecki, pow. Mrągowo. Położenie cmentarzyska (stanowisko I); **2** – Znaleziska pucharków na pustej nóżce na terenie grupy olsztyńskiej.

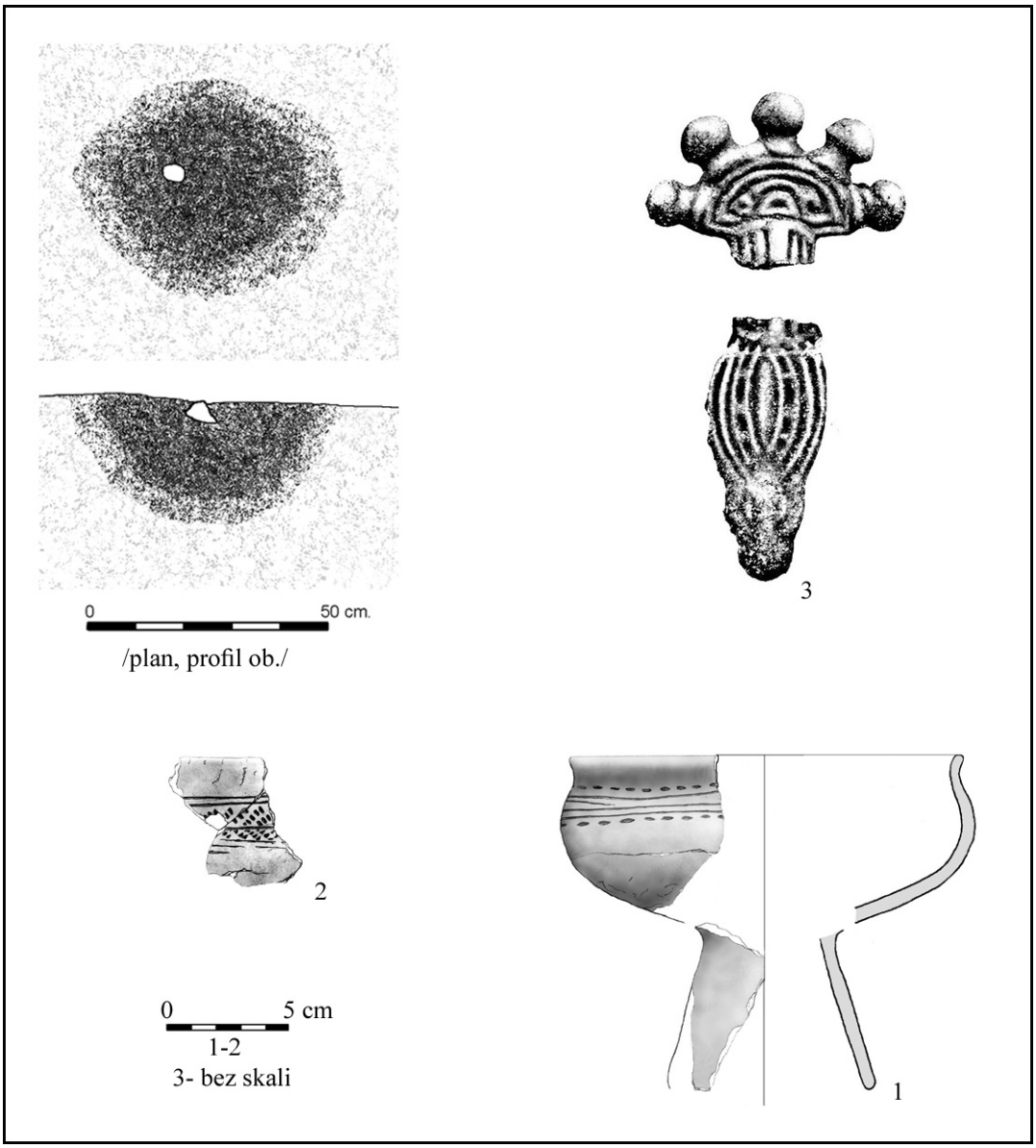

Ryc. 2. Piecki, pow. mrągowski, grób 2.

Pogranicze trzech światów
Kontakty kultur przeworskiej, wielbarskiej i bogaczewskiej
w świetle materiałów z badań i poszukiwań archeologicznych
Warszawa 2006

Ludwika SAWICKA
Instytut Archeologii Uniwersytetu Warszawskiego.

Okrągła zapinka z osady „Targowisko" w Szurpiłach

Do najważniejszych stanowisk na Suwalszczyźnie należy zespół osadniczy w Szurpiłach, badany przez Jerzego Okulicza-Kozaryna. Wykopaliska w tym położonym ok. 10 km na północ od Suwałk mikroregionie (Ryc. 1:1) były prowadzone przez ekspedycję archeologiczną *Instytutu Archeologii Uniwersytetu Warszawskiego* w latach 1981-1991. Kompleks stanowisk w Szurpiłach obejmuje kilkanaście stanowisk datowanych od wczesnej epoki żelaza po schyłek okresu wczesnośredniowiecznego [OKULICZ-KOZARYN 1993]. W najmłodszej, wczesnośredniowiecznej fazie funkcjonowało tu grodzisko na Górze Zamkowej, umocnione podwójną linią wałów, oraz pięć położonych w jego pobliżu osad otwartych, znanych w większości z badań powierzchniowych (Ryc. 1:2). Informacje pozyskane w trakcie badań na grodzisku oraz osadzie na stanowisku 4 stanowią znaczny odsetek naszej obecnej wiedzy o wczesnośredniowiecznej Jaćwieży.

Zwana popularnie „Targowiskiem" osada na stanowisku 4, zajmująca powierzchnię nieco ponad 2,5 ha, jest największą z wczesnośredniowiecznych osad w mikroregionie. Stanowisko jest malowniczo położone na zachodnim, łagodnym stoku wzgórza morenowego usytuowanego na półwyspie wcinającym się w Jezioro Szurpiły i jego odnogę – Jezioro Czarne oraz w niewielkie Jezioro Tchliczysko. Stanowisko było badane wykopaliskowo w latach 1981-1982 [GORCZYCKA 1982, 202], a ponadto, w 1982 roku, przeprowadzono na nim szczegółowe badania powierzchniowe połączone z planigrafią znalezisk. Pozyskane w trakcie tych badań zabytki już na wstępnym etapie opracowywania stanowiska pozwalają w przybliżeniu określić jego chronologię na późny okres wędrówek ludów oraz wczesne średniowiecze. W ostatnim czasie, w ramach realizowanego przez *Dział Archeologii Bałtów* PMA projektu „Szurpiły", wznowiono badania na „Targowisku". Wiosną 2005 roku przeprowadzone zostały przez Profesora Jerzego Okulicza-Kozaryna, pracowników *Działu Archeologii Bałtów* PMA oraz studentów IAUW weryfikacyjne badania planigraficzne, z użyciem wykrywaczy metali[1]. Badania te wykazały postępujące niszczenie stanowiska, nieprzerwanie użytkowanego jako pole orne oraz dostarczyły wyjątkowo bogatej serii zabytków wydzielonych.

Z badań tych pochodzi między innymi okrągła zapinka (Ryc. 2a) wyznaczająca schyłek funkcjonowania osady na „Targowisku". Jest to pierwszy i jedyny do tej pory egzemplarz tego typu ozdób znaleziony na terenie Jaćwieży. Ozdoba została wykonana z nieokreślonego jeszcze za pomocą fachowych badań metalu. Na podstawie pobieżnego oglądu można stwierdzić jedynie, że mamy do czynienia ze stopem z dużym udziałem cyny lub ołowiu. Kabłąk fibuli został odlany w całości, razem z ornamentem. Zapinka jest okrągła, o średnicy 35 mm. Pierścieniowy, masywny, lekko wysklepiony kabłąk ma 10 mm szerokości i ok. 3 mm grubości. Wewnętrzna i zewnętrzna krawędź kabłąka zdobiona jest, charakterystycznym dla tego typu ozdób, rzędem niewielkich nacięć, a centralną płaszczyznę pokrywa wypukły ornament zoomorficzny, przed-

[1] Chciałabym w tym miejscu serdecznie podziękować Panom mgr. Cezaremu Sobczakowi i Marcinowi Kamińskiemu, którzy poświęcili swój czas i siły, aby wziąć udział w tych badaniach, a bez których pomocy, wiedzy i umiejętności wyniki tych poszukiwań byłyby nieporównywalnie mniej fascynujące. Bardzo dziękuję również mgr. inż. Władysławowi Wekerowi, kierownikowi *Działu Konserwacji PMA* za udzielenie mi informacji na temat metalu, z którego została wykonana omawiana zapinka. Jestem też wdzięczna Dyrektorowi i Pracownikom *Museum für Vor- und Frühgeschichte*, Berlin, za możliwość zapoznania się z zapinkami omawianego typu, przechowywanymi w zbiorach tego muzeum.

stawiający siedem ptaków. Widoczna od spodniej strony faktura przypomina odcisk tkaniny, co wskazuje, że ozdoba została odlana techniką na wosk tracony. W kabłąku, bliżej wewnętrznej krawędzi, znajduje się niewielki otwór, o średnicy ok. 2 mm, służący do umocowania igły (prawdopodobnie żelaznej), która się nie zachowała.

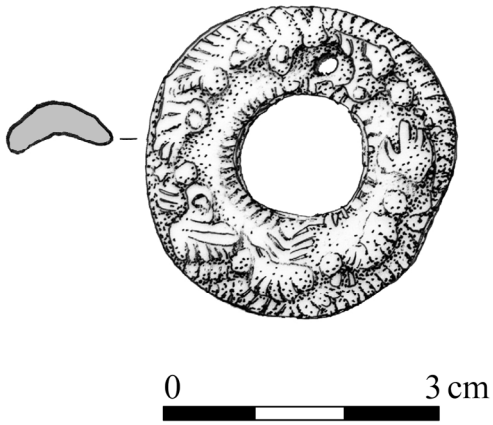

Ryc. 2a. Szurpiły, stanowisko 4 „Targowisko".

Różnego rodzaju zapinki okrągłe, to ozdoby bardzo popularne na terenach bałtyjskich od wczesnego średniowiecza do początków czasów nowożytnych. Niestety, stan ich opracowania należy uznać za wysoce niezadowalający. Do tej pory nie uporządkowano nawet terminologii stosowanej do opisu tych zapinek, co sprawia, że wielokrotnie tą samą nazwą określane są zabytki odmienne od siebie pod względem sposobu wykonania, rozprzestrzenienia, stylistyki i chronologii. To z kolei powoduje konieczność wykluczenia z analizy ozdób pozbawionych ilustracji i wzmiankowanych jedynie w opisach. Przede wszystkim z tego powodu niniejsza próba podsumowania stanu wiedzy o interesującej nas odmianie ma charakter zaledwie bardzo pobieżnego szkicu.

Pośród niezwykle różnorodnych zapinek okrągłych (m.in. litych, ażurowych, odlewanych, wykonanych z blaszki, czy o zdobionych żeberkowaniem na kabłąku) można wyróżnić trzy rodzaje pozostające ze sobą, jak się wydaje, w relacji stylistycznej i chronologicznej. Pierwszą odmianą są, podobne do omawianej zapinki z „Targowiska", zabytki lite, o dość masywnym i stosunkowo szerokim kabłąku, których średnice wahają się w granicach ok. 3-4 cm. W większości są to ozdoby wykonane z brązu, choć zdarzają się także okazy srebrne [URBANAVIČIUS, URBANAVIČIENĖ 1988, 28]. Charakterystyczne dla tego typu jest bogate, plastyczne zdobienie, najczęściej motywami roślinnymi lub zoomorficznymi. Egzemplarze nieornamentowane należą do wyjątków [por. Obeliai, grób 2 – URBANAVIČIUS, URBANAVIČIENĖ 1988, 19]. Drugim wariantem, kolejnym w rozwoju stylistycznym, są egzemplarze o podobnych rozmiarach i wyglądzie, natomiast wykonane z tłoczonej blaszki [por. ENGEL 1931, rys. 12], kształtowane w uprzednio wykonywanych formach [ZABIELA 1995, 343; VĖLIUS 2005, 65], nazywane niekiedy zapinkami z blaszki o wygiętym kabłąku. Trzecim, najpóźniejszym wariantem są okrągłe fibule z profilowanej blaszki, o znacznie szerszym kabłąku, których średnice sięgają około 8 cm. Ten typ określany jest niekiedy mianem zapinek o baniastej, czy też wygiętej środkowej części [por. RICKEVIČIŪTĖ 1995, rys. 3:1]. Wedle pobieżnych spostrzeżeń starsze z tego typu zapinek są zdobione najczęściej motywem roślinnym, młodsze częściej kropkowaniem,

a najmłodsze w ogóle są pozbawione ornamentu [ZABIELA 1995, 343]. Na zapinkach litych i z blaszki o wygiętym kabłąku podobna relacja zdobienia i chronologii nie występuje[2].

Omawiane okrągłe zapinki bałtyjskie, zwłaszcza pierwszej odmiany, wpisują się zapewne w horyzont popularnych we wczesnym średniowieczu okrągłych zapinek o prostokątnym przekroju kabłąka znanych nie tylko z terenów bałtyjskich, ale także z obszaru Europy Środkowej [por. HEINDEL 1993]. Różnią się od nich jednak przede wszystkim ukształtowaniem wysklepionego kabłąka, większą masywnością, typowym dla siebie ornamentem roślinnym i zoomorficznym oraz sposobem mocowania igły, która umieszczana była zawsze w otworku w kabłąku[3].

Zapinki podobne do okazu znalezionego w Szurpiłach są, jak się wydaje na podstawie obecnego stanu badań, najbardziej charakterystyczne dla terenów dzisiejszej środkowej i wschodniej Litwy oraz wschodniej Łotwy (Ryc. 2:2). Największe ich skupienie znajduje się w obrębie rejonu Ukmergė (Wiłkomierz). Rekordową liczbę takich ozdób, bowiem aż 23, znaleziono na cmentarzysku w Obeliai [URBANAVIČIUS, URBANAVIČIENĖ 1988, 28]. Z cmentarzysk w Tulpiakiemis i Bečiai, w tym samym rejonie, pochodzą kolejne dwa egzemplarze [VARNAS 1995, 260-261; ZABIELA 1995, 367-368]. Siedem następnych zostało znalezionych na położonym bardziej na północ cmentarzysku w Barinės [PETRULIENĖ 1995, 51], jedna na leżącym w jego pobliżu cmentarzysku w Graužiai [KULIKAUSKIENĖ, RIMANTIENĖ 1958, 339, № 592], jedna na cmentarzysku w Kernavė-Kriveikiškiai [LUCHTANAS, VĖLIUS 2002, № 531; VĖLIUS 2005, 65, rys. 27:6] i jedna na leżącym w południowo-wschodniej części Litwy grodzisku w Aukštadvaris [DAUGUDIS 1962, 60, rys. 12]. Dwie podobne zapinki znajdowały się także w bogatym grobie 378 w Sargėnai [KULIKAUSKIENĖ, RIMANTIENĖ 1958, 339, № 591; SADAUSKAITĖ 1959, 66]. Jedną fibulę omawianego typu znaleziono także w okolicy Mažeikiai na północy Litwy [KULIKAUSKIENĖ, RIMANTIENĖ 1958, 339, № 590]. Z terenu dzisiejszej Łotwy znanych jest dziesięć egzemplarzy: sześć z cmentarzyska w Lejasdopeļi [ŠNORE, E. 1997, 68], dwa z cmentarzyska w Drabeši [APALA 1987, 105], a po jednej z grodzisk w Jersika [VILCĀNE 2004, 61, tabl. 17:8] i w Asote [ŠNORE, E. 1961, 152]. Spoza tego obszaru znana jest jedna zapinka z Železnodorožnyj (dawne Gerdauen) na północnych rubieżach historycznej Barcji [*Prussia-Sammlung* III.224.1100][4], oraz jedna pozbawiona dokładniejszej lokalizacji, najprawdopodobniej z dawnych *Ostpreußen* [*Prussia-Sammlung* Pr. 4279].

Co ciekawe, jak się wydaje na podstawie dość pobieżnego oglądu, okrągłe zapinki niewielkich rozmiarów wykonane z tłoczonej blaszki mają bardzo podobny zasięg występowania i podobnie skupiają się na ziemiach dzisiejszej środkowej i wschodniej Litwy oraz wschodniej Łotwy [BALODIS, ŠNORE, R. 1937, 114-115, tabl. LVIII:5; ŠNORE, E. 1997, 68, KULIKAUSKIENĖ, RIMANTIENĖ 1958, 339, № 582-583; URBANAVIČIUS 1972, 70; 1974, 73; ANTANAVIČIUS 1972, 53; KULIKAUSKAS 1982, 76; KULIKAUSKIENĖ-VOLKAITĖ, KULIKAUSKAS 1978, 93]. Pojedyncze egzemplarze tej drugiej odmiany można spotkać także na terenie dzisiejszej północnej Białorusi [GUREVIČ 1962a, 93; 1962b, 569, rys. 10:7; 1981, 112, rys. 85;8].

Interesujące nas fibule odlewane datowane są na ogół na schyłek wczesnego średniowiecza, w szerokich granicach: na XII-XIV wiek [DAUGUDIS 1962, 60; VARNAS 1995, 247, VILCĀNE 2004, 61], na XIII-XIV wiek [URBANAVIČIUS, URBANAVIČIENĖ 1988, 29; ZABIELA 1995, 343], lub

[2] W grobie 9 z kurhanu II w Lejasdopeļi znaleziono w stosunkowo wczesnym kontekście 2 zapinki okrągłe z nieornamentowanej blaszki [ŠNORE, E. 1997, 68], a w inwentarzu również wcześnie datowanego grobu 378, z Sargėnai, wystąpiły 2 niewielkie zapinki z blaszki zdobione kropkowaniem i trójkącikami [SADAUSKAITĖ 1959, 66].

[3] Fascynującym ewenementem jest tu srebrny zabytek z grobu w kurhanie 10 w położonej na południowy wschód od jeziora Onega miejscowości Boltinskaja, w którym, pozbawiona niestety dokładniejszego opisu, lita zapinka z odlewanym ornamentem wystąpiła razem z trzema denarami Ottona III (996-1002) i dwoma fryzyjskiego grafa Brunona III (1038-1057) [RAVDINA 1988, 27-28]. Brak dokładniejszego opisu tego zabytku, a przede wszystkim nieznane ukształtowanie kabłąka, uniemożliwia niestety dalsze rozważania na temat zaklasyfikowania tej fibuli do omawianego typu, choć podobieństwo do analizowanych zapinek w ornamentyce i sposobie zamocowania igły jest uderzające.

[4] Niestety, na podstawie dość ogólnych i lakonicznych opisów grobów z cmentarzyska w Železnodorožnyj/Gerdauen [HENNIG 1878, 1879] nie sposób ustalić, z którego grobu pochodzi zapinka znajdująca się obecnie w Berlinie, ani nawet, czy z badanego cmentarzyska, czy też może z okolic wybudowanego w 1325 r. zamku krzyżackiego, lub ze znajdującego się na tym samym miejscu wcześniej grodziska pruskiego [HENNIG 1879, 318]. Na możliwość pochodzenia zabytku z otoczenia zamku wskazuje opis na metryczce „Schloß Gerdauen". Podobny opis ma cała seria różnych wczesnośredniowiecznych zabytków, brakuje jednak informacji na tema okoliczności ich znalezienia.

tylko na XIV wiek [PETRULIENĖ 1995, 51], bądź na XIII wiek [ŠNORE, E. 1961, 152; APALA 1987, 105]. Wobec pewnego zróżnicowania tych dość ogólnych przyporządkowań chronologicznych warto przyjrzeć się bliżej kontekstom, w jakich znajdowane były omawiane ozdoby.

Wydaje się, że najstarszy horyzont występowania niewielkich okrągłych zapinek litych o wysklepionym kabłąku reprezentuje grób 378 z Sargėnai [SADAUSKAITĖ 1959]. W skład jego inwentarza, oprócz dwóch fibul analizowanego typu, wchodziło ponad 220 różnych przedmiotów z brązu, między innymi fragment najpóźniejszego wariantu naszyjnika ze stożkowatymi końcami, szpile ze ślimacznicowatymi główkami, późnej odmiany zapinka szczeblowa z blaszki, bransoleta ze zwierzęcymi zakończeniami, czy masywna, pusta w środku, bransoleta z wygiętej blaszki. Co ciekawe, w grobie tym znaleziono także dwie okrągłe zapinki niewielkich rozmiarów wykonane z blaszki[5]. Do najwcześniejszych, choć prawdopodobnie nieco młodszych, egzemplarzy litych zapinek okrągłych należą także okazy znane z Łotwy, co najwyraźniej widać na przykładzie grobów 9 i 10 z kurhanu II w Lejasdopeļi [ŠNORE, E. 1997, 68]. Sześć zapinek omawianego typu wystąpiło tam w towarzystwie między innymi diademu z sześciu rzędów brązowych rurek i prostokątnych blaszek, dwóch naszyjników z zachodzącymi na siebie, tordowanymi końcami, naszyjnika z rozszerzonymi, spłaszczonymi końcami zaopatrzonymi w szereg trapezowatych przywieszek, siedmiu stosunkowo szerokich bransolet ze zwężającymi się zoomorficznymi zakończeniami i dwóch zapinek podkowiastych o tordowanych kabłąkach, z których jedna miała zakończenia cylindryczne, a druga wielokątne. Znaczna liczba kategorii zabytków, które wystąpiły w obu tych grobach pozwala chyba uznać je za jednoczasowe. Diadem z grobu 9 uważany jest za jedną z młodszych odmian tego typu zabytków i wiązany z końcem XII wieku [ŠNORE, E. 1997, 76]. Podobnie występujące w obu zespołach bransolety ze zwężającymi się zoomorficznymi zakończeniami datowane są na X-XII wiek [BLIUJIENĖ 1999, 174, ŠNORE, E. 1997, 77]. Forma naszyjników sugerowałaby być może przesunięcie datowania obu grobów na przełom XII i XIII wieku [ŠNORE, E. 1997, 77]. W tym samym horyzoncie należy najprawdopodobniej umieścić grób 43 z Drabeši. Autorka analizy tego grobu określiła wprawdzie jego chronologię ogólnie na XIII w. [APALA 1987, 105], opierając ją na datowaniu okrągłych zapinek litych, posiłkując się jednak analogiami z trudniej datowalnych kontekstów osadniczych.

Najprawdopodobniej za nieco młodszy uznać należy grób 24 z Barinės [PETRULIENĖ 1995, 63, rys. 31]. Znalezione w nim pierścionki z tordowaną częścią przednią oraz krzyżyk przypominają okazy z omówionych grobów łotewskich. Zapinka podkowiasta z wielokątnymi końcami różni się jednak od okazów z Lejasdopeļi i Drabeši masywnym, skręconym kabłąkiem z wplecionym dodatkowo cienkim drutem. Podobnie seria miniaturowych zapinek podkowiastych z makówkowymi zakończeniami zdaje się wskazywać na jego późniejszą chronologię. Analogiczne miniaturowe zapinki podkowiaste z makówkowymi zakończeniami oraz zapinka z kolbowatymi zakończeniami znajdowały się w grobach: 25 z Barinės, i 2 z Obeliai [PETRULIENĖ 1995, 63; URBANAVIČIUS, URBANAVIČIENĖ 1988, 19], co pozwala umieszczać je w zbliżonym horyzoncie chronologicznym. Wydaje się, że do tego samego horyzontu należy przyporządkować także dwie srebrne, okrągłe zapinki lite, z grobu o nieokreślnym w publikacji numerze, z Obeliai. W pochówku tym oprócz okrągłych zapinek litych znaleziono także srebrny pierścionek z plecioną częścią przednią, zdobioną nitką filigranu oraz srebrną zapinkę podkowiastą z zakończeniami w postaci zwierzęcych główek i z tordowanym kabłąkiem [URBANAVIČIUS, URBANAVIČIENĖ 1988, 28]. Zespoły z grobów 21, 22 i 23 w Barinės [PETRULIENĖ 1995, 62] oraz grobu końskiego 2 z Tulpiakiemis [VARNAS 1995, 260-261] nie wnoszą niestety, na obecnym stanie badań, nowych informacji na temat chronologii omawianej kategorii fibul. Można

[5] Zapinki tego typu, tradycyjnie uważane za późniejsze od litych, rzeczywiście zdają się występować dłużej (por. grób 26 z Liepiniškiai [URBANAVIČIUS 1972, 70]), jednak całkiem możliwe, że moda na ich noszenie pojawia się równolegle z upodobaniem do okrągłych zapinek litych. Stosunkowo wczesną chronologię tego typu ozdób potwierdzałby skarb z Geliogaliai [ENGEL 1931, 82-83]. Znalezione w nim zapinki podkowiaste ze smoczymi główkami pochodziły prawdopodobnie z tego samego warsztatu, co egzemplarze znane z „grobu-skarbu" ze Skomętna [ENGEL 1931, 85]. Zgodnie z najnowszymi ustaleniami, ten ostatni zespół należałoby datować na przełom XII i XIII w. [BOGUCKI 2003, 191], co pozwala chyba w podobnym horyzoncie umieszczać skarb z Geliogaliai. Potwierdza te ustalenia także grób 9 z kurhanu II w Lejasdopeļi [ŠNORE, E. 1997, 68].

przypuszczać jedynie, że obecność w grobie 23 z Barinės kulistego odważnika okaże się jakąś dodatkową wskazówką przy bardziej wnikliwej analizie.

Najmłodszym zespołem, w jakim znaleziono okrągłą zapinkę litą jest grób 75 z Bečiai [ZABIELA 1995, 367-368]. W grobie tym znaleziono także dwie okrągłe zapinki blaszane dużych rozmiarów, co stało się podstawą do wydatowania zespołu na koniec XIV wieku [ZABIELA 1995, 348].

W świetle tych ustaleń wydaje się, że najwięcej okrągłych zapinek litych należałoby wiązać z XIII wiekiem. Tak też zapewne należy datować analizowaną ozdobę z „Targowiska". Jednocześnie, jak się wydaje na podstawie bardzo pobieżnej analizy współwystępowania zapinek okrągłych z innymi kategoriami zabytków, każdy z trzech wspomnianych typów –zapinek litych, fibul o niewielkich rozmiarach wykonanych z blaszki, z tzw. wypukłym kabłąkiem i zapinek o średnicach ok. 8 cm, z tzw. wypukłym środkiem – występuje w nieco innych kontekstach, które można by wiązać z kolejnymi, następującymi po sobie horyzontami chronologicznymi. Spostrzeżenia te potwierdza także analiza obrządku pogrzebowego w grobach z omawianymi ozdobami. Najstarsze zapinki – lite – są znajdowane (na terenie Litwy) niemal wyłącznie w grobach ciałopalnych, młodsze odmiany częściej są spotykane już w grobach szkieletowych. Najmłodsza odmiana, dużych zapinek z blaszki, występuje stosunkowo często z różnego rodzaju zausznicami i amuletami z pazurów drapieżników, a także w towarzystwie monet. Są to zazwyczaj egzemplarze datowane na koniec XIV wieku [Diktarai, grób 12 – ČESNYS, URBANAVIČIUS 1978, 195] oraz okazy II i III typu [Karmėlava, groby 31, 67, 74, 107 – RICKEVIČIŪTĖ 1995, 90-99], pochodzące odpowiednio z pierwszej lub drugiej połowy XV wieku, z możliwością przedłużenia czasu ich występowania nawet na XVI wiek [KIERSNOWSKI 1984, 151-159].

Prezentowany zabytek z Szurpił jest pierwszym egzemplarzem tego typu na terenie Jaćwieży. Wskazuje on na związki łączące mieszkańców tej krainy z obszarem wschodniej Litwy. Jednocześnie inne ozdoby pochodzące z „Targowiska", jak zapinka podkowiasta z gwiaździstymi, połączonymi poprzeczką zakończeniami, świadczą o wcześniejszych powiązaniach z wybrzeżem kurońskim lub z Sambią. Kontynuacja studiów nad materiałami z Szurpił pozwoli zapewne powiedzieć więcej o kontaktach, jakie utrzymywała ludność osady z bliższymi i odleglejszymi terenami oraz prześledzić ich zmienność w czasie. Materiały z XIII wieku są przy tym szczególnie interesujące, gdyż pochodzą z okresu znanego już ze źródeł historycznych. Wyniki ich całościowej analizy będą zatem wymagały konfrontacji z ustaleniami historyków, co miejmy nadzieję pozwoli nakreślić nowy, bardziej złożony obraz opisujący wczesnośredniowieczną Jaćwież i jej mieszkańców.

Bibliografia

ANTANAVIČIUS, J.
1972 *Kejėnų (Raseinių raj.) pilkapių ir senkapio kasinėjimai 1970 m*., [w:] *Archeologiniai ir etnografiniai tyrinėjimai Lietuvoje 1970 ir 1971 metais*, Vilnius, 51-56.

APALA, Z.
1987 *Drabešu uplantu kapsēta*, „Archeoloģija un Etnogrāfija" XV, 94-109.

BALODIS, F., ŠNORE, R.
1937 (red.) *Latviešu kultūra senatnē*, Rīga.

BLIUJIENĖ, A.
1999 *Vikingų epochos kuršių papuošalų ornamentika*, Vilnius.

BOGUCKI, M.
2003 *Wczesnośredniowieczny skarb ozdób srebrnych ze wsi Brodzikowo, pow. Mrągowo*, Studia Galindzkie I, Warszawa, 181-244.

ČESNYS, G., URBANAVIČIUS, V.
1978 *Diktarų (Anykščių raj.) senkapis*, [w:] *Archeologiniai tyrinėjimai Lietuvoje 1976-1977 metais*, Vilnius, 191-202.

DAUGUDIS, V.
1962 *Aukštadvario piliakalnio įtvirtinimai ir pastatai*, MADA 1(12), 43-69.

ENGEL, C.
1931 *Zwei spätheidnische Silberfunde aus altsudauischen Gebiet*, „Prussia" 29, 68-87.

GORCZYCKA, H.
1982 *Szurpiły, gm. Jeleniewo, woj. suwalskie. Stanowisko 4, „Targowisko”*, [w:] *Informator Archeologiczny. Badania. Rok 1981*, Warszawa, 202-203.

GUREVIČ, F.D.
1962a *Drevnosti belorusskogo Ponemanija*, Moskva-Leningrad.
1962b *K istorii drevnego Novogrudka*, „Światowit” XXIV, 557-575.
1981 *Drevnij Novogrudok. Posad – okolnyj gorod*, Leningrad.

HEINDEL, I.
1993 *Mittelalterliche Gewandschnallen und anthropomorphe Haken aus Polen*, „Slavia Antiqua” XXXIV, 215-240.

HENNIG, A.
1878 *Das Gräberfeld bei Gerdauen*, „Prussia” 5, 9-16.
1879 *Das Gräberfeld bei Gerdauen*, ZfE 11, 303-323.

KIERSNOWSKI, R.
1984 *Najdawniejsze monety litewskie*, „Wiadomości Numizmatyczne“ XXVIII/3-4, 129-175.

KULIKAUSKAS, P.
1982 *Užnemunės piliakalniai. I-XIII amžiuje*, Vilnius.

KULIKAUSKIENĖ, R., RIMANTIENĖ, R.
1958 *Lietuvių liaudies menas. Senovės Lietuvių papuošalai, I knyga*, Vilnius.

KULIKAUSKIENĖ-VOLKAITĖ, R., KULIKAUSKAS, P.
1978 *Narkūnų (Utenos raj.) archeologinių paminklų 1976 ir 1977 metų tyrinėjimai*, [w:] *Archeologiniai tyrinėjimai Lietuvoje 1976-1977 metais*, Vilnius, 84-94.

LUCHTANAS, A., VĖLIUS, G.
2002 *Katalog*, [w:] A. Bitner-Wróblewska (red.), *Kernavė – litewska Troja. Katalog wystawy ze zbiorów Państwowego Muzeum-Rezerwatu Archeologii i Historii w Kernavė, Litwa*, Warszawa, 95-210.

OKULICZ-KOZARYN, J.
1993 *Szurpiły – zespół śladów osadnictwa z czasów od III w. p.n.e. do XIII w. n.e*. [w:] *Przewodnik LXIV zjazdu Polskiego Towarzystwa Geologicznego na Ziemi Suwalskiej, 9-12 września 1993*, Warszawa, 139-146.

PETRULIENĖ, A.
1995 *Barinės senkapis*, LA 11, 47-72.

RAVDINA, T.V.
1988 *Pogrebenija X-XI vv. s monetami na territorii Drievnej Rusi. Katalog*, Moskva.

RICKEVIČIŪTĖ, K.
1995 *Karmėlavos kapinynas*, LA 11, 73-103.

SADAUSKAITĖ, I.
1959 *XII-XIII amžių pirklio kapas Sargėnuose*, MADA 2(7), 57-76.

ŠNORE, E.
1961 *Asotskoje gorodišče*, Rīga.
1997 *Lejasdopeļu kapulauks senajā Sēlijā*, „Archeoloģija un Etnogrāfija” XIX, 64-81.

URBANAVIČIUS, V.
1972 *Skrebinų senkapio (Jonavos raj.) tyrinėjimai 1970 m.*, [w:] *Archeologiniai ir etnografiniai tyrinėjimai Lietuvoje 1970 ir 1971 metais*, Vilnius, 62-67.
1974 *Senųjų tikėjimų reliktai Lietuvoje XV-XVII amžiais (2. Pagonybės liekanos Pakalniškiuose XVI-XVII amžiais)*, MADA 4(49), 71-81.

URBANAVIČIUS, V., URBANAVIČIENĖ, S.
1988 *Archeologiniai tyrimai*, LA 6, 9-63.

VARNAS, A.
1995 *Tulpiakiemio senkapiai*, LA 11, 244-289.

VĖLIUS, G.
2005 *Kernavės miesto bendruomenė XIII-XIV amžiuje*, Vilnius.

VILCĀNE, A.
2004 *Senā Jersika*, Rīga.

ZABIELA, G.
1995 *Bečių senkapis*, LA 11, 330-381.

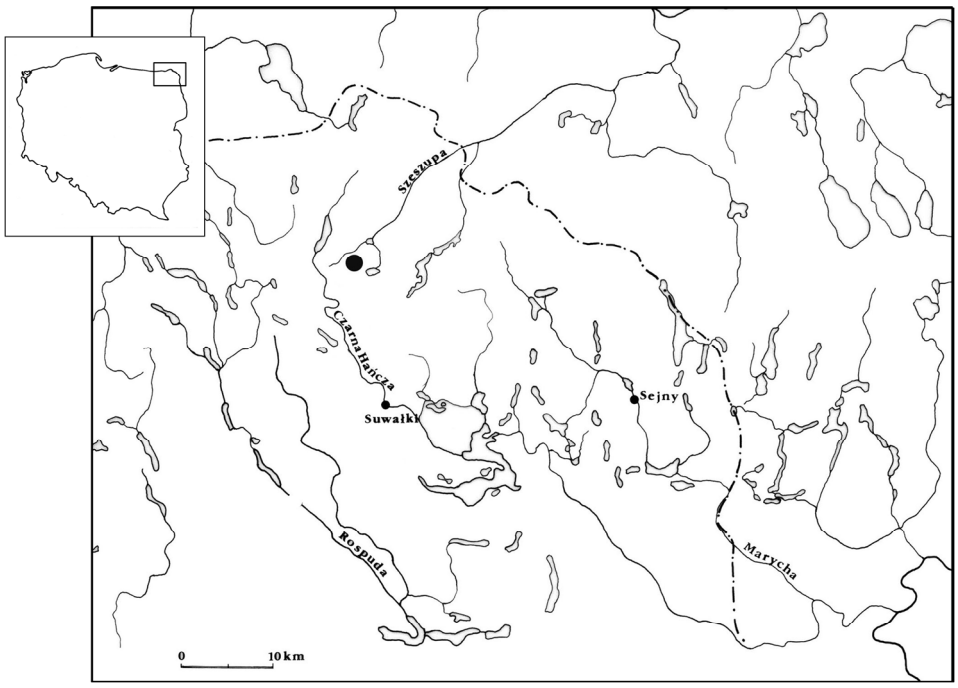

1

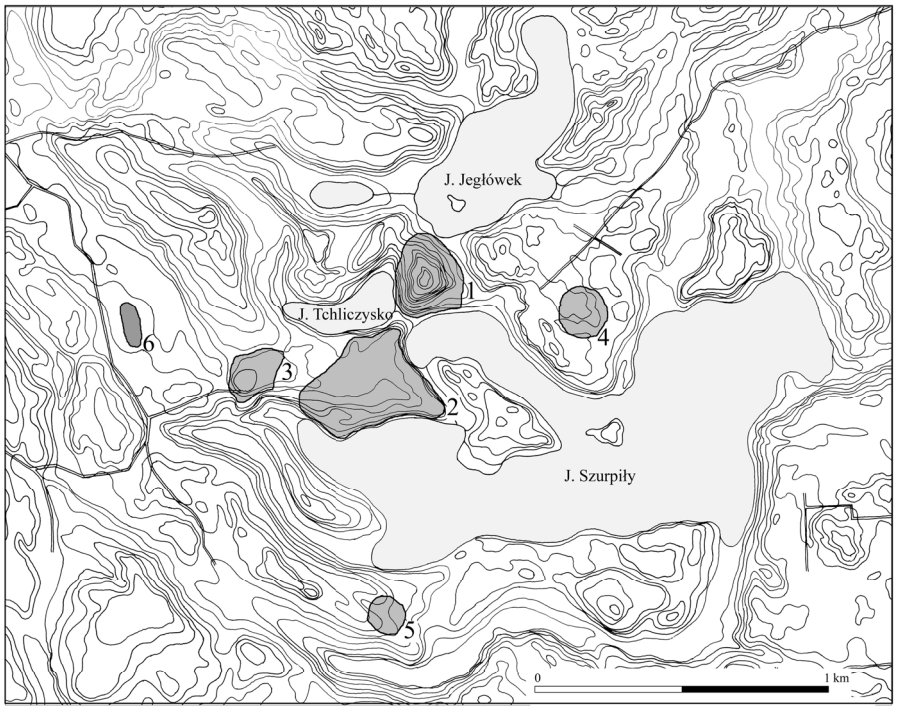

2

Ryc. 1. Szurpiły, pow. suwalski. **1** – lokalizacja mikroregionu osadniczego w Szurpiłach; **2** – mikroregion osadniczy w Szurpiłach w fazie wczesnego średniowiecza: 1 – Grodzisko na Górze Zamkowej; 2 – Szurpiły, stanowisko 4 „Targowisko"; 3-6. Pozostałe osady.

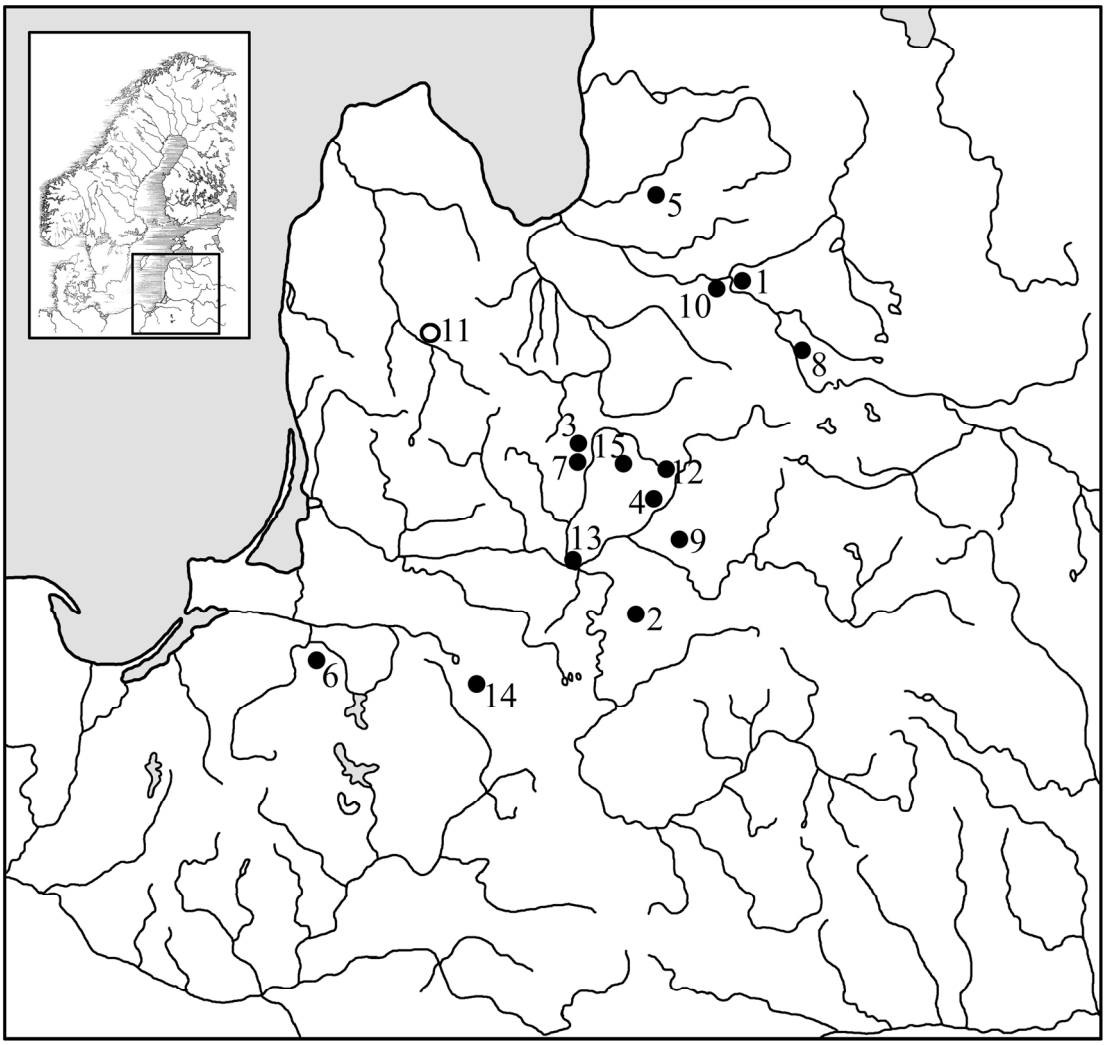

Ryc. 2. **R**ozprzestrzenienie okrągłych zapinek litych: **1** – Asote; **2** – Aukštadvaris; **3** – Barinės; **4** – Bečiai; **5** – Drabeši; **6** – Železnodorožnyj (dawne Gerdauen); **7** – Graužiai; **8** – Jersika; **9** – Kernavė; **10** – Lejasdopeļi; **11** – Mažeikiai (zabytek znaleziony w okolicy miejscowości); **12** – Obeliai; **13** – Sargėnai; **14** – Szurpiły; **15** –Tulpiakiemis.

Pogranicze trzech światów
Kontakty kultur przeworskiej, wielbarskiej i bogaczewskiej
w świetle materiałów z badań i poszukiwań archeologicznych
Warszawa 2006

Michał SEKUŁA
Zamek Królewski w Warszawie

Ocalałe zabytki pochodzące z badań niemieckich na cmentarzysku w Malborku-Wielbarku w zbiorach muzeów polskich

Cmentarzysko w Malborku-Wielbarku (*Willenberg, Kr. Stuhm*)[1] w badaniach nad okresem rzymskim nad dolną Wisłą ma znaczenie wyjątkowe. Spośród znanych ówczesnych nekropoli wyróżnia się nie tylko największą ilością odkrytych grobów, ale i bardzo długim czasem użytkowania począwszy od fazy A_2 młodszego okresu przedrzymskiego do początku okresu wędrówek ludów. Jak powszechnie wiadomo jest dla kultury wielbarskiej stanowiskiem eponimicznym. Zgodnie z propozycją Ryszarda Wołągiewicza [1974], nazwą „kultura wielbarska" zastąpione zostały dawniejsze określenia „kultura gocko-gepidzka" czy „kultura wschodniopomorsko-mazowiecka" [GODŁOWSKI 1970, 31-32; 1976, 22; KMIECIŃSKI 1962, 141-155; OKULICZ 1970, 453-454]. Omawiane cmentarzysko położone jest na prawym brzegu Nogatu między miejscowościami Wielbark i Gościszewo, obecnie należącymi do południowej części Malborka. Należy do wydzielonej przez Wołągiewicza, rozległej strefy osadnictwa (strefa A), obejmującej Pomorze nadwiślańskie i jest częścią skupiska osadniczego o najdłuższej w kulturze wielbarskiej metryce użytkowania [GODŁOWSKI 1981, 104; OKULICZ, JAGODZIŃSKI 1987, 19; PRZEWOŹNA 1974, 294-295; WOŁĄGIEWICZ 1981, 83-84]. Jest to obszar charakteryzujący się bardzo intensywnym osadnictwem, o czym świadczy wielkość i bogactwo wyposażeń odkrywanych tu cmentarzysk i osad. Wydaje się, iż skupisko to odgrywało w okresie wczesnorzymskim główną rolę w handlu bursztynem bałtyckim z prowincjami rzymskimi. Potwierdzają to znalezione liczne importy rzymskie, jak i dość precyzyjne opisy geograficzne tych obszarów, znane z antycznych źródeł pisanych. Sam zaś ośrodek związany z cmentarzyskiem w Wielbarku swoje wyjątkowe znaczenie utrzymał aż do początku okresu wędrówek ludów [KOLENDO 1981, 44; OKULICZ 1992, 138; PRZEWOŹNA 1974, 42].

Poniżej zaprezentowano materiały pochodzące z badań na cmentarzysku w Malborku-Wielbarku, prowadzonych przed II wojną światową. Zbiory te są obecnie przechowywane w *Muzeum Archeologicznym* w Gdańsku, *Muzeum Archeologicznym* w Krakowie oraz w *Muzeum Zamkowym* w Malborku. Jest to luźna kolekcja zabytków, pozbawionych pierwotnej dokumentacji, często o jedynie domniemanym pochodzeniu, bo tylko w niewielu przypadkach posiadających niemieckie oznaczenia z numerami obiektów i określeniem miejsca znalezienia. O możliwości przemieszania świadczą, oprócz okoliczności ich odnalezienia, dwa naczynia pochodzące według oznaczeń z innego niż Wielbark stanowiska oraz fragment innego, zidentyfikowanego jako eksponat ze zbiorów byłego *Ostpreußischen Provinzial Museum* w Królewcu. Publikacja tych zabytków, mimo ograniczonej wartości informacyjnej o kontekście ich odkrycia, jest z pewnością waż-

[1] Niniejszy artykuł powstał na podstawie pracy magisterskiej przygotowanej pod kierunkiem prof. dr. hab. Jerzego Okulicza-Kozaryna w IAUW i obronionej w 1997 roku. Pomimo, że od tego czasu przyrost informacji, w tym przede wszystkim danych archiwalnych o tym cmentarzysku znacznie się powiększył, nie zostały one tu uwzględnione, gdyż całkowicie zmieniły by układ pracy. Niniejszy tekst uzupełniono tylko o powszechnie występujące w obiegu naukowym dane o tym stanowisku, oraz o niezbędne publikacje dotyczące poszczególnych kategorii zabytków, które ukazały się drukiem po roku 1997. Za pomoc okazaną mi w trakcie pisania tej pracy chciałbym podziękować przede wszystkim promotorowi pracy prof. dr. hab. Jerzemu Okuliczowi-Kozarynowi, a także mgr. Jackowi Andrzejewskiemu (PMA), mgr. Mirosławowi Pietrzakowi (MAG), mgr. Zbigniewowi Sawickiemu (MZM) oraz mgr E. Chochorowskiej (MAK) za pomoc w dotarciu do materiałów i liczne cenne uwagi i informacje.

nym uzupełnieniem wiedzy o największym, eponimicznym cmentarzysku kultury wielbarskiej. Brak dokładnych danych o zespołach wyposażeń grobowych, z których pochodzą, nie przekreśla możliwości ich wykorzystania w badaniach typologicznych [por. WOŁĄGIEWICZ 1993], stylistycznych i metalograficznych [por. ANDRZEJOWSKI, BURSCHE 1987].

Poszukiwania zaginionych podczas II Wojny Światowej materiałów archeologicznych przekształciły się wręcz w nowy kierunek badawczy o bardzo znaczącej nazwie „archeologia archiwalna", którego po raz pierwszy część wyników została podsumowana na sesji zatytułowanej *Archeologia ziem pruskich. Nieznane zbiory i materiały archiwalne* [HOFFMANN, SOBIERAJ 1999]. Zbierane po muzeach i pieczołowicie rekonstruowane informacje, choć często bardzo wyrywkowe, pozwoliły w znacznym stopniu zrekonstruować wyniki prac prowadzonych na niektórych stanowiskach, a niekiedy nawet konkretne zespoły grobowe. Ważnym źródłem pozostają nadal, nieliczne, ocalałe materiały odnajdywane i gromadzone w muzeach polskich w latach powojennych [ANDRZEJOWSKI, BURSCHE 1987, 327-328]. Ostatnio pojawiła się także możliwość dostępu do zabytków odkrytych na stanowiskach z terenu Pomorza, wywiezionych przed końcem wojny i znajdujących się obecnie w magazynach muzeów niemieckich. Wyniki tych odkryć były wielokrotnie podsumowywane w publikacjach [por. NOWAKOWSKI 1994, 163-181; KOLENDO, NOWAKOWSKI 2000; NOWAKOWSKI, LEMKE 2003].

1. Historia badań i losy materiałów

Historia badań na cmentarzysku w Wielbarku została dwukrotnie, bardzo szczegółowo przedstawiona, w oparciu o szeroką literaturę źródłową [ANDRZEJOWSKI, BURSCHE 1987; ANDRZEJOWSKI, MARTENS 1996]. Poniższe informacje zostaną więc podane w niezbędnym skrócie. Dokładniej omówione zostaną natomiast losy samych zabytków, które to zagadnienie w literaturze przedstawiane było dotychczas w sposób dość ogólny, głównie jako tło dla poruszanej, szerszej problematyki. Szczególnie ważne wydają się być zwłaszcza wydarzenia z końcowego okresu II wojny światowej oraz okoliczności odnajdywania i zabezpieczania ocalałych materiałów w latach powojennych.

Cmentarzysko w literaturze niemieckiej posiadało kilka określeń zarówno z racji swojego położenia administracyjnego, na granicy dwóch wsi, Wielbarka (*Willenberg*) i Gościszewa (*Braunswalde*), obu miejscowości należących do powiatu sztumskiego (*Kreis Stuhm*), jak i istnienia nazw historyczno-etnograficznych miejsca, w którym się znajdowało. Jako nazwa stanowiska w źródłach pojawiało się więc najczęściej połączenie *Braunswalde-Willenberg, Kreis Stuhm* oraz jako lokalizacja miejscowa nazwy: *Alyem* i *Heidnische Preussen* [VOIGTMANN 1929, 70]. Pierwsze odkrycia na stanowisku miały miejsce w drugiej połowie i pod koniec XIX wieku. Związane one były z działalnością dwóch kolekcjonerów z Malborka: lekarza Friedricha Marschalla, a po jego śmierci nauczyciela Flögla. Oprócz grobów kultur wielbarskiej i oksywskiej odkrywane wówczas były również skrzynkowe groby kultury pomorskiej [ŁUKA 1966, 253-254], jak i ślady innego osadnictwa pradziejowego. Kolekcja Marschalla prezentowana była na kongresie archeologicznym w Berlinie w 1880 roku. W wydanym z tej okazji katalogu [VOSS 1880], wśród zabytków z innych stanowisk zlokalizowanych w okolicy Malborka, pojawiają się również przedmioty pochodzące z cmentarzyska w Wielbarku. Materiały z tych pierwszych odkryć trafiły później do zbiorów różnych muzeów niemieckich. Systematyczne badania wykopaliskowe podjęte zostały dopiero od 1927 roku przez Kurta Voigtmanna zatrudnionego w nowopowstałym *Muzeum Miejskim* w Malborku. Prace wykopaliskowe pod jego kierunkiem trwały do 1933 roku, a rezultatem kolejnych sezonów wykopalisk było odkrycie 1733 obiektów – liczba ta jest znana dzięki rocznemu sprawozdaniu z działalności muzeum w Malborku za rok 1932 [szerzej por. ANDRZEJOWSKI, BURSCHE 1987]. Wiadomo też, że chodziło tu wyłącznie o numery obiektów, a nie zabytków. W omawianej kolekcji znajdują się zabytki oznaczone wyższymi, niż zachowane w cytowanym sprawozdaniu numerami inwentarzowymi (por. nr kat. 186, tabl. 18:8). Po 1933 roku prowadzone były już tylko sporadyczne badania pod kierownictwem Walthera Nowotniga, zatrudnionego na krótko w *Muzeum Miejskim* w Malborku oraz nauczyciela szkolnego Alfreda Ruppelta. W pierwszych latach II wojny światowej gromadzone w *Muzeum Miejskim* zbiory, w tym materiały z Wielbarka, przeniesione zostały do magazynów *Muzeum Zamkowego*.

Nigdy nie powstała monografia cmentarzyska[2]. Pojedyncze zabytki z wcześniejszych odkryć publikowane były przeważnie w dużych, ogólnych opracowaniach. Podawane przy poszczególnych przedmiotach jedynie numery inwentarzowe z różnych muzeów, wobec zaginięcia lub zniszczenia archiwów z tych placówek nie dają praktycznie możliwości rekonstrukcji poszczególnych zespołów grobowych. Krótkie sprawozdania z poszczególnych sezonów badań, zamieszczane w czasopismach (np. *„Nachrichtenblatt für Deutsche Vorzeit"*), zawierają tylko ogólne informacje o prowadzonych pracach i ich rezultatach. Najbardziej wartościowe źródła do rekonstrukcji wyników odkryć w Wielbarku, to bazujące głównie na dokumentacji i materiałach z badań Voigtmanna prace Bohnsacka [1938] oraz Schindlera [1940]. Bohnsack ze względu na zakres zainteresowań wykorzystał w swojej pracy stosunkowo niewiele zespołów, pochodzących z mniej licznych grobów kultury oksywskiej. Dużo większe zaś znaczenie ma druga wymieniona publikacja, klasyfikująca ręcznie lepioną ceramikę kultury wielbarskiej, która oparta została głównie na analizie ponad 200 zespołów grobowych z omawianego stanowiska. Elementy wchodzące w skład wyposażeń grobowych zostały przez tego badacza zakodowane według sobie jedynie znanego, nigdy nie publikowanego systemu. Rozszyfrowanie tego kodu umożliwiło odkrycie Wołągiewicza w 1985 roku. Odnalazł on odręczne notatki Schindlera na marginesie publikacji cmentarzyska w Ciepłem [SCHMIDT 1902, 97-153] znajdującej się w bibliotece *Muzeum Narodowego* w Szczecinie. Umożliwiło to identyfikację symboli oznaczających poszczególne typy zabytków. Pozostałą część symboli udało się odczytać na podstawie analizy ilustracji w innych publikacjach [WOŁĄGIEWICZ 1987, 169, 178, ryc. 3].

Na skutek wydarzeń II wojny światowej zbiory *Muzeum Zamkowego*, w tym materiały z Wielbarka, w większości bezpowrotnie zaginęły. Wiadomo, że Voigtmann kończąc pracę w Malborku pozostawił po sobie starannie uporządkowany zbiór zabytków ze swoich badań, zaopatrzonych w dokładną dokumentację. Były to karty zabytków, plany wykopów i sprawozdania z kolejnych sezonów badań zamieszczane w rocznych sprawozdaniach *Muzeum Miejskiego* [LA BAUME 1942, 225-226]. W 1944 roku, tuż przed nadejściem frontu materiały te zostały najprawdopodobniej wywiezione wraz z innymi cennymi zbiorami. W *Muzeum Zamkowym* przechowywane były również liczne dzieła sztuki, stara broń, czy chociażby słynna kolekcja zabytków archeologicznych Theodora Blella [CHODYŃSKI 1999, 73-84]. Większości eksponatów nie udało się po wojnie odnaleźć [ANTONIEWICZ 1946, 95-96]. Samo *Muzeum* doznało w czasie zdobywania Malborka przez Armię Czerwoną ogromnych zniszczeń. Miasto wraz z zamkiem zamienione przez Niemców w twierdzę, na skutek silnego ostrzału artyleryjskiego, w większości legły w gruzach. Ponieważ przez jakiś czas po zdobyciu zamku stacjonował tam garnizon radziecki, właściwie nie wiadomo, jaka część zbiorów nie została wywieziona i pozostała w magazynach. Należy przypuszczać, iż sporo ocalałych przedmiotów zostało wówczas zabranych „na pamiątkę", lub prędzej po prostu rozkradzionych i sprzedanych. Dopiero później oddziały Wojska Polskiego zajęły się zabezpieczaniem pozostałych zbiorów i to głównie średniowiecznej broni z przeznaczeniem dla *Muzeum Wojska Polskiego* [ANTONIEWICZ 1946, 95-96; NOWAKOWSKI 1986, 110-113].

Na pewno przynajmniej część zabytków archeologicznych musiała pozostać na zamku. Już w przytoczonym sprawozdaniu Antoniewicz wspomina o *„... kilku brązach gockich odnalezionych w śmieciach w jednej z sal ..."* w czasie swojego pobytu w Malborku. W późniejszych latach zamek, pozbawiony należytego zabezpieczenia, stał się prawdopodobnie ogólnie dostępny i wiele znajdujących się jeszcze na jego terenie przedmiotów padło ofiarą „pamiątkarstwa" i szabrownictwa okolicznej ludności cywilnej. Zniknęło nawet wtedy wiele kamiennych zdobień i elementów architektonicznych z kościoła zamkowego [Informacja ustna mgr. Zbigniewa Sawickiego z *Muzeum Zamkowego* w Malborku]. Drobniejsze przedmioty mogły więc być rozkradane na skalę wręcz masową. O tym, iż zabytki z cmentarzyska w Wielbarku znajdowały się wówczas w salach zamkowych świadczy zbiór materiałów, głównie naczyń pochodzących z tego stanowiska, przekazanych do *Muzeum Archeologicznego* w Gdańsku przez pracowników *Katedry Architektury Politechniki Gdańskiej*. Zostały one odnalezione i zabezpieczone przez

[2] Obecnie materiały z Wielbarka (zabytki, dokumentacja i archiwalia) przechowywane w zbiorach różnych muzeów są przedmiotem monograficznego opracowania dr. hab. Joerga Klemanna, z *Uniwersytetu Humboldta* w Berlinie. Za cenne uwagi i uzupełniające informacje dotyczące omawianej kolekcji składam mu serdeczne podziękowania.

architektów w czasie pobytu na zamku w 1946 lub 1947 roku [Informacje uzyskane z księgi inwentarzowej MAG, oraz ustne mgr. M. Pietrzaka]. O odkryciach „... *łzawnic i urn przedhistorycznych*...", jak i aresztowaniach szabrowników rozkradających mienie z Zamku donosiły liczne wzmianki w gazetach ukazujących się w 1946 roku[3]. Dalsza część zabytków trafiła w charakterze zbiorów poniemieckich do Gdańska, jako wynik poszukiwań prowadzonych przez samych archeologów [OKULICZ, JAGODZIŃSKI 1987, 11]. W latach 1961-63 w trakcie badań na cmentarzysku w Malborku-Wielbarku, ul. Zagórna 4, kolejna partia zabytków odnaleziona została w magazynach zamkowych przez M. Pietrzaka. W 1965 roku zbiór naczyń z Wielbarka, znalezionych na zamku, przekazany został do *Muzeum Archeologicznego* w Gdańsku przez malborskie PPRN [PODGÓRSKI 1975, 298]. Dalsza część zabytków trafiła do magazynu utworzonego w 1961 roku *Działu Archeologicznego Muzeum Zamkowego*. Zostały one wydobyte z gruzów w czasie odbudowy zamku [Informacje uzyskane dzięki wpisowi do księgi inwentarzowej MZM oraz ustne od mgr. Z. Sawickiego z MZM]. Są to przeważnie drobne elementy wyposażeń grobowych: zapinki, sprzączki do pasa, paciorki, przęśliki itp. Tylko przy kilku przedmiotach zachowały się oryginalne metryczki lub opisy niemieckie z nazwą *Willenberg* i numerem obiektu. Na tej podstawie cały ten zbiór określony został jako zabytki pochodzące z cmentarzyska w Wielbarku. Wiadomo jednak, że prace wykopaliskowe prowadzone były przez archeologów niemieckich również na wielu innych stanowiskach kultury wielbarskiej, znajdujących się w okolicy lub na terenie samego Malborka [PIETRZAK 1965, 158]. Przypisanie wszystkim nieoznaczonym zabytkom pochodzenia z cmentarzyska w Wielbarku należy więc uznać, jeśli nie za wątpliwe, to na pewno jedynie za prawdopodobne. To samo dotyczy nieoznaczonych naczyń w zbiorach *Muzeum Archeologicznego* w Gdańsku. Możliwość przemieszania potwierdzają znajdujące się w tamtejszych zbiorach jedno całe naczynie oraz fragment drugiego z opisami wskazującymi na pochodzenie z innego stanowiska – *Alter Flugplatz* (Stare Lotnisko), osady z okresu rzymskiego (Ryc. 18:10; 19:8; nr kat. 187; 197). Znajdowała się ona na terenie nieużywanego lotniska między Nogatem, parkiem miejskim i oczyszczalnią ścieków. Jeden fragment naczynia przechowywany w Gdańsku posiada oznaczenie *Flugplatz III*. Oznaczony takim numerem obiekt, wymieniony został w sprawozdaniu z działalności *Muzeum Miejskiego* w Malborku za rok 1932. Było to kamienne palenisko o średnicy 0,40 m, w którym odkryte zostało małe naczynie wazowate oraz pewna ilość skorup z innych naczyń [*Jahresbericht*, 63; tabl. 9:5]. Osobno omówić należy inny fragment naczynia ze zbiorów *Muzeum Archeologicznego* w Gdańsku (Ryc. 19:1; nr kat. 193), pochodzący ze zbiorów byłego *Ostpreßisches Provinzialmuseum* w Królewcu. Zachowany fragment pochodzi z całego naczynia publikowanego przez Schindlera [1940, tabl. 20:8]. Naczynie oznaczone jest napisem *Willenberg 1920*. Dzięki archiwaliom z byłego Prussia muzeum przechowywanym obecnie w *Museum für Vor- und Frühgeschichte* w Berlinie wiadomo jest, że numery inwentarzowe dotyczące Wielbarka zaczynały się od liczby 3916. Nie posiadamy żadnych informacji o niższych numerach inwentarzowych kolekcji zabytków *Physikalisch- Ökonomische Gesellschaft*, istniejącej przed powstaniem muzeum królewieckiego. Prawdopodobnie archiwalia dotyczące dawnych zbiorów *Prussia-Museum* są nadal nie kompletne. Jednak ten niski numer wskazuje, że naczynie to może pochodzić z kolekcji Marshalla, gdyż wiadomo że w 1942 roku, część tej kolekcji została wysłana do Gdańska [informacja ustna od dr. hab. Joerga Klemanna].

Najważniejszym śladem dokumentacji badań w Wielbarku jest sprawozdanie z badań Voigtmanna, które odnalezione zostało w 1982 roku w bibliotece PMA. Zawiera ono między innymi obszerny opis badań na cmentarzysku, prowadzonych w 1932 roku przez Voigtmanna, wraz z ilustrowanym wykazem odkrytych wówczas obiektów. Dostarczyło ono wiele nieznanych, istotnych informacji o prowadzeniu badań oraz pozwoliło zrekonstruować szereg nieznanych do tej pory zespołów grobowych [ANDRZEJOWSKI, BURSCHE 1987, 257-274]. Na podstawie zamieszczonych w tym sprawozdaniu szkiców terenowych udało się dokładnie zlokalizować cmentarzysko na mapie 1:10000, na wzgórzu położonym ok. 250 m na S-W od dzisiejszych zabudowań Wielbarka [ANDRZEJOWSKI, BURSCHE 1987, tabl. III].

[3] Archiwalne wycinki prasowe udostępnione w Dziale D.N. PMA – „Express Wieczorny" nr 189, 2; „Trybuna Robotnicza" nr 291, 4; „Robotnik Pomorski" nr 144, 4; „ Il. Kurier Polski" nr 322, 3.

Przeprowadzone w wytypowanym miejscu w 1984 roku badania sondażowe pozwoliły dowiązać się do wykopów niemieckich. Odkryte zostały wówczas 4 groby ciałopalne, jamowe i 2 szkieletowe oraz 9 obiektów z osady kultury pomorskiej [MARCYSIAK 1985, 101].

Odnaleziony tom sprawozdania Voigtmanna przekazany został do PMA przez nieznanego ofiarodawcę w 1951 roku. Jest to dowód na to, że tak samo jak same zabytki, również niemiecka dokumentacja muzealna mogła znajdować się na terenie zamku po przejściu frontu. Istnieje więc możliwość, że ocalały również inne tomy takich sprawozdań oraz same zabytki i znajdują się w archiwach i bibliotekach na terenie kraju[4]. Kolejnym cennym źródłem informacji do rekonstrukcji cmentarzyska w Wielbarku jest kartoteka Karla Axela Moberga, zawierająca szkice 82 niepublikowanych dotąd zespołów grobowych. Powstała już na ten temat oddzielna publikacja [ANDRZEJOWSKI, MARTENS 1996].

Osobny problem to zabytki z Wielbarka przechowywane w *Muzeum Archeologicznym* w Krakowie. Trafiły tam jeszcze w latach trzydziestych XX wieku, prawdopodobnie w czasie prowadzenia badań na stanowisku. Z oryginalnej metryczki, znajdującej się przy brązowej bransolecie sztabkowatej (Ryc. 3:6; nr kat. 59), wynika, iż znaleziona ona została na terenie cmentarzyska luzem. Wymieniona jest data znalezienia – wrzesień 1933 roku, oraz właściciel pola – Paul Czarnecki, prawdopodobnie znalazca. Najprawdopodobniej chodzi tutaj o cmentarzysko w Wielbarku. Reszta zabytków z Krakowa to zbiór paciorków szklanych i bursztynowych znalezionych w 1927 roku, niewykluczone, że również na powierzchni gruntu. W księdze inwentarzowej *Muzeum Archeologiznego* w Krakowie nie ma żadnych innych informacji o kontekście odkrycia tych materiałów. Znalazły się tam prawdopodobnie jako mniej wartościowe, przedmioty bez kontekstu (na przykład ze zbiorów *Muzeum Zamkowego* w Malborku), drogą praktykowanej w tamtych czasach wymiany między muzeami.

Ogólnie zebrane materiały prezentują różny stopień zachowania. Ceramika, w pracowniach niemieckich była często w niewłaściwy sposób rekonstruowana. Ścianki naczyń wzmacniano pokrywając je warstwą gipsu, rzadko naśladującego charakter pierwotnej powierzchni i malowanego następnie jednolitym kolorem, zbliżonym do oryginalnego. Zniekształcony zostawał więc również profil całego naczynia. Drobne zabytki są w dużej części wtórnie uszkodzone i rozdrobnione. Umieszczone na naczyniach oznaczenia niemieckie pisane były czarnym tuszem, ręcznym pismem, najczęściej o kroju gotyckim. Stosowane w tych oznaczeniach skróty rozwinięte zostały w pełne wyrazy. Niekiedy podana jest jedynie nazwa stanowiska i numer obiektu. Kilka naczyń posiada oprócz nazwy stanowiska także numery podane cyframi rzymskimi. Ponieważ zachowana numeracja obiektów prowadzona była wyłącznie cyframi arabskimi, wspomniane numery mogą być oznaczeniami jakichś miejsc, prawdopodobnie wykopów. Numery rzymskie noszą wykopy w sprawozdaniu Voigtmanna z sezonu w 1932 roku [ANDRZEJOWSKI, BURSCHE 1987, tabl. I]. W dwóch przypadkach pojawia się oprócz numerów rzymskich wyrażenie *„ö.”*, jako skrót wyrazu *östlich*, co oznaczało miejsce położone po wschodniej stronie przebiegającej przez stanowisko tzw. *„Festungsstraße”*. Taki podział stanowiska przedstawia również cytowane sprawozdanie. Był to mechaniczny podział na część wschodnią i zachodnią wzdłuż drogi prowadzącej na plac ćwiczeń wojskowych. Tylko w jednym przypadku chodzi chyba o naczynie z innego stanowiska położonego w okolicy Gościszewa – *Braunswalde A 1925 Fundstelle XXII Kat. 19c* (Ryc. 20:4, 6; nr kat. 205-206). Oprócz opisów wykonywanych tuszem na samych zabytkach funkcjonował również system metryczek, pisanych na kartonikach przywiązywanych do drobniejszych przedmiotów lub w przypadku naczyń wkładanych do środka. Kilka zabytków zostało w ten sposób oznaczonych. Jeśli większość materiałów z Wielbarka miała właśnie takie, łatwo ulegające zniszczeniu określenia nic dziwnego, że obecnie nie jesteśmy w stanie ich zidentyfikować.

Mając na uwadze wszystkie powyższe spostrzeżenia, zebrane zabytki przedstawione zostaną jako luźny zbiór pochodzący, poza wspomnianymi wyjątkami, w większości z badań Voigtmanna prowadzonymi na cmentarzysku w Wielbarku w latach 1927-1932.

[4] Jednym z doskonałych przykładów takiego zaskakującego znaleziska jest przypadkowe odkrycie w archiwum Instytutu Archeologii i Etnologii w Warszawie w 2002 roku 3 zabytków z Wielbarka. Potwierdza to skalę rozprzestrzenienia zabytków z Wielbarka w różnych instytucjach – NATUNIEWICZ-SEKUŁA, SEKUŁA 2003, 81-86.

2. Analiza zabytków

a) Zapinki

W kolekcji znajduje się 41 egzemplarzy fibul, zarówno całych, jak i w postaci drobnych fragmentów. Zestawione zostały w porządku chronologicznym, z osobnym wyróżnieniem form importowanych oraz nie posiadających bliższego określenia.

Najwcześniej datowane są trzy fragmenty fibul o lateńskiej konstrukcji sprężyny (Ryc. 1:1-3; nr kat. 1-3). Tylko jeden z nich określić można jako część późnolateńskiej zapinki typu N według Kostrzewskiego [1919], (Ryc. 1:1; nr kat. 1). Egzemplarze tego rodzaju zapinek występują powszechnie w fazie A_3 młodszego okresu przedrzymskiego i ich obecność na cmentarzysku w Wielbarku wiązać należy z osadnictwem kultury oksywskiej [WOŁĄGIEWICZ 1981, 139-143].

Kolejny egzemplarz (Ryc. 1:4; nr kat. 4) zaliczyć należy do wczesnorzymskich zapinek silnie profilowanych typu 75 według Almgrena [1923]. Jest to forma przewodnia dla wczesnych faz rozwoju kultury wielbarskiej, pojawiająca się w początkach fazy B_1 i przeżywająca się jeszcze w fazie B_2 okresu rzymskiego [WOŁĄGIEWICZ 1966, 173, 176-177].

Późniejszą pozycję chronologiczną zajmują dwa kabłąki zapinek oczkowatych serii pruskiej typu Almgren III 58-59 (Ryc. 1:5; nr kat. 5) z uszkodzonymi ramionami na główce i Almgren III 58-59 lub 53 (Ryc. 1:6; nr kat. 6) oraz fragment charakterystycznej dla tych form sprężynki wykonanej z taśmy brązowej (Ryc. 1:7; nr kat. 7). Zapinki typu Almgren 58-59 są formami przewodnimi dla fazy B_{2a} okresu rzymskiego. Pomimo powszechnie przyjętego założenia, że zapinki oczkowate serii pruskiej wyznaczają początek fazy B_2 wiadomym jest, że były dłużej użytkowane wykraczając poza najwcześniejsze jej stadium [ANDRZEJOWSKI 1998, 107]. Fakt ten potwierdzają zespoły m. in z Weklic – w skład wyposażenia grobu 406 wchodzą dwie brązowe zapinki Almgren 61, brązowa zapinka Almgren 38 i dwie brązowe bransolety żmijowate typu Blume I [niepublikowane materiały z badań prof. Jerzego Okulicza-Kozaryna]. Podobnie można datować znaleziska z Pruszcza Gdańskiego, st. 10, grób 79 [PIETRZAK 1997, 20-21, tabl. XXIII], oraz z Nadkola, st. 2, grób 120 [ANDRZEJOWSKI 1998, 45, tabl. LXXI]. Drugi egzemplarz (Ryc. 1:6; nr kat. 6) nie posiada, co prawda, oczek na kabłąku, ale może to być spowodowane zakryciem ich przez grubą warstwę korozji. Brak oczek jest również cechą wcześniejszą chronologicznie, charakterystyczną dla rozwiniętych form zapinek oczkowatych serii głównej typu Almgren 53 pojawiającego się w końcowym stadium fazy B_1 okresu rzymskiego [WOŁĄGIEWICZ 1966, 171; tenże 1974, 134]. Znane są także przypadki gdzie zapinki Almgren 53 występują jeszcze w zespołach z fazy B_{2a} np. Nadkole grób 30 [ANDRZEJOWSKI 1998, 23, tabl. XXIII] lub Weklice grób 492 [NATUNIEWICZ-SEKUŁA 2007].

Kolejny egzemplarz reprezentuje grupę II, zapinek kapturkowych (Ryc. 1:10; nr kat. 10). Jest ona zbliżona do typów Almgren 38-39, charakterystycznych dla kultury wielbarskiej. Ich występowanie datuje się na fazę B_{2b} okresu wczesnorzymskiego [WOŁĄGIEWICZ 1966, 171]. Dla rozwiniętego stadium B_2 charakterystyczna jest również zapinka serii 10, grupy V, stanowiąca ciekawą odmianę zbliżoną do typu Almgren 148 z cięciwą sprężyny owiniętą wokół główki (Ryc. 1:8; nr kat. 8). Egzemplarze zapinek Almgren 148 z nietypową konstrukcją sprężyny odkryto także na cmentarzysku Elbląg-Pole Nowomiejskie [NATUNIEWICZ 2000, 118-119, tabl. II:1] oraz w Nadkolu, grób 108, gdzie została uznana jako odmiana typu Almgren 120, a opisane owinięcie miało stanowić imitację grzebyka [ANDRZEJOWSKI 1998, 41, 107, tabl. LXVI:108:4] oraz Kamieńczyku, grób 78 [DĄBROWSKA 1997, 25, tabl. XL:78:3]. Przytoczone zespoły potwierdzają datowanie tego rodzaju zapinek na fazę B_{2b}. Późne stadium fazy B_2 zamyka zapinka serii 8 grupy V, zbliżona do typu Almgren 120 (Ryc. 1:9; nr kat. 9). W nowym opracowaniu pióra Machajewskiego, dotyczącym podziału zapinek 8 serii grupy V, omawiany egzemplarz zaliczyć należy do formy 1 [MACHAJEWSKI 1998, 188, ryc. 2]. Częste występowanie tego typu form jest datowane w kulturze wielbarskiej na stadium B_{2c} [GODŁOWSKI 1974, 24; WOŁĄGIEWICZ 1966, 172].

Kolejne cztery zabytki należą już do fazy przejściowej B_2/C_1 pomiędzy wczesnym i młodszym okresem rzymskim. Są to dwa cylindry żelazne pokryte tłoczoną srebrną folią (Ryc. 1:11-12; nr kat. 11) pochodzące prawdopodobnie od zapinek Almgren 130, choć takie zdobienia występują także na zapinkach typu 96. Za zakwalifikowaniem omawianych egzemplarzy jako Almgren 130 przemawia surowiec, z którego zostały zrobione. Rzadko występujące w kulturze

wielbarskiej żelazne zapinki to przeważnie fibule typów 126 i 130. Dość liczną serię żelaznych zapinek zdobionych srebrną folią odnotowano na cmentarzysku w Weklicach [groby 22; 74; 386; 476; 480 – niepublikowane materiały z badań prof. Jerzego Okulicza-Kozaryna i mgr Magdaleny Natuniewicz-Sekuły]. Dalsze egzemplarze to trzy zapinki z wysoką pochewką odpowiadające cechom grupy VII, serii 1 (typ 201 – Tabl. 1:13-14; nr kat. 12;13) i serii 2 (Ryc. 1:15; nr kat. 14). Są one charakterystyczne dla fazy B_2/C_1-C_{1a}, łączącej elementy wczesnorzymskie z późnorzymskimi wyznacznikami chronologicznymi [WOŁĄGIEWICZ 1974, 146-147; 1981, 167]. Ostatnio w literaturze przedmiotu pojawiła się próba usystematyzowania występujących na Pomorzu zapinek kuszowatych z wysoką pochewką [KACZMAREK 1995, 1998]. W jej ujęciu dwa pierwsze okazy z omawianej kolekcji zaliczyć można do odmiany 1, wariantu a, serii 1, grupy VII [KACZMAREK 1995, 242; 1998, 306]. Natomiast zapinki grupy VII, serii 2, z prosto ściętą nóżką, są dość rzadko spotykane na Pomorzu, zajętym przez osadnictwo kultury wielbarskiej [KACZMAREK 1995, s, 251; 1998, 310]. Głównym rejonem ich występowania są Jutlandia, Zelandia oraz Bornholm, gdzie datowane są na fazę C_1 [MACKEPRANG 1943, 7; WOŁĄGIEWICZ 1974, 149]. Formy duńskie, zaliczone do typu II wg Mackepranga, różnią się od opisywanego egzemplarza nóżką wygiętą do góry i bardziej wyprofilowanym kabłąkiem [MACKEPRANG 1943, 6-7]. W związku z tym zapinkę z Wielbarka można uznać za lokalne naśladownictwo egzemplarzy skandynawskich.

Rozwinięty okres późnorzymski reprezentują zapinki kuszowate z podwiniętą nóżką (Ryc. 2:1-4; nr kat. 15-18). Wszystkie zaliczyć należy do typu Almgren 162. Występują one powszechnie w rozmaitych formach w inwentarzu kultury wielbarskiej począwszy od stadium C_{1a} do fazy C_2 [GODŁOWSKI 1970, 38; 1974, 29, 39; 1994, 487]. Na uwagę zasługuje ciekawa odmiana zapinki posiadająca wzdłuż środkowej części kabłąka zdobienie w postaci imitacji nacinanego drutu (Ryc. 2:3; nr kat. 17).

Najpóźniejszą pozycję chronologiczną wykazują dwa ostatnie, typologicznie określone zabytki – jedna zapinka cała i nóżka drugiej, zbliżone do typu Almgren 170 (Ryc. 2:5; 14; nr kat. 19; 27). Pojawiają się one w kulturze wielbarskiej nieco później od zapinek z podwiniętą nóżką i datowane są na fazę C_2 okresu rzymskiego [GODŁOWSKI 1970, 38]. Pozostałe mało charakterystyczne fragmenty (Ryc. 2:6-13; 15; nr kat. 20-26; 28-29) określić można tylko ogólnie jako części zapinek kuszowatych VI i być może VII grupy Almgrena.

Do kategorii form obcych dla kultur reprezentowanych na cmentarzysku w Wielbarku zaliczonych zostało pięć zapinek. Trzy z nich z całą pewnością należy uznać za importy (Ryc. 3:1-3; nr kat. 30-32). Pierwsza importowana zapinka należy do grupy VII, serii 3 i zbliżona jest do typu Almgren 199 (Ryc. 3:1; nr kat. 30). Są to formy pozbawione nóżki, z kabłąkiem przechodzącym bezpośrednio w pochewkę. Zwykle posiadają długą, kuszowatą sprężynkę. Zapinki tego rodzaju charakterystyczne są dla kręgu nadłabskiego, gdzie notowana jest największa liczba znalezisk [KUCHENBUCH 1938, 30-31]. Stosunkowo licznie znajdowane są również na terenach wysp duńskich, gdzie włączone zostały do typu III według klasyfikacji Mackepranga [1943, 6-7]. Na Pomorzu z wyraźnym skupieniem w jego zachodniej części występują niezwykle rzadko w zespołach z fazy C_2 i wiązane są z importami nadłabskimi [KACZMAREK 1995, 253-254]. Ogólne datowanie zapinek 3 serii VII grupy obejmuje fazy C_1 i C_2 okresu rzymskiego [GODŁOWSKI 1970, 69]. Następny egzemplarz to unikalny, jeśli chodzi o teren Polski, import z terenów Cesarstwa Rzymskiego. Jest to fragment zapinki o rozdwojonym kabłąku, z nóżką przechodzącą w rurkowatą pochewkę (Ryc. 3:2; nr kat. 31). Formy tego rodzaju określane są jako typ Almgren 189. W klasyfikacji A. Böhme [1972, 24-25] odpowiadają typowi 26, natomiast u E. Rihy [1979, 109-110, tabl. 22] traktowane są jako typ 4.10. Wcześniejsze warianty posiadają sprężynki z dolną cięciwą umieszczane w tulejach natomiast późniejsze mają konstrukcję zawiaskową. Zapinki tego typu należą do charakterystycznych znalezisk w rzymskich obozach wojskowych, rozlokowanych wzdłuż limesu rzymskiego. Rejestrowane są od Anglii i Holandii aż po Syrię. Najliczniej występują jednak wzdłuż Renu, skąd znane są szczególnie liczne serie egzemplarzy pochodzące m. in. z badań w Saalburgu i Zugmantel. Genezę tych zapinek wywodzi się od rzymskich naśladownictw zapinek germańskich. Miały być one, typowymi elementami stroju wojskowego przeznaczonymi dla Germanów stacjonujących w rzymskiej służbie wojskowej. Czas ich użytkowania określa się na koniec II i początek III wieku naszej ery [BÖHME 1972, 25, tabl. 14; RIHA 1979, 109-110]. Trzeci import to ciekawa zapinka o

cechach późnolateńskich i wczesnorzymskich (Ryc. 3:3; nr kat. 32). W dostępnych materiałach źródłowych brak jest dokładnej analogii do opisywanej formy. Najbardziej zbliżoną do niej kształtem i konstrukcją odmianą zapinek jest typ Almgren 241 lub typ 9 według Ettlinger [1973, 55] określany także jako wariant 2.2 w klasyfikacji Rihy [1979, 66]. Posiadają one podobnie ukształtowany kabłąk z ażurową pochewką oraz płytki oporowe na główce, oraz podobną konstrukcję zapięcia w postaci ośmiozwojowej sprężynki z górną cięciwą umocowaną płytkowatym haczykiem. Unikatowe dla omawianego egzemplarza są natomiast kształt kabłąka oraz pokrywający go ornament jak i niesymetrycznie umieszczony na nim nit przypominający oprawkę na kamień. Wśród zapinek Almgren 241 znane są egzemplarze ze zdobionymi kabłąkami, ale ornamentem pokryte są przeważnie tylko ich główki. Analizy rozprzestrzenienia fibul tego typu dokonała ostatnio K. Czarnecka [1995, 93-98]. Poza terenami prowincji rzymskich są one dosyć rzadkim znaleziskiem. Z obszaru Polski pochodzą zaledwie dwa egzemplarze. Przyjmuje się, że forma ta powstała na terenie Galii po zajęciu jej przez Rzymian. Zapinki tego typu znajduje się zarówno na stanowiskach późnoceltyckich jak i w rzymskich obozach i fortach wojskowych. Chronologia ich występowania obejmuje koniec okresu lateńskiego (faza D_2) i fazę B_1 wczesnego okresu rzymskiego [CZARNECKA 1995, 93-94].

Pozostałe dwie zapinki są nietypowe i nie posiadają bliższych analogii. Reprezentują formy na pewno obce znanym materiałom kultury wielbarskiej, więc można przynajmniej teoretycznie również traktować je jako importy, bez wskazania dokładnych odpowiedników na innych terenach. Podjęta próba formalnego i chronologicznego ich określenia oparta została wyłącznie na ogólnym podobieństwie do innych zapinek, co przez łatwość popełnienia pomyłki znacznie obniża wartość uzyskanych informacji. Pierwszy egzemplarz posiada fragmentarycznie zachowany, wykonany z żelaza, płaski kabłąk oraz brązową konstrukcję sprężyny i pochewkę (Ryc. 3:4; nr kat. 34). Ze względu na jego stan zachowania trudno zrekonstruować pierwotny kształt całości. Z jednej strony egzemplarz przypomina nieco zapinki z kabłąkami zakończonymi płytkami, charakterystyczne dla rozwiniętego okresu wędrówek ludów w basenie Bałtyku – np. zapinki równoramienne [NERMAN 1935, tabl. 5:28] lub tzw. *„beaked fibula”* [JØRGENSEN 1990, tabl. 5:3]. Z drugiej, co jest bardziej prawdopodobne jest to, kabłąk tzw. zapinki cykadowatej (*Zikadenfibel*). Tego rodzaju zapinki występują dość powszechnie w pierwszej połowie V wieku na obszarach dzisiejszych Węgier i południowej Rosji. Ostatni okaz to taśmowaty kabłąk zapinki z nietypowo uformowaną pochewką w postaci blaszki zagiętej wzdłuż bocznej krawędzi nóżki (Ryc. 3:5; nr kat. 33). Kształt kabłąka przypomina jednak odmianę późnych, bałtyjskich zapinek kuszowatych. Ze względu na brak zdobienia zapinka ta nie posiada dokładnych analogii, jednak konstrukcyjnie najbardziej nawiązuje do typu Dollkeim/Kovrovo [BITNER-WRÓBLEWSKA 2001, 34, tabl. XII:1-2; 4-8]. Najbardziej zbliżona do prezentowanego kabłąka odmiana znaleziona została w grobie nr 35 na cmentarzysku w Greibau, Kr. Fischhausen i zaliczona została do form charakterystycznych dla kultury Dollkeim-Kovrovo [NOWAKOWSKI 1996, 51-52, tabl. 60:2; TISCHLER, KEMKE 1902, tabl. 5:16]. Zapinki te różni od omawianej sposób ukształtowania pochewki, która w egzemplarzach bałtyjskich umieszczona jest pod nóżką. Przyjmując omawiany kabłąk jako wariant bałtyjskich zapinek kuszowatych należy umieścić go chronologicznie w okresie od późnych faz okresu rzymskiego do okresu wędrówek ludów. Listę zabytków tej kategorię zamyka pięć mało charakterystycznych odłamanych igieł zapinek (Ryc. 2:16-20; nr kat. 35).

b) Części pasa

Jest to 8 całych i zachowanych we fragmentach sprzączek do pasa, jedna klamra hakowa, 3 nakładki na pas oraz 11 egzemplarzy okuć końca pasa, głównie w postaci fragmentów (Ryc. 4-5). Najwcześniej datować można fragment brązowej **klamry hakowej** (Ryc. 4:1; nr kat. 36). Pochodzi ona od klamry trójdzielnej typu III według Kostrzewskiego [1919; typ XIV według WILOCH 1995]. Niestety brak łącznika uniemożliwia dokładne określenie podtypu. Obecność tej klamry w omawianym zbiorze należy łączyć z kulturą oksywską, w której takie formy zapięć pasa datowane są począwszy od fazy A_2 młodszego okresu przedrzymskiego do B_1 wczesnego okresu rzymskiego [WILOCH 1995, 23-24; WOŁĄGIEWICZ 1981, tabl. XX:40].

Wśród **sprzączek** najdłuższą chronologią użytkowania charakteryzują się dwa jednodzielne egzemplarze należące do typu AH 1 według systematyki R. Madydy-Legutko [1987],

(Ryc. 4:2-3; nr kat. 37-38). Pojawiają się one w kulturze wielbarskiej w fazie B_2 i występują do końca okresu rzymskiego [MADYDA-LEGUTKO 1987, 61, 72]. Kolejne cztery sprzączki są typowe dla początkowych faz młodszego okresu rzymskiego. Są to typy AD 17 (Ryc. 4:4; nr kat. 39), AD 22 (Ryc. 4:6; nr kat. 40) i AD 29 (Ryc. 4:8; nr kat. 44), należące do grupy dwudzielnych sprzączek z półkolistą ramą oraz typ AE 14 (Ryc. 4:5; nr kat. 41) sprzączek stanowiących formę przejściową między D-kształtną a omegowatą ramą. Pojawiają się sporadycznie w fazie B_2/C_1, a czas ich użytkowania generalnie kończy się z fazą C_{1b} i C_2 okresu rzymskiego [MADYDA-LEGUTKO 1987, 31-32, 35, 40-41]. Na początek okresu wędrówek ludów datować można inną sprzączkę typ AH 11 należącą do grupy niewielkich, jednodzielnych sprzączek z pogrubioną ramą (Ryc. 4:7; nr kat. 42) [MADYDA-LEGUTKO 1987, 64].

Zdecydowanie najciekawszym zabytkiem z tej kategorii, wymagającym szczegółowego omówienia jest masywna, jednodzielna sprzączka zdobiona motywem roślinnym, o rzadko spotykanej konstrukcji mocowania do pasa (Ryc. 4:9; nr kat. 43). Posiada ona cechy typowe dla wczesnośredniowiecznych sprzączek bizantyjskich. Formy tego rodzaju znane są z dość rozległego terytorium. Rejestrowane są na terenie Anglii, Italii, Węgier, Azji Mniejszej, Konstantynopola, Krymu i Kaukazu [CSALLÁNY 1953, 328, tabl. III]. Na podstawie analizy znalezisk z obszaru Europy Wschodniej sprzączki te określone zostały jako przejaw mody bizantyjskiej przejmowanej przez ludy sąsiadujące z Cesarstwem. Szczególnie wyraźnie proces ten widoczny jest w materiałach pochodzących z późnogockich cmentarzysk na Krymie. Poczynając od drugiej połowy VII wieku, typowe, miejscowe ozdoby germańskie zaczynają być wypierane przez licznie napływające wzory bizantyjskie [AMBROZ 1971, 116-118, rys. 7:2]. W najwcześniejszym horyzoncie przedmiotów związanych z nową modą pojawiają się właśnie sprzączki o kształcie identycznym do prezentowanej. Formy tego rodzaju określone jako wariant 4.2 według klasyfikacji Ajbabina [1990, 43], lub ogólniej jako typ Syrakuzy [AMBROZ 1971, 116]. Znane są z grobów w Eski Kermen [AMBROZ 1971, rys. 42:6], Kerczu [CSALLÁNY 1953, 328], Suuk-Su i Arteku [REPNIKOV 1903, 9,37,66, tabl. X:19]. Chronologicznie umieszczane są w końcu VI do drugiej połowy VII wieku z możliwością przeżywania się jeszcze w pierwszej połowie VIII wieku [AJBABIN 1990, 43, 49].

Nakładki na pas (Ryc. 5:12-14; nr kat. 56-58) posiadają bardzo interregionalny charakter i datowane są przeważnie dobrze wyposażonymi zespołami grobowymi. Proste nakładki, zwłaszcza w formie wąskich płytek (Ryc. 5:14), spotykane są w kulturze wielbarskiej od rozwiniętej fazy B_2 do fazy C_{1a} okresu rzymskiego [MADYDA 1977, 391].

Okucia końca pasa reprezentują wyłącznie formy późnorzymskie należące do grupy II Raddatza [1957], czyli okuć zakończonych pierścieniowato (Ryc. 5:1-8;10-11; nr kat. 45-52;54-55). Bliższe określenia typologiczne posiadają tylko dwa egzemplarze: typ JII3 (Ryc. 5:1; nr kat. 45) i JII6-7 (Ryc. 5:8, nr kat 52). Okucia JII3 pojawiły się powszechnie w kulturze wielbarskiej począwszy od fazy B_2/C_1 i używane były do początkowego stadium okresu późnorzymskiego – fazy C_{1b}. Nieco później datowany jest typ JII6-7, który pojawia się wśród kompletów okuć pasa w fazie C_{1b} i przeżywa w rozwiniętym okresie późnorzymskim [MADYDA 1977, 398; WOŁĄGIEWICZ 1993, 25]. Jedno okucie formą odbiega od pozostałych (Ryc. 5:9; nr kat. 53). Także w materiałach kultury wielbarskiej posiada nieliczne analogie. Okucie posiada trójkątnie zakończony brzeg górny z wklęsłymi bokami, u którego nasady po obu stronach widnieją stożkowate zgrubienia. Zakończone jest ułamanym w połowie masywnym języczkiem ozdobionym zgrubieniem będącym imitacją pierścienia z drutu. Pod względem konstrukcji górnej części zabytku najbliższą analogię stanowi egzemplarz z Elbląga, różni się jednak od opisywanego długim zaopatrzonym w pierścieniowate zgrubienie języczkiem [NATUNIEWICZ 2000, tabl. XVII:2]. Podobny do elbląskiego egzemplarz odkryto także na cmentarzysku w Weklicach w grobie 173, wraz z fragmentem srebrnej zapinki Almgren 168 i okuciem typu JIV 5, datowanym na fazę C_{2b} czyli V fazę użytkowania cmentarzyska [OKULICZ 1992, 141-144]. Okucia tak ukształtowane można uznać za zbliżone do typu O15, którego datowanie przypada na fazy C_1 i C_2 [MADYDA 1977, 383; RADDATZ 1957, 87, ryc. 1:15].

c) Bransolety

Jedyna brązowa bransoleta w prezentowanym zbiorze należy do typu bransolet sztabkowatych (Ryc. 3:6; nr kat. 59). Jest to charakterystyczny dla kultury wielbarskiej rodzaj ozdo-

by, często spotykany w grobach datowanych na fazy B_1 i B_2 okresu rzymskiego. Omawiany egzemplarz zalicza się do młodszej odmiany, która pojawia się na początku fazy B_2 i przeżywa w trakcie jej trwania [WOŁĄGIEWICZ 1974, 132, ryc. 1].

d) Pierścionki

Wśród opisywanych zabytków znajdują się dwa pierścienie. Fragment pierwszego (Ryc. 3:7; nr kat. 60), wykonany z brązu odpowiada grupie IV, formie 15 w typologii Chr. Beckmann [1969]. W kulturze wielbarskiej używane one były powszechnie, najczęściej jako uszka do różnego rodzaju zawieszek. Ich występowanie datuje się od fazy B_2 do końcowych faz okresu rzymskiego, w których są najliczniej notowane [BECKMANN 1969, 33-34; GODŁOWSKI 1974, tabl. II:32]. Ciekawszym zabytkiem z tej kategorii jest otwarty srebrny pierścionek w kształcie zminiaturyzowanej bransolety z pogrubionymi końcami (Ryc. 3:8; nr kat. 61). Analogii do tego typu przedmiotu nie ma wśród pierścionków z okresu rzymskiego ani z czasów późniejszych.

e) Klamerka esowata

Jest to fragment środkowej części brązowej klamerki (Ryc. 3:9; nr kat. 62). Brak zakończeń uniemożliwia jej dokładne typologiczne i chronologiczne określenie.

f) Naszyjnik

Jedyny pewny fragment naszyjnika brązowego to część typowego dla kręgu zachodniobałtyjskiego naszyjnika z zakończeniem w kształcie kolistej tarczki i końcami owiniętymi drutem (Ryc. 8:1; nr kat. 63). Ozdoby podobnego rodzaju pojawiają się licznie na stanowiskach bałtyjskich z początkiem okresu późnorzymskiego. Kolista tarczka w zapięciu datuje występowanie naszyjnika, z którego pochodzi omawiany fragment na fazę B_2/C_1-C_{1a} [GODŁOWSKI 1974, 69; NOWAKOWSKI 1995, 52].

g) Zawieszki

Kategorię tą tworzy 12 zabytków. Na największą uwagę zasługuje fragment srebrnego wisiorka kapsułkowatego (Ryc. 8:10; nr kat. 64). Jest to blaszka tworząca przednią ściankę wisiorka, zdobiona spiralką z drutu i granulacją, z widoczną resztką uszka. Ozdoby tego rodzaju pojawiają się w kulturze wielbarskiej w fazie B_2 i trwają aż do rozwiniętych późnych faz okresu rzymskiego [BLUME 1912, 91-93; GRABARCZYK 1983, 20-21]. Sposób zdobienia chronologicznie odpowiada raczej początkowi okresu późnorzymskiego. Kolejny rodzaj zawieszki to 9 fragmentów spiralek z drutu brązowego (Ryc. 8:11-19; nr kat. 65). Wykluczyć tutaj należy ich pochodzenie od sprężynek fibul. Spiralki tego rodzaju znajdowane są w grobach kultur łużyckiej, pomorskiej, wielbarskiej i przeworskiej, w tej ostatniej prawdopodobnie jako wyraz wpływów kultury wielbarskiej. Znalezione zostały między innymi w grobach 12, 20 i 29 na cmentarzysku w Brulinie-Koskach [KEMPISTY 1968, ryc. 20:c, 33:e-f, 51:n-o], Garwolinie w grobie 78 [NIEWĘGŁOWSKI 1991, ryc. 45]. Ciekawe, odosobnione znaleziska tego rodzaju pochodzą również z oksywskiego cmentarzyska w Podwiesku, (groby 33, 490), gdzie wraz z zapinkami typu Kostrzewski M oraz Almgren 18a znajdowała się spiralka ze złotego drutu. Zespoły te datowane na fazę A_3 należy więc łączyć z kulturą oksywską, choć ten rodzaj przedmiotu nie jest dla niej charakterystyczny [BOKINIEC 2005, 18; 21, tabl. XV:33; XXIV:49; JANIKOWSKI 1971, ryc. 4]. Podobne ozdoby, choć wykonane raczej z taśmy brązowej, spotykane są również w kulturze łużyckiej i pomorskiej, gdzie określane są jako typ „salta leone". Omawiane spiralki określane są przeważnie jako elementy wchodzące w skład naszyjników [KEMPISTY 1968, 444]. Mimo iż znajdowane są często w grobach bez paciorków, funkcjonowały raczej jako rozdzielacze elementów kolii. Funkcję samodzielnej ozdoby pełniły przeważnie w starszych kulturach przełomu epoki brązu i początku epoki żelaza. Prawdopodobnie jako zawieszki lub amulety mogły być wykorzystane również dwie skamieniałe muszelki posiadające w środku otwory (Ryc. 8:20-21; nr kat. 66), które raczej należy wiązać z kulturą pomorską.

h) Paciorki

W prezentowanym zbiorze zabytków znajdują się 24 paciorki szklane i 43 bursztynowe. Większość zachowała się jedynie w postaci fragmentów, nadających się jednak do określenia typologicznego, które przyjęto według systematyki M. Tempelmann-Mączyńskiej [1985].

Wśród paciorków szklanych do grupy I zaliczyć można 7 egzemplarzy. Reprezentują one następujące formy: typ 4a (Ryc. 6:1; nr kat. 67), typ 6 (Ryc. 6:2; nr kat. 68), typ 8 (Ryc. 6:3; nr kat. 69), typ 10 (Ryc. 6:4; nr kat. 70), typ 12 (Ryc. 6:5-7; nr kat. 71-72). Paciorki tych typów występowały bardzo powszechnie w okresie rzymskim i charakteryzuje je bardzo rozległa chronologia użytkowania. W kulturze wielbarskiej licznie występują przez cały czas jej rozwoju czyli od fazy B_1 okresu rzymskiego do początku okresu wędrówek ludów [TEMPELMANN-MĄCZYŃSKA 1985, 27]. Grupę II reprezentuje jeden paciorek należący do typu 42a (Ryc. 6:9; nr kat. 73). Występowanie tego typu paciorków datowane jest na schyłek fazy C_2 okresu rzymskiego i początek okresu wędrówek ludów [TEMPELMANN-MĄCZYŃSKA 1985, 31]. Kolejny egzemplarz zaliczyć można do grupy III, typ 47 (Ryc. 6:8; nr kat. 74). Tego rodzaju paciorki używane były w kulturze wielbarskiej w fazach B_2 i B_2/C_1 okresu rzymskiego [TEMPELMANN-MĄCZYŃSKA 1985, 31]. Również do grupy III, do typu 53, należy 7 egzemplarzy drobnych paciorków szklanych (Ryc. 6:10-16; nr kat. 75). Ten typ używany był powszechnie w kulturze wielbarskiej, przeważnie w charakterze rozdzielaczy w koliach paciorków bursztynowych i szklanych. Czas ich używania w kulturze wielbarskiej datowany jest od fazy B_2/C_1 okresu rzymskiego do początku okresu wędrówek ludów [TEMPELMANN-MĄCZYŃSKA 1985, 31]. Dalszych pięć paciorków reprezentuje grupę XII: typ 118 (Ryc. 6:17; 19-21; nr kat. 76; 78-80) i typ 119 (Ryc. 6:18; nr kat. 77). Chronologicznie mieszczą się w młodszym okresie rzymskim – od fazy B_2/C_1 do faz C_1-C_2 [TEMPELMANN-MĄCZYŃSKA 1985, 38]. Kategorię typologicznie określonych paciorków szklanych zamykają dwa egzemplarze melonowate należące do grupy XVIII: typu 157 (Ryc. 6:22; nr kat. 81) i typu 179-180 (Ryc. 6:23; nr kat. 82). Są to formy charakterystyczne dla okresu późnorzymskiego, występujące w fazach C_1-D [TEMPELMANN-MĄCZYŃSKA 1985, 41]. Bliższego określenia pozbawiony jest ostatni fragment paciorka szklanego (Ryc. 6:24; nr kat. 83), który pod względem kształtu i rodzaju zdobienia można zaledwie włączyć w obręb grupy XXII.

Wszystkie paciorki bursztynowe zaliczają się do form wykonanych ręcznie. Większość, czyli 23 egzemplarze, to fragmenty form ósemkowatych należące do grupy LV, typ 471 (Ryc. 7:1-17;19-24; nr kat. 84-86). Są one typowe dla kultury wielbarskiej i używane były od fazy B_2/C_1 do początku okresu wędrówek ludów [TEMPELMANN-MĄCZYŃSKA 1985, 84]. Dalszych 15 egzemplarzy posiada cechy grupy XXX, typów 388-389 (Ryc. 7:18; 25-27; 29-31; 35-38; 41-43; nr kat. 87-92; 96-98; 100-102). Jest to powszechny w kulturze wielbarskiej rodzaj paciorków, datowany na okres od fazy B_1 do fazy C_1 okresu rzymskiego [TEMPELMANN-MĄCZYŃSKA 1985, 65, 67]. Kolejny egzemplarz zaliczyć można do grupy XXXIII, typu 399 (Ryc. 7:34; nr kat. 93). Ten rodzaj paciorków chronologicznie mieści się w fazach od B_2 do C_1 okresu rzymskiego [TEMPELMANN-MĄCZYŃSKA 1985, 68]. Dwa paciorki reprezentują typ 403 z grupy XXXVI (Ryc. 7:28, 39; nr kat. 94-95). W kulturze wielbarskiej pojawiają się w fazie B_2/C_1 i używane są w okresie późnorzymskim [TEMPELMANN-MĄCZYŃSKA 1985, 69]. Ostatnie dwa egzemplarze należą do ciekawej odmiany drobnych, tarczowatych paciorków bursztynowych, posiadających otwór równoległy do płaszczyzn (Ryc. 7:33; 40; nr kat. 103). Nie posiadają one swojego odpowiednika w typologii Tempelmann-Mączyńskiej. Podobne paciorki znane są z niektórych stanowisk kultury wielbarskiej i grupy masłomęckiej. Jako osobny typ P1 wydzielone zostały przez A. Kokowskiego [1995, 16, ryc. 4a, 52, mapa 33]. Ich występowanie datowane jest na okres późnorzymski.

i) Grzebienie

Grzebienie rogowe reprezentowane są przez sześć fragmentów grzebieni trójwarstwowych. Pięć z nich to niewielkie ułamki płytek-okładzin ze śladami nitów brązowych (Ryc. 8:4-8; nr kat. 106-109). Najlepiej zachowany, największy fragment (Ryc. 8:9; nr kat. 105) to część grzebienia płytkowego z fragmentarycznie zachowanym trapezowatym uchwytem, należącego do typu I według Thomas [1960]. Takie grzebienie pojawiają się w kulturze wielbarskiej wraz z początkiem młodszego okresu rzymskiego. Rozpowszechnienie form trapezowatych jako młodszej odmiany typu I datowane jest na fazę C_2 [GODŁOWSKI 1970, 39].

j) Ostrogi

Ta kategoria reprezentowana jest jedynie przez 3 egzemplarze. Tylko jeden z nich zachowany jest w całości (Ryc. 10:2; nr kat. 111). Dwa pozostałe fragmenty są tak silnie skorodowane,

że nie nadają się do bliższego, typologiczno – chronologicznego określenia (Ryc. 10:1; 3; nr kat. 112-113). Ze względu na ukształtowanie kabłąka i bodźca ogólnie można je uznać za formy późnolateńskie [KOSTRZEWSKI 1919, 139-141]. Jedyny dobrze zachowany egzemplarz wykonany jest z żelaza. Posiada długi, profilowany bodziec i symetryczny, daszkowaty w przekroju kabłąk z bocznymi hakowatymi zaczepami uformowanymi w postaci guzków (Ryc. 10:2; nr kat. 111). Ostrogi tego typu posiadają na ogół asymetrycznie ukształtowany kabłąk, jednak pozostałe wymienione cechy pozwalają zaliczyć ją do grupy VII Godłowskiego [1974, 13], co w klasyfikacji ostróg kultury przeworskiej odpowiada grupie G1, datowanej na fazy C_1-C_2 okresu rzymskiego [GINALSKI 1991, 70, ryc. 15]. W kulturze wielbarskiej występują prawie wyłącznie okazy wykonane z brązu, a poza tym są nieliczną kategorią zabytków w inwentarzu tej kultury, charakterystyczną przeważnie dla grobów męskich i wiązana z elementami uzbrojenia. Datowane są na początek okresu późnorzymskiego [GODŁOWSKI 1974, 30-31].

k) Kamienie do gry

Wśród prezentowanych zabytków znajdują się dwa egzemplarze szklanych kamieni do gry (Ryc. 8:2-3; nr kat. 114). Są to przedmioty zaliczane do kategorii importów rzymskich. Ich napływ na obecne tereny Polski rozpoczął się już we wczesnym okresie rzymskim, jednak największe nasilenie ich występowania przypada dopiero na okres późnorzymski. Wykonywane były z różnych materiałów, przeważnie ze szkła, kości i kamienia. Na terenach zajmowanych przez kulturę wielbarską i przeworską jest to charakterystyczny element wyposażenia bogatych grobów, najczęściej typu „książęcego". Przedmioty tego typu znalezione zostały między innymi w Łęgu Piekarskim, Dorotowie, Wrocławiu-Zakrzowie, Siedleminie, Cecelach, [ŁĘGA 1958, 44-45; JASKANIS 1996, 107; MAJEWSKI 1949, 20, 181-182; WIELOWIEJSKI 1970, 283].

l) Guzki gliniane

Jest to 9 niewielkich, nieregularnych bryłek wypalonej gliny, zdobionych na powierzchni drobnymi bruzdami (Ryc. 9:1; nr kat. 115). Przedmioty tego typu są bardzo rzadko odkrywane, a ich funkcja nie jest bliżej określona. Przeważnie kształtem zbliżone są do paciorków melonowatych. W opisywanym zbiorze dominują formy zdobione różnokierunkowymi pasmami drobnych bruzd. Najdziwniejszym egzemplarzem jest fragment tworzący pierwotnie kształt „koniczyny", nie posiadający nawet przybliżonej analogii (Ryc. 9:1a). Podobny do reszty opisywanych rodzaj „guzków" w ilości czterech egzemplarzy znaleziony został na cmentarzysku kultury przeworskiej w Starachowicach w grobie nr IV, który datować należy na fazę B_2 [JAMKA 1959, ryc. 12:g]. Ostatnio w literaturze przedmiotu pojawiła się próba opracowania tej kategorii zabytków, z terenów przede wszystkim kultury czerniachowskiej. Zostały one określone jako typ „Bernašivka", a ich funkcję tłumaczy się w wieloraki sposób, począwszy od magicznego przeznaczenia, po swojego rodzaju kamienie do gry, jak i ozdoby stroju [KOKOWSKI 2000, 66]. Więcej informacji o chronologii i funkcji tych przedmiotów dostarczyło odkrycie ich w bogatym zespole grobowym na cmentarzysku w Lubieszewie gm. Nowy Dwór Gdański. W grobie nr 10 znalezionych zostało 8 całych i kilka fragmentów „guzków" wraz z między innymi: parą zapinek monstrualnych typu Almgren 216/217, zapinkami Almgren 162 i 168, 3 pierścieniami srebrnymi typu Beckmann 16 i kolią ósemkowatych paciorków bursztynowych. Zespół ten można pewnie datować na fazę C_2 [JONAKOWSKI 2001, 185-188]. Niezwykle ciekawy był układ omawianych zabytków w grobie. Ułożone były wzdłuż tułowia pochowanej kobiety od pasa aż do głowy. Sposób ułożenia jak i istnienie resztki uszka stwierdzone przy jednym z „guzków" sugerować mogą, iż była to jakaś część stroju, przyszyta do szat. Zarówno przytoczone tutaj jak i inne, znane odkrycia tych przedmiotów stanowią zbyt szczupły materiał do formułowania konkretnych i pewnych wniosków. Stwierdzić można jedynie ich rozległą chronologię i dość interregionalne występowanie zarówno w grobach kultury wielbarskiej jak i przeworskiej.

m) Przedmioty codziennego użytku

Największą grupę w tej kategorii tworzy 13 przęślików glinianych. Różnorodne formy dwustożkowe reprezentuje 11 egzemplarzy (Ryc. 9:3-7; 12:1-6 nr kat. 116-126). Jeden przęślik posiada kształt płasko-kulisty (Ryc. 12:7; nr kat. 127). Trudno rozróżnić je kulturowo i chrono-

logicznie. Pod względem kształtu i zdobienia wyróżnia się natomiast inny egzemplarz. Posiada formę dwustożkową, ze ściętym walcowato załomem, a na powierzchni ornament w postaci wyciskanych par koncentrycznych oczek (Ryc. 9:2; nr kat. 128). Identyczny rodzaj zdobienia posiada również przęślik odkryty w grobie nr 83 na cmentarzysku w Luboszycach. Datowany jest na fazę B_2/C_1 okresu rzymskiego [DOMAŃSKI 1982, tabl. VI:ł]. Podobny sposób ornamentowania przęślików rozpowszechnia się we wczesnym średniowieczu. Za przykład może posłużyć kilka egzemplarzy pochodzących z Kruszwicy ze stanowiska 4 – „Przygródek", datowanych na XI wiek [HENSEL, BRONIEWSKA 1961, ryc. 63]. Opisywany przęślik wykonany został z drobnej, dobrze wypalonej glinki, czym wyróżnia się spośród wszystkich pozostałych. To właśnie skłania do datowania go na okres wczesnego średniowiecza. Z przęślikami związane są najprawdopodobniej inne elementy przęślic – brązowe szpile haczykowate z tordowanymi zakończeniami obecne w 4 egzemplarzach (Ryc. 11:6-9; nr kat. 129) oraz jedna wykonana z gładkiego drutu (Ryc. 11:5; nr kat. 130). Brązowe igły reprezentowane są natomiast przez dwa okazy zachowane w całości oraz pięć fragmentów (Ryc. 11:10-16; nr kat. 134). Zarówno przęśliki, szpile i igły wiązane są z wyposażeniem grobów kobiecych.

Kolejna, ostatnia grupa przedmiotów użytkowych to narzędzia żelazne. Są to dwa fragmenty noży – jeden z zachowanym, obustronnie zwężonym trzpieniem (Ryc. 11:18; nr kat. 133), a drugi w postaci kawałka ostrza (Ryc. 11:17; nr kat. 132) oraz rombowate w przekroju szydło (Ryc. 11:19; nr kat. 131). Tego typu narzędzia mają interregionalny charakter i same, wyrwane z kontekstu zespołów grobowych nie posiadają cech pozwalających je pewnie wydatować.

n) Formy odlewnicze

Wśród opisywanych zabytków z Wielbarka znajdują się dwa fragmenty dość nietypowych form odlewniczych (Ryc. 11:1-2; nr kat. 135). Zarówno ich łódkowaty, nieco zaokrąglony kształt jak i rodzaj lejkowatych zagłębień na powierzchni, sprawiają, iż trudno wytłumaczyć ich przeznaczenie i sposób użytkowania. Kilka identycznych fragmentów znalezionych zostało na tym samym stanowisku w czasie badań w 1984 roku [materiały udostępnione w MZM przez mgr. Z. Sawickiego]. Na podstawie towarzyszącego im w warstwie kulturowej i obiektach materiału ceramicznego łączyć je należy raczej z osadnictwem kultury pomorskiej. Znaleziska śladów produkcji metalurgicznej w tej kulturze należą jednak do rzadkości. Głównymi źródłami informacji na ten temat pozostają w zasadzie gotowe wyroby i nieliczne fragmenty surowca brązowego pochodzące ze skarbów. Funkcji opisywanych zabytków nie da się również określić na podstawie materiałów pochodzących z pracowni odlewniczej odkrytej w Juszkowie woj. pomorskie [PODGÓRSKI 1982, 225-230; 1995, 119]. Mimo to istnieją pewne przesłanki do określenia przeznaczenia tych przedmiotów. W czasie wspomnianych badań z roku 1984, w warstwie, w której znajdowały się fragmenty form, znalezionych zostało kilka brązowych, stożkowatych guzków (Ryc. 11:3-4), dość dobrze pasujących kształtem do zagłębień wykonanych na ich powierzchni. Guzki te są puste w środku, co wskazuje na to, że do ich wykonania konieczne było zastosowanie drugiej części formy zaopatrzonej w odpowiednie rdzenie wypełniające pustą przestrzeń. Taką interpretację komplikuje jednak fakt, iż wspomniane guzki posiadają na spodzie drobne uszka, których wykonanie w rozkładanej, dwuczęściowej formie jest technicznie niemożliwe. Być może kształt guzków odpowiada opisywanym formom całkowicie przypadkowo, ale nie udało się znaleźć żadnego innego przedmiotu metalowego, zaliczanego do kultury pomorskiej, do którego wykonania posłużyć mogłyby opisane formy.

o) Pozostałe

Jest to grupa zabytków metalowych, które ze względu na stan zachowania lub niecharakterystyczną formę nie posiadają bliższego określenia. Znalazło się tutaj 10 ułamków prętów brązowych o przekrojach owalnych (Ryc. 13:7-10; nr kat. 137) i półokrągłych (Ryc. 13:1-6; nr kat. 136). Podobnie nieokreślone pochodzenie mają dalsze trzy fragmenty grubej taśmy brązowej, posiadające dość nietypowy rodzaj zdobienia, do których nie znaleziono analogii w dostępnej literaturze (Ryc. 13:11-13; nr kat. 138-140). Jako resztki nieokreślonych przedmiotów uznać należy kolejne zabytki w postaci fragmentów blaszek brązowych częściowo zdobionych wytłaczaniem (Ryc. 10:4-8; nr kat. 145-148; 13:18; nr kat. 143). Jeden fragment blaszki można prawdopodobnie łączyć z nieokreślonym naczyniem brązowymi (Ryc. 10:9; nr kat. 149). Wska-

zuje na to odpowiednia grubość blachy jak i charakterystyczne zgrubienie, występujące często na krawędziach wylewów. Kolejny rodzaj zabytków to trzy rodzaje brązowych guzków lub okuć (Ryc. 13:14-17; nr kat. 141-142; 144). Podobne do pierwszych dwóch odmian guzków formy przedmiotów (Ryc. 13:15-17; nr kat. 142;144) znalezione zostały w grobie nr 32 w Dębczynie w charakterze okuć pasa [MACHAJEWSKI 1992, tabl. XV:49, 50-53]. Trzeci rodzaj guzków pełnił raczej inną funkcję i przypomina tzw. guziki znane z kultury łużyckiej i pomorskiej.

p) Wiaderko drewniane

Fragmenty drewnianych klepek, resztki brązowych, ozdobnych okuć oraz brązowy kabłąk to resztki niewielkiego naczynia wykonanego techniką klepkową (Ryc. 6:25; nr kat. 151). Nie zostało ono wykorzystane w pracy J. Szydłowskiego [1984], dlatego niezbędna jest jego krótka charakterystyka. Autor wspomnianej pracy wymienia 43 znaleziska szczątków takich naczyń z terenu Polski. Ich wspólną cechą jest posiadanie charakterystycznych elementów metalowych w postaci obręczy spinających klepki, ozdobnych okuć na ściankach i krawędziach oraz kabłąka wraz z dwoma uchami. Rzadko oczywiście wszystkie wymienione cechy występują jednocześnie, charakteryzując tylko wyjątkowe egzemplarze [SZYDŁOWSKI 1984, 38]. Stan zachowania omawianego wiaderka – zachowane resztki drewna i drobne okucia, wskazuje na jego pochodzenie z bogatego grobu szkieletowego. Świadczą o tym podobne znaleziska pochodzące ze stanowisk kultury przeworskiej [Poznań-Szeląg, Ratyń, Tymowa, Wrocław-Zakrzów, grób II – por. SZYDŁOWSKI 1984, 38]. Naczynia te charakterystyczne są zarówno dla kultury wielbarskiej jak i dla innych kultur okresu rzymskiego. Analizy resztek drewna wykazały stosowanie do produkcji tego typu naczyń wyłącznie drewna cisowego, które posiada najlepsze do tego celu właściwości, dużą wytrzymałość i dobrą łupliwość [SZYDŁOWSKI 1984, 52, 120]. Technika bednarska, którą wykonywano omawiane naczynia, rozpowszechniła się na terenie obecnej Polski w młodszym okresie rzymskim, poczynając od fazy B_2/C_1. Jednak rodzaj prezentowanego naczynia klepkowego charakterystyczny jest dopiero dla faz C_2-D [SZYDŁOWSKI 1984, 75, 164]. Prezentowane fragmenty naczynia świadczą o jego niewielkich rozmiarach, która to cecha, zdaniem wielu badaczy wskazuje na możliwość wykorzystywania go do celów stołowych [SZYDŁOWSKI 1984, 129]. Wiaderko z Wielbarka nie posiada swojej dokładnej analogii. Najbliższe stylistycznie i konstrukcyjnie wydają się być egzemplarze z Tymowej, a zwłaszcza z pobliskiego dla Wielbarka Rakowca [SZYDŁOWSKI 1984, tabl. XII:d, XIV:c], posiadające bardzo podobne, ozdobne okucia listwowe krawędzi. Ich datowanie właśnie na fazy C_2-D wydaje się być słuszne również dla omawianego tutaj egzemplarza.

r) Ceramika

Zbiór naczyń stanowi 38 egzemplarzy zachowanych w całości, 14 fragmentów pozwalających na rekonstrukcję naczynia lub przybliżone określenie i 3 skorupy określone jedynie kulturowo. Większość z nich to formy typowe dla kultury wielbarskiej. Oprócz tego wyróżnione zostały 4 fragmenty naczyń charakterystyczne dla kultury oksywskiej oraz dwa naczynia z kręgu pomorsko-kloszowego.

Ceramika kultury wielbarskiej określona została według przyjętej powszechnie systematyki Ryszarda Wołągiewicza [1993]. Grupę I reprezentuje 7 garnków należących do poszczególnych jej typów IA (Ryc. 14:2; nr kat. 153), IB (Ryc. 14:1; nr kat. 152), IC (Ryc. 14: 4-5; 15:1; nr kat. 155-156; 158), ID (Ryc. 14:6; nr kat. 157). Wśród garnków na uwagę zasługuje egzemplarz, który posiada nietypowy dla tej kategorii ostry załom brzuśca. Pomimo to pozostałe cechy odpowiadają wyróżnionym w ramach tej grupy garnkom typu IB i IC (Ryc. 14:3; nr kat. 154). Wszystkie z omawianych egzemplarzy charakteryzują się brakiem zdobień. Powierzchnia naczyń jest przeważnie chropowacona na brzuścu i zagładzona na szyjce lub całej górnej części naczynia, rzadziej również w części przydennej. W niektórych przypadkach zachowały się jedynie ślady chropowacenia, co spowodowała wspomniana we wstępie niewłaściwa konserwacja. Występowanie tego typu naczyń datuje się od faz B_1-B_2 okresu rzymskiego do faz C_2 i D synchronizowanej z początkiem okresu wędrówek ludów [WOŁĄGIEWICZ 1993, 26].

Również siedem naczyń zaliczonych zostało do grupy II (Ryc. 15:2-6; 16:1-2; nr kat. 159-165), obejmującej garnki dwuuche. Posiadają one przeważnie gładką powierzchnię, lub rzadziej, chropowacenie dolnej części brzuśca. Taśmowate lub wałeczkowate ucha przytwier-

dzone są równo z krawędzią wylewu lub nieco poniżej; z reguły nie są zdobione. Na uwagę zasługuje za to jedyne zdobione naczynie pochodzące z grobu 782 (Ryc. 15:2; nr kat. 159). Rodzaj umieszczonego na nim ornamentu nie posiada analogii w kulturze wielbarskiej. Naczynia grupy II pojawiają się w zespołach grobowych od fazy B_1 do faz C_{1b}/C_2 okresu rzymskiego [WOŁĄGIEWICZ 1993, 26]. Jako fragment dużego, grubościennego garnka grupy I lub II uznać należy zachowane dno wraz z częścią przydenną jeszcze jednego naczynia (Ryc. 16:3; nr kat. 166). Przemawia za tym zarówno lekko baniasty kształt brzuśca, jak i typowe dla tych naczyń chropowacenie ponad wygładzonym pasem przy dnie. Jedno dwuuche naczynie przejawia natomiast cechy innej grupy (Ryc. 16:4; nr kat. 167). Przysadzisty brzusiec i starannie wygładzona, lśniąca powierzchnia, charakterystyczna dla ceramiki stołowej, dają podstawy aby zaliczyć je do waz tworzących grupę IV. Wazy tego rodzaju datowane są na fazy B_2 do C_2 okresu rzymskiego [WOŁĄGIEWICZ 1993, 26].

Kolejną, największą grupę naczyń tworzą misy należące do VI grupy. Typ VIA reprezentują trzy naczynia (Ryc. 16:5-6; 17:1; nr kat. 168-170), typ VIC – sześć egzemplarzy całych i jeden fragment (Ryc. 17:2-7; 18:1; nr kat. 171-177) oraz typ VIC/D – jeden egzemplarz (Ryc. 18:2; nr kat. 178). Jedna skorupa została ogólnie zaliczona jako fragment naczynia należącego do tej grupy (Ryc. 19:11; nr kat. 179). Liczniej występują tutaj zdobienia. Najczęściej są to plastyczne listwy i podwójne lub potrójne poziome bruzdy, umieszczane tuż nad załomem brzuśca. Innym rodzajem ornamentu jest występujący na jednej z mis urozmaicony zygzak, umieszczony również nad największą wydętością brzuśca naczynia (Ryc. 17:3; nr kat. 172). Tylko jedno naczynie z opisywanej grupy, misa typu VIC, zaopatrzone jest w duże taśmowate ucho umocowane tuż pod krawędzią wylewu i na załomie brzuśca (Ryc. 17:6; nr kat. 175). Taka odmiana naczyń wspomnianego typu występuje w kulturze wielbarskiej dosyć rzadko. Tak jak i w opisywanych powyżej grupach również na misach grupy VI pojawia się chropowacenie powierzchni (Ryc. 16:6; 17:2; nr kat. 169; 171). Chropowacona jest raczej dolna część naczyń, natomiast górna część z wylewem oraz część przydenna mają powierzchnię gładzoną. Jest to jednak zabieg rzadko spotykany w tej grupie naczyń, ponieważ dominuje tutaj staranne wygładzenie powierzchni. Szerokootworowe naczynia misowate tej grupy to typowe formy późnorzymskie, których występowanie datowane jest przeważnie od fazy B_2/C_1 okresu rzymskiego do fazy D wczesnego okresu wędrówek ludów [WOŁĄGIEWICZ 1993, 26].

Osobno należy omówić jedno dwustożkowe naczynie misowate o cechach grup VIB/C (Ryc. 18:4; nr kat. 180). Chodzi o pierścieniowate dno i lekko pogrubioną krawędź wylewu. W tym wypadku jednak, zamiast występującego normalnie w tych naczyniach wałeczkowatego zgrubienia na krawędzi dna, pojawił się motyw trzech koncentrycznych pierścieni. Taki zabieg określany jest jako wpływ ceramiki wykonanej przy użyciu koła pojawiający się w kulturze wielbarskiej począwszy od przełomu faz C_{1b}/C_2 [WOŁĄGIEWICZ 1989, 153]. O ręcznym wykonaniu tego naczynia świadczy brak innych śladów użycia koła, sposób ukształtowania ścianek i wylewu oraz wyryte ręcznie zdobienie w postaci urozmaiconego zygzaka.

Naczynia średnie reprezentowane są niezbyt licznie. Dwa naczynia misowate, jedno całe i fragment drugiego, posiadają cechy grupy XaA (Ryc. 18:3;5; 19:5; nr kat. 181-182, 200). Charakteryzują się brakiem jakichkolwiek zdobień oraz dobrze wygładzoną powierzchnią. Są to formy występujące wyłącznie w okresie późnorzymskim [WOŁĄGIEWICZ 1993, 26]. Spośród prezentowanych osobnego omówienia wymaga misa (Ryc. 19:5), której charakterystycznie pogrubiony, delikatnie facetowany wylew może sugerować jej oksywską proweniencję. Jednak drugorzędne cechy, takie jak rodzaj użytej gliny obrobienia powierzchni, a także pewna niezgrabność w wykonaniu powoduje, że została ona zaliczona do naczyń wielbarskich[5].

Dużo liczniejsza jest ostatnia kategoria określająca naczynia małe. Otwierają ją trzy miseczki reprezentujące typy grupy XIV – XIVA (Ryc. 18:7; nr kat. 183), XIVA/B (Ryc. 18:6; nr kat. 184) oraz XIVB (Ryc. 18:9; nr kat. 185). Są to naczyńka o gładkiej, pozbawionej zdobień

[5] Kolejnym argumentem za „wielbarskością" tego naczynia jest fakt, że dr Anna Wiśniewska, autorka najnowszego opracowania ceramiki kultury oksywskiej nie włączyła jej do swojej klasyfikacji. Za konsultacje w sprawie określenia opisywanej misy oraz za udostępnienie maszynopisu pracy doktorskiej, obronionej w 2004 roku w Instytucie Archeologii Uniwersytetu Łódzkiego składam na Jej ręce serdecznie podziękowania.

powierzchni. Występowanie typu A tej grupy datowane jest na fazy B_2/C_1 – D natomiast typu B na cały okres wpływów rzymskich [WOŁĄGIEWICZ 1993, 26].

Grupę XV reprezentują dwa kubki beczułkowate należące do typu C (Ryc. 18:8; 19:6; nr kat. 186; 201). Jeden z nich z utrąconym uchem, umocowanym równo z krawędzią wylewu, posiada chropowacony brzusiec (Ryc. 19:6; nr kat. 201). Tego rodzaju kubki charakteryzują się rozległą chronologią i występują w ciągu całego okresu rzymskiego.

Najliczniej obecne wśród małych naczynek są zminiaturyzowane formy mis należących do grupy VI, tworzące grupę XVIII. W kolekcji obecne są prawie wszystkie typy tej grupy: typ A – jeden egzemplarz (Ryc. 18:10; nr kat. 187), typ C – pięć egzemplarzy (Ryc. 18:11-15; nr kat. 188-192), typ D, E, F – po jednym egzemplarzu (Ryc. 19:2-4; nr kat. 194-196). Rodzaje zdobień powierzchni odpowiadają naczyniom grupy VI. Jedna z miseczek posiada umieszczony nad załomem brzuśca motyw urozmaiconego zygzaka, wzbogaconego o pary wyciskanych dołków (Ryc. 18:14; nr kat. 191). Na fragmencie innej widać charakterystyczną poziomą bruzdę, podkreślającą załom brzuśca (Ryc. 19:2; nr kat. 194). Ogólnie wśród miniaturowych miseczek omawianej grupy dominuje gładzenie powierzchni, ale tak jak i u większych odpowiedników z grupy VI występuje tutaj chropowacenie dolnej części naczyń (Ryc. 18:15; nr kat. 192). Formy grupy XVIII posiadają podobną chronologię jak misy grupy VI. Typy A i E występują od fazy B_2/C_1 do fazy D, czyli do początku okresu wędrówek ludów, typ C od fazy B_2 i B_2/C_1 do fazy D, typ D od fazy C_{1b} do fazy C_2 oraz typ F do fazy B_2/C_1–C_2 okresu rzymskiego [WOŁĄGIEWICZ 1993, 26].

Ceramikę kultury wielbarskiej reprezentują również 3 skorupy pochodzące z naczyń typologicznie bliżej nieokreślonych. Dwie spośród nich to dno i fragment części przydennej form grubościennych, najprawdopodobniej garnkowatych, z grup I-II (Ryc. 19:7;10; nr kat. 198-199). Ostatni fragment dna potraktować należy chyba jako część naczynia wazowatego grupy IV (Ryc. 19:8; nr kat. 197). Przemawia za tym wyraźne podcięcie zachowanej części przydennej jak i starannie wygładzona powierzchnia barwy czarnej.

W prezentowanym zbiorze naczyń obecne są również formy charakterystyczne dla kultury oksywskiej. Są to 4 fragmenty z typowych popielnic tej kultury (Ryc. 19:9; 20:1-3; nr kat. 202-205). Charakteryzują się one dużymi rozmiarami i czarną, gładzoną powierzchnią z zewnątrz a brunatną od wewnątrz. W nowym opracowaniu ceramiki kultury oksywskiej pióra A. Wiśniewskiej [2004] naczynia te pochodzą od tzw. form dużych – garnków, jednak ich fragmentaryczny stan zachowania nie pozwala na pewne scharakteryzowanie typów. Jedyne dające się typologicznie określić naczynie (Ryc. 20:3) należy do garnków baniastych typu 2A. Charakteryzują się one delikatnie zaokrąglonym profilem. Formy te najczęściej są bezuche, sporadycznie odnotowywane są egzemplarze z jednym, ewentualnie dwoma uchami. Formy uchate jak omawiana, notowane są na cmentarzyskach oksywskich wyłącznie na wschód od dolnej Wisły i na Ziemi Chełmińskiej (Bystrzec, Podwiesk, Stary Targ). Najliczniej występują w fazie A_2 i używane były jeszcze w fazie A_3 młodszego okresu przedrzymskiego.

Osobnego omówienia wymaga fragment naczynia (Ryc. 19:1; nr kat. 193), który w całości został opublikowany przez Schindlera [1940, tabl. 20:8] i włączony do jego klasyfikacji. Naczynie to nie ma jednak żadnych analogii w znanych materiałach kultury wielbarskiej. Jego morfologia, nietypowy ornament w postaci linii rytych obiegających brzusiec, z motywem „jodełkowego" kreskowania, nisko osadzony brzusiec, wskazują raczej na pochodzenie z kręgu pomorsko-kloszowego. Przemawia za tym także fakt, że pochodzi ono z kolekcji Marshalla, a wiadomo, że w trakcie tych amatorskich badań odkrywano w Wielbarku groby kultury pomorskiej [ŁUKA 1966, 253-254]. Ostatnie naczynie – półkulista miseczka z utrąconym wałeczkowatym uchem to charakterystyczna dla kultury pomorskiej przykrywa popielnicy (Ryc. 20:4; nr kat. 206). Identyczne naczynia znalezione zostały w grobach skrzynkowych odkrytych na cmentarzysku w Wielbarku w trakcie badań Voigtmanna [ŁUKA 1966, tabl. XLI:1:d, f].

3. Wnioski końcowe

Prezentowane materiały jak już wspomniano pozbawione są w większości kontekstu w postaci zachowanych zespołów grobowych. Tylko część z nich na podstawie zachowanych oznaczeń i danych zaczerpniętych z literatury można powiązać z wyposażeniem poszczególnych grobów. Dotyczy to przede wszystkim niektórych naczyń, które uwzględnione zostały

w pracach Schindlera [1940] i Bohnsacka [1938], a także Wołągiewicza [1993]. Pozostałe zabytki posiadające oznaczenia nie były nigdy publikowane i informacje dotyczące grobów, w których zostały odkryte znajdować się mogą tylko w ewentualnie zachowanej dokumentacji badań. Próba powiązania z publikowanymi zespołami części materiałów pozbawionych oznaczeń, wobec złej jakości ilustracji, mogłaby doprowadzić do popełnienia wielu błędów i dokonania wielu fałszywych ustaleń w rekonstrukcji wyników badań cmentarzyska w Wielbarku. W konsekwencji ograniczono się przede wszystkim do analizy typologiczno-chronologicznej poszczególnych zabytków.

Kolejnym problemem, który z uwagi na losy przedwojennych, niemieckich kolekcji muzealnych pojawił się w pracy, jest odpowiedź na pytanie jaka część materiałów w rzeczywistości pochodzi z tytułowego stanowiska. W efekcie, oprócz przeważającej liczebnie grupy zabytków, które chronologią i charakterem kulturowym związane są z całą pewnością lub najprawdopodobniej z odkrytymi na stanowisku w Wielbarku osadą i cmentarzyskiem kultury pomorskiej oraz cmentarzyskami kultury oksywskiej i wielbarskiej, wyróżniono kilka zabytków o innej proweniencji. Wśród nich wymienić należy na początku wspominane już jedno naczynie i dno drugiego (Ryc. 18:10; 19:8; nr kat. 187; 197) pochodzące z innego stanowiska, *Alter Flugplatz*, położonego na terenie Malborka świadczące z całą pewnością o przemieszaniu ocalonej części zbiorów niemieckiego Muzeum Zamkowego w Malborku. Kolejną część zabytków obcego pochodzenia, a mianowicie pięć zapinek (Ryc. 3:1-5; nr kat. 30-34) interpretować można jako importy o charakterze unikatowym o częściowo nieokreślonym bliżej pochodzeniu (Ryc. 3:4-5; nr kat. 33-34). Z kolei zupełnie obcym zabytkiem pod względem kulturowym i chronologicznym jest sprzączka do pasa pochodzenia bizantyjskiego datowana na 2 połowę VII w. n.e. (Ryc. 4:9; nr kat. 43). Jej chronologia jest dużo późniejsza od najmłodszych grobów na cmentarzysku w Wielbarku jak i najpóźniejszych śladów pobytu ludności germańskiej w rejonie dolnej Wisły. Nie można natomiast wykluczyć pojawienia się tego zabytku w okolicach Malborka w związku z późniejszym napływem i osadnictwem ludności pruskiej. Nieco wcześniej datowane zabytki pochodzenia bizantyjskiego notowane są na terytorium bałtyjskim w znanej ze swoich dalekosiężnych powiązań grupie olsztyńskiej [OKULICZ 1973, 480]. Ślady wczesnośredniowiecznego osadnictwa pruskiego w postaci nielicznych obiektów i luźnych materiałów odkrywane były na stanowisku w Wielbarku [VOIGTMANN 1932]. Sprzączka ta może jednak równie dobrze pochodzić z innego stanowiska wchodzącego w skład kształtującego się na przełomie VII i VIII w. w okolicach Malborka-Wielbarka dużego zespołu osadniczego [HAFTKA 1987, 37]. Unikatowy charakter tego zabytku może również wskazywać na to, że w opracowywanym zbiorze znalazł się on przypadkowo. Hipoteza ta wydaje się tym bardziej prawdopodobna, że jak już wielokrotnie sygnalizowano, prezentowany zbiór zabytków uległ przemieszaniu. W przedwojennych zbiorach *Muzeum Zamkowego* w Malborku znajdowała się między innymi słynna kolekcja archeologiczna Theodora Blella [CHODYŃSKI 1999, 73-84], a należy podkreślić, że sprzączki bizantyjskie cieszyły się dużą popularnością wśród zbieraczy starożytności i znajdowały się w wielu kolekcjach [AJBABIN 1990, 35; CSALLÁNY 1953 – tam obszerna literatura]. Z tych samych powodów z tej kolekcji może pochodzić fragment zapinki cykadowej (Ryc. 3:4; nr kat. 34).

Podsumowując stwierdzić należy, iż przedstawione w pracy materiały nie stanowią zwartego zbioru, który mógłby się stać podstawą dla dalej idących wniosków natury chronologicznej czy kulturowej odnośnie eponimicznego stanowiska kultury wielbarskiej w Wielbarku. Dotyczy to niestety także najciekawszych zabytków, które jako unikalne importy wraz z odpowiednim kontekstem mogłyby dostarczyć wielu nowych informacji o powiązaniach kulturowych rejonu dolnej Wisły z innymi obszarami.

4. Katalog zabytków

W katalogu podano numery inwentarzowe muzeów według następujących skrótów: MZM – Muzeum Zamkowe w Malborku; MAG – Muzeum Archeologiczne w Gdańsku; MAK – Muzeum Archeologiczne w Krakowie. Przy opisie zabytków zastosowano klasyfikacje typologiczne według następujących opracowań: zapinki – ALMGREN 1923; KOSTRZEWSKI 1919; sprzączki – MADYDA-LEGUTKO 1987; klamry – KOSTRZEWSKI 1919; WILOCH 1995; naczynia gliniane – WIŚNIEWSKA 2004; WOŁĄGIEWICZ 1993; paciorki szklane i bursztynowe – TEMPELMAN-MĄCZYŃSKA 1985; KOKOWSKI 1995; pierścionki – BECKMANN 1969; grzebienie – THOMAS 1960. O ile nie podano

inaczej zabytek wykonano z brązu. W katalogu zastosowano numerację ciągłą, przy czym jeżeli pod jednym numerem inwentarzowym konkretnego muzeum inwentaryzowano kilka zabytków, zbiór ten w niniejszym katalogu otrzymał także jeden numer katalogowy. W związku z tym liczba numerów katalogu nie oznacza całkowitej sumy zabytków z kolekcji.

Jeżeli w dostępnej literaturze wystąpiły jakiekolwiek informacje o pełnych zespołach grobowych, uwzględniono je w katalogu.

Cała kolekcja obejmuje 277 określonych zabytków oraz kilkadziesiąt bryłek bursztynu stopionego szkła, nitów brązowych i fragmentów płytek rogowych prawdopodobnie od grzebieni, kilkaset bryłek stopionego brązu i bliżej nieokreślonych przedmiotów.

a) Zapinki

1) Nadtopiony fragment jednoczęściowej zapinki, sprężynka czterozwojowa z dolną cięciwą, na zachowanej części kabłąka pierścieniowate zgrubienie, zach. dł. 2,1 cm; MZM 1975/160; typ N; (Ryc. 1:1); **2)** Nadtopiony fragment, jednoczęściowej zapinki, zachowana sprężynka z dolną cięciwą i część owalnego w przekroju kabłąka, konstrukcja lateńska; zach. dł. 2 cm; MZM 1975/160; (Ryc. 1:2); **3)** Fragment sprężynki zapinki prawdopodobnie o konstrukcji lateńskiej; zach. dł. 1,6 cm; MZM 1975/160; (Ryc. 1:3); **4)** Częściowo uszkodzona zapinka silnie profilowana, jednoczęściowa, główka trąbkowata, na środku kabłąka wyraźny grzebień, nóżka w przekroju daszkowata, zakończona guzkiem, zachowana połowa sprężynki z cięciwą i igłą, pochewka ułamana, długość 3 cm; MZM 1975/160; typ A IV 75; (Ryc. 1:4); **5)** Kabłąk zapinki oczkowatej, przekrój taśmowaty, nóżka w przekroju daszkowata z dwoma parami oczek, na kabłąku pasmo pseudogranulacji, długość 6,2 cm; MZM 1975/160; typ A III 59; (Ryc. 1:5); **6)** Zapinka oczkowata, kabłąk taśmowaty, nóżka w przekroju daszkowata, na końcu nóżki trójkątne nacięcie, kabłąk zdobiony pasmem pseudogranulacji, ułamana połowa sprężynki i igła, długość 5,3 cm; MZM 1975/160; typ A III 59 lub 53; (Ryc. 1:6); **7)** Sprężynka zapinki oczkowatej, zachowany fragment igły, przekrój taśmowaty; zach. dł. 3,6 cm; MZM 1975/160; (Ryc. 1:7); **8)** Uszkodzona zapinka o łukowato wygiętym kabłąku, przekrój daszkowatym, rozszerzający się na nóżce, cięciwa sprężynki owinięta wokół główki, igła ułamana, długość 4 cm; MZM 1975/160; grupa A V s. 10, zbliżona do typu 148; (Ryc. 1:8); **9)** Zapinka z grzebykiem na główce, kabłąk w przekroju daszkowaty, nóżka w kształcie rombu, pochewka ukruszona, ułamana igła, długość 3,3 cm; MZM 1975/160; grupa A V s. 8; zbliżona do typu A120 (Ryc. 1:9); **10)** Uszkodzona zapinka kapturkowa, po środku kabłąka masywny grzebyk, pochewka ukruszona, długość 3,5 cm; MAG 1955:141/181; typ A II 38-39; (Ryc. 1:10); **11)** Dwie żelazne sprężynki zapinek umieszczone w rurkach pokrytych srebrną folią z tłoczonym ornamentem jodełkowym; MZM 1975/160; typ A V 95 lub 130; zach. dł. 2, 5 i 2,4 cm; (Ryc. 1:11-12); **12)** Zapinka z wysoką pochewką, kabłąk w przekroju owalny, nóżka zakończona guzkiem, sprężynka kuszowata, z dolną cięciwą, igła i pochewka ułamane, długość 3 cm; MZM 1975/160; typ A VII 201; (Ryc. 1:13); **13)** Kabłąk zapinki z wysoką pochewką, owalny w przekroju, przy główce rozszerzony, nóżka przedłużona, na główce i na nóżce poprzeczne nacięcia, długość 3,2 cm; MZM 1975/160; typ A VII 201; (Ryc. 1:14); **14)** Kabłąk zapinki z wysoką pochewką o owalnym przekroju i ściętej prosto nóżce przechodzącej w pochewkę, długość 4,3 cm; MZM 1975/160; typ A VII s. 2; (Ryc. 1:15); **15)** Zapinka kuszowata z podwiniętą nóżką, kabłąk w przekroju owalny, sprężynka z dolną cięciwą, osadzona na osi zakończonej owalnymi guzkami (zachowany jeden), taki sam guzek osadzony na główce zapinki, długość 3,8 cm; MZM 1975/160; typ A VI 162; (Ryc. 2:1); **16)** Uszkodzony kabłąk zapinki kuszowatej z podwiniętą nóżką, podwinięcie nóżki ułamane, przekrój kabłąka okrągły, nóżki taśmowaty, na kabłąku owinięty drucik podtrzymujący pierwotnie pochewkę, długość 5,2 cm; MZM 1975/160; typ A VI 162; (Ryc. 2:2); **17)** Zapinka z podwiniętą nóżką, kabłąk wygięty łukowato, w przekroju trójkątny, zdobiony na grzbiecie pseudoperełkowaniem, na nóżce ślady facetowania, sprężynka z dolną cięciwą, igła ułamana, długość 5 cm; MAG 1955:40/179; typ A VI 162; (Ryc. 2:3); **18)** Kabłąk zapinki z podwiniętą nóżką, przekrój taśmowaty, półkolisty, wygięty kolankowato, długość 5,5 cm; MAG 1955:140/180; typ A VI 162; (Ryc. 2:4); **19)** Zniszczona zapinka, kuszowata z pełną pochewką, kabłąk w przekroju trójkątny, ślady ornamentu metopowego, ułamana część sprężynki i igła, długość 3,2 cm; MZM 1975/160; typ A VI 170; (Ryc. 2:5); **20)** Nadtopiony fragment zapinki o konstrukcji kuszowatej, kabłąk w przekroju trójkątny z nałożonym pierścieniem z nacinanego drutu, sprężynka z dolną cięciwą, osadzona na osi zakończonej owalnymi guzkami (zachowany jeden); MZM 1975/160; typ A VI-VII; (Ryc. 2:7); **21)** Sprężynka zapinki z łukowatą cięciwą, osadzona na osi z resztkami guzków na końcach, zachowany fragment igły; zach. dł. 1,8 cm; MZM 1975/160; typ A VI-VII; (Ryc. 2:8); **22)** Nadtopiony fragment kabłąka zapinki kuszowatej, zachowana część sprężyny osadzonej na osi z resztkami guzków na końcach, na kabłąku ślady facetowania; zach. dł. 1,6 cm; MZM 1975/160; typ A VI-VII; (Ryc. 2:9); **23)** Sprężynka zapinki o konstrukcji kuszowatej, osadzona na osi zakończonej owalnymi guzkami, długość 3,4 cm; zach. dł. 2,9 cm; MZM 1975/160; typ A VI-VII; (Ryc. 2:10); **24)** Fragment zapinki kuszowatej, zachowana sprężynka z dolną cięciwą, osadzona na osi z owalnymi guzkami na końcach, zachowany odcinek kabłąka daszkowaty w przekroju; zach. dł. 2,9; MZM 1975/160; typ A VI-VII; (Ryc. 2:6); **25)** Fragment podwiniętej nóżki srebrnej zapinki kuszowatej, przekrój półkolisty, nałożony jeden pierścień z nacinanego drutu; zach. dł. 1,9 cm; MZM 1975/160; typ A VI; (Ryc. 2:12); **26)** Środkowa część kabłąka srebrnej, kuszowatej zapinki z podwiniętą nóżką, na kabłąku wielokrotne facetowanie, owinięty drucik podtrzymujący pierwotnie pochewkę; zach dł. 1,7 cm; MZM 1975/160; typ A VI; (Ryc. 2:13); **27)** Fragment zapinki – nóżka z pełną pochewką; zach. dł. 2,1 cm; MZM 1975/160; typ A VI 170; (Ryc. 2:14); **28)** Fragment sprężynki srebrnej zapinki, oś zakończona owalnym guzkiem; zach. dł. 1,1 cm; MZM 1975/160; typ A VI 167?; (Ryc. 2:11); **29)** Fragment sprężynki wraz z igłą zapinki kuszowatej, oś zakończona owalnymi guzkami (zachowany jeden); zach. dł. 3,7 cm; MZM 1975/160; typ A VI-VII; (Ryc. 2:15); **30)** Uszkodzony, łukowaty kabłąk zapinki o kwadratowym przekroju, pochewka blaszkowata, ułamana ze schodkowym nacięciem na krawędzi, długość 3,8 cm; MZM 1975/160; typ A VII s. 3; (Ryc. 3:1); **31)** Fragment zapinki o rozdwojonym, trójkątnym w przekroju kabłąku, nóżka z rurkowatą pochewką, na kabłąku pod rozdwoje-

niem dwa drobne grzebyki; zach. dł. 3,5 cm; MZM 1975/160; typ A VI 189; (Ryc. 3:2); **32)** Uszkodzona, jednoczęściowa zapinka, kabłąk taśmowaty, zdobiony poprzecznymi i podłużnymi, drobnymi nacięciami i pseudogranulacją, nóżka wąska, niezdobiona, pochewka ażurowa, na kabłąku umocowany nit przypominający miseczkowatą oprawkę, przy główce niewielkie płytki obejmujące sprężynkę, cięciwa umocowana przy główce haczykowatym, szerokim zaczepem, igła ułamana, długość 7,5 cm; MZM 1961/12; typ zbliżony do A241? (Ryc. 3:3); **33)** Taśmowaty kabłąk zapinki rozszerzający się nieznacznie na ułamanej częściowo nóżce, pochewka wykonana z blaszki zagiętej z krawędzi nóżki, długość 4,4 cm, szer. 0,6-0,9 cm; MAG 1954:110/261; (Ryc. 3:5); **34)** Fragment zapinki o żelaznym kabłąku w kształcie płytki z podłużnym, dwustożkowym, półokrągłym w przekroju żeberkiem, umieszczonym wzdłuż osi, krótka sprężynka, cięciwa opiera się o spód kabłąka, sprężynka, igła i blaszkowata pochewka wykonane z brązu, długość 4,5 cm, najw. szerokość 2 cm; MAG 1954:110/260; (Ryc. 3:4); **35)** Pięć igieł od zapinek; zach. dł. 3,9 cm, 4,1 cm, 4 cm, 2,8 cm, 2,9 cm MZM 1975/160; (Ryc. 2:16-20).

b) Części pasa

36) Uszkodzona, taśmowata, klamra hakowa, przy zaczepie zachowane dwa z trzech nitów z dużymi okrągłymi główkami naciętymi w trójkąty, na krawędziach i po środku klamry trzy podłużne żeberka, zach. dł. 13 cm, szer. 3,5 cm; MAG 1955:139/178; typ: K III; W XIV; informacje dodatkowe: grób ciałopalny [BOHNSACK 1938, lista 22; ANDRZJOWSKI, MARTENS 1996, 13, tabl. XX]; (Ryc. 4:1); **37)** Jednodzielna sprzączka do pasa, rama owalna, lekko pogrubiona, kolec profilowany, wymiary 2,3×2,4 cm; MZM 1975/160; typ A H1; (Ryc. 4:2); **38)** Owalna, jednodzielna, sprzączka do pasa, kolec profilowany, facetowany; dł. 1,5 cm, szer. 2,4 cm; MZM 1975/160; typ AH1; (Ryc. 4:3); **39)** Fragment, dwudzielnej sprzączki do pasa, rama w kształcie litery D, przy osi zachowane resztki skuwki, brak kolca, wymiary 1,8×3,4cm; MZM 1975/160; typ AD17; (Ryc. 4:4); **40)** Dwudzielna, sprzączka do pasa, rama w kształcie litery D, kolec profilowany, skuwka zakończona trójkątnie, mocowana trzema nitami, na kolcu i ramie zdobienie w postaci poprzecznych nacięć, dł. 3,7 cm, szer. 2,6 cm; MZM 1975/160; typ AD22; (Ryc. 4:6); **41)** Fragment sprzączki do pasa, zachowana większość ramy w kształcie litery D, oś zakończona guzkami, na ramie zachowany fragment kolca, wymiary 2,3×2 cm; MZM 1975/160; typ AE14; (Ryc. 4:5); **42)** Mała sprzączka do pasa z owalną, pogrubioną ramą i profilowanym, masywnym kolcu, dł. 1,8 cm, szer. 2 cm; MAG 1954:110/263; typ A H11; (Ryc. 4:7); **43)** Jednodzielna sprzączka do pasa z płytkowatą skuwką i owalną ramą, na skuwce wycinany ornament wici roślinnych, kolec masywny, profilowany, na ramie przy oparciu kolca dwa trójkątne wycięcia, na spodzie skuwki dwie prostopadłe do niej blaszki z otworkami, rama pęknięta, dł. 5 cm, szer. ramy 4 cm, skuwki 2,3 cm; MAG 1954:110/263; (Ryc. 4:9); **44)** Dwudzielna sprzączka do pasa, rama w kształcie litery D, facetowana, kolec profilowany, skuwka prostokątna z zaokrąglonymi rogami, mocowana trzema nitami, dł. 3,3 cm, szer. 5,3 cm; MAG 1955:136/175; opis niemiecki: *Grab 189b;* typ AD29; (Ryc. 4:8); **45)** Okucie końca pasa, blaszkowate, zakończone pierścieniem z guzkiem, dwa nity, dł. 6,2 cm; MZM 1975/160; opis niemiecki: *„Heidnische Preussen" Fundstelle 707;* typ JII3; (Ryc. 5:1); **46)** Fragment okucia końca pasa, zachowana ukruszona skuwka i część pierścieniowatego zakończenia, zdobienie w postaci dwóch par poprzecznych nacięć i ornamentu „wilczych kłów", jeden nit, dł. 4,2 cm; MZM 1975/160; typ JII; (Ryc. 5:2); **47)** Fragment okucia końca pasa, ułamana skuwka i zakończenie, zdobienie w postaci „wilczych kłów" oraz dwóch poprzecznych nacięć, dł. 4 cm; MZM 1975/160; typ JII; (Ryc. 5:3); **48)** Fragment okucia końca pasa z ułamanym pierścieniem na końcu, dł. 2 cm; MZM 1975/160; typ JII; (Ryc. 5:4); **49)** Fragment okucia końca pasa z zachowaną częścią pierścienia, poprzecznie nacięte, dł. 2,3 cm; MZM 1975/160; typ J II; (Ryc. 5:5); **50)** Fragment okucia końca pasa z ukruszoną skuwką i resztką pierścieniowatego zakończenia, dł. 3,5 cm; MZM 1975/160; typ J II; (Ryc. 5:6); **51)** Niewielki fragment okucia końca pasa z ułamaną skuwką i pierścieniem, dł. 1,3 cm; MZM 1975/160; typ J II; (Ryc. 5:7); **52)** Fragment zakończenia okucia końca pasa, zachowany jeden pierścień i fragment drugiego; dł. 2 cm; MZM 1975/160; typ J II 6-7; (Ryc. 5:8); **53)** Fragment okucia końca pasa, zachowany brzeg górny z 3 nitami i śladem po 4, języczek masywny, okrągły w przekroju zakończony zgrubieniem imitującym pierścień z drutu., dł. 3,2 cm; MZM 1975/160; typ zbliżony do O15 (Ryc. 5:9); **54)** Nadtopiony fragment okucia końca pasa, zachowana część pierścieniowatego zakończenia, dł. 3,7 cm; MZM 1975/160; typ J II; (Ryc. 5:10); **55)** Fragment okucia końca pasa, zachowana skuwka z nitem, dł. 2,5 cm; MZM 1975/160 (Ryc. 5:11); **56)** Okucie pasa, dwie płytki w kształcie trójkąta o zaokrąglonych rogach, połączone trzema nitami, dł. 2,8 cm; MZM 1975/160; (Ryc. 5:12); **57)** Uszkodzone, okucie pasa w kształcie prostokątnej blaszki z czterema otworami na nity w rogach, wymiary 1,6×2,4 cm; MZM 1975/160; (Ryc. 5:13); **58)** Nakładka na pas w kształcie dwóch prostokątnych płytek połączonych dwoma nitami, dł. 2 cm, szer. 0,3 cm; MZM 1975/160. Bardzo podobna nakładka pochodzi z grobu 1719a, znanego dzięki sprawozdaniu Voigtmanna, nie wykluczone zatem, że mamy do czynienia z tym samym zabytkiem [VOIGTMANN 1932, tabl. 7, 1-2; ANDRZEJOWSKI, BURSCHE 1987, tabl. VII:14] (Ryc. 5:14).

c) Bransolety

59) Bransoleta sztabkowata o stykających się końcach, przekrój sztabki owalny, lekko spłaszczony od wewnątrz, na obwodzie wybite pasmo pseudogranulacji i po obu jego stronach pojedyncze rzędy drobnych kółeczek, wymiary: 7,2×6,1 cm; MAK/2222; opis niemiecki: *gefunden September 1933 in Willenberg bei Marienburg Grundstück Paul Czarnecki*; (Ryc. 3:6).

d) Pierścionki

60) Fragment pierścienia o owiniętych końcach; zach. dł. po obwodzie 3,9 cm; MZM 1975/160; typ Beckmann IV 15; (Ryc. 3:7); **61)** Srebrny, otwarty „pierścionek," o pogrubionych końcach, przekrój okrągły, kształt zminiaturyzowanej bransolety z pogrubionymi końcami, śr. 2,2 cm; MZM 1975/160; (Ryc. 3:8).

e) Klamerka esowata

62) Fragment środkowej części klamerki esowatej, ułamane zakończenia, zdobienie w postaci profilowanego pierścienia, dł. 1,2 cm; MZM 1975/160; (Ryc. 3:9).

f) Naszyjnik

63) Fragment brązowego naszyjnika, zachowana część owiniętej drutem obręczy i zapięcia w postaci owalnej blaszki z otworem na haczyk, na obręczy oprócz drutu dwa masywne pierścienie; zach. dł. po obwodzie 6,8 cm; wymiary tarczki 2,8×1,9 cm; MZM 1975/160; (Ryc. 8:1).

g) Zawieszki

64) Fragment srebrnego wisiorka kapsułkowatego, okrągła blaszka zdobiona ślimacznicą z cienkiego drucika, po środku umieszczona kulka, przy krawędzi resztka uszka, śr. 1,2 cm; MZM 1975/160; (Ryc. 8:10); **65)** Dziewięć fragmentów spiralek z drutu o prostokątnym przekroju, nadtopione, śr. 0,4 cm; MAG 1955:142/182; (Ryc. 8:11-19); **66)** Dwie skamieniałe muszelki z otworami w środku; MZM 1975/160; (Ryc. 8:20-21).

h) Paciorki

67) Fragment płasko-kulistego paciorka szklanego, szkło przejrzyste, barwa zielona; śr. 0,6 cm; MZM 1975/160; typ TM 4a; (Ryc. 6:1); **68)** Płaskokulisty paciorek szklany, szkło nieprzejrzyste, barwa biała, śr. 0,8 cm; MAK/9255; opis: Wielbark 1927; typ TM 6; (Ryc. 6:2); **69)** Fragment kulistego paciorka szklanego, szkło nieprzejrzyste, jasnozielone, śr. 1,5 cm; MZM 1975/160; typ TM 8; (Ryc. 6:3); **70)** Fragment płasko-kulistego paciorka szklanego, szkło opakowe, barwa pomarańczowa; śr. 0,7 cm; MZM 1975/160; typ TM 10; (Ryc. 6:4); **71)** Fragment płasko-kulistego paciorka szklanego ze szkła opakowego, barwa czerwona, śr. 0,9 cm; MZM 1975/160; typ TM 12; (Ryc. 6:5); **72)** Dwa fragmenty kulistych paciorków z czerwonego szkła opakowego; śr. 0,8 i 0,5 cm; MZM 1975/160; typ TM 12; (Ryc. 6:6-7); **73)** Duży płaskokulisty paciorek szklany, szkło przejrzyste, barwa zielona, śr. 2,5 cm; MAK/9255; opis: Wielbark 1927; typ TM 42a; (Ryc. 6:9); **74)** Spłaszczony, okrągły paciorek szklany, szkło przejrzyste, granatowe, śr. 1,0 cm; MAK/9255; opis: Wielbark 1927; typ TM 47; (Ryc. 6:8); **75)** Siedem okrągłych, płaskich paciorków szklanych barwy pomarańczowej, śr. 0,4 cm; MZM 1975/160; opis niemiecki: *„Heidnische Preussen" Fundstelle 703;* typ TM 53; (Ryc. 6:10-16); **76)** Szklany paciorek kubooktaedryczny, szkło przejrzyste, barwa niebieska, dł. 1,0 cm; MAK/9255; opis: Wielbark 1927; typ TM 118; (Ryc. 6:17); **77)** Szklany paciorek kubooktaedryczny, szkło nieprzejrzyste, barwa fioletowa, dł. 0,9 cm; MAK/9255; opis: Wielbark 1927; typ TM 119; (Ryc. 6:18); **78)** Szklany paciorek kubooktaedryczny, szkło przejrzyste, barwa niebieska, dł. 1,3 cm; MAK/9255; opis: Wielbark 1927; typ TM 118; (Ryc. 6:19); **79)** Szklany paciorek kubooktaedryczny, szkło przejrzyste, barwa niebieska, dł. 1,0 cm; MAK/9255; opis: Wielbark 1927; typ TM 118; (Ryc. 6:20); **80)** Fragment szklanego paciorka kubooktaedrycznego, szkło przejrzyste, barwa niebieska, dł. 0,9 cm; MAK/9255; opis: Wielbark 1927; typ TM 118; (Ryc. 6:21); **81)** Dwustożkowy, melonowaty paciorek szklany, szkło przejrzyste, bezbarwne, śr. 1,8 cm; MAK/9255; opis: Wielbark 1927; typ TM 157; (Ryc. 6:22); **82)** Fragment podłużnego paciorka szklanego, zdobionego podłużnym kanelowaniem, szkło przejrzyste, barwa zielonkawa, śr. 1 cm, zach. dł. 1,5 cm; MZM 1975/160; typ TM 179-180; (Ryc. 6:23); **83)** Fragment podłużnego paciorka szklanego o czworościennym przekroju szkło przejrzyste, barwa zielona, wtopione czarne, ukośne paski, śr. 0,5 cm; MZM 1975/160; grupa TM XXII (Ryc. 6:24); **84)** Fragment ósemkowatego paciorka bursztynowego, ukruszonego przy otworze, gr. 0,5 cm, szer. 1 cm; MAG 1954:110/253; typ TM 471; (Ryc. 7:1); **85)** Dwadzieścia fragmentów bursztynowych paciorków ósemkowatych; MZM 1975/160; typ TM 471; (Ryc. 7:2-11;14-17; 19-24); **86)** Dwa fragmenty ósemkowatych paciorków bursztynowych; MAK/9255; opis: Wielbark 1927; typ TM 471; (Ryc. 7:12-13); **87)** Fragment płaskokulistego paciorka bursztynowego, śr. 1,0 cm; MAK/9255; opis: Wielbark 1927; typ TM 388-389; (Ryc. 7:25); **88)** Trzy fragmenty płaskich, bursztynowych paciorków tarczowatych; śr. 0,8, i 1,1; 1,3 cm; MZM 1975/160; typ TM 388-389; (Ryc. 7:18; 26,32); **89)** Fragment płaskokulistego paciorka bursztynowego, śr. 1,9 cm; MZM 1975/160; typ TM 388-389; (Ryc. 7:27); **90)** Fragment płaskiego, tarczowatego paciorka bursztynowego, śr. 1,4 cm; MAK/9255; opis: Wielbark 1927; typ TM 388-389; (Ryc. 7:29); **91)** Fragment płaskiego, tarczowatego paciorka bursztynowego, śr. 1,5 cm; MAK/9255; opis: Wielbark 1927; typ TM 388-389; (Ryc. 7:30); **92)** Fragment płaskiego, tarczowatego paciorka bursztynowego, śr. 1,3 cm; MAK/9255; opis: Wielbark 1927; typ TM 388-389; (Ryc. 7:31); **93)** Płaski paciorek bursztynowy o walcowato ściętej krawędzi, śr.1,5 cm; MAK/9255; opis: Wielbark 1927; typ TM 399; (Ryc. 7:34); **94)** Płaskokulisty paciorek bursztynowy, śr. 1,1 cm; MAK/9255; opis: Wielbark 1927; typ TM 403; (Ryc. 7:28); **95)** Płaski, tarczowaty, ścięty płasko paciorek bursztynowy, śr. 1,0 cm; MAK/9255; opis: Wielbark 1927; typ TM 403; (Ryc. 7:39); **96)** Fragment płaskiego, tarczowatego paciorka bursztynowego, śr. 1,5 cm; MAK/9255; opis: Wielbark 1927; typ TM 388-389; (Ryc. 7:35); **97)** Fragment płaskiego, tarczowatego paciorka bursztynowego, śr. 1,3 cm; MAK/9255; opis: Wielbark 1927; typ TM 388-389; (Ryc. 7:36); **98)** Fragment płaskiego, tarczowatego paciorka bursztynowego, śr. 1,6 cm; MAK/9255; opis: Wielbark 1927; typ TM 388-389; (Ryc. 7:37); **99)** Fragment płaskiego, tarczowatego paciorka bursztynowego, śr. 1,5 cm; MAK/9255; opis: Wielbark 1927; typ TM 388-389; (Ryc. 7:38); **100)** Fragment płaskiego, tarczowatego paciorka bursztynowego, śr. 1,3 cm; MAK/9255; opis: Wielbark 1927; typ TM 388-389; (Ryc. 7:42); **101)** Fragment płaskiego, tarczowatego paciorka bursztynowego, śr. 1,2 cm; MAK/9255; opis: Wielbark 1927; typ TM 388-389; (Ryc. 7:43); **102)** Fragment płaskiego, tarczowatego paciorka bursztynowego; MAK/9255; opis: Wielbark 1927; typ TM 388-389; (Ryc. 7:41); **103)** Dwa fragmenty płaskokulistych paciorków bursztynowych z nietypowym otworem wykonanym równolegle do płaskich powierzchni; śr. 1,4 i 1,2 cm; MZM 1975/160; typ P1 według Kokowskiego; (Ryc. 7: 33;40); **104)** Kilkadziesiąt bryłek bursztynu i stopionego szkła.

i) Grzebienie

105) Fragmenty grzebienia trójwarstwowego o trapezowatym uchwycie, zachowany ślad brązowej taśmy spajającej grzebień z boku, otwory po nitach, 1 fragment z resztkami zębów; zach. dł. 6,9, wys. 3,2 cm; MZM

1975/160; typ I Thomas; (Ryc. 8:9); **106)** Fragment płytki rogowej z resztkami zębów; wys. 3 cm; MZM 1975/160; (Ryc. 8:4); **107)** Dwa fragmenty pojedynczych, cienkich, rogowych płytek od grzebieni z otworami na nity; dł. 3,9 i 2,9 cm; MZM 1975/160; (Ryc. 8:6-7); **108)** Fragment płytki rogowej z ornamentem dwóch linii rytych i rzędem par koncentrycznych kółeczek między nimi; wys. 1,1 cm; MZM 1975/160; (Ryc. 8:5); **109)** Niewielki fragment rogowego grzebienia trójwarstwowego, trzy kawałki płytek połączone nitem brązowym; MZM 1975/160; (Ryc. 8:8); **110)** Kilkadziesiąt nitów brązowych i okruchów płytek rogowych.

j) Ostrogi

111) Ostroga żelazna o szerokim, prawie symetrycznym, daszkowatym w przekroju kabłąku, na końcach kabłąka guzki, bodziec masywny, profilowany, przy kabłąku, na wysokości bodźca boczny, haczykowaty zaczep, wys. 8 cm, szer. 10,7 cm; MZM 1975/160; typ G1 Ginalskiego, VII Godłowskiego; (Ryc. 10:2); **112)** Bardzo silnie skorodowany fragment ostrogi żelaznej; zach. dł. 3 cm, wys. bodźca 1,7 cm; MZM 1975/160; (Ryc. 10:1); **113)** Silnie skorodowany fragment ostrogi żelaznej, trójkątny przekrój kabłąka; zach. dł. 3,2 cm, wys. bodźca 1 cm; MZM 1975/160; (Ryc. 10:3).

k) Kamienie do gry

114) Dwa szklane kamienie do gry, płaskokuliste, barwa ciemnogranatowa; śr. 1,7 i 1,3 cm; MAG 1954:110/254; (Ryc. 8:2-3).

l) Guzki gliniane

115) Dziewięć małych „guzków" glinianych, kształt nieregularny – przypominający nasiona nasturcji, pokryte różnokierunkowymi, drobnymi bruzdami, śr. ok. 1,5 cm; MZM 1975/160; (Ryc. 9:1).

m) Przedmioty codziennego użytku

116) Dwustożkowy przęślik gliniany, przy otworze lejkowate zagłębienia, śr. 3,8 cm, grubość 2,5 cm; MZM 1961/4; opis niemiecki: *Fundstelle 248;* (Ryc. 9:3); **117)** Dwustożkowy przęślik gliniany, płasko ścięte płaszczyzny przy otworze, śr. nieregularna ok.3,5 cm, grubość 3 cm; MZM 1960/4; opis niemiecki: *Willenberg „Heidnische Preussen" 1848; (Ryc.* 9:4); **118)** Fragment dwustożkowego przęślika glinianego, śr. 3,5 cm, grubość 2,5 cm; MZM 1961/4; opis niemiecki: *1785; (Ryc.* 9:5); **119)** Dwustożkowy, płaski przęślik gliniany, ścięte płaszczyzny przy otworze, śr. 4,7 cm, grubość 2 cm; MZM 1961/4; (Ryc. 12:1); **120)** Dwustożkowy przęślik gliniany o wklęsłych krawędziach i półkoliście zagłębionych płaszczyznach przy otworze, śr. 4 cm, grubość 2,3 cm; MZM 1961/4; (Ryc. 12:6); **121)** Dwustożkowy przęślik gliniany o ostrym załomie, płaszczyzny przy otworze lejkowato zagłębione, śr. 4,5 cm, grubość 3 cm; MZM 1961/4; (Ryc. 12:2); **122)** Dwustożkowy przęślik gliniany o wklęsłych krawędziach, płasko ścięty przy otworze, śr. 4,2 cm, grubość 3 cm; MZM 1961/4; (Ryc. 12:3); **123)** Dwustożkowy przęślik gliniany o ostrym załomie i wklęsłych krawędziach, płasko ścięty przy otworze, śr. 3,3 cm, grubość 3,2 cm; MZM 1961/4; (Ryc. 12:4); **124)** fragment dwustożkowego przęślika glinianego o zaokrąglonym profilu, płaszczyzny przy otworze półkoliście wcięte, śr. 4,5 cm, grubość 1,8 cm; MZM 1961/4; (Ryc. 12:5); **125)** Dwustożkowy, płaski przęślik gliniany, płasko ścięty przy otworze, śr. 3,2 cm, grubość 1,5 cm; MZM 1961/4; (Ryc. 9:6); **126)** Dwustożkowy, płaski przęślik gliniany, płaszczyzny przy otworze lejkowato zagłębione, śr. 3,5 cm, grubość 1,5 cm; MZM 1961/4; (Ryc. 9:7); **127)** Płasko-kulisty przęślik gliniany, płasko ścięty przy otworze, śr. 3,5 cm, grubość 2 cm; MZM 1961/4; opis niemiecki: *„Heidnische Preussen" Grab 6*; (Ryc. 12:7); **128)** Dwustożkowy przęślik gliniany o płasko ściętym załomie, przy otworze płaski, zdobienie w postaci par małych, koncentrycznie ułożonych kółeczek, śr. 3 cm, grubość 2 cm; MZM 1961/4; (Ryc. 9:2); **129)** Cztery haczykowate, tordowane szpile do przęślic?, dł. 4.4, 3.6, 3.5, 2.1 cm; MZM 1975/160; (Ryc. 11:6-9); **130)** Szpila do przęślicy? prosta, dł. 2 cm; MZM 1975/160; (Ryc. 11:5); **131)** Żelazne szydło, przekrój rombowaty, dł. 12 cm; MZM 1975/160; (Ryc. 11:19); **132)** Fragment ostrza noża żelaznego, przekrój trójkątny, dł. 8 cm, najw. szer. 1,6 cm; MZM 1975/160; (Ryc. 11:17); **133)** Silnie skorodowany nożyk żelazny z obustronnie zwężonym trzpieniem do rękojeści, przekrój trójkątny, dł. 8 cm, szer. 1,3 cm; MZM 1975/160; (Ryc. 11:18); **134)** Dwie całe i pięć fragmentów igieł brązowych, dł. 7.2 i 6.1 oraz 4.1, 5.9, 4.3, 2.8, 3.2 cm; MZM 1975/160; (Ryc. 11:10-16).

n) Formy odlewnicze

135) Dwa fragmenty glinianej formy kształtu łódkowatego, na powierzchni dwa rzędy małych, lejkowatych zagłębień, wokół zagłębień wyraźne ślady działania wysokiej temperatury – silne, szaro-czarne osmalenie, wykonana z drobnej glinki, barwa brązowa, grubość 2,2 cm, najw. szerokość 4 cm, zachowana długość 7 cm, drugi fragment – grubość 1,8 cm, zach. szerokość 2,7 cm, zach. długość 3,6 cm; MZM 1975/160; (Ryc. 11:1-2).

o) Pozostałe

136) Sześć fragmentów, półkolistych w przekroju sztabek, gr. 0,3 cm, szer. 0,7 cm; MZM 1975/160; (Ryc. 13:1-6); **137)** Cztery fragmenty, owalnych w przekroju prętów, śr. 0,6 cm; MZM 1975/160; (Ryc. 13:7-10); **138)** Fragment masywnej sztabki, zdobienie w postaci poprzecznych pasm pseudogranulacji oraz podwójnego trójkąta takiegoż ornamentu zwieńczonego trzema kółeczkami, przekrój półkolisty, gr. 0,6 cm, szer. 1,7 cm; MZM 1975/160; (Ryc. 13:11); **139)** Fragment brązowej sztabki o przekroju w kształcie pół-soczewki, na powierzchni nietypowy ornament w postaci ukośnych kresek i pasm drobnych punktów oraz poprzecznych pasm imitujących drut perełkowy, dł. 4,1 i szer. 1 cm; MZM 1975/160; (Ryc. 13:12); **140)** Fragment brązowej sztabki o przekroju prostokątnym z ornamentem w postaci krzyżujących się ukośnych linii, dł. 2 i szer. 1,1 cm; MZM 1975/160; (Ryc. 13:13); **141)** Okrągły, płasko-wypukły guzek, od spodu uszkowaty zaczep, śr. zach. 1,2 cm; MAG 1955:142/182; (Ryc. 13:14); **142)** Dwa guzki-nity, płaskie okrągłe blaszki z dwoma drucikowatymi zaczepami od spodu, śr. 1,4 cm; MZM 1975/160. Bardzo podobny nit pochodzi z grobu 1719a, znanego dzięki sprawozdaniu Voigtmanna, nie wykluczone zatem, że mamy do czynienia z tym samym zabytkiem – VOIGTAMANN 1932, tabl. 7, 1-2; ANDRZEJOWSKI, BURSCHE

1987, tabl. VII:16, (Ryc. 13:15-16); **143)** Fragment nieckowato wygiętej blaszki z otworem w środkowej części, zach. śr. 4 cm; MAG 1954:110/265; (Ryc. 13:18); **144)** Duży nit, płaska wypukła tarczka z kolistym mocowaniem od spodu, śr. 1,8 cm; MZM 1975/ 160; (Ryc. 13:17); **145)** Kawałek blachy z rzędem tłoczonych punktów przy zachowanej krawędzi, dł. 7 cm, szer. 3 cm; MZM 1975/160; (Ryc. 10:4); **145)** Półokrągły fragment cienkiej blaszki, zdobionej dwoma równoległymi rzędami tłoczonych guzków; MZM 1975/160; (Ryc. 10:5); **147)** Fragment pasma cienkiej blaszki, wzdłuż krawędzi wytłoczone dwie listwy, w środku pasmo tłoczonych guzków, dł. 2,3 cm; MZM 1975/160; (Ryc. 10:6); **148)** Dwa niewielkie fragmenty blachy, gr. ok. 2 mm; MZM 1975/160; (Ryc. 10:7-8); **149)** Fragment pogrubionej, ściętej płasko krawędzi naczynia?; MZM 1975/160; (Ryc. 10:9); **150)** Kilkaset bryłek stopionego brązu i ułamków nieokreślonych przedmiotów.

p) Wiaderko drewniane

151) Resztki drewnianego wiaderka klepkowego wyklejone w pierwotnym układzie na papierowej tulei, fragmenty klepek okute brązowymi blaszkami ornamentowanymi rzędami wytłaczanych punktów i półkoli, zachowany kabłąk z uchwytami przynitowanymi do fragmentów ścianek, śr. 14,2 cm, wys. 14,4 cm; grób 830?; MAG 1963:84/396 – WOŁĄGIEWICZ 1993, lista 20F (Ryc. 6:25).

r) Ceramika

152) Baniasty garnek o mocno zaokrąglonym brzuścu i krótkiej cylindrycznej szyjce, wylew niewyodrębniony, krawędź zaokrąglona, dno płaskie, powierzchnia pokryta malowanym gipsem, pierwotnie barwy ciemnobrunatnej, zachowane ślady chropowacenia, naczynie zrekonstruowane z licznych fragmentów, wys. 18,5 cm, śr. wylewu 16,3 cm; MAG 1963:84/375 – WOŁĄGIEWICZ 1993, tabl. 49:4; typ RW IB; (Ryc. 14:1); **153)** Szerokootworowy garnek o zaokrąglonym brzuścu, szyjka lekko nachylona do wewnątrz, wylew niewyodrębniony o zaokrąglonej krawędzi, dno ścięte płasko, ścianki naczynia częściowo rekonstruowane gipsem, powierzchnia nieoryginalna, pierwotnie gładzona na szyjce i w części przydennej, brzusiec grubo chropowacony, barwa brunatna? wys. 19,5 cm, śr. wylewu 19 cm; MAG 1960:160/696; typ RW IA; (Ryc. 14:2); **154)** Dwustożkowy garnek o ostrym załomie brzuśca, szyjka wklęsła, wylew wychylony na zewnątrz z krawędzią ściętą płasko, dno płaskie, szyjka i górna część brzuśca gładzone, brzusiec od załomu w dół grubo chropowacony, barwa brązowa, ścianki popękane, złuszczone, wys. 19 cm, śr. wylewu 16,8 cm; MAG 1953:25/75; opis: *1507*; zespół: 2 miski XVI + fibula A161/162 – WOŁĄGIEWICZ 1993, 180; typ RW IB-C; (Ryc. 14:3); **155)** Baniasty garnek o krótkiej cylindrycznej szyjce, wylew wychylony na zewnątrz z zaokrągloną krawędzią, dno płaskie, powierzchnia pokryta malowanym gipsem, pierwotnie barwy brunatno – czarnej i chropowacona, ścianki silnie spękane, miejscami złuszczone, wys. 20,3 cm, śr. wylewu 20,5 cm; MAG 1963:84/372; opis niemiecki: *1928-29 Nr 386;* grób popielnicowy – SCHINDLER 1940, lista 1; WOŁĄGIEWICZ 1993, tabl. 49:6, lista 1C; typ RW IC; (Ryc. 14:4*);* **156)** Dwustożkowy garnek o zaokrąglonym załomie brzuśca, szyjka wklęsła, wylew wychylony na zewnątrz z krawędzią ściętą płasko i lekko zaokrągloną, dno lekko wklęsłe, powierzchnia pokryta malowanym gipsem, szyjka gładzona, barwy czarnej, brzusiec drobno chropowacony, brązowy, wys. 21 cm, śr. wylewu 16 cm; MAG 1953:25/85; opis niemiecki: *Willenberg 384*; zespół: misa VIC + kubek XVA + końcówka pasa JII – SCHINDLER 1940, lista 1; WOŁĄGIEWICZ 1993, 180, lista 1C; typ RW IC; (Ryc. 14:5); **157)** Dwustożkowe naczynie garnkowate o lekko zaokrąglonym załomie brzuśca, szyjka wklęsła z wylewem wychylonym na zewnątrz, krawędź wylewu płasko ścięta, dolna część naczynia wypukła, dno płaskie, ścianki pokryte barwionym gipsem, powyżej załomu powierzchnia gładzona, czarna, poniżej załomu drobno chropowacona, brunatna, wys. 19 cm, śr. wylewu 23.5 cm; MAG 1963:84/378; opis niemiecki: *333;* zespół: sprzączka dwudzielna półkolista, grób jamowy – SCHINDLER 1940, lista 1; WOŁĄGIEWICZ 1993, 180, lista 1D; typ RW ID; (Ryc. 14:6); **158)** Baniasty, szerokootworowy garnek, dno płaskie, wylew wychylony na zewnątrz o zaokrąglonej krawędzi, powierzchnia naczynia pokryta warstwą malowanego gipsu, szyjka pierwotnie gładzona, brzusiec grubo chropowacony, oryginalna barwa brunatna, ścianki popękane, wys. 23 cm, śr. wylewu 19,5 cm; MAG 1953:25/86; opis niemiecki: *Willenberg „Heidnische Preussen" 829;* typ RW IC; (Ryc. 15:1); **159)** Dwuuchy, gruszkowaty garnek, szyjka wklęsła, wylew lekko wychylony na zewnątrz, ścieniony o zaokrąglonej krawędzi, ucha wałeczkowate, osadzone pod krawędzią wylewu, dno płaskie, szyjka zdobiona poziomym pasmem ornamentu paznokciowego, taki sam ornament w postaci pionowych i ukośnych pasm zdobi powierzchnię między szyjką i poziomą linią rytą na największej wydętości brzuśca, dolna część naczynia pokryta falistymi pasmami drobnych, zwielokrotnionych linii rytych, szyjka gładzona, reszta powierzchni szorstka, barwa brunatna, wys. 21,3 cm, śr. wylewu 16,2 cm; MAG 1963:84/379c; opis niemiecki: *Willenberg „Heidnische Preussen" 1929 Fundstelle 782* – SCHINDLER 1940, lista 2; WOŁĄGIEWICZ 1993, tabl. 53:4; typ RW II; (Ryc. 15:2); **160)** Dwuuchy, gruszkowaty garnek, ucha osadzone równo z krawędzią wylewu, szyjka wklęsła, wylew wychylony na zewnątrz o ściętej płasko krawędzi, dno lekko wyodrębnione, płaskie, powierzchnia gładzona, barwa brunatna, naczynie w znacznym stopniu rekonstruowane gipsem, wys. 19 cm, śr. wylewu 19 cm; MAG 1953:25/92; opis niemiecki: *Willenberg „Heidnische Preussen" 1929 Fundstelle 675* – WOŁĄGIEWICZ 1993, lista 2; typ RW II; (Ryc. 15:3); **161)** Dwuuchy gruszkowaty garnek, ucha rozszerzające się u nasady, osadzone nieco poniżej krawędzi wylewu, wylew wychylony na zewnątrz o ściętej płasko krawędzi, dno wyodrębnione, płaskie, ścianki silnie spękane, powierzchnia szorstka, barwa szaro-brązowa, wys. 19 cm, śr. wylewu 19 cm; MAG 1953:25; opis niemiecki: *Willenberg 1936 „Heidnische Preussen" Fundstelle 2098* – SCHINDLER 1940, lista 2; WOŁĄGIEWICZ 1993, lista 2; typ RW II; (Ryc. 15:4); **162)** Dwuuchy, beczułkowaty garnek, ucha wałeczkowate, osadzone nieco poniżej krawędzi wylewu, szyjka lekko wklęsła, wylew wychylony na zewnątrz o krawędzi lekko zaokrąglonej, dno płaskie, ścianki pokryte gipsem, pierwotnie powierzchnia najprawdopodobniej gładzona i lekko chropowacona, barwa brunatna, wys. 16 cm, śr. wylewu 17 cm; Mag 1953:25/79; opis niemiecki: *Willenberg Fundstelle 747;* grób jamowy – SCHINDLER 1940, lista 2; typ RW II; (Ryc. 15:5); **163)** Uszkodzony, lekko gruszkowaty garnek z zachowanym jednym, przewężonym uchem, osadzonym pod krawędzią wylewu, szyjka lekko wklęsła, wylew wychylony na zewnątrz, ścięty skośnie, dno płaskie, powierzchnia gładzona barwy czerwono – brązowej, wys. 18,3 cm; MAG 1960:160/698; typ RW II; (Ryc. 15:6); **164)** Szerokootworowy, baniasty, uchaty garnek, ucha taśmowate, przewężone, umocowane równo z krawędzią wylewu,

szyjka lekko wklęsła, wylew wychylony na zewnątrz o ściętej skośnie krawędzi, dno płaskie, powierzchnia na szyjce i w górnej części brzuśca gładzona, poniżej załomu lekko chropowacona, barwa brązowo-szara, wys. 17,5 cm, śr. wylewu 19,7; MAG 1963:84/376; opis niemiecki: *Willenberg „Heidnische Preussen" 1929 Fundstelle 636* – SCHINDLER 1940, lista 2; WOŁĄGIEWICZ 1995, lista 2, tabl. 53:6; typ RW II; (Ryc. 16:1); **165)** Wysoki, gruszkowaty garnek, zachowane jedno taśmowate, rozszerzone u nasady ucho umocowane na równi z krawędzią wylewu, szyjka minimalnie wklęsła, zagięta do wewnątrz, wylew niewyodrębniony, krawędź zaokrąglona, dno płaskie, ścianki naczynia pokryte gipsem, powierzchnia pierwotnie być może chropowacona, barwy brunatnej, wys. 23 cm, śr. wylewu 18,5 cm; MAG 1963:84/379b; opis niemiecki: *Willenberg „Heidnische Preussen" Fundstelle 1064* – SCHINDLER 1940, lista 2; WOŁĄGIEWICZ 1993, lista 2; typ RW II; (Ryc. 16:2); **166)** Fragment grubościennego naczynia, zachowane płaskie dno i część przydenna, ścianki pokryte warstwą gipsu, ślady grubego chropowacenia brzuśca, pierwotny kolor brunatny? śr. dna 9,5 cm; MAG 1960:160/697; typ RW I/II (Ryc. 16:3); **167)** Dwuuche naczynie wazowate o baniastym, podciętym brzuścu, ucha utrącone, mocowane równo z krawędzią wylewu i na największej wydętości brzuśca, szyjka wklęsła, wylew wychylony na zewnątrz z lekko zaokrągloną krawędzią, dno płaskie, powierzchnia starannie wygładzona, barwa ciemnobrunatna i czarna, wys. 14,8 cm, śr. wylewu 15 cm; MAG 1953:25/77; opis niemiecki: *Willenberg „Heidnische Preussen" 1928 Fundstelle 878;* typ RW IVA (Ryc. 16:4); **168)** Dwustożkowa misa o zaokrąglonym załomie brzuśca, szyjka wklęsła, wylew wychylony na zewnątrz z lekko zaokrągloną krawędzią, dolna część naczynia lekko wypukła, podcięta przy dnie, dno płaskie, nad załomem brzuśca dwa poziome, dookolne wyżłobienia, powierzchnia gładzona, barwa brunatno-brązowa, wys. 17 cm, śr. wylewu 18,5 cm; MAG 1953:25/87k; opis niemiecki: *Willenberg „Heidnische Preussen" 1930 Fundstelle 1190;* zespół: puchar szklany E230, grób jamowy – SCHINDLER 1940, lista 6; EGGERS 1951, 105:654; WOŁĄGIEWICZ 1993, lista 6A; typ RW VIA; (Ryc. 16:5); **169)** Misa o zaokrąglonym brzuścu, szyjka wklęsła, wylew wychylony na zewnątrz ze ściętą skośnie krawędzią, dno płaskie, powierzchnia gładzona na szyjce i w części przydennej, brzusiec lekko chropowacony, barwa brunatna, wys. 15,7 cm, śr. wylewu 20,5 cm; MAG 1959:145/982; opis niemiecki: *Willenberg „Heidnische Preussen" 1928 Fundstelle 406;* zespół: bransoleta żmijowata II lub mankietowa + wisior wiaderkowaty + żelazny wisiorek kulisty z kryzą + szpila kościana + paciorki kubooktaedryczne, grób popielnicowy – SCHINDLER 1940, ryc. 25; WOŁĄGIEWICZ 1993, 180, lista 6A; typ RW VIA; (Ryc. 16:6); **170)** Naczynie misowate o wklęsłej niewysokiej szyjce, oddzielonej od brzuśca poziomą listwą, wylew wychylony na zewnątrz, ścieniony ze ściętą krawędzią, brzusiec zokrąglony, dno płaskie, powierzchnia pokryta warstwą malowanego gipsu, pierwotnie chropowacona? barwy brunatnej, ścianki częściowo rekonstruowane, wys. 16,2 cm, śr. wylewu 15 cm; MAG 1953:25/76; opis niemiecki: *Willenberg „Heidnische Preussen" 1929 Fundstelle 699;* grób jamowy – SCHINDLER 1940, lista 6; WOŁĄGIEWICZ 1993, lista 6A; typ RW VIA; (Ryc. 17:1); **171)** Połowa dużej dwustożkowej misy o ostrym załomie brzuśca, górna część naczynia wklęsła, wylew lekko pogrubiony, wychylony na zewnątrz, zaokrąglony, dolna część naczynia wypukła, dno płaskie, powierzchnia gładzona powyżej załomu brzuśca i w części przydennej, brzusiec pod załomem drobno chropowacony, nad załomem brzuśca dwie poziome, ryte linie, barwa brunatno-czarna, wys. 19 cm, śr. wylewu 20,5 cm; MAG 1960:160/700; typ RW VIC; (Ryc. 17:2); **172)** Duży fragment dwustożkowej misy o ostrym załomie brzuśca, górna część naczynia wklęsła, zakończona lekko pogrubionym wylewem z zaokrągloną krawędzią, dolna część wypukła, dno płaskie, tuż nad załomem brzuśca ornament w postaci dwóch równoległych linii rytych, zawierających grupy potrójnych, równoległych linii, zbiegających się ukośnie i tworzących zygzak, powierzchnia gładzona, barwa brunatna, wys. 16 cm, śr. wylewu 20 cm; MAG 1959:145/985; opis niemiecki: *Willenberg „Heidnische Preussen" 1928 Fundstelle 130;* zespół: naczyńko XVIIIC, grób szkieletowy – SCHINDLER 1940, lista 6; WOŁĄGIEWICZ 1993, 179, lista 6C; typ RW VIC; (Ryc. 17:3); **173)** Dwustożkowa misa o ostrym załomie brzuśca, górna część naczynia wklęsła, dolna wypukła, wylew wychylony na zewnątrz z lekko zaokrągloną krawędzią, tuż nad załomem brzuśca pozioma, dookolna listwa, dno płaskie, powierzchnia wygładzona, barwa brunatna, wys. 17,5, śr. wylewu 19 cm; MAG 1959:145/977; opis niemiecki: *Willenberg Fundstelle 209;* grób jamowy – SCHINDLER 1940, 55, lista 6; WOŁĄGIEWICZ 1993, lista 6C; typ RW VIC; (Ryc. 17:4); **174)** Dwustożkowa misa o ostrym załomie brzuśca, górna część naczynia mocno wklęsła, dolna część wypukła, wylew wychylony na zewnątrz ze ściętą skośnie krawędzią, nieco powyżej załomu brzuśca trzy poziome, równoległe linie ryte, dno płaskie, ścianki częściowo rekonstruowane gipsem, powierzchnia pokryta malowanym gipsem, pierwotnie gładzona? barwy czarnej? wys. 14,3 cm, śr. wylewu 14,8; MAG 1959:145/987; opis niemiecki: *„Heidnische Preussen östlich Fundstelle 60;* typ: zespół: fibula AVI 161/2, grób popielnicowy – SCHINDLER 1940, lista 6; WOŁĄGIEWICZ 1993, 179, lista 6C; typ RW VIC; (Ryc. 17:5)*;* **175)** Dwustożkowa, uchata misa o lekko zaokrąglonym załomie brzuśca, ucho taśmowate, osadzone tuż pod krawędzią wylewu, szyjka wklęsła, wylew wychylony na zewnątrz ze ściętą skośnie krawędzią, dno płaskie na górnej części naczynia dwie pary poziomych, dookolnych linii rytych, ścianki pokryte malowanym gipsem, pierwotnie gładzone? barwy brunatno-czarnej? wys. 11,5 cm, śr. wylewu 15,5; MAG 1963:84/371; opis niemiecki: *Grab 255* – SCHINDLER 1940, lista 6; WOŁĄGIEWICZ 1993, lista 6C; typ RW VIC; (Ryc. 17:6); **176)** Fragment dwustożkowej misy – zachowana część wylewu i szyjki do załomu brzuśca, górna część naczynia lekko wklęsła, załom brzuśca ostry, wylew wychylony na zewnątrz o zaokrąglonej krawędzi, nad załomem zdobienie w postaci dwóch poziomych, równoległych listew podkreślonych trzema rowkami, powierzchnia starannie wygładzona, czarna, śr. wylewu 17,3 cm; MAG 1960:160/702b; typ RW VIC; (Ryc. 17:7); **177)** Duża, dwustożkowa misa o ostrym załomie brzuśca, górna część naczynia lekko wklęsła, dół naczynia wypukły, wylew mocno wychylony na zewnątrz z zaokrągloną krawędzią, poniżej szyjki poziome, dookolne wyżłobienie, dno płaskie, powierzchnia pokryta warstwą malowanego gipsu, gładka, koloru ciemnobrunatnego, wys. 22 cm, śr. wylewu 26,5 cm; MAG 1963:84/377; opis niemiecki: *Willenberg „Heidnische Preussen" 1928 Fundstelle 340;* zespół: sprzączka dwudzielna omegowata, grób popielnicowy – SCHINDLER 1940, lista 6; WOŁĄGIEWICZ 1993, lista 6C, tabl. 68:2; typ RW VIC; (Ryc. 18:1); **178)** Dwustożkowa misa, brzusiec ostro załamany niewielkim uskokiem u podstawy górnej części naczynia, dolna część naczynia wypukła, górna stożkowata z wklęsłą szyjką, wylew wychylony na zewnątrz, lekko zaokrąglony, dno płaskie, ścianki częściowo rekonstruowane gipsem, powierzchnia gładzona, barwa ciemnobrunatna, wys. 13,5, śr. wylewu 19,3 cm; MAG 1963:84/370; opis niemiecki: *Willenberg „Heidnische Preussen" 1927 Fundstelle*

93; zespół: fibula Almgren VI 161/2, grób jamowy – SCHINDLER 1940, lista 6; typ RW VIC/D; (Ryc. 18:2); **179)** Fragment naczynia o ostrym załomie brzuśca, nad załomem ornament w postaci dwóch poziomych, równoległych bruzd, powierzchnia gładzona, barwa czerwono-brązowa; MAG 1960:160/702c; grupa RW VI; (Ryc. 19:11); **180)** Duży fragment dwustożkowej misy o ostrym załomie brzuśca, dolna część naczynia lekko wypukła, górna w kształcie prostego stożka, szyjka wklęsła, wylew wychylony na zewnątrz z zaokrągloną krawędzią, dno wklęsłe z trzema nieregularnymi, koncentrycznymi pierścieniami, tuż nad załomem brzuśca zdobienie w postaci pasma utworzonego przez pojedynczą i parę równoległych, poziomych linii rytych, wypełnionego parami równoległych linii tworzących zygzak, powierzchnia silnie spękana i złuszczona – najprawdopodobniej przez wtórne przepalenie, szorstka, barwa szaro-czerwona, naczynie najprawdopodobniej imitujące toczone na kole, wys. 15 cm, śr. wylewu 18,2 cm; MAG 1960:160/699 – WOŁĄGIEWICZ 1993, lista 29E; typ RW VIB/C; (Ryc. 18:4); **181)** Dwustożkowa misa o mocno zaokrąglonym brzuścu, wylew lekko pogrubiony, wychylony na zewnątrz z zaokrągloną krawędzią, dno płaskie, powierzchnia gładzona, barwa czarna, wys. 12 cm, śr. wylewu 21,5 cm; MAG 1959:145/980; opis niemiecki: *Willenberg Grab 1484* – SCHINDLER 1940, lista 10a; WOŁĄGIEWICZ 1993, lista 10aA, tabl. 73:1; ANDRZEJOWSKI, MARTENS 1996, 17, tabl. XXVI); typ RW XAa; (Ryc. 18:3); **182)** Fragment dwustożkowej misy – zachowany fragment wylewu i brzuśca do części przydennej, górna część naczynia wklęsła, wychylona na zewnątrz, krawędź wylewu zaokrąglona, załom brzuśca lekko zaokrąglony, dolna część naczynia wypukła, powierzchnia szorstka, pierwotnie gładzona, barwa szaro-brązowa, naczynie wtórnie przepalone? śr. wylewu 23 cm; MAG 1953:25/93c; typ RW XAa; (Ryc. 18:5); **183)** Mała, dwustożkowa misa o prostych ściankach i ostro załamanym brzuścu, wylew wychylony na zewnątrz ze ściętą skośnie krawędzią, dno płaskie, powierzchnia szorstka, barwa szara, naczynie wtórnie przepalone, spękane i zniekształcone, wys. 9 cm, śr. wylewu 12 cm; MAG 1959:145/981; opis niemiecki: *Willenberg „Heidnische Preussen" Fundstelle I*; typ RW XIVA; (Ryc. 18:7); **184)** Mała, dwustożkowa misa o zaokrąglonym załomie brzuśca, wylew wychylony na zewnątrz z lekko zaokrągloną krawędzią, dno wyodrębnione, płaskie, powierzchnia niestarannie wygładzona, barwa szara, wys. 8 cm, śr. wylewu 12,5 cm; MAG 1953:25/88; opis niemiecki: *Willenberg „Heidnische Preussen" östlich Fundstelle XXXIX;* typ RW XIVA/B; (Ryc. 18:6); **185)** Mała, dwustożkowa misa o lekko zaokrąglonym załomie brzuśca, dolna część naczynia wypukła, górna wklęsła, wylew wychylony na zewnątrz z zaokrągloną krawędzią, dno płaskie, powierzchnia wygładzona, barwa żółto-brunatna, wys. 9,5 cm, śr. wylewu 11,5 cm; MAG 1953:25/83; opis niemiecki: *Fundstelle 1210;* zespół: fibula Almgren 161/2 – SCHINDLER 1940, lista 14, ryc. 55; ANDRZEJOWSKI, MARTENS 1996, 17, tabl. XXXVIII; typ RW XIVB; (Ryc. 18:9); **186)** Beczułkowaty kubek, utrącone jedno ucho umocowane równo z krawędzią wylewu, wylew zagięty do wewnątrz, ścięty płasko, dno płaskie, powierzchnia nierównomiernie wygładzona, barwa popielata, naczynie w znacznym stopniu zrekonstruowane gipsem, wys. 11,3 cm, śr. wylewu 12 cm; MAG 1953:155/275; opis niemiecki: *Willenberg № 1876;* typ RW XVC [OXENSTIERNA 1945, ryc. 139; VOIGTMANN 1932, tabl. 9] (Ryc. 18:8); **187)** Mała misa o nieregularnie zaokrąglonym brzuścu, wylew wychylony na zewnątrz z zaokrągloną krawędzią, dno płaskie, powierzchnia szorstka, barwa szara, naczynie w znacznym stopniu zrekonstruowane gipsem, silnie spękane, wtórnie przepalone, wys. 8,5 cm, śr. wylewu 13,8 cm; MAG 1953:25/93b; opis niemiecki: *Flugplatz № 1877;* typ RW XVIIIA; (Ryc. 18:10); **188)** Mała, dwustożkowa misa o lekko zaokrąglonym załomie brzuśca, dolna część naczynia wypukła, górna wklęsła, wylew wychylony na zewnątrz ze ściętą skośnie krawędzią, dno płaskie, powyżej załomu i w części przydennej powierzchnia gładzona, na wysokości załomu nieregularny pas drobnego chropowacenia, barwa brunatna, wys. 7,8 cm, śr. wylewu 13,8 cm; MZM 160/1975; opis niemiecki: *Willenberg „Heidnische Preussen" 1928 Fundstelle 173;* zespół: garnek IB/C + misa VIC/D – SCHINDLER 1940, lista 6; WOŁĄGIEWICZ 1993, 179, lista 18C; typ RW XVIIIC; (Ryc. 18:11); **189)** Mała, dwustożkowa misa o lekko zaokrąglonym załomie brzuśca, górna część naczynia wklęsła, dolna wypukła, wylew wychylony na zewnątrz z zaokrągloną krawędzią, dno płaskie, powierzchnia nieoryginalna, pierwotnie gładzona w górnej części naczynia, w dolnej drobno chropowacona, barwa brunatna, wys. 9 cm, śr. wylewu 12,5 cm; MAG 1953:150/270; opis niemiecki: *Nr 323;* zespół: misa VIC + naczyńko XIIA + fibula Almgren 161/2 – SCHINDLER 1940, lista 18; WOŁĄGIEWICZ 1993, lista 18C, 180, tabl. 78:5; typ RW XVIIIC; (Ryc. 18:12); **190)** Mała misa o zaokrąglonym, lekko załamanym brzuścu, wylew wychylony na zewnątrz z zaokrągloną krawędzią, dno płaskie, powierzchnia gładzona przy wylewie, w dolnej części drobno chropowacona, barwa brunatna, naczynie w dużym stopniu rekonstruowane gipsem, silnie spękane, wtórnie przepalone wys. 6,8 cm, śr. wylewu 12,2 cm; MAG 1953:25/90; typ RW XVIIIC; (Ryc. 18:13); **191)** Mała, dwustożkowa misa o ostrym załomie brzuśca, górna część naczynia wklęsła, dolna o prostych ściankach, wylew wychylony na zewnątrz ze ściętą skośnie krawędzią, dno płaskie, nad załomem ornament w postaci dwóch poziomych linii rytych, między nimi zygzak utworzony przez pary ukośnych linii obejmujących po dwa zagłębienia, powierzchnia wygładzona, barwa brunatna, ścianki w znacznym stopniu rekonstruowane gipsem, wys. 10,8 cm, śr. wylewu 11,3 cm; MAG 1953:25/89; opis niemiecki: *Willenberg „Heidnische Preussen" 1928 Fundstelle 529;* zespół: 2 naczyńka XVIIIE + fibula Almgren 161/2 + fibula Almgren 170 + sprzączka jednodzielna półkolista, grób jamowy – SCHINDLER 1940, ryc. 65; WOŁĄGIEWICZ 1993, lista 18C, 180; typ RW XVIIIC; (Ryc. 18:14); **192)** Fragment małej, dwustożkowej misy o ostrym załomie brzuśca, dolna część naczynia wypukła, górna część wklęsła, wylew wychylony na zewnątrz z pogrubioną i zaokrągloną krawędzią, dno wklęsłe, powierzchnia pod załomem drobno chropowacona, powyżej załomu gładzona, barwa czarno-brązowa, wys. 9,2 cm, śr. wylewu 16,5 cm; MAG 1960:160/702a; typ RW XVIIIC; (Ryc. 18:15); **193)** Fragment cienkościennej misy, górna część naczynia wklęsła, dolna wypukła? ostry załom brzuśca, taśmowate ucho umocowane równo z wylewem, wylew wychylony na zewnątrz z zaokrągloną krawędzią, ornament w postaci ukośnego pasma czterech rytych linii oraz linii poziomych w tym jedna z jodełkowym kreskowaniem, powierzchnia gładzona, barwa czarna; MAG 1953:25/91; opis niemiecki: *Willenberg 1920* – SCHINDLER 1940, tabl. 20:8; (Ryc. 19:1); **194)** Fragment małej, dwustożkowej misy, zachowana część dna i ścianki nieco ponad załom brzuśca, dolna część wypukła, górna wklęsła, załom brzuśca podkreślony poziomą bruzdą, dno płaskie, nieco zaokrąglone, w części przydennej powierzchnia chropowacona, brunatna, wyżej gładzona, czarna, śr. dna 5,5 cm; MAG 1958:109/237b; opis niemiecki: *Fundstelle 82;* typ RW XVIIID; (Ryc. 19:2); **195)** Cienkościenna, mała miseczka o dwustożkowym brzuścu, dolna część naczynia wypukła, górna część wysoka i wklęsła, wylew wychylony na zewnątrz z zaokrągloną krawędzią, załom brzuś-

ca ostry z niewielkim uskokiem, dno wklęsłe, powierzchnia wygładzona, barwa brunatna, wys. 8 cm, śr. wylewu 8,5 cm; MAG 1863:84/379a; opis niemiecki: *Willenberg „Heidnische Preussen" 1928 Fundstelle 280;* zespół: misa VIC + naczyńko XVIIIC + sprzączka z pogrubioną ramą, grób jamowy – SCHINDLER 1940, lista 18, WOŁĄGIEWICZ 1993, lista 18E, 180, tabl. 78:6; typ RW XVIIIE; (Ryc. 19:3); **196)** Dwustożkowa misa o ostrym załomie brzuśca, dolna część naczynia wypukła, górna wysoka i wklęsła, wylew wychylony na zewnątrz z zaokrągloną krawędzią, dno płaskie, powierzchnia wygładzona, barwa brunatna, ścianki spękane, częściowo rekonstruowane gipsem, wys. 6,5 cm, śr. wylewu 12 cm; MAG 1953:25/78; opis niemiecki: *Willenberg „Heidnische Preussen" 1928 Fundstelle 620;* zespół: paciorki kubooktaedryczne – SCHINDLER 1940, tabl. 10:13; WOŁĄGIEWICZ 1993, 180, tabl. 78:7; typ RW XVIIIF; (Ryc. 19:4); **197)** Fragment naczynia, zachowane płaskie dno i część przydenna, powierzchnia gładzona, barwa czarna; MAG 1954:12/42; opis niemiecki: *Flugplatz III;* (Ryc. 19:8); **198)** Dno grubościennego naczynia, powierzchnia słabo wygładzona, barwa szaro-brązowa, śr. 9 cm; MAG 1954:12/43; (Ryc. 19:7); **199)** Fragment części przydennej grubościennego naczynia, powierzchnia gładzona, barwa brunatno-czarna; MAG 1953: 25/93; opis niemiecki: *„Heidnische Preussen" Fundstelle LXXXII;* (Ryc. 19:10); **200)** Misa z zaokrąglonym, lekko załamanym brzuścem, wylew wychylony na zewnątrz, silnie pogrubiony w kształcie zaokrąglonej listwy, dno płaskie, powierzchnia gładka, barwa szaro-brunatna, ścianki naczynia silnie spękane w znacznym stopniu rekonstruowane gipsem, wys. 8,4 cm, śr. wylewu 19,6; MAG 1953:25/84; opis niemiecki: *Willenberg „Heidnische Preussen" 1929 Fundstelle 888* – SCHINDLER 1940, 142: nr 888; BOHNASCK 1938, tabl. 15:3: nr 886 (Ryc. 19:5); **201)** Beczułkowaty kubek z utrąconym uchem umocowanym równo z krawędzią wylewu, wylew wychylony na zewnątrz ze ściętą krawędzią, dno płaskie, powierzchnia gładzona przy wylewie, brzusiec drobno chropowacony, barwa ceglasta, ścianki silnie spękane i złuszczone, naczynie wtórnie przepalone, wys. 12,3 cm, śr. wylewu 10 cm; MAG 1953:25/80; opis niemiecki: *Willenberg „Heidnische Preussen" östlich XXVIII;* typ RW XVC; (Ryc. 19:6); **202)** Fragment cienkościennego, dużego naczynia, zachowane płaskie dno i dolna część brzuśca, powierzchnia starannie wygładzona, barwa czarno-brunatna, śr. dna 11 cm; MAG 1963:84/379; (Ryc. 19:9); **203)** Fragment brzuśca dużego, baniastego naczynia, zachowana część podstawy wklęsłej szyjki, powierzchnia starannie wygładzona, od wewnątrz barwy brązowej, na zewnątrz czarne; MAG 1960:160/701b; opis niemiecki: *Willenberg Fundstelle 843;* grób ciałopalny – BOHNSACK 1938, lista 24 i 30, tabl. 15:6; ANDRZEJOWSKI, MARTENS 1996, 27, tabl. XX; (Ryc. 20:1); **204)** Fragment dużego, baniastego naczynia, zachowany fragment płaskiego dna i dolnej partii brzuśca, powierzchnia starannie wygładzona, barwa czarna, śr. dna 13 cm; MAG 1960:160/701d; (Ryc. 20:2); **205)** Część dużego, baniastego naczynia, dno płaskie, w górnej części fragment utrąconego, taśmowatego uszka, powierzchnia starannie wygładzona, wewnątrz brązowa, na zewnątrz czarna, śr. dna 13 cm; MAG 1960:160/701a; (Ryc. 20:3); **206)** Niewielka miska o półkulistym dnie, utrącone ucho umocowane równo z krawędzią wylewu, wylew zagięty do wewnątrz z zaokrągloną krawędzią, powierzchnia gładka, barwa szara, ścianki w dużym stopniu rekonstruowane gipsem, silnie spękane, naczynie wtórnie przepalone, wys. 6,5 cm, śr. wylewu 11 cm; MAG 1953:25/82; opis niemiecki: *Braunswalde A. 1925 Fundstelle XXIII Kat. N. 19c;* (Ryc. 20:4).

5. Bibliografia

AJBABIN, A.I.
1990 *Chronologja mogil'nikov Kryma pozdnerimskogo i rannesredneviekogo vremeni,* Symferopol.

ALMGREN, O.
1923 *Studien über die nordeuropäische Fibelformen der ersten nachchristlichen Jahrhunderte mit Berücksichtigung der provinzialrömischen und südrussischen Formen*, Mannus-Bibliotek 32, Leipzig.

AMBROZ, A.K.
1971 *Problemy rannesredneviekovoj chronologii Vostočnoj Evropy,* „Sovetskaja Archeologia", nr 2, 96-123.

ANDRZEJOWSKI, J.
1998 *Nadkole 2. A Cemetery of the Przeworsk Culture in Eastern Poland,* MAB V, Kraków.

ANDRZEJOWSKI, J., BURSCHE, A.
1986 *Stan i potrzeby badań nad okresem rzymskim na wschód od dolnej Wisły,* [w:] *Stan i potrzeby*, 319-342.
1987 *Archeologia biblioteczna. Cmentarzyska kultury wielbarskiej w Krośnie, st. 1 i w Wielbarku, woj. elbląskie,* [w:] *Badania archeologiczne*, 233-277.

ANDRZEJOWSKI, A., MARTENS, J.
1996 *The Wielbark Cemetery. Information on unpublished material from the personal files of Carl Axel Moberg*, Studia Gothica I, Lublin, 19-72.

ANTONIEWICZ, J.
1946 *Stan zachowania zbiorów prehistorycznych na Warmii, północnych Mazurach i na dolnym Powiślu,* ZOW XV, 92-96.

BECKMANN, Ch.
1969 *Metallfingerringe der römischen Kaiserzeit im freien Germanien,* SJ XXVI, 5-106.

BITNER-WRÓBLEWSKA, A.
2001 *From Samland to Rogaland. East-West connections in the Baltic basin during the Early Migration Period,* Warszawa.

BLUME, E.
1912 *Die germanischen Stämme und die Kulturen zwischen Oder und Passarge zur römischen Kaiserzeit. I,* Würzburg.

1915 *Die germanischen Stämme und die Kulturen zwischen Oder und Passarge zur römischen Kaiserzeit. II*, Würzburg.

BOHNSACK, D.
1938 *Die Burgunden in Ostdeutschland und Polen*, Leipzig.

BOKINIEC, E.
2005 *Podwiesk Fundstelle 2. Ein Gräberfeld der Oksywie-Kultur im Kulmerland*, MAB XI, Warszawa-Toruń.

BÖHME, A.
1972 *Die Fibeln der Kastelle Saalburg und Zugmantel*, SJ XXIX.

CHODYŃSKI, A.R.
1999 *Zbiory oręża Teodora Blella (od archeologii po wojnę francusko-pruską). Dzieje jednej kolekcji*, [w:] *Archeologia ziem pruskich*, 73-84.

CSALLÁNY, D.
1953 *Pamjatniki vizantijskogo metalloobrabatyvajuščego iskusstva I*, „Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae" 2, 311-348.

CZARNECKA, K.
1995 *Zapinki typu A 241 w Barbaricum*, [w:] *Nunc de Svebis*, 93-98.

DĄBROWSKA, T.
1997 *Kamieńczyk. Ein Gräberfeld der Przeworsk-Kultur in Ostmasowien*, MAB III, Kraków.

DOMAŃSKI, G.
1982 *Cmentarzysko w Luboszycach II-IV w.*, Wrocław.

ETTLINGER, E.
1973 *Die römischen Fibeln in der Schweiz*, Bern.

GINALSKI, J.
1991 *Ostrogi kabłąkowe kultury przeworskiej. Klasyfikacja typologiczna*, PA 38, 53-54.

GODŁOWSKI, K.
1970 *The Chronology of the Late Roman and Early Migration Period in Central Europe*, ZNUJ–PA 11, Kraków.
1974 *Chronologia okresu późnorzymskiego i wczesnego okresu wędrówek ludów w Polsce północno-wschodniej*, RB XII, 9-109.
1976 *Strefy kulturowe w okresie rzymskim w Europie Środkowej*, [w:] K. Godłowski (red.), *Kultury archeologiczne i strefy kulturowe w Europie Środkowej w okresie wpływów rzymskich*, ZNUJ–PA 22, Kraków, 13-38.
1981 *Okres wędrówek ludów na Pomorzu*, PAnt. X, 65-129.
1994 *Vorrömische Eisenzeit und Römische Kaiserzeit im östlichen Mitteleuropa und in Osteuropa*, RGA 8, 478-496.

GRABARCZYK, T.
1983 *Metalowe rzemiosło artystyczne na Pomorzu w okresie rzymskim*, Wrocław.

HAFTKA, M.
1987 *Mikroregion osadniczy Węgry-Gościszewo-Malbork w świetle kilkunastoletnich obserwacji terenowych*, [w:] *Badania archeologiczne*, 27-42.

HENSEL, W., BRONIEWSKA, A.
1961 *Starodawna Kruszwica (od czasów najdawniejszych do roku 1271)*, Wrocław.

HOFFMANN, M., SOBIERAJ, J.
1999 [red.] *Archeologia ziem pruskich. Nieznane zbiory i materiały archiwalne*, Olsztyn.

JAMKA, R.
1959 *Cmentarzysko z okresu rzymskiego w Starachowicach*, PA XI, 32-61.

JANIKOWSKI, J.
1971 *Z badań na stanowisku 2 w Podwiesku pow. Chełmno*, Spr.Arch. XXIII, 117-160.

JASKANIS, J.
1996 *Cecele. Ein Gräberfeld der Wielbark-Kultur in Ostpolen*, MAB II, Kraków.

JONAKOWSKI, M.
2001 *Grób szkieletowy kultury wielbarskiej z cmentarzyska w Lubieszewie, pow. Nowy Dwór Gdański, stanowisko 2*, WA LIV, 185-188.

JØRGENSEN, L.
1990 *Bækkegård and Glasergård. Two cemeteries from the Late Iron Age on Bornholm*, København.

KACZMAREK, M.
1995 *Późnorzymskie zapinki z wysoką pochewką na Pomorzu*, „Folia Praehistorica Posnaniensia" VII, 237-273.
1998 *Spätrömische Fibeln mit hohem Nadelhalter im nordwestlichen Polen*, [w:] *100 Jahre*, 305-320.

KEMPISTY, A.
1968 *Birytualne cmentarzysko z późnego okresu rzymskiego w miejscowości Brulino-Koski pow. Ostrów Mazowiecka*, WA XXXII, 1966-1967, 409-450.

KMIECIŃSKI, J.
1962 *Zagadnienie tzw. kultury gocko-gepidzkiej na Pomorzu Wschodnim w okresie wczesnorzymskim*, Łódź.

KOKOWSKI, A.
1995 *Grupa masłomęcka. Z badań nad przemianami kultury Gotów w młodszym okresie rzymskim*, Lublin.
2000 *Zu geheimnisvollen Tonknöpfen von Typ „Bernašivka”*, „Sbornik Národního Muzea v Praze – Acta Musei Nationalis Pragae”, Series A-Historia, LIV/2000/1-4, 65-70.

KOLENDO, J.
1981 *Wyprawa po bursztyn bałtycki za Nerona*, PAnt. X, 25-63.

KOLENDO, J., NOWAKOWSKI, W.
2000 [red.] *Antiquitates Prussiae. Studia z archeologii dawnych ziem pruskich*, Warszawa.

KOSTRZEWSKI, J.
1919 *Die ostgermanische Kultur in der Spätlaténezeit. I-II*, Leipzig-Würzburg.

KUCHENBUCH, F.
1938 *Die altmärkisch-osthannöverschen Schalenurnenfelder der Spätrömischen Zeit.* „Jahresschrift zur Vorgeschichte Sächsisch-Thüringischer Länder 27, 1-143.

KWAPIŃSKI, M., PODGÓRSKI, J., WIĄCEK, B.
1987 [red.] *Rumia – cmentarzysko z młodszego okresu przedrzymskiego i wpływów rzymskich*, Gdańsk.

LA BAUME, W.
1942 *Kurt Voigtmann †*, NfdV 18, 58-59.

ŁĘGA, W. ks.
1958 *Handel między państwem rzymskim a Pomorzem nadwiślańskim od I w. p.n.e. do VI w. n.e.*, PA X, 5-87.

ŁUKA, L.J.
1966 *Kultura wschodniopomorska na Pomorzu Gdańskim* I, Wrocław.

MACHAJEWSKI, H.
1992 *Z badań nad chronologią dębczyńskiej grupy kulturowej w dorzeczu Parsęty*, Poznań.
1998 *Die Fibeln der Gruppe V, Serie 8, im östlischen Teil Mitteleuropas*, [w:] *100 Jahre*, 187-196.

MACKEPRANG, M.B.
1943 *Kulturbeziehungen im nordischen Raum des 3.-5. Jahrhunderts. Keramische Studien*, Leipzig.

MADYDA, R.
1977 *Sprzączki i okucia pasa na ziemiach polskich w okresie rzymskim*, MSiW IV, 351-411.

MADYDA-LEGUTKO, R.
1987 *Die Gürtelschnallen der Römischen Kaiserzeit und der frühen Völkerwanderungszeit im mitteleuropäischen Barbaricum*, BAR 360, Oxford 1986.

MAJEWSKI, K.
1949 *Importy rzymskie na ziemiach słowiańskich*, Wrocław.

MARCYSIAK, S.
1985 Informator Archeologiczny. Badania rok 1984, Warszawa, 161.

NATUNIEWICZ, M.
2000 *„Nowe” znaleziska ze starych wykopalisk. Ocalałe materiały archeologiczne z okresu wpływów rzymskich z okolic Elbląga*, [w:] KOLENDO, NOWAKOWSKI 2000, 105 – 206.

NATUNIEWICZ-SEKUŁA, M.
2007 *Szkieletowe groby o orientacji W-E z cmentarzyska w Weklicach, stanowisko 7 gm. Elbląg. Kilka uwag na temat obrządku pogrzebowego w kulturze wielbarskiej* [w:] *Nowe materiały i interpretacje. Stan badań nad kulturą wielbarską. Materiały z konferencji Gdańsk 24-26 listopada 2004*, Gdańsk – w druku.

NATUNIEWICZ-SEKUŁA, M., SEKUŁA, M.
2003 *„Neue” Funde vom Gräberfeld Wielbark (Willenberg). Ein Beitrag zur weiteren Suche nach verlorenen Materialen*, [w:] NOWAKOWSKI, LEMKE 2003, 81-86.

NERMAN, B.
1935 *Die Völkerwanderungszeit Gotlands*, Stockholm.

NIEWĘGŁOWSKI, A.
1991 *Cmentarzysko kultury przeworskiej w Garwolinie, woj. siedleckie*, Warszawa.

NOWAKOWSKI, W.
1987 *Z badań nad dzwonkami rzymskimi znajdowanymi nad wschodnim Bałtykiem. Brązowe* tintinnabulum *z Malborka*, „Archeologia” 27, 107-129.
1994 *Kultura wielbarska na wschód od dolnej Wisły. Materiały z dawnych badań i przypadkowych odkryć w zbiorach berlińskich i norymberskich*, Barbaricum 3, Warszawa, 163-181.
1995 *Od Galindai do Galinditae. Z badań nad pradziejami bałtyjskiego ludu z Pojezierza Mazurskiego*, Barbaricum 4, Warszawa.
1996 *Das Samland in der römischen Kaiserzeit und seine Verbindungen mit dem römischen Reich und der barbarischen Welt*, Marburg-Warszawa.

NOWAKOWSKI, W., LEMKE, M.
2003 [red.] *Auf der Suche nach verlorenen Archäologie,* Warszawa.

OKULICZ, J.
1970 *Studia nad przemianami kulturowymi i osadniczymi w okresie rzymskim na Pomorzu Wschodnim, Mazowszu i Podlasiu,* AP XV/2, 419-498.
1973 *Pradzieje ziem pruskich od późnego paleolitu do VII w. n. e.*, Wrocław.
1992 *Centrum kulturowe z pierwszych wieków naszej ery u ujścia Wisły,* Barbaricum 2, Warszawa, 137-155.

OKULICZ, J., JAGODZIŃSKI, M.
1987 *Dotychczasowe wyniki zdjęcia archeologicznego województwa elbląskiego oraz wnioski badawcze i konserwatorskie z nich płynące,* [w:] *Badania archeologiczne,* 7-26.

OXENSTIERNA, E.C.
1945 *Die Urheimat der Goten,* Mannus-Bücherei 73, Leipzig-Stockholm.

PIETRZAK, M.
1965 *Cmentarzysko z okresu wpływów rzymskich w Malborku-Wielbarku przy ul. Zagórnej 4. Tymczasowe wyniki badań,* PAnt. I, 155-181.
1997 *Pruszcz Gdański, Fundstelle 10, Ein Gräberfeld der Oksywie- und Wielbark- Kultur in Ostpommern,* MAB IV, Kraków.

PODGÓRSKI, J.T.
1975 *Stan i potrzeby ochrony zabytków archeologicznych w województwie gdańskim,* PAnt. VI, 295-353.
1982 *Pracownie odlewnicze w Juszkowie, woj. gdańskie,* „Pamiętnik Muzeum Miedzi" 1, 225-230.
1995 *Z badań nad metalurgią brązu na Pomorzu Gdańskim u schyłku epoki brązu i we wczesnej epoce żelaza,* [w:] W. Filipowiak, (red.), *Najnowsze kierunki badań najdawniejszych dziejów Pomorza,* Szczecin, 109-124.

PRZEWOŹNA, K.
1972 *Z dziejów badań nad okresami późnolateńskim i wpływów rzymskich na Pomorzu Wschodnim,* AP XVII, 127-147.
1974 *Struktura i rozwój zasiedlenia południowo-wschodniej strefy nadbałtyckiej u schyłku starożytności,* Warszawa-Poznań.

RADDATZ, K.
1957 *Der Thorsberger Moorfund, Gürtelteile und Körperschmuck,* Offa-Bücher 13, Neumünster.

REPNIKOV, N.
1906 *Nekotorye mogil'niki oblasti krymskich Gotov,* „Izvestija Imperatorskoj Archeologičeskoj Komissi" 19, 1-80.

RIHA, E.
1979 *Die römischen Fibeln aus Augst und Kaiseraugst,* Augst.

SCHINDLER, R.
1940 *Die Besiedlungsgeschichte der Goten und Gepiden im unteren Weichselraum auf Grund der Tongefäße,* Leipzig.

SCHMIDT, A.
1902 *Das Gräberfeld vom Warmhof bei Mewe,* „Zeitschrift für Ethnologie" 34, 97-153.

Jahresbericht
1933 *Stadtlisches Museum zu Marienburg Westpr. 7. Jahresbericht, 1932.*

SZYDŁOWSKI, J.
1984 *Naczynia drewniane w późnej starożytności na ziemiach polskich,* Katowice.

TEMPELMANN-MĄCZYŃSKA, M.
1985 *Die Perlen der römischen Kaiserzeit und der frühen Phase der Völkerwanderungszeit im mitteleuropäischen Barbaricum,* Römisch-Germanische Forschungen 43, Mainz.

THOMAS, S.
1960 *Studien zu den germanischen Kämmen der römischen Kaiserzeit,* „Arbeits- und Forschungsberichte zur sächsichen Bodendenkmalpflege" 8, 54-215.

TISCHLER, O., KEMKE, H.
1902 *Ostpreußische Altertümer aus der Zeit der großen Gräberfelder nach Christi Geburt,* Königsberg.

VOIGTMANN, K.
1929 *Fundnachrichten*, NfdV 5, 70.
1932 *Fundnachrichten*, NfdV 8, 41.

VOSS, A.
1880 [red.] *Katalog der Ausstellung Prähistorischer und Anthropologischer Funde Deutschlands*, Berlin.

WIELOWIEJSKI, J.
1970 *Kontakty Noricum i Pannonii z ludami północnymi*, Wrocław.

WILOCH, R.
1995 *Klamry do pasa kultury oksywskiej*, PAnt. XVI, 9-60.

WIŚNIEWSKA, A.
2004 *Ceramika kultury oksywskiej*, Łódź – maszynopis pracy doktorskiej w Instytucie Archeologii Uniwersytetu Łódzkiego.

WOŁĄGIEWICZ, R.
1966 *Chronologia względna okresu wczesnorzymskiego na Pomorzu Zachodnim w świetle niektórych jej wyznaczników*, „Materiały Zachodniopomorskie" XII, 169-191.
1974 *Zagadnienie stylu wczesnorzymskiego w kulturze wielbarskiej*, [w:] F. Rożnowski (red.), *Studia Archeologica Pomeranica*, Koszalin, 129-152.
1980 *Kultura oksywska*, [w:] *Prahistoria V*, 156-165.
1981 *Kultura wielbarska – problemy interpretacji etnicznej*, [w:] T. Malinowski (red.), *Problemy kultury wielbarskiej*, Słupsk, 79-106.
1987 *Chronologia ceramiki kultury wielbarskiej w świetle dotychczasowego stanu badań*, AP XXXII, 169-208.
1988 *Chronologia ceramiki kultury wielbarskiej*, [w:] *Kultura wielbarska I*, 143-155.
1993 *Ceramika kultury wielbarskiej między Bałtykiem a Morzem Czarnym*, Szczecin.

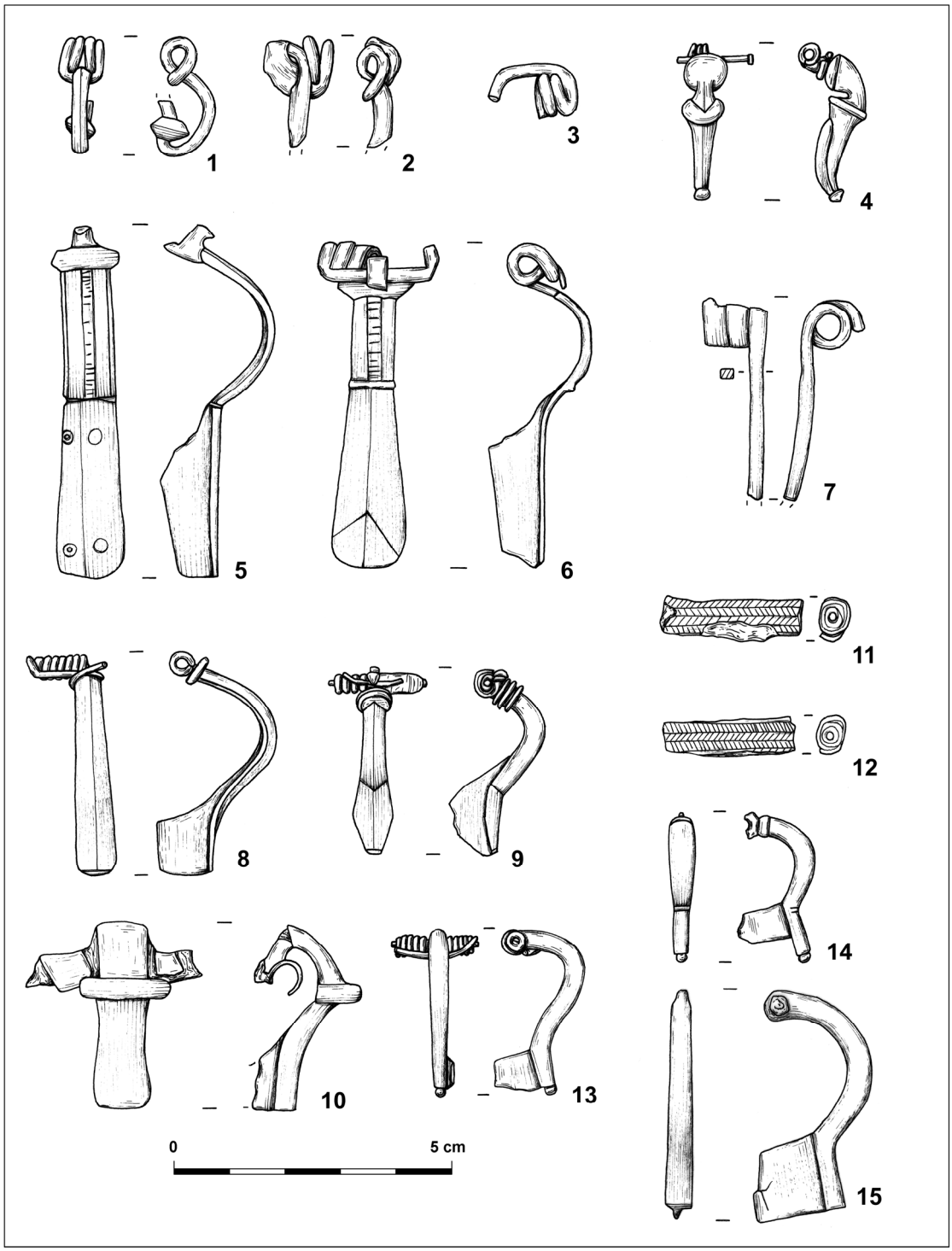

Ryc. 1. Malbork-Wielbark. **1-10, 13-14** – brąz; **11-12** – żelazo i srebrna folia.

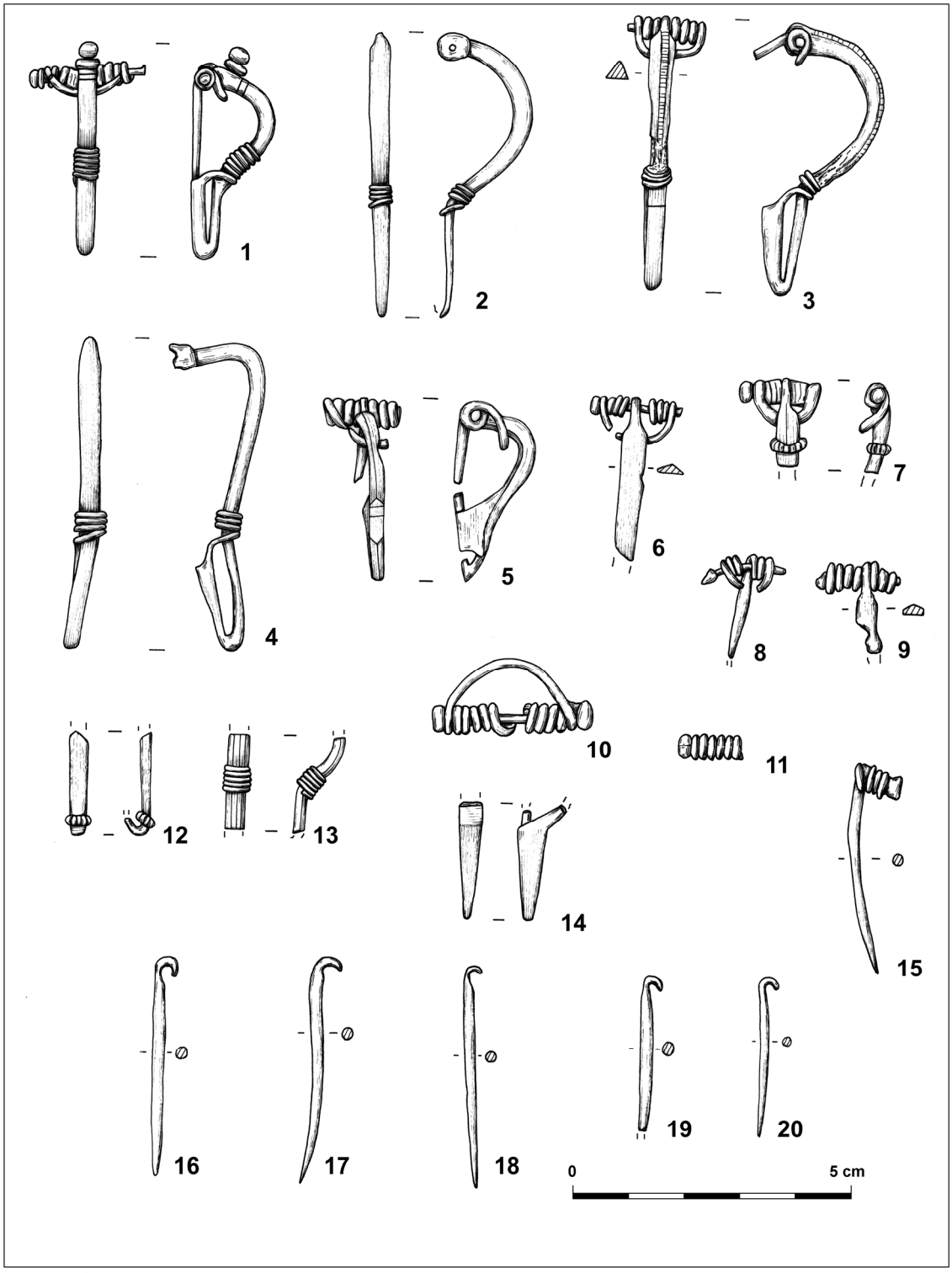

Ryc. 2. Malbork-Wielbark. **1-10, 14-20** – brąz; **11-13** – srebro.

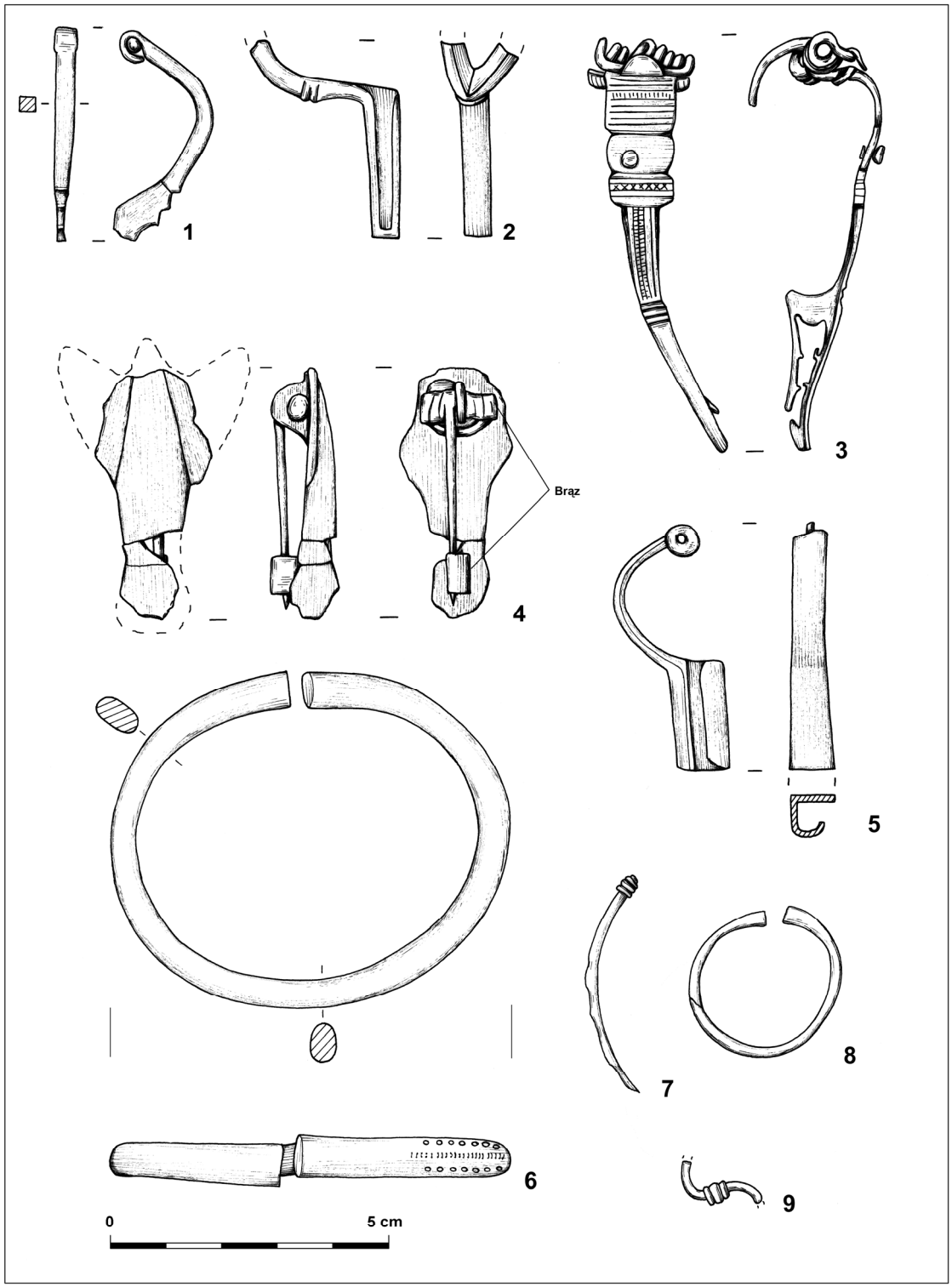

Ryc. 3. Malbork-Wielbark. **1-3, 5-7, 9** – brąz; **4** – żelazo i brąz; **8** – srebro.

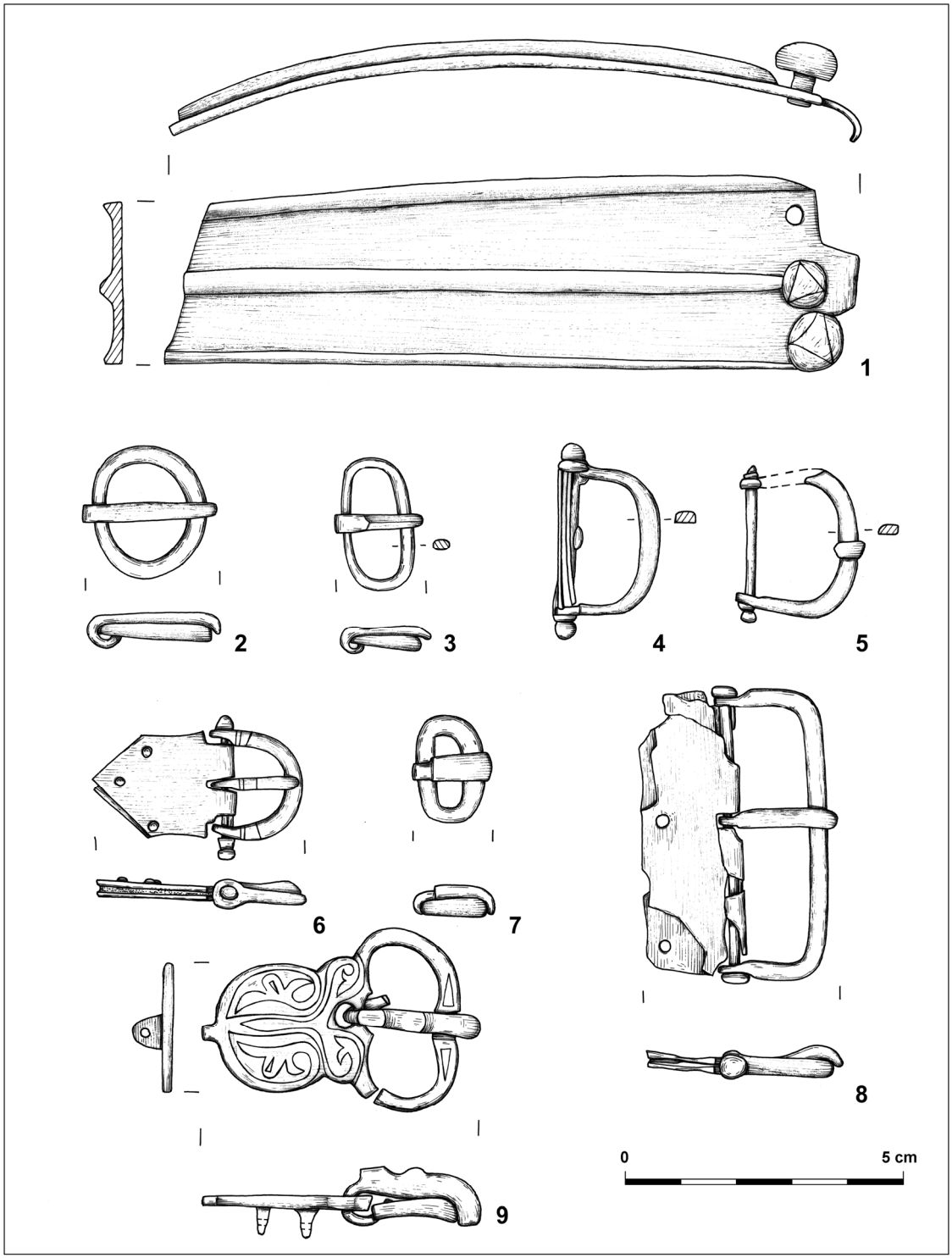

Ryc. 4. Malbork-Wielbark. **1-9** – brąz.

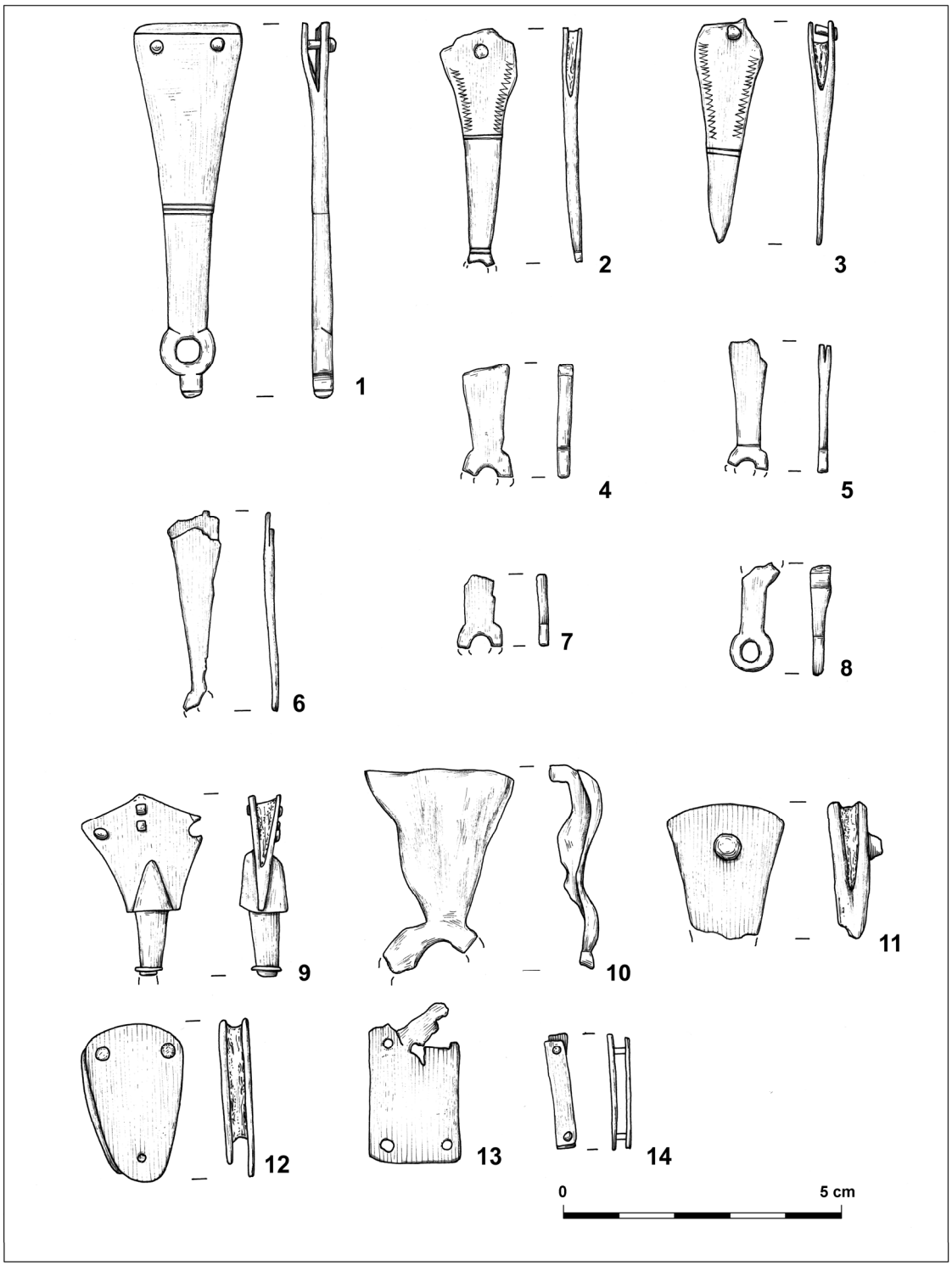

Ryc. 5. Malbork-Wielbark. **1-14** – brąz.

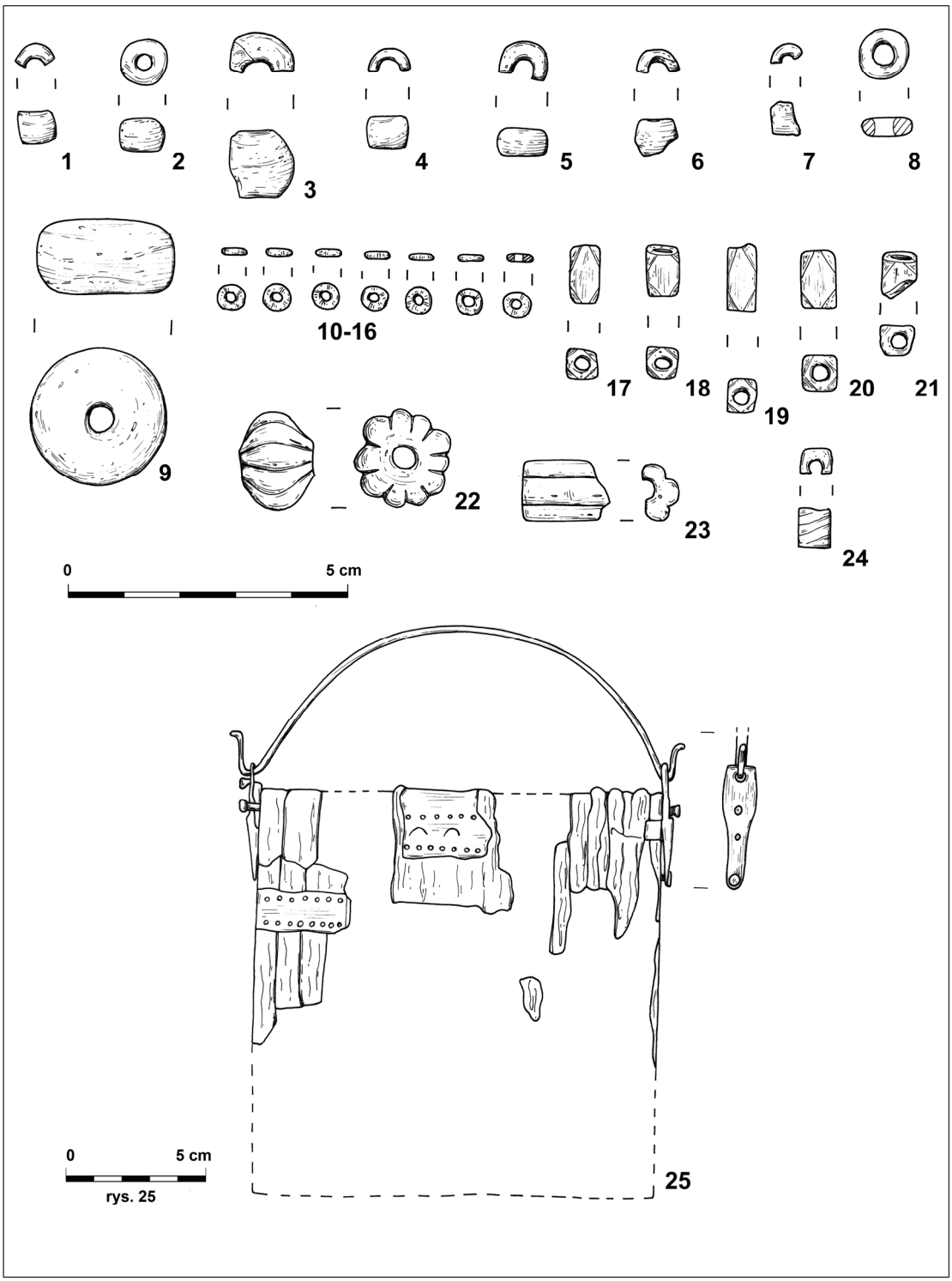

Ryc. 6. Malbork-Wielbark. **1-24** – szkło; **25** – drewno i brąz.

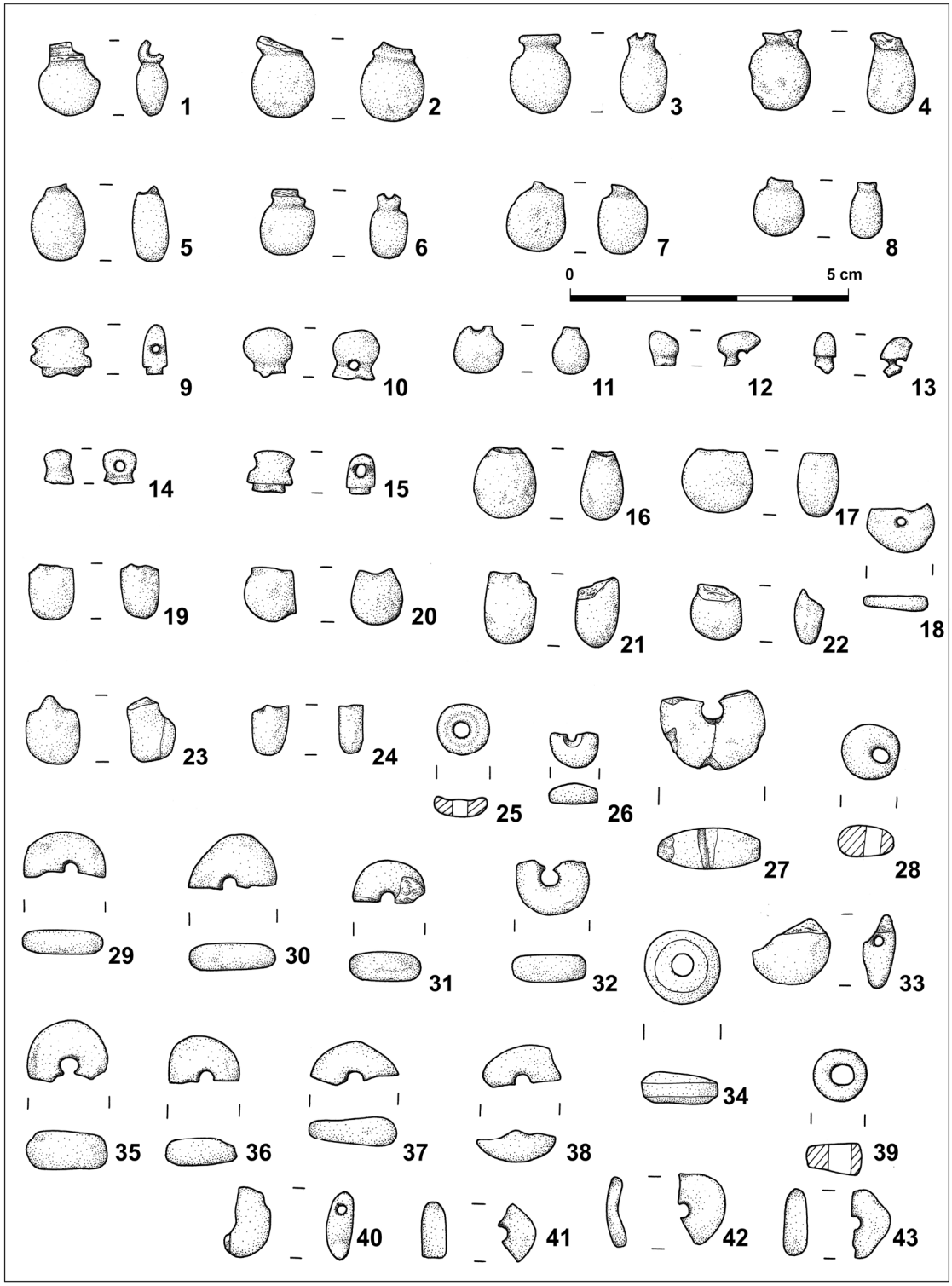

Ryc. 7. Malbork-Wielbark. **1-43** – bursztyn.

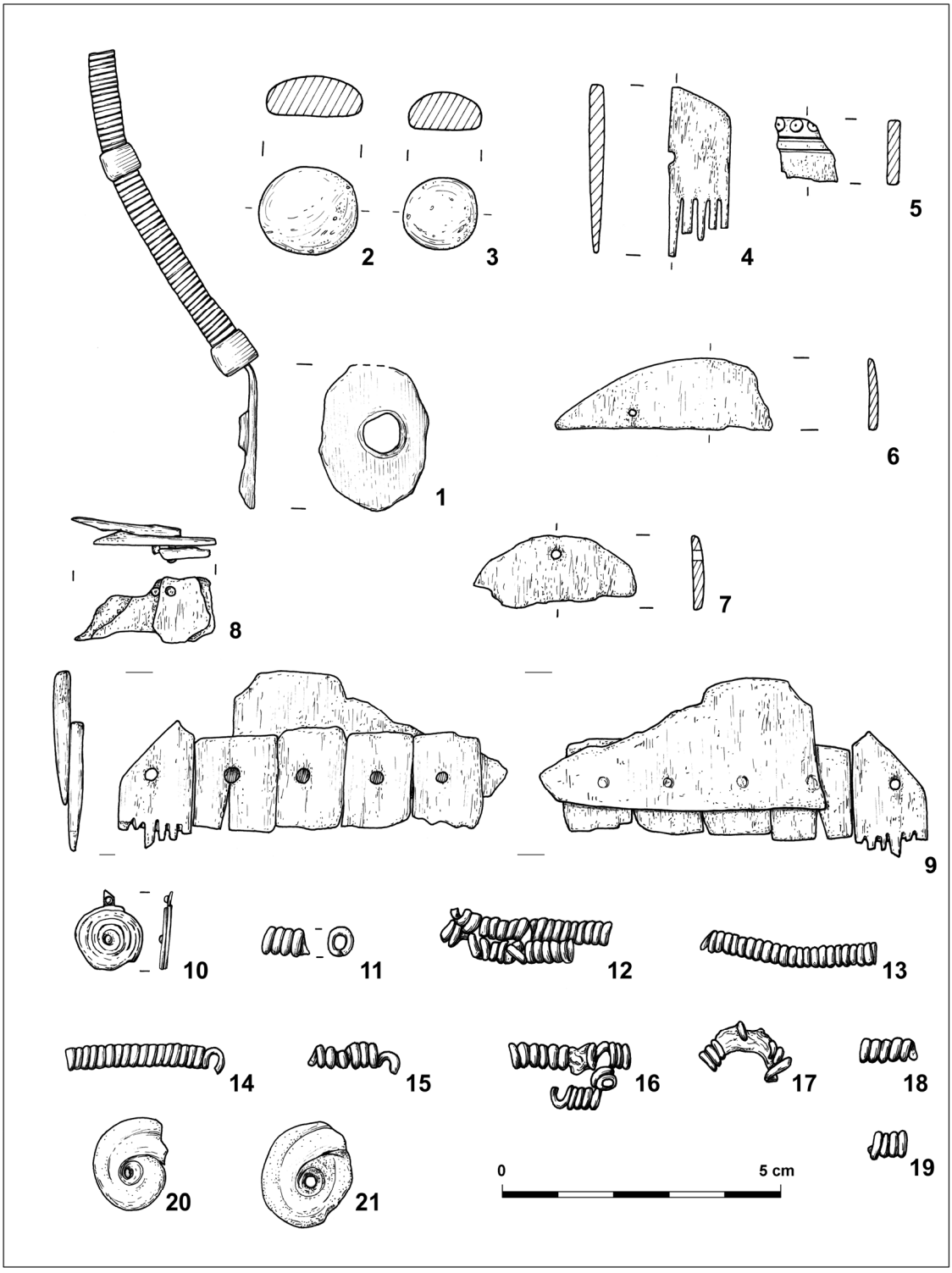

Ryc. 8. Malbork-Wielbark. **1, 11-19** – brąz; **2-3** – szkło; **4-9** – poroże; **10** – srebro; **20-21** – muszle.

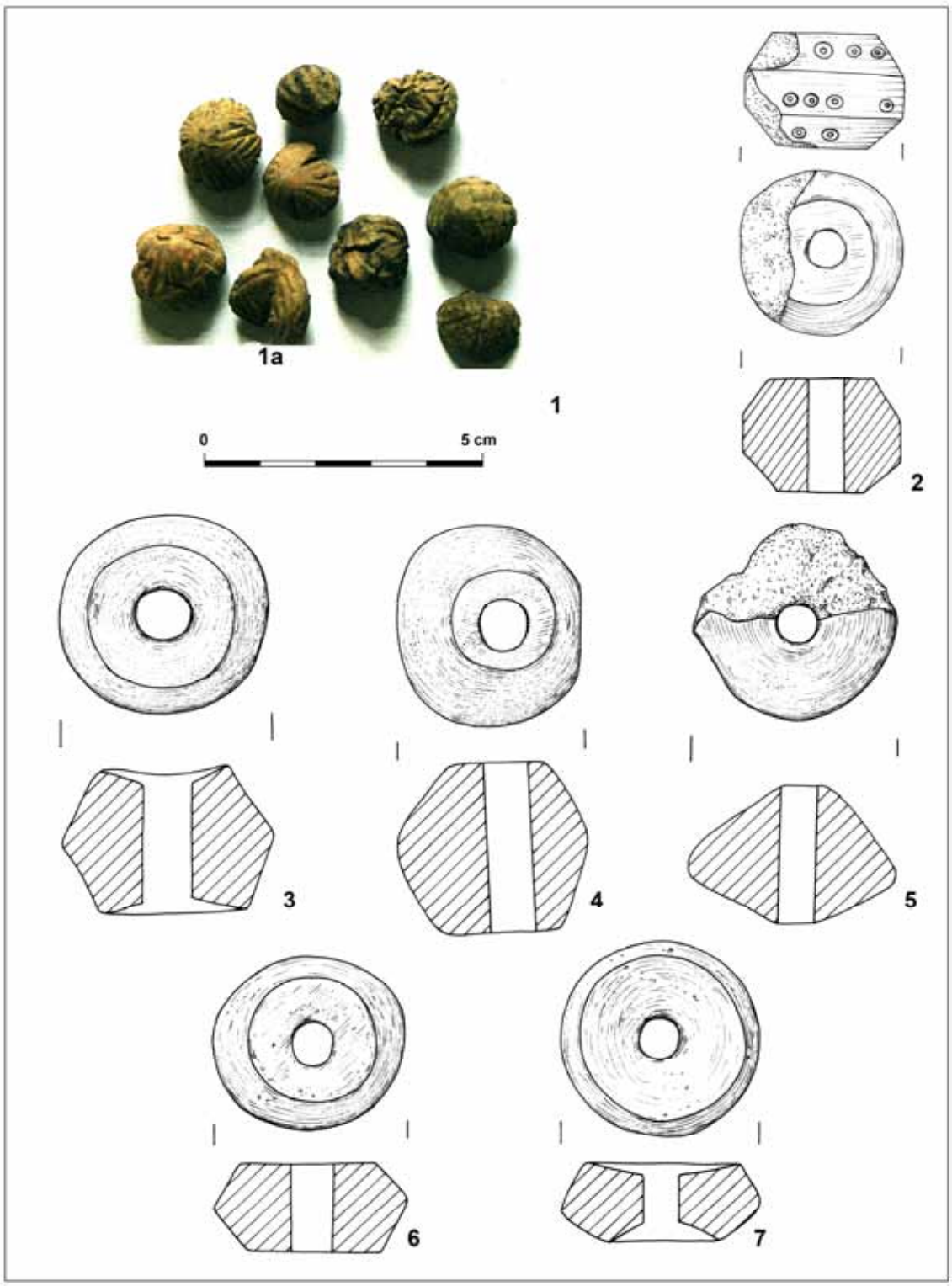

Ryc. 9. Malbork-Wielbark. **1-7** – glina.

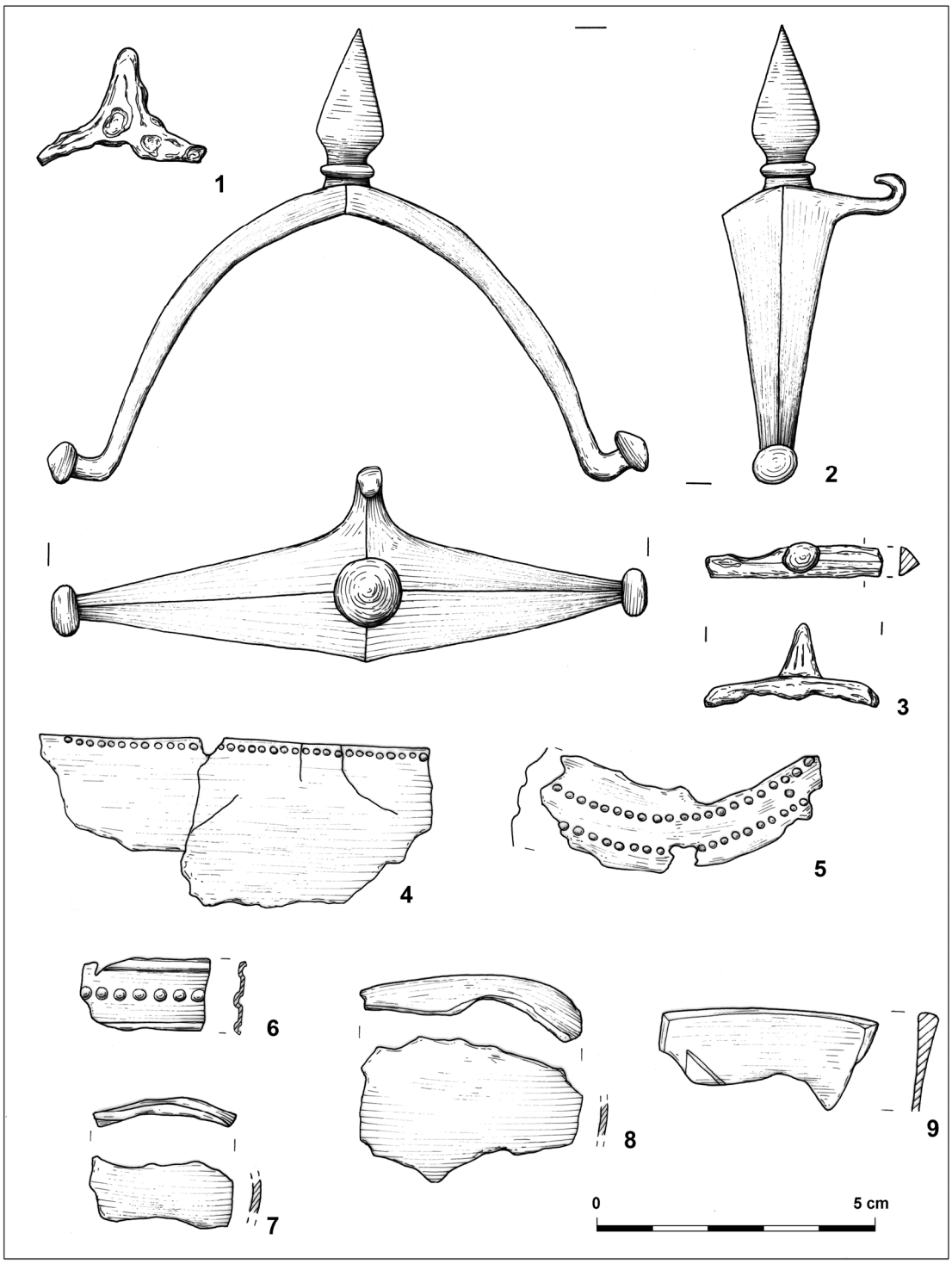

Ryc. 10. Malbork-Wielbark. **1-3** – żelazo; **4-9** – brąz.

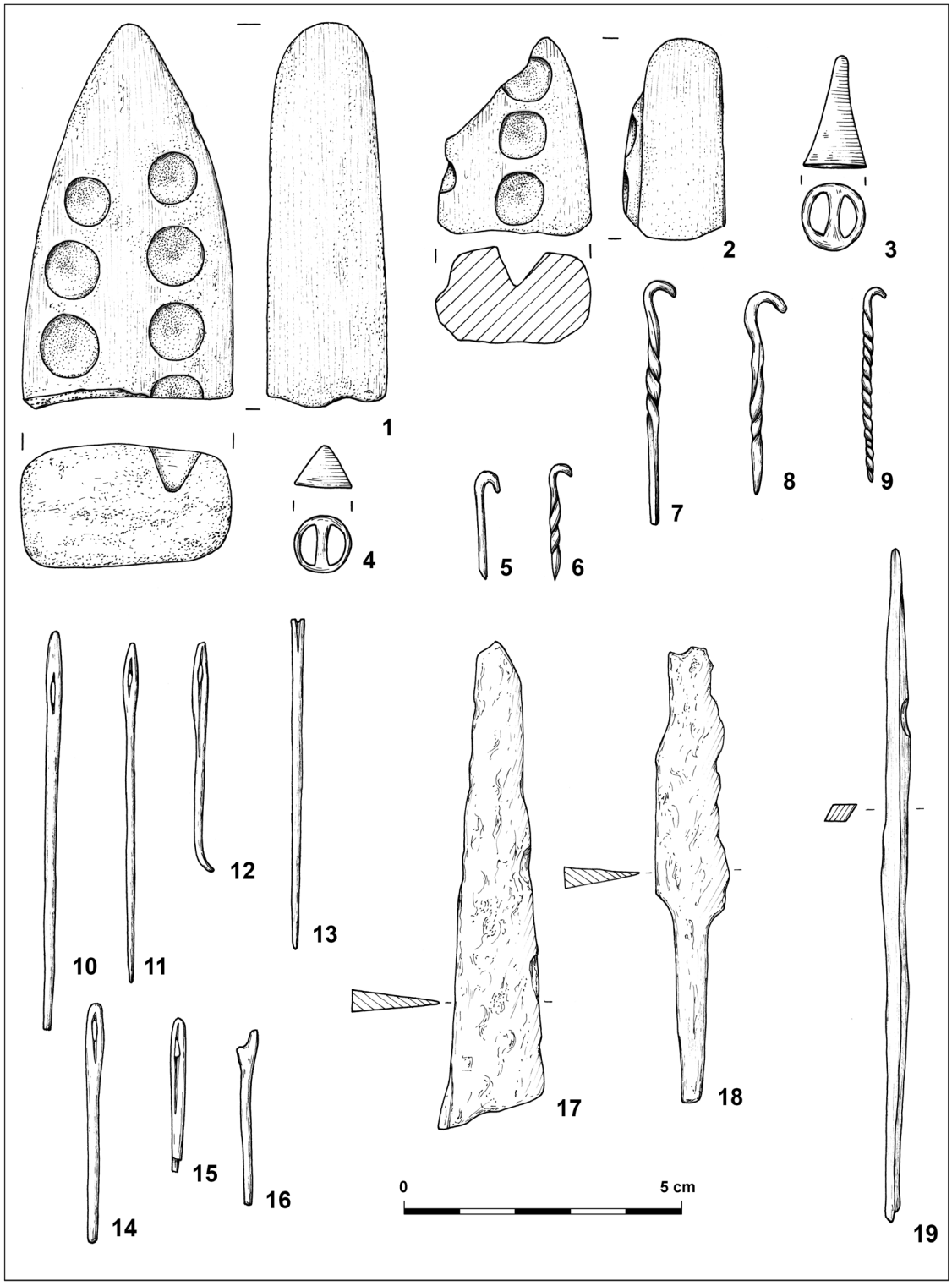

Ryc. 11. Malbork-Wielbark. **1-2** – glina; **3-16** – brąz; **17-19** – żelazo.

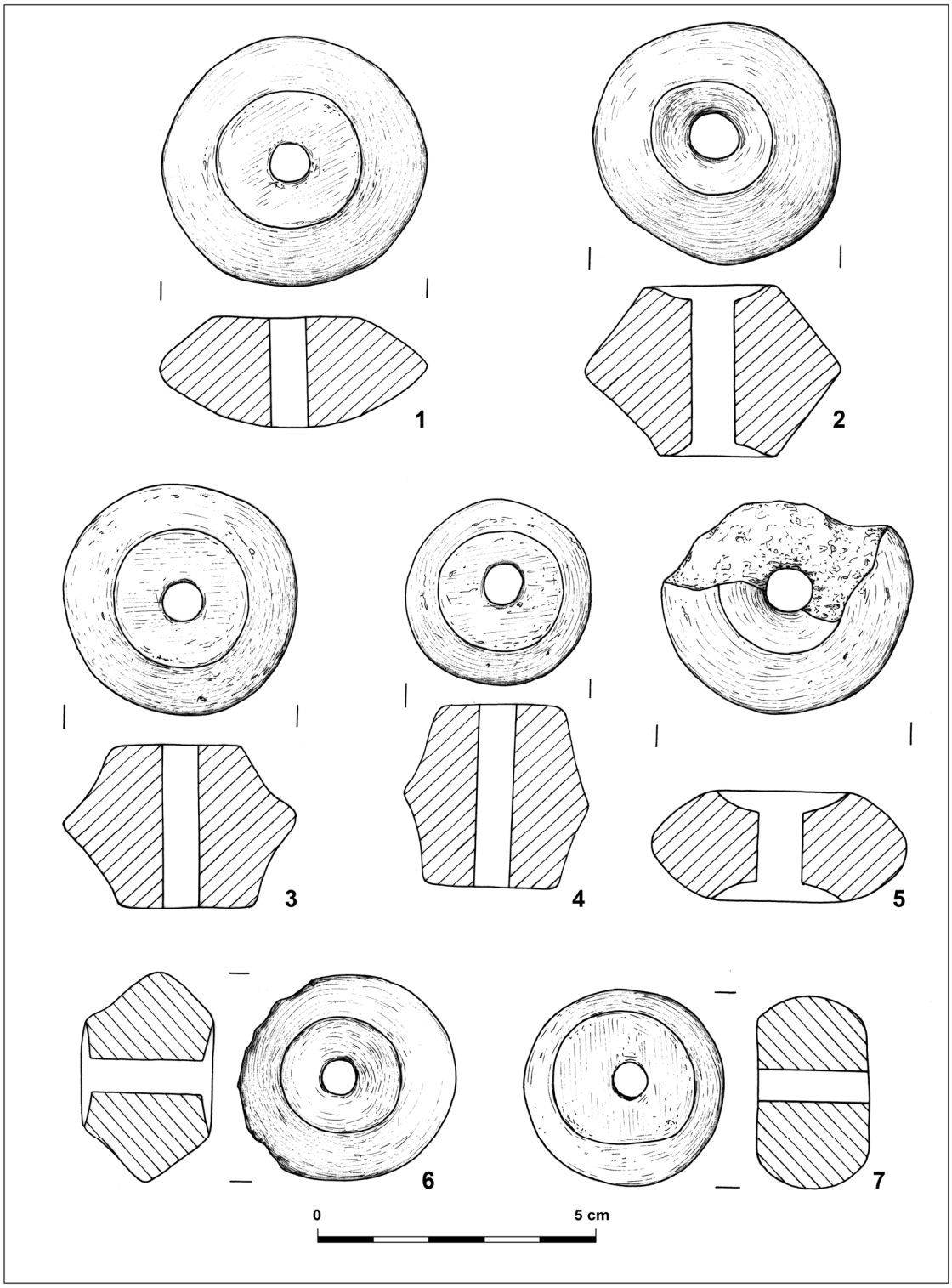

Ryc. 12. Malbork-Wielbark. **1-7** – glina.

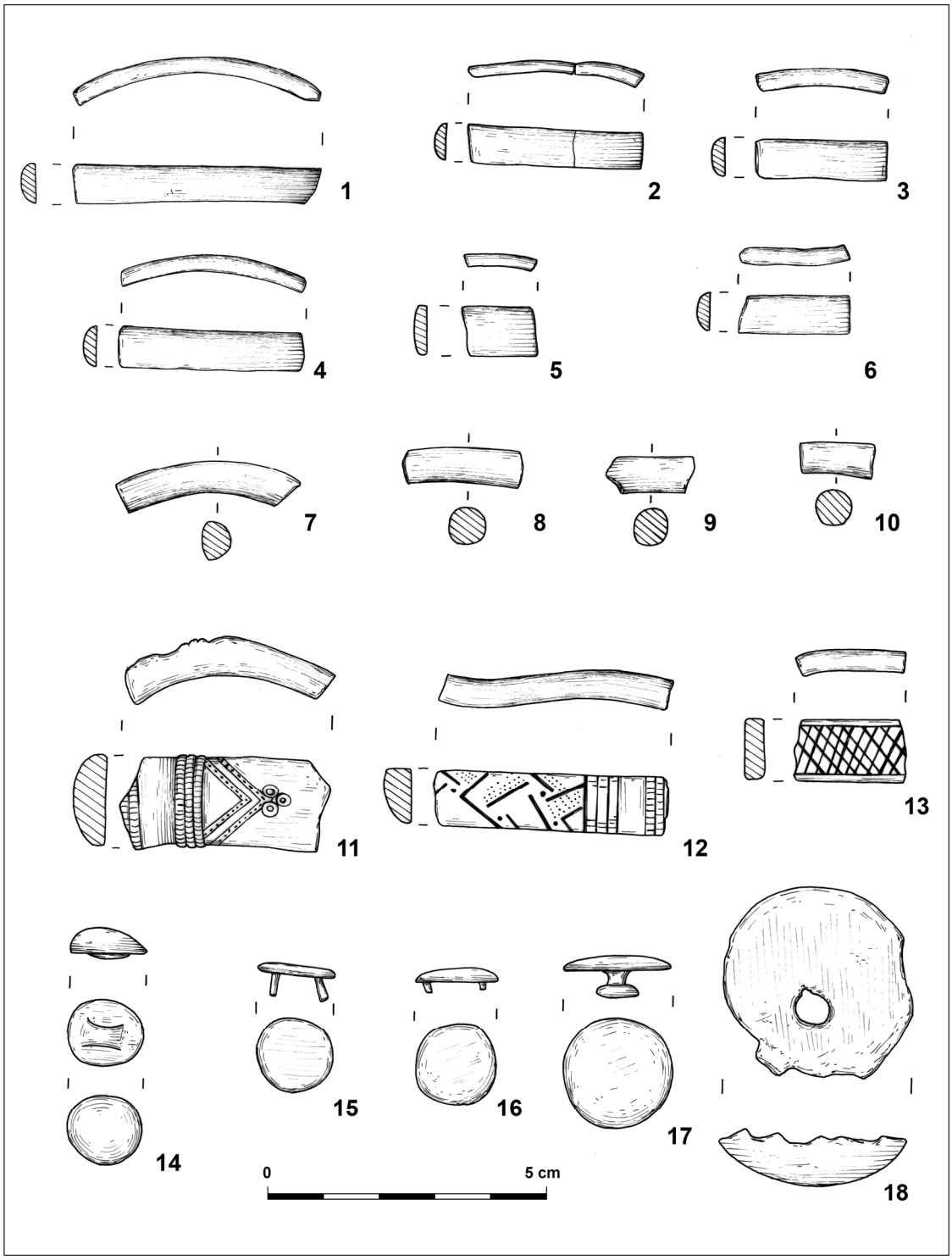

Ryc. 13. Malbork-Wielbark. **1-18** – brąz.

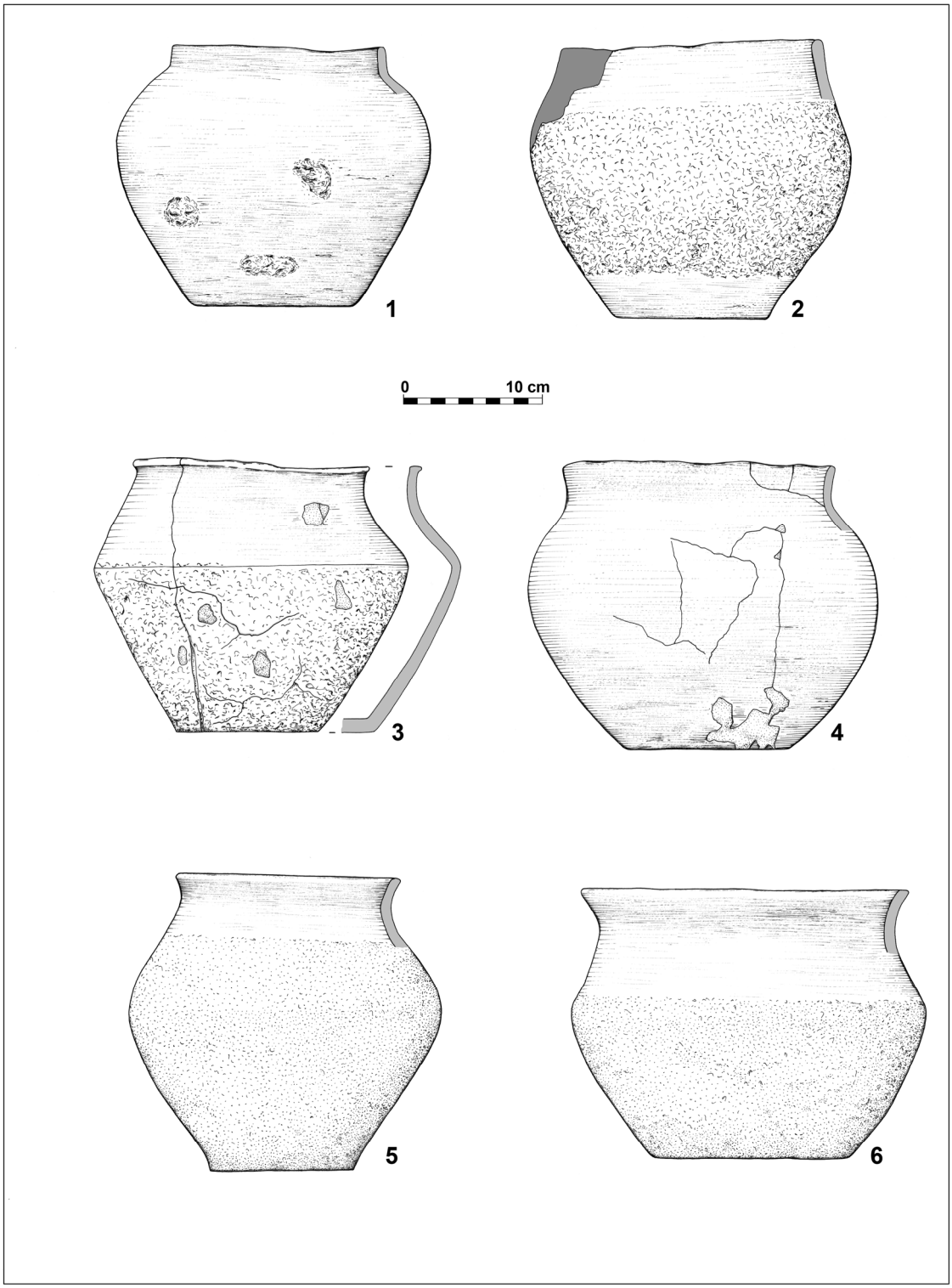

Ryc. 14. Malbork-Wielbark. **1-6** – glina.

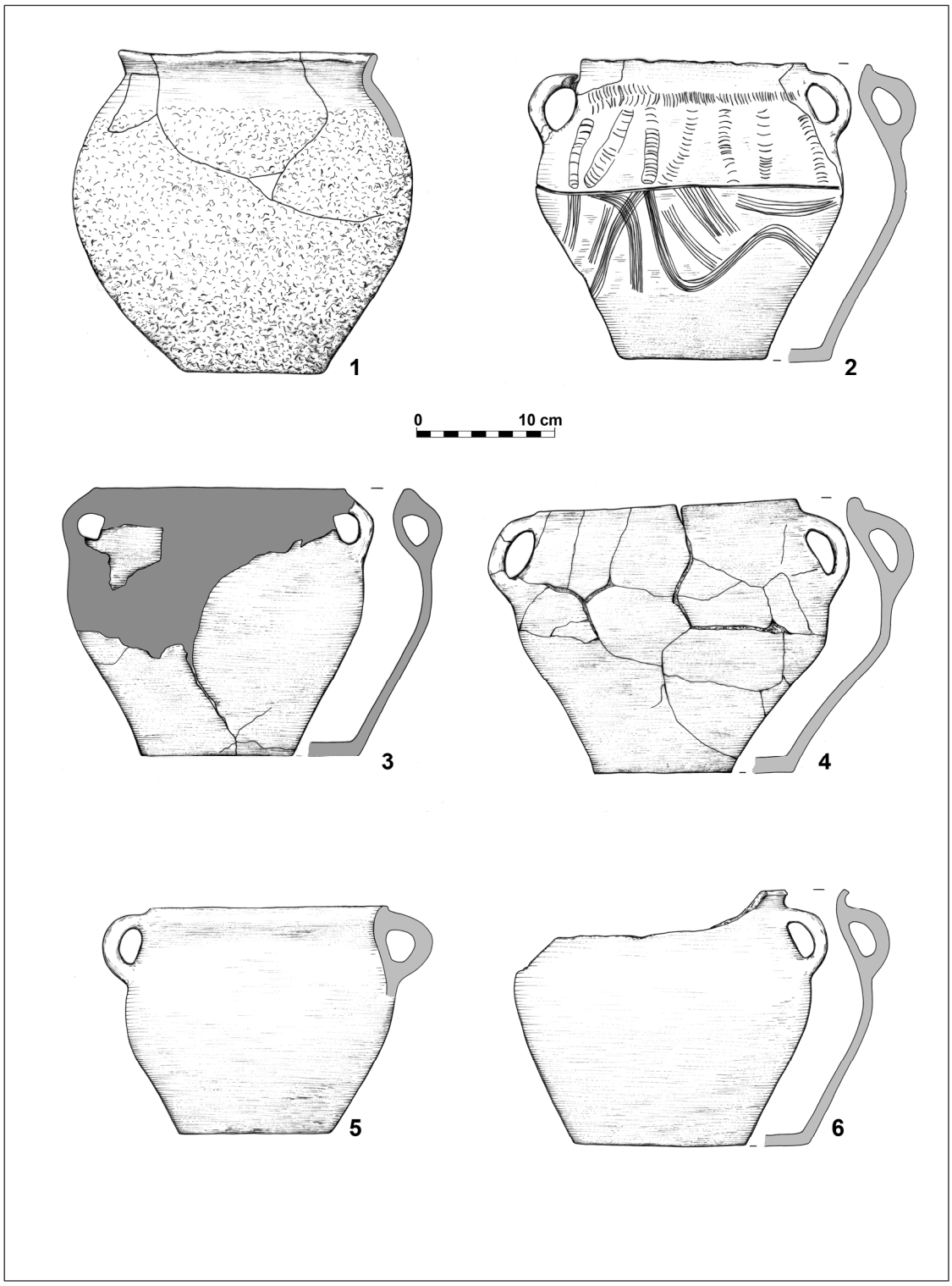

Ryc. 15. Malbork-Wielbark. **1-6** – glina.

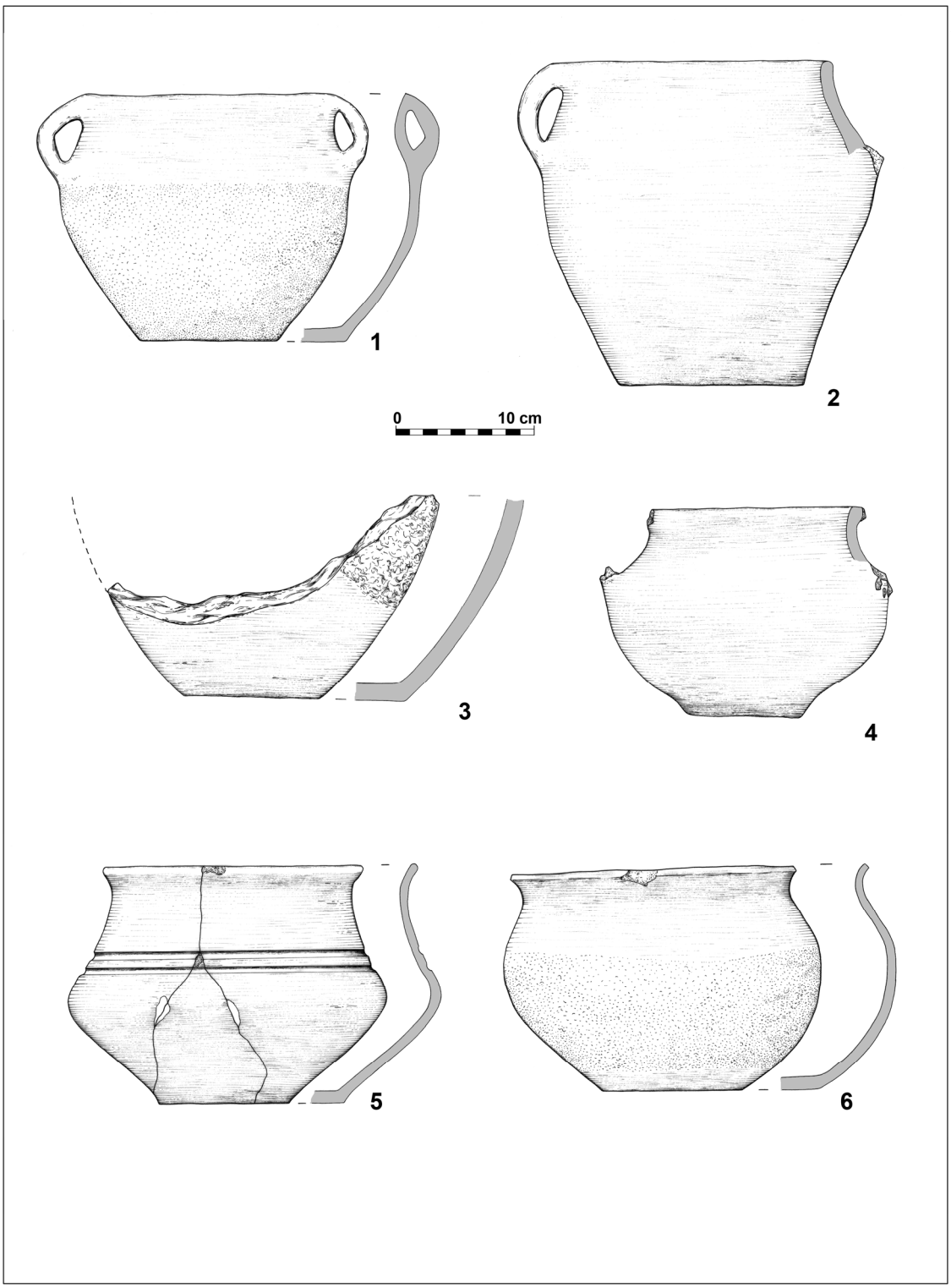

Ryc. 16. Malbork-Wielbark. **1-6** – glina.

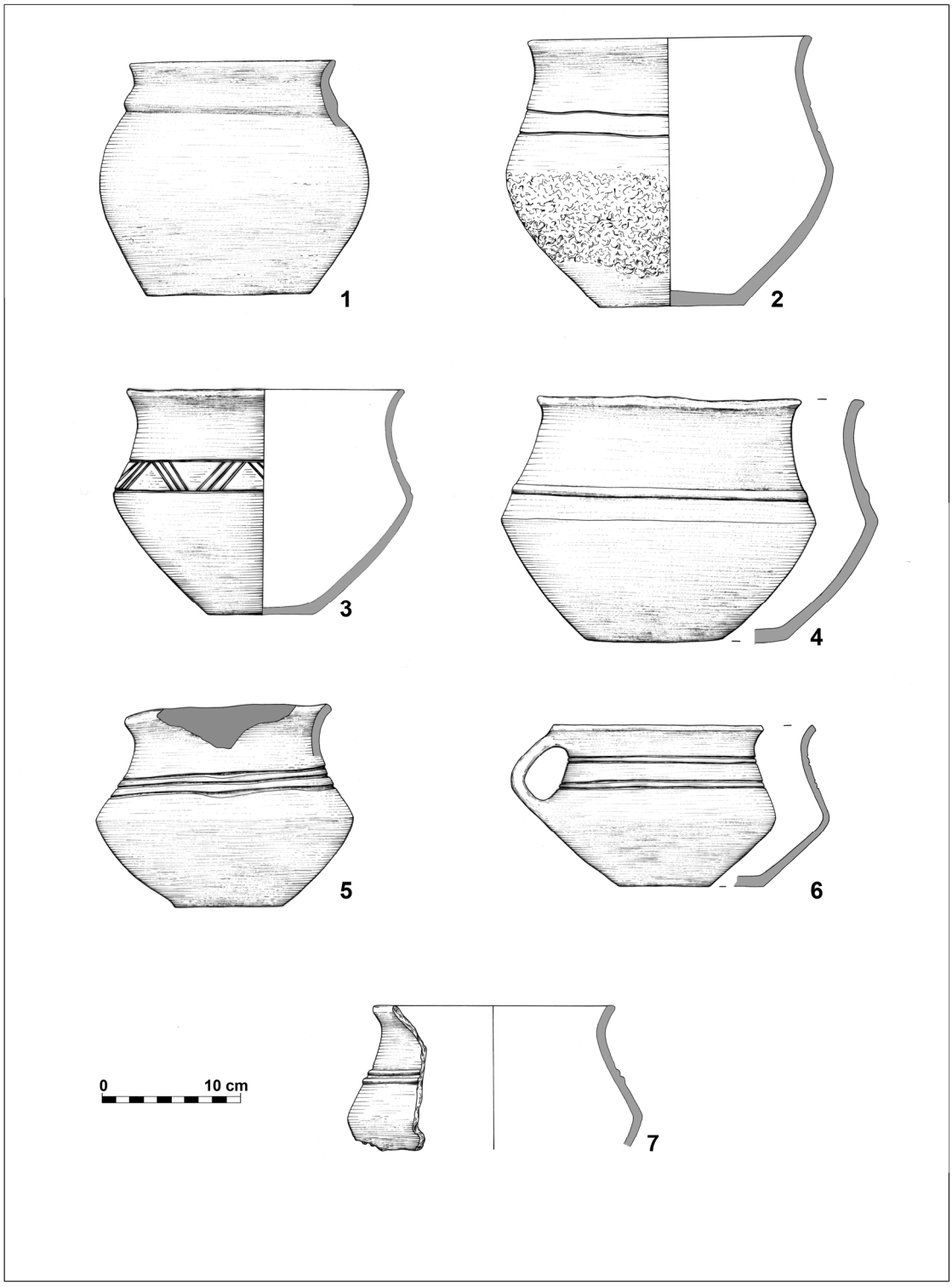

Ryc. 17. Malbork-Wielbark. **1-7** – glina.

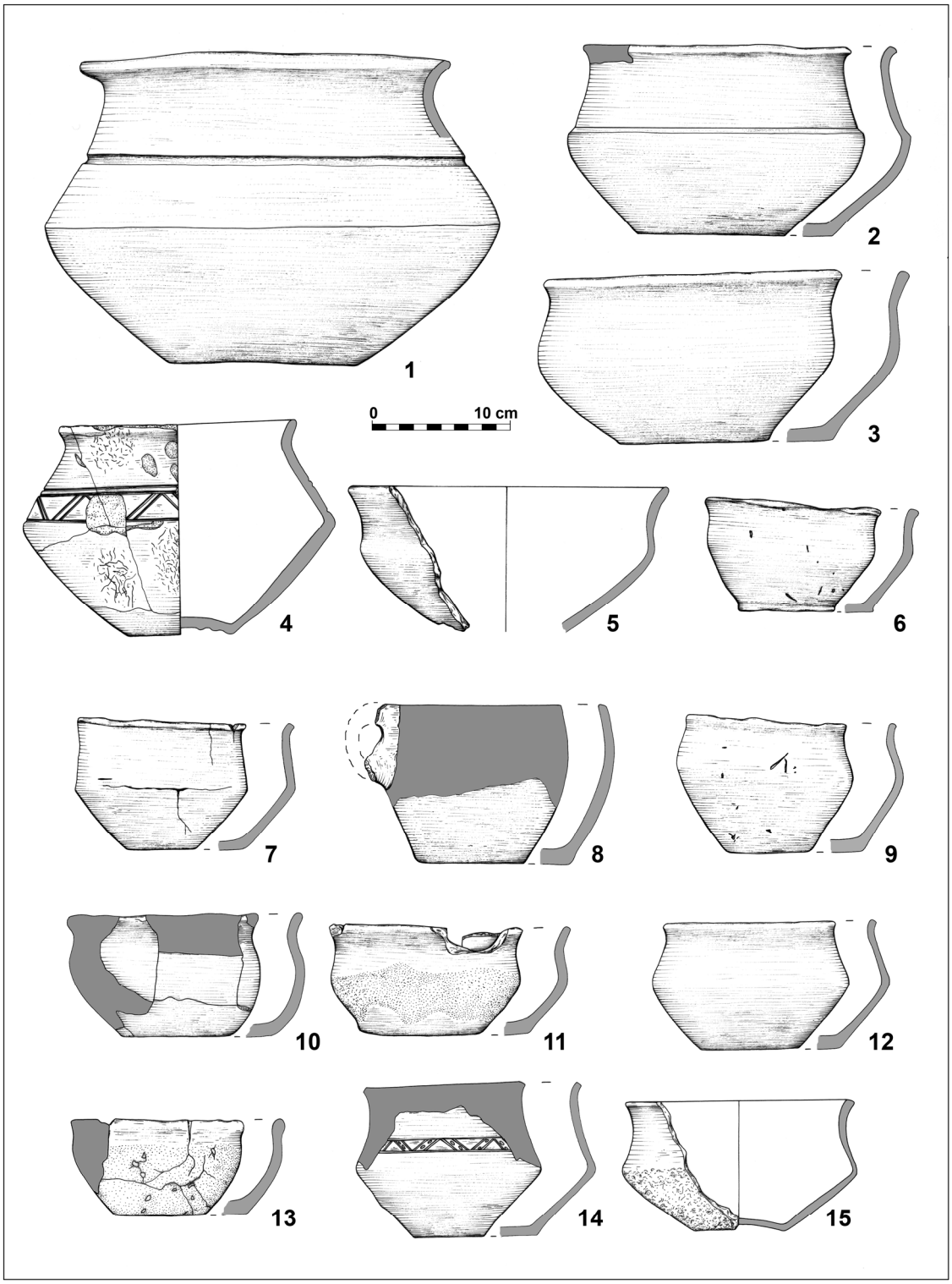

Ryc. 18. Malbork-Wielbark. **1-15** – glina.

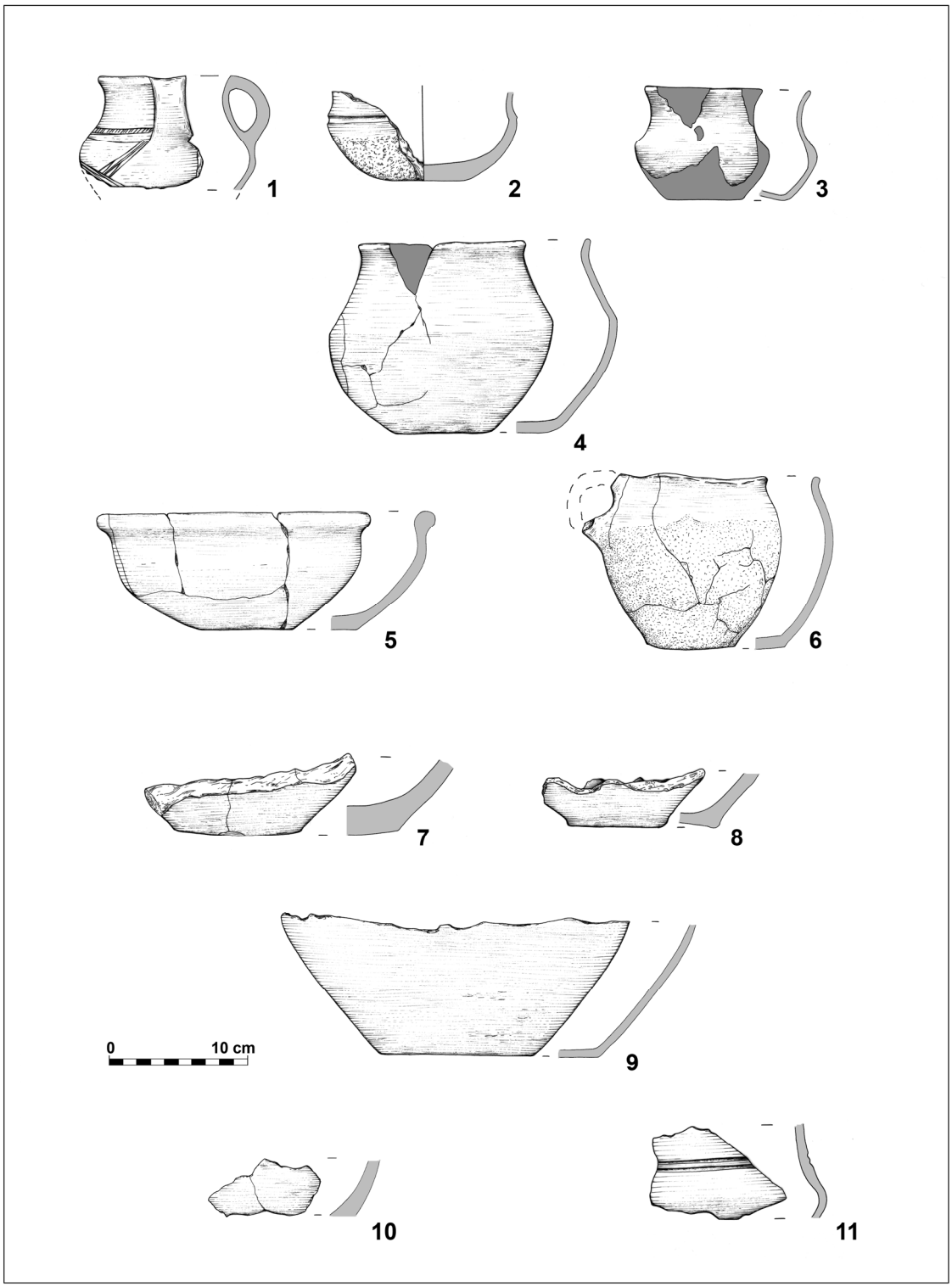

Ryc. 19. Malbork-Wielbark. **1-11** – glina.

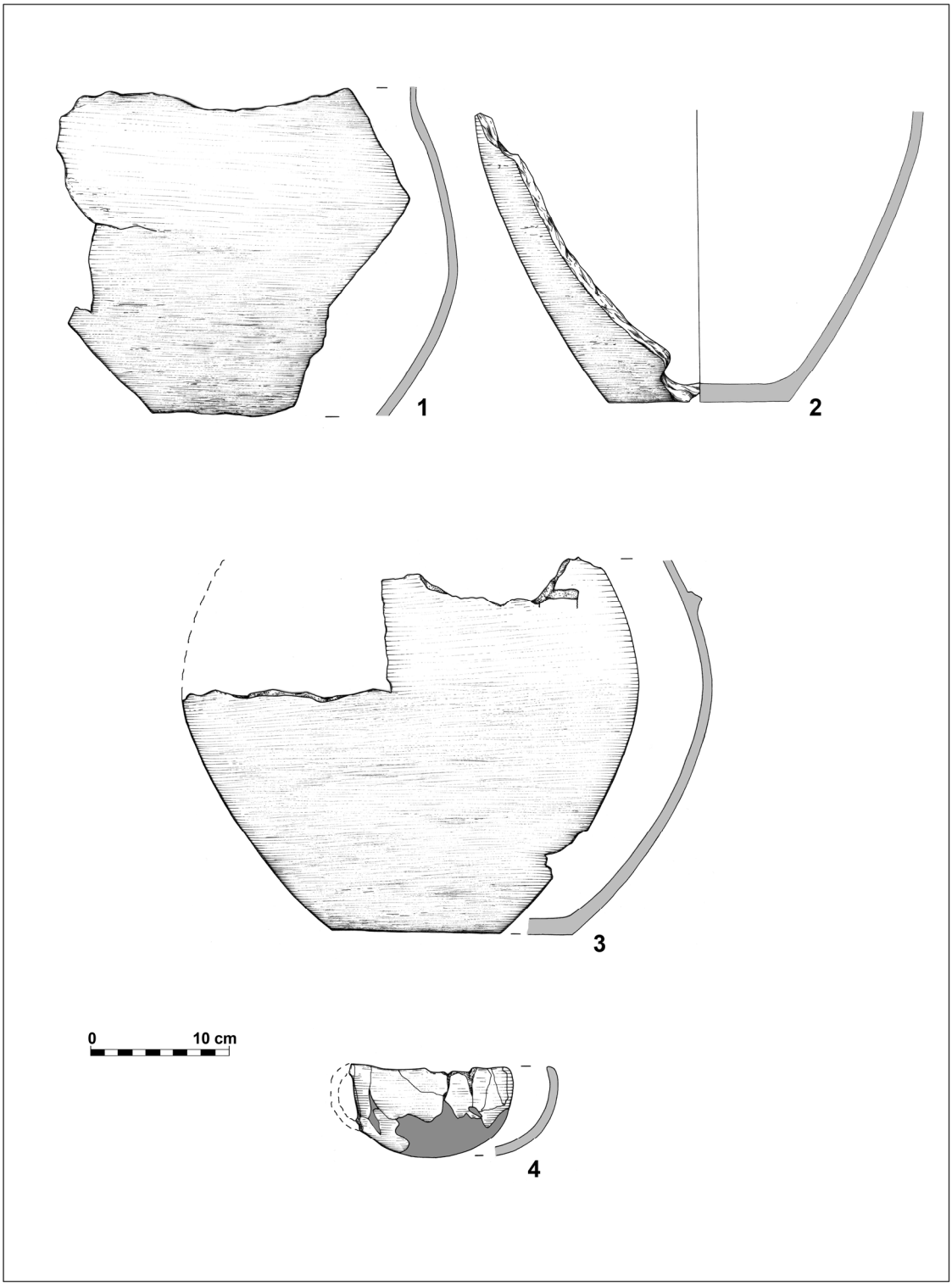

Ryc. 20. Malbork-Wielbark. **1-4** – glina.

Pogranicze trzech światów
Kontakty kultur przeworskiej, wielbarskiej i bogaczewskiej
w świetle materiałów z badań i poszukiwań archeologicznych
Warszawa 2006

Andrzej SZELA
Instytut Archeologii Uniwersytetu Warszawskiego

Dzierzgowo, pow. mławski. Cmentarzysko z pogranicza światów

Stanowisko 1 w Dzierzgowie położone jest na niewielkim, naturalnie uformowanym, pagórku, leżącym w pobliżu drogi prowadzącej z Szumska do Dzierzgowa, w niewielkiej odległości do małego strumyka zwanego Tamką. Wzniesienie to, pomimo niewielkich rozmiarów i wysokości, od dawna zwracało uwagę okolicznych mieszkańców, zarówno jako forma terenowa, stosunkowo rzadka na mazowieckich równinach, ale także jako miejsce zagadkowe. Na jego szczycie „wyrastały" bowiem z ziemi liczne kamienie, niektóre dużych rozmiarów. Kamienie te nie były by niczym niezwykłym w tej okolicy, w której lodowiec pozostawił liczne głazy narzutowe, że w dobie socjalizmu, w miejscowym PGR-ze, funkcjonował ich skup jako surowca, do utwardzania dróg. Pomimo to, na okolicznych polach zachowało się wiele tzw. kamienic, powstałych przy porządkowaniu pól. Kamienie znajdujące się na wzniesieniu w niczym ich jednak nie przypominają. Układają się one bowiem w wyraźne kręgi. Okoliczna ludność nazywała to miejsce „hardacz" lub „kirkut", co miało oznaczać cmentarz żydowski.

Różnica wysokości pomiędzy pagórkiem a otaczającym je polem uprawnym była na tyle wyraźna, że teren ten, poza częścią zachodnią, chyba nigdy nie był objęty uprawą, którą dodatkowo utrudniały poukładane na wzniesieniu kamienie, a także twarda kamienista, bądź gliniasta ziemia, mocno ograniczająca głębokość orki. Nieużytek ten był jednak wykorzystywany jako doskonałe miejsce do przechowywania płodów rolnych. Po funkcji tej pozostały ślady licznych wkopów, koncentrujące się w południowo-wschodniej części wzniesienia. W części z nich znajdowano pojedyncze fragmenty ceramiki późnośredniowiecznej i nowożytnej. W kilku przypadkach wkopy te niszczyły także obiekty starsze archeologiczne, jak o tym mogą świadczyć znajdowane w nich także fragmenty ceramiki starożytnej czy poprzepalane kamienie.

W XX wieku pagórek ten znalazł jeszcze inne zastosowanie. Z tego okresu pochodzi ślad po stanowisku strzeleckim, położonym na szczycie wzniesienia, z licznymi mosiężnymi łuskami karabinowymi. Także okres II wojny światowej zaznaczył na wzniesieniu swoje piętno. We wkopie niszczącym bruk kamienny w części północno zachodniej wzniesienia, znaleziono ukryty radioodbiornik, którego posiadanie w czasie okupacji było równoznaczne z wydaniem na siebie wyroku śmierci. Okres ten odcisnął silne piętno na całej okolicy, która została wysiedlona, a ziemia zamieniona na wielki niemiecki poligon wojskowy.

Nic też dziwnego, że w 1992 roku, dwaj poszukiwacze pamiątek z tamtego okresu zapędzili się także na dzierzgowską górkę. Jednak zamiast pozostałości uzbrojenia z czasów II wojny światowej, odkryli gliniane naczynie pełne przepalonych kości, a pod nim uzbrojenie, jednak z II wieku po Chrystusie. Na szczęście, zdając sobie sprawę z powagi odkrycia, wszystkie pozyskane przedmioty przekazali do *Muzeum Okręgowego* w Ciechanowie. Tam zabytkami zaopiekował się Marek Piotrowski[1], który postanowił przeprowadzić na stanowisku badania archeologiczne. W latach 1993-1996 prowadził na szczycie wzniesienia prace badawcze. W ich trakcie odsłonił kamienie poukładane na wzniesieniu, które jak się okazało tworzyły regularne kręgi, a w jednym przypadku duży okrągły bruk. Zarówno w kręgach, jak i pod brukiem znaleziono także kilkadziesiąt pochówków popielnicowych z I-II wieku.

[1] Chciałbym serdecznie podziękować Panu mgr Markowi Piotrowskiemu za udostępnienie materiałów z Dzierzgowa i przekazanie ich do opracowania.

Kontynuacja badań miała miejsce od roku 2001 i trwała przez trzy kolejne sezony. Badania prowadzone były w ramach ekspedycji *Pogranicze Trzech Światów – Mazowsze na przełomie er*[2]. Podstawowym celem badań było przebadanie całości stanowiska a więc odkrycie wszystkich znajdujących się na nim pochówków. Zakładano bowiem, że stanowisko to, jak niemal wszystkie cmentarzyska kultury przeworskiej, liczyć powinno ich kilkaset. Okazało się jednak, że pochówki były stosunkowo nieliczne, zaś większość prac badawczych polegała na dokumentowaniu towarzyszących im konstrukcji kamiennych.

Występowanie układów kamieni i konstrukcji na cmentarzyskach kultury przeworskiej na północnym Mazowszu rejestrowano od dawna. Już ponad czterdzieści lat temu zwrócił na nie uwagę Jerzy Okulicz [1965], stwierdzając, że tylko nieliczne zostały rozpoznane drogą systematycznych prac archeologicznych, prowadzonych zresztą w większości przez niego samego. Na podstawie własnych obserwacji wydzielił trzy podstawowe typy kręgów kamiennych [OKULICZ 1965, 103-104]. Stały się one jedną z cech definiujących grupę nidzicką kultury przeworskiej.

Według J. Okulicza w grupie nidzickiej występowały następujące konstrukcje:

1) krąg o średnicy 6-8 m, ułożony z jednego kręgu kamieni;

2) kręgi ze ściśle przylegającymi kamieniami, otaczającymi płaski bruk, z decentrycznie umieszczonym pochówkiem;

3) koncentrycznie układane trzy lub cztery wieńce z luźnych kamieni.

Dodatkowym wariantem konstrukcji kamiennych, spotykanym na Mazowszu, charakterystycznym zwłaszcza dla skupiska nekropoli w rejonie Ostrołęki były

4) prostokąty i trójkąty kamienne [OKULICZ 1970, 434-435].

Na stanowisku w Dzierzgowie można doszukać się niemal wszystkich z wyliczonych rozwiązań konstrukcyjnych. Na północno-zachodnim skraju wzniesienia zarejestrowano jednowarstwowy płaszcz kamienny o średnicy ok. 10 metrów, pod którym znaleziono trzy pochówki ciałopalne. Dodatkowo w części południowo-wschodniej bruku widoczne są trzy duże kamienie, które pierwotnie mogły tworzyć większą konstrukcję, na przykład okrąg. Płaszcz kamienny prawdopodobnie otoczony był płytki rowem. Jego niewielki fragment o długości ok. 1,5 m i miąższości 0,1-0,15 m, zachował się w części południowo-wschodniej bruku.

W pozostałej części wzniesienia, a także częściowo na otaczającym je polu, udało się zarejestrować pozostałości kilku kręgów kamiennych. Niestety, część z nich została poważnie naruszona, dotyczy to zwłaszcza kręgów wychodzących poza teren wzniesienia na pola uprawne. Ocalałe konstrukcje w dużym stopniu zachowują pierwotny układ, zalegając na mniej więcej równej głębokości, pod kilkudziesięciocentymetrową warstwą humusu, niejednokrotnie wystając ponad powierzchnię współczesnego gruntu. Tylko w kilku przypadkach kamienie zalegały na warstwie humusu, jednak wówczas nie były dokumentowane jako elementy konstrukcji. Opisywane kręgi składają się z kilku lub kilkudziesięciu głazów różnej wielkości, ustawionych luźno, bądź stykających się ze sobą. Ich pierwotna liczba, ze względu na stan zachowania jest trudna do precyzyjnego oszacowania, wydaje się, że było ich przynajmniej osiem lub dziewięć. W kręgach znajdowały się groby ciałopalne. W jednym przypadku można stwierdzić, że mamy do czynienia z grobem oznaczonym przez trzy kamienie, tzw. trylitami – podobne konstrukcje zaobserwował także J. Okulicz [1965, 104]. W dwóch innych przypadkach pochówki, spoczywały pod olbrzymimi głazami narzutowym, które niemal doszczętnie zniszczyły naczynia z tych obiektów. Ten typ konstrukcji zaobserwowany był dotychczas jedynie na stanowisku w Sławce Wielkiej [OKULICZ 1965, 108]

Na stanowisku w Dzierzgowie wystąpiły także inne konstrukcje kamienne niewątpliwie związane z cmentarzyskiem. W części północnej, na terenie pola uprawnego objętego intensywną orką, zadokumentowano zachowany jedynie fragmentarycznie bruk kamienny. Miał on formę pasa o szerokości w najszerszym miejscu ok. 1,6 m i zachowanej długości ok. 16 m. Tworzył on linę prostą, przebiegającą zgodnie z geograficznymi kierunkami W–E, zaznaczając, jak się wydaje granicę nekropoli i rysując być może linię oddzielającą *sacrum* od *profanum*.

[2] Ekspedycja *Pogranicze Trzech Światów – Mazowsze na przełomie er* działa w Zakładzie Archeologii Europy Starożytnej Instytutu Archeologii Uniwersytetu Warszawskiego pod kierunkiem mgr. Andrzeja Szeli. Kierownikiem prac wykopaliskowych w Dzierzgowie w latach 2001-2003 był mgr Andrzej Szela, przy dalszej współpracy mgr. Marka Piotrowskiego i konsultacjach naukowych prof. W. Nowakowskiego.

Na układy kamieni zgodne z kierunkami świata, szczególnie z układem wschód zachód, zwracał uwagę J. Okulicz [1965, 102]. Równie interesujący i równie zagadkowy jest bruk odkryty od południowej strony wzniesienia. Bruk ten ciągnął się od podnóża wzniesienia w kierunku wschodnim, gdzie zanikał, prawdopodobnie, na skutek zniszczenia przez intensywną orkę. Składał się z kilku warstw drobnych kamieni średnicy kilku centymetrów, poukładanych na sobie, tworzące swego rodzaju dróżkę prowadzącą na wzniesienie.

Obecność tak rozbudowanych konstrukcji kamiennych przemawia za przypisaniem stanowiska w Dzierzgowie do grupy nidzickiej. Cmentarzysko to położone jest jednak na Wyżynie Ciechanowskiej, gdzie osadnictwo kultury przeworskiej nawiązywało wprawdzie do grupy nidzickiej, lecz zachowywało, wraz ze skupieniem ostrołęckim, znacznie silniejsze więzi z centrum terytorium przeworskiego [OKULICZ 1965, 109]. Region przasnysko-ciechanowski charakteryzować się miał całkowitym brakiem konstrukcji kamiennych, przy jednoczesnym sporadycznym umieszczaniu w zespołach grobowych uzbrojenia w przypadku grobów męskich i szkatułek – w grobach kobiecych [OKULICZ 1965, 94]. Uzbrojenie – jak na to wskazują późniejsze badania – ograniczało się często do ostróg. Na cmentarzysku w Modle najstarsza ostroga typu Jahn 45 (= Ginalski B1)[3], datowana na przełom faz A_3/B_1, pochodziła z grobu 192 (= 10/82), gdzie wystąpiła razem z fragmentem umba, imaczem Jahn 1, C-kształtnym okuciami pochwy miecza, oraz fragmentem brązowego trzewika. Znacznie częstsze są znaleziska ze schyłku fazy B_1 i z początku fazy B_2. Po parze ostróg krzesłowatych typu Jahn 35 (= Roman IIc) wystąpiło w grobach 83(1/79), 112(14/80) i 264(1/84). Fragment takiej ostrogi razem z okuciami C-kształtnymi pochwy jednosiecznego miecza znaleziono w grobie 147(29/81) [GRZYMKOWSKI 2006, 80-86, rys. 2-3, 12]. Komplety ostróg Jahn 46 (= Ginalski C1a) wystąpiły w Modle, w grobach 208(31/82) i 271(10/84) [GRZYMKOWSKI 2006, rys. 11, 14] oraz w Stupsku, w grobie 10/91, gdzie ostrogom towarzyszyły okucia brzegów tarczy [GRZYMKOWSKI 2006, 93, rys. 20]. W grobie 270(9/84) w Modle znaleziono parę ostróg Jahn 61 (= Ginalski C2) [GRZYMKOWSKI 2006, 85, rys. 13]. Także z Niedanowa pochodzi seria ostróg: w grobach 237, 275 i 316 znaleziono po parze ostróg typu Ginalski C1b (Jahn 46), w grobie 247 dwie całe okazy i fragment trzeciej ostrogi typu C1b oraz fragment ostrogi C2 (Jahn 61), w grobie 346 odkryto ostrogę z haczykowatymi zaczepami Jahn 72, w grobie 401 – ostrogę krzesłowatą typu Jahn 23 (R.IIb), w grobie 413 – ostrogę krzesłowatą typu Jahn 20 (Roman IIa), zaś w grobie 626 – ostrogę typu Ginalski D [ZIEMLIŃSKA-ODOJOWA 1999a, 44-49, 54, 62, 67, 75, 77, 106, tabl. LXIX:3-4, LXXVI:3-6, XCII:2-3, CXI:3-4, CXXVIII:1, CXLV:2-3, CLI:3-4, CCXXI:4].

Podobny obraz widoczny jest także na stanowiskach ze skupienia ostrołęckiego. Po dwie żelazne ostrogi typu Ginalski C1b wystąpiły w grobach 1, 39, 41 i 45 na stanowisku 3 w Gródkach [OKULICZ 1983, 82-157, ryc. 7, 53, 59, 67], natomiast z Brzeźna z grobu 1, pochodzić miał zaginiony miecz jednosieczny i ostroga krzesłowata [OKULICZ 1965, 95]. Jedynie sporadycznie w fazie B_1 znajduje się klasyczne elementy uzbrojenia. Z grobu 13b w Gródkach [OKULICZ 1983, 100-103] pochodzi jednosieczny miecz Biborski C/1 oraz fragmenty pochwy [OKULICZ 1983, 100-103, BIBORSKI 1978, 150]. Zapewne z tej samej fazy pochodzą trudne do precyzyjniejszego określenia groty broni drzewcowej: z Dłutowa, z grobu 3 [ZIEMLIŃSKA-ODOJOWA 1999b, 407, ryc. 4], oraz z Pajewa-Szwelic, z grobu 85 [DŁUBAKOWSKI 2006, tabl. LXXIV:5 – zachowany we fragmentach].

Z początkiem Fazy B_2 następuje widoczna zmiana. W Pałukach, w grobie 9, znaleziono umbo Jahn 7b, imacz Jahn 6, oraz częściowo zachowany grot [LA BAUME 1943, 2-8]. W Piastowie, w grobie 7, odkryto zniszczony, brązowy imacz Jahn 9(?), w grobie 12 grot Kaczanowski VIII.1, w grobie 16 umbo Jahn 7a i grot, a w zniszczonym grobie A – umbo Jahn 7a, fragment imacza Jahn 9 z wyodrębnionymi płytkami, grot liściasty, grot z zadziorami, ostrogę Ginalski E2 i dwusieczny miecz Biborski III/7 [PEISER 1916, 4-7, tabl. II, IV]. Elementy uzbrojenia pojawiają się także w skupieniu ostrołęckim. Z Drozdowa pochodzi umbo Jahn 7a, żelazny grot i ostroga, z Miastkowa, grób 4a, znane są natomiast: umbo Jahn 7b, fragment imacza Jahn

[3] Dla znalezisk archeologicznych, analizowanych w tym artykule przyjęto klasyfikacje następujących autorów: zapinki – O. Almgrena [1923]; sprzączki – R. Madydy-Legutko [1987]; miecze – M. Biborskiego [1978]; umba i imacze – M. Jahna [1918]; ostrogi – M. Jahna [1921], J. Ginalskiego [1991] i E. Roman [1998]; groty broni drzewcowej – P. Kaczanowskiego [1995].

8, okucie brzegu tarczy oraz miecz jednosieczny wraz z okuciem pochwy i trzewikiem [KONTNY 2001, 122]. Kolejne znaleziska broni pochodzą z Mątwicy (umbo Jahn 7a, grot), z Dylewa (umbo Jahn 7a, imacz Jahn 9 z wyodrębnionym płytkami, grot) [SAWICKI 1921, 50-52], z Rostek, z grobu 1, pod kręgiem 6 (umbo Jahn 7a, imacz Jahn 9 z niewyodrębnionymi płytkami, grot) [OKULICZ 1965, tabl. LIV; por. ANDRZEJOWSKI 1989, 115], oraz z Magnuszewa Małego, z grobu 75 (umbo Jahn 7a, imacz Jahn 9 z nie wyodrębnionymi płytkami do nitów, grot typu Kaczanowski VII/IX, grot Kaczanowski VI/2) [RAKOWSKI 2006, 45-46, tabl. XXIV].

Podobnie datowane elementy uzbrojenia wystąpiły, na stanowisku w Dzierzgowie. Na tej niewielkiej nekropolii liczącej zaledwie 30 zespołów grobowych, cztery zawierały całkiem liczne, jak na tereny północnomazowieckie, zestawy uzbrojenia:

Grób 1 [1/1992] – Ryc. 1-2

Położenie: południowa część wzniesienia. – **Opis:** Grób odkryty przez poszukiwaczy metali. Według relacji znalazców wszystkie przedmioty żelazne znalezione zostały pod dnem urny. – **Wyposażenie**: **1)** Dwustożkowa popielnica o czarnych lśniących powierzchniach, z silnie wyodrębnionym dnem. Górna część brzuśca zdobiona listwami plastycznymi w kształcie litery X. Powierzchnia gładka, wyświecana, domieszka drobno ziarnista. Średnica dna 11 cm, maksymalnej wydętości brzuśca 25 cm. **2)** Fragmentarycznie zachowana zapinka Almgren 123, żelazna, ze śladami srebrnych aplikacji. **3)** Silnie skorodowane umbo typu Jahn 7a, o wysokiej szyjce. Zachowany jeden nit o czworokątnej główce. **4)** Wygięty, silnie skorodowany imacz Jahn 9, z wydzielonymi płytkami. **5)** Wygięty grot typu Kaczanowski VIII.3. Wymiary G.18, L.10, T.8, A.3, Q.8. **6)** Grot typu Kaczanowski II.2, liść zgięty w połowie wysokości pod kątem 360º. Wymiary G.18, L.12.5, T.5.5, A.3.2, Q.8. **7)** Mały nożyk żelazny, zachowana długość 8 cm. **8)** Żelazna, dwudzielna, prostokąta sprzączka do pasa typu Madyda-Legutko AG.46. **9)** Przepalone kości. – **Określenie antropologiczne:** mężczyzna, *adultus*/*maturus* + *infans I*[4].

Grób 12 [1/1996] – Ryc. 3

Położenie: zachodnia część górki. – **Opis:** Obiekt odsłonięty podczas zdejmowania warstwy ornej. Grób silnie zniszczony przez orkę, ceramika mocno rozdrobniona i rozwleczona. Brak zarysu jamy grobowej. – **Wyposażenie: 1)** Silnie zniszczone, trójdzielne naczynie wazowate. Wylew lekko wychylony na zewnątrz, oddzielony od brzuśca poziomą linią rytą. Druga linia znajduje się w miejscu przejścia szyjki w brzusiec. Z zewnątrz kolor jasnobrunatny, wewnątrz ceglasty, domieszka drobnoziarnista. Średnica dna 11,5 cm. **2)** Fragmentarycznie zachowane miniaturowe naczynie. Powierzchnia zewnętrzna brunatno-czarna, wewnętrzna jasno brunatna, domieszka drobnoziarnista. Średnica dna 13 cm. **3)** Nieliczne fragmenty przepalonych kości. Ponadto w bezpośrednim sąsiedztwie obiektu znaleziono: **4)** Grot typu Kaczanowski VIII.3. Wymiary G.18, L.10, T.8, A.3, Q.8. **5)** Fragment przedmiotu żelaznego. – **Określenie antropologiczne:** kości mało diagnostyczne.

Grób 18 [7/1996] – Ryc. 3

Położenie: północno-wschodnia część wzniesienia. – **Opis:** grób i ceramika silnie zniszczone przez rosnące w pobliżu drzewo. – **Wyposażenie: 1)** Fragmentarycznie zachowane naczynie wazowate o baniastym brzuścu, czarnych lśniących ścianach. Największa wydętość brzuśca zdobiona rozbudowanym ornamentem meandrowym. Zachowane jedno pseudoucho, niewielkich rozmiarów. Domieszka drobnoziarnista, średnica wylewu 24 cm, maksymalna wydętość brzuśca 30 cm. **2)** Grot typu Kaczanowski I.3. Wymiary G.24.5, L.17.5, T.7, A.2.8(?), Q.15.5. **3)** Przepalone kości. – **Określenie antropologiczne:** (?) kości mało diagnostyczne, *adultus*/*maturus.*

Grób 27a [6a/2001] – Ryc. 4-5

Położenie: Na południe od wzniesienia na terenie objętym uprawą, w sąsiedztwie kilku jam zasobowych z okresu średniowiecza. Wypełnisko obiektu, mimo rozmiarów nie przejawiało śladów wkopów niszczących. Obiekt najprawdopodobniej zbieżny chronologicznie z obiektem 27b. – **Opis:** Duża jama w planie kształtu owalnego, o wymiarach 3,0×2,4 m. W profilu, w linii NS, kształtu zbliżonego do prostokątnego, w linii WE kształtu nieckowatego. Miąższość obiektu ok. 1,2 m. Dno płaskie na gliniastym podłożu. W wypełnisko kilka kamieni różnej wielkości. W części wschodniej obiekt wchodził pod głaz dużych rozmiarów ustawiony na bruku małych kamieni. W części północno-wschodniej na głębokości ok. 0,3 m od stropu, w pobliżu obiektu 27b, znajdowała się silnie zniszczona, czarna, wazowata popielnica, naruszona przez duży korzeń. Obok znajdowały się fragmenty skorodowanego żelaza – **Wyposażenie:** w części zachodniej jamy na głębokości ok. 0,2 m od stropu obiektu znaleziono: **1)** Potłuczone naczynie dwustożkowate, z ostrym załomem brzuśca, czarnych lśniących powierzchniach, drobnoziarnistej domieszce. Zachowana mniej więcej 1/3 pierwotnego naczynia. **2)** Silnie skorodowane fragmentarycznie zachowane umbo typu Jahn 7a. Zachowane dwa nity o czworokątnej, masywnej, główce i szyjce o wysokości ok. 0,18 cm. **3)** Trzy długie nity o czworokątnym przekroju i czopowatych główkach. Długość nitów bez główki od 8 do 10 cm, z czego ok. 4 cm przypadało na szyjkę. **4)** Miniaturowa brzytwa żelazna. **5)** Fragment przedmiotu żelaznego – ostrze? **6)** Fragmenty żelaznych blach, prawdopodobnie części umba. **7)** Przepalone kości ludzkie. **8)** Piszczelowa kość końska, na głębokości 90 cm od stropu obiektu. – **Określenie antropologiczne:** mężczyzna, *maturus* (40-50 lat) + *infans I.*

Obiekt 27b [6b/2001] – Ryc. 4

Opis: W części stropowej obiekt całkowicie zlewający się, z obiektem 27a. Barwa w stropie brunatno-czarna. W stropie znajdowały się bardzo liczne fragmenty ceramiki, niektóre noszące ślady wtórnego przepalenia. Poniżej skupisko ceramiki przybierało coraz większe rozmiary. Ceramika ułożona w wyraźnym skupisku w czarnej

[4] Analiza antropologiczna materiałów z Dzierzgowa została przeprowadzona przez dr. Łukasza Maurycego Stanaszka, PMA.

tłustej ziemi. Miąższość wypełniska bardzo mała ok. 0,1 m. – **Wyposażenie: 1)** Częściowo przepalona, miniaturowa miseczka z lekko zaznaczonym wylewem i wklęsłym dnie. Barwa ceglasta, domieszka drobnoziarnista. Średnica wylewu 8 cm, dna 3,5 cm, wys. 4 cm. **2)** Nosząca ślady wtórnego przepalenia dwustożkowa misa o ostrym załomie brzuśca. Górna część brzuśca zdobiona ornamentem poziomych linii rytych, oraz biegnącym pomiędzy nimi poziomym ornamentem dołkowym. Barwa jasno brunatna, domieszka drobnoziarnista. Średnica wylewu 18,5 cm, dna 10 cm, wys. 8,5 cm. **3)** Małe naczynie wazowate, silnie przepalone. Górna część brzuśca zdobiona dwoma pasami ornamentacyjnymi składającymi się z dwóch poziomych linii rytych, pomiędzy którymi umieszczono ornament dołkowy. Brzusiec o łagodnym załomie, wysokie dno. Barwa jasno brunatna, domieszka drobnoziarnista. Średnica wylewu 15 cm, dna 9,5 cm, wys. 16,5 cm. **4)** Wtórnie przepalone, dwustożkowe naczynie misowate, o ostrym załomie brzuśca. Barwa brunatno-ceglasta, domieszka drobnoziarnista. Średnica wylewu 12 cm, dna 7,5 cm, wys. 10 cm. **5)** Wtórnie przepalone naczynie misowate. Barwa brunatna, domieszka drobnoziarnista. Średnica dna 7,5 cm[5].

Elementy uzbrojenia odnalezione na stanowisku w Dzierzgowie bardzo dobrze wpisują się w przedstawiony wcześniej obraz uzbrojenia z północnego Mazowsza, który jednak w znacznym stopniu odbiega od powszechnie przyjmowanego. Wprawdzie broń zebrana z całego tego terenu z trudem wystarczyłaby na wyposażenie klasycznego cmentarzyska przeworskiego na zachodnim brzegu Wisły, bądź w skupieniu na dolnym Liwcem, wyraźnie jednak widać wzrastającą ilość broni w zespołach z młodszej fazy wczesnego okresu wpływów rzymskich, a zwłaszcza w jego schyłkowej fazie (B_{2b-c}), a więc w czasie poprzedzającym bezpośrednio pojawienie się na tych terenach kultury wielbarskiej. Spór o charakter tej ekspansji – zbrojny najazd czy pokojowe zasiedlanie – pozostaje ciągle otwarty, ale coraz powszechniej przyjmowana jest druga możliwość [ANDRZEJOWSKI 1989, 104n]. Choć koegzystencja dwóch, odmiennych światów kulturowych we wczesnym okresie wpływów rzymskich na północnym Mazowszu nie podlega wątpliwości [por. DĄBROWSKA, T. 1980], a ich wzajemne przenikanie się wydaje się bezsporne, otwarte pozostaje pytanie, czy relacje między ludnością kultury przeworskiej i wielbarskiej miały zawsze i wszędzie formę pokojową, czy też, niekiedy – na niektórych obszarach, w okreśłonym czasie – nie dochodziło do zbrojnych konfliktów?

Dotyczy to także sytuacji na północnym Mazowszu, w okresie bezpośrednio poprzedzającym zajęcie tych terenów przez ludność kultury wielbarskiej. Można bowiem sformułować hipotezę, że pojawiające się tu wówczas zespoły z uzbrojeniem typowym dla pozostałych terenów kultury przeworskiej mogą być śladem przybycia nowych grup ludności kultury przeworskiej, przywołanych do obrony zagrożonych granic. Nie można, oczywiście, wykluczyć, że była to tylko zmiana obrządku pogrzebowego, a ściślej – powrót do wcześniejszych tradycji, lecz także i w tym przypadku musiał działać jakiś bodziec. Pewne szczegóły zdają się potwierdzać „południowe korzenie" użytkowników cmentarzyska w Dzierzgowie i sąsiednich nekropoli. W zespole 1 z Dzierzgowa oprócz elementów uzbrojenia znaleziono żelazną zapinkę Almgren 123, która pierwotnie zdobiona była srebrną inkrustacją. Forma zabytku i sposób jego zdobienia są szczególnie rozpowszechnione w zachodniej części terytorium kultury przeworskiej [GODŁOWSKI 1977, 16-19; MACHAJEWSKI, 1998, 189-192] – na Śląsku zabytki te stanowią najczęściej spotykaną formę fibul wczesnorzymskich [GODŁOWSKI 1977, 18], gdy tymczasem na wschód od Wisły występują niezwykle rzadko [GODŁOWSKI 1977, przyp. 150; por. CZARNECKA 1999, 166, ryc. 4:2]. Do podobnych wniosków prowadzi rozprzestrzenienie sprzączek AG.46 [MADYDA-LEGUTKO 1986, mapa 42]: ich największe skupienie występuje w kręgu nadłabskim, zaś w kulturze przeworskiej ich obecność ogranicza się niemal wyłącznie do terenu Wielkopolski. Na wschód od Wisły zabytki te pojawiły się jedynie na stanowiskach w Rostkach [OKULICZ 1965, tabl. LIV.1.2], w Piastowie-Pajkach, grób A [PEISER 1916], występując tam w grobach z uzbrojeniem, oraz w Osiecku [DĄBROWSKA, I. 1958, tabl. XCIV:10] i Gaci [MADYDA LEGUTKO 1986, 141]. Sporadycznie okazy te znajdowano także na stanowiskach kultury wielbarskiej i bogaczewskiej [MADYDA-LEGUTKO 1986, mapa 42]. Uwagę zwracają także, pochodzące ze stanowisk w Magnuszewie, Dylewie i Mątwicy, specyficzne umba Jahn 7a o tępych kolcach zakończonych kulką. Formę tę uznawano za typową dla kultury przeworskiej na

[5] Interpretacja poszczególnych obiektów nie jest jednoznaczna. Obiekt 27b stanowiło skupisko ceramiki z okresu wpływów rzymskich, najprawdopodobniej częściowo naruszone przez obiekt 27a. Umiejscowienie obiektu 27a w okolicy średniowiecznych jam zasobowych rzuca wątpliwości czy nie jest to zniszczony a przynajmniej uszkodzony grób. Jednak stosunkowo jednorodne wypełnisko skłania do uznania go za obiekt zbliżony lub jednoczasowy z obiektem 27b. Argumentem przemawiającym za starożytnym pochodzeniem jest jego zachodzenie pod głaz umiejscowiony na bruku małych kamieni, wchodzący pierwotnie w skład konstrukcji kamiennych.

Mazowszu [BALKE, BENDER 1991, 159; MĄCZYŃSKA, JAGUSIAK 2002, 121], ale szczegółowa analiza znalezisk [RAKOWSKI 2006, 65-72, ryc. 2-6] wskazuje na południowo-zachodnią proweniencję szczytów tarcz tej formy.

Kolejną zagadką jest wielkość stanowiska w Dzierzgowie oraz jego chronologia. Cmentarzyska kultury przeworskiej funkcjonowały bowiem przez czas odpowiadający przynajmniej kilku pokoleniom, a liczba grobów sięga kilkuset. Dzierzgowo wydaje się natomiast niewielką, krótkotrwałą, niemal jednofazową nekropolą. Datowanie znalezisk zamyka się w przedziale, wyznaczonym z jednej strony przez zapinki oczkowateh serii pruskiej, z drugiej zaś – przez fibule kapturkowe Almgren 38-39 oraz późne zapinki trąbkowate grupy V lub fibule pochodne od silnie profilowanych odmiany mazowieckiej [DĄBROWSKA, T. 1995]. Najpóźniejszym zabytkiem jest znaleziona luźno żelazna zapinka Almgren 158. Na tej podstawie początek funkcjonowania cmentarzyska w Dzierzgowie można wyznaczyć na fazę B_{2b}, ewentualnie na schyłek fazy B_{2a}, zaś koniec należy lokować w fazie B_2/C_1. Dodatkowym argumentem przemawiającym za krótkim użytkowaniem nekropoli jest liczba grobów odkrytych w Dzierzgowie. Nawet dopuszczając zniszczenie części pochówków trzeba uznać to cmentarzysko za użytkowane przez niewielką wspólnotę. Byłaby to więc jedna z nielicznych nekropoli „rodowych", pojawiających się na terenie północnego Mazowsza u schyłku wczesnego okresu wpływów rzymskich. Analogicznymi stanowiskami, również zakładanymi na niewielkich wzniesieniach były, niestety, niemal całkowicie zniszczone cmentarzyska w Dylewie [SAWICKI 1926], w Zawykach [JASKANIS 1962], i w Todzi [ANDRZEJOWSKI 1989, 115-116; 1997, 101-126], których czas funkcjonowania również sięga do początku okresu późnorzymskiego.

Stanowisko w Dzierzgowie wydaje się więc wpisywać w zupełnie nowy obraz północnego Mazowsza. W obraz małych „rodowych nekropolii", które pojawiają się na tym terenie w przeddzień definitywnego zajęcia tych ziem przez kulturę wielbarską. Równie interesujący jest fakt pojawiania się w owym czasie, licznych, oczywiście jak na te rejony, „klasycznych" grobów z uzbrojeniem, których brak wcześniej był jednym z elementów, jak się wydaje ciągle słusznym, wydzielenia grupy nidzickiej. Zdając sobie oczywiście sprawę z „kija wbijanego w mrowisko" zadaję, nie tylko sobie, pytanie czy nie należałoby się nad tym choć chwilę zastanowić? Choć oczywiście zdaję też sobie sprawę z większości odpowiedzi. Skoro jednak migracja wielbarczyków miała być skutkiem a nie przyczyną opuszczania ziem przeworskich na południe, za Karpaty, jak wytłumaczyć ich równoczasową migrację w kierunku przeciwnym czyli północnym. Wydaje się bowiem, że właśnie tak należałoby tłumaczyć pojawienie się wzmiankowanego wcześniej wyposażenia grobowego, typowego dla rejonów południowo-zachodnich, a które jak się wydaje dotarły aż do Sambii [NOWAKOWSKI 1996, tabl. 49:11, 85:6].

Trudno też się oprzeć chęci skorzystania ze źródeł pisanych. Autor historii Gotów pisze bowiem (Get., 26): *„ W bitwie pokonali Ulmerugiów i wypędzili z rodzimych siedzib. Również ich sąsiadów, Wandalów, już wtedy ujarzmiając wprzęgli do rydwanu swoich zwycięstw. Ponieważ liczebność plemienia szybko rosła, już bodaj piąty król po Berigu, Filimer, syn Gadagira, po naradzie zarządził, by wojsko gotów razem z rodzinami ruszyło w dalszą drogę"* [tłumaczenie – ZWOLSKI 1984]. Jerzy Kolendo zwraca przy tym uwagę, że wiedza o podboju Wandalów mogła zostać zaczerpnięta z tradycji ustnej, która powstała znacznie wcześniej niż narodziła się legenda Wandalów [KOLENDO 2004, 14-15]. W tym kontekście ziemie północnego Mazowsza mogły być nie tylko świadkiem kilkudziesięcioletniej wymiany tradycji i kultury obu światów, ale także miejscem starć, które ten świat pogrzebały, na rzecz zupełniej nowej już w pełni gockiej rzeczywistości.

Bibliografia

ALMGREN O.
1929 *Studien über die nordeuropäische Fibelformen der ersten nachchristlichen Jahrhunderte mit Berücksichtigung der provinzialrömischen und südrussischen Formen*, Mannus-Bibliotek 32, Leipzig.

ANDRZEJOWSKI, J.
1989 *Zagadnienie kontynuacji cmentarzysk we wschodniej strefie kultury przeworskiej*, [w:] *Kultura wielbarska II*, 102-124.
1997 *Cmentarzysko kultury przeworskiej w Todzi gmina Kadzidło, województwo ostrołęckie, stanowisko 2*, WA LIII/2, 1993-1994, 101-126.

BALKE, B., BENDER, W.
1990 *Cmentarzysko kultury przeworskiej w Wąchocku*, MSiW VI, 121-190.

BIBORSKI, M.
1978 *Miecze z okresu wpływów rzymskich na obszarze kultury przeworskiej*, MA XXIII, 113-134.

CZARNECKA, K.
1999 *O pozornej niezgodności stratygraficznej. Dwa ciekawe groby z cmentarzyska kultury przeworskiej w Oblinie, pow. garwoliński*, [w:] *Comhlan*, 165-177.

DĄBBROWSKA, I.
1958 *Cmentarzysko z okresu rzymskiego w Osiecku, pow. Garwolin*, MS IV, 255-320.

DĄBROWSKA, T.
1980 *Zmiany kulturowe prawobrzeżnego Mazowsza i Podlasia w okresie wpływów rzymskich*, WA XLIV/1, 45-57.
1995 *Późne odmiany fibul silnie profilowanych w Polsce*, WA LIII/1, 1993-1994, 3-34.

DŁUBAKOWSKI, Z.
2005 *Stanowisko wielokulturowe w miejscowości Pajewo-Szwelice, woj. mazowieckie*, Warszawskie Materiały Archeologiczne IX, Warszawa.

GINALSKI, J.
1991 *Ostrogi kabłąkowe ludności kultury przeworskiej*, PA 38, 53-82.

GODŁOWKI, K.
1977 *Materiały do poznania kultury przeworskiej na Górnym Śląsku. Część II*, MSiW IV, 7-234.

GRZYMKOWSKI, A.
2006 *Zespoły z uzbrojeniem sprzed dwóch tysięcy lat na terenie Ziemi Zawkrzeńskiej*, Ziemia Zawkrzeńska 9, Mława, 79-119.

JAHN, M.
1916 *Die Bewaffnung der Germanen in der älteren Eisenzeit etwa von 700 v.Chr. bis 200 n.Chr.*, Mannus-Bibliothek 16, Würzburg.
1921 *Der Reitersporn, seine Entstehung und frühste Entwicklung*, Mannus-Bibliothek 21, Würzburg.

JASKANIS, D.
1962 *Groby ciałopalne z okresu rzymskiego w miejscowości Zawyki, pow. Łapy*, RB II, 1961, 401-415.

KACZANOWSKI, P.
1995 *Klasyfikacja grotów broni drzewcowej z okresu rzymskiego*, Klasyfikacje Zabytków Archeologicznych I, Kraków.

KOLENDO, J.
2004 *Antyczne źródła pisane o najdawniejszych dziejach Wandalów*, [w:] *Wandalowie*, 11-23.

KONTNY, B.
2001 *Zestawy uzbrojenia w grobach z cmentarzysk kultury przeworskiej w okresie wpływów rzymskich. Część II: Katalog*, Warszawa – nieopublikowana praca doktorska w bibliotece IAUW.

LA BAUME, W.
1943 *Ostgermanische Grabfunde aus Paluki, Kreis Zichenau*, „Alt-Preußen" 8, 2-8.

MACHAJEWSKI, H.
1998 *Die Fibeln der Gruppe V, Serie 8, im östlichen Teil Mitteleuropas*, [w:] *100 Jahre*, 187-196.

MĄCZYŃSKA, M., JAGUSIAK, M.
2002 *Cmentarzysko z okresu rzymskiego w Czarnocinie, pow. Piotrków Trybunalski, st. 1*, [w:] *Varia Barbarica*, 353-374.

NOWAKOWSKI, W.
1996 *Das Samland in der römischen Kaiserzeit und seine Verbindungen mit dem römischen Reich und der barbarischen Welt*, Marburg-Warszawa.

OKULICZ, J.
1965 *Plemiona grupy nidzickiej kultury grobów jamowych*, Warszawa – nieopublikowana praca doktorska w archiwum Instytutu Archeologii i Etnologii PAN.
1970 *Studia nad przemianami kulurowymi i osadniczymi w okresie rzymskim na Pomorzu Wschodnim, Mazowszu i Podlasiu*, AP XV/2, 419-494.
1983 *Cmentarzyska z okresu rzymskiego na „Łysej Górze" i „Zwierzyńcu" w Gródkach w województwie ciechanowskim*, RO, XIV/XV, 73-189.

PEISER, F.E.
1916 *Das Gräberfeld von Pajki bei Prassnitz, in Polen*, Königsberg i.Pr.

RAKOWSKI, T.
2006 *Materiały z cmentarzysk kultury przeworskiej w Magnuszewie małym, stan. 4, gm. Szelków, woj. mazowieckie*, Warszawa – nieopublikowana praca magisterska w bibliotece IAUW.

ROMAN, E.
1998 *Ostrogi krzesłowate z terenu ziem polskich*, [w:] J. Ilkjær, A. Kokowski (red.), *20 lat archeologii w Masłomęczu. Tom 1: Weterani*, Lublin, 165-188.

SAWICKI, L.
1921 *Cmentarzysko ciałopalne z młodszego okresu wpływów rzymskich we wsi Dylewo w pow. ostrołęckim, w z. łomżyńskiej*, WA VI, 50-52.

ZIEMLIŃSKA-ODOJOWA, W.
1999a *Niedanowo. Ein Gräberfeld der Przeworsk- und Wielbark-Kultur in Nordmasowien*, MAB VII, Kraków.
1999b *Materiały kultury przeworskiej z cmentarzyska w Dłutowie, pow. Działdowo*, [w:] *Comhlan*, 401-410.

ZWOLSKI, E.
1984*Kasjodor i Jordanes. Historia gocka czyli Scytyjska Europa*, Rozprawy Wydziału Historyczno-Filozoficznego 49, Lublin.

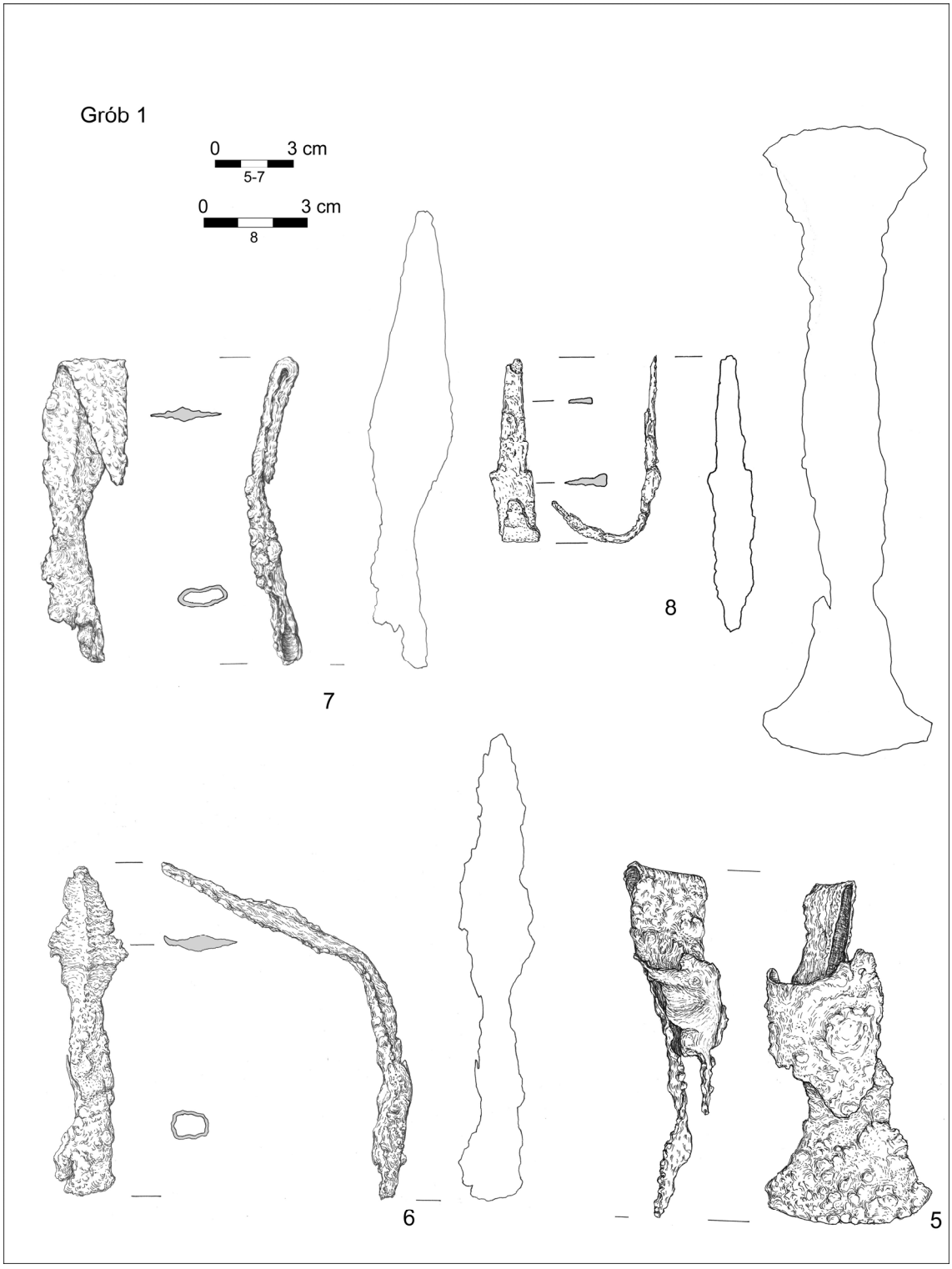

Ryc. 1. Dzierzgowo, grób 1.

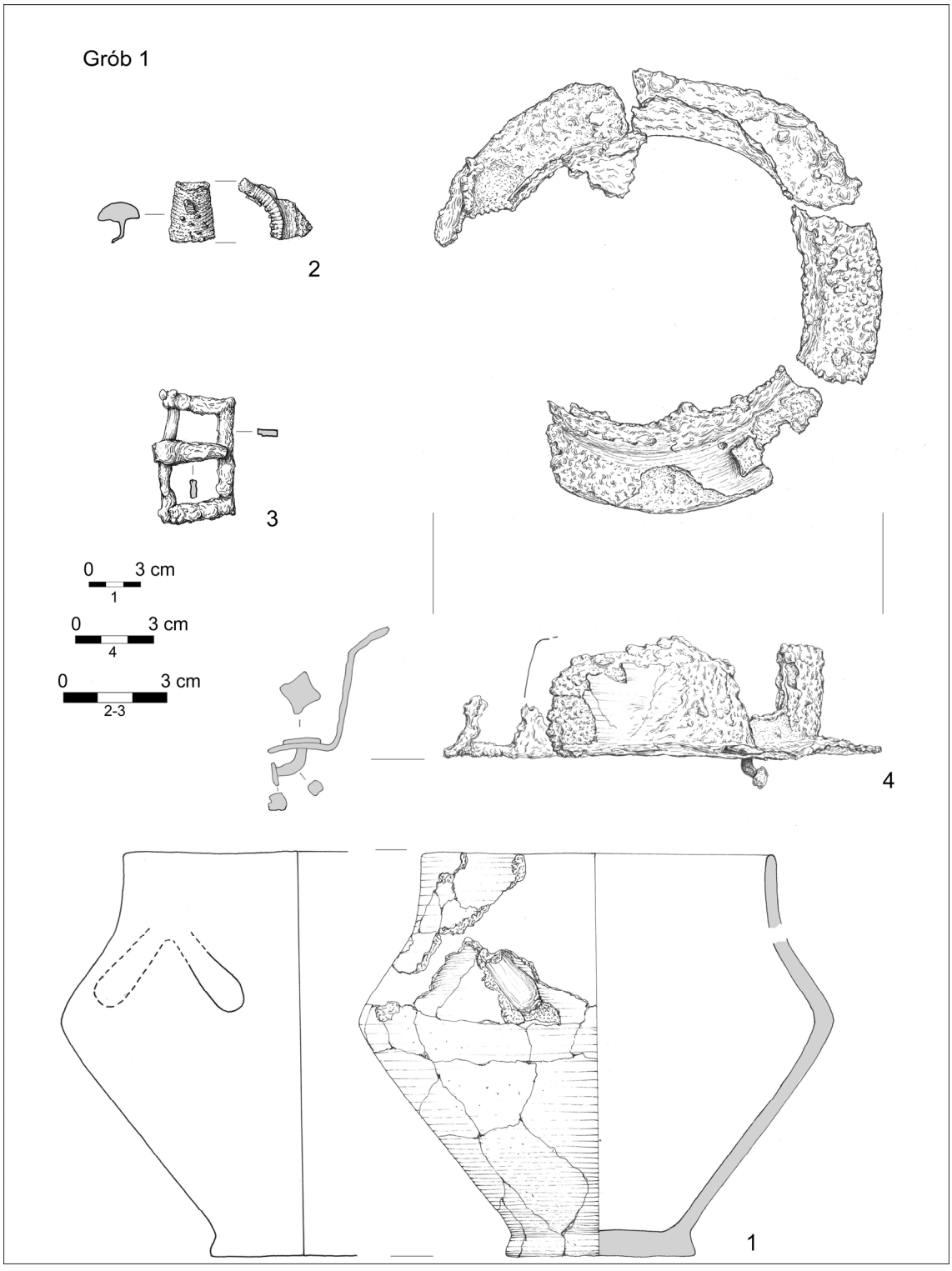

Ryc. 2. Dzierzgowo, grób 1 (c.d.).

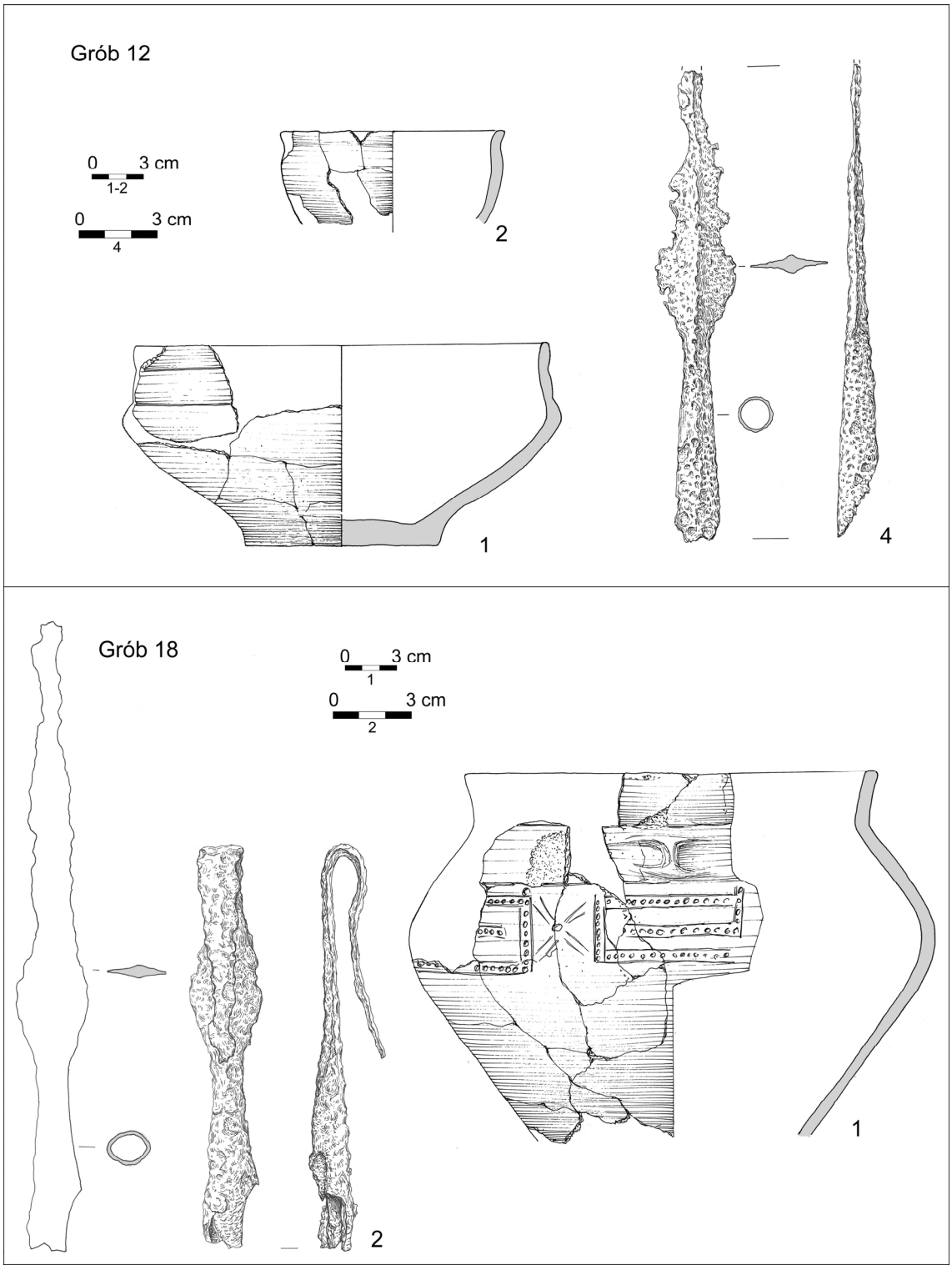

Ryc. 3. Dzierzgowo, groby 12 i 18.

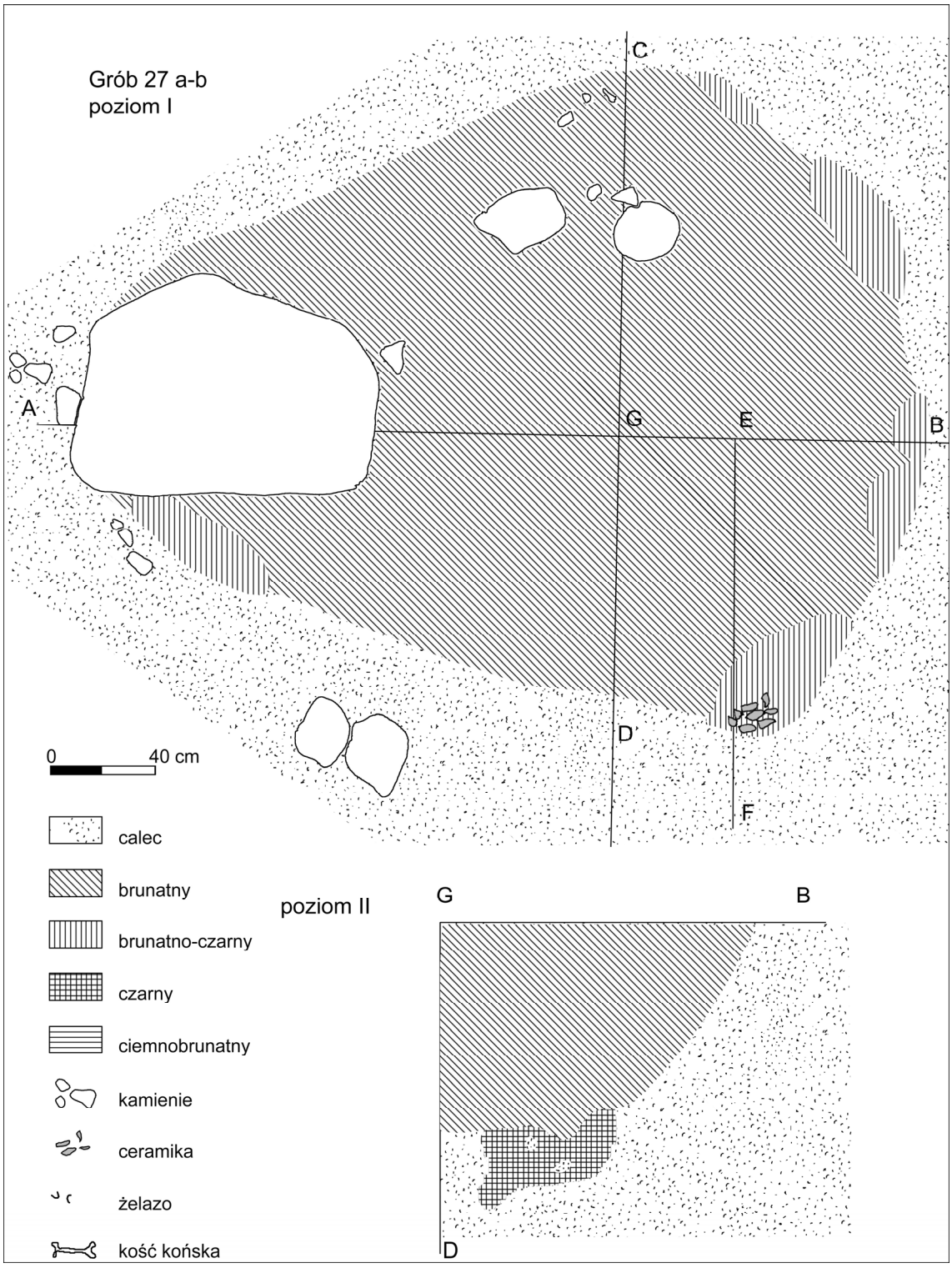

Ryc. 4. Dzierzgowo, groby 27a i 27b.

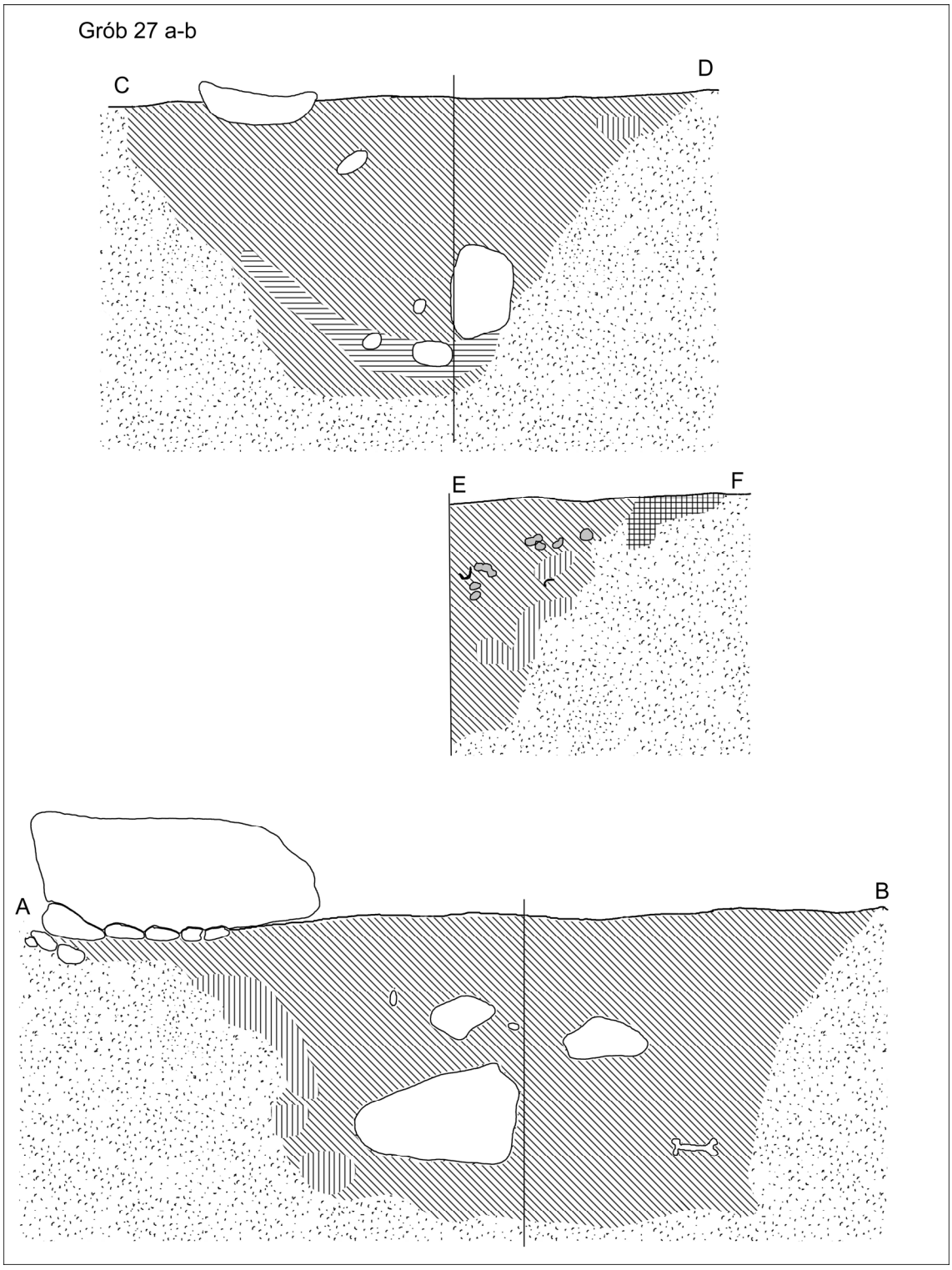

Ryc. 5. Dzierzgowo, groby 27a i 27b (c. d.).

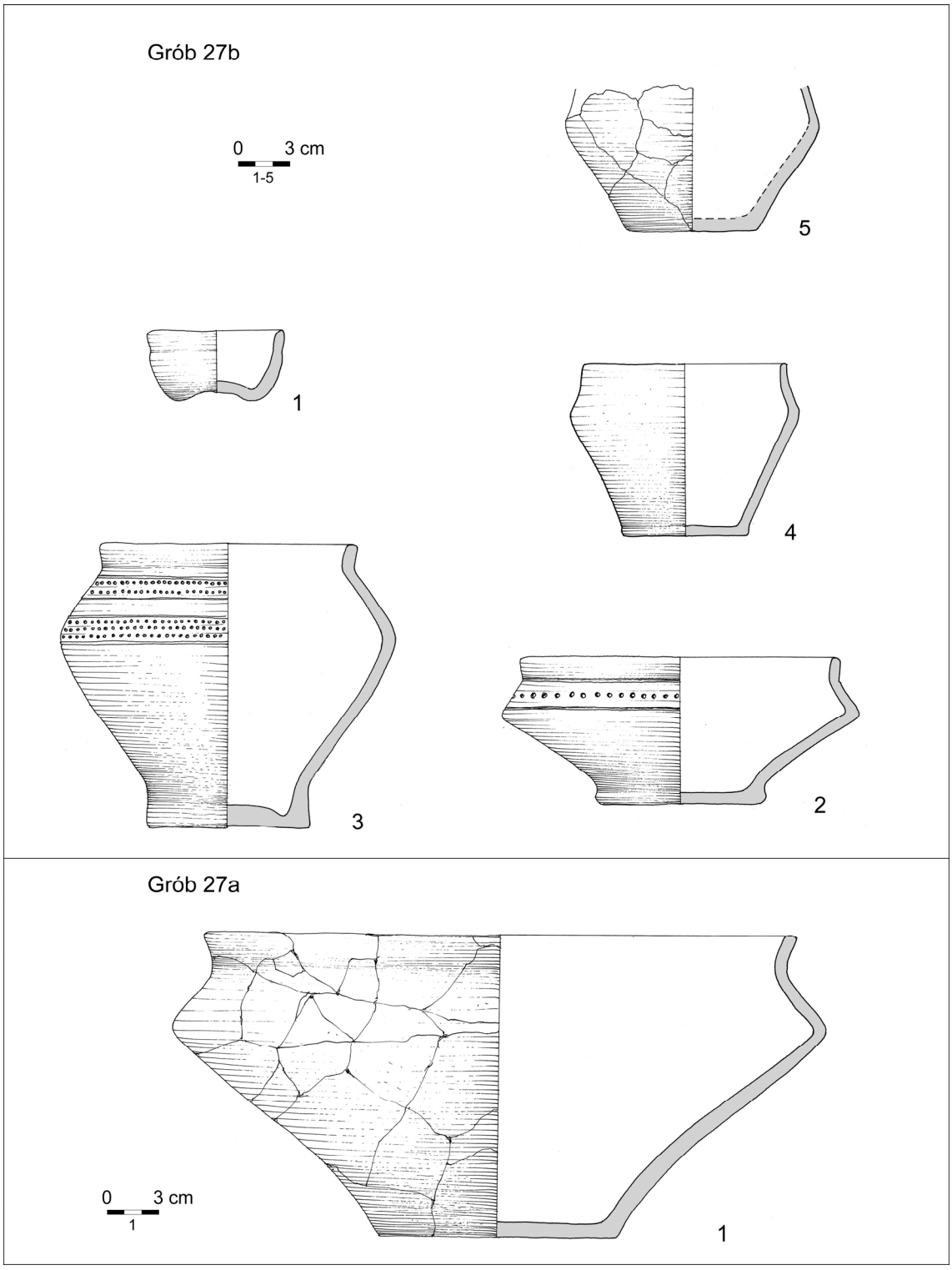

Ryc. 6. Dzierzgowo, groby 27a i 27b (c. d.).

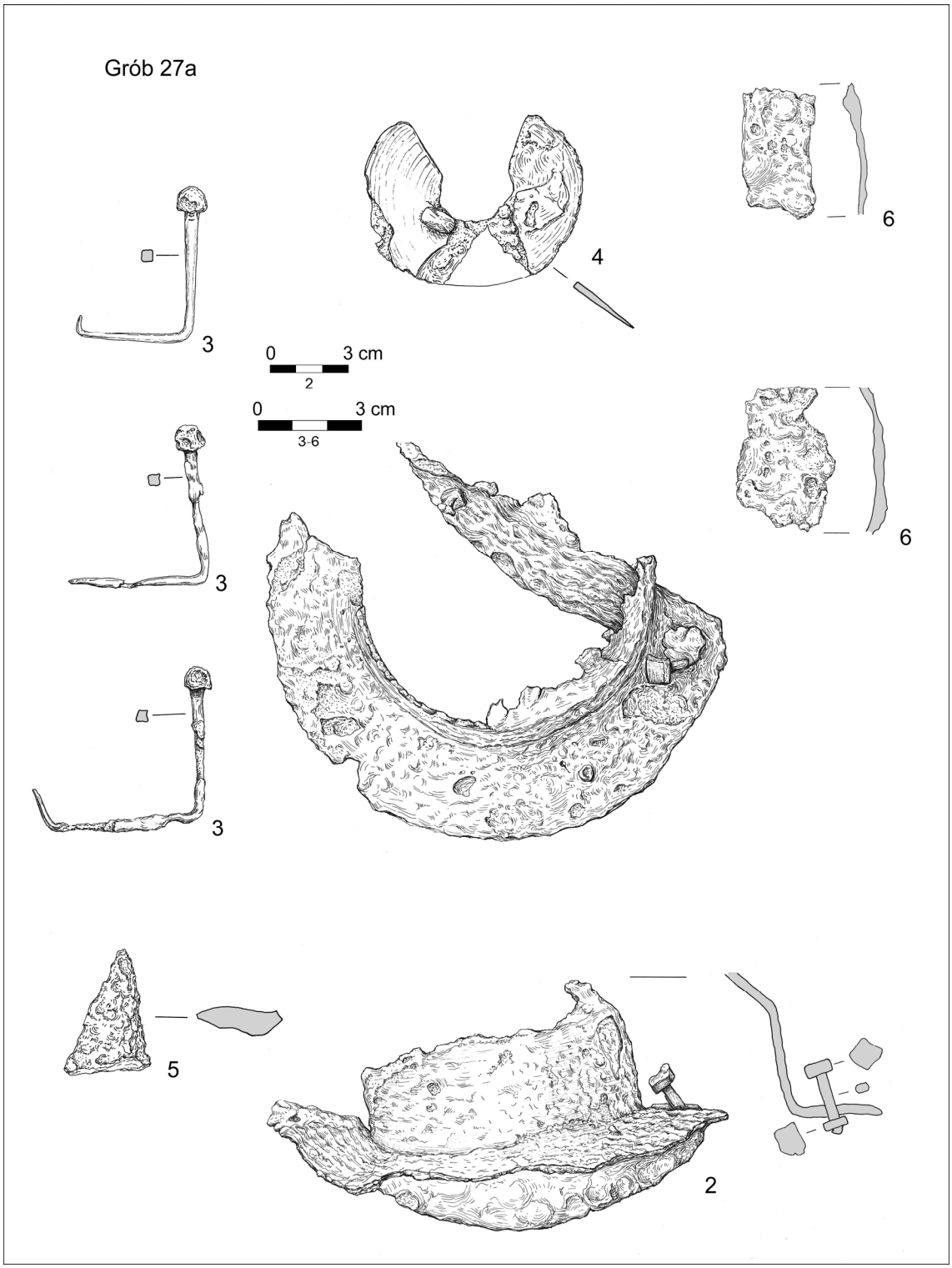

Ryc. 7. Dzierzgowo, grób 27a (c.d.).

Pogranicze trzech światów
Kontakty kultur przeworskiej, wielbarskiej i bogaczewskiej
w świetle materiałów z badań i poszukiwań archeologicznych
Warszawa 2006

Izabela SZTER
Instytut Archeologii Uniwersytetu Warszawskiego

Cmentarzysko kultury bogaczewskiej w Inulcu, pow. mrągowski

Archeolodzy zajmujący się terenami północno-wschodniej Polski napotykają na wiele trudności. Stan ten wynika przede wszystkim z zaginięcia lub zniszczenia dużej części materiałów pozyskanych przed II wojną światową [por. JASKANIS 1977, 239-249; NOWAKOWSKI 1986; KARCZEWSKI 2001, 9-21]. Także publikacje sprzed 1945 roku nie spełniają dzisiejszych wymagań; w większości przypadków są to zresztą tylko krótkie wzmianki. Na około sto cmentarzysk z okresu wpływów rzymskich, badanych przed 1945 rokiem, opracowania doczekały się tylko stanowiska w Bargłowie Dwornym [MARCINIAK 1950], Bogaczewie-Kuli [OKULICZ, 1958; KARCZEWSKI, 1999], Gąsiorze [SCHMIEDEHELM 1990], Gutach [JUGA-SZYMAŃSKA 2007], Judzikach [MARCINIAK 1950], Mojtynach [HOLLACK, PEISER 1904], Muntowie [NOWAKOWSKI 2004], Tałtach [JUGA-SZYMAŃSKA 2004] oraz Zalcu [SZYMAŃSKI 2004]. Spośród wykopalisk prowadzonych po II wojnie światowej opublikowano tylko materiały z Sterławek Wielkich [LENARCZYK 1991] i Podliszewa [BITNER, IWANICKI 2002]. Wszystkie monografie, z wyjątkiem opracowania cmentarzyska w Mojtynach, powstały po 1945 roku, a ich przygotowanie było możliwe tylko dzięki skrupulatnemu zebraniu informacji z wszystkich dostępnych źródeł. Należą do nich, obok wszelkiego rodzaju publikacji, także drukowanych w lokalnej prasie, również archiwalia z kartotek naukowych archeologów, prowadzących badania przed 1945 rokiem (Marta Schmiedehelm, Martin Jahn, Herbert Jankuhn, Feliks Jakobson, Carl Engl, Gustaf Kossinna, Kurt Voigtmann). Kolejnym źródłem informacji są także odnalezione w części zbiory dawnego *Prussia-Museum*, przechowywane obecnie w *Museum für Vor- und Frühgeschichte* w Berlinie, w *Istoriko-Chudožestvennoj Muzej* w Kaliningradzie oraz w *Muzeum Warmii i Mazur* w Olsztynie.

Celem niniejszej pracy[1] jest zebranie wszelkich dostępnych wiadomości na temat cmentarzyska w Inulcu, na Pojezierzu Mrągowskim (Ryc. 1:1), w celu odtworzenia wyników wykopalisk, prowadzonych w 1901 roku, a na tej podstawie – analiza materiałów z tej nekropoli.

1. Historia badań

Cmentarzysko w Inulcu, gm. Mikołajki, pow. Mrągowo (dawne Inulzen; od 1938 roku Neufasten, Kr. Sensburg) leżało nad Jeziorem Inulec, tuż przy drodze prowadzącej z Mikołajek do Mrągowa. Zostało ono odkryte najprawdopodobniej przez Karla Edwarda Schmidta, niestety, niewiadomo w jakich okolicznościach. Informacje o bardzo zniszczonym stanowisku przekazał on Augustowi Brinkmannowi, który w dniach 16-19 sierpnia 1901 roku przeprowadził na nim badania wykopaliskowe [BRINKMANN 1901, 281; *Ordentliche* ..., 1909b, 493].

[1] Artykuł ten jest skróconą wersją pracy licencjackiej, przygotowanej pod kierunkiem Dr. Pawła Szymańskiego w 2006 roku w *Instytucie Archeologii Uniwersytetu Warszawskiego*. Chciałabym w tym miejscu serdecznie podziękować promotorowi pracy za udostępnienie licznych materiałów oraz za pomoc i cenne uwagi podczas pisania tej pracy. Moje serdecznie podziękowania należą się też Dr Christinie Reich, Dr. Horstowi Junkerowi, Dr. Mirosławowi Hoffmannowi oraz Mgr. Mirosławowi Rudnickiemu za pomoc w kwerendzie archiwalnej w *Museum für Vor- und Frühgeschichte* w Berlinie oraz w *Muzeum Warmii i Mazur* w Olsztynie. Moje ogromne podziękowania należą się Mgr Annie Juga-Szymańskiej za możliwość skorzystania z kopii kartoteki Marty Schmiedehelm i niepublikowanej części doktoratu tej badaczki oraz monografii cmentarzyska w Gutach – JUGA-SZYMAŃSKA 2007. Dziękuje także za pomoc w analizie niektórych informacji zawartych w źródłach archiwalnych oraz za liczne uwagi bezpośrednio związane z samym opracowaniem stanowiska w Inulcu. Chciałabym także serdecznie podziękować Dr. Adamowi Cieślińskiemu za udostępnienie kopii części kartoteki Carla Engla oraz za udzielenie informacji dotyczących tego badacza i jego spuścizny naukowej.

Autor badań w Inulcu, August Brinkmann (29 sierpnia 1863 – 28 lipca 1923), z wykształcenia filolog klasyczny, był na początku lat dziewięćdziesiątych XIX wieku zatrudniony w bońskim uniwersytecie jako tzw. *Privatdozent* [*Verzeichnis*, 1894, 270]. W 1896 roku przeniósł się do Królewca i podjął pracę na tamtejszej *Albertynie;* był także członkiem towarzystwa naukowego *Masovia* [*Mitglieder-Verzeichnis* 1901, 6]. W ciągu trzech lat (1900-1902) przeprowadził on wykopaliska na co najmniej czternastu stanowiskach w Prusach Wschodnich, wyniki tych badań pozostały jednak nieopublikowane[2] – drukiem ukazały się tylko dwa krótkie sprawozdania [BRINKMANN 1901, 280-283; 1909, 250-295]. Działalność Brinkamnna w Prusach skończyła się na jesieni 1902 roku, gdy wrócił on do Bonn, by na tamtejszym uniwersytecie objąć katedrę filologii klasycznej[3].

Według Brinkmanna [1901, 281] na cmentarzysku odkryto tylko 20 nienaruszonych pochówków; materiały przekazano do *Prussia-Museum* [HOLLACK 1908, 61], gdzie zainwentaryzowano je pod numerem V.164.7957 [JAHN, *Spuścizna*]. Nie jest jasne czy razem z odkrytymi wówczas zabytkami przekazano także jakąkolwiek dokumentację wykopaliskową – w zachowanej części tzw. *Fundarchiv* z królewieckiego *Prussia-Museum* brak jakichkolwiek zapisów na temat nekropoli w Inulcu[4].

Cmentarzysko w Inulcu zostało także wymienione wśród stanowisk badanych przez F.E. Peisera [KEMKE 1922, 140], brak jednak jakichkolwiek informacji na temat czasu badań, ich zasięgu i wyników. Informacja ta nie została też potwierdzona w innych publikacjach. Nie można więc wykluczyć, że wzmianka o wykopaliskach Peisera była pomyłką.

W 1908 roku E. Hollack umieścił nekropolę w Inulcu na swojej mapie znalezisk archeologicznych ówczesnych Prus Wschodnich (Ryc. 1:2) [HOLLACK 1908, mapa, kwadrat K 16], określając to stanowisko w katalogu jako częściowo zniszczone cmentarzysko ciałopalne z okresu późnorzymskiego [HOLLACK 1908, 61 – *Inulzen, Kr. Sensburg. Zum Teil zerstörtes Gräberfeld mit Brandbestattung. Zeit: C*]. Hollack podał królewieckie *Prussia-Museum* jako miejsce przechowywania znalezisk, nie cytował natomiast żadnej literatury na temat wykopalisk. W późniejszych latach kilka zabytków z Inulca publikował W. Gaerte [1929, ryc. 121:c-d, 123, 134:f – por. niżej], jako stanowisko „grupy zachodniomazurskiej" wymieniali to cmentarzysko również C. Engel i W. La Baume [1937, 263]. W tej sytuacji dziwi pominięcie omawianej nekropoli na dydaktycznej mapie stanowisk archeologicznych międzywojennego *Kreis Sensburg*, autorstwa G.J.F. von Hassela [por. MELLIN-WYCZÓŁKOWSKA 1998; KARCZEWSKI 2001, 19-20][5]. Mapa ta została bowiem, jak się wydaje, przygotowana bardzo starannie – na jej podstawie, dzięki dokładnej lokalizacji, udało się odnaleźć kilka stanowisk [por. SZYMAŃSKI 2000b].

Po wojnie znaleziska z Inulca, na podstawie książki Gaertego, cytował J. Okulicz [1973, 185, 187]; uwzględnił je również w swym katalogu cmentarzysk z okresu wpływów rzymskich J. Jaskanis [1977, 279]. W 2005 roku, podczas badań powierzchniowych AZP, podjęto próbę odnalezienia nekropoli w Inulcu, nie natrafiono wówczas jednak na jakiekolwiek ślady stanowiska[6].

---

[2] Badania archeologiczne Augusta Brinkmanna objęły następujące nekropole: Krasone (dawne Adl. Damerau, Kr. Wehlau); dawne Caymen, Kr. Labiau; Guty (dawne Gutten, Kr. Lötezn); Inulec; Jeziorko (dawne Jesziorken, Kr. Lötzen); Kljukvennoe (dawne Klycken, Kr. Fischhausen); Księży Dwór (dawne Niederhof, Kr. Neidenburg); dawne Lehndorf, Kr. Fischhausen; Łożnik (dawne Lotterfeld, Kr. Braunsberg); Orło (dawne Orlen, Kr. Lötzen); dawne Wäldchen bei Pönen (Wöterkeim); Pluty (dawne Plauten, Kr. Braunsberg); Wilamowo (dawne Wilmsdorf, Kr. Neidenburg); Zdrój (dawne Schönborn, Kr. Heiligenbeil) – *Ordentliche*..., 1909a, 467; 1909b, 493; 1909c, 508; BRINKMANN 1901, 280-283; 1909, 250-295. Na stanowisku w Wilmowie badania archeologiczne kończył F.E. Peiser – *Ordentliche* ..., 1909c, 508. Por. JASKANIS 1977, *passim*; JUGA-SZYMAŃSKA 2007.

[3] Por. hhtp://www.bautz.de/bbkl/u/usener_h_c.shtml (22.04.2006).

[4] Być może dokumentację prowadzonych przez siebie wykopalisk Brinkmann zabrał ze sobą do Bonn. W zbiorach biblioteki tamtejszego uniwersytetu zachowały się po nim pewne materiały, m.in. list od A. Bezzenbergera i F.E. Peisera – por. materiały po Auguście Brinkmannie w tzw. *Autographen-Sammlung* (*Universitäts- und Landesbibliothek*, Bonn); por. także: hhtp://www.sundoc.bibliotek.uni-halle.de/nachlaesse/praechter/korr.htm (22.04.2006). Za pomoc w dotarciu do tych materiałów moje serdeczne podziękowania należą się panu Mgr. Andrzejowi Maciałowiczowi.

[5] Chciałabym w tym miejscu podziękować pani Mgr Izabelli Mellin-Wyczółkowskiej, dyrektor *Muzeum im. Wojciecha Ketrzyńskiego* w Kętrzynie, za udostępnienie mapy G.J.F. von Hassela, *Kreis Sensburg*.

[6] Badaniami kierował Mgr M. Gładki. Ich dokumentacja znajduje się obecnie w Wojewódzkim Urzędzie Ochrony Zabytków w Olsztynie.

2. Charakterystyka źródeł

August Brinkmann [1901, 281] w krótkim artykule dotyczącym wykopalisk, które przeprowadził na terenie Pojezierza Mazurskiego, ograniczył się w opisie znalezisk z Inulca do stwierdzenia, że odkryto tu *Fibeln vom Typus der Hakenfibel*, *Schnallen*, *Ringe*, *Messer*, *Feuerstahl*, *Perlen usw*. Natomiast Wilhelm Gaerte zamieścił w swojej książce rysunki tylko trzech naczyń i jednej sprzączki z tego cmentarzyska, nie podając numerów zespołów grobowych [GAERTE 1929, ryc. 121:c-d, 123, 134:f].

Informacje na temat znalezisk z Inulca zawiera natomiast archiwum Marty Schmiedehelm, która w swej kartotece odnotowała dwie zapinki, krzesiwo oraz nóż z grobu 15, a także naczynia z grobów 7, 8 i 17 [SCHMIEDEHELM, *Spuścizna* 7.12/32-34; 7.21/343-345]. Badaczka ta cytowała zabytki z Inulca również w swej pracy doktorskiej, podając je jako analogie do znalezisk z Gąsiora [SCHMIEDEHELM 1944]. Notatkę z opisem wyposażenia kilku obiektów (groby 3(5?), 9, 15 i 20) można także znaleźć w kartotece Martina Jahna [JAHN, *Spuścizna*], zaś Gustaf Kossinna, Carl Engel i Rudolf Grenz odnotowali obecność na cmentarzysku w Inulcu zapinek oczkowatych serii pruskiej [KOSSINNA, *Spuścizna* A.VIII.6; ENGEL, *Spuścizna*; GRENZ, *Spuścizna*]. Natomiast w kartotece Kurta Voigtmanna znajdują się tylko odrysy trzech naczyń, publikowanych przez Gaertego [VOIGTMANN, *Kartoteka*; por. GAERTE 1929, ryc. 121:c-d, 123].

3. Materiały

Omówione źródła pozwoliły na ustalenie składu zaledwie ośmiu zespołów grobowych, przy czym brak pewności czy było to pełne wyposażenie. Dostępne są również informacje o kilku znaleziskach (dwa naczynia, sprzączka, paciorki oraz *Ringe*), których kontekstu odkrycia nie udało się ustalić. Klasyfikacja zabytków została przeprowadzona na podstawie opracowań O. Almgrena [1923], R. Madydy-Legutko [1987b], M. Jonakowskiego [1996] oraz P. Szymańskiego [2000a].

Obiekt 3(5?)

Inwentarz: 1) Jednodzielna sprzączka z półkolistą ramą (typ AD 1). Materiał i wymiary nieznane. (Ryc. 2:1); **2)** Prostokątna nakładka na pas. Materiał i wymiary nieznane (Ryc. 2:2). – **Dat.:** B_{2b}-B_2/C_1 (-C_1?). – **Lit.:** JAHN, *Spuścizna*; SCHMIEDEHELM 1944; BRINKMANN 1901, 281. – **Uwaga:** W archiwum M. Jahna rysunki obydwu zabytków zostały opatrzone podpisem *Gr. 3 ev. 5*, natomiast w niepublikowanej dysertacji M. Schmiedehelm jako inwentarz grobu 5 wymieniona została sprzączka z jednodzielną półkolistą ramą; można więc przypuszczać, że chodziło o ten sam grób.

Obiekt 6

Inwentarz: 1) Zapinka oczkowata serii pruskiej Almgren 60. Wymiary nieznane. – **Dat.:** B_{2a}/B_{2b}. – **Lit.:** ENGEL, *Spuścizna*; KOSSINNA, *Spuścizna* A.VIII.6; SCHMIEDEHELM, *Spuścizna* 7.12/34; 1944; BRINKMANN 1901, 281. – **Uwaga:** Zapinkę z tego grobu wzmiankuje prawdopodobnie C. Engel w swoim zestawieniu.

Obiekt 7

Inwentarz: 1) Częściowo zniszczone naczynie z baniastym brzuścem grupy (IB). Na największej wydętości brzusiec jest zdobiony poziomą listwą rytą, poniżej której jest chropowacony. Szyjka jest wysoka, lekko wychylona na zewnątrz, oddzielona od brzuśca załomem i poziomą listwą plastyczną o przekroju prawdopodobnie trójkątnym lub czworokątnym. Barwa nieznana. Wys. 26 cm, średn. największej wydętości brzuśca ok. 36 cm, średn. wylewu 20 cm. (Ryc. 2:3). – **Dat.:** B_2-B_2/C_1. – **Lit.:** SCHMIEDEHELM, *Spuścizna* 7.21/343. – **Uwaga:** Rysunek bardzo podobnego naczynia (Ryc. 2:4), bez podania numeru obiektu, publikuje W. Gaerte [1929, 121:d]. Kształt, zdobienie oraz wymiary tego egzemplarza są takie same jak popielnicy z grobu 7 przedstawionej na szkicu w archiwum M. Schmiedehelm (Ryc. 2:3). Można więc przyjąć, że chodzi o ten sam zabytek.

Obiekt 8

Inwentarz: 1) Naczynie misowate grupy IIA. Nieco poniżej największej wydętości brzuśca zdobione pojedynczą dookolną linią rytą. Charakter powierzchni oraz barwa nieznana. Wys. 13 cm. (Ryc. 2:5). – **Dat.:** okres wpływów rzymskich. – **Lit.:** SCHMIEDEHELM, *Spuścizna*, 7.21/344.

Obiekt 9

Inwentarz: 1) Nóż. Materiał oraz wymiary nieznane. – **Dat.:** okres wpływów rzymskich. – **Lit.:** JAHN, *Spuścizna*; BRINKMANN 1901, 281.

Obiekt 15

Inwentarz: 1) Nóż z jednodzielnie wyodrębnionym trzpieniem i łukowato wygiętym tylcem (typu „B" według Martina Jahna oraz Marty Schmiedehelm). Materiał nieznany. Dł. 17,5 cm (Ryc. 2:6); **2)** Żelazna sprzączka z jednodzielną, półkolistą ramą. Wymiary nieznane. – **Dat.:** B_2-B_2/C_1 (-C_1?). – **Lit.:** JAHN, *Spuścizna*; SCHMIEDEHELM, *Spuścizna* 7.12/32; 1944; BRINKMANN 1901, 281.

Obiekt 17

Inwentarz: 1) Częściowo zniszczone naczynie z nisko umieszczoną największą wydętością brzuśca (grupa IC). Wylew naczynia niezachowany. Naczynie powyżej największej wydętości brzuśca gładzone, poniżej chropowa-

cone z promieniście odchodzącymi od dna liniami rytymi w układach po trzy. Barwa nieznana. Wys. 30 cm (Ryc. 3:1). – **Dat.:** A_3-B_2/C_1. – **Lit.:** SCHMIEDEHELM, *Spuścizna* 7.21/345.

Obiekt 20

Inwentarz: 1) Zapinka oczkowata serii pruskiej A.61. Wymiary nieznane; **2)** Sprzączka z półkolistą ramką. Materiał i wymiary nieznane; **3)** Krzesiwo typu I. Wymiary nieznane. – **Dat.:** B_{2a}/B_{2b}. – **Lit.:** JAHN, *Spuścizna*; KOSSINNA, *Spuścizna* A.VIII.6; SCHMIEDEHELM, *Spuścizna* 7.12/32-34; 1944; BRINKMANN 1901, 281. – **Uwaga:** Zapinkę z tego grobu wzmiankuje prawdopodobnie C. Engel w swoim zestawieniu.

Znaleziska z nieznanych obiektów

a) Jednodzielna sprzączka z półkolistą ramą (typu AD 1). Materiał nieznany. Dł. ok. 4 cm (Ryc. 3:2). **Dat.:** B_2-B_2/C_1 (-C_1?). – **Lit.:** GAERTE 1929, ryc. 134:f; BRINKMANN 1901, 281. – **Uwagi:** Być może egzemplarz ten pochodził z grobu 3(5?), 15 bądź 20, w których znaleziono sprzączki z półkolistą ramą.

b) Paciorki; liczba wielkość, kształt oraz materiał nieznane. – **Dat.:** okres wpływów rzymskich. – **Lit:** BRINKMANN 1901, 281. – **Uwaga:** Zabytki te mogły wystąpić w nie jednym, lecz w kilku grobach.

c) *Ringe*; liczba, wielkość, kształt oraz materiał nieznane. – **Dat.:** okres wpływów rzymskich. – **Lit.:** BRINKMANN 1901, 281. – **Uwaga:** W publikacji nie sprecyzowano, czy chodzi o pierścionki, czy tez o przedmioty podobnego kształtu. Dlatego też w katalogu oraz w dalszej części pracy stosowane będzie takie określenie. Zabytki te mogły wystąpić w nie jednym, lecz w kilku grobach.

d) Naczynie o wysoko umieszczonej największej wydętości brzuśca, kształtem zbliżone do grupy IA. Szyjka płynnie przechodząca w brzusiec. Wylew ukształtowany pionowo. Dolna część brzuśca prosta, chropowacona. Załom na największej wydętości dość ostry. Naczynie niezdobione. Barwa nieznana. Wys. ok. 23,5 cm, średn. największej wydętości brzuśca ok. 26 cm, średn. wylewu ok. 22 cm, (Ryc. 3:3). – **Dat.:** A_3-B_1. – **Lit.:** GAERTE 1929, ryc. 121:c.

e) Częściowo zachowane naczynie misowate grupy IIA. Dolna partia naczynia jest zdobiona dwoma pionowymi pasami ornamentu, ograniczonymi od góry poziomą linią rytą. Pierwszy z nich wypełniony jest dekoracją w postaci skośnej kratki (miejscami szachownicy). Drugi pas złożony jest z ornamentu kopertowego. Pomiędzy nimi znajduje się trudne w interpretacji przedstawienie. Niezidentyfikowane symbole zdobią także szyjkę naczynia. Ponad nimi, na zewnętrznej krawędzi wylewu znajduje się szereg nacięć. Charakter powierzchni, barwa oraz wymiary nieznane (Ryc. 3:4). – **Dat.:** A_3-C_2 (najprawdopodobniej jednak B_2/C_1-C_2). – **Lit.:** GAERTE 1929, ryc. 123.

4. Analiza znalezisk

Z cmentarzyska w Inulcu pochodzą przynajmniej dwie **zapinki** oczkowate serii pruskiej [por. BRINKMANN 1901, 281]. W kartotece G. Kossinny fibula z grobu 6 została opisana jako *Hakenfibel mit Wulst*, co pozwala zaliczyć ją do typu Almgren 60, natomiast zapinka z grobu 20 – *Hakenfibel ohne Wulst* – należałaby do typu Almgren 61 [KOSSINNA, *Spuścizna* A.VIII.6; por. SCHMIEDEHELM 1944 – cytowana jako analogia do okazu z Gąsiora, grób 219; por. SCHMIEDEHELM 1990, 53, tabl. VII:4]. Zapinki oczkowate serii pruskiej występowały na całym południowo-wschodnim wybrzeżu Bałtyku, ich największe nagromadzenie odnotowano w strefie A kultury wielbarskiej oraz na terytorium kultury przeworskiej. Znajdowano je także na stanowiskach kręgu zachodniobałtyjskiego [NOWAKOWSKI 1996, 152-155; 1998, 46-47, ryc. 12; KARCZEWSKA 1998, 220, tabl. 11:c; 1999, 243-245; JUGA-SZYMAŃSKA 2004, 105]. Znaleziska z kultury wielbarskiej występowały z reguły w zespołach datowanych na fazę B_{2a} [GODŁOWSKI 1974, 23-24], natomiast w kulturze przeworskiej i w kręgu zachodniobałtyjskim późne warianty tych fibul mogły występować jeszcze w młodszym odcinku fazy B_2 [NOWAKOWSKI 1995, 28; TWARDO 2003, 178-179].

Wśród znalezisk, pozyskanych w 1901 roku, wymieniane są także **paciorki** [BRINKMANN 1901, 281], brak jednak informacji na temat ich wielkości, kształtu oraz z jakiego surowca zostały wykonane, ani też co do liczby znalezisk i okoliczności odkrycia. Dotyczy to również tzw. ***Ringe*** [BRINKMANN 1901, 281]. W przypadku tych ostatnich trudności sprawia już jednak sama interpretacja takiego określenia – było ono stosowane zarówno dla pierścionków, jak i innych kółek niekoniecznie pełniących tę funkcję, niekiedy zaś występujących w roli paciorków. Przedstawiona sytuacja uniemożliwia analizę tych dwóch kategorii znalezisk.

Na cmentarzysku w Inulcu zarejestrowano trzy lub cztery **sprzączki**. Trzy egzemplarze zostały zarejestrowane w grobach 3(5?), 15 i 20 – być może jedna z nich została opublikowana również przez Gaertego [1929, ryc. 134:f; por. MADYDA-LEGUTKO 1987a, tabl. I:4; 1987b, 145], nie można jednak wykluczyć, że jest to kolejny, czwarty okaz. Wszystkie sprzączki miały półkolistą ramę. Bliższe określenie jest możliwe tylko w przypadku egzemplarza z grobu 3(5?) (Ryc. 2:1) oraz wspomnianego okazu bez kontekstu (Ryc. 3:2). Obie sprzączki można przypisać do typu AD1, obejmującego okazy z kolecem bez profilowania. Sprzączki z półkolistą, jednodzielną ramą występowały powszechnie w całym środkowoeuropejskim *Barbaricum*: najwcześniejsze znaleziska pochodziły już z młodszego okresu przedrzymskiego, lecz znacznie liczniej

występowały w okresie wpływów rzymskich, zwłaszcza w fazach B_2-B_2/C_1. W okresie późnorzymskim ich liczba wyraźnie maleje, choć nie można wykluczyć, że pozostawały w użyciu aż do wczesnej fazy okresu wędrówek ludów [MADYDA-LEGUTKO 1983, 93; 1987b, 34-35, 84-86, zestawienie 4, mapa 16].

W grobie 3(5?), według notatek M. Jahna, znaleziono **nakładkę na pas**, złożoną z dwóch prostokątnych płytek połączonych dwoma nitami; szerokość tego okazu jest równa rozmiarowi sprzączki z tego zespołu, co pozwala uznać je obie za części jednego pasa. Prostokątne nakładki na pas występowały w całym *Barbaricum* w okresie wpływów rzymskich, licznie rejestrowane były także na terenach zachodniobałtyjskich, gdzie znajdowano je przeważnie w zespołach datowanych na czas od fazy B_{2b} aż do końca późnego okresu wpływów rzymskich [NOWAKOWSKI 1998, 76]. W przypadku okazu z grobu 3(5?), któremu towarzyszyła sprzączka AD 1, ramy chronologiczne można, najprawdopodobniej, zawęzić do faz B_{2b}-$B_2/C_1(C_1?)$.

W grobach 9 i 15 znaleziono dwa **noże**. Okaz z grobu 15 miał jednostronnie wyodrębniony trzpień z łukowato wygiętym tylcem, mierzył 17,5 cm długości (Ryc. 2:6). Nóż ten, zarówno przez M. Jahna, jak i M. Schmiedehelm, został oznaczony literą „B" [JAHN, *Spuścizna*; SCHMIEDEHELM, *Spuścizna* 7.12/32], co sugeruje datowanie tego zabytku na okres wczesnorzymski [por. JUGA-SZYMAŃSKA 2004, 117]. Obecność w tym samym zespole sprzączki z jednodzielną, półkolistą ramą uściśla chronologię tego zespołu na fazy B_2-$B_2/C_1(C_1?)$. Na temat drugiego egzemplarza, z grobu 9, brak jakichkolwiek informacji.

Z grobu 20 pochodzi **krzesiwo**. Na podstawie opisu w kartotece M. Schmiedehelm – *Feuerstahle m. offen. Ende* [SCHMIEDEHELM, *Spuścizna* 7.12/32] – można zaliczyć je do typu I, datowanego na czas od fazy B_{1b} po fazę B_2/C_1-C_{1a} [JONAKOWSKI 1996, 96-97, tabela 1; por. GODŁOWSKI 1977, 95-96]. Towarzyszyła mu zapinka oczkowata serii pruskiej Almgren 61, co pozwala uściślić datowanie całego zespołu do faz B_{2a}-B_{2b}.

Najliczniejszą grupą zabytków, znanych z cmentarzyska, w Inulcu są **naczynia**. Jest to łącznie pięć egzemplarzy: z grobów 7, 8 i 17 oraz dwa naczynia z nieznanych obiektów. Archiwalne rysunki pozwalają – mimo pewnych wątpliwości – na sklasyfikowanie każdego z tych znalezisk. Grupę **IA** reprezentuje naczynie z nieznanego zespołu (Ryc. 3:3). Ma ono brzusiec o największej wydętości powyżej ⅔ wysokości i dość ostrym załomie. Krótka szyjka, przy wylewie cylindryczna, przechodzi płynnie w brzusiec. Dolna część brzuśca jest chropowacona, w sposób typowy dla naczyń kultury bogaczewskiej [por. SZYMAŃSKI 2000a, 115]. Czas występowania egzemplarzy grupy IA jest wyznaczany na fazy A_3-B_1 [SZYMAŃSKI 2000a, 115, 128].

W grobie 7 zostało znalezione naczynie dzbanowate grupy **IB** (Ryc. 2:3-4). Ma wysoką, lekko wychyloną na zewnątrz szyjkę, która oddzielona jest od baniastego brzuśca załomem i poziomą listwą plastyczną. Największa wydętość brzuśca, podkreślona poziomą linią rytą, znajduje się w połowie wysokości naczynia. Naczynia tego typu wystąpiły na kilku stanowiskach kultury bogaczewskiej [patrz SZYMAŃSKI 2000a, lista 2], w zespołach datowanych na fazy A_3-B_2/C_1. Wysoka szyjka egzemplarza z Inulca sugeruje jednak późniejsze datowanie – na fazy B_2-B_2/C_1 [por. SZYMAŃSKI 2000a, 116, 130].

Z grobu 17 pochodzi naczynie z nisko umieszczoną największą wydętością brzuśca, grupy **IC** (Ryc. 3:1). Jego powierzchnia powyżej załomu, dodatkowo podkreślonego poziomą linią rytą, jest gładzona, zaś poniżej załomu chropowacona i zdobiona pionowymi liniami rytymi w układach po trzy. Wylew naczynia nie zachował się. Popielnica ta ma liczne analogie wśród ceramiki znajdowanej na terenie Pojezierza Mazurskiego [patrz SZYMAŃSKI 2000a, lista 3], co pozwala ustalić jej ogólne datowanie na fazy A_3-B_2, z możliwością przedłużenia po fazy B_2/C_1-C_{1a} [por. BITNER-WRÓBLEWSKA, KARCZEWSKA, KARCZEWSKI 2001, 68-83].

Na końcowy odcinek późnego okresu przedrzymskiego oraz na cały okres wpływów rzymskich należy natomiast datować egzemplarz grupy **IIA** z grobu 8 (Ryc. 2:5) [por. SZYMAŃSKI 2000a, 119, 128-129]. Było to typowe naczynie misowate z wydzieloną szyjką, zdobione nieco poniżej największej wydętości brzuśca pojedynczą linią rytą.

Najbardziej interesującym i najczęściej publikowanym [por. GAERTE 1929, 169, ryc. 123; OKULICZ 1973, 397, ryc. 187:e; SZYMAŃSKI 2000a, tabl. XIV:1; JASKANIS 1977, 279] naczyniem z cmentarzyska w Inulcu jest misa grupy IIA, pochodząca z grobu o nieznanym oznaczeniu (Ryc. 3:4). Wyróżnia się bogatym i różnorodnym zdobieniem, rozmieszczonym na prawie całej powierzchni. W dolnej partii brzusiec zdobiony jest dwoma pionowymi pasma-

mi: jedno z nich składa się ze skośnej kratki (w niektórych miejscach szachownicy), drugi pas tworzą ryte linie w układzie „kopertowym". Pomiędzy oboma pasmami znajduje się ryty znak(?). Strefa ornamentów jest od góry zamknięta poziomą linią i nie dochodzi do załomu brzuśca. Na szyjce, niestety uszkodzonej, znajduje się dodatkowe zdobienie, interpretowane jako przedstawienia antropomorficzne – ludzie (wojownicy?) trzymający tarcze [por. GAERTE 1929, ryc. 123; OKULICZ 1973, 397; JASKANIS 1977, 279; JASKANIS , OKULICZ 1981, 224]. Trzeba podkreślić, że rysunki te nie mają analogii wśród zdobień z naczyń kultury bogaczewskiej. Opisywaną misę wyróżnia również rozmieszczenie ornamentów: w ceramice kultury bogaczewskiej szyjka naczynia pozostawała na ogół niezdobiona. Misa z Inulca byłaby więc drugim, obok popielnicy z Judzików [MARCINIAK 1950, 57, tabl. XV:8], naczyniem o takim układzie zdobień. Równie nietypowy jest rząd krótkich, pionowych nacięć na brzegu wylewu [por. SZYMAŃSKI 2000a, 114; 2001, 188; por. także KARCZEWSKA 2004; SZYMAŃSKI 2003, 66].

Ogólne ramy chronologiczne występowania mis grupy IIA mogą być w przypadku opisywanego naczynia uściślone na podstawie datowania zastosowanych wątków zdobniczych. Chodzi tu o tzw. ornament kopertowy, spotykany na naczyniach z cmentarzysk całego kręgu zachodniobałtyjskiego [por. TISCHLER, KEMKE 1902, tabl. XX:9, 10, 12-14, 16-17, XXIII:1, 5, 19, XXV:1, 4-5; PEISER 1919b, 361, rys. 147; GAERTE 1929, ryc. 121:b, 122:b, f; OKULICZ 1958, 70, ryc. 3:b; JUGA-SZYMAŃSKA 2007; JUGA, SZYMAŃSKI 2004, tabl. VIII:5; SZYMAŃSKI 2005, tabl. XXX:37]. Pojawienie się tego wzoru można datować na fazę B_2/C_{1a}, zarówno na Mazurach, jak i na Sambii [SZYMAŃSKI 2000a, 126, 138], przy czym naczynia z ornamentem kopertowym występowały także w zespołach z rozwiniętego okresu późnorzymskiego [por. TISCHLER, KEMKE 1902, 29, tabl. II:27; por. OKULICZ 1973, 397].

Naczynia dzbanowate, znalezione na cmentarzysku w Inulcu, służyły najprawdopodobniej jako popielnice [por. SZYMAŃSKI 2000a, 133], natomiast misy mogły mieć szersze zastosowanie: najczęściej stosowano je jako przykrywki [por. HOLLACK, PEISER 1904, *passim*; PEISER 1919a, 314, tabl. XXXI:5; 1919b, 361, rys. 147; GAERTE 1929, ryc. 122:b; MARCINIAK 1950, *passim*; SCHMIEDEHELM 1990, *passim*; KARCZEWSKA 1998, 218-222, tabl. VIII:a-b, X:a-b, XI:a-b, d-e, 12:b-c; SZYMAŃSKI 2000a, 161; 2005, 91-92, tabl. XVII:1, 6-7, XXX:36-37; JUGA-SZYMAŃSKA 2004, 95, tabl. II:5a-5b, 6], wykorzystywano je jednak także jako popielnice [por. MARCINIAK 1950, 48-49, tabl. XII:1, ryc. 2; LENARCZYK 1991, 92-95, 109, tabl. XIV:6, XV:2; SZYMAŃSKI 2005, 91-92, tabl. XXX:1]. Nie można również wykluczyć, że misy znalezione w Inulcu pełniły funkcję przystawek.

5. Obrządek pogrzebowy i rozplanowanie cmentarzyska

Stan bazy źródłowej dotyczącej cmentarzyska w Inulcu w znacznym stopniu utrudnia przeprowadzenie analizy obrządku pogrzebowego panującego na tej nekropoli. Stanowisko to uznawano za płaskie cmentarzysko ciałopalne [por. HOLLACK 1908, 61], a jego badacz, August Brinkmann [1901, 281] pisał o nim jako o *Urnenfeld*. To ostatnie stwierdzenie sugeruje występowanie wyłącznie pochówków popielnicowych. Trzeba jednak pamiętać, że przebadana została tylko niewielka część nekropoli, a w dodatku brak pewności, czy wśród dwudziestu nienaruszonych obiektów, które wyeksplorowano w 1901 roku, nie było także pochówków jamowych.

Na cmentarzyskach z Pojezierza Mazurskiego rejestrowano występowanie obu typów pochówków, przy czym z reguły widoczna była dominacja grobów popielnicowych [JASKANIS 1974, s.137, 140; OKULICZ 1973, 393, 447]. Przewagę grobów bezpopielnicowych odnotowano natomiast na nekropolach w Podliszewie, w Sterławkach Wielkich i w Wyszemborku [BITNER-WRÓBLEWSKA, IWANICKI 2002, 137; LENARCZYK 1991; SZYMAŃSKI 2005, 88], co może być skutkiem współczesnych metod wykopaliskowych. Przed 1945 rokiem, już przy wyznaczaniu zasięgu cmentarzyska kierowano się zazwyczaj tylko obecnością fragmentów naczyń na powierzchni ziemi. Stwarzało to możliwość pominięcia partii stanowiska, w których mogły znajdować się tylko strefy grobów jamowych [SZYMAŃSKI 2005, 88]. Popularnym wówczas sposobem wyszukiwania grobów było tzw. szpilowanie obszaru cmentarzyska. Przy pomocy tej metody znajdowano zazwyczaj groby popielnicowe, natomiast pochówki jamowe mogły pozostawać nie wykryte. Potwierdzenie tych przypuszczeń przyniosły ponowne wykopaliska na znanym już z przedwojennych badań stanowisku w Ławkach, gdzie w latach 1986-87 odkryto pięć grobów popielnicowych i jeden jamowy [por. BITNER-WRÓBLEWSKA 1995, 74-75].

Brak jakichkolwiek danych antropologicznych wyklucza rozważania na temat struktury populacji użytkującej nekropolę w Inulcu, nie można również ustalić liczebności tej wspólnoty, nie sposób bowiem oszacować wielkości cmentarzyska, nie wiadomo nawet, jak dużą jego część przebadano w 1901 roku i które partie zostały zniszczone przed podjęciem prac archeologicznych. Niedostępny jest także plan stanowiska, a w konsekwencji – nie sposób ustalić, czy obiekty wyeksplorowane w 1901 roku były rozproszone na całym terenie cmentarzyska, czy też występowały w skupisku [por. OKULICZ 1958, 108-109; JUGA-SZYMAŃSKA 2004, 123-124; SZYMAŃSKI 2005, 99-103, 107].

6. Chronologia

Na temat datowania cmentarzyska w Inulcu znaleźć można sprzeczne opinie: August Brinkmann [1901, 281] datował to stanowisko na koniec II lub na pierwszą połowę III wieku, zaś zdaniem Emila Hollacka nekropola ta funkcjonowała tylko w okresie późnorzymskim [dosłownie: *Zeit: C* – por. HOLLACK 1908, 61; por. *Ordentliche ...*, 1909b, 493]. Martin Jahn datował cmentarzysko w Inulcu na wczesny okres wpływów rzymskich, kierując się najprawdopodobniej występowaniem zapinek oczkowatych serii pruskiej, sprzączek z jednodzielną półokrągłą ramą oraz noży „B" [JAHN, *Spuścizna*]. Podobnie – na I-II wiek – wyznaczał czas funkcjonowania tej nekropoli Wilhelm Gaerte [1929, 169, 171, ryc. 121:c-d]. Ze względu na obecność zapinek oczkowatych na wczesny okres wpływów rzymskich datował cmentarzysko w Inulcu Carl Engel, a w ślad za nim, także Rudolf Grenz [por. ENGEL, *Spuścizna*; GRENZ, *Spuścizna*]. Z kolei Jerzy Okulicz umieszczał znaleziska z Inulca wśród zabytków z II wieku [OKULICZ 1973, 397, ryc. 185:i; 187:e], zaś Jan Jaskanis określał czas użytkowania stanowiska na cały okres rzymski [*okr. rzym. (B₁?–C* – JASKANIS 1977, 279].

Próbując ustalić chronologię cmentarzyska w Inulcu trzeba pamiętać o tym, że przebadano tu zaledwie dwadzieścia obiektów, przy czym znany jest inwentarz tylko ośmiu z nich, brak przy tym pewności, czy jest to pełny skład zrekonstruowanych zespołów. Kontekstu znalezienia kilku opublikowanych zabytków nie można było ustalić. W tej sytuacji podstawą dla określenia ram czasowych nekropoli w Inulcu są przede wszystkim zespoły grobowe z zapinkami oczkowatymi serii pruskiej (groby 6 i 20). Fibule tego typu występowały na terenach zachodniobałtyjskich w całym młodszym odcinku wczesnego okresu wpływów rzymskich (fazy B_{2a}-B_{2b}). Na ten sam czas można datować również jednodzielne sprzączki z półkolistą ramą oraz nakładkę na pas; znaleziska te mogły jednak być w użyciu także w okresie późnorzymskim.

Rozszerzenie ram chronologicznych sugerują wyniki analizy ceramiki: niektóre spośród naczyń znalezionych w Inulcu reprezentują bowiem formy występujące na stanowiskach kultury bogaczewskiej już od fazy A_3, czyli drugiej połowy I wieku p.n.e. (grupy IA i IC). Na możliwość przesunięcia początku funkcjonowania nekropoli w Inulcu do starszego odcinka wczesnego okresu wpływów rzymskich wskazuje naczynie grupy IA, którego końcowy odcinek występowania na terenach zachodniobałtyjskich został ustalony właśnie na fazę B_1. Z omawianego cmentarzyska pochodzą także naczynia, które występowały również w rozwiniętym okresie późnorzymskim (grupa IIA). Uściślenie datowania późnego odcinka nekropoli w Inulcu umożliwia misa z ornamentem kopertowym (Ryc. 3:4), który wszedł w użycie w fazie B_2/C_1. W sumie – na podstawie dostępnych dziś materiałów – można wyznaczać prawdopodobny czas funkcjonowania cmentarzyska na fazy B_1-B_2/C_1.

Stan bazy źródłowej uniemożliwia przeprowadzenie periodyzacji użytkowania cmentarzyska w Inulcu. Wyraźnie rysuje się tylko jeden etap, który odpowiada fazom B_{2a}-B_{2b}, a którego wyznacznikami byłyby zapinki oczkowate serii pruskiej. Z tym etapem można wiązać najwięcej zrekonstruowanych zespołów grobowych (groby 3(5?), 6, 7, 15 i 20) oraz sprzączkę z obiektu o nieznanym numerze. Nie można jednak rozstrzygnąć, czy był to rzeczywiście czas największego rozwoju nekropoli, czy też skutek przypadkowego zachowania się informacji o akurat tych zespołach w dostępnej dokumentacji stanowiska.

7. Uwagi końcowe

Celem niniejszej pracy była próba zrekonstruowania wyników badań przeprowadzonych w 1901 roku na mazurskim cmentarzysku w Inulcu. Materiałów oraz dokumentacji z tego stanowiska nie udało się niestety odnaleźć ani w zbiorach tzw. *Prussia-Sammlung* w *Museum*

für Vor- und Frühgeschichte w Berlinie, ani w *Dziale Archeologii Muzeum Warmii i Mazur* w Olsztynie. Dlatego źródłem danych były tu archiwalia oraz nieliczne wzmianki w publikacjach przedwojennych.

Cmentarzysko w Inulcu w chwili odkrycia było już w znacznym stopniu zniszczone; nie wiadomo, co było tego przyczyną. Niewykluczone, że wpływ na to miało jego położenie, tuż przy drodze prowadzącej z Mikołajek do Mrągowa. Podczas czterodniowych wykopalisk udało się już tylko wyeksplorować 20 nienaruszonych grobów. Materiały z nich pozyskane – ozdoby, narzędzia i ceramika – pozwoliły na ustalenie czasu funkcjonowania tego cmentarzyska. Wydaje się, że zostało ono założone przez ludność kultury bogaczewskiej już w pierwszej połowie I wieku i było nieprzerwanie użytkowane aż do początków III stulecia (fazy B_1-B_2/C_1), a więc w sumie około 200 lat. Tak długi czas wskazuje, iż pierwotna liczba pochówków musiała być o wiele większa, niż liczba odkrytych podczas badań, nie sposób jej jednak ocenić, bez wiadomości o powierzchni przebadanego terenu oraz stopniu zniszczenia stanowiska.

Cmentarzysko w Inulcu nie daje podstawy do tworzenia nowych koncepcji na temat okresu wpływów rzymskich na Mazurach, wypełnia jednak – choć tylko w bardzo ograniczonym zakresie – jedną z ,,białych plam" na archeologicznej mapie Pojezierza Mazurskiego.

Bibliografia

ALMGREN, O.
1923 *Studien über die nordeuropäische Fibelformen der ersten nachchristlichen Jahrhunderte mit Berücksichtigung der provinzialrömischen und südrussischen Formen*, Mannus-Bibliotek 32, Leipzig.

BITNER-WRÓBLEWSKA, A.
1995 *Pochwała archeologii archiwalnej. O lokalizacji zachodniobałtyjskiego cmentarzyska w Ławkach (b. Lawken) koło Rynu*, [w:] *Nunc de Svebis*, 73-84.

BITNER-WRÓBLEWSKA, A., IWANICKI, P.
2002 *Cmentarzysko w Podliszewie, woj. podlaskie. Między kulturą bogaczewską a sudowską*, [w:] *Varia Barbarica*, 105-183.

BITNER-WRÓBLEWSKA, A., KARCZEWSKA, M., KARCZEWSKI, M.
2001 *Nowa odmiana uzdy z wodzami łańcuchowymi z cmentarzyska kultury bogaczewskiej w Paprotkach Kolonii, stan. 1, woj. warmińsko-mazurskie*, WA LV, 65-86.

BRINKMANN, A.
1901 *Die archäologische Erforschung Masurens im Jahre 1901*, „Mitteilungen der Literarischen Gesellschaft Masovia" 7, 280-283.
1909 *Bericht über Ausgrabungen in Ostpreußen während der Jahre 1900 bis 1902*, „Prussia" 22, 1900-1904, 250-295.

ENGEL, C., LA BAUME, W.
1937 *Kulturen und Völker der Frühzeit im Preußenlande*, Atlas der Ost- und Westpreußischen Landesgeschichte I, Königsberg.

GAERTE, W.
1929 *Urgeschichte Ostpreußens*, Königsberg.

GODŁOWSKI, K.
1974 *Chronologia okresu późnorzymskiego i wczesnego okresu wędrówek ludów w Polsce północno-wschodniej*, RB XII, 9-109.
1977 *Materiały do poznania kultury przeworskiej na Górnym Śląsku*, MSiW IV, 7-237.

HOLLACK, E.
1908 *Erläuterungen zur vorgeschichtlichen Übersichtskarte von Ostpreußen*, Glogau-Berlin.

HOLLACK, E., PEISER, F.E.
1904 *Das Gräberfeld von Moythienen*, Königsberg.

JASKANIS, J.
1974 *Obrządek pogrzebowy zachodnich Bałtów u schyłku starożytności (I-V w. n.e.)*, Biblioteka Archeologiczna 23, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk.
1977 *Cmentarzyska kultury zachodniobałtyjskiej z okresu rzymskiego. Materiały do badań nad obrządkiem pogrzebowym*, MSiW IV, 239-350.

JASKANIS, J., OKULICZ, J.
1981 *Kultura zachodniobałtyjska*, [w:] *Prahistoria V*, 216-248.

JONAKOWSKI, M.
1996 *Komplet narzędzi do krzesania ognia w kulturze przeworskiej ze szczególnym uwzględnieniem krzesiw sztabkowatych*, [w:] *Concordia*, 93-104.

KARCZEWSKA, M.
1998 *Klasyfikacja ceramiki z cmentarzyska kultury bogaczewskiej w Paprotkach Kolonii, stan. 1, woj. suwalskie, na przykładzie wybranych zespołów grobowych*, [w:] *Ceramika zachodniobałtyjska od wczesnej epoki żelaza do początku ery nowożytnej*, Białystok, 213-243.
1999 *Cmentarzysko z okresu wpływów rzymskich i wędrówek ludów w Sterławkach Małych, w Krainie Wielkich Jezior Mazurskich. Rekonstrukcja wyników badań na podstawie materiałów archiwalnych i zbiorów Muzeum Warmii i Mazur w Olsztynie*, [w:] *Archeologia ziem pruskich*, 239-275.
2004 *Klasyfikacja naczyń ceramicznych z osady kultury bogaczewskiej w Paprotkach Kolonii, stan. 41, w Krainie Wielkich Jezior Mazurskich*, [w:] *Ceramika zachodniobałtyjska. Nowe źródła i interpretacje*, Białystok, 37-67.

KARCZEWSKI, M.
1999 *Cmentarzysko w Bogaczewie-Kuli. Archeologiczna przygoda marszałka von Hindenburga*, [w:] *Archeologia ziem pruskich*, 277-299.
2001 *Źródła archeologiczne do badań nad zasiedleniem Krainy Wielkich Jezior Mazurskich w okresie wpływów rzymskich*, Olsztyn.

KEMKE, H.
1922 *Felix Peiser*, „Mannus" XIII, 1921, 138-141.

LENARCZYK K.
1991 *Materiały z badań cmentarzyska ciałopalnego z okresu wpływów rzymskich w Sterławkach Wielkich, gm. Ryn, woj. suwalskie*, RB XVII, 65-110.

MADYDA-LEGUTKO, R.
1983 *Próba rekonstrukcji pasów z metalowymi częściami na obszarze środkowo-europejskiego Barbaricum w okresie wpływów rzymskich i we wczesnej fazie okresu wędrówek ludów*, PA 31, 91-133.
1987a *Metalowe części pasów na obszarze kultury zachodniobałtyjskiej w okresie wpływów rzymskich*, WA XLVIII, 1983, 1, 21-36.
1987b *Die Gürtelschnallen der Römischen Kaiserzeit und der frühen Völkerwanderungszeit im mitteleuropäischen Barbaricum*, BAR 360, Oxford 1986.

MARCINIAK, J.
1950 *Dwa cmentarzyska ciałopalne z okresu rzymskiego w Judzikach i Bargłowie Dwornym w pow. augustowskim*, WA XVII, 47-75.

MELLIN-WYCZÓŁKOWSKA, I.
1999 *„Kreis Sensburg" – mapa archeologiczna G.J.F. Hassela, 1:33 333*, [w:] *Archeologia ziem pruskich*, 177-181.

Mitglieder-Verzeichnis.
1901 *Mitglieder-Verzeichnis*, „Mitteilungen der Literarischen Gesellschaft Masovia" 7, 5-13.

NOWAKOWSKI, W.
1986 *Stan i potrzeby badań nad zachodniobałtyjskim kręgiem kulturowym na terenie Polski, ze szczególnym uwzględnieniem kultury bogaczewskiej*, [w:] *Stan i potrzeby*, 375-393.
1995 *Od* Galindai *do* Galinditae. *Z badań nad pradziejami bałtyjskiego ludu z Pojezierza Mazurskiego*, Barbaricum 4, Warszawa.
1996 *Das Samland in der römischen Kaiserzeit und seine Verbindungen mit dem römischen Reich und der barbarischen Welt*, Marburg-Warszawa.
1998 *Die Funde der römischen Kaiserzeit und der Völkerwanderungszeit aus Masuren*, Museum für Vor- und Frühgeschichte. Staatliche Museen zu Berlin. Bestandskataloge Band 6, Berlin.
2004 *Cmentarzysko z okresu wpływów rzymskich i wędrówek ludów w Muntowie, pow. mrągowski*, Barbaricum 7, Warszawa, 191-247.

OKULICZ, J.
1958 *Cmentarzysko z okresu rzymskiego odkryte w miejscowości Bogaczewo, na przysiółku Kula, pow. Giżycko*, RO I, 47-116.
1973 *Pradzieje ziem pruskich od późnego paleolitu do VII w. n.e.*, Wrocław.

Ordentliche ...
1909a *Ordentliche Generalversammlung und Sitzung am 15. November 1900*, „Prussia"22, 1900-1904, 466-480.
1909b *Ordentliche Generalversammlung und Sitzung am 15. November 1901*, „Prussia"22, 1900-1904, 492-500.
1909c *Ordentliche Generalversammlung und Sitzung am 15. November 1902*, „Prussia"22, 1900-1904, 508-511.

PEISER, F.E.
1919a *Das Gräberfeld bei Grzybowen, Kr. Lötzen*, „Prussia" 23/I, 1914, 313-318.
1919b *Verzierte Urne aus Nikutowen, Kreis Sensburg*, „Prussia"23/II, 1905-1909, 361.

SCHMIEDEHELM, M.
1944 *Gräberfeld am Jaskowska-See in Masuren. Studien zur westmasurischen Kultur der römischen Eisenzeit. Teil 1*: *Fundbeschreibung. Zubehör der Kleidung. Kulturbeziehungen und Siedlungsverhältnisse*, Tallinn – niepublikowana praca doktorska w archiwum *Ajaloo Instituut*, Tallinn, teczka 7.1.
1990 *Das Gräberfeld Gąsior*, Archaeologia Baltica IX, Łódź, 5-126.

SZYMAŃSKI, P.
2000a *Ceramika z cmentarzysk kultury bogaczewskiej. Próba analizy na podstawie wybranych materiałów*, Barbaricum 6, Warszawa, 109-201.

2000b *Poszukiwania cmentarzysk z okresu wpływów rzymskich i z okresu wędrówek ludów znanych z dawnych badań na Mazurach*, [w:] J. Kolendo, W. Nowakowski (red.), *Antiquitates Prussiae. Studia z archeologii dawnych ziem pruskich*, Warszawa, 237-245.
2001 *Nietypowy grób (?) z cmentarzyska w Wyszemborku. Wstępne uwagi na temat ceramiki stołowej i kuchennej kultury bogaczewskiej*, [w:] *Officina*, 185-201.
2003 *Wielokulturowa osada w Wyszemborku, stan. V, pow. Mrągowo*, Studia Galindzkie I, Warszawa, 63-125.
2004 *Cmentarzysko kultury bogaczewskiej i grupy olsztyńskiej w Zalcu koło Mrągowa, na Pojezierzu Mazurskim*, Barbaricum 7, Warszawa, 153-190.
2005 *Mikroregion osadniczy z okresu wpływów rzymskich w rejonie jeziora Salęt na Pojezierzu Mazurskim*, Światowit Suplement Series P: Prehistory and Middle Ages, vol. X, Warszawa.

TISCHLER, O., KEMKE, H.
1902 *Ostpreußische Altertümer aus der Zeit der großen Gräberfelder nach Christi Geburt*, Königsberg.

TWARDO, S.
2003 *Zapinki oczkowate serii pruskiej z terenu północno-wschodniego Mazowsza*, Studia i Materiały Archeologiczne 11, Warszawa, 165-252.

Verzeichnis
1894 *Verzeichnis der Mitglieder aufgestellt am 20. Juni 1894*, „Bonner Jahrbücher" XCV, 270.

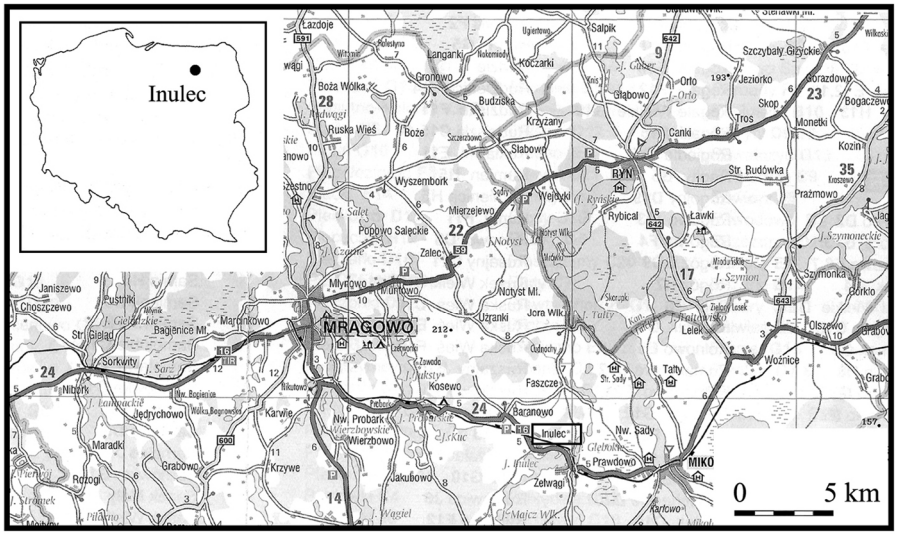

1

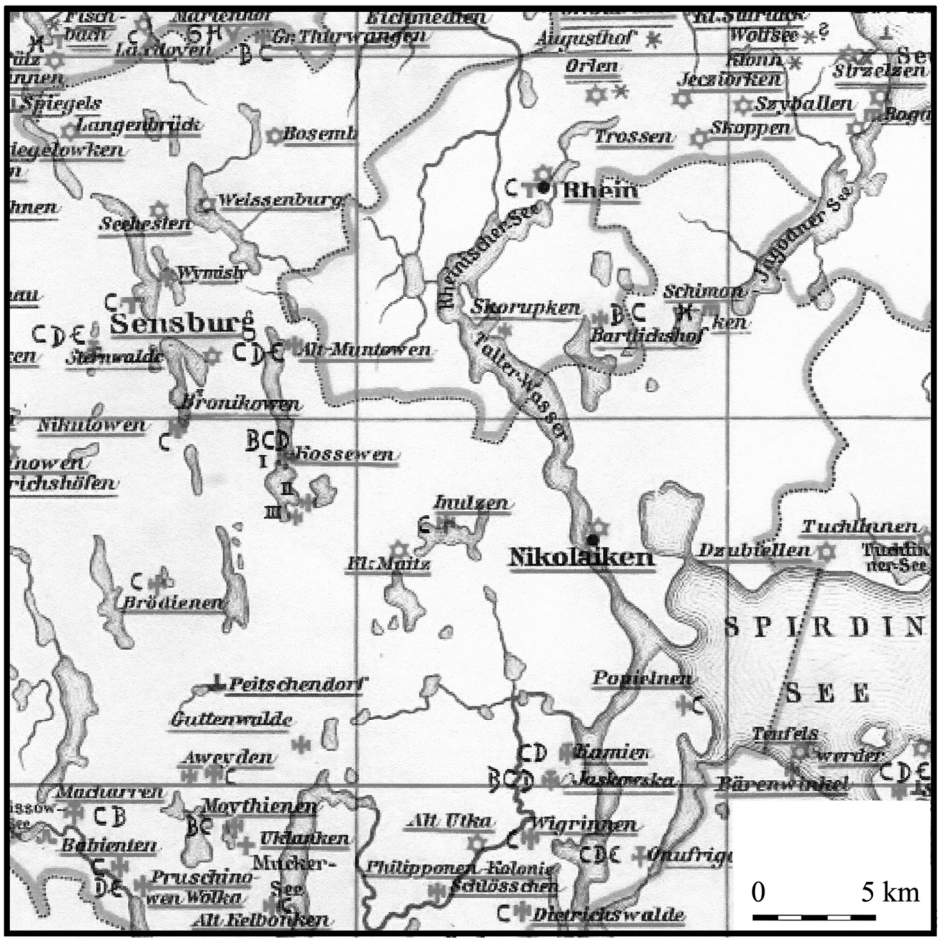

2

Ryc. 1. Inulec, pow. mrągowski. **1** – położenie miejscowości; **2** – przybliżona lokalizacja cmentarzyska [HOLLACK 1908].

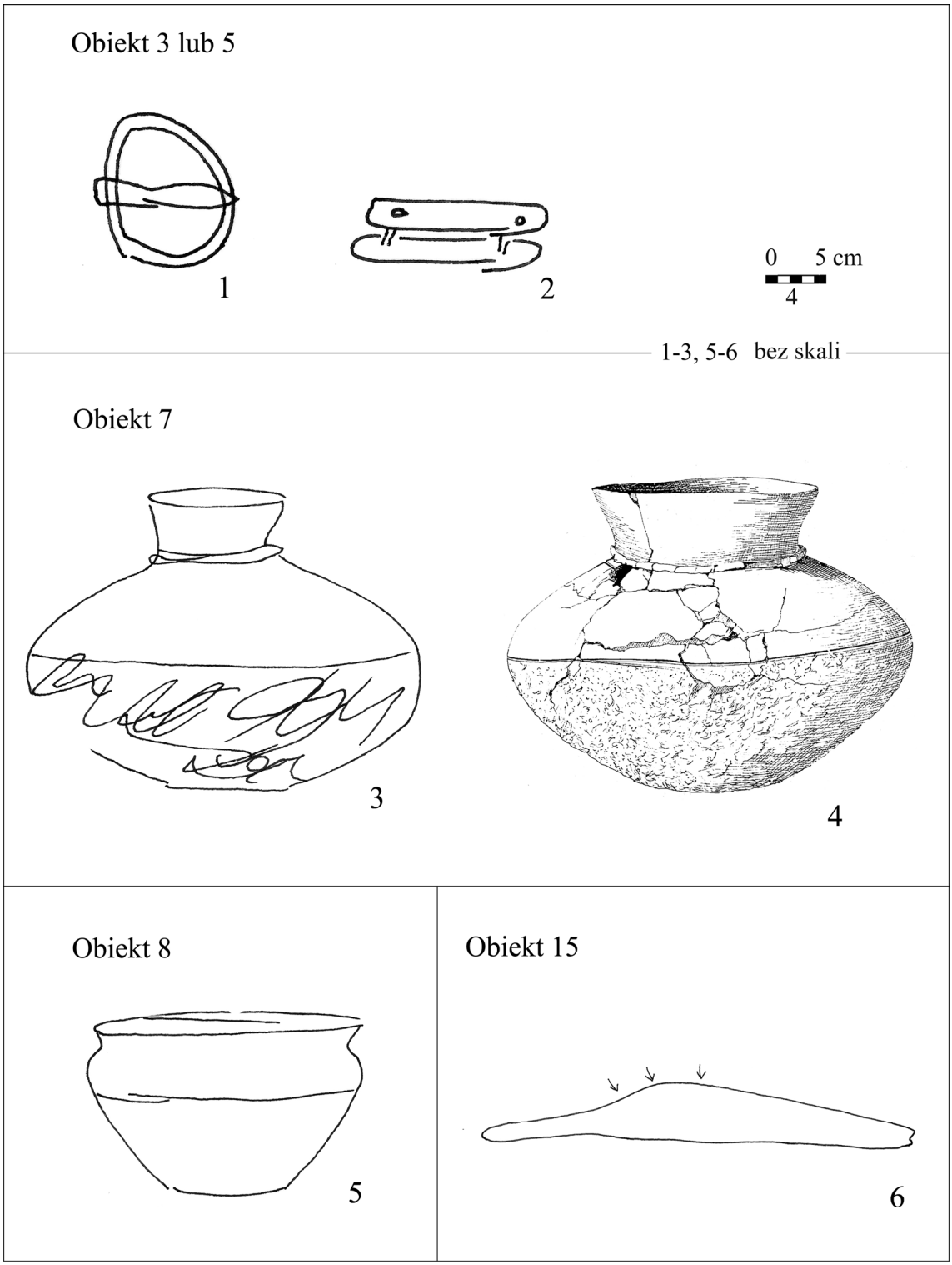

Ryc. 2. Inulec, pow. mrągowski. **1-2** – grób 3(5?); **3-4** – popielnica z grobu 7; **5** – grób 8; **6** – grób 15. [1-2, 6 – JAHN, *Spuścizna*; 3, 5 – SCHMIEDEHELM, *Spuścizna* 7.21/343-344; 4 – GAERTE 1929, ryc. 121:d]

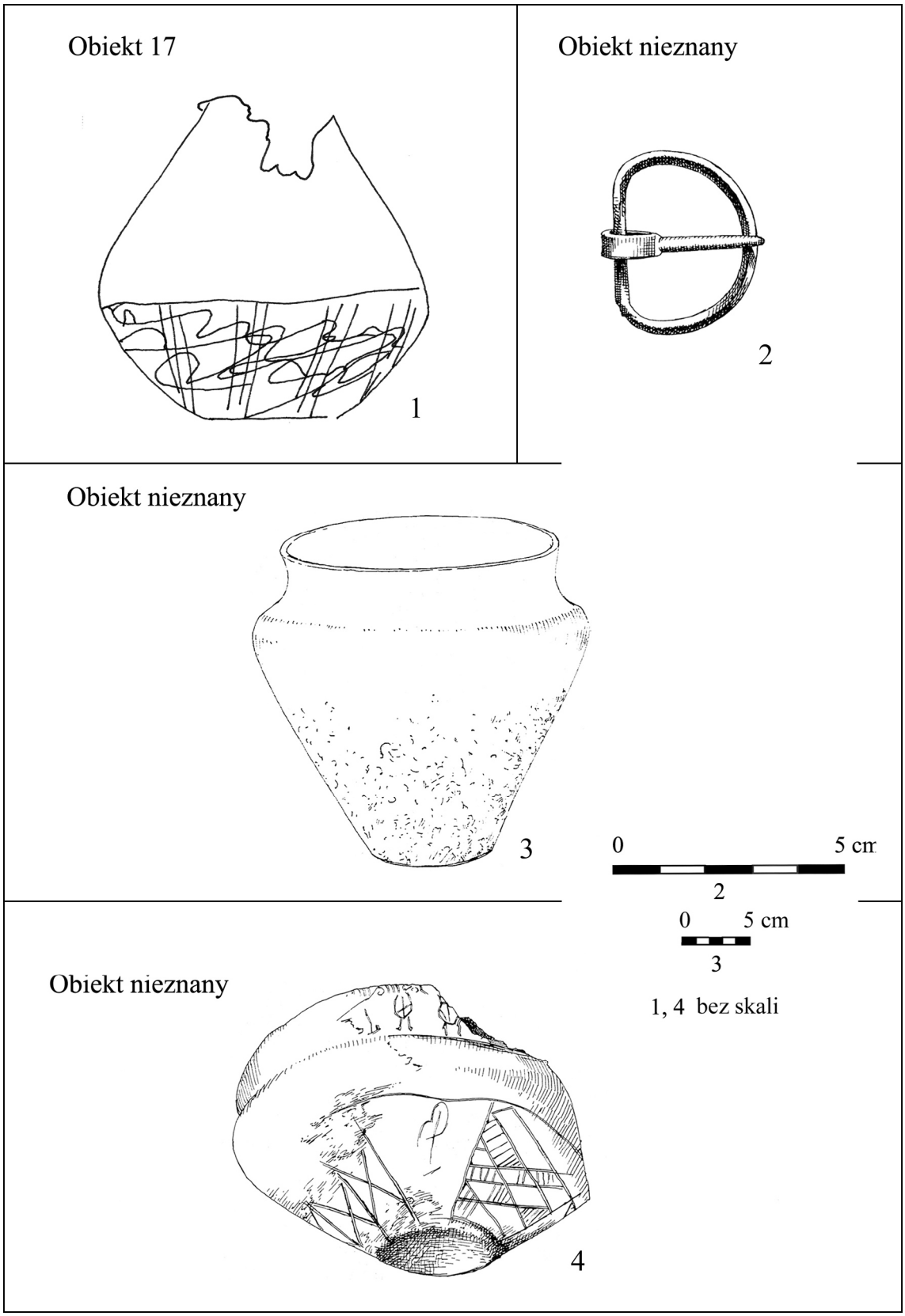

Ryc. 3. Inulec, pow. mrągowski. **1** – grób 17; **2-4** – znaleziska z obiektów o nieznanej numeracji. [1 – SCHMIEDEHELM, *Spuścizna* 7.21/345; 2-4 – GAERTE 1929, ryc. 121:c, 123, 134:f]

Pogranicze trzech światów
Kontakty kultur przeworskiej, wielbarskiej i bogaczewskiej
w świetle materiałów z badań i poszukiwań archeologicznych
Warszawa 2006

Urszula ZIEMSKA
Instytut Archeologii Uniwersytetu Warszawskiego

Kurhan z wczesnej epoki żelaza z miejscowości Zakrzewo-Ranki, gm. Wieczfnia Kościelna

Miejscowość Zakrzewo-Ranki[1], znajduje się około 3,7 km na wschód od Wieczfni Kościelnej, po prawej stronie drogi z Wieczfni do Chmielewa (Ryc. 1:1). Stanowisko położone jest w obrębie pola uprawnego, na kulminacji niewielkiego wyniesienia terenu, w odległości około 170 m, na południe od drogi. Stanowisko odkryte zostało w czasie badań powierzchniowych wiosną 1979 roku. Ze względu na duży stopień zniszczenia dwa tygodnie później na stanowisku zostały przeprowadzone badania ratownicze. Materiały pochodzące z badań w Zakrzewie-Rankach przechowywane są obecnie w siedzibie i w magazynach *Muzeum Szlachty Mazowieckiej* (MSM) w Ciechanowie[2].

1. Badania w Zakrzewie-Rankach oraz stan dokumentacji i zabytków

W dniach 19-25 kwietnia 1979 roku na terenie gminy Wieczfnia Kościelna przeprowadzone zostały badania powierzchniowe. Około 0,2 km na południe od wsi Zakrzewo-Ranki, na polu Edwarda Bielskiego, zlokalizowano wówczas wymagające natychmiastowej interwencji stanowisko archeologiczne. Na kulminacji niewielkiego wzniesienia 159,5 m n.p.m. (Ryc. 2:1), na obszarze o wymiarach około 2×2 metry wystąpiły liczne fragmenty ceramiki i przepalonych kości ludzkich. Już w trakcie badań powierzchniowych przeprowadzono wstępne rozpoznanie stanowiska. W jego wyniku zlokalizowano bardzo zniszczone naczynia gliniane wypełnione kośćmi. Ekipa badawcza nie dysponowała jednak niezbędnym do badań wykopaliskowych sprzętem, toteż odkryty obiekt został zabezpieczony i przysypany ziemią do czasu przeprowadzenia ratowniczych badań archeologicznych.

Dwa tygodnie po zlokalizowaniu stanowiska, rozpoczęły się planowe wykopaliska. Prowadzone były one w dniach 8-12 maja 1979 roku przez mgr. Andrzeja Gindrycha, z ówczesnego *Muzeum Okręgowego* w Ciechanowie. W czasie prac odsłonięto bruk kamienny z grobami popielnicowymi, w dużej mierze zniszczonymi przez orkę (Ryc. 1:2; 2:9). Zapewne krótki czas i ratowniczy charakter badań skutkowały istotnymi niedostatkami dokumentacji polowej: brak dziennika badań, czy jakichkolwiek notatek z opisem eksploracji, nie ma również żadnych rysunków polowych (plany i profile obiektów). Na dostępną dokumentację przeprowadzonych wykopalisk składają się: polowy plan stanowiska oraz krótkie, pisane ręcznie i liczące nieco ponad stronę formatu A4, sprawozdanie z badań. Pomiędzy oboma dokumentami występują rozbieżności – zgodnie z planem odkryty bruk zorientowany był na linii N-S, natomiast sprawozdanie podaje oś NE-SW. Bardziej wiarygodny wydaje się plan, sporządzony, najprawdopodobniej, na stanowisku, dlatego przyjęto podaną na nim orientację bruku. Na zachowanym planie brak legendy, a nawet skali (!). Nie wygumkowane z rysunku, ołówkowe krzyże siatki, wraz z zawartą w sprawozdaniu informacją o wymiarach wykopu (3×3 m), pozwoliły jednak ustalić, że plan stanowiska został wyrysowany w skali 1:10. Cennym uzupełnieniem jest polowa dokumentacja fotograficzna, w postaci dwudziestu czarno białych zdjęć wykonanych przed rozpo-

[1] Artykuł ten stanowi skróconą wersję praca licencjackiej, przygotowanej w roku akademickim 2004/2005, w IAUW, pod kierunkiem Pana dr. Pawła Szymańskiego, któremu chciałabym podziękować za okazaną pomoc i cierpliwość.

[2] Pragnę w tym miejscu serdecznie podziękować Panu mgr. Markowi Piotrowskiemu, MSM, udostępnienie materiałów.

częciem eksploracji odsłoniętych popielnic. Brak natomiast opisu przeprowadzonej w warunkach gabinetowych eksploracji czterech popielnic wyjętych wraz z zawartością.

Sprawozdanie z 1979 roku nie zawiera informacji o tym, dokąd materiały, które pozyskano w wyniku wykopalisk w Zakrzewie-Rankach, trafiły bezpośrednio po zakończeniu badań. W 1990 roku przechowywano je w *Muzeum Okręgowym* w Ciechanowie (od 1998 roku: MSM). Dokonano wówczas inwentaryzacji omawianych materiałów. Według sporządzonej przez M. Wyczółkowskiego *Notatki służbowej* zabytki przechowywane były w budynku muzeum przy ulicy Warszawskiej 61 oraz w magazynie przy ul. Świerczewskiego. Z *Notatki* wynika też, że jedyną dokumentacją wykopalisk prowadzonych w Zakrzewie-Rankach był wówczas plan stanowiska. Można również stwierdzić, że autor *Notatki* miał dostęp do zdjęć i sprawozdania z 1979 roku. Zinwentaryzowano dziewięć naczyń (wyklejonych w całości lub zachowanych fragmentarycznie), trzy torby z fragmentami ceramiki, sześć toreb zawierających przepalone kości i dwa fragmenty przedmiotów metalowych. Według *Notatki* na części zabytków oznaczony był numery grobów. Z *Notatki* wynika także, że zabytkom nadano wówczas numery inwentarzowe od Zk-R/1 do Zk-R/21, co jednak nie odpowiada liczbie naczyń, toreb z materiałami i fragmentów przedmiotów metalowych, wymienionych w *Notatce* (razem tylko 20). Podobne rozbieżności wykazuje *Inwentarz zabytków z badań ratowniczych mgr. A. Gindrycha*, sporządzony w tym samym czasie dla Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków (dalej: WKZ), który wśród 21 pozycji podaje dziesięć – a nie dziewięć! – naczyń [*Inwentarz*].

W czerwcu 1994 roku naczynia z Zakrzewa-Ranek trafiły na wystawę stałą ówczesnego *Muzeum Okręgowego* w Ciechanowie. W tym okresie M. Piotrowski próbował uzupełnić dokumentację stanowiska. Uzyskał z biura WKZ kopię inwentarza zabytków oraz kopie dokumentacji fotograficznej wykopalisk. Z odręcznej notatki poczynionej wówczas wynika, że *Muzeum* nie posiadało zabytków metalowych z tego stanowiska, wymienionych zarówno w sprawozdaniu z badań jak i w *Notatce*. Już wtedy zauważono także nieścisłości dotyczące liczby naczyń. Chociaż według *Notatki* w 1990 roku przygotowano opisy ceramiki z Zakrzewa-Ranek, już cztery lata później nie można było ich znaleźć. W dokumentacji stanowiska znajdowały się natomiast dwie bardzo słabej jakości kserokopie rysunków naczyń. Pierwszy z nich, oznaczony Zk-R/3, przedstawiał dekorowany fragment naczynia IV (obecne oznaczenie) z grobu 6. Na drugim rysunku, z numerem Zk-R/10, znajdowała się płytka, płaskodenna misa z pogrubionym wylewem – naczynie to nie odpowiada żadnemu z zachowanych obecnie egzemplarzy z Zakrzewa-Ranek, nie można go też przypisać do konkretnego obiektu.

Obecnie materiały z Zakrzewa-Ranek są przechowywane w MSM; jest to wyłącznie ceramika oraz przepalone kości. Część naczyń została zrekonstruowana w całości i umieszczona na wystawie stałej, w gablocie prezentującej materiały kultury kurhanów zachodniobałtyjskich. Wyeksponowano osiem naczyń z Zakrzewa-Ranek: pięć mis, jedno małe naczynie i dwa naczynia dwudzielne. W magazynie MSM przechowywane byo jeszcze jedno, po części zrekonstruowane naczynie. Odnaleziono także fragmenty ceramiki, z których udało się zrekonstruować częściowo lub w całości sześć kolejnych naczyń, w tym cztery naczynia dwudzielne i trzy misy. Łącznie znanych jest więc piętnaście naczyń. W zbiorach MSM znajduje się poza tym 338 luźnych fragmentów ceramiki oraz 9 toreb z przepalonymi kośćmi.

Efektem porządkowania materiałów z wykopalisk w Zakrzewie-Rankach w 1990 roku było sporządzenie dla WKZ inwentarza znalezisk [*Inwentarz*]. Zawierał on dwadzieścia jeden pozycji, oznaczonych numerem inwentarzowym *Zk-R/* z dodatkiem kolejnej cyfry arabskiej. Numery inwentarzowe wypisano wówczas na zrekonstruowanych naczyniach oraz na części luźnych fragmentów ceramiki. Zasada, którą zastosowano przy inwentaryzacji znalezisk nie jest w pełni zrozumiała, najprawdopodobniej numery inwentarzowe, nadane w ostatniej dekadzie XX wieku, nie miały związku z przynależnością materiałów do obiektów lub z ich lokalizacją w obrębie konstrukcji grobowej (fragmenty naczyń z Zakrzewa-Ranek oznaczono trzynastoma numerami, a w obrębie bruku zanotowano dziewięć skupisk ceramiki).

Świadectwem małej wiarygodności oznaczeń inwentarzowych jest nadanie tego samego numeru – Zk-R/10 – dwóm różnym naczyniom. W kilku innych przypadkach fragmenty tego samego naczynia znajdowały się zaś w różnych partiach ceramiki, o odrębnych numerach. Przykładem może być tu popielnica IV (oznaczenie obecne), która została zrekonstruowana z ułamków zinwentaryzowanych jako Zk-R/3, Zk-R/5 i Zk-R/11. W *Inwentarzu* opis znalezisk

zapisanych pod numerem Zk-R/3 brzmi: *„fragmenty ceramiki, »grób 6«, m.in. 1 fr. wyl., 3 fr. dekor."*, co rzeczywiście może się odnosić do zrekonstruowanej obecnie popielnicy IV. Pod numerem Zk-R/5 ujęta została jednak cienkościenna ornamentowana misa z uchem; z ułamków z tej partii ceramiki zrekonstruowano także grubościenną misę XII oraz część popielnicy V (oba oznaczenia obecne). Numerem Zk-R/11 zinwentaryzowano także, między innymi, fragmenty ceramiki o powierzchni chropowaconej, różniące się znacząco od ułamków popielnicy IV, o gładzonej powierzchni.

Przedstawione powyżej problemy z numeracją i identyfikacją naczyń oraz ich fragmentów, wymusiły ponowne skatalogowanie materiału zabytkowego. Obecna numeracja składa się z trzech elementów: Zk-R/79/ z dodatkiem kolejnej cyfry rzymskiej; oznaczenie 79 precyzuje sezon badań w 1979 roku. Kolejność nadawania obecnych numerów wymuszona została niejednoczesnym dostępem do analizowanych materiałów i koniecznością ich natychmiastowego, jednoznacznego oznaczenia, dla uniknięcia powtórzenia opisywanych wyżej błędów inwentaryzacyjnych.

Katalog obejmuje wszystkie materiały pochodzące z badań ratowniczych, przeprowadzonych w 1979 roku na omawianym stanowisku w Zakrzewie-Rynkach. Uwzględniono w nim zarówno zabytki zachowane w zbiorach *Muzeum Szlachty Mazowieckiej*, znane z autopsji, jak i materiały znane wyłącznie z archiwaliów. Pierwsza część katalogu zawiera materiały, które można było próbować przypisać do poszczególnych zespołów grobowych, natomiast część druga to lista zabytków, których lokalizacji w obrębie kurhanu nie udało się ostatecznie ustalić.

Według sprawozdania z badań ratowniczych w Zakrzewie-Rankach, a także *Notatki* i *Inwentarza*, na stanowisku znaleziono dwa zabytki metalowe. Z informacji zawartych w sprawozdaniu z 1979 roku wynika, że w popielnicy z grobu 1 odkryto *„fragmenty silnie przepalonej zapinki wykonanej z brązu"*. Z kolei *Inwentarz* wymienia ułamki *„ozdoby żelaznej"*, prawdopodobnie bransolety (nr inw. Zk-R/20) oraz fragmenty *„ozdoby brązowej"*, której funkcji nie określono (nr inw. Zk-R/21). „Ozdoba żelazna" przypisywana jest do grobu 6, z którego popielnicę wyjęto do późniejszej eksploracji gabinetowej. „Ozdoba brązowa" została w *Inwentarzu* opisana jako wyposażenie grobu 7, co jednak mogło być skutkiem błędnego odczytania podanej w sprawozdaniu cyfry *„1"*, czyli numeru grobu, z którego rzeczywiście pochodził ten przedmiot. W *Notatce* wymieniono natomiast fragment ozdoby żelaznej (tym razem jednak nie ma informacji, o jaką ozdobę chodzi) i fragment ozdoby z brązu określonej ze znakiem zapytania jako *„drucik?"*. Obu zabytków nie udało się obecnie odnaleźć, nie można więc zweryfikować żadnej z powyższych informacji. Można jedynie przypuszczać, że określenie przed konserwacją „ozdoby brązowej" jako fragmentu zapinki mogło być pochopne; zasadne wydaje się pozostanie przy oznaczeniu *„drucik"*. Na temat „ozdoby żelaznej" brak jakichkolwiek informacji, które pozwoliłyby na interpretację tego znaleziska.

W katalogu uwzględniono także przepalone kości, które poddano analizie antropologicznej[3]. Materiały te pochodziły z magazynu *Muzeum Szlachty Mazowieckiej*, gdzie oznaczone były numerami inwentarzowymi i numerami grobów (w większości) oraz z popielnic z Zakrzewa-Ranek, eksponowanych na wystawie. W tym przypadku brak danych, z których grobów pochodziły kości umieszczone na wystawie.

Całość dostępnej dokumentacji stanowiska w Zakrzewie-Rankach analizowano pod względem ustalenia lokalizacji poszczególnych zabytków w obrębie konstrukcji kamiennej, celem połączenia ich wraz ze szczątkami kostnymi w zespoły grobowe. Szczególnie przydatny okazał się *Inwentarz*, w którym podano lokalizację części zabytków, oraz dokumentacja fotograficzna. Pomocne okazało się też sprawozdanie z badań. W ostateczności uciekano się do porównywania wymiarów naczyń. Dla oznaczenia lokalizacji zabytków posłużono się w każdym przypadku numeracją grobów podawaną przez A. Gindrycha i M. Wyczółkowskiego.

3. Wyniki wykopalisk

Na głębokości 0,25-0,3 m pod powierzchnią odsłonięto bruk złożony z dużych i średnich kamieni. Miał on w przybliżeniu kształt prostokąta o wymiarach 2×1 m i był zorientowany

[3] Analizy antropologiczne materiału kostnego ze stanowiska w Zakrzewie-Rankach wykonała mgr Beata Balukiewicz z IAUW – por. *Aneks*.

na linii północ-południe. W bezpośredniej bliskości bruku znajdowały się otaczające konstrukcję kamienie. Na podstawie istniejącej dokumentacji można stwierdzić występowanie różnej wielkości kamieni dookoła bruku z bardzo wyraźną przerwą od strony zachodniej. W tym miejscu należy jednak przypomnieć, że stopień odsłonięcia konstrukcji grobowej był ograniczony wymiarami wykopu (3×3 metry). W profilach północno-wschodnim i północno-zachodnim pozostawiono nie w pełni odsłonięte kamienie, uniemożliwiając tym samym określenie ich związku z brukiem. Widoczne na planie kamienie otaczające bruk, tworzą układ w przybliżeniu owalny. Stykają się one z południowym skrajem bruku, natomiast od północnego oddalone są o około 0,2 m. Maksymalne oddalenie kamieni od prostokątnego bruku to niewiele ponad 1 m. Od południowej strony kamienie tworzą układ, który w planie obiektu może przypominać rodzaj „wejścia" zastawionego większym kamieniem[4], ale dokumentacja fotograficzna wskazuje, że kamienie te były raczej niewielkie w stosunku do pozostałych.

W trakcie wykopalisk w pełni wyeksplorowano jedynie centralną konstrukcję kamienną, czyli bruk. Otaczające go kamienie zostały natomiast odsłonięte o tyle, o ile mieściły się w ramach wyznaczonego wykopu. W wyniku takiego zabiegu część kamieni pozostała w profilu północno-wschodnim, natomiast jeden kamień w profilu północno-zachodnim. Nie jest więc możliwe pełne odtworzenie kształtu hipotetycznego „wieńca".

Na bruku zlokalizowano 9 naczyń z przepalonymi kośćmi – popielnic; rozmieszczonych w dwóch grupach. Południową tworzyło sześć grobów (1-6), natomiast grupa północna składała się z trzech pochówków, oznaczonych jako groby 7-9 (Ryc. 1:2). Wszystkie naczynia, odkryte na bruku, były bardzo zniszczone. Przepalone kości znajdowały się również na kamieniach należących do bruku. Jedynie na północnym skraju konstrukcji nie zarejestrowano fragmentów ceramiki ani kości.

Grób 1

Położony przy południowym skraju bruku. Przynależność naczynia (popielnicy) określono na podstawie informacji pochodzących ze sprawozdania A. Gindrycha, w którym mowa jest o urnie *„słabo zachowanej, wykonanej z czerwonej gliny"*. – **Naczynie wazowate VI** (nr inw. Zk-R/79/VI; brak wcześniejszych oznaczeń inwentarzowych); zachowane w drobnych fragmentach i niekomplatne, przysadziste naczynie cienkościenne o dnie kulistym. Maksymalna wydętość brzuśca powyżej połowy zachowanej wysokości naczynia, załom brzuśca jest dosyć łagodny. Zarówno wewnętrzna jak i zewnętrzna powierzchnia naczynia bardzo zniszczone, wygładzone. Glina bardzo krucha, ciemnoczerwona, z dużą ilością domieszki tłucznia. Średn. górnej partii do zachowanej wysokości 24,5 cm; średn. maks. wydętości brzuśca 28 cm; zachowana wys. 14,5 cm (Ryc. 5:5). – **Zabytek brązowy** *„drucik"* (nr inw. Zk-R/79/XXXV, w *Inwentarzu* Zk-R/21) zaginiony.

Grób 2 (Ryc. 3:1).

Zlokalizowany przy południowo-wschodnim skraju bruku. Przynależność naczynia (popielnicy) określono na podstawie informacji pochodzących z *Inwentarza* oraz na podstawie dokumentacji fotograficznej [ryc.9; fot.1]. – **Naczynie wazowate I** (nr inw. Zk-R/79/I; fragmenty z dawnymi oznaczeniami Zk-R/1, Zk-R/5 i Zk-R/11, lub bez oznaczeń); duże, cienkościenne naczynie o dnie kulistym. Maksymalna wydętość brzuśca naczynia nieco ponad połową jego wysokości, łagodny załom brzuśca z podwójnym rzędem niedużych, płytkich dołków o owalnym kształcie, wykonanych stemplem o zaokrąglonej końcówce (wygładzone drewienko?). Krawędź naczynia lekko wychylona na zewnątrz, wylew pogrubiony i nieco spłaszczony od góry. Powierzchnia zewnętrzna wygładzana, szarobrązowa, powierzchnia wewnętrzna gładka, szara, glina w przełomach szara. Domieszkę stanowi średnia ilość drobno- i średnioziarnistego piasku, niewidocznego na gładzonej powierzchni naczynia. Średn. wylewu 20,8 cm; średn. maks. wydętości brzuśca 29,8 cm; wys. naczynia 22,5 cm (Ryc. 3:3). – **Misa IX** (nr inw. Zk-R/79/IX; fragmenty oznaczone Zk-R/8); cienkościenna misa o lekko pogrubionej krawędzi wylewu, dno kuliste, w jednym miejscu lekko wgniecione do wewnątrz, najprawdopodobniej w wyniku niestarannego wykonania. Obie powierzchnie wygładzane, glina barwy szarobrązowej, z niewielką domieszką średnioziarnistego tłucznia, bardzo słabo widoczną na powierzchni. Średn. wylewu 21,5 cm; wys. 7,5 cm (Ryc. 3:2).

Grób 3 (Ryc. 4:1)

Usytuowany był na północny zachód od pochówka 2. Przynależność naczynia (popielnicy) określono na podstawie jego wymiarów. Na tym poziomie analizy nieznany był inwentarz ceramiczny grobów 3-5, a do konkretnych zespołów nieprzyporządkowane były dwie formy dwudzielne: popielnica V o maksymalnej średnicy 16 cm i popielnica III o maksymalnej średnicy 30 cm. Z planu stanowiska jasno wynika, że z trzech możliwych lokalizacji tylko grób 3 mógł zawierać naczynie o tak dużych wymiarach jak wazowate naczynie III. – **Naczynie wazowate III** (nr inw. Zk-R/79/III; fragmenty oznaczone Zk-R/13); duże cienkościenne naczynie kulistodenne. Maksymalna wydętość brzuśca nieco ponad połową wysokości naczynia, zachowany fragmentarycznie wylew lekko zaokrąglony, niepogrubiony. Powierzchnia zewnętrzna wykończona bardzo niestarannie, niektóre fragmenty noszą ślady gładzenia, niektóre są lekko chropowate, widoczne odciski ziaren piasku lub drobnych fragmentów materiału organicznego

[4] Najprawdopodobniej ten właśnie fakt stał się podstawą błędnego określenia typu kurhanu z Zakrzewa-Ranek przez M.J. Hoffmanna – por. niżej.

(patyczki?). Barwa powierzchni zewnętrznej niejednolita: jasnobrązowa z plamami w kolorze ceglastym i szarym, powierzchnia wewnętrzna ciemnoszara. Domieszka średnioziarnistego piasku, widoczna na niektórych partiach powierzchni. Średn. wylewu 22 cm, średn. maks. wydętości brzuśca 30 cm, wys. 20,7 cm (Ryc. 4:3). – **Misa X** (nr inw. Zk-R/79/X; fragmenty oznaczone Zk-R/10); cienkościenna misa kulistodenna. Wylew zaokrąglony, nierównej grubości, w kilku miejscach pogrubiony i lekko wywinięty, możliwe, że skutkiem niestarannego wykonania. Obie powierzchnie wygładzane, zewnętrzna jasnoszaro-brązowa, wewnętrzna szara i jasnobrązowa. Domieszka małej ilości drobnoziarnistego czerwonego tłucznia, niewidocznego na zewnętrznej powierzchni naczynia. Średn. wylewu 23 cm; wys. 8,2 cm (Ryc. 4:2). – **Szczątki kostne** (nr inw. ZkR/79/XXVII-XXVIII); szczątki kobiety w wieku *adultus*. Z nieznanych przyczyn zostały one umieszczone w dwóch oddzielnych torbach, oznaczonych w *Inwentarzu* dwoma numerami: Zk-R/14 i Zk-R/15. **Uwaga:** na wystawie w *Muzeum Szlachty Mazowieckiej* w Ciechanowie, w naczyniu III (popielnica z grobu 3) były eksponowane przepalone kości dwóch osób: mężczyzny w wieku *adultus-maturus* oraz (prawdopodobnie) kobiety w wieku *adultus* (nr inw. Zk-R/79/XXIV; brak innego oznaczenia).

Grób 4 (Ryc. 5:1)

Usytuowany w centralnej części południowego skupiska grobów. Nie ma pewności, które naczynie pochodziło z grobu 4. Na podstawie analizy całości materiału zabytkowego z Zakrzewa-Ranek można przypuszczać, że funkcję popielnicy w tym grobie pełniła jedna z niezdobionych, kulistodennych mis. Bez wyposażenia. – **Szczątki kostne** (nr inw. Zk-R/79/XXIX); osoba w wieku *infans I*.

Grób 4 i/lub grób 5 (Ryc. 5:1)

Z grobów 4 i/lub 5 pochodzą dwie misy (pokrywki popielnic?), lecz nie można ustalić, która z nich pochodzi z którego grobu. – **Misa XI** (nr inw. Zk-R/79/XI; fragmenty oznaczone Zk-R/10); cienkościenna misa kulistodenna, o lekko pogrubionym i delikatnie wychylonym na zewnątrz wylewie. Powierzchnia zewnętrzna gładka, lekko wyświecana, wewnętrzna gładka. Barwa obu powierzchni szarobrązowa, glina pod zniszczoną powierzchnią czerwonawa. Mała ilość drobnoziarnistej domieszki piasku, słabo widocznej na powierzchni naczynia. Średn. wylewu 21 cm; wys. 6,7 cm (Ryc. 5:2). – **Misa XII** (nr inw. Zk-R/79/XII; fragmenty oznaczone Zk-R/5); częściowo wyklejone fragmenty grubościennej, ręcznie lepionej, głębokiej misy, dno najprawdopodobniej kuliste. Tuż pod zaokrągloną krawędzią wylewu ścianka nieznacznie przewężona, co podkreśla niepogrubiony wylew. Barwa powierzchni zewnętrznej i wewnętrznej czerwonobrązowa, glina w przełomie czerwona i czerwono-szara. Duża ilość średnioziarnistej domieszki piasku widoczna na zniszczonej powierzchni naczynia. Średn. wylewu 17,5 cm; wys. rekonstruowana 8,5 cm (Ryc. 5:3).

Grób 5 (Ryc. 5:1)

Położony przy zachodnim skraju bruku, zamykający od północy południowe skupisko grobów. Jest to najbardziej niepewne przyporządkowanie do konkretnego grobu w obrębie omawianego zespołu. Opiera się ono na fakcie, że po analizie form ceramicznych pod kątem ich przynależności do oznaczonych grobów pozostało jedno nieoznaczone naczynie dwudzielne (właśnie popielnica V) i dwa groby nie mające przyporządkowanego naczynia o funkcji urny (grób 4 i 5). Na podstawie analizy dokumentacji fotograficznej badań stwierdzono, że urnę z grobu 5 przykrywała misa, co wykluczałoby użycie jako popielnicy kolejnej misy. Tym samym w grobie 5 musiało znajdować się naczynie dwudzielne i byłaby to jedyna nieoznaczona dotychczas popielnica V. – **Naczynie wazowate V** (nr inw. Zk-R/79/V; fragmenty nie oznaczone żadnym nr inw., bądź też oznaczone nr inw. Zk-R/5); dolna partia niewielkiego naczynia o kulistym dnie, grubościennego, o asymetrycznym profilu. Powierzchnia zewnętrzna naczynia wygładzana, w części przydennej lekko zniszczona, duże ubytki w okolicach przełomów, barwa jasnobrązowa. Powierzchnia wewnętrzna gładka, barwy czerwonej. Glina w przełomach niejednolitej barwy: tuż przy powierzchniach ścianek czerwona, wewnątrz ciemnoszara. Domieszka dużej ilość drobno- i średnioziarnistego czerwonego tłucznia, nie widoczna na dobrze wygładzonej powierzchni. Średn. maks. wydętości brzuśca 16,2 cm; wys. zachowanej partii naczynia 9,5 cm (Ryc. 5:4).

Grób 6 (Ryc. 6:1)

Zlokalizowany tuż przy wschodnim skraju bruku, mniej więcej w połowie jego długości, na północnej granicy południowego skupiska grobów. Przynależność naczynia IV (popielnicy) ustalono na podstawie dokumentacji fotograficznej, natomiast misy VII (pokrywki), naczynia XXXII (przystawki) i przedmiotu żelaznego według *Inwentarza*. – **Naczynie dwustożkowe IV** (nr inw. Zk-R/79/IV; fragmenty oznaczone Zk-R/3, Zk-R/5 i Zk-R/11); kulistodenne naczynie. Maksymalna wydętość brzuśca nieco ponad połową wysokości, załom podkreślony dookolną listwą plastyczną z rzędem ukośnych nacięć, długości ok. 1 cm. Obie powierzchnie wygładzone, zewnętrzna barwy jasnobrązowej, wewnętrzna szara. Domieszka dużej ilość drobnoziarnistego tłucznia, niewidoczna na powierzchni. Średn. wylewu: 15 cm; średn. maks. wydętości brzuśca 20,7 cm; wys. naczynia: 20,5 cm (Ryc. 6:5-7). – **Misa VII** (nr inw. Zk-R/79/VII; fragmenty oznaczone nr inw Zk-R/4); cienkościenna kulistodenna misa. Krawędź wylewu spłaszczona, niepogrubiona, tuż pod nią dwa nieduże, wywinięte lekko na zewnątrz guzki, oddalone od siebie o około 2 cm. Obie powierzchnie gładzone, wewnętrzna ciemnoszara, zewnętrzna barwy czerwonobrązowej, miejscami czarnej. Glina z dużą ilością średnioziarnistej domieszki tłucznia, niewidocznej na powierzchni. Średn. wylewu 22 cm; wys. naczynia 9 cm (Ryc. 6:2). – **Naczynie XXXII** (nr inw. Zk-R/79/XXXII; oznaczone w *Inwentarzu* jako Zk-R/2); małe naczynie, częściowo wyklejone. **Uwaga:** Wśród dostępnych materiałów nie ma jednak ani jednego fragmentu ceramiki oznaczonego numerem inwentarzowym Zk-R/2. Możliwe jest, że opis ten dotyczy zachowanych, ale nieoznaczonych żadnym numerem fragmentów wyklejonych ścianek małego naczynia XXI opisanego niżej. W *Inwentarzu* naczynie XXXII (XXI?) przypisane zostało do grobu 6. Z tym samym grobem związane są też na pewno omówione wyżej dwa naczynia, czyli ornamentowana popielnica IV i misa VII z guzkami plastycznymi. A. Gindrych w sprawozdaniu z badań zaznaczył, że naczynia z grobu 6 (tak jak i naczynia z grobów 3-5) zostały wydobyte wraz z całą zawartością w celu ich eksploracji w „warunkach kameralnych". Wobec wszystkich tych faktów prawdopodobnym jest, że fragmenty małego naczynia XXXII (XXI?) znalezione zostały wewnątrz popielnicy IV. Naczynie XXXII

(XXI?) spełniało więc funkcję przystawki w grobie 6. – **Naczynie XXI** (nr inw. Zk-R/79/XXI, brak wcześniejszych oznaczeń); dwa fragmenty ścianek prawdopodobnie niewielkiego i dosyć płytkiego naczynia (miseczki?) o powierzchni gładzonej. Powierzchnia barwy beżowoszarej, wewnętrzna szara, barwa gliny widocznej w przełomach jasnobeżowa. Dość obfita domieszka gruboziarnistego, czerwonego tłucznia widoczna na gładzonej powierzchni (Ryc. 6:3-4). – **Przedmiot żelazny** (nr inw. Zk-R/79/XXXIV, oznaczony w *Inwentarzu* numerem Zk-R/20); zaginiony. –**Szczątki kostne** (nr inw. Zk-R/79/XXX); szczątki dwóch osób nieokreślonej płci: w wieku *adultus/maturus* oraz dziecko *infans I*.

Grób 7 (Ryc. 7:1; 8:1)

Zlokalizowany przy wschodniej granicy bruku. Przynależność naczynia II (popielnica) i naczynia VIII (pokrywka) ustalono na podstawie dokumentacji fotograficznej. – **Naczynie wazowate II** (nr inw. Zk-R/79/II; fragmenty oznaczone Zk-R/9); cienkościenne naczynie o kulistym dnie. Maksymalna wydętość brzuśca powyżej połowy wysokości naczynia, załom łagodny. Krawędź naczynia niepogrubiona, lekko spłaszczona od góry. Powierzchnia zewnętrzna wygładzana (błyszcząca?), w kilku miejscach lekko zniszczona, barwy od jasnobrązowej przez rudawą do szarej, powierzchnia wewnętrzna gładka, szarobrązowa. Domieszka średniej ilości średnioziarnistego czerwonego tłucznia, niewidoczna na gładzonej powierzchni. Średn. wylewu 14,3 cm; średn. maks. wydętości brzuśca 19,9 cm; wys. naczynia 14,9 cm (Ryc. 7:3). – **Misa VIII** (nr inw. Zk-R/79/VIII; fragmenty oznaczone Zk-R/5); cienkościenna kulistodenna misa. Krawędź wylewu zaokrąglona, niepogrubiona i niewywinięta. Naczynie zaopatrzone w łagodnie wygięte doklejane ucho z szerokiej taśmy, zdobione w górnej partii grupami rytych kresek. Po obu stronach ucha, tuż pod krawędzią wylewu, symetrycznie umieszczone dwa guzki plastyczne. Obie powierzchnie wygładzone, barwy szarobrązowej. Glina z dużą ilością drobno- i średnioziarnistej domieszki tłucznia, widocznej na powierzchni. Średn. wylewu 20,5 cm; wys. naczynia 7,2 cm; wys. ucha 4,5 cm; szer. ucha ok. 3 cm (Ryc. 7:2). – **Szczątki kostne** (nr inw. Zk-R/79/XXXI); szczątki dwóch osób: osoba nieokreślonej płci w wieku *adultus* oraz dziecko *infans I* płci (prawdopodobnie) żeńskiej. **Uwaga:** na wystawie w *Muzeum Szlachty Mazowieckiej* w Ciechanowie, w naczyniu II (popielnica z grobu 7) były eksponowane przepalone kości dwóch osób: kobiety w wieku *adultus* oraz dziecka *infans II* (nr inw. Zk-R/79/XXIII; brak innego oznaczenia).

Grób 8 (Ryc. 8:1)

Zlokalizowany był na północno wschodnim krańcu skupiska północnego. Przynależność naczynia XV (popielnica) i naczynia XXXIII ustalono na podstawie *Inwentarza*. – **Kubek XV** (nr inw. Zk-R/79/XV; fragmenty oznaczone Zk-R/6); nieduże naczynie cienkościenne o płaskim, niewyodrębnionym dnie. Baniasty brzusiec o łagodnym załomie, przechodzi w zachowaną w formie szczątkowej szyjkę. Powierzchnia zewnętrzna naczynia gładzona, w dużej części zniszczona (starta), barwy od ciemnoszarej do jasnobeżowej. Powierzchnia wewnętrzna gładka, szarobeżowa. Glina ciemnoszara, z dużą ilością drobno- i średnioziarnistego piasku, widocznego na zewnętrznej powierzchni. Średn. dna 5 cm; średn. maks. wydętości brzuśca 11,7 cm; wys. zachowanego fragmentu 7,3 cm (Ryc. 8:4). – **Fragmenty naczynia XXXIII** (nr inw. Zk-R/79/XXXIII, oznaczone w *Inwentarzu* Zk-R/7) zaginione; fragmenty wylewu małego naczynia, zgodnie z *Inwentarzem* identyfikowane z materiałem z grobu 8. **Uwaga:** W grobie 8 znaleziono kubek XV, z którego mogłyby pochodzić te ułamki, ich zaginięcie uniemożliwia weryfikację. Zastanawiający byłby tu fakt, że „małe naczynie" (kubek XV) i „fragmenty wylewu małego naczynia" zostały w inwentarzu ujęte w dwóch odrębnych pozycjach, bez żadnej (poza numerem grobu) łączącej je adnotacji. – **Miseczka XIV** (nr inw. Zk-R/79/XIV; fragmenty oznaczone nr inw. Zk-R/4); fragment cienkościennej małej miseczki w kształcie odcinka kuli, o prostym, niepogrubionym i niewychylonym wylewie. Obie powierzchnie gładkie, szarobrązowe. Duża ilość drobnoziarnistej domieszki czerwonego tłucznia słabo widoczna na powierzchni. Średn. wylewu 15 cm; wys. rekonstruowana 5 cm (Ryc. 8:2). **Uwaga:** do tego samego naczynia należało najprawdopodobniej kilkadziesiąt dalszych fragmentów ceramiki (nr. inw. Zk-R/79/XVI), w tym: 22 średniej wielkości fragmenty ceramiki, niecharakterystyczne (oznaczone Zk-R/8); pięć niewielkich fragmentów wylewu (oznaczone Zk-R/8); jeden fragment wylewu nieco grubszy niż wyżej wymienione, możliwe, że z tego samego naczynia (oznaczony Zk-R/8); dwa małe i jeden średniej wielkości fragmenty niecharakterystyczne, nieoznaczone żadnym numerem inwentarzowym. Wszystkie ułamki pochodzą prawdopodobnie z jednego, cienkościennego naczynia (grubość ok. 3-4 mm), o obu powierzchniach gładkich, glina barwy szarobrązowej, z domieszką dużej ilość drobnoziarnistego tłucznia. Można przypuszczać, że wszystkie fragmenty pochodzą z częściowo zachowanej, cienkościennej misy XIV (Ryc. 8:3). **Uwaga:** na wystawie w *Muzeum Szlachty Mazowieckiej* w Ciechanowie, w kubku XV (popielnica z grobu 8) były eksponowane przepalone kości osoby nieokreślonej płci w wieku *adultus* (nr inw. Zk-R/79/XXVI; brak innego oznaczenia).

Grób 9 (Ryc. 8:1)

W grobie dziewiątym położonym na wschodnim skraju skupienia północnego. Przynależność naczynia XIII (popielnica) ustalono na podstawie dokumentacji fotograficznej. – **Misa XIII** (nr inw. Zk-R/79/XIII; fragmenty oznaczone Zk-R/10 i Zk-R/12); fragment górnej partii dużej misy o pogrubionym i lekko wychylonym na zewnątrz wylewie, obie powierzchnie wygładzane, zewnętrzna barwy od beżowej do beżowoszarej, wewnętrzna beżowa. Glina szara, z domieszką sporej ilości średnioziarnistego tłucznia, niewidoczna na powierzchni. Średn. wylewu 28,5 cm, wys. zachowanego fragmentu 6,5 cm (Ryc. 8:6). **Uwaga:** do tego samego naczynia mogą należeć dalsze fragmenty (nr inw. Zk-R/79/XIX; oznaczone Zk-R/10 i Zk-R/12); 11 średniej wielkości fragmentów ceramiki (w tym trzy fragmenty wylewu). Wszystkie fragmenty są gładzone, powierzchnia zewnętrzna barwy beżowej lub beżowoszarej, powierzchnia wewnętrzna beżowa. Glina w przełomach barwy szarej, z domieszką sporej ilości średnioziarnistego tłucznia granitowego, niewidoczną na powierzchni (Ryc. 8:5).

Znaleziska luźne lub o nieustalonej lokalizacji

Fragmenty wylewów dwóch naczyń z guzkami pod krawędzią (nr inw. Zk-R/79/XVII); **1)** fragment wylewu naczynia, prawdopodobnie misy, z guzkiem plastycznym na krawędzi wylewu (wyklejony z dwóch fragmentów oznaczonych numerami Zk-R/1 i Zk-R/5); powierzchnia wewnętrzna gładzona, zewnętrzna gładzona i lekko wyświe-

cana, obie barwy jasnobrązowej. Glina w przełomach jasnoszara, ze średnią ilością średnio- i gruboziarnistej domieszki czerwonego tłucznia, niewidoczna na powierzchni. Grubość ścianki 5,5 mm (Tabl. 8:b.1); **2)** fragment wylewu naczynia, prawdopodobnie misy, z guzkiem na krawędzi wylewu; (nie oznaczony); obie powierzchnie gładzone. barwy jasnobrązowo-szarej. Domieszka niewielkiej ilości średnioziarnistego czerwonego tłucznia, widoczna na powierzchni wewnętrznej, na zewnętrznej właściwie niewidoczna. Grubość ścianki 5 mm (Tabl. 8:b.2). Oba fragmenty noszą ślady po guzku tuż przy krawędzi wylewu; możliwe, że należały do mis zaopatrzonych w plastyczny ornament podwójnych guzków, analogiczny do zdobienia misy VII.

Fragmenty ceramiki o powierzchni chropowaconej (nr inw. Zk-R/79/XVIII; oznaczone Zk-R/1 i Zk-R/11); pięć średniej i małej wielkości fragmentów ceramiki o zewnętrznej powierzchni chropowaconej, barwy jasnobrązowej, powierzchnia wewnętrzna gładzona, barwy jasnoszarej. Domieszka dużej ilości gruboziarnistego czerwonego tłucznia, widoczna na chropowaconej powierzchni zewnętrznej. Grubość fragmentów 6-7 mm (Tabl. 8, d). Żadne ze zrekonstruowanych naczyń z Zakrzewa-Ranek nie miało powierzchni chropowaconej, opisywane fragmenty pochodzą więc z kolejnego naczynia, o nieustalonym kształcie.

Nieokreślone fragmenty ceramiki (nr inw. Zk-R/79/XXII; oznaczonych Zk-R/1, Zk-R/5 i Zk-R/11 lub bez oznaczeń); 249 różnej wielkości fragmentów ceramiki, których nie udało się przypisać do żadnego ze zrekonstruowanych naczyń, ani nie udało się odtworzyć form.

Szczątki kostne (nr inw. Zk-R/79/XXV, oznaczone Zk-R/19); przepalone kości osoby nieokreślonej płci, w wieku *maturus*.

6. Analiza materiałów

Zachowane materiały z Zakrzewa-Ranek to, oprócz szczątków kostnych, wyłącznie naczynia gliniane. Z dziewięciu grobów zachowało się sześć dwudzielnych naczyń, jeden kubek i osiem mis. Wszystkie naczynia są lepione ręcznie, cienkościenne i prawie wszystkie mają kuliste dna – wyjątek stanowi płaskodenny kubek XV oraz, być może misa XIII. Kuliste dna są uważane za podstawową cechę, wyróżniającą naczynia kultury kurhanów zachodniobałtyjskich spośród materiałów innych kultur [OKULICZ 1970, 24 nn]. Zabytki z Zakrzewa-Ranek analizowano w oparciu o dwa funkcjonujące w literaturze systemy klasyfikacyjne ceramiki tej kultury: Łucji Okulicz [1970] i Mirosława Hoffmanna [1998; 2000], starając się ukazać zarazem różnice pomiędzy nimi.

a) Misy

Misy w kształcie wycinka kuli stanowią największą część materiałów z Zakrzewa-Ranek, wśród piętnastu zrekonstruowanych naczyń jest ich bowiem aż osiem (VII-XIV – Ryc. 3:2; 4:2; 5:2-3; 6:2; 7:2; 8:2-3,5-6). Misy o dnach kulistych pojawiają się we wszystkich wyróżnionych fazach rozwojowych kultury kurhanów zachodniobałtyjskich [OKULICZ 1970, 30, 35, 39; ŻÓRAWSKA 2000, 40], ale spotykane są także w zespołach kultury łużyckiej [WALUŚ, KOWALEWSKA 1999, 58] i kultury pomorskiej [ŁUKA 1966, tabl. VII:3a; XXIV:1b].

Większość okazów z Zakrzewa-Ranek jest niezdobiona. Są to proste naczynia o łukowatych ściankach i niewyodrębnionym kulistym dnie. Dwie mają delikatnie pogrubiony wylew, co jest powszechną cechą mis kultury kurhanów zachodniobałtyjskich. Ł. Okulicz wydziela misy jako typ VI, w obrębie którego kulistodenne okazy o wygładzanej powierzchni i częstokroć pogrubionej krawędzi stanowią odmianę VIa. Egzemplarze tej odmiany miały występować przez cały czas funkcjonowania kultury kurhanów zachodniobałtyjskich, to jest od okresu halsztackiego D (HaD) do młodszego okresu przedrzymskiego [OKULICZ 1970, 24-42]. Według klasyfikacji M. Hoffmanna większą część niezdobionych mis z Zakrzewa-Ranek zaliczyć można do odmiany drugiej typu VI grupy III lub grupy IV[5], obejmującej płytkie szerokootworowe misy o kształcie wycinka kuli, o powierzchni wygładzanej lub przecieranej, z wylewami najczęściej zaokrąglonymi. Jedynie misa XII z Zakrzowa-Ranek należy do naczyń głębokich, o kształcie zbliżonym do połowy kuli (Ryc. 5:3). Ma ona nieco grubsze ścianki niż pozostałe misy, a prosty, niewychylony wylew jest podkreślony nieznacznym przewężeniem tuż pod krawędzią. Misy takie stanowią w klasyfikacji Hoffmanna odmianę pierwszą w obrębie typu VI grupy IV.

Naczynia grupy III M. Hoffmann datuje na fazy A-B okresu lateńskiego, czyli na schyłek II fazy rozwoju osadnictwa w południowo wschodniej strefie nadbałtyckiej, natomiast naczynia grupy IV wiąże z młodszym okresem przedrzymskim i III fazą rozwoju osadnictwa [HOFFMANN 2000, 85-102]. Proste misy kulistodenne występują powszechnie w kulturze kur-

[5] W systematyce M. Hoffmanna pojęcie grupy jest kategorią stylistyczną, natomiast pojęcie typu jest kategorią formalną w obrębie danego stylu – por. HOFFMANN 1998; 1999; 2000.

hanów zachodniobałtyjskich, zarówno na cmentarzyskach kurhanowych [HOFFMANN 1999; 2000], jak i w grobach płaskich [ŻÓRAWSKA 2000, 40]. Pojawiają się także wśród znalezisk z osad [ANTONIEWICZ, OKULICZ 1958, tabl. II:9].

W materiałach z Zakrzewa-Ranek znajdują się przynajmniej dwie misy ornamentowane. Misa VII ma krawędź wylewu zdobioną dwoma niewielkimi guzkami plastycznymi (Ryc. 6:2), misa VIII zaopatrzona jest natomiast w doklejane taśmowate ucho, u nasady którego umieszczono ornament w postaci grupy rytych kresek, ułożonych we wzór geometryczny (Ryc. 7:2). Po obu stronach ucha symetrycznie usytuowano dwa plastyczne guzki. Oba okazy nie odbiegają formą od pozostałych mis z Zakrzewa-Ranek. Misa VII należy do odmiany pierwszej typu VI. Ornament skłania do zaliczenia tego naczynia do IV grupy ceramicznej według Hoffmanna, datowanej na młodszy okres przedrzymski i III fazę rozwoju osadnictwa południowo-wschodniej strefy nadbałtyckiej [HOFFMANN 2000, 99]. Analogicznie zdobione misy znaleziono, między innymi, na cmentarzysku w Tynwałdzie [ŻÓRAWSKA 2000, tabl. XV:4, XVII:6], a także na osadzie w Sząbruku [MIRKOWSKA 1998, tabl. VIII:7]. Płytką misę VIII, z taśmowatym uchem i guzkami, zaliczyć można do odmiany drugiej typu VI grupy III synchronizowanej z fazami A-B okresu lateńskiego i schyłkiem II fazy osadniczej [HOFFMANN 2000, 94]. Misy z taśmowatym uszkiem odkryto na przykład na stanowiskach w Bogdanach, gm. Frombork [HOFFMANN 1999, tabl. XLIV:6], Kitkach, gm. Dzierzgowo [SIKORSKI 2000, tabl. 6:2], i na stanowisku 2 w Elblągu [ŻÓRAWSKA 2000, tabl. IV:2]. W Stolnie, gm. Miałkowo [WALUŚ, KOWALEWSKA 1999, tabl. XVI:7] i w Krośnie, gm. Pasłęk [HOFFMANN 1992, 23, tabl. V:2] zanotowano misy, które – tak jak naczynie z Zakrzewa-Ranek – po obu stronach taśmowatego uszka miały plastyczne guzki. Misy z analogicznie ornamentowanym uchem znaleziono na stanowisku 1 w Redykajnach [HOFFMANN 2000, tabl. CXXVII] oraz w Kiewrach, gm. Świątki [HOFFMANN 1992, tabl. IV:11].

Misy z uchem bywają w poszczególnych opracowaniach traktowane jako oddzielny morfologiczny i niezbyt trafnie nazywane są czerpakami [WALUŚ, KOWALEWSKA 1999, 5; ŻÓRAWSKA 2000, 39]. Wydaje się jednak, że za odrębne pod względem formy można byłoby uznawać jedynie te misy, których ucho mocowane było na czop wewnętrzny, a tym samym było funkcjonalne. Formy takie występowały we wczesnej fazie okresu lateńskiego zarówno w zespołach kultury kurhanów zachodniobałtyjskich, jak i kultury pomorskiej [OKULICZ 1970, 35]. Nieduże uszka przytwierdzane do naczyń poprzez dolepienie wałeczka lub taśmy glinianej stanowią raczej o odrębności stylistycznej, a nie formalnej naczynia.

Kulistodenne misy w grobach kultury kurhanów zachodniobałtyjskich pełniły na ogół funkcję pokrywek popielnic. Znaleziska z kurhanów (np. Bukowo gm. Stary Targ, Surajny gm. Mrągowo) wskazują, że misy mogły również być używane jako popielnice [HOFFMANN 1999]. W Niedanowie, stanowisko 2, wszystkie misy znalezione w nienaruszonych grobach w kurhanach z wczesnej epoki żelaza pełniły funkcję urn [ZIEMLIŃSKA-ODOJOWA 2002]. Na cmentarzyskach płaskich kultury kurhanów zachodniobałtyjskich pochówki w misach są natomiast spotykane niezwykle rzadko [ŻÓRAWSKA 2000, 20]. Sporadyczne są również znaleziska mis występujących w roli przystawek [ŻÓRAWSKA 2000, 24-25]. W Zakrzewie-Rankach funkcję urn spełniały misa XIII z grobu 9 (Ryc. 8:4-5) i misa XII z grobu 4 (Ryc. 5:4). Małe naczynie XXXV (miseczkę?) znaleziono wewnątrz popielnicy IV. Mała miseczka, złożona w popielnicy i pełniąca funkcję przystawki została odkryta także w grobie płaskim (grób 90) ze stanowiska 2 w Niedanowie, datowanym popielnicą III grupy ceramicznej Hoffmanna na fazy A-B okresu lateńskiego [ZIEMLIŃSKA-ODOJOWA 2002, 398, 408]. Pozostałe misy z Zakrzewa-Ranek pełniły funkcję pokrywek popielnic.

b) Naczynia dwudzielne

Z Zakrzewa-Ranek zachowało się sześć naczyń dwudzielnych, w tym pięć w stopniu umożliwiającym rekonstrukcję formy. Wszystkie miały dna kuliste, wypukłą dolną partię i wklęsły profil powyżej załomu brzuśca. Cztery z nich (I-III, V – Ryc. 3:3; 4:3; 5:4; 7:3) w klasyfikacji Ł. Okulicz odpowiadałyby naczyniom baniastym typu IV. Okazy te można zaliczyć do odmiany f omawianego typu IV, obejmującej kulistodenne naczynia o ostro załamanych brzuścach i krótkich cylindrycznych szyjkach. Naczynia odmiany IVf pojawiły się już w II grupie ceramicznej, datowanej na fazy A-B okresu lateńskiego, a szczególnie często występowały w III

grupie ceramicznej, z początku młodszego okresu przedrzymskiego. [por. OKULICZ 1970, 24, 90-107]. Według podziału M. Hoffmanna naczynia dwudzielne należą natomiast do typu I (naczynia wazowate) i z uwagi na podkreślone załomy brzuśców stanowią element grupy IV, datowanej na młodszy okres przedrzymski oraz III fazę rozwoju osadnictwa. Zaliczyć je można do odmiany drugiej, którą stanowią formy pękate prawie dwustożkowe, mające częstokroć lekko rozchylone krawędzie wylewów. Dna naczyń tej odmiany są kuliste bądź też spłaszczone. Powierzchnie są starannie wygładzone, a załom brzuśca bywa podkreślony ornamentem paznokciowym lub plastycznymi guzkami. Spośród omawianych, jedynie naczynie I (Ryc. 3:3) jest posiada zdobienie. Ma ono postać dwóch rzędów płytkich owalnych wgłębień, podkreślających załom brzuśca. Ornament ten został wykonany najprawdopodobniej zaokrąglonym stemplem [HOFFMANN 2000, 98]. Taka technika ornamentowania nie była dotychczas spotykana na naczyniach odmiany 2 typu I. Analogiczne naczynia, ornamentowane rzędem odciskanych dołków (palcowych lub paznokciowych) znalezione zostały między innymi na stanowiskach w Kierach gm. Świątki, Rybnie i Stolnie [HOFFMANN 2000, tabl. IV:2; LVI:22; XCIV:6]. Pozostałe naczynia wazowate z Zakrzewa-Ranek są niezdobione i mają analogie między innymi w kurhanie I na stanowisku II w Rybnie [HOFFMANN 2000, tabl. XCIV:5; XCV:7].

Czwarte naczynie dwudzielne (IV – Ryc. 6:5-7) nie znajduje odpowiednika w klasyfikacji Ł. Okulicz, ale jego zdobienie nawiązuje do ornamentyki III grupy ceramicznej [por. OKULICZ 1970, 39]. Egzemplarz ten można natomiast do odmiany 1 typu II (dwustożkowe), którą stanowią formy o stożkowatych szyjkach, załomach brzuśca umieszczonych powyżej połowy wysokości naczynia i dnach kulistych bądź spłaszczonych. Ich powierzchnie są wygładzane, a załom brzuśca zdobiony jest często rzędem odcisków paznokciowych lub karbowaną listwą plastyczną [HOFFMANN 2000, 93]. Najbliższą analogię dla naczynia IV stanowi okaz z kurhanu II, z cmentarzyska w Stolnie, gm. Miałkowo [HOFFMANN 2000, tabl. LVI, 9]. Omawiane okazy należą do III grupy ceramicznej datowanej na fazy A-B okresu lateńskiego, czyli na schyłek II fazy rozwoju osadnictwa według Hoffmanna.

Naczynia dwudzielne spotykane w zespołach grobowych kultury kurhanów zachodniobałtyjskich pełniły zwykle rolę popielnic. Na terenach położonych na wschód od dolnej Wisły powszechnie występowały też w roli kloszy przykrywających urny lub pochówki bezpopielnicowe [HOFFMANN 1993]. Na cmentarzyskach płaskich spotyka się również naczynia nie zawierające kości, usytuowane na brukach razem z pochówkami popielnicowymi [ŻÓRAWSKA 2000, 24]. Puste naczynia na brukach można traktować jako groby symboliczne, kenotafy, albo też jako przystawki do właściwych pochówków. W zespole grobowym z Zakrzewa-Ranek wszystkie naczynia dwudzielne zawierały przepalone szczątki ludzkie i tym samym pełniły funkcję popielnic.

c) Kubki

Z Zakrzewa-Ranek pochodzi jedno naczynie (XV – Ryc. 8:4) określone jako kubek. W odtworzonej partii brak ucha (chociaż na fotografii grobów7-9 w trakcie eksploracji widoczne jest ucho jakiegoś naczynia – Ryc. 8:1) lub śladów po jego mocowaniu, nie można więc całkowicie wykluczyć, że była to płaskodenna czarka, analogiczna do okazu z kurhanu X w Jegłuniu, datowanego na I fazę rozwoju osadnictwa południowo wschodniej strefy nadbałtyckiej, synchronizowaną z okresami IV-VI epoki brązu [por. HOFFMANN 2000, tabl. CXV:8]. Tak wczesne datowanie stoi w sprzeczności z chronologią reszty zespołu, toteż znacznie bardziej prawdopodobna wydaje się przynależność naczynia XV do typu VII, wydzielonego przez M. Hoffmanna w obrębie każdej z grup ceramicznych [HOFFMANN 2000, ryc. 41]. Kubki odmiany 1 typu VII, o płaskich dnach i łagodnie załamanym brzuścu, przechodzącym w stosunkowo długą szyjkę zaliczane są do grupy II. W następnej fazie pojawiają się podobne okazy, lecz o dnach zaokrąglonych. Kubki o płaskich dnach, lecz o profilu innym niż naczynie XV występują ponownie w młodszym okresie przedrzymskim. Można więc przypuszczać, że kubek z Zakrzewa-Ranek stanowi etap przejściowy pomiędzy III a IV grupą ceramiczną, i jest świadectwem płynnego zmieniania się tradycji wyrobu ceramiki w południowo-wschodniej strefie nadbałtyckiej.

Naczynia o formie kubka, znajdowane na sepulkralnych stanowiskach kultury kurhanów zachodniobałtyjskich, pełnią zwykle, podobnie jak dzbanki, funkcję popielnic. Sporadycz-

nie występowały też jako przystawki, np. w grobie 3 na cmentarzysku płaskim w Elblągu st. 1 [ŻÓRAWSKA 2000, 67]. Kubek pochodzący z Zakrzewa-Rankek pełnił funkcję popielnicy i przykryty był niewielką misą.

d) Zdobienie ceramiki

Wśród omawianych materiałów wystąpiły trzy rodzaje zdobień plastycznych. Pierwszy z nich to ornament w postaci niewielkich guzków przykrawędnych, zarejestrowanych na jednej misie i dwóch fragmentach innych naczyń. Takie zdobienie występuje już na okazach pierwszej grupy ceramicznej według Hoffmanna, datowanej na IV-V okres epoki brązu, przede wszystkim na dużych naczyniach jajowatych, pochodzących z osad [HOFFMANN 1998, 14]. Na krawędziach mis zdarza się od końca fazy D okresu halsztackiego [OKULICZ 1970, 31-35], szczególnie charakterystyczne jest jednak dla kulistodennych mis IV grupy ceramicznej według Hoffmanna. Guzki występują najczęściej w grupach po dwa lub trzy, ale spotyka się również misy zdobione pojedynczymi guzkami plastycznymi. Z grobu 9 na cmentarzysku płaskim w Nowym Targu pochodzi płaskodenna misa zaopatrzona w cztery małe guzki plastyczne [ŻÓRAWSKA 2000, 40].

Kolejnym ornamentem plastycznym jest ukośnie nacinana listwa na dwustożkowym naczyniu IV (Ryc. 6:5-7). Listwy plastyczne pojawiają się w grupach ceramicznych I-IV według Hoffmanna [2000, 85-102]. Karbowane lub nacinane listwy, umieszczane na załomie brzuśca naczyń są szczególnie charakterystyczne dla form dwustożkowych III i IV grupy ceramicznej według Hoffmanna datowanych na fazy A-B okresu lateńskiego i na młodszy okres przedrzymski, występują jednak także na wczesnych naczyniach dwudzielnych, znajdowanych zarówno na osadach, jak i na cmentarzyskach kultury kurhanów zachodniobałtyjskich[6].

Za ornament plastyczny można także uznać nieduże taśmowate uszko przy krawędzi misy VIII (Ryc. 7:2). Dolepiane uszka pojawiają się na terenach północno-wschodniej Polski już w IV okresie epoki brązu [WALUŚ, KOWALEWSKA 1999], przy czym początkowo były to ucha wałeczkowate, a od fazy D okresu halsztackiego upowszechniają się szersze uszka taśmowate, które stały się typową cechą naczyń III grupy ceramicznej datowanej na fazy A-B okresu lateńskiego. W modszym okresie przedrzymskim zwyczaj dolepiania uszek taśmowatych przetrwał tyko na naczyniach z Półwyspu Sambijskiego, natomiast na pozostałych terenach zajmowanych przez kulturę kurhanów zachodniobałtyjskich nastąpił powrót do uszek wałeczkowatych [HOFFMANN 1998, 16-25]. Uszka dolepiano do mis oraz naczyń jajowatych i sytuowano je zwykle przy krawędzi wylewu. Na misach dolepiano uszka pojedynczo, natomiast wczesne naczynia jajowate bywają zaopatrzone w parę uszek przykrawędnych. Rzadziej (tylko na naczyniach jajowatych I grupy) uszka sytuowano na wysokości szyjki.

Ornament ryty wystąpił na dwóch naczyniach z Zakrzewa-Ranek. W pierwszym przypadku były to ukośnie ryte kreseczki na listwie plastycznej (naczynie IV – Ryc. 6:5-7), natomiast w drugim przypadku był to geometryczny układ linii rytych na kulistodennej misie z taśmowatym uszkiem (misa VIII – Ryc. 6:2). Zdobienie pokrywało górną partię ucha i fragment wylewu u jego nasady. Podobny ornament, pokrywający najczęściej górne partie naczyń jest charakterystyczny dla trzeciej grupy ceramicznej według Hoffmanna, datowanej na fazy A-B okresu lateńskiego. Później występuje powszechnie tylko na Półwyspie Sambijskim (V grupa ceramiczna), natomiast na pozostałych terenach zajmowanych przez kulturę kurhanów zachodniobałtyjskich zdaża się na nielicznych egzemplarzach [HOFFMANN 2000, 92-102]. Misy były stosunkowo rzadko zdobione rytami; dotyczy to także pokryw popielnic. Kulistodenną misę z nacinanym wylewem znaleziono między innymi w kurhanie XIV w Piórkowie, pow. Braniewo [OKULICZ 1970, tabl. XV, 10], podobnie zdobiona misa, zaopatrzona dodatkowo w dwa plastyczne guzki, pochodzi z b. Laukanen, Kr. Heiligenbeil [HOFFMANN 1992, tabl. V:7], natomiast najbliższą analogię do naczynia VIII z Zakrzewa-Ranek stanowi misa z taśmowatym

[6] Ani Ł. Okulicz ani M. Hoffmann nie wymieniają ornamentu nacinanych listew w definicjach wczesnych typów naczyń, ale oboje w ogólnych opisach ornamentyki najwcześniejszych form podkreślają że takie zdobienie występuje i dodatkowo wskazują, że pojawia się głównie na ceramice pochodzącej ze stanowisk osadniczych [Hoffmann 2000, 88; Okulicz 1970, 26]. Obie prace publikują jednak zdobione tym ornamentem wczesne naczynia wazowate pochodzące z kurhanowego cmentarzyska w Kitkach, gm. Dzierzgowo, opracowanego niedawno przez Dariusza Sikorskiego [2000, tabl 2, 1-2; tabl 3, 5; tabl 16, 4] nie odnosząc się w tekście do tych znalezisk.

uchem pokrytym geometrycznym ornamentem rytym ze stanowiska w Kiewrach, gm. Świątki [HOFFMANN 1992, tabl. IV:11].

Wielokrotnie wzmiankowane naczynie IV (Ryc. 6:5-6) było dodatkowo zdobione na załomie brzuśca podwójnym rzędem płytkich owalnych wgłębień, odciskanych za pomocą zaokrąglonego stempla. Pojedynczy lub wielokrotny rząd wgłębień, usytuowany na załomie brzuśca lub też u nasady szyjki gładzonych naczyń dwudzielnych, był charakterystyczny dla egzemplarzy III a przede wszystkim IV grupy ceramicznej według Hoffmanna [2000, 92-101]. Ornamenty te odciskane były na różne sposoby; najczęściej są to zaszczypywania paznokciowe, ale występują także dołki palcowe i wgłębienia wykonane stemplem, najprawdopodobniej drewnianym [HOFFMANN 2000, 93].

e) Analiza technologiczna

Ceramika z kurhanu w Zakrzewie-Rankach to prawie wyłącznie naczynia o powierzchni starannie wygładzonej. Wystąpiła też jedna misa o powierzchni lekko wyświecanej. Wazowate naczynie III (Ryc. 4:3) jako jedyne ma powierzchnię gładzoną niestarannie, miejscami chropowatą, z widocznymi odciskami ziaren piasku i niewielkich fragmentów materiału organicznego (patyczki?). Wydaje się jednak, że takie potraktowanie powierzchni nie było celowe i wyniknęło, być może, ze zbytniego pośpiechu wytwórcy. Staranne gładzenie całej zewnętrznej powierzchni naczyń jest dominującym sposobem obróbki powierzchni wśród form III i IV grupy ceramicznej według Hoffmanna znajdowanych w kontekście sepulkralnym [HOFFMANN 2000, 92-100]. W omawianym zespole wystąpiło także pięć niedużych fragmentów ceramiki o powierzchni chropowaconej. Biorąc pod uwagę fakt, że wszystkie naczynia z Zakrzewa-Ranek reprezentują III i IV grupę ceramiczną, a także fakt, że wśród ceramiki grobowej obu tych grup chropowacenie powierzchni ograniczało się jedynie do lekkiego przecierania [HOFFMANN 2000, 92-100], wnioskować można, że omawiane fragmenty nie pochodziły z popielnicy czy przykrywki, ale stanowiły ułamki naczynia kuchennego, pełniącego rolę przystawki. Dotychczasowy stan badań wskazuje, że jako przystawki występowały zwykle naczynia całe. Fragmenty złożone zamiast całych naczyń odnotowano w kilku grobach bezpopielnicowych z cmentarzyska w Tynwałdzie [ŻÓRAWSKA 2000, 24-25]. Nie zanotowano natomiast występowania pojedynczych fragmentów ceramiki, niezwiązanych z urną czy przykrywką, w płaskich grobach popielnicowych. Brak jest też opracowania problematyki przystawek w pochówkach pod kurhanami.

Większa część ceramiki z Zakrzewa-Ranek schudzana była drobno- i średnioziarnistą domieszką tłucznia granitowego. Domieszkę taką zawiera dziesięć z piętnastu zrekonstruowanych okazów. Pozostałe naczynia zawierają domieszkę drobno- i średnioziarnistego piasku. Odpowiada to generalnie proporcjom występowania domieszki piasku i tłucznia w naczyniach III i IV grupy ceramicznej według Hoffmanna [2000, 92-100]. Nie zanotowano występowania w masie ceramicznej domieszek organicznych.

Niemal wszystkie naczynia z omawianego zespołu są cienkościenne i mają dobrze zachowane powierzchnie zewnętrzne. Wykonane są z masy ceramicznej, której barwa po wypaleniu jest jasnobrązowa, brązowa lub szara, często zaś niejednolita. Grubościenna misa XII (jedyna grubościenna misa w zespole – Ryc. 5:3) wykonana jest z gliny o barwie czerwonobrązowej, a jej powierzchnia jest bardzo zniszczona. W kurhanie z Zakrzewa-Ranek wystąpiło też jedno naczynie odmienne od pozostałych pod względem technologii. Jest to reprezentujące IV grupę ceramiczną według Hoffmanna cienkościenne naczynie VI wykonane z kruchej gliny o jednolitej ciemnoczerwonej barwie (Ryc. 5:5). Naczynia takie, wypalone w atmosferze utleniającej, są charakterystyczne dla stanowisk z zachodniej i centralnej części Pojezierza Iławskiego [HOFFMANN 2000, 100]. Zastanawiający jest fakt wystąpienia takiego naczynia w zespole z Zakrzewa-Ranek zlokalizowanym na Wysoczyźnie Mławskiej.

4. Konstrukcja obiektu

Zachowana w Zakrzewie-Rankach konstrukcja kamienna miała formę prostokątnego bruku otoczonego różnej wielkości kamieniami, których rozmieszczenie sugerować może, że tworzyły one wieniec (Ryc. 1:2). Na bruku, w jednym poziomie, ustawiono dziewięć popielnic.

Zachowane informacje i materiały z Zakrzewa-Ranek pozwalają uznać ten obiekt za zniszczony kurhan, którego nasyp został zniwelowany przez orkę jeszcze przed badaniami.

Prosta forma tego kurhanu odpowiada pierwszemu typowi według podziału Ł. Okulicz [1970, 62-72], obejmującemu małe nasypy kamienno-ziemne, przykrywające bruki łódkowate, okrągłe, owalne i zbliżone do prostokąta. Bruki te bądź przykrywają wkopane w ziemię groby, bądź też, jak w przypadku konstrukcji z Zakrzewa-Ranek, na nich usytuowane były popielnice. Typ I kurhanów łączony był przede wszystkim z I grupą ceramiki [OKULICZ 1970, 69].

M. Hoffmann, analizując formy pochówków, które w trakcie I tysiąclecia p.n.e. występowały w południowo-wschodniej strefie nadbałtyckiej, wziął pod uwagę między innymi kurhan z Zakrzewa-Ranek. Zaliczył on ten obiekt do wydzielonego przez siebie typu IV, który reprezentują kurhany o wydłużonych, korytarzowych brukach, z ustawionymi na nich popielnicami. Charakterystycznym elementem konstrukcyjnym tych bruków, zorientowanych na linii N-S lub NW-SW, ma być zamknięcie od strony północnej dużym głazem, zaś od strony południowej dwoma ustawionymi pionowo blokami tworzącymi rodzaj wejścia. Dodatkowo, przy dłuższych bokach niektórych bruków znajdowały się usytuowane w pewnych odstępach większe kamienie, które przypuszczalnie pełniły funkcję znaczników składanych kolejno kilkunastu czy nawet kilkudziesięciu pochówków [HOFFMANN 2000, 26-48]. Analiza zachowanej dokumentacji stanowiska dowodzi, że kurhan z Zakrzewa-Ranek nie spełnia wymienionych wyżej kryteriów. Na podstawie wyrysowanego podczas badań planu stanowiska można co prawda dopatrywać się istnienia jakiegoś rodzaju „wejścia", ale dokumentacja fotograficzna przeczy takiej interpretacji. Wzdłuż bruku nie było też kamieni, które odpowiadałyby znacznikom w kurhanach typu IV. Nie ma więc właściwie żadnych przesłanek pozwalających zaliczyć konstrukcję z Zakrzewa-Ranek do typu IV wydzielonego przez M. Hoffmanna. Kolejnym argumentem może być liczba popielnic: kurhany typu IV zawierały od kilkunastu do kilkudziesięciu popielnic, natomiast w Zakrzewie-Rankach odnaleziono zaledwie dziewięć pochówków. W świetle powyższych rozważań bardziej trafne wydaje się być przyporządkowanie kurhanu z Zakrzewa-Ranek do typu VI według Hoffmanna. Typ ten obejmuje nieduże kurhany o niskich nasypach ziemnych lub kamienno-ziemnych, pod którymi usytuowane były otoczone wieńcem bruki o kształcie zbliżonym do prostokąta lub trapezu. Kurhany tego typu zawierały od kilku do dwudziestu naczyń. Cechy te odpowiadają konstrukcji obiektu z Zakrzewa-Ranek.

Wszystkie kurhany zaliczone przez M. Hoffmanna do typu VI wystąpiły w obrębie cmentarzysk wraz z innymi kurhanami, zwykle typu III, lecz także typów I, IV i V. W dostępnych materiałach archiwalnych nie ma wzmianek o innych obiektach sepulkralnych w okolicy. W trakcie powierzchniowej penetracji stanowiska również nie zanotowano innych obiektów archeologicznych[7]. Byłby to więc pierwszy kurhan typu VI, który wystąpił pojedynczo.

Większość kurhanów typu VI według Hoffmanna badana była przed II wojną światową. Wszystkie datowane są na młodszy okres przedrzymski [ENGEL 1935, 341-342]. Jedyny kurhan tego typu, zbadany po II wojnie światowej, to kurhan II z cmentarzyska w Surajnach, datowany na II fazę rozwoju osadnictwa w strefie północno wschodniej Polski według Hoffmanna [1999, tabl. CXLII:1].

5. Wnioski i uwagi końcowe

Omawiane stanowisko, zlokalizowane jest na terenie morenowej wysoczyzny zwanej Wzniesieniami Mławskimi, będącej północno-zachodnią częścią Niziny Północnomazowieckiej. Na obszarze tym odnotowano ponad 30 stanowisk z wczesnej epoki żelaza [HOFFMANN 1999, mapa VI], koncentrujących się pomiędzy Lidzbarkiem Welskim, Nidzicą i Przasnyszem. Większość z nich to cmentarzyska, lecz znanych jest też kilka osiedli [por. OKULICZ 1970, 164; HOFFMANN 1999, 105]. Stanowisko w Zakrzewie-Rankach położone jest, w przybliżeniu, w centrum skupienia mławskiego. Przeważająca część stanowisk tego rejonu datowana jest przez M. Hoffmanna [1999] na II fazę rozwoju osadnictwa. Jedynie cmentarzysko w Niedanowie, funkcjonowało już od I fazy. Za współczesne kurhanowi z Zakrzewa-Ranek można uznać

[7] Penetrację przeprowadziła autorkę wiosną 2004 roku. Penetracja miała zasięg z konieczności ograniczony. Objęła pole, przy którego wschodnim skraju zlokalizowane jest stanowisko, oraz pole bezpośrednio sąsiadujące z nim od wschodu.

pięć stanowisk datowanych na II i III fazę osadniczą: cmentarzyska w Łączynie Starym [OKULICZ 1970, 180], w Safronce [ENGEL 1935, 258, URBANEK 1941, 32], w Sarnowie i Rembielinie, oraz osadę w Nidzicy [HOFFMANN 1999, 105, 141, 150]. Rejon Wzniesień Mławskich, zgodnie z ustaleniami M. Hoffmanna [2000, 35], jest też jednym z głównych obszarów występowania kurhanów typu VI. Konstrukcja grobowa z Zakrzewa-Ranek wpisuje się więc w charakter stanowisk z wczesnej epoki żelaza na tym terenie.

Niemal wszystkie naczynia z kurhanu w Zakrzewie-Rankach mają kuliste dna, co wraz z innymi, opisanymi cechami, pozwala przypisać je kulturze kurhanów zachodniobałtyjskich. Analizowana ceramika wykazuje dużą jednorodność typologiczną i chronologiczną. Wszystkie okazy można przypisać do III i IV grupy według M. Hoffmanna. Ceramika trzeciej grupy łączona jest ze schyłkiem II fazy rozwoju osadnictwa w południowo-wschodniej strefie nadbałtyckiej, natomiast naczynia czwartej grupy reprezentują kolejną, III fazę osadniczą, co w sumie ma odpowiadać fazom A-B okresu lateńskiego i młodszemu okresowi przedrzymskiemu. Próba odtworzenia poszczególnych zespołów grobowych z Zakrzewa-Ranek wykazuje, że w dwóch z nich (groby 6 i 7) naczynia obu grup (III i IV) współwystępują ze sobą. Sugeruje to zawężenie datowania całego kurhanu do przełomu II i III fazy rozwoju osadnictwa, czyli okresu obejmującego czas od schyłku fazy B okresu lateńskiego po początek fazy A_1 młodszego okresu przedrzymskiego. Konstrukcja kurhanu z Zakrzewa-Ranek odpowiada typowi VI według M. Hoffmanna, łączonego z III i z IV grupą ceramiki, co dodatkowo potwierdza powyższe ustalenia chronologiczne dla tego stanowiska.

Dokumentacja archiwalna

Notatka M. WYCZÓŁKOWSKI, Notatka służbowa z maja 1990 roku, dotycząca inwentaryzacji zabytków z badań ratowniczych w Zakrzewie-Rankach, w archiwum *Muzeum Szlachty Mazowieckiej* w Ciechanowie.

Inwentarz M. WYCZÓŁKOWSKI, *Inwentarz zabytków z badań ratowniczych mgr. A. Gindrycha*, 1990, w archiwum *Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków*, Delegatura w Ciechanowie.

Bibliografia

ANTONIEWICZ, J., OKULICZ, J.
1958 *Sprawozdanie z prac wykopaliskowych prowadzonych w latach 1951-1954 w Jeziorku, pow. Giżycko*, MS III, 7-84.

ENGEL, C.
1935 *Vorgeschichte der altpreußischen Stämme*, tom 1, Königsberg.

HOFFMANN, M.
1992 *Nieznane materiały kultury kurhanów zachodniobałtyjskich*, Barbaricum 2, Warszawa, 20-38.
1993 *Wyniki badań cmentarzyska ciałopalnego w Sorkwitach, gm. loco, woj. olsztyńskie. Kilka uwag o osadnictwie Pojezierza Mrągowskiego w I tysiącleciu p.n.e.*, Spr.Arch XLV, 159-181.
1998 *Ceramika z obszaru południowo-wschodniego pobrzeża Bałtyku w I tysiącleciu p.n.e. – próba typologii i periodyzacji*, [w:] *Ceramika zachodniobałtyjska od wczesnej epoki żelaza do początku ery nowożytnej*, Białystok, 11-38.
1999 *Źródła do kultury i osadnictwa południowo-wschodniej strefy nadbałtyckiej w I tysiącleciu p.n.e.*, Olsztyn.
2000 *Kultura i osadnictwo południowo-wschodniej strefy nadbałtyckiej w I tysiącleciu p.n.e.*, Olsztyn.

ŁUKA, L.J.
1966 *Kultura wschodniopomorska na Pomorzu Gdańskim*, tom 1, Wrocław.

MIRKOWSKA, I.
1998 *Ceramika z wczesnej epoki żelaza z osiedla obronnego w Sząbruku, woj. olsztyńskie*, [w:] *Ceramika zachodniobałtyjska od wczesnej epoki żelaza do początku ery nowożytnej*, Białystok, 149-166.

OKULICZ, Ł.
1970 *Kultura kurhanów zachodniobałtyjskich we wczesnej epoce żelaza*, Wrocław-Warszawa-Kraków.

SIKORSKI, D.
2000 *Kitki. Dwa wczesnożelazne cmentarzyska ciałopalne z Mazowsza Północnego*, Warszawa.

URBANEK, H.
1941 *Die frühen Flachgräberfelder Ostpreußens*, Königsberg.

WALUŚ, A., KOWALEWSKA, B.
1998 *Kurhan I i II z cmentarzyska w Stolnie, gm. Miałkowo, woj. warmińsko-mazurskie*, Światowit Suplement Series P, vol. I, Warszawa.

ZIEMLIŃSKA-ODOJOWA, W.
2002 *Materiały ze schyłku epoki brązu i wczesnej epoki żelaza ze stanowiska 2 w Niedanowie, woj. warmińsko mazurskie*, [w:] *Varia Barbarica*, 395-432.

ŻÓRAWSKA, A.
2000 *Cmentarzyska płaskie grupy zachodniomazurskiej kultury kurhanów zachodniobałtyjskich*, Barbaricum 6, Warszawa, 9-107.

Aneks: Beata BALUKIEWICZ, *Analiza antropologiczna grobów ciałopalnych ze stanowiska Zakrzewo-Ranki*

Ustalenia płci i wieku w chwili śmierci dokonano na podstawie analizy dystynktywnych cech kości czaszki oraz szkieletu postkranialnego [PIONTEK 1999; STRZAŁKO, HENNEBERG 1975]. Określenia płci są obarczone większym błędem niż określenie wieku zmarłych, ponieważ nie zawsze cechy odpowiednio męskie lub żeńskie są wyrażone z jednakową siłą, co najczęściej związane jest z zaburzeniami hormonalnymi [MALINOWSKI, STRZAŁKO 1985]. Dlatego w niektórych przypadkach oznaczenia płci u analizowanych osób mają mniejsze prawdopodobieństwo (wynik ze znakiem zapytania). Należy też pamiętać, że dokładną analizę grobów ciałopalnych utrudnia bardzo często stan zachowania, który jest wynikiem szeregu działań zachodzących przed włożeniem szczątków do popielnicy lub jamy, oraz długiego okresu przybywania w ziemi.

Trudności w badaniu szczątków ciałopalnych nie wynikają tylko z ich dużego rozdrobnienia lub złego zachowania, lecz również z braku fragmentów najszybciej ulegających zniszczeniu na stosie, a bardzo istotnych dla analizy. Swój wpływ na wynik badań mają również zmiany termiczne – deformacje, jakim ulegają kości podczas długotrwałego przybywania w ogniu [PIONTEK 1999; STRZAŁKO, PIONTEK 1974; STRZAŁKO I IN. 1973]. Barwa kości pozwala na określenie stopnia przepalenia. Oznaczenia stopnia przepalenia przyjęłam słowne: słabo przepalone (barwa szaro-czarna, spalona okostna); średnio przepalone (barwa szara); silnie przepalone (barwa jasnożółta, biała).

Przy badaniu grobów ciałopalnych oraz analizy wyników korzystałam ze wskazówek metodycznych, zawartych w pracach J. Gładykowskiej-Rzeczyckiej [1971b, 1974]; P. Lewickiego [1975]; J. Piontka [1999]; J. Strzałki, M. Henneberga [1975]; J. Strzałki, J. Piontka [1974]; J. Strzałki, J. Piontka i A. Malinowskiego [1973] oraz J. Szydłowskiego [1974].

ZK-R/79/XXVI

Silnie rozdrobnione, przepalone kości ludzkie, barwy jasnożółtej. Fragmenty pochodzą ze wszystkich odcinków szkieletu. Znaleziono też 1 ząb trzonowy (niestarty). Fragmenty są niecharakterystyczne, należały prawdopodobnie do jednej, dorosłej osoby.

Płeć nieokreślona. Wiek – *adultus*.

ZK-R/79/XXIII

Drobne, mocno przepalone kości ludzkie, barwy jasnożółtej. Fragmenty pochodzą ze wszystkich odcinków szkieletu. Są to fragmenty kości długich (w tym kość udowa z dość wyraźnie zarysowaną kresą chropawą, kość łokciowa delikatnej budowy), fragment żuchwy z dość małą główką. Krawędź górna oczodołu w zasadzie średniej budowy (lekko zaznaczona glabella) z kością jarzmową dały możliwość określenia oczodołów, są one małe i niskie. Zachowała się prawie cała rzepka (o wymiarach (31 mm x 29 mm). Wszystkie te fragmenty należą do jednej, dorosłej osoby płci żeńskiej. Udało się też określić, że niektóre żebra i fragmenty czaszki należały do dziecka (*infans*).

1) Kobieta. Wiek – *adultus*

2) Płeć nieokreślona. Wiek – *infans*

ZK-R/79/XXIV

Rozdrobnione, mocno przepalone zdeformowane kości ludzkie, barwy jasnożółtej. Są to fragmenty trzonów kości długich, czaszki (niektóre fragmenty różnią się pod względem morfologii), kręgów i żeber. Oprócz tego znaleziono 14 fragmentów zębów, w tym 6 fragmentów należące do innej osoby. Fragmenty sklepienia czaszki średnio grube. Na podstawie morfologii kości (masywności kości długich, grubości kości ciemieniowych. Ilości istoty gąbczastej itd.) można stwierdzić, że szczątki należą do dwóch dorosłych osób, prawdopodobnie różnej płci.

Mężczyzna. Wiek – *adultus-maturus*. Kobieta? Wiek – *adultus.*

ZK-R/79/XXV

Silnie rozdrobnione, mocno przepalone kości ludzkie, barwy jasnożółtej. Fragmenty pochodzą ze wszystkich odcinków szkieletu. Są to przede wszystkim kości długie i sklepienie czaszki. Brak raczej fragmentów charakterystycznych. Szczątki należą do jednej osoby dorosłej (*maturus*).

Płeć nieokreślona. Wiek – *maturus*.

ZK-R/79/XXVII, grób 3

Dość drobne fragmenty przepalonych kości ludzkich, barwy jasnożółtej. Fragmenty pochodzą ze wszystkich odcinków szkieletu. Pośród fragmentów można było dostrzec dużo istoty gąbczastej oraz dość grube ścianki trzonów kości długich. Budowa kości delikatna. Oprócz fragmentów kości były fragmenty zębów delikatnej budowie. Wszystkie te fragmenty należą prawdopodobnie do jednej, dorosłej osoby płci żeńskiej.

Kobieta. Wiek – *adultus*

ZK-R/79/XXVIII, grób 3

Dość drobne przepalone kości ludzkie, barwy jasnożółtej. Niektóre fragmenty z ciemnymi przebarwieniami. Pochodzą ze wszystkich części szkieletu, chociaż nie jest ich zbyt dużo. Fragmenty sklepienia czaszki (*calotta* bardzo cienkościenna) z wyraźnie zaznaczonymi szwami, niezrośnięte. Dystynktywne fragmenty to np. łuk jarzmowy o bardzo delikatnej budowie, niewielka główka kości udowej o średnicy 30 cm. Te cechy świadczą, że były to szczątki osoby płci żeńskiej.

Kobieta. Wiek – *adultus*.

ZK-R/79/XXIX, grób 4

Bardzo drobne mocno przepalone kości ludzkie, barwy jasnożółtej, momentami nawet błękitnawe. Niezbyt dużo fragmentów, które pochodzą ze wszystkich części szkieletu. Delikatne, bardzo cienkie ścianki trzonów i sklepienia, niezrośnięte nasady kości długich. Oprócz kości dwa zęby trzonowe mleczne i kieł również mleczny. Analiza antropologiczna wykazała, że szczątki należały do osoby bardzo młodej, o niezidentyfikowanej płci.

Płeć nieokreślona. Wiek – *infans I.*

ZK-R/79/XXX, grób 6

Dość drobne fragmenty mocno przepalonych kości ludzkich, barwy jasnożółtej, oraz rudawej. Analiza antropologiczna wykazała, że fragmenty o barwie rudawej należały do osoby dorosłej, były to fragmenty kości długich (niewiele) oraz czaszki. Niedostateczna ilość fragmentów oraz brak fragmentów charakterystycznych nie pozwoliła na ustalenie płci. Natomiast szczątki barwy jasnożółtej należały do innej osoby i pochodziły ze wszystkich odcinków szkieletu. Do niego też należało kilkanaście bardzo drobnych fragmentów zębów mlecznych.

Płeć nieokreślona. Wiek – *infans I.*

Płeć nieokreślona. Wiek – *adultus/maturus*.

ZK-R/79/XXXI, grób 7

Przepalone fragmenty kości ludzkich, barwy jasnożółtej. Szczątki należą do dwóch osób. W odróżnieniu od wyżej opisanego grobu, stopień przepalenia szczątków jest jednakowy. Do pierwszej osoby należały np. fragmenty trzonu kości udowej z lekko zaznaczoną kresą chropawą, fragmenty istoty gąbczastej oraz dość cienkiej *calotty.* Wszystko to wskazuje na to, że były to szczątki młodej kobiety. Drugą osobą było dziecko (*infans I*). Świadczą o tym, mleczne zęby, niezrośnięte nasady kości długich i wielkość kości.

1) Kobieta (?). Wiek – *adultus.*

2) Płeć nieokreślona. Wiek – *infans I*

Znaleziony materiał kostny, bardzo rozdrobniony, przez co trudny w analizie, pochodził z 9 obiektów. W sumie udało się oznaczyć pod względem wieku lub/i płci szczątki 13 osób: pięć kobiet (wszystkie w wieku *adultus* – ZK-R/79/XXIII, ZK-R/79/XXIV, ZK-R/79/XXVII, ZK-R/79/XXVIII, ZK-R/79/XXXI), mężczyzna (w wieku *adultus/maturus* – ZK-R/79/XXIV), siedem osób nieokreślonej płci (cztery w wieku *infans* – ZK-R/79/XXIII, ZK-R/79/XXIX, ZK-R/79/XXX, ZK-R/79/XXXI; jedna w wieku *adultus* – ZK-R/79/XXVI; jedna w wieku *adultus-maturus* – ZK-R/79/XXX; jedna w wieku *maturus* – ZK-R/79/XXV).

Na dziewięć grobów pięć było pojedynczych (ZK-R/79/XXVI; ZK-R/79/XXVII; ZK-R/79/XXVIII; ZK-R/79/XXIX; ZK-R/79/XXV), w tym jeden kobiecy (ZK-R/79/XXVII), oraz trzy nieokreślone. Pozostałe cztery (ZK-R/79/XXIII, ZK-R/79/XXIV, ZK-R/79/XXX i ZK-R/79/XXXI) były pochówkami podwójnymi. W grobach pojedynczych zostały pochowane trzy osoby dorosłe (dwie były w wieku *adultus*: ZK-R/79/XXVI, ZK-R/79/XXVII; jedna *maturus*: ZK-R/79/XXV) oraz dziecko w wieku *infans I* (ZK-R/79/XXIX).

Spośród czterech pochówków podwójnych trzy zawierały szczątki osoby dorosłej z dzieckiem (ZK-R/79/XXIII, ZK-R/79/XXX, ZK-R/79/XXXI). Dwa z nich to pochówki kobiety z dzieckiem (ZK-R/79/XXIII, ZK-R/79/XXXI). Na podstawie pochówków kobiet z dziećmi można więc przypuszczać, że osoba dorosła (ZK-R/79/XXX), której płeć nie została określona, mogła być również kobietą. Jeden grób podwójny zawierał szczątki mężczyzny i kobiety (ZK-R/79/XXIV)

Stopień przepalenia jest praktycznie jednakowy we wszystkich pochówkach. Są to silnie przepalone kości o barwie jasnożółtej. Udało się wykonać tylko jeden pomiar, umożliwiający ustalenie przybliżonego wzrostu [STRZAŁKO, PIONTEK 1974]. Na podstawie pomiaru głowy kości udowej, można stwierdzić, że kobieta, którą pochowano w obiekcie ZK-R/79/XXVIII, była średniego wzrostu (ok. 156 cm).

Podczas analizy antropologicznej starałam się zwrócić uwagę na to, że poszczególne obiekty nie zawierają szczątków tej samej osoby. Na podstawie morfologii niektórych kości (przede wszystkim części skalistej kości skroniowej) można stwierdzić, że różne obiekty zawierają szczątki różnych osób. Jedyną wątpliwość budzą znaleziska z ZK-R/79/XXVI, które mogą być szczątkami kobiety z ZK-R/79/XXIII, chociaż ze względu na rozdrobnienie materiału, są to tylko

podejrzenia. Jeżeli te podejrzenia są słuszne, to mamy do czynienia nie z ośmioma, lecz z siedmioma osobami. Podobna sytuacja również może mieć miejsce w przypadku szczątków z torebek oznaczonych Zk-R/79/XXVII i Zk-R/79/XXVIII (pomijając oznaczenie „grób nr 3"). Szczątki te mogą również należeć do tej samej osoby (świadczy o tym budowa kości).

Bibliografia

BOCHENEK, A., REICHER, M.
1990 *Anatomia człowieka*, t. 1, Warszawa.

GŁADYKOWSKA-RZECZYCKA, J.
1971a *Anatomiczny układ szczątków kostnych w popielnicach grobów ciałopalnych*, Pom.Ant. III, 101-115.
1971b *Historia, rozwój i wyniki badań materiałów kostnych z cmentarzysk ciałopalnych ze szczególnym uwzględnieniem Polski*, Pom.Ant. IV, 21-67.
1974 *Antropologiczna interpretacja cmentarzysk ciałopalnych*, Pom.Ant. V, 27-149.

LEWICKI, P.
1975 *Zróżnicowanie grubości kości sklepienia czaszki*, „Przegląd Antropologiczny" 41/2, 389-399.

MALINOWSKI, A., STRZAŁKO, J.
1985 *Antropologia*, Warszawa-Poznań.

PIONTEK, J.
1999 *Biologia populacji pradziejowych. Zarys metodyczny*, Poznań.

STRZAŁKO, J., HENNEBERG, M.
1975 *Określanie płci na podstawie morfologii szkieletu*, „Przegląd Antropologiczny" 41/1, 105-126.

STRZAŁKO, J., PIONTEK, J.
1974 *Wpływ spalania w warunkach zbliżonych do kremacji pradziejowych na morfologię kości*, „Przegląd Antropologiczny" 40/2, 315-325.

STRZAŁKO, J., PIONTEK, J., MALINOWSKI, A.
1973 *Teoretyczno-metodyczne podstawy badań kości z grobów ciałopalnych*, Materiały i Prace Antropologiczne 85, 179-201.

SZYDŁOWSKI, J.
1974 *Z badań kremacji w pradziejach*, [w:] *Metody, wyniki i konsekwencje badań kości z grobów ciałopalnych*, Seria Antropologia 2, Poznań, 71-76.

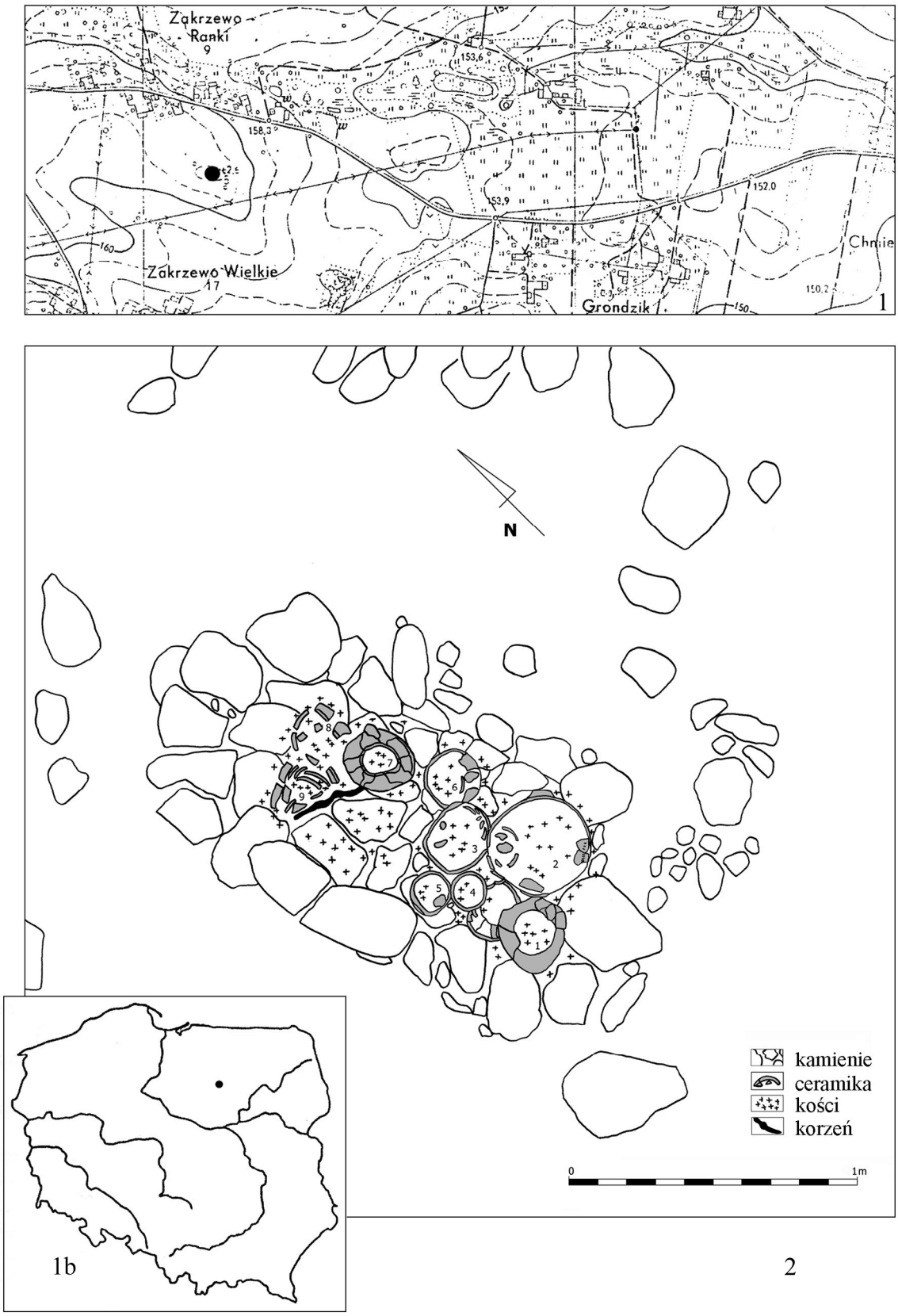

Ryc. 1. Zakrzewo-Ranki. **1** – lokalizacja stanowiska; **2** – plan kurhanu.

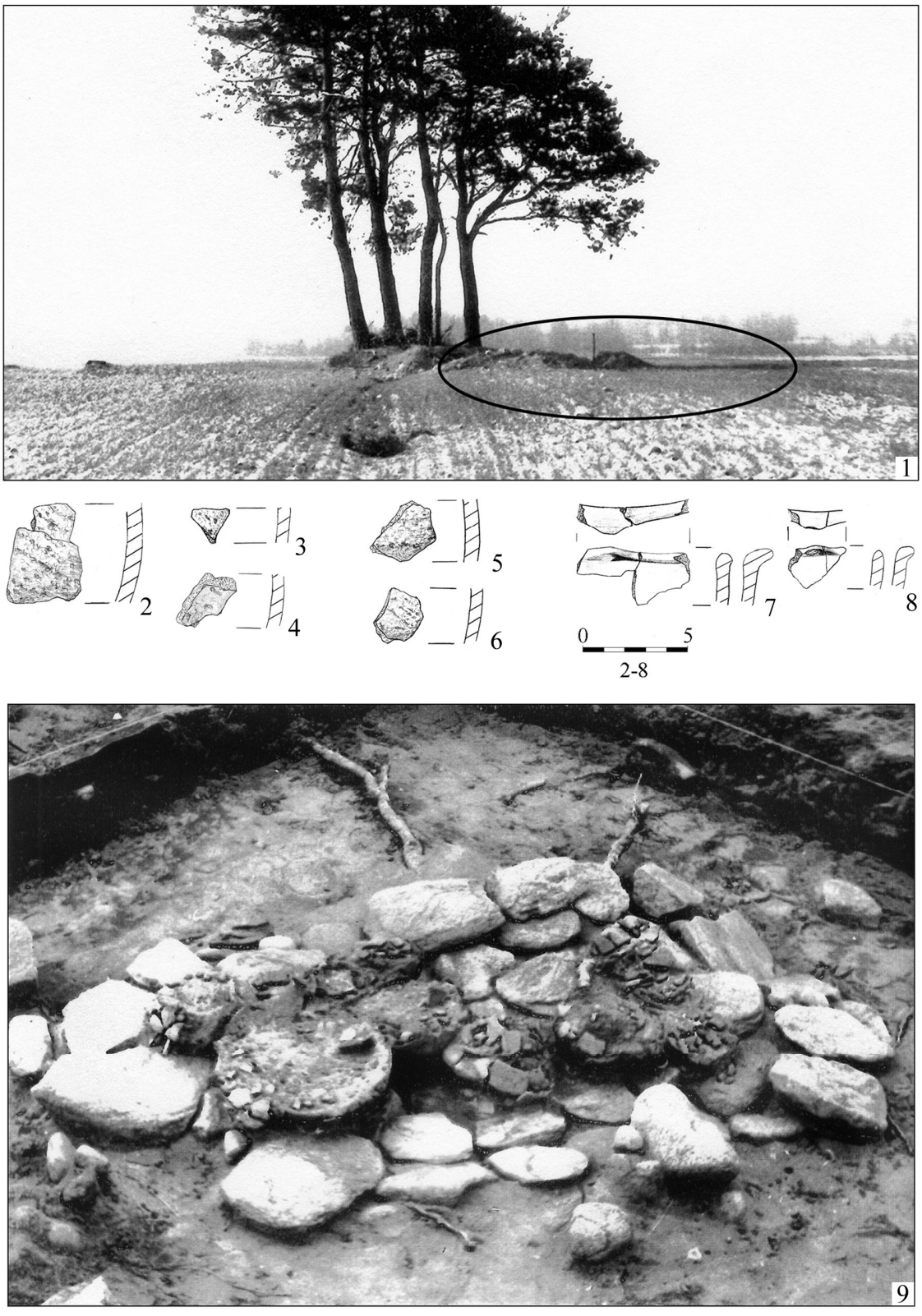

Ryc. 2. Zakrzewo-Ranki. **1** – widok na stanowisko od północy, z zaznaczonym wykopem z 1979 roku; **2-8** – fragmenty ceramiki bez lokalizacji; **9** – odsłonięty bruk z pochówkami [1, 9 – zdjęcia z archiwum MSM].

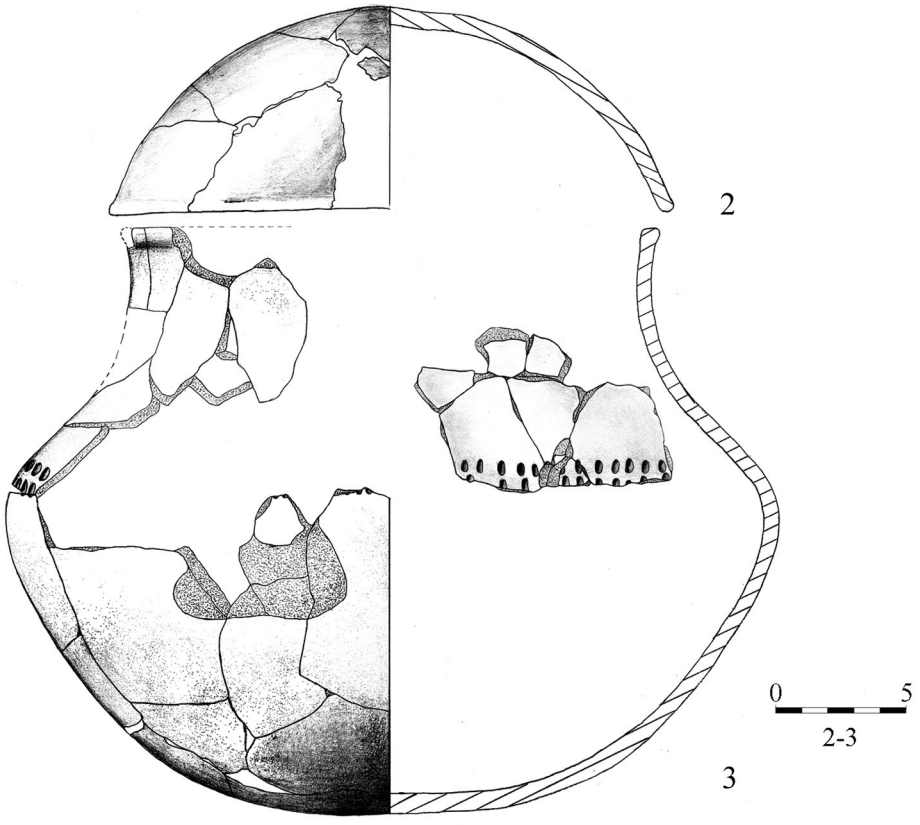

Ryc. 3. Zakrzewo-Ranki, grób 2. **1** – grób w trakcie eksploracji [zdjęcie z archiwum MSM]; **2** – misa IX; **3** – naczynie wazowate I.

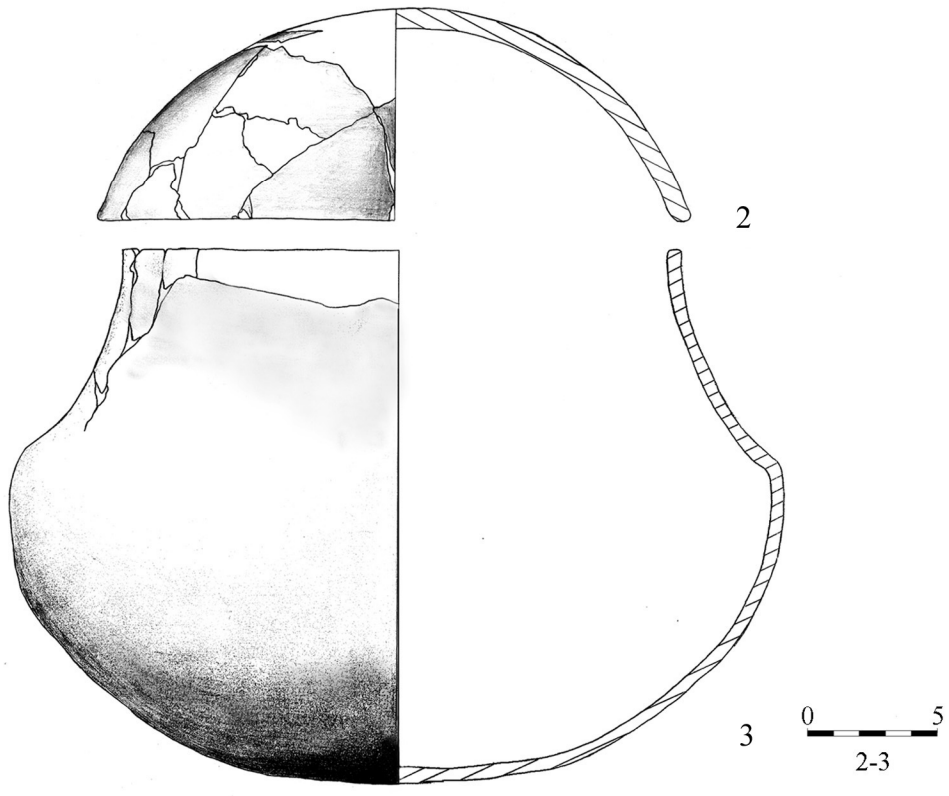

Ryc. 4. Zakrzewo-Ranki, grób 3. **1** – grób w trakcie eksploracji [zdjęcie z archiwum MSM]; **2** – misa X; **3** – naczynie wazowate III.

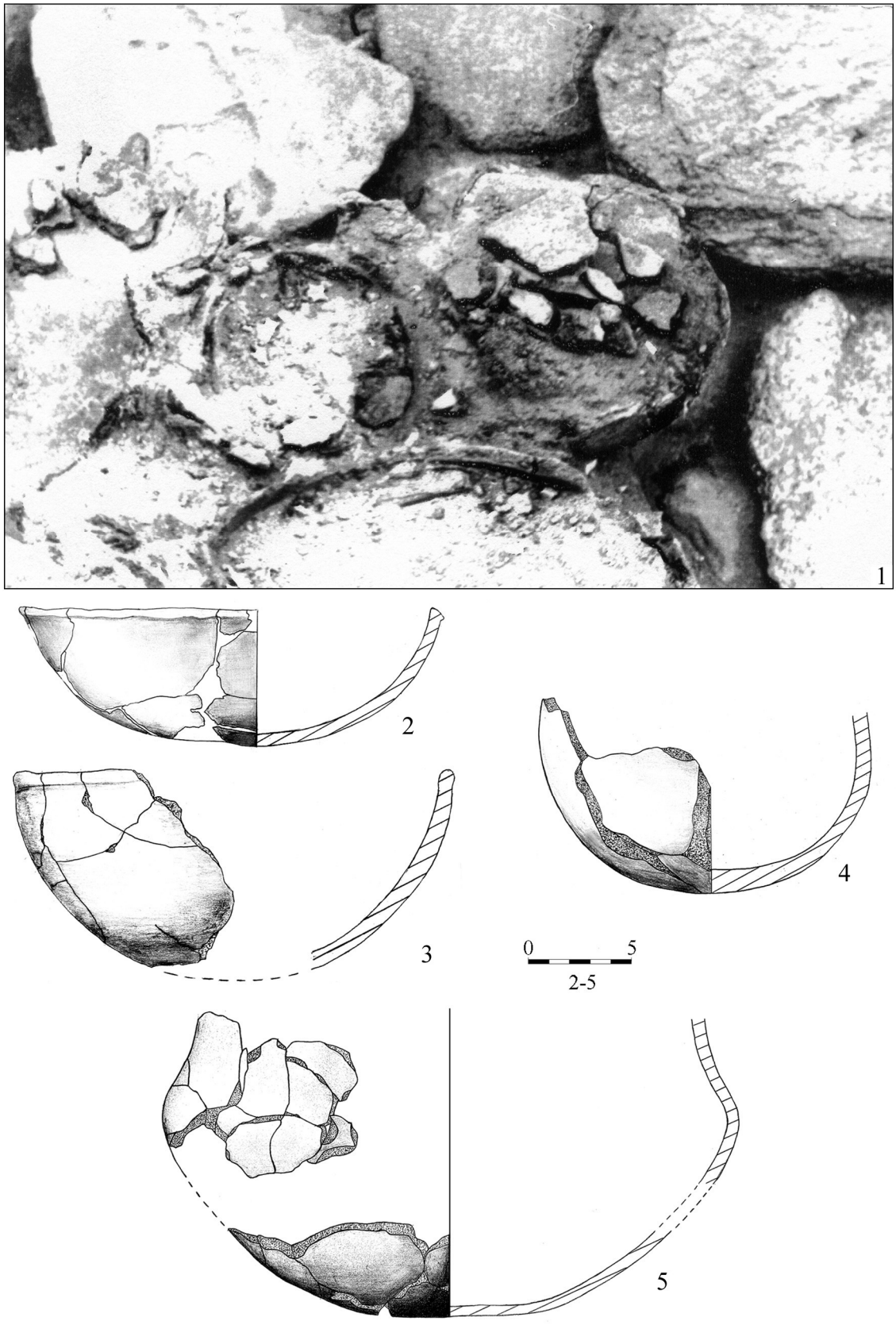

Ryc. 5. Zakrzewo-Ranki. **1** – groby 4 i 5 w trakcie eksploracji [zdjęcie z archiwum MSM]; **2** – grób 4 lub 5, misa XI; **3** – grób 4 lub 5, misa XII; **4** – grób 5, naczynie wazowate V; **5** – grób 1, naczynie wazowate VI.

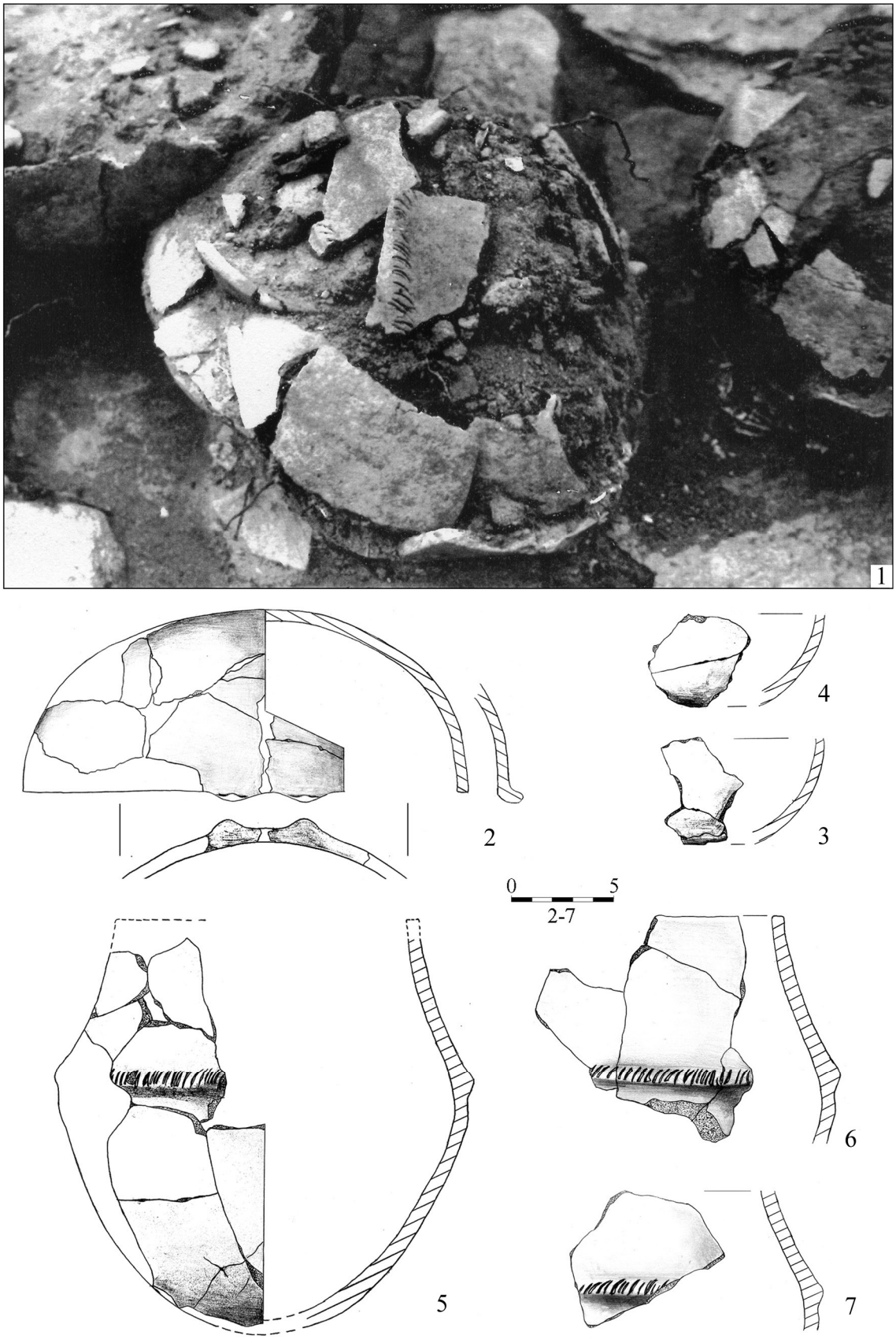

Ryc. 6. Zakrzewo-Ranki, grób 6. **1** – grób w trakcie eksploracji [zdjęcie z archiwum MSM]; **2** – misa VII; **3-4** – naczynie XXI; **5-7** – naczynie wazowate IV.

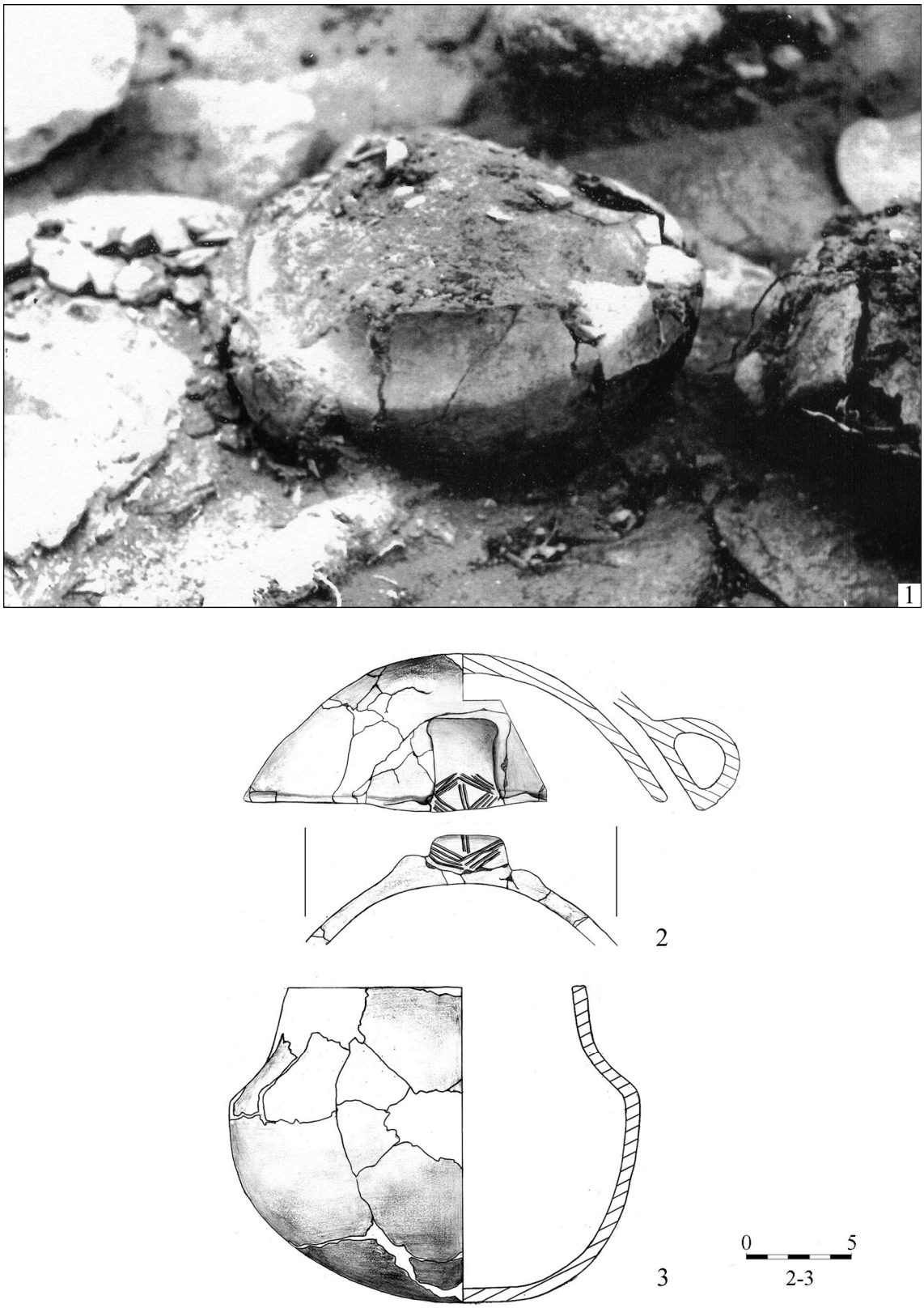

Ryc. 7. Zakrzewo-Ranki, grób 6. **1** – grób w trakcie eksploracji [zdjęcie z archiwum MSM]; **2** – misa VIII; **3** – naczynie wazowate II.

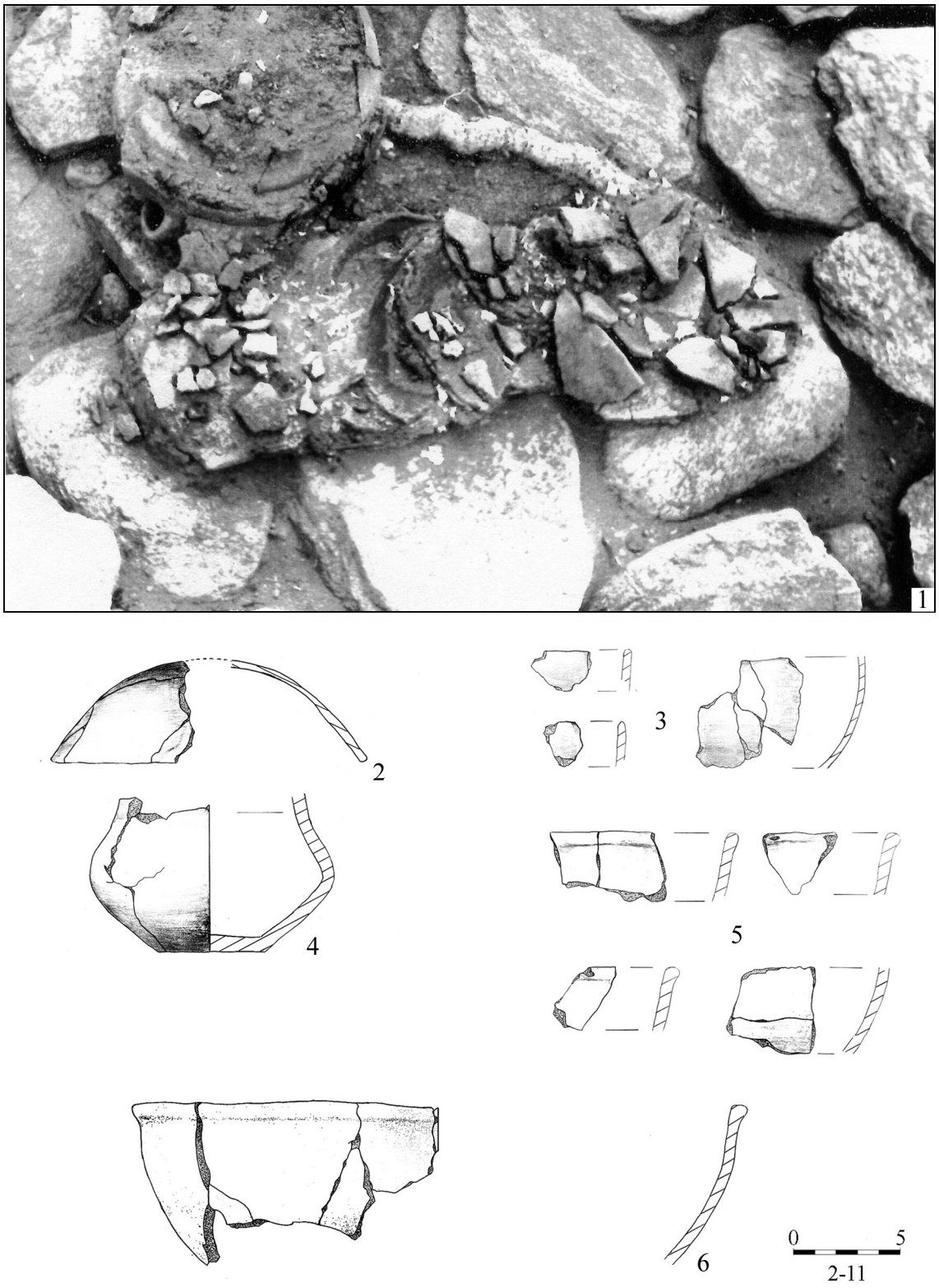

Ryc. 8. Zakrzewo-Ranki. **1** – groby 7, 8 i 9 w trakcie eksploracji [zdjęcie z archiwum MSM]; **2-3** – grób 8, misa XIV; **4** – grób 8, kubek XV; **5-6** – grób 9, misa XIII.

Pogranicze trzech światów
Kontakty kultur przeworskiej, wielbarskiej i bogaczewskiej
w świetle materiałów z badań i poszukiwań archeologicznych
Warszawa 2006

Aleksandra ŻÓRAWSKA
Państwowe Muzeum Archeologiczne w Warszawie

Cmentarzysko z przełomu er w Kołozębiu, na Mazowszu Płockim

Cmentarzysko w Kołozębiu, na stanowisku 3[1], położone było na ostrym skłonie doliny Płonki, u jej ujścia do Wkry, i zajmowało najwyższe w okolicy wyniesienie (Ryc. 1:1). Znajdowało się ono ok. 100 m na południowy zachód od częściowo współczesnych mu osad (stanowiska 1 i 2)[2]. Na stanowisku, w latach 1962, 1964 i 1967-1969, przeprowadzone zostały prace wykopaliskowe, kierowane przez Jerzego Pyrgałę z ówczesnego Instytutu Historii Kultury Materialnej PAN (obecnie Instytut Archeologii i Etnologii PAN). Podczas pięciu sezonów przebadano obszar o powierzchni niemal 1 ha. Zarejestrowano 428 grobów, datowanych od fazy A_2 młodszego okresu przedrzymskiego po fazę C_2 okresu późnorzymskiego. Poza grobami, na cmentarzysku licznie występowały jamy o nieokreślonym charakterze, stwierdzono również pozostałości dwóch kręgów kamiennych oraz rozległego bruku kamiennego w południowo-wschodniej partii cmentarzyska, na krawędzi doliny Płonki[3]. Odkryto także kilka wczesnośredniowiecznych pochówków szkieletowych. Wyniki tych badań nigdy nie zostały, poza krótkimi wzmiankami[4], w pełni opublikowane.

Groby układały się w pasie o długości ok. 90 m i szerokości ok. 40 m po linii N-S. Cmentarzysko zapewne nie zostało przebadane w całości, z planu można bowiem domniemywać, że nie uchwycono północno-wschodniego skraju nekropoli. Najstarsze pochówki założone zostały na kulminacji wyniesienia, dalej cmentarzysko rozrastało się głównie w kierunku południowym i wschodnim, w stronę osady i ku krawędzi doliny Płonki. Do połowy II wieku było użytkowane przez plemiona kultury przeworskiej. Następnie, tuż po lub też bezpośrednio przed opuszczeniem przez ludność przeworską prawobrzeżnego Mazowsza, na nekropoli zaczęła chować swoich zmarłych przybyła na ten teren (z północy?) ludność łączona z kulturą wielbarską.

Wśród nielicznych, najwcześniejszych grobów przeważają pochówki bezpopielnicowe, zakładane w dużych jamach wypełnionych szczątkami stosu. Najstarszym obiektem jest grób 363 datowany zapinką o konstrukcji środkowolateńskiej typu H według J. Kostrzewskiego[5]. Wczesną metryką legitymuje się także grób 177 z zapinką typu K. Nieco liczniejsze są pochówki z najmłodszego stadium okresu przedrzymskiego – fazy A_3 – datowane fibulami typu M i N (groby 72[6], 179, 281, 312). Na uwagę zasługuje odkryta luźno żelazna zapinka typu Nauheim

[1] Materiały ze stanowiska 3 w Kołozębiu zostały przekazane w 2000 r. z *Instytutu Archeologii i Etnologii* PAN do zbiorów PMA (nr inw. PMA/IV/10313). Weryfikacja pozyskanych materiałów wykazała, że część zabytków (głównie metalowych) zaginęła, z kolei ceramika z kilkunastu obiektów uległa przemieszaniu. Do PMA nie zostały przekazane opisy grobów oraz ich dokumentacja fotograficzna.

[2] J. PYRGAŁA, *Mikroregion osadniczy między Wisłą a dolną Wkrą w okresie rzymskim*, Wrocław 1972, 114-115, 160, ryc. 24.

[3] PYRGAŁA, *op. cit.*, ryc. 24, Informator Archeologiczny 1970, s. 196.

[4] Informator Archeologiczny 1968, s. 162; 1969, s. 177-178; 1970, s. 195-196; PYRGAŁA, , *op. cit.*, 114-115; A. NIEWĘGŁOWSKI, *Mazowsze na przełomie er*, Wrocław 1972, 239-240; I. TOMASZEWSKA, *Groby kultury wielbarskiej na cmentarzysku w Kołozębiu, gm. Sochocin, woj. ciechanowskie*, [w:] *Kultura wielbarska I*, 105-116.

[5] Por. J. KOSTRZEWSKI, *Die ostgermanische Kultur der Spätlatènezeit*, Mannus-Bibliothek 18-19, Würzburg 1919.

[6] W tym obiekcie odkryto przemieszane materiały z dwóch zespołów – przedrzymskiego (zapinka typu M i M-N z niezachowaną sprężyną) i z wczesnego okresu wpływów rzymskich (elementy kasetki, brązowa zapinka trąbkowata zbliżona do typu Almgren 78).

(Ryc. 1:2), którą datować można około połowy I wieku p.n.e.[7] Materiały z tego okresu mają „ogólnoprzeworski" charakter i nie różnią się zasadniczo od znalezisk z innych terenów objętych osadnictwem tej kultury.

W okresie wczesnorzymskim wyraźne stają się różnice regionalne – mikroregion osadniczy w Kołozębiu wchodzi w zasięg tzw. wschodniej strefy kultury przeworskiej[8], charakteryzującej się, między innymi, odmiennym zestawem części stroju i ozdób oraz występowaniem specyficznych form ceramiki. Do zabytków typowych dla tej strefy należą licznie notowane brązowe zapinki pochodne od silnie profilowanych odmiany mazowieckiej[9] (Ryc. 3:1-2), datowane na rozwiniętą fazę B_2 i fazę B_2/C_1 (groby 35, 80, 142, 190, 209, 228). Inną charakterystyczną formę stanowią zapinki tzw. mieszane II i IV grupy Almgrena[10], odkryte w Kołozębiu w trzech grobach (groby 35, 61 i 370)[11], o chronologii określonej również na młodszy odcinek fazy B_2. Unikatowy kształt ma para fibul z grobu 370, o silnie rozszerzonych w górnej części kabłąkach i rozbudowanej ornamentyce (Ryc. 3:4-5). Na omawianym cmentarzysku zaobserwowano też niewielki udział grobów z bronią, zarówno późnolateńskich jak i wczesnorzymskich, wśród których dominowały pochówki wyposażone w groty (lub pary grotów – Ryc. 4:1-2) włóczni i oszczepów (groby 113, 176, 180, 190, 236, 312, 366 – Ryc. 4). Warto się tu chwilę zatrzymać przy grobie 111, określanym jako późnorzymski, przeworski grób z bronią[12]. Takie datowanie, a co za tym idzie także określenie jego przynależności kulturowej, były już kwestionowane w literaturze[13]. Według publikacji jego wyposażenie miały stanowić: półkuliste umbo o niewyodrębnionym kołnierzu oraz imacz późnorzymski o niewyodrębnionych płytkach, obydwa mocno skorodowane i zachowane we fragmentach. Niestety, zabytki te zaginęły, zaś do PMA przekazano jedynie drobny fragment skorodowanego przedmiotu żelaznego, zapewne imacza. Mało prawdopodobne wydaje się tak długie przetrwanie osadnictwa przeworskiego, które we wschodniej strefie zanika u schyłku fazy B_2 i w fazie B_2/C_1[14]. Najpewniej mamy tu do czynienia po prostu z mylną klasyfikacją skorodowanych i częściowo odkształconych fragmentów uzbrojenia. Wyrysowana część imacza to raczej fragment płytki okazu z silnie wyodrębnionymi płytkami i rynienkowatym uchwytem typu Jahn 9[15] – inaczej, według rysunku, uchwyt imacza musiałby mieć ponad 4 cm szerokości, co jest nieprawdopodobne. Z kolei fragment umba to przypuszczalnie nie część kopuły, tylko zagiętego kołnierza, zapewne umba typu Jahn 7[16]. Taki zestaw uzbrojenia jest charakterystyczny dla 4 grupy grobów z bronią według K. Godłowskiego[17], datowanej na młodszy odcinek fazy B_2. Przy takiej interpretacji chronologia omawianego zespołu odpowiada młodszej fazie przeworskiego horyzontu użytkowania nekropoli w Kołozębiu. W okresie wczesnorzymskim wyraźnie uchwytna jest przewaga grobów jamowych (Ryc. 3) nad popielnicowymi (Ryc. 4-5). Zachowana dokumentacja pozwala jednak przypuszczać, że część pochówków składana była w popielnicach wykonanych z materiałów organicznych, które uległy rozłożeniu, przez co nie zostały zarejestrowane podczas eksploracji.

---

[7] T. DĄBROWSKA, *Wczesne fazy kultury przeworskiej. Chronologia – zasięg – powiązania*, Warszawa 1988, 59.

[8] Por. J. ANDRZEJOWSKI, *Wschodnia strefa kultury przeworskiej – próba definicji*, WA LIV, 1999-2001 (2001), 59-87.

[9] Por. T. DĄBROWSKA, *Późne odmiany fibul silnie profilowanych w Polsce*, WA LIII/1, 1993-1994 (1995), 3-34.

[10] O. ALMGREN, *Studien über nordeuropäischen Fibelformen der ersten nachchristlichen Jahrhunderte mit Berücksichtigung der provinzialrömischen und südrussischen Formen*, Mannus-Bibliothek 32, Leipzig 1923.

[11] Por. J. ANDRZEJOWSKI, *Zapinki o cechach mieszanych II i IV grupy Almgrena*, Barbaricum 3, Warszawa 1994, 87-129.

[12] I. TOMASZEWSKA, *op. cit.*, 105, 107, ryc. 1; por. też K. GODŁOWSKI, *Przemiany kulturowe i osadnicze w południowej i środkowej Polsce w młodszym okresie przedrzymskim i w okresie rzymskim*, Kraków 1985, 72, 76.

[13] J. ANDRZEJOWSKI, *Zagadnienie kontynuacji cmentarzysk w wschodniej strefie kultury przeworskiej*, [w:] *Kultura wielbarska II*, 108.

[14] ANDRZEJOWSKI, *op. cit.*, 118.

[15] M. JAHN, *Die Bewaffnung der Germanen in der älteren Eisenzeit etwa von 700 v. Chr. bis 200 n. Chr.*, Mannus-Bibliothek 16, Würzburg 1916, 184-197.

[16] JAHN, *op. cit.*, 167-192.

[17] K. GODŁOWSKI, *Zmiany w uzbrojeniu ludności kultury przeworskiej w okresie wpływów rzymskich*, [w:] *Arma et Ollae. Studia dedykowane Profesorowi Andrzejowi Nadolskiemu w 70 rocznicę urodzin i 45 rocznicę pracy naukowej. Sesja naukowa, Łódź, 7-8 maja 1992 r.*, Łódź 1992, 27.

W „wielbarskiej" fazie użytkowania cmentarzyska również widoczny jest mały udział grobów popielnicowych, co można uznać za typową cechę obrządku pogrzebowego tej kultury w strefie E według R. Wołągiewicza[18], czyli na prawobrzeżnym Mazowszu i Podlasiu. Dominują pochówki bezpopielnicowe, zakładane w jamach osiągających niekiedy znaczne rozmiary (np. grób 58 – Ryc. 2). Nie odnotowano żadnego pochówka szkieletowego, co dla nekropoli wielbarskich, charakteryzujących się birytualnym obrządkiem pogrzebowym, jest dość nietypowe. Podobnie jak i na innych obszarach osadnictwa ludności wielbarskiej, obserwowany jest brak zwyczaju składania broni do grobów. Jedynym elementem uzbrojenia, jaki odkryto w Kołozębiu, jest brązowa ostroga z grobu 264[19]. Wyposażenie grobów stanowią części stroju, głównie zapinki i sprzączki, ozdoby (paciorki szklane i bursztynowe) i przedmioty codziennego użytku – przęśliki, rogowe grzebienie (por. grób 58). Ceramika była stosunkowo nieliczna. W grobie 76 odkryto fragmenty kielicha szklanego typu Eggers 190[20]. Pochówki wielbarskie pojawiają się w fazie B_2/C_1 to obiekty datowane zapinkami typu Almgren 41 i 96 (groby 235 i 350?) oraz zapinką pochodną od silnie profilowanych odmiany mazowieckiej (grób 408), choć nie można wykluczyć, że najstarsze groby kultury wielbarskiej pochodzą ze schyłku fazy B_2, co sugerują groby z fibulami Almgren 128 (groby 42, 172, 204, 350). Horyzont późnorzymski wyznaczają dość liczne zapinki kuszowate z podwiniętą nóżką typu Almgren 161-162 (Ryc. 2:1) i Almgren 167 (m. in. groby 58, 107, 109, 178, 255, 329). Z fazy C_2, a więc ze schyłkowego okresu użytkowania nekropoli, pochodzą zapinki typu Almgren 168 (grób 346) oraz zapinka kuszowata z pełną pochewką (grób 321)[21].

Cmentarzysko w Kołozębiu należy do interesującego i słabo rozpoznanego skupienia osadniczego w dolinie Płonki na północnym Mazowszu. W pobliżu położone są cmentarzyska w Szpondowie[22], datowane od młodszego okresu przedrzymskiego po wczesny okres wędrówek ludów (?), oraz późnorzymskie (?) w Pruszkowie[23]. Towarzyszą im przebadane w znacznym stopniu osady w Kołozębiu (stanowiska 1 i 2), Poświętnem i Szpondowie[24] oraz znane z badań powierzchniowych osady w Michowie, Strachowie i Drożdżynie[25]. Dalej na zachód, na wysokości środkowego biegu Płonki, znajduje się kolejna duża nekropola w Dzierżążni[26], na której poza grobami z okresu przedrzymskiego zarejestrowano także późnorzymski kurhan, oraz zespoły osadnicze w Kluczewie, Piaskach u ujścia Żurawianki do Płonki, i w Szerominie[27]. Około 20-25 km na północny zachód od Kołozębia leżą kolejne cmentarzyska w Dziektarzewie[28] nad

---

[18] R. WOŁĄGIEWICZ, *Kultura wielbarska – problemy interpretacji etnicznej*, [w:] T. Malinowski [red.], *Problemy kultury wielbarskiej*, Słupsk 1981, 85.

[19] TOMASZEWSKA, *op. cit.*, 109, ryc. 5.

[20] H.J. EGGERS, *Der römische Import im freien Germanien*, Atlas der Urgeschichte 1, Hamburg 1951; por. TOMASZEWSKA, *op. cit.*, 108, ryc. 4; T. STAWIARSKA, *Naczynia szklane okresu rzymskiego z terenu Polski*, Warszawa 1999, 247, ryc. 26.

[21] Na temat cytowanych obiektów – TOMASZEWSKA, *op. cit.*, 108, rys. 3 (groby 235 i 350?), 107, ryc. 2 (grób 408), ryc. 6, 8, 9 (m. in. groby 58, 107, 109, 178, 255 i 329), 110, ryc. 11 (grób 346). Zabytki z grobu 321 zaginęły i znane są jedynie z zachowanych rysunków.

[22] NIEWĘGŁOWSKI, *op. cit.*, 268-269; por. też M. RUDNICKI, M. TRZECIECKI, *Wyniki badań powierzchniowych z zastosowaniem wykrywaczy metali. Nowa metoda badawcza w polskiej archeologii*, Barbaricum 3, Warszawa 1994, 152-153, tabl. IV; M. NATUNIEWICZ-SEKUŁA, *Grób 7 z cmentarzyska w Szpondowie, stanowisko II, powiat płoński*, [w:] *Officina*, 135-139.

[23] Luźne materiały z przedwojennych odkryć w zbiorach PMA (nr inw. PMA/IV/300). Z Pruszkowa znane są także materiały z młodszego okresu przedrzymskiego (inf. mgr. J. Andrzejowskiego), niemniej nie wiadomo, czy zabytki te pochodzą z tego samego cmentarzyska (o nieznanej zresztą lokalizacji), czy też z dwóch różnych stanowisk.

[24] J. PYRGAŁA, *Najważniejsze wyniki z badań osady późnego okresu lateńskiego i wczesnego okresu wpływów rzymskich w Poświętnem, pow. Płońsk*, „Światowit" XXIV, 1962, 285-303; IDEM, *Mikroregion* ..., 52-53, 57-58, 129-144; NIEWĘGŁOWSKI, *op. cit.*, 239-240, 261-262, 268-269.

[25] PYRGAŁA, *Mikroregion...*, 54-57.

[26] NIEWĘGŁOWSKI, *op. cit.*, 216-217, tam dalsza literatura. W pracy tej znajduje się informacja, że na stanowisku znajdują się również groby z okresu wczesnorzymskiego, których nie stwierdzono jednak podczas kwerendy materiałów (inf. mgr. J. Andrzejowskiego).

[27] PYRGAŁA, *op. cit.*, 49-52.

[28] WA X, 1929, 274; niepublikowane materiały w zbiorach PMA (nr inw. PMA/IV/309).

Wkrą i w Drozdowie[29] nad Raciążnicą. Nekropola w Kołozębiu jest spośród nich największym i jedynym niemal w całości przebadanym stanowiskiem i jednocześnie zapewne jednym z najdłużej użytkowanych.

Szczególnie interesująco rysuje się tu kwestia relacji przeworsko-wielbarskich. Cmentarzysko przeworskie użytkowane było przez grupę ludności zamieszkującą północno-zachodnią rubież osadniczą tej kultury. Sąsiadowała ona bezpośrednio z grupami ludności kultury wielbarskiej, zajmującymi stopniowo obszary obecnego Mazowsza Płockiego. Pomimo żywych, intensywnych kontaktów obu grup, widocznych, między innymi, w przejęciu pewnych elementów stylu wielbarskiego przez ludność przeworską, zmiana oblicza kulturowego nekropoli w nastąpiła dopiero około połowy II wieku. W Kołozębiu – pomimo radykalnej zmiany kulturowej – mamy do czynienia ze zjawiskiem bezpośredniej kontynuacji jednego miejsca grzebalnego. Stosunkowo długo też, w porównaniu do cmentarzysk z innych części prawobrzeżnego Mazowsza, obserwuje się składanie pochówków przeworskich. Wydaje się zatem prawdopodobne, że najstarsze groby wielbarskie i najmłodsze przeworskie mogły być sobie współczesne[30], co pośrednio może wskazywać na pokojową koegzystencję ludności zaliczanej obu grup kulturowych, tradycyjnie uznawanych za wrogie.

Katalog wybranych materiałów:

Grób 58 (jamowy)

Strop zarejestrowany na głębokości 0,25 m od powierzchni. W planie kształt owalny, wydłużony po linii N-S, o wymiarach 1,9×1,1-0,7 m. W przekroju zarys nieckowaty, z wyraźnym przegłębieniem w części S jamy; miąższość do ok. 0,4 m. Wypełnisko stanowił brunatno-szary piasek, w górnej partii z drobnym żwirem. W obrębie jamy natrafiono na przepalone kości, fragmenty ceramiki oraz zapinkę i przęślik. – **Wyposażenie: 1)** Fragmentarycznie zachowana, odkształcona w ogniu brązowa dwuczęściowa zapinka kuszowata z podwiniętą nóżką typu Almgren 161-162 (Ryc. 2:1). Taśmowaty kabłąk zdobiony przy krawędziach podłużnymi bruzdami, zaś u nasady główki poprzecznym żłobkiem. W górnej partii nóżki metopa. Na końcach 4-zwojowej sprężyny dwa profilowane guzki. Zach. dł. 6,4 cm. **2)** Częściowo przepalony przęślik gliniany, dwustożkowy, z lekko wklęsłymi biegunami (Ryc. 2:2). Zdobiony ukośnymi, podłużnymi żłobkami. Powierzchnia zniszczona, pierwotnie wygładzona, brązowo-szara. Domieszka drobnoziarnista. Średn. 3,8-3,9 cm, wys. 2,6-2,7 cm. **3)** Siedem fragmentów górnej partii dużego garnka o niewyodrębnionej krawędzi (Ryc. 2:3). Powierzchnia pod wylewem niestarannie zagładzona, w niższych partiach chropowacona, barwa brunatno-szara. Domieszka średnio- i gruboziarnista. Średn. wylewu ok. 32 cm. **4)** Fragment wylewu wtórnie przepalonego, lekko odkształconego naczynia z taśmowatym uchem w górnej partii (Ryc. 2:4). Szyjka i załom brzuśca podkreślone delikatnymi bruzdami. Powierzchnia spękana, pierwotnie wygładzona, ceglasto-szara. Domieszka drobnoziarnista. **5)** Dwa fragmenty niecharakterystycznej, wtórnie przepalonej ceramiki o ceglastej powierzchni. **6)** Przepalone kości osobnika w wieku *adultus*/*maturus*, płeć niemożliwa do określenia[31]. **7)** Fragment zęba bydlęcego[32]. – **Datowanie:** okres późnorzymski.

Grób 80 (jamowy)

Strop zarejestrowany na głębokości 0,3 m od powierzchni. W planie jama grobowa o owalnym kształcie, rozszerzającym się w części S, wydłużonym wzdłuż osi N-S, o wymiarach 1,4×0,7-0,5 m. Skraj S jamy naruszony (zniszczony?). W przekroju zarys półowalny, o miąższości do 0,12 m. Wypełnisko tworzył brunatno-szary piasek. Według krótkiej notatki w dokumentacji polowej w grobie natrafiono na *kości (część pozieleniała od brązu), fibule brązowe - 2, zapinkę (sprzączkę) od pasa, nieokreślony przedmiot żelazny*[33]. Poza dwoma zapinkami pozostałe zabytki oraz kości zaginęły. – **Wyposażenie: 1)** Brązowa, jednoczęściowa zapinka silnie profilowana odmiany mazowieckiej, typu 1Ba według T. Dąbrowskiej, o kolankowato wygiętym kabłąku (Ryc. 3:1). Nóżka zakończona stożkowatym guzkiem. Na niskim grzebyku dwa płytkie żłobki. 16-zwojowa sprężyna na brązowej osi lekko odkształcona w ogniu. Dł. 5,1 cm, wys. 2,1 cm. **2)** Brązowa, jednoczęściowa zapinka silnie profilowana odmiany mazowieckiej, typu 1Ba według T. Dąbrowskiej, o kolankowato wygiętym kabłąku (Ryc. 3:2). Nóżka zakończona stożkowatym guzkiem. Na niskim grzebyku dwa płytkie żłobki. 16-zwojowa sprężyna na brązowej osi. Szpila ułamana w górnej partii. Dł. 5,2 cm, wys. 2,2 cm. **3)** Fragment nieokreślonego, skorodowanego przedmiotu żelaznego (okucia?) z dwóch blaszek (Ryc. 3:3). Dł. 4,4 cm. **4)** Sprzączka. **5)** Przepalone kości (brak analizy). – **Datowanie:** faza B_{2c}-B_2/C_1.

---

[29] W. BERNAT, *Cmentarzysko ciałopalne z okresu rzymskiego we wsi Drozdowo, pow. Płońsk*, WA XXII/2, 1955, 212-214.

[30] ANDRZEJOWSKI, *Zagadnienie ...*, 103-125.

[31] Analizy antropologiczne kości z cmentarzyska w Kołozębiu wykonała dr M. Pyżuk-Lenarczyk z *Instytutu Archeologii i Etnologii* PAN.

[32] Oznaczenia zwierzęcego materiału kostnego wykonała dr M. Nawrocka.

[33] Do PMA przekazano z tego zespołu jedynie dwie zapinki. W dokumentacji zachował się również rysunek przedmiotu żelaznego. Poza notatką w dokumentacji polowej brak jest jakichkolwiek informacji o sprzączce.

Grób 366 (popielnicowy)

Strop zarejestrowany na głębokości ok. 0,4 m od powierzchni. Zarys jamy nieregularny, o wymiarach 0,75×0,7 m. W przekroju kształt nieckowaty, o miąższości do 0,4 m. Wypełnisko ciemnoszare. Na dnie jamy ustawiona popielnica. W wypełnisku jamy przepalone kości, w stropie żelazny grot[34]. – **Wyposażenie: 1)** Żelazny, skorodowany grot z zadziorami typu F2 według P. Kaczanowskiego[35] (Ryc. 4:1). Tuleja okrągła w przekroju. Dł. 14,5 cm, dł. liścia 7 cm. **2)** Żelazny, skorodowany grot typu XIV według P. Kaczanowskiego, o smukłym liściu z rombowatym przekrojem i długiej tulei o okrągłym przekroju (Ryc. 4:2). Dł. 26,2 cm, dł. liścia 15 cm. **3)** Trójdzielna popielnica o rozchylonej krawędzi, wydzielonym, profilowanym brzuścu i wydzielonym dnie, dodatkowo podkreślonym delikatnym, plastycznym żeberkiem (Ryc. 4:3). Na szyjce ryty ornament trójkątów wypełnionych nacięciami, grup ukośnych kresek w układzie krokwiowym oraz kratki z ukośnych kresek, ujęty w dwie dookolne bruzdy. Na brzuścu grupy ukośnych rytych kresek w układzie krokwiowym. Powierzchnia czarna, wyświecona. Domieszka drobnoziarnista. Średn. wylewu 25 cm, dna 13,8 cm, wys. 21-22,5 cm. **4)** Przepalone kości kobiety? w wieku *maturus*. – **Datowanie:** faza B_2.

Grób 370 (popielnicowy)

Odkryty na głębokości 0,3 m od powierzchni. W planie mała jama z jasnoszarym wypełniskiem[36], o, w przybliżeniu, kolistym zarysie, o średn. 0,35-0,4 m. W jamie (?) popielnica wypełniona przepalonymi kośćmi, z dwoma zapinkami oraz okuciem. – **Wyposażenie: 1)** Brązowa zapinka o cechach mieszanych II i IV grupy Almgrena, typu 3.2b według J. Andrzejowskiego, z silnie rozszerzonym kabłąkiem (Ryc. 3:4). Kabłąk zdobiony przy krawędziach i w partii środkowej podłużnymi żłobkami i nacięciami, w dolnej okrągłymi odciskami puncy oraz poprzecznymi bruzdami i nacinaniem. W bruzdach na grzebykach ślady inkrustacji srebrem. Grzebyk na nóżce zwieńczony półkulistym guzkiem. Sprężyna naprawiana, zakończona guzkiem. Koniec szpili odłamany. Dł. 5,9 cm, wys. 2,7 cm. **2)** Zachowana w dwóch fragmentach brązowa zapinka o cechach mieszanych II i IV grupy Almgrena, typu 3.2b według J. Andrzejowskiego, z silnie rozszerzonym kabłąkiem (Ryc. 3:5). Kabłąk zdobiony przy krawędziach i w partii środkowej podłużnymi żłobkami i nacięciami, w dolnej okrągłymi odciskami puncy oraz poprzecznymi bruzdami i nacinaniem. W bruzdach na grzebykach ślady inkrustacji srebrem. Grzebyk na nóżce zwieńczony półkulistym guzkiem. Sprężyna naprawiana, zakończona guzkiem. Szpila odłamana. Dł. 6,15 cm, wys. ok. 2,1 cm. **3)** Żelazne prostokątne okucie kasetki o zachodzących na siebie końcach, z patyną ogniową (Ryc. 3:6). Wym. 1,8×3,2 cm. **4)** Niezdobiona popielnica o rozchylonym wylewie, silnie wydętym, dwustożkowym brzuścu, na wyodrębnionej nóżce (Ryc. 3:7). Powierzchnia wyświecona, brunatna. Domieszka drobnoziarnista. Średn. wylewu 27 cm, dna 11,5 cm, wys. 19 cm. **5)** Przepalone kości kobiety w wieku *iuvenis*/*adultus*. **6)** Fragment żebra bydlęcego. – **Datowanie:** faza B_{2c}-B_2/C_1.– **Literatura:** ANDRZEJOWSKI, *Zapinki...*, 95, 105, ryc. 10:k-l; IDEM, *Wschodnia strefa ...*, ryc. 4:c.

Znaleziska luźne

Żelazna zapinka typu Nauheim o trójkątnie rozszerzającym się, taśmowatym kabłąku, zdobionym wzdłuż krawędzi ornamentem wybijanych punktów (Ryc. 1:2). W pochewce prostokątny (?) otwór. Dolna partia nóżki i szpili niezachowana. Zach. dł. 6,2 cm. – **Datowanie:** faza A_2/A_3.

[34] Niestety nie wiadomo, który z grotów odkryty został w wypełnisku jamy grobowej, nie jest również znany kontekst odkrycia drugiego grotu.

[35] P. KACZANOWSKI, *Klasyfikacja grotów broni drzewcowej kultury przeworskiej z okresu rzymskiego*, Klasyfikacje Zabytków Archeologicznych I, Kraków 1995.

[36] Zarys jamy z wylewem popielnicy widoczny jest jedynie na planie grobu. Obok widnieje dopisek *bez stosu*, zaś z rysunku przekroju obiektu wynika, że popielnica ustawiona była w czystym piasku. Wobec braku pełnego opisu nie sposób tu wyjaśnić tych niezgodności.

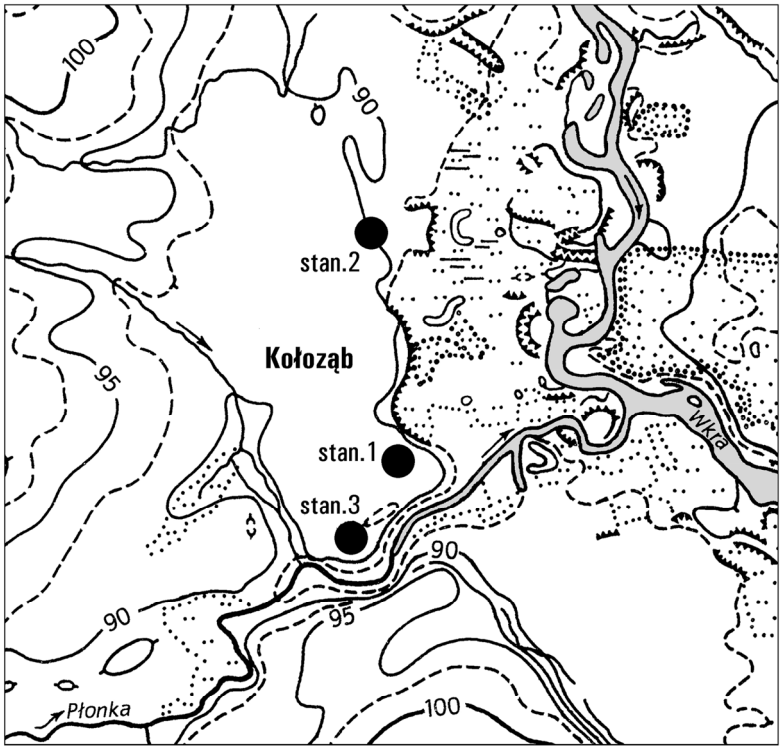

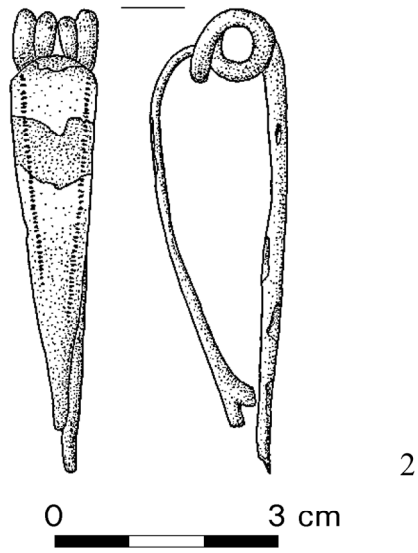

Ryc. 1. Kołoząb, pow. Płońsk. **1** – położenie cmentarzyska i osad w Kołozębiu. Według J. Pyrgały; **2** – żelazna zapinka typu Nauheim (rys. A. Potoczny).

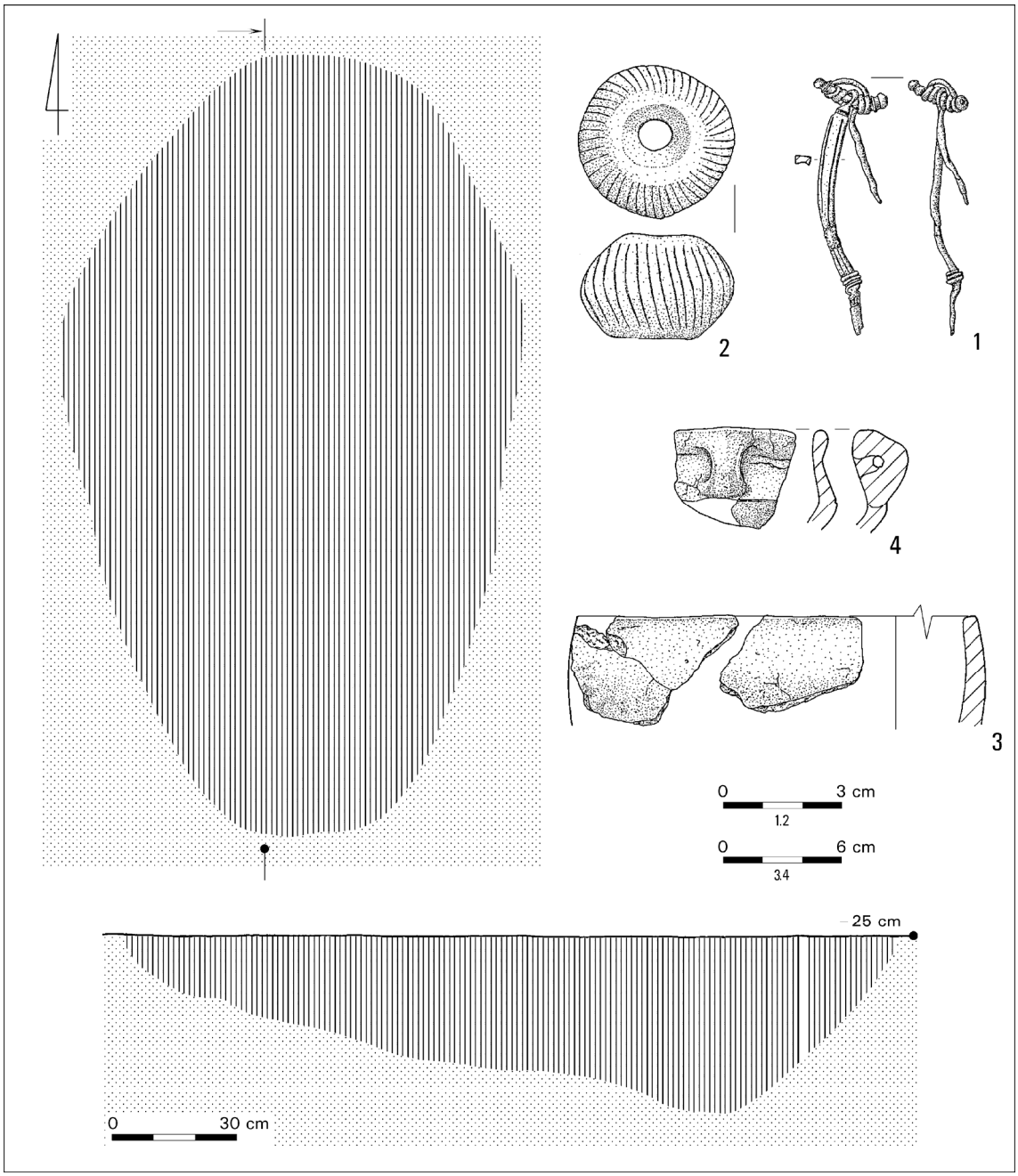

Ryc. 2. Kołoząb, pow. Płońsk, grób 58 (rys. A. Potoczny).

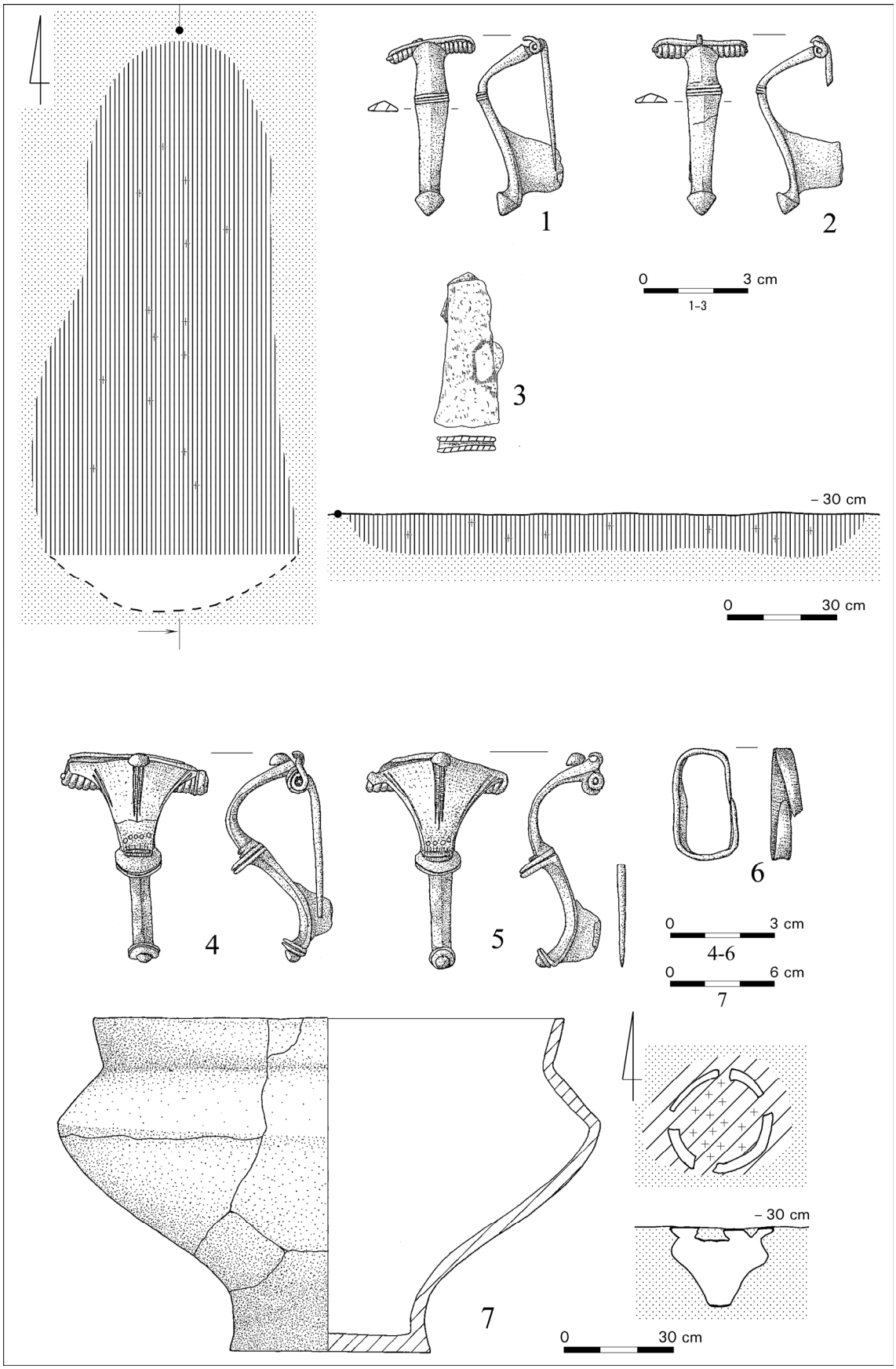

Ryc. 3. Kołoząb, pow. Płońsk. **1-3** –gróbu 80; **4-7** – grób 370 (1-2; 4-7 – rys. A. Potoczny; 3 – rys. E. Kuleczko-Giżewska)

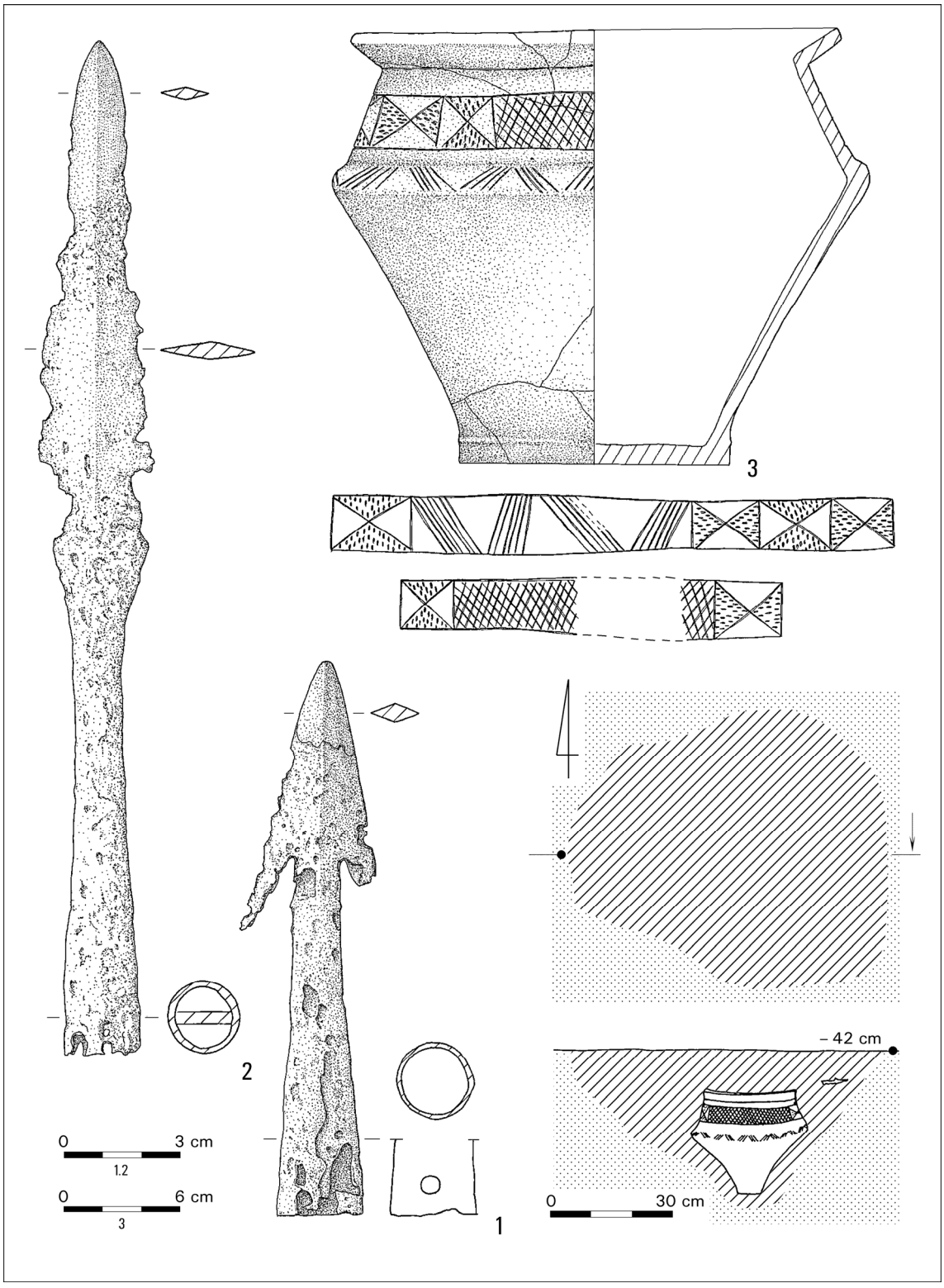

Ryc. 4. Plan i wyposażenie grobu 366 (rys. A. Potoczny).

Pogranicze trzech światów
Kontakty kultur przeworskiej, wielbarskiej i bogaczewskiej
w świetle materiałów z badań i poszukiwań archeologicznych
Warszawa 2006

Katarzyna CZARNECKA
Państwowe Muzeum Archeologiczne w Warszawie

Najwcześniejsze okucia zamków skrzyneczek z grupy nidzickiej (i nie tylko)

Z początkiem okresu wpływów rzymskich, w I wieku po Chr., ludy europejskiego Barbaricum wchodzą w orbitę zainteresowań cesarstwa rzymskiego. Rezultatem licznych kontaktów o charakterze militarnym, politycznym i handlowym są zmiany w strukturze społecznej, które znajdują swoje odbicie w zmianach w obrazie kulturowym, widoczne również w obrządku pogrzebowym. Oprócz pewnych zmian form grobów w wyposażeniu pojawiają się nowe kategorie zabytków. Należą do nich, między innymi, pozostałości skrzyń czy kasetek drewnianych w postaci metalowych okuć zamków i kluczy.

Jedne z najwcześniejszych znalezisk elementów zamków pojawiają się już na samym początku okresu wpływów rzymskich, w fazie A_3/B_1, w grupie nidzickiej, na cmentarzysku w Niedanowie. Z grobu 185 pochodzi żelazne okucie prostokątne (Ryc. 1:1) z 4 nitami w narożnikach i z dwoma kwadratowymi otworami umieszczonymi dość blisko siebie [ZIEMLIŃSKA-ODOJOWA 1999, tabl. LIV:3]. Grubość deski sugerowana przez odstęp między podkładkami nitów a blaszką wynosi ok. 0,8 cm. W zespole znaleziono też dwa okucia z taśmy żelaznej z nitami o półkolistych główkach, zapewne również od kasetki, przęślik, stop szkła i stopy brązu, dwie zapinki żelazne, jedna odmiany N, druga odmiany M z bardzo zniszczoną główką i z ażurową pochewką, fragment zwiniętej taśmy żelaznej i fragmenty dwóch naczyń. Obecność stopów brązu i szkła sugeruje, że pierwotne wyposażenie było znacznie bogatsze i to w elementy nietypowe dla młodszego okresu przedrzymskiego. Również zachowane fragmenty ceramiki, dolna część naczynia i fragment miseczki mają już cechy wczesnego okresu wpływów rzymskich.

Kolejne wczesne znaleziska elementów szkatułki pochodzą z okolic niezbyt odległych – z powiatu ciechanowskiego. Na cmentarzysku w Pajewie-Szwelicach w obiekcie 10 odkryto okucie zamka, skorodowane i uszkodzone, z zachowanym jednym otworem (Ryc. 1:2) [DŁUBAKOWSKI 2005, tabl. VIII:10]. Z tego obiektu pochodzi też kółko żelazne, z nałożonym podwójnym skobelkiem, o ułamanym zakończeniu (Ryc. 1:3), które mogło być uchwytem szkatułki [DŁUBAKOWSKI 2005, Tabl. VIII:8 – widoczny na rysunku kwadratowy element przylegający do kółka jest produktem korozji]. W zespole znajdowały się zachowane fragmentarycznie trzy zapinki odmiany M, z których przynajmniej jedna ma ażurową pochewkę. Z kolei w obiekcie 62 H, z Pajewa-Szwelic, znaleziono żelazne skorodowane okucie z nitami, przypominające okucia zamka drewnianej kasetki, ale bez otworów – może się nie zachowały, bo przedmiot jest mocno zniszczony. W zespole miała być również zapinka odmiany O i ceramika z młodszego okresu przedrzymskiego. Wprawdzie cały obiekt 62 jest trudny do interpretacji – wtręty, wkopy itd. – ale wspomniane okucie i zapinka O miały być wewnątrz popielnicy, więc stanowią zespół [DŁUBAKOWSKI 2005, 52].

Najwcześniejsze znaleziska kluczy również pochodzą z zespołów z zapinkami typu *geschweifte Fibel*[1]. Na cmentarzysku kultury przeworskiej w Piotrkowie Kujawskim w grobie 22, znaleziono klucz żelazny w zespole z zapinkami odmiany M i N [KASZEWSKA 1962, tabl. XXII:10]. Klucz i sprężynę znaleziono z kolei w grobie 85 z Altendorf [PESCHECK 1978, tabl. 13:13-14] razem z zapinkami odmiany M i N z ażurowymi pochewkami. Zapinki M z tych czte-

[1] A. Kokowski [1997, 40] podaje wczesne znaleziska klucza razem z zapinką odmiany O, z cmentarzyska Stehelčeves jest to jednak najprawdopodobniej zespół przemieszany – MOTYKOVÁ 1981, 352.

rech najwcześniejszych zespołów to odmiana Mb z ażurowymi pochewkami datowane, według T. Völlinga [1994, 198], na sam początek okresu rzymskiego w Czechach i Nadłabiu. Pozostałe wyposażenie tych grobów – noże i igły typu II z Piotrkowa Kujawskiego i z Altendorf, ceramika, także obecność stopów brązu i szkła z Niedanowa wskazują już na możliwość datowania na okres wpływów rzymskich. Można przyjąć, że w wyposażeniu tych grobów znalazły się nieco „archaiczne" zapinki. Niestety żaden z tych grobów nie ma określonych antropologicznie szczątków ludzkich, a starszy wiek zmarłej mógłby tłumaczyć obecność wcześniejszych zapinek. Zresztą zagadnienie używania zwłaszcza ozdób „po babci" wciąż pozostaje otwarte. Zapinki nie zostały badane pod kątem śladów zużycia sugerujących długotrwałe wykorzystanie [RICHTHOFEN 2000, 107].

Najwcześniejsze zamki mają najczęściej okucia o kształcie prostokąta lub kwadratu. Jedynie bardzo wcześnie datowany egzemplarz z Pajewa Szwelic, obiekt 10 [DŁUBAKOWSKI 2005, tabl. VIII:10] ma ścięte rogi, co zbliża jego kształt do owalu. Są wśród nich zarówno okucia bardzo duże np. Wymysłowo, grób 96 [JASNOSZ 1952, ryc. 68:8], lub Pajewo-Szwelice, obiekt 62H [DŁUBAKOWSKI 2005, tabl. LV:1], jak i bardzo małe – Ciecierzyn, grób 203 [MARTYNIAK, PASTWIŃSKI, PAZDA 1997, tabl. CXCIV:11]. Oprócz okuć z podwójnymi otworami pojawiają się też okucia tylko z jednym otworem – Kamieńczyk, grób 224 [DĄBROWSKA 1997, tabl. CXIV:7], czy Ciecierzyn, groby 226 i 203 [MARTYNIAK, PASTWIŃSKI, PAZDA 1997, tabl. CCXIII:5; CXCIV:11], niespotykane w kasetkach datowanych na fazę B_2 czy późny okres wpływów rzymskich[2]. Jedynie w Skandynawii typ okucia owalnego lub prawie trójkątnego z jednym otworem jest bardzo rozpowszechniony przez cały okres wpływów rzymskich[3].

Otwory w okuciach są na ogół dopasowane do klucza wielkością i kształtem, gdyż wtedy cały zamek lepiej funkcjonuje, choć zdarzają się wyjątki – egzemplarz z Kamieńczyka, grób 224, ma wyraźnie większy otwór niż wymiar klucza. Kształt otworów w okuciu zamka zależy od narzędzia jakim były wycinane. Najczęściej są koliste, zbliżone do owalu lub kwadratowe[4]. Kwadratowe otwory w okuciach zamka z odpowiadającą im, kwadratową w przekroju sztabką klucza, o dość szerokim rozstawie i niezbyt głębokim wygięciu pióra, wydają się być dość charakterystyczne dla wczesnych znalezisk, z fazy B_1, choć zdarzają się i później (Chmielów Piaskowy, grób 38A i luźno) [GODŁOWSKI, WICHMAN 1998, tabl. LV:5; LXXXVIII:5]. Dość liczne są wczesne znaleziska takich elementów zamka, znajdowane z zapinkami Almgren 68, np. z Wymysłowa, z grobów 146, 233, 267 [JASNOSZ 1952, ryc. 116:14; 225:15; 264:5] czy z Wesółek, grób 15 [DĄBROWSCY 1967, ryc. 18:10], a spoza kultury przeworskiej np. z Neubrandenburg, groby 4 i 48 [LEUBE 1978, tabl. 3:j, 13:e]. Brązowe okucie z prostokątnymi otworami, ale bez nitów pochodzi z Dobřichova-Pičhory [DROBERJAR 1999, tabl. 98:3]. Jest to znalezisko luźne, można je jednak datować, w ramach chronologii całego cmentarzyska na wczesny okres rzymski. Trudno natomiast jednoznacznie stwierdzić, czy rzeczywiście jest to okucie kasetki, ze względu na silny stopień skorodowania i uszkodzenia, a także brak nitów. Okucie[5] z dwoma kwadratowymi otworami i 4 nitami w narożnikach pochodzi z cmentarzyska Dobřichov-Třebicka [PIČ 1892, tabl. XL:28; SAKAŘ 1991 ryc. 2:4]. Jest to jednak również znalezisko luźne, a datowanie jego nie jest łatwe, bo na cmentarzysku oprócz zespołów datowanych na wczesny okres rzymski są też materiały późniejsze.

Okucie zamka z grobu 185 z Niedanowa jest prawie kwadratowe, niezbyt duże o wymiarach 5,4×4,6 cm, z dużymi, prawie 1×1 cm kwadratowymi otworami. W zespole brak jest klucza, natomiast wydaje się, że zawinięty fragment taśmy żelaznej może być zakończeniem sprężyny zamka, choć nie można tego stwierdzić na pewno. Również dwa fragmenty taśmowa-

[2] Niewielkie okucie z cienkiej blachy brązowej o kształcie zbliżonym do trójkąta z jednym otworem w centrum i 3 małymi otworami na nity na rogach znalezione na osadzie kultury wielbarskiej w Klonówce [KALKA 2005, 458, ryc. 16:c] nie jest chyba jednak okuciem zamka kasetki.

[3] Okucie z Ciecierzyna, grób 203, przypomina skandynawskie pojedyncze okucia zamków wydaje się jednak, że jest to przypadkowa zbieżność.

[4] Dziwny, półkolisty otwór zaobserwowano na okuciu z grobu 16 w Kryspinowie [GODŁOWSKI 1977, ryc. 2:9]. Nie miałam jednak w ręku przedmiotu więc nie wiem czy nie jest „zarośnięty" korozją, co czasem się zdarza,

[5] Ani w pierwszej publikacji [PIČ 1892], ani w następnych [SAKAŘ 1991] nie podano surowca, z jakiego wykonano ten przedmiot.

tych okuć z nitami o dużych główkach stanowią zapewne dodatkowe (boczne) okucia kasetki. Podobne w kształcie do znaleziska z Niedanowa jest kwadratowe, uszkodzone okucie zamka z Wesółek, st. 1, grób 15, z prostokątnym jednym i uszkodzonym drugim otworem, datowane na fazę B_1. Niestety tylko schematyczny rysunek zamieszczony w publikacji i brak podanych wymiarów utrudnia dokładniejszą analizę tego przedmiotu. Kwadratowe okucie zamka, wprawdzie z pojedynczym kwadratowym otworem, o wymiarach 1×1 cm, pochodzi z bogato wyposażonego grobu 224, z Kamieńczyka [DĄBROWSKA 1997, tabl. CXIV:7]. Grób ten, datowany na fazę B_1, wyposażony był w zapinkę brązową Almgren 74, brązową zapinkę Almgren 52 i nóżkę drugiej zapinki oczkowatej, brązową szpilę i brązową igłę, szydło, nożyk sierpikowaty, dwa przęśliki, dwa kółka żelazne (duże, masywne, może uchwyty od kasetki), stopione szkło i brąz oraz liczne naczynia. Zachowany w bardzo dobrym stanie dzięki patynie ogniowej komplet elementów zamka (Ryc. 2:1) – okucie, klucz o kwadratowym przekroju pióra (wyraźnie mniejszym niż otwór w okuciu) i sprężyna z gwoździem do mocowania – pozwala na próbę rekonstrukcji. Sposób mocowania bardzo krótkiej (5,5 cm) sprężyny na gwóźdź umieszczony poprzecznie do płaszczyzny wygięcia jest dość nietypowy i sugeruje, że była to kasetka z przesuwanym wieczkiem[6]. Sprężyna była najprawdopodobniej umieszczona w wydrążonej poprzeczce nad wieczkiem i opadała w otwór w przesuwanym wieku, blokując je. Klucz wprowadzano przez drugi otwór w drewnie wieka. Trudno rozstrzygnąć czy okute było miejsce wprowadzenia klucza czy sprężyny.

Podobne okucie zamka z jednym otworem pochodzi z cmentarzyska w Ciecierzynie, z grobu 226 [MARTYNIAK, PASTWIŃSKI, PAZDA 1997, tabl. CCXIII:5]. Jest to okucie kwadratowe (o wymiarach 6×6,2 cm) z czterema nitami z półkolistymi główkami na rogach, w centralnej części znajduje się jeden otwór w kształcie (na rysunku) nieregularnego sześciokąta (może skorodowany kwadrat?) o wymiarach 1×1 cm (Ryc. 1:4). Towarzyszyła mu sprężyna o długości 9,5 cm z urwanym zakończeniem i czopem o średnicy około 1 cm (Ryc. 1:5). W zespole nie ma klucza, może jego pozostałością są małe fragmenty sztabki żelaznej o przekroju prostokątnym. Pozostałe wyposażenie to kółko z rozwidloną skuwką (uchwyt wieka kasetki), przęślik, nóż typu I/II, fragment stopionej zapinki brązowej, fragment okucia z blachy żelaznej i ceramika. Grób datowany jest na fazę B_1. Z kolei w grobie 203 na tym cmentarzysku znaleziono malutkie okucie trójkątne z 3 nitami i jednym otworem w środku [MARTYNIAK, PASTWIŃSKI, PAZDA 1997, tabl. CXCIV:11]. Brak innych elementów (klucza, sprężyny) w zespole nie pozwala jednoznacznie ustalić czy to na pewno okucie zamka, ale jest to najbardziej prawdopodobne. Otwór jest prawie kwadratowy o wymiarach około 0,9×0,8 cm, samo okucie ma 2,9×2 cm. W grobie znajdował się przęślik, zwinięta igła, nożyk sierpikowaty, mała kuleczka stopionego brązu i ceramika.

Dwa otwory w okuciu z grobu 185 z Niedanowa są położone bardzo blisko siebie, odległość między nimi wynosi 1 cm. Nie są ustawione równolegle, co w przypadku otworów o kwadratowym kształcie ma, w przeciwieństwie do otworów kolistych, istotne znaczenie praktyczne – wybitnie utrudnia manewrowanie kluczem. Pewną trudność stwarza też wspomniane bardzo bliskie rozmieszczenie otworów – klucz musiałby mieć pióro o długości najwyżej 2 cm. Nie znamy kluczy o tak małym rozstawie pióra z (wyjątkiem kluczy miniaturowych), które chyba byłyby też dość trudne w obsłudze. Większość wczesnych kluczy z fazy B_1 ma pióra dość szerokie i płaskie, mniejsze są, na ogół, późniejsze. Okucia z dwoma kwadratowymi otworami znane z innych stanowisk, np. z Wymysłowa, z grobów 233 i 267 [JASNOSZ 1952, ryc. 225:15; 264:5] mają znacznie szerszy rozstaw. Również okucie z Dobřichova-Třebicki, choć jego przy-

[6] Taki sposób mocowania sprężyny za pomocą gwoździa jest bardzo rzadki. Są natomiast, choć też nieczęste, sprężyny mocowane za pomocą elementu umieszczonego poprzecznie najczęściej w postaci sztyftu przełożonego przez uszko utworzone przez zawinięcie końca sprężyny. Takie rozwiązania wystąpiły na cmentarzysku w Niedanowie w grobach 400 i 438 [ZIEMLIŃSKA-ODOJOWA 1999, tabl. CXLIV:6; CLXIII:3] datowanych na fazę B_2 i B_{2b} oraz na cmentarzysku w Brzeziu, w grobie 135 [PUDEŁKO 1990, ryc. 6:d] datowanym przez autora badań na fazę B_2/C_1. System mocowania sprężyny na nity zastosowano w zamkach kasetek z Luboszyc, grób 51 i 220 [DOMAŃSKI 1982, tabl. V:b; XVIII:h], datowanym już na fazę B_2/C_1 i w Choruli, w grobie 88 [SZYDŁOWSKI 1964, ryc. 74:4-5]. W obu wymienionych przypadkach gwoździe umieszczone były równolegle do pióra sprężyny, co, nawet po przymocowaniu do deski, pozwala zachować sprężystość elementu blokującego. Natomiast przymocowanie gwoździem umieszczonym prostopadle, tak jak w zabytku z Kamieńczyka, zasadniczo nie powinno sprężynować. Nie wykluczone, że bolec sprężyny opadał pod własnym ciężarem lub, że krótka sprężyna umocowana była w innym, niezachowanym (drewnianym?) elemencie.

należność chronologiczna nie jest jasna, ma dwa prostokątne otwory znacznie szerzej rozstawione [PIČ 1892, tabl. XL:28; SAKAŘ 1991, ryc. 2:4]. Pojawia się pytanie czy w takim razie znalezisko z Niedanowa jest rzeczywiście elementem zamka omawianego typu. Brak klucza i sprężyny uniemożliwia definitywne rozstrzygnięcie jak należy rekonstruować zamek z Niedanowa, niemniej okucie z dwoma takimi otworami praktycznie nie pasuje też do żadnego innego rodzaju. Dwa otwory w blasze okucia zdarzają się, choć nieczęsto, przy zamkach zaciskowych, ale ustawione są w zdecydowanie większym oddaleniu od siebie [JACOBI 1974, tabl. 48:767-769]. Dwa (lub trzy) otwory umieszczone blisko siebie mają oczywiście kłódki i zamki zaciskowe otwierane kluczem zakończonym widełkami, ale nie są one nigdy tak duże, ani też prostokątne, a sama blaszka musi być dłuższa i zaopatrzona w blokujący element.

Okucie z Niedanowa ma dość niewielkie rozmiary (5,4×4,6 cm), bardzo zbliżone wielkością i kształtem (4 nity w rogach) do przedmiotów z Kamieńczyka (5,7×4,8 cm) i Ciecierzyna około (6,3×5,6 cm, nieregularne brzegi). Również wymiary otworów są zbliżone i wynoszą około 1×1 cm. Wydaje się, że można postawić hipotezę, że ten przedmiot funkcjonował jako okucie z jednym otworem (klucz wykorzystywał tylko 1 otwór, w którym była sprężyna). Istnienie „ślepych" otworów jest potwierdzone chociażby przez znaleziska z Nadkola, z grobów 47 i 79 (Ryc. 2:1) [ANDRZEJOWSKI 1998, tabl. XXXVI:7; LI:8] i z Tarnowa, grób 1/1925 [GODŁOWSKI, SZADKOWSKA 1972, 12, tabl. II:33][7]. Takie ślepe otwory nie przeszkadzały w żaden sposób w funkcjonowaniu przedmiotu. Niekiedy można zaobserwować pewne błędy w przebijaniu otworów np. w Domaradzicach, w grobie 107, są okucia zamka z otworami o kształcie ósemkowatym – dwa razy przebijanymi [KOSTRZEWSKI 1954, ryc. 114:3]. W przypadku okucia z Niedanowa użytkowany był prawdopodobnie mniejszy z dwóch zachowanych otworów. Nie jest on umieszczony w samym środku okucia, ale centralne ustawienie nie jest koniecznym wymogiem praktycznym i wynika raczej z naturalnego zamiłowania do symetrii. Zresztą otwory na okuciach z Kamieńczyka i Ciecierzyna też nie znajdują się idealnie w środku, choć asymetria jest wyraźnie mniejsza. Asymetrycznie bywają też rozmieszczone podwójne otwory na okuciach chronologicznie późniejszych. Znalezisko z Niedanowa jest zapewne przykładem jeszcze nie do końca wypracowanych sposobów adaptacji zamka i zapewne dlatego w takim kształcie nie był powielany.

Można przyjąć, że wraz z początkiem okresu wpływów rzymskich na obszarze Wolnej Germanii zaadaptowano zamykaną szkatułkę jako element wyposażenia kobiety i to, jak wskazują dość zasobne inwentarze najwcześniejszych grobów z kasetkami, kobiety zamożnej o dość wysokiej pozycji społecznej. Samą konstrukcję zamka przejęto zapewne z obszaru kultury lateńskiej. Spośród licznych rodzajów zamków używanych przez Celtów (w drzwiach – z przesuwanym lub opadającym ryglem, w skrzynkach – głównie zaciskowy) wybrano najmniej powszechnie stosowany zamek ze sprężyną. Generalna zasada działania zamka kasetki została przejęta, natomiast wypracowywano (zapewne poprzez eksperymenty) właściwe czy najlepsze rozwiązania różnych form drugorzędnych takich jak kształt okucia czy ilość otworów. Zasadniczo można przyjąć możliwość funkcjonowania zamka bez metalowego okucia – jak w przypadku wielu zamków wcześniejszych (od drzwi), niemniej miękkie drzewo dość szybko ulega wyrobieniu i otwieranie staje się trudniejsze, a zamek mniej pewny. Dlatego dość szybko pojawiają się metalowe okucia. Do wcześniejszych form należą zamki z okuciem tylko jednego otworu (zapewne tego, w który wchodziła sprężyna) z kluczem dość płytko i szeroko wygiętym, zbliżonym kształtem do dużych kluczy hakowych znanych z obszarów celtyckich, na ogół o kwadratowym przekroju sztabki. Duże okucia zamków z jednym dużym otworem pojawiają się na oppidach, np. Manching [JACOBI 1974, tabl. 48:760-766), Zavist [MOTYKOVÁ, DRDA, RYBOVÁ 1978, ryc. 11:14; 12:7; 15:10; 17:4], Staré Hradisko [MEDUNA 1961 tabl. 15:5-11], ale i na cmentarzyskach zachodniej strefy kultury lateńskiej, np. Lamadelaine, groby 26, 39, 45 [METZLER-ZENS ET ALII 1999, ryc. 113:4.d; 165:7; 184:5] czy Wederath, groby 207, 276 [HAFFNER 1971, tabl. 48:9; 67:1]. Datowane są tam na fazę D_2 odpowiadającą mniej więcej schyłkowi okresu przedrzymskiego lub, na terenie Galii, na początek okresu gallorzymskiego (Acy-Romance) [LAMBOT, FRIBOULET, MENIEL 1994, ryc. 106:39]. Są to jednak najprawdopodob-

[7] K. Godłowski interpretuje trzeci otwór jako wynik reparacji lub próby przeróbki zamka [GODŁOWSKI, SZADKOWSKA 1972, 136].

niej, rzadko znajdowane w kompletach, okucia zamków zaciskowych (Wederath), w których również, do funkcjonowania mechanizmu potrzebne były dwa otwory – jeden na wprowadzenia rygla, drugi klucza.

Interesujące jest, że na cmentarzyskach celtyckich okucia zamków zdarzają się nie tylko w grobach kobiecych lecz również w grobach męskich[8] (Lamadelaine, groby 39 i 59 pochówki pojedyncze wyposażone w broń i okucia zamka lub klucz) [METZLER-ZENS ET ALII 1999, ryc. 165; 222), natomiast na obszarach germańskich, od samego początku kasetki towarzyszą wyłącznie pochówkom kobiet[9]. Pojawiają się w grobach z dość bogatym wyposażeniem kobiecym – dwie lub trzy zapinki z ażurową pochewką (a więc bardziej ozdobne), także importowane zapinki Almgren 68, paciorki (na ogół tylko w postaci stopów szkła), zestaw przyborów przęśliki, igły, szpile, szydła, noże i nożyki sierpikowate) stanowiąc wyznacznik płci i statusu pochowanej osoby.

Bibliografia

ANDRZEJOWSKI, J.,
1998 *Nadkole 2. A Cemetery of the Przeworsk Culture in Eastern Poland*, MAB V, Kraków.

BECKER, M.
2000 *Luxuriöser Haushalt für den Toten*, [w:] M. Sailer, A. Roeder [red.], *Gold für die Ewigkeit. Das germanische Fürstengrab von Gommern*, Halle, 148-161

DĄBROWSKA, T.,
1997 *Kamieńczyk. Ein Gräberfeld der Przeworsk-Kultur in Ostmasowien*, MAB III, Kraków.

DĄBROWSCY, I., K.
1967 *Cmentarzysko z okresów późnolateńskiego i wpływów rzymskich w Wesółkach, pow. Kalisz*, Wrocław-Warszawa-Kraków.

DŁUBAKOWSKI, Z.
2005 *Stanowisko wielokulturowe w miejscowości Pajewo-Szwelice, woj. mazowieckie*, Warszawskie Materiały Archeologiczne 9, Warszawa.

DOMAŃSKI, G.,
1982 *Cmentarzysko w Luboszycach (II-IV w.)*, Wrocław.

DROBERJAR, E.
1999 *Dobřichov-Pičhora. Ein Gräberfeld der älteren römischen Kaiserzeit in Böhmen (ein Beitrag zur Kenntnis des Marbod Reichs)*. Fontes Archaeologici Pragenses 23, Pragae.

GODŁOWSKI, K.
1977 *Das Gräberfeld in Kryspinów bei Kraków und seine Bedeutung für den Übergang zwischen der La Tène- und römischen Kaiserzeit in Kleinpolen*, [w:] B. Chropovský (red.), *Symposium Ausklang der Latènezivilisation und Anfänge der germanischen Besiedlung im mittlerem Donaugebiet*, Bratislava, 59-80.

GODŁOWSKI, K., SZADKOWSKA, L.
1972 *Cmentarzysko z okresu rzymskiego w Tarnowie, powiat Opole*, „Opolski Rocznik Muzealny" V.

GODŁOWSKI, K., WICHMAN, T.
1998 *Chmielów Piaskowy. Ein Gräberfeld der Przeworsk-Kultur im Świętokrzyskie Gebirge*. MAB VI, Kraków.

HAFFNER, A.,
1971 *Das keltisch-römische Gräberfeld von Wederath-Belginum 1*, Trierer Grabungen und Forschungen VI,1, Trier.

JACOBI, G.
1974 *Werkzeug und Gerät aus dem Oppidum von Manching*, Die Ausgrabungen in Manching 5, Wiesbaden.

JASNOSZ, S.
1952 *Cmentarzysko z okresu późno-lateńskiego i rzymskiego w Wymysłowie pow. Gostyń*, FAP II, 1-284.

KALKA, P.
2005 *Osada ludności kultury wielbarskiej w Klonówce, gm. Starogard Gd. stan. 47 (na trasie autostrady A1 numer 140). Badania w latach 2000-2003*, [w:] M. Fudziński, H. Paner (red.), *XIV Sesja Pomorzoznawcza. Vol. 1: Od epoki kamienia do okresu rzymskiego*, 441-470.

KASZEWSKA, E.
1962 *Cmentarzysko kultury wenedzkiej w Piotrkowie Kujawskim powiat Radziejów*, PMMAE 8, 5-78.

[8] Być może zmarłych mężczyzn wyposażano w większe skrzynie na jakieś sprzęty, a nie, znane potem również z cesarstwa rzymskiego, kasetki na biżuterię czy inne kosztowne drobiazgi.

[9] Wyjątkiem są groby książęce np. Gommern [BECKER 2000].

KOKOWSKI, A.
1997 *Schlossbeschläge und die Schlüssel aus dem nördlichen Barbaricum in der römischen Kaiserzeit und frühen Völkerwanderungszeit*, Klasyfikacje zabytków archeologicznych II, Lublin.

KOSTRZEWSKI, B.
1954 *Cmentarzysko z okresu późnolateńskiego i rzymskiego w Domaradzicach, pow. Rawicz*, FAP IV, 153-274.

LAMBOT, B., FRIBOULET, M., MENIEL, P.
1994 *Le site protohistorique d'Arcy-Romance (Ardennes) II. Le nécropoles dans leur contexte régional*. Mémoires de la Soc. Archéol. Champenoise 8.

LEUBE, A.
1978 *Neubrandenburg, ein germanischer Bestattungsplatz des 1.Jahrhunderts u. Z.*, Berlin.

MARTYNIAK, G., PASTWIŃSKI, R., PAZDA, S.
1997 *Cmentarzysko kultury przeworskiej w Ciecierzynie, gmina Byczyna, woj. opolskie*. Wrocław.

MEDUNA, J.
1961 *Staré Hradisko. Katalog der Funde im Museum der Stadt Boskovice*, Brno.

METZLER-ZENS, N. i J., MÉNIEL, P., BIS, R., GAENG, C., VILLEMEUR, I.
1999 *Lamadelaine, une nécropole de l'oppidum du Titelberg*, Dossiers d'archeologie du Musee National d'Histoire et d'Art, Luxembourg .

MOTYKOVÁ, K.
1981 *Das Brändgräberfeld der römischen Kaiserzeit von Stehelčeves*, „Památky Archeologické" 72, 340-415.

MOTYKOVÁ, K., DRDA, P., RYBOVÁ, A.
1978 *Metal, glass and amber objects from the acropolis of Závist*, "Památky Archeologické" LXIX/2, 259-343.

PESCHECK, C.
1978 *Die germanischen Bodenfunde der Römischen Kaiserzeit in Mainfranken*. München.

PIČ, J.L.
1892 *Žárové hroby na Třebické u Dobřichova*, „Památky Archeologické" XV, 561-598.

PUDEŁKO, E.
1990 *Nowe cmentarzysko z okresu rzymskiego w Wielkopolsce odkryte w Brzeziu gm. Pleszew woj. kaliskie*, „Kaliskie Zeszyty Muzealne" 1, 17-38.

RICHTHOFEN, J. v.
2000 *Fibelgebrauch – gebrauchte Fibeln. Studien an Fibeln der älteren Römischen Kaiserzeit*, Archäologische Berichte 13, Bonn.

SAKAŘ, V.
1991 *Kováni řimských skříněk v českých nálezech*, „Časopis národního muzea v Praze" CLX, 11-19.

VÖLLING, T.
1994 *Studien zu Fibelformen der jüngeren vorrömischen Eisenzeit und ältesten römischen Kaiserzeit*, BRGK 75, 147-282.

SZYDŁOWSKI, J.,
1964 *Cmentarzysko z okresu wpływów rzymskich w Choruli, pow. Krapkowice*, Wrocław-Warszawa-Kraków

ZIEMLIŃSKA-ODOJOWA, W.
1999 *Niedanowo. Ein Gräberfeld der Przeworsk- und Wielbark-Kultur in Nordmasowien*, MAB VII, Kraków.

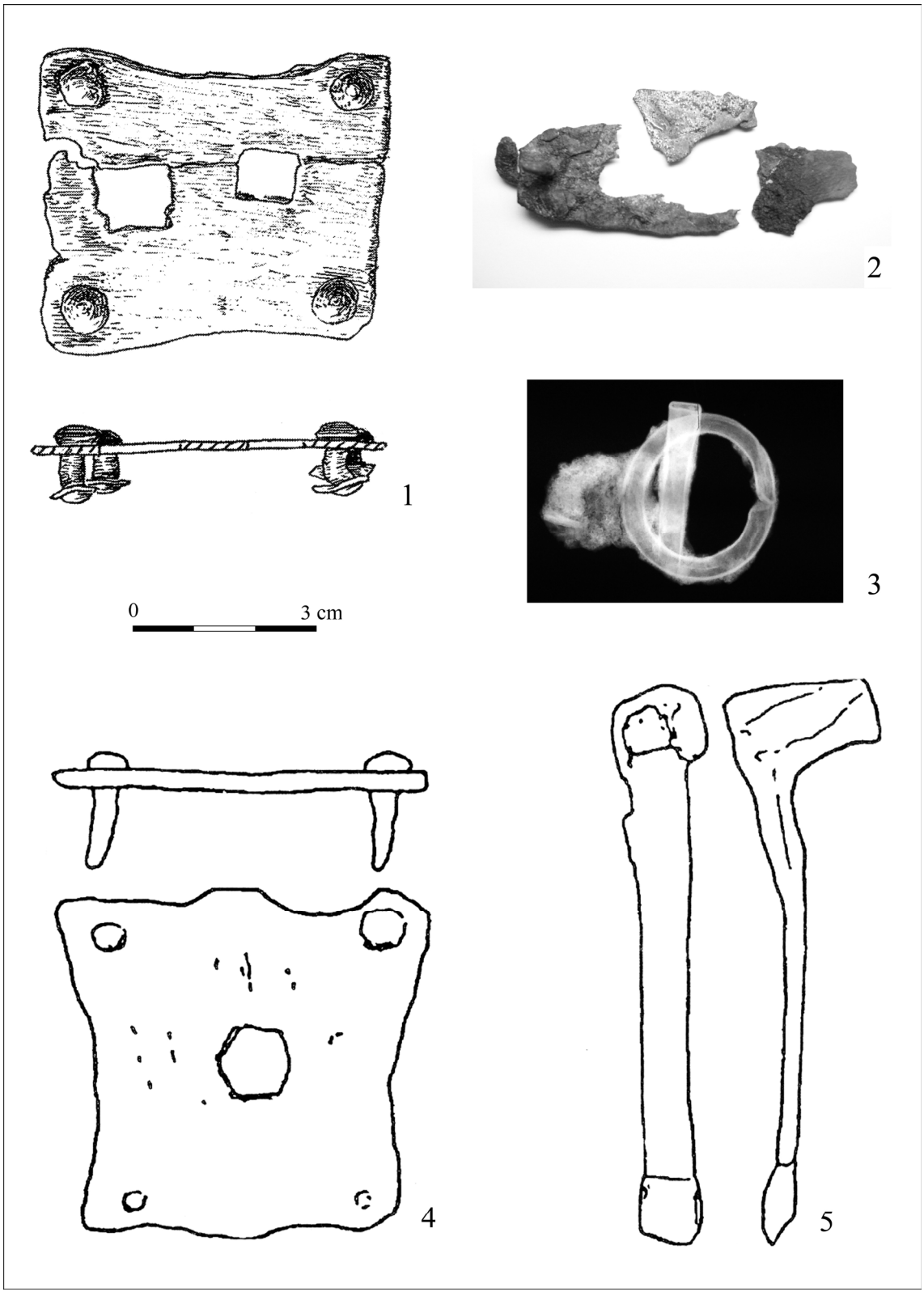

Ryc. 1. 1 – Niedanowo, grób 185, żel. okucie zamka [ZIEMLIŃSKA-ODOJOWA 1999, tabl. LIV:3]; **2** – Pajewo-Szwelice, obiekt 10, fragment żel. okucia zamka (fot. P. Wilczyński); **3** – Pajewo Szwelice, obiekt 10, uchwyt (?) kasetki (fot. P. Wilczyński); **4** – Ciecierzyn, grób 226, żel. okucie zamka [MARTYNIAK, PASTWIŃSKI, PAZDA 1997, tabl. CCXIII:5]; **5** – Ciecierzyn, grób 226, żel. sprężyna [MARTYNIAK, PASTWIŃSKI, PAZDA 1997, tabl. CCXIII:3].

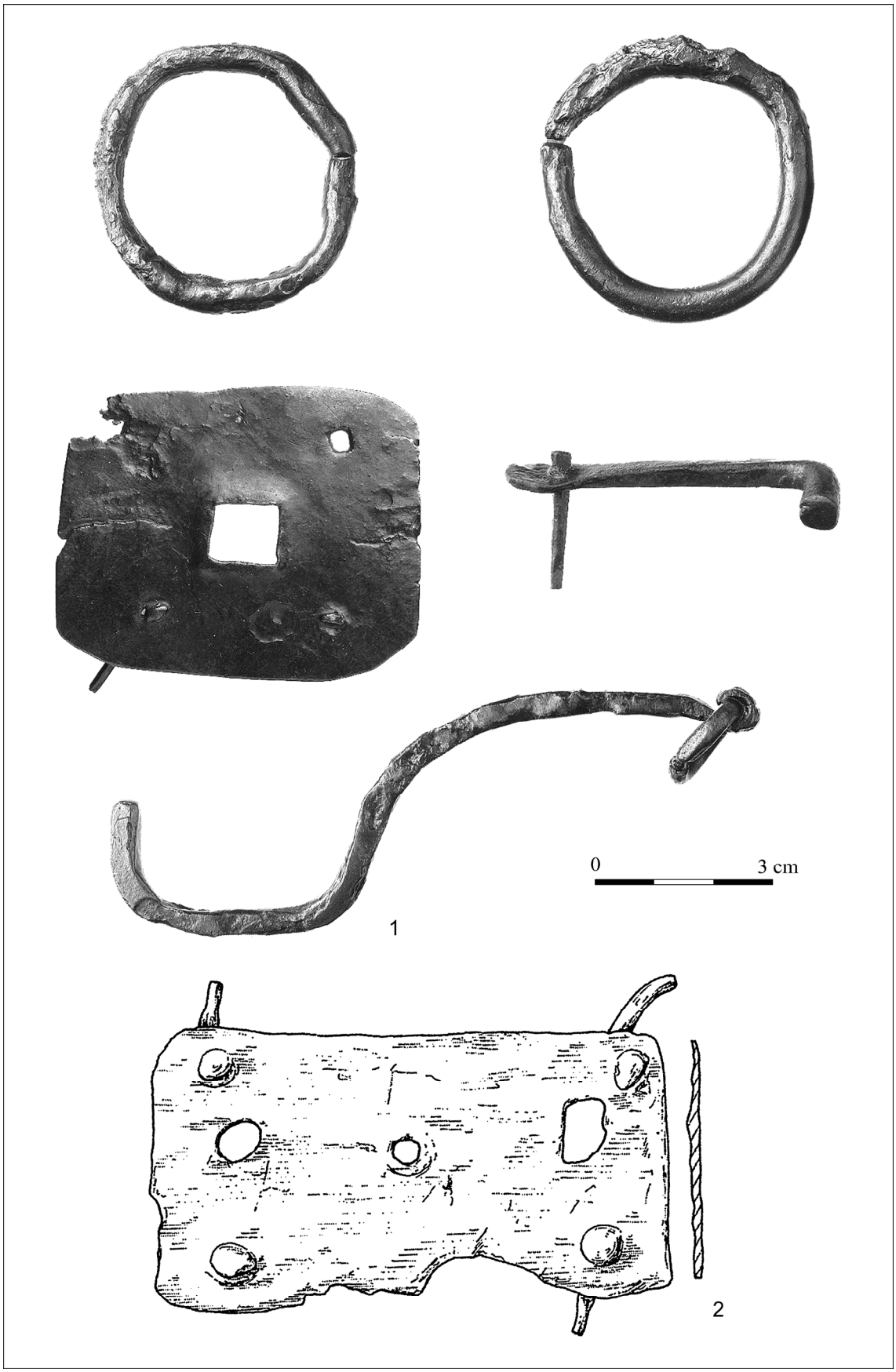

Ryc. 2. 1 – Kamieńczyk, grób 224, klucz żel., okucie zamka, sprężyna, 2 kółka-uchwyty (fot. A. Szela); **2** – Nadkole, grób 79, żel. okucie zamka z 3 otworami [ANDRZEJOWSKI 1998].

Pogranicze trzech światów
Kontakty kultur przeworskiej, wielbarskiej i bogaczewskiej
w świetle materiałów z badań i poszukiwań archeologicznych
Warszawa 2006

Anna JUGA-SZYMAŃSKA
Instytut Archeologii Uniwersytetu Warszawskiego

Szpile kościane w kulturze bogaczewskiej

Dotychczas temat szpil kościanych kultury bogaczewskiej był z reguły pomijany. Na ich obecność w inwentarzu tej kultury zwróciła uwagę jedynie Marta Schmiedehelm, przy okazji omawiania okazów z metalu[1]. Brak publikacji znalezisk szpil kościanych stał się podstawą dla sformułowania tezy o braku takich znalezisk z okresu wpływów rzymskich na Pojezierzu Mazurskim[2]. Obecnie możemy jednak skompletować bazę źródłową zawierającą kilkadziesiąt szpil kościanych pochodzących ze stanowisk kultury bogaczewskiej[3]. Poza kilkoma egzemplarzami zarejestrowanymi podczas powojennych badań archeologów polskich na Pojezierzu Mazurskim (Paprotki Kolonia, Sterławki Wielkie, Wyszembork) oraz opublikowanymi okazami z wykopalisk przedwojennych (Gąsior) są to dane pochodzące przede wszystkim ze źródeł archiwalnych. Największą rolę w tym względzie odgrywa kartoteka Marty Schmiedehelm[4].

Dysponujemy dziś danymi o 39 szpilach kościanych. Liczba ta jednak z pewnością nie odzwierciedla rzeczywistego natężenia występowania tego typu zabytków. Jedną z przyczyn jest zły stan zachowania kości w obiektach pradziejowych. Po drugie, spalone szczątki zmarłych nie zawsze były poddawane analizom antropologicznym, a wręcz nie były zabierane z miejsca wykopalisk, tak nieatrakcyjne przedmioty mogły zostać po prostu przeoczone przez archeologów. Szczególnie okazy znajdujące się w popielnicach nie wydzielały się zanadto wśród spalonych kości ludzkich. Zastanawiający jest również fakt, że mamy do dyspozycji dane o kilku szpilach z takich stanowisk jak np. Rudówka, czy Nowy Zyzdrój, podczas gdy inne cmentarzyska w ogóle na liście nie figurują. Nie jest to spowodowane ani lokalnymi preferencjami (kartografowanie tych przedmiotów nie wykazało szczególnych skupień – por. Ryc. 1), ani chronologią cmentarzysk. Wydaje się natomiast, że chodzi tu raczej o metodykę eksploracji. Z pewnością dużą rolę odgrywały także czynniki takie jak: rodzaj gleby i związany z nim stopień zachowania przedmiotów, czy stopień zniszczenia stanowiska.

Tylko jeden z 39 znanych okazów, pochodzący z osady w Wyszemborku, został poddany analizie archeozoologicznej, która wykazała, że szpilę tę wykonano z poroża jelenia[5]. Nie wiadomo jednak, czy do wykonania innych okazów również użyto poroża czy kości zwierząt.

Czasami mylący jest też opis w źródłach przedwojennych – *Knochennadel*[6], podczas gdy porównanie z rysunkami wykazuje, że chodzi tu raczej o kościane narzędzia (przekłuwacze, szy-

---

[1] M. SCHMIEDEHELM, *Das Gräberfeld am Jaskowska-See in Masuren. Studien zur westmasurischen Kultur der römischen Eisenzeit. I Teil. Fundbeschreibung. Zubehör der Kleidung. Kulturbeziehungen und Siedelungsverhältnisse*. Tallinn 1944 – maszynopis nieopublikowanej rozprawy doktorskiej, przechowywany w *Ajaloo Instituut*, w Tallinnie.

[2] M. TEMPELMANN-MĄCZYŃSKA, *Das Frauentrachtzubehör des Mittel- und osteuropäischen Barbaricums in der römischen Kaiserzeit*, Kraków 1989, 102. Autorka zajmowała się tylko analizą grobów kobiecych.

[3] W katalogu nie uwzględniono szpili kościanej z Dąbrówki Polskiej (Polnische Dombrowken). Znalezisko to z końca XIX wieku nie posiada, bowiem dobrej publikacji, tym samym przynależność do kultury bogaczewskiej jest wysoce niepewna – por. A. BEZZENBERGER, *Accessionen des Prussia-Museums*, „Prussia" 19, 1895, 247.

[4] Na temat kartoteki Marty Schmiedehelm – por. A. JUGA, W. NOWAKOWSKI, P. SZYMAŃSKI, *"Galindzkie" archiwalia archeologiczne w Tallinie. Spuścizna Marty Schmiedehelm*, "Mrągowskie Studia Humanistyczne" 2, 2000, 15-30; A. JUGA-SZYMAŃSKA, P. SZYMAŃSKI, *Das Archiv von Martha Schmiedehelm und die Möglichkeiten seiner Ausnutzung in heutiger Vor- und Frühgeschichte*, [w:] W. Nowakowski, M. Lemke (red.), *Auf der Suche nach der verlorenen Archäologie*, Warszawa 2003, 57-60.

[5] Analizę materiału szpili wykonała dr Anna Gręzak z IAUW; por. P. SZYMAŃSKI, *Wielokulturowa osada w Wyszemborku, stan. V, pow. Mrągowo*, Studia Galindzkie I, Warszawa 2003, 74.

[6] W nowszej literaturze używane jest także określenie *Beinnadel* – por. E.M. RUPRECHTSBERGER, *Die römischen Bein- und Bronzenadeln aus den Museen Enns und Linz*, Linzer Archäologische Forschungen 9, Linz 1999.

dła) niż o delikatne szpile. Przykładem takiej niezgodności może posłużyć znalezisko z Machar, grób 76[7] oraz obie „szpile" z Wawrochów, obiekty 123 i 159[8] – których, mimo podobieństwa kształtów, nie możemy uznać za szpile lecz raczej za przekłuwacze lub szydła kościane[9]. Niestety, duża część z branych tu pod uwagę 39 szpil kościanych w kulturze bogaczewskiej znana jest tylko ze wzmianek i nie posiada rysunku, co uniemożliwia weryfikacje zaklasyfikowania jako szpili.

1. Klasyfikacja

Wśród szpil, znanych z rysunku pod względem stylistycznym możemy wydzielić dwa zasadnicze typy:

I. – o główkach zbliżonych do płaskich z otworkiem (Ryc. 2:1-16, 23-24)

II. – o główkach trójwymiarowych, bez otworka (Ryc. 2:17-22)

Szpile kościane z płaską, lub zbliżoną do płaskiej, główką typu I, najliczniej spotykane w inwentarzu kultury bogaczewskiej, różnią się między sobą pod względem formy. Główka może być:

— kolista lub owalna z otworkiem umieszczonym najczęściej w centrum (odmiana I.1);

— prostokątna, czasami wręcz kwadratowa (odmiana I.2);

— profilowana (odmiana I.3).

Szpile odmiany I.1 znaleziono m.in. w Bartlikowie, grób 495 (Ryc. 2:2), Gąsiorze obiekty 82 (Ryc. 2:6), 263 (Ryc. 2:8), 285b, Marcinkowie II, grób 106 (Ryc. 2:3), Rudówce, groby 58 (Ryc. 2:1) i 88a (Ryc. 2:7), oraz w Sterławkach Wielkich, grób 20 (Ryc. 2:5). W Spychówku, grób 9, zarejestrowano szpilę z płaską kolistą główką, lecz bez otworka (Ryc. 2:4), być może więc można ją traktować jako półfabrykat, lub – co również prawdopodobne – naśladownictwo metalowych szpil typu G według B. Beckmanna[10]. Do odmiany I.1 zaliczono także szpilę z grobu 15 z Paprotek Kolonii (Ryc. 2:10), znalezisko luźne z osady w Odojach (Ryc. 2:9) oraz szpilę z łopatkowatą główką z otworkiem z Machar, grób 74 (Ryc. 2:16). Szpile tego typu w zależności od wielkości otworka przypominają metalowe okazy typu G według Beckmanna lub szpile w kolistą, pierścieniowatą główką – w ogóle nie uwzględnione w klasyfikacji B. Beckmanna! – występujące na terenie kultury bogaczewskiej.

Szpile drugiej odmiany (I.2) są zazwyczaj niewielkich rozmiarów do 6 cm z główką zbliżoną bardziej do prostokątnej. Znaleziono je na osadzie w Paprotkach Kolonii (Ryc. 2:15) oraz w Wyszemborku w grobie 258 (Ryc. 2:14).

Trzecią odmianę (I.3) tworzą szpile z płaską, lub zbliżoną do płaskiej profilowaną główką. Okazy takie znaleziono m.in. w Gąsiorze, grób 140 (Ryc. 2:11) oraz w Macharach, grób 152 (Ryc. 2:12). Tu zaliczono także szpilę z Bartlikowa, grób 104; jej główka jest właściwie zbliżona do prostokątnej, lecz boczne krawędzie są lekko zaklęśnięte (Ryc. 2:13). Prawie dokładnym odpowiednikiem tej szpili jest żelazna szpila z tarczowatą główką z Muntowa, grób 65, znaleziona w zespole z zapinką odmiany mazowieckiej[11].

Wyjątkiem w I typie są dwie szpile(?) z płaską, niewyodrębnioną od trzonka główką rozszerzającą się ku górze i otworkiem umiejscowionym w górnym rogu. Znaleziono je w Rudówce, grób 78b (Ryc. 2:23) i w Netcie, grób 86 (Ryc. 2:24) [12]. Trudno właściwie wskazać, w którym miejscu kończy się tu główka, a w którym rozpoczyna się trzonek. Być może więc w ogóle nie mamy do czynienia ze szpilami tylko z narzędziami – igłami?

---

[7] SCHMIEDEHELM, *Spuścizna*, 7.13-28, 87; 7.13d-963.

[8] SCHMIEDEHELM, *Spuścizna*, 7.13-87; 7.13d-975, 976.

[9] Por. M. SCHMIEDEHELM, *Das Gräberfeld Gąsior*, Archaeologia Baltica IX, Łódź 1990, 81, tabl. XXIV:5.

[10] B. BECKMANN, *Die baltischen Metallnadeln der römischen Kaiserzeit*, SJ XXVI, 1969, ryc. 1:g.

[11] W. NOWAKOWSKI, *Cmentarzysko z okresu wpływów rzymskich i z okresu wędrówek ludów w Muntowie, pow. mrągowski*, Barbaricum 7, Warszawa 2004, 200, 205.

[12] Podobne kościane szpile(?) znane są także z obecnie badanego pod Kaliningradem cmentarzyska w Lauth, z grobu 88b – informacja ustna K. Skworcowa (К. Скворцов); z przeworskiego cmentarzyska w Choruli, grób 9 – J. SZYDŁOWSKI, *Cmentarzysko z okresu wpływów rzymskich w Choruli, pow. Krapkowice*, Biblioteka Archeologiczna 17, Wrocław-Warszawa-Kraków 1964, 23, ryc. 9:7; oraz z niezbyt precyzyjnie datowanych grodzisk kultury ceramiki sztrychowanej – por. E. GRIGALAVIČIENĖ, *Žalvario ir ankstyvasis geležies amžius Lietuvoje*, Vilnius 1995, ryc. 97:8, 10-12.

Rozróżnienie szpili od igły, dość proste wśród metalowych zabytków, w przypadku przedmiotów wykonanych z kości (poroża) jest niezwykle trudne. Być może w przypadku niektórych szpil zaliczonych do odmiany I.1, z trzonkiem płynnie przechodzącym w główkę, również mamy do czynienia z igłami (por. Ryc. 2:6-10). Niestety, ciałopalny obrządek pogrzebowy kultury bogaczewskiej uniemożliwia odpowiedź na pytanie, czy tzw. „igły do szycia" nie były również używane do spinania szat, i czy nie są po prostu pewnym typem szpil[13]. Na tym etapie badań szpile oraz zabytki przypominające igły, wykonane z kości muszą zatem zostać potraktowane wspólnie.

Wśród szpil o główce trójwymiarowej (typ II) także można wydzielić kilka odmian:

II.1 – szpile o profilowanej, toczonej główce;

II.2 – szpile o główce wydzielającej się od trzonka tylko poprzez umieszczony na niej ornament rytych linii.

Pierwsza odmiana jest reprezentowana na terenie Mazur przez 4 okazy pochodzące z Bartlikowa, groby 236 (Ryc. 2:19) i 243 (Ryc. 2:20), Brożówki, grób 1 (Ryc. 2:18) oraz Łaźnego, grób 57 (Ryc. 2:17). Dwa ostatnie mają główkę ukształtowaną na sposób przypominający poziome wałeczki, podczas gdy główka szpil z Bartlikowa przypomina kulkę z umieszczonym pod nią wałeczkiem. Wydaje się, że dla tych przedmiotów możemy doszukiwać się analogii w kulturach germańskich, przede wszystkim wśród kościanych znalezisk kultury przeworskiej[14]. Szpile z Bartlikowa (groby 236 i 243) znajdują natomiast analogie wśród odkrywanych także na terenie kultury bogaczewskiej metalowych szpil z tzw. grzybkowatą główką[15].

Do drugiej odmiany (II.2) z główką wydzielającą się dzięki umieszczonym na niej ornamencie linii rytych możemy zaliczyć tylko dwie szpile pochodzące z kultury bogaczewskiej – ze Stręgla Wielkiego II, grób 117 (Ryc. 2:22) oraz Rudówki, grób 50 (Ryc. 2:21). Ten ostatni okaz zdobiony sześcioma poziomymi równoległymi liniami w niewielkich odstępach, być może, jest nieudolnym naśladownictwem odmiany II.1. Dla szpili znalezionej przez O. Tischlera na cmentarzysku II w Stręglu Wielkim z główką zdobioną ornamentem rytym nie znam dokładnych analogii. Wydaje się jednak, że doszukiwać się ich należy przede wszystkim na terenie kultury wielbarskiej, gdzie w odróżnieniu od szpil z profilowaną główką znanych z kultury przeworskiej zdobienie główek polegało przede wszystkim właśnie na ornamentacji rytymi liniami[16].

2. Chronologia

Tylko jedna trzecia wzmiankowanych szpil została znaleziona w zespołach umożliwiających datowanie. Wnioski, płynące z analizy tych zespołów, są więc w pewnym stopniu przedwczesne, i dopiero przyszłe znaleziska zweryfikują poniższe przypuszczenia. Zabytki towarzyszące szpilom pierwszej odmiany typu I pozwalają datować ją na późny okres wpływów rzymskich. W Gąsiorze, grób 82, szpile znaleziono wraz z flaszowatą popielnicą, w grobie 263 z tego samego stanowiska – wraz ze spiralnym pierścionkiem. W Marcinkowie II, grób 106

[13] Por. BECKMANN, *op. cit.* – typ M.

[14] Por. K. GODŁOWSKI, *Materiały do poznania kultury przeworskiej na Górnym Śląsku (część II)*, MSW IV 1977, 42; J. ANDRZEJOWSKI, *Nadkole 2. A Cemetery of the Przeworsk Culture in Eastern Poland*, MAB V, Kraków 1998, 63. Szpile kościane z terenu kultury przeworskiej zebrał ostatnio i opracował M. HRYNCZYSZYN, *Szpile kościane na terenach kultury przeworskiej w okresie wpływów rzymskich*, Warszawa 2005 – nieopublikowana praca magisterska w bibliotece IAUW. Autorowi serdecznie dziękuję za możliwość zapoznania się z wynikami jego badań.

[15] Por. A. JUGA-SZYMAŃSKA, *Cmentarzysko z okresu wpływów rzymskich w Tałtach na Pojezierzu Mazurskim*, Barbaricum 7, Warszawa 2004, 105, B. BECKMANN, *Studien über die Metallnadeln der römischen Kaiserzeit im freien Germanien*, SJ XXIII, 1966, 23-26.

[16] Por. m.in. J. ANDRZEJOWSKI, A. ŻÓRAWSKA, *Cmentarzysko kultury wielbarskiej na stan. 1 w Nadkolu, woj. mazowieckie*, [w:] *Varia Barbarica*, 47, tabl. XIX; T. SKORUPKA, *Kowalewko 12. Cmentarzysko birytualne ludności kultury wielbarskiej (od połowy I w. n.e. do początku III w. n.e)*, Archeologiczne badania ratownicze wzdłuż trasy gazociągu tranzytowego II Wielkopolska. Część 3, Poznań 2001, tabl. 8:31-6, 9:34-9. Kwestia rozróżnienia „przeworskich i wielbarskich" kościanych szpil pozostaje wciąż otwarta, dotychczas zbadane zostały tylko okazy przeworskie przez M. Hrynczyszyna (por. przyp. 14). Jednak wstępne porównanie okazów z obu kultur wykazuje, że ludności kultury przeworskiej bardziej odpowiadały okazy z profilowaną główką, z rzadka zdobione, naśladujące szpile metalowe, podczas gdy „wielbarczycy" gustowali raczej w prostych szpilach, z główką zdobioną liniami rytymi – por. ANDRZEJOWSKI, ŻÓRAWSKA, *op. cit.*, 47.

datującymi elementami były 3 wisiorki sztabkowate[17]. Najmniej wątpliwości wzbudza bez wątpienia późnorzymski zespół ze Sterławek Wielkich, grób 20. Znaleziono w nim m.in. naczynie wazowate oraz fragmenty dwóch zapinek kuszowatych. Wymienić należy także obiekt 285b z Gąsiora; nie można wprawdzie uznać go za zwarty zespół, lecz wszystkie znalezione w nim przedmioty należy datować na fazę C[18]. Szpili znalezionej w Spychówku A, grób 9, z wyraźnie kolistą główką, bez otworka, towarzyszyły dwuczęściowa czworokątna sprzączka, mały nóż, szydło, 2 przepalone przęśliki oraz stopiony czerwony paciorek, co pozwala lokować zespół w fazie B_2/C_1 lub w początkach okresu późnorzymskiego. Wydaje się, że tak datować możemy także zespół z Bartlikowa, grób 495. Tym samym szpile odmiany I.1 uznać należy za zabytki późnorzymskie, przy czym te z wyraźnie kolistą główką, dokładniej wykonane są prawdopodobnie wcześniejsze (faza B_2/C_1-C_{1a}?).

Druga odmiana typu I, cechująca się prostokątną główką, jest najwyraźniej wcześniejsza. Na osadzie w Paprotkach Kolonii przedmiot ten znaleziono bowiem w jamie zasobowej, datowanej na przełom okresów wczesno- i późnorzymskiego fragmentami naczyń typów Muntowo i Wyszembork[19], a w Wyszemborku, grób 258, szpili towarzyszyła podobnie datowana popielnica oraz fragmenty sztabkowej bransolety. Pośrednio taką chronologię potwierdza również zespół № 5 z cmentarzyska kultury Dollkeim-Kovrovo w Gracziowce (Грачёвка; b. Craam, Kr. Fischhausen). W tym bardzo bogatym zespole oprócz kościanej szpili, niemal identycznej do znaleziska z osady w Paprotkach Kolonii, zarejestrowano brązową zapinkę Almgran 128 wykładaną złotą folią, dwie brązowe zapinki trójgrzebykowe wykładane żelazną folią, brązową, prostokątną, dwuczęściową sprzączkę z rozszerzeniem na kolcu i z żelazną skuwką, 14 nakładek na pas z przewężeniami, brązową blaszkę zdobioną ornamentem rytym, dwie brązowe szerokie bransolety taśmowate wykładane żelazną folią, zdobiony grzebień jednoczęściowy, jednowarstwowy, 26 czerwonych paciorków z oczkami czarnymi TM 223(?), pięć brązowych paciorków TM 521, brązową rozetkę, paciorek mozaikowaty, żelazny nóż z obejmą oraz żelazny klucz/krzesiwo[20]. Wydaje się zatem, że szpile kościane z prostokątną główką z otworkiem traktować należy jako zabytki charakterystyczne dla okresu przejściowego pomiędzy wczesnym a późnym okresem wpływów rzymskich.

Z samym końcem wczesnego okresu wpływów rzymskich lub fazą B_2/C_1 wiązać możemy także trzecią odmianę szpil typu I (z profilowaną płaską główką z otworkiem) w kulturze bogaczewskiej: w Macharach, grób 152, szpili towarzyszyła bowiem bliżej nieokreślona „zapinka z cylindrem". Być może nieco późniejsza jest szpila z Bartlikowa, grób 104, o formie przejściowej główki o zredukowanym profilowaniu znaleziona wraz z popielnicą flaszowatą.

W przypadku szpil typu II mamy tylko dwa datowane zespoły. W Brożówce, grób 1, szpili pierwszej odmiany towarzyszyła kościana rurka – przedmiot dość rzadko notowany w dokumentacji wykopaliskowej. Dwa inne zespoły, w których zarejestrowane zostały kościane rurki, datowane są na sam koniec wczesnego okresu wpływów rzymskich: Tałty, grób 115,[21] i Bartlikowo, grób 20[22], wydaje się więc, że można przyjąć podobną chronologię interesującego

[17] Całe kolie takich wisiorków, znajdywane są na terenie kultury sudowskiej – w Szwajcarii, w grobie II, w kurhanie XX było ich aż 58 sztuk – M. KACZYŃSKI, A. BITNER-WRÓBLEWSKA, W. BRZEZIŃSKI, G. IWANOWSKA, *Katalog*, [w:] *Die Balten*, 115-117; w kulturze bogaczewskiej są to natomiast najczęściej egzemplarze pojedyncze. Być może zjawisko to należy interpretować jako symboliczny dar grobowy – *pars pro toto* – zamiast pełnej kolii noszonej za życia dano zmarłemu w zaświaty tylko jej namiastkę a zamiast szpili metalowej położono podobną, kościaną? Są to oczywiście tylko przypuszczenia niemożliwe do weryfikacji.

[18] Szpilę odmiany I.1 znaleziono także w jamie zasobowej datowanej na podstawie ceramiki na późny okres wpływów rzymskich na grodzisku w Konikowie obok dzisiejszej Gołdapi; przynależność kulturowa tego stanowiska nie została jednak jednoznacznie ustalona – za informacje o szpili serdecznie dziękuję mgr. Marcinowi Engelowi z PMA.

[19] Por. P. SZYMAŃSKI, *Nietypowy grób (?) z cmentarzyska w Wyszemborku. Wstępne uwagi na temat ceramiki stołowej i kuchennej kultury bogaczewskiej*, [w:] *Officina*, 185-201.

[20] JANKUHN, *Spuścizna*. Kwestia kościanych szpil znalezionych na stanowiskach kultury Dollkeim-Kovrovo wymaga odrębnego omówienia, szczególnie w świetle odkryć na obecnie badanym przez K. Skworcowa (К. Скворцов) cmentarzysku w Bol'šoe Isakovo (dawne Lauth, Kr. Königsberg).

[21] JUGA-SZYMAŃSKA, *Cmentarzysko z okresu wpływów rzymskich w Tałtach* ..., 100, 118.

[22] H. KEMKE, *Das Gräberfeld von Bartlickshof*, „Schriften der Physikalisch-Ökonomischen Gesellschaft zu Königsberg i.Pr." XLI, 1900, 112.

nas grobu 1 z cmentarzyska w Brożówce, choć podstawy są dość wątłe. Warto nadmienić, że na rozwiniętą fazę wczesnego okresu wpływów rzymskich datowane są również podobne kościane szpile z wałeczkowatą główką w kulturze przeworskiej. W grobie 288 z Niedanowa szpila identyczna do okazu z Łaźnego pojawiła się w zespole datowanym zapinką trąbkowatą na fazę B_{1b}[23].

Drugim zespołem o znanej chronologii zawierającym szpilę typu II jest grób 117 ze Stręgla Wielkiego II, gdzie znaleziono kolistą jednoczęściową sprzączkę i dolne partie naczynia, datowanego na wczesny okres wpływów rzymskich. Nie znana jest chronologia szpili z Rudówki, grób 50, lecz niemal identyczny okaz z Kowalewka, grób 37, z terenu kultury wielbarskiej, datowany jest zapinkami Almgren 41 na przełom okresów wczesno- i późnorzymskiego[24].

Wydaje się zatem, że szpile II typu datować możemy na okres wczesnorzymski, poczynając od fazy B_2, podobnie jak ma to miejsce w kulturach przeworskiej i wielbarskiej. Być może, druga odmiana, zdobiona liniami rytymi jest nieco późniejsza, należy bowiem liczyć się z jej datowaniem nawet na przełom okresów wczesno- i późnorzymskiego.

Podsumowując należy podkreślić fakt, że najwcześniejsze szpile kościane będące importami lub naśladownictwami z terenu kultur przeworskiej lub wielbarskiej (typ II) pojawiają się na Pojezierzu Mazurskim już w rozwiniętej fazie wczesnego okresu wpływów rzymskich, być może równocześnie lub nieco późniejsze są szpile z profilowaną główką z otworkiem (typ I.3), mogące być miejscowym wyrobem[25]. Kolejnym etapem było uproszczenie formy główki, która przybiera kształt prostokąta, lub kwadratu z centralnym otworkiem (typ I.2), a ostatecznie powstaje forma już typowo bogaczewska – szpile z kolistą, lub owalną główką z centralnym otworkiem (typ I.1) – używana w późnym okresie wpływów rzymskich[26].

3. Uwagi końcowe

Wydaje się, że pomysł na używanie szpil kościanych musiał zostać „przyniesiony" na Pojezierze Mazurskie z terenu kultur przeworskiej (typ II.1) lub wielbarskiej (typ II.2). Chronologia szpil kościanych (od fazy B_2) wyklucza możliwość przetrwania tradycji wczesnożelaznych[27]. Znakomitą większość szpil kościanych możemy wiązać z chęcią naśladownictwa okazów metalowych. Teorię o naśladowaniu przez wyroby kościane okazów metalowych potwierdza pośrednio znalezisko z terenu dzisiejszej Litwy. W Vorėnai odkryto szpilę z kościaną główką osadzoną na żelaznym trzonku naśladującą okazy typu H według Beckmanna[28]. Najwyraźniej jest to przejaw braku odpowiedniego materiału, w tym wypadku brązu i sposób zastąpienia go bardziej dostępnym surowcem.

Trudno powiedzieć, czy użycie kości zamiast tradycyjnego brązu lub żelaza, w przypadku znalezisk bogaczewskich traktować możemy jako przejaw kryzysu surowcowego. Poczynając od fazy B_2 aż do fazy C_1 – czyli okres, na który możemy datować szpile kościane – na Mazurach rejestrujemy bowiem wręcz rozwój rzemiosła jubilerskiego idący w parze ze znacznym przyrostem liczby i wariacji zabytków metalowych. Być może więc istnienie szpil kościanych jest tylko pewną modą, nie mającą nic wspólnego z przyczynami ekonomicznymi. Te dwie koncepcje zresztą wcale nie muszą się wykluczać. Przyznać należy jednak, że zespołów zawierających szpile kościane w kulturze bogaczewskiej nie możemy uznać za odbicie najwyższego pod względem ekonomicznym statusu pochowanych. Niewidoczne są także cechy

---

[23] W ZIEMLIŃSKA-ODOJOWA, *Niedanowo. Ein Gräberfeld der Przeworsk- und Wielbark-Kultur in Nordmasowien*, MAB VII, Kraków 1999, 57, tabl. C:288.5.

[24] SKORUPKA, *op. cit.*, 23, Tabl. 11)

[25] Powstały one zapewne jako naśladownictwo szpil II grupy Beckmanna, charakterystycznych dla kultur germańskich – BECKMANN, *Studien über die Metallnadeln ...*, w przypadku szpili z Gąsiora, grób 140, można wręcz podejrzewać, że została ona przyniesiona na Mazury z kultury przeworskiej, na terenie której podobne okazy występują.

[26] Obecnie brak możliwości bardziej precyzyjnego datowania; być może w grę wchodzi tylko początek późnego okresu wpływów rzymskich.

[27] Por. M. HOFFMANN, *Kultura i osadnictwo południowo-wschodniej strefy nadbałtyckiej w I tysiącleciu p. n. e.*, Olsztyn 2000, 153, 168.

[28] R. KULIKAUSKIENĖ, R. RIMANTIENĖ (red.), *Lietuvių liaudes menas. Senoves lietuvių papuošalai, I knyga*, Vilnius 1958, ryc. 202.

pozwalające na sformułowanie tezy o uznaniu szpil kościanych za wyznacznik płci pochowanych.

Podsumowując należy podkreślić fakt, że wbrew dotychczas panującemu ignorowaniu tych znalezisk – szpile wykonane z kości (poroża) były dość często używane przez ludność zamieszkującą w pierwszych wiekach po Chrystusie Pojezierze Mazurskie. Co więcej, są dość precyzyjnie datowane[29] poczynając od rozwiniętej fazy wczesnego okresu wpływów rzymskich (importy lub naśladownictwa, zapożyczone z kultur przeworskiej i wielbarskiej) po późny okres wpływów rzymskich (miejscowy wariant z kolistą płaską główką z otworkiem).

4. Katalog

1. Babięta (Babienten, Kr. Sensburg) II, grób 1
Opis: fragment, dł. ? – **Zabytki towarzyszące:** zapinka 8 serii, V grupy z otwartą spiralą; 6 br. paciorków. – **Źródła:** SCHMIEDEHELM, *Spuścizna,* 7.13e-109.

2. Bartlikowo (Bartlickshof, Kr. Lötzen), grób 104 (Ryc. 2:13)
Opis: typ I.2/3, dł. ? – **Zabytki towarzyszące:** popielnica flaszowata gr. IE, H. 22,5 cm. – **Źródła:** SCHMIEDEHELM, *Spuścizna*, 7.13-87; 7.13b-261; 7.21-381.

3. Bartlikowo (Bartlickshof, Kr. Lötzen), grób 181b
Opis: fragment, dł. ? – **Zabytki towarzyszące:** 2 ostrogi „z okresu wędrówek ludów". – **Źródła:** SCHMIEDEHELM, *Spuścizna*, 7.13e-87; 7.13b-261; 7.21-381.

4. Bartlikowo (Bartlickshof, Kr. Lötzen), grób 236 (Ryc. 2:19)
Opis: typ II.1, dł. ca 50 mm, trzonek pęknięty. – **Zabytki towarzyszące:** brak informacji. – **Źródła:** A. JUGA, M. OTS, P. SZYMAŃSKI, *Über die Vorteile der Bildung einer „didaktischen Kollektion". Materialien der Bogaczewo-Kultur und Olsztyn-Gruppe in Ajaloo Instituut in Tallinn (Estland),* [w:] A. Bursche, R. Ciołek (red.), *Antyk i Barbarzyńcy. Księga dedykowana Profesorowi Jerzemu Kolendo w siedemdziesiątą rocznicę urodzin*, Warszawa, 2003, № 2516:4; SCHMIEDEHELM, *Spuścizna*, 7.13-22, 87; 7.13b-263, 265.

5. Bartlikowo (Bartlickshof, Kr. Lötzen), grób 243 (Ryc. 2:20)
Opis: typ II.1, dł. ca 40 mm. – **Zabytki towarzyszące:** brak informacji. – **Źródła:** JUGA, OTS, SZYMAŃSKI, *op. cit.*, № 2516:3; SCHMIEDEHELM, *Spuścizna,* 7.13-22, 87; 7.13b-264.

6. Bartlikowo (Bartlickshof, Kr. Lötzen), grób 263
Opis: dł. ? – **Zabytki towarzyszące:** brak informacji. – **Źródła:** SCHMIEDEHELM, *Spuścizna,* 7.13-22.

7. Bartlikowo (Bartlickshof, Kr. Lötzen), grób 495 (Ryc. 2:2)
Opis: typ I.1, dł. ? – **Zabytki towarzyszące:** grot dł. 16,6 cm; żel. nity. – **Źródła:** *Fundarchiv* IXd1; SCHMIEDEHELM, *Spuścizna*, 7.13-22, 87; 7.13b-311; 7.20d-14; EADEM, *Das Gräberfeld am Jaskowska-See* ..., 227.

8. Bogaczewo (Kulla-Brücke, Kr. Lötzen), wykop próbny
Opis: dł. ? – **Źródła:** SCHMIEDEHELM, *Spuścizna,* 7.13-39.

9. Brożówka (Gansenstein, Kr. Angerburg), grób 1 (Ryc. 2:18)
Opis: typ II.1, fragment, dł. ? – **Zabytki towarzyszące:** zdobiona rurka z kości. – **Źródła:** SCHMIEDEHELM, *Spuścizna,* 7.13-10; 7.13b-152, 269; 7.13c-190. – **Uwaga:** Stanowisko w Brożówce, gm. Kruklanki, dotychczas właściwie nieznane; identyfikacja nazwy polskiej za G. LEYDING-MIELECKI, *Słownik nazw miejscowych okręgu mazurskiego,* I, Olsztyn 1947.

10. Dłużec (Langendorf, Kr. Sensburg), grób 531
Opis: dł. ? – **Zabytki towarzyszące:** szpila hakowa? – **Źródła:** SCHMIEDEHELM, *Spuścizna,* 7.8a-141; 7.13-25, 230, 232; EADEM, *Das Gräberfeld am Jaskowska-See* ..., 227.

11. Gąsior (Gonschor-Jaskowska-See, Kr. Sensburg), grób 82 (Ryc. 2:6)
Opis: typ II.1, 7 fragmentów, dł.? – **Zabytki towarzyszące:** popielnica flaszowata, misa-przykrywka. – **Źródła:** SCHMIEDEHELM, *Spuścizna*, 7.13-25, 87; EADEM, *Das Gräberfeld Gąsior* ..., 30, Taf. XI:10. **– Uwaga:** M. Schmiedehelm pisze o możliwości wystąpienia w tym grobie drugiej kościanej szpili, na podstawie jednego z fragmentów trzonka; por. SCHMIEDEHELM, *Das Gräberfeld am Jaskowska-See* ..., 30.

12. Gąsior (Gonschor-Jaskowska-See, Kr. Sensburg), grób 140 (Ryc. 2:11)
Opis: typ I.3, dł. 64 mm. – **Zabytki towarzyszące:** fragment żel. szydła. – **Źródła:** JANKUHN, *Spuścizna*; KOSINNA, *Spuścizna*; SCHMIEDEHELM, *Spuścizna*, 7.12-11; 7.13-25, 87; 7.13b-337; 7.13e-60; EADEM, *Das Gräberfeld am Jaskowska-See* ..., 225, Taf. VII:11; EADEM, *Das Gräberfeld Gąsior* ..., 38, Taf. XI:2.

13. Gąsior (Gonschor-Jaskowska-See, Kr. Sensburg), grób 263 (Ryc. 2:8)
Opis: typ I.1, fragmenty, dł. 14 mm. – **Zabytki towarzyszące:** pierścionek spiralny płasko-wypukły w przekroju; fragmenty podobnego pierścionka; paciorki br. i szklane; spiralny paciorek – **Źródła:** JANKUHN, *Spuścizna*; SCHMIEDEHELM, *Spuścizna*, 7.12-14; 7.13-25, 87; 7.13b-306; 7.24; EADEM, *Das Gräberfeld am Jaskowska-See* ..., 227; EADEM, *Das Gräberfeld Gąsior* ..., 62.

[29] Por. podobne wnioski wynikające ze studiów nad znaleziskami szpil kościanych z terenów *Imperium Romanum* – por. N. CRUMMY, *A Chronology of Romano-British Bone Pins*, „Britannia" X, 1979, 162-163.

14. Gąsior (Gonschor-Jaskowska-See, Kr. Sensburg), palenisko 285b
Opis: typ I.1? dł.? „główka nieregularnej (łopatkowatej?) formy z otworkiem pośrodku". – **Zabytki towarzyszące:** żel. wisiorek dzwoneczkowaty; żel. wisiorek wiaderkowaty; dwustożkowaty przęślik; żel. igła do szycia; pół dużego pasiorka z białym i jasnozielonym ornamentem na czarnym tle; żel. szpila hakowa z tordowanym trzonkiem; żel. sprzączka AH; 5 br. połkolistych okuć blaszanych; fragment trzonka igły br. **– Źródła:** KOSINNA, *Spuścizna*; SCHMIEDEHELM, *Spuścizna*, 7.13-25, 87; EADEM, *Das Gräberfeld Gąsior ...*, 65.

15. Łaźne (Haasznen, Kr. Oletzko), grób 57 (Ryc. 2:17)
Opis: typ II.1, dł.? „mała". – **Zabytki towarzyszące:** brak informacji. – **Źródła:** SCHMIEDEHELM, *Spuścizna*, 7.13-22; 7.13b-268.

16. Machary (Macharren, Kr. Sensburg), grób 74 (Ryc. 2:16)
Opis: typ. I.1, fragmenty, dł. ? – **Zabytki towarzyszące:** zniszczona popielnica; fragmenty br. – **Źródła:** *Fundarchiv* 1431/1-006; SCHMIEDEHELM, *Spuścizna*, 7.13-28, 87; 7.13d-962, 974; 7.13e-109.

17. Machary (Macharren, Kr. Sensburg), grób 152 (Ryc. 2:12)
Opis: typ. I.3, dł. ? – **Zabytki towarzyszące:** fragmenty zapinki z cylindrem: spiralka, cięciwa i igła; małe br. kółko; stopiony paciorek. – **Źródła:** *Fundarchiv* 1431/1-009; SCHMIEDEHELM, *Spuścizna*, 7.13-28, 87; 7.13b-262.

18. Marcinkowo (Mertinsdorf, Kr. Sensburg) II, grób 106 (Ryc. 2:3)
Opis: typ I.1, dł. ? – **Zabytki towarzyszące:** 3 wisiorki sztabkowate. – **Źródła:** SCHMIEDEHELM, *Spuścizna*, 7.13-19, 87; 7.13b-322; 7.13d-378; EADEM, *Das Gräberfeld am Jaskowska-See ...*, 227.

19. Netta, grób 86 (Ryc. 2:24)
Opis: fragment, dł. 21 mm. – **Zabytki towarzyszące:** misa-przystawka. – **Źródła:** A. BITNER-WRÓBLEWSKA, *Netta. A Balt Cemetery in Northeastern Poland*, MAB XII, Warszawa – w druku. – **Uwaga:** Przynależność tego zespołu do kultury bogaczewskiej jest wysoce niepewna, niemniej zdecydowano się umieścić go na liście.

20. Nowy Zyzdrój (Neu-Sysdroy, Kr. Sensburg), grób 19
Opis: 2 fragmenty, dł. ? – **Zabytki towarzyszące:** mały niebieski paciorek szklany. – **Źródła:** *Fundarchiv* 1272/1-243; SCHMIEDEHELM, *Spuścizna*, 7.13-16; 7.13b-266.

21. Nowy Zyzdrój (Neu-Sysdroy, Kr. Sensburg), grób 25
Opis: 4 fragmenty, mała dł. ? – **Zabytki towarzyszące:** brak. – **Źródła:** *Fundarchiv* 1272/1.244; SCHMIEDEHELM, *Spuścizna*, 7.13-16; 7.13d-977.

22. Nowy Zyzdrój (Neu-Sysdroy, Kr. Sensburg), grób 32
Opis: dł, ? – **Zabytki towarzyszące:** brak. – **Źródła:** SCHMIEDEHELM, *Spuścizna*, 7.13-16.

23. Nowy Zyzdrój (Neu-Sysdroy, Kr. Sensburg), grób 51
Opis: mały fragment, dł. ? – **Zabytki towarzyszące:** brak. – **Źródła:** *Fundarchiv* 1272/1.245; SCHMIEDEHELM, *Spuścizna*, 7.13-16; 7.13b-267.

24. Nowy Zyzdrój (Neu-Sysdroy, Kr. Sensburg), grób 52
Opis: 3 fragmenty, dł. ? – **Zabytki towarzyszące:** 1 szklany paciorek niebieski; fragmenty stopionych przedmiotów. **– Źródła:** *Fundarchiv* 1272/1.246.

25. Nowy Zyzdrój (Neu-Sysdroy, Kr. Sensburg), grób 76
Opis: fragmenty, dł. ? – **Zabytki towarzyszące:** paciorek br. – **Źródła:** *Fundarchiv* 1272/1.247; SCHMIEDEHELM, *Spuścizna*, 7.13-16; 7.13d-978.

26. Nowy Zyzdrój (Neu-Sysdroy, Kr. Sensburg), grób 94
Opis: fragmenty, dł. ? – **Zabytki towarzyszące:** zapinka trójgrzebykowa; stopione niebieskie paciorki; zawieszka monetkowa; 12 paciorków br.; 8 niebieskich paciorków szklanych; 1 podwójny paciorek ze złotą wkładką; fragment szpili br. – **Źródła:** *Fundarchiv* 1272/1 – 249; SCHMIEDEHELM, *Spuścizna*, 7.13-16; 7.13d-979.

27. Odoje (Odoyen, Kr. Johannisburg) znalezisko luźne? (Ryc. 2:9)
Opis: typ I.1, dł. ca 72 mm. **– Źródła:** BOHNSACK 1938, 27.

28. Paprotki Kolonia, grób 15 (Ryc. 2:10)
Opis: typ I.1, fragment, dł. 24 mm. **– Zabytki towarzyszące:** nit żel.; popielnica; misa. – **Źródła:** informacja ustna M. i M. Karczewskich.

29. Paprotki Kolonia, st. 41, obiekt 31 (Ryc. 2:15)
Opis: typ I.2, dł. 52 mm. – **Zabytki towarzyszące:** fragmenty kilkunastu naczyń w tym typu Muntowo i typu Wyszembork; polepa; kości zwierzęce, ości ryb; węgle drzewne. – **Źródła:** M. KARCZEWSKA, M. KARCZEWSKI, *Osada z okresu wpływów rzymskich i okresu wędrówek ludów w Paprotkach Kolonii stanowisko 41 w Krainie Wielkich Jezior Mazurskich. Tom 1. Badania archeologiczne*, Białystok 2002, 73-75, ryc. 50:3.

30. Rudówka (Rudowken, Kr. Lötzen), grób 50 (Ryc. 2:21)
Opis: typ II.2, fragment, dł. ? – **Zabytki towarzyszące:** brak. – **Źródła:** SCHMIEDEHELM, *Spuścizna*, 7.13-16; 7.13b-271.

31. Rudówka (Rudowken, Kr. Lötzen), grób 58 (Ryc. 2:1)
Opis: typ I.1, dł. ? – **Zabytki towarzyszące:** br. okucia, m.in. profilowane pasa?; kółko br. trójkatne w przekroju; paciorek kościany; fragmenty żel. kółka-sprzączki. – **Źródła:** H. MOORA, *Die Eisenzeit in Lettland bis etwa 500 n. Chr. II. Teil: Analyse*, Õpetatud Eesti Seltsi Toimetused XXIX, Tartu 1938, 211; SCHMIEDEHELM, *Spuścizna*, 7.13-16; 7.13b-312, 321; EADEM, *Das Gräberfeld am Jaskowska-See ...*, 227, 229.

32. Rudówka (Rudowken, Kr. Lötzen), grób 78b (Ryc. 2:23)
Opis: dł. ? – **Zabytki towarzyszące:** brak. – **Źródła:** SCHMIEDEHELM, *Spuścizna*, 7.13-16, 87; 7.13d-982.

33. Rudówka (Rudowken, Kr. Lötzen), grób 88a (Ryc. 2:7)
Opis: typ I.1, dł. ? – **Zabytki towarzyszące:** brak. – **Źródła:** SCHMIEDEHELM, *Spuścizna*, 7.13-16, 87; 7.13b-310; EADEM, *Das Gräberfeld am Jaskowska-See* ..., 227.

34. Rudówka (Rudowken, Kr. Lötzen), grób 116
Opis: dł. ? – **Zabytki towarzyszące:** brak. – **Źródła:** SCHMIEDEHELM, *Spuścizna*, 7.13-16.

35. Spychówko (Klein Puppen, Kr. Ortelsburg), grób 9 (Ryc. 2:4)
Opis: typ I.1, dł. ? bez otworka – **Zabytki towarzyszące:** dwuczęściowa, czworokątna sprzączka; mały nóż typu C; szydło; 2 przepalone przęśliki; stopiony czerwony paciorek. – **Źródła:** SCHMIEDEHELM, *Spuścizna*, 7.13-34, 87; 7.13d-888; 7.13e-29; EADEM, *Das Gräberfeld am Jaskowska-See* ..., 247, 249, 250.

36. Sterławki Wielkie, grób 20 (Ryc. 2:5)
Opis: typ I.1, dł. 29 mm. – **Zabytki towarzyszące:** fragment naczynia grupy III; fragmenty innego naczynia; fragmenty zapinki br. sprężyna żel. oska; fragment br. zapinki kuszowatej; żel. ogniwko ze skuwką; żel. wisiorek dzwoneczkowaty; przęślik; paciorki gliniane?; paciorki szklane: niebieski, czarny z białymi oczkami; stopione paciorki szklane. – **Źródła:** K. LENARCZYK, *Materiały z badań cmentarzyska ciałopalnego z okresu wpływów rzymskich w Sterławkach Wielkich gm. Ryn, woj. suwalskie*, RB XVII, 1991, 77-79, Tabl. VI:4.

37. Stregiel Wielki (Gross Strengeln, Kr. Angerburg) II, grób 117 (Ryc. 2:22)
Opis: typ II.2, dł. 50 mm. – **Zabytki towarzyszące:** kolista jednoczęściowa sprzączka z ramą stożkowatą w przekroju; popielnica wczesnorzymska (bez szyjki)**. – Źródła:** JANKUHN, *Spuścizna* (jako *Gross Strengeln III 117*); SCHMIEDEHELM, *Spuścizna*, 7.13-13; 7.13b-270; 7.21-233; 7.25

38. Wyszembork, st. IVa, grób 258 (Ryc. 2:14)
Opis: typ I.2, dł. 54 mm. – **Zabytki towarzyszące:** fragmenty popielnicy; fragmenty bransolety br.? – **Źródła:** SZYMAŃSKI, *Wielokulturowa osada w Wyszemborku* ..., 74; IDEM, *Mikroregion osadniczy z okresu wpływów rzymskich w rejonie jeziora Salęt na Pojezierzu Mazurskim*, Światowit P X, Warszawa 2005, tabl. XV:5

39. Wyszembork, st. V, ob. 24a
Opis: fragment trzonka, (poroże jelenia) – **Zabytki towarzyszące:** ceramika datowana na wczesny okres wpływów rzymskich. – **Źródła:** SZYMAŃSKI, *Wielokulturowa osada w Wyszemborku* ..., 74.

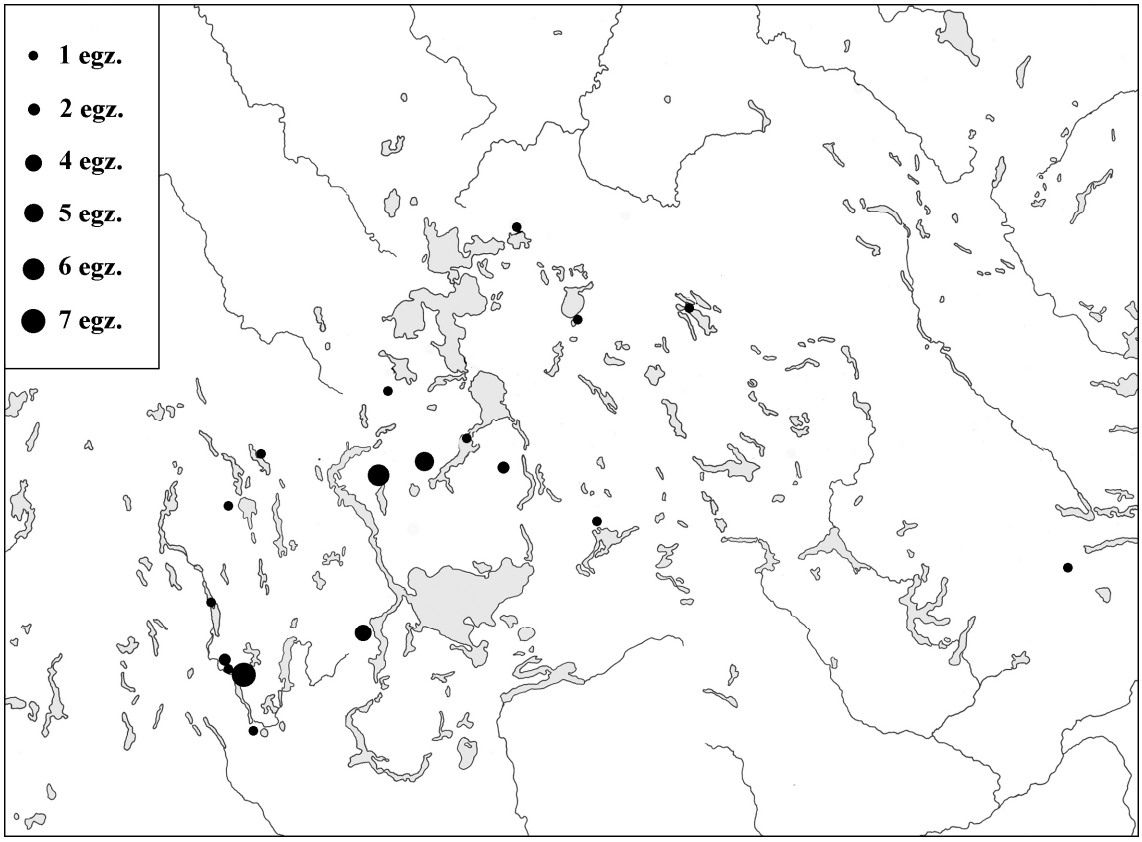

Ryc. 1. Znaleziska szpil kościanych w kulturze bogaczewskiej.

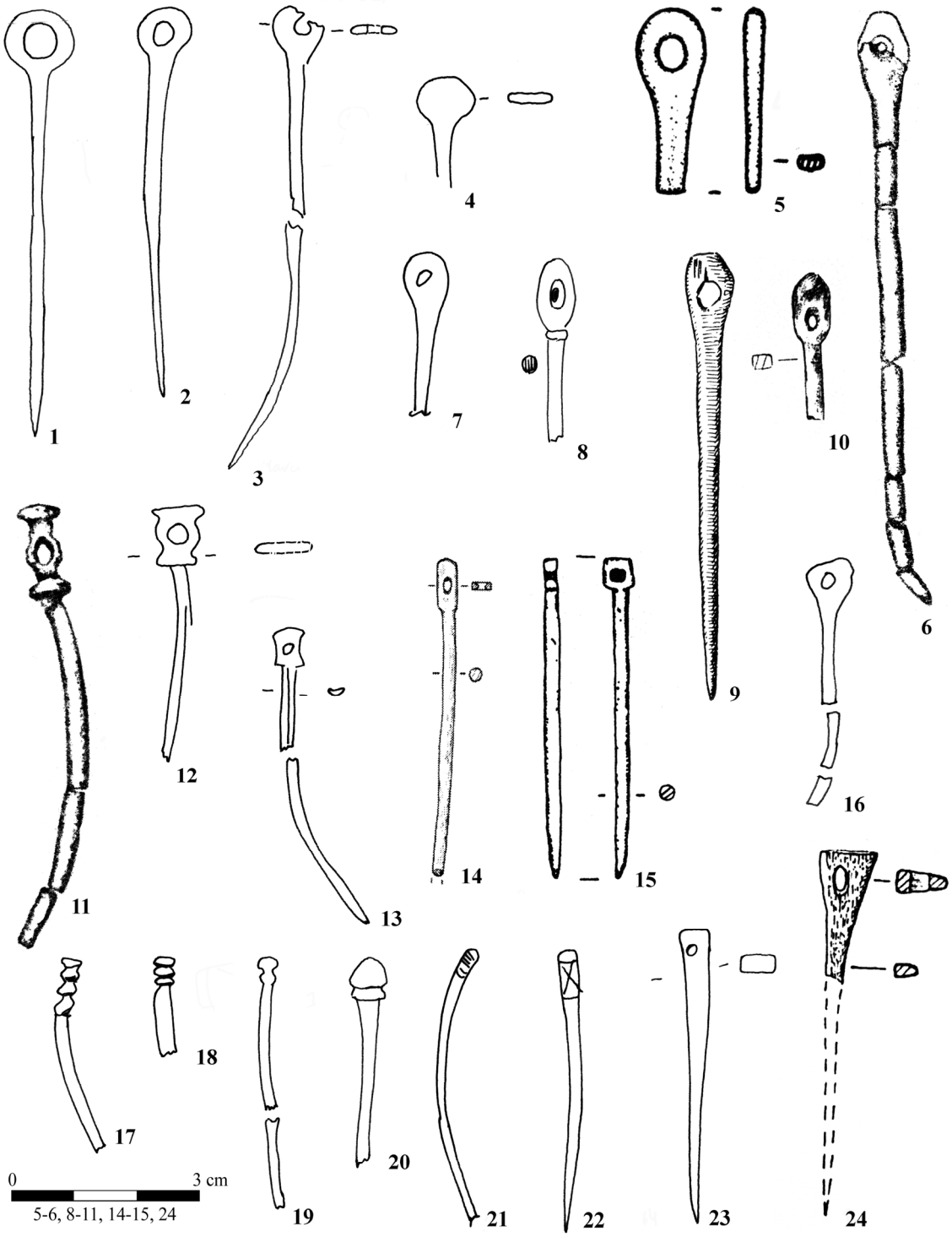

Ryc. 2. Szpile kościane z kultury bogaczewskiej typu I.1 (1-10, 16); typu I.2 (14-15); typu I.3 (11-13); typu II.1 (17-20); typu II.2 (21-22); typu I – (23-24).

1 – Rudówka, grób 58; **2** – Bartlikowo, grób 495; **3** – Marcinkowo II, grób 106; **4** – Spychówko, grób 9A; **5** – Sterławki Wielkie, grób 20; **6** – Gąsior, grób 82; **7** – Rudówka, grób 88a; **8** – Gąsior, grób 263; **9** – Odoje, znalezisko luźne; **10** – Paprotki Kolonia, grób 15; **11** – Gąsior, grób 140; **12** – Machary, grób 152; **13** – Bartlikowo, grób 104; **14** – Wyszembork, grób 258; **15** – Paprotki Kolonia-osada, jama 31; **16** – Machary, grób 74; **17** – Łaźne, grób 57; **18** – Brożówka, grób 1; **19** – Bartlikowo, grób 236; **20** – Bartlikowo, grób 243; **21** – Rudówka, grób 50; **22** – Stręgiel Wielki II, grób 117; **23** – Rudówka, grób 78b; **24** – Netta, grób 86 [źródła według katalogu; 10 – rys. A. Felczak].

Pogranicze trzech światów
Kontakty kultur przeworskiej, wielbarskiej i bogaczewskiej
w świetle materiałów z badań i poszukiwań archeologicznych
Warszawa 2006

Andrzej MACIAŁOWICZ, Magdalena NOWAKOWSKA
Instytut Archeologii Uniwersytetu Warszawskiego

Naszyjniki tzw. koronowate z Kluczewa i Lochstädt.
Przyczynek do badań kontaktów Sambii i północnego Mazowsza w młodszym okresie przedrzymskim

Zainteresowania Jerzego Okulicza-Kozaryna, skupiające się przede wszystkim na problematyce archeologii ziem pruskich oraz północnego Mazowsza, zaowocowały szeregiem publikacji bardzo znaczących dla rozpoznania kontaktów strefy sambijskiej z południem [por. np. OKULICZ, J. 1973; 1976; OKULICZ-KOZARYN, J., NOWAKOWSKI 1996]. Już w początkach swoich badań J. Okulicz-Kozaryn wykorzystywał dostępne źródła archiwalne dotyczące zaginionych zabytków z dawnych Prus Wschodnich, stając się prekursorem tzw. archeologii archiwalnej [por. OKULICZ, J. 1958]. Nawiązując do tego nurtu zainteresowań oraz metody badawczej wypracowanej przez Jubilata chcielibyśmy zaprezentować ponowne spojrzenie na dwa tzw. naszyjniki koronowate (niem. *Kronenhalsringe*), odkryte w Kluczewie, pow. płoński oraz w okolicach Lochstädt (Kr. Fischhausen)[1]. Oba zabytki znane są z literatury, jednak ich ponowna, tym razem pełna, publikacja z wykorzystaniem m.in. źródeł archiwalnych może stanowić interesujący przyczynek do rozważań na temat powiązań Sambii i północnego Mazowsza w początkach młodszej epoki żelaza.

1. Kluczewo

Pierwszy z omawianych naszyjników odkryto w 1914 roku podczas kopania rowu odwadniającego torfowe łąki we wsi Kluczewo [RUTKOWSKI 1921, 132, 134]. Zabytek ten doczekał się kilku publikacji oraz omówień w literaturze, lecz został w nich przedstawiony schematycznie [KOSTRZEWSKI 1919a, 19, ryc. 44; 1919b, 78; RUTKOWSKI 1921]. Tymczasem dokładny opis i analiza stylistyczna tego zabytku może ułatwić „rekonstrukcję" wyglądu zaginionego obecnie naszyjnika z Lochstädt oraz umożliwić porównanie obu egzemplarzy, których wzajemne podobieństwo podkreślał w swoich pracach Józef Kostrzewski [1919b, 78; 1926, 107-108]. W tym celu niezbędne jest jednak ponowne opublikowanie znaleziska z Kluczewa[2].

Brązowy naszyjnik składa się z dwóch taśmowatych elementów (ramion) o nierównej długości, tworzących obręcz i połączonych z jednej strony za pomocą ośki w rodzaj zawiasu (Ryc. 1; 2:1). Obręcz ma kształt zbliżony do korony zwieńczonej 15 trójkątnymi „zębami", środkiem których biegły pionowe żeberka (obecnie częściowo zatarte). Bezpośrednio poniżej „zębów" znajdują się trzy równoległe dookolne rowki o przekroju V-kształtnym, z których środkowy jest wyraźnie szerszy i głębszy od pozostałych. Na długości trzech „zębów" z każdej strony zawiasu, wzdłuż krawędzi pomiędzy dookolnymi rowkami, naszyjnik zdobiony jest ornamentem podwójnych rzędów wybijanych punktów. W środkowej strefie tego ornamentu (poniżej drugiego „zęba" z obu stron zawiasu) kompozycja jest symetrycznie zmieniona poprzez wybicie podwójnego rzędu punktów wzdłuż górnej krawędzi najwyższego rowka oraz tylko jednego rzędu wzdłuż dolnej

[1] Miejscowość Lochstädt obecnie nie istnieje; lokalizowane obecnie w tym samym miejscu Pawłowo (Pavlovo; Павлово) stanowi dzielnicę miasta rejonowego Bałtijsk (Baltijsk; Балтийск; dawna Piława, niem. Pillau), w Obwodzie Kaliningradzkim Federacji Rosyjskiej – por. *Obščegeografičeskij regionalnyj atlas: Kaliningradskaja oblast'*, Moskva 2004, mapa 21. W celu nawiązania do starszych publikacji i dla uniknięcia pomyłek dla potrzeb tego tekstu zastosowano dawną nazwę Lochstädt.

[2] Naszyjnik znajduje się w zbiorach PMA w Warszawie (nr inw. IV/445). Autorzy dziękują Panu dr. Wojciechowi Brzezińskiemu, Dyrektorowi PMA oraz Panu mgr. Jackowi Andrzejowskiemu, Kierownikowi *Działu Epoki Żelaza* PMA za wyrażenie uprzejmej zgody na ponowne opublikowanie tego zabytku.

krawędzi rowka najniżej położonego. Na pozostałej części obwodu oba węższe rowki zdobione są podwójną linią utworzoną z rytych zygzaków. W połowie piątego „zęba" na prawo od zawiasu (patrząc od przodu) znajduje się drugi styk obu ramion obręczy. Tworzą one w tym miejscu zapięcie naszyjnika za pomocą niewielkiego czopu wystającego z końca krótszego ramienia obręczy oraz dopasowanego do niego otworu w ramieniu dłuższym (Ryc. 2:2-3). Zawias naszyjnika skonstruowany jest w ten sposób, że przewężony koniec ramienia krótszego znajduje się w rozwidlonym zakończeniu ramienia dłuższego. Ośka zawiasu przechodzi przez pionowe otwory w końcach obu ramion obręczy. Stożkowata główka ośki zwieńczona jest czworograniastą, ściętą od góry „piramidą", z której ścian oraz szczytu odchodzi pięć krótkich wypustek o zgrubiałych końcach – tzw. rozetka (Ryc. 3:1). Dolny koniec ośki jest rozklepany na płasko od spodniej strony naszyjnika (Ryc. 3:2). Zawias ograniczony jest z obu stron podwójnymi pionowymi rowkami, zdobionymi ornamentem wybijanych punktów. Podwójne poziome rowki, zdobione w analogiczny sposób, znajdują się również na rozwidlonym zakończeniu dłuższego ramienia obręczy. Natomiast przewężony koniec krótszego ramienia zdobi plastyczny motyw zygzaka, przypominający literę „M". Zabytek zachowany jest w całości, pęknięty pomiędzy piątym i szóstym „zębem" na lewo od zawiasu.

Wymiary zabytku: średnica zewnętrzna naszyjnika: 13,6-13,9 cm, średnica wewnętrzna: ok. 12,5 cm, wysokość „rozetki": 3,7 cm, wysokość obręczy: 3,5-3,7 cm, grubość obręczy: 0,4-0,6 cm. Waga naszyjnika: 430 gr.

2. Lochstädt

Drugi z tytułowych naszyjników został znaleziony w 1868 roku w okolicy ówczesnego Lochstädt przez von Montowta z Elbląga, który przekazał go do *Prussia-Museum* w Królewcu (nr inw. III. 352, 2296)[3]. Kontekst, w jakim zabytek wystąpił nie jest całkiem jasny. Pierwszą wzmiankę o naszyjniku zamieścił Georg Bujack, krótko opisując warunki odkrycia: *Gegend von Lochstädt, ein zwischen 4 Steinen und einem Deckstein 1 Fuß in der Erde gefundener bronzener vollgegossener Halsring in Form einer Krone mit Charnier.* […] *Geschenckt von v. Montowt-Elbing, dem Ehrenmitgliede unserer Gesellschaft* [BUJACK 1884, 187-188]. Informacja ta powtórzona została przez Adalberta Bezzenbergera [1904, 59], który jako pierwszy zamieścił także rysunek zabytku (Ryc. 4:2). Zupełnie inna wzmianka o naszyjniku z Lochstädt znajduje się w pracy Emila Hollacka [1908, 91], który podaje, że odkryto go w kurhanie z młodszej epoki brązu, nie wspominając nic o obecności kamiennej skrzyni lub obstawy. Wydaje się, że obydwa źródła łączy ze sobą Carl Engel [1935, 89] pisząc, że zabytek znaleziony został w kurhanie ze skrzynią kamienną[4]. Kurhany o takiej konstrukcji zaklasyfikował on do wyróżnionego przez siebie typu V. W tej samej pracy badacz ten opublikował także zdjęcie naszyjnika (Ryc. 4:1). W kartotece archiwalnej Herberta Jankuhna, na fiszce dotyczącej zabytku z Lochstädt, zamieszczona jest notatka dotycząca kontekstu odkrycia (Ryc. 5). Treść zapisu brzmi identycznie jak cytowany tekst G. Bujacka, uzupełniony jest jednak o rok odkrycia znaleziska. Notatka zawiera także dokładny zapis numeru inwentarzowego *Prussia-Museum* (III. 352, 2296), który potwierdzony jest również na karcie pochodzącej z archiwum J. Kostrzewskiego (Ryc. 6). Najpewniej więc, Jankuhn korzystał bezpośrednio z dokumentacji muzealnej, a to potwierdzałoby prawdziwość informacji podanych przez Bujacka.

Zabytek ten, jak wiele innych, zaginął podczas zawieruchy II wojny światowej. Dotarcie w ostatnim czasie do spuścizny po dwóch wielkich badaczach: Józefie Kostrzewskim i Herbercie Jankuhnie[5], którzy umieścili na fiszkach w swoich kartotekach dość dokładne opisy wraz z wymiarami oraz szkice naszyjnika, umożliwiło podjęcie próby odtworzenia jego szcze-

[3] Informacja o dacie odkrycia naszyjnika (1868 r.) pochodzi z kartoteki Herberta Jankuhna – JANKUHN, *Spuścizna*; por. także niżej przyp. 5; do zbiorów *Prussia-Museum* zabytek trafił dopiero w roku 1883 – por. BUJACK 1884, 187-188.

[4] Informację Łucji Okulicz, która powołując się na wspomnianą pracę E. Hollacka, podawała, że naszyjnik znaleziony został w kamiennej skrzyni, wkopanej wtórnie w starszy kurhan należy uznać za nieporozumienie – por. OKULICZ, Ł. 1970, 49.

[5] Kartoteka J. Kostrzewskiego przechowywana jest obecnie w *Wojewódzkiej i Miejskiej Bibliotece Publicznej im. C. Norwida* w Zielonej Górze. Autorzy dziękują Pani Marii Radziszewskiej z *Działu Zbiorów Specjalnych* za jej udostępnienie. Życiorys H. Jankuhna i losy jego kartoteki były wielokrotnie prezentowane w literaturze przedmiotu – ostatnio por. CIEŚLIŃSKI 2001; tam starsza literatura. Za udostępnienie kartoteki tego badacza – por. JANKUHN, *Spuścizna*; autorzy chcieliby serdecznie podziękować Panu prof. Clausowi von Carnap-Bornheim, dyrektorowi *Archäologisches Landesmuseum Schleswig*.

gółowej charakterystyki. W procesie tym pomocna okazała się także znajomość analogicznego znaleziska z Kluczewa.

Kształt i konstrukcja brązowego naszyjnika z Lochstädt jest bardzo podobna do zabytku z północnego Mazowsza. Jego obręcz, nieco niższa i grubsza, zwieńczona jest jednak większą liczbą „zębów" (22 sztuki), które są wyraźnie niższe i węższe niż w przypadku znaleziska z Kluczewa. Szkic zamieszczony w kartotece J. Kostrzewskiego wskazuje, że środkiem „zębów" biegły pionowe żeberka, co jest cechą wspólną obu egzemplarzy (Ryc. 6). Zapięcie naszyjnika na czop znajduje się w połowie ósmego „zęba" na prawo od zawiasu. Jedyną uchwytną różnicą w konstrukcji zawiasu jest umiejscowienie rozwidlonego elementu na krótszym ramieniu obręczy (a więc z prawej strony). Według rysunku zamieszczonego w publikacji A. Bezzenbergera oraz szkiców znanych ze źródeł archiwalnych główka ośki zawiasu ma formę stożka o zaokrąglonym (?) wierzchołku, przy czym tylko szkic H. Jankuhna sugeruje (błędnie?) znacznie wydłużony kształt (Ryc. 4:2; 5-6). Natomiast zdjęcie zamieszczone w publikacji C. Engla (Ryc. 4:1) w sposób jednoznaczny ukazuje czworokątny kształt zwieńczenia główki, w formie zbliżonej do ostrosłupa. Główkę zdobi czteroramienna „rozetka" o masywnych stożkowatych zakończeniach (brak jest wypustka na szczycie główki). Na podstawie dostępnych źródeł trudno szczegółowo opisać ornamentykę zabytku. Środkową część zawiasu zdobi plastyczny motyw zygzaka; według kartoteki J. Kostrzewskiego zdobienie to miało się znajdować zarówno na zewnętrznej, jak i wewnętrznej powierzchni zawiasu. Natomiast na zewnętrznych elementach zawiasu (rozwidlony koniec krótszego ramienia) prawdopodobnie biegły podwójne poziome rowki zdobione ornamentem wybijanych punktów. Zawias ograniczony jest z obu stron analogicznie zdobionymi pionowymi rowkami. Zewnętrzne, węższe rowki biegnące wzdłuż obręczy naszyjnika zdobione były w okolicy zawiasu zapewne podwójną linią wybijanych punktów, być może również o zmiennym przebiegu przynajmniej w dolnej części naszyjnika (Ryc. 4:2). Na podstawie szkicu J. Kostrzewskiego można przypuszczać, że ornament na dalszej części obwodu składał się z podwójnej linii ukośnych nacięć przypominających motyw „jodełki". Niewykluczone, że w rzeczywistości była to podwójna linia zygzakowata podobna do ornamentu egzemplarza z Kluczewa[6]. Zabytek zachowany był w całości.

Wymiary zabytku: średnica zewnętrzna naszyjnika: 13,5 cm (wg Jankuhna), średnica wewnętrzna: 11,2-11,8 cm (wg Jankuhna), 11,5 cm (wg Kostrzewskiego), wysokość „rozetki": 3,4 cm (wg Jankuhna), wysokość obręczy: 2,7cm (wg Jankuhna), grubość obręczy: 0,7 cm (wg Kostrzewskiego).

* * *

Naszyjniki „koronowate" to bardzo zróżnicowana morfologicznie kategoria zabytków, która doczekała się licznych studiów i szczegółowych opracowań typologicznych[7]. Można wśród nich wyróżnić formy wyjściowe, datowane jeszcze na starszy okres przedrzymski, które charakteryzują się okrągłym przekrojem obręczy o nacinanej lub sfałdowanej górnej powierzchni oraz niezbyt rozbudowaną główką ośki zawiasu [KOSTRZEWSKI 1919b, 73-75 – typ I; por. BRANDT 2001, 95-99 – typy I-III, tzw. *Scheibenhalsringe*]. Późniejszy horyzont, datowany już na młodszy okres przedrzymski, wyznaczają właściwe formy „koronopodobne", charakteryzujące się zbliżonym do prostokątnego lub taśmowatym przekrojem obręczy, zwieńczonej mniej lub bardziej wykształconymi „zębami", poniżej których biegną dookolne rowki; główka ośki zawiasu zdobiona jest zwykle rozbudowaną „rozetką" [KOSTRZEWSKI 1919b, 75-78 – typy II-IV; BRANDT 2001, 95, 99 – typy IIa/IV i IV]. Znaleziska z Kluczewa i Lochstädt należy zaliczyć do tej drugiej grupy zabytków, rozprzestrzenionych na rozległych obszarach Europy północnej i środkowo-wschodniej (Ryc. 7:1).

Genezy naszyjników „koronowatych" szuka się na półwyspie Jutlandzkim i w północnych Niemczech, gdzie najliczniej występują wspomniane formy wyjściowe dla tego rodzaju ozdób [MÜLLER 1890; KOSTRZEWSKI 1919b, 73-75; 1926, 106; BRANDT 2001, 99-100]. Z tych form miały rozwinąć się właściwe naszyjniki „koronopodobne", których pojawienie się na obsza-

[6] W przypadku pobieżnych oględzin zabytku z Kluczewa, w wąskich rowkach biegnących dookoła obręczy widoczne są tylko podwójne rzędy ukośnych nacięć, przypominające właśnie motyw „jodełki" (Ryc. 2:2-3). Prawdziwy, zygzakowaty charakter ornamentu ujawnia się dopiero po odpowiednim ustawieniu zabytku do światła.

[7] Spośród bogatej literatury na ten temat por. np. MÜLLER 1933, 3-11; KOSTRZEWSKI 1919b, 73-79; 1926; SHCHUKIN, VAL'KOVA, SHEVCHENKO 1992; BABEŞ 1993, 107-108; BRANDT 2001, 95-100.

rach środkowo- i wschodnioeuropejskich powszechnie wiązane jest z migracjami plemion germańskich, przede wszystkim Bastarnów i Skirów [DĄBROWSKA 1988, 226-229; SHCHUKIN, VAL'KOVA, SHEVCHENKO 1992, 51-54; BABEŞ 1993, 108 – tam starsza literatura]. Stąd też niekiedy określano znaleziska z tych obszarów – w tym również zabytki z Kluczewa i Lochstädt – jako *importy* z kręgu jastorfskiego[8] [np. DĄBROWSKA 1988, mapa 23:1; DĄBROWSKA, WOŹNIAK 2005, 93, ryc. 1:1; OKULICZ, J., NOWAKOWSKI 1996, 166; HOFFMANN 2000, 129]. Jednak wbrew tym interpretacjom, ustalenia J. Kostrzewskiego [1919b, 77-78; 1926, 107], że naszyjniki „koronowate" o taśmowatym przekroju i trójkątnych „zębach" z widocznymi żeberkami (typ IV) są zapewne miejscowej, środkowo- i wschodnioeuropejskiej produkcji, zachowują do dziś aktualność, ponieważ niemal zupełnie brak takich ozdób w basenie zachodniego Bałtyku[9]. Oczywiście egzemplarze typu IV noszą wyraźne piętno ozdób znanych z północnego-zachodu i zapewne powstały w wyniku impulsów stamtąd docierających. Niemniej wszystko przemawia za tym, że były one produkowane lokalnie, choć bardzo prawdopodobne, że przez rzemieślników przybyłych z północy, na co wskazują wyraźne nawiązania stylistyczne. Fakt częstego odkrywania tych zabytków w środowisku wodnym lub na terenach bagiennych (co dotyczy także okazu z Kluczewa), przez co zwykle są interpretowane jako znaleziska o charakterze wotywnym, również sugeruje, że ich użytkownicy mogli być nosicielami tradycji północnoeuropejskich [por. DĄBROWSKA 1988, 181-182, 202-204; SHCHUKIN, VAL'KOVA, SHEVCHENKO 1992, 51]. Pomimo wielu problemów z ustaleniem dokładnej chronologii naszyjników „koronowatych" [por. DĄBROWSKA 1988, 181] wiadomo, że przynajmniej niektóre egzemplarze (przede wszystkim typu IV) powinny być datowane na czasy daleko późniejsze niż pojawienie się Bastarnów i Skirów nad Morzem Czarnym w drugiej połowie III wieku p.n.e. [np. SHCHUKIN, VAL'KOVA, SHEVCHENKO 1992, 47-51]. Formalnie zbliżone do tytułowych zabytków okazy z Błonia (typ IV) oraz Dwikóz (typ IV?), oba w pow. sandomierskim, wystąpiły w grobach razem z naczyniami kultury przeworskiej, typowymi dla faz A_1-A_2 [DĄBROWSKA 1988, 182-183, tam starsza literatura; MYCIELSKA, WOŹNIAK 1988, tabl. CXXXVII; WOŹNIAK 1994, 130, 132, ryc. 9:a-c]. Groby te można więc datować najwcześniej na pierwszą połowę II wieku p.n.e., a być może na czasy jeszcze późniejsze [por. DĄBROWSKA 1988, 62, 183]. Przytoczone fakty nie wykluczają interpretacji pojawienia się właściwych naszyjników „koronowatych" w Europie środkowo-wschodniej w efekcie przemieszczeń plemion germańskich. Wskazują one jednak, że późniejsze formy tych ozdób (typ IV) były użytkowane na wspomnianym obszarze jakiś czas po okresie historycznej migracji Bastarnów nad Morze Czarne, przynajmniej do momentu powstania kultury przeworskiej. Najprawdopodobniej więc do rozprzestrzenienia się w Europie środkowo-wschodniej naszyjników „koronowatych" typu IV doszło w – synchronizowanym z fazami A_1-A_2 – okresie ożywienia różnokierunkowych powiązań kulturowych wzdłuż szlaku nieco *wcześniejszych* historycznych przemieszczeń Bastarnów[10]. Taka interpretacja pozostaje w zgodzie z coraz liczniej odkrywanymi w dorzeczu Odry i Wisły osadami z ceramiką o proweniencji jastorfskiej, której niekiedy towarzyszą naczynia kultury przeworskiej[11]. Przemawia to za kontynuacją osadnictwa ludności wywodzącej się z południowo-zachodniego basenu Bałtyku w głąb młodszego okresu przedrzymskiego. Być może więc właśnie te społeczności były wytwórcami i nosicielami późnych form naszyjników „koronowatych".

[8] Warto zaznaczyć, że naszyjnik z Lochstädt był również interpretowany jako produkt miejscowy, sambijski – OKULICZ, Ł. 1970, 49.

[9] Ewidentnym potwierdzeniem tezy, że niektóre rodzaje naszyjników „koronowatych" były wykonywane w lokalnych ośrodkach a ich dystrybucja ograniczona do określonego obszaru, jest tzw. typ Friedrichshof znany niemal wyłącznie z obszaru północno-wschodnich Niemiec [RAUCHFUß, SCHMIDT 2005, 305-309]. Można również wskazać formy charakterystyczne wyłącznie dla Półwyspu Jutlandzkiego (por. niżej).

[10] Ową rozległą strefę kontaktów, powstałą w wyniku migracji Bastarnów, zdefiniowała – m.in. na podstawie rozprzestrzenienia właśnie naszyjników „koronowatych" T. Dąbrowska 1988. Badaczka ta, jako możliwy ślad historycznych przemieszczeń tego plemienia, początkowo uznała jedynie wczesne formy omawianych ozdób, interpretując egzemplarze typologicznie młodsze jako wynik późniejszych kontaktów – DĄBROWSKA 1988, 192, 227-230. Ostatnio jednak T. Dąbrowska wraz z Z. Woźniakiem zaproponowali łączenie z migracją Bastarnów wyłącznie form późniejszych, a więc m.in. typu IV – DĄBROWSKA, WOŹNIAK 2005, 92-93.

[11] Por. zbiór artykułów – MACHAJEWSKI 2004, tam dalsza literatura. W ostatnim czasie T. Dąbrowska i Z. Woźniak [2005] zaprezentowali koncepcję o stabilnym osadnictwie w dorzeczu Odry i Wisły ludności wywodzącej się z obszarów kręgu jastorfskiego, które wyprzedzało historyczną migrację Bastarnów. Badacze ci sugerują nawet konieczność wyróżnienia w przyszłości kolejnej grupy kultury jastorfskiej.

Jak zauważył J. Kostrzewski [1919b, 78; 1926, 107-108], oba tytułowe zabytki są zupełnie wyjątkowe, ponieważ łączą w sobie cechy naszyjników „koronowatych" z obszaru dzisiejszej Danii oraz okazów środkowo- i wschodnioeuropejskich (przede wszystkim typu IV według tego badacza). Jako cechy nawiązujące do niektórych znalezisk duńskich, a niespotykane wśród zabytków z innych obszarów, badacz ten wymienił charakterystyczną konstrukcję zawiasu, składającego się z elementu rozwidlonego i umieszczonego w nim przewężonego końca drugiego ramienia obręczy, a także zdobienie zawiasu motywem zygzaka (Ryc. 7:2-4)[12]. Zwracano także uwagę na podobieństwo tego ornamentu do zdobienia główki zapinki z Holmans herred [MÜLLER 1895, 6, tabl. II:26; KOSTRZEWSKI 1919b, 78-79]. Jako nawiązanie do zdobnictwa zawiasów naszyjników „koronowatych" można też potraktować ornament widoczny na zawiasku fibuli z Kvorning mose [BIEGER 2003, 138, tabl. 23:6]. Z kolei za cechy spotykane często w Europie środkowo-wschodniej (wśród egzemplarzy typu IV), a zupełnie obce dla naszyjników z Jutlandii, J. Kostrzewski uznał taśmowaty przekrój obręczy i obecność środkowych żeberek na „zębach" naszyjnika[13]. Duńskie egzemplarze właściwych naszyjników „koronowatych", mimo iż niekiedy analogiczne do okazów z Kluczewa i Lochstädt pod względem konstrukcji zawiasu oraz jego zdobienia, charakteryzują się prostokątnym przekrojem obręczy (ich grubość dochodzi do 2 cm), a wieńczące je „zęby" są pozbawione żeberek [por. np. UNDSET 1882, tabl. XXXI:2; MÜLLER 1890, tabl. V:3; 1895, 10, tabl. IV:60; 1933, 4-5, ryc. 3; KOSTRZEWSKI 1926, 106-107] (Ryc. 7:2-4).

Można też wskazać dalsze elementy stylistyczne łączące oba znaleziska z jednej strony z basenem zachodniego Bałtyku, a z drugiej – z interiorem środkowo- i wschodnioeuropejskim. Z tego ostatniego pochodzą m.in. najlepsze odpowiedniki dla zwieńczenia główek ich zawiasów, choć należy zaznaczyć, że pewne podobieństwa kształtów tego elementu naszyjników są uchwytne na całym obszarze ich występowania. Tak więc, analogiczne do egzemplarza z Kluczewa jest zwieńczenie ośki zawiasu naszyjnika z Dwikóz, pow. sandomierski[14] [PIETRASZEWSKI 1924, ryc. 4]. Kształt wypustek wieńczących „rozetki" obu tych zabytków wyraźnie nawiązuje też do zdobnictwa znanego z północnoeuropejskich wariantów zapinek kulkowych [BIEGER 2003, tabl. 41:3-5, 42:1-3]. Wzajemne analogie stylistyczne między obiema kategoriami zabytków zdradzają również niektóre naszyjniki z Jutlandii[15]. Natomiast najbardziej zbliżone główki do zawiasu naszyjnika z Lochstädt można wskazać na trzech zabytkach ze stanowiska Leski I, Černihivs'ka obl., na Ukrainie [SHCHUKIN, VAL'KOVA, SHEVCHENKO 1992, ryc. 11-13]. Z kolei zdobienie zawiasu i sąsiadujących z nim partii obręczy za pomocą wybijanych punktów, które widoczne jest na naszyjniku z Kluczewa, a zapewne również na egzemplarzu z Lochstädt, odnajdujemy zarówno wśród okazów duńskich (Ryc. 7:2-3), jak i środkowoeuropejskich [DEMETRYKIEWICZ 1900, 73]. Natomiast widoczne na pozostałej części obwodu naszyjnika z Kluczewa, a prawdopodobnie również na drugim z omawianych okazów, zdobienie w postaci zygzakowatej linii jest spotykane na licznych zabytkach ze środkowej i wschodniej Europy [np. BABEŞ 1993, tabl. 24:12; KOSTRZEWSKI 1919b, 76; SHCHUKIN, VAL'KOVA, SHEVCHENKO 1992, ryc. 11-13; ZOTZ 1938, tabl. 67:2].

Wydaje się, że oba znaleziska można datować podobnie jak egzemplarze typu IV, a więc ogólnie w obrębie dwóch pierwszych faz młodszego okresu przedrzymskiego, choć wnioskować o tym można tylko pośrednio. Przede wszystkim wskazuje na to ogólne podobieństwo tytułowych naszyjników do okazów typu IV. Ponadto datowanie wspomnianych już północnoeuropejskich zapinek kulkowych, o podobnym zdobieniu zawiasku oraz kabłąka, synchronizowane jest z fazami LT C_2 i LT D_1 [BRANDT 2001, 86-87; BIEGER 2003, 87-90], co od-

[12] Zawiasy naszyjników z pozostałych obszarów Europy składają się z przewężonych w tym miejscu i nałożonych na siebie zakończeń obu ramion obręczy. Ponadto nie spotyka się zdobienia zawiasu motywem zygzaka, lecz najczęściej ukośnego krzyża – por. KOSTRZEWSKI 1926, 106-107.

[13] Podobnych obserwacji dokonał wcześniej Włodzimierz Demetrykiewicz [1900, 79], analizując naszyjniki „koronowate" z Zalesia, Stawu, Ćmachowa oraz Świdnicy.

[14] Rysunek tego zabytku zamieszczony w publikacji przedstawia zwieńczenie główki zawiasu w postaci regularnego sześcianu, jednakże opublikowane obok zdjęcie wyraźnie wskazuje, że ma ona kształt ściętej od góry „piramidy", a więc analogiczny do naszyjnika z Kluczewa – por. PIETRASZEWSKI 1924, ryc. 5.

[15] Por. np. kształt i zdobienie „rozetki" naszyjnika z nieznanej miejscowości w Danii (Ryc. 7:3) z zakończeniami „fałszywej" sprężyny zapinki z Hoptrup – BECKER 1961, ryc. 74:d; BIEGER 2003, tabl. 21:6.

powiada fazom A_1 i A_2 na ziemiach polskich [DĄBROWSKA 1988, 62]. Na podstawie analogicznego zdobnictwa do zapinki z Hoptrup (por. przyp. 16), na fazę IIB, synchronizowaną z A_2 można też datować niektóre naszyjniki duńskie (Ryc. 7:3) [MARTENS 1999, 264; por. BIEGER 2003, 90]. Przy czym cechy egzemplarza z Lochstädt sugerujące, że jest on typologicznie nieco starszy od znaleziska z Kluczewa (większa liczba mniejszych „zębów", niższa, lecz nieco szersza obręcz) nie wykluczają ich wspólnej chronologii. Świadczy o tym fakt odkrycia dwóch typologicznie różnych naszyjników (a podobnych do omawianych zabytków), zalegających razem, na bagiennym (?) stanowisku Leski II [SHCHUKIN, VAL'KOVA, SHEVCHENKO 1992, 42-43, ryc. 9-10].

Jak zatem można interpretować pojawienie się tytułowych naszyjników na północnym Mazowszu oraz Sambii? Przede wszystkim należy raz jeszcze podkreślić, że łączą one w sobie cechy zabytków produkowanych lokalnie (naszyjniki typu IV) oraz ozdób znanych wyłącznie z Jutlandii. Cechy upodabniające egzemplarz z Kluczewa do naszyjników typu IV wskazują, że wykonano go według miejscowej stylistyki, zapewne w lokalnym „warsztacie". Niemniej konstrukcja i zdobienie zawiasu dowodzą, że wytwórca dobrze znał ozdoby duńskie. Brak znalezisk z tej części Europy *importowanych* naszyjników jutlandzkich, na których wytwórca zabytku z Kluczewa mógłby się wzorować, rodzi przypuszczenie, że on sam pochodził z północnej Europy. Podobną proweniencję należy chyba przyjąć również dla zabytku z Lochstädt, o niemal analogicznych do okazu z Kluczewa cechach konstrukcyjnych i stylistycznych. Wyjątkowy charakter obu znalezisk i stosunkowo bliska wzajemna ich lokalizacja, rodzą przypuszczenie, że pochodzą one z jednego „ośrodka produkcyjnego". Z kolei położenie stanowiska w Kluczewie na przebiegu tzw. szlaku bastarneńskiego, wzdłuż którego rozprzestrzenione są naszyjniki „koronowate" typu IV [por. DĄBROWSKA, WOŹNIAK 2005, ryc. 1], przy jednoczesnym wyraźnym oddaleniu znaleziska z Lochstädt w kierunku północnym (Ryc. 7:1) sugeruje, że ów domniemany ośrodek należałoby lokalizować raczej w dorzeczu środkowej Wisły. Tym samym zabytek sambijski należy uznać za *import* w środowisku kultury kurhanów zachodniobałtyjskich, lecz nie z basenu zachodniego Bałtyku, a najprawdopodobniej z (północnego?) Mazowsza. Taki kierunek napływu omawianego zabytku mógł się wiązać z funkcjonowaniem tzw. szlaku bursztynowego [por. OKULICZ-KOZARYN, J., NOWAKOWSKI 1996], lecz nie można wykluczyć także innych, nieznanych powodów jego pojawienia się u wybrzeży Bałtyku. Tym bardziej, że wcale liczna kategoria zabytków „nieceltyckiego latenu" znanych ze strefy sambijskiej pozostaje w zasadzie nieopracowana.

Bibliografia

BABEŞ, M.
1993 *Die Poieneşti-Lukaševka-Kultur. Ein Beitrag zur Kulturgeschichte im Raum östlich der Karpaten in den Jahrhunderten vor Christi Geburt*, Saarbrücker Beiträge zur Altertumskunde 30, Bonn.

BECKER, C. J.
1961 *Førromersk Jernalder i syd- og midtjylland*, Nationalmuseets Skrifter. Større beretninger VII, København.

BEZZENBERGER, A.
1904 *Analysen vorgeschichtlicher Bronzen Ostpreußens*, Königsberg.

BIEGER, A.
2003 *Kugelfibeln. Eine typologisch-chronologische Untersuchung zu den Varianten F, N und O von Beltz*, Bonn.

BUJACK, G.
1884 *Accessionen des Prussia-Museums pro 1883*, „Prussia" 9, 1882-1883, 185-205.

BRANDT, J.
2001 *Jastorf und Latène. Kultureller Austausch und seine Auswirkungen auf soziopolitische Entwicklungen in der vorrömischen Eisenzeit*, Internationale Archäologie 66, Rahden.

CIEŚLIŃSKI, A.
2001 *Materiały z cmentarzyska w Krośnie, powiat pasłęcki, z kartoteki Herberta Jankuhna*, [w:] *Officina*, 47-65.

DĄBROWSKA, T.
1988 *Wczesne fazy kultury przeworskiej. Chronologia – zasięg – powiązania*, Warszawa.

DĄBROWSKA, T., WOŹNIAK, Z.
2005 *Problem genezy kultur przeworskiej i oksywskiej* [w:] P. Kaczanowski, M. Parczewski (red.), *Archeologia o początkach Słowian. Materiały z konferencji, Kraków, 19-21 listopada 2001*, Kraków, 87-101.

DEMETRYKIEWICZ, W.
1900 *Korony bronzowe przedhistoryczne znalezione na obszarze ziem dawnej Polski*, „Materiały Archeologiczno-Antropologiczne i Etnograficzne" 4, 76-78.

ENGEL, C.
1935 *Vorgeschichte der altpreußischen Stämme*, tom I, Königsberg.

HOFFMANN, M.
2000 *Kultura i osadnictwo południowo-wschodniej strefy nadbałtyckiej w I tysiącleciu p.n.e.*, Olsztyn.

HOLLACK, E.
1908 *Erläuterungen zur vorgeschichtlichen Übersichtskarte von Ostpreußen*, Glogau-Berlin.

KOSTRZEWSKI, J.
1919a *Kultura lateńska (La Tène) na obszarze b. Królestwa Polskiego*, PA I/1-2, 2-27.
1919b *Die ostgermanische Kultur der Spätlatènezeit*, Mannus-Bibliothek 18, Leipzig-Würzburg.
1926 *Kronenhalsring*, [w:] M. Ebert (red.), *Reallexikon der Vorgeschichte*, tom 7, Berlin, 106-108.

MACHAJEWSKI, H.
2004 (red.) *Kultura jastorfska na Nizinie Wielkopolsko-Kujawskiej*, Poznań.

MARTENS, J.
1999 , *Naszyjnik z zoomorficznymi zakończeniami i jego kontekst. Jeszcze raz o grobach z okresu przedrzymskiego z Rør w Norwegii*, [w:] *Comhlan*, 259-270.

MÜLLER, S.
1890 *Nogle halsringe fra slutningen af bronzealderen og fra den ældste jernalder*, Nordiske Fortidsminder I, Kjøbenhavn, 19-35.
1895 *Ordning af Danmarks Oldsager. II. Jernalderen*, Kjøbenhavn.
1933 *Oldtidens kunst i Danmark III. Førromersk og romersk tid*, Kjøbenhavn.

MYCIELSKA, R., WOŹNIAK, Z.
1988 *Cmentarzysko wielokulturowe w Błoniu. Część I*, MA XXIV, 5-326

OKULICZ, J.
1958 *Cmentarzysko z okresu rzymskiego odkryte w miejscowości Bogaczewo na przysiółku Kula, pow. Giżycko*, RO I, 47-116.
1973 *Pradzieje ziem pruskich od późnego paleolitu do VII w.n.e.*, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk.
1976 *Powiązania pobrzeża wchodniego Bałtyku i centrum sambijskiego z południem w podokresie wczesnorzymskim*, [w:] K. Godłowski (red.), *Kultury archeologiczne i strefy kulturowe w Europie środkowej w okresie wpływów rzymskich*, ZNUJ–PA 22, Kraków, 181-209.

OKULICZ-KOZARYN, J., NOWAKOWSKI, W.
1996 *In Search of the Amer Routes. Traces of Contacts between South-Eastern Coasts of the Baltic Sea and the Celto-Illyrian and Dacian Territories*, [w:] Z. Woźniak (red.), *Kontakte längs der Bernsteinstraße (zwischen Caput Adriae und den Ostseegebieten) in der Zeit um Christi Geburt. Materialien des Symposiums – Kraków 26.-29. April 1995*, Kraków, 157-170.

OKULICZ, Ł.
1970 *Kultura kurhanów zachodniobałtyjskich we wczesnej epoce żelaza*, Wrocław-Warszawa-Kraków.

PIETRASZEWSKI, J.
1924 *Notatki archeologiczne z ziemi sandomierskiej*, WA IX/1-2, 120-124.

RAUCHFUß, B., SCHMIDT, J.P.
2005 *Neue Gräber der jüngeren vorrömischen Eisenzeit aus Netzeband, Lkr. Ostvorpommern*, „Bodendenkmalpflege in Mecklenburg-Vorpommern – Jahrbuch“ 52, 2004, 295-321.

RUTKOWSKI, J.
1921 *Bronzowe naramienniki, obręcze i korona znalezione w Kluczewie w pow. płońskim*, WA VI, 132-134.

SHCHUKIN, M.B., VAL'KOVA, T.P., SHEVCHENKO Y.YU.
1992 *New Finds of „Kronenhalsringe" in the Chernigov Region, Ukraine and Some Problems of Their Interpretation*, „Acta Archaeologica" 63, 39-56.

UNDSET, I
1882 *Das erste Auftreten des Eisens in Nord-Europa*, Hamburg.

WOŹNIAK, Z.
1994 *Wczesna faza kultury przeworskiej na Wyżynie Sandomierskiej*, [w:] Kultura Przeworska I, Lublin, 127-145.

ZOTZ, L.F.
1938 *Einige wichtige Neufunde aus der südöstlichen Kurmark*, NfdV 14/10, 251-253.

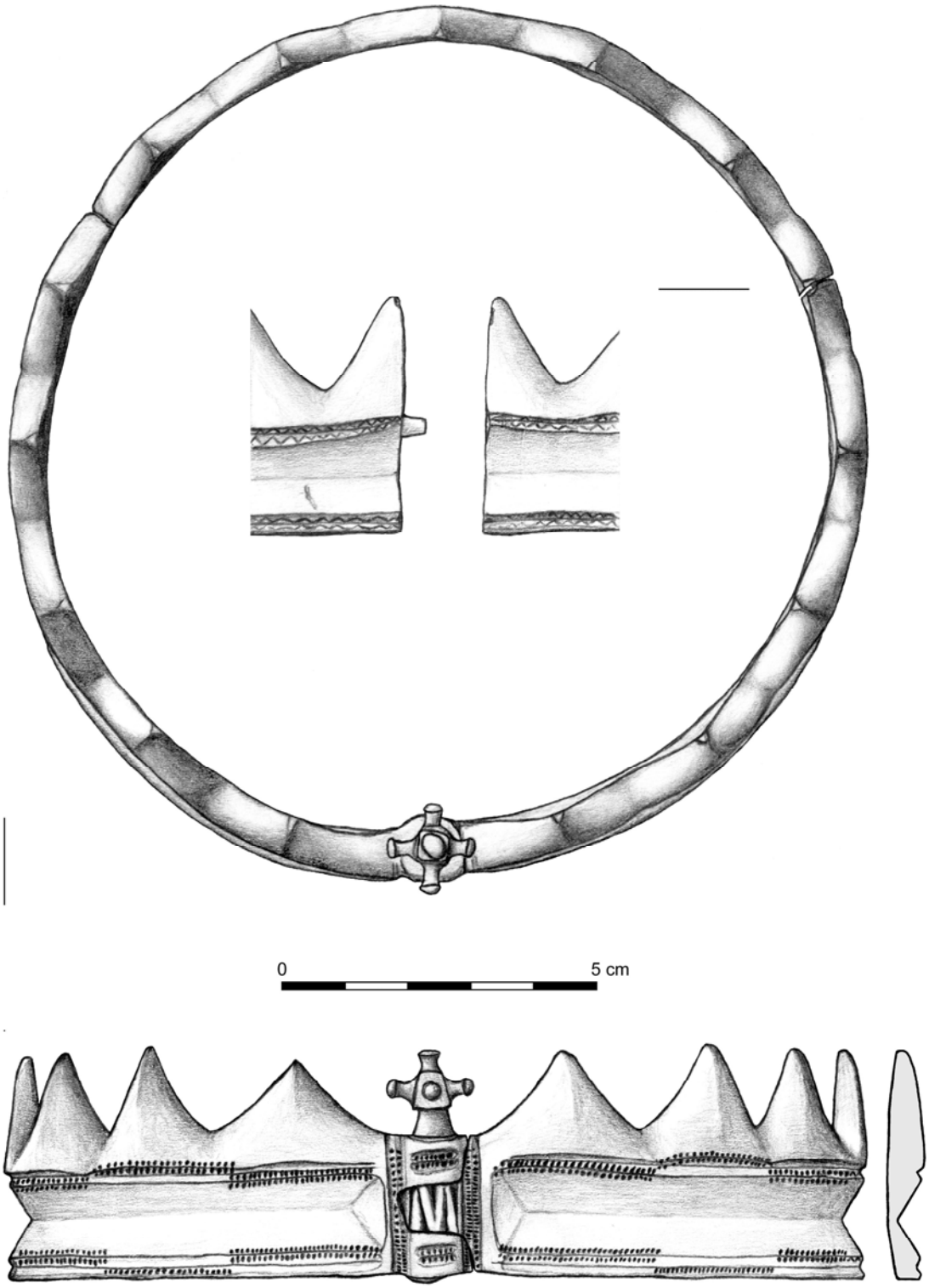

Ryc. 1. Kluczewo, pow. płoński. Brązowy naszyjnik „koronowaty” (rys. A. Maciałowicz)

1

2

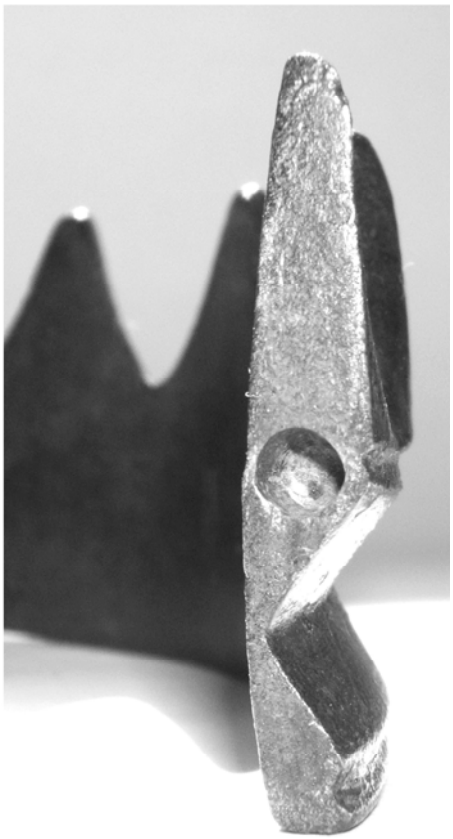

3

Ryc. 2. Kluczewo, pow. płoński. **1** – Brązowy naszyjnik „koronowaty” ; **2-3** – Powiększenie zapięcia naszyjnika (fot. A. Maciałowicz)

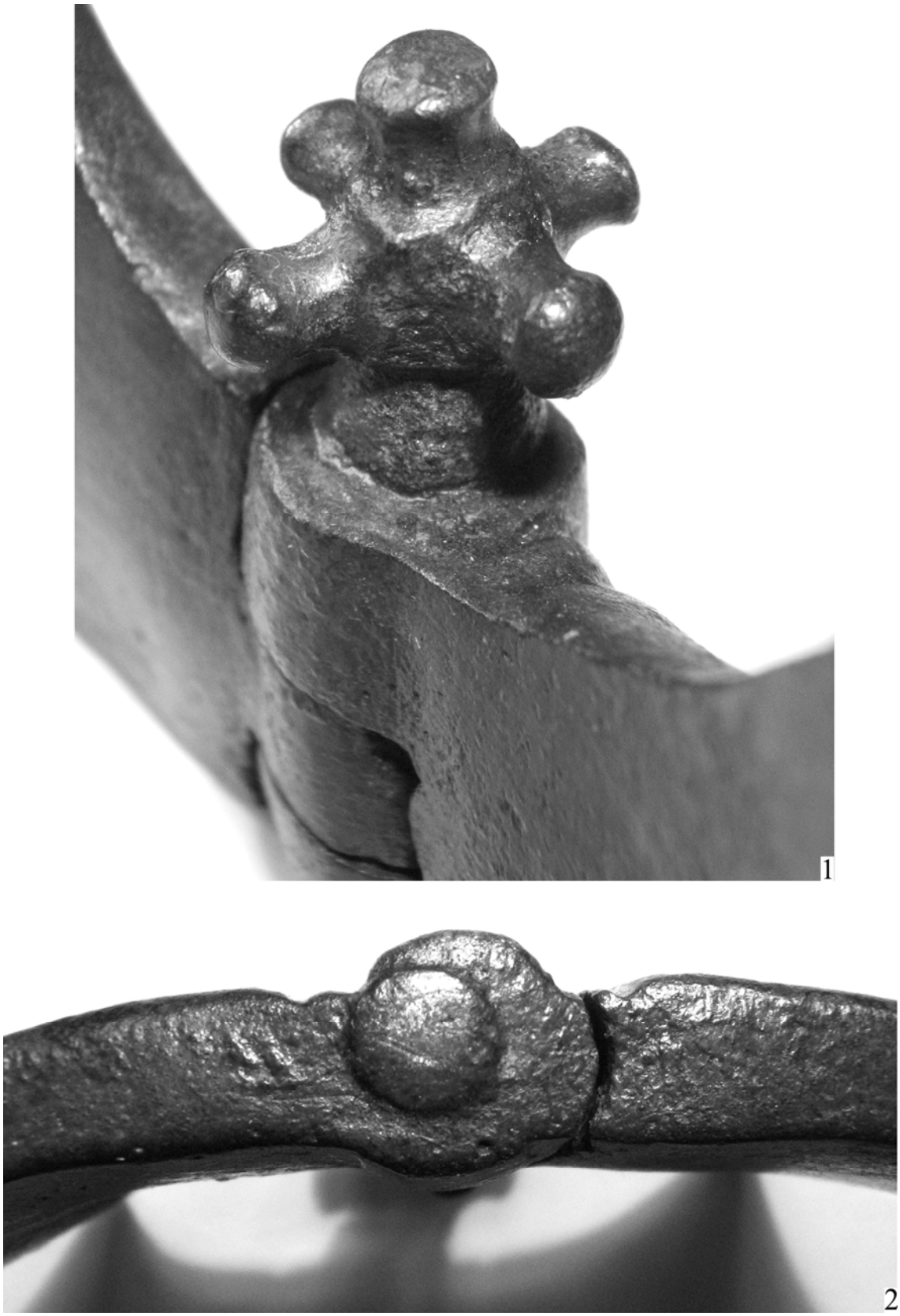

Ryc. 3. Kluczewo, pow. płoński. **1** – „Rozetka” zdobiąca zawias naszyjnika; **2** – Rozklepany koniec ośki zawiasu od strony spodniej naszyjnika (fot. A. Maciałowicz)

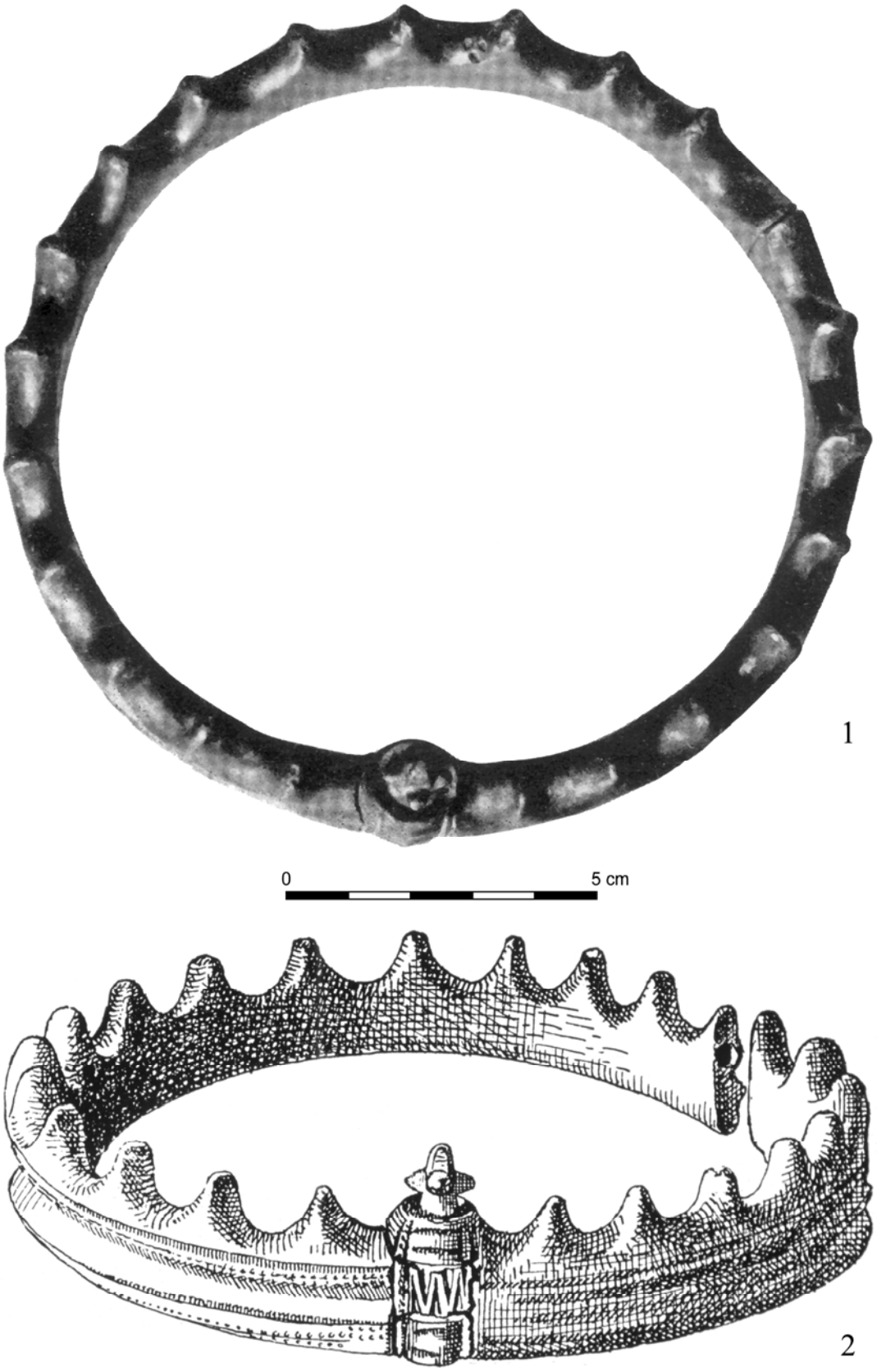

Ryc. 4. Lochstädt, Kr. Fischhausen. Brązowy naszyjnik „koronowaty” [1 – Engel 1935, tabl. 126:b; 2 – BEZZENBERGER 1904, ryc. 65]

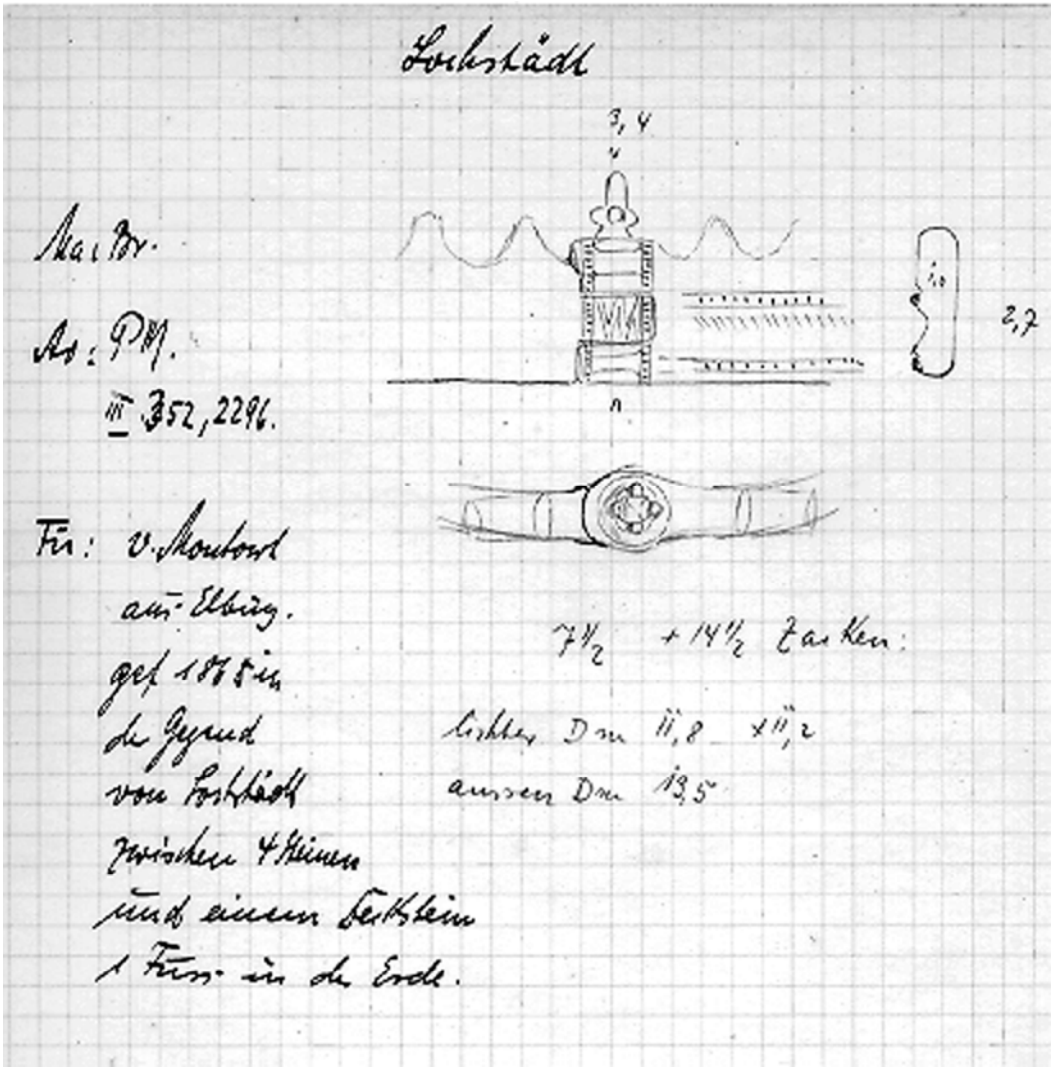

Ryc. 5. Lochstädt, Kr. Fischhausen. Karta z archiwum Herberta Jankuhna

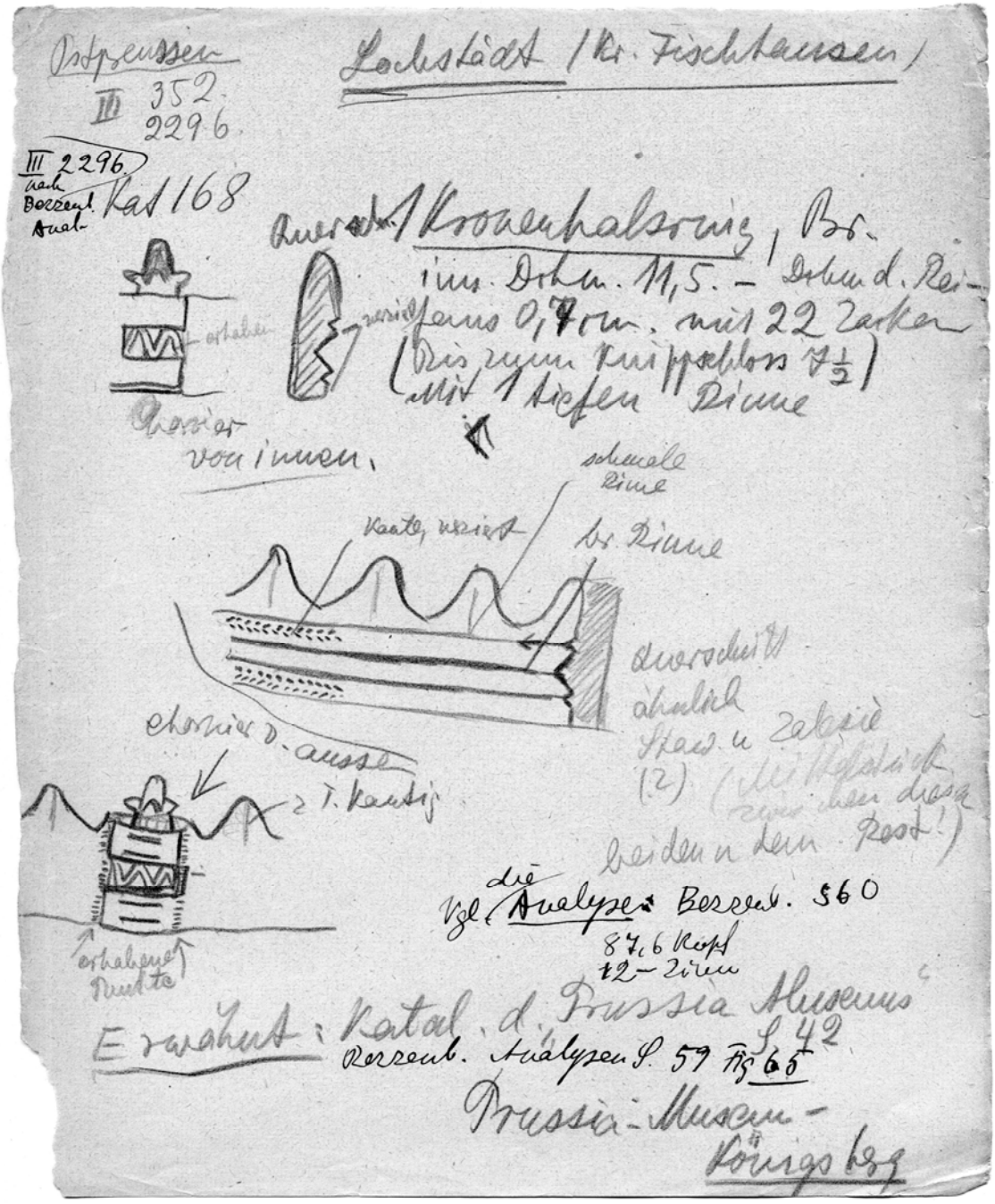

Ryc. 6. Lochstädt, Kr. Fischhausen. Karta z archiwum Józefa Kostrzewskiego

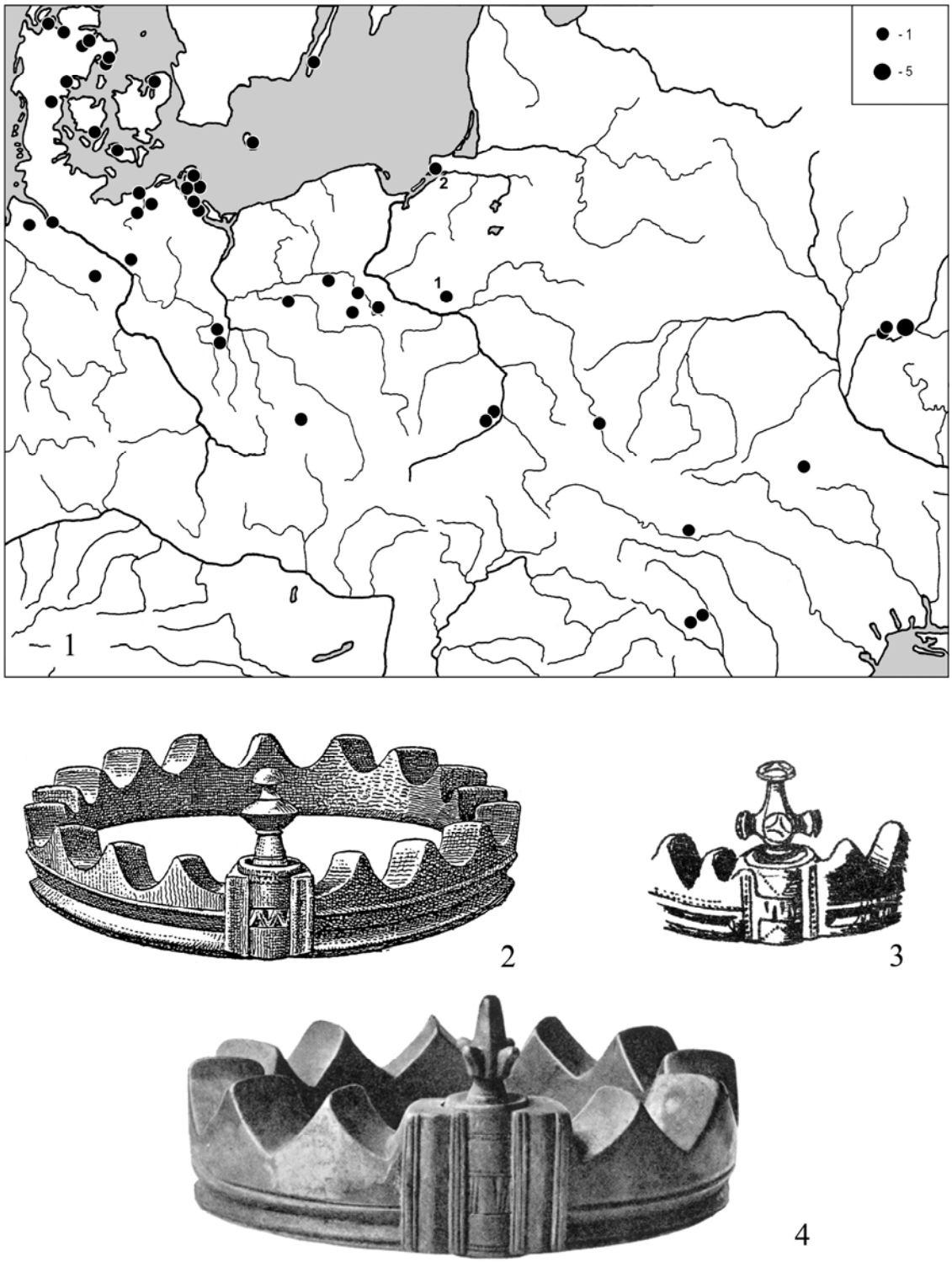

Ryc. 7. 1 – Rozprzestrzenienie naszyjników „koronowatych" typów II–IV wg J. Kostrzewskiego oraz IIa/IV i IV wg J. Brandta: 1 – Kluczewo, pow. płoński, 2 – Lochstädt, Kr. Fischhausen [według DĄBROWSKA 1988; SHCHUKIN, VAL'KOVA, SHEVCHENKO 1992; BRANDT 2001; RAUCHFUß, SCHMIDT 2005]; naszyjniki „koronowate" z Danii: **2** – okolice Randers; **3** – miejscowość nieznana; **4** – Holmegård [MÜLLER 1895, tabl. IV:60; 1933, ryc. 3; UNDSET 1882, tabl. XXXI:2] (2-4 – skala ok. 1:2)

Pogranicze trzech światów
Kontakty kultur przeworskiej, wielbarskiej i bogaczewskiej
w świetle materiałów z badań i poszukiwań archeologicznych
Warszawa 2006

Tomasz RAKOWSKI
Państwowe Muzeum Archeologiczne w Warszawie

Zespół uzbrojenia z Magnuszewa Małego, pow. makowski

Stanowisko 4 w Magnuszewie Małym położone jest niedaleko skraju terasy zalewowej rzeki Orzyc, około 250 m od obecnego koryta i po prawej stronie jej biegu, około 3 km od ujścia Orzyca do Narwi. Znajduje się we wschodniej części niewielkiego, piaszczystego wzniesienia nieopodal południowej granicy zabudowań wsi Magnuszew Mały, na zachód od szosy Orzyc-Przeradowo i na skraju lasu określanego mianem „Tabory".

Stanowisko odkryto w trakcie badań powierzchniowych, przeprowadzonych w ramach AZP w październiku 1986 roku. Teren ten był niszczony w skutek wybierania piasku przez okoliczną ludność. W czasie dwóch pierwszych sezonów wykopaliskowych przebadano łącznie 594 m^2, odkrywając 79 obiektów, w tym 33 groby kultury przeworskiej oraz 8 prawdopodobnych, zniszczonych jam grobowych[1]. Wykopy badawcze znajdowały się na zachód od szosy Orzyc-Przeradowo i w głębi lasu „Tabory", na skraju dużej piaśnicy. Tu właśnie w 1996 r. został odkryty grób z interesującym zespołem uzbrojenia.

Obiekt znaleziono na północno-wschodnim skraju piaśnicy. Był częściowo zniszczony, pierwotnie miał zapewne kształt owalny, zaś zachowana partia miała kształt zbliżony do półowalu o wymiarach ok. 60×120 cm. Miąższość nieckowatej jamy dochodziła do 40 cm. Wypełnisko jamy na obrzeżach i w części spągowej stanowił jasnoszary i ciemnożółty piasek oraz ciemnoszara spalenizna z domieszką węgli drzewnych i pojedynczych fragmentów przepalonych kości ludzkich. W warstwie tej znajdowały się dobrze zachowane elementy uzbrojenia, pokryte patyną ogniową. W centralnej części jamy, nad elementami wyposażenia grobowego, w warstwie ciemnobrązowej piaszczystej ziemi z niewielką domieszką spalenizny, zalegało skupisko przepalonych kości ludzkich o wymiarach ok. 20×40 cm i miąższości 20 cm.

1. Inwentarz grobu 75

1) Umbo żelazne typu Jahn 7a/1 z kolcem facetowanym dziewięciobocznie, zakończonym guzkowatym zgrubieniem, mocowane do tarczy przez 4 nity. Wysokość umba ok. 133 mm, średnica guzka wieńczącego kolec ok. 14 mm, grubość guzka ok. 8 mm. Grubość blachy umba: brzegu – 3,5-4,5 mm, blachy kaloty – 8 mm w miejscu przejścia w kołnierz i 10 mm w miejscu przejścia w kolec. Średnica główek nitów 13 mm, długość trzonków nitów ok. 12 mm.

2) Imacz żelazny typu Jahn 9 z wyodrębnionymi, trapezowatymi płytkami o zaokrąglonych krawędziach zewnętrznych, mocowany przy pomocy 2 nitów o kolistych, niezbyt regularnych, płaskich główkach. Długość imacza ok. 250 mm, grubość płytek imacza 2,4 mm, średnica główek nitów ok. 16 mm, grubość główek nitów 2 mm, długość trzonków nitów 12 mm.

3) Żelazny grot oszczepu typu VII/IX wg Kaczanowskiego; na żeberku widoczne cztery niewielkie zagłębienia. Długość całkowita 137 mm**,** długość liścia 75 mm, szerokość maksymalna liścia 27 mm, grubość maksymalna liścia 27 mm, długość tulei 62 mm.

4) Żelazny grot włóczni, typ VI/2 wg Kaczanowskiego. Tuleja w miejscu przejścia w liść o przekroju zbliżonym do czworobocznego, głębokość światła tulei 88 mm, liść grotu lekko odchylony od osi tulei. Długość całkowita 337 mm, długość liścia 235 mm, szerokość maksymalna liścia 53 mm, grubość maksymalna liścia 8 mm, długość tulei 102 mm.

5) Żelazny nożyk sierpikowaty (brzytwa) z wyodrębnionym obustronnie trzonem, odłamanym na końcu; zachowana długość całkowita 84 mm, długość ostrza 75 mm, maksymalna szerokość głowni 12 mm, maksymalna grubość grzbietu 3 mm.

6) Fragment przydennej partii naczynia; na dnie ślady podsypki z piasku, barwa jasnobrązowa, powierzchnia wygładzana, drobno- i średnioziarnista domieszka piasku, białego i czerwonego tłucznia oraz miki (?).

[1] Badania wykopaliskowe zostały przeprowadzone w sierpniu 1995 roku i w czerwcu 1996 roku przez firmę „Anvit" z Warszawy. Pracami kierował mgr. A. Smoliński, a finansował je ówczesny Wojewódzki Konserwator Zabytków.

7) Fragment brzuśca naczynia, powierzchnia zewnętrzna wygładzana, barwy jasnoceglasto-brązowej, widoczne płytkie bruzdy – ślady obmazywania; barwa powierzchni wewnętrznej: jasno- i ciemnoszara, drobno- i średnioziarnista domieszka tłucznia.

8) Silnie przepalony, zżużlony fragment okołowylewowej partii naczynia, wylew pierwotnie prosty (?), poniżej wylewu ornament w postaci trzech pasm utworzonych przez dwie bruzdy ryte; między bruzdami najniższego pasma ornamentu zachowane dwie ukośne kreski, które tworzyć musiały pierwotnie bogatszy motyw ornamentacyjny. Powierzchnia zewnętrzna zniszczona, barwa pierwotna zapewne ceglasta, powierzchnia wewnętrzna zupełnie przepalona.

9) Dwa fragmenty skorup, pochodzących prawdopodobnie z jednego naczynia, powierzchnia czarna, wygładzana, błyszcząca; na powierzchni obu fragmentów widoczny ornament w postaci bruzd rytych, który znajdował się najprawdopodobniej w górnej partii naczynia.

2. Analiza materiału

Imacz z obiektu 75 należy do typu Jahn 9 [JAHN 1916, 192, ryc. 220]. Ma on charakterystyczne wyodrębnione płytki o zaokrąglonych krawędziach zewnętrznych. N. Zieling [1989, 214-215, tabl. 29:4], zalicza imacze o takim kształcie do typu T2. Spotykane są one głównie na obszarze kultury przeworskiej. Należą do zabytków charakterystycznych dla fazy B_{2b} okresu wpływów rzymskich i najczęściej występują z umbami Jahn 7a/1 [GODŁOWSKI 1992, 72].

Mniejszy z grotów na podstawie proporcji można przypisać najpewniej do odmiany VII/1, lub na podstawie największej zgodności wymiarów rzeczywistych do odmiany IX/2 według P. Kaczanowskiego. Groty typu VII datowane są najczęściej na rozwinięte stadium fazy B_2 i sporadycznie na fazę C_{1a} okresu wpływów rzymskich, zaś egzemplarze odmiany IX/2 – szeroko na okres wczesnorzymski [KACZANOWSKI 1995, 18, 20]. Większy z grotów zaliczyć można do odmiany VI/2, która datowana jest na rozwinięte stadium fazy B_2; zabytki takie bardzo rzadko datowane są również na początek późnego okresu wpływów rzymskich [KACZANOWSKI 1995, 18].

Nożyk sierpikowaty (brzytwa) z wydzielonym trzpieniem zaliczyć należy do typu III według T. Liany [1970, 449]. Sporadycznie spotykane są one w fazie B_1 wczesnego okresu wpływów rzymskich, zaś zdecydowana większość nożyków tego typu znajdowana jest w zespołach datowanych na fazę B_2 i późny okres wpływów rzymskich. Nożyki sierpikowate z wydzielonym trzpieniem, na którym mocowana była rękojeść, uważane są za charakterystyczne dla inwentarzy grobów męskich [LIANA 1970, 449].

Umbo z cmentarzyska w Magnuszewie Małym ma tępo zakończony kolec i należy do typu 7a według Jahna [1919, 168-178, tabl. III]. Wysoki kołnierz, stosunkowo szeroki brzeg i lekko wysklepiona kalota przemawiają za zaliczeniem tego egzemplarza do starszej odmiany tego typu [por. LIANA 1970, 451-452]. Podobne umba, a więc Jahn 7a/1, charakterystyczne są dla zespołów uzbrojenia z późnego odcinka fazy B_2 okresu wpływów rzymskich [LIANA 1970, 452; GODŁOWSKI 1981, 83; 1992, 80; KONTNY 2005]. K. Godłowski zaliczył zespoły z tego rodzaju okuciami szczytów tarcz do czwartej grupy grobów z bronią. Do typowych zabytków, będących elementami uzbrojenia w tej grupie, należą również imacze typu Jahn 9 z wydzielonymi płytkami oraz zestawy złożone z dwóch, a nawet trzech grotów broni drzewcowej [GODŁOWSKI 1992, 80]. Na wewnętrznej powierzchni omawianego zabytku, na brzegu, a zwłaszcza na kołnierzu i kalocie, znajdują się dobrze czytelne ślady kucia pozostawione przez młotek o wąskim piórze, mającym długość kilku centymetrów. Znamiona te, jak i nierówna grubość ścian umba wskazują na wykuwanie przedmiotu z jednej bryły żelaza [por. SŁAWIŃSKI 2006].

Interesującą cechą tego zabytku jest dość nietypowe zakończenie kolca w postaci guzkowatego zgrubienia. Zdjęcie rentgenowskie wykonane w *Dziale Konserwacji Muzealiów* PMA pokazało, że element ten stanowi całość z kolcem i uformowany został przez jego spłaszczenie. Umba Jahn 7a o podobnie zdobionym kolcu nie doczekały się pełnego opracowania, choć cecha ta niejednokrotnie zwracała uwagę badaczy. L. Sawicki opisując umbo z Dylewa zauważał wyjątkowość zakończenia jego kolca [SAWICKI 1921, 52]. A. Niewęgłowski, omawiając znalezisko podobnego umba z Chruślina Kościelnego, zastanawiał się czy nie należy liczyć się z regionalną – mazowiecką – odmianą szczytu tarczy [NIEWĘGŁOWSKI 1960, 308 – przypomnieć należy, że badacz ten brał pod uwagę jedynie dwa inne, podobne umba z obszaru Mazowsza, pochodzące z Boczków oraz Dylewa]. W tym samym niemal czasie J. Elantkowska, poruszając zagadnienie uzbrojenia ludności kultury przeworskiej ze Śląska, zwróciła uwagę na tego rodza-

ju zdobienie zabytków pochodzących z Choruli i Szymiszowa [ELANTKOWSKA 1961, 104]. J. Bednarczyk i T. Łaszkiewicz przy analizie materiałów z Inowrocławia-Szymborza, za wyjątkowe uznali połączenie w jednym zabytku cech takich jak facetowanie kolca i jego guzkowate zakończenie [BEDNARCZYK, ŁASZKIEWICZ 1990, 43]. W literaturze pojawiła się również teza, że umba o kolcach facetowanych lub kolcach zakończonych guzkiem mogą być wydzielone w osobną odmianę, charakterystyczną dla wschodniej strefy kultury przeworskiej[2] [BALKE, BENDER 1991, 159; por. MĄCZYŃSKA, JAGUSIAK 2002, 121]. N. Zieling [1989, 45-47, 64] umieścił umba o kolcu zakończonym guzkiem w grupach B2a-b oraz C2a-b; stwierdził też, że umba o tak nietypowo zakończonym kolcu są charakterystyczne dla kultury przeworskiej w fazie B_2 wczesnego okresu rzymskiego [ZIELING 1989, 53].

3. Umba Jahn 7a o kolcu zakończonym guzkiem

Obecnie znanych jest niemal trzydzieści umb typu Jahn 7a o kolcu zakończonym guzkiem, należących zarówno do starszej jak i młodszej odmiany według T. Liany [1970, 451-452]. Prezentowana tu lista znalezisk nie może być jednak uznana za pełną (por. *Załącznik*). Niejednoznaczność niektórych informacji zawartych w literaturze utrudniała szczegółową kwerendę[3]. Niemniej wydaje się, że przedstawiona liczba interesujących tu znalezisk może uchodzić za wystarczającą do zilustrowania zagadnienia.

Wiele z umb o kolcu zakończonym guzkiem to znaleziska luźne. Tak jest w przypadku zabytków należących do starszej odmiany Jahn 7a pochodzących z: Boczków, Chruślina Kościelnego, Tomaszowa Mazowieckiego, Wąchocka oraz egzemplarza z nieznanej miejscowości ze zbiorów PMA. Do odmiany młodszej umb Jahn 7a zaliczyć należy pozbawiony kontekstu zabytek z Młodzikowa. Kontekst znalezienia innych egzemplarzy jest niepewny, jak ma to miejsce w przypadku umb ze Starachowic i Ardanova na Ukrainie.

Na późne stadium fazy B_2 okresu wpływów rzymskich datować należy umbo z Domanowic, znalezione z imaczem Jahn 9 z wyodrębnionymi płytkami oraz zapinką zbliżoną do typu Almgren 132 [ZOTZ 1935, ryc. 1; por. GODŁOWSKI 1977, 19-21]. Umbo Jahn 7a/1 o kolcu zakończonym kulistym guzkiem, poniżej którego znajduje się płaska tarczka, pochodzące z Dylewa, znalezione zostało z imaczem Jahn 9 z wydzielonymi płytkami, co przemawia za datowaniem zespołu na fazę B_{2b} okresu wpływów rzymskich [SAWICKI 1921, ryc. 4]. Tak samo datowane może być – znalezione razem z imaczem Jahn 9 z wydzielonymi płytkami – umbo z dużym, kulistym guzem, mocowane do tarczy nitami o czworobocznych główkach, z grobu 15, w Inowrocławiu-Szymborzu, st. 1 [BEDNARCZYK, ŁASZKIEWICZ 1990]. Z grobu 4 w Leżnicy Wielkiej pochodzi silnie zniszczone umbo o kolcu zakończonym kulistym guzkiem [WIKLAK 1965, ryc. 4:k]. Wysoki kołnierz zabytku pozwala na przypisanie go do starszej odmiany umb Jahn 7a, datowanej na fazę B_{2b}. W Łączanach, w grobie 14a, odkryte zostało umbo typu Jahn 7a/1 o kolcu zakończonym dużym kulistym guzem. Mocowane było ono do tarczy przy pomocy nitów o dużych, kulistych główkach. W grobie tym znaleziony został m.in. imacz typu Jahn 9 z wydzielonymi płytkami oraz zapinka o cechach mieszanych II i IV grupy Almgrena, co wskazuje na datowanie zespołu na fazę B_{2b} [BUJAKOWSKA 2004, 292, fot. 9:1; por. ANDRZEJOWSKI 1994]. Kolejne umbo z tego stanowiska, z grobu nr 53, ma długi facetowany kolec, zakończony niewielkim, również facetowanym guzkiem, najprawdopodobniej wykutym z kol-

[2] B. Balke i W. Bender wymieniają następujące umba: z Wąchocka, Starachowic, Dylewa, Drohiczyna-Kozarówki, Chruślina Kościelnego, Boczków, Tomaszowa Mazowieckiego, Konina, Walichnowych, Choruli i Szymiszowa. Zaznaczyć należy, że pisząc o wschodniej strefie kultury przeworskiej, autorzy ci mieli na myśli położenie geograficzne względem całości tej kultury. Termin *wschodnia strefa kultury przeworskiej* odnosi się obecnie, w rozumieniu terytorialnym, do ziem położonych na wschód od Wisły, a pojęciowo obejmuje zespół zjawisk i oddziaływań, charakterystycznych dla tej strefy, tak jak zostało to zdefiniowane przez J. Andrzejowskiego [2001].

[3] Przykładem na niejednoznaczność informacji dotyczących szczegółów konstrukcyjnych umb, może być przypuszczenie H. Wiklaka, iż guzkiem zdobione mogło być -nie uwzględnione w tej pracy- umbo z grobu 15 w Leżnicy Wielkiej. Stan zachowania zabytku utrudniał ocenę pierwotnego kształtu, zaś ilustracja nie ukazuje zakończenia kolca – WIKLAK 1965, 195, ryc.7:f. Problem z interpretacją ilustracji może obrazować przypadek umba z grobu 22 w Zemplinie. Na fotografii ze starszej publikacji guzkowate zakończenie kolca umba jest dobrze widoczne – KOLNIK 1971, ryc. 28:11; natomiast na rysunku z późniejszej publikacji jest ono mniej czytelne – BUDINSKÝ-KRIČKA, LAMIOVÁ-SCHMIEDLOVÁ 1990, tabl. III:31.

ca. Niski kołnierz wskazuje na typ Jahn 7a/2[4]. Umbo z facetowanym kolcem i guzkiem dwustożkowym pochodzi także z grobu 43B w Nadkolu, stan. 2. Zabytek należący do typu Jahn 7a/1, ma nietypową konstrukcję; złożony jest z trzech, osobno wykonanych części – kolca, kaloty i kołnierza z brzegiem. W grobie znalezione zostały m.in.: zapinka typu Almgren 132 oraz imacz Jahn 9 z wydzielonymi płytkami o zaokrąglonych krawędziach zewnętrznych, wskazujące na datowanie grobu na fazę B_{2b} wczesnego okresu wpływów rzymskich [ANDRZEJOWSKI 1998, tabl. XXX:43B.15]. Tak również datowane może być, podobne pod względem konstrukcyjnym, umbo z nieznanej miejscowości, a znajdujące się obecnie w zbiorach PMA [KIETLIŃSKA 1973, 288, ryc. 3; por. ANDRZEJOWSKI 1998, 69]. Kolejne umbo z guzkiem na kolcu pochodzi z Szymiszowa. Mocowane było do tarczy przy pomocy sześciu nitów o czworobocznych główkach, a guzek na kolcu ograniczony był dwoma bruzdami [ELANTKOWSKA 1961, 104; GODŁOWSKI 1977, 68]. Kształt nitów wskazuje na starszą odmianę umb Jahn 7a i przemawia za datowaniem zabytku na fazę B_{2b} okresu wpływów rzymskich [por. LIANA 1970, 451]. W grobie 208 w Zadowicach odkryte zostało umbo Jahn 7a/1 o kolcu zakończonym żelaznym, profilowanym guzkiem, mocowane do tarczy przy pomocy czterech (?) nitów o czworobocznych główkach. W grobie znajdowały się również dwa groty broni drzewcowej oraz imacz typu Jahn 9 z wydzielonymi płytkami o półokrągłych krawędziach zewnętrznych. Zespół datować należy na fazę B_{2b} wczesnego okresu wpływów rzymskich [KASZEWSKA 1961, tabl. XV:4]. Z grobu nr 3 w Walichnowych pochodzi umbo typu Jahn 7a/1, którego facetowany kolec zakończony jest dużym, brązowym, kulistym guzem. Umbo było mocowane do tarczy przy pomocy czworobocznych (?) „gwiazdkowatych" nitów [ZĄBKIEWICZ-KOSZAŃSKA 1966, 550, ryc. 4]. W grobie tym znaleziona została m.in. ostroga należąca do typu E5a wg Ginalskiego. Ostrogi takie występują już w fazie B_{2b} i przeżywają się do wczesnej fazy młodszego okresu wpływów rzymskich, choć najliczniej spotykane są w zespołach charakterystycznych dla fazy B_2/C_1 [GINALSKI 1991, 62 i n.]. Jako popielnica w tym grobie użyte zostało duże naczynie o profilu esowatym, barwy brunatnej i chropowaconej powierzchni, należące do V grupy według T. Liany [1970, 439]. Naczynia takie pojawiają się w inwentarzach grobowych fazie B_2, ale często spotykane są w okresie późnorzymskim [Liana 1970, 439]. Biorąc pod uwagę proporcje umba i kształt główek nitów zabytek datować należy na fazę B_{2b}.

Z Choruli, z grobu 58 pochodzi umbo ze „zgrubionym na końcu kolcem" [SZYDŁOWSKI 1964, 60, ryc. 54:3, por. ELANTKOWSKA 1961, ryc. 50]. Niski kołnierz umba, charakterystyczny dla typu Jahn 7a/2 oraz obecność zapinki 8. serii V grupy wg Almgrena, zbliżonej do typu 3b według Machajewskiego [1998, 189-192, tabl. 2] wskazują na datowanie zespołu najprawdopodobniej na fazę B_2/C_1 okresu wpływów rzymskich. Z grobu 22 w Zemplinie na Słowacji pochodzi umbo o cechach charakterystycznych dla starszej odmiany typu Jahn 7a. Forma umba oraz obecność zapinki typu Almgren 132 i jednowarstwowego grzebienia trójczęściowego pozwala datować zespół na fazę B_{2b} lub B_2/C_1 [KOLNIK 1971, ryc. 28:11; BUDINSKÝ-KRIČKA, LAMIOVÁ-SCHMIEDLOVÁ 1990, tabl. III:31; por. GODŁOWSKI 1977, 21]. Na przełom wczesnego i późnego okresu wpływów rzymskich (fazę B_2/C_1-C_{1a}) datowane jest umbo o kolcu zakończonym guzkiem z grobu 8 w Czarnocinie, znalezione między innymi z imaczem odpowiadającym typowi Jahn 9 z niewydzielonymi płytkami [KASZEWSKA 1969, ryc. 4; MĄCZYŃSKA, JAGUSIAK 2002, 356, tabl. III:12].

Pojedyncze egzemplarze umb Jahn 7 z kolcem zakończonym guzkiem datowane są na początek okresu późnorzymskiego. W grobie 9 w Koninie znalezione zostało umbo o kolcu zakończonym płaską tarczką [KOSTRZEWSKI 1947, 202, ryc. 12]. Proporcje umba przemawiają za przypisaniem go do młodszej odmiany umb z tępym kolcem – typu J Jahn 7a/2. W grobie znaleziono m.in. imacz Jahn 9 o niewyodrębnionych płytkach oraz naczynie o esowatym profilu i chropowaconej powierzchni, które zaliczyć można do V grupy według T. Liany [1970, 439]. Bardzo zniszczone umbo o kolcu zakończonym niewielka, płaska tarczką znane jest z grobu XVI w Lachmirowicach. Niski kołnierz wskazuje na typ Jahn 7a/2 i datowanie zespołu na początek okresu wpływów rzymskich [ZIELONKA 1950, ryc. 11:3]. Niewielki guzek zamyka kolec

[4] Zabytek z grobu 14a w Łączanach ma konstrukcję kompozytową: sztaba kolca z kulistym guzem wpuszczona została we wcześniej przygotowany pusty „kolec", rozklepany szeroko, co tworzy efekt poziomej tarczki. Za udostępnienie rysunków obu umb z Łączan dziękuję dr K. Czarneckiej z PMA.

umba z grobu II w Zaspach [KOSTRZEWSKI 1937, ryc. 4], gdzie jako popielnica użyte zostało naczynie o esowatym profilu, barwy „brudno-żółtej", które zaliczyć można do V grupy według T. Liany [1970, 439]. Niski kołnierz umba wskazuje na typ Jahn 7a/2, co podobnie jak forma naczynia, przemawiają za datowaniem zabytku na początek późnego okresu wpływów rzymskich.

Nieliczne umba o kolcach zakończonych guzkiem znane są z terenów sąsiadujących z kulturą przeworską. Dwa umba Jahn 7a o nietypowo zakończonym kolcu znane są z Sambii. Z Chrustal'noe, raj. Zelenogradsk (d. Wiekau, Kr. Fischhausen) z grobu 11 pochodzi zabytek; którego kolec zakończony jest brązowym guzkiem. Grób ten datowany może być na fazę B_{2b} [HEYDECK 1909, 219, tabl. XXXVIII:h; NOWAKOWSKI 1996, 27-30, tabl. 49:11]. Inne umbo, którego kolec jest zakończony dwustożkowatym guzkiem, znalezione zostało w grobie VIII w Dybkach, raj. Zelenogradsk (d. Wargenau-Kunterstrauch, Kr. Fischhausen). Zabytek datowany może być na fazę B_2/C_1-C_{1a} [NOWAKOWSKI 1996, 45, tabl. 85:6].

Kolec zniszczonego umba, zakończony dwustożkowatym guzkiem, znany jest z grobu 1 na cmentarzysku w Dobřichov-Třebická w Kotlinie Czeskiej. Inwentarz grobu nie zawierał dobrych datowników. Wydaje się, jednak, że grób datować należy szeroko na wczesny okres wpływów rzymskich [SAKAŘ 1970, 25, tabl.15:17].

Kwestia pochodzenia umb o kolcach zakończonych guzkiem w kulturze przeworskiej pozostaje zagadnieniem otwartym. Wydaje się, że umba typu Jahn 7a o kolcach zakończonych guzkowatym zgrubieniem uznać należy za formę charakterystyczną dla tej kultury, szczególnie w końcu wczesnego okresu wpływów rzymskich [ZIELING 1989, 50][5].

Rozprzestrzenienie tego rodzaju zabytków wskazuje, że umba typu Jahn 7a o kolcu zakończonym guzkiem spotykane są na różnych obszarach kultury przeworskiej (Ryc. 2). Nie na wszystkich terenach występują jednak w tej samej liczbie. We wschodniej strefie kultury przeworskiej znajdowane były w dorzeczach środkowej Narwi (Dylewo, Magnuszew Mały) i środkowego Bugu (Nadkole, st. 2). Na Mazowszu lewobrzeżnym trzy egzemplarze (Boczki, Chruślin Kościelny i Leżnica Wielka) znalezione zostały w dorzeczu Bzury. Umba takie pochodzą znad środkowego biegu Pilicy (Czarnocin, Tomaszów Mazowiecki), a także północnego przedgórza Gór Świętokrzyskich (Łączany, Wąchock, Starachowice). Na pozostałych terenach kultury przeworskiej zabytki te występują w większym rozproszeniu. Co ciekawe, nie są mi znane podobne zabytki z obszarów Małopolski i Lubelszczyzny. Tym bardziej interesującym jest fakt ich pojawienia się na południowych stokach Karpat (Ardanove, Zemplin), wśród najwcześniejszych materiałów kultury przeworskiej na tych terenach [GODŁOWSKI 1985, 82-84].

Guzkiem zakończone bywają zarówno umba o kolcu prostym jak i facetowanym (Inowrocław-Szymborze, Nadkole, stan. 2, Tomaszów Mazowiecki, Walichnowy, Zemplin, luźne PMA oraz Magnuszew Mały). Guzkowate zakończenia kolców miewają różne kształty: płaskich tarczek, dwustożkowych i kulistych form. Żadnej z form guzkowatego zakończenia kolca umb Jahn 7a nie można uznać za charakterystyczną dla danego obszaru kultury przeworskiej. Płaskie tarczowate zgrubienia występują na umbach starszej i młodszej odmiany. Duże, wyraźne, często kuliste guzy, spotykane są jedynie na umbach typu starszego (zwłaszcza w przypadku zabytków z Walichnowych, Inowrocławia-Szymborza, i Łączan).

* * *

Na podstawie zabytków pochodzących z badań przeprowadzonych na stanowisku 4 w Magnuszewie Małym w latach 1995 i 1996, początek użytkowania cmentarzyska wiązać należy z fazą A_2 młodszego okresu przedrzymskiego[6]. Najmłodsze groby mogą być pewnie

[5] W młodszym okresie przedrzymskim umba o kolcach zakończonych tarczkowatym guzkiem występowały na terenie Skandynawii – por. ŁUCZKIEWICZ 2000, 97, mapa 2. Z tego okresu nie są znane umba o cechach podobnych z terenu zajmowanego przez kulturę przeworską – por. BOCHNAK 2005; oraz oksywską – por. WOŁĄGIEWICZOWIE 1967. Nietypowego zakończenia kolca dopatrywać można się na zabytku z grobu 14 w Zagórzynie – Dąbrowski 1970, ryc.14:5; datowanego na fazę A_2/A_3 – DĄBROWSKA 1988, 31; BOCHNAK 2005, 117; lub niekiedy A_3/B_1 – ŁUCZKIEWICZ 2000, 93. Zły stan zachowania ilustrowanego szczytu tarczy oraz brak wzmianki o guzku na końcu kolca w opisie zabytku, utrudniają jednak właściwą jego ocenę – DĄBROWSKI 1970, 346, ryc. 14:5.

[6] Na nieporozumieniu oparta została zapewne informacja o znalezieniu na omawianym stanowisku elementów uzbrojenia z młodszego okresu przedrzymskiego – ŁUCZKIEWICZ 2000b, 409, por. BOCHNAK 2005, 238. Jedynym zespołem uzbrojenia pochodzącym z badań w latach 1995-1996, jest ten, który odkryto w obiekcie 75.

datowane na fazę B_{2b} wczesnego okresu wpływów rzymskich. Nie ma jak dotąd przesłanek świadczących, że nekropola użytkowana była również przez ludność kultury wielbarskiej[7].

Osobnym zagadnieniem jest kwestia wielkości terenu zajętego przez cmentarzysko w Magnuszewie Małym. Groby znajdowały się na piaszczystej wydmie przy szosie Orzyc-Przeradowo. Obiekt 75, z którego pochodzi omawiany tu zespół uzbrojenia oraz sąsiadujące z nim groby oddalone były o ponad 70 m od najbardziej na wschód położonego grobu z terenu wydmy. Między nimi znajduje się obszar nieprzebadany, w znacznej części zniszczony przez rozległą piaśnicę. Nasuwa się pytanie, czy w przypadku stanowiska 4 w Magnuszewie Małym mamy do czynienia z jedną nekropolą, czy też dwoma osobnymi miejscami składania szczątków zmarłych, które nie musiały funkcjonować w tym samym czasie. Wydaje się, że jest to jedno, rozległe cmentarzysko, na którym groby rozrzucone były na przestrzeni ponad 100 m[8]. Nie jest także wykluczone, że pojedyncze skorupy znajdowane po wschodniej stronie szosy, gdzie nie prowadzono badań archeologicznych, mogą pochodzić ze zniszczonych grobów. Można zatem założyć, że obszar cmentarzyska jest znacznie większy.

Do niedawna sądzono, że rejon ujścia Orzyca, na którym położone jest omawiane cmentarzysko, był w młodszym okresie przedrzymskim i okresie wpływów rzymskich niezasiedlony i stanowił tzw. pustkę osadniczą [por. GODŁOWSKI 1985, mapy 1-6; DĄBROWSKA 1988, mapa 2]. Badania prowadzone w tej okolicy w ostatnich latach[9] ukazały zupełnie inny obraz, czyniąc zeń niezwykle ciekawy archeologicznie teren, na którym w przyszłości należy spodziewać się wielu interesujących odkryć.

Bibliografia

ALMGREN, O.
1923 *Studien über nordeuropäischen Fibelformen der ersten nachchristlichen Jahrhunderte mit Berücksichtung der provinzialrömischen und südrussischen Formen*, Mannus-Bibliothek 32, Leipzig.

ANDRZEJOWSKI, J.
1994 *Zapinki o cechach mieszanych II i IV grupy Almgrena*, Barbaricum 3, Warszawa, 87-129.
1998 *Nadkole 2. A Cemetary of the Przeworsk Culture in Eastern Poland*, MAB V, Kraków.
2001 *Wschodnia strefa kultury przeworskiej – próba definicji*, WA LIV, 1995-1998, 59-88.

ANTONIEWICZ, W.
1922 *Zbiór wykopalisk w Muzeum Starożytności im. Władysława Tarczyńskiego w Łowiczu*, WA VII, 121-141.

BALKE, B., BENDER, W.
1991 *Cmentarzysko kultury przeworskiej w Wąchocku*, MSiW VI, 121-190.

BEDNARCZYK, J., ŁASZKIEWICZ, J.
1990 *Cmentarzysko z okresu wpływów rzymskich w Inowrocławiu-Szymborzu, woj. bydgoskie, stanowisko 1*, Inowrocław.

BOCHNAK, T.
2005 *Uzbrojenie ludności kultury przeworskiej w młodszym okresie przedrzymskim*, Rzeszów.

BUDINSKÝ-KRIČKA, V., LAMIOVÁ-SCHMIEDLOVÁ, M.
1990 *A late 1st. century B.C. – 2nd. century A.D. cemetery at Zemplín*, "Slovenska Archeologia" XXXVIII/2, 245-355.

BUJAKOWSKA, B.
2004 *Łączany, pow. radomski, woj. mazowieckie*, [w:] *Wandalowie*, 292.

DĄBROWSKA, T.
1988 *Wczesne fazy kultury przeworskiej. Chronologia – zasięg – powiązania*, Warszawa.

[7] W samym rejonie ujścia Orzyca znane są obecnie dwa badane wykopaliskowo stanowiska (w Szelkowie, st. 11 i Przeradowie, st. 6), z których pochodzą zarówno materiały kultury przeworskiej datowane na wczesny okres wpływów rzymskich, jak i późnorzymskie zabytki kultury wielbarskiej (badania mgr. J. Andrzejowskiego i mgr. R. Prochowicza z PMA).

[8] Teza, iż mogłyby to być dwa osobne założenia o charakterze sepulkralnym, położone tak blisko siebie wydaje się mało prawdopodobna. Znane są przykłady „kompleksów" cmentarzysk położonych dość blisko siebie, jednak odległości między nimi wynoszą kilkaset metrów. Taka sytuacja na Mazowszu miała miejsce w np. w Gródkach, stanowiska „Łysa Góra" i „Zwierzyniec" – OKULICZ 1983; oraz Dąbku, stanowiska 5 i 29 – MISTEWICZ 2005, 229, ryc. 1.

[9] Teren ten stanowi w ostatnich latach pole intensywnych badań -zarówno powierzchniowych, jak i wykopaliskowych – pracowników *Działu Epoki Żelaza* PMA. Pokazały one, że był to obszar dość intensywnie zasiedlony w młodszym okresie przedrzymskim oraz okresie wpływów rzymskich.

DĄBROWSKI, J.
1970 *Cmentarzysko z okresu późnolateńskiego w Zagorzynie, pow. Kalisz*, Spr.Arch. XXII, 331-191.

ELANTKOWSKA, J.
1961 *Uzbrojenie ludności kultury przeworskiej w okresie rzymskim na Śląsku*, Zeszyty Naukowe Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza – Archeologia i Etnografia II, Łódź, 51-160.

GINALSKI, J.
1991 *Ostrogi kabłąkowe kultury przeworskiej*, PA 38, 53-82.

GODŁOWSKI, K.
1977 *Materiały do poznania kultury przeworskiej na Górnym Śląsku (Część II)*, MSiW IV, 7-237.
1981 *Kultura przeworska*, [w:] *Prahistoria V*, 57-135.
1992 *Zmiany w uzbrojeniu ludności kultury przeworskiej w okresie wpływów rzymskich*, [w:] *Arma et Ollae, Studia dedykowane Profesorowi Andrzejowi Nadolskiemu w 70 rocznicę urodzin i 45 rocznicę pracy naukowej*, Łódź, 71-88.

HEYDECK, J.
1909 *Das Gräberfeld von Wiekau, Kr. Fischhausen*, „Prussia" 22, 1900-1904, 217-221.

JAHN, M.
1916 *Die Bewaffnung der Germanen in der älteren Eisenzeit etwa 100 von 700 v.Chr. bis 200 n.Chr.*, Mannus Bibliothek 16, Würzburg.

JAMKA, R.
1959 *Cmentarzysko z okresu rzymskiego w Starachowicach*, PA XI, 32-61.

KACZANOWSKI, P.
1995 *Klasyfikacja grotów broni drzewcowej kultury przeworskiej z okresu rzymskiego*, Klasyfikacje zabytków archeologicznych I, Kraków.

KASZEWSKA, E.
1961 *Materiały z cmentarzyska w Zadowicach, pow. Kalisz*, PMMAE 6, 191-200.

KIETLIŃSKA, A.
1973 *Zagadnienie popytu na żelazo na naszych ziemiach w okresie rzymskim*, WA XXXVIII/2, 281-292.

KOBAL', I.
1994 *Kultura przeworska na Ukrainie Zakarpackiej*, WA LIII/2, 1993-1994, 31-56.

KOLNIK, T.
1971 *Prehl'ad a stav bádania o dobe rimskiej a stáhovani národov*, „Slovenska Archeologia" XIX/2, 499-549.

KONTNY, B.
2005 *Time of war or time of well-being? Changes in weapon sets in the Przeworsk culture burials from the lat stage of phase B_2*, [w:] *Europa Barbarica*, 215-232.

KOSTRZEWSKI, B.
1937 *Cmentarzysko z późnego okresu rzymskiego w Zaspach, pow. tureckim*, PA VI, 293-302.
1947 *Cmentarzysko z okresu rzymskiego w Koninie (woj. poznańskie)*, PA VII, 192-294.

LIANA, T.
1970 *Chronologia względna kultury przeworskiej we wczesnym okresie rzymskim*, WA XXXV/4, 429-491.

ŁUCZKIEWICZ, P.
2000a *W kwestii genezy i rozprzestrzenienia się umb z kolcem w młodszym okresie przedrzymskim*, PA 48, 83-114.
2000b *Zur späteisenzeitlichen Bewaffnung in Polen. Stand der Forschung*, „Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentralmuseums Mainz" 47, 355-437.

MACHAJEWSKI, H.
1998 *Die Fibeln der Gruppe V, Serie 8, im östlichen Teil Mitteleuropas*, [w:] *100 Jahre*, 187-196.

MĄCZYŃSKA, M., JAGUSIAK, M.
2002 Cmentarzysko z okresu rzymskiego w Czarnocinie, pow. Piotrków Trybunalski, st. 1, [w:] *Varia Barbarica*, 353-374.

MISTEWICZ, A.
2005 *Cmentarzysko kultury przeworskiej z wczesnego okresu wpływów rzymskich na stan. 2 w Dąbku, pow. mławski*, WA LVII, 197-235.

NIEWĘGŁOWSKI, A.
1960 *Znaleziska z okresu rzymskiego w miejscowości Chruślin Kościelny, pow. Łowicz*, WA XXVI/3-4, 306-308.

NOWAKOWSKI, W.
1996 *Das Samland in der römischen Kaiserzeit und Verbindungen mit dem römischen Reich und der barbarischen Welt*, Marburg-Warszawa.

OKULICZ, J.
1983 *Cmentarzyska z okresów późnolateńskiego i rzymskiego na „Łysej Górze" i „Zwierzyńcu" w Gródkach w województwie ciechanowskim*, RO XIV/XV, 73-189.

SAKAŘ, V.
1970 *Roman imports in Bohemia*, Fontes Archaeologici Pragenses 14, Praha.

SAWICKI, L.
1921 *Cmentarzysko ciałopalne z młodszego okresu wpływów rzymskich we wsi Dylewo w pow. ostrołęckim w z. łomżyńskiej*, WA VI, 50-52.

SŁAWIŃSKI, W.
2006 *Techniki kowalskie stosowane na Mazowszu w okresie wpływów rzymskich*, http://www.platnerz.com/platnerz-com/index_2.html (08.12.2006).

SZYDOWSKI, J.
1964 *Cmentarzysko z okresu wpływów rzymskich w Choruli, pow. Krapkowice*, Wrocław-Warszawa-Kraków.

WIKLAK, H.
1965 *Cmentarzysko ciałopalne kultury łużyckiej i wenedzkiej w Lężnicy Wielkiej, pow. Łęczyca*, WA XXXI/2-3, 179-202.

WOŁĄGIEWICZOWIE, M.D. i R.
1963 *Uzbrojeni ludności Pomorza Zachodniego u progu naszej ery*, „Materiały Zachodniopomorskie" IX, 9-166.

ZĄBKIEWICZ-KOSZAŃSKA, W.
1966 *Cmentarzysko kultury przeworskiej w Walichnowych, pow. Wieruszów, stan. 2*, WA XXXII/3-4, 548-551.

ZIELING, N.
1989 *Studien zu germanischen Schilden der Spätlatène und der römischen Kaiserzeit im freien Germanien*, BAR 505, Oxford.

ZIELONKA, B.
1950 *Cmentarzysko z okresu cesarstwa rzymskiego w Lachmirowicach w pow. inowrocławskim*, PA IX, 353-386.

ZOTZ, L.
1935 *Fundnachrichten, Niederschlesien*, NfdV 11, 60, ryc. 1.

Załącznik: *Znaleziska umb Jahn 7a*

a) Lista znalezisk umb Jahn 7a z guzkowatym zakończeniem kolca w kulturze przeworskiej

1. Ardanove, raj. Ìršava, Ukraina, zabytek z grobu odkrytego w 1900 roku [KOBAL' 1994, ryc. 2d].
2. Boczki, pow. łowicki, znalezisko luźne [ANTONIEWICZ 1922, rys. 10:13].
3. Chorula, pow. krapkowicki, grób 58 [ELANTKOWSKA 1961, ryc. 50, SZYDŁOWSKI 1963, ryc. 59:3].
4. Chruślin Kościelny, pow. łowicki, znalezisko luźne [NIEWĘGŁOWSKI 1960, ryc.4].
5. Czarnocin, st.1, pow. piotrkowski, grób 8 [KASZEWSKA 1969, ryc. 4; MĄCZYŃSKA, JAGUSIAK 2002, 356, tabl. III:12].
6. Domanowice (d. Domnovitz), pow. trzebnicki [ZOTZ 1935, 60, ryc. 1].
7. Dylewo „Kościelna Górka", pow. ostrołecki, grób znaleziony przed 1914 r. [SAWICKI 1921, ryc. 4].
8. Inowrocław-Szymborze, st. 1, pow. inowrocławski, grób 15 [BEDNARCZYK, ŁASZKIEWICZ 1990, ryc. 8].
9. Konin, pow. koniński, grób 9 [KOSTRZEWSKI 1947, 202, ryc. 12].
10. Lachmirowice, pow. inowrocławski, grób XVI [ZIELONKA 1950, ryc. 11:3].
11. Leżnica Wielka, pow. zgierski, grób 4 [WIKLAK 1965, ryc. 4:k].
12. Łączany, pow. radomski, grób 14a [BUJAKOWSKA 2004, 292, fot. 9:1].
13. Łączany, pow. radomski, grób 53 [niepublikowane, zbiory *Muzeum Regionalnego* w Iłży, nr inw. 64/99].
14. Magnuszew Mały, st. IV, ob. 75, pow. makowski [niepublikowane, zbiory *Muzeum Kultury Kurpiowskiej* w Ostrołęce].
15. Młodzikowo, pow. średzki, znalezisko luźne [DYMACZEWSKI 1958, rys. 474:1].
16. Nadkole, stan. 2, pow. węgrowski, grób 43B [ANDRZEJOWSKI 1998, tabl. XXX:43B.15].
17. Szymiszów, pow. strzelecki [ELANTKOWSKA 1961, 104; K. GODŁOWSKI 1977, 68].
18. Starachowice, pow. starachowicki, grób zniszczony [JAMKA 1959, ryc. 32:c].
19. Tomaszów Mazowiecki (d. Rawski), pow. tomaszowski, grób ? [niepublikowany, PMA, nr inw. IV/221:2].
20. Walichnowy, pow. wieruszowski, grób 3 [ZĄBKIEWICZ-KOSZAŃSKA 1966, ryc. 4].
21. Wąchock, pow. starachowicki, znalezisko luźne [BALKE, BENDER 1991, tabl. IX:6].
22. Zadowice, pow. kaliski, grób 208 [KASZEWSKA 1961, tabl. XV:4].
23. Zaspy, pow. turecki, grób II [KOSTRZEWSKI 1937, ryc. 4].
24. Zemplín, okr. Trebišov, Słowacja, grób 22 [KOLNIK 1971, ryc. 28:11; BUDINSKÝ-KRIČKA, LAMIOVÁ-SCHMIEDLOVÁ 1990, tabl. III:31].
25. Znalezisko luźne z nieznanej miejscowości, PMA IV/5739 [KIETLIŃSKA 1973, s. 288, ryc. 3].

b) Umba J7a z guzkowatym zakończeniem kolca na terenach sąsiadujących z kulturą przeworską.

26. Dobřichov-Třebická, grób 1, okr. Kolin [SAKAŘ 1970, 25, tabl.15:17].
27. Dybki, raj. Zelenogradsk, grób VIII (d. Wargenau-Kunterstrauch, Kr. Fischhausen) Rosja, obwód kaliningradzki [NOWAKOWSKI 1996, 27-30, tabl. 49:11].
28. Chrustal'noe, raj. Zelenogradsk, grób 14 (d. Wiekau, Kr. Fischhausen) Rosja, Obwód Kaliningradzki [HEYDECK 1909, tabl. XXXVIII:h; NOWAKOWSKI 1996, 45, tabl. 85:6].

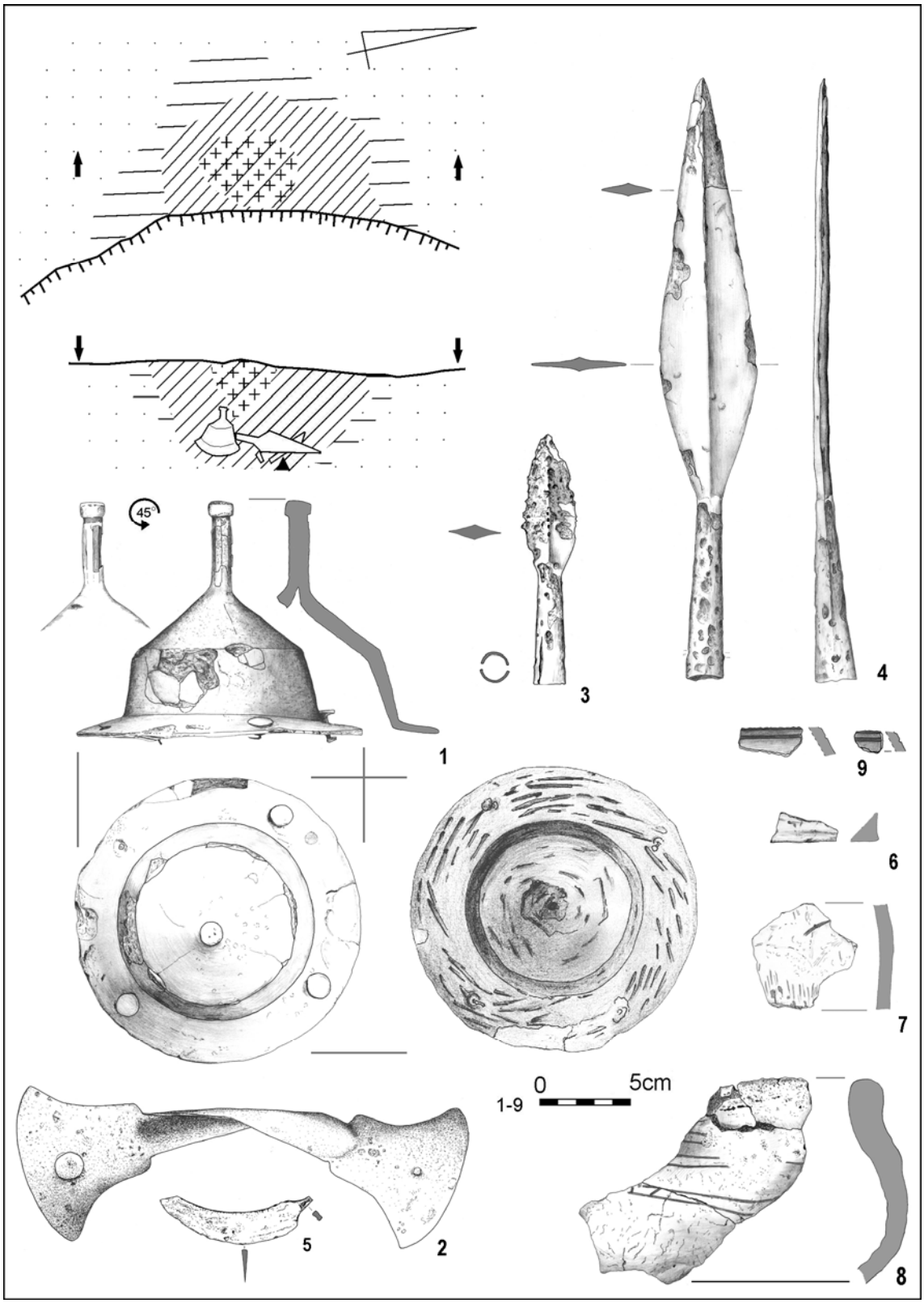

Ryc. 1. Magnuszew Mały, stanowisko 4, obiekt 75. 1 – 5 – żelazo; 5 – 9 – ceramika.

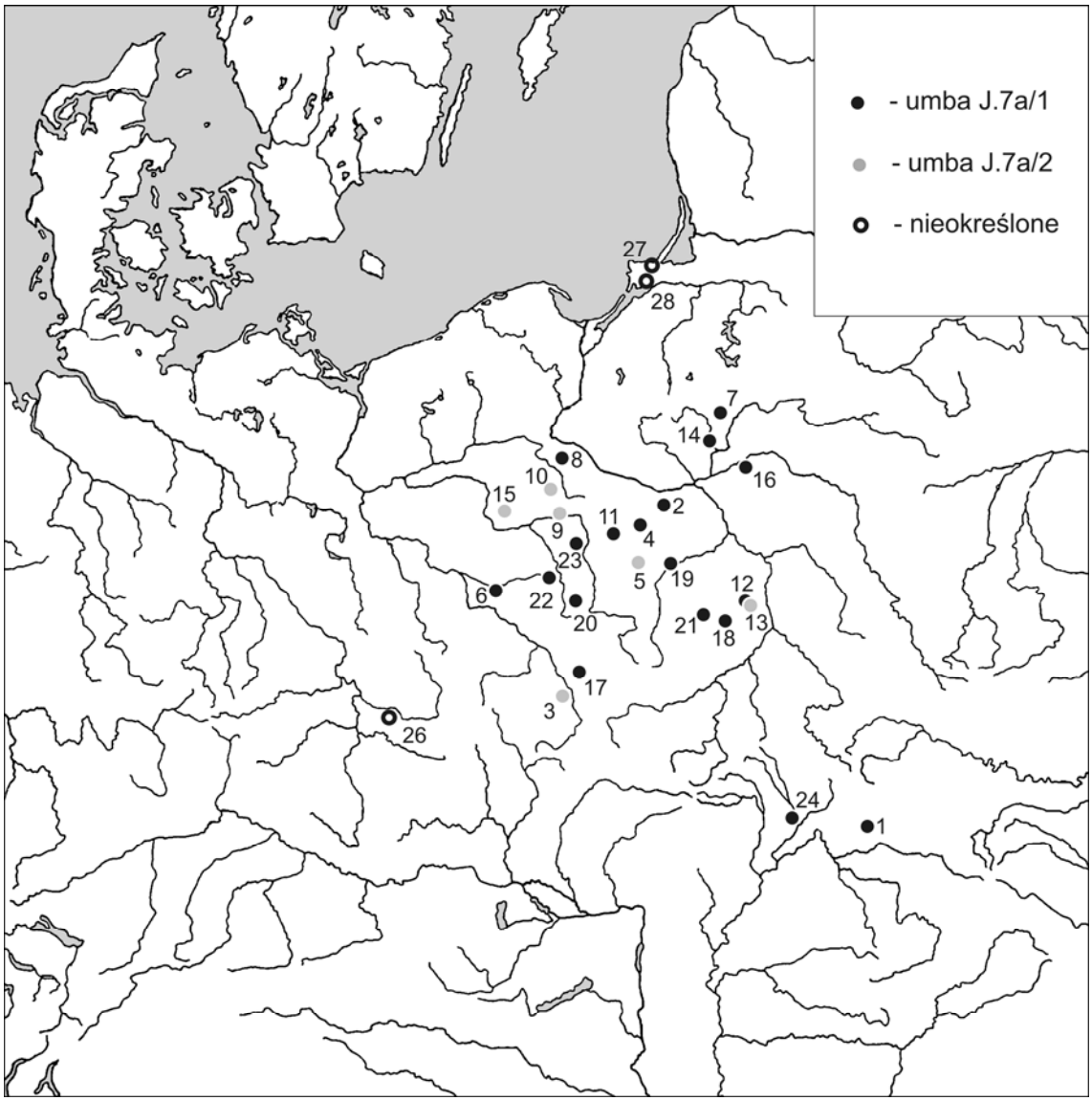

Ryc. 2. Znaleziska umb J.7a z kolcem zakończonym guzkiem na obszarze kultury przeworskiej i terenach sąsiednich. Numery odpowiadają liście znalezisk.

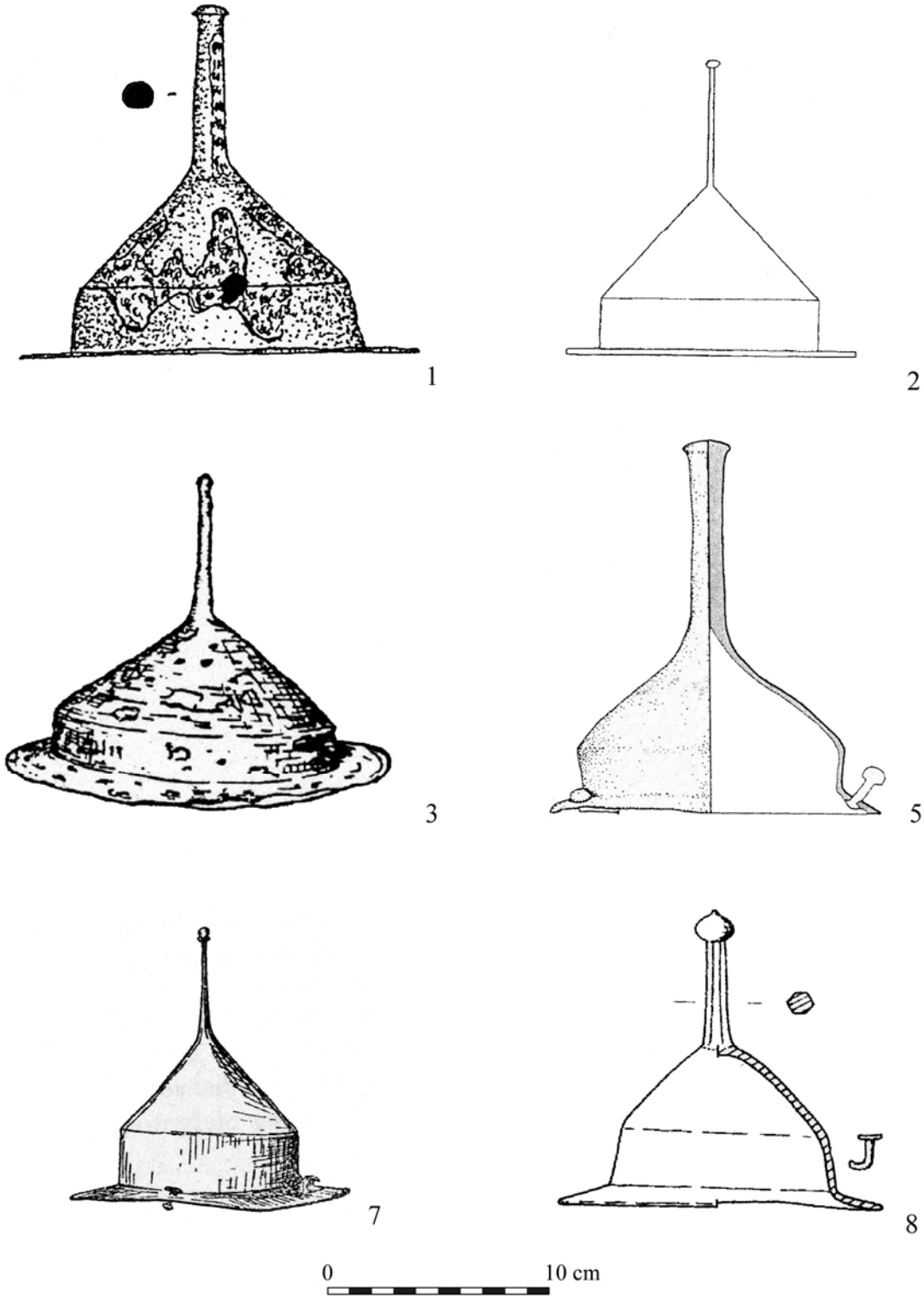

Ryc. 3. Umba J.7a o kolcu zakończonym guzkiem z obszaru kultury przeworskiej. Numery odpowiadają liście znalezisk.

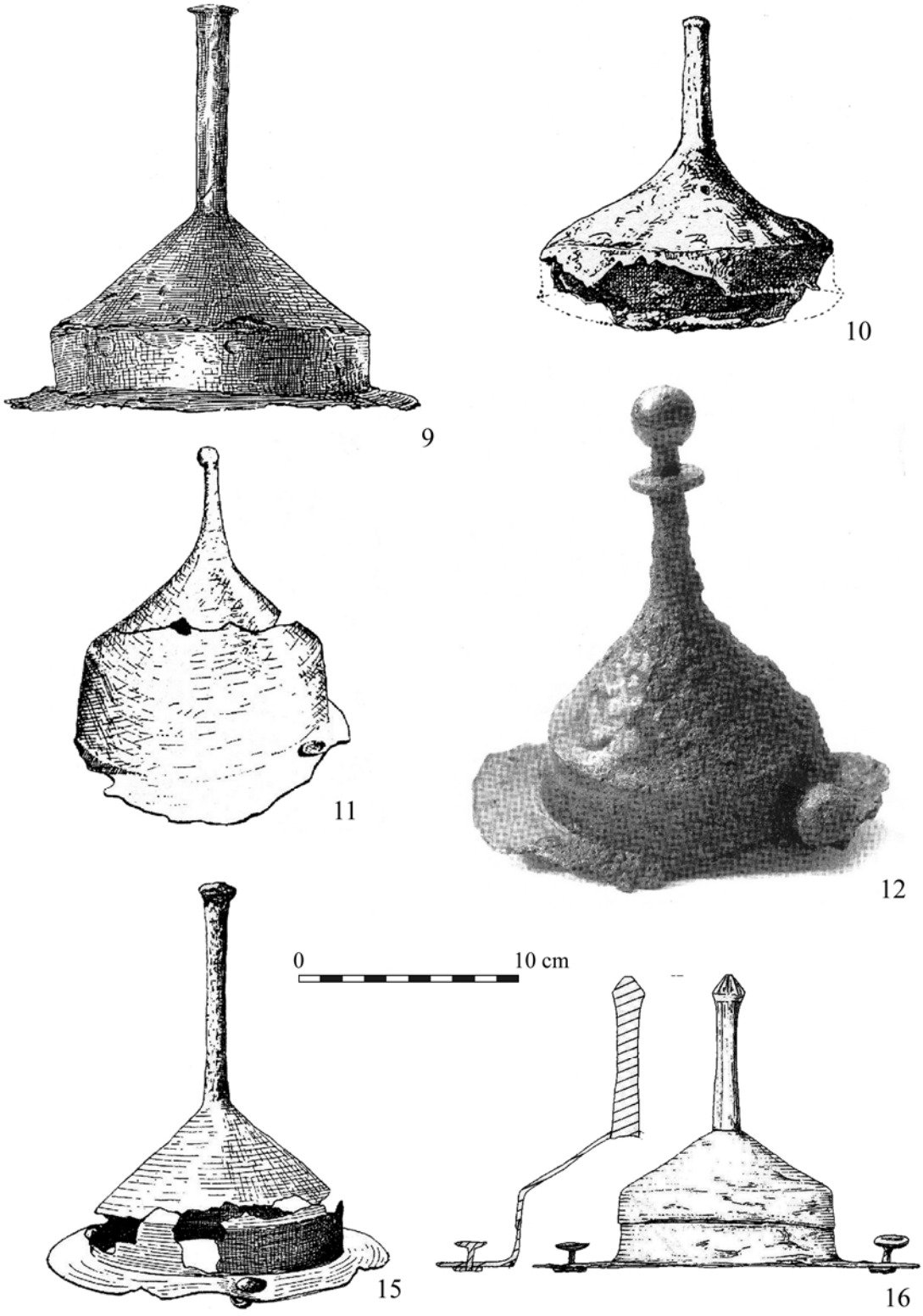

Ryc. 4. Umba J.7a o kolcu zakończonym guzkiem z obszaru kultury przeworskiej. Numery odpowiadają liście znalezisk.

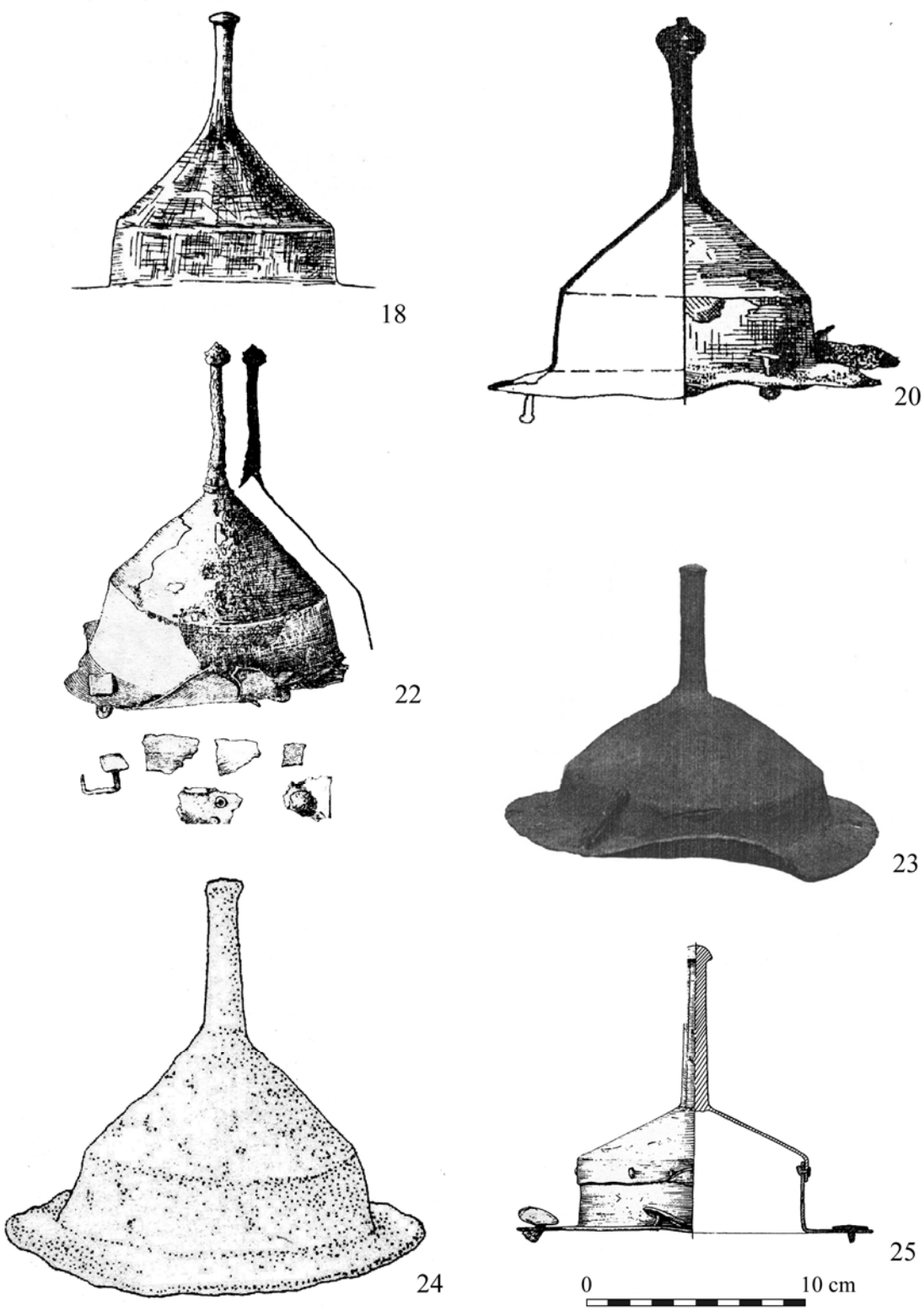

Ryc. 5. Umba J.7a o kolcu zakończonym guzkiem z obszaru kultury przeworskiej. Numery odpowiadają liście znalezisk.

Pogranicze trzech światów
Kontakty kultur przeworskiej, wielbarskiej i bogaczewskiej
w świetle materiałów z badań i poszukiwań archeologicznych
Warszawa 2006

Mirosław RUDNICKI
Instytut Archeologii Uniwersytetu Warszawskiego

Ostrogi z haczykowatymi zaczepami odgiętymi na zewnątrz z obszaru grupy olsztyńskiej w świetle źródeł archiwalnych. Próba nowego spojrzenia

W dotychczasowych opracowaniach niewiele uwagi poświęcano ostrogom z zaczepami haczykowato odgiętymi na zewnątrz, odkrytym na stanowiskach grupy olsztyńskiej z późnego okresu wędrówek ludów, wydzielonej przez Jerzego Okulicza [1973, 476-491]. Przyczyną była nieduża liczba publikacji prezentujących zabytki grupy kulturowej, której większość materiałów pozyskano przed 1944 rokiem. Materiały te publikowane były zwykle wyrywkowo lub wcale, natomiast duża liczba zabytków przechowywana w muzeach na terenie dawnych Prus Wschodnich, głównie w królewieckim *Prussia-Museum*, uległa rozproszeniu lub zniszczeniu w czasie II wojny światowej. To wszystko przyczyniło się do niskiego stanu wiedzy o grupie olsztyńskiej będącej swoistym fenomenem w prahistorii dzisiejszych ziem polskich.

Możliwości badawcze wzrosły w ostatnich latach dzięki „ponownemu odkryciu" zabytków mazurskich ze zbiorów *Prussia-Museum*, które ocalały z zawieruchy wojennej. Mowa tu o odnalezieniu licznych zabytków w Forcie III w dawnej dzielnicy Quednau w Królewcu (ówczesny Königsberg, obecnie Kaliningrad) przechowywanych obecnie w *Istorično-Chudožestvennyj Muzej* w Kaliningradzie oraz o udostępnieniu zabytków z tzw. *Prussia-Sammlung* w *Museum für Vor-und Frühgeschichte* w Berlinie, czyli materiałów ewakuowanych w czasie wojny z *Prussia-Museum*. Istotną kategorią źródeł są również kartoteki badaczy zajmujących się problematyką okresu wędrówek ludów na obszarach zachodniobałtyjskich. Do najważniejszych należą tu spuścizna Nilsa Åberga, przechowywana w *Riksantikvarieämbetet, ATA* w Sztokholmie, spuścizna Feliksa Jakobsona [JAKOBSON, *Spuścizna*][1] oraz kartoteka Kurta Voigtmanna [VOIGTMANN, *Kartoteka*].

Ostrogi z obszaru zajmowanego w późnym okresie wędrówek ludów przez grupę olsztyńską, pojawiały się w opracowaniach dotyczących tej kategorii zabytków [por. PETERSEN, 1939, ŻAK 1959; ŻAK, MAĆKOWIAK-KOTKOWSKA 1988]. Z powodu niedużej liczby znanych egzemplarzy, nie mogły stanowić one jednak bazy do szerszych rozważań. Nie były one bowiem tak popularne jak ostrogi nitowe. Poczyniono jednak szereg obserwacji, które pozwalają zauważyć pewne cechy stylistyczne ostróg mazurskich na tle znalezisk z obszaru Europy Środkowej.

Ostrogi haczykowate wywodzą się od ostróg z guzikowatymi zaczepami [ŻAK 1958, 101]. J. Żak wydzielił trzy typy, dla których wyróżnikiem była technologia wykonania ostrogi. Typ I zawiera ostrogi w całości odlewane w formie. Typ II obejmuje egzemplarze o oddzielnie wykonanym kabłąku, do którego następnie przynitowywano bodziec. Do typu III zostały zaliczone ostrogi w całości odkute z jednego kawałka metalu. Dotychczasowy stan wiedzy o interesujących nas zabytkach utwierdzał w przekonaniu, że zachodniobałtyjskie ostrogi z zaczepami haczykowato wygiętymi na zewnątrz z późnego okresu wędrówek ludów należą do typów I i III. Niemal zupełny brak znalezisk ostróg z przynitowanym osobno bodźcem pozwalał mniemać, że Bałtowie nie znali bądź nie praktykowali tej technologii produkcji ostróg.

Wśród ostróg grupy olsztyńskiej dominują egzemplarze wykonane z brązu. Ostrogi żelazne stanowią zdecydowaną mniejszość. Niestety, technologii wykonania niektórych okazów

[1] Pragnę w tym miejscu serdecznie podziękować p. mgr. J. Ciglisowi z *Latvijas Nacionālais Vestures Muzejs*, w Rydze za możliwość publikacji materiałów ze Spuścizny F. Jacobsona, która stanowi trzon bazy źródłowej dla niniejszego opracowania.

nie można już ustalić ze względu na brak danych lub zaginięcie zabytku. Wśród interesujących nas ostróg z zaczepami wygiętymi na zewnątrz znajduje się jeden dobrze udokumentowany egzemplarz z Tumian, grób 30a z bodźcem przynitowanym do taśmowatego kabłąka [JAKOBSON, *Spuścizna*]. Przy swej unikatowości znalezisko to nie powinno dziwić, gdyż w ten sposób w grupie olsztyńskiej wykonywano najbardziej rozpowszechnione ostrogi płytkowo-nitowe. Interesujący jest fakt, że w grobie 75, w Tumianach, odkryto ostrogę z haczykowatymi zaczepami wraz z ostrogą nitową. Występowanie w jednym grobie dwóch różnych ostróg potwierdza grób 394 z Kosewa, gdzie brązowa ostroga o taśmowatym kabłąku pojawiła się obok masywnej żelaznej ostrogi z bodźcem o przekroju czworokątnym [JAKOBSON, *Spuścizna*]. Niewykluczone, że mamy tu do czynienia ze świadectwem używania dwóch różnych ostróg, bądź z przypadkiem złożenia ostrogi w darze grobowym. Wśród ostróg grupy olsztyńskiej można zauważyć kilka odmian. Pomijając cechy technologiczne, których – jak wspomniano wyżej – nie zawsze można ustalić, wyróżnić można ostrogi o kabłąku symetrycznym i niesymetrycznym. Chodzi tu o egzemplarze o wyraźnie asymetrycznym, intencjonalnie ukształtowanym kabłąku.

Najprawdopodobniej tradycja wytwarzania ostróg niesymetrycznych wywodzi się z okresu wpływów rzymskich, kiedy podobne formy ostróg były bardzo popularne [por. GINALSKI 1991]. Należy przy tym podkreślić, że mazurskie ostrogi odkryte na stanowiskach grupy olsztyńskiej uważa się za szczególnie bliskie egzemplarzom z okresu wpływów rzymskich [ŻAK 1959, 98]. Trudno przy obecnym stanie badań wnioskować, czy asymetryczna forma ostrogi rzeczywiście wiązała się z powodowaniem wierzchowcem w tylko jednym kierunku, co sugeruje fakt, że jedyne dwa znane egzemplarze odkryte zostały pojedynczo (Tumiany, groby 39 i 102), czy też używano ich parami, lecz do grobów składano tylko pojedyncze ostrogi. Egzemplarze asymetryczne różnią się morfologicznie między sobą. Ostroga z Tumian, grób 39, cechuje się masywnym niskim kabłąkiem o przekroju daszkowatym i bodźcem w formie ostrosłupa o podstawie zbliżonej do kwadratu. Zabytek ten posiada wyodrębnioną podstawę bodźca w formie rozszerzenia kabłąka. Rozszerzenie to ma kształt wyodrębnionej czworokątnej płytki. Ostrogę z Tumian, grób 102, cechuje wysoki taśmowaty kabłąk zdobiony przykrawędnym pasmem rytych bruzd. Bodziec, najprawdopodobniej okrągły nie zachował się [JAKOBSON, *Spuścizna*].

Wśród ostróg symetrycznych wyróżniają się egzemplarze z wyraźnie wyodrębnioną podstawą bodźca w formie czworokątnej płytki (Kielary, groby 63 i 86), które nawiązują do okazu z Tumian, grób 39.

Trudno wskazać na źródło kształtu omawianych ostróg. Analogią jest ostroga z zaczepami haczykowato wygiętymi na zewnątrz z Bornic. Podobnie wyodrębniona podstawa bodźca występuje licznie u ostróg z nitowymi zaczepami zaopatrzonych w pionowe zaczepy, jak u okazu z Tylkowa [NOWAKOWSKI 1998, tabl. I:8], czy znalezionej luźno ostrogi z Wyszemborka [SZYMAŃSKI, P. 2005, tabl. XII:4]. Do takiej podstawy przymocowywano niekiedy osobno wykonany bodziec (ostroga z Tylkowa). Od wspomnianych form ostróg nitowych można prawdopodobnie wyprowadzać kształt kabłąków ostróg z Kielar, z grobów 63 i 86. Trudno bowiem wywodzić wyodrębnioną podstawę bodźca bezpośrednio od ostróg mazurskich z okresu wpływów rzymskich, choć pojawiało się wówczas niekiedy podobne wyodrębnienie podstawy bodźca [por. OKULICZ 1958, tabl. VII:5; NOWAKOWSKI 2005, ryc. XIV:5].

Kolejną formę reprezentują egzemplarze o krótkim, taśmowatym kabłąku, wykonane głównie z brązu, rzadziej z żelaza (Kosewo, grób 394). Wśród nich wyróżnić można grupy o większej (Miętkie, groby IB 79 i IP 625; Waplewo, grób 4; Tumiany, groby 75 i 102; Kielary, grób 63; Wólka Prusinowska, grób 64) lub mniejszej (Kosewo, grób 394; Wawrochy, grób 60; Tumiany, grób 30a) rozpiętości kabłąka [wszystkie według JAKOBSON, *Spuścizna*]. Z powodu wspomnianego już stanu bazy źródłowej trudno wyrokować o technologii wykonania poszczególnych ostróg. Podział ten bazuje więc przede wszystkim na kryteriach formalnych. Ostrogi te z reguły nie były zdobione, do wyjątków należą okazy z Miętkich, grób IB 79, z ornamentem rytych poprzecznych bruzd na kabłąku, oraz z Waplewa, grób 4, z plastycznym ornamentem żłobkowym [JAKOBSON, *Spuścizna*]. Specyficznie profilowany kabłąk, podobnie jak w przypadku ostrogi z Waplewa, ma okaz znaleziony luźno w Tumianach. Na cmentarzysku w Przebrodzie (Ryc. 1) w grobie końskim odkryto dwie ostrogi z których jedna posiadała identyczny ornament jak wspomniane wcześniej egzemplarze z Miętkich, grób IB 79. W grobie tym wystą-

piło również wędzidło z rogowymi pobocznicami [NOWAKOWSKI 2000, rys. 5]. Niewykluczone, że zespół ten jest świadectwem kontaktów kultury sudowskiej z grupą olsztyńską.

Wydaje się, że stosunkowo liczne występowanie jednolitych, wrzecionowatych, niezdobionych form kabłąków wynikało prawdopodobnie z prostoty technologii wykonania oraz zapewne z zapotrzebowania. Mamy bowiem w grupie olsztyńskiej liczne świadectwa wysoko rozwiniętej obróbki metali, co pozwala przypuszczać, że nieznajomość technik zdobniczych nie była przyczyną braku zdobienia na większości ostróg. Zapewne u ostróg ceniono przede wszystkim walory funkcjonalne.

Ostrogi z zaczepami haczykowato zagiętymi na zewnątrz uważa się za formy poprzedzające pojawienie się ostróg z zaczepami haczykowato wygiętymi do wewnątrz. Zmiana kierunku wygięcia zaczepów miała wynikać ze względów funkcjonalnych, zapobieganie zranienia konia i tym samym skuteczniejsze kierowanie [ŻAK, MAĆKOWIAK-KOTKOWSKA 1988, 322]. Ostrogi te znamy z niektórych mazurskich stanowisk z późnego okresu wędrówek ludów: z Wyszemborka, st. IVa [OKULICZ 1988, 111], z Wólki Prusinowskiej, groby 37, 58, 109 [NOWAKOWSKI 2004, 412, ryc. 4], z nieznanego stanowiska z okolic Reszla [JAKOBSON, *Spuścizna*], oraz z osady w Jarotach [ŻAK, MAĆKOWIAK-KOTKOWSKA 1988, 322]. Zabytki z terenu grupy olsztyńskiej były przedmiotem badań wielu archeologów, lecz zwykle rozpatrywano je w oderwaniu od kontekstu odkrycia. Szczególnie często podnoszoną kwestią była możliwość przejęcia technologii produkcji tych ostróg przez Słowian od Bałtów [ŻAK, MAĆKOWIAK-KOTKOWSKA 1988, 138; WACHOWSKI 1991, 99; DULINICZ 2001, 101]. Wprawdzie temat ostróg z zaczepami haczykowato wygiętymi do wewnątrz zasługuje na osobne opracowanie, warto jednak zwrócić uwagę na niektóre problemy związane z tą kategorią zabytków. J. Żak w swoich opracowaniach dotyczących tej grupy ostróg u Bałtów zwraca uwagę, że zabytki te wykonywane były w technologii odlewnia w formie (typ I) i odkuwania w całości ze sztabki metalu (typ III). Należy także podkreślić fakt odkrycia ostrogi z przynitowanym bodźcem na cmentarzysku w Wólce Prusinowskiej, groby 39 i 109 [NOWAKOWSKI 2004, 412, ryc. 4:a-b]. Znajomość tej technologii była więc znana ludności grupy olsztyńskiej.

Przyjmując założenie, że ostrogi z zaczepami wygiętymi do wewnątrz pojawiły się na obszarach zachodniobałtyjskich na skutek kontaktów z obszarami frankijskimi [NOWAKOWSKI 2004, 411], to liczne importy przedstawiają grupę olsztyńską jako głównego partnera, spośród kultur i grup kulturowych kręgu zachodniobałtyjskiego. Poza ostrogą z Wólki Prusinowskiej, grób 84, oraz znalezioną luźno ostrogą z okolic Reszla, omawiane ostrogi odkryto w zespołach z materiałami charakterystycznymi dla schyłkowej fazy grupy olsztyńskiej. Należy jednak przyjrzeć się bliżej wspomnianemu zespołowi z Wólki Prusinowskiej, grób 84. W grobie tym wystąpiła krótkokabłąkowa żelazna ostroga posiadająca przekrój kabłąka zbliżony do półkolistego oraz stosunkowo długi, prosty bodziec (Ryc. 2). Zabytek ten znalazł się w zespole z zapinką płytkową z niezdobioną rombowatą płytką nóżki oraz półkolistą główką, zdobioną trzema profilowanymi występami palczastymi [JAKOBSON, *Spuścizna*]. Zapinki trójpalczaste wyznaczają najwcześniejszy odcinek fazy E na obszarach zachodniobałtyjskich, przypadający na lata około 450-525 [OKULICZ 1988, 107, KOWALSKI 1991, 73-74, ryc. 2-3; 2000, 222]. Wyraźne skupisko tych fibul rysuje się na terenie kultury Dollkeim-Kovrowo, spotykane są one również w najwcześniejszych zespołach grupy olsztyńskiej oraz w tzw. skupieniu gołdapskim kultury sudowskiej. Fakt występowania tak wcześnie datowanej zapinki z ostrogą, której formę można datować najwcześniej na drugą połowę VII wieku jest bardzo zastanawiający. Możliwe, że zapinka ta funkcjonowała tak długo, używana przez ludność grupy olsztyńskiej, lecz wydaje się to mało prawdopodobne. Być może mamy tu do czynienia z przemieszaniem zespołów, jednak na tym stanowisku brak zabytków charakterystycznych nie tylko dla wczesnej, lecz także dla rozwiniętej fazy grupy olsztyńskiej [NOWAKOWSKI 2004, 411-412]. Niewykluczone więc, że inwentarz grobu 84 z Wólki Prusinowskiej znajdujący się w kartotece F. Jakobsona jest nieścisły. Do tego zespołu trzeba więc podchodzić z dużą ostrożnością.

Uwagę zwraca również sygnalizowana już teza o zapożyczeniu ostróg z zaczepami haczykowato wygiętymi do wewnątrz od ludów bałtyjskich przez Słowian. Do kontaktów tego ludu z Bałtami mogło dochodzić w różnych etapach rozwoju kultur wczesnosłowiańskich oraz na zupełnie odmiennych obszarach. Jeżeli przyjmiemy możliwość pośrednictwa Bałtów w kontaktach Słowian z merowińskim kręgiem kulturowym, to należy rozumieć tu udział kultur z

zachodniej strefy osadnictwa kręgu zachodniobałtyjskiego. Biorąc pod uwagę nasilenie kontaktów ze Słowianami i wspomnianym wcześniej merowińskim kręgiem kulturowym najbardziej aktywnym w tej materii przedstawicielem zachodniobałtyjskiego kręgu kulturowego wydaje się być grupa olsztyńska. Problem relacji tej grupy kulturowej z kulturami słowiańskimi był już sygnalizowany w literaturze [por. WERNER 1950; OKULICZ 1988; NOWAKIEWICZ, WRÓBLEWSKI 2003]. W tym kontekście hipoteza o możliwym pośrednictwie bałtyjskim w przejęciu wczesnych form ostróg z zaczepami haczykowato wygiętymi do wewnątrz przez Słowian już w VII wieku wydaje się być słuszna. Wątpliwości, co do realności takiego pośrednictwa wyrażane przez M. Dulinicza [2001, 101] opierały się głównie na niedocenianiu rzemiosła i zasięgu kontaktów Bałtów. Wskazywane podobieństwa niektórych krótkokabłąkowych ostróg, odkrywanych w zespołach wczesnosłowiańskich, do okazów grupy olsztyńskiej pozwala przypuszczać, że grupa ta mogła wywierać wpływ na technologię produkcji ostróg u Słowian, sąsiadujących z nią od południa [ŻAK, MAĆKOWIAK-KOTKOWSKA 1988, 138]. Wpływy takie można zaobserwować także na przykładzie niektórych form ceramiki [MOSZCZYŃSKI 1988, 294]. Choć zagadnienie kontaktów grupy olsztyńskiej z kulturami wczesnosłowiańskimi nie zostało dotąd opracowane, warto wziąć pod uwagę, że grupa olsztyńska w okresie swojego rozkwitu grała rolę ponadregionalnego centrum kulturowego będąc swoistym fenomenem w tej części Europy Środkowej. Według C. Engla [1939, 49] jedną z przyczyn upadku grupy olsztyńskiej mogła być konsolidacja sąsiedniego osadnictwa Słowian i ich ekspansja na północ, co zapewne doprowadziło do zbrojnych konfrontacji z bałtyjskimi sąsiadami. Naturalnie, grupa olsztyńska nie mogła być jedynym pośrednikiem w kontaktach z obszarami zachodnioeuropejskimi. Interesująca jest koncepcja podkreślająca również rolę państwa Samona (ok. 623/624-658/659) jako pośrednika w kontaktach między Frankami a Słowianami [SZYMAŃSKI, W. 1987, 358-359].

Do najbliższych analogii dla mazurskich ostróg z zaczepami haczykowato wygiętymi na zewnątrz należy ostroga z Wilna (Ryc 3:d) znaleziona poza zespołem i określana przez J. Żaka [1959, 98] jako pochodna od znalezionej luźno ostrogi z Tumian. Zabytek z Wilna różni się jednak nieco kształtem kabłąka od okazu z Mazur. Trudno wyrokować, czy ostrogę tę można rzeczywiście wiązać z wpływami grupy olsztyńskiej, choć takiej możliwości nie można odrzucać. Stosunkowo bliską analogią jest również krótkokabłąkowa ostroga z miejscowości Bogata (Ryc. 3:e) na Białorusi [ŻAK 1959, 95]. Ostrogi haczykowate spotykane są także w materiałach wczesnej fazy kultury długich kurhanów (np. Dorokhi, raj. Gorodok – Ryc. 1:b) [ŠTY-CHOV 1999, rys. 3:31]. Ostrogi z zaczepami haczykowato wygiętymi na zewnątrz występują również w dorzeczu Dniepru, dokąd miały trafić w wyniku kontaktów z Bałtami [ŻAK 1959, 103]. Omawiane ostrogi spotyka się również na wczesnomerowińskich cmentarzyskach w środkowych Niemczech, jak choćby w Stössen, Kr. Hohenmölsen (Ryc. 3:c), czy w Reuden, Kr. Zeitz [SCHMIDT 1970, tabl. 9:39]. Ostrogi te były wykonywane z żelaza, jednak nie można określić technologii ich wykonania. Należą do zabytków grupy III datowanej na lata 525-600. Ostroga ze Stössen wystąpiła z tzw. *Rüsselbecher*, datowanym na lata ok. 525-560 [SCHMIDT 1961, 114-115].

Trudno przy obecnym stanie badań określić rolę grupy olsztyńskiej w rozprzestrzenianiu ostróg z zaczepami haczykowato wygiętymi na zewnątrz w Europie. Ich stosunkowo prosta budowa i technologia produkcji mogły sprawiać, że podobne ostrogi wytwarzano na różnych obszarach niezależnie od siebie. Biorąc pod uwagę rozległe kontakty grupy olsztyńskiej w późnym okresie wędrówek ludów należy liczyć się z możliwością aktywnego udziału ludności grupy olsztyńskiej w przekazywaniu tej formy ostróg. Według J. Żaka to właśnie z Mazur na obszary Europy zachodniej, ściślej w dorzecze Menu miały dotrzeć ostrogi hakowe technotypu I i III wskutek kontaktów handlowych między tymi obszarami. Tam natomiast rozwinięto technologię i wytwarzano ostrogi z przynitowanym kolcem [ŻAK 1958, 100]. Mimo wielu świadectw rozwiniętego rzemiosła w grupie olsztyńskiej trudno w świetle obecnych badań potwierdzić tę hipotezę.

Ze względu na niewielką ilość materiałów archeologicznych datowanych pewnie na okres po zaniku grupy olsztyńskiej, trudno jest wskazać koniec użytkowania na Mazurach ostróg z zaczepami wygiętymi na zewnątrz. Na Litwie ten typ ostróg funkcjonuje jeszcze w IX wieku [np. Šukioniai – VAŠKEVIČIŪTĖ 2000, rys. 61-62, 189]. Na obszarach słowiańskich ostrogi z zaczepami haczykowato wygiętymi na zewnątrz jako formy archaiczne przeżywają się po IX-X wiek [ŻAK 1959, 95-96; SZYMAŃSKI, W. 1987, 359].

Grupa olsztyńska rozwijała się w późnym okresie wędrówek ludów, to jest w fazie E według chronologii względnej dla obszarów zachodniobałtyjskich. Za moment wykształcenia się tej jednostki kulturowej uważa się przełom faz D_3 i E_1. Dysponujemy stosunkowo niewielką liczbą informacji o zespołach z najwcześniejszego etapu rozwoju grupy olsztyńskiej, czyli z fazy E_1, a wśród nich nie spotykamy ani jednej ostrogi z zaczepami haczykowato wygiętymi na zewnątrz. Jest to zjawisko o tyle kłopotliwe, że – jeśli przyjmiemy za J. Żakiem, że ostrogi bałtyjskie wywodzą się od formy, reprezentowanej przez egzemplarze odkryte na cmentarzysku kultury wielbarskiej w Bornicach (Ryc. 3:a), wyraźnie różniące się od ostróg grupy olsztyńskiej – nie możemy prześledzić ewolucji tej formy do form znanych z rozwiniętej fazy E. Istotny jest również fakt, że ostroga z Bornic należy do najpóźniejszych zabytków, kultury wielbarskiej, która w rozwiniętej fazie E już nie istnieje pozostawiając rozległą pustkę osadniczą. Pustka ta stanowiła zapewne zachętę do ekspansji ludów bałtyjskich na zachód [NOWAKOWSKI 1995, 22], można bowiem obserwować wyraźne przesunięcie się w tym kierunku osadnictwa zachodniobałtyjskiego. Na północy była to sięgającą delty Wisły grupa elbląska, będąca śladem ekspansji ludności kultury Dollkeim/Kovrovo z Półwyspu Sambijskiego i z Natangii [GODŁOWSKI 1981, 111], natomiast na południu – grupa olsztyńska, dochodząca do górnej Łyny. Należy również pamiętać, że kultura bogaczewska poprzedzająca osadnictwo grupy olsztyńskiej na Mazurach przeżywa w fazie D silny regres osadniczy. Jak wspomniano wcześniej nieliczne są również materiały grupy olsztyńskiej z fazy E_1. Trudno w takim wypadku wskazać mechanizmy przejęcia wzoru ostrogi z zaczepami haczykowato wygiętymi na zewnątrz przez ludność grupy olsztyńskiej od kultury wielbarskiej, lecz nie można tego również wykluczyć.

Jednym z najwcześniej datowanych egzemplarzy z grupy olsztyńskiej jest ostroga z Kielar, grób 86. Zabytek ten wystąpił między innymi z zapinką kuszowatą pochodną od tzw. *Schlusskreuzfibel* z trapezowatą metopką na główce, poprzeczną metopą na końcu nóżki oraz niewielką metopką w miejscu styku kabłąka z nóżką [JAKOBSON, *Spuścizna*] – zabytek ten jest jednym z najwcześniejszych stylistycznie egzemplarzy zapinek szczebelkowych. Fibule te wywodzono od zapinek z poprzeczką na końcu nóżki [tzw. *Schlusskreuzfibeln* – ÅBERG 1919, 125], które z kolei stanowią derywat popularnych we wczesnym okresie wędrówek ludów fibul typu Dollkeim/Kovrovo [BITNER-WRÓBLEWSKA 2001, 46-47]. Zapinki szczebelkowe są jedną z najbardziej charakterystycznych form grupy olsztyńskiej [ÅBERG 1919, 126; HOLLACK, PEISER 1904, 36; GAERTE 1929, 270; OKULICZ 1973, 482], występują też licznie na obszarach zachodniobałtjskich, wzdłuż południowego wybrzeża Bałtyku [ŠTURMS 1950, ryc. 1:20]. Nieliczne egzemplarze odkrywane poza terytorium zachodniobałtyjskim, z Prützke, Kr. Brandenburg-Land [UNVERZAGT 1960, 145-147], czy z Seetz, Kr. Perleberg [VOSS 1991, 296] w Brandenburgii łączone są ściśle z zachodniobałtyjskim kręgiem kulturowym. Ich rozwój na Mazurach rozpoczął się u schyłku VI wieku i kontynuował w VII wieku [ÅBERG 1919, 126; GODŁOWSKI 1981, 113-114]. Początek występowania wczesnych, smukłych form można jednak przesuwać do połowy VI wieku, ponieważ występują one razem z formami charakterystycznymi dla rozwiniętej fazy E, lecz nie z zabytkami typowymi dla schyłkowej fazy grupy olsztyńskiej. Egzemplarze szerokie występują natomiast często ze znaleziskami, typowymi dla późnej fazy grupy olsztyńskiej: w grobie 30a w Tumianach, dwa egzemplarze wystąpiły z prymitywną zapinką prostokątną, zaś w grobie 36 w Tumianach zapinkę szczebelkową odkryto wraz ze sprzączką z krzyżowym kolcem i ażurową skuwką, reprezentującą według Åberga jeden z najpóźniejszych stylistycznie wariantów. W Kielarach, w grobie 6, odkryto wraz z taką zapinką awarskie okucie końca pasa oraz zapinkę płytkową typu Novi Banovči-Kielary [JAKOBSON, *Spuścizna*].

Zapinki z interesujących nas zespołów reprezentują szczególnie późne warianty, wskazują na to charakterystyczne nakładki na cięciwę, typowe dla najpóźniejszych form rozwojowych zapinek kuszowatych, na Litwie i Łotwie przeżywających się nawet do IX wieku [BLIUJIENĖ 1999, 93-96]. Według N. Åberga najwcześniejsze egzemplarze zapinek szczebelkowych miały wyodrębnioną poprzeczkę na końcu nóżki, trapezowatą metopkę na główce i tylko lekko wyodrębnioną metopkę, zlokalizowaną w miejscu styku nóżki i kabłąka. Późniejsze egzemplarze cechuje natomiast wyraźnie wyodrębniony grzebyk poniżej trapezowatej metopki na główce. W pełni rozwinięte fibule szczebelkowe zaopatrzone są w cztery grzebyki o zbliżonej długości [ÅBERG 1919, 126], zwykle nie przekraczającej długości osi sprężyny zapin-

ki. Wraz z rozwojem grzebyków na kabłąku zmienia się również ukształtowanie samego kabłąka. Najwcześniejsze *Schlusskreuzfibeln* posiadają wąski, półkoliście wygięty kabłąk, np. Warnikam, grób 1 [KULAKOV 1997, ryc. 3:3]. U okazów późniejszych kabłąk staje się coraz bardziej masywny, lecz w dalszym ciągu ukształtowany jest półkoliście, np. Tumiany grób 26 [JAKOBSON, *Spuścizna*]. Zmiany zaobserwować możemy również w przekroju kabłąka: wcześniejsze *Schlusskreuzfibeln* mają kabłąk o przekroju zbliżonym do półkolistego, natomiast zapinki szczebelkowe mają kabłąk szeroki i stosunkowo płaski. Do wykształcenia się późnej formy kabłąka zapinek kuszowatych doszło najprawdopodobniej już pod koniec pierwszej połowy VI wieku, co zbiega się w czasie z zanikiem późnych, masywnych zapinek z poprzeczką na końcu nóżki. Wydaje się więc, że na czas od około połowy VI wieku należy datować zapinkę z grobu 86 w Kielarach. Towarzyszyła jej sprzączka z krzyżowym kolcem i skuwką pochodną od trójkątnej, zbliżoną do wariantu 12 według N. Åberga [1919, 118, ryc. 171]. W proponowanym przez tego badacza ciągu rozwojowym omawiany egzemplarz zajmował stosunkowo późną pozycję. Podobne okazy odkryto w Kielarach, w grobach 22, 78 i 86 [JAKOBSON; *Spuścizna*] czy w grobie 23 w Leleszkach [BUJACK 1880a, 32; 1880b, 437; RUDNICKI 2005, 64-65]. W tym ostatnim zespole wystąpiły również zapinki typu Krainburg, datowane na rozwinięty VI wiek [KÜHN 1981, 578; HILBERG 2004, 303], lecz obecność paciorków brodawkowych z nakładanymi nitkami szklanymi może wskazywać na nieco późniejszą chronologię. Paciorki takie, zdobione krzyżującymi się nitkami szklanymi oraz brodawkowymi, kolorowymi oczkami, wytwarzano w warsztatach frankijskich, skąd rozchodziły się na całą Europę, docierając nawet do Finlandii [por. KOCH 1974, 511, rys. 4]. Spotyka się je również w zespołach awarskich, datowanych na przełom VI i VII wieku [np. Szarwas-Grexa-Téglagyár – JUHÁSZ 2004, 85; Szigetszentmiklós-Hároser – SÓS 1968, rys. 6]. Egzemplarz sprzączki ze skuwką o podobnym stopniu degeneracji odkryto w zespole datowanym na trzecią ćwierć VI wieku, z Dischingen w Badenii-Wirtembergii [GRAENERT 2000, 436, ryc. 9]. Najprawdopodobniej ostrogę z grobu 86 w Kielarach należy datować najwcześniej na trzecią ćwierć VI wieku.

Ostroga z Tumian, z grobu 39 wystąpiła wraz z zapinką kuszowatą z trapezowatą metopką na główce i na końcu nóżki [JAKOBSON, *Spuścizna*]. Podobne fibule często występują w materiałach grupy olsztyńskiej i są również uważane za wynik ewolucji *Schlusskreuzfibeln* [ÅBERG 1919, 126]. Zapinki te datowane są na wcześniejszy odcinek fazy E_2 [KOWALSKI 2000, 222], takie zawężenie ich chronologii nie wydaje się jednak uzasadnione. Fibule te pojawiają się bowiem również wśród materiałów charakterystycznych dla rozwiniętej fazy E_2. Nieco wcześniejsza stylistycznie wydaje się być zapinka, która wystąpiła z interesującym nas typem ostrogi w grobie 75, w Tumianach. Fibula ta ma jedną trapezowatą metopkę na główce i drugą, szeroką, prostokątną, umieszczoną na końcu nóżki. Kabłąk jest wygięty pod kątem około 100°, w sposób charakterystyczny dla zapinek szczebelkowych i zapinek z trapezowatą metopką na główce i nóżce, czyli dla późnych fibul kuszowatych pochodnych od tzw. *Schlusskreuzfibeln*. Najprawdopodobniej zapinki te reprezentują formę przejściową od wariantu z poprzeczką na końcu nóżki do odmiany z trapezowatą metopką na nóżce i główce. Hipotezę tę zdaje się potwierdzać fakt, że u zapinek z poprzeczką na końcu nóżki obserwujemy stopniowe powiększanie się metopki na główce. Od metopki niewielkich rozmiarów u smukłych, wczesnych egzemplarzy po większą tarczkę u późniejszych masywnych okazów. Ponadto u zapinki z Tumian, grób 75 poprzeczka na nóżce posiada niewielką wypustkę umieszczoną od strony kabłąka [JAKOBSON, *Spuścizna*], która wydaje się potwierdzać ten kierunek rozwoju. Wczesne formy *Schlusskreuzfibeln* datowane są na fazę E_1, to jest na lata około 450-525. Odmiana późniejsza występuje we wcześniejszym odcinku fazy E_2 (525-570). Najprawdopodobniej do wykształcenia się zapinek kuszowatych z trapezowatą metopką na nóżce doszło w późniejszym okresie funkcjonowania późnych odmian zapinek z poprzeczką na końcu nóżki zapewne nie wcześniej niż w drugiej połowie VI wieku. Brak jest natomiast zespołów potwierdzających funkcjonowanie tej odmiany w fazie E_3 datowanej przez J. Okulicza i J. Kowalskiego na lata około 600-650/675. Zapinki z trapezowatą główką i trapezowatą, bądź prostokątną metopką na główce można zatem z dużą dozą prawdopodobieństwa datować na drugą połowę VI wieku. Podobnie można też datować ostrogi zdeponowane w grobach 39 i 75 w Tumianach. Nieco późniejszą chronologię posiadają zapewne ostrogi z Tumian, grób 30a, oraz z Kielar, grób 63, które wystąpiły wraz z zapinkami szczebelkowymi późnej formy.

W grobie 30a w Tumianach odkryto ponadto sprzączkę z tzw. tarczowatym kolcem – *Schilddornschnalle*, której źródła stylistyki należy bez wątpienia szukać w kręgu merowińskim. Przy tym kształt skuwki tej sprzączki reprezentuje późną formę rozwojową, pochodną najprawdopodobniej od trójkątnej. Ostrogi z Tumian, grób 30a i Kielar, grób 86, należy więc datować nie wcześniej niż na pierwszą połowę VII wieku. Podobnie należy również datować ostrogę z Waplewa, grób 4. Zabytek wystąpił w zespole z kopulastą zapinką tarczowatą zdobioną niewielkimi kolistymi wypukłościami i sprzączką z przewężoną ramką. Wspomniana fibula należy do jednych z najpóźniejszych form zapinek tarczowatych w grupie olsztyńskiej, występujących z materiałami charakterystycznymi dla najpóźniejszego etapu jej rozwoju. Sprzączka natomiast reprezentuję odmianę, którą również należy datować na schyłkowy okres funkcjonowania grupy olsztyńskiej. Nie stworzono ich klasyfikacji dla grupy olsztyńskiej, lecz według E. Butėnasa forma ta zbliżona jest do typu IV, podtyp IV [BUTĖNAS 1999, 43-44]. Podobne sprzączki zostały licznie odkryte między innymi na późnym cmentarzysku w Wólce Prusinowskiej np. w grobie 37 z ostrogą z zaczepami haczykowato wygiętymi do wewnątrz, natomiast w grobie 50 z zapinką równoramienną z okrągłą tarczką na kabłąku, która wyznacza chronologię zespołu na pierwszą połowę VIII wieku. W Zdorach, grób 41, sprzączka omawianej formy pojawiła się wraz z zapinką podkowiastą z podwiniętymi końcami, zaś w grobie 39 z fibulą tarczowatą z wypukłością w części centralnej, którą można datować na fazę E_3.

Sprzączki z przewężoną ramką występują licznie na awarskich cmentarzyskach w Kotlinie Karpackiej [np. Vác-Kavicsbánya – TETTAMANTTI 2000, tabl. 1, 4, 7, 9; Kekesd i Nagypall – KISS 1977, tabl. XII, XIV, XXX, XXXIII] oraz w materiałach tzw. kultury Keszethly, o widocznych wpływach koczowniczych, zajmującej nizinne tereny na północ od jeziora Balaton [np. Lesencetomaj – MÜLLER 1992, 302]. Sprzączka z przewężoną ramką została odkryta wraz z naczyniem o cechach awarskich w grobie ciałopalnym w miejscowości Břeclav-Pohansko, na Morawach [PROFANTOVÁ 1992, 670]. Podobne sprzączki z obszarów litewskich datowane są stosunkowo późno, bo nie wcześniej niż na VIII wiek [BUTĖNAS 1999, 48]. Wydaje się, że ich pojawienie się w grupie olsztyńskiej można, datować nieco wcześniej i zsynchronizować z napływem zabytków, które można łączyć z Awarami, takich jak wiaderko z Miętkich, czy okucie z Kielar, grób 6. Z tego kierunku napłynęły, być może, również zabytki przypisywane Słowianom, takie jak zapinki płytkowe o proweniencji naddnieprzańskiej, zawieszki trapezowate, a także zawieszki dwuspiralne, koliste zawieszki z wypukłością w części centralnej, czy niektóre odmiany zawieszek sercowatych. Te ostatnie, występujące na cmentarzyskach wczesnoawarskich w Kotlinie Karpackiej, należą do grupy zabytków uważanych za słowiańskie [SÓS 1963, 318-323]. Zjawisko to nastąpiło w późniejszym odcinku fazy E_2, której początek synchronizuje się z początkiem okresu wczesnoawarskiego na obszarach naddunajskich [KOWALSKI 2000]. Interesujące nas sprzączki można więc datować na schyłek fazy E_2 i fazę E_3. Ostrogę z Waplewa, grób 4, można więc umieścić w podobnych ramach chronologicznych. Nie wcześniej niż na rozwiniętą fazę E należy datować ostrogę z Wawroch, grób 60, która wystąpiła ze sprzączką z krzyżowym kolcem oraz z żelaznym krzesiwem [JAKOBSON, *Spuścizna*]. Podobną chronologię ma ostroga z Miętkich, grób IP 625, odkryta z tutulusowatą zapinką tarczowatą [JAKOBSON, *Spuścizna*], a także ostroga z Wólki Prusinowskiej, grób 83. Najprawdopodobniej na fazę E_2 można datować dwie zdobione ostrogi z Miętkich, grób IP 79, występujące z okrągłą zapinką tarczowatą [JAKOBSON, *Spuścizna*]. W tej fazie ma bowiem miejsce zarówno pojawienie się, jak i największy rozwój podobnych form zapinek w grupie olsztyńskiej. Dwie ostrogi z Kosewa, grób 394, znalazły się w zespole ze zdegenerowaną sprzączką ze skuwką pochodną od trójkątnej, reprezentującą jedną z najpóźniejszych form rozwojowych, z prostokątnym, ażurowym, okuciem pasa oraz z lancetowatymi okuciami końca rzemienia, zdobionymi ornamentyką stempelkową [JAKOBSON, *Spuścizna*]. Forma sprzączki oraz uproszczony, zapewne zdegenerowany wzór ażuru na prostokątnym okuciu umożliwiają datowanie tego zespółu na późniejszy odcinek fazy E.

Powyższe ustalenia pozwalają stwierdzić, że najwcześniejsze ostrogi z zaczepami haczykowato wygiętymi na zewnątrz pojawiają się dopiero w rozwiniętej fazie E, w której to następuje pełne wykrystalizowanie i największy rozwój grupy olsztyńskiej. Stawia to pod znakiem zapytania możliwość przejęcia tego wzoru od zabytków wywodzących się z tradycji okresu rzymskiego. Należy jednak zauważyć, że w grupie olsztyńskiej widoczne są nawiązania do sty-

listyki z okresu wpływów rzymskich, szczególnie w ceramice [NOWAKOWSKI 1995, 21; SZYMAŃSKI, P. 2000, 143-145].

Niewielka liczba analizowanego materiału nie pozwala na szersze interpretacje dotyczące datowania poszczególnych form ostróg. Dostępny materiał pozwala stwierdzić, że formy ostróg z zaczepami haczykowato wygiętymi na zewnątrz nie ulegały większym przeobrażeniom w okresie ich funkcjonowania w grupie olsztyńskiej. Może to świadczyć o konserwatyzmie ludności tej grupy, bądź o silnym uwarunkowaniu form ostróg ich funkcją lub technologią wykonania. Aspekt ten jest szczególnie widoczny, jeżeli weźmiemy pod uwagę o wiele większą liczbę ostróg nitowych o wyjątkowo prostej technologii produkcji, odkrytych w materiałach grupy olsztyńskiej.

Ostrogi z haczykowatymi zaczepami wygiętym na zewnątrz były używane od rozwiniętej fazy E do schyłku grupy olsztyńskiej, który w świetle najnowszych ustaleń należy datować nie, jak kiedyś przyjmowano, to jest na schyłek fazy E_3 (600-650/675), lecz nieco później. Niedawno publikowane materiały z Wólki Prusinowskiej sugerują przesunięcie datowania najpóźniejszych zespołów z tej nekropoli aż po VIII wiek [NOWAKOWSKI 2004, 414]. Istnieją więc przesłanki, by sądzić, że grupa olsztyńska funkcjonowała co najmniej do końca VII wieku. Utrudnieniem w badaniach nad chronologią schyłku grupy olsztyńskiej jest brak dobrze datowanych zespołów z jej najpóźniejszej fazy. Zjawisko to można łączyć z przejęciem „bezcmentarzyskowego" obrządku pogrzebowego Słowian [NOWAKOWSKI 2004, 416] lub ciałopalnego rytuału, związanego z warstwowymi pochówkami na terenie osad [tzw. pochówki typu Czarny Las – WRÓBLEWSKI 2000, 279] Istotną rolę w możliwościach dalszego badania grupy olsztyńskiej odgrywa tutaj publikacja archiwaliów, które pozwolą w ogromnym stopniu poszerzyć bazę materiałową.

Katalog ostróg z zaczepami haczykowato wygiętymi na zewnątrz z obszaru grupy olsztyńskiej

1. Kielary, pow. Olsztyn (Kellaren, Kr. Allenstein), **grób 63**

a) Brązowa ostroga o asymetrycznym wrzecionowatym kabłąku, niezdobiona. Bodziec w formie ostrosłupa o przekroju czworokątnym. Szerokość kabłąka ok. 10 mm, rozpiętość kabłąka ok. 50 mm; **b)** Brązowa ostroga o symetrycznym kabłąku, niezdobiona. Podstawa bodźca wyodrębniona w formie czworokątnego rozszerzenia. Bodziec w formie ostrosłupa o przekroju czworokątnym. Szerokość podstawy bodźca ok. 10 mm, rozpiętość kabłąka ok. 45 mm. – **Lit.:** JAKOBSON, *Spuścizna.*

2. Kielary, grób 86

Brązowa ostroga o symetrycznym(?) kabłąku. Kabłąk uszkodzony. Podstawa bodźca wyodrębniona w formie czworokątnego rozszerzenia? Podstawa bodźca zdobiona prostopadłymi pasmami dwóch równoległych bruzd biegnących przy krawędzi podstawy bodźca. Bodziec w formie ostrosłupa o przekroju czworokątnym. Szerokość podstawy bodźca ok. 12 mm, rozpiętość zachowanego kabłąka ok. 28 mm. – **Lit.:** Jakobson, *Spuścizna.*

3. Kosewo, pow. Mrągowo (Alt Kossewen, Kr. Sensburg), **grób 394**

a) Żelazna ostroga o wrzecionowatym kabłąku, uszkodzona, najprawdopodobniej niezdobiona. Bodziec w formie ostrosłupa o przekroju czworokątnym. Szerokość ok. 9 mm. **b)** Brązowa ostroga o symetrycznym wrzecionowatym, taśmowatym kabłąku. Uszkodzone zakończenie kabłąka. Bodziec o przekroju kolistym. Szerokość ok. 10 mm, rozpiętość kabłąka zachowana ok. 40 mm. – **Lit.:** JAKOBSON, *Spuścizna*.

4. Miętkie, pow. Szczytno (Mingfen, Kr. Ortelsburg), **grób IP 625**

Dwie brązowe ostrogi o asymetrycznym, taśmowatym kabłąku, niezdobione. Bodziec o przekroju kolistym. Szerokość kabłąka ok. 9 mm, rozpiętość kabłąka ok. 50 mm. – **Lit.:** JAKOBSON, *Spuścizna*.

5. Miętkie, grób IB 79

Dwie brązowe ostrogi o masywnym symetrycznym kabłąku zdobionym poprzecznymi, równoległymi bruzdami. Przekrój kabłąka zbliżony do półkolistego. Bodziec o przekroju kolistym. Szerokość kabłąka 12,5 mm, rozpiętość kabłąka 68 mm. – **Lit.:** GAERTE 1929, 302, rys. 243:d; ŻAK 1959, 95; JAKOBSON, *Spuścizna*.

6. Tumiany, pow. Olsztyn (Daumen, Kr. Allenstein), **grób 30a**

Brązowa ostroga o taśmowatym, wrzecionowatym kabłąku, niezdobiona. Bodziec w formie ostrosłupa o przekroju czworokątnym przynitowany do kabłąka. Szerokość oko. 8 mm, rozpiętość kabłąka ok. 45 mm – **Lit.:** HEYDECK 1895, 47; JAKOBSON, *Spuścizna.*

7. Tumiany, **grób 39**

Brązowa ostroga o asymetrycznym kabłąku podstawa bodźca wyodrębniona w formie czworokątnego rozszerzenia kabłąka. Bodziec w formie ostrosłupa o przekroju czworokątnym. Szerokość ok. 8 mm, rozpiętość kabłąka ok. 35 mm. – **Lit.:** JAKOBSON, *Spuścizna*; HEYDECK 1895, 49; JUGA, OTS, SZYMAŃSKI 2003, ryc. 3204, 232.

8. Tumiany, grób 75

Dwie brązowe ostrogi, silnie skorodowane, szerokość ok. 7 mm, rozpiętość kabłąka ok. 55 mm. – **Lit.:** JAKOBSON, *Spuścizna*; HEYDECK 1895, 55.

9. Tumiany, grób 102

Brązowa ostroga o taśmowatym asymetrycznym kabłąku. Zdobiona pasmem dwóch równoległych bruzd biegnących wzdłuż krawędzi kabłąka. Bodziec nie zachował się. Szerokość ok. 8 mm, rozpiętość kabłąka ok. 35 mm. – **Lit.:** HEYDECK 1895, 59; JAKOBSON, *Spuścizna*.

10. **Tumiany, znalezisko luźne**

Brązowa ostroga, odlewana. Kabłąk zdobiony głębokimi, poprzecznymi bruzdami – **Lit.:** ŻAK 1959, JUGA, OTS, SZYMAŃSKI 2003, 230, ryc. 3200.

11. Waplewo, pow. Szczytno (Waplitz, Kr. Ortelsburg), **grób 4**

Brązowa ostroga o taśmowatym kabłąku zdobionym plastycznym ornamentem. Bodziec o przekroju okrągłym. Szerokość około 10 mm, rozpiętość kabłąka około 60 mm – **Lit.:** VOIGTMANN, *Kartoteka*; JAKOBSON, *Spuścizna.*

12. Wawrochy, grób 60

Brązowa ostroga o wrzecionowatym kabłąku, niezdobiona . Bodziec w formie ostrosłupa o przekroju czworokątnym. Szerokość ok. 10 mm, rozpiętość kabłąka ok. 40 mm. – **Lit.:** VOIGTMANN, *Kartoteka*; JAKOBSON, *Spuścizna.*

13. Stare Kiejkuty, pow. Szczytno (Alt Keykuth, Kr. Ortelsburg), **grób 136**

Żelazna ostroga sztabkowata, kabłąk uszkodzony-brak jednego zaczepu. Zachowana rozpiętość kabłąka ok. 50 mm, szerokość ok. 10 mm. – **Lit.:** VOIGTMANN, *Kartoteka*.

14. Wólka Prusinowska, pow. Mrągowo (Pruschinowen Wolka, Kr. Sensburg), **grób 83**

Ostroga o wrzecionowatym, taśmowatym kabłąku. Niezdobiona. Szerokość ok. 9 mm, rozpiętość kabłąka ok. 65 mm. – **Lit.:** JAKOBSON, *Spuścizna*.

Bibliografia

ÅBERG, N.
1919 *Ostpreußen in der Völkerwanderungszeit*, Uppsala-Leipzig.

BITNER-WRÓBLEWSKA, A.
2001 *From Samland to Rogaland. East-West connections in the Baltic basin during the Early Migration Period*, Warszawa.

BLJUJIENĖ, A.
1999 *Vikingų epochos kuršių papuošalų ornamentika*, Vilnius.

BUJACK, G.
1880a *Das Gräberfeld zu Reussen, Kr. Angerburg und zu Lehlesken, Kr. Ortelsburg*, „Prussia" 5, 30-33.
1880b *Ostpreußen. Königsberg. Museum der Alterthums-Gesellschaft Prussia*, [w:] A. Voss (red.), *Katalog der Ausstelung prähistorischer und antropologischer Funde Deutschlands*, Berlin, 428-452

BUTĖNAS, E.
1999 *Sagtys iš rytų lietuvos pilkapių (tipas, paskirtis)*, LA 18, 37-56

DULINICZ, M.
2001 *Kształtowanie się Słowiańszczyzny Północno-Zachodniej*. Warszawa

ENGEL, C.
1939 *Das jüngste heidnische Zeitalter in Masuren.* „Prussia" 33, 41-57.

GAERTE, W.
1929 *Urgeschichte Ostpreußens*, Königsberg.

GINALSKI, J.
1991 *Ostrogi kabłąkowe kultury przeworskiej*. PA 31, 53-84.

GODŁOWSKI, K.
1981 *Okres wędrówek ludów na Pomorzu*, Pom.Ant. X, 65-129.

GRAENERT, G.
2000 *Longobardinen in Alamanien. Zur Interpretation mediterranen Sachgutes in südwestdeutschen Frauengräbern des ausgehenden 6. Jahrhunderts*, „Germania" 78, 416-447.

HEYDECK, J.
1895 *Das Gräberfeld von Daumen ein Rückblick auf den Anfang einer deutsch-nationalen Kunst*, „Prussia" 19, 1893/1895, 41-80.

HILBERG, V.
2004 *Die westbaltischen Stämme und der überregionale Kulturaustausch in der Ostseeregion zur Merowingerzeit*, „Bodendenkmalpfege in Mecklemburg-Vorpommern. Jahrbuch" 51, 2003, 295-319.

HOLLACK, E.;
1900 *Das Gräberfeld bei Kellaren im Kreise Allenstein*, „Prussia" 21, 1896-1900, 161-195.

HOLLACK, E., PEISER, F.
1904 *Das Gräberfeld von Moythienen*, Königsberg.

JUGA, A., OTS, M., SZYMAŃSKI, P.
2003 *Über die Vorteile der Bildung einer „didaktischen Kollektion". Materialien der Bogaczewo-Kultur und Olsztyn-Gruppe in Ajaloo Instituut in Tallinn (Estland),* [w:] A. Bursche, R. Ciołek (red.) *Antyk i Barbarzyńcy. Księga dedykowana Profesorowi Jerzemu Kolendo,* Warszawa, 205-218.

KOWALSKI, J.
1991 *Z badań nad chronologią okresu wędrówek ludów na ziemiach zachodniobałtyjskich (faza E),* [w:] J. Okulicz (red.), *Archeologia Bałtyjska. Materiały z konferencji. Olsztyn, 24-25 kwietnia 1988 roku,* Olsztyn, 67-85.
2000 *Chronologia grupy elbląskiej i olsztyńskiej kręgu zachodniobałtyjskiego (V-VII w.),* Barbaricum 6, Warszawa, 203-248.

KÜHN, H.
1956 *Das Problem der Masurgermanischen Fibeln in Ostpreussen,* [w:] O. Kleemann (red.), *Documenta Archaeologica Wolfgang La Baume Dedicata,* Bonn, 79-108.
1981 *Die germanische Bügelfibeln der Völkerwanderungszeit, III. Teil: Mitteldeutschland,* Graz.

KULAKOV, V.I.
1997 *Warnikam. Gräber pruzzischer Stammesführer,* „Eurasia Antiqua" 3, 595-629.

JUHÁSZ, I.
2004 *Das awarenzeitliche Gräberfeld in Szarvas-Grexa-Teglagyar, FO 65,* Monumenta Avarorum Archaeologica 7, Budapest.

KISS, A.
1977 *Avar cemeteries in county Baranya,* Budapest.

KOCH, U.
1974 *Mediterrane und fränkische Glasperlen des 6. und 7. Jahrhunderts aus Finnland,* [w:] G. Kossack, G. Ulbert (red.), *Studien zur vor- und frühgeschichtlichen Archäologie. Festschrift für Joachim Werner zum 65 Geburstag,* tom II, München, 495-520.

MICHAJLINO, L.P. TIMOŠČUK, B.A
1983 *Slavjanskie pamjatniki bassejna verchnego Pruta,* [w:] V.D. Baran (red.), *Slavjane na Dnestre i Dunae,* Kiev, 205-219.

MÜLLER, R.
1992 *Neue archäologische Funde der Keszthely Kultur,* Awarenforschungen 1, 251-308.

NOWAKIEWICZ, T.; WRÓBLEWSKI, W.
2003 *Ceramika „pruska" i „słowiańska" we wczesnośredniowiecznej Galindii,* [w:] M. Dulinicz (red.), *Słowianie i ich sąsiedzi we wczesnym średniowieczu,* Warszawa-Lublin, 166-181.

NOWAKOWSKI, W.
1995 *Od Galindai do Galinditae. Z badań nad pradziejami bałtyjskiego ludu z Pojezierza Mazurskiego,* Barbaricum 4, Warszawa.
1998 *Die Funde der römischen Kaiserzeit und der Völkerwanderungszeit in Masuren,* Berlin.
2000 *Die Balten zwischen Weichsel und Memel zwischen 400 und 800 n. Chr. Ein Entwurf der Forschungsproblematik,* Archaeologia Baltica IV, Vilnius, 9-25.
2004 *Schyłek grupy olsztyńskiej - próba nowego spojrzenia. „Nowe" materiały z cmentarzyska w Wólce Prusinowskiej w powiecie mrągowskim,* „Komunikaty Mazursko-Warmińskie" 4(246), 407-417.
2005 *Cmentarzysko z okresu wpływów rzymskich i z okresu wędrówek ludów w Muntowie, pow. mrągowski,* Barbaricum 7, Warszawa

OKULICZ, J.
1958 *Cmentarzysko z okresu rzymskiego odkryte w miejscowości Bogaczewo na przysiółku Kula, pow. Giżycko,* RO I, 47-116.
1973 *Pradzieje ziem pruskich od późnego paleolitu do VII w. n.e.,* Wrocław-Warszawa- Kraków-Gdańsk.
1988 *Problem ceramiki typu praskiego w grupie olsztyńskiej kultury zachodniobałtyjskiej (VI-VII w. n.e.),* Pom.Ant. XIII, 103-133.

PETERSEN, E.
1939 *Der ostelbische Raum als germanisches Kraftfeld im Lichte der Bodenfunde des 6-8 Jahrhunderts,* Leipzig.

PARCZEWSKI, M.
1988 *Najstarsza faza kultury wczesnosłowiańskiej w Polsce,* Kraków.

PROFANTOWÁ, N.
1992 *Awarische Funde aus den Gebieten nördlich der awarischen Siedlungsgrenzen,* Awarenforschungen 2, 605-778.

RUDNICKI, M.
2005 *Cmentarzysko grupy olsztyńskiej w miejscowości Leleszki, pow. Szczytno,* Warszawa – niepublikowana praca magisterska w bibliotece IAUW.

SCHMIDT, B.
1960 *Die späte Völkerwanderungszeit in Mitteldeutschland,* Veröffentlichungen des Landesmuseums für Vorgeschichte in Halle 18, Halle

1970 *Die späte Völkerwanderungszeit in Mitteldeutschland. Katalog (Südteil)*, Veröffentlichungen des Landesmuseums für Vorgeschichte in Halle 25, Berlin.

SÓS, A.Cs.
1963 *Bemerkungen zur Frage der archäologischen Nachlasses der awarenzeitlichen Slawen in Ungarn*, „Slavia Antiqua" 10.

SZYMAŃSKI, P.
2000 *Ceramika z cmentarzysk kultury bogaczewskiej. Próba analizy na podstawie wybranych materiałów*, Barbaricum 6, Warszawa, 109-201.
2004 *Cmentarzysko kultury bogaczewskiej i grupy olsztyńskiej w Zalcu koło Mrągowa, na Pojezierzu Mazurskim*, Barbaricum 7, Warszawa, 153-190.
2005 *Mikroregion osadniczy z okresu wpływów rzymskich w rejonie jeziora Salęt na Pojezierzu mazurskim*, Światowit Suplement Series P: Prehistory and Middle Ages X, Warszawa.

SZYMAŃSKI, W.
1987 *Próba weryfikacji datowania zespołu osadniczego ze starszych faz wczesnego średniowiecza w Szeligach, woj. płockie*. AP XXXII/2, 549-376.

ŠTURMS, E.
1950 *Zur etnischen Deutung der „masurgermanichen" Kultur*, „Archaeologia Geographica" 1, 20-22.

ŠTYCHOV, G.
1999 *Kul'tura rannych dlinnych kurganov V-VII vv. v Belarusi*, LA 18, 25-36.

TETTAMANTI, S.
2000 *Das awarenzeitliche Gräberfeld in Vác-Kavicsbánya*, Monumenta Avarorum Archaeologica 4, Budapest.

UNVERZAGT, W.
1960 *Zur Armbrustsprossenfibel von Prützke, Kr. Brandenburg-Land*, „Ausgrabungen und Funde" 36, 295-300.

VAGALINSKI, L
1994 *Zur Frage der ethnischen Herkunft der späten Strahlenfibeln (Finger- oder Bügelfibeln) aus dem Donau-Karpaten-Becken (M. 6.-7. Jh.)*, „Zeitschrift für Archäologie" 5, 145-147

VAŠKEVIČIŪTĖ, I
2000 *Šukionių kapinynas (Pakruojo rajonas, Lygmų apylinkė)*, LA 20, 159-219.

VOß, H.U.
1991 *Das Fragment einer baltischen Armbrustsprossenfibel von Seetz, Kr. Perleberg*, „Ausgrabungen und Funde" 36, 295-300.

WACHOWSKI, K.
1991 *Oddziaływania zachodnie na wytwórczość ostróg haczykowatych u Słowian*. PA 38, 85-107

WERNER, J.
1950 *Slawische Bügelfibeln des 7. Jahrhunderts*, [w:] G. Behrens, J. Werner, (red.) *Reinecke Festschrift. Zur 75 Geburstag von Paul Reinecke am 25 September 1947*, Mainz, 150-172.

WRÓBLEWSKI, W.
2000 *Ossa cremata. Obrządek pogrzebowy Galindów we wczesnym średniowieczu w świetle znalezisk na grodzisku w Szestnie-Czarnym Lesie.* „Światowit" II(XLIII)/B, 268-281.

ŻAK, J.
1959 *Ostrogi z zaczepami haczykowato odgiętymi na zewnątrz*. PA XI, 88-105.

ŻAK, J., MAĆKOWIAK-KOTKOWSKA, L.
1988 *Studia nad uzbrojeniem środkowoeuropejskim VI-X wieku. Zachodniobałtyjskie i słowiańskie ostrogi o zaczepach haczykowato zagiętych do wnętrza*. Poznań.

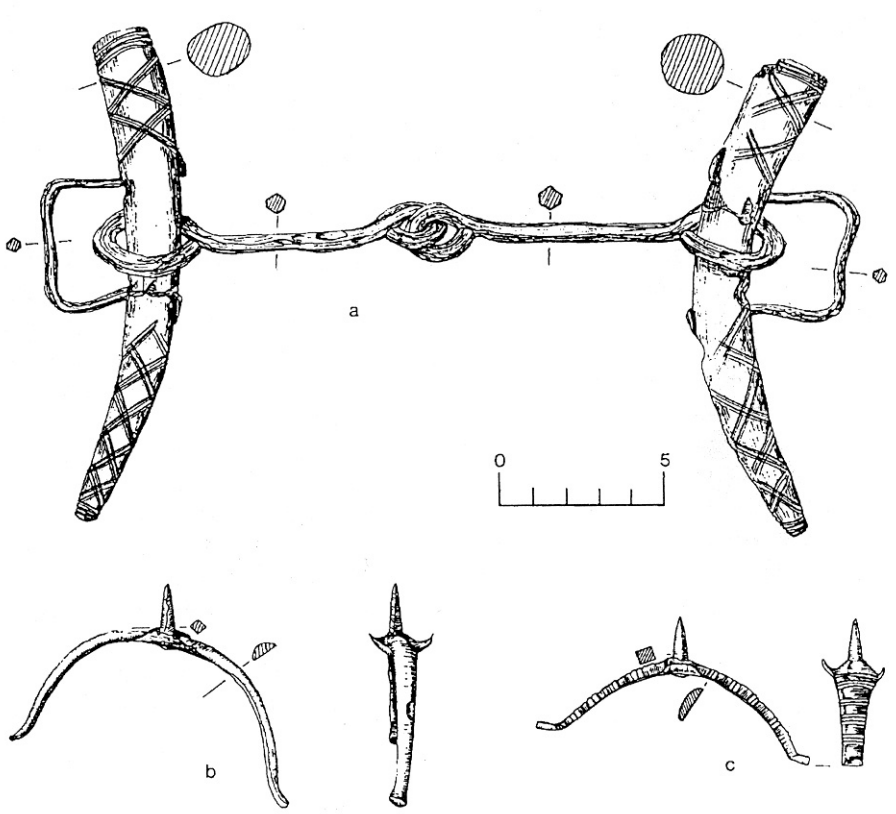

Ryc. 1. Przebród, pow. Suwałki, grób koński [NOWAKOWSKI 2000, rys. 5]

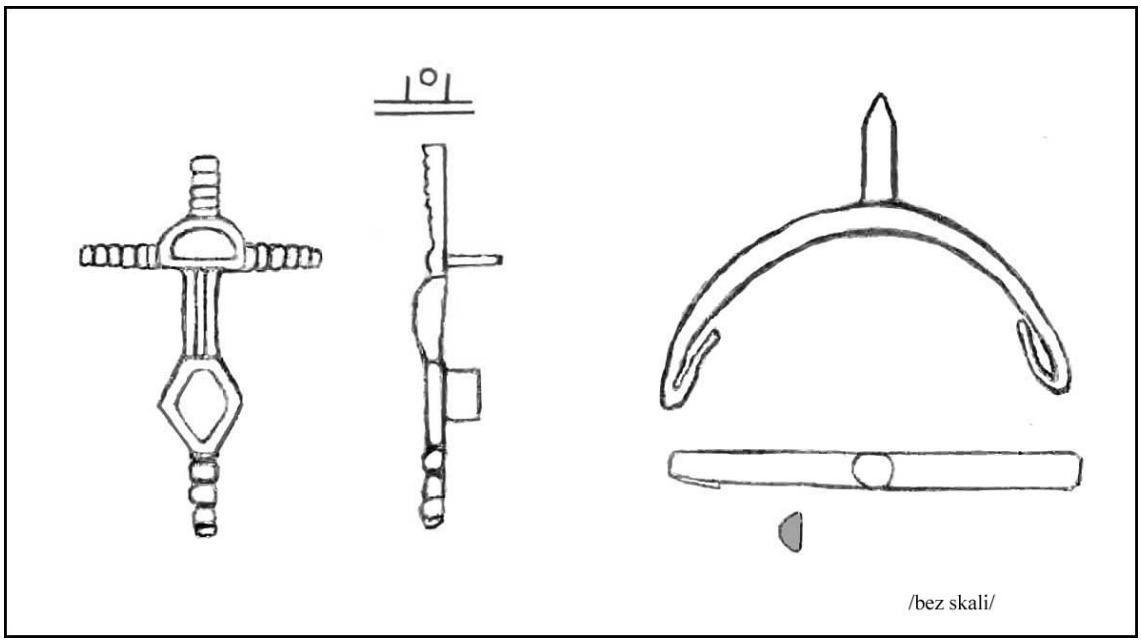

Ryc. 2. Wólka Prusinowska, pow. Mrągowo, grób 84 [JAKOBSON, *Spuścizna*]

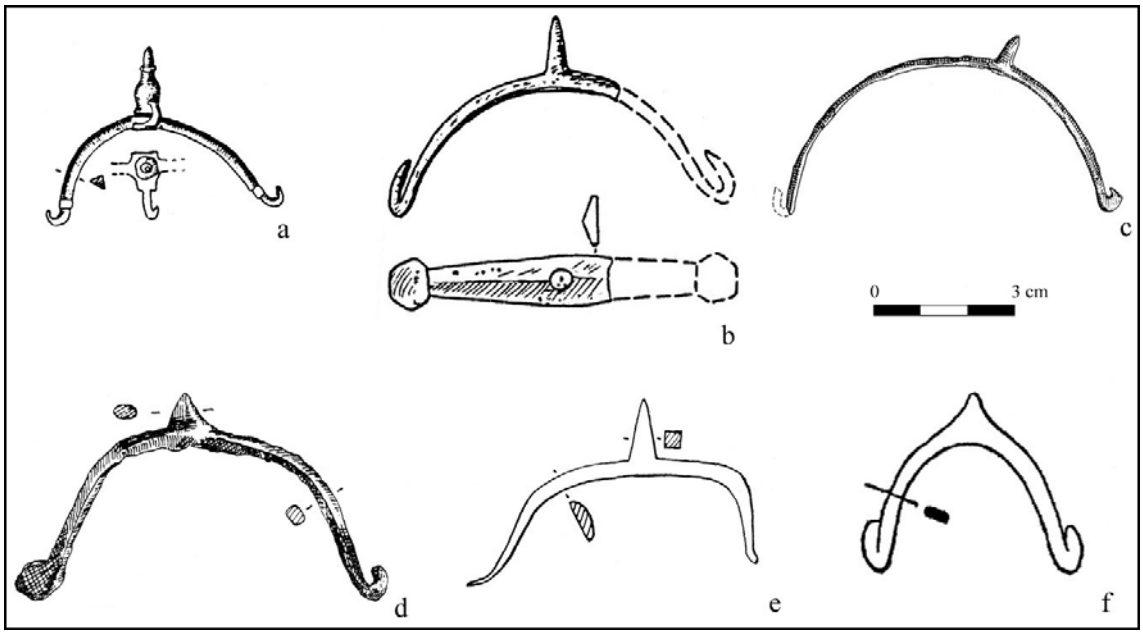

Ryc. 3. Znaleziska ostróg haczykowatych spoza obszaru grupy olsztyńskiej. a) Bornice, pow. Elbląg; b) Dorokhi, raj. Gorodok; c) Stössen, Kr. Hohenmölsen, d) Wilno, obw. loco; e) Bogata, raj. Lida; f) Revno, Ukraina. [a, d-e – ŻAK 1959, ryc. 2, 96; b – ŠTYCHOV 1999, rys. 3:31; c – SCHMIDT 1970, tabl. 9:39; f – MICHAJLINO, TIMOŠČUK 1983. rys. 4:211].

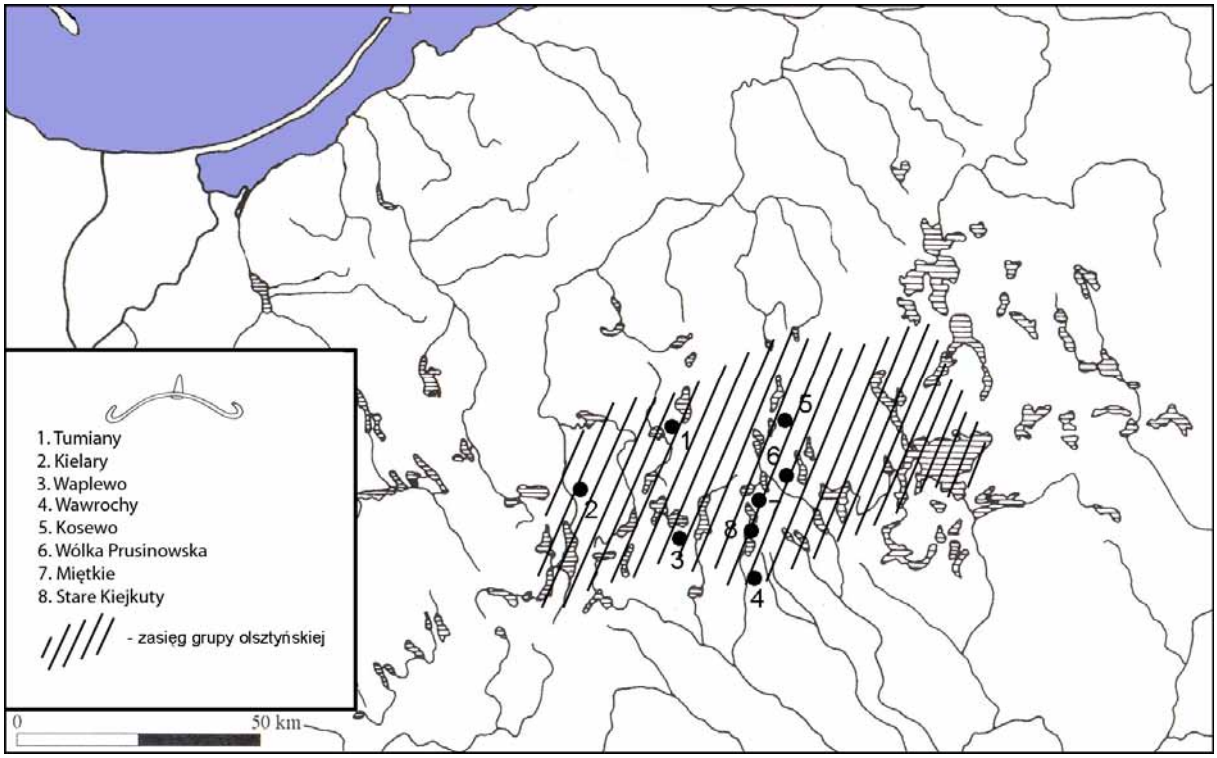

Ryc. 4. Występowanie ostróg z zaczepami haczykowato wygiętymi na zewnątrz na obszarze grupy olsztyńskiej

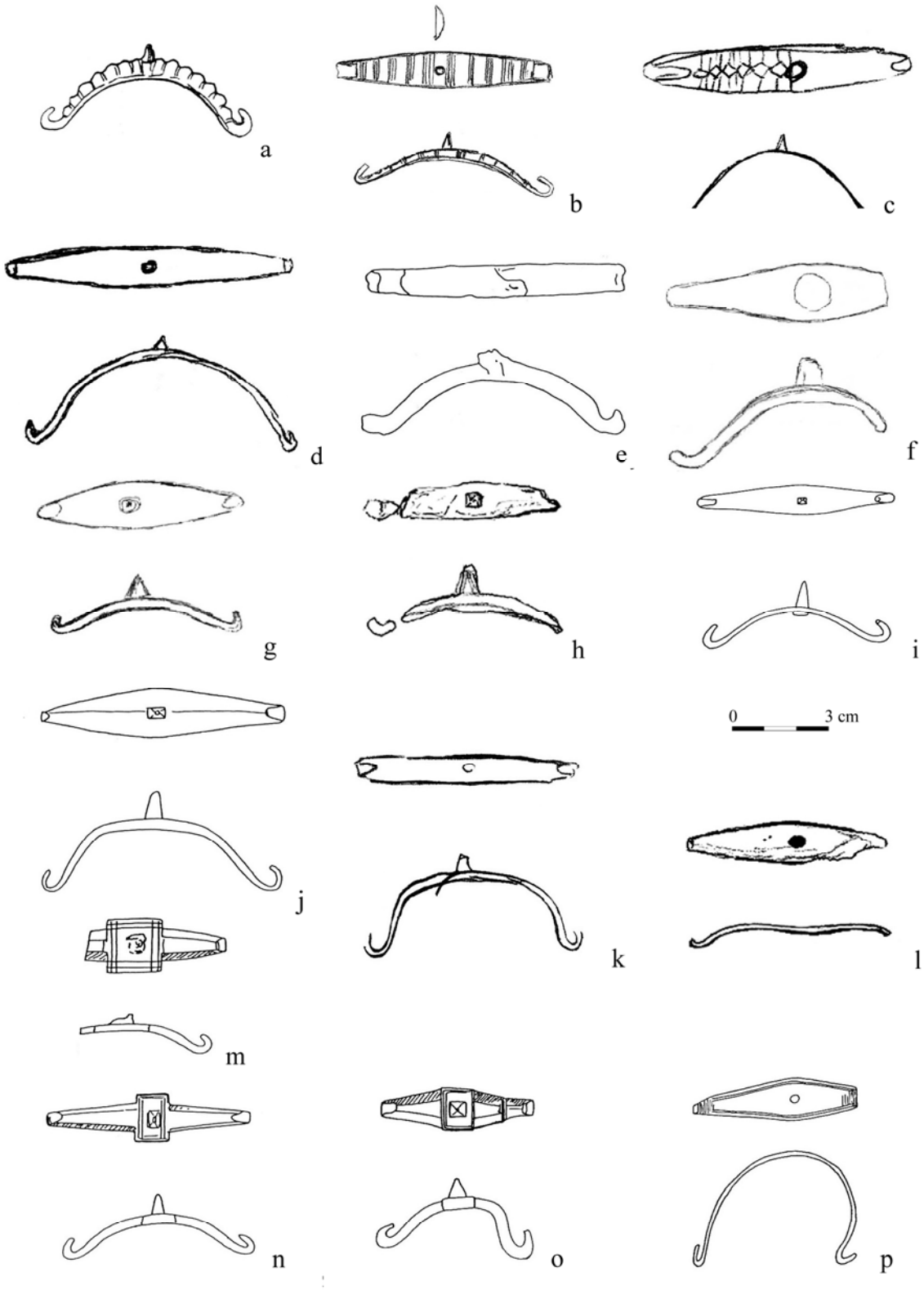

Ryc. 5. a – Tumiany, luźna; b – Miętkie, grób IB 79; c – Waplewo, grób 4; d – Wólka Prusinowska, grób 83; e – Tumiany, grób 75; f – Stare Kiejkuty, grób 136; g – Wawrochy, grób 60; h, l – Kosewo, grób 394; i – Tumiany, grób 30a; j, n – Kielary, grób 63; k – Miętkie, grób IP 625; m – Kielary, grób 86; o – Tumiany, grób 39; p –Tumiany, grób 102.

Pogranicze trzech światów
Kontakty kultur przeworskiej, wielbarskiej i bogaczewskiej
w świetle materiałów z badań i poszukiwań archeologicznych
Warszawa 2006

Andrzej SZELA
Instytut Archeologii Uniwersytetu Warszawskiego

Żelazna siekierka ze stanowiska kultury przeworskiej w Dzierzgowie, pow. mławski

Cmentarzysko w Dzierzgowie zostało odkryte przypadkowo w 1992 roku, przez poszukiwaczy militariów; konsekwencją były badania wykopaliskowe, prowadzone na tym stanowisku do 2003 roku[1]. Jednym z ciekawszych zabytków odkrytych na nekropolii w Dzierzgowie był żelazny przedmiot, należący do zabytków określanych mianem „siekierki" albo „ciosła". Analizujący takie znaleziska J. Wielowiejski [1960, 81] stwierdzał, że zabytki te mogły pełnić dwojaką funkcję, w zależności od sposobu osadzenia trzonka – prostopadle bądź równolegle do ostrza. Brak zachowanych drzewc nie pozwala na rozstrzygnięcie tej kwestii, choć fragmenty rękojeści z Vimose wskazują , że w przynajmniej niektórych przypadkach stosowano prostopadłe osadzanie trzonków, co z kolei sugerowałoby rolę ciosła [CHRISTIENSEN 2005, ryc. 22-23]. Drzewce zabytku z Dzierzgowa nie zachowało się, toteż nie można przesądzać o jego funkcji, w konsekwencji oba wspomniane wyżej określenia będą stosowane zamiennie.

Zabytek z Dzierzgowa został znaleziony poza zespołem, lecz bez wątpienia należał do wyposażenia jednego z pochówków, o czym dobitnie świadczy piękna warstwa patyny ogniowej, która go niemal idealnie zakonserwowała. Przedmiot ten ma wyraźnie rozszerzoną, łukowato wygiętą część pracującą (tnącą), której szerokość mierzy 5,3 cm. Długość siekiery sięga 8,4 cm, zaś niemal kwadratowa tuleja ma wymiary 2,3×2,4 cm i grubość ścianek 0,3-0,4 cm. Tuleja powstała przez zagięcie wyciągniętej blachy, a miejsce łączenia wypada w jednym z kantów tulejki i jest widoczne jedynie od strony wewnętrznej (Ryc. 1:3).

Występowanie siekier/cioseł w kulturze przeworskiej rodzi pytania, dotyczące ich funkcji i pochodzenia. Zabytki te są najczęściej wywodzone z kultury lateńskiej, gdyż stosunkowo często znajdowano je na oppidach celtyckich [FILIP 1956, 176; MEDUNA 1981, 257, tabl. 16:13-18]. Zwracano także uwagę na ich podobieństwo do brązowych siekierek kultury łużyckiej [WIELOWIEJSKI 1960, 82; BALKE, BENDER 1991, 142]; ich derywatem miałby być żelazny okaz pochodzący z osady kultury pomorskiej we Wrocławiu-Kozanowie [PETERSEN 1929, 212-213, 232, ryc. 12; KOSTRZEWSKI, J. 1970, 126, ryc. 86:c], choć Z. Woźniak, nie kwestionując datowania samej osady, uznawał go za zabytek celtycki [WOŹNIAK 1970, 156, 271, 345, tabl. L:1]. Podobne wątpliwości pojawiają się w przypadku znalezisk z osady w Rembielinie, gdzie znaleziono dwie siekiery/ciosła. Pierwszy zabytek, znaleziony luźno, miał czworokątną tulejkę z zaokrąglonymi krawędziami i lekko wgięte ostrze szerokości 5 cm; długość całego zabytku wynosiła 13 cm [WALUŚ 1992, 93, ryc. 3:f]. Analiza metaloznawcza wykazała dużą zawartość żelaza pozyskanego z rud bagiennych, co może wskazywać na miejscowe wykonanie, słabo wyodrębnione i nieznacznie poszerzone ostrze, może sugerować pochodzenie z warsztatów związanych z późną fazą kultury łużyckiej lub z pracowni zachodniobałtyjskich [WALUŚ 1992, 93]. Drugą siekierkę z Rembielina znaleziono koło kamiennego paleniska, usytuowanego w obrębie ziemianki. Ma ona łukowato wygięte ostrze o szerokości 5 cm, całkowitą długość 9 cm i wymiary tulei 2,4×2,6 cm [WALUŚ 1992, 92, ryc. 5a], czym bardzo przypomina okaz z Dzierzgowa.

Kolejne znaleziska, analogiczne do siekiery/ciosła z Dzierzgowa, tym razem o pewnej lateńskiej proweniencji, pochodzą z Krakowa-Mogiły [WIELOWIEJSKI 1960, ryc. 19; WOŹNIAK 1970, 127, przyp. 83, tabl. XXXVIII:6] i z osady kultury lateńskiej w Nowej Cerekwi [WOŹ-

[1] A. SZELA, *Dzierzgowo, pow. mławski. Cmentarzysko z pogranicza światów*, – w tym tomie.

NIAK 1970, tabl. XX:14; CZERSKA 1964, 127, ryc. 4.14]. Na wielokulturowej osadzie w Wyciążu, z licznymi śladami osadnictwa celtyckiego, w warstwie kulturowej, obok półkosków i żelaznych dłut, znaleziono trzy siekiery/ciosła. Pierwsza siekiera mierzyła 14 cm długości, szerokość ostrza sięgała 6,5 cm, wymiary tulei wynosiły 2,8×2,8 cm. Tuleje dwóch pozostałych siekier/cioseł wykonano techniką wyciągnięcia dwóch skrzydeł płaskiej blachy, które następnie zagięto tworząc czworokątną osadę drzewca. W obu przypadkach skrzydełka te nie przylegały ściśle do siebie, pozostawiając między sobą pustą przestrzeń. Pierwsze znalezisko ma 11 cm długości, ostrze szerokości 7,3 cm, oraz tuleję o wymiarach 5,2×3,5 cm, długość drugiego okazu wynosi 9 cm, szerokość ostrza 7 cm, a wymiary tulei 3×2,3 cm [BURATYŃSKI 1953, 348-349, ryc. 1-4; POLESKA 2005, ryc. 5:1-8]. Podobnie wykonane siekiery/ciosła są często spotykane na oppidach celtyckich [MEDUNA 1961; FILIP 1956, tabl. CXX:1-2, CXXVIII:32-34; por . Woźniak 1970, 64-65, przyp. 73]. W miejscowości Stary Kolin, ciosła znalezione zostały w skarbie narzędzi rolnych [FILIP 1956, tabl. CXXI:5].

Kolejne znaleziska pochodzą z miejscowości Płowo [Jahn 1931, 3, ryc. 37, 122], skąd znane jest wielokulturowe cmentarzysko z licznymi zabytkami proweniencji lateńskiej [WOŹNIAK 1970, 286.21B, tabl. XIV:7], oraz z Bartodziejów, gdzie ciosło znalezione zostało na cmentarzysku [JAHN 1931, 56-58, ryc. 49, 51; WOŹNIAK 1970, 346.278, tabl. LI:2].

Siekiery/ciosła rejestrowano też na cmentarzyskach kultury przeworskiej. Zabytek tego typu, o skrzydełkowej tulei, znaleziony został na cmentarzysku w Wąchocku (Ryc. 1:1), choć nie można przypisać go do konkretnego zespołu grobowego [BALKE, BENDER 1991, 121, tabl. XI:8]. Ze stanowiska tego pochodzą także inne zabytki o lateńskiej proweniencji, takie jak dłuta czy przecinaki [BALKE, BENDER 1991, 141-142; por. WOŹNIAK 1970, 127-128]. Ciosło z czworokątną tuleją, bez dokładniejszej lokalizacji, znaleziono także na silnie zniszczonym cmentarzysku w Kokorzynie pow. kościański (Ryc. 1:4) [KOSTRZEWSKI, J. 1955, 228, 342, ryc. 668; KOSTRZEWSKI, B. 1956, 78-90]. W Choruli, w popielnicowym grobie 49, datowanym na fazę B_{2b}, siekierę/ciosło (Ryc. 1:2) odkryto razem z dwoma grotami strzał, nożem, dwuczęściową sprzączką z prostokątną ramą AG 3, zawieszką do pasa, i kościaną szpilą z profilowaną główką [SZYDŁOWSKI 1964, 55-56, ryc. 47]. Żelazne ciosło długości 6,5 cm pochodzi także niezwykle bogatego cmentarzyska w Chmielowie Piaskowym, z grobu 28 (Ryc. 1:5), w którym znaleziono także popielnicę, miseczkę, grot oszczepu typ Kaczanowski XIII, grot oszczepu typu Kaczanowski XVI, umbo typu Jahn 7a; imacz o słabo wyodrębnionych płytkach typu Jahn 9, pilnik, dłuto, toporek typ 5.01/A.b3 według Kieferlinga i dwa noże. Zespół datowany jest na fazę B_{2b} [GODŁOWSKI, WICHMAN 1998, 29-30, tabl. XLI:28, XLII:28, XLIII:28]. Kolejny egzemplarz pochodzi z grobu 312 w Kamieńczyku, pow. Węgrów (Ryc. 1:6), gdzie wystąpił w grobie męskim razem ze sprzączkami typów AA.25 i AD.1 według R. Madydy-Legutko, okuciemi końca pasa typu J.V według K. Raddatza, zachowanym we fragmentach rynienkowatym okuciem rogu do picia typu B.3 według J. Andrzejowskiego, długim nożem, dwoma szydłami, krzesiwem wraz z krzesakiem i fragmentami ceramiki. Obiekt datowany jest na fazę B_1 [DĄBROWSKA 1997, 64, tabl. CXLII:6].

Fragment odłamanego żelaznego ostrza, najprawdopodobniej, siekiery/ciosła odkryto także w obiekcie 27, z Brudnicach, pow. żuromiński. Obiekt ten zawierał wyposażenie uważane za typowe dla pochówków kobiecych (okucie zamka szkatułki, klucz, stopiona kolia paciorków, żelazna zapinka trąbkowata zbliżona do typu Almgren 75 – niepublikowane materiały z badań autora). Stopień zniszczenia siekierki sugeruje, że do grobu (kobiecego!) trafił raczej przypadkowo, najprawdopodobniej razem z resztkami stosu pogrzebowego (ułamek uwięźnięty w bierwionie?).

Bardzo liczne znaleziska siekier/cioseł pochodzą z kręgu zachodniobałtyjskiego, zwłaszcza z Półwyspu Sambijskiego [RADDATZ 1993, 175, 180-181, tabl. 29]. Okaz z kwadratową tulejką zarejestrowano także w grobie 79, na cmentarzysku Tałtach, na Pojezierzu Mazurskim. Zespół ten zawierał popielnicę, dwa groty włóczni oraz sprzączkę AD.1 [JUGA-SZYMAŃSKA 2004, 98, tabl. V:79.7a-b]. Z tego samego stanowiska znana jest jeszcze jedna siekierka tulejkowa, zachowana fragmentarycznie (grób 30) [JUGA-SZYMAŃSKA 2004, 96, tabl. III]. Oba zespoły datowane są na fazy B_{2b}-B_2/C_1. Egzemplarz, bardzo podobny do zabytku z Dzierzgowa, pochodzi z grobu 61b ze stanowiska w Romotach, pow. ełcki [JUGA-SZYMAŃSKA, OTS, SZYMAŃSKI 2003, 208-209, ryc. 4230.2a]; kolejny taki okaz znaleziono w grobie 109, na cmentarzysku w Koczku, pow. piski [RADDATZ 1993, Abb. 24:B.5].

Jedynym, jak na razie, znaleziskiem omawianej kategorii, znanym z terytorium kultury wielbarskiej, jest siekiera z depozytu bagiennego z Żarnowca, pow. pucki. Towarzyszyły jej cztery groty włóczni i młot [KONTNY 2006]. Egzemplarz ten ma jednak tuleję okrągłą, co różni go od większości znalezisk z terenu kultury przeworskiej. Siekiery żelazne znane są także ze stanowisk bagiennych z Jutlandii i Wysp Duńskich, przede wszystkim z Vimose, gdzie zarejestrowano 20 okazów [CHRISTENSEN 2005, 60]. Towarzyszyło im uzbrojenie, lecz także liczne narzędzia rzemieślnicze.

Mimo szerokiego rozpowszechnienia żelaznych siekier/cioseł z czworokatnymi tulejami w całym środkowoeuropejskim *Barbaricum*, ich pojawienie się w kulturze przeworskiej wydaje się być skutkiem oddziaływań celtyckich, podobnie jak miało to miejsce w przypadku uzbrojenia. Choć często występowały w grobach wojowników, towarzyszyły im także inne narzędzia służące do obróbki drewna: w grobie 28, z Chmielowa Piaskowego, były to dłuto i pilnik [GODŁOWSKI, WICHMAN 1998, 29-30, tabl. XLI:11, XLIII:10]. Narzędzia ciesielskie znane są także z grobu 59 (dwa żelazne strugi) i ze znalezisk luźnych (pilnik) z tego samego cmentarzyska [GODŁOWSKI, WICHMAN 1998, 41, 44-45, tabl. LXXVIII:7-8, LXXXVI:2]. Żelazny strug został również znaleziony luźno na cmentarzysku w Choruli [SZYDŁOWSKI 1964, 139, ryc. 148:4]. Na cmentarzysku w Wąchocku odkryto dłuta i przecinaki [BALKE, BENDER 1991, 141-142]. Narzędzia do obróbki drewna, jak pilniki, młotki, dłuta a nawet świdry znane są także ze stanowisk bagiennych [CHRISTENSEN 2005, 83-86.]. Zdarza się także, że zabytki te występują w depozytach, złożonych wyłącznie z narzędzi, jak w Wolicy Brzozowej, Wyciążu, czy w Starym Kolnie.

Trzeba pamiętać, że narzędzia rzemieślnicze nigdy nie stanowiły podstawowej kategorii przedmiotów, składanych w wyposażeniach grobowych; stosunkowo nieliczna mogła być też grupa ludzi, która się nimi posługiwała. Świadczy o tym może skład znalezisk z Vimose, gdzie zaledwie dwudziestu narzędziom towarzyszyło około 150 umb i 1000 grotów [CHRISTENSEN 2005, 60]. Wydaje się także, sądząc po bogactwie wyposażenia grobów zawierających siekiery/ciosła, że umiejętności ciesielskie, a co za tym idzie – także zdolność wykonywania bądź naprawy uszkodzonego uzbrojenia predestynowało do zajmowania wyższej pozycji w hierarchii społecznej. Podobną interpretację sugerują znaleziska narzędzi kowali czy brązowników, które również występują rzadko, a przy tym z reguły w bogato wyposażonych grobach z bronią [MALINOWSKI 1953; KOKOWSKI 1981; ABRAMEK 1985].

Przyjęcie celtyckiego pochodzenia siekier/cioseł z czworokątną tulejką, znajdowanych na stanowiskach kultury przeworskiej, zmusza do analizy ich datowania. Wydaje się, że za najwcześniejsze ciosło znalezione w zespole kulturze przeworskiej można uznać okaz z grobu 312, w Kamieńczyku, datowany na fazę B_1 [por. DĄBROWSKA 1997, 64, tabl. CXLII:6]. Pozostałe okazy są późniejsze i w większości pochodzą z młodszego odcinka fazy B_2. Widoczna jest więc wyraźna luka chronologiczna pomiędzy zanikiem osadnictwa celtyckiego w Polsce, a upowszechnieniem się siekier/cioseł z czworokątną tulejką w kulturze przeworskiej. Należy jednak pamiętać, że narzędzia ciesielskie, w przeciwieństwie do broni, nigdy nie należały do typowego wyposażenia grobowego – może to więc być skutek deformacji, wynikającej z możliwości obserwacji archeologicznych.

Nie można także odrzucić możliwości, że siekiery/ciosła o czworokątnych tulejach podległy podobnym regułom, co inne wytwory kultury lateńskiej, które po okresie zapomnienia pojawiły się ponownie w użyciu, w kulturach nie-celtyckich. Przykładem mogą być pierścionki ze ślimacznicowymi tarczkami, niezwykle popularne w kulturze lateńskiej, a po przerwie przeżywające renesans w okresie późnorzymskim [CZARNECKA 1989], czy też tzw. *Knotenringe* [BALKE 1999]. Oczywiście, taka interpretacja jest mniej prawdopodobna w przypadku narzędzi niezbędnych w życiu codziennym. Wydaje się więc, że mamy tu raczej do czynienia z zabytkami stosunkowo rzadkimi, stanowiącymi ślad niewielkiej grupy „profesjonalistów", cieszących się wysokim prestiżem w pradziejowym społeczeństwie.

Bibliografia

ABRAMEK, B.
1985 *Grób wojownika-brązownika ze Strobina nad Wartą w woj. sieradzkim (st. 4)*, „Sieradzki Rocznik Muzealny" 1, 1984, 55-67.

BALKE, B.
1999 *Unikatowa bransoleta znad Mogilanki*, [w:] *Comhlan*, 61-79.

BALKE, B., BENDER, W.
1991 *Cmentarzysko kultury przeworskiej w Wąchocku woj. Kieleckie, studium krytyczne materiałów*, MSiW VI, 121-186.

BURATYŃSKI, S.
1953 *Zespół narzędzi żelaznych z okresu lateńskiego (I w. p.n.e.) znaleziony w m. Wyciąże, pow. krakowski*, PA IX, 347-352.

CHRISTENSEN, A.E.
2005 *The Roman iron age tools from Vimose, Denmark*, „Acta Archaeologica" 76, 59-86.

CZARNECKA, K.
1989 *Ein Ring aus Roggendorf in Niederrösterreich und seine kaiserzeitlichen Parallelen im Barbaricum*, „Fundberichte aus Österreich" 27, 11-17.

CZERSKA, B.
1964 *Sprawozdanie z badań osady celtyckiej w Nowej Cerekwi, pow. Głubczyce, w 1962 roku*, „Silesia Antiqua" 16, 124-131.

DĄBROWSKA, T.
1997 *Kamieńczyk. Ein Gräberfeld der Przeworsk-Kultur in Ostmasowien*, MAB III, Kraków.

FILIP, J.
1956 *Keltové ve střední Evropiě*, Praha.

GODŁOWSKI, K., WICHMAN, T.
1998 *Chmielów Piaskowy. Ein Gräberfeld der Przeworsk-Kultur im Świętokrzyskie-Gebirge*, MAB VI, Kraków.

JAHN, M.
1932 *Die Kelten in Schlesien*, Breslau.

JUGA-SZYMAŃSKA, A.
2004 *Cmentarzysko z okresu wpływów rzymskich w Tałtach na Pojezierzu Mazurskim*, Barbaricum 7, Warszawa, 91-147.

JUGA-SZYMAŃSKA, A., OTS, M., SZYMAŃSKI, P.
2003 *Über der Vorteile der Bildung einer „didaktischen Kollektion". Materiallen der Bogaczewo-Kultur und Olsztyn-Gruppe in Ajaloo Instituut in Talinn (Estland)*, [w:] A. Bursche, R. Ciołek (red.) *Antyk i barbarzyńcy, Księga dedykowana profesorowi Jerzemu Kolendo w siedemdziesiątą rocznicę urodzin*, Warszawa, 205-243.

KOKOWSKI, A.
1981 *Pochówki kowali w Europie od IV w. p.n.e. do VI w. n.e.*, AP XXVI, 191-218.

KONTNY, B.
2006 *Powracający temat. Głos w sprawie odkrycia z Żarnowca*, [w:] *Goci i ich sąsiedzi na Pomorzu*, Koszalin 2006 – w druku.

KOSTRZEWSKI, B.
1956 *Cmentarzyska z okresu rzymskiego w Czaczu i w Kokorzynie w pow. kościańskim i w Pięczkowie w pow. średzkim*, FAP VI, 1955, 65-103.

KOSTRZEWSKI, J.
1955 *Wielkopolska w pradziejach*, Poznań-Warszawa-Wrocław.
1970 *Pradzieje Śląska*, Wrocław-Warszawa-Kraków.

MEDUNA, J.
1961 *Stare Hradisko. Katalog nalezu uleženych u muzeu města Boskovic*, Fontes Archaeologici Moravicae 2, Brno.

MALINOWSKI, T.
1953 *Narzędzia kowalskie okresu późnolateńskiego i rzymskiego w Polsce*, PA IX, 1950-53, 258-271.

PETERSEN, E.
1929 N*eue Ergebnisse über die frühgermanische Kultur*, „Altschlesien" 2, 196-240.

RADDATZ, K.
1993 *Der Wolka-See, ein Opferplatz der Römischen Kaiserzeit in Ostpreußen*, „Offa" 49/50, 1992/93, 127-187.

SZYDŁOWSKI, J.
1964 *Cmentarzysko z okresu wpływów rzymskich w Choruli, pow. Krapkowice*, Wrocław-Warszawa-Kraków.

WALUŚ, A.
1992 *Zabytki metalowe kultury lateńskiej z Rembielina, woj. ostrołęckie*, Barbaricum 2, Warszawa, 89-101.

WIELOWIEJSKI, J.
1960 *Przemiany gospodarczo-społeczne u ludności południowej Polski w okresie poźnolateńskim i rzymskim*, MS VI, 7-426.

WOŹNIAK, Z.
1970 *Osadnictwo celtyckie w Polsce*, Wrocław-Warszawa-Kraków.

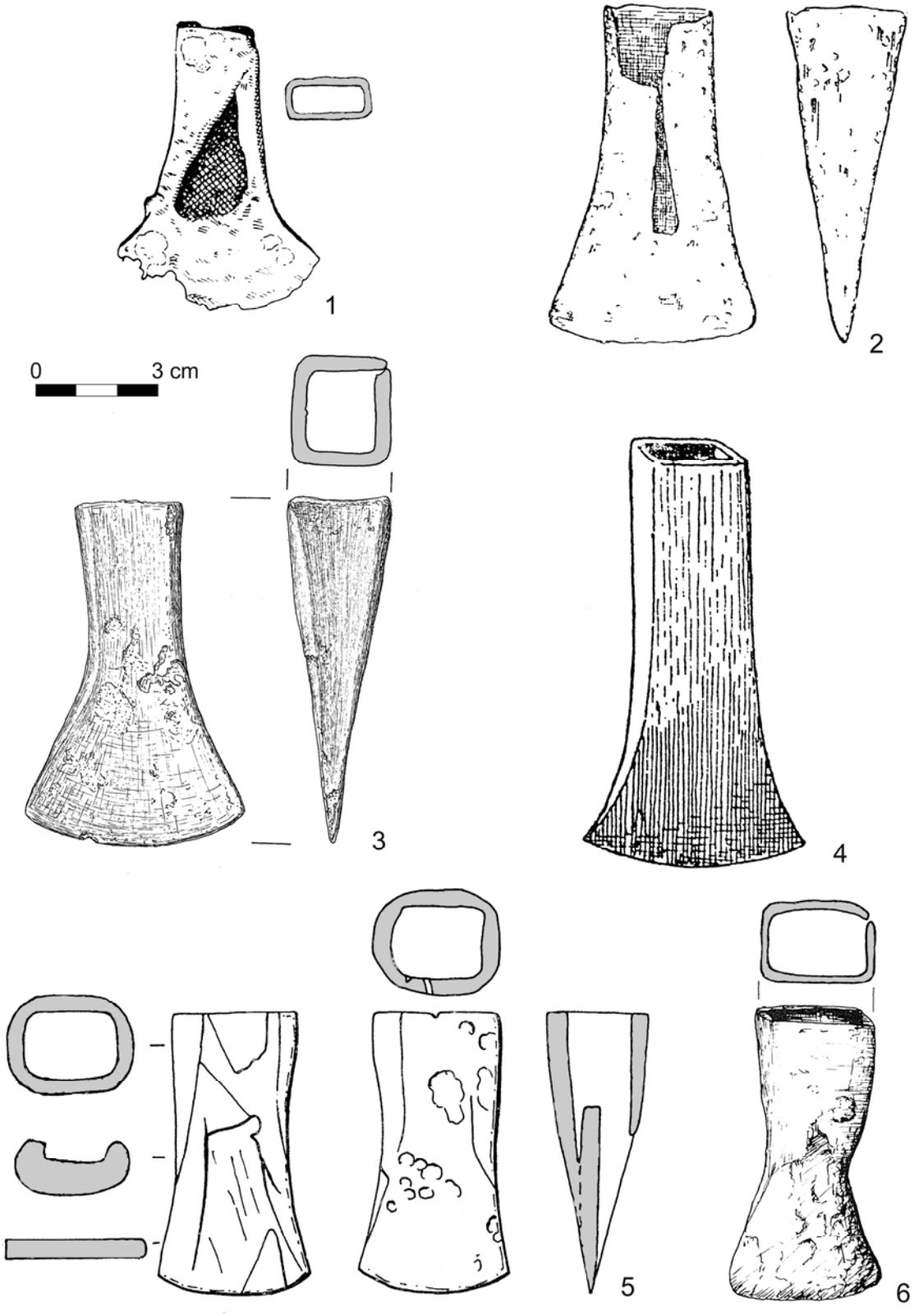

Ryc. 1. Siekiery/ciosła ze stanowisk kultury przeworskiej. **1** – Wąchock, znalezisko luźne; **2** – Chorula, grób 49; **3** – Dzierzgowo, znalezisko luźne; **4** – Kokorzyn, znalezisko luźne; **5** – Chmielów Piaskowy, grób 28; **6** – Kamieńczyk, grób 312.

Pogranicze trzech światów
Kontakty kultur przeworskiej, wielbarskiej i bogaczewskiej
w świetle materiałów z badań i poszukiwań archeologicznych
Warszawa 2006

Paweł SZYMAŃSKI
Instytut Archeologii Uniwersytetu Warszawskiego

Dwie zapinki z dawnego Rothebude i z Czerwonego Dworu. Kontakty tzw. skupienia gołdapskiego kultury sudowskiej

Jedną z bardziej interesujących stref kręgu zachodniobałtyjskiego jest tzw. skupienie gołdapskie położone w północno-wschodniej części Pojezierza Mazurskiego[1]. Wiązane jest ono tradycyjnie z kulturą sudowską przede wszystkim ze względu na bardzo podobny obrządek pogrzebowy, mianowicie obecność kamiennych kurhanów. Jego rozwój datowany jest ogólnie na okres późnorzymski i okres wędrówek ludów. Skupienie gołdapskie to zarazem jedna z najsłabiej poznanych stref kręgu zachodniobałtyjskiego. Podstawową przyczyną jest fakt, że dotychczas żadne z cmentarzysk nie doczekało się pełnej publikacji i analizy. W przedwojennej literaturze ukazywały się tylko nieliczne wzmianki w literaturze o stanowiskach i zabytkach z tego rejonu, który wówczas wchodził w skład Prus Wschodnich, a pozyskane w trakcie wykopalisk materiały w większości zaginęły w czasie zawieruchy wojennej. Z kolei przez cały okres powojenny nie prowadzono tu prac wykopaliskowych.

Skupienie gołdapskie przez badaczy kultury sudowskiej traktowane było dotychczas nieco marginesowo[2]. Wynikało to z faktu, że ze względu na niezbyt dobry stan źródeł strefa ta była słabo rozpoznana w porównaniu z licznymi powojennymi wykopaliskami na stanowiskach suwalskich[3]. Jednym z podstawowych problemów badawczych, który poruszano, był związek cmentarzysk gołdapskich z kulturą sudowską, a więc z pozostałymi skupieniami tej kultury, czyli suwalskim i augustowskim, nie podejmowano natomiast próby szerszego scharakteryzowania omawianej strefy. Dopiero w ostatnich latach nastąpił wzrost zainteresowania skupieniem gołdapskim. Zostało to spowodowane „odkryciem" zasobów archiwalnych przechowywanych w różnych placówkach europejskich, zawierających informacje o badaniach przedwojennych. Rozpoczęto ponadto szereg prac wykopaliskowych, w tym na cmentarzysku kurhanowym w Czerwonym Dworze w Puszczy Boreckiej.

Źródła archiwalne i materiały pozyskane podczas nowych badań upoważniają obecnie do nieco szerszego i dokładniejszego spojrzenia na skupienie gołdapskie. W związku z tym powstało ostatnio kilka prac, których autorzy bliżej przyjrzeli się temu rejonowi, dokonując prób wstępnego, ogólnego prześledzenia jego rozwoju, opracowania niektórych kategorii zabytków, bądź przedstawiając poszczególne stanowiska zarówno z badań archiwalnych, jak i współczesnych[4].

---

[1] W trakcie powstawania artykułu wielce pomocne były dla mnie dyskusje z Panem Profesorem dr. hab. Jerzym Okuliczem-Kozarynem, któremu za nie oraz poświęcony mi czas i uwagę serdecznie dziękuję. Dziękuję też mojemu Koledze, mgr. Mirosławowi A. Rudnickiemu za wymianę myśli na prezentowany tu temat.

[2] Por. J. OKULICZ, *Pradzieje ziem pruskich od późnego paleolitu do VII w. n. e.*, Wrocław 1973, 475-476; M. KACZYŃSKI, *Problem zróżnicowania wewnętrznego „kultury sudowskiej" w późnym podokresie wpływów rzymskich i okresie wędrówek ludów*, [w:] K. Godłowski (red.), *Kultury archeologiczne i strefy kulturowe w Europie Środkowej w okresie wpływów rzymskich*, ZNUJ–PA 22, Kraków 1976, 269-271; A. BITNER-WRÓBLEWSKA, *Suwalszczyzna w okresie wędrówek ludów*, [w:] *Ceramika zachodniobałtyjska od wczesnej epoki żelaza do początku ery nowożytnej*, Białystok 1998, 308.

[3] KACZYŃSKI, *op. cit.*, 269.

[4] Por. obszerną literaturę na wymienione tematy: M. ENGEL, P. IWANICKI, A. RZESZOTARSKA-NOWAKIEWICZ, *„Sudovia in qua Sudovitae". New hypothesis about the origin of Sudovian Culture*, „Archaeologia Lithuana" 7, 2006, 184-211; P. SZYMAŃSKI, *Ceramika z cmentarzysk tzw. skupienia gołdapskiego kultury sudowskiej. Wstęp do badań*, [w:] *Ceramika bałtyjska. Tradycje i wpływy. Materiały z konferencji 21-23 września 2005 roku*, Białystok – w druku; A. RZESZOTARSKA-NOWAKIEWICZ, *Möglichkeiten der Ausnutzung von Quellentexten und Archivalien bei der Rekonstruktion des Gräberfeldes in Grunajki*, [w:] W. Nowakowski, M. Lemke (red.) *Auf der Suche nach verlo-*

Abstrahując od wspomnianej wcześniej dyskusji na temat przynależności skupienia gołdapskiego do kultury sudowskiej, warto przyjrzeć się nieco bardziej pewnym problemom związanym z tą najmniej poznaną, omawianą strefą. Celem artykułu jest przedstawienie interpretacji i poglądów autora na niektóre zjawiska związane ze skupieniem gołdapskim widoczne u schyłku późnego okresu rzymskiego i w okresie wędrówek ludów.

1. Uwagi na temat skupienia gołdapskiego

Ze względu na niepewną przynależność kulturową tego rejonu, posługiwać się będę pojęciem skupienie gołdapskie, które pojawiło się już w literaturze[5]. Rozumieć należy przez to zespół stanowisk archeologicznych datowanych ogólnie na późny okres wpływów rzymskich i wędrówek ludów, których wspólną cechą jest obecność na cmentarzyskach kamiennych kurhanów. Jako granice skupienia należy rozumieć zasięg cmentarzysk kurhanowych, sięgających w okresie największego rozprzestrzenienia do dorzecza Gołdapy włącznie na północy, wschodniego skraju Krainy Wielkich Jezior na zachodzie, północnej strefy Pojezierza Ełckiego włącznie na południu oraz do granicy ze skupieniem suwalskim na wschodzie przebiegającym zachodnim skrajem dorzecza Rospudy – do zaproponowanej tu granicy północnej należy podchodzić z dużym dystansem ze względu na zły stan badań nad cmentarzyskami w Nadrowii. Nie wolno też zapominać, że pojedyncze stanowiska skupienia, takie jak Grunajki, pow. Gołdap (dawne Gruneyken, Kr. Darkehmen), czy Obszarniki, pow. Kętrzyn (dawne Abschermeningken, Kr. Rastenburg, po 1933: Almenthal), założone zostały nieco wcześniej, jeszcze w rozwiniętym okresie wczesnorzymskim, i noszą najczęściej cechy kultury bogaczewskiej. Typowe dla kultury sudowskiej kurhany pojawiają się tu dopiero na początku okresu późnorzymskiego. Na podstawie obrządku pogrzebowego należy więc skupienie gołdapskie z późnego okresu wpływów rzymskich i okresu wędrówek ludów określać jako część kultury sudowskiej (Ryc. 1:1), pamiętając przy tym o dużych różnicach wobec pozostałych skupień tej kultury: suwalskiego i augustowskiego, co wielokrotnie podkreślano w literaturze[6]. Trzeba zatem rozważyć, czy w przyszłości nie należałoby zastąpić „skupienia gołdapskiego" określeniem bardziej poprawnym ze względów metodycznych – „grupą gołdapską", rozumianą jako część kultury sudowskiej. Na potrzeby niniejszego tekstu autor pozostaje jednak przy nazwie używanej w dotychczasowej literaturze.

Cmentarzyska późnorzymskie w skupieniu gołdapskim należą do stosunkowo ubogich. Największy rozwój widoczny jest tu dopiero od przełomu późnego okresu wpływów rzymskich i okresu wędrówek ludów do początku rozwiniętego okresu wędrówek ludów. Za przejaw tego rozwoju można uznać z jednej strony powstanie szeregu nowych cmentarzysk, z drugiej – zwyczaj stosunkowo bogatego wyposażania grobów, widoczny dobrze na tle pozostałych etapów rozwoju skupienia gołdapskiego. O ile w okresie późnorzymskim znaleziska zabytków wydzielonych nie są tu częste, to w interesującym nas okresie *prosperity* pochówki były wyposażone nie rzadko w dwie albo w trzy zapinki (Ryc. 4:3-4, 9, 12, 14-15, 20-22), w elementy pasa: dwie lub trzy sprzączki i okucia końca rzemienia (Ryc. 4:2, 5, 10-11, 13, 18-19, 23) oraz paciorki bursztynowe, rzadziej w naszyjniki, pierścionki i szczypczyki[7].

renen Archäologie, Warszawa 2003, 115-127; P. SZYMAŃSKI, L. GODZIEBA, *Mogil'nik sudovskoj kul'tury v Červonom Dvore – predvaritel'noe rezul'taty issledovanij v 2003-2005 godach*, „Archaeologia Lithuana" 7, 2006, 43-53.

[5] Por. KACZYŃSKI, *op. cit.*, 262.

[6] Por. BITNER-WRÓBLEWSKA, *op. cit.*, 308; W. NOWAKOWSKI, *Od* Galindai *do* Galinditae. *Z badań nad pradziejami bałtyjskiego ludu z Pojezierza Mazurskiego*, Barbaricum 4, Warszawa 1995, 79.

[7] Por. znaleziska z dawnego Alt-Uszblenken, Kr. Goldap, kurhan I, grób 4 – VOIGTMANN, *Kartoteka*; GRENZ, *Spuścizna*; z Czerwonego Dworu, obiekt 33 w kurhanie XVIII – niepublikowane badania mgr. Leszka Godzieby i autora, por. dalej przypis 15; z Grądów Kruklaneckich, pow. Węgorzewo, dawne Grunden, Kr. Angerburg, kurhan VI – JAKOBSON, *Spuścizna*; z Grunajek, dawne Gruneyken, kurhan IV; kurhan VI, grób 6; kurhan X, groby 1 i 2; kurhan XI, grób 9 – O. TISCHLER, *Ostpreußische Gräberfelder III*, „Schriften der Physikalisch-Ökonomischen Gesellschaft zu Königsberg" XIX, 1879, 254-255, tabl. IX(III):14; X(IV):5, 12; kurhan B, grób 6 – K. STADIE, *Gräberfeld bei Gruneiken*, „Prussia" 23/II, 1919, 410, ryc. 183; JAKOBSON, *Spuścizna*; z dawnego Rothebude (badania 1883-1884, por. dalej przypis 15); kurhan III, grób 5; kurhan IV, grób 2; kurhan V, groby 6, 8 i 10; kurhan VIII, grób 9 – G. BUJACK *Das Gräberfeld zu Rothebude, Kreis Goldap*, „Prussia" 10, 1883-1884 (1885), 21, 23-25, 28; JAKOBSON, *Spuścizna*; VOIGTMANN, *Kartoteka*.

Za początek okresu *prosperity* należy uznać horyzont występowania późnych zapinek z podwiniętą nóżką i blaszkowatym zaczepem typu Almgren 172[8] (Ryc. 4:6), wiązany z fazą C_3/D. Największy rozwój, to okres występowania fibul z pełną pochewką zbliżonych w większości przypadków do typu Dollkeim/Kovrovo[9]. Koniec czasu rozwoju to początek fazy E, rysujący się w znaleziskach archeologicznych jako schyłek występowania licznych zapinek trójpalczastych, przede wszystkim nawiązujących do typu Breitenfurt (Ryc. 4:21-22)[10], a także rzadszych fibul zbliżonych do typów Krefeld lub Gursuf. Same cmentarzyska gołdapskie użytkowane były również później, o czym świadczą pojedyncze znaleziska z rozwiniętej fazy E[11], mamy tu jednak do czynienia z okresem wyraźnego zubożenia. Czas opisanej wyżej koniunktury możemy synchronizować z początkiem tzw. fazy prudziskiej charakterystycznej dla późnego okresu rozwoju kultury sudowskiej. Na całym jej obszarze pojawiają się wtedy tzw. kurhany rodzinne z wieloma grobami w płaszczach. Właśnie w tego typu kurhanach spotykane są bogate pochówki w skupieniu gołdapskim.

Nasuwa się jednak pytanie, dlaczego cmentarzyska gołdapskie przeżywają swój gwałtowny i krótkotrwały rozwój w fazie D i na początku fazy E, co jest wyjątkiem na tle południowej strefy osadnictwa bałtyjskiego, Mazury przeżywają bowiem wówczas okres kryzysu a Suwalszczyzna – mimo zwiększenia liczby cmentarzysk – wyraźnego zubożenia. Punktem wyjścia do rozważań na temat przyczyn tego zjawiska może być bliższe przedstawienie dwóch zapinek z dwóch cmentarzysk kurhanowych, położonych w tej samej miejscowości w dorzeczu Gołdapy: z nekropoli w ówczesnym Rothebude, badanej w latach 1883-1884, oraz ze stanowiska XXI, w Czerwonym Dworze, na którym wykopaliska podjęto w 2003 roku[12].

a) Zapinka z płytką na główce z kurhanu V z dawnego Rothebude

Jednym z nielicznych, opublikowanych dotychczas zabytków z cmentarzyska w dawnym Rothebude jest brązowa fibula z półkolistą płytką na główce (*Blechfibel*) znaleziona w grobie 4, z kurhanu V (Ryc. 2:4)[13]. W katalogu w publikacji źródłowej znajduje się informacja, że w obiek-

[8] Zapinki typu Almgren 172 znaleziono na cmentarzyskach skupienia gołdapskiego w Czerwonym Dworze, obiekt 33 w kurhanie XVIII – niepublikowane badania mgr. Leszka Godzieby i autora; w dawnym Alt-Uszblenken, kurhan II, urna 8 – GRENZ, *Spuścizna*; VOIGTMANN, *Kartoteka*; JAKOBSON, *Spuścizna*; i urna 10 – JAKOBSON, *Spuścizna*; w Boćwince Starej, pow. Gołdap, dawne Alt Bodschwingken, Kr. Goldap, grób 9 – SCHMIEDEHELM, *Spuścizna*, 20d.95; i grób 15a – JAKOBSON, Spuścizna; oraz w Grądach Kruklaneckich, dawne Grunden, grób 61 (dwa egzemplarze) – SCHMIEDEHELM, *Spuścizna* 20d.10; grób 65 – N. ÅBERG, *Ostpreußen in der Völkerwanderungszeit*, Uppsala-Leipzig 1919, ryc. 24. Przynależność kulturowa tego ostatniego cmentarzyska jest jednak niejasna. Odkryto na nim wprawdzie kurhany, co łączyłoby je ze skupieniem gołdapskim, jednak bardzo duża liczba grobów płaskich i znalezione tu materiały sugerują związek zarówno ze stanowiskami sambijskimi, jak i – w późniejszym okresie – z grupą olsztyńską.

[9] Por. A. BITNER-WRÓBLEWSKA, *From Samland to Rogaland. East-West connections in the Baltic basin during the Early Migration Period*, Warszawa 2001.

[10] Por. H. KÜHN, *Die germanischen Bügelfibeln der Völkerwanderungszeit in Süddeutschland, Teil. 2: Ergebnisse*, Graz 1974, tabl. 273:72, 274:72. Np. Czerwony Dwór, obiekt 33 w kurhanie XVIII – niepublikowane badania mgr. Leszka Godzieby i autora; Pietrasze, pow. Ełk, dawne Pietraschen, Kr. Lyck, kurhan B, grób 1 – JAKOBSON, *Spuścizna*; Rothebude, kurhan V, groby 5 i 10 (dwa egzemplarze) – BUJACK, *op. cit.*, 24-25; VOIGTMANN, *Kartoteka*.

[11] Np. zapinka z Boćwinki Małej, pow. Gołdap, dawne Klein Bodschwingken, Kr. Goldap – TISCHLER, *op. cit*., tabl. IX(III):18; nawiązująca do typu München-Aubing – por. KÜHN, *op. cit.*, tabl. 298:30; 299; 300:30.

[12] Oba stanowiska leżą w granicach tej samej miejscowości, noszącej do 1945 roku nazwę Rothebude, Kr. Goldap, a następnie Czerwony Dwór, pow. Olecko. W latach 1883-1884 wykopaliska w ówczesnym Rothebude przeprowadzili G. Bujack i Matthias – por. BUJACK, *op. cit.*; IDEM, *Accessionen des Prussia-Museum*, „Prussia" 11, 1884-1885 (1886), 107. Opracowanie stanowiska na podstawie publikacji, materiałów archiwalnych i zachowanych niektórych oryginalnych zabytków przygotowywane jest obecnie przez autora niniejszego artykułu. Badaniami na cmentarzysku kurhanowym w Czerwonym Dworze, stanowisko XXI, gm. Kowale Oleckie, w pierwszym sezonie (2003) kierował mgr Leszek Godzieba, przy współudziale dr. Pawła Szymańskiego i mgr. Piotra Iwanickiego, w latach 2004-2006 badania prowadzili wspólnie L. Godzieba i P. Szymański. Według wstępnych ustaleń stanowisko datowane jest od początku późnego okresu rzymskiego do okresu wędrówek ludów, przynajmniej do początku fazy E – por. SZYMAŃSKI, GODZIEBA, *op. cit*. W artykule przyjęto nazwy miejscowości z czasów badań dla jednoznacznego rozróżnienia obu omawianych stanowisk.

[13] BUJACK, *Das Gräberfeld zu Rothebude* ..., 24; W. GAERTE, *Urgeschichte Ostpreußens*, Königsberg 1929, ryc. 223:c; GRENZ, *Spuścizna*; JAKOBSON, *Spuścizna*; VOIGTMANN, *Kartoteka*. Należy przypomnieć, że, chociaż autor badań Georg Bujack opublikował pełny katalog znalezisk, to zilustrował go tylko jednym rysunkiem zapinki cykadowej. Kilka rysunków innych zabytków pochodzi z prac międzywojennych – ÅBERG, *op. cit.*, ryc. 120; GAERTE, *op. cit.*, ryc. 223:c; 227:i; F.E. PEISER, *Gräberfeld bei Huntenberg*, „Prussia" 23/II, 1919, ryc. 140. Ilustracji prawie

cie tym, oprócz zapinki, znaleziono jedynie popielnicę[14]. Źródła archiwalne wskazują jednak, że w skład zespołu wchodziła również żelazna, silnie skorodowana sprzączka z pogrubioną ramą[15].

Ostatnio analizy *Blechfibeln* podjął się A. Kokowski, wydzielając 7 grup (A-G) z wieloma wariantami i wzorami. Zapinkę z Rothebude należałoby włączyć do typu B spotykanego głównie na obszarze kultur czerniachowskiej i Sîntana de Mureş[16]. Na terenach bałtyjskich w północno-wschodniej Polsce odkryto do tej pory tylko jedną podobną zapinkę (Ryc. 1:2). Pochodzi ona z cmentarzyska w Netcie, grób 57 (Ryc. 2:5)[17] i została przez A. Kokowskiego uznana za przynależną do typu B, podobnie jak fibula z Rothebude[18].

Ustalenie datowania zapinki z Rothebude jest dość trudne. Znaleziona wraz z tą fibulą sprzączka typu H według Matydy-Legutko nie pozwala na zbytnie uściślenie chronologii; również pozostałe groby z kurhanu V, datowane są dość ogólnie na fazę D i początek E. A. Kokowski grupę B, do której należy włączyć zapinkę z Rothebude, datował na obszarach „gockich" niezbyt pewnie na fazę C_3 według periodyzacji grupy masłomęckiej, przy czym oparł się na chronologii praktycznie tylko jednego zespołu[19]. K. Godłowski tego typu fibule na terytoriach zachodniobałtyjskich datował na fazę D[20]. J. Kowalski wiązał je niezbyt precyzyjnie z widoczną u Zachodnich Bałtów najwcześniejszą falą importów *„o licznych analogiach naddunajskich, u ludów koczowniczych i germańskich"* z fazy D[21], poprzedzających powstanie grupy olsztyńskiej. Chronologię tę może uściślić kontekst odkrycia zapinki z niedalekiej Netty, datowanej przez autorkę monografii tego cmentarzyska na fazę C_3/D[22]. Biorąc to pod uwagę i synchronizując z wcześniej przedstawionym datowaniem zapinek grupy B według Kokowskiego, opartym na chronologii grupy masłomęckiej[23] (jak się wydaje, odpowiednikiem fazy C_3 w grupie masłomęckiej była w strefie bałtyjskiej faza C_3/D), należałoby *Blechfibeln* z Rothebude datować również na fazę C_3/D. Byłoby to w związku z tym jedno z najwcześniejszych znalezisk ze stanowiska.

Dwie bardzo nietypowe dla kultury sudowskiej zapinki znalezione na cmentarzyskach w Rothebude i Netcie, charakterystyczne raczej dla południowo-wschodniej strefy osadnictwa gockiego, dla kultur czerniachowskiej i Sîntana de Mureş, należy uznać za ślad kontaktów w fazie C_3/D ludności bałtyjskiej z tamtymi terenami.

b) Zapinka z podwójną cięciwą z kurhanu 32 w Czerwonym Dworze

Jednym z ciekawszych znalezisk pochodzącym z badań na cmentarzysku w Czerwonym Dworze jest dobrze zachowana zapinka żelazna (Ryc. 2:1). Znaleziono ją przy jednym z kamieni wieńca stanowiącego obstawę kurhanu 32, a pozostawiono ją tam zapewne podczas budowy nasypu. Jest to jedyny zabytek mogący ustalić chronologię kurhanu. W kurhanie nie odkryto związanych z nim grobów (poza wcześniejszymi grobami płaskimi pod nim), zarejestrowano

wszystkich pozostałych zabytków dostarczyły dopiero źródła archiwalne (por. Ryc. 4:9-23). Ponadto osiem zabytków ze stanowiska znajduje się obecnie w zbiorach *Museum für Vor- und Frühgeschichte* w Berlinie.

[14] BUJACK, *op. cit.*, 24.

[15] Por. JAKOBSON, *Spuścizna*.

[16] Por. A. KOKOWSKI, *O tak zwanych blaszanych fibulach z półokrągłą płytą na główce i rombowatą nóżką*, Studia Gothica I, Lublin 1996, ryc. 16.

[17] M. KACZYŃSKI, *The cemeteries dating from the roman and great migration periods in the Augustów great lakes region*, „Acta Baltico-Slavica" IV, 1966, tabl. II:6.

[18] Warto przypomnieć, że z terenów *Ostpreußen*, z nieznanego miejsca pochodzi jeszcze jedna *Blechfibel* znajdująca się w zbiorach *Museum für Vor- und Frühgeschichte* w Berlinie (nr inw. Pr 517). Można ją wiązać z typem F według Kokowskiego, *op. cit.*, 156, choć jej zaklasyfikowanie utrudnia niezachowanie konstrukcji zapięcia. Podobną, choć bardziej zdobioną fibulę znaleziono na środkowolitewskim cmentarzysku w Plinkaigalis, grób 144 – V. KAZAKEVIČIUS, *Plinkaigalio kapinynas*, „Lietuvos Archeologija" 10, 1993, ryc. 181.

[19] KOKOWSKI, *op. cit.*, 151.

[20] K. GODŁOWSKI, *Chronologia okresu późnorzymskiego i wczesnego okresu wędrówek ludów w Polsce północno-wschodniej*, RB XII, 1974, 71.

[21] J. KOWALSKI, *Chronologia grupy elbląskiej i olsztyńskiej kręgu zachodniobałtyjskiego (V-VII w.). Zarys problematyki*, Barbaricum 6, Warszawa 2000, 231.

[22] A. BITNER-WRÓBLEWSKA, *Family groups at Netta cemetery. From studies on horizontal stratigraphy*, „Archaeologia Lituana" 4, 2003, 42.

[23] Por. KOKOWSKI, *op. cit.*, 151.

jednak pochówki w postaci rzuconych w płaszcz kamienny przepalonych kości trzech osobników. W płaszczu znaleziono, oprócz fragmentów naczyń glinianych, również żelazną nakładkę na pas oraz fragment bransolety mankietowej. Miejsce zalegania tych przedmiotów (ściółka) sugeruje, że nie były one bezpośrednio związane z kopcem a dostały się do niego wtórnie.

U omawianej kuszowatej fibuli z podwiniętą nóżką u nasady nóżki i kabłąka, a także na główce, widać duże metopy zdobione poziomymi liniami. Zapinkę tę można by zatem włączyć do typu Almgren 162, wyróżnia ją jednak nietypowa konstrukcja sprężyny: posiada bowiem dwie równoległe cięciwy. Właściwości konstrukcyjne spełnia tylko wewnętrzna cięciwa, natomiast zewnętrzną można określić jako martwą – wraz z zewnętrznymi fragmentami sprężyny stanowi tylko zdobienie. Zapinki o takiej konstrukcji nie były dotychczas przedmiotem analiz. Na potrzeby niniejszego artykułu udało się zebrać trzynaście podobnych fibul, określonych wstępnie mianem typu Greibau. Dwie z nich odkryto na głównym cmentarzysku skupienia gołdapskiego w Grunajkach, kurhan D, grób 5 (Ryc. 2:2-3)[24]. Pozostałych jedenaście zapinek pochodzi z cmentarzysk z Sambii, Natangii i Nadrowii (Ryc. 3 – Kovrovo, raj. Zelenogradsk, grób 254[25]; Greibau groby 128, 158b i 180a[26]; Bolšoe Isakovo, groby 80 i 92[27]; Bezymjanka, raj. Zelenogradsk, groby 19 i 27[28]; Parkoszewo, pow. Bartoszyce, grób 11[29]; Fedotovo, raj. Gvardejsk[30]; Zielony Ostrów, pow. Kętrzyn, grób 42[31]). W stosunku do niektórych zapinek dysponujemy rysunkami tylko górnych części (Ryc. 3:4-5), jednak konstrukcja nóżek (podwinięta nóżka) została dodatkowo określona. Mimo pewnych różnic w zdobieniu – na niektórych z nich (dawne Greibau, grób 128; Grunajki; Bološoe Isakovo, grób 80; Bezymjanka; Fedotovo) widoczne są pierścienie nacinanego drutu, zdobienie bardzo powszechne dla różnego typu zabytków z terenów zachodniobałtyjskich – można je uznać za wydzielająca się spośród materiału archeologicznego grupę związanych z sobą zapinek, być może pochodzących z jednego warsztatu rzemieślniczego. Nieco problemów przysparza ustalenie dokładnej chronologii fibul. Sama stylistyka zapinki z Czerwonego Dworu, to jest duże metopy i kolankowato zgięty kabłąk, sugeruje datowanie na rozwinięty okres późnorzymski[32]. Chronologię tę zdaje się potwierdzać znalezienie z pozostałymi omawianymi fibulami żelaznych wisiorków kapsułkowych (Bolšoe Isakovo, groby 29 i 80; Kovrovo), zapinki z kolankowato zgiętym kabłąkiem (Kovrovo) i wczesnych wariantów sprzączek z owalną pogrubioną ramą (Bolšoe Isakovo, grób 80, Parkoszewo, być może dawne Greibau, grób 180a – zespół ten może jednak być przemieszany[33]). Ponadto niektóre z omawianych zapinek mają – podobnie jak fibula z Czerwonego Dworu – zgięty kolankowato, „późny" kabłąk (Greibau grób 128, Grunajki?, Parkoszewo, Fedotovo, Zielony Ostrów). Wcześniejszą chronologię może mieć jedynie zapinka z Bezymjanka, grób 19 znaleziona razem z bliżej nieznaną monetą Marka Aureliusza. Należy jednak wziąć tu pod uwagę możliwość późnego deponowania znacznie wcześniejszych monet.

---

[24] STADIE, *op. cit.*, 413; JAKOBSON, *Spuścizna*. Zapinki te zostały uznane przez K. Stadiego za reperowane: *…mit alten Reparaturen (Ausbesserung des Fußes und Ersatz der abgebrochenen Nadel, wobei der neue Draht rechts und links zweimal übergerollt ist und eine zweite winzige Sehne bildet)* – STADIE, *op.cit.*, 413. Trudno obecnie stwierdzić czy były w istocie naprawiane, czy też, co bardziej prawdopodobne, mamy do czynienia z błędną interpretacją autora publikacji.

[25] Niepublikowane wyniki badań W.I. Kułakowa (В.И. Кулаков), któremu dziękuję za możliwość opublikowania zabytku.

[26] O. TISCHLER, H. KEMKE, *Ostpreußische Altertümer aus der Zeit der großen Gräberfelder nach Christi Geburt*, Königsberg 1902, 30-31, tabl. III:10, 12, 14.

[27] Niepublikowane wyniki badań K. Skworcowa (К. Скворцов), któremu dziękuję za możliwość opublikowania zabytków.

[28] Dawne Nuskern, Kr. Fischhausen, grób 19 – JAKOBSON, *Spuścizna*, grób 27 – SCHMIEDEHELM, *Spuścizna*; por. E. HOLLACK, *Die Grabformen Ostpreußischer Gräberfelder*, „Zeitschrift für Ethnologie" 40, 1908, 176.

[29] Dawne Perkau, Kr. Friedland/Bartenstein – JAKOBSON, *Spuścizna.*

[30] Dawne Plauen, Kr. Wehlau – SCHMIEDEHELM, *Spuścizna*, 7.25.

[31] Dawne Werder, Kr. Gerdauen – SCHMIEDEHELM, *Spuścizna*, 7.25.

[32] Por. P. SZYMAŃSKI, *Mikroregion osadniczy z okresu wpływów rzymskich w rejonie Jeziora Salęt na Pojezierzu Mazurskim*, Światowit Supplement Series P: Prehistory and Middle Ages X, Warszawa 2005, 25.

[33] Por. TISCHLER, KEMKE, *op. cit.*, 31.

Warto również zauważyć, że rozwinięty okres późnorzymski, to czas pewnych eksperymentów widocznych głównie na terenach zachodniobałtyjskich, związanych ze zdobieniem sprężyny. W tendencję tę wpisuje się między innymi tordowanie cięciw fibul, seria zapinek z martwymi sprężynami typu Almgren 168, pojedyncze egzemplarze z tarczkami i płytkami na sprężynie – na przykład dawne Grebieten grób 92[34], Orechovo, raj. Zelenogradsk[35], czy Miętkie, pow. Szczytno[36]. Wprawdzie ta ostatnia zapinka uważana jest często za znacznie późniejszą, to jednak ogólna stylistyka wskazuje, że należy ją datować najpewniej na schyłek późnego okresu wpływów rzymskich lub sam początek fazy D. Do omawianego nurtu należą także omawiane tu zapinki typu Greibau. Można zatem przyjąć, że w rozwiniętym okresie późnorzymskim, na terenach zachodniobałtyjskich pojawił się styl zdobienia zapinek podwójnymi cięciwami. Ich lokalizacja, wyłącznie w skupieniu gołdapskim oraz w kulturze Dollkeim/Kovrovo, to jest na Sambii oraz pograniczu Natangii i Nadrowii (Ryc. 1:2), świadczy o bliskich kontaktach tych stref.

Na koniec warto zauważyć, że kilka zapinek z podwójnymi cięciwami znaleziono również na Bornholmie, Gotlandii i Olandii[37]. Trudno je jednak uznać za bezpośrednie analogie, ponieważ mają pełną pochewkę i nieco późniejszą chronologię. Należy sądzić, że są one śladem kontaktów Sambii z wyspami bałtyckimi.

2. Uwagi na temat kontaktów skupienia gołdapskiego w okresie *prosperity* od schyłku fazy C do początku fazy E

Przedstawione w powyższej, krótkiej analizie dwie zapinki świadczą o dwóch kierunkach kontaktów skupienia gołdapskiego u schyłku późnego okresu rzymskiego i w okresie wędrówek ludów: po pierwsze z północnym zachodem, czyli z Sambią, po drugie z południowym wschodem i południem, ze strefą późnych kultur gockich: czerniachowskiej i Sîntana de Mureş.

Wprawdzie zapinkę z kurhanu 32 w Czerwonym Dworze należy datować nieco wcześniej niż okres *prosperity* skupienia gołdapskiego, świadczy ona jednak o tym, że już wówczas żywe były kontakty z Sambią. Nasiliły się one w fazie D a za ich przejaw można uznać niektóre zabytki z cmentarzysk gołdapskich, takie jak serię zapinek z gwiaździstą nóżką[38], czy też zapinki równoramienne[39]. Śladem tego może być również obecność w grobach dużej serii paciorków bursztynowych, podobnie jak to ma miejsce na Sambii.

Należy w tym momencie zastanowić się nad znaczeniem tych powiązań i przyjrzeć się bliżej mapie osadnictwa w północnej i północno-wschodniej Polsce. Okres późnorzymski, to czas dominacji na terenach środkowego *Barbaricum* kultury wielbarskiej, czas, gdy ze względu na swe położenie jej ludność kontroluje na dużej przestrzeni kontakty południa Europy z Sambią. Jednak wraz z fazą C_3/D (z początkiem fazy D?) kultura wielbarska w północnej i wschodniej Polsce przeżywa wyraźny kryzys a następnie zanika[40]. Podobnie dzieje się z kulturą bogaczewską

[34] JAKOBSON, *Spuścizna*.

[35] Dawne Schuditten, Kr. Fischhausen – GAERTE, *op. cit.*, ryc. 169:g.

[36] Dawniej Mingfen, Kr. Ortelsburg – GAERTE, *op. cit.*, ryc. 210:b.

[37] A. BITNER-WRÓBLEWSKA, *From Samland to Rogaland. East-West connections in the Baltic basin during the Early Migration Period*, Warszawa 2001, tabl. XXIV:1, 3, XXXII:1.

[38] Por. sześć zapinek ze skupienia gołdapskiego, w tym znaleziska z cmentarzysk w Starej Boćwince i w Grunajkach – A. BITNER-WRÓBLEWSKA, *Zapinki z gwiaździstą i łopatkowatą nóżką z południowo-wschodnich wybrzeży Bałtyku*, WA LI, 1986-1990 (1991), 80-81. Można do nich dołączyć również zapinkę z Grodziska – JAKOBSON, *Spuścizna*. Jest to wprawdzie stanowisko o niejasnym charakterze (grodzisko?, miejsce kultu?), jednak jego położenie sugeruje związki ze skupieniem gołdapskim.

[39] Należą do nich między innymi cztery zapinki równoramienne z Czerwonego Dworu, obiekt 33 w kurhanie XVIII. Dwie z nich z tarczkami w kształcie liścia koniczyny stanowią analogie do fibuli znalezionej na natangijskim cmentarzysku w Detlevsruh – E. HOLLACK, *Das Gräberfeld bei Detlevsruh, Kr. Friedland*, „Prussia" 23/I, 1905-1909 (1914), 271, ryc. 112. Być może podobną odkryto na gołdapskim cmentarzysku w Pietraszach – J. HEYDECK, *Das Gräberfeld von Pietraschen*, „Prussia" 5, 1880, 23.

[40] K. GODŁOWSKI, *Okres wędrówek ludów na Pomorzu*, PAnt. X, 1981, 68-69; por. J. ANDRZEJOWSKI, *Przemiany osadnicze i kulturowe na wschodnim Mazowszu i południowym Podlasiu u schyłku starożytności*, [w:] B. Bryńczak, P. Urbańczyk (red.), *Najstarsze dzieje Podlasia w świetle źródeł archeologicznych*, 95-136, Siedlce 2001, 112-113; A. CIEŚLIŃSKI, *Przemiany osadnicze kultury wielbarskiej w dorzeczach Pasłęki, Łyny i górnej Drwę-*

na Pojezierzu Mazurskim, a rozwój osadnictwa na tym terenie następuje dopiero u schyłku fazy D bądź na początku E, gdy powstaje grupa olsztyńska[41]. Wprawdzie trudno stwierdzić, czy mamy do czynienia z zupełną pustką osadniczą na tym terenie, czy też – co bardziej prawdopodobne – z jakąś formą kontynuacji osadnictwa[42], wydaje się jednak, że jest to okres bardzo wyraźnego kryzysu kulturowego. U schyłku fazy C i na początku D wystąpiły zatem zjawiska, które mogły w pierwszym okresie utrudnić a następnie przerwać wcześniejsze kontakty południowej Europy z półwyspem sambijskim. Można zatem wysunąć tezę, że skupienie gołdapskie, jako jedyny „partner" w tym rejonie stało się pośrednikiem w kontaktach Sambii z Południem, bowiem zauważalny tu czas *prosperity* można synchronizować z kryzysem kultur sąsiednich.

Wydaje się, że kontakty ludności bałtyjskiej ukierunkowane były w pierwszym okresie (w fazie C_3/D) w stronę południowo-wschodniej Europy, to jest strefy nadczarnomorskiego i dolnodunajskiego osadnictwa gockiego, którego kryzys nastąpił dopiero nieco później[43]. Możliwość taką sugerowano już zresztą w literaturze przy okazji ogólnego omawiania strefy bałtyjskiej[44], analizy kontaktów końcowych faz sambijskiej kultury Dollkeim/Kovrovo[45] czy też omawiania kultury sudowskiej[46]. Za wpływ wielbarski należy uznać przede wszystkim wcześniej wymienione zapinki Almgren 172. Zasięg ich występowania pokrywa się bowiem mniej więcej z obszarem osadnictwa gockiego[47] oraz bałtyjskiego. Śladem pośrednictwa skupienia gołdapskiego pomiędzy Sambią a Nadczarnomorzem i dolnym Dunajem mogą być następnie dwie opisane wyżej *Blechfibeln* oraz inne, pojedyncze znaleziska z cmentarzysk gołdapskich o cechach południowo-wschodnich. Mowa tu np. o zapince cykadowej z Rothebude, kurhan V, grób 5 (Ryc. 4:15)[48], o najprawdopodobniej nadczarnomorskim rodowodzie, co podkreślano już w literaturze[49]. Nawiązania gockie ma również zapinka nawiązująca do monstrualnych z Grunajek[50]. Warto zauważyć, że na południu, dalsze etapy szlaku już poza osadnictwem bałtyjskim wyznaczać może znalezisko bałtyjskiej zapinki z Tomaszów na Mazowszu[51].

W tej sytuacji nowego znaczenia nabiera koncepcja A. Bitner-Wróblewskiej[52] na temat wpływu kultur gockich na obrządek pogrzebowy kultury sudowskiej w fazie prudziskiej, przejawiający się w braku broni w grobach. Było to w istocie nietypowe zjawisko dla kultur bałtyjskich i nie można wykluczyć, że zwyczaj ten został przejęty od plemion gockich. Autorka koncepcji uważała, że zwyczaje te zostały przejęte za pośrednictwem grupy olsztyńskiej[53]. Jednak

---

cy, Warszawa 2005 (niepublikowana praca doktorska w bibliotece IAUW), 236-237; A. KOKOWSKI, *La fin de la civilisation de Wielbark et ses conséquences*, [w:] *L'Occident romain et l'Europe centrale au début de l'époque des Grandes Migrations*, Brno, 1999, 322.

[41] Por. KOWALSKI, *op. cit.*, 221, 231; W. NOWAKOWSKI, *Die Olsztyn-Gruppe (*Masurgermanische Kultur*) in der Völkerwanderungszeit. Das Problem ihrer chronologischen und territorialen Grenzen*, [w:] M. Mączyńska, T. Grabarczyk (red.), *Die spätrömische Kaiserzeit und die frühe Völkerwanderugszeit in Mittel- und Osteuropa*, Łódź, 2000, 171.

[42] Por. A. BITNER-WRÓBLEWSKA, *Early Migration Period in the Mazurian Lakeland – Phantom or Reality?*, [w:] M. Mączyńska, T. Grabarczyk (red.), *Die spätrömische Kaiserzeit und die frühe Völkerwanderungszeit in Mittel- und Osteuropa*, Łódź 2000.

[43] Por. A. KOKOWSKI, *Zanik południowych kultur kręgu gockiego*, [w:] P. Kaczanowski, M. Parczewski (red.), *Archeologia o początkach Słowian*, Kraków 2005, 176.

[44] J. OKULICZ, *Próba identyfikacji archeologicznej ludów bałtyjskich w połowie pierwszego tysiąclecia naszej ery*, Barbaricum 1, Warszawa 1989, 88-89.

[45] W. NOWAKOWSKI, *Das Samland in der römischen Kaiserzeit und seine Verbindungen mit dem römischen Reich und der barbarischen Welt*, Marburg-Warszawa 1996, 92.

[46] KACZYŃSKI, *Problem zróżnicowania wewnętrznego „kultury sudowskiej" ...*, 270.

[47] J. SCHUSTER, *Untersuchungen zu den spätkaiserzeitlichen Fibelformen Almgren 185 und 172 und deren gegenseitigem Verhältnis*, Veröffentlichungen der brandenburgischen Landesarchäologie 35, 2001 (2004), ryc. 4.

[48] BUJACK, *Das Gräberfeld zu Rothebude ...*, ryc.

[49] OKULICZ, *op. cit.*, 80.

[50] STADIE, *op.cit.*, 411, ryc. 184.

[51] R. PROCHOWICZ, *Bałtowie Nad Orzem? Zapinka z pełną pochewką z Tomaszów na Mazowszu*, [w:] *Officina*, 175-178.

[52] A. BITNER-WRÓBLEWSKA, *Suwalscy „pacyfiści". Wpływ Gotów na obrządek pogrzebowy mieszkańców Suwalszczyzny w okresie wędrówek ludów?*, [w:] *Europa Barbarica*, 33-42.

[53] BITNER-WRÓBLEWSKA, *op.cit.*, 38-40.

w kulturze sudowskiej było to zjawisko widoczne nieco wcześniej niż powstanie grupy olsztyńskiej. Ponadto skupienie gołdapskie cechuje się brakiem broni – poza nielicznymi wyjątkami – już w okresie późnorzymskim. Fakt ten może zakłócać koncepcję o wpływie strefy gockiej na obrządek pogrzebowy w okresie wędrówek ludów.

Następny chronologicznie etap kontaktów skupienia gołdapskiego to przedstawiona wyżej seria kilkunastu zapinek trójpalczastych, głównie typów Breitenfurt i Krefeld. Wyznacza nam ona kierunek kontaktów, przede wszystkim nadłabski. Wciąż jednak żywe były kontakty ze strefą Dunaju, o czym świadczy między innymi fibula trójpalczasta typu Gursuf z Grunajek[54]. Jednak, jak powiedziano wcześniej, był to koniec okresu *prosperity*. Główną rolę w tym rejonie zaczyna odgrywać grupa olsztyńska rozwijająca się w szybkim tempie poczynając od schyłku fazy D.

Warto zauważyć, że tylko niektóre kurhany na cmentarzyskach gołdapskich, spośród datowanych na interesujący nas okres, zawierają bogate pochówki. Nie można wykluczyć, że jest to wynik niedostrzegalnych jeszcze obecnie różnic chronologicznych, wydaje się to jednak mało prawdopodobne i w rzeczywistości mamy do czynienia z sytuacją współwystępowania obok siebie kurhanów z serią ubogich oraz stosunkowo bogatych grobów. Można zatem założyć, że jest to odzwierciedlenie pewnych podziałów w społecznościach użytkujących nekropole. Jeżeli przyjąć powszechną tezę, że mamy do czynienia z kurhanami rodowymi[55], to bogate wyposażenie pochówków byłoby odbiciem szczególnej roli lub znaczenia danego rodu, ewentualnie rodziny. Być może zatem pozycja tego rodu związana była w jakiś sposób z kontrolą szlaku biegnącego pomiędzy Sambią a południowym wschodem. Potwierdzenie tej tezy wymaga jednak jeszcze dalszych badań, przede wszystkim opartych na analizie w pełni opracowanych cmentarzysk, którymi obecnie jeszcze nie dysponujemy.

Interesujący jest fakt, że w okresie *prosperity* w skupieniu gołdapskim nie rejestrujemy niektórych typów zabytków popularnych na Sambii i w kulturze wielbarskiej a spotykanych również w kulturze czerniachowskiej, np. dziobowatych okuć końca pasa[56]. Najprawdopodobniej pewne formy ozdób, mimo kontaktów z tamtymi strefami nie przyjęły się w skupieniu gołdapskim, gdzie wytworzyła się miejscowa kultura, preferująca pewną określoną modę.

* * *

Przedstawiona wyżej krótka analiza kontaktów skupienia gołdapskiego ogranicza się do stosunkowo wąskiego odcinka chronologicznego. Nie poruszono w niej szerzej problemu wcześniejszych relacji omawianego rejonu z kulturą bogaczewską i późniejszych z grupą olsztyńską, kontaktów z pozostałą częścią kultury sudowskiej i terenami Litwy a także z bardzo istotną strefą Nadrowii – zagadnienia te wykraczały już bowiem poza ramy artykułu. Oczywiście analiza kontaktów omawianej strefy na podstawie spotykanych tu zabytków może budzić wątpliwości, ponieważ dokonywana jest przed zdefiniowaniem samego skupienia gołdapskiego, przed scharakteryzowaniem materiałów właściwych dla miejscowej kultury, przed pełnym opracowaniem poszczególnych stanowisk. Z tego też powodu zrezygnowano w niniejszym artykule z dogłębnej analizy wszystkich omawianych kategorii zabytków. Jest to bowiem jedynie wstępne zarysowanie problemu, które zapewne ulegnie weryfikacji w toku dalszych analiz.

Na zakończenie należy dodać, że przy datowaniu zabytków odnoszono się do interregionalnej chronologii względnej. Warto jednak podkreślić, że stosunkowo bogate wyposażanie pochówków w strefie gołdapskiej od końca późnego okresu rzymskiego po początek rozwiniętej fazy okresu wędrówek ludów, a szczególnie powtarzalność kategorii zabytków oraz ich typów pozwolić może w przyszłości na opracowanie oddzielnej periodyzacji skupienia gołdapskiego w oparciu o współwystępowanie materiałów.

[54] TISCHLER, *op. cit.*, tabl. IX(III):22.

[55] Por. M. KACZYŃSKI, *Dwa cmentarzyska kurhanowe z V-VI wieku we wsi Prudziszki, pow. Suwałki*, MS III, 1958, 152.

[56] Por. A. BITNER-WRÓBLEWSKA, *Elementy bałtyjskie w kulturze wielbarskiej*, [w:] *Kultura wielbarska II*, 161-177; R. PROCHOWICZ, *Znalezisko dziobowatego okucia pasa z Przeradowa, pow. makowski*, WA LVII, 2005,73-79.

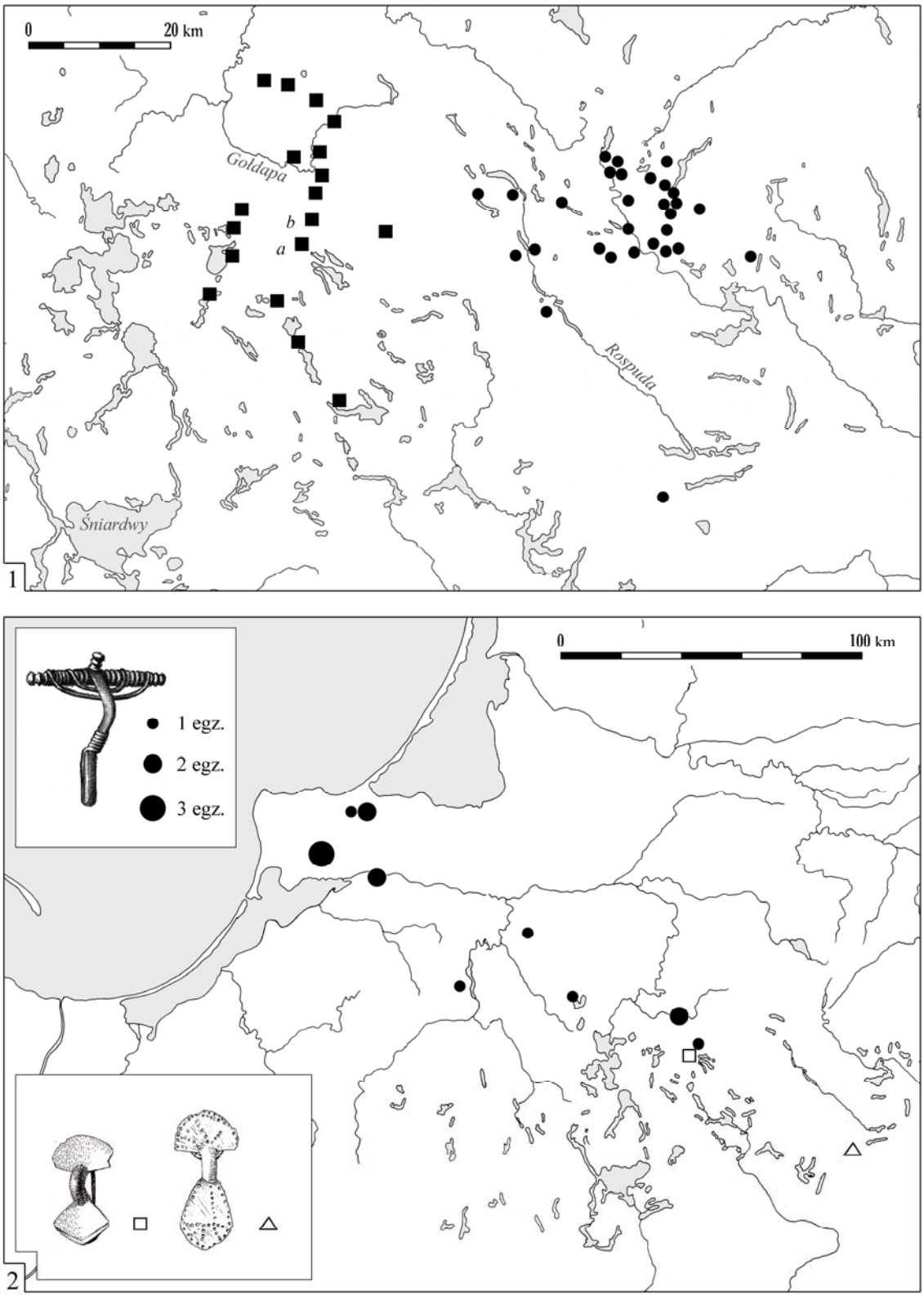

Ryc. 1. 1 – Mapa cmentarzysk kultury sudowskiej w późnym okresie wpływów rzymskich i okresie wędrówek ludów [według BITNER-WRÓBLEWSKA, *Suwalszczyzna w okresie wędrówek ludów* ..., z uzupełnieniami]. Kwadratami oznaczono cmentarzyska skupienia gołdapskiego. **a**. Rothebude; b. Czerwony Dwór; **2** – Rozprzestrzenienie zapinek z podwójnymi cięciwami (typu Greibau) oraz *Blechfibel* na terenach zachodniobałtyjskich

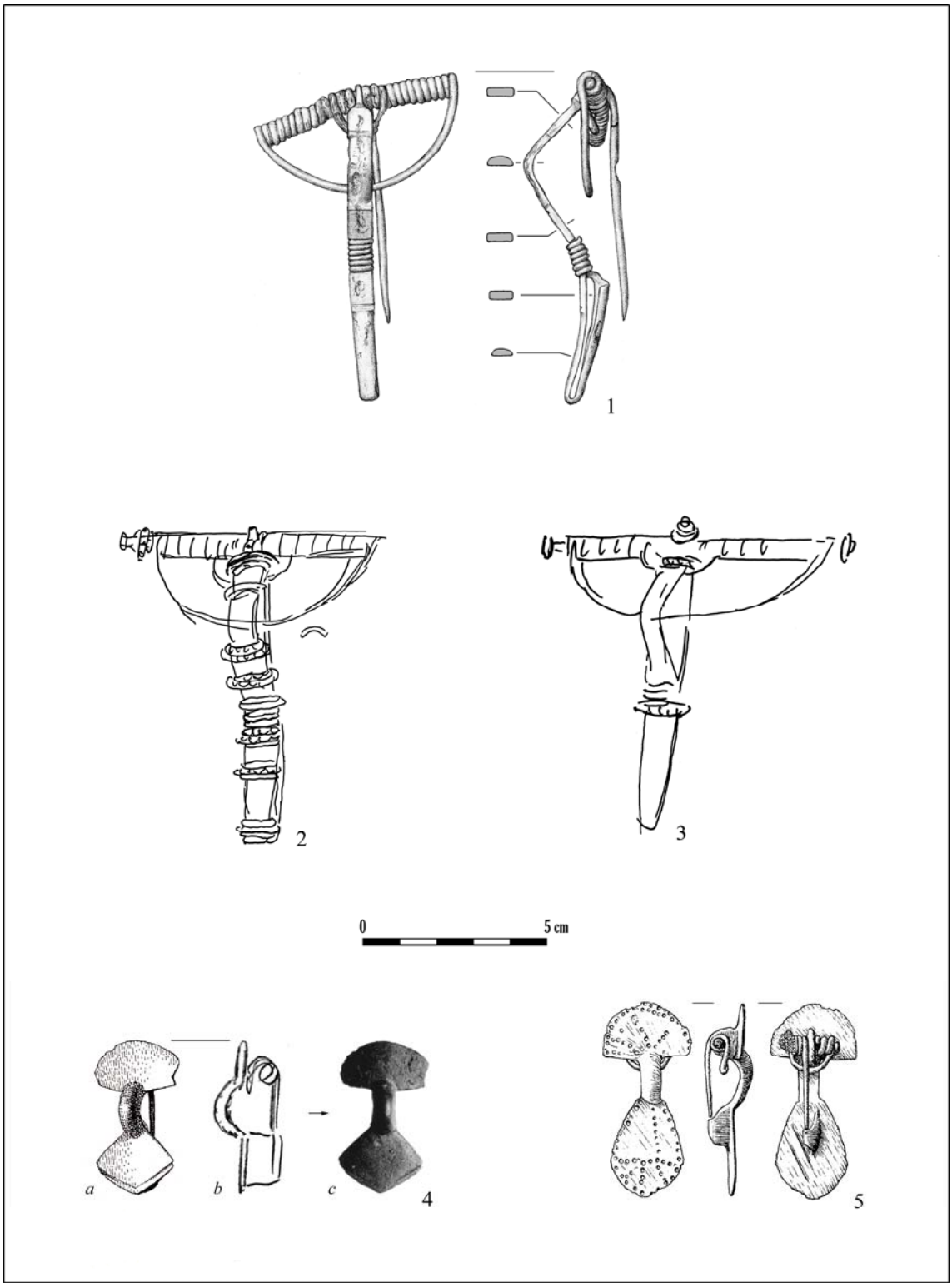

Ryc. 2. Zapinki z podwójnymi cięciwami (typu Greibau) ze skupienia gołdapskiego (1-3) oraz *Blechfibel* (4-5) z terenów zachodniobałtyjskich. **1** – Czerwony Dwór, kurhan 32; **2-3** – Grunajki, kurhan D, grób 5; **4** – Rothebude (badania 1883-1884), kurhan V, grób 4; **5** – Netta, grób 57 [1 – rys. P. Szymański; 2-3, 4b –JAKOBSON, *Spuścizna*; 4a – GAERTE, *Urgeschichte Ostpreussens* ...; 4 – GRENZ, *Spuścizna*; 5 – KACZYŃSKI, *The cemeteries* ...].

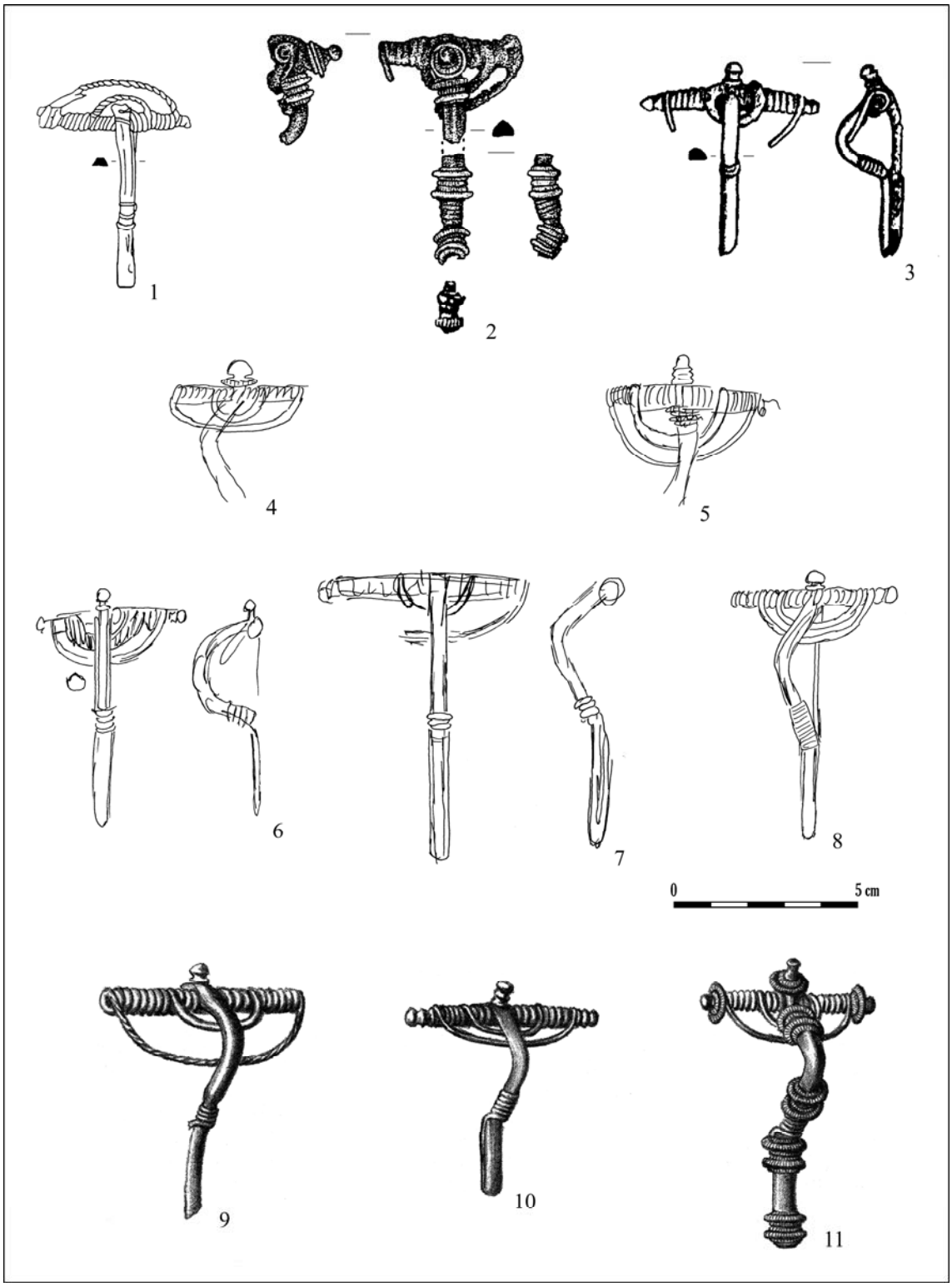

Ryc. 3. Zapinki z podwójnymi cięciwami (typu Greibau) z kultury Dollkeim/Kovrovo: **1** – Kovrovo, grób 254; **2** – Bolšoe Isakovo, grób 80; **3** – Bolšoe Isakovo, grób 92; **4** – Fedotovo; **5** – Orechovo, grób 27; **6** – Orechovo, grób 19; **7** – Parkoszewo, grób 11; **8** – Zielony Ostrów, grób 42; **9** – dawne Greibau, grób 158b; **10** – dawne Greibau, grób 180a; **11** – dawne Greibau, grób 128 [4-5, 8 – SCHMIEDEHELM, *Spuścizna*; 6-7 – JAKOBSON, *Spuścizna*; 9-11 – TISCHLER, KEMKE, *op. cit.*].

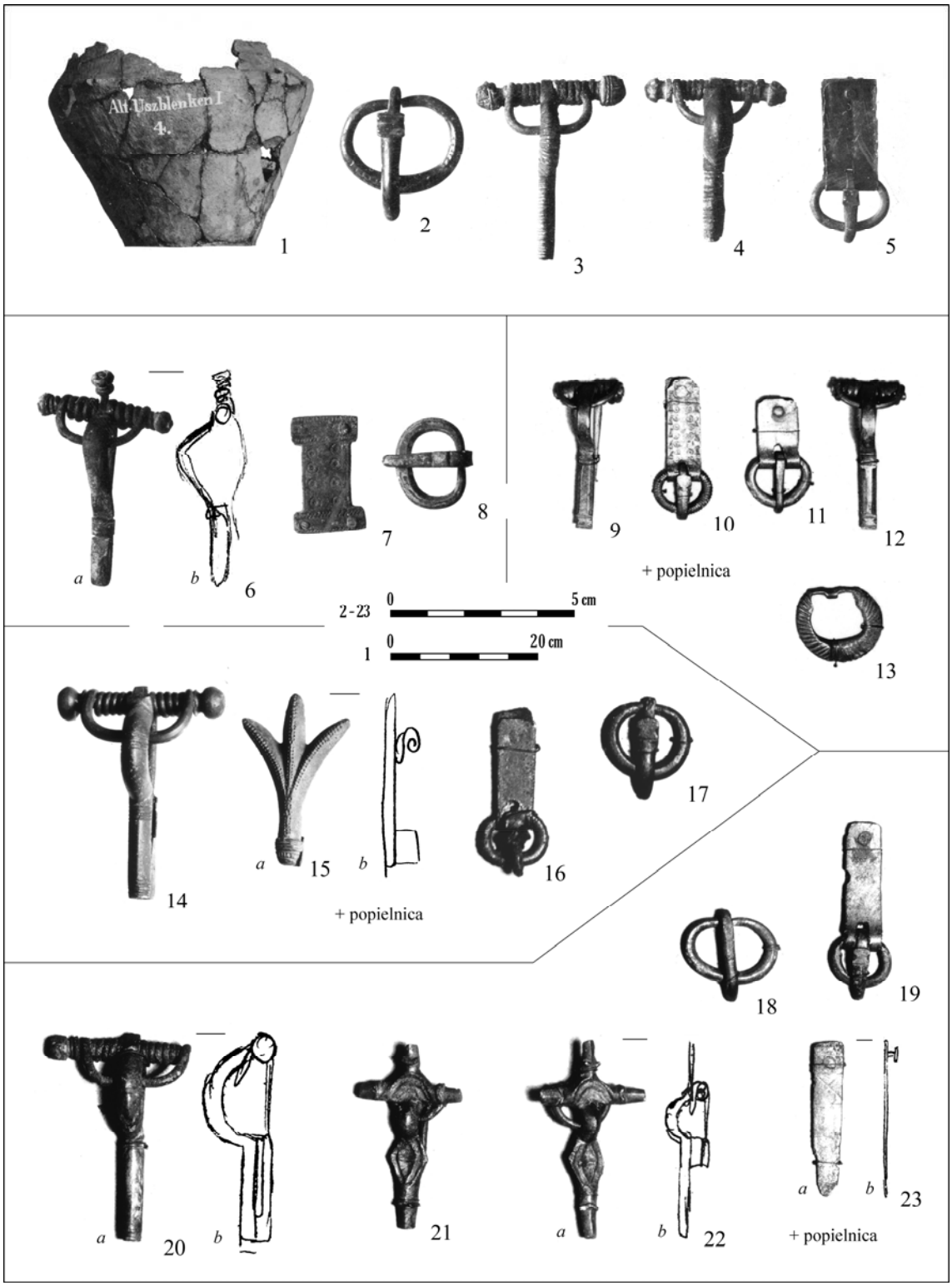

Ryc. 4. Wybrane zespoły z cmentarzysk skupienia gołdapskiego datowane od schyłku fazy C do początku fazy E. **1-5** – dawne Alt-Uszblenken, kurhan I, grób 4; **6-8** – dawne Alt-Uszblenken, kurhan II, grób 8; **9-13** – Rothebude (badania 1883-1884), kurhan VIII, grób 9; **14-17** – Rothebude, kurhan V, grób 6; **18-23** – Rothebude, kurhan V, grób 10 [1, 14-15 – GRENZ, *Spuścizna*; 2-6a, 7-13, 16-20a, 21-22a, 23a – VOIGTMANN, *Kartoteka*; 6b, 15b, 20b, 22b, 23b – JAKOBSON, *Spuścizna*].

Wykaz skrótów

AP	„Archeologia Polski", Warszawa.
Archeologia ziem pruskich	M.J. Hoffmann, J. Sobieraj (red.), *Archeologia ziem pruskich. Nieznane zbiory i materiały archiwalne*, Olsztyn 1999.
Badania archeologiczne	A. Pawłowski (red.), *Badania archeologiczne w woj. elbląskim w latach 1980-83*, Malbork 1987.
Balten	G. Biegel, J. Jaskanis (red.), *Die Balten. Die nördlichen Nachbarn der Slawen*, Freiburg i.Braunschweig 1987.
BAR	British Archaeological Reports – International Series, Oxford.
BRGK	„Bericht der Römisch-Germanischen Kommission", Frankfurt a.M.
Comhlan	J. Andrzejowski (red.), *COMHLAN. Studia z archeologii okresu przedrzymskiego i rzymskiego w Europie Środkowej dedykowane Teresie Dąbrowskiej w 65. rocznicę urodzin*, Warszawa.
Concordia	W. Nowakowski (red.), *CONCORDIA. Studia ofiarowane Jerzemu Okuliczowi-Kozarynowi w sześćdziesiątą piątą rocznicę urodzin*, Warszawa 1996.
ENGEL, *Spuścizna*	Spuścizna naukowa Carla Engla, obecnie przechowywana w *Johann Gottfried Herder-Insitut*, Marburg, sygnatura DSHI 100.
Europa Barbarica	P. Łuczkiewicz, M. Gładysz-Juścińska, M. Juściński, B. Niezabitowska, S. Sadowski (red.), *Europa Barbarica. Ćwierć wieku archeologii w Masłomęczu*, Monumeta Studia Gothica IV, Lublin 2005.
FAP	„Fontes Archaeologici Posnanienses", Poznań.
Fundarchiv	Archiwum odkryć i badań archeologicznych, tzw. *Fundarchiv* dawnego *Prussia-Museum* w Królewcu, obecnie przechowywane w archiwum *Museum für Vor- und Frühgeschichte*, Berlin, sygnatura PM IXd1.
GRENZ, *Spuścizna*	Spuścizna naukowa Rudolfa Grenza, obecnie przechowywana w *Archäologisches Landemuseum*, Schleswig.
IAUW	*Instytut Archeologii Uniwersytetu Warszawskiego*, Warszawa.
JAHN, *Spuścizna*	Spuścizna naukowa Martina Jahna, obecnie przechowywana w *Instytucie Archeologii Uniwersytetu Warszawskiego.*
KOSSINNA, *Spuścizna*	Spuścizna naukowa Gustafa Kossinny, obecnie przechowywana w *Humbolt-Universität*, Berlin (Dahlem).
Kultura bogaczewska	A. Bitner-Wróblewska (red.), *Kultura bogaczewska w 20 lat później*, Warszawa 2006 – w druku
Kultura wielbarska I	J. Gurba, A. Kokowski (red.) *Kultura wielbarska w młodszym okresie rzymskim (materiały z konferencji)*, tom I, Lublin 1988.
Kultura wielbarska II	J. Gurba, A. Kokowski (red.) *Kultura wielbarska w młodszym okresie rzymskim (materiały z konferencji)*, tom II, Lublin 1989.
LA	„Lietuvos Archeologija", Vilnius.
MA	„Materiały Archeologiczne", Kraków.
MAB	Monumenta Archaeologica Barbarica.

MADA	Lietuvos TSR mokslų akademijos darbai. Serija A: Visuomeniniai mokslai, Vilnius.
MS	„Materiały Starożytne", Warszawa.
MSiW	„Materiały Starożytne i Wczesnośredniowieczne", Warszawa.
NfdV	„Nachrichtenblatt für deutsche Vorzeit", Berlin, Breslau.
Nunc de Suebis	A. Bursche, M. Mielczarek, W. Nowakowski (red.), *Nunc de Suebis dicendum est. Studia archaeologica et historica Georgio Kolendo ab amicis et discipulis dicata. Studia dedykowane profesorowi Jerzemu Kolendo w 60-lecie urodzin i 40-lecie pracy naukowej*, Warszawa 1995.
Officina	W. Nowakowski, A. Szela (red.), *Officina archaeologica optima. Studia ofiarowane Jerzemu Okuliczowi-Kozarynowi w siedemdziesiątą rocznicę urodzin*, Światowit Supplement Series P: Prehistory and Middle Ages VII, Warszawa 2001.
PA	„Przegląd Archeologiczny", Poznań,Wrocław.
PAnt.	„Pomorania Antiqua", Gdańsk.
PMA	*Państwowe Muzeum Archeologiczne*, Warszawa.
PMMAE	„Prace i Materiały Muzeum Archeologicznego i Etnograficznego w Łodzi", Seria Archeologiczna, Łódź.
Prahistoria V	J. Wielowiejski [red.] *Prahistoria ziem polskich. Tom V: Późny okres lateński i okres rzymski*, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk 1981.
„Prussia"	„Sitzungsberichte der Altertumsgesellschaft Prussia"; 1926 (tom 26 za lata 1922/1923-1925): „Prussia. Zeitschrift der Altertumsgesellschaft Prussia"; od 1927 (od tomu 27 za lata 1926/1927): „Prussia. Zeitschrift für Heimatkunde und Heimatschutz"; od 1940: „Prussia. Zeitschrift für Heimatkunde", Königsberg.
Prussia-Sammlung	Część zbiorów dawnego *Prussia Museum*, w Królewcu, obecnie przechowywana w *Museum für Vor- und Frühgeschichte*, Berlin.
RB	„Rocznik Białostocki", Białystok, Warszawa.
RGA	*Reallexikon der Germanischen Altertumskunde*, wyd. 2, Berlin-New York.
RO	„Rocznik Olsztyński",Olsztyn.
SCHMIEDEHELM, *Spuścizna*	Spuścizna naukowa Marty Schmiedehelm, obecnie przechowywana w *Ajaloo Instituut*, Tallinn.
SJ	„Saalburg Jahrbuch", Saalburg (Berlin-New York).
SMDZZ	Studia i Materiały do Dziejów Ziemi Zawkrzeńskiej, Mława.
Spr.Arch.	„Sprawozdania Archeologiczne",Kraków.
Stan i potrzeby	K. Godłowski, R. Madyda-Legutko (red.), *Stan i potrzeby badań nad młodszym okresem przedrzymskim i okresem wpływów rzymskich w Polsce*, Kraków 1986.
100 Jahre	J. Kunow (red.), *100 Jahre Fibelformen nach Oscar Almgren. Internationale Arbeitstagung 25.-28. Mai 1997 in Kleinmachnow, Land Brandenburg*, Forschungen zur Archäologie im Land Brandenburg 5, Wünsdorf 1998.
Varia Barbarica	J. Andrzejowski, R. Prochowicz, A. Żurawska (red.), *Varia Barbarica Zenoni Woźniak ab amicis dicata*, Monumenta Archaeologica Barbarica – Series Gemina I, Warszawa-Lublin 2002.

VOIGTMANN, *Kartoteka*	Kartoteka zbiorów dawnego *Prussia-Museum* w Królewcu przygotowana przez Kurta Voigtmanna, obecnie przechowywana w archiwum *Museum für Vor- und Frühgeschichte*, Berlin, sygnatura PM IXf2.
WA	„Wiadomości Archeologiczne", Warszawa.
Wandalowie	J. Andrzejowski, A. Kokowski, Ch. Leiber [red.] *Wandalowie. Strażnicy bursztynowego szlaku. Katalog wystawy*, Lublin-Warszawa 2004.
ZfE	„Zeitschrift für Ethnologie", Berlin.
ZNUJ–PA	Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego – Prace Archeologiczne, Kraków.
ZOW	„Z Otchłani Wieków", Poznań, Warszawa.